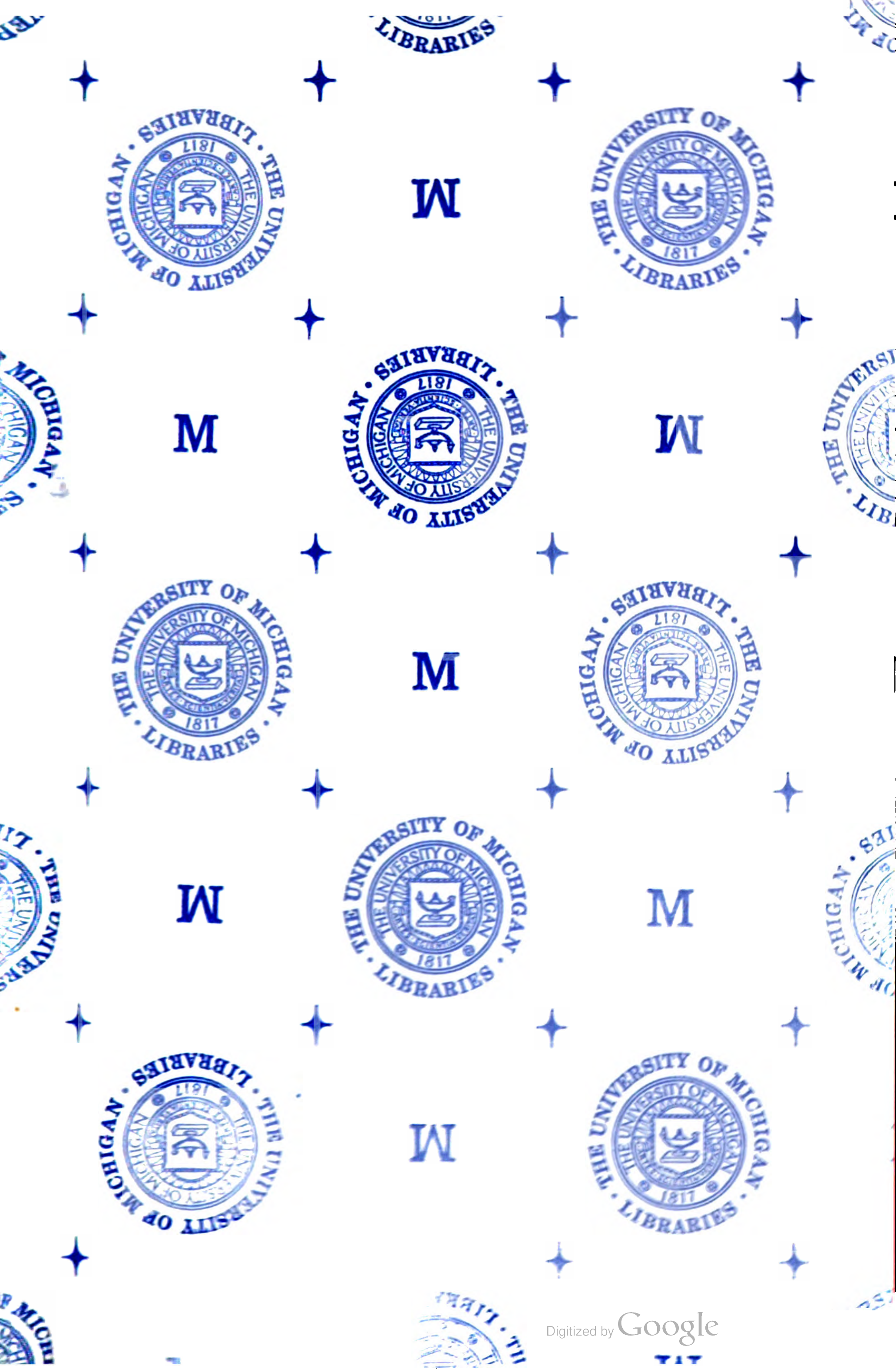

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817
M
Digitized by Google

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES
1817

...jalizam

...OPIS
...EZA KOMUNISTA
...OSLAVIJE

...76

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

9
1976

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd, St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XIX 1976 Broj 9

Содержание

Contents

Ivan Maksimović

Društvena svojina i udruženi rad

I

Potreba sa kojom se suočio predlagač Nacrta zakona o udruženom radu — da se ekonomska kategorija društvene svojine samoupravnog sistema produkcionih odnosa kako je definisana u Ustavu SFRJ dalje institucionalno precizira, konkretizuje i operacionalizuje, stavila ga je pred isto toliko složene probleme, ako ne i veće od onih pred kojima se nalazio donosilac Ustava SFRJ.

Društvena svojina je, pored samoupravljanja, jedna od dve fundamentalne osnove našeg društveno-ekonomskog sistema. Shvaćena kao ukupnost ekonomskih odnosa samoupravnog prisvajanja (raspodele), ona je, kao ekonomska kategorija, tesno uslovljena karakterom odnosâ u celokupnom procesu reprodukcije, počev od proizvodnje pa do razmene i potrošnje. U tom okviru predlagač Nacrta zakona — odnosno naša pravno-ekonomska praksa i teorija — našao se pred nizom osnovnih pitanja: kako u Nacrtu zakona pravno definisati i ekonomski kategorisati, a zatim operacionalizovati do nivoa praktične primene, jedan ekonomski odnos „udruženog rada" koji sam po sebi nosi karakteristike jednog razvojnog procesa, nečega što još nije definitivno pravno-ekonomski oformljeno (za potreban nivo pravno-ekonomske konceptualizacije) i što je, u razvoju, ograničeno nizom uslovnosti — tehničke i eko-

nomske prirode, a ne manje stepenom razvoja našeg samoupravnog sistema, sve do nemogućnosti da se koristi iskustvo razvijenijih privreda Zapada i centralno-planskih socijalističkih sistema privređivanja?

Ipak, mora se istaći i to da predlagač Nacrta zakona nije bio sasvim bespomoćan. Poslednjih godina, naročito od ekonomske reforme 1966. godine pa do ustavnih amandmana i novog Ustava, društvena praksa i teorija značajno su napredovale, uprkos brojnim dilemama. Ekonomska praksa, nošena novim iskustvima udruženog rada, na putu je da definitivno rekonstruiše ekonomski sistem i da ga postavi, i organizaciono i ekonomski, na nove osnove udruženog rada u osnovnim i složenim organizacijama udruženog rada. Isto tako, pomognuta amandmanskim iskustvom, novim Ustavom i društveno organizovanom svesnom akcijom svih društveno-političkih aktera i institucija sa SKJ na čelu, ona je na putu da postavi praktične temelje jednog kvalitativno novog sistema prema onom koji smo imali sve do 1966. godine, pa i posle. U društvenoj teoriji — pravnoj i ekonomskoj — izgleda da su takođe prevaziđene mnoge stare dileme. U pravnoj — one koje su se odnosile na pravni i ekonomski subjektivitet nosioca društvene svojine. Što se ekonomske nauke tiče, promene su se odnosile na emancipovanje ekonomske nauke od pravne doktrine, bar kad je reč o društvenoj svojini. Tu je ostvaren ne mali napredak u vezi sa tematikama koje su tesno povezane sa ekonomskim sadržajem i mehanizmom reprodukcije društvene svojine. Isto tako, poslednjih godina uočljiv je napredak i u onim oblastima ekonomske teorije koje se odnose na složena pitanja jedinstva plansko-tržišnog mehanizma i razvojno-sistemske komponente privređivanja kod nas. Sa svoje strane, sâm napor da se sada konkretizuju i operacionalizuju svi elementi koji se odnose na ekonomsku aktivnost udruženog rada, sa svim složenim međuzavisnostima reprodukcionih procesa, doprineo je dosta da se bilo u pojedinim grupama istraživača bilo šire u naučnoj javnosti okupe, protivstave i iskristališu razna gledišta koja su ukazala na širenje dometa slaganja i na sužavanje okvira razmimoilaženja naše društvene i ekonomske teorije oko pitanja dalje izgradnje našeg ekonomskog sistema na ustavnim principima.

II

Šta je u toj svetlosti pružio Nacrt zakona o udruženom radu? On je pogrešno nazvan naš „code civil". A u stvari je jedna vrlo složena projekcija budućeg razvoja političkih i pravno-ekonomskih odnosa u SFRJ, više normativna nego što je izraz pozitivnih odnosa i, otuda, kodeks koji će, po našem mišljenju, morati da se kontinuirano renuvelira kako dalje napreduje socijalistička samoupravna praksa i njeno teorijsko osmišljavanje.

Ograničavajući ocenu na problematiku društvene svojine, naše je mišljenje da Nacrt zakona predstavlja jedan korak napred

u konkretizaciji ustavnih načela koja se odnose na tu materiju. Nacrt zakona unosi nova načela, kriterije i čak tehnička rešenja koja jasno ocrtavaju konture jednog novog ekonomskog sistema udruženog rada sa svim složenim međuzavisnostima odnosâ i kompetencija, ekonomskih prava i obaveznosti. Veliki broj tih rešenja biće koristan za potrebe ekonomske i pravne samoupravne prakse OUR-a i za regulisanje tekućih tokova samoupravne privredne aktivnosti — u svim aspektima horizontalne i vertikalne ukrštenosti i povezanosti akterâ u privrednom sistemu.

Naročito je, sa analitičkog gledišta, značajno to što je Nacrt zakona, manje ili više dosledno, nastojao da sprovede *osnovnu* misao Ustava SFRJ da su sredstva u društvenoj svojini nešto što je *istovremeno u ekonomskoj funkciji OUR-a i celine društva;* da je dohodak koji proističe iz proizvodne funkcije rada i sredstava — društvena svojina i da, prema tome, podleže zakonima kontrole i raspodele neotuđivo povezane i sa društvom i sa OUR; i da je raspodela prema radu — praktični i teorijski stožer celokupne socijalističke samoupravne doktrine i prakse — neodvojivo povezana sa ekonomskim režimom u kojem treba da se reprodukuje društvena svojina.

Međutim, odmah treba konstatovati i ceo niz nedostataka teksta Nacrta zakona. On je — i pored svoje veličine i duha u kojem je koncipiran — nepotpun, a mestimično i načelno ekonomski neadekvatan. Ako se institucija društvene svojine u ekonomskom smislu shvati, kako se jedino i može shvatiti, kao ukupnost odnosâ prisvajanja — a predlagač je, izgleda, to imao na umu — onda se, na isti način, mora reći da odnosi prisvajanja ne mogu a da ne budu *istovremeno i paralelno* tretirani sa odnosima u sferi proizvodnje, razmene i potrošnje. Treba reći da Nacrt zakona, idući za Ustavom SFRJ, materiju društvene svojine ne obrađuje samo u okviru odredaba i članova koji se eksplicite odnose na tu materiju, već šire (glava V, član 200—209; odeljak II, glava V, član 210—221; odeljak III, glava V, član 222—253), jer se na posredan način na materiju društvene svojine odnose i odredbe koje se tiču problematike sticanja i raspodele dohotka (član 39—186). Međutim, na tim mestima koja se posredno odnose na problem ekonomskog položaja društvene svojine izostala su često rešenja, ili bar njihovo naznačenje, za specijalno zakonodavstvo, koja su, po našem mišljenju, ekonomski *bitna* za nju. Za ceo sistem ekonomskih odnosa treba konstatovati praznine kada je reč o proizvodnim i tržišnim aspektima povezanim sa reprodukcijom društvene svojine, kada je reč o interakciji pravâ i obaveza mikro i makro subjekata društvenog i ekonomskog sistema, kada se radi o normativima koji su nužni za normalnu reprodukciju društvene svojine. Uopšte uzev, preovlađuje opšti utisak da je Nacrt zakona više koncipiran kao neka vrsta „magna carta" u domenu *pravâ i kompetencija prisvajanja* i raspodele društvenog dohotka, a manje u smislu *celine* ekonomskih funkcija i kompetencija udruženog rada koji svoju aktivnost zasniva na društvenim sredstvima. A režim i biće

društvene svojine, bar samoupravnog tipa, ne može se odvojiti od te *celine* odnosâ reprodukcije i *ne može* se svesti samo na raspodelu.

III

Prelazeći sa načelnih primedaba i ocena na pojedinačne, nužno je pre svega opredeliti samoupravni ekonomski model društvene svojine. Držimo da je to u našoj ekonomskoj nauci danas već učinjeno. Taj model, mislimo, mora poći od određivanja subjekta društvene svojine (udruženi rad) i preciznog određivanja uslova pod kojima udruženi rad koristi društvena sredstva (kriterij zaposlenosti i slobodnog korišćenja tih sredstava, uključujući ekonomski motivisan prelazak iz jedne osnovne organizacije udruženog rada u drugu; odsustvo monopola prisvajanja dohotka i ličnih dohodaka na osnovu sredstava); zatim, od preciznog definisanja pojma društvenih sredstava (prirodno i društveno bogatstvo i društveni proizvod i zalihe); i od sadržine prisvajanja (koja mora uključiti kako normativnu komponentu prisvajanja po osnovu „društveno potrebnog rada" i tržišnu komponentu po osnovu „njegovih rezultata" tako i razvojno-stratešku komponentu prisvajanja po osnovu „zajedničkih potreba" i „društveno potrebne akumulacije"); ekonomska sadržina društvene svojine mora imati, kao svoj institucionalni i pravni oblik nadgradnje, definisan sistem prava upravljanja i raspolaganja društvenim sredstvima.

Mislimo da Nacrt zakona u raznim članovima sadrži dosta odredaba koje su nužne za definisanje uslova reprodukcije društvene svojine samoupravnog tipa. Malo ima elemenata bića društvene svojine (u gornjem smislu) koji se u Nacrtu zakona ne argumentišu ili ne artikulišu nizom pozitivnih zakonskih odredaba. Međutim, neki važni elementi modela društvene svojine nisu precizno ekonomski razrađeni, ili nisu uopšte našli svoje pravo mesto, ili je, pak, sa ekonomskog gledišta, njihova interpretacija, po našem mišljenju, nezadovoljavajuća.

Ovde ćemo se osvrnuti na te elemente.

Prvo. Nacrt zakona izbegava da eksplicite odredi *ekonomski* subjektivitet društvene svojine, zadržavajući se samo, u raznim varijantama, na *pravnom* subjektivitetu društvene svojine (član 3, 6), u smislu *odsustva prava* pravnog subjekta na sredstvima, odnosno da niko nema „prava" da prisvaja po osnovu društvenih sredstava. Međutim, odsustvo eksplicitnog definisanja ekonomskog subjekta društvene svojine, što je tesno povezano, po našem mišljenju, sa *faktičkim prisvajanjem* društvenog proizvoda i dohotka, ne bi se moglo načelno braniti. Utoliko pre što se u samom Nacrtu zakona, kao i u Ustavu, pojavljuje načelo o pluraitetu subjekata prisvajanja kod nas i što i društveno-političke zajednice imaju takođe važne ekonomske funkcije subjekta prisvajanja u vezi sa organizacijom politike uslova privređivanja i sa kontrolom

društvene svojine. Ove institucije takođe posredno utiču na režim sredstava u društvenoj svojini i prisvajaju jedan deo društvenog dohotka radi izvršavanja svojih *javnih* funkcija.

Drugo. Kod definicije i kategorizacije sredstava u društvenoj svojini Nacrt zakona, iako doduše ovde identifikuje društvenu svojinu sa društvenim proizvodom, odnosno ukupnim prihodom OUR-a, u suštini je okrenut utvrđivanju osnove i kriterija prisvajanja dohotka, kao fundamenta raspodele.

Međutim, ne treba smetnuti s uma da *već* društveni proizvod, odnosno njegov mikro-deo — ukupni prihod OUR-a u vrednosnom obliku — predstavlja osnovu prisvajanja i raspodele, te da on, a ne dohodak, mora biti polazna tačka. To utoliko pre što je veličina bruto dohotka ili čistog dohotka u velikoj meri funkcija *prethodno* određene veličine materijalnih troškova, odnosno amortizacije, a to će reći i valorizacije ukupnih sredstava koji su u režimu društvene svojine. Svi pomenuti momenti doprinose vrednovanju veličine novog društvenog proizvoda i stvaranju dohotka u njegovom okviru — nezavisno od proizvodno-radnih doprinosa OUR-a i drugih proizvodnih subjekata.

Doduše, u članu 88. (i dalje do člana 93) Nacrta zakona tretirana je materija amortizacije i materijalnih troškova, ali, po našem mišljenju, na nepotpun i nezadovoljavajući način. Nije obrađen ekonomski kriterij za zakonske stope amortizacije, minimalne stope amortizacije, a izostali su i kriteriji za princip samostalnog utvrđivanja stope amortizacije od strane OUR-a. Ova primedba ovde ima smisla jer se Nacrt zakona inače bavi kriterijima i pokazateljima rezultata rada (član 122—136).

Ostalo je ekonomski neodređeno i pitanje takozvanih „institucionalnih troškova" koji ulaze u materijalne troškove — na primer porez na promet i carine. Dok su istovremeno, ne zna se po kojem kriteriju, neki drugi institucionalni troškovi isključeni iz materijalnih troškova, recimo izdaci za zajedničku potrošnju, doprinosi, porezi i druge dažbine.

Inovacija je tretirana kao „amortizacioni trošak", dok kriteriji o valorizaciji društvenih sredstava nisu obrađeni iako je to značajan problem u sferi ekonomske prakse, gde su sredstva već godinama prema nalazu nauke devalvirana.

Treće. Veoma važno pitanje sa gledišta realne veličine društvenih troškova reprodukcije jeste pitanje imaju li materijalna sredstva i prirodni faktori koji su u režimu društvene svojine, svoju društvenu cenu upotrebe, s obzirom na njihovu nedovoljnost na intenzivnost njihove tražnje, naročito u vrednosnom, novčanom obliku. Takođe na činjenicu (koju Nacrt zakona inače uzima u obzir) da društvena sredstva bitno doprinose povećanju proizvodne snage rada i, na posredan način, veličini dohotka. Iako ekonomski neophodne, s obzirom na potrebu proširene reprodukcije društvenih sredstava i potrebne stope akumulacije za tu svrhu, Nacrt zakona ne uzima tu vrstu cene upotrebe društvenih sredstava kao elemenat eksplicitnog troška. Takođe, Nacrt zakona ne polazi od toga da za sredstva treba da konkurišu svi OUR-i uz empirič-

ku pretpostavku o nedovoljnosti ukupnih sredstava u društvenoj svojini kojima inače raspolažu i upravljaju, — kao trajnoj i dugoročnoj tendenciji i karakteristici sistema. Samim tim Nacrt zakona se oglušuje i o niz empirijskih naučnih studija koje su se pojavile poslednjih godina kod nas i koje su nedvosmisleno došle do istog zaključka i pored toga što su rađene sa različitih metodoloških pozicija i postupaka, da se doprinos sredstava u razvoju društvene svojine, odnosno u formiranju bruto dohodaka nacionalne privrede kreće negde između 9—12% vrednosti ukupno upotrebljenih sredstava.

To ujedno mora dovesti do zaključka da se neuzimanje u obzir ovih doprinosa sredstava u društvenoj svojini izraženih kao cene za troškove društvene reprodukcije, koja se opet mora vratiti sredstvima, ne samo na duži rok smanjuje ekonomska vrednost sredstava već se u tom slučaju i derogiraju principi na kojima ustavno počiva društvena svojina. Jer se, proširujući osnov prisvajanja i na jedan deo vrednosti društvenih sredstava, u stvari u sferu lične i opšte potrošnje, nezavisno od rada i društveno fiksiranih potreba, prenosi i jedan deo vrednosti društvenih sredstava.

Četvrto. Nacrt zakona ispravno ističe, u značajnoj meri konkretizuje i čak pokušava funkcionalno da odredi osnovne kriterije i mehanizme prisvajanja na kojima počiva ekonomsko biće društvene svojine. Tome su posvećeni čitavi odeljci Nacrta zakona (na primer čitava druga glava, član 88—136). Rad kao osnova prisvajanja tretira se u svojoj proizvodnoj, upravljačkoj i inovatorskoj funkciji, i kao živi i kao minuli rad. To je i teorijski i praktično napredak prema ranijim koncepcijama sve do novog Ustava. Naime, u novom Ustavu prvi put se razrađuje ideja da je dohodak funkcija velikog broja proizvodnih činilaca i velikog broja različitih funkcija rada, a ne samo proizvodne, radne funkcije. I u Nacrtu zakona je to našlo svoje mesto.

U njemu se definišu i kriterijumi ličnog dohotka koji su funkcija ličnih doprinosa i povećanja dohotka tekućim i minulim radom. Sve je to, takođe, u redu i, čini se, na svom mestu.

Međutim, sa gledišta reprodukcije društvene svojine čitavo to unošenje kriterija ima delom formalan značaj ako se ne utvrde preciznija ekonomska značenja na osnovu kojih se formira „čist dohodak" iz čije osnove se i vrši prisvajanje na osnovu rada i potreba (član 94, obaveze, na primer, izdvajanja iz dohotka sredstava za zadovoljavanje opštih društvenih potreba, obaveze iz delatnosti koje stiču dohodak slobodnom razmenom radova, izdaci za društvenu samozaštitu itd.).A taj deo Nacrta zakona najmanje je ekonomski argumentovan. Dalje, nedostaje argumentacija za raspodelu različitih oblika renti iz dohotka, kao i ekonomski kriteriji za njihovo izuzimanje iz akumulacije OUR i prenošenje na druge privredne i društveno-političke subjekte (član 95, 108).

Što se tiče raspodele „čistog dohotka" po osnovu rada i potreba, ima veći broj problema koji ovde možemo samo da pomenemo, a gde analitička rešenja i konkretizacija kriterijâ, po našem mišljenju još uvek nedostaju. To su pitanja:

1) Kod rada kao *osnove* učešća u prisvajanju. Zašto Nacrt zakona ne pravi analitičku distinkciju između „prava na rad" i „faktičke mogućnosti rada" sa/na društvenim sredstvima? Zašto ne unosi odredbu o zaposlenosti kao condicio sine qua non ma kakve dispozicije društvenim sredstvima od strane udruženog rada pa time i samoupravljanja? Nacrta zakona ne bi smeo da prenebegne činjenicu da je „nevoljna nezaposlenost" dosta prošireno faktičko stanje naše privrede koje lišava samoupravljanja veliki deo potencijalnog radnog stanovništva.

2) Kod rada u *upravljačkoj* funkciji ostalo je van pažnje predlagača Nacrta zakona složeno pitanje nagrađivanja rada i formiranja kriterijâ i normi za takozvane „kolektivne upravljačke funkcije" unutar OUR-a, gde radnici, pored materijalne proizvodnje, brinu i snose upravljački rizik za celinu proizvodnog procesa, a kao „Samoupravni delegati" i za celinu društvene ekonomije.

3. Kada je reč o ekonomskim kriterijima za prisvajanje ličnih dohodaka, ostaje, po našem mišljenju, otvoreno i ekonomski nerešeno pitanje ostvarivanja ličnog dohotka „tekućim radom i privređivanjem društvenim sredstvima", to jest minulim radom (član 100) bilo kada je reč o njegovoj upotrebi unutar OUR, bilo kada se u obliku društvenih sredstava, odnosno društvenog kapitala, pozajmljuje drugim organizacijama udruženog rada. Naime, oba rešenja i teorijski i praktično omogućuju prisvajanje „čistog dohotka" i ličnog dohotka *mimo rada*, ukoliko se za uslove robne privrede ne preciziraju načela i ne institucionalizuju instrumentariji (pre svega cena upotrebe društvenih sredstava, tržište društvenog kapitala, izdvajanje doprinosa od rada u stvaranju dohotka putem sredstava i prebacivanje ovog drugog dohotka u akumulaciju). Najzad, s obzirom na potrebu institucionalizovanja pokretljivosti rada i njegovo stavljanje u „jednake uslove" nagrađivanja (što proizlazi iz principa raspodele prema radu) nije ekonomski jasno definisano, iako je socijalno sasvim opravdano, zajemčenje ličnih dohodaka u visini koji obezbeđuje „materijalnu i socijalnu sigurnost" rada, utoliko pre što OUR-i mogu propisivati, internim odredbama, i *veće* lične dohotke nego što je utvrđeno društvenim ugovorom ili zakonom (član 115).

Peto. Nisu preciznije fiksirani ekonomski kriteriji i osnove za izdvajanje za zajedničku potrošnju i za proširenu reprodukciju sredstava u društvenoj svojini iz „čistog dohotka" (član 98. i dalje), iako su obe kategorije tesno vezane za normalnu reprodukciju sredstava u društvenoj svojini. Iako je predlagač Nacrta zakona bio u ovoj materiji hendikepiran odsustvom potrebnih društvenih normi ipak bi odsustvo kriterijâ u oblasti zajedničkih potreba (potrošnje) moglo još više diferencirati i onako neujednačene „uslove privređivanja" i sticanja realnih ličnih dohodaka. Dok se institucionalizacija „minimalne stope akumulacije", koju u načelu treba pozdraviti, ne vezuje ni za jedan od kriterija koju je ekonomska nauka za ovu svrhu već ponudila (već se uopšteno vezuje za ciljeve razvoja, član 100). Da je predlagač Nacrta zakona svestan uopštenosti i analitičke neodređenosti kriterijâ za raspo-

delu „čistog dohotka", kojoj politička teorija kao klasnoj kategoriji pridaje poseban značaj u našem sistemu, vidi se i po tome što član 99 utvrđujući načelo da radnici u OUR-ima utvrđuju osnove i merila po kojima se vrši raspoređivanje „čistog dohotka" — utvrđuje u istom članu i to da društveno-političke zajednice mogu odrediti „mere zaštite" samoupravnih prava i društvene svojine ako tu nastane „nesklad" između merilâ OOUR-a u sastavu radne organizacije.

Šesto. U Nacrtu zakona ekonomski promet društvenih sredstava tretira se kao ostvarivanje prava raspolaganja društvenom svojinom od strane OOUR-a i drugih organizacija udruženog rada, te društveno-političkih zjednica, *isključivo kao pravnih lica* (subjekata) (član 222. i dalje). Ne ulazeći ovde u vrlo složenu pravnu teorijsku problematiku i kontroverze pravne doktrine — koja ukupnosti sredstava u društvenoj svojini po nekim autorima *ne daje karakter imovine,* a ni vezu između društvene svojine i udruženog rada *ne smatra imovinskopravnom,* odavde sledi logičan, unekoliko kontradiktoran zaključak da se ekonomski promet društvene svojine, po Nacrtu zakona o udruženom radu, vrši i obavlja *isključivo* pravnim instrumentima. A ako bismo to prihvatili, morali bismo prihvatiti i dalju logičku konsekvencu — da celokupan ekonomski instrumentarij (i objektivnost ekonomskih zakonitosti prometa) u vezi sa prometom društvene svojine (kupoprodaja, tržište, cena sredstava itd.) ima *samo formalno-pravni, a ne i ekonomski sadržaj i značenje.* Ovo bi pitanje svakako trebalo šire raspraviti.

U celini uzev, Nacrt zakona ostavlja, po našem mišljenju, otvoreni — pored nesumnjivih koraka u konkretizaciji ustavnih načela — niz problema i rešenja koja se odnose na *ekonomski sadržaj* društvene svojine, i posebno, u domenu operacionalizacije ekonomskih načela i funkcija prisvajanja koja se iz društvene svojine moraju izvesti za izgradnju *celine* ekonomskog sistema udruženog rada, to jest preneti i na odnose proizvodnje, razmene i potrošnje.

Zato je veoma verovatno da će biti potrebno pre definitivnog donošenja zakona, koji će bitno uticati na dalji razvoj samoupravnog privrednog sistema, ukoliko je reč o njegovom funkcionalnom usavršavanju i o produbljivanju ustavnih načela ekonomskog značaja, — da se pojedina ekonomska rešenja ponovo podvrgnu temeljitoj ekonomskoj analizi, a posle toga očekivati i poboljšanje njegovog teksta.

Dragutin V. Marsenić

Uloga društveno-političkih zajednica u obezbeđivanju jedinstva privrednog sistema

I

Jugoslavija je složena politička, nacionalna i ekonomska zajednica.

a) Jugoslaviju sa aspekta političko-teritorijalne organizovanosti čine 500 opština, dve autonomne pokrajine i šest republika. Ona je „savezna republika slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti" i „socijalistička federativna zajednica radnih ljudi"[1], to jest federacija. Opštine, socijalističke autonomne pokrajine, socijalističke republike i federacija su oblici političko-teritorijalne organizovanosti društva. One se nazivaju društveno-političke zajednice. Taj naziv je uveden Ustavom SFRJ iz 1963. godine. Njegovo je uvođenje bilo motivisano potrebom da se izrazi dostignuti stepen i otvore putevi daljeg razvijanja samoupravljanja u oblasti političko-teritorijalne organizovanosti društva. Opština, pokrajina, republika i federacija kao društveno-političke zajednice trebalo je da izraze teritorijalni aspekt i da predstavljaju teritorijalne oblike samoupravljanja. Osnovna je zamisao da one budu ne samo oblici političkog ispoljavanja čoveka kao građanina, već prvenstveno da se preko njih udruženi rad ispoljava u ulozi subjekta upravljanja

[1] Ustav SFRJ.

širim društvenim poslovima.[2] Takav je koncept društveno-političkih zajednica u svome začetku sadržan već u Ustavnom zakonu iz 1953. godine. Njegova najbolja ilustracija su veća proizvođača, to jest predstavnika privrednih preduzeća u skupštinama društveno-političkih zajednica, koja su tim Ustavnim zakonom bila uvedena. Širenje samoupravljanja van sfere materijalne proizvodnje, njegovo uvođenje u društvene delatnosti pretpostavljalo je da se i radni ljudi tih delatnosti uključe u odgovarajući proces funkcionisanja i rada društveno-političkih zajednica. To je učinjeno Ustavom SFRJ iz 1963. godine. Tada su u skupštinama društveno-političkih zajednica formirana veća radnih zajednica, a u njima su bili zastupljeni radni ljudi kako iz privrede (privredno veće) tako i iz neprivrednih delatnosti (prosvetno-kulturno i socijalno-zdravstveno veće). Uvođenje delegatskog sistema (po Ustavu SFRJ iz 1974. godine) značilo je po svojoj društvenoj suštini dalji samoupravni preobražaj društveno-političkih zajednica. Zbog toga se svaka društveno-politička zajednica označava, kako u Ustavu SFRJ tako i u ustavima republika i pokrajina, i kao samoupravna zajednica radnih ljudi.

b) Zajedništvo republika i pokrajina u Jugoslaviji je istovremeno i zajedništvo šest naroda i većeg broja narodnosti koji su međusobno potpuno ravnopravni. Ovaj momenat nacionalne heterogenosti i ravnopravnosti obeležava jugoslovensku federaciju kao „saveznu republiku slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti"[3]. Postoji tesna povezanost, mada ne i potpuna identičnost, ravnopravnosti republika i pokrajina, s jedne, i ravnopravnosti naroda i narodnosti, s druge strane. Može se, naime, reći da se na nivou federacije posredstvom ravnopravnosti republika i pokrajina ostvaruje ravnopravnost naroda i narodnosti koji u njima žive, odnosno svaki simptom neravnopravnosti republika i pokrajina ima svoju naglašenu nacionalnu dimenziju.[4] Razlog tome treba tražiti u činjenici da, po pravilu, u nacionalnoj strukturi svake republike, pored drugih naroda i narodnosti, postoji osnovna nacionalna grupacija koja nacionalno najviše obeležava tu republiku (Srbi u Srbiji, Hrvati u Hrvatskoj, Crnogorci u Crnoj Gori, Slovenci u Sloveniji, Makedonci u Makedoniji, ali imamo i izuzetak — u SR Bosni i Hercegovini žive tri naroda: Muslimani, Srbi i Hrvati). Prisustvo drugih naroda i narodnosti u svakoj republici (pored matične nacije) uslovilo je da se u republičkim ustavima republika načelno tretira kao ravnopravna zajednica matične etničke grupacije i pripadnika drugih naroda i narodnosti Jugoslavije, ili, jed-

[2] Uporedi: Najdan Pašić, *Osnovne karakteristike i pravci razvoja društveno-političkog sistema SFRJ*, u zborniku *Društveno-politički sistem SFRJ* („Radnička štampa", Beograd, 1975, str. 68—72).

[3] Ustav SFRJ.

[4] Ovu vezu (mada ne i potpuno podudaranje) međurepubličkog (uključujući i pokrajine) i međunacionalnog aspekta društveno-političkog i privrednog sistema ističu gotovo svi naši autori koji izučavaju međurepubličke i međunacionalne odnose.

nostavno, kao zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti. Znatno heterogeniji nacionalni sastav pokrajina razlog je više da i one budu zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti.

c) Jugoslovenska zajednica republika i pokrajina predstavlja specifičan sklop ekonomski nejednako razvijenih delova. To objektivno postojeće obeležje, uslovljeno prošlošću pojedinih regiona, u dobroj meri je od značaja za prirodu i način ostvarivanja jugoslovenskog zajedništva. Sastavni elemenat tog zajedništva je stvaranje odgovarajuće ekonomske podloge za već ustanovljenu republičku i nacionalnu ravnopravnost. Reč je o obezbeđivanju bržeg privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.[5]

Međutim, i nezavisno od razlika u nivou privredne razvijenosti, republike i pokrajine se međusobno razlikuju i po svojim proizvodnim strukturama, po raspoloživosti činilaca proizvodnje, po različitim proizvodnim mogućnostima sa stanovišta prirodnih bogatstava i drugih prirodnih pogodnosti.[6] Na tim razlikama se zasnivaju i njihove različite preferencije u domenu razvojne ekonomske politike i u privrednom sistemu. To pokazuje da i traženje zajedničkog interesa na nivou Jugoslavije, uz uvažavanje interesa svake republike i pokrajine, predstavlja složen društveni proces.

II

Društveno-političke zajednice su u svakoj fazi našeg socijalističkog razvoja imale značajnu ulogu u privrednom sistemu. Ta se uloga menjala, i to u dvostrukom smislu. S jedne strane, menjao se odnos društveno-političkih zajednica prema privredi i društvenim delatnostima, a s druge — dolazilo je do promena u međusobnim odnosima društveno-političkih zajednica.

a) Promene u odnosu društveno-političkih zajednica prema privredi i društvenim delatnostima ogledale su se, uopšteno govoreći , u dva sledeća momenta:

Prvo, društveno-političke zajednice su u početku socijalističke izgradnje raspolagale celokupnim viškom rada, ali su ga po-

---

[5] „Razvoj nerazvijenih područja i smanjenje distance između njih i razvijenih područja ostaje najkrupniji problem u međuregionalnim i međunacionalnim odnosima" (*Koncepcija dugoročnog razvoja Jugoslavije*, Konzorcijum ekonomskih instituta, Beograd, 1974, str. 322).

[6] Iz ovog ugla posmatranja može da se govori o republičkim (i pokrajinskim) ekonomijama, odnosno o privredama republika i pokrajina. Naziv republičke i pokrajinske ekonomije, pored toga što ističe specifične osobenosti ekonomsko-proizvodnih struktura republika pokrajina, istovremeno izražava i funkcije i odgovornosti republika i pokrajina za ekonomski razvoj na „sopstvenoj" teritoriji. Kao takav on ni u kom pogledu ne asocira niti sugeriše negativan odnos prema jugoslovenskom ekonomskom jedinstvu (uporedi: *Ekonomski sistem i federativno uređenje Jugoslavije*, u zborniku *Privredni sistem SFRJ*, IDN, Beograd, 1973, str. 201. Reč je o skraćenoj verziji rada Vojislava Rakića: *Federativno uređenje i privredni sistem SFRJ*).

stupno prepuštale na slobodno raspolaganje privrednim organizacijama. Taj proces je otpočeo početkom pedesetih godina, ali je naročito intenzivno tekao nakon usvajanja Ustava iz 1963. godine i bio dalje razvijen u privrednoj i društvenoj reformi sredinom 1965. godine. On je celovito bio zaokružen ustavnim amandmanima iz 1971. godine, po kojima je dohodak (a to znači i višak rada) neotuđiv od osnovnih organizacija udruženog rada, odnosno njihovih radnih kolektiva. Dva su bitna momenta koja su suštinski odlikovala proces menjanja odnosa društveno-političkih zajednica prema radnim organizacijama u privredi i društvenim delatnostima. Najpre, društveno-političke zajednice su postupno prestajale biti akteri neposrednog odlučivanja o investicijama i tu su svoju ulogu sve više prenosile najpre na banke, a potom na radne organizacije. A zatim, i finansiranje društvenih delatnosti postupno se osamostaljivalo od društveno-političkih zajednica (u početku više formalno i putem raznih fondova kao specifičnih društvenih institucija, da bi kasnije putem interesnih zajednica slobodna razmena rada između ovih delatnosti i privrede postala izvor dohotka ovih prvih). Tako društveno-političke zajednice svoju ulogu u privrednom sistemu ne ostvaruju više na bazi neposrednog raspolaganja dohotkom organizacija udruženog rada i na tome zasnovanog određivanja njegove namene, već se javljaju kao različiti nivoi koordinacije delatnosti udruženog rada u privredi i društvenim delatnostima.[7]

Drugo, društveno-političke zajednice postupno su menjale odnos prema udruženom radu u privredi i neprivrednim delatnostima i u smislu napuštanja najpre administrativnih, a kasnije i drugih oblika propisivanja ponašanja radnih organizacija, šireći im tako prostor za sopstvenu inicijativu i afirmaciju njihovih sopstvenih kriterija i motiva u poslovnom ponašanju. Najpre su društveno-političke zajednice smanjile svoj uticaj na formiranje ličnih dohodaka u preduzećima (1957), da bi kasnije njihov uticaj i na upotrebu ostalih sredstava, posebno u domenu investicija, bivao sve manji. Početkom sedamdesetih godina naziru se prvi oblici upravljanja procesom društvene reprodukcije od strane organizacija udruženog rada. Taj proces je, po prirodi stvari, vodio podruštvljavanju funkcija društveno-političkih zajednica, odnosno, u krajnjoj liniji, pretvaranju društveno-političkih zajednica u instrument udruženog rada. To je suština promena kojima je ustavnom reformom iz 1971. i Ustavom iz 1974. godine određen međusobni odnos društveno-političkih zajednica i organizacija udruženog rada u privredi i neprivrednim delatnostima.

---

[7] Proces deetatizacije se na sličan način tretira i u zborniku *Privredni sistem i ustavna reforma* (u redakciji Rikarda Langa, „Informator", Zagreb, 1973). Po Z. Jašiću (*Privredni sistem i federativno uređenje zemlje*, citirani zbornik), taj se proces odvija u sledeća tri pravca: „(1) u pravcu prenošenja sredstava za proširenu reprodukciju u radne organizacije i njihove asocijacije...; (2) u pravcu konstituiranja samoupravnih zajednica...; i (3) u pravcu podruštvljavanja ostalh funkcija države" (str. 196).

Promene u odnosu društveno-političkih zajednica prema privredi i društvenim delatnostima predstavljale su praktično proces deetatizacije. Suština tog procesa nije prosto eliminisanje države, oličene u društveno-političkim zajednicama, iz svih sfera upravljanja i regulisanja tokova društvene reprodukcije. Dosta usko shvatanje deetatizacije i njeno poistovećivanje sa negacijom svake uloge društveno-političkih zajednica u ekonomskom životu ne retko se sretalo u našoj javnosti i, što je naročito nepovoljno, imalo je određenu težinu u praktičnim zahvatima ekonomske politike. Proisticalo je to iz poistovećivanja svakog „mešanja" društveno-političkih zajednica u privredni život sa etatizmom. Etatizam, međutim, po svojoj društveno-ekonomskoj suštini nije isto što i postojanje države koja odumire, već je njegova suština u takvom odlučivanju o višku rada koje je van kontrole radnika, iz kojeg su isključeni neposredni proizvođači. Odumiruća država je, i ekonomski i politički, sve više instrument udruženog rada radničke klase, koji ona — prema svojim potrebama i datim društvenim konstelacijama — uvek može upotrebiti da zaštiti i obezbedi ostvarivanje svojih istorijskih interesa.

Kao što je već rečeno, začetke negiranja etatizma u društveno-političkim zajednicama nalazimo već u formiranju veća proizvođača u skupštinama društveno-političkih zajednica. Formiranje veća radnih zajednica značilo je dalji korak u uključivanju radnika u šire procese društvenog odlučivanja. Tome je, međutim, nedostajao stalan kontakt izabranih predstavnika u skupštinama i radnih ljudi u organizacijama udruženog rada, te na osnovu toga i obaveznost izabranih predstavnika da zastupaju stavove i interese radnika koji su ih izabrali. Delegatski sistem otklanja te nedostatke. Izabrani delegati u skupštinama istupaju po instrukcijama radnika, sa njima su u stalnom kontaktu i njima su odgovorni. Tako delegatski sistem znači u određenoj meri pretvaranje društveno-političkih zajednica u instrument udruženog rada, a ne njihovo jednostavno odbacivanje s etiketom etatističkih tvorevina.[8]

---

[8] Brojni autori zbog toga s pravom ukazuju na evoluciju koju su u našem političkom sistemu doživele društveno-političke zajednice (a taj proces je u toku i po svojoj prirodi je dugoročan), poprimajući samoupravni karakter, ali i zadržavajući pojedine osobenosti državne organizacije. Odlučivanje u njima sve se više kvalifikuje i kao samoupravo odlučivanje u meri u kojoj je to odlučivanje pod kontrolom udruženog rada i u kojoj udruženi rad učestvuje u njemu. To je, čini se, polazna osnova u tretiranju društveno-političkih zajednica u više radova u pomenutom zborniku *Društveno-politički sistem SFRJ*. Zainteresovanog čitaoca upućujemo i na knjigu Najdana Pašića: *Političko organizovanje samoupravnog društva* („Komunist", Beograd, 1970). Slično stanovište nalazimo i u radu Ž. Surčulije: *Federalizam i međunacionalni odnosi (II)* („Naše teme", br. 6/75).

Značajno je s ovim u vezi istaći da se u rezoluciji Desetog kongresa SKJ: Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci SKJ mesna zajednica tretira kao „jedan od osnovnih oblika *samoupravnog organiziranja radnih ljudi* i građana, a time i kao jedna od osnova društveno-političkog sistema zasnovanog na delegatskom principu". U istoj se rezoluciji zauzima stav da opštinu treba izgrađivati kao *„samoupravnu društveno-političku zajednicu zasnovanu na*

b) Promene u međusobnim odnosima društveno-političkih zajednica uglavnom koincidiraju sa ustavnim promenama. One su išle u pravcu afirmacije i povećanja uloge i značaja opština, pokrajina i republika, bitno menjajući na taj način i značaj federacije, odnosno njenu ulogu u celokupnom društveno-političkom i privrednom sistemu. Još Ustavnim zakonom iz 1953. godine čine se prvi krupniji koraci ka afirmisanju komuna kao lokalnih samoupravnih zajednica.[9] Narednih petnaest godina nisu se zbivale značajnije promene u međusobnim odnosima društveno-političkih zajednica. U tim je odnosima postojala dominacija federacije, i to prvenstveno u domenu kreiranja privredno-sistemskih mera i u vođenju ekonomske politike. Federacija je i zahvatala od privrede relativno veći deo viška rada nego sve ostale društveno-političke zajednice uzete skupa. Čak ni Ustavom SFRJ iz 1963. godine nisu izvršene značajnije promene kojima bi se neposredno povećala uloga komuna i republika u sistemu celokupnog odlučivanja. Međutim, taj je Ustav najavio intenzivan proces deetatizacije u smislu prepuštanja viška rada radnim organizacijama. U procesu pripremanja privredne i društvene reforme i federacija i republike prepuštale su svoje investicione funkcije privredi (ukidajući time i instrumente kojima su zahvatale dohodak radnih organizacija za vršenje tih funkcija). Time se dolazilo u protivrečnu situaciju: razvijanje samoupravne autonomije radnih organizacija i zadržavanje dominacije federacije u međusobnim odnosima društveno--političkih zajednica. Prvi značajniji koraci u prevazilaženju te situacije učinjeni su usvajanjem ustavnih amandmana početkom 1967. i krajem 1968. godine. Tim je amandmanima, najpre, proširivana kompetencija republika unutar federacije prvenstveno preko povećavanja značaja i uloge Veća naroda (čiji su članovi izabrani od republičkih i pokrajinskih skupština). Njima su autonomne pokrajine postale činilac federalizma, to jest postale su

---

vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi". Osnovu ove samoupravne transformacije svih društveno-političkih zajednica čini delegatski sistem koji treba da omogući da „*državni organi* na svim nivoma odlučivanja deluju kao *instrument radničke klase i udruženog rada*" (kurziv — D. V. M.). Pri tome je bitno imati stalno na umu da se društveno-političke zajednice ne mogu da poistovećuju sa odgovarajućim organima u njima.

[9] Dobro je poznato kakav je značaj komuni pridavao Marks, analizirajući iskustva Pariske komune. „Komunalno uređenje" Marks je izjednačavao sa „samoupravom prozvođača" i suprotstavljao ga „staroj centralnoj vlasti". Marks je pozitivno ocenjivao programsku orijentaciju Pariske komune po kojoj „komuna treba da bude politički oblik čak i najmanjeg sela". Marks je podržavao stanovište po kome „jedinstvo nacije nije imalo da bude razbijeno, nego, naprotiv, da bude organizovano putem komunalnog uređenja i da postane stvarnost putem uništenja one državne vlasti koja se izdavala za oličenje tog jedinstva, ali je htela da bude od nacije nezavisna i da stoji nad njom" (*Građanski rat u Francuskoj*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, „Kultura", 1949, str. 498). U istom delu Marks ističe sledeće: „Komunalno uređenje, naprotiv, vratilo bi društvenom telu sve ·· snage koje je dosad apsorbovao parazit „država" koji se hrani na društva i koji koči njegovo slobodno kretanje" (str. 499).

punopravni članovi jugoslovenske federalne strukture, ostajući u sastavu SR Srbije. Značaj tih promena tek će doći do izražaja u procesu daljeg povećavanja autonomnosti republika i pokrajina u odnosu na federaciju. Promene iz 1967. i 1968. godine bile su samo uvod u radikalno raskidanje sa hijerarhijskim karakterom odnosâ među društveno-političkim zajednicama, koje je usledilo ustavnim amandmanima iz 1971. i Ustavom iz 1974. godine. U novoj konstelaciji društveno-političke zajednice se ne javljaju kao „više" i „niže", hijerarhijski odnosi među njima se zamenjuju kooperativnim odnosima. Jačanje autonomnosti republika i pokrajina, to jest širenje prostora za njihovo samostalno delovanje, organski je povezano sa menjanjem karaktera federacije. Ona postaje mesto dogovaranja republika i pokrajina o pitanjima koja su od zajedničkog interesa i čije su rešavanje republike i pokrajine stavile u nadležnost federacije. S druge strane, postoji međurepublička saradnja dve ili više republika i mimo institucionalnih kanala federacije, u kojoj se, razume se, mogu da pojavljuju i autonomne pokrajine. Postoji objektivna potreba da i opštine stupaju u međusobnu saradnju, da se udružuju u regionalne i (ili) gradske zajednice i da preko njih rešavaju zajedničke probleme i ostvaruju zajedničke interese.

Sve ove promene upućuju na konstataciju da jedinstvo privrednog sistema Jugoslavije dobija nova obeležja. Njegovo obezbeđivanje više nije ni isključiva ni pretežna funkcija federacije. Postaje očigledno da su u novoj situaciji republike u dvostrukom smislu odgovorne za jedinstvo jugoslovenskog privrednog sistema. Najpre u ulozi definisanja privredno-sistemskih rešenja i vođenja ekonomske politike na „svojoj" teritoriji i u okviru svojih nadležnosti, a zatim i u ulozi sudionika u kreiranju privrednog sistema i ekonomske politike na nivou federacije. Stepen autonomnosti opština visok je u toj meri da se i one moraju smatrati odgovornim za jedinstvo jugoslovenskog privrednog sistema i ekonomske politike. Kroz jedinstvo jugoslovenskog privrednog sistema i ekonomske politike ostvaruje se jedinstvo jugoslovenske privrede. Ovo drugo shvatamo kao intenzitet tehno-ekonomskih veza i svakovrsne ekonomske saradnje među organizacijama udruženog rada iz dve ili više republika, pokrajina i opština. I jedinstvo privrednog sistema i ekonomske politike i, time, jedinstvo jugoslovenske privrede u novoj situaciji se uspostavlja na bitno drugačiji način, o čemu će biti govora u tekstu koji neposredno sledi.

III

Karakter jugoslovenskog zajedništva uopšte, pa, prema tome, i jedinstva u domenu privrednog sistema i ekonomske politike, određen je načelnim ustavnim opredeljenjem da radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u republikama i autonomnim pokrajinama, a u federaciji samo kada je to u njihovom zajedničkom interesu i, naravno, kada je taj interes saveznim

Ustavom ustanovljen Ovakvo opredeljenje jugoslovenske zajednice republika i pokrajina, odnosno naroda i narodnosti predstavlja istovremeno i negaciju svake formalno-pravne i administrativne prinude na zajedništvo. Ono jednostavno izrasta iz interesa svake republike i pokrajine, odnosno naroda i narodnosti. Zajedništvo republika i pokrajina u jugoslovenskoj federaciji i zajedništvo opština u pokrajini i republici zasniva se na pravu svake republike, pokrajine i opštine da dohodak i višak rada ostvaren na „njihovoj" teritoriji pripada radnim ljudima koji su ga stvorili svojim radom i društvenim sredstvima za proizvodnju. U tome se izražava princip neotuđivosti dohotka od osnovnih organizacija udruženog rada transponovan na nivo društveno-političkih zajednica. Baš kao što ni jedan oblik udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada ne može biti praćen otuđivanjem dohotka od njih, tako se ni na nivou federacije ne mogu formirati sredstva koja bi bila otuđena od republika i pokrajina jer bi to, u krajnjoj liniji, značilo njihovo otuđivanje od osnovnih organizacija udruženog rada.

Federacija kao oblik zajedništva republika i pokrajina je mesto njihovog zajedničkog odlučivanja. To zajedničko odlučivanje se vrši ili tako što se donose odluke u organima federacije (Predsedništvo SFRJ, SIV i drugi organi) u kojima su paritetno zastupljene sve republike i pokrajine ili tako što se za svaku odluku saveznih organa mora obezbediti saglasnost svake republike i pokrajine ponaosob. Posebno je važna mogućnost međurepubličke saradnje (uključujući i pokrajine) kada se ona odvija na osnovu njihovog neposrednog dogovora, odnosno kada je ostvaruju dve ili više republika i pokrajina. Kao subjekti zajedništva na nivou federacije mogu da se pojave i organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice kada se međusobno udružuju. Ovaj momenat je dalja ilustracija da se federacija, kao i druge društveno-političke zajednice, u svome bitnom određenju javlja i kao samoupravna zajednica radnih ljudi. Kao i u drugim društveno-političkim zajednicama, tako i u njoj čovek istupa ne samo kao građanin sa spletom određenih građanskih prava i sloboda (i obaveza), već i kao radni čovek i upravljač društvenom reprodukcijom.

Osnovne društveno-ekonomske funkcije federacije — bilo da ih vrše svojim odlučivanjem savezni organi uz paritetnu zastupljenost republika i pokrajina bilo uz izričitu saglasnost republika i pokrajina — sračunate su na to da obezbeđuju jedinstvo jugoslovenskog privrednog sistema, ekonomske politike i privrede u celini. Pri tome valja stalno imati na umu novi karakter federacije koja nije izdvojeni autoritarni centar, već zajednica republika i pokrajina.

Može se izdvojiti pet područja koja već samim svojim nazivom opredeljuju ulogu federacije u obezbeđivanju jugoslovenskog ekonomskog jedinstva. To su:

a) obezbeđivanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa;

b) usklađivanje zajedničkog privrednog razvoja republika i pokrajina i obezbeđivanje jedinstvenog jugoslovenskog privrednog razvoja;

c) obezbeđivanje bržeg privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo kako bi se razlike u nivou razvijenosti između njih i razvijenih republika počele postupno da smanjuju;

d) obezbeđivanje funkcionisanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta; i

e) razvijanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom na jedinstvenoj osnovi.

Pogledajmo ukratko svaku od ovih funkcija:

a) Uloga federacije u obezbeđivanju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa data je već samom sadržinom Ustava. Ustav predstavlja najopštiju interpretaciju tih odnosa i istovremeno su u njemu sadržana najopštija društveno-ekonomska sredstva obezbeđivanja i zaštite tih odnosa (obaveze i odgovornosti radnih ljudi i građana, organizacija udruženog rada i mnogobrojnih drugih društvenih institucija različitog nivoa i obuhvatnosti).

I sam Ustav predstavlja svojevrstan dogovor republika i pokrajina i radnih ljudi cele zemlje i sve što je u njemu zapisano izraz je opšte društvene saglasnosti.

Iz toga proizlazi da ni u kom pogledu ne može biti osporeno ili dovedeno u pitanje jedinstvo društveno-ekonomskih odnosa u Jugoslaviji. Nikakve specifične okolnosti pojedinih republika i pokrajina, pojedinih opština ili njihovih zajednica, ni u pogledu nivoa ekonomske razvijenosti ni u pogledu kulturnog i obrazovnog nivoa stanovništva, ne mogu biti razlog za drugačiju orijentaciju i sadržaj društveno-ekonomskih odnosa od one koja je dogovorena u Ustavu SFRJ. Sa stanovišta privrednog sistema ovo je značajno utoliko što je i on u pogledu svojih društveno-ekonomskih osnova i osnovnih obeležja jedinstven za celu zemlju. Društvena svojina, samoupravljanje, robni karakter privrede, udruživanje rada, deetatizacija odnosâ između društveno-političkih zajednica i organizacija udruženog rada i radikalno menjanje odnosâ između pokrajina i republika, na jednoj, i federacije, na drugoj strani, predstavljaju osnove i osnovna obeležja koja privredni sistem čine jedinstvenim na ukupnom jugoslovenskom području. Pomenute privredno-sistemske osnove i obeležja i u svojoj neposrednoj razradi spadaju u domen nadležnosti federacije. Pomenimo s tim u vezi da federacija reguliše dalji tretman društvene svojine, definiše opšti režim upotrebe društvenih sredstava i njihovu ekonomsku zaštitu i druga pitanja. Kompleks pitanja udruživanja rada i sredstava, opšta problematika banaka i uopšte mobilnosti finansijskih sredstva, planiranje i njegovi dometi i domeni u privrednom sistemu, posebno definisanje njegovog odnosa prema slobodi tržišta i razgraničenje područja delovanja ta dva regulatora, spadaju u domen privredno-sistemskih funkcija federacije. Pri tome se ne

sme gubiti iz vida novi karakter federacije sa stanovišta uloge koju u njoj imaju republike i pokrajine.

Postoje, međutim, i sasvim konkretna privredno-sistemska pitanja koja su u nadležnosti federacije i koja su neposredan izraz jedinstva privrednog sistema. Reč je o monetarnom sistemu, emisiji novca, platnom prometu, sredstvima plaćanja, formiranju, čuvanju i upotrebi materijalnih (robnih) rezervi i nekim drugim pitanjima.

Privredni sistem u svom užem značenju, u svojoj neposrednoj određenosti kao skup operativnih mera i instrumenata gde se kao njegovi kreatori pojavljuju republike i pokrajine, može da se razlikuje i po pravilu se razlikuje od jedne do druge republike ili pokrajine. Posmatran iz ovoga ugla, privredni sistem je sredstvo ekonomske politike.[10] Uvođenje određenih privredno-sistemskih mera ili njihovo „gašenje" i manipulisanje određenim instrumentima (porezima ili doprinosima, na primer) u pogledu njihove visine (njihovog kvantitativnog određivanja) način je kojim određena politika može da se sprovodi. Tom se politikom, razume se, doprinosi da uslovi privređivanja organizacija udruženog rada u pojedinim republikama i pokrajinama nisu isti jer postoje legitimne i legalne, unapred znane i društveno prihvaćene, razlike u privrednim sistemima među republikama (i pokrajinama). Te razlike, međutim, ni u kom pogledu ne znače republičko zatvaranje. Definišući uslove poslovanja na „svojoj" teritoriji sa stanovišta ekonomske politike koju je prihvatila, republika ni u kom pogledu ne može da diferencira uslove ekonomske aktivnosti za organizacije udruženog rada sa „svoje" teritorije i za one iz drugih republika i pokrajina.

Tri su, po našoj oceni, najznačajnija pitanja u kojima republike samostalno odlučuju i po kojima se privredni sistemi među njima mogu da razlikuju:

Prvo, to je pitanje primarne raspodele. U tom domenu republike imaju ovlašćenja na određenu kontrolu cena i kao zajednice radnih ljudi vode i određenu politiku cena. (Uloga federacije u

[10] Podsećamo ovde na dvojako definisanje privrednog sistema. U svom širem značenju on je izraz odgovarajućih produkcionih odnosa u nekoj zemlji i relativno trajniji socio-ekonomski ambijent. U tom kontekstu on je društveni okvir u kome se vodi određena ekonomska politika i koji ekonomska politika mora da respektuje. Tako posmatran, privredni sistem je jedinstven za celu zemlju, za sve republike i pokrajine. U svom užem značenju privredni sistem se ispoljava kao skup funkcionalizovanih institucija, instrumenata, mera i mehanizama, to jest kao režim odgovarajućih ekonomskih odnosa. Tako shvaćen, on je sredstvo ekonomske politike. Budući da su republike nosioci ekonomske politike, razume se, u okviru zajedničkih osnova ekonomske politike Jugoslavije kao celine, te da su u toj ulozi odgovorne za ekonomski razvoj na „svojoj" teritoriji, one, po prirodi stvari, kreiraju i privredni sistem kao sredstvo ostvarivanja te politike. U tom poimanju privredni sistem može da se razlikuje i razlikuje se od jedne do druge republike ili pokrajine (o dvojakom tretiranju privrednog sistema vidi naš rad *Teorijska pitanja definisanja privrednog sistema*, „Ekonomska misao", br. 2/75).

ovom domenu ograničena je na proizvode i usluge koji su od interesa za celu zemlju, dok se ovlašćenja republike protežu na proizvode i usluge od značaja za republiku). Drugo značajno područje odnosi se na sistem i politiku poreza i doprinosa. Kao što je poznato, federacija za svoje funkcionisanje stiče izvorne prihode (carina, savezne takse, prihodi koje svojim radom ostvare savezni organi) i doprinose republika i pokrajina. U potpunoj je nadležnosti republika da utvrđuju izvore svojih prihoda i prihoda interesnih zajednica čiji se izvori nalaze u dohotku organizacija udruženog rada. Treće, u području namenske raspodele dohotka osnovnih organizacija udruženog rada republika se preko svog izvršnog organa pojavljuje u ulozi koordinatora i potpisuje društveni dogovor.

U sva tri navedena pitanja, koja republike mogu i samostalno da rešavaju, manje ili veće jedinstvo privrednog sistema može da se uspostavlja na bazi međurepubličke (uključujući tu i pokrajine) saradnje. U Ustavu je, međutim, posebno apostrofirana ta saradnja u domenu poreskog sistema i politike. Imao se u vidu veći značaj ovog dela njihove aktivnosti za stabilnost i jedinstvo jugoslovenskog tržišta.

b) Svoj zajednički privredni razvoj republike i pokrajine usklađuju tekućom ekonomskom politikom srednjoročnim planovima društvenog razvoja i načinom njihovog ostvarivanja i koncepcijom društvenog razvoja na duži rok. Dodajmo ovome da je i utvrđivanje osnova društvenog planiranja takođe funkcija federacije.

Usklađivanje privrednog i društvenog razvoja republika i pokrajina na koje Ustav obavezuje federaciju (a tu su obavezu dogovorno prihvatile republike i pokrajine) jeste, u krajnjoj liniji, zadatak od čijeg izvršavanja bitno zavisi jedinstvo jugoslovenske privrede. Naime, to jedinstvo jugoslovenske privrede po svojoj ekonomskoj suštini ne znači ništa drugo nego jačanje ekonomske saradnje među republikama i pokrajinama koja, u krajnjoj liniji, mora da se izrazi kao jačanje saradnje organizacija udruženog rada iz pojedinih republika i pokrajina.[11] Otuda je usaglašavanje razvoja republika na bližu ili dalju vremensku perspektivu i na toj osnovi izrastanje ekonomskog razvoja Jugoslavije antipod svakom autarkičnom razvoju republika, njihovom ekonomskom zatva-

---

[11] Pitanje jedinstva jugoslovenske privrede se iz ovog ugla posmatranja pokazuje kao pitanje njene integrisanosti, odnosno kao pitanje integrisanosti, uslovno rečeno, republičkih i pokrajinskih ekonomija. Pri tome je ta integrisanost data povezanošću i međurepubličkom cirkulacijom roba, finansijskih sredstava i informacija i međurepubličkom pokretljivošću radne snage. Ona se manifestuje, između ostalog, i u podudarnosti privrednih kretanja (ubrzavanje ili usporavanje rasta, stabilnost i slično) u svim republikama i pokrajinama. Branko Horvat visok stepen integrisanosti i jedinstva jugoslovenske privrede nalazi u regionalno sinhronizovanoj cikličnosti privrednih kretanja (vidi njegov rad *Integrisanost jugoslovenske privrede i samoupravno planiranje*, „Ekonomist", 1969).

ranju ili traženju ekonomskog partnerstva van granica Jugoslavije pre nego što su istražene ekonomske mogućnosti u zemlji.

U usaglašavanju ekonomskog i društvenog razvoja Jugoslavije ukrštaju se sve tri komponente njene složene društvene strukture (politička, nacionalna i ekonomska), čineći to usaglašavanje veoma složenim procesom traženja i nalaženja ravnoteže u zadovoljavanju ekonomskih i društvenih interesa svih republika i pokrajina, odnosno naroda i narodnosti. Ta se ravnoteža, po prirodi stvari, lakše nalazi u domenu tekuće ekonomske politike ili ju je i jedino moguće naći tek ako postoji srednjoročni plan (u trajanju od pet do sedam godina). Ublažavanju konfliktnosti interesa republika i pokrajina još više može da doprinese dugoročnija koncepcija razvoja u trajanju od deset ili više godina. Ovo zbog toga što dugoročnija koncepcija razvoja pruža mogućnost da se za mnoge i različite interese, na kratak rok čak nepomirljive, sagleda perspektiva njihovog zadovoljavanja.

U našoj zemlji tek od nedavno postoji dugoročna koncepcija razvoja do 1985. godine. Ona je dala neophodne elemente i određen opšti okvir za Društveni plan razvoja Jugoslavije za period 1976—1980. godine. Treba očekivati da će srednjoročni plan služiti kao osnova za tekuću ekonomsku politiku do 1980. godine. Ustav iz 1974. godine, uostalom, obavezuje da se društvenim planom utvrđuju i smernice i okviri za donošenje mera ekonomske politike ne precizirajući pri tome rok za koji se donose društveni planovi.

c) Briga za privredni (i društveni) razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo stalna je komponenta jugoslovenskog ekonomskog jedinstva. Ona je, po prirodni stvari, sastavni deo već izloženog pitanja usaglašavanja privrednog i društvenog razvoja republika i pokrajina. Pitanje je, međutim, toliko značajno i osetljivo da je i u Ustavu iz 1974. godine dobilo zaseban tretman. U podsticanju bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo postoji na nivou federacije fond iz koga se tim republikama i SAP Kosovo odobravaju krediti pod posebnim (to jest povoljnijim) uslovima. Sredstva tog fonda obrazuju se kao obavezni zajmovi društvenog sektora privrede, i to u proporciji prema društvenom proizvodu koja se na nivou federacije dogovori.[12]

Sredstva koja privredno nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo dobijaju iz pomenutog fonda u vidu kredita, uz simboličnu kamatnu stopu, različito su kvalifikovana od raznih ekonomista. Pri tome su ponekad ocene pristrasne u jednom ili drugom smislu. Sigurno je da je razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo interes Jugoslavije kao celine i samih razvijenijih republika. Istovremeno, međutim, u tim sredstvima tre-

[12] Republikama i SAP Kosovo koje iz raznih razloga ne mogu da u zadovoljavajućoj meri finansiraju društvene i druge službe (što spada u domen vršenja njihovh funkcija) federacija obezbeđuje dodatna sredstva. To je u suštini vid međurepubličke solidarnosti. Ovo zbog toga što sredstva za vršenje svojih funkcija, pa i ove funkcije, federacija stiče i na bazi doprinosa republika i pokrajina.

ba videti i elemenat uzajamne solidarnosti republika i pokrajina. Skreće pažnju na sebe i gledište da sredstva koja na taj način stiču privredno nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo samo kompenziraju novostvorenu vrednost koja se putem razmene iz tih područja preliva u druge (razvijenije) republike, ali šira razrada tih pitanja nije predmet ovog rada.[13]

Značajan elemenat ekonomske ravnopravnosti republika i pokrajina u zajedničkom odlučivanju na nivou federacije, u utvrđivanju i sprovođenju zajedničke, jedinstvene ekonomske politike za zemlju u celini jesu kompenzacije. One su istovremeno i značajan elemenat ravnopravnog tretiranja organizacija udruženog rada u zajednički usvojenoj jugoslovenskoj ekonomskoj politici.

Kao što je poznato, proizvodna struktura pojedinih republika i pokrajina je različita. U svakoj republici i pokrajini postoji poneka privredna grana (ili više njih) sa naglašenijim učešćem u proizvodnoj strukturi i od posebnog značaja za privredni razvoj te republike i pokrajine. Svaka razvojna politika na nivou federacije znači u manjoj ili većoj meri izbor razvojnih prioriteta. To su grane kojima se mora pokloniti veća pažnja i za čiji razvoj se moraju stvoriti povoljniji privredno-sistemski i ekonomsko-politički uslovi. To, međutim, u suštini znači narušavanje jednakih uslova sticanja dohotka između privrednih grana označenih kao razvojni prioriteti i ostale privrede, i to upravo merama privrednog sistema i ekonomske politike.

Republike i pokrajine u čijoj su proizvodnoj strukturi zastupljene „povlašćene" grane naći će se u povoljnijem položaju u odnosu na ostale republike i pokrajine, a posebno će biti pogođen razvoj one republike i pokrajine čija proizvodna struktura ne uključuje uopšte „privilegovane" grane. Time se, naravno, stiču uslovi da „oštećena" republika ili pokrajina traži i dobije kompenzaciju. Instrument kompenzacija po sebi je protivrečan i u svakom istovremenom primenjivanju sa ekonomskom politikom čija neželjena dejstva neutrališe — može da ugrozi i samu tu politiku. Njega će zato valjati veoma oprezno primenjivati. Pomenimo da je on uveden još ustavnim amandmanima iz 1971. godine i da nije opsežnije primenjivan. To se dâ objasniti da poslednjih godina i nismo vodili neku ozbiljniju politiku razvojnih prioriteta. Ubuduće, međutim, neće biti tako. Sačinjena je i usvojena koncepcija razvoja zemlje do 1985. godine. U njoj su utvrđeni udarni pravci razvoja, a srednjoročni plan koji je u toku stavio je akcenat na proizvodnju hrane, energije i sirovina. Verovatno će se u ekonomskoj politici instrument kompenzacija morati da koristi u meri u kojoj razvojni prioriteti nisu zastupljeni u proizvodnoj strukturi pojedinih republika i pokrajina.

---

[13] Vidi citirani rad Vojislava Rakića u pomenutom zborniku (str. 212). Među novijim radovima koji obrađuju problematiku nedovoljno razvijenih područja Jugoslavije ističemo rad Ksente Bogoeva: *Položaj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u razvoju Jugoslavije*, „Socijalizam", br. 7—8/75.

Valja skrenuti pažnju na dvojnost kompenzacija: one kojima se neutrališe negativno dejstvo zajedničke ekonomske politike na uslove sticanja dohotka organizacija udruženog rada i one kojima treba da se neutrališe tom politikom narušena ravnopravnost položaja određene republike ili pokrajine. Razume se da dvostrukog „obeštećenja" za iste mere ekonomske politike koje pogađaju ili privredu republike i pokrajine u većoj razmeri ili samo neke njene organizacije udruženog rada ne može biti. Kompenzacija republici po sebi znači i dovođenje u „normalne" uslove „oštećenih" organizacija udruženog rada baš kao što kompenzacija organizacijama udruženog rada za određenu meru ekonomske politike određenu republiku ili pokrajinu ponovo dovodi u ravnopravan položaj.

Sve je ovo, međutim, na jednom načelnom nivou razmatranja dosta jednostavno napisati. Bilo je to relativno lako i u Ustavu izraziti. Ekonomska stvarnost je, međutim, mnogo složenija. U slučaju kompenzacija određeno je da one budu sastavni deo ekonomske politike, što znači da se utvrđuju u isto vreme kada i mere ekonomske politike za koje se u momentu njihovog utvrđivanja mogu samo da pretpostave negativni efekti u pojedinim republikama ili pokrajinama, odnosno u određenim organizacijama udruženog rada.

Valja imati u vidu da Ustav ne ulazi u bliže određivanje oblika u kome se vrši kompenzovanje, a drugim normativnim aktima to još nije bliže razrađeno. Jedno je, međutim, jasno. Federacija nije činilac redistribucije dohotka među organizacijama udruženog rada (ne zahvata dohodak od jednih da bi ga davala drugima). Samim tim ona to ne može biti ni u odnosima među republikama i pokrajinama. Njoj na raspolaganju stoje mere ekonomske politike i privrednog sistema (kreditna politika, politika i uslovi formiranja cena, carinska zaštita i slično), to jest one mere kojima ona može da utiče na takozvane uslove privređivanja.

Kompenzacije, međutim, ne mogu da egzaktno obezbeđuju ekonomsku ravnopravnost republika i pokrajina u zajedničkoj ekonomskoj politici. Još manje one mogu da budu egzaktna mera ujednačavanja uslova sticanja dohotka organizacija udruženog rada kada je njihova jednakost narušena zajedničkom ekonomskom politikom. Na kompenzacije treba gledati kao na određenu meru koja samo približno drži poredak stvari u stanju u kome niko nije bitnije ni na duži rok oštećen.

d) Novi karakter jugoslovenskog ekonomskog jedinstva u velikoj meri se izražava u prirodi takozvanog jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. U pitanju je ekonomsko jedinstvo koje je zasnovano prvenstveno na slobodi kretanja i udruživanja rada i sredstava na celoj teritoriji Jugoslavije. To jedinstvo znači i potpuno slobodnu razmenu roba i usluga, te razmenu naučnih i tehničkih informacija kojoj republičke granice ne mogu da predstavljaju nikakvu barijeru. Iz ovoga sledi i sloboda organizacija udruženog rada da, rukovođene svojim ekonomskim interesom, obavljaju svo-

ju delatnost na celoj teritoriji Jugoslavije. Republičke (i pokrajinske) granice u konceptu jedinstvenog jugoslovenskog tržišta su irelevantne i sa stanovišta udruživanja organizacija udruženog rada.

U osnovi koncepta i organizacije jedinstvenog jugoslovenskog tržišta nalazi se ekonomski interes organizacija udruženog rada, njihova težnja da raspoložive faktore tako teritorijalno alociraju da robu i usluge nabavljaju i prodaju tamo gde će to najviše pogodovati sticanju dohotka. Jedinstveno jugoslovensko tržište, međutim, ne treba shvatiti kao tržište potpuno slobodnog uspostavljanja odnosâ ponude i tražnje i na toj osnovi slobodnog formiranja cena na njemu. Poznato je da se „potpuna" sloboda na tržištu, po pravilu, pre ili kasnije pretvara u dominaciju na njemu manjeg broja kupaca ili (i) prodavaca. Potpuna sloboda i na jugoslovenskom tržištu bi imala za posledicu bujanje oligopolskih i (ili) monopolskih (odnosno oligopsonih i (ili) monopsonih) situacija, odnosno, u krajnoj liniji, narušavanje njegovog jedinstva. Zbog toga se jedinstveno jugoslovensko tržište zasniva kako na delovanju zakonitosti tržišta tako i na društvenom usmeravanju privrednog i društvenog razvoja (planiranjem) i usklađivanju odnosâ na tržištu. Ono je, prema tome, zamišljeno da bude i organizovana društvena institucija republika i pokrajina gde one preko organizacija udruženog rada ostvaruju svoje ekonomske interese. Ono je i institucija gde se organizacije udruženog rada ne susreću isključivo u ulozi robnih proizvođača dovedenih u međusobni kontakt činom razmene, već i u ulozi subjekata međusobnog sporazumevanja o saradnji.

Jedinstveno jugoslovensko tržište, da bi moglo uopšte da postoji, pretpostavlja da postoji jedinstven novac, jedinstven monetarni i devizni sistem i određeno jedinstvo u prometu finansijskih sredstava u celini.

Opasnost narušavanja jedinstva jugoslovenskog tržišta može da dolazi kako od organizacija udruženog rada tako i od društveno-političkih zajednica. Organizacije udruženog rada u ispoljavanju svoga svojstva robnog proizvođača mogu, nesumnjivo, da ispoljavaju težnje ka udruživanju koje je motivisano sticanjem monopolskih pozicija. S druge strane, republike i pokrajine mogu povremeno da podležu i užim interesima, te da na „sopstvenoj" teritoriji favorizuju „svoje" organizacije udruženog rada, stavljajući u neravnopravan položaj organizacije udruženog rada iz drugih republika i pokrajina. U oba slučaja otežava se slobodno kretanje i udruživanje rada i sredstava i slobodna razmena roba i usluga, odnosno stiču se situacije u kojima se ostvaruju materijalna preimućstva mimo rada. Ustavom je zbog toga izričito zabranjen svaki oblik narušavanja jedinstva jugoslovenskog tržišta.

Za jedinstvo jugoslovenskog tržišta nije odgovorna isključivo federacija. Za to jedinstvo odgovorne su i sve republike i pokrajine, i to u dvostrukom smislu. One svojim ponašanjem u okviru

funkcija koje samostalno vrše ne bi smele da narušavaju jedinstvo jugoslovenskog tržišta, a, s druge strane, svaku pojavu udruživanja s namerom stvaranja monopola na svojoj teritoriji moraju da sprečavaju. Isto tako, za jedinstvo jugoslovenskog tržišta odgovorne su i organizacije udruženog rada. Zbog toga jedinstveno jugoslovensko tržište i izražava u velikoj meri novi karakter jugoslovenskog ekonomskog jedinstva u celini — jedinstva koje je zasnovano na ekonomskim interesima i za koje nije odgovorna samo federacija, već i sve republike i pokrajine i udruženi rad u celini.[14]

e) Ekonomski odnosi sa inostranstvom (sistem spoljnotrgovinskog i deviznog poslovanja, carinska zaštita domaće privrede, platni promet sa inostranstvom, obrazovanje i upotreba deviznih rezervi, kreditni odnosi i druge ekonomske veze sa inostranstvom) takođe su funkcija federacije. Čini se da nisu potrebna iscrpnija objašnjenja zašto su ovu vrstu poslova republike i pokrajine poverile federaciji, odnosno zašto su se sporazumele da o tim pitanjima odlučuju zajednički, a ne svaka posebno. Ipak, neće biti na odmet da pomenem bar dva značajna razloga:

Prvo, Jugoslavija je relativno mala zemlja[15] i taj činilac ima za posledicu, prvo, da su ekonomski odnosi sa inostranstvom od relativno većeg značaja za nju nego za zemlje sa većim brojem stanovnika i većim teritorijalnim prostranstvom; drugo, kao relativno mala zemlja njen ponder u međunarodnim ekonomskim odnosima, njeno ekonomsko značenje za druge zemlje i za međunarodno tržište uopšte je neznatno; ovaj drugi momenat bio bi još potenciraniji, sa dalekosežnim negativnim posledicama po jugoslovensku privredu u celini i posebno po privrede republika i pokrajina, ako bi se svaka republika i pokrajina samostalno i ponaosob, nezavisno od jugoslovenskog zajedništva i mimo njega, pojavljivala kao subjekt u međunarodnim ekonomskim odnosima. To bi značilo dalju ekonomsku minorizaciju zemlje u međunarodnim relacijama i potenciralo bi njenu i onako veliku zavisnost od spoljne trgovine.

Drugi momenat zbog koga se ekonomski odnosi Jugoslavije sa inostranstvom moraju ispoljavati kao zajedničko istupanje re-

---

[14] Za opsežnije informacije o jedinstvenom jugoslovenskom tržištu upućujem zainteresovanog čitaoca na rad dr Vasila Grivčeva: *Ustavno načelo o jedinstvu jugoslovenskog tržišta i osnovna područja i oblici njegovog narušavanja* („Encyclopaedia moderna", 23. proljeće 1973). Interesantnu raspravu o temi „Jedinstveno tržište, nacionalne ekonomije i jugoslovenska privreda" organizovala je redakcija „Gledišta" i publikovala u br. 3/71.

[15] Pojam „veličina zemlje" ima relativno značenje. Jugoslavija sa preko 20 miliona stanovnika ne spada u skupinu malih usitnjenih zemalja kakve izrazito preovlađuju u svetu. Hollis Chenery i Moises Syrquin u knjizi *Patterns of Development 1950—1970* (Oxford University Press, 1975), uopštavajući rezultate razvoja na primeru 101 zemlje u razvojne obrasce i strategije razvoja, dele zemlje na velike i na male, a Jugoslaviju ubrajaju u prvu (i malobrojnu) grupu zemalja.

publika i pokrajina u ovom području vezan je za višestruk i veoma raznovrstan uticaj tih odnosa na privrede pojedinih naših republika i pokrajina. U tim se odnosima može takođe da narušava ekonomska ravnopravnost republika. Primera radi, pomenimo carine. Svaka promena u carinskoj tarifi (promena visine carinskog opterećenja cene uvozne robe) ima svoju regionalnu komponentu, odnosno komponentu međurepubličkih odnosa. U slučaju da se takva promena odnosi na proizvode koji su zastupljeniji u proizvodnoj strukturi jednog regiona (republike ili pokrajine), ona će svojim povećanjem značiti povećanje zaštite, a smanjivanjem veće izlaganje privrede tog regiona inostranoj konkurenciji. Time će remetiti uspostavljene međurepubličke ekonomske relacije i zahtevaće da se sve republike i pokrajine saglase u federaciji sa takvom promenom. Ili, uzmimo drugi primer. Svaka republika i pokrajina, bez obzira na stepen njene razvijenosti, ima potrebu da svoj privredni razvoj jednim delom zasnuje i na sredstvima iz inostranstva kao dopunskoj akumulaciji. Te su mogućnosti, međutim, ograničene, pa se u korišćenju inostranih kredita susreću različiti interesi republika i pokrajina. Kao i u drugim područjima zajedničkog odlučivanja, i ovde se traži određena interesna ravnoteža. Zbog toga su kreditni odnosi sa inostranstvom, kao, uostalom, i celokupan kompleks ekonomskih odnosa sa drugim zemljama, predmet odlučivanja federacije, to jest njenih organa uz saglasnost svake republike i pokrajine posebno.

IV

Ekonomsko jedinstvo Jugoslavije, a pre svega njenog privrednog sistema, posmatrali smo kao ekonomski proces usaglašavanja interesà. Implicitno je postulirano da je to jedinstvo prirodna težnja svake republike i pokrajine. Svaka od njih u tom jedinstvu deo sopstvene ekonomske samostalnosti i interesa podređuje jugoslovenskom zajedništvu, ali istovremeno svaka od njih ima više „koristi" od tog zajedništva nego što za njega „žrtvuje". Uostalom, i u jugoslovenskom ekonomskom zajedništvu važi poznato pravilo po kome je celina uvek više od zbira delova te da u odnosu na delove pojedinačno uzete predstavlja drugačiji kvalitet. Međutim, stvarnost u ovom pogledu je složena. Jedinstvo interesa, naime, nije neposredno vidljivo niti je jednom zauvek dato. Prvi momenat ukazuje na to da se do saznanja o tom jedinstvu dolazi složenim analitičkim postupcima, a za to je potrebna i odgovarajuća društvena i politička atmosfera i međusobno poverenje republika i pokrajina. Pri tome se jedinstvo tekućih (kratkoročnih) interesa mora, po pravilu, zasnivati na trajnijoj razvojnoj orijentaciji, odnosno na usaglašenim dugoročnim interesima. Drugi momenat govori o tome da jednom uspostavljeno zajedništvo u interesima biva u dinamičnom razvoju izloženo raznim iskušenjima. Zbog

toga to zajedništvo mora biti negovano. U njega se stalno moraju unositi novi elementi koji će ga jačati i činiti otpornim na sve moguće negativne uticaje.

Iako ekonomsko jedinstvo treba da bude (i ono, po pravilu, jeste) osnova političkog jedinstva, treba imati na umu i stalan povratni uticaj. Taj povratni uticaj je od presudnog značaja kada se u ekonomskim odnosima, makar i za momenat, pokidaju vezujuće niti i kada suprotnosti u ekonomskim interesima prete da nadjačaju zajedništvo. Takve situacije nisu nepoznate jugoslovenskom zajedništvu, ali su one uspešno prebrođene.

Stojan T. Tomić

Politička i ljudska emancipacija u Nacrtu zakona o udruženom radu

Političko i društveno u Nacrtu zakona

Nacrt zakona o udruženom radu prevazilazi (nastoji da prevaziđe) političku i otvara nove prostore za ljudsku emancipaciju. On to čini na više načina, među kojima posebno mjesto zauzima sužavanje političke i proširivanje društvene sfere ljudskih odnosa. Političku sferu potiskuje jer je ona posredovana i posrednička i kao takva, ma koliko istorijski neophodna u određenoj etapi, skriva i prekriva ljudske procese i odnose, zamagljuje i sužava društvenu sferu kao oblast odnosâ između čovjeka i čovjeka, između čovjeka i društva, čovjeka i njegove uže i šire zajednice.

U javnoj raspravi o Nacrtu zakona o udruženom radu, kao i u procesu realizacije ovog zakona, neophodno je uvesti više dimenzija i aspekata analize, razmišljanja, realizacije, korekcije. Pored ekonomskog, pravnog, filozofskog, organizaciono-institucionalnog i istorijskog aspekta, neophodno je uvesti i politički i politološki pristup koji je zanemaren (naročito politološki) ili nije dovoljno uveden.

Ima više načina i mogućnosti uvođenja politološkog pristupa u analizu ovog istorijski značajnog dokumenta. U ovoj fazi razmišljanja i informisanosti čini nam se da je taj pristup moguće razviti i njegovati ako u analizu uvedemo nekoliko kategorija koje imaju naučni i praktično-politički značaj. To su politička i društvena sfera, politička i ljudska emancipacija, zatim politička kultura (feudalno-podaničkog, građanskog, birokratskog i samoupravnog socijalističkog društva). Sve ove kategorije, uslovno govoreći,

možemo integrisati u jednu radnu tezu koja bi nas upućivala da tragamo i analiziramo *političko* i *društveno* (nepolitičko, izvanpolitičko) u Nacrtu zakona. Interesuje nas i sve više treba da nas interesuje šta je sve političko, a šta društveno u Nacrtu zakona, kakve su sličnosti i razlike među njima, kako se oni uzajamno prepliću, integrišu, sukobljavaju, kooperiraju, prevazilaze. Zalažući se za analizu političkog i društvenog u Nacrtu zakona, mi istovremeno ističemo potrebu razdvajanja (u metodološkom i analitičkom smislu) i spajanja političkog i društvenog (nepolitičkog) u Nacrtu zakona, kao i u svakodnevnoj praksi. To je neophodno činiti iz više razloga, među kojima ovde izdvajamo jedan: naše je društvo i političko (državno, posredovano) i samoupravno (neposredovano) ali ono postepeno zbacuje sa sebe politički plašt (Marks) da bi se zaogrnulo drugim, adekvatnijim, humanijim (nedržavnim, samoupravnim).

Imajući u vidu ovo stanje našeg društva (spoj države i samouprave) kao i tendencije razvoja (ka punom samoupravljanju i odumiranju države), može se postaviti pitanje: u kojoj mjeri Nacrt zakona zadržava i održava političku, a u kojoj mjeri otvara i proširuje puteve društvenoj sferi; u kojoj mjeri zadržava i njeguje političke (državne) odnose, a u kojoj mjeri prevazilazi sve što je od politike i političke sfere posredovano? Nadalje, može se postaviti pitanje: kako su u Nacrtu zakona definisani politički ciljevi i političke vrednosti društva, kakvim se političkim metodima i sredstvima služi ovaj dokument.

Ističući značaj definisanja i zaštite političkih vrednosti današnjeg društva (države i društva), neophodno je u fazi javne rasprave sagledati da li Nacrt zakona dovoljno jasno i adekvatno definiše i štiti osnovne političke vrednosti društva ili je sticajem prilika ispustio neku od njih, nije je dovoljno zaštitio, odnosno blagovremeno „prepustio" samoupravnoj sferi.

Sljedeće analitičko i praktično-političko pitanje odnosi se na metode i sredstva, na instrumente, realizacije Nacrta zakona. Kojim metodima i sredstvima (instrumentima) će se služiti neposredni proizvođači i drugi subjekti u realizaciji slova i duha ovog zakona? Analize teksta Nacrta zakona pokazuju, što je i normalno, da dominiraju nepolitička sredstva, nepolitički instrumenti i metodi, ali uz neophodnu asistenciju i prisustvo političkih metoda i sredstava. Nacrt zakona posmatran u cjelini, oslanja se na političku sferu najmanje onoliko koliko društvena (samoupravna) sfera nije sama sebi i proizvođačima dovoljna, onoliko koliko je kao mlada nesavršena i nezavršena.

Međutim, ako možemo biti zadovoljni u cjelini, to ne znači da je takvo stanje teksta Nacrta zakona i u pojedinim dijelovima, pa se može postaviti pitanje: da li je intervencija politike i angažovanje političke sfere, političkih metoda i instrumenata u Nacrtu zakona adekvatno; ima li previše ili premalo politike i tradicionalnih državno-političkih instrumenata; kako i gde su spojeni i razdvojeni politički i samoupravni (manje politički i izvanpolitički) elementi društvene regulacije i odlučivanja.

Analize teksta i duha Nacrta zakona govore da je u njemu adekvatno uspostavljen i razvijen odnos političkog i društvenog i da se ne može govoriti (opet posmatrano u cjelini) o tome da li je države i državne intervencije previše ili premalo, da li društva prebrzo ili presporo odumiru. Prije bi se i više moglo razmišljati

o neadekvatnom razmještaju, o ne baš uvijek dobro odabranoj lokaciji političkog, državnog i samoupravnog u pojedinim paragrafima Nacrta zakona. U ovom kao i u nekim našim ranijim istraživanjima rezultati su nas sve više uvjeravali da država ne odumire ni sporo niti brzo (globalna mjera je pronađena). Pravi je problem, naučni i praktično-politički u jednom drugom pitanju: da li su političke i državne intervencije i regulative, da li su politički metodi i instrumenti adekvatno usklađeni sa naraslom (i zaostalom na pojedinim segmentima) sviješću radničke klase i drugih slojeva radnog naroda (i onih koji se bore protiv interesa radnih ljudi)? Da li Nacrt zakona u nekim oblastima previše angažuje politiku, državu i tradicionalna sredstva regulative iako za tako nešto nema nikakve ili gotovo nikakve potrebe jer bi to društvena, samoupravna sfera i neposredni samoupravljači mogli uspješnije regulisati? Čini se da u pojedinim detaljima Nacrt zakona nije dovoljno prekrio neke sfere političkim i državnim plaštom niti je dovoljno otkrio ona mjesta i oblasti koje bi mogle uspješno egzistirati bez državno-administrativnog omotača.

Prostor ovog napisa nije dovoljan za ilustraciju ove teze niti za analizu svakog člana i duha koji nose pojedini paragrafi. Ovde će biti dovoljno ako ukratko ukažemo na neka poglavlja koja mogu biti predmet razmišljanja i rasprave:

— utvrđivanju i registrovanju statusa organizacija udruženog rada, firmi, naziva i sjedišta je, po našem mišljenju, posvećeno suviše pažnje (29 članova — od 386. do 414. člana), ne radi se ovde samo o obimu, nego i sadržaju: suviše ima sudskog i administrativnog, skupog i, čini nam se, nepotrebnog, ili, u najmanju ruku, neadekvatnog regulisanja; mnoge bi poslove mogle preuzeti samoupravne asocijacije i uspješno zamijeniti državnu intervenciju; dovoljno je prisjetiti se nedavne prakse sudskog registrovanja organizacija udruženog rada kada su kamionima u sud voženi statuti i drugi dokumenti;

— slična je situacija (preobimno i ne baš uvijek adekvatno regulisano) i sa odredbama koje se odnose na inokosne poslovodne i izvršne organe; u ukupno oko 34 paragrafa (član 472 —497, 506—513. i drugi) ponekad i ponegdje do detalja je regulisano ponašanje ovih organa, mada bi to, možda, bilo bolje prepustiti samoupravnoj praksi i svijesti; pojedini paragrafi (479. i drugi) do detalja propisuju način utvrđivanja predloga za imenovanje inokosnog poslovodnog organa, način glasanja i druge detalje, pa se može postaviti pitanje koje detalje može i treba da regulišu statut i drugi instrumenti neposrednih samoupravljača;

— poglavlje o kaznenim odredbama (član 625—636) zaslužuje posebnu analizu — krivično-pravnu, sociološku sociopsihološku, političku i politološku; prethodne naše analize upućuju nas da postavimo pitanje da li je neophodno toliko zaprijetiti novčanom kaznom (na primjer, sa 50.000 dinara kažnjava se organizacija udruženog rada ako ne sazove zbor radnika radi utvrđivanja postojanja uslova za organizovanje osnovne organizacije — član 629, stav 9, zatim, ako u roku od osam dana ne dostavi odluku o organizovanju osnovne organizacije drugim osnovnim organizacijama, odnosno radnicima — član 629, stav 10).

Upućujući navedena pitanja i kritike, mi se ne zalažemo za naglo potiskivanje državno-kaznene intervencije, nego za ostavljanje nešto više prostora za moralni kodeks samoupravljača, za in-

tervenciju i moralnu osudu svjesnih samoupravljača uz asistenciju i oštrijih državno-kaznenih intervencija tamo gdje je i kada je to neophodno (a neophodno je naročito kada se radi o zaštiti osnovnih vrednosti, procesa i odnosa samoupravnog društva i kada društvena svijest nije dovoljno jaka da sama interveniše). U citiranim poglavljima (i ne samo u njima) Nacrt zakona kao da se sudario sa klasičnim sredstvima i metodima državno-pravnog regulisanja i kažnjavanja prekršioca. Novi duh Nacrta zakona zahtijeva da se brižljivo ispita odnos između ciljeva i sredstava, između onog što Nacrt zakona hoće i želi i onog kako to hoće i želi da postigne. Samoupravni procesi i odnosi (kao ciljevi) sve više teže adekvatnim sredstvima i metodima pomoću kojih se oni mogu realizovati. Praktično to znači da samoupravne tokove treba što više zaštititi samoupravnim sankcijama (svijest, moral, običaj, društvena kritika), a državnim kaznama ostaviti toliko mjesta koliko je to neophodno.

Realno posmatrano, samoupravljanje još ne može da egzistira bez neophodnog političkog plašta, bez političke kao posredovane sfere, bez ideološkog i političkog stava, bez državno-kaznene i drugih intervencija. Kao mlada pojava, samoupravljanje se hvata za politiku (ideologija i politika su i proklamovale samoupravljanje kao ideju i kao praksu), naslanja se na nju tamo gdje je još nejako, potpomaže se političkim instrumentima, politikom nadoknađuje svoju nesavršenost i nedovoljnu razvijenost. Ideologija i politika su u sadašnjoj fazi kao krila i okrilje samoupravnoj sferi koja mogu da uzdižu samoupravnu praksu u visine, ali i da prave nepotrebnu, manju ili veću, sjenku. Međutim, sve što je u sjeni nečeg (u ovom slučaju, samoupravljanje u sjeni političke sfere) teško se razvija i kao zasjenjeno nedovoljno se ističe, nevidljivo je. Nacrt zakona o svemu tome dovoljno vodi računa (globalno posmatrano) i uspostavlja veoma složene odnose između politike i samoupravljanja, između društvene i političke sfere, u tome smislu što ukazuje i pokazuje da se samoupravljanje ne može razvijati bez politike niti će se, pak, moći tako dugo razvijati pod okriljem politike. Tako se i u ovom zakonskom dokumentu, kao i u praksi, političko i društveno sučeljava, sudara, sarađuje, prevazilazi — da bi na kraju dominiralo društveno kao samoupravno.

Politička i ljudska emancipacija u Nacrtu zakona

Analize teksta i duha Nacrta zakona govore da ovaj dokumenat upućuje radničku klasu i radne ljude ka ljudskoj emancipaciji, i to preko i pomoću političke sfere, preko i pomoću političke emancipacije. Ljudska emancipacija je moguća tek sa razvijenom političkom emancipacijom pomoću koje čovjek organizuje svoje snage kao društvene snage. Socijalna i samoupravna istina i praksa mogu se razviti iz „sukoba političke države sa samom sobom"[1] a Nacrt zakona još više stimuliše taj sukob da se iz njega još više razvije samoupravljanje i ljudska emancipacija. Tako politička država i politička sfera postaju okvir i „sadržaj... praktičnih bor-

[1] K. Marks, *Rani radovi.*

bi". Nacrt zakona uočava i prevazilazi granice političke emancipacije koje se „pojavljuju odmah u tome što se država može osloboditi od jedne ograničenosti a da čovjek ne bude od nje *stvarno* slobodan, što država može biti *slobodna država* a da čovjek ne bude slobodan čovjek". Nacrt zakona ne bavi se slobodom države, nego samoupravnom slobodom i oslobođenjem neposrednog proizvođača, koga uzdiže na nivo samoupravljača. Politički čovjek i građanin, čovjek kao pripadnik države, ma koliko bio slobodan, ma koliko njegova država bila slobodna, još nije potpuno slobodan jer je ograničen i samo djelimično priznat, i to „zaobilaznim putem, pomoću medija", to jest pomoću države, politike i političkog medija. U tom slučaju „država je posrednik između čovjeka i čovjekove slobode", na nju čovjek „prenosi svoju cjelokupnu nebožanstvenost, cjelokupnu svoju *ljudsku neograničenost*". Nacrt zakona ograničava državu kao posrednika između čovjeka i njegove slobode, skraćuje ili ukida zaobilazne staze političke emancipacije i otvara direktne puteve ljudskoj emancipaciji. Ma koliko država bila savršena, čovjek je u njoj još uvijek „neistinita pojava", „imaginaran član jednog zamišljenog suvereniteta, lišen svog stvarnog individualnog života i ispunjen nestvarnom općenitošću"[2]. Država i politika su u istoriji više bile izraz odvajanja čovjeka od njegove zajednice, dok je samoupravljanje najpouzdaniji izraz humanog povezivanja čovjeka i društva, čovjeka i njegove uže i šire zajednice.

Pošto politička emancipacija nije ljudska emancipacija (Marks) i pošto je „politički život samo garancija čovjekovih prava", to on „mora biti napušten čim protivrječi svom *cilju*, tim čovjekovim pravima". Postepeno napuštajući i prevazilazeći političku emancipaciju, politiku, političku sferu i politički život, Nacrt zakona rješava jednu istorijsku zagonetku koju nisu mogli da riješe politički emancipatori (Marks). Ti emancipatori su sve postavili na glavu: sredstvo se kod njih pojavljuje kao cilj, a cilj kao sredstvo. Oni su konačan cilj vidjeli u državi, u politici i političkoj emancipaciji, umjesto da im politika i političke slobode služe kao uvod i sredstvo ljudske emancipacije. Nacrt zakona pokušava da normira, a svakodnevna praksa samoupravljačâ da realizuje Marksovu misao po kojoj je „svaka emancipacija *svođenje* čovjekovog svijeta, čovjekovih odnosa, na *samog čovjeka*", koji će na samoupravni i human način regulisati svoje odnose sa prirodom i društvom. U samoupravnoj sferi, koju Nacrt zakona proširuje, političko pravo na slobodu ljudi ne prestaje biti pravo jer ne stupa (kao u građanskom i birokratskom društvu) u sukob s političkim životom. Politički život u samoupravnom socijalizmu je samo garancija čovjekovih prava, uslov i sredstvo borbe za ljudsku, samoupravnu emancipaciju.

Nacrt zakona najavljuje novu veliku epohu, epohu oslobođenja rada, epohu u kojoj rad počinje da gubi klasne i eksploatatorske osobine. Pomoću oslobođenja rada samoupravno društvo prevazilazi sve vidove ograničenosti političke emancipacije i utire puteve ka ljudskoj emancipaciji. Nadalje, Nacrt zakona vodi ka brisanju razlika između radnika i drugih slojeva tako što će svaki čovjek postati radnik. Može se postaviti pitanje: kada će do toga

[2] K. Marks, *Prilog jevrejskom pitanju.*

doći? Na to pitanje daje odgovor Marks: „Kad se rad jednom oslobodi, onda će svaki čovek postati radnik i proizvodni rad će prestati da bude klasna osobina."[3]

Elementi nove političke kulture u Nacrtu zakona

Nacrt zakona se zalaže za sadržaj i stil političkog i društvenog ponašanja na osnovama samoupravnog socijalističkog ideološkog, političkog i ljudskog opredjeljenja. On ukazuje na elemente nove političke kulture koja se ispoljava u novom sadržaju i obrascu političkog i društvenog ponašanja u ekonomskom i javnom životu.

U čemu se sastoje elementi nove političke kulture, to jest novog sadržaja i stila političkog i samoupravnog života?

Prije svega, Nacrt zakona na način koji je nepoznat u dosadašnjoj istoriji (izuzetak čini kratkotrajno iskustvo Pariške komune) udružuje ljude i sredstva, napore i dohodak, mišljenje i interese, odluke i akcije, intelektualno i fizičko, a iznad svega spaja prava i dužnosti (jednaka prava, obaveze i odgovornosti — član 1). Zatim, udružuje i razdvaja državno i samoupravno, političko i društveno, građansko i ljudsko (čovjek kao građanin i kao ljudsko biće), državu i samoupravu (član 2). U tekstu Nacrta zakona mnoge djelatnosti postavljaju se kao svakodnevna potreba i praksa — ne samo proizvodnja, nego i samoupravna odluka o proizvodnji, razmjeni i raspodjeli; proizvodnja i samoupravljanje postaju svakodnevna potreba, praksa i stil života. Ranije epohe su činile proizvodnju svakodnevnom praksom (za radnike), dok su upravljanje rezervisale za profesionalne upravljače.

Elemente nove, to jest samoupravne političke kulture vidimo u Nacrtu zakona u tome što on nastoji da iz naslijeđenih normi i prakse, iz psihe ljudi potisne sadržaje i obrasce podaničke, tradicionalne, birokratsko-administrativne političke kulture i obrasce ponašanja koji su došli u sukob sa svijetom samoupravljačâ.

Nacrt zakona najavljuje novo viđenje zajednice (radne, interesne, lokalne, nacionalne, višenacionalne, integrisane), takve zajednice koja ne daje niti uzima, koja ne traži niti nudi, nego stavlja čovjeka u centar zbivanjâ, procesâ i odnosâ, u takve uslove u kojima on sam upravlja (samoupravlja), daje i traži, daje sebi i traži od sebe, konstituiše svoja prava i dužnosti, sadržaje i stepen odgovornosti. To se može vidjeti već iz člana 1. u kome se kaže da radnici „upravljaju u svom, zajedničkom i opštem društvenom interesu svojim radom, uslovima i rezultatima svog rada".

Slovo i duh Nacrta zakona donosi elemente nove političke kulture i na taj način što sužava i postepeno likvidira sa pozornice politiku pomoću upravljanja da bi stvorio i otvorio nove društvene prostore politici pomoću samoupravljanja.

Radnička klasa u ovom dokumentu potvrđuje svoju univerzalnost u tom smislu, što boreći se za svoje oslobođenje, nastoji da oslobodi ljudski rod. Bilo je i, realno gledano može još biti, perioda kada su uskopolitičke i politikantske tehnobirokratske, sebične, nacionalističke, liberalističke, lokalističke i profesionalno-

---

[3] K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela*, „Kultura", Beograd, 1949, str. 500.

-staleške definicije interesa gušile samoupravne procese i odnose. Posmatrano sa ovog aspekta, Nacrt zakona je prava renesansa klasno-proleterskog, opšteljudskog, socijalističkog, samoupravnog, humanog koje utire puteve ka komunizmu. Radnici i svi radni ljudi (a ne uske profesionalne, lokalističke i nacionalističke grupacije) u svojim organizacijama udruženog rada, u društveno-političkim zajednicama, u organima samoupravljanja i u društveno-političkim organizacijama, a prije svega *u* i *pomoću* Saveza komunista, dakle, *u* i *pomoću* svojih organizacija i institucija (državnih i samoupravnih), definišu trenutne i istorijske potrebe i interese, sučeljavaju lične, grupne i opšte, a samoupravnim odlukama regulišu međusobne odnose. Nije moguće realizovati ideje i norme Nacrta zakona o udruženom radu pomoću starih obrazaca i modela djelovanja i vjerovanja, te je i ovde neophodna sasvim nova kultura samoupravnog društva, u ovoj fazi prije svega nova politička kultura koja će znati spojiti i razdvojiti državno i samoupravno, slobodu i prinudu, inicijativu i odluku, autonomiju i cjelinu.

Nacrt zakona najavljuje novu fazu, da ne kažemo i novu eru (Ustav i zakon zaista najavljuju novu eru) političkog i društvenog djelovanja koja pretpostavlja socijalističku kulturu, osjećanje, vjerovanje, pravu revoluciju mišljenja (kako je u svoje vrijeme isticao i Božidar Adžija, napominjući da se socijalističko društvo gradi glavom i rukom). Pošto nema socijalističke revolucije niti samoupravnog socijalizma bez te revolucije („Uzaludno je socijalističko društvo bez revolucije mozga" — piše B. Adžija), bez socijalističke svijesti i kulture, to je neophodno sagledati nove elemente kulture i sučeljiti ih sa postojećom kulturom pojedinaca, grupa, klase, nacija, regija.

U centru političke kulture postojećih i minulih civilizacija leži odnos pojedinaca i grupa prema političkoj (državnoj) vlasti i svim državno-partijskim i političkim institucijama. U socijalističkom samoupravnom društvu novi elemenat političke kulture nalazimo u odnosu ljudi (pojedinaca i grupa) ne samo prema državnim institucijama koje odumiru, nego prije svega prema samoupravnim organizacijama i institucijama, prema samoupravnim procesima i odnosima. Nije nevažno kome se i kako obraćaju pojedinci i grupe — organima države ili prije svega organima samoupravljanja. Podaničko-birokratski orijentisani pojedinci vide spas u državi i prinudi, a svjesni ljudi u samoupravnim organima, koji, istina nisu idealni, ali koji realno mogu najbolje i najhumanije razriješiti čvorove savremenih zbivanja. Više puta smo u našim istraživanjima ustanovili statistički značajne razlike između organizovanih i neorganizovanih građana, i između onih koji imaju podaničku i onih koji imaju socijalističku samoupravnu svijest. Jedni su se po pravilu obraćali organima države tražeći administrativnu i političku intervenciju, a drugi su se prije svega obraćali organima samoupravljanja i ulagali maksimalne napore da u njima i pomoću njih zadovolje svoje potrebe i usklade suprotne interese. Između jedne i druge grupacije nalazi se po pravilu treći sloj (malobrojan) koji se koleba i koji se čas obraća državnim, čas samoupravnim organima, jer još nisu posve otklonjene dileme između samoupravljanja i etatizma.

Elemente političke kulture socijalističkog samoupravnog društva nalazimo u onim paragrafima Nacrta zakona koji potisku-

ju elemente posredništva i posredovanja i koji njeguju direktne (licem u lice) odnose. U tradicionalnim političkim kulturama dominiraju posredovani obrasci regulisanja odnosa, a u samoupravnoj neposredni i ničim neposredovani (u razvijenoj fazi samoupravljanja). Građani kao politička bića ni u najdemokratskijim društvima i kulturama ne mogu uspostaviti direktne odnose niti stupiti u direktan kontakt sa državnim i partijskim institucijama i ličnostima (manipulisanjem kandidatima u zemljama mnogohvaljene zapadne demokratije želi se nadoknaditi za izgubljene neposredne odnose). Sasvim je drugačija (treba da bude drugačija) situacija u socijalističkom samoupravnom društvu koje potiskuje elemente posredništva i razvija direktnu, neposredovanu ili što manje posredovanu političku i samoupravnu demokratiju. *U nesamoupravnim kulturama i sistemima ne može se gotovo ništa postići bez „dobrih" posrednika (veza i vezica), a u socijalističkom samoupravnom društvu teško će se ma šta postići baš pomoću posrednikâ.* Posrednici i posredovanje su konstitutivni elementi političke kulture nesamoupravnih društava, a potiskivanje posredništva je osnovna ili veoma važna pretpostavka socijalističkog samoupravnog društva. To su kvalitativne razlike između kulture nesamoupravnog i socijalističkog samoupravnog društva.

Politička kultura samoupravnog socijalizma, koju stimuliše Nacrt zakona, kao i drugi programsko-normativni dokumenti ranije donešeni (prije svega Program SKJ, novi i pređašnji ustavi, statuti itd.), jeste novi sistem *saznanja* (procesa i vrednosti samoupravnog socijalizma), novi sistem *vrednovanja* (šta je samoupravno, a šta nije; šta je antisamoupravno, nesamoupravno itd.) i novi sistem pisanih i nepisanih *normi* kojih se pridržavaju svjesni samoupravljači. Nacrt zakona je naročito bogat normama socijalističkog samoupravnog ponašanja, dok je iz razumljivih razloga nešto skromniji u isticanju vrednosnih sudova i vrednosti samoupravnog socijalizma (jer su to drugi dokumenti istakli).

Politička kultura samoupravnog socijalizma sadrži nova ideološka i politička opredjeljenja, i ljudska osjećanja, a koja, zajedno, govore da se socijalizam ne može dugo razvijati bez samoupravnog ponašanja, prije svega u oblasti rada i proizvodnje, a zatim i u ostalim oblastima društvenog života. Ta nova ideološka opredjeljenja (za nas ona nisu nova), politička uvjerenja i ljudska osjećanja ukazuju na razlike između samoupravnog i nesamoupravnog socijalizma i, takva, daju novi tok i kvalitativno novo značenje političkim i društvenim, prije svega samoupravnim procesima, ponašanjima i djelovanjima.

Nacrt zakona o udruženom radu se i oslanja i potiskuje političku sferu i klasične političke instrumente. Ima dosta političkog, a još više društvenog, socijalistički samoupravnog u ovom dokumentu, mada bi tek posebna i suptilnija studija pokazala da li na pojedinim mjestima ima i previše ili premalo političkog, državnog i klasičnog.

Želja i namjera nam je bila da ovom prilikom istaknemo političko u Nacrtu zakona i da ga sučelimo sa društvenim, samoupravnim. Elemente političkog nalazimo u ovom dokumentu u onim članovima koji ukazuju (na realnost) — da osnovu socijalističkog samoupravnog udruženog rada čini vlast radničke klase i

svih radnih ljudi (član 2), u pravu države i njezinih organa da kažnjavaju sve one koji se ne ponašaju samoupravno i koji ugrožavaju samoupravna prava, dužnosti i odgovornosti radnih ljudi, u veoma iscrpnim članovima koji regulišu prava, obaveze i odgovornost organâ društveno-političkih zajednica u sticanju, raspodjeli i raspoređivanju dohotka (član 137—141) te u poglavlju posvećenom privrednim prestupima i državnom kažnjavanju.

Političko i administrativno se u Nacrtu zakona tretiraju kao pomoćna sredstva, a ne kao cilj, kao instrumenti koji zaštićuju samoupravljanja, kao nužno i privremeno, kao nešto što je trenutno neophodno koju jedino razvijeno socijalističko samoupravljanje može otpremiti u „muzej starina" (Engels) i zamijeniti samoupravnim, ljudskim regulacijama i samoregulacijama. Sticajem prilika samoupravljanje i samoupravne institucije idu preko i pomoću revolucionarne politike, a ne protiv politike.

O sferi političkog u Nacrtu zakona govorili smo u prethodnim poglavljima, a ovdje možemo dodati još nekoliko misli: ovaj dokumenat je svojevrsno jedinstvo i suprotnost između društvenog i političkog, državnog i samoupravnog; on je politički i socijalni obrazac prevazilaženja dva vida dominacije u savremenom svijetu — privatne, odnosno državne svojine i tehnobirokratske vladavine političke elite. Na današnjem stupnju političke spoznaje udruženi rad i samoupravljanje udruženim radom će snažno potisnuti ostatke privatne i državno-birokratske i grupne svojine i državne vladavine u ime i „u interesu" onih koji proizvode materijalna i duhovna dobra. Nacrt zakona na poseban način posreduje između sfere ekonomskog podruštvljavanja, s jedne, i sfere političkog podruštvljavanja, s druge strane. Kada ovo ističemo, imamo na umu da to posredovanje nisu uspjela da ostvare ne samo građanska, nego ni socijalistička društva koja su se kolebala oko toga čemu dati primat: ekonomskom ili političkom podruštvljavanju. Takva kolebanja su vodila ka degradaciji i ekonomskog i političkog. Ekonomska sfera je postepeno napuštala privatno i poprimala državno vlasništvo (u nekim kapitalističkim zemljama državno vlasništvo zauzima i do 60% u industriji), a politička sfera se zadržala na zakržljalim tekovinama građanske političke, izborne i manipulativne demokratije, na takozvanom masovnom učešću narodnih masa koje su više objekt, a manje subjekt političkog života.

Elemente političkog nalazimo u Nacrtu zakona i u onim odredbama koje:

— najavljuju prevazilaženje tradicionalne uprave u privredi i javnim službama da bi se otvorili novi prostori savremenoj samoupravi;

— obezbeđuju pravne uslove da bi „čovjek postao čovjekom"[4] a on će to moći postati ako i uz pomoć ovog zakona prevaziđe ograničenja građanina, pripadnika samo jedne profesije (rad-

[4] K. Marks, *Bijeda filozofije.*

nik, pastir, ljekar, književnik) koja je vjekovima dijelila ljude na one koji proizvode i one koji upravljaju onim što fizički rade za druge;

— ukazuju da je „slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka sviju", to jest koje u svijetu udruženih proizvođača, potrošača i samoupravljača otvaraju nove i proširuju postojeće šanse oslobođenja svakog pojedinca i svih ljudi zajedno;

— razaraju staru političku institucionalnu sferu da bi ostalo više prostora novoj samoupravnoj u početku organizaciji i instituciji, a kasnije sve više samoupravnoj praksi, pokretu, stilu i novom načinu života i samoregulisanja;

— ukazuju da oslobođenje radničke klase i neposrednih proizvođača uopšte nije odvojen nego integralan proces, nije prvo ekonomsko, a zatim političko, ili prvo političko, a kasnije ekonomsko (oslobođenje), kao što govore teorije i prakse građanskog i birokratskog društva koje su sve podvojile i odvojile, dezintegrisale;

— na novi način spajaju (i razdvajaju) ekonomsku i političku demokratiju na taj način što prevazilazi ograničenosti i jedne i druge i konstituiše samoupravnu demokratiju, punu samoupravu svih ljudi u svim sferama ekonomskog i javnog života (dok je politička demokratija bila participacija jednih i to u političkim sferama, a ekonomska demokratija je pravi rezervat samo za ekonomski imućne grupe i pojedince);

— prevazilaze državu kao iluzornu, krnjavu i prividnu zajednicu (Marks) koja je odvajala proizvodnju od proizvođača, svojinu od onih kojima je ona trebalo da pripada, upravu od samouprave, javno od privatnog, lično od grupnog, opšte od grupnog, privatnog i ličnog;

— prevazilaze ograničenosti klasičnih predstavničkih sistema da bi najavile nove sadržaje i oblike delegatskom i drugim neposredovanim i manje posredovanim oblicima odlučivanja;

— koje se istina služe većinom kao metodom odlučivanja i „prisiljavanja" manjine, ali koje se ne kunu u većinu i ne potiskuju grubo u manjinu, nego joj putem samoupravnog dogovora daju šansu da koriguje eventualne nepažnje većine i da tako postepeno iščezne manjina kao politički oblik odlučivanja odnosno potiskivanja iz sfere odlučivanja (odredbe koje upućuju na usaglašavanje, dogovaranje, na pažljiv odnos ne samo prema manjini, nego prema mišljenju svakog čovjeka kao pojedinca);

— nude novi obrazac političkog ponašanja, tako što upućuju sve organizacije i institucije (državne i samoupravne) da se stalno bore za takozvani „samoupravni pristanak" — svih u svim oblastima — na stalno konstituisanje i proširivanje većine koja će (većina) dovesti sve samoupravne institucije do nivoa opšte reprezentacije i pune identifikacije (sa ciljevima, potrebama, interesima, prioritetima);

— čine početak kraja svakom posebno ekonomskom i političkom monopolu, monopolu svojine, političke vlasti jer socijalizam nije bio niti će biti borba za vlast nego borba za prevazilaže-

nje političke vlasti i jačanje samoupravne „vlasti" svih u svim oblastima;

— koje potiskuju sve vidove političke hegemonije (mada u određenoj fazi zadržava hegemoniju radničke klase, diktaturu proletarijata) da bi pobijedila jedna vrsta „hegemonije" — ona prava ljudska, socijalistička, samoupravna, humana.

To su samo neki, a ne svi, možda ne i najvažniji, elementi političkog koje nalazimo u slovu i duhu Nacrta zakona o udruženom radu.

Buduće seriozniјe politološke analize teksta i duha ovog zakona ukazaće na mnogobrojne elemente koji čine istinski doprinos politologiji i savremenoj marksističkoj političkoj teoriji. Politička teorija dobija jedno novo analitičko polje u Nacrtu zakona, može se slobodno reći novo polje konstituisanja političke teorije socijalizma, samoupravnog humanog socijalizma, one teorije koja ukazuje na vidne razlike između samoupravnog i drugih varijanti socijalizma.

O kojim varijantama socijalizma je riječ? O onim koje se zadržavaju na tradicionalnim konceptima političkog organizovanja i djelovanja, o onim koje odlažu spajanje socijalizma i demokratije (političke, razvijene), posebno samoupravne, o onim koje se zadovoljavaju da prvo osvoje vlast (što je neophodno), a kada je osvoje, onda je i predugo zadržavaju, umjesto da pomoću samoupravljanja otvore proces njenog odumiranja.

Osnove političkoj teoriji samoupravnog socijalizma dali su Marks, Engels, Lenjin, Gramši, da bi ih kao zaboravljene i osporavane snažno i konačno reafirmisali Josip Broz Tito i njegovi saradnici i oživotvorili u praksi miliona samoupravljačâ. Marksova kritika političke ekonomije i kritika države i prava najavile su novu naučnu političku misao koja je utirala puteve ka podruštvljavanju ne samo sredstava za proizvodnju, nego i sredstava i institucija odlučivanja, ka podruštvljavanju politike. Tako su — da se složimo sa mišljenjem Umbreta Ćeronija — „ekonomsko podruštvljavanje i političko podruštvljavanje u konačnoj analizi završna tačka marksovske kritike građanskog društva i građanske predstavničke države"[5]

Opštepoznati su razlozi stagnacije Marksove, Engelsove i Lenjinove političke misli, osporavanja i bacanja u zaborav (Staljinov period „intelektualne" i državne vladavine i drugi pravci u političkoj teoriji i praksi). Mnoga politička pitanja potisnuta su sa intelektualne i empirijske pozornice da bi ponovo našla svoje mjesto u jugoslovenskoj radničkoj samoupravi, komunalnom sistemu, u Programu SKJ, novim ustavima i Nacrtu zakona o udruženom radu.

Dosta je vremena proteklo od Marksovih spisa do jugoslovenskih radničkih savjeta, do zakona o udruženom radu, do savremene političke misli i prakse. U međuvremenu od nekih stotinjak

[5] U. Cerroni, *Politička teorija i socijalizam*, „Školska knjiga", Zagreb, 1976, str. 62.

i više godina socijalnu stvarnost su prekrivale nemarksističke političke teorije i one prakse koje su odlagale oslobođenje rada, udruživanja neposrednih proizvođača i neposredno samoupravljanje.

Nacrt zakona direktno i indirektno, slovom paragrafa i duhom poruka, obračunava se sa mnogobrojnim ideološkim, političkim i drugim naslagama koje su prekrivale i sakrivale autentično Marksovo i marksističko mišljenje.

Građanska društva i teorije o njemu nastojali su da se očuva „dobra", a otkloni „loša" strana kapitalizma (Marks), da se reformom ublaže ali i sačuvaju osnovne strane kapitalizma. Socijalizam i socijalistička revolucija nemaju mnogo šta da učine, dovoljno je da samo produže ono što je započeo kapitalizam. Socijalizam je — poručuje Bernštajn — samo vremenski nasljednik duhovnih sadržaja liberalizma razvijenog u kapitalizmu, demokratija je samo politička forma liberalizma jer ne postoji nijedna liberalna ideja koja ne bi pripadala idejnom sadržaju socijalizma. Socijalizam nije ništa drugo do organizatorski liberalizam. Na ovim i sličnim osnovama razvijao se socijaldemokratski pokret koji odlaže revoluciju, a samoupravljanje zadržava u uskim okvirima građanske i industrijske participacije. Takva participacija, za razliku od samoupravljanja, više odvodi radničku klasu od revolucije i samoupravljanja umjesto da čini prvu stepenicu, uvod u velike socijalne promjene, uvod u samoupravljanje.

Tako su reformističke političke teorije vezale, a i danas vežu sudbinu socijalizma za građansku demokratiju, a samoupravljanje za industrijsku i izbornu participaciju. Sasvim drugačije su poruke marksističke političke teorije koja sudbinu demokratskog razvoja veže za klasno, za proletersko, za socijalističko i samoupravno. Ovu tezu razvijaju Roza Luksemburg i drugi marksistički pisci i radnički revolucionari. Demokratija se ne može vezati za liberalizam građanskog društva, jer je ona u liberalnoj fazi doživjela svoj slom, svoju krizu iz koje može izaći samo pomoću socijalističke revolucije i radničkog samoupravljanja.

Dugo se politička misao prošlog i ovog stoljeća kolebala oko koncepta i sadržine socijalizacije svodeći je samo ili pretežno na ekonomsko podruštvljavanje (na nacionalizaciju sredstava za proizvodnju), a zapostavljajući socijalizaciju političkih institucija i procesa odlučivanja. I danas u pojedinim zemljama koje grade socijalizam dominiraju takva politička učenja koja sav proces podruštvljavanja svode na nacionalizaciju, i zadovoljavaju se tom mjerom ne kao početnom nego kao završnom. Takvim učenjima je neprihvatljiva ideja radničkih savjeta, samouprava u lokalnim zajednicama sadržaja i tipa Pariške komune, takvim učenjima je jugoslovenska politička misao i samoupravna praksa čisti revizionizam.

Savremena jugoslovenska politička misao, teorija i praksa ne odvajaju političku demokratiju od socijalne i ekonomske, nego je u Nacrtu zakona (i drugim dokumentima) i u svakodnevnoj praksi integrišu u jedan politički i samoupravni sistem. Politička

demokratija je izgubila šanse u građanskom društvu, ona je tamo zakržljala, zastala, posustala. Socijalistička revolucija i radničko samoupravljanje osvježavaju i dalje razvijaju političku demokratiju, prevazilaze njenu ograničenost, razvijaju socijalnu i samoupravnu demokratiju, spajaju ekonomsko i političko upravljanje i samoupravljanje. Ne postoji primat klasne borbe (Staljinov model permanentnog zaoštravanja klasne borbe) koji odlaže rekonstrukciju političkog institucionalnog sistema i potiskuje samoupravljanje. Politička misao razvijena na jugoslovenskom tlu, a zasnovana na marksističkim idejama, ukazuje da je borba za puno samoupravljanje savremen, da ne kažemo najsavremeniji sadržaj i oblik klasne borbe. Tako se klasno i samoupravno ponovo spaja u Nacrtu zakona (kao i u ranijim samoupravnim dokumentima i drugim spisima), tako se diktatura proletarijata locira na samoupravno tlo i prevazilazi uske državne okvire.

Nacrt zakona o udruženom radu unosi nove elemente ne samo u sferi politikologije, nego i u oblasti političke filozofije. U ovom dokumentu raspravlja se o vrijednostima i ciljevima postojećih i novih političkih institucija — o državi, političkim izborima, političkoj delegaciji i delegatskom sistemu, o direkcijama, direktorima i inokosnim organima, o novoj vrsti socijalnog, ekonomskog i političkog udruživanja, o radničkim savjetima i radničkoj samoupravi, o organima neposrednog samoupravljanja (zborovima radnih ljudi i slično). Politička filozofija, koja inače vrednuje političke institucije, organizacije i oblike i sadržaje političkog i nepolitičkog udruživanja, imaće u ovom dokumentu novo polje analize, bogatstvo empirije i nove elemente teorijskog uopštavanja. Nacrt zakona nudi jedan novi pogled na svijet u kome je uloga oslobođenog i slobodnog čovjeka udruženog u sferi rada, razmjene, raspodjele i potrošnje tako evidentna da ga (čovjeka) i cjelokupan njegov socijalni sistem izdvaja iz postojećih i minulih sistema. Posmatran sa stanovišta političke filozofije, Nacrt zakona je pun elemenata teorija i normi koje se kritički odnose prema postojećim i minulim političkim iskustvima nudeći jedno novo iskustvo — iskustvo udruženog samoupravnog svijeta neposrednih proizvođača.

Nacrt zakona ukazuje kakve treba da budu forme i sadržaji udruženog rada, kakav treba da bude odnos između političkih i samoupravnih oblika društvenog života, to i u tom smislu ovaj dokumenat obogaćuje savremenu političku filozofiju marksističkog smjera kao posebnu normativno-vrednosnu teoriju koja izrasta ne iz pukih želja i nerealnih ideala nego iz svakodnevne socijalne i ekonomske stvarnosti.

Elemente političkog i politološkog nalazimo u Nacrtu zakona u onim paragrafima koji normiraju proces institucionalizacije — političke i socijalne, samoupravne.

Za razliku od minulih i postojećih političkih sistema u kojima, evidentno, postoje dva reda stvari, dva života (onaj koji propovijedaju i normiraju paragrafi i onaj koji stvarno postoji iza ili protiv zvaničnih institucija), Nacrt zakona nastoji da

ako ne i posve identifikuje stvarno i formalno, institucionalno i vaninstitucionalno, političko i samoupravno. Po Nacrtu zakona, političke institucije u SFRJ mogu i treba da budu jedino demokratske i samoupravne institucije (skupštine, delegacije, zborovi radnih ljudi, sudovi socijalističkog samoupravljanja itd.). Tako se stvaraju realne i demokratske samoupravne institucije kao poseban oblik političke civilizacije koje integrišu i uobličavaju državnu, političku i samoupravnu praksu svijeta neposrednih samoupravljača.

Mada normira ponašanje i djelovanje političkih i samoupravnih institucija, Nacrt zakona o udruženom radu ne idealizira institucije, jer one nisu ideal socijalizma, ne postavlja institucije kao ciljeve za koje se treba boriti (institucije su sredstvo borbe, a ne cilj) i sprečava da one od sredstava postanu ciljevi i da se tako otuđe. Cjelokupan institucionalni sistem socijalističkog samoupravljanja Nacrt zakona posmatra kao sredstvo borbe za oslobođenje čovjeka, i nastoji da institucije ne postanu i ostanu same sebi cilj, da ne služe onim uskim grupama ljudi koji vode institucije nego da zadovoljavaju šire društvene potrebe i usklađuju suprotne interese. Nadalje, Nacrt zakona, mada se zalaže za određeni institucionalni sistem, u krajnjem slučaju vodi društvo ka deinstitucionalizaciji kao najboljem putu prelaska i transformacije političke vlasti u samoupravno stvarno demokratsko odlučivanje. Pomenuti Nacrt računa na državne i političke institucije kao na privremeno sredstvo i nužno zlo i nastoji da ih što više demokratizira da bi ih u krajnjem slučaju zamijenio samoupravnim asocijacijama.

Tako, posmatran u cjelini i u djelovima, Nacrt zakona politizira i depolitizira samoupravno društvo, institucionalizira ga i deinstitucionalizira, težeći da u socijalističkom samoupravljanju pobijede ne institucije, nego čovjek i njegovo samoupravljanje. Nacrt zakona pomaže da čim prije i što šire samoupravne situacije postanu svakodnevne situacije, da samoupravni sadržaj i stil života zamijeni i potisne državni oblik odlučivanja. Samim tim ovaj dokumenat obogaćuje ne samo političku i samoupravnu praksu, nego i političke nauke (posebno teoriju socijalističkog samoupravljanja) i savremenu političku filozofiju.

Nacrt zakona o udruženom radu najavljuje nove elemente istinske zajednice udruženih proizvođača koja nastoji da prevaziđe ranije iluzorne zajednice u vidu države. Jezgro ranijih iluzornih zajednica činile su i danas čine države i političke institucije, a u samoupravnoj zajednici udruženi i oslobođeni rad slobodnih proizvođača jeste i sve više će biti onaj integracioni faktor koji povezuje lično, grupno (posebno) i opšte u jednu cjelinu. Savremena politička teorija će analizirati kvalitativne razlike između državne i samoupravne zajednice, između prinude i pokoravanja u političkom društvu i dogovaranja u samoupravnim zajednicama. Državno i političko (u procesu odumiranja i transformisanja) postaje sve više demokratsko i prestaje da bude sfera otuđivanja za onoliko za koliko se Nacrtom zakona i drugim normama i prak-

som prevaziđe neotuđenim sadržajima i oblicima samoupravnog života.

Izuzetan prilog političkoj praksi i političkoj teoriji u Nacrtu zakona nalazimo gotovo u svim odredbama koje direktno ili indirektno normiraju prirodu i ciljeve političkog i društvenog ponašanja. Nacrt zakona računa na čovjeka kao političko biće (zoon politikon), ali sve više teži i svim drugim njegovim dimenzijama — u njemu se sve jasnije ističe čovjek kao samoupravno biće koje se upravlja po principima samoupravnog političkog morala i moralnih premisa samoupravnog angažovanja. Tako ovaj Nacrt doprinosi da se prevaziđe ograničenost klasičnih političkih teorija i političkih filozofija koje su tragale za ljudskom prirodom kolebajući se između veoma oprečnih stavova — čovjek je političko biće, čovjek je socijabilno odnosno po prirodi egoistično biće, čovjek je čovjeku vuk (Tomas Hobs), čovjek je uvijek dobroćudno biće, ali je iskvaren prirodom društvenih institucija (Ž.-Ž. Ruso), čovjek je racionalno odnosno iracionalno biće, čovjek je podanik odnosno svjesni građanin. Tragajući za odgovorom na pitanje u čemu se sastoji ljudska priroda i generička suština čovjeka, različite političke teorije i političke filozofije sugerisale su veoma različita politička uređenja i politička ponašanja u njima (autoritarni sistem, apsolutizam, demokratizam, fašizam), različite ciljeve političke akcije, političkog učestvovanja i ponašanja, političkog suprotstavljanja i pokoravanja. Nacrt zakona se, što je i normalno, oslanja na Marksovu teoriju o generičkoj suštini čovjeka, on vidi korijen čovjeka u samom čovjeku i shodno navedenim i sličnim Marksovim i marksističkim iskazima normira uslove, pravce i sredstva realizacije generičke suštine čovjeka u sferi udruženog rada.

Tradicionalno pitanje klasičnih političkih teorija (ko treba da vlada, po kom osnovu ljudi dolaze na vlast — rođenjem, nasljedstvom, izborom itd.) Nacrt zakona skida s dnevnog reda tako što još jednom ističe da svi treba da vladaju i to svi proizvođači u svim sferama ekonomskog i, uopšte, javnog života. Samim tim što neko postaje neposredni proizvođač robe ili intelektualnih usluga, predmeta i usluga koje zadovoljavaju identične ljudske potrebe, dakle samim tim ljudi se sami svrstavaju u sloj (samo) upravljača. Opredijeljujući se za ovakav odgovor, Nacrt zakona i savremena politička teorija (marksističkog smjera) skida s dnevnog reda još jedno pitanje — pitanje prirode političkih odnosa između onih koji vladaju i onih kojima se vlada. To je pitanje vjekovima egzistiralo kao jedno od glavnih pitanja političke filozofije i prava. Razne teorije nudile su razne modele odnosa između gospodara i podanika, ali je pravi odgovor nađen u onim teorijskim i empirijskim sistemima koji su stali na stanovište da je najbolji odnos samoupravni odnos. Takav odnos (samoupravni) briše razlike između upravljačâ i onih nad kojima se upravlja i samim tim čini suvišnim klasično pitanje: koji model odnosâ je najbolji između vladarâ i podanikâ.

Centralna društvena (danas političko-društvena) institucija u socijalističkom samoupravljanju jeste i sve više treba da bude samoupravna i samoupravljačka institucija i situacija za koju se toliko zalaže Nacrt zakona o udruženom radu. Samim tim skida se s dnevnog reda teorijskih razmišljanja staro pitanje: da li je grčki polis idealna institucija i koja savremena institucija može zamijeniti ranije „idealne" i idealizirane organizacije, institucije i modele političkog i društvenog života. Na mjesto izumrle grčke institucije u vidu polisa kasniji teoretičari i političari nudili su supstitute — rimsku republiku i savršenstvo rimskog prava, srednjovjekovno feudalno-crkveno uređenje, društveni ugovor, političku demokratiju, industrijsku odnosno participativnu demokratiju, građanski liberalizam, konzervatizam, jednopartijski odnosno višepartijski sistem i druge „idealne" sisteme i institucije. U tako šarolikom svijetu raznih ideologija i sistema teško i sporo je prodirala Marksova teorija i ideja o neposrednim proizvođačima i njihovim asocijacijama koja je unijela novi pogled na svijet političkih pojava i savremenih vidova i sadržaja političkog i socijalnog organizovanja. Marks se opredjeljuje za ovakva shvatanja jer u proletarijatu vidi jedini i dominantan revolucionarni subjekt totalnog društvenog revolucionarnog preobražaja (proletarijat se ne može osloboditi a da ne oslobodi čitavo čovječanstvo). Nacrt zakona unosi i operacionalizira ovo Marksovo shvatanje na taj način što radničko samoupravljanje i udruživanje povezuje sa svim ostalim slojevima sa kojima proletarijat (radnička klasa) vrši razmjenu rada i usluga.

Nacrt zakona o udruženom radu prevazilazi, odnosno stimuliše proces prevazilaženja ograničenosti politike i političkog djelovanja kao posebnog vida ljudske aktivnosti da bi otvorio nove društvene prostore za jednu drugu neograničenu ljudsku aktivnost — za socijalističku samoupravnu aktivnost. Istina, a to ističe i Nacrt zakona, ta samoupravna aktivnost prolazi kroz političku aktivnost na taj način što se u sadašnjoj fazi formira mješovita sfera (politička i samoupravna) u kojoj egzistira nova i osvježena sfera političke aktivnosti u vidu proizvođačkog i društvenog samoupravljanja, odnosno u vidu novog prava — političkog prava svakog građanina na socijalističko samoupravljanje. To je dosta specifičan proces odumiranja političkog i jačanja samoupravnog, odumiranja političke dominacije i otuđenja da bi sve više čovjek dominirao u svom društvu i pomoću njega. Nacrt zakona mu u tome samo pomaže i upućuje svakog čovjeka na vlastite snage i aktivnosti, na vlastito (samo) upravljanje i samoupravno ponašanje. Jedino tako će nestati onih državnih, političkih i drugih sila za koje se s punim pravom može kazati da djeluju iznad čovjeka i protiv čovjeka, slijepo i razorno, te da je u takvim situacijama čovjek toliko nemoćan da zaista ne zna otkud potiče i kuda vodi takva sila. Nacrt zakona pomaže ljudima da takvih sila bude sve manje, da bi bez njih ljudi bili što veći, društveno snažniji i humaniji.

Dr Dušan Jovanović

Samoupravni sporazumi o osnovama plana

Osnove društvenog planiranja date su Ustavom SFRJ. Po članu 69. Ustava, radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radni ljudi u samoupravnim interesnim zajednicama, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama u kojima upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije imaju pravo i dužnost da samostalno donose planove i programe rada i razvoja i da ih usklađuju među sobom i sa društvenim planovima društveno-političkih zajednica. Takvim planiranjem obezbeđuje se usklađivanje odnosâ u celini društvene reprodukcije i usmeravanje celokupnog materijalnog i društvenog razvoja.

Ovakvo ustavno opredeljenje jasno ukazuje da plan u našim uslovima nije samo instrument kojim se regulišu materijalni tokovi u društvenoj reprodukciji, već istovremeno i instrument udruživanja rada i dohotka i njegove raspodele na njegove stvaraoce koji su neposredno međusobno zavisni u procesu društvene reprodukcije. Time plan gubi karakter samo instrumenta materijalnih tokova i dobiva i karakter instrumenta društvene reprodukcije i reprodukcije samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Zakonom o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije dalje je razrađen sistem planiranja u našim uslovima. Bitna komponenta tog sistema je saznanje da su osnovne organizacije udruženog rada polazna tačka planiranja. Osnovni oblik plana je srednjoročni plan, a tekući godišnji planovi su njegov svojevrstan izvod. Zaključivanje samoupravnih spora-

zuma o osnovama plana je prethodna faza i uslov za donošenje srednjoročnih planova samoupravnih organizacija i zajednica.

Pojam i osnovna obeležja samoupravnog sporazuma o osnovama plana

Samoupravni sporazum o osnovama srednjoročnog plana ima pojmovno isti karakter kao i drugi samoupravni sporazumi, ali sa bitno drugačijom sadržinom. Utvrđujući funkcije samoupravnih sporazuma o osnovama plana, Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije vrlo jasno ističe da je njihova prvenstvena funkcija u regulisanju međusobnih interesa u udruživanju i ostvarivanju dohotka i drugih zajedničkih interesa i potreba; oni prethode donošenju planova u radnim, složenim i drugim organizacijama udruženog rada i zajednicama; oni se zaključuju u uslovima međusobne zavisnosti i povezanosti u sticanju i raspodeli dohotka kao osnovne kategorije planiranja, kako u pogledu uslova za njegovo sticanje tako i u pogledu njegovog raspoređivanja na ličnu i zajedničku potrošnju, na proširenje materijalne osnove udruženog rada i na rezerve.

Samoupravni sporazum o osnovama plana je istovremeno i pravo i dužnost u procesu sporazumevanja, a njihov izvor je u samom karakteru samoupravljanja kao prava i dužnosti njegovih subjekata.

Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije nije detaljno precizirao sadržinu samoupravnog sporazuma o osnovama plana, već je samo istakao da se njime utvrđuju osnovni interesi i ciljevi radi kojih se on zaključuje i da se njime uređuju međusobni odnosi, prava, obaveze i odgovornosti za ostvarivanje tih zajedničkih interesa i ciljeva (član 18). Time je data široka osnova subjektima samoupravnog sporazumevanja o osnovama plana da samostalno, u skladu sa svojim specifičnostima, utvrde zajedničke interese, definišu zajedničke ciljeve za odgovarajući (srednjoročni) period i da uređuju prava, obaveze i odgovornosti koje proizlaze iz takvog načina sporazumevanja. Prema tome, samoupravni sporazum o osnovama plana u suštini predstavlja saglasnost i izjavu volje u pogledu regulisanja osnovnih pitanja od zajedničkog interesa u oblasti razvoja za određen period. Njime se utvrđuje politika razvoja za određen period, jer se u okviru njegove sadržine određuju interesi i ciljevi kao i prava, obaveze i odgovornosti za njihovo ostvarivanje.

Posmatrajući sa šireg aspekta sadržinu samoupravnog sporazuma o osnovama plana, mogla bi se pomenuti izvesna načela na kojima on počiva i koja mogu biti formalne i suštinske prirode. Ne ulazeći u njihov pravni karakter, možemo reći da su to načela inicijative, ravnopravnosti, otvorenosti i javnosti, kontinuiteta i istovremenosti, zatim načela materijalnih prava, obaveza i odgovornosti, kao i načela konstituisanja, odnosno forme i sadržine samoupravnog sporazuma o osnovama plana.

Načelo *inicijative* podrazumeva da radnici svake osnovne organizacije udruženog rada imaju pravo da pokreću inicijativu za donošenje samoupravnog sporazuma o osnovama plana za određen period u okviru svoje radne organizacije. Ta inicijativa se pokreće uporedo sa izradom sopstvenog plana, jer svaka osnovna organizacija, pripremajući svoj plan treba istovremeno da priprema elemente za samoupravni sporazum o osnovama plana u okviru svoje radne organizacije ili širih oblika udruženog rada i elemente za društveni dogovor o osnovama društvenog plana svoje društveno-političke zajednice.

Inicijativu za samoupravno sporazumevanje o osnovama plana mogu pokrenuti i sindikati i samoupravni organi osnovne organizacije udruženog rada, radne i složene organizacije.

Suština načela *ravnopravnosti* je u tome što se u okviru samoupravnog sporazuma o osnovama plana ne mogu konstituisati odnosi nadređenosti ili podređenosti niti u pogledu njegove sadržine niti i u pogledu odlučivanja o njemu.

Načelo *otvorenosti* i *javnosti* je bitno obeležje samoupravnog sporazuma o osnovama plana. Ovaj sporazum, naime, ne može imati zatvoren karakter jer se radi o vrlo izraženim međusobnim samoupravnim i tehničko-tehnološkim vezama koje se manifestuju u sticanju dohotka. On se zaključuje u pismenom obliku i objavljuje, a o njemu odlučuju radnici u svim osnovnim organizacijama udruženog rada. Samoupravni sporazum o osnovama plana ima karakter otvorenog sporazuma, što znači da obezbeđuje naknadno pristupanje pojedinih OOUR. On je i svojevrsno sredstvo društvene kontrole nad ponašanjem svih njegovih potpisnika u njegovom sprovođenju. Redovnim analiziranjem njegovog sprovođenja i međusobnim informisanjem njegovih potpisnika obezbeđuje se aktivan odnos prema njegovoj sadržini.

Načela *kontinuiteta* i *istovremenosti* su takođe značajna obeležja samoupravnog sporazuma o osnovama plana.

Načelo istovremenosti proizlazi iz opredeljenja da se planovi samoupravnih organizacija i zajednica i planovi društveno-političkih zajednica donose istovremeno, u međusobnoj zavisnosti i povezanosti (član 16). Ovo načelo zasniva se na istovremenom pripremanju, međusobnom usklađivanju i donošenju planova od strane svih nosilaca društvenog planiranja u okviru njihovih prava i dužnosti (član 8).

Načelo kontinuiteta proizlazi iz našeg opredeljenja za permanentno planiranje. Takvo opredeljenje zahteva da se stalno analiziraju i predviđaju uslovi za razvoj i da se na temelju tih ocena vrše korekcije u usvojenim planovima, kao i da se unapred imaju planovi i programi rada i razvoja za period koji dolazi.

Samoupravni sporazum o osnovama plana prethodi samom planu i odnosi se na isti period. Međutim, kao što određene okolnosti mogu bitno uticati na već utvrđene okvire samog plana, odnosno zahtevati određene korekcije u njegovom obimu i dinamici, tako isto te okolnosti mogu uticati i na potrebu korekcije sadržine već zaključenog samoupravnog sporazuma o osnovama plana. Bit-

no izmenjene okolnosti mogu zahtevati promenu u postavljenim ciljevima, a osobito u preuzetim obavezama i pravima. Korekcije u samom planu zahtevaju prethodne izmene u već zaključenom samoupravnom sporazumu o osnovama plana, naročito ako su bitno izmenjene okolnosti u kojima su utvrđeni zajednički ciljevi, međusobne obaveze i odgovornosti koje su zatim obuhvaćene samim planom.

Suštinska načela na kojima počivaju samoupravni sporazumi o osnovama plana jesu i načela *materijalnih prava, obaveza* i *odgovornosti.* Ova načela se kvantificiraju i javljaju se, na primer, kao obaveza preuzeta od strane njegovih potpisnika u pogledu obima i dinamike proizvodnje koja je u međusobnoj tehničko-tehnološkoj i dohodovnoj povezanosti, u pogledu stope rasta određenih ekonomskih veličina (dohodak, produktivnost rada) itd.

U sklopu ovih obaveza od izuzetnog značaja su preuzete obaveze u pogledu udruživanja sredstava za realizaciju dogovorenih zajedničkih razvojnih ciljeva, dinamike i uslova pod kojima se ta sredstva udružuju i prava koja se po tom osnovu stiču. Ove obaveze se dvostrano konstituišu: za korisnike udruženih sredstava u vidu obaveze za povraćaj i uslove povraćaja tih sredstava, a za one koji udružuju sredstva u vidu obaveze da po obimu i dinamici obezbede ta sredstva. Prava koja se po tom osnovu stiču takođe su dvostrana: OOUR koje udružuju sredstva imaju pravo da prate način i racionalnost korišćenja tih sredstava i pravo na povraćaj, dok korisnici udruženih sredstava stiču pravo korišćenja tih sredstava, ali za namene koje su zajednički utvrđene samoupravnim sporazumom o planu i drugim dokumentima. U okviru toga bitna je i odgovornost za preuzete obaveze. Tu se u osnovi radi o obaveznosti izvršenja odredbi sporazuma u celini, posebno onih koje se materijalizuju — od strane njegovih potpisnika. Stoga je važno da se u sporazumu utvrde mere, odnosno sankcije i način njihove primene prema onim učesnicima koji ne izvršavaju preuzete obaveze.

Ovde ćemo pomenuti i načela koja se odnose na način konstituisanja, odnosno na formu i sadržinu samoupravnog sporazuma o osnovama planova.

U pogledu konstituisanja samoupravnog sporazuma ukazaćemo na sledeće:

— sporazum mora biti zaključen u pismenom obliku, jer u protivnom ne proizvodi nikakvo pravno dejstvo;

— priprema osnovnih elemenata sporazuma mora da se obavlja u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada koja je učesnik u sporazumevanju o osnovama plana i da se odvija uporedo sa pripremom za donošenje samog plana;

— sporazum zaključuju samoupravni organi (radnički savet OOUR, a za druge samoupravne organizacije i zajednice — organ upravljanja tih organizacija, odnosno zajednica);

— sporazum je punovažan ako ga je prihvatila većina radnika osnovne organizacije, ako je u skladu sa elementima koje su prethodno usvojili radnici OOUR i ako su ga prihvatile sve

osnovne organizacije udruženog rada u okviru radne organizacije.

Svaki samoupravni sporazum o osnovama plana je *vremenski određen* za period za koji se donosi sam plan. Pošto se kao osnovni plan smatra srednjoročni plan koji se konstituiše za period od pet godina, onda bi samoupravni sporazum obuhvatio isti period. Po isteku toga perioda, odnosno pre toga, za naredni srednjoročni period zaključuje se novi samoupravni sporazum.

U konstituisanju samoupravnog sporazuma o osnovama plana značajna je i njegova forma. Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije nije utvrdio njegovu formu. On je samo istakao, kako smo već rekli, da se sporazumom utvrđuju osnovni interesi i ciljevi radi kojih se on zaključuje i da se njime uređuju međusobni odnosi, prava, obaveze i odgovornosti za ostvarivanje tih zajedničkih interesa i ciljeva (član 18). Time je data široka mogućnost da zainteresovani učesnici u sporazumevanju o osnovama plana sami određuju formu sporazuma.

Oblici udruženog rada a u kojima se zaključuju samoupravni sporazumi o osnovama plana

Prema nivou sporazumevanja o osnovama plana i karakteru samoupravnog regulisanja pitanja značajnih za plan mogu se razlikovati:

1) samoupravni sporazum o osnovama plana na nivou radnih organizacija, složenih organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zjednica u materijalnoj proizvodnji;

2) samoupravni sporazum o osnovama plana u oblasti komunalnih delatnosti, energetike, vodoprivrede i saobraćaja, koji zaključuju organizacije iz ovih delatnosti sa zainteresovanim organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama;

3) sporazumi o osnovama plana u okviru organizacija udruženog rada čije je poslovanje od posebnog društvenog interesa;

4) sporazumi o osnovama plana u okviru organizacija udruženog rada u oblasti infrastrukture koje čine jedinstven tehnološki sistem a udružene su u zajednice (elektroprivreda, saobraćaj itd.) i u okviru onih koje su međusobno povezane u procesu društvene reprodukcije, a nisu udružene u odgovarajuće zajednice;

5) sporazumi o osnovama plana između proizvodnih organizacija udruženog rada i organizacija koje se bave poslovima prometa robe ili poslovima uvoza i izvoza i između kojih postoje poslovni odnosi na načelima saradnje i samoupravnog udruživanja rada i sredstava;

6) sporazumi o osnovama plana između organizacija udruženog rada koje su međusobno povezane u procesu trajnije radne kooperacije;

7) sporazumi o osnovama plana između samoupravnih organizacija i zajednica ako su one osnovale samoupravnu interesnu zajednicu sa kojom organizacije udruženog rada udružuju rad i sredstva radi ostvarivanja zajedničkih potreba i interesa.

Na temelju samoupravnih sporazuma o osnovama plana sve pomenute samoupravne organizacije i zajednice donose zajednički plan. Osnovni interes za donošenje zajedničkog plana na temelju prethodno zaključenog samoupravnog sporazuma o osnovama plana proizlazi iz saznanja da između njegovih potpisnika postoji međusobna povezanost i uslovljenost koja iziskuje zajedničko utvrđivanje razvojnih interesa i ciljeva. Međutim, karakter međusobnih veza u okviru pomenutih oblika udruženog rada je različit. Različit je i stepen međusobnih veza. Najizrazitija povezanost i međusobna zavisnost osnovnih organizacija je u okviru radnih i složenih organizacija udruženog rada. U okviru radnih organizacija OOUR su neposredno povezane jedinstvenim procesom rada, odnosno proizvodnje i poslovanja, koji se manifestuje preko zajedničkog rezultata rada.

U zavisnosti od karaktera i stepena međusobnih veza i zavisnosti organizacija udruženog rada i sadržina samoupravnih sporazuma o osnovama plana biće različita. Pitanja od zajedničkog interesa i ciljevi razvoja, kao i vrste i nivo obaveza koje se u okviru tih sporazuma preuzimaju, biće različito tretirani. Dok se u sporazumu o osnovama plana u radnim organizacijama, kao najizrazitijim oblicima međusobne povezanosti i udruživanja, zajednički interes i razvojni ciljevi i međusobne obaveze u njihovom ostvarivanju utvrđuju u skladu sa stepenom, odnosno čvrstinom tih veza, dotle u drugim sporazumima o osnovama plana pitanja od zajedničkog interesa moraju biti predmet brižljivog izbora. Ovde je bitno da ta pitanja budu zaista od šireg zajedničkog interesa, kojima se rešavaju samo oni razvojni problemi koji su od istog ili bar približno istog značaja i interesa za sve njegove potpisnike. Zbog toga je izbor pitanja od zajedničkog interesa u pogledu razvoja osnovna stvar kojoj se mora posvetiti puna pažnja.

Samoupravni sporazumi o osnovama plana i njihova praktična osnova

U našem sistemu planiranja osnovni nosioci planiranja su učesnici društvene reprodukcije između kojih postoji neposredna zavisnost i odgovornost u sticanju dohotka. U takvim uslovima logično je da celokupan sistem planiranja mora da počiva na toj međusobnoj zavisnosti i odgovornosti, a on se ostvaruje procesom samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja i u ovoj oblasti.

Polazni nosioci celokupnog sistema planiranja su osnovne organizacije udruženog rada, koje su i učesnici u postupku samoupravnog sporazumevanja o osnovama plana.

Samoupravno sporazumevanje o osnovama plana u raznim oblicima udruženog rada prethodi donošenju srednjoročnog plana

kao osnovnog plana u kome se odvija proces udruživanja rada i dohotka.

Ova načelna opredeljenja značajna su samo ako se u praksi uspešno konkretizuju. U postupku donošenja srednjoročnog plana za naredni period ove godine se prvi put zaključuju samoupravni sporazumi o osnovama plana. Stoga je prirodno što su i razmišljanja o sadržini i formi ovih sporazuma različita. Svaka inicijativa u traženju originalnih rešenja u pogledu sadržine odosno konstituisanja međusobnih prava i obaveza u samoupravnom sporazumu o osnovama plana doprinos je opštoj riznici naših samoupravnih dostignuća. Držeći se ovoga pristupa, pokušaćemo da ukažemo na ona pitanja koja treba da budu obuhvaćena samoupravnim sporazumom o osnovama plana u okviru radne organizacije.

Naše polazno opredeljenje zasniva se na članu 18. Zakona o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije, u kome se kaže, kako smo već navodili, da se „samoupravnim sporazumima i dogovorima o osnovama plana utvrđuju osnovni interesi i ciljevi radi kojih se oni zaključuju i njima se uređuju međusobni odnosi, prava, obaveze i odgovornosti za ostvarivanje tih zaejdničkih interesa i ciljeva".

Drugo polazno opredeljenje je u prirodi međusobnih odnosa u sticanju i raspodeli dohotka koji su ključna komponenta pri utvrđivanju sadržine sporazuma o osnovama plana.

Sporazum o osnovama plana treba, u smislu ovih opredeljenja, uslovno da sadrži: (1) uvodni deo, (2) deo u kome se izražava suština sporazuma o osnovama plana i (3) završni deo sa prelaznim i završnim odredbama.

1) Uvodni deo sadrži odredbe o izvorima na kojima počiva samoupravni sporazum o osnovama plana. U ovom delu uvek će biti naznačena polazna osnova u razvoju radne organizacije koja obično počiva na: (1) dostignutom stepenu materijalnog razvoja, (2) postojećim i očekivanim uslovima poslovanja, (3) dostignutom stepenu razvoja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i utvrđenim osnovnim pravcima njihovog daljeg razvoja na principima Ustava, (4) društvenoj podršci u daljem razvoju itd.

Polazeći od materijalnih i društvenih uslova i mogućnosti razvoja, od međusobne zavisnosti u sticanju dohotka i od zajedničkog interesa da se u srednjoročnom periodu ostvare najpovoljniji ekonomski efekti boljim korišćenjem postojećeg proizvodnog potencijala i izgradnjom novih kapaciteta i na toj osnovi ostvari porast ličnog i društvenog standarda radnih ljudi i jačanja materijalne osnove udruženog rada, — osnovne organizacije udružene u radnu organizaciju dolaze do saznanja da je neophodna saglasnost da se zajednički utvrđuju razvojni ciljevi i zadaci i mere za njihovo ostvarivanje, kao i da se regulišu međusobni odnosi, prava, obaveze i odgovornosti u njihovom ostvarivanju.

2) U drugom delu se konkretno utvrđuju:

a) osnovni razvojni ciljevi i okviri za razvoj udruženih osnovnih organizacija;

b) obim i mogućnosti investicionih ulaganja u srednjoročnom periodu;

c) prioritetni razvojni programi značajni za sve udružene osnovne organizacije i kriterijumi za njihovo rangiranje;

d) dinamika ostvarivanja razvojnih programa;

e) razvojni programi od zajedničkog interesa za koje se udružuju sredstva;

f) principi, kriterijumi i merila za udruživanje sredstava;

g) izvori sredstava i način njihovog udruživanja, kao i njegova dinamika;

h) mere za ostvarivanje utvrđenih razvojnih ciljeva i zadataka itd.

U razradi ovih tačaka mogli bismo reći sledeće:

a) Pri definisanju osnovnih razvojnih ciljeva i okvira za razvoj udruženih osnovnih organizacija bitne su kvantifikacije koje se odnose na:

— obim i dinamiku ukupne proizvodnje i stopu rasta proizvodnje;

— stopu rasta produktivnosti rada, dohotka i društvenog proizvoda u odnosu na prethodni period, po radniku i u odnosu na prosečno korišćena sredstva;

— stopu rasta čistog dohotka ukupno i po radniku;

— stopu rasta akumulacije u odnosu na dohodak i čist dohodak, po radniku i u odnosu na prosečno korišćena sredstva;

— stopu rasta realnog dohotka i životnog standarda radnika, odnosno stopu rasta ličnog dohotka i sredstava za zajedničku potrošnju po radniku.

Takve kvantifikacije su bitne jer znače određene ciljeve kojima treba težiti, a istovremeno i obaveze udruženih osnovnih organizacija za njihovo ostvarivanje. Raskorak koji bi eventualno nastao zbog toga što neke OOUR nisu ostvarile preuzete obaveze imao bi ozbiljne posledice. To je i razumljivo ako se ima u vidu stepen međusobne tehničko-tehnološke zavisnosti OOUR u okviru radne organizacije. Ako neke OOUR ne bi ostvarile dogovorene ciljeve, moguće je da se u celini ne ostvaruju predviđene stope rasta proizvodnje, produktivnosti, dohotka, ličnog dohotka u celoj radnoj organizaciji. Zbog toga je važno da se u okviru sporazuma uoče ograničavajući faktori u svim OOUR i da se zajednički utvrđuju mere kojima se eliminiše ili bitno ublažuje njihovo dejstvo. U tom cilju sigurno će se postaviti konkretno pitanje kako obezbediti da se održi i poveća postojeći obim proizvodnje putem odgovarajućih ulaganja, boljim korišćenjem postojećih kapaciteta i kadrova, putem izmena u organizaciji rada, ubrzanije izgradnje novih kapaciteta itd. U okviru sporazuma moraju se fiksirati konkretne obaveze za sve udružene osnovne organizacije u onim tačkama koje bitno utiču na dohodak svih udruženih osnovnih organizacija.

b) Sa stanovišta investicionih ulaganja za održavanje postojećih proizvodnih kapaciteta i za njihovo povećanje treba utvrditi obim, dinamiku i namenu tih ulaganja za sve udružene OOUR i za

radnu organizaciju u celini. Takvo opredeljenje je neophodno iz sledećih razloga:

prvo, obim ulaganja je neposredno povezan sa prethodno utvrđenim razvojnim ciljevima za koje su se opredelile sve udružene OOUR;

drugo, obim ulaganja mora da se zasniva na realnim mogućnostima zaduživanja kako se ne bi ugrozila finansijska stabilnost svake OOUR i radne organizacije u celini;

treće, obim ulaganja treba da je, u cilju održavanja finansijske stabilnosti, uslovljen odgovarajućim sopstvenim učešćem;

četvrto, obim, dinamika i namena ulaganja treba da su usklađeni kako sa izvorima tako i sa predviđenom dinamikom rasta proizvodnje;

peto, odnosi unutar radne organizacije su vezani za zajedničko sticanje i raspodelu dohotka, te dinamika razvoja udruženih OOUR treba da je zajednička stvar. S druge strane, unutar radne organizacije obično se utvrđuju oblici solidarne odgovornosti, zbog čega svi potezi koji se odnose na investiciona ulaganja i razvoj uopšte treba da počivaju na zajedničkom dogovoru.

c) Zbog prirode međusobnih tehničko-tehnoloških i dohodovnih veza i odnosa unutar radne organizacije i postojanja ograničavajućih faktora čije je dejstvo šire (na sve ili većinu OOUR), uvek ili u većini slučajeva biće potrebno da se u sporazumu o osnovama plana izvrši i utvrdi izbor prioritetnih razvojnih programa značajnih za sve udružene osnovne organizacije ili da se u vezi sa tim utvrde kriterijumi za njihovo rangiranje. Potreba za takvim opredeljenjem obično se javlja pri ograničenim finansijskim mogućnostima razvoja i pri postojanju drugih faktora koji određuju ukupan obim i dinamiku ulaganja. Prioritetni razvojni programi mogli bi se rangirati na više načina. Ovde uslovno dajemo jedan primer koji se zasniva na sledećem redosledu prioritetâ:

prvi prioritet: programi kojima se obezbeđuje održavanje postojećeg nivoa proizvodnje;

drugi prioritet: programi kojima se otklanjanju uska grla, vrši rekonstrukcija i povećava korišćenje postojećih kapaciteta i postiže znatno povećanje dohotka sa relativno malim ulaganjima;

treći prioritet: programi kojima se povećavaju proizvodni kapaciteti i obezbeđuje bolje korišćenje i povećanje proizvodnje u drugim OOUR koje su međusobno povezane i kojima se bitno povećava dohodak svih OOUR;

četvrti prioritet: ostali programi po redosledu zavisno od očekivanih efekata.

Ovakvo rangiranje, koje je u našem primeru uzeto uslovno, pretpostavlja prethodnu detaljnu analizu stanja proizvodnih kapaciteta u svim OOUR u pogledu njihovih mogućnosti, međusobne povezanosti i uslovljenosti. Takođe je neophodna ekonomska analiza onih opredeljenja koja dovode do saznanja o ekonomskoj opravdanosti predloženih rešenja. U skladu tih opredeljenja neophodno je odgovarajuće usklađivanje razvojnih programa, kako se

na kraju srednjoročnog perioda ne bi, umesto bolje usklađenosti razvoja, postigao obrnut rezultat.

d) U sporazumu o osnovama plana utvrđuju se dinamika ostvarivanja razvojnih programa.

e) U procesu samoupravnog sporazumevanja o osnovama plana u radnim organizacijama uvek će se postaviti pitanje izbora razvojnih programa od zajedničkog interesa za koje se udružuju sredstva.

f) Udruživanje sredstava, odnosno utvrđivanje principâ, kriterijumâ i merilâ za to udruživanje, zatim izvori sredstava i njihovog udruživanja, kao i međusobni odnosi, prava i obaveze koje nastaju iz tog udruživanja jesu ključne komponente samoupravnog sporazuma o osnovama plana. To je i logično ako imamo u vidu da je „srednjoročni plan u našim uslovima najpogodniji oblik udruživanja rada i dohotka i osnovni oblik plana ekonomskog i društvenog razvoja" (Kardelj).

U okviru sporazuma o osnovama plana prelamaju se brojna suštinska pitanja koja proizlaze iz samog akta udruživanja sredstava; „time se oni koji udružuju rad i sredstva svojim potpisom istovremeno dogovaraju o tome šta će se sve udruživati, koji i koliki deo dohotka, gde će ga i u koje svrhe angažovati, kakve efekte očekuju od takvog udruživanja rada i sredstava, odnosno koliki zajednički novi dohodak treba da proizađe iz udruživanja rada i sredstava, kako će se zajednički ostvareni dohodak raspodeljivati na osnovne organizacije udruženog rada u skladu sa njihovim tekućim i minulim radom, pod kakvim uslovima i u kojoj srazmeri će se ostvarivati povezivanje tekučeg i minulog rada, šta će se desiti ako se ne postignu utvrđeni ciljevi i slično".

Očigledno je, dakle, da opredeljenja u pogledu udruživanja sredstava treba da u samoupravnom sporazumu o osnovama plana dobiju svoju konkretizaciju kako u pogledu namene tako i u pogledu obima i dinamike, uslova pod kojima se vrši udruživanje, principâ, kriterijumâ i merilâ za doprinos svake OOUR u tom udruživanju, prava i obaveza po tom osnovu (pravo na učešće u dohotku po osnovu udruženih sredstava i merila toga učešća, obaveza učešća u udruživanju sredstava u ostvarivanju razvojnih programa drugih OOUR u narednom razvojnom periodu itd.). Modaliteti tih dogovora su vrlo raznovrsni i imaju svoju praktičnu osnovu zavisno od konkretnih uslova i specifičnosti.

Ovde ćemo se ukratko osvrnuti na neka pitanja u vezi sa postupkom utvrđivanja sredstava za udruživanje.

Bez obzira na oblik i karakter udruživanja sredstava, uvek će se postaviti pitanje izvora sredstava za udruživanje i način njihovog obezbeđenja. Pošto se radi o proširenoj reprodukciji, mora postojati i određen oblik sredstava za udruživanje. Ta sredstva mogu poticati iz sopstvenih izvora, iz pribavljenih kredita ili iz kombinacije jednog i drugog, ali nisu isključeni ni drugi izvori (zajedničko zaduživanje i zajednička otplata kredita namenjenih za zajednička ulaganja itd.).

Od porekla sredstava u izvesnoj meri zavisi konkretan postupak pri njihovom utvrđivanju. Ako su u pitanju sopstveni izvori, postupak je nešto specifičniji jer zahteva detaljnu analizu mogućnosti izdvajanja sredstava, kao i njihovu zakonsku osnovu. Nešto drugačiji postupak je kada se radi o udruživanju sredstava koja se obezbeđuju iz kredita ili kombinacijom prve i druge mogućnosti. Zajednička im je, međutim, zakonska osnova koja se mora uvažavati, kao i opredeljenje za konkretan vid udruživanja i sadržina sporazuma u kome se utvrđuju prava, obaveze i odgovornosti koje nameće udruživanje sredstava.

Pri utvrđivanju sredstava za udruživanje na osnovu sopstvenih izvora OOUR koje učestvuju u procesu udruživanja moraju da imaju u vidu sledeće četiri faze rada:

I faza — utvrđivanje ukupno raspoloživih sredstava za proširenu reprodukciju, kao i po godinama;

II faza — utvrđivanje dogovorenih izdvajanja pre udruživanja sredstava;

III faza — utvrđivanje slobodnih sredstava za udruživanje;

IV faza — udruživanje sredstava.

U prvoj fazi, kao što se vidi, svaka OOUR, bez obzira na to da li će biti učesnik ili korisnik udruženih sredstava, mora da detaljno analizira tekuće i buduće uslove poslovanja i da na osnovu toga dođe do raspoloživih sredstava koja bi mogla biti usmerena za proširenu reprodukciju. U toj fazi se dinamički utvrđuje ostatak dohotka i amortizacija. U drugoj fazi, međutim, detaljno se analizira, u skladu sa rešenjima dogovorenim u samoupravnim sporazumima, koja su izdvajanja sredstava neophodna pre udruživanja za određene namene. Kao neophodna izdvajanja pre udruživanja sredstava mogu biti, na primer, izdvajanja za otplatu dospelih kredita, za zamenu osnovnih sredstava, za zajedničku potrošnju, za realizaciju sopstvenih investicionih programa koji se ne finansiraju na bazi udruženih sredstava. Posle ove faze dolazi se do slobodnih sredstava za udruživanje. Ovde se uvek mora voditi računa o tome da forsiranje sopstvenih investicionih programa ne dovodi u pitanje izdvajanje dela sredstava za udruživanje. Proces udruživanja sredstava koji nastaje pošto su prethodno utvrđena slobodna sredstva za udruživanje realizovaće se u skladu sa osnovnom sadržinom samoupravnih sporazuma. Razume se, ukoliko tako utvrđena sredstva ne budu dovoljna za finansiranje ranije izabranih programa, razlika će se obezbediti putem kredita od drugih OOUR van radne organizacije, stranih partnera, poslovnih banaka itd.

Prema tome, ovaj deo sporazuma o osnovama plana obuhvatio bi uglavnom ona konkretna pitanja koja sadrži Nacrt zakona o udruženom radu u članu 60—72. Razume se, ovaj deo sporazuma morao bi biti vrlo sažet i konkretan, što znači da svi detalji u vezi sa udruživanjem sredstava, kao i prava i obaveza po tom udruživanju treba da budu predmet drugih sporazuma i ugovora.

3) Završni deo sporazuma o osnovama plana trebalo bi da sadrži odredbe o postupku u slučaju pokretanja inicijative za izmenu i dopunu sporazuma, o uslovima pod kojima se pokreće po-

stupak za njegovu izmenu, o odgovornosti za neizvršenje obaveza iz sporazuma, o vremenu njegovog trajanja itd. Ovaj deo sporazuma o osnovama plana zasniva se na ustavnim odredbama i na odredbama Nacrta zakona o udruženom radu koje se odnose na samoupravne sporazume, a sadržane su u odeljku 3 Nacrta zakona o udruženom radu.

U konstituisanju samoupravnog sporazuma o osnovama plana, odnosno u mehanizmu njegovog donošenja izražava se karakter neotuđivog prava radnika u OOUR da sami učestvuju u izgradnji takvog jednog samoupravnog dokumenta — od njegove ideje do usvajanja. Otuda put njegovog nastajanja treba da ima nekoliko faza: faza kada se u svakoj OOUR samostalno pripremaju elementi za samoupravni sporazum o osnovama plana uporedo sa pripremanjem sopstvenog plana i kada se o njima izjašnjavaju radnici u OOUR, zatim faza kada OOUR među sobom razmenjuju pripremljene elemente za taj sporazum; faza usaglašavanja tih elemenata i pripremanja na temelju njih zajedničkog nacrta samoupravnog sporazuma o osnovama plana; faza kada se vodi javna rasprava u svim OOUR o predloženom zajedničkom nacrtu, da bi posle te rasprave bio konačno pripremljen predlog sporazuma, o čijem se usvajanju izjašnjavaju radnici svih OOUR.

Time bi samoupravni sporazum o osnovama plana bio polazna osnova za donošenje srednjoročnog plana radne organizacije, jer počiva na zajednički dogovorenim osnovama. Put kojim se priprema i usvaja samoupravni sporazum o osnovama planu i srednjoročni plan kao osnovni plan radne organizacije i širih asocijacija udruženog rada dobija tako potpuno novi kvalitet kako sa gledišta njegove samoupravne tako i sa gledišta njegove ekonomske i pravne sadržine.

Dušan Ičević

Tehnobirokratija, nacija i nacionalizam

Nacionalna ravnopravnost je temeljna vrijednost samoupravnog socijalistićkog sistema. Samoupravni federalizam u osnovi izražava višenacionalnu strukturu jugoslovenske zajednice. Nacionalna ravnopravnost je ugrađena u sve odnose; ona čini integralni dio samoupravljanja. U samoupravnom federalizmu se spajaju klasni i nacionalni interesi, ostvaruje suverena volja radnih ljudi, narodâ i narodnosti i zajedništvo interesâ.

Međunacionalni odnosi i sva institucionalna rješenja u federativnom političkom sistemu postavljaju se na istu samoupravnu osnovu kao i odnosi u udruženom radu. Svaka federalna jedinica ima ista prava i obaveze, bez obzira na svoju veličinu i materijalnu razvijenost.

Sve je veća faktička ravnopravnost, koja se postiže ekonomskom jednakošću. Pošto su naslijeđene razlike u razvijenosti bile veoma duboke, određene razlike još postoje, iako na višem materijalnom nivou.

Ostvaruje se sve veća samostalnost republika i pokrajina u ekonomskom i kulturno-političkom razvoju i u uređivanju drugih odnosa. Istovremeno, podjednaka je odgovornost svih za zajedničke poslove u federaciji.

Bitna razlika jugoslovenske socijalističke federacije od svih savremenih federacija u svijetu je u tome što se vršenje zajedničkih funkcija u federaciji obavlja dobrovoljnim demokratskim do-

govorom, utvrđenim Ustavom, i neposrednim ravnopravnim učešćem u odlučivanju svih naroda i narodnosti, odnosno republika i autonomnih pokrajina, a ne posredstvom osamostaljenih, centralizovanih i hijerarhijski nadređenih nadnacionalnih državnih organa koji na monopolnom raspolaganju finansijskim sredstvima i političko-zakonodavnim prerogativima rasprostiru svoju moć. U novom karakteru federacije ostvaruje se i po načinu i po obliku specifična vrsta deetatizacije i podruštvljavanja političkog odlučivanja na globalnom međunacionalnom i opštedruštvenom planu.

Organi u federaciji sastavljeni su na principu pariteta — podjednako iz republika i u odgovarajućoj srazmeri iz autonomnih pokrajina. Nema odluka bez saglasnosti svih. Sve što je bitno za ekonomsku ravnopravnost praktično se odlučuje u skupštinama republika i pokrajina. Ako zbog odugovlačenja donošenja odluka može biti većih ekonomskih i drugih šteta, donose se, po posebnoj proceduri, privremene odluke.

Najnovija iskustva u usaglašavanju republika i autonomnih pokrajina pokazuju da se ravnopravnim i demokratskim dogovorom mogu uspješno usklađivati i najosjetljivije razlike i protivurječnosti. Na taj način se produbljuju ustavna opredjeljenja nacionalne jednakosti i istovremeno odstranjuju mogući povodi ili objektivni izvori za nacionalistička trvenja.

Međutim, zbog djelovanja određenih objektivnih protivurječnosti i još nepresahlih izvorišta za napajanje nacionalističkih tendencija, te interesâ izvjesnih klasno-političkih snaga koje nacionalizam smatraju pogodnim oblikom svog vlastitog eksponiranja, nužno je voditi stalnu organizovanu bitku protiv svakog pokušaja otvorenog ili prikrivenog ispoljavanja nacionalizma. Jer u našoj društvenoj praksi bile su se namnožile nacionalističke pojave i one su prerasle u političku snagu koja je težila da pod vidom takozvane nacionalne homogenosti i klasnog mira dezintegriše višenacionalnu federativnu zajednicu. U svom krajnjem ishodu, one su cijepale i svaku naciju jer su socijalno-političke snage koje su nosile te pojave nastojale da uspostave svoj monopol vladanja nad radničkom klasom i svim radnim slojevima. Nacionalizam je utoliko više postajao protivnik socijalističkog samoupravljanja, nacionalne ravnopravnosti i nezavisnosti Jugoslavije što je bio platforma okupljanja i djelovanja svih antisocijalističkih snaga. Poražen u odlučnoj političkoj borbi koju je poveo Savez komunista Jugoslavije i sve organizovane društvene snage poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ, nacionalizam je izgubio i svoja uporišta i mogućnosti autonomnog obnavljanja.

Ovdje će se pokušati da se istaknu određene okolnosti koje su uzrokovale ili mogu pogodovati tehnobirokratskoj interpretaciji i reprezentovanju nacionalnog interesa i obnovi nacionalizma.

Birokratija i tehnokratija su, naime, bile osnovna uporišta i nosioci nacionalizma, pored ostataka klasičnih građanskih i ma-

lograđanskih struktura, tradicionalističke inteligencije i onih slojeva koji žive od tuđeg rada.[1]

Birokratija je u svom organskom pojmu izdanak otuđivanja vlasti. Umnožavanjem moći države u uređivanju svih odnosa u društvu, u raspolaganju i raspoređivanju sredstava za proizvodnju i dohotka, nužno je jačao i birokratski državni aparat.

I birokratija i nacija su društveno-istorijske pojave. Najpogodniji okvir za nastanak nacija u zapadnoj Evropi bile su krupne centralizovane apsolutne monarhije. Svojim centralizatorskim mjerama one su bile značajan ubrzavajući činilac prerastanja „feudalnih" naroda kao „nacija u mogućnosti" u nacije. Apsolutna monarhija je, oslanjajući se na određene predstavnike građanskog staleža, kršila feudalne povlastice i objektivno ubrzavala nacionalno ujedinjavanje.[2] Birokratija u modernom značenju formira se u krilu apsolutnih monarhija. U njima se, naročito u toku 17. i 18. vijeka, birokratija pojavljuje kao „posledica i nužnost relativne klasne neutralizacije aristokratije i buržoazije u odnosu na državnu, odnosno punu političku vlast"[3]. Nastala je, znači, kao rezultat klasne borbe u kojoj je u ravnoteži između aristokratije starog režima i nove, građanske klase birokratija bila neutralni faktor. Nastala u potrebi vladara-apsolutiste za protivtežu aristokratskoj vlasti, ona brani protiv težnje aristokratije za vlasću; ona je „sredstvo i deo apsolutizma, oslonac, izvršni organ i ograničavanje snaga, samovolje i apsolutne vlasti kraljeva". Protivurječno biće birokratije od početka se izražavalo u nastojanju da u ime oličavanja opštih interesa zadobije za sebe privilegovanu poziciju u društvu. Ona je, kao i nacija, rezultat određene društvene podjele rada. Naime, u procesu raskidanja feudalne partikularnosti, centralizacijom državne vlasti, ujedinjavanjem unutrašnjeg tržišta i sve slobodnijim saobraćanjem među ljudima koje je nosio razmah novih proizvodnih snaga koje nijesu trpjele stiješnjenost feudalnog lokalizma, nastaju i nove podjele i veze društvenog rada, politički i kulturno-duhovno se ujedinjuju narodi na određenoj teritoriji i prerastaju u nacije. Birokratija je takođe rezultat društvene podjele rada u kojoj se u okviru države funkcija upravljanja izdvaja u posebnu dje-

---

[1] „Nacionalizam je nalazio svoja uporišta prije svega u birokratskim slojevima, koji žele da u ulozi advokata i reprezentanta nacije zadrže ili osvoje pozicije vlasti, zatim u tehnokratskim slojevima koji nastoje uzurpirati samoupravljanje i učvrstiti svoj upravljački položaj pozivanjem i na nacionalne interese, te u tradicionalnoj, ili, bolje reći, tradicionalističkoj „nacionalnoj" inteligenciji koja teži da očuva i naglasi svoj položaj kulture elite, zaštićene staleško-birokratskim privilegijama, položaj arbitra i posjednika nacionalne kulture, nacionalne svijesti i svih nacionalnih vrednota. Tim grupacijama treba pribrojiti i one koji traže i nalaze puteve bogaćenja mimo načelâ socijalizma, koji svoju društvenu perspektivu ne gledaju u jačanju društvene proizvodnje i samoupravnog položaja radnog čovjeka, nego u jačanju i usponu po hijerarhijskoj ljestvici, u špekulacijama i sl." (Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove, Informativna služba CK SK Hrvatske, Zagreb, 1972, str. 33).

[2] Up.: Dr I. Stanojčić, *O naciji i nacionalnom pitanju*, u: *Osnovi nauke o društvu*, zbornik radova, „Rad", Beograd, 1963, str. 360—361.

[3] Dr J. Đorđević, *Ogled o birokratiji i birokratizmu*, „Kultura", Beograd, 1962, str. 11.

latnost. „Nastanak i razvoj birokratije vezani su izdvajanjem funkcija upravljanja društvenim poslovima u posebnu granu društvene podjele rada".[4]. Marks je u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*, konstatujući da je birokratija nastala u doba apsolutne monarhije, analizirao da je sve veća „podela rada u buržoaskom društvu stvarala nove grupe interesâ, dakle nov materijal za državnu upravu. *Svaki zajednički interes* smesta se odvajao od društva i suprotstavljao njemu kao viši, *opšti* interes, istrzao se iz samostalne delatnosti članova društva i pravio se predmetom vladine delatnosti"[5].

Svoju ulogu neutralizovanja sukoba između dvije suprotstavljene klase, u početku aristokratije i buržoazije, birokratija koristi za jačanje svoje sopstvene moći i za postepeno osamostaljivanje u posebnu silu. „Ovaj proces osamostaljivanja birokratije i preuzimanja svih ili odlučujućih funkcija vlasti na političkom planu praćen je i uslovljen pojavama apsolutizma i administrativnog centralizma, a javlja se u uslovima relativne neutralizacije društvenih klasa ili opštedruštvene ekonomske zaostalosti, rascepkanosti i heterogenosti."[6] No, uprkos takvoj težnji, birokratija je u početku bila sredstvo za to da se pripremi klasna vladavina buržoazije, a zatim oruđe vladajuće klase „ma koliko da je težila za sopstvenom vlašću"[7]. Znači, kako god spolja izgledalo, odnosno kako god se sama predstavljala, birokratija je u krajnjoj liniji determinisana interesom vladajuće klase, a sama nije klasa, već socijalni sloj u službi određene klase.

Ako je „suština državnosti postojanje aparata *javne vlasti* koji je odvojen od društva i koji raspolaže monopolom organizovane prinude"[8], a osnovni uslov za razvoj moderne birokratije u organizovanom i personalnom izdvajnju državnog aparata iz krila vladajuće klase, onda je birokratija zaista postala reprezentant osamostaljene moći države u ime vladajuće klase i takozvanog opšteg interesa, ali i sa stalnom težnjom da ih pretvori u ostvarivanje sopstvenih ciljeva. S druge strane, svaka nacija teži da svoju političku konstituciju oblikuje državnom organizacijom. Svaka nacija teži sopstvenoj nacionalnoj državi. Svaki nacionalni pokret je zahtijevao nacionalnu državu. U klasičnom obliku završni čin nacionalne borbe i konstituisanja nacije bila je nacionalna država. V. I. Lenjin je najpotpunije proklamovao pravo svake nacije na samoopredjeljenje do otcjepljenja i dobrovoljnog ujedinjenja, to jest na stvaranje samostalne nacionalne države koja suvereno odlučuje o svojoj samostalnosti i stupanju u odgovarajuće saveze sa drugim nacijama i državama. Pobjedom socijalističkih revolucija u nizu zemalja ostvaruje se faktičko pravo državne samostalnosti i ujedi-

---

[4] *Politička enciklopedija*, „Savremena administracija", Beograd, 1975, str. 83.

[5] K. Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, „Kultura", Beograd, 1960, str 123.

[6] Dr J. Đorđević, op. cit., str. 52.

[7] K. Marks, op. cit.

[8] Up.: Dr N. Pašić, *Političko-pravna nadgradnja*, u: *Osnovi nauke o društvu*, cit. izd., str. 293.

njenosti u zajedničku federativnu državu. U novooslobođenim zemljama samostalna država je završni čin nacionalnooslobodilačke borbe širokih slojeva naroda protiv kolonijalne dominacije.

Nacija i birokratija nalaze spojeve u nacionalnoj državi. U svim savremenim političkim sistemima država postaje moćan posrednik u upravljanju društvom i posjednik ogromnih sredstava u državnoj svojini. Sveobuhvatna moć države rađa etatizam, a u njemu — iako određene nužnosti savremenog svijeta traže centralizaciju i koncentraciju odlučivanja u vrhu države radi bržeg razvoja proizvodnih snaga i integrisanja — neminovno jača birokratija, koja, kao pretežno konzervativna društvena grupa, teži da zavlada nacijom, odnosno čitavim društvom. Nacija kao globalna zajednica i njen politički oblik nacionalne države nikako se ne mogu identifikovati niti objašnjavati birokratijom. Međutim, birokratija u modernom životu značajno manipuliše sudbinom nacije i nacionalne države. K. Marks je u analizi birokratije utvrdio osobine koje se mogu neposredno primijeniti i na nacionalnu državu kao specifičnu i opštu državnost. Prethodno se može utvrditi da je nacionalna vlast kapitala vršena prvenstveno državnom vlašću kao javnom silom organizovanom za socijalno porobljavanje i kao mašinom klasnog despotizma.[9] U samoupravi proizvođačâ i komunalnom uređenju on je vidio novu snagu koja će organizovati jedinstvo nacije uništenjem „one državne vlasti koja se izdavala za oličenje tog jedinstva, ali je htela da bude od nacije nezavisna i da stoji nad njom"[10]. U polemici sa Hegelovim shvatanjem filozofije države Marx je razložio socijalnu suštinu birokratije.

Nacionalna birokratija izrasta na povećanoj moći nacionalne države, kada oličava sebe kao nosioca opšteg nacionalnog interesa. A u stvari svoj interes proglašava za opšti. U objektivno složenoj nacionalno-etničkoj strukturi ona apsolutizuje interes svoje, najčešće „vodeće" nacije. Iako se predstavlja za autentičnog nosioca nacionalnog interesa i jedinstva nacije, ona, i u svojoj naciji, teži da zadrži podijeljenost društva, jer samo na tome može graditi svoju egzistenciju, privilegovani položaj i relativnu samostalnost. Kult nacije transformiše u kult vlasti. Vlast koju hoće da apsolutno ima mistifikuje do kulta nacije. Društveno biće nacije interpretira kao iracionalno svojstvo ljudi. Mitsko veličanje nacionalne države, nacionalne tradicije i nacionalne kulture koristi za svoje održanje, a sebi pripisuje nacionalne zasluge. U proglašenju nacije i države za otelotvorenje višeg duha ona se spaja sa religijskim tumačenjem čovekovog bitisanja kome su bog i nacija vrhunaravne emanacije. Uostalom, nijesu rijetke ni sprege, ali ni sukobi državne i crkvene hijerarhije i birokratije oko patronata nad nacijom. Spiritualizam birokratije nalazi dodirnosti sa konzervativnom malograđanskom ideologijom i tradicionalističkom inteligencijom, u vraćanju nacije u prošlost, u stroge okvire nacionalne države i klasne

---

[9] Up.: K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 65.

[10] Isto, str. 70.

podjele društva. Tajna i zatvorenost su osnovni principi birokratije. Nacionalizam zatvara naciju u svijet isključivosti prema svakome. On je u stvari program poraženih klasa i onih socijalnih slojeva i grupa koji su u odstupanju pred novim, samoupravnim radničkim i progresivnim odnosima i interesima.

Socijalni izvori i nosioci nacionalizma se ne mogu spoznati u ukupnosti izraza i dejstva ako se pokušava da se nacionalizam uhvati samo u njegovoj hermetizovanoj svijesti i akciji, samo u političko-nacionalnoj sferi. Izvorišta su u osnovi u ekonomskoj i klasno-političkoj konstelaciji i rasporedu snaga.

U Programu SKJ uopštava se da se nacionalizam u našim uslovima „javlja kao plašt za prikrivanje antisocijalističkih tendencija i egoističkih partikularističkih interesa, ili kao spontani oblik negativne reakcije na eventualne tendencije birokratskog centralizma i hegemonizma, ili kao izraz neravnomerne ekonomske razvijenosti pojedinih delova zemlje"[11]. Stalno latentno prisutan, kao ostatak klasnih odnosa i buržoaske ideologije ili kao „samosvijest" birokratsko-centralističke hijerarhije, nacionalizam se „oslobodio" u vrijeme slobodnijeg ispoljavanja nacionalnih osobitosti i protivurječnosti, dubljih promjena u produkcionim odnosima, odlučnijeg raskidanja sa etatističkim redom stvari i načinom mišljenja, odnosno sa potpunijim prodorom samoupravljanja u sve sfere društvenog života. Nacionalističke snage su upravo pokušale da za sebe iskoriste sve veću demokratizaciju u ekonomskim odnosima, politici i kulturi, te reformu odnosâ u federaciji čiji je cilj bio stvaranje faktičkih mogućnosti za vladavinu radničke klase i svih radnih ljudi dohotkom i političkom organizacijom društva, za puniju ravnopravnost nacija i narodnosti. U mnoštvu protivurječnosti koje su se naglo rastvorile i izoštrile, posebno u kriznim ekonomskim teškoćama, nastupila je oštra politička, a u određenim elementima i klasična klasna bitka o osnovnim smjerovima i sadržini razvoja društva. Nacionalizam u Jugoslaviji je koristio zastoje i kolebanja u razvoju samoupravljanja. Povod je posebno našao u mogućnosti da se, navodno, bori protiv otuđenih centara ekonomske i društvene moći, ali se „nije borio za likvidaciju svih centara ekonomske moći, nego za njihovu „preraspodjelu" po republikama"[12] Nacionalizam je u cjelini bio „izraz sve žešćeg, sve dubljeg sukoba socijalističkog samoupravljanja sa snagama tehnokratskog i etatističkog birokratizma, birokratsko-staljinističke i buržoaske restauracije, sa malograđanskom stihijom"[13]. Etatistička, državno-centralistička distribucija sredstava i prava i nivelacija međunacionalnih odnosa, pogotovo u vrijeme kada je postala očigledna kočnica demokratskog progresivnog razvoja društva, posebno

[11] *Program SKJ*, „Kultura", Beograd, 1958, str. 197.

[12] Izvještaj o stanju u Savezu komunista Hrvatske u odnosu na prodor nacionalizma u njegove redove, cit. izd., str. 31.

[13] Izvještaj o radu Saveza komunista i Predsjedništva SKJ između 9. i 10. kongresa, *Deseti kongres SKJ*, „Komunist", Beograd, 1974, str. 414.

je uzrokovala bujanje nacionalističkih tendencija.[14] Svakako, u ekonomskim nejednakostima i razlikama u stepenu razvijenosti nacija i republika, te u načinu i tempu razvoja, u prelivanju viška vrijednosti posredstvom administrativno-centralističke distribucije ili stihijom tržišta, kao i u borbi za prisvajanje ekstradohotka, ima dosta objektivnih uzroka koji su, naročito u složenim uslovima naše socijalističke izgradnje, mogli poslužiti nacionalistima za njihove programe i akcije Naslijeđene i novonastale ekonomske nejednakosti su nacionalisti u nerazvijenim područjima interpretirali kao politiku razvijenih za korišćenje prednosti jačega na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu i jedinstvenom privrednom području, pa su rješenja tražena u centralističkom planiranju, koncentraciji i „pravednoj" podjeli sredstava. Nacionalisti u razvijenim područjima, s druge strane, smatrali su normalnim prelivanje dohotka, dokazivali su da se sredstva jednostrano prelivaju iz razvijenih u nerazvijena područja, te da je opterećenje razvijene privrede preveliko i nepotrebno, da je odvajanje sredstava za ubrzaniji razvoj nerazvijenih područja neracionalno, pa da je jedini mogući pravac razvoja u sasvim slobodnom djelovanju ekonomskih zakonitosti, robno-novčanih odnosa i tržišta, bez posebne politike, fondova itd. za razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. I jedni i drugi nacionalisti su u stvari bili protiv samoupravnog socijalističkog usmjeravanja i usklađivanja međunacionalnih odnosa i razvoja društva. Oni su izazivali sukobe i na stvarnim ekonomskim protivurječnostima ili su konstruisali i fetišizirali određene privredne teškoće, najčešće optužujući druge za sve nedaće „svoje" nacije, a tražeći privilegije za „svoju" naciju koje vode ekonomskom hegemonizmu.

Još je M. Veber uočio sposobnost prilagođavanja birokratije svim prilikama. U vrijeme jačanja birokratskog centralizma i velikodržavnog hegemonizma birokratija je bila stub moći savezne države. Pravovjernost je izražavana u strogoj hijerarhijskoj i transmisionoj poslušnosti centralizovanom vrhu. U tendencijama srastanja državnog i partijskog aparata birokratija je jačala i brojčano i po funkcijama. Nacionalna nivelacija i premoćnost federacije u svim poslovima, bez obzira na proklamovanu i ustavno-pravno utvrđenu nacionalnu samostalnost i ravnopravnost, koja je u mogućoj mjeri adekvatnoj takvim odnosima i ostvarivana, karakterisale su period administrativnog socijalizma i revolucionarnog etatizma. Svaka težnja za većom nacionalnom slobodom, samostalnošću i učešće u vršenju poslova savezne države, makar značila i opreznu decentralizaciju, ne rijetko proglašavana za nacionalnu isključivost, za nacionalizam i separatizam, posebno od ortodoksnih unitarista.

---

[14] Kako primjećuje dr S. Šuvar, birokratizacija je „zaustavila demokratsko nacionalno iživljavanje u vidu samoorganiziranja, samoupravljanja naših nacija i njihove suradnje i povezivanja, bez otuđenih mehanizama i reprezentacija" (Dr S. Šuvar, *je li nacionalizam naša sudbina. Samoupravljanje i druge alternative,* Narodno sveučilište grada Zagreba, Zagreb, 1972, str. 192).

Uvođenjem i razvojem samoupravljanja i objektiviziranjem interesâ radničke klase i pravâ svake nacije i narodnosti postepeno se razarao etatistički omot društva, a birokratija gubila svoje pozicije u upravljanju. Ona se, međutim, prestrojavala i od odanog pobornika velikodržavnog centralizma postajala „autentična nacionalna snaga", „zaštitnik" nacionalnih prava i interesa. Uzimajući zaštitu nacije, odnosno republike kao svoje isključivo pravo, određene društvene grupe, među njima i birokratija, pokušavaju da pozicije koje, razvojem samoupravljanja i demokratizacijom svih odnosa, gube u hijerarhiji političkog odlučivanja zadrže kroz „odbranu" nacionalnih interesa. Za trenutak su razni republički etatizmi, dobijali šansu da održe svoja uporišta, posebno na takozvanom državnom kapitalu, proglašavajući partikularistički republikanizam za pravo, prirodno stanje federativne države, ili su išli do traženja konfederacije u nadi da će tako u igri između etatizama uspijeti da svoj etatizam nametnu kao opšte pravilo, to jest kao izvor svoje političke moći. Sve se to zaodijevalo u „više" interese nacije, republike, čak i Jugoslavije. Pokazalo se, međutim, da je sve to vodilo odvajanju, otimanju od stvarne nacionalne ravnopravnosti, vodilo obnavljanju birokratskog uzurpiranja samoupravnih prava udruženih radnika, odnosno njihovih asocijacija. U konstituisanju novih odnosa federacije i republika sukobila su se „dva etatistička vlasnika" (M. Popović), koji su težili da na održavanju državno-svojinskih odnosa i svojih monopola u odlučivanju ponovo montiraju birokratski centralizam u vrhu savezne države ili da ga uspostave u republikama. Unitaristički nacionalizam savezne birokratije se, „nadnacionalno" i „internacionalno", i „opštejugoslovenski" postavlja u održavanju svog monopolnog odlučivanja o višku rada. Partikularistički i separatistički nacionalizam birokratije prikazuje se kao „pravi" zaštitnik nacionalnih interesa u borbi sa velikodržavnom birokratijom, odnosno lansiranjem teze o ugroženosti od strane drugih nacija sukobljava se sa birokratijom „tuđih" nacija, opet sa svrhom da monopoliše odlučivanje o višku rada. Ideološkom indoktrinacijom masa nacionalisti daju „svojoj" nacionalnoj birokratiji, nasuprot „tuđim" birokratijama, oreol „dobre" i „dobroćudne" nacionalne snage. Nacionalne birokratije se vješto umjeću u savezno-republičke konflikte i u ime pravedne raspodjele nadležnosti koriste za svoje „nacionalne" ciljeve. U borbi za primate birokratija pravi spregu sa tehnomenadžerskim grupama u proizvodnim preduzećima i u ekonomsko-finansijskim centrima da bi zajedno sa njima raspolagala velikim dijelom viška rada. Ona osnovna uporišta nalazi u nacionalnoj državi, a svoju vezu sa nacionalizmom uspostavlja preko države, koje su u uzajamnom zavisnom odnosu. N. Pašić naglašava da je insistiranje na jedinstvenom nacionalnom interesu u stvari i način i osnova „opravdavanja i racionalizacije jake državno-birokratske vlasti nad društvom i u isto vreme sredstvo zataškavanja i gušenja realnih klasnih i društvenih socijalnih protivurečnosti unutar nacije i unutar države"[15]. Državnu svojinu u ob-

---

[15] Dr N. Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*, „Radnička štampa", Beograd, 1973, str. 70—71.

liku „nacionalne" svojine birokratija teži da koristi kao privatnu svojinu, a zatvorenom korporacijskom strukturom na objektivnom grupnom interesu koji u takvom transformisanju reprezentuje nacionalna državna birokratija uspostavlja specifičnu grupnu svojinu. „Iracionalno" biće nacije birokratija opredmećuje u svoj racionalni interes. Ono što spaja naciju i državu u formi etatizma i nacionalizma pokušava da dovede do vrhunca moći u svoju korist. Najpogodniji način da to ostvari bio je u tome da se predstavi i, dobrovoljno ili iznuđeno, prihvati za protagonistu „pravog" nacionalnog interesa. Birokratija je — budući da je u hijerarhiji vlasti i u upravljanju zauzimala dominantne funkcije, iako je samoupravljanjem postepeno gubila svoju poziciju — imala faktički i organizaciono veće mogućnosti da se održava, adaptira, traži nove saveznike, zadržava svoje privilegovano mjesto u društvu. U spoju sa tehnokratizmom nalazila je šansu za svoje obnavljanje.

Tehnokratija je proizvod novijeg vremena. Dž. K. Galbrajt je u razvoju modernog industrijskog društva našao kvalitete koji vode ka jačanju tehnostrukture kao novog socijalnog sloja koji vlada u razvijenim korporacijama i koji sa administracijom države (bez koje ne može) čini veliki administrativni kompleks.[16] Tehnokratija svoju moć zasniva na novim oblicima kapitalističke svojine, na korporacijskoj i podržavljenoj kapitalističkoj svojini, postajući hegemonistički sloj kapitalističke klase.[17] Oba parafrazirana autora smatraju da tehnokratija teži ostvarivanju sopstvenih ciljeva, makar se predstavljala za pukog izvršioca opštih interesa. Tehnokratija se pretvara u „antisistem" (A. Lefevr), ali se opravdava novom alternativom koju nudi za spasavanje modernog postindustrijskog društva tobože bez sebičnih ciljeva. Navodna neutralnost tehnokratije samo je prividna, a u osnovi služi da bi — na izgled nezainteresovana za vladanje — mogla lakše, kao „tihi osvajač" (M. Ferkis), iz pritajenosti da pređe u funkciju upravljanja ljudima i sredstvima.

Nije svejedno kako se definiše tehnokratija — kao poseban socijalni sloj, društvena grupa, grupa za pritisak ili kao moderna birokratija. Za istraživanje koje ovde vršimo bitno je da tehnokratija u Jugoslaviji „označava osamostaljivanje tzv. tehnomenadžerskih struktura, odnosno kadrova i uzurpiranje s njihove strane prava koja pripadaju udruženim radnim ljudima i samoupravnim telima i organizacijama"[18].

„Tehnokratski monopol je — kako kaže E. Kardelj — težio da se nametne društvu kao dominantan oblik proizvodnih odnosa ili da mu bude jedna od bitnih karakteristika, koji bi dezintegrisao društvenu svojinu ili omogućio povratak državno- svojinskih odnosa"[19]. Tehnokratija teži da u ime znanja, moderne tehnike i ra-

---

[16] Up.: Dž. K. Galbrajt. *Nova industrijska država*, „Stvarnost", Zagreb, 1970.

[17] Up.: Z. Vidaković, *Nekoliko teza o modernoj tehnokratiji*, „Socijalizam", br. 5/73.

[18] *Politička enciklopedija*, cit. izd., str. 1072.

[19] Up: E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, IC „Komunist", Beograd, 1973, str. 22.

cionalnosti zadrži podjelu rada na fizički i umni rad, da uspostavi novu hijerarhiju upravljanja kojoj će ona biti moćnik. Svoje pozicije održava na mogućnosti arbitriranja i posredovanja u odnosima privređivanja i upravljanja. Osnovni izvori tehnokratije su u još znatnoj odvojenosti udruženih radnika od rezultata njihovog društvenog rada i u hijerarhijskoj organizaciji proizvodnje i upravljanja. Velike razlike u uslovima privređivanja i sticanja dohotka pogoduju posredničkoj moći tehnokratije. Znatne su i nejednakosti u privrednoj razvijenosti pojedinih područja. Razlike u oblasti obrazovanja i kulture tehnokratija neposredno koristi za povećanje svoje uloge i moći. Činjenica je, međutim, da je tehnokratija kod nas u dobrom dijelu takođe nedovoljno obrazovana da je, „daleko *ispod nivoa* današnjih industrijski razvijenih građanskih društava"[20], pa pošto je nekompetentna, koliko bi po definiciji nužno morala da bude, ona svoje ograničene sposobnosti u organizaciji proizvodnje prebacuje na vještinu manipulisanja u sferi upravljanja. Utoliko je i primitivnija i bezobzirnija u obračunu sa svima koji joj smetaju u odlučivanju i zadobijanju privilegija i monopolističkog položaja i spremna da iskoristi svaku priliku i da se udruži sa svakim da bi obezbijedila svoje neposredne interese.

Međutim, veoma je značajno da se pravi razlika između tehničke inteligencije i tehnokratije. Jer tehnička inteligencija u svom najvećem dijelu je sastavni dio radničke klase, sa njom se nalazi u istim proizvodnim odnosima i sama može biti ugrožena od tehnokratskog monopola. Ona postaje tehnokratska kad teži i uspijeva da osvoji monopol upravljanja. Osim toga, tehnokratsko ponašanje je „svojstveno i ne malom broju ljudi u našim državnim organima u opštinama, u republici, u federaciji, u političkim organizacijama, u samom Savezu komunista, pa čak i ne malom broju radnika kad se nađu na poslovodnim položajima ili u samoupravnim organima"[21]. Zbog svoje „sveprisutnosti" tehnokratija je utoliko prilagodljivija i teže prepoznatljiva, a otuda i sa više izgleda da se „neprimijetno" nametne i oformi u snagu upravljanja.

Nacionalizam je pogodna mogućnost i prihvatljiva platforma da se tehnokratija artikuliše kao politička snaga. Analizirajući suštinu modernog tehnokratizma, V. Vlahović je utvrdio da je nacionalizam bio prethodnica i stegonoša tehnobirokratskih, menadžerskih snaga, čiji se uticaj, opet, ispoljavao i pothranjivanjem, povampirivanjem nacionalističkog šovinizma.[22] Tehnokratija je posredno upućena i na „osvajanje" nacije, na uzdizanje u nacionalnu elitu, ponajviše u spoju sa političko-upravljačkim slojem. Čini se da u tom smislu imaju pravo oni autori koji konstatuju da je prošlo vrijeme kada je tehnokratija teorijsku osnovu svoje egzistencije tražila u tezama o kraju ideologije i političkom neutralizmu, već se

---

[20] Z. Vidojević, *Način proizvodnje — uzrok moći tehnokratije*, „Gledišta", 10, 1975, str. 909.

[21] E. Kardelj, op. cit., str. 21.

[22] Up.: V. Vlahović, *Korijeni savremenog tehnokratizma*, „Borba", 31. decembar 1972. i 1. i 2. januara 1973, str. 3.

užurbano prilagođava, transformiše i traži oblike i načine sopstvenog djelovanja u novim okolnostima.[23] Više ne odgovara stvarnosti shvatanje o tehnokratiji kao grupi koja ne priznaje politiku i koja je ravnodušna prema složenim društvenim odnosima.[24]

Tehnokratija u nacionalnom kompleksu najprije opšti, sarađuje i spreže se sa nacionalnom državom odnosno državom i birokratijom uopšte, da bi kad je moguće i sama ušla u favoritsku igru za svoje posebne ciljeve. Nacionalizam je tačka u kojoj se birokratija i tehnokratija, zasebno ili kao tehnobirokratija, nađu na zajedničkom sredstvu za postizanje svojih ciljeva. Tehnokratija se trudi da održava i jača komponente u razvoju „koje znače dominaciju kapital-odnosa"[25], koju Z. Vidaković neposredno povezuje sa nacionalizmom, a izvore nalazi u obnavljanju klasne strukture sa različitim tendencijama „od novih oblika podržavljenja ekonomske moći na bazi proizvodnje profita preko nacionalističkih partikularističkih težnji u privredi i politici, do tehnokratskog preduzetništva na bazi korporacijskog kapitala i pretenzija tehnokratije u politici i ideologiji"[26].

Na Desetom kongresu SKJ predsjednik Tito je konstatovao slijedeće: „Iskustva proteklog perioda pokazala su nam da najveću opasnost za socijalizam i samoupravljanje predstavljaju tehnokratizam i birokratizam, sa nacionalizmom, liberalizmom i dogmatizmom kao svojim ideološkim paravanima. Osnova ovih antisocijalističkih i antisamoupravnih tendencija i pojava je u otuđivanju sredstava i funkcija društvene reprodukcije od radnika i u osamostaljivanju na toj osnovi različitih centara ekonomske i političke moći."[27]. Drug Tito je dodao da njih omogućuju i razne subjektivne slabosti u redovima socijalističkih snaga. Najvažniji društveni izvor nacionalizma, kao i unitarizma, u suvremenoj stvarnosti jugoslovenskog društva je kako primjećuje S. Šuvar — isti: tehnobirokratizam, tehnobirokratsko upravljanje društvom, potisnutost radničke klase i društvene politike, zbog čega radnička klasa i nije u punom smislu postala i nacionalni hegemon.[28] A birokratija je, i kad se iz monolitne i unitaristički raspoložene „raspala na nacionalne monolite", počela da se jače povezuje sa tradicionalističkom inteligencijom i da traži saveznike „s tehnokracijom kao novonastajućim mesijom radništva kojem nije zgorega i da sam navuče na-

---

[23] Up.: Dr R. Radonjić, *Tehnokratija i ideologija radničke klase*, „Ovdje", Titograd, jun 1975, str. 3.

[24] Dr V. Ćetković, *Tehnokratska ideologija*, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd, 1973, str. 37—38.

[25] V. Goati, *Tehnokratija „tihi osvajač"*, „Naše teme", 9, 1974, str. 1453.

[26] Dr Z. Vidaković, *Nacionalizam i tendencija kapital-odnosa („liberalizam")*, „Naše teme", 1, 1973, str. 105.

[27] Up.: J. B. Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga Saveza komunista Jugoslavije*, „Komunist", Beograd, 1975, str. 35.

[28] Up.: Dr S. Šuvar, *Nacionalno i nacionalističko*, Marksistički centar, Split, 1974, str. 183.

cionalno i republičko ruho".[29]. Pokazalo se da se „naddržavna" i „nadnacionalna" tehnokratija bitno vezala za „nacionalne ciljeve" koje je formulisala „republička elita", birokratija, što se ogledalo u razvoju „nacionalnih" proizvodnih snaga, integracije u okviru republika, u „nacionalnom" tržištu itd.[30] Uprkos činjenici da se u novije vrijeme, naročito poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ, u revolucionarnoj akciji Saveza komunista Jugoslavije i svih organizovanih socijalističkih snaga u sprovođenju Pisma predsjednika Tita i Izvršnog biroa, u primjeni novih ustavnih načela i stavova Desetog kongresa SKJ, mnogo učinilo u razbijanju i suzbijanju klasno neprijateljskih, malograđanskih, liberalističkih, nacionalističkih, tehnokratskih, dogmatsko-birokratskih, informbirovsko-staljinističkih i drugih antisocijalističkih snaga, tendencija i pojava, nijesu sasvim iščezle sve protivničke snage, ostaci starih klasnih struktura i konzervativne društvene svijesti. Oni upravo pokušavaju da obezbjeđuju svoje pozicije i u tu svrhu se, makar naizgled bile ideološki različite pa i suprotne, udružuju u nastojanju da ugroze i uspore samoupravni socijalistički razvoj, vlast radničke klase, ravnopravnost nacija i narodnosti i nesvrstanu spoljnu politiku Jugoslavije.

Tehnokratska ideologija zatvara radnika samo u svijet proizvodnje i najamničkog odnosa, svodi ga na prostu reprodukciju rada i života, a izabranima, to jest tehnokratima daje pravo upravljanja. Ona propagira „čisto" samoupravljanje, koje će se samotokom razvijati. Istovremeno predstavlja kao da je izum politokratske elite što se smatra da se samoupravljanje ne može razvijati bez organizovane akcije Saveza komunista i svih društveno-političkih organizacija. Stihijni razvoj samoupravljanja, čiji bi spoljni izgled i sami navukli, ubrzo bi pretvorila u svoje interese koji bi istisnuli klasnu suštinu samoupravljanja i svela ga na oblik formalne demokratije, participacije itd. Na izgled neutralna prema političkom vladanju, tehnokratija je pokušavala da samostalno ili u sprezi sa birokratijom zadobija odlučujuće pozicije u upravljanju. Uslovi za rađanje tehnokratije kod nas su prije svega u još živućim ostacima hijerarhijske organizacije rada na grupnosvojinskoj osnovi, u monopolu informacija i znanja koji u još realno prisutnim ostacima stare društvene podjele rada teže monopolu odlučivanja o višku rada. Tehnobirokratske grupe u konkretnim odnosima pokušavaju da pod vidom apsolutne autonomije osnovnih organizacija udruženog rada atomiziraju udruženi rad i dohodak, privatizuju društvenu svojinu i pretvaraju je u grupno-svojinski odnos. Kada je moguće, nastoje da sredstva centralizuju u vrhu radne organizacije gde bi sebi dale pravo osnovnog arbitra. Najnoviji podaci pokazuju da radnici još ne raspolažu znatnim delom sredstava za proširenu reprodukciju. Proizvodne radne organizacije raspolažu još nedovoljnim dijelom akumulacije.[31] One su u

[29] Isto, str. 198.

[30] Up.: V. Milić, *Socijalno izvorište tehnokratije u kapitalizmu i socijalizmu*, „Socijalizam", br. 11/73, str. 1237.

[31] Up.: Z. Vidojević, op. cit., str. 908.

poslovanju pretežno zavisne od kreditnih odnosa, jer su dvije trećine ukupnih društvenih sredstava u privredi iz kreditnog izvora, a svega jedna trećina su sopstvena sredstva radnih organizacija. „Veliki dio viška rada je otuđen i koncentrisan u bankama, prometu, raznim fondovima i sl., bez bitnijeg uticaja udruženog rada na ta sredstva."[32] U takvim prilikama se lakše održava posredovanje tehnobirokratskih grupa. Sve dok postoje monopoli u raspolaganju sredstvima i u odlučivanju, trajaće mogućnost za posredovanje osamostaljenih grupa i centara. Može se tome dodati još sasvim nedovoljna integrisanost jugoslovenske privrede, kao i pocijepanost jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Još je jaka teritorijalizacija sredstava, oslonjena na partikularističke i lokalističke interese. Privredna neintegrisanost i podijeljenost svake vrste pogoduju sredstvima posredovanja. Tehnokratija koristi prilike u kojima nije ostvarena samoupravna integracija rada i sredstava. Ona je u svoje vrijeme favoritski ušla i u borbu za osvajanje patronata nad nacijom da bi u ime nacionalnih interesa koje je tobože ona moderno predstavljala zavladala i radničkom klasom i nacijom. Ukoliko je uspio da se probije i u radne organizacije, nacionalizam je uporišta našao upravo u tehnobirokratskim i tehnomenadžerskim grupama, dok je „spolja" sprega pravljena sa otuđenim ekonomsko-finansijskim i političkim centrima. Tehnokratska struktura usmjerava svoju vladavinu na radne sredine, a kad može pravi spregu i sa političko-upravljačkim elitama da bi učestvovala u odlučivanju na širem društvenom planu ili u pogodbi sa njima vršila „podjelu" teritorije u kojoj sebi daje privredne prostore, a političkoj strukturi pravo da formuliše i brani nacionalni interes u odnosima sa federacijom i vannacionalnom okolinom. Autori koji tako zaključuju svakako imaju pravo što se tiče osnovne težnje tehnomenadžerskih struktura, koje uporište hoće da imaju u proizvodno-privrednoj sferi društva. Međutim, one ne završavaju svoje aspiracije u krugu radnih sredina, već odatle, na moći odlučivanja koju uspostave ako ustreba, a to i čine, ulaze u konkurenciju ili savezništvo i za osvajanje upravljačkih pozicija u globalnom društvu — u naciji ili višenacionalnoj državnoj organizaciji.[33] Uspostavljajući svoj monopol u upravljanju radom, ona je težila da ga protegne na čitavu naciju.

Mogućnosti zamjenjivanja državno-svojinskih odnosa grupno-svojinskim monopolom, privatizovanja društvene svojine ili „uzdizanja" privatne svojine takozvanim udruživanjem u grupno-svojinski oblik, na posredovanju u različitim uslovima rada, daje šansu da se birokratija održava i pojavljuje kao pomiritelj određenih protivurječnosti. Što se više dokidaju ostaci klasne podjele i najamnih odnosa, to se i birokratija i tehnokratija manje mogu

---

[32] Up.: V. Srzentić, *Zadaci Saveza komunista u ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije i razvojne politike,* Centar za marksističko obrazovanje, Beograd, 1976, str. 6.

[33] Up.: Dr I. Perić, *Savremeni hrvatski nacionalizam,* „August Cesarec", Zagreb, 1975.

oformiti u autonomnu snagu koja će pod vidom opštih interesa i „klasnog mira" nuditi i „naplaćivati" svoje usluge jačanjem sopstvene moći. Samoupravnim udruživanjem rada i sredstava, neposrednim i dogovornim odlučivanjem udruženih radnika o cjelokupnom dohotku i učešćem u vršenju političke vlasti i svih društvenih poslova kroz delegatski sistem odstranjuju se objektivne mogućnosti da se osamostaljuju posebni slojevi koji bi na ostacima tradicionalne društvene podjele rada i klasičnih svojinskih oblika konzervisali podređeni položaj radništva i društvenoantagonističke elemente u naciji.

Ranko Petković

Peta konferencija nesvrstanih u Kolombu

I

Peta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, održana u kolombu od 16. do 19. avgusta 1976, predstavlja, prema rečima predsednika Tita, „događaj od posebnog historijskog značaja", ne samo u razvoju doktrine i pokreta nesvrstanosti, već i u otvaranju jedne nove ere u razvoju političkih i ekonomskih odnosa u svetu i vremenu u kome živimo.

Peta konferencija nesvrstanih zemalja održana je u fazi pune zrelosti pokreta nesvrstanih zemalja, iza koga stoji kontinuirana i plodonosna petnaestogodišnja aktivnost, i u času kada se savremeni međunarodni politički i ekonomski odnosi nalaze na prekretnici dveju epoha: epohe u kojoj je vladala dominacija i hegemonija sila koje su vodile glavnu reč u svetskim poslovima i epohe u kojoj treba da se ostvari puna nezavisnost i ravnopravnost naroda, mir, ekonomski razvoj i društveni progres za sve.

Upravo zbog toga pripreme za održavanje Pete konferencije nesvrstanih zemalja suočavale su se sa zbirom povoljnih i nizom nepovoljnih međunarodnih okolnosti. Sam pokret nesvrstanosti, posle konferencija u Beogradu 1961, Kairu 1964, Lusaki 1970. i Alžiru 1973. sve više prerasta iz moralne i političke snage i u snažan materijalni faktor koji sve više utiče na menjanje celo-

kupnog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa. Međutim u isto vreme dobili su u snazi i intenzitetu i nasrtaji na političku i ekonomsku nezavisnost naroda, kao i nastojanja da se pokret nesvrstanosti, putem različitih vidova i formi pritiska, onesposobi za izvršavanje dalekosežnih zadataka i ciljeva u izgradnji novog međunarodnog političkog i ekonomskog poretka na demokratskim i progresivnim osnovama ili da se usmeri pravcima koji bi odgovarali interesima ovih ili onih velikih sila i blokovskih grupacija.

Upravo zbog tih složenih i protivrečnih okolnosti nesvrstane zemlje su veliki značaj pridale pripremama za Petu konferenciju u Kolombu, uverene da će naglašavanjem neophodnosti jačanja svog jedinstva i kohezije pokreta uspeti da eliminišu pritiske i uticaje iz različitih blokovskih sredina i svoj peti sastanak na vrhu pretvoriti u samit jedinstva i akcije.

Dnevni red Pete konferencije obuhvatio je sva bitna pitanja dosadašnjeg i budućeg razvoja pokreta nesvrstanosti, sa snažnim akcentom na potrebi jačanja njegovog jedinstva i neophodnosti njegove sve veće efikasnosti, adekvatne sve krupnijim i kompleksnijim zadacima sa kojima se nesvrstane zemlje suočavaju u borbi za nove međunarodne političke i ekonomske odnose, kao i široku skalu političkih i ekonomskih problema sa kojima se suočavaju nesvrstane zemlje i čitava međunarodna zajednica, sa naglašavanjem reda prioriteta od kojih u velikoj meri zavisi budućnost čovečanstva.

Samo se po sebi razume da su i dosadašnji rast pokreta i jačanje njegove uloge u međunarodnim odnosima i univerzalnost tema koje se nalaze u središtu njegove akcije doprineli da Peta konferencija okupi do sada najveći broj država, oslobodilačkih pokreta i predstavnika međunarodnih organizacija. U pitanju je ne samo aritmetički, već nadasve politički pokazatelj konstantnog rasta i širenja uticaja nesvrstanih zemalja u međunarodnim odnosima. Istorija nije zabeležila da je jedan međunarodni pokret u toku jedne i po decenije gotovo učetvorostručio broj svojih aktivnih učesnika: od 25 punopravnih učesnika i 3 posmatrača u Beogradu 1961. do 86 punopravnih učesnika 10 zemalja-posmatrača, 12 posmatrača (oslobodilačkih pokreta i međunarodnih organizacija) i 8 pozvanih zemalja-gostiju u Kolombu 1976.

Generalna debata, u kojoj su učestvovil svi šefovi delegacija, potvrdila je istodobno i demokratski karakter pokreta nesvrstanosti i njegove univerzalne preokupacije i konstruktivnost ciljeva za koje se bori i rešenja koja predlaže. Bila je to impozantna panorama ideja i vizija u kojoj su se mogli zapaziti različiti uglovi gledanja, različiti redovi prioriteta, ali u kojoj je postojalo *jedinstvo gledišta o vitalnim pitanjima* sa kojima se suočavaju nesvrstane zemlje i čitava međunarodna zajednica. Budući da nesvrstane zemlje sačinjavaju dve trećine suverenih država i više od jedne trećine stanovništva naše planete, prošlo je vreme kada su razlike u akcentima i redosledima mogle biti tretirane kao pokazatelj nedovoljnog stepena jedinstva i solidarnosti ili uzrok nedovoljne

efikasnosti nesvrstanih u međunarodnim odnosima. U tako širokom pokretu, u kome postoje različitosti po mnogim linijama, u veličini i broju stanovnika u državnom uređenju i političkim sistemima, u ideologijama i političkim afinitetima, u geopolitičkoj poziciji, u stepenu ekonomskog razvoja, u bogatstvima privrednih resursa, u istorijskom nasleđu itd. — određene razlike su objektivna realnost koja se podrazumeva i od koje se polazi bez želja i namera da se negiraju. Uostalom od svog nastanka do naših dana pokret nesvrstanosti se nikada nije ni zalagao za doktrinalni monolitizam koji ograničava samostalnost zemalja i naroda; njegova snaga je bila i jeste u sposobnosti da uspostavlja jedinstvo u razlikama, jer se samo na taj način mogu demokratskim sredstvima uklanjati protivrečnosti u samom pokretu i ujediniti tako brojni narodi u borbi za njegove ciljeve univerzalnog karaktera i domašaja za suštinske promene sveta u kome živimo.

I Peta konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja u Kolombu je posvedočila vitalnost tih principa nesvrstanosti i sposobnost nesvrstanih zemalja da prevaziđu izvesne razlike u gledištima i da se okupe na platformi koja će potvrditi njihovo zajedništvo i omogućiti im da usaglase svoje sve multiplicirani je aktivnosti.

1. U toku priprema i na samoj konferenciji jedno od najkrupnijih političkih pitanja ticalo se daljeg širenja pokreta. U ovom ili onom vidu postavilo se pitanje važnosti i primene kriterijuma nesvrstanosti ustanovljenih u toku priprema Beogradske konferencije 1961. i dopunjenih u Kairu 1964. godine. Nije bilo dvojbe o tome da li ovi kriteriji — (a) o vođenju nezavisne politike u skladu sa principima aktivne i miroljubive koegzistencije, (b) podržavanju borbe za nacionalno oslobođenje, (c) nepristupanju multilateralnim vojnim savezima sklopljenim u kontekstu sukoba velikih sila, (d) nepripadanju bilateralnim vojnim savezima velikih sila i (e) neprihvatanju uspostavljanja stranih vojnih baza na svojoj nacionalnoj teritoriji — još i danas važe; oni su bili i ostali demarkaciona linija koja deli pokret nesvrstanosti od sredina koje zagovaraju postulate blokovske politike. Međutim, dileme su nastajale oko primene tih principa na sadašnjem stepenu razvoja pokreta nesvrstanosti i u savremenim međunarodnim odnosima. Bila je, tako, prisutna teza da dalje širenje pokreta nesvrstanosti može da vodi njegovom razvodnjavanju i otvaranju breša različitim blokovskim uticajima koji mogu teći u pravcu njegove destabilizacije i podrivanja iznutra. Pokazalo se da je daleko ispravnije — zbog čega je i odnelo punu prevagu — gledište da fleksibilna primena kriterija nesvrstanosti može samo da doprinese daljem širenju i jačanju pokreta nesvrstanih zemalja. „U posljednje vrijeme se — rekao je predsednik Tito — i izvjesne zemlje iz vojno-političkih saveza približavaju politici nesvrstanosti, čemu treba pružiti punu podršku. To je zbog toga što u toj politici vide put i način za jačanje svog položaja i zaštitu vlastitih interesa i što svuda, inače, raste svijest da sutrašnjica čovječanstva pripada svijetu bez blokova". Upravo zbog toga prihvata-

nje gledišta o neophodnosti daljeg širenja pokreta, u vreme kada je likvidacija kolonijalizma gotovo privedena svom istorijskom finalu i, u skladu s tim, pojava neoslobođenih zemalja bitno suzila prostor imperijalizmu i dominaciji svake vrste, predstavlja jednu od onih strateških smernica koja će sve sigurnije utirati put svetu bez blokova.

2. Od samog nastanka pokreta nesvrstanosti pojavljuje se pitanje njegovog odnosa prema blokovskim grupacijama koje se često identifikuju i sa određenim društvenim sistemima. Dok su jedni, poistovećujući nesvrstanost sa neutralizmom, tražili od nesvrstanih zemalja da budu u ekvidistanci i prema jednom i prema drugom bloku i pokret nesvrstanosti proglašavali za „trojanskog konja komunizma", dotle su drugi nastojali da pokret nesvrstanosti prikažu kao „rezervni kolosek" u borbi za vlastite ciljeve, optužujući, ne retko, nesvrstane zemlje za nedovoljnu klasnu orijentisanost i antiimperijalističku usmerenost. Iako je pokret nesvrstanosti i posredstvom svojih doktrinarnih postulata i svojom dugogodišnjom političkom akcijom pokazao da nema nikakvih dodirnih tačaka ni sa neutralizmom, ni sa ukopčavanjem u bilo čije blokovske interese, već da se borbom protiv dominacije i hegemonije zalaže za izgradnju sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa u kome će sve zemlje biti uvažavani i ravnopravni subjekti, ipak je i u Kolombu još jednom naglašeno da su nesvrstani — nesvrstani prema svim nosiocima dominacije i hegemonije, i, u isto vreme, da žele i nastoje da ostvare puno jedinstvo akcije sa svima koji se efektivno zalažu za uspostavljanje novog međunarodnog političkog i ekonomskog pokreta na demokratskim i progresivnim osnovama.

3. Iz različitih objektivnih, a često i subjektivnih razloga, nesvrstane zemlje ne daju podjednak doprinos ostvarivanju zajedničkih principa i ciljeva. Jedan od motiva stalnog naglašavanja neophodnosti kontinuirane akcije i uspostavljanja demokratskih i fleksibilnih mehanizama koji će podsticati usaglašenu i zajedničku akciju nesvrstanih zemalja jeste upravo u tome da se poveća efikasnost pokreta na bazi što većeg doprinosa svake nesvrstane zemlje. Međutim, to u isto vreme ne znači da se privrženost principima i ciljevima nesvrstanosti može meriti na osnovu „kategorizacije" njihovih društvenih sistema ili određenih ideoloških i političkih afiniteta. To bi bilo u suprotnosti ne samo sa demokratskim karakterom pokreta, u čijoj aktivnosti svaka zemlja nalazi i potvrđuje svoje vitalne nacionalne interese, već bi moglo da dovede i do deoba koje bi u krajnjoj liniji razorile jedinstvo i solidarnost nesvrstanih.

4. Od samih početaka pokret nesvrstanosti zalagao se za ostvarivanje određenih političkih i ekonomskih ciljeva, u skladu sa akcionim sposobnostima nesvrstanih zemalja i opštim stanjem u međunarodnim odnosima. Osnovni ciljevi pokreta nisu trpeli promene, ali se sasvim logično menjao red neposrednih ciljeva i prioriteta, pod dejstvom razvoja pokreta i situacije u međunarod- odnosima. Međutim, još od Konferencije u Lusaki 1970, a

naročito posle konferencije u Džordžtaunu 1972. i Alžiru 1973, na kojima je izvanredan značaj posvećen ekonomskim problemima, pojavljuje se teza o „ekonomizaciji" pokreta nesvrstanosti, to će reći o njegovom poistovećivanju sa interesima i težnjama zemalja u razvoju ili tzv. trećeg sveta. Na taj način se pokušavalo da se nesvrstanost od univerzalne doktrine o međunarodnim odnosima svede na revandikacionističke zahteve zemalja u razvoju, a svetski karakter pokreta nesvrstanosti na regionalne okvire tzv. trećeg sveta. U istupanjima šefova delegacija i u dokumentima Kolomba je na više mesta eksplicitno naglašeno jedinstvo političkih i ekonomskih ciljeva nesvrstanosti i njihova dijalektička međuzavisnost i uslovljenost. Savremene političke okolnosti i u sklopu pokreta nesvrstanosti i u okviru čitave međunarodne zajednice zahtevaju stavljanje u prvi plan čitavog spleta ekonomskih pitanja. Borba za uspostavljanje novog ekonomskog pokreta postaje prioritetna ne samo sa stanovišta omogućavanja bržeg ekonomskog napredovanja zemalja u razvoju i konstruktivnog rešavanja otvorenih problema svetske privrede, već i sa stanovišta obezbeđivanja osnovnih preduslova za konsolidovanje političke nezavisnosti nesvrstanih zemalja i sprovođenje principa aktivne i miroljubive koegzistencije.

5. Sporovi koji su mutili odnose između pojedinih nesvrstanih zemalja u vreme priprema za održavanje Pete konferencije, proistekli iz teškog istorijskog nasleđa ili nedovoljne spremnosti pojedinih aktera da priđu njihovom rešavanju u duhu nesvrstanosti, a veoma često podstaknuti uplitanjem spoljnih faktora, mogli su da otežaju usretsređivanje ovog značajnog skupa na suštinska pitanja pokreta nesvrstanosti i savremenih međunarodnih odnosa. Dublja analiza bi pokazala da su u tom pravcu tekla priželjkivanja onih faktora koji u sejanju razdora među nesvrstanim zemljama vide mogućnosti za infiltraciju i ostvarivanje vlastitih interesa. Zbog toga je bilo veoma značajno razlučiti dve stvari: šta su parcijalna, a šta globalna pitanja sa kojima se suočava pokret nesvrstanosti u sadašnjoj fazi borbe za nove međunarodne političke i ekonomske odnose. U Kolombu se još jedanput potvrdilo da razmimoilaženja i sporovi pojedinih nesvrstanih zemalja, ma koliko mogli imati štetno i negativno dejstvo, ne mogu da ugroze jedinstvo pokreta. Kao dalekovido državničko upozorenje, zapažene su sledeće reči predsednika Tita: „Ako želimo da sačuvamo jedinstvo i akcionu sposobnost nesvrstanih, u interesu efikasnijeg rješavanja najkrupnijih međunarodnih problema, onda nesvrstane zemlje svoje bilateralne probleme treba da rješavaju na drugom mjestu i u drugo vrijeme".

6. Kada su nesvrstane zemlje predstavljale manjinu u međunarodnoj zajednici, kao u Beogradu 1961, bilo je prirodno da se njihova aktivnost u znatnoj meri iskazivala u vidu apelovanja na velike sile da odustanu od svojih parcijalnih i ekspanzionističkih interesa i prihvate sugestije i predloge koji će obezbediti svetski mir, ekonomski razvoj i društveni progres za sve. Neprekidnim širenjem pokreta nesvrstane zemlje su prerasle u većinu čla-

nica međunarodne zajednice, a time stekle mogućnosti da u Ujedinjenim nacijama i međunarodnim odnosima uopšte deluju kao činilac koji je u stanju i da nameće i da sprovodi svoja gledišta i ciljeve. Otuda se postavilo pitanje odnosa nesvrstanih zemalja prema velikim silama i međunarodnoj zajednici u celini. Na mnogim stranama se očekivalo da će nesvrstane zemlje na svom petom sastanku na vrhu otvoriti eru pune konfrontacije sa velikim blokovskim i industrijskim silama. Ispostavilo se da su ova očekivanja bila u potpunosti neosnovana i da nisu vodila računa o dvema bitnim premisama: da pokret nesvrstanosti, kao demokratski pokret ne teži aprioristički konfrontaciji ni sa kojim drugim međunarodnim faktorom i, takođe, da su nesvrstane zemlje svesne da dalekosežne ciljeve menjanja celokupnog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa ne mogu ostvariti bez sadejstva i kooperacije sa ostalim zemljama i međunarodnim faktorima. Osuđujući imperijalizam, neokolonijalizam, kolonijalizam, rasizam i sve druge vidove i oblike dominacije i hegemonije u međunarodnim odnosima, kao uzročnike sadašnjeg nezadovoljavajućeg stanja u svetu, nesvrstane zemlje pružaju ruku saradnje i nastavljaju konstruktivan dijalog sa svima koji mogu i žele dati svoj doprinos uspostavljanju novog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa.

7. Pitanje mehanizama za usklađivanje zajedničkih i usaglašenih akcija nesvrstanih zemalja uvek je bilo prisutno u pokretu nesvrstanih, ali je dobijalo u aktuelnosti i značaju u skladu sa njegovim stalnim širenjem i sve većim zadacima koji su se pred njega postavljali. Vodeći računa o demokratskom karakteru pokreta i zazirući od stvarnih ili fiktivnih mogućnosti njegovog poistovećivanja sa tzv. trećim blokom, nesvrstane zemlje su nastojale da što fleksibilnijim i što demokratskijim sredstvima usklađuju i podstiču svoju zajedničku akciju. Međutim, potreba veće efikasnosti i suočavanje sa sve složenijim i kompleksnijim zadacima, nametala je i neophodnost unapređivanja i usavršavanja mehanizama i metoda delovanja. Zbog toga je jednodušno bio prihvaćen jugoslovenski predlog o proširenju sastava, mandata i preciziranju ovlašćenja Koordinacionog biroa, koji se u razdoblju od Alžirske konferencije do Kolomba pokazao kao dragocen instrument usaglašavanja i podsticanja akcije nesvrstanih zemalja. Sa 25 članova, izabranih na principu ravnomerne regionalne zastupljenosti, otvoren za sve ostale nesvrstane zemlje, sa mogućnošću da bude sazvan na inicijativu jedne trećine svojih članova ili odlukom polovine svojih članova na predlog bilo koje nesvrstane zemlje izvan njegovih redova, održavanjem sastanaka na nivou stalnih predstavnika u Ujedinjenim nacijama najmanje jednom mesečno, kao i na nivou ministara inostranih poslova u nešto širim vremenskim razmacima i sa ovlašćenjem ne samo da koordinira, već i da inicira i podstiče aktivnosti nesvrstanih zemalja u razdoblju između dve konferencije — Koordinacioni biro je dobio obeležja stalnog, organizovanog organa nesvrstanih zemalja koji odgovara

demokratskom karakteru pokreta i omogućuje efikasnije delovanje nesvrstanih zemalja.

II

Višednevne debate na sastanku Koordinacionog biroa i ministara inostranih poslova, kao i četvorodnevni rad šefova država ili vlada, završeni su usvajanjem značajnih političkih dokumenata. Reč je o Političkoj deklaraciji, Ekonomskoj deklaraciji, Akcionom programu privredne saradnje i više rezolucija o važnim međunarodnim problemima i oblastima delovanja nesvrstanih zemalja. U svom zajedničkom političkom efektu, ovi dokumenti razrađuju principe i ciljeve nesvrstanosti u sadašnjoj fazi razvoja pokreta i u aktuelnim međunarodnim odnosima. Oni predstavljaju platformu za višesmerne aktivnosti nesvrstanih zemalja u borbi za uspostavljanje novog političkog i ekonomskog poretka. U izradi dokumenata veliki prilog je dala Šri Lanka, zemlja domaćin, ali je vidljiv doprinos i najvećeg broja drugih nesvrstanih zemalja, među njima i Jugoslavije.

Politička deklaracija

Politička deklaracija predstavlja opsežan dokument koji omogućava svestrani uvid u sadašnje stanje u međunarodnim odnosima i postavlja osnovni red prioriteta pokreta nesvrstanih zemalja ne samo u sadašnjem trenutku, već i u budućnosti.

U uvodnom delu Političke deklaracije konstatuje se da je politika nesvrstavanja, od kako je prvi put pokrenuta pre više od dve decenije, demonstrirala svoj sve veći uticaj na razvoj međunarodne situacije i da nesvrstani igraju konstruktivnu i sve delotvorniju ulogu u svetskim pitanjima. Nesvrstavanje je dokazalo da predstavlja jedan od najdinamičnijih činilaca u podsticanju prava i nezavisnosti država i naroda, demokratizaciji međunarodnih odnosa i stvaranju uslova koji vode miru, pravdi, ravnopravnosti i saradnji. Nesvrstanost simboliše težnju čovečanstva ka miru i bezbednosti i njegovu rešenost da se uspostavi novi i pravičan međunarodni ekonomski, društveni i politički poredak.

U odeljku posvećenom Aziji ističe se da ovaj kontinent stupa u poslednju četvrtinu XX veka sa narodima ujedinjenim u rešenosti da savladaju probleme nerazvijenosti i nepovoljne privredne, tehnološke i kulturne posledice koje proističu iz dugotrajne potčinjenosti kolonijalnim režimima. U odeljku o Africi se kaže da je identifikovanje afričkog kontinenta kao celine sa pokretom nesvrstavanja od izuzetnog značaja. Afrika je doprinela da nesvrstani postanu moćna snaga u Ujedinjenim nacijama i dala čvrstu antikolonijalnu i antirasističku sadržinu pokretu. Emancipacija, okončanje rasne diskriminacije, zaštita od suparničkih spoljnih sila i međunarodna saradnja za privredni i socijalni napredak Af-

rike treba da budu prvenstvena briga pokreta nesvrstanosti i Ujedinjenih nacija.

Nesvrstane zemlje su pozdravile popuštanje zategnutosti između velikih sila, primile k znanju odluke Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi i izrazile nadu da će voditi daljem popuštanju međunarodne zategnutosti i napretku u domenu razoružanja. Ali, uporna borba za sticanje sfera uticaja čini neophodnim da nesvrstane zemlje udvostruče napore i budu na oprezu kako bi se oduprle političkim, ekonomskim i ideološkim pritiscima velikih sila. Uočljivo je da je popuštanje još uvek ograničeno po obimu i geografskom dometu, da zategnutost i sukobi postoje u raznim delovima sveta u razvoju, da se ne smanjuju agresija, strana okupacija, intervencija, mešanje i rasna diskriminacija, cionizam i aparthejd, kao i privredna eksploatacija. Izražena je zabrinutost zbog sve veće zategnutosti na Sredozemlju i konstatovano da je bezbednost Evrope, Sredozemlja i Srednjeg istoka međusobno tesno povezana. Formulisana je ideja o pretvaranju Sredozemlja u zonu mira i saradnje i pozvane su nesvrstane mediteranske zemlje da putem konsultacija izgrade zajednički stav koji će biti izložen na konferenciji o ispunjavanju odluka KEBS-a u Beogradu 1977. godine.

U odeljku o imperijalizmu, kolonijalizmu, neokolonijalizmu i dekolonizaciji pozdravljena je pobeda mnogih naroda koji su postigli slobodu i nezavisnost u Aziji i Africi. U isto vreme, ukazuje se na jačanje borbe naroda koji se još nalaze pod neposrednom dominacijom imperijalizma i kolonijalizma, rasizma, aparthejda i cionizma, posebno u Zimbabveu, Namibiji, Južnoj Africi, Palestini, tzv. Francuskoj Somaliji i drugim teritorijama. Posebno se ukazuje na rasparčavanje Komorskih ostrva i zahteva povlačenje Francuske sa Majota. Mada se kolonijalizam u tradicionalnom vidu bliži kraju, problem imperijalizma postoji i dalje i može se očekivati da će postojati i u doglednoj budućnosti, pod plaštom neokolonijalizma i hegemonističkih odnosa. Primajući k znanju odluku Organizacije afričkog jedinstva da održi vanredni sastanak na vrhu o pitanju Zapadne Sahare, Konferencija je izrazila nadu da će taj sastanak dovesti do pravednog i trajnog rešenja ovog pitanja. Potvrđeno je pravo naroda Istočnog Timora na samoopredeljenje u skladu sa rezolucijama Ujedinjenih nacija. Konferencija je zatražila da se suverenitet nad Gvantanamom, zonom Panamskog kanala i Malvinskim otocima vrati matičnim zemljama.

Veliki deo Političke deklaracije posvećen je stanju i zbivanjima na jugu Afrike posle odlučujuće pobede oslobodilačkih pokreta nad portugalskim kolonijalizmom u Gvineji-Bisau, Mozambiku, Angoli, Zelenortskim ostrvima i Sao Tome i Prinsipe. Promene u geopolitičkoj situaciji dale su novi podsticaj borbi za slobodu, pravdu i dostojanstvo čoveka u Africi o čemu svedoči i proširenje oružane borbe u Zimbabveu i Namibiji. Rasistički režimi u ovim zemljama tvrdokorno nastoje da sačuvaju svoju vlast i ne prezaju od masakra ugnjetenih crnačkih masa, kao ni od agresivnih akata protiv nezavisnih afričkih država koje se sa njima gra-

niče. Mnoge zapadne zemlje na različite načine podržavaju rasističke režime u Africi, a među njima Izrael i Francuska, koji su uprkos odlukama Ujedinjenih nacija najvažniji isporučioci oružja Južnoafričkoj Republici. Konferencija je pozvala države-članice da zbog toga ponaosob i kolektivno primene kaznene mere protiv Francuske i Izraela, uključujući embargo na isporuke nafte.

Naredno poglavlje u Političkoj deklaraciji posvećeno je situaciji na Bliskom istoku koja i dalje predstavlja ozbiljnu pretnju međunarodnom miru i bezbednosti. Konstatuje se da su izraelski agresori uporni u svojoj politici ekspanzije, aneksije, masovnog proterivanja i proganjanja arapskog stanovništva, kršenja odredaba Povelje i rezolucije Ujedinjenih nacija, kao i principa humanitarnog i međunarodnog prava. Nesvrstane zemlje konstatuju da pravedan i trajan mir na Bliskom istoku može da bude postignut samo opštim rešenjem zasnovanim na potpunom povlačenju Izraela sa svih okupiranih arapskih teritorija i vaspostavljanjem neotuđivih nacionalnih prava palestinskog naroda. Takvo opšte rešenje može se postići samo uz učešće Organizacije za oslobođenje Palestine. U skladu s tim, pozvane su sve zemlje da pruže svestranu podršku i vojnu, moralnu i materijalnu pomoć arapskim državama i palestinskom narodu, pod rukovodstvom Organizacije za oslobođenje Palestine, u borbi za okončanje izraelske agresije. Osuđena je i podrška koju Sjedinjene Američke Države pružaju Izraelu.

U delu Političke deklaracije posvećene Kipru, nesvrstane zemlje potvrđuju svoju solidarnost sa narodom i vladom Kipra i traže neodložnu primenu rezolucije Ujedinjenih nacija o kiparskom pitanju. Sve države su pozvane da poštuju suverenitet, nezavisnost, teritorijalni integritet i nesvrstanost Kipra. Povlačenje inostranih oružanih snaga i drugog inostranog vojnog prisustva na Kipru treba da prate hitne mere za bezbedan povratak svih izbeglica svojim domovima i nastavljanje svrsishodnih i konstruktivnih pregovora predstavnika zajednica kiparskih Grka i kiparskih Turaka u cilju uzajamno zadovoljavajućeg i slobodno prihvatljivog sporazuma.

Konferencija je pozdravila istorijsku pobedu naroda Kampučije i Laosa u borbi protiv američke agresije. Za pobedu naroda Vijetnama se kaže da je najavila eru izgradnje miroljubivog, nezavisnog, ujedinjenog i socijalističkog Vijetnama i da predstavlja pobedu borbene solidarnosti i delotvorne saradnje naroda koji se bore za nezavisnost i slobodu. Nesvrstane zemlje su izrazile duboku zabrinutost zbog ozbiljne situacije u Koreji, koju su izazvali imperijalisti. Traži se povlačenje svih stranih trupa iz Južne Koreje, zatvaranje stranih vojnih baza, raspuštanje „Komande Ujedinjenih nacija" i zamenjivanje sporazuma o vojnom primirju trajnim mirovnim sporazumom. Podržani su napori naroda Severne i Južne Koreje da na miroljubiv način i bez spoljnog mešanja ponovo ujedine svoju zemlju na temelju tri načela koja su predviđena Zajedničkim saopštenjem Severne i Južne Koreje od 4. jula 1972.

Znatan deo Političke deklaracije tiče se prilika i zbivanja u Latinskoj Amedici, jednoj od onih oblasti sveta koje su najviše pretrpele od agresije kolonijalizma i imperijalizma Sjedinjenih Država. Pružena je puna podrška vladama i narodima Gvajane, Jamajke, Barbadosa i drugih zemalja u ovoj oblasti koji su zbog svoje nezavisne politike izloženi snažnim pritiscima i pokušajima destabilizacije. Osuđena je blokada koju su SAD nametnule u nastojanju da izoluju i unište kubansku revoluciju. Pružena je podrška postizanju samoopredeljenja i nezavisnosti Portorika, kao i težnje ka nezavisnosti Belisea. Konferencija je potvrdila svoju čvrstu podršku i solidarnost sa vladom i narodom Paname u njihovoj pravednoj borbi za sticanje suvereniteta i jurisdikcije nad tzv. zonom Panamskog kanala. Potvrđena je solidarnost sa peruanskim narodom i vladom oružanih snaga ove zemlje u pregnućima za učvršćivanje peruanske revolucije. Odana je pošta Salvadoru Aljendeu i izražena duboka zabrinutost zbog agresije i prisustva imperijalizma u Čileu. Podržan je pravedni zahtev Argentine na Faklandska ostrva. Izražena je opšta podrška narodima Latinske Amerike i Karipskog područja u njihovim naporima da razvijaju latinskoameričke mehanizme za regionalnu i subregionalnu saradnju i integraciju.

Značajna pažnja je posvećena predlogu za pretvaranje Indijskog okeana u zonu mira. Izražena je bojazan da Indijski okean može da postane glavno žarište suparništva velikih sila u Aziji, usled jačanja njihove borbe za pomorsku prevlast u ovoj oblasti. Nesvrstane zemlje su pozvane da preduzmu zajedničke korake, uz savetovanje sa drugim državama koje leže na obalama Indijskog okeana ili mu gravitiraju, da se što je moguće pre sazove konferencija o Indijskom okeanu, u skladu sa rezolucijama Generalne skupštine UN, da bi se usvojile mere za primenu odredaba Deklaracije o Indijskom okeanu kao zoni mira.

Ključni stav u odeljku o razoružanju i bezbednosti je da mir i bezbednost mogu biti osigurani samo opštim i potpunim razoružanjem, posebno nuklearnim, pod efikasnom međunarodnom kontrolom. Posebno se ukazuje na neodložnost potpune obustave svih proba nuklearnog oružja dok se ne zaključi ugovor o zabrani proba i nedvosmislenom odricanju od upotrebe ili pretnje upotrebom nuklearnog oružja, kao i hemijskog, bakteriološkog i drugog oružja za masovno uništavanje i likvidiranje skladišta svih takvih oružja. U preporuci o održavanju specijalnog zasedanja Generalne skupštine posvećenom razoružanju u što kraćem roku, a najdocnije u toku 1978, navodi se da bi dnevni red trebalo da obuhvati razmatranje problema razoružanja, pokretanje i izradu programa prioriteta i preporuka u oblasti razoružanja i pitanje sazivanja svetske konferencije o razoružanju.

Velika pažnja je pridata sve široj pojavi mešanja u unutrašnje poslove, koja je u suprotnosti sa Poveljom UN i Deklaracijom o principima međunarodnog prava koji se odnose na prijateljsku saradnju država. Konferencija je izrazila zabrinutost zbog sve očiglednijeg pribegavanja mešanju u unutrašnje poslove država od

strane inostranih sila i političkih i privrednih agencija ili ustanova, kako zvaničnih tako i nezvaničnih, kao što su nadnacionalne kompanije, u cilju očuvanja njihovih specijalnih interesa i preovlađujućeg uticaja, kako bi se sprečili i onemogućili procesi političkog, privrednog i društvenog preobražaja. Ukazujući na različite vidove mešanja u unutrašnje poslove, Konferencija je posebno osudila korišćenje najamnika za podrivanje nezavisnosti suverenih država i sputavanje borbe pokreta za nacionalno oslobođenje protiv kolonijalne vladavine.

Pozdravljen je veliki napredak u pravcu ostvarivanja pune univerzalnosti Ujedinjenih nacija, koji je omogućio nesvrstanim zemljama da igraju veću ulogu u procesu odlučivanja o svetskim poslovima. Neophodno je dalje prilagođavanje sistema Ujedinjenih nacija, uključujući naročito reviziju Povelje, novim realnostima u međunarodnim odnosima na osnovu punog suvereniteta i ravnopravnosti države.

U zaključku Političke deklaracije konstatuje se da su međunarodna kretanja izrazito povoljna za nesvrstanost. Proces dekolonizacije približava se kraju i jača otpor neravnopravnim odnosima koji dovode do dominacije. Polarizovani svet, u kome su postojala samo dva značajna centra moći, nestao je pre jedne decenije, a pokušaji uspostavljanja multipolarizovanog sveta pokazali su se bezuspešnim, jer je većina međunarodne zajednice protiv polarizacije oko centra moći. Većina je, isto tako, odbacila međunarodni poredak zasnovan na blokovima sila, ravnotežu moći i sferama uticaja, jer su nespojivi sa težnjama ka pravoj nezavisnosti država i demokratizaciji međunarodnih odnosa. U isto vreme, stvaraju se povoljnije okolnosti za miroljubivu koegzistenciju o čemu svedoči otpor blokovima, kao i pokušaji velikih sila da se postigne popuštanje zategnutosti. Svet sve više postaje međuzavisan, što je činilac od ključnog značaja za budućnost čovečanstva. Činjenica da se međunarodna situacija razvija u pravcu koji je sve povoljniji za nesvrstane zemlje ukazuje na to da one „predstavljaju neizbežnu istorijsku snagu o kojoj se mora voditi računa ako se želi ostvarenje zadovoljavajućeg međunarodnog poretka".

Ekonomska deklaracija

Ekonomska deklaracija polazi od toga da su ekonomski problemi izbili u red najakutnijih u međunarodnim odnosima, da kriza svetskog ekonomskog sistema dobija sve veće dimenzije i da je širenje jaza između razvijenih i zemalja u razvoju jedan od najopasnijih izvora zategnutosti i sukoba. Sve teži položaj zemalja u razvoju ilustruje se fenomenalnim rastom deficita platnog bilansa koji će sa oko 12,2 milijarde dolara u 1973. verovatno dostići 112 milijardi dolara u 1980, kao i spoljnim dugovanjima čiji će se iznos od 100 milijardi dolara u 1973. do kraja 1976. povećati za dva puta. Naglašava se da su finansijska sredstva koja su doprla do zemalja u razvoju u 1975. godini iznosila 20 milijardi

dolara, a da u isto vreme rashodi za naoružanje dostižu cifru od 300 milijardi dolara godišnje.

Na početku Ekonomske deklaracije ističe se značaj mobilisanja prirodnih resursa zemalja u razvoju kao efikasnog oružja za odbranu njihove nacionalne bezbednosti, suvereniteta i egzistencije i za unapređivanje njihove kolektivne borbe protiv agresije i okupacije, rasne diskriminacije, inostrane dominacije, aparthejda, cionizma i kolonijalizma, koji predstavljaju najveću pretnju miru i bezbednosti. Ističe se da zemlje u razvoju imaju pravo na punu kompenzaciju, s obzirom na eksploataciju i štetu nanetu njihovim prirodnim i svim drugim resursima u skladu sa principima Deklaracije o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, Poveljom o ekonomskim pravima i dužnostima država i Deklaracijom iz Dakara.

U pregledu međunarodne ekonomske situacije i izgledima zemalja u razvoju ističe se duboka uznemirenost zbog sve veće neravnopravnosti i nedostatka ravnoteže u međunarodnoj ekonomskoj strukturi, sve šireg jaza između razvijenih i zemalja u razvoju, kao i odsustva indikacija o primeni mnogih rezolucija u vezi sa uspostavljanjem novog ekonomskog poretka. Zemlje u razvoju, a naročito one najmanje razvijene, one koje nemaju izlaz na more, ostrvske zemlje i geografski hendikepirane zemlje suočene su sa akutnom krizom i kada je u pitanju održavanje minimalnog životnog standarda naroda i u pogledu daljeg razvoja. Njihova situacija se sve više pogoršava.

Uprkos stalnim uveravanjima razvijenih zemalja o snižavanju i eliminisanju barijera u trgovini proizvodima zemalja u razvoju, ono što je učinjeno ne zadovoljava. Neadekvatna primena mera iz međunarodne strategije razvoja, zbog nedostatka političke volje u većini razvijenih zemalja, zajedno sa stalnom ekonomskom krizom koja ozbiljno utiče na zemlje u razvoju zbog njihove veće osetljivosti na spoljne ekonomske impulse, veoma je obeshrabrujuća. Izraženo je zadovoljstvo što je došlo do stvaranja Međunarodnog fonda za poljoprivredni razvoj i izražena nada da će razvijene zemlje povećati svoje doprinose fondu.

Nepostojanje ravnopravnog međunarodnog monetarnog sistema takođe je bitno uticalo na pogoršavanje ekonomskih problema u zemljama u razvoju. Zbog toga je neophodno uspostavljanje novog univerzalnog i ravnopravnog monetarnog poretka.

U Ekonomskoj deklaraciji se konstatuje da još postoji veliki otpor nekih razvijenih zemalja stvaranju novog ekonomskog poretka i konstatuje da Konferencija o međunarodnoj ekonomskoj saradnji u Parizu nije ostvarila napredak. Sa dosta skepse se ocenjuju i rezultati Četvrtog UNKTAD-a, koji nije vidnije doprineo težnjama nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju izraženim na Šestom i Sedmom specijalnom zasedanju Generalne skupštine UN i u Deklaraciji iz Manile.

U odeljku o nesvrstanosti i ekonomskom razvoju polazni je stav da borba za političku nezavisnost ne može biti odvojena od borbe za postizanje pune ekonomske emancipacije. Tri su ključna

preduslova za postizanje punog ekonomskog razvoja: individualno oslanjanje na sopstvene snage, intenzifikacija međusobne ekonomske saradnje i koordinacije aktivnosti na zajedničkom frontu borbe protiv imperijalizma. To je potkrepljeno pregledom prioriteta u borbi za ciljeve ekonomskog razvoja od konferencija u Beogradu, Kairu i Lusaki do Alžirske konferencije i konferencije u Dakaru, Limi i Manili.

Znatna pažnja je posvećena razlozima koji zahtevaju uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, zasnovanog na ravnopravnosti, suverenoj jednakosti, međuzavisnosti, zajedničkom interesu i saradnji svih država. Osnovni cilj novog ekonomskog poretka je uspostavljanje ravnoteže u međunarodnim ekonomskim odnosima zasnovanim na pravdi i dostojanstvu čoveka. Još jednom se potvrđuje neotuđivo pravo svih zemalja na pun i permanentni suverenitet nad prirodnim i ljudskim resursima i ekonomskim aktivnostima. Ono obuhvata i vršenje nadzora, regulisanje, kao i mogućnost nacionalizacije trasnacionalnih korporacija. Potvrđuje se značaj kolektivne akcije za korenito restruktuiranje celokupnog aparata međunarodne trgovine i svetske proizvodnje na bazi nove međunarodne podele rada, radikalne reorganizacije međunarodnih monetarnih aranžmana koje obeležava odsustvo nacionalnog, ravnopravnog i univerzalnog sistema, obezbeđivanje adekvatnog transfera resursa za razvoj na sigurnoj i trajnoj osnovi, iznalaženje bitnih i adekvatnih rešenja za problem zvaničnih dugova, obezbeđivanje adekvatnih resursa i odgovarajuće tehnologije za investicije pod povoljnim uslovima, pravo kontinentalnih zemalja na slobodan izlaz na more itd.

U poglavlju o kolektivnom oslanjanju na sopstvene snage kaže se da ono podrazumeva čvrstu odlučnost zemalja u razvoju za obezbeđivanje njihovih legitimnih međunarodnih prava putem korišćenja kolektivne snage u pregovaranju. Stvorene su izvanredne mogućnosti za saradnju nesvrstanih zemalja u pitanjima razvoja na bazi komplementarnosti njihovih ekonomija. Princip oslanjanja na sopstvene snage, posmatran sa pojedinačne i kolektivne tačke gledišta ne samo da je u skladu sa ciljevima novog međunarodnog ekonomskog poretka, već je i faktor od velikog značaja za jačanje solidarnosti nesvrstanih i drugih zemalja koje se bore za ekonomsku emancipaciju.

U delu o međuzavisnostima u okviru globalne ekonomije, ističe se da je međunarodna saradnja postala imperativ. Odgovornost za započinjanje nove ere pravednih i ravnopravnih odnosa pripada svima, ali naročito razvijenim zemljama, koje raspolažu najvećom ekonomskom moći. Razvijeni svet kao celina ne može više izbegavati svoj deo odgovornosti pod bilo kakvim izgovorom, niti može sebi dozvoliti da ignoriše nerazlučivo povezanu prirodu globalnog prosperiteta.

U zaključku Ekonomske deklaracije se iznosi da sastanak na vrhu u Kolobmu nagoveštava novu fazu u kojoj sve veći privredni potencijal nesvrsanih i drugih zemalja u razvoju daje zamah uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka. Nesvr-

stane zemlje pozivaju na saradnju celokupnu međunarodnu zajednicu u težnji da se razvije demokratski ravnopravan i univerzalni monetarni i finansijski sistem i da se uspostavi novi međunarodni privredni poredak.

Akcioni program privredne saradnje

U Akcionom programu privredne saradnje generalno se potvrđuje vera u koncepciju kolektivnog oslanjanja na vlastite snage. U odeljku o privrednoj saradnji među nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju govori se o napretku postignutom u sprovođenju zajedničke strategije u odnosu na sirovine, u skladu sa odlukama Konferencije u Dakaru. Postignuta je saglasnost o podsticanju obrazovanja novih udruženja proizvođača osnovnih proizvoda, o pristupanju neučlanjenih zemalja u razvoju u postojeća udruženja proizvođača i druge aranžmane, o jačanju i podršci postojećim udruženjima proizvođača kako bi oni primenjivali efikasne metode rada za obezbeđivanje pravičnih i unosnih cena njihovih izvoznih proizvoda, o prihvatanju statusa kojim se obrazuje Savet udruženja proizvođača, o obrazovanju Fonda zemalja u razvoju za finansiranje regulacionih zaliha sirovina, o tešnjoj međunarodnoj saradnji u svim pitanjima stvaranja integralnog robnog programa zemalja u razvoju.

Kada je reč o trgovini, preporučuje se razvoj zajedničke uvozne politike snabdevanja, metoda i aranžmana za kupovinu robe, tehnologije i usluga razvijenih zemalja, pokretanja akcije za sprovođenje svetskog sistema trgovinskih preferencijala, kao i niza drugih mera za proširivanje međusobne trgovine i postizanje određenih preimućstava u trgovini sa razvijenim zemljama.

U odeljku o monetarnoj i finansijskoj saradnji pozivaju se sve zainteresovane zemlje da potpišu i ratifikuju konvenciju o Fondu solidarnosti za privredni i društveni razvoj da bi ona mogla da stupi na snagu pre kraja 1976. Među mnogim predloženim merama predviđa se uspostavljanje i rad jedne Banke zemalja u razvoju, koja bi preuzela opšte aktivnosti trgovinskog i komercijalnog bankarstva, kao i sazivanje sastanka predstavnika ministarstva finansija i centralnih banaka na kome treba da budu razmotreni različiti vidovi međusobne saradnje na tom polju. U odeljku o industrijalizaciji se kaže da bi zemlje u razvoju krajem veka trebalo da učestvuju sa 25 procenata u ukupnoj svetskoj proizvodnji, u kom cilju se predlažu određene individualne i kolektivne mere. Jedan simpozijum nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju za razmenu iskustava u razvoju nezavisne nacionalne industrije i poljoprivrede biće održan u glavnom gradu DNR Koreje. Znatna pažnja se posvećuje saobraćaju kao važnom faktoru ekonomskog razvoja. Posebni odeljci posvećeni su telekomunikacijama, osiguranju, javnim preduzećima, zdravstvu, tehničkoj saradnji i konsultantskim uslugama, naučnom i tehnološkom razvoju, promeni smera transfera tehnologije itd. Razmatra se i pitanje zapošlja-

vanja i razvoja kadrova, obrazovanja, obuke i kretanja radne snage, sistem istraživanja informacija, uloga turizma, nadnacionalnih kompanija, privatnih inostranih ulaganja, nuklearne energije, žene u razvoju i sporta.

Drugi deo Akcionog programa posvećen je međunarodnoj saradnji u sferi ekonomskog razvoja. Nesvrstane i druge zemlje u razvoju treba da teže zajedničkoj akciji u svim međunarodnim privrednim pregovorima u okviru i izvan sistema Ujedinjenih nacija za primenu rezolucija, odluka i preporuka sadržanih u deklaracijama i programima akcija raznih međunarodnih skupova. Ukazuje se na potrebu blagovremenih priprema za treću dekadu razvoja UN, koja u celosti treba da bude posvećena uspostavljanju novog međunarodnog privrednog poretka. Više zahteva upućeno je na adresu razvijenih zemalja, počev od toga da u potpunosti primene svoju međunarodnu obavezu o izdvajanju 0,7% bruto nacionalnog dohotka za zvaničnu pomoć zemljama u razvoju do preduzimanja odgovarajućih akcija u vezi sa dugovanjima zemalja u razvoju i davanjem odštete za eksploataciju i iscrpljivanje prirodnih bogatstava svih država, teritorija i naroda izloženih inostranoj agresiji i okupaciji, stranoj i kolonijalnoj dominaciji, rasnoj diskriminaciji i aparthejdu.

U trećem delu Akcionog programa govori se o potrebi nastavljanja korisnih inicijativa za unapređenje privredne saradnje zemalja u razvoju, obezbeđivanjem odgovarajuće koordinacije u primeni mera koje su donesene u okviru Akcionog programa i sadržane u rezoluciji koju je usvojila Grupa 77 u Manili. Određene su teme i oblasti koordinacije, kao i zemlje koordinatori. Jugoslavija se nalazi među koordinatorima za naučni i tehnološki razvoj i sistem javnog informisanja.

Gro rezolucija usvojenih u Kolombu čine one posvećene ekonomskim pitanjima, kriznim žarištima, kolonijalnim i rasističkim uporištima. Poseban značaj imaju rezolucije o razoružanju, razvijanju sistema javnog informisanja i Ujedinjenim nacijama.

*

Ni jedna konferencija nesvrstanih zemalja nije imala takav publicitet u sredstvima informisanja ne samo nesvrstanih, već i drugih zemalja, niti je naišla na takvo široko interesovanje i podršku najšireg svetskog javnog mnenja. To se posebno odnosi na mišljenja, procene i ulogu predsednika Tita, kao jednog od osnivača i najdelotvornijih kreatora doktrine i akcije nesvrstanih zemalja. Bez obzira na neke pokušaje iskrivljavanja uloge i dejstava Pete konferencije, svojatanja ili omalovažavanja njenih efekata, preovlađuje saznanje i uverenje da je ona odista predstavljala „događaj od izuzetnog historijskog značaja" i da je svojim vizijama nagovestila svet sutrašnjice.

Kad je reč o doprinosu Jugoslavije i njenoj spremnosti da se, kao i dosad, svim snagama založi za ostvarivanje odluka Pete

konferencije, o tome najmeritornije govore reči predsednika Tita prilikom dolaska u Pulu: „Što se nas tiče, mislim da smo svoj zadatak, svoj dio odgovornosti u potpunosti ispunili. Jugoslavija je, kako u pripremama, tako i na samoj Konferenciji, aktivno učestvovala. Dala je niz konkretnih prijedloga i inicijativa koji su ocijenjeni kao značajan konstruktivan doprinos, naročito u jačanju jedinstva i što bolje međusobne saradnje. Mi ćemo i u buduće djelovati u tom pravcu, jer smo ubijeđeni da od toga u najvećoj meri zavise uloga i akciona sposobnost nesvrstanih zemalja".

Karl Marks

Proizvodni i neproizvodni rad*

Ovde ćemo ukratko dodirnuti ovo, pre nego što nastavimo dalje da posmatramo izmenjeni oblik kapitala, kao rezultat kapitalističkog načina proizvodnje.

Pošto je neposredni cilj i pravi proizvod kapitalitičke proizvodnje — višak vrednosti, proizvodan je samo onaj rad i samo je onaj primenilac radne sposobnosti proizvodni radnik koji neposredno proizvodi višak vrednosti, dakle samo onaj rad koji se u procesu proizvodnje neposredno troši radi oplodnje kapitala.

S jednostavnog stanovišta procesa rada uopšte, izgleda nam proizvodan onaj rad koji se realizuje u nekom proizvodu, bliže, u nekoj robi. Sa stanovišta kapitalističkog procesa proizvodnje dolazi ovde i bliže određenje da je proizvodan rad onaj rad koji neposredno oplođuje kapital ili proizvodi višak vrednosti, koji se, dakle, bez ekvivalenta za radnika, za onoga koji ga izvodi, realizuje u jednom surplusvalue [višak vrednosti], predstavljeno u jednom surplusproduce [višak proizvoda], dakle u jednom premašenom incrementu robe za monopolistu means of labour [sredstva rada], za kapitalistu, samo onaj rad koji varijabilni kapital i otuda ukupni kapital postavlja kao C+Δ C=C+Δ v. To je, dakle, rad koji služi kapitalu neposred-

* Prevod odlomka neobjavljene šeste glave I toma Marksovog „Kapitala", koja nosi naslov „Proces proizvodnje kapitala — rezultati neposrednog procesa proizvodnje.

no kao agency njegove samooplodnje, kao sredstvo za proizvodnju viška vrednosti.

Kapitalistički proces rada ne ukida opšta određenja procesa rada. On proizvodi proizvod i robu. Utoliko ostaje proizvodan onaj rad koji se opredmećuje u robama, kao jedinstvo upotrebne i razmenske vrednosti. Ali proces rada je samo sredstvo za proces oplodnje kapitala. Proizvodan je, dakle, rad koji se predstavlja u robama, ali ako posmatramo pojedinačnu robu, u jednom njenom alikvotnom delu predstavljen je neplaćeni rad, ili ako posmatramo ukupan proizvod, u jednom alikvotnom delu ukupne mase roba je puki neplaćeni rad, dakle, rad koji predstavlja proizvod koji kapitalistu ne košta ništa.

Proizvodan je onaj radnik koji obavlja proizvodan rad i proizvodan je rad onaj koji neposredno stvara višak vrednosti, tj. oplođuje kapital.

481 || Samo građanska ograničenost, koja kapitalistički oblik proizvodnje smatra njenim apsolutnim oblikom, i stoga za jedini prirodni oblik proizvodnje, može pitanje šta su sa stanovišta kapitala proizvodni rad i proizvodni radnik, pomešati s pitanjem šta je proizvodni rad uopšte i otuda se zadovoljiti tautološkim odgovorom da je proizvodan svaki rad kojim se uopšte proizvodi, koji rezultira u nekom proizvodu ili u bilo kojoj upotrebnoj vrednosti, uopšte, u nekom rezultatu.

Samo je onaj radnik proizvodan čiji je proces rada = procesu proizvodne potrošnje radne sposobnosti — nosioca ovoga rada — putem kapitala ili kapitaliste.

Odavde odmah proizlaze dve stvari:

prvo: pošto s razvojem realne subsumcije rada kapitalu ili specifičnog kapitalističkog načina proizvodnje istinski funkcioner ukupnog procesa rada postaje ne pojedinačni radnik, nego sve više i više društveno kombinovana radna sposobnost, i pošto različite radne sposobnosti koje konkurišu i obrazuju ukupnu proizvodnu mašinu, na veoma različit način učestvuju u neposrednom procesu stvaranja roba ili, bolje, stvaranja proizvoda, jedan radi više rukom, drugi više glavom, jedan kao manager [rukovodilac], engineer [inžinjer], tehnolog itd., drugi kao overlooker [nadzornik], treći, kao neposredni manuelni radnik ili kao puki dodavač, sve više i više se funkcije radne sposobnosti uključuju u neposredni pojam proizvodnog rada, a njihovi nosioci u pojam proizvodnih radnika, koje kapital neposredno izrabljuje i koje podređuje oplodnji u procesu proizvodnje uopšte. Posmatra li se ukupni radnik od koga se sastoji radionica, onda se materialiter ostvaruje njegova kombinovana delatnost neposredno u nekom ukupnom proizvodu, koji je istovremeno neka ukupna masa roba, pri čemu je potpuno ravnodušno da li je funkcija pojedinog radnika koji je samo jedan član ovog ukupnog radnika dalje ili bliže od neposrednog manuelnog rada. Ali je onda: delatnost ove ukupne radne sposobnosti njena neposredna proizvodna potrošnja koju vrši ka-

pital, tj., dakle, samooplodnja kapitala, neposredna proizvodnja viška vrednosti i otuda, kako ovo kasnije treba da bude šire izloženo, neposredno pretvaranje ovoga u kapital.

Drugo: podrobnija određenja proizvodnog rada slede po sebi iz datih karakterističnih osobenosti kapitalističkog procesa proizvodnje. Prvo, posednik radne sposobnosti istupa prema kapitalu ili prema kapitalisti kao njen prodavac, iracionalno, kao što smo videli da je izraženo, kao direktni prodavac živog rada, ne robe. On je najamni radnik. Ovo je prva pretpostavka. Drugo, međutim, uvedena ovim prethodnim procesom koji pripada prometu, njegova radna sposobnost i njegov rad se kao živi faktor neposredno otelovljuje u proces proizvodnje kapitala, postaje sama jedan njegov sastavni deo, i to [deo] koji varira, koji ne samo što delom sadrži, delom reprodukuje predujmljene vrednosti kapitala, nego ih istovremeno umnožava i otuda ih tek stvaranjem viška vrednosti pretvara u sebi oplođenu vrednost, u kapital. Ovaj rad se opredmećuje neposredno za vreme procesa proizvodnje kao tekuća veličina vrednosti.

Može, s jedne strane, da usledi prvi uslov, bez drugog. Radnik može biti najamni radnik, nadničar etc. Ovo se uvek dešava kad nedostaje drugi momenat. Svaki proizvodni radnik je najamni radnik, ali zato nije svaki najamni radnik proizvodni radnik. Kad god se rad kupuje da bi bio utrošen kao upotrebna vrednost, kao usluga, a ne da kao živi faktor stupi na mesto vrednosti varijabilnog kapitala i da bude otelovljen u kapitalistički proces proizvodnje, rad nije proizvodni rad i najamni radnik nije proizvodni radnik. Njegov se rad onda troši zbog njegove upotrebne vrednosti, ne kao onaj koji pruža razmensku vrednost — troši se neproizvodno, a ne proizvodno. Kapitalista stoga prema njemu ne stoji kao kapitalista, kao reprezentant kapitala. On svoj novac za njega razmenjuje kao revenu [dobit], ne kao kapital. Njegova potrošnja ne konstituiše N—R—N', već R—N—R (poslednje je rad ili samo usluga). Novac ovde funkcioniše samo kao sredstvo prometa, ne kao kapital.

482 || Kao što se malo proizvodno toše robe koje kapitalista kupuje za svoju privatnu potrošnju, malo postaju faktori kapitala, isto tako malo su to i usluge koje on zbog njihovih upotrebnih vrednosti, dobrovoljno ili prinudno (kod države etc.), kupuje za svoju potrošnju. One zato nisu proizvodni radovi i njihovi nosioci nisu proizvodni radnici.

Što se proizvodnja uopšte više razvija kao proizvodnja roba, utoliko svako mora i svako hoće da bude prodavac roba, da pravi novac, bilo iz svog proizvoda, bilo iz svojih usluga, ako njegov proizvod po svojim prirodnim svojstvima postoji samo u obliku usluge, i ovo pravljenje novca pojavljuje se kao krajnji cilj svakog vida delatnosti (vidi Aristoteles)[a]. U kapitalističkoj proizvodnji sada, s jedne strane, postoje apsolutna proizvodnja

a) Aristoteles

proizvoda kao roba, s druge strane, oblik rada kao najamnog rada koji postaje apsolutni. Masa funkcija i delatnosti koje su oko sebe imale oreol svetosti, koje su važile kao da su same sebi cilj, koje su se vršile gratis ili su bile zaobilazno plaćene (kao svi professionnals — [predstavnici slobodnih profesija], lekari, barristers [advokati] etc. U Engleskoj gde barrister i phisician [lekar] nisu mogli ili ne mogu podnosti tužbe za naplatu), pretvaraju se, s jedne strane, direktno u najamne radnike, ma koliko da im je različita sadržina [rada] i njihovo plaćanje[b]. S druge strane — ocenjivanje, procena njihove vrednosti, cena ovih različitih delatnosti od prostitutke do kralja — potpadaju pod zakone koji regulišu cenu najamnog rada. Izlaganje ove poslednje tačke spada u specijalnu raspravu o najamnom radu i najamnini, ne ovamo. Ova pojava, da se sada, s razvojem kapitalističke proizvodnje, sve usluge pretvaraju u najamni rad, a da se svi oni koji ih vrše pretvaraju u najamne radnike, da imaju, dakle, ovaj zajednički karakter s proizvodnim radnicima, daje utoliko više povoda za brkanje obeju, jer je reč o pojavi koja karakteriše kapitalističku proivodnju koju je ona sama stvorila. S druge strane, ona daje povoda apologetima da proizvodnog radnika, zato što je najamni radnik, pretvore u radnika koji za novac razmenjuje samo svoje usluge (tj. svoj rad kao upotrebnu vrednost). Time se srećno prelazi preko differentia specifica ovog „proizvodnog radnika" i kapitalističke proizvodnje — kao proizvodnje viška vrednosti, kao procesa samooplodnje kapitala kome je živi rad samo otelovljena agency. Vojnik je najamni radnik, najamnik, ali on zbog toga nije proizvodni radnik.

Dalja zabluda proističe iz dva izvora:

Prvo: u okviru kapitalističke proizvodnje se delovi radova [izvesne operacije] kojim se proizvode robe uvek vrše na način koji pripada ranijim načinima proizvodnje, u kojima, dakle, odnos između kapitala i najamnog rada faktički još ne postoji te stoga uopšte nije primenljiva kategorija proizvodnog i neproizvodnog rada koja odgovara kapitalističkom stanovištu. Ali u skladu s vladajućim načinom proizvodnje i oni odnosi, koji mu se još stvarno nisu potčinili, potčinjavaju mu se idealiter. Na primer, selfemploying labourer [samostalni radnik] je svoj sopstveni najamni radnik, njegova sopstvena sredstva za proizvodnju istupaju prema njemu, u predstavi, kao kapital. Kao svoj sopstveni kapitalista on sebe samog primenjuje kao najamnog radnika. Ovakve anomalije pružaju onda nagvaždanju o proizvodnom i neproizvodnom radu dobro-došlo polje.

483 || Drugo: izvesni neproizvodni radovi mogu incindentaliter biti povezani s procesom proizvodnje i čak njihova cena može ući u cenu robe, dakle za njih izdati novac so far [utoliko] obrazovati jedan deo predujmljenog kapitala, a njihov rad [može] zato da se čini kao rad koji se razmenjuje ne s revenu [dobiti], nego neposredno s kapitalom.

b) Manifest der Kommunistischen Partei.

Uzmimo odmah poslednji slučaj *poreza*, cenu za usluge vlade etc. Ali ovo spada u *faux frais de production* [neproizvodne troškove proizvodnje] i po sebi i za sebe je *slučajni* [oblik] za kapitalistički proces proizvodnje i ni na koji način nije njime *uslovljeni* i za njega nužni, imanentni oblik. Ako se, na primer, svi *indirektni* porezi pretvore u *direktne*, onda se ti porezi i sada, kao i pre, plaćaju, ali ne predstavljaju više predujam kapitala već *izdatak revenua*. Mogućnost ovog pretvaranja oblika pokazuje njegovu spoljašnjost, ravnodušnost i slučajnost za kapitalistički proces proizvodnje. Naprotiv, s pretvaranjem oblika proizvodnog rada, nestalo bi revenua kapitala i sam kapital.

Dalje, na primer, procesi, materijalni akti etc. Sve ovo se odnosi na stipulacije između posednika roba kao kupaca i prodavaca roba i nema veze s odnosom kapitala i rada. Funkcioneri mogu time postati najamni radnici kapitala, oni time ne postaju proizvodni radnici.

Proizvodni rad je samo skraćeni izraz za ceo odnos i vid i način na koji radna sposobnost i rad figuriraju u kapitalističkom procesu proizvodnje. Ako, dakle, govorimo o *proizvodnom radu*, onda govorimo o *društveno određenom radu*, radu koji uključuje sasvim određen odnos između kupca i prodavca rada. Proizvodni rad se neposredno razmenjuje za *novac kao kapital*, tj. za novac koji je po sebi kapital, koji je određen da funkcioniše kao kapital i da kao kapital stane na suprot radne sposobnosti. Proizvodan rad je, dakle, onaj koji za radnika reprodukuje prethodno određenu vrednost njegove radne sposobnosti, a nasuprot tome on, kao delatnost koja stvara vrednost, oplođuje kapital, vrednosti koje je rad stvorio *suprotstavlja* samom radniku, kao *kapital*. Specifičan odnos između opredmećenog i *živog* rada koji prvi čini kapitalom, čini poslednji *proizvodnim radom*.

Specifični proizvod kapitalističkog procesa proizvodnje — višak vrednosti, stvara se samo kroz razmenu s *proizvodnim radom*.

Ono što obrazuje njegovu *specifičnu upotrebnu vrednost* za kapital, nije njegov određen koristan karakter, kao što to nisu ni posebne korisne osobine proizvoda, nego njegov karakter kao stvaralačkog elementa razmenske vrednosti (viška vrednosti).

Kapitalistički proces proizvodnje nije samo proizvodnja roba. On je proces koji apsorbuje neplaćeni rad, koji sredstva za proizvodnju pretvara u sredstva za usisivanje neplaćenog rada.

Iz onog što je dosad rečeno proističe da *proizvodni rad* predstavlja jedno određenje rada koje po sebi i za sebe apsolutno nema ništa s *određenom sadržinom* rada, s njegovom naročitom korisnošću ili sa njemu svojstvenom upotrebnom vrednošću, u kojoj se predstavlja.

434 || Rad *iste sadržine* može stoga biti i proizvodan i neproizvodan.

Na primer, Milton, who did the paradise lost [koji je stvorio Izgubljeni raj], bio je neproizvodni radnik. Nasuprot tome pisac koji svoj rad isporučuje trgovcu knjigama je proizvodan radnik. Milton je proizvodio Paradise lost [Izgubljeni raj] kao što svilena buba proizvodi svilu, kao delovanje svoje prirode. On je kasnije taj proizvod prodao za 5 funti i utoliko je postao trgovac robom. Ali lajpciški literarni proleter koji po komandi svoga trgovca knjigama proizvodi knjige, na primer kompendije o političkoj ekonomiji, približno je proizvodni radnik, utoliko što je njegova proizvodnja podređena kapitalu i dešava se samo radi njegove oplodnje. Neka pevačica koja peva kao ptica neproizvodni je radnik. Ako ona svoju pesmu prodaje za novac, ona je utoliko najamni radnik ili trgovac robom. Ali ista pevačica ako je angažuje entrepreneur [preduzetnik], koji joj dopušta da peva da bi pravila novac, proizvodni je radnik, jer proizvodi direktno kapital. Učitelj, koji druge podučava, nije proizvodni radnik. Ali to jeste učitelj koji je u nekom institutu angažovan s drugima kao najamni radnik, da bi svojim radom oplodio novac preduzetnika ustanove knowledge mongering institution [koja krčmi znanje]. Ipak većina ovih radova, posmatrana po obliku, jedva formalno podređena kapitalu, već spada u prelazne oblike.

U celini su radovi koji se iskorišćuju samo kao usluge, koje se ne mogu pretvarati u proizvode koji postoje odvojeno od radnika i zato van njih kao samostalne robe, ali se ipak mogu direktno kapitalistički eksploatisati, ništavne su veličine ako se uporede s masom kapitalističke proizvodnje. Oni se stoga mogu sasvim zanemariti i tretirati samo kad je reč o najamnom radu u okviru kategorije najamnog rada, koji nije istovremeno i proizvodni rad.

Isti rad (na primer gardening, tailoring etc. [vrtarstvo, krojački rad itd.]) može obavljati isti workingman [radnik] u službi industrijskog kapitaliste ili neposrednog potrošača itd. U oba slučaja je on najamni radnik ili nadničar, ali u prvom slučaju je on proizvodni, a u drugom neproizvodni radnik, jer u jednom slučaju proizvodi kapital, a u drugom ne, zbog toga u prvome slučaju njegov rad predstavlja momenat samooplodnje kapitala, a u drugom ne.

Veliki deo godišnjeg proizvoda koji se troši kao revenu [dohodak] i koji ne ulazi ponovo u proizvodnju kao sredstvo za proizvodnju, sastoji se od proizvoda (upotrebna vrednost) koji zadovoljavaju najfatalnije, najbednije želje, fancies itd. Ova sadržina je sasvim irelevantna za određenje proizvodnog rada (iako bi, naravno, rast bogatstva došao u check [zastoj], kad bi se jedan neproporcionalni deo tako reprodukovao umesto da se ponovo pretvori u sredstva za proizvodnju i sredstva za život koja ponovo ulaze u reprodukciju — bilo robā bilo same radne sposobnosti — koja se, ukratko, troše proizvodno). Ova vrsta proizvodnog rada proizvodi upotrebne vrednosti, opredmećuje se u proizvodima, koji su određeni samo za neproizvodnu potrošnju, a u svom realitetu, kao artikl, nemaju upotrebnu vrednost za proces reprodukcije

(oni ovo mogu dobiti samo razmenom materija s reproduktivnim upotrebnim vrednostima) ali to je samo Displacement [zamena]. Somewhere [bilo gde] moraju se oni potrošiti kao neproizvodni. Drugi takvi artikli koji spadaju u neproizvodni proces potrošnje mogli bi se za nevolju opet uzeti da funkcionišu kao kapital. Podrobnije o ovome spada i Ch III, knjige II o procesu reprodukcije. Ovde treba samo anticipirati ovu napomenu: nemoguće je za običnu ekonomiju da kaže ma i jednu razumnu reč o granicama proizvodnje luksuznih predmeta sa stanovišta kapitalističke proizvodnje. Stvar postaje veoma jednostavna ako se temeljito analiziraju momenti reprodukcionog procesa. Ako proces reprodukcije ili njegovo napredovanje bivaju ometani, ukoliko je on već uslovljen prirodnim rastom populacije, zadržavani nesrazmernom primenom takvom proizvodnog rada, koji se predstavlja u neproizvodnim artiklima, onda se, dakle, reprodukuje premalo nužnih sredstava za život ili premalo proizvodnih sredstava etc., onda je luksuz sa stanovišta kapitalističke proizvodnje zaslužio da bude osuđen. U ostalom on je apsolutna nužnost za način proizvodnje, koji proizvodi bogatstvo za neproizvođača, dakle mora dati nužne oblike, u kojima ga može prisvojiti bogatstvo koje je namenjeno samo uživanju. Za samog radnika ovo je proizvodni rad, kao svaki drugi, puko sredstvo za reprodukciju njegovih nužnih sredstava za život, za kapitalistu kome su priroda upotrebne vrednosti i karakter primenjenog konkretnog rada sasvim ravnodušni po sebi i za sebe, ovo je puko moyen de battre monnaie, de produire la survalue [sredstvo za pravljenje novca, za proizvodnju viška vrednosti].

485 || Težnja da se proizvodni i neproizvodni rad odrede njihovom materijalnom sadržinom potiče iz tri izvora.

1) Kapitalističkom načinu proizvodnje svojstveni fetišistički pogled na svet koji potiče iz njegovog bića, koje ekonomske određenosti oblika, kako da budu roba, proizvodni rad, rad etc., posmatra kao svojstvo koje po sebi i za sebe pripada materijalnim nosiocima ove određenosti oblika ili kategorija.

2) Što je, pošto se proces rada posmatra kao takav, proizvodan samo onaj rad koji rezultira u nekom proizvodu (materijalnom proizvodu), jer je ovde reč samo o materijalnom bogatstvu.

3) Što se u stvarnom reprodukcionom procesu — ako posmatramo njegove realne momente, (vidi) velika razlika u odnosu na formiranje etc. bogatstva, između rada koji se pokazuje u reproduktivnim artiklima i drugog, koji se pokazuje u pukim luxuries.

(Primer: da li ću kupiti pantalone ili ću kupiti tkaninu i uzeti u kuću nekog krojačkog pomoćnika kome ću platiti njegovu uslugu (id est njegov krojački rad), za mene je potpuno svejedno. Ja ih kupujem od merchant tailor [trgovca odelima] jer su tako jeftinije. U oba slučaja preobraćam novac koji izdajem u upotrebnu vrednost koja je deo moje individualne potrošnje, koja treba da

zadovolji moju individualnu potrebu, a ne u kapital. Krojački pomoćnik vrši mi istu usl u g u, bilo da za mene radi kod merchant tailor [trgovca odelima], bilo kod mene u kući. Naprotiv, usluga koju isti krojački pomoćnik koga primenjuje merchant tailor daje kapitalisti, sastoji se u tome što on radi 12 sati, a plaća mu se samo 6 etc. Usluga koju on njemu daje, sastoji se dakle u tome da 6 sati radi besplatno. Što se to dešava u obliku šivenja pantalona, samo skriva stvarnu transakciju. Čim merchant tailor može da te pantalone opet pretvori u novac, on to i nastoji, tj. da pretvori u oblik u kome je potpuno nestao određeni karakter krojačkog rada; a data usluga izražava se u tome što su od jednog talira nastala dva.

Usluga je uopšte samo izraz za naročitu upotrebnu vrednost rada, ukoliko ovaj nije koristan kao stvar, već kao delatnost. Do ut facias, facio ut facias, facio ut des, do ut des [dajem da učiniš, činim da učiniš, činim da daš, dajem da daš], ovde su sasvim irelevantni oblici istog odnosa, dok u kapitalističkoj proizvodnji to do ut facias izražava jedan specifičan odnos između opredmećenog bogatstva i živog rada. Pošto, dakle, u ovom kupovanju usluga nije uopšte sadržan specifični odnos rada i kapitala, ili je potpuno izbrisan, ili uopšte nije postojao, to je ono, naravno, omiljeni oblik Say-a Bastiat-a Konsorten-a, da bi se izrazio odnos kapitala i rada).

I radnik kupuje usluge novcem, što je jedan vid izdavanja, ali nije manir [način] za preobraćanje novca u kapital.

Niko ne kupuje lekarske ili pravne „usluge" kao sredstvo, da bi se na taj način izdati novac pretvorio u kapital.

Veliki deo usluga spada u troškove potrošnje roba, na primer kuvarica etc.

Razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada sastoji se samo u tome, da li se rad razmenjuje za novac kao novac ili za novac kao kapital. Tamo gde, na primer, kao kod selfemploying labourer, artisan etc. [samostalnog radnika, zanatlije etc.], kupujem njegovu robu, ne dolazi uopšte u pitanje kategorija, jer ne dolazi do neposredne razmene između novca i rada bilo koje vrste, već između novca i robe.

486 || U nematerijalnoj proizvodnji, čak u slučaju kada se ona obavlja samo za razmenu, kad se proizvode robe, moguće su dve stvari:

1) Ona rezultira u robama koje postoje odvojeno od proizvođača, dakle mogu da cirkulišu u intervalu između proizvodnje i potrošnje, kao robe, kao knjige, slike, svi umetnički proizvodi koji su odvojeni od umetničkog rezultata umetnika koji ih stvara. Ovde je kapitalistička proizvodnja primenljiva u veoma ograničenoj meri. Ovi ljudi, ukoliko kao sculptors [vajari] etc. ne drže pomoćnike, rade većinom (ako nisu samostalni) za neki trgovački kapital, na primer za trgovca knjigama, to je odnos koji čini samo prelazni oblik čak i ka formalno kapitalističkom načinu proizvodnje. To što je u ovim prelaznim oblicima upravo eksploatacija rada najveća, ne menja ništa u stvari.

2) Proizvod nije odvojiv od akta proizvodnje. I ovde se kapitalistički način proizvodnje pojavljuje samo u ograničenoj meri i po prirodi stvari može se pojaviti samo u nekim sferama. (Želim lekara, ne njegovog kurira). (Na primer, u nastavnim ustanovama nastavnici mogu biti puki najamni radnici za preduzetničke fabrike učenja. Slično ne tretirati za celinu kapitalističke proizvodnje).

„Productive labourer [radnik] koji directly [neposredno] povećava his masters wealth" [bogatstvo svoga gospodara] (Malthus: Principles of Political Economy, 2-nd edition, London 1836).

Razlika između proizvodnog i neproizvodnog rada, važna je s obzirom na akumulaciju, pošto je samo razmena za proizvodni rad jedan od uslova ponovnog pretvaranja viška vrednosti u kapital.

Kapitalista, kao reprezentant proizvodnog kapitala, shvaćenog u procesu oplođavanja vrednosti, obavlja proizvodnu funkciju koja se sastoji baš u tome da diriguje proizvodnim radom i da ga eksploatiše. Nasuprot supotrošačima Surplusvalue [viška vrednosti] koji nisu u nekom tako neposrednom i aktivnom odnosu prema svojoj proizvodnji, njegova klasa je proizvodna klasa par excelence. (Kao rukovodilac radnog procesa kapitalista može obavljati proizvodan rad tako što je njegov rad uključen u celokupan proces rada koji se opredmećuje u proizvodu). Mi ovde znamo još samo kapital unutar neposrednog procesa proizvodnje. Kakav je slučaj s drugim funkcijama kapitala — i agentima kojima se on služi u okviru ovih funkcija — može tek kasnije da bude izloženo.

Određenje proizvodnog rada (a otuda i neproivodnog, kao njegove suprotnosti) počiva, dakle, na tome što je proizvodnja kapitala proizvodnja viška vrednosti i što je rad koji on primenjuje, rad kojim se proizvodi višak vrednosti.

NAPOMENA PREVODIOCA

Uz ovaj odlomak pod naslovom *Proizvodni i neproizvodni rad*[1] potrebno je istaći nekoliko bitnih momenata vezanih za šestu glavu prvog toma Marksovog *Kapitala*, koju Marks nije uključio u prvi tom niti su to kasnije učinili ni Engels ni Kaucki. Pri tom mislimo na mogućnost koja je postojala prilikom Engelsovih priprema za štampu drugog i trećeg toma *Kapitala*[2], odnosno napora koje je učinio Kaucki izdajući *Teorije o višku vrednosti*.

Ova potreba je utoliko veća što kod nas do sada ne postoji ni jedan komentar ovog Marksovog neobjavljenog rukopisa, a i u svetu tek otpočinje rad na detaljnom razmatranju kako sadržine Marksove teorije u ovom rukopisu tako i metoda, odnosno mesta ovog rukopisa u genezi marksizma. Deo je to intenzivnih istraživanja Marksove zaostavštine, koja se sa velikim zakašnjenjem objavljuje, omogućujući

[1] Odlomak se objavljuje uz saglasnost i predusretljivost izdavačkog centra „Komunist" iz Beograda koji će ove jeseni objaviti, u našem prevodu, ceo tekst šeste glave, kao posebno izdanje. Knjiga je snabdevena i našim detaljnijim predgovorom koji pruža više uvida u niz do sada nepoznatih pojedinosti.

[2] U saradnji, odnosno uz pomoć Marksove najmlađe kćeri Eleonore.

ulaženje u Marksov „naučni laboratorij" i sagledavanje kako su nastajala dva Marksova velika otkrića: objašnjenje porekla viška vrednosti i istorijski materijalizam, odnosno rađanje i konstituisanje Marksove i marksističke dijalektike. Može se reći da proces istraživanja Marksove zaostavštine intenzivno napreduje gotovo u svim značajnijim svetskim naučnim centrima i da daje obeležje poslednjim godinama naučnom stvaralaštvu u celini. Ovde je to moguće i potrebno samo naglasiti, a detaljnije obrazlaganje bi pružilo i niz dokaza u prilog ovome.[3]

Šesta glava prvog toma Marksovog *Kapitala* nastala je u periođu Marksovog intenzivnog rada, u periodu njegovih temeljitih ekonomskih studija, u vreme kada je prvi tom *Kapitala* pripreman za štampu: između juna 1863. i decembra 1866. godine.

Što se tiče sadržine šeste glave neobjavljenog Marksovog rukopisa, može se reći, a to je vidljivo već i iz samog naslova, da rukopis sadrži sve ono što čini *srž* Marksovog učenja. Takođe je činjenica da je u rukopisu reč ne samo o glavnom Marksovom otkriću — *o poreklu viška vrednosti i o nastanku kapitala*, kao i o svim drugim rezultatima neposrednog procesa proizvodnje, nego se zna i to da ovo neobjavljeno poglavlje predstavlja most ka drugom tomu *Kapitala*.[4] Naše je mišljenje da ovaj rukopis predstavlja *vezu i sa drugim i sa trećim tomom Kapitala*. Osim toga, eksplicitno Marksovo pozivanje, u ovom tekstu na zaključke iz drugog i naročito iz trećeg toma *Kapitala* još jednom pruža dokaze koji opovrgavaju i stare i nove tobožnje kontroverze između prvog i trećeg toma *Kapitala*[5]. Iznova se uveravamo, kroz Marksov autentičan tekst, da su Marksu dok je pisao prvi tom, bili poznati rezultati koje će sadržati treći tom, a to potvrđuje i ovaj neobjavljeni rukopis koji je bio predviđen za prvi tom.

Sve izloženo nužno vodi ka uključivanju u granice razmatranja i svih onih u nauci do sada poznatih dilema (pa i nagađanja) o stvarnim uzrocima Marksove odluke o *promeni prvobitnog plana Kapitala*. Ne ulazeći na ovom mestu u tu polemiku, koja inače sadrži imperativ da pođemo od Roze Luksemburg i Henrika Grosmana pa da stignemo do P. Sweezy-a i Ernesta Mandela i brojnih drugih istraživača, koji se svi, manje ili više uspešno, bave rasvetljavanjem uzrokâ Marksove promene prvobitnog plana *Kapitala*, želimo naglasiti još samo nekoliko bitnih momenata uz ovaj prevod.

Prevod, inače, u celini sledi pronađeni original, na nemačkom jeziku, koji je objavljen 1933. godine u Moskvi, zapravo u Institutu Marksa i Engelsa (tom II/VII). Osim toga, prevod do maksimuma vodi računa o našem postojećem prevodu tri toma *Kapitala* (M. Pijade — R. Čolaković), ne prenebregavajući ni za momenat autentičnost Marksove misli i izraza.

Izbor odlomka koji se odnosi na proizvodan i neproizvodan rad daje se našem čitaocu iz nekoliko razloga. Pre svega zbog toga što kod nas o ovoj problematici postoje veoma heterogena gledišta koja traju još od 1955. godine kada je „Ekonomska politika" na svojim stranicama donosila u nastavcima raspravu o ovim problemima. I danas se u stereotipni kliše Marksovih kritičara na Zapadu i kod nas neizostavno uvršćuje „argumenat" da je Marksova analiza proizvodnog i neproizvodnog rada zastarela, prevaziđena itd. Odlomak je dobar dokaz i anticipacija odgovora onima koji postavljaju pitanje: „Šta je to

---

[3] Vidi. na primer, poslednje studije R. Rosdolskog, W. Tuchscheerera ili P. Maticka, F. Eberlea i drugih.

[4] Vidi predgovor B.Maffia talijanskom prevodu neobjavljenog rukopisa VI glave („La nuova Italia", 1969).

[5] Ovde mislimo na poznate kontroverze koje datiraju od Bem-Bawerka pa idu sve do danas, do R. Meeka, P. Maticka i drugih autora iz krila neotrockista i novolevičara itd. Sve te studije imaju izvanredan značaj kao štivo za teorijsko-kritičku analizu, koja ne vodi ničem drugom, nego daljem razvoju marksizma i Marksovog metoda.

proizvodni rad uopšte?" *Društveno-ekonomski odnos* je ono što Marks uvek ima u vidu i od čega polazi u analizi svih problema. Kategorije i nisu ništa drugo nego izrazi društveno-ekonomskih odnosa — ponavlja Marks još od *Bede filozofije*, pa i ranije, pa sve do zrelog stvaralaštva. Vezu između prve i druge faze njegovog stvaralaštva pokazuje i ovaj odlomak i celina rukopisa iz kojeg je uzet.

Sve to nisu nebitni momenti koji ukazuju na značaj ovog Marksovog rukopisa. Sve su to podsticaji koji nas vode ka zaključku o potrebi dublje analize Marksove zaostavštine i njegovog grandioznog opusa. U naporima koji se čine u tom pravcu i jugoslovenski istraživači će, nadamo se, dati svoje nove doprinose.

Vera Pilić

Ivan Kristan

Razvitak jugoslovenske federacije*

V. TEMELJI FEDERACIJE NA PRINCIPIMA AVNOJ-a

U procesu nastajanja nove jugoslovenske države, nove jugoslovenske federacije, AVNOJ sa svojim prvim, a naročito II zasedanjem — ima centralni značaj. Rasprave vođene pre izvesnog vremena o tome da li je nova Jugoslavija nastala na II zasedanju AVNOJ-a ili pre toga, ili tek nakon II zasedanja[45] upozoravaju na složenost ovog pitanja pre svega sa stanovišta teorije države i prava.

1. Proces nastajanja nove Jugoslavije

Da bismo došli do prihvatljivog zaključka, potrebno je da se razvoj naše narodnooslobodilačke borbe i socijalne revolucije posmatra u procesu nastajanja, od prvih zametaka narodne vlasti odmah nakon okupacije, pa sve do konačnog oslobođenja Jugoslavije, odnosno do proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije 29. novembra 1945. godine.

---

* Prvi deo ove studije objavljen je u broju 6/76.

[45] F. Čulinović, *Postanak jugoslovenske republike*, Zbornik Pravnog fakulteta, Zagreb, 1948, str. 5; M. Šnuderl, *Povodom nekih državnopravnih rasprava*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", Beograd, 1949, str. 677. i dalje; R. Lukić, *O „datumu" nastanka nove Jugoslavije*, „Arhiv", 1954, str. 308. i dalje; izvod ove rasprave u: V. Simović, [illegible] — *pravno-politička studija*, Beograd, 1958, str. 37. i dalje.

Revolucija i rađanje nove narodne vlasti u celokupnom ovom razdoblju pokazivalo se kao veoma izražen proces, koji se odvijao u zavisnosti od brojnih unutarnjopolitičkih i spoljnopolitičkih kretanja. U tom procesu postepeno je rušen unutarnjopolitički kontinuitet između stare i nove Jugoslavije, rušila se ranija vlast građanske klase i rađala nova narodna vlast. Za ovaj proces je karakteristično da su najpre nastajali osnovni organi nove narodne vlasti, to jest narodnooslobodilački odbori (NOO). Već 1941. godine oni su se dosta raširili, a centralni organi nove, narodne vlasti nastali su kasnije, posebno obrazovanje AVNOJ-a 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću.

Spoljnopolitičke prilike u to vreme nisu dozvoljavale da se AVNOJ konstituiše u vrhovno predstavničko telo i da se pored toga formira nova narodna vlada, jer je to bilo u suprotnosti sa namerama Kominterne odnosno Staljina, koji je smatrao da bi uspostavljanje vlade koja bi se suprotstavila izbegličkoj kraljevskoj vladi u Londonu moglo imati nepovoljne spoljnopolitičke posledice, odnosno moglo bi uticati na pogoršanje odnosa između saveznika.[46] Godinu dana kasnije prilike su se toliko promenile da je na II zasedanju AVNOJ-a bilo moguće da se realizuju prvobitne namere iz Bihaća; naime da se AVNOJ konstituiše u najviši zakonodavni i izvršni organ naroda Juoslavije u periodu rata, a istovremeno je osnova i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao nova narodna vlada.

2. *Konstitutivni značaj odluka AVNOJ-a*

Tako je tok revolucije i izgradnje nove narodne vlasti na II zasedanju AVNOJ-a dobio samo jedno od logičkih ishodišta — izražen je u formalnim državnopravnim aktima, što ne znači negiranje revolucionarnih stremljenja i aktivnosti u dotadašnjem procesu od početka oružane borbe.

U čitavom dotadašnjem periodu rađala se nova narodna vlast, a isto tako je nastajala nova jugoslovenska federacija. Ukratko, već su bile u velikoj meri izvojevane tekovine revolucije i nije bilo potrebno da se „stvaraju" tek odlukama AVNOJ-a. Posmatrano sa tog stanovišta, dr Ribar je bio u pravu kada je u izveštaju o radu AVNOJ-a od I do II zasedanja AVNOJ-a istakao da „odluke koje će danas doneti AVNOJ na osnovu zahteva naroda neće imati nikakav konstitutivni, već samo deklarativni karakter"[47].

Svesni stvarnog razvoja revolucije i izgradnje nove narodne vlasti od 1941. godine dalje ipak ne možemo mimoići činjenicu da je AVNOJ u tom procesu bio značajna etapa, koji je svojim odlukama izgradnji nove Jugoslavije udario potreban državnopravni pečat.

[46] *Prvo i drugo zasedanje AVNOJ-a* (uredio Sl. Nešović), „Komunist", Ljubljana, 1973, str. 92.

[47] Isto, str. 158.

Sa tog stanovišta njegove odluke su konstitutivnog karaktera: stvoreno je najviše predstavničko telo, stvorena je nova vlada narodne vlasti, doneta je odluka da se emigrantskoj vladi u Londonu oduzmu zakonita prava predstavljanja jugoslovenskih naroda, doneta je odluka da se Jugoslavija gradi i da će se izgraditi na federativnom principu i dr. A sve to daje ovim odlukama konstitutivni karakter.[48] Svoje odluke AVNOJ je formulisao u vidu posebne deklaracije, na osnovu koje su kasnije izdate sve posebne odluke.[49] Deklaracija II zasedanja AVNOJ-a po svojoj suštini predstavlja naš tadašnji Ustav. Deklaracija je pravni instrument koji „prenosi u državnopravni oblik one suštinske i pravne situacije koje su trenutno postojale u zemlji koje su iziskivale državnopravnu registraciju".[50] S obzirom na takav značaj odluka AVNOJ-a, s obzirom na to da su na II zasedanju AVNOJ-a položeni državnopravni temelji nove Jugoslavije, otvoren je problem dualizma vlasti sa bivšom Kraljevinom Jugoslavijom, jer sa odlukama AVNOJ-a bila je „pravno određena demokratska federativna Jugoslavija, koja je na unutrašnjem planu nova država, a u spoljnopolitičkim odnosima predstavlja kontinuitet stare Jugoslavije".[51]

Nakon II zasedanja AVNOJA-a borba za novu Jugoslaviju odvijala se pre svega na spoljnopolitičkom planu, jer je bilo potrebno odupreti se mešanju saveznika u uređivanje naših unutarnjih prilika, a naročito pokušaju zapadnih saveznika da kralja Petra ponovo vrate na vlast u zemlji. Ova pitanja rešavana su sporazumima između kraljeve vlade i NKOJ-a, kao nove narodne vlade (sporazumi Tito — Šubašić), a takođe i na III zasedanju AVNOJ-a avgusta 1945. godine u Beogradu.

Kada je 7. marta 1945. godine stvorena jedinstvena vlada Demokratske Federativne Jugoslavije i kada je 10. avgusta 1945. u Beogradu na III zasedanju AVNOJ proširen i promenio ime u Privremenu narodnu skupštinu Demokratske Federativne Jugoslavije, stvoreni su svi uslovi da se proces revolucionarnog rušenja stare Jugoslavije i nastajanja nove Jugoslavije zaključi i dobije konačnu ustavnopravnu potvrdu. Ovaj čin obavila je novoizabrana Konstituanta time što je 29. novembra 1945. proglasila Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju, a 31. januara 1946. novi Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

U svetlosti celokupnog ovog razvoja nastajanja nove Jugoslavije treba, dakle, posmatrati ulogu II zasedanja AVNOJ-a i je-

---

[48] Odluke AVNOJ-a potvrdile su oblik državnog uređenja zasnovanog na sistemu NOO; one su utvrdile da je AVNOJ najviši organ nove države, znači konstituisale su sam AVNOJ. U tom smislu, pošto je reč o odlukama ustavnog značaja, one imaju konstruktivan karakter (V. Simović, op. cit., str. 40—41).

[49] Deklaraciju i odluke vidi u zbirci navedenoj u fusnoti 46, ili u zbirci: V. Šiftar, *Razvoj narodne vlasti u Jugoslaviji u NOB*, Maribor, 1972, ili u knjizi: F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji*, Zagreb, 1966.

[50] M. Šnuderl, *Istorija narodne vlasti*, str. 266.

[51] M. Šnuderl *Politički sistem Jugoslavije*, Ljubljana, 1965, str. 27.

dino sa stanovišta celokupnog ovog razvitka moguće je dati odgovor na pitanje kada je konačno stvorena nova Jugoslavija.[52]

Za izgradnju Jugoslavije kao federacije II zasedanje AVNOJ-a je bilo značajno zbog toga jer je odluka doneta kao izraz volje svih naroda Jugoslavije, koji su već do tada izražavali i dokazivali da će nova Jugoslavija biti zajednica ravnopravnih i dobrovoljno udruženih naroda. U zajedničkoj narodnooslobodilačkoj borbi narodi Jugoslavije obzbedili su sebi pravo samoopredeljenja, uključujući pravo na otcepljenje i priključenje drugim narodima, što je suština Lenjinovog principa o samoopredeljenju.

U Odluci o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu[53] u tački 2. je zapisano „Da bi se sproveo princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku otadžbinu svih svojih naroda i da više nikada ne bi postala poprište bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se gradi i izgradiće se na federativnom principu, koji će garantovati punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine." Četvrta tačka Odluke garantuje nacionalnim manjinama u Jugoslaviji sva nacionalna prava.

Ovu svoju odluku AVNOJ zasniva na dosadašnjem razvitku Jugoslavije, a pre svega na činjenici da su se federativni odnosi formirali već u dosadašnjoj praksi i da postoje najviša nacionalna predstavnička tela pojedinih naroda (tačka 3. Odluke). U tom pogledu AVNOJ pretstavlja odlučujuću drugu etapu u izgradnji jugoslovenske federacije sa stanovišta kako smo to pitanje ovde tretirali.

3. *Četiri elementa u ostvarenju samoopredeljenja*

Jugoslovenska federacija definisana na II zasedanju AVNOJ-a zasniva se, dakle, na ostvarenju principa somoopredeljenja naroda, uključujući pravo na otcepljenje. U ostvarenju principa samoopredeljena u procesu izgradnje jugoslovenske federacije naročito su povezana sledeća četiri elementa:

— samostalnost pojedinih naroda Jugoslavije,
— zajednički životni interesi naroda Jugoslavije,
— dobrovoljnost uključenja u federaciju i
— ravnopravnost naroda u federaciji.

Pravo na samostalnost i izgradnju sopstvene državnosti pojedinih naroda Jugoslavije moguće je, pre svega, zbog saznanja zajedničkih interesa naroda Jugoslavije, kao i svesti o tome da mogu svoju samostalnost ostvarivati jedino ako su međusobno povezani. Svest o međusobnoj povezanosti naroda postala je to-

---

[52] I. Kristan, *Društveno uređenje SFR Jugoslavije* Ljubljana, 1973, str. 49.

[53] Vidi zbirke navedene u fusnoti 49. Odluka je objavljena i u „Sl. listu DFJ", 1/45.

liko snažnija jer je data pravilna osnova za ostvarenje ove povezanosti, a to je federativna zajednica dobrovoljno udruženih i ravnopravnih naroda.

„Nova Jugoslavija se ne stvara radi kompromisa između srpskog naroda i u staroj Jugoslaviji ugnjetavanih ostalih naroda ili, bolje rečeno, radi kompromisa između vladajuće srpske i hrvatske reakcionarne klike, već kao rezultat ubeđenja naroda Jugoslavije da je federativna Jugoslavija najbolji i najčvršći oblik za maksimalnu garanciju slobodnog razvitka svakoga od njih."[54]

4. Principi AVNOJ-a — trajna osnova federacije

Drug Tito je na II zasedanju AVNOJ-a opravdano naglasio da je osnivanje AVNOJ-a jedna od najvećih tekovina narodnooslobodilačke borbe do tada. „Položeni su temelji na kojima se izgrađuje novo, pravednije uređenje u pokrajinama Jugoslavije, položeni su temelji na kojima se zasniva istinsko bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, temelji nove, istinski demokratske narodne vladavine".[55]

Ovi temelji AVNOJ-a ostali su trajna osnova naše federacije. U celokupnom daljem razvoju, u svim ustavima nove Jugoslavije ove temelje dalje smo razvijali i jačali. Menjali su se putevi i načini za obezbeđenje slobodnog razvitka pojedinih naroda, za jačanje njihove samostalnosti i za njihovu ravnopravnost u federaciji, ali su suštinski principi ostali takvi kako su ih na II zasedanju AVNOJ-a u Jajcu formulisali predstavnici naroda Jugoslavije. Zato su ovi principi osnov ustavnog uređenja koje sadrži novi Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974. godine.

VI. UREĐENJE ODNOSA U FEDERACIJI NA OSNOVAMA USTAVA FNRJ I RAZVOJ DO 1974. GODINE

Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije koji je Ustavotvorna skupština proglasila 31. januara 1946. ozakonio je sve tekovine narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije. Ozakonjena je republikama, ozakonjen je federativni oblik države i ozakonjen je princip demokratije naroda. U vezi s tim — s obzirom na dosadašnje tretiranje ovog pitanja — ukratko ćemo razmotriti federativni princip.

Razumljivo je što je Ustav najpre regulisao osnovno opredeljenje nove Jugoslavije. Ono je dato u članu 1. Ustava: „Federativna Narodna Republika Jugoslavija je savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su na

[54] E. Kardelj, *Drugo zasedanje AVNOJ-a i slovenački narod*, izd. Predsedništva SNOV, 1944, str. 15.

[55] J. B. Tito, *Borba za oslobođenje Jugoslavije*, str. 156.

osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi." Ova definicija federacije sadrži celokupnu suštinu u realizaciji samoopredeljenja i sve principe koji su došli do izražaja još na II zasedanju AVNOJ-a.

U članu 2. navedeno je šest federalnih jedinica koje čine FNRJ, a to su narodne republike: Srbija, Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Makedonija i Crna Gora. Srbija ima u svom sastavu Vojvodinu, koja ima položaj autonomne pokrajine, i Kosovo-Metohiju, koja ima položaj autonomne oblasti. Dakle, novu jugoslovensku federaciju čini šest republika, od kojih jedna ima još dve autonomne jedinice.

U ovih šest republika živi pet naroda Jugoslavije, koji imaju svoj simbol u državnom grbu, i to u obliku pet buktinja, koje se slivaju u jedan plamen (član 3. Ustava).

Za razvitak federacije značajno je uređenje položaja republika kao federalnih jedinica i uređenje odnosa između republika kao federalnih jedinica, s jedne strane, i federacije kao zajedničke države, s druge strane. Ustav pretpostavlja samostalnost odnosno suverenost republika tako što se federacija gradi iz republika. Naglasak je na samostalnosti odnosno suverenosti republika.

Pretpostavka u pogledu nadležnosti je u korist republika: suverenost narodnih republika ograničena je samo pravima koja po Ustavu ima federacija (član 9). Za određivanje prava federacije prihvaćen je enumerativni princip, što znači da federacija ne može prisvajati nikakva druga prava sem onih koja su Ustavom određena. Prava federacije određena su u članu 44. Ustava. Sve druge poslove republike obavljaju samostalno.

Za položaj republika i za njihove odnose sa federacijom karakteristično je da Ustav proizilazi iz pretpostavke da republike prenose izvestan deo svoje samostalnosti, da pojedina svoja suverena prava prenose na federaciju. Kada je Moša Pijade govorio o prenošenju suverenih prava iz republika na federaciju, time je istakao razliku između federacije i konfederacije, ali je istovremeno naglasio da „ova suverena prava, koja su dobrovoljno preneli na zajednicu, time nisu prestala da budu suverena prava svakog pojedinog naroda"[56].

Pri regulisanju odnosa između republika i federacije Ustav je poštovao princip da se obezbedi koliko je moguće veća samostalnost republika, a s druge strane, da bude zagarantovano potrebno jedinstvo za život u zajedničkoj državi i ravnopravni odnosi u njoj. Tada je Moša Pijade napisao: „Ovo rešenje omogućava našim narodima, s jedne strane, potpuno i neokrnjeno jemstvo za njihovu ravnopravnost i za njihovu slobodnu i nesputavanu nacionalnu egzistenciju i razvitak, a s druge strane, upravo na tome se zasniva ravnopravnost koja omogućava njihovo potpuno i stvarno

[56] M. Pijade, *Izabrani govori i članci, 1941—1947*, Ljubljana, 1950, str. 152.

jedinstvo, koje je uslov za njihov zajednički progres i prosperitet svakoga od njih."[57]

Samostalnost odnosno suverenost republika kao što su bile u principu zacrtane i manifestovale se na razne načine (kod razgraničenja prava između federacije i republika nadležnost je išla u korist republika; svaka republika ima svoj ustav, koji donosi samostalno; svaka republika ima svoje zakonodavne i izvršne organe itd.) bile su, doduše, pojedinim odredbama Ustava delimično okrnjene (princip samoorganizacije republika nije dosledno poštovan, jer je Ustav FNRJ propisivao organizaciju organa vlasti u republici, njihove nadležnosti i njihove međusobne odnose; ustav republike mora biti u skladu sa Ustavom FNRJ; prihvaćen je princip prioriteta saveznog zakona nad republičkim; u oblasti državne uprave prihvaćeni su određeni centralistički elementi, kao što je npr. institucija opunomoćenika opštesaveznih ministarstava pri vladama republika itd.).

1. Ravnopravnost — osnovni princip

Uprkos tome treba konstatovati da je Ustav ostao dosledan principima AVNOJ-a i da je njegova glavna briga posvećena osnovnom pitanju odnosa u federaciji, to jest obezbeđenju ravnopravnosti svih naroda. Garancija ravnopravnosti naroda je osnovno pitanje federacije i neophodan uslov njenog egzistiranja i daljeg razvoja.

Ovo saznanje proizlazi iz ugnjetavanja naroda u staroj Jugoslaviji i upravo zbog toga zahtev za ravnopravnim položajem svih naroda u federaciji znači jedan od osnovnih elemenata nove jugoslovenske federacije na principima AVNOJ-a.

Ravnopravnost naroda u realizaciji funkcija federacije prema Ustavu došla je do izražaja pre svega u dvodomnoj skupštini, koju su činili Savezno veće i Veće naroda. Dok su u Saveznom veću svi građani Jugoslavije predstavljeni po principu da se na isti broj stanovnika bira jedan poslanik, u Veću naroda jugoslovenski narodi odnosno njihove republike predstavljeni su na paritetnom principu, što znači jednakim brojem bez obzira na veličinu republike (po trideset poslanika iz svake republike, i još dvadeset odnosno petnaest za autonomne jedinice). To znači da je Veće naroda po svojoj funkciji garancija ravnopravnosti naroda Jugoslavije odnosno njihovih federalnih jedinica, i to kako po svom sastavu (princip pariteta), tako i po svom položaju u Skupštini (bilo je potpuno ravnopravno sa Saveznim većem).

Kod objavljivanja saveznih zakona i drugih propisa prihvaćen je princip ravnopravnosti jezikâ narodnih republika, i to tako što je Ustavom bilo određeno da se zakoni i drugi propisi objavljuju na jezicima narodnih republika. Savezni ustav nije određivao na kojim jezicima, već je to bila stvar pojedinih republika. Interesantno je da je Ustav iz 1963. godine odstupio od ovog principa.

---

[57] Isto, str. 72.

Izraz suverenosti republika je institucija dvostrukog državljanstva. Ustav prihvata jedinstveno državljanstvo Jugoslavije i državljanstvo pojedine republike. Uvođenje dvostrukog državljanstva konsekventno izražava samostalnost federalnih jedinica. Interesantno je, međutim, primetiti da većina drugih federacija ne zna za dvostruko državljanstvo.[58]

Pored strukture Narodne skupštine FNRJ, federativno uređene izraženo je neposredno i u organizaciji savezne vlade. Tada su postojale dve vrste ministarstava savezne vlade, tj. opštesavezna i savezno-republička. Prva su formirana u onim oblastima državne uprave koje su bile isključivo u nadležnosti federacije, a druga u područjima u kojima su bile nadležne republike. (U prve je spadalo, na primer, Ministarstvo za spoljne poslove, za narodnu odbranu, za pomorstvo itd., a u druge na primer, Ministarstvo finansija, za unutrašnje poslove, za pravosuđe itd.) Za položaj opštesaveznih ministarstava bilo je karakteristično da su svoje zadatke obavljala po pravilu preko svojih organa neposredno na celokupnoj teritoriji Jugoslavije. Takođe su mogla da imaju svoje opunomoćenike pri vladama republika.

Pored ministarstava za poslove koji su se odnosili na celokupno područje federacije ili područje republika, na osnovu Ustava formirani su i komiteti radi „opšteg vođenja" pojedinih grana državne uprave, koji su bili u potpunoj nadležnosti republika (na primer, prosveta i kultura, zdravstvo).

Sudstvo je bilo regulisano na jedinstven način Saveznim ustavom, a isto tako i javno tužilaštvo.

2. Federativni odnosi posle 1953. godine

Federativni odnosi formirani Ustavom FNRJ pružali su odgovarajuću osnovu za dalji razvitak naše federacije u narednom periodu. Ustavnim promenama od 1953. godine, zatim Ustavom SFRJ iz 1963. kao i promenama ovog ustava 1967, 1968. i 1971. godine izvršene su određene promene u pojedinim institucijama i u međusobnim odnosima u federaciji, ali je kao osnovu svih ovih promena moguće izvući dva elementa: garanciju ravnopravnosti jugoslovenskih naroda i narodnosti i realizaciju interesa socijalističke izgradnje u Jugoslaviji.

Sa razvojem socijalističke demokratije, koji je suštinski započet godine 1950. uvođenjem radničkog samoupravljanja, a sa ustavnopravnog stanovništva 1953. godine, kada je Ustavnim zakonom[59] izmenjen i dopunjen Ustav FNRJ iz 1946, u razvitku našeg federalizma nastaju suštinske promene.

Osnova ovih promena su novi socijalistički proizvodni odnosi, koji se razvijaju na osnovu društvene svojine nad sredstvima

---

[58] J. Đorđević, *Ustavno pravo*, Beograd, 1975, str. 440.

[59] Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i o saveznim organima vlasti, „Sl. list FNRJ", br. 3/53.

za proizvodnju. Tada je preovladavalo uverenje da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svojoj osnovi konačno rešeno. Zato više nije potrebno da u strukturi federacije dominira nacionalni element jer nacionalna ravnopravnost naroda Jugoslavije nije ugrožena. Umesto nacionalnog elementa, primarno pitanje postaje interes radnih ljudi Jugoslavije, interes socijalističke zajednice radnih ljudi Jugoslavije koja se izgrađuje.

Počinje da se razvija nov tip federalizma, federalizam socijalističke demokratije.[60] U obrazloženju Ustavnog zakona Edvard Kardelj je naglasio da jugoslovenska socijalistička zajednica ne nastaje na osnovu nekakvih nacionalističkih teorija, već se zasniva na zajedničkom društvenom interesu svih radnih ljudi bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost i da je zbog toga čvršća od bilo koje druge moguće zajednice. Pri tome je društvena svojina faktor koji stvara socijalističku zajednicu novog tipa i zbog kojeg je zajednica jugoslovenskih naroda zajednica radnih ljudi Jugoslavije. Zbog toga naša federacija nije više federacija staroga tipa: „Naša federacija nije više samo zajednica naroda i njihovih država, već je postala, pre svega, nosilac određenih društvenih funkcija jedinstvene socijalističke zajednice radnih ljudi Jugoslavije."[61]

U teoriji se pojavilo mišljenje da je sada, u drugom ustavnom periodu nakon 1953. godine, promenjen položaj republika, a time njihov odnos prema federaciji. Dok je u prvom periodu republika bila primarna i osnovna jedinica i kao takva osnova za vlast federacije, i vlast federacije izvedena je iz republika jer republike prenose na federaciju jedan deo svoje suverenosti i time gube suštinski značaj suverenih država, kao osnove jugoslovenske federacije.[62] Kao što naglašava prof. Šnuderl, Savezni ustavni zakon izbegava da republiku naziva državom. Iz Nacrta ustavnog zakona brisana je odredba da su republike suverene, a iz republičkih ustavnih zakona odredbe da republike prenose deo svojih suverenih prava na federaciju. Tako federacija, kao i republike crpe svoju vlast preko Ustava neposredno od radnih ljudi.

Dakle, republike više nisu „primarni pravni osnov federativnog saveza sa svojim savezom nad sobom i prenosom svojih suverenih prava na njega, već je savezna država neposredan osnovni produkt suverenosti radnog naroda i zajednice naroda Jugoslavije, a takođe i republike i narodni odbori".[63]

Ovo stanovište ne negira odlike republike kao države. Ističe se da su republike po svojoj spoljnoj formi države, a po svojoj društvenoj i pravnoj suštini originerne i autonomne samouprave. Ova državnost republike je „pravna simbolika, rezultat istorijskog razvitka našeg federalizma i politički postulat usled jačeg naglaska nacionalnosti, koje određuju obim republika"[63a].

---

[60] M. Šnuderl, *Ustavno pravo FNRJ*, Ljubljana, 1956, str. 303.

[61] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knj. II, str. 271.

[62] M. Šnuderl, op. cit., str. 274. i dalje.

[63] Isto, str. 299.

[63a] Isto, str. 300.

S obzirom na nove odnose u federaciji, koja ima za osnovu interese radnog naroda i socijalističke izgradnje u Jugoslaviji, došlo je do promena u strukturi Savezne skupštine, čija je dvodomnost u prošlom ustavnom periodu štitila ravnopravnost naroda Jugoslavije i njihovih republika. Veće naroda, kao samostalan dom Skupštine koji obezbeđuje ravnopravnost naroda Jugoslavije i njihovih republika pri odlučivanju o poslovima federacije, Ustavnim zakonom je ukinuto i umesto njega javlja se Veće proizvođača, kao samostalan drugi dom Savezne skupštine. Time je, dakle, promenjena osnova dvodomnosti Savezne skupštine, odnosno, posredno osnova naše federacije: u strukturi Skupštine potisnut je nacionalni element, i sada dominira interes radnih ljudi Jugoslavije.

Savezna skupština je posle toga sastavljena iz Saveznog veća, u kojem su na istom principu kao do sada zastupljeni svi građani Jugoslavije, i Veća proizvođača, u kojem je zastupljeno proizvodno stanovništvo Jugoslavije. Dok je ranije drugi dom (Veće naroda) bio sastavljen na paritetnom principu, sada više nije, već je i u Veću proizvođača prihvaćeno načelo srazmernog predstavništva.

Uprkos tome se nacionalni element koji je ranije personificiralo Veće naroda, nije potpuno povukao iz Savezne skupštine, već je ostao sastavni deo Saveznog veća, i to u obliku Veća naroda.[64]

Naime, Savezno veće su činili, pored poslanika koji su bili neposredno izabrani po pravilu da se jedan poslanik bira na isti broj stanovnika, i poslanici koje su birale u Savezno veće republičke skupštine, i to na principu pariteta (po 10 za svaku republiku i 6, odnosno 4 za autonomne jedinice). Poslanici koje su u Savezno veće birale republičke skupštine predstavljali su Veće naroda, tako da su se ovi poslanici izdvojili iz Saveznog veća i samostalno kao Veće naroda raspravljali Ustavom predviđena pitanja. Ustavni zakon je predviđao kada su obavezni sastanci Veća naroda, a pored toga bili su mogući fakultativni sastanci kada su na dnevnom redu Savezne skupštine bili akti koji se odnose na ravnopravnost naroda, odnosno Ustavom određeni odnosi između republika i federacije.

Nakon ove rekonstrukcije Veće naroda uprkos tome nije pokazalo nikakvu aktivnost. Sve do reforme Ustava 1967. godine. Veće naroda ostaje neka vrsta „tela koje spava", ostaje pre svega spoljni simboličan izraz federacije.[65]

U novoj dvodomnoj strukturi Savezne skupštine, dakle, nije više na isti način i u istoj meri zagarantovana ravnopravnost naroda Jugoslavije odnosno njihovih republika, kao što je bila prema Ustavu iz 1946. godine. Narodi više nemaju u Saveznoj skupštini svoj samostalni drugi dom, već imaju samo Veće naroda kao sastavni deo Saveznog veća, koje više nema položaj ravnopravnog veća,

---

[64] O razvoju Veća narodâ vidi detaljnije: I. Kristan, *Dvodomni sistem u Jugoslaviji sa posebnim osvrtom na razvoj Veća narodâ*, Zbornik naučnih rasprava Pravnog fakulteta u Ljubljani, 1970.

[65] Isto, str. 191.

koje nije ni iskoristilo prava koja su mu bila data Ustavnim zakonom, odnosno kasnije Ustavom iz 1963. godine.

Pri razgraničenju prava i dužnosti između federacije i republika Ustavni zakon zadržava princip enumerativnog određivanja prava i dužnosti federacije (član 9). Prava i dužnosti federacije su novom sistematikom detaljno formulisane (takođe na enumerativnom principu) kao nadležnosti pojedinih saveznih organa.

U oblasti zakonodavstva Ustavni zakon uvodi preciznije razlikovanje između tri vrste saveznih zakona, to jest potpuni, osnovni i opšti savezni zakoni. Pri tome je funkcija opšteg zakona definisana time da određuje principe republičkog zakonodavstva, ali je karakteristično da Ustavni zakon dozvoljava i neposrednu primenu opšteg saveznog zakona. Savezno zakonodavstvo dobijalo je u značaju prema republičkom zakonodavstvu, a i po količini bilo je obimnije.

Ustavni zakon zadržava princip prioriteta Saveznog ustava nad republičkim ustavom, kao i saveznog zakona nad republičkim. Republički ustav mora biti u skladu sa Ustavom SFRJ. Ukoliko se savezni i republički zakon ne podudaraju, primenjuje se savezni zakon. Pri tome Ustavni zakon (član 11) daje pravo republici da pokrene postupak za ocenjivanje usklađenosti saveznog i republičkog zakona sa Saveznim ustavom.[66]

Republika, doduše, samostalno donosi svoj ustavni zakon, ali i sada je Saveznim ustavnim zakonom znatno ograničena sama organizacija republika. Savezni ustavni zakon sadrži brojne odredbe koje se odnose na nadležnost i organizaciju republičke skupštine, na republičko izvršno veće, na republičke upravne organe itd. Sve to pokazuje da su prava samoorganizacije republika znatno ograničena[67].

3. *Federativni odnosi posle 1963. godine*

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1963. godine zaokružio je dotadašnji razvoj socijalističke demokratije u Jugoslaviji i otvorio put njenom daljem razvitku. Ustav doduše ne menja suštinu dotadašnjeg uređenja odnosa u federaciji, ali je karakterističan po tome što jača samostalnost republika.

U osnovnim odredbama Ustava naglašen je princip samoopredeljenja kao osnova jugoslovenske federacije, u kojoj jugoslovenski narodi „u interesu svakog naroda posebno i svih zajedno" ostvaruju i obezbeđuju određene zajedničke interese. Pri tome je za odnose u federaciji postavljena karakteristična polazna tačka: „radni ljudi i narodi Jugoslavije ostvaruju svoja suverena prava u federaciji kada je to u zajedničkom interesu određeno ovim ustavom, a u svim drugim odnosima u socijalističkim republikama"[68].

[66] Pošto tada još nisu bili uvedeni ustavni sudovi, o usklađenosti zakonâ sa saveznim Ustavom odlučivala je Savezna narodna skupština (član 15, stav 1, tačka 10. Ustavnog zakona).

[67] M. Šnuderl, op. cit., str. 299.

[68] Ustav SFRJ, osnovna načela, I, „Sl. list SFRJ", br. 14/63.

Sistem socijalističke demokratije dobija svoj izraz već u novom nazivu naše države (od sada nosi ime: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija), a takođe i u njenoj definiciji. Naglašen je dvostruki značaj federacije, to jest savezne države i socijalističke demokratske zajednice (član 1).

Federaciju čini šest republika, kao i do tada. Ali je pri nabrajanju republika promenjen redosled: umesto ranijeg redosleda nabrajanja republika, prihvaćenog u dokumentima AVNOJ-a, Ustav sada uvodi abecedni redosled nabrajanja. Time je naglašena ravnopravnost naroda Jugoslavije, odnosno njihovih republika.[69]

Ustav je izjednačio status obe autonomne jedinice, tako da više ne postoji razlika između autonomne pokrajine i autonomne oblasti, već obe imaju status autonomnih pokrajina. U Ustavu iz 1963. godine autonomnim pokrajinama još nije priznat konstitutivni element federacije jer nisu navedene u članu 2, gde su republike koje čine federaciju, već se tretiraju posebno u poglavlju o republici. Kao neposredni element federalizma autonomne pokrajine su priznate ustavnom reformom iz 1968. godine.[70]

Položaj republike je ojačan sa stanovišta principa samoorganizacije i uvođenjem ustavnog sudstva, u okviru kojeg republika ima samostalan ustavni sud, koji ni u kom pogledu nije podređen Ustavnom sudu Jugoslavije.

U razgraničenju prava i dužnosti između republike i federacije prihvaćen je trend širenja kompetencija federacije na račun republika, pri čemu je naročito karakteristično odstupanje od ranijeg enumerativnog principa pri određivanju prava i dužnosti federacije. Uvedena je, naime, „rezervna klauzula", koja omogućava širenje kompetencija federacije.[71]

Kao što prof. Šnuderl konstatuje za Ustavni zakon iz 1953. godine, i Ustav iz 1963. godine izbegava da republiku nazove državom, već tu njenu osobinu izražava tako što je naziva „državna socijalistička demokratska zajednica" (član 108).

Mehanizam saradnje republika kod odlučivanja o poslovima federacije nije suštinski izmenjen u upoređenju sa uređenjem nakon 1953. godine. Položaj Veća naroda ostaje u suštini nepromenjen. Organizaciono njegov položaj jača tako što je Veće naroda dobilo svog predsednika, dok ga ranije nije imalo. Uostalom, Veće naroda nije pokazalo veću aktivnost sve do promene Ustava godine 1967.

Na samostalnost republike ukazuje i promenjen odnos između Ustava Jugoslavije i ustava republike. Dok je ovaj odnos ranije bio izražen u principu da ustav republike mora biti „u skladu sa Ustavom FNRJ", sada je ovaj princip izmenjen tako što ustav

---

[69] J. Đorđević, op. cit., str. 265.

[70] Ustavni amandman VII, „Sl. list SFRJ", br. 55/68.

[71] Rezervna klauzula dobija svoj izraz, na primer, u članu 161. Ustava, gde je definisana oblast saveznog zakonodavstva. Upravo u oblasti zakonodavsta delovanje federacije bilo je veoma jako, tako da je zakonodavna aktivnost republika bila u njenoj senci.

republike ne sme da bude „u suprotnosti sa Ustavom Jugoslavije" (član 148). Prioritet saveznog zakona nad republičkim važi i dalje, i to tako što se u slučaju ako se republički zakon ne podudara sa saveznim, do presude Ustavnog suda Jugoslavije primenjuje savezni zakon (član 149. Ustava).

U celini posmatrano, Ustav SFRJ iz 1963. godine pratio je opšti trend razvoja koji je počeo da se izrazitije ispoljava deset godina ranije, to jest razvoj Jugoslavije kao socijalističke samoupravne zajednice, gde su na prvom mestu interesi radnih ljudi Jugoslavije, odnosno interesi socijalističkog razvitka jugoslovenske zajednice, dok se nacionalnim interesima poklanja manja pažnja s obzirom na principijelno rešeno nacionalno pitanje.

4. *Ustavne promene iz 1967. i 1968. godine*

U narednim godinama nakon donošenja Ustava 1963. godine u odnosima između republika postepeno je dolazilo do različitih otvorenih pitanja, koja su pre svega bila rezultat ekonomskih odnosa. U međusobnim odnosima unutar federacije, u svakodnevnoj praksi nisu više dosledno primenjivani principi na kojima je zasnovana naša federacija i koji čitavo vreme postojanja nove Jugoslavije nisu bili sporni.

U vezi sa ustavnom reformom 1971. godine Edvard Kardelj je napisao: „S punim pravom smo tvrdili i tvrdimo da je u Jugoslaviji uglavnom rešeno nacionalno pitanje u klasičnom smislu ovog pojma. Narodi Jugoslavije imaju svoje države, svoju vlast, svoju ekonomsku samostalnost, pravo da raspolažu rezultatima, sredstvima i plodovima svoga rada i ostvaruju svoja suverena prava pre svega u republikama, a preko federacije samo u određenim oblicima. To su principi, dok praksa nije bila i još uvek nije takva. Tako su se, uprkos generalnom rešenju, u praksi često otvarala mnoga pitanja o međunacionalnim odnosima, često u pojedinostima veoma značajna za položaj naroda."[72]

Međunacionalni odnosi često su bili rezultat različitih centralističkih sila, koje su podsticale pojavu nacionalizma i šovinizma, što je, s jedne strane, služilo konzervativnim snagama kao pokriće za političku akciju protiv socijalizma i socijalističkog samoupravljanja, a s druge strane, to je bio i osnov za razrastanje državnog centralizma.[73]

Tako je postepeno došlo do ustavnih promena, čiji je zadatak bio da se doslednije obezbedi ravnopravan položaj jugoslovenskih naroda u federaciji i da se time snažnije izraze principi AVNOJ-a, koji su trajna osnova naše federacije.[74]

---

[72] E. Kardelj, *Referat na sednici Predsedništva SKJ, Predsedništvo SKJ o ustavnim promenama*, Ljubljana, 1971, str. 20.

[73] Isto, str. 25.

[74] I. Kristan, *Kočevski zbor...*, cit. izd., str. 1276.

Ustavne promene sprovedene u tri grupe ustavnih amandmana (1967, 1968. i 1971. godine)[75] dovele su do donošenja novog Ustava 1974. godine.[76]

Prvobitno je došlo do promene položaja Veća naroda, a zatim do reorganizacije celokupne Savezne skupštine. U praksi se pokazalo da ustavni položaj Veća naroda kako je bio postavljen nakon 1953. godine, a takođe i u Ustavu iz 1963. nije najbolje odgovarao za tekuće uređivanje međunacionalnih odnosa. Zahtev za saziv sednice Veća naroda delovao je previše kao alarm, i zbog toga nije ni davana inicijativa za njegovo sazivanje.[77]

Pitanja koja se tiču ravnopravnosti naroda i narodnosti, odnosno položaja njihovih federalnih jedinica morala bi se rešavati u okviru redovnih pitanja koja pretresa Veće naroda, a ne da posebno treba postavljati zahtev za sastanak Veća naroda o ovim pitanjima.

Zato je 1967. godine — nakon date inicijative za saziv Veća naroda u vezi sa korišćenjem sredstava Fonda za nerazvijene republike i pokrajine — sa prvim ustavnim amandmanom promenjen položaj Veća naroda, tako da je ponovo dobilo značajniju ulogu u radu Savezne skupštine: umesto samo jednog pitanja za obavezni sastanak Veća naroda (odlučivanje o promeni Ustava SFRJ), od sada je za obavezne sastanke određeno pet pitanja (savezni društveni plan, finansiranje društveno-političkih zajednica, savezni osnovi i opšti zakoni). Sem toga, Veće naroda ima ulogu kao šesto veće Savezne skupštine u vezi sa onim pitanjima koja su do tada bila u samostalnoj nadležnosti Saveznog veća. Tako je položaj Veća naroda ojačan i više nije „telo koje spava" i samo simbol federalizma, već radno telo koje u redovnom skupštinskom delanju tretira pitanja koja se odnose na ravnopravnost naroda i Ustavom određena prava republika.

Takvo uređenje Veća naroda važilo je vrlo kratko i predstavljalo je pravac daljih ustavnih promena. Već naredne godine, sa drugom grupom ustavnih amandmana (pre svega VIII i IX), sprovedena je reorganizacija Savezne skupštine. Tada je eliminisano Savezno veće, koje je u sistemu dvodomnog odlučivanja Savezne skupštine imalo položaj primarnog veća. Umesto Saveznog veća, ponovo je uspostavljeno Veće naroda, kao samostalni dom Savezne skupštine.

Veće naroda kao „veće delegata republika i autonomnih pokrajina" ima važno mesto u dvodomnom odlučivanju Savezne skupštine, jer svaki put ravnopravno odlučuje sa jednim od ostala četiri veća Savezne skupštine, to jest sa Društveno-političkim, ili jednim od tri veća radnih zajednica (Privredno veće, Kulturno-prosvetno veće i Socijalno-zdravstveno veće).

---

[75] Ustavni amandmani I—VI, „Sl. list SFRJ", br. 18/67; ustavni amandmani VII—XIX, „Sl. list SFRJ", 55/68; ustavni amandmani XX—XLII, „Sl. list SFRJ", br. 29/71.

[76] „Sl. list SFRJ", br. 9/74.

[77] Više o tome vidi: I. Kristan, *Dvodomni sistem...*, cit. izd., str. 192. i dalje.

Sem toga što je reorganizacijom Savezne skupštine 1968. godine odstupljeno od tradicionalnog modela dvodomnosti u federativnim državama, ova reorganizacija je značajna pre svega zbog toga što je u strukturu Savezne skupštine, pored ranija dva strukturna dela (građanstvo i udruženi rad), ponovo uvela nacionalnost kao deo njene strukture.[78]

Tako nacionalni element više nije potisnut, i Veće naroda nije samo simbolično telo federacije, već postaje centralno i najznačajnije veće Savezne skupštine. Time princip ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije u delovanju naše federacije dobija veći značaj nego ranije.

5. *Federativni odnosi posle 1971. godine*

Još značajnije promene u federativnim odnosima uvodi treća grupa ustavnih amandmana na Ustav SFRJ iz 1963. godine, to su ustavni amandmani doneti 1971. Za ustavne promene koje se tiču odnosâ u federaciji karakteristično je pre svega sledeće:

— prvo, ustavno rešenje da su republike odnosno autonomne pokrajine osnovno i primarno mesto za realizaciju suverenih prava i

— drugo, dalje jačanje ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije u sprovođenju funkcije federacije.

Ustavno rešenje koje ističe da radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava po pravilu u republikama odnosno autonomnim pokrajinama, a samo ono što je u njihovom zajedničkom interesu u federaciji (ustavni amandman XX, tač 1), jasno pokazuje odnos između republika i federacije, naime da federacija izrasta iz republika i autonomnih pokrajina.

Tako je neosporno da su republike odnosno autonomne pokrajine primarne, da federacija iz njih crpi svoje funkcije, a ne obrnuto, da federacija deli republikama i autonomnim pokrajinama njihove funkcije. Ovaj princip spominjan je već kod ustavnog uređenja na osnovu Ustava iz 1946. godine.

Stanovište da su republike odnosno autonomne pokrajine primarno mesto za realizaciju suverenih prava radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije imalo je za posledicu novu podelu funkcija između federacije, s jedne, i republika i autonomnih pokrajina, s druge strane.

Prava i dužnosti koje je nakon 1953. godine dobivala federacija u ovakvom ili onakvom obliku na račun republika sada su se znatno smanjili. To je posebno očigledno u oblasti zakonodavstva. Prihvatanjem ustavnih amandmana u celosti je odnosno pretežno prestalo da važi oko 100 saveznih zakona koji su regulisali pitanja koja su sada u nadležnosti republika odnosno autonomnih pokrajina.[79]

---

[78] Isto, str. 198. i dalje.

[79] Vidi: Ustavni zakon za sprovođenje ustavnih amandmana XX—XLII, „Sl. list SFRJ", br. 29/71.

Prava i dužnosti federacije odnosno nadležnosti saveznih organa sada su određene po strogo enumerativnom principu, što treba da onemogući federaciji da širi svoja prava na račun republika odnosno autonomnih pokrajina (amandman XX).

Istovremeno je u oblasti saveznog zakonodavstva prihvaćena značajna novina, naime eliminisano je dosadašnje razlikovanje tri vrste saveznog zakona (potpunih, osnovnih i opštih), jer i ovo razlikovanje je, između ostalog, doprinosilo tome da savezno zakonodavstvo preuzima kompetencije republika.[80] Ne samo što je novim uređenjem eliminisan različit položaj republika u odnosu na pojedine vrste saveznih zakona, već republike i autonomne pokrajine imaju pravo da svojim zakonima, u okviru svojih prava i dužnosti uređuju sva pitanja koja inače prema Ustavu spadaju u nadležnost saveznog zakonodavstva (amandman XXXI).

To znači, u suštini, da ne postoje takozvani isključivi poslovi federacije, jer nijedna pravna oblast nije više rezervisana isključivo za savezno zakonodavstvo, već u svim oblastima dobijaju svoja prava zakonodavstva republika i autonomnih pokrajina.

U ustavnim amandmanima data je nova definicija federacije, republike i autonomne pokrajine. Izražen je ojačan položaj republika i autonomnih pokrajina. Pri definisanju federacije karakterističan je naglasak na njenim strukturnim delovima[81], tako da se u tom pogledu ova definicija (amandman XX, tač. 2) razlikuje od definicije predviđene u Ustavu iz 1963. godine pre svega u dva pravca.

Dok je po Ustavu iz 1963. godine SFRJ definisana kao „savezna država dobrovoljno udruženih i ravnopravnih naroda", u novoj definiciji stoji da je „savezna država kao državna zajednica dobrovoljno udruženih naroda i njihovih socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova u sastavu Socijalističke Republike Srbije". Dakle, naglasak nije samo na zajednici naroda, već i na zajednici njihovih federalnih jedinica.

Druga razlika jeste u tome da nova definicija kao strukturni element federalizma ne tretira samo republike već i autonomne pokrajine.

S obzirom na ranije istaknuto ustavno stanovište gde se realizuju suverena prava, razumljivo je što je u ustavnim amandmanima (amandman XX, tač. 3) jače naglašen značaj republike kao države i njena nacionalna osnova. Dok je u ranijoj definiciji (član 108. Ustava iz 1963. godine) sjedinjena njena dvostruka priroda kao države i socijalističke demokratske zajednice, gde je bilo jednostavno rečeno da je republika „državna socijalistička demokratska zajednica", nova definicija posebno tretira dvostruku društvenu ulogu republike i ističe da je republika „država zasnovana na su-

---

[80] E. Kardelj op. cit., str. 31.

[81] U vezi s ovim ne tretiraju se svi elementi definicije federacije, republika i autonomnih pokrajina. Vidi detaljnije: Strobl — Kristan — Ribičič, *Ustavno pravo SFRJ,* Pravni fakultet u Ljubljani, 1976, str. 265—266.

verenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi..."

Autonomna pokrajina ima, doduše konstitutivni status federalizma i u mnogo čemu je u odnosima unutar federacije izjednačena sa republikom, ali ipak nije definisana kao država, već jednostavno kao „društveno-politička zajednica". Autonomne pokrajine predstavljaju primarno mesto za ostvarenje suverenih prava radnih ljudi, naroda i narodnosti obe pokrajine u okviru Socijalističke Republike Srbije.

Kao drugu karakteristiku ustavnih promena iz 1971. godine koje se tiču odnosa u federaciji naveli smo jačanje ravnopravnosti naroda i narodnosti. To suštinski znači ustavno rešenje po kojem su republike odnosno autonomne pokrajine osnovno i primarno mesto za realizaciju suverenih prava radnih ljudi, narda i narodnosti, a takođe i prihvatanje ravnopravnog položaja naroda i narodnosti unutar federacije.

Time što republike odnosno autonomne pokrajine razvijaju svoju samostalnost, time što su gospodar „u svojoj kući", uspostavljen je i osnov za njihovu ravnopravnost pri ostvarenju onih poslova koji su od zajedničkog značaja i koje svi narodi i narodnosti ostvaruju na nivou federacije.

Ustavni amandmani su ojačali mehanizme i sredstva za stvaranje ove ravnopravnosti. Među ovim mehanizmima značajan je princip pariteta. U saveznim organima je ovo, sem za Veće naroda, prihvaćeno i za predsedništvo SFRJ (amandman XXXVI), za Savezno izvršno veće (amandman XXXVIII), za međurepubličke komitete (amandman XXXIII) i za Ustavni sud Jugoslavije (amandman XL).

Drugo sredstvo koje će obezbediti ravnopravnost su novouvedeni oblici neposrednog saodlučivanja republika i autonomnih pokrajina pri realizaciji zajedničkih funkcija federacije. Za najznačajnija pitanja iz oblasti ekonomske politike (npr. društveni plan Jugoslavije, monetarni sistem, emisija novca, devizni sistem, spoljnotrgovinski promet, carinska i necarinska zaštita, društvena kontrola cena itd.) u ustavnim amandmanima je određeno (amandman XXXIII) da o njima organi federacije odlučuju na osnovu usklađenih stavova sa republikama i autonomnim pokrajinama. To znači da Savezna skupština odnosno Savezno izvršno veće o ovim pitanjima ne mogu odlučivati (sem privremenih mera) ako nije dobijena saglasnost svih republika i autonomnih pokrajina. Ovo usklađivanje stavova republika i autonomnih pokrajina obezbeđuje Savezno izvršno veće preko međurepubličkih komiteta.

Bilo je potrebno takođe da republike i autonomne pokrajine daju svoju saglasnost na određene vrste međunarodnih ugovora koje je zaključivala federacija (amandman XXXV, tač. 1). Poseban oblik saradnje republika i autonomnih pokrajina pri ostvarenju funkcija federacije predstavlja i nov ustavno-revizioni postupak (amandman XXXII). Na osnovu ovih odredaba republike i autonomne pokrajine uključene su u sve faze ustavno-revizionog

postupka, i promena Ustava koju bi donela Savezna skupština ne važi ako je ne prihvate skupštine svih republika i autonomnih pokrajina.

Takođe je zagarantovana ravnopravnost jezika naroda i narodnosti Jugoslavije. Određeno je (amandman XXXI, tač. 7) da se savezni zakoni i drugi opšti akti saveznih organa donose i objavljuju u autentičnim tekstovima na jezicima naroda Jugoslavije. Za razliku od Ustava iz 1963. godine, sada jezici naroda Jugoslavije nisu određeni u Ustavu SFRJ, već jezike samostalno određuje svaki republički ustav.

Novina sadašnjeg uređenja jeste i u tome što se savezni zakoni i drugi opšti akti saveznih organa objavljuju kao autentični tekstovi na jezicima albanske i mađarske nacionalnosti.

Ustavni amandmani (amandman XXXV, tač. 3) obezbeđuju ravnopravnost jezika naroda Jugoslavije i u međunarodnim kontaktima. I u oružanim snagama Jugoslavije zagarantovana je ravnopravnost jezika naroda i narodnosti Jugoslavije i njihovih pisama (amandman XL, tač. 4). Izuzetno se pri komandovanju i vojničkoj obuci u Jugoslovenskoj narodnoj armiji može, u skladu sa saveznim zakonom, koristiti jedan od jezika naroda Jugoslavije, a u pojedinim delovima JNA takođe i jezici drugih naroda i narodnosti Jugoslavije. (Do tada je Ustav određivao da se pri vojničkoj obuci i komandovanju koristi srpskohrvatski jezik).

VII. FEDERATIVNI ODNOSI PO USTAVU SFRJ IZ 1974. GODINE

Na osnovu svega što je rečeno, očigledno je da su ustavni amandmani iz 1971. godine u mnogo čemu promenili unutrašnje odnose u federaciji. Pre svega je njima ojačan položaj republika i autonomnih pokrajina, dok se nadležnost federacije smanjila na neophodan minimum. Tako je, s jedne strane, obezbeđena samostalnost federalnih jedinica, a s druge, neophodno potrebno jedinstvo za egzistiranje i jačanje zajedničke federativne države.

Zadatak tih promena je bio, kao što kaže Edvard Kardelj, u tome da će „federacija biti samo nosilac onih funkcija koje može i mora obavljati u skladu sa takvim samoupravnim i suverenim položajem naroda i narodnosti i Ustavom određenim obimom zajedničkih interesa koje ovi ostvaruju preko organa federacije, a da, s druge strane, republike neposredno preuzimaju punu odgovornost ne samo za stanje u republici već i u federaciji"[82].

U tome je jezgro federacije, koju smo počeli da sprovodimo već ustavnim amandmanima od 1967. godine. Zbog toga je suština ustavnih amandmana iz 1971. godine ugrađena u Ustav SFRJ iz 1974. godine.[83]

---

[82] E. Kardelj, op. cit., str. 30.

[83] Ustav SFRJ donet 21. februara 1974, „Sl. list SFRJ", br. 9/74.

U osnovnim načelima novog Ustava prihvaćeno je i ustavno rešenje po kojem su republike, odnosno autonomne pokrajine primarno i osnovno mesto za realizaciju suverenih prava narodâ i narodnosti. Ovakva polazna tačka imala je za posledicu novu podelu funkcija između federacije i republika odnosno autonomnih pokrajina, koja je takođe sankcionisana u novom Ustavu. Novi Ustav takođe prihvata definicije federacije i republike, odnosno autonomne pokrajine date u ustavnom amandmanu XX iz 1971. godine.

Uzeto u celini, za federativne odnose na osnovama novog Ustava karakterističan je sledeći okvir:

1) ustavni položaj republika i autonomnih pokrajina,
2) zajednički interesi koje jugoslovenski narodi i radni ljudi ostvaruju u Jugoslaviji,
3) onaj deo zajedničkih interesa koje kao funkciju federacije ostvaruju savezni organi i
4) princip odlučivanja u federaciji.

Ustavni položaj republika odnosno autonomnih pokrajina određen je već citiranim ustavnim stanovištem da radni ljudi i narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama odnosno autonomnim pokrajinama, a u okviru Jugoslavije samo onda kada je to u njihovom zajedničkom interesu i u skladu sa Ustavom Jugoslavije. Time je zagarantovana potpuna samostalnost republika odnosno autonomnih pokrajina pri uređenju društvenih odnosa unutar republike odnosno autonomne pokrajine, pri čemu, naravno, treba poštovati i zajednički dogovorene osnove društvenog uređenja SFRJ. Osnov takvog položaja republike, odnosno pokrajine je princip koji je istican tokom priprema ustavnih promena, naime „da svaki narod odnosno svaka republika — kao državni instrument radničke klase i radnih ljudi, odnosno naroda i narodnosti koje žive u njoj — mora samostalno raspolagati svojim radom i dohotkom, odnosno viškom rada".[84]

Zajednički interesi koje jugoslovenski narodi i narodnosti ostvaruju u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji su izraz saznanja da je takva jugoslovenska federacija najbolja garancija za samostalnost i suverenost svakog pojedinog naroda i narodnosti i svih zajedno. Zbog toga jugoslovenski narodi i narodnosti u federaciji ostvaruju i obezbeđuju: socijalističke društvene odnose zasnovane na samoupravljanju radnih ljudi i zaštiti socijalističkog samoupravnog sistema; nacionalnu slobodu i nezavisnost; bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti; jedinstvene interese radničke klase i solidarnost radnika i svih radnih ljudi itd. (osnovna načela I/1).

Jedna od karakteristika odnosa u federaciji jeste u tome da jugoslovenski narodi i narodnosti ne ostvaruju sve zajedničke interese isključivo preko saveznih organa, već pojedine od tih zajedničkih interesa — s obzirom na njihovu prirodu — i nepo-

[84] E. Kardelj, *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena*, „Komunist" 1973, str. 86.

srednom saradnjom i dogovaranjem republika, autonomnih pokrajina i opština, zatim samoupravnim sporazumevanjem, društvenim dogovaranjem i udruživanjem organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica, aktivnošću društveno-političkih i drugih društvenih organizacija i društava, a takođe i slobodnim aktivnostima građana (član 244/2. Ustava SFRJ).

Celokupan sistem odnosa u federaciji kao što ih prihvata Ustav sam po sebi zahteva da su zajednički interesi koji su definisani kao prava i dužnosti federacije i koje federacija ostvaruje preko saveznih organa tačno određeni (enumerativni princip). To znači da savezni organi ne mogu da obavljaju nikakve druge nadležnosti sem onih koje su u Ustavu predviđene. Novi Ustav ne prihvata sistem rezervnih klauzula i onemogućava bilo kakvo širenje nadležnosti saveznih organa na račun republika odnosno autonomnih pokrajina.

Sistem enumerativnog određivanja nadležnosti saveznih organa je logličan s obzirom na odnose koji se javljaju između federacije, s jedne, i republika i autonomnih pokrajina, s druge strane. Radi se o principu da su republike odnosno autonomne pokrajine osnovno i primarno mesto za ostvarenje suverenih prava radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije. Ako posmatramo odnos između saveznih i republičkih i pokrajinskih organa, očigledno je da presumpcija nadležnosti ide u korist republičkih i pokrajinskih organa (pri tome se ne uzima u obzir položaj opštine kao osnovne društveno-političke zajednice jer pretpostavka nadležnosti ide u njenu korist ako analiziramo prilike između opštine, s jedne, i republike i federacije, s druge strane).

Prava i dužnosti federacije, koje ova ostvaruje preko saveznih organa uglavnom su određeni u članu 281. Ustava, a pored toga su u pojedinim delovima Ustava formulisani kao nadležnosti pojedinih saveznih organa. (Skupštine SFRJ, Predsedništva SFRJ, Predsednika Republike, Saveznog izvršnog veća, saveznih upravnih organa itd.).

S obzirom na ustavni položaj republika i autonomnih pokrajina veoma je značajno kakvi su principi prihvaćeni kod odlučivanja o zajedničkim poslovima na nivou federacije. Ovi odnosi zauzimaju važno mesto u Ustavu. Pored toga što su u osnovnim načelima određeni glavni principi za odlučivanje u federaciji, novi Ustav sadrži posebnu glavu (treći deo Ustava, član 244-279) koja reguliše odnose u federaciji. Značajna su, pre svega, četiri principa na osnovu kojih radni ljudi, narodi i narodnosti u federaciji odlučuju, i to:

— sporazumevanje republika i autonomnih pokrajina,

— solidarnost i uzajamnost,

— ravnopravno učešće republika u autonomnih pokrajina u organima federacije i

— odgovornost republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvitak i za razvitak socijalističke zajednice Jugoslavije kao celine.

Za unutrašnju homogenost i čvrstinu federacije svakako je najznačajniji princip ravnopravnosti naroda i narodnosti, što onemogućava bilo kakvu majorizaciju i različite oblike prevlasti pojedinih naroda nad drugim narodima i narodnostima. To istovremeno zahteva da se odluke federacije donose, pre svega, na principu sporazumevanja i dogovaranja, a ne nadglasavanjem, jer svaki sistem nadglasavanja sam po sebi negira ravnopravnost i slobodu odlučivanja. Zbog toga je u Ustavu postavljen princip ravnopravnog učešća u organima federacije. Za svaku zajednicu, a naročito za višenacionalnu socijalističku federativnu zajednicu, značajno je da se u njoj odnosi razvijaju na osnovu solidarnosti i uzajamnosti. Ovi principi su za našu federaciju od suštinskog značaja, jer zajedničkim snagama moramo savlađivati brojne prepreke, radi bržeg privrednog i celokupnog društvenog razvitka.

Bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije i solidarnost i uzajamnost u njihovim međusobnim odnosima samo su dva elementa istih društvenih procesa.

Konačno, Ustav ističe i princip da su republike odgovorne ne samo za svoj sopstveni razvoj, već, istovremeno, i za razvoj jugoslovenske socijalističke zajednice kao celine. U ustavnoj teoriji se ističe prilog prakse jugoslovenskog federalizma karakteristikama participativnog i kooperativnog federalizma.[85]

Ravnopravnost republika i pokrajina u ostvarenju zajedničkih funkcija na nivou federacije zagarantovana je prvenstveno ravnopravnim zastupanjem u odlučujućim organima federacije, dakle na osnovu pariteta. Sem toga, republike učestvuju u ostvarenju funkcija federacije i na neposredan način, i to tako što daju saglasnost na pojedine značajne odluke saveznih organa.

Princip paritetnog sastava saveznih organa sproveden je u novom Ustavu za sve važnije organe na nivou federacije, npr. u oba veća Skupštine SFRJ, u Predsedništvu SFRJ, u Saveznom izvršnom veću, Ustavnom sudu Jugoslavije, u Saveznom sudu itd. U tom pogledu se, dakle, novi Ustav suštinski razlikuje od Ustava iz 1963. godine, jer je tada princip pariteta važio samo za Veće naroda kao sastavno veće Saveznog veća (isto je ostalo i nakon reforme Ustava 1968. godine). Dok je paritetni sastav najčešće ostvaren tako što republike imaju jednak broj članova u saveznim telima, a autonomne pokrajine odgovarajući manji broj (Skupština, Izvršno veće, Ustavni sud, Savezni sud), u Predsedništvu Jugoslavije položaj republika i autonomnih pokrajina je izjednačen: svaka republika i svaka pokrajina ima u Predsedništvu po jednog člana.[86]

Ustav iz 1974. godine uvodi, sem toga, još i nov način saradnje republika i autonomnih pokrajina u realizaciji funkcija federacije, i to tako što propisuje neophodnost saglasnosti republika odnosno autonomnih pokrajina na određene odluke saveznih

[85] J. Đorđević, op. cit. str. 128.

[86] Po ustavnom amandmanu XXXVI (iz 1971. godine) republike su bile zastupljene u Predsedništvu SFRJ sa po tri člana, a autonomne pokrajine sa po dva.

organa. Najviše ima poslova o kojima odlučuje Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ, ali ne samostalno, već na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština (član 286/2). Pored toga, republičke i pokrajinske skupštine daju svoju saglasnost i na pojedine vrste međunarodnih ugovora (član 271). Značajno je i učešće republika i pokrajina u postupku za promenu Ustava SFRJ, tako da republičke i pokrajinske skupštine iznose svoje stavove odnosno mišljenja u pojedinim fazama ustavno-revizionog postupka, a konačno moraju dati svoju saglasnost na promenu Ustava sve republičke i pokrajinske skupštine, nakon čega Ustav donosi Savezno veće (član 402). Savezno izvršno veće donosi pojedine odluke i na osnovu saglasnosti nadležnih republičkih i pokrajinskih organa (član 355).

Nova struktura Skupštine SFRJ suštinski se razlikuje od strukture Skupštine propisane na osnovu Ustava iz 1963. godine, odnosno njenih promena 1967. i 1968. godine. Umesto dosadašnjih pet veća[87], sada egzistiraju samo dva: Savezno veće i Veće republika i pokrajina. Oba veća sastavljena su na paritetnom principu. (U Saveznom veću ima po 30, odnosno po 20 delegata, a u Veću republika i pokrajina po 12, odnosno po 8 delegata).

Pored toga se promenio i način odlučivanja Savezne skupštine. Dok je prema Ustavu iz 1963. godine preovladavalo dvodomno odlučivanje, to jest bilo je ravnopravno radno područje oba veća, sada po pravilu važi jednodomno odlučivanje, odnosno samostalno radno područje Saveznog veća i Veća republika i pokrajina. Dok Savezno veće donosi odluke samostalno, a pretpostavka nadležnosti govori u njegovu korist (član 285), Veće republika i pokrajina većinu odluka donosi na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština (član 286/1, 2). Po novom Ustavu, usklađivanje stavova republičkih i pokrajinskih skupština vrši se u okviru Veća republika i pokrajina a ne više u okviru republičkih komiteta, kao što je to bilo ranije na osnovu ustavnih amandmana iz 1971. Time što je usklađivanje stavova republičkih i pokrajinskih skupština vraćeno Saveznoj skupštini postignuto je „neuporedivo demokratičnije donošenje ovih akata, a takođe i veća odgovornost republika i pokrajina kako za njihovo usklađivanje tako i donošenje"[88]

Među ostalim karakteristikama uređenja odnosa u federaciji, u trećem delu Ustava treba istaći pre svega, jedinstvo jugoslovenskog tržišta. Po Ustavu radni ljudi i narodi i narodnosti Jugoslavije ostvaruju svoje ekonomske interese na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu (član 251). Protivustavan je svaki akt i svaka radnja kojom se podriva jedinstvo jugoslovenskog tržišta. Po Ustavu,

---

[87] Po Ustavu SFRJ iz 1963. godine, Saveznu skupštinu su činili: Savezno veće, Privredno veće, Prosvetno-kulturno veće, Socijalno-zdravstveno veće i Organizaciono-političko veće, dok su na osnovu ustavnih promena iz 1968. godine Saveznu skupštinu činili: Veće naroda, Društveno-političko veće, Privredno veće, Prosvetno-kulturno veće i Socijalno-zdravstveno veće.

[88] E. Kardelj, op. cit., str. 86.

osnova jedinstvenog jugoslovenskog tržišta su, između ostalog (član 252): slobodno kretanje i udruživanje rada i sredstava reprodukcije, slobodna razmena roba i usluga, jedinstvena valuta i jedinstven monetarni sistem, jedinstven devizni sistem, jedinstvene osnove kreditnog sistema, jedinstven sistem i zajednička politika ekonomskih odnosa sa inostranstvom, jedinstven carinski sistem, zajednička carinska politika, slobodno formiranje i udruživanje organizacija udruženog rada i slobodno obavljanje njihove delatnosti u celoj zemlji, slobodno istupanje na tržištu, usmeravanje privrednog i društvenog razvitka i usklađivanje odnosa na tržištu sa društvenim planiranjem na osnovu samoupravljanja itd.

Za obezbeđenje jedinstva jugoslovenskog tržišta odgovorne su sve društveno-političke zajednice, a ne samo federacija. Zbog toga republički ustavi imaju odgovarajuće odredbe kojima se određuje njihova odgovornost prema jedinstvu jugoslovenskog tržišta. Tako i Ustav SR Slovenije određuje obaveze Slovenije prema jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. U realizaciji jedinstva jugoslovenskog tržišta Socijalističkoj Republici Sloveniji, kao delu jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, garantuju se: svim organizacijama udruženog rada i njihovim udruženjima i radnim ljudima ravnopravni uslovi za vršenje njihovih delatnosti, za stvaranje dohotka, kao i za njihovo osnivanje i udruživanje; slobodno kretanje i udruživanje rada i sredstava reprodukcije, kao i slobodna razmena robe i usluga, naučnih dostignuća i stručnih iskustava, slobodno istupanje na tržištu, samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje o oživljavanju proizvodnje i prometa i o integrisanju društvenog rada; slobodno zapošljavanje građana pod jednakim uslovima koji važe u mestu zaposlenja i priznavanje prava iz rada koja utiču na ostvarenje prava iz socijalnog osiguranja i drugih prva, bez obzira u kom mestu SFRJ su ona stečena (član 105. Ustava SR Slovenije).

Karakteristike federativnih odnosa koje proizilaze iz Ustava iz 1974. godine koje se ovde tretiraju — razumljivo da u datom obliku nije bilo moguće raspravljati ove odnose u celini i detaljno — pokazuju da novi Ustav u svojim konkretnim rešenjima učvršćuje i prihvata federaciju koja se zasniva na principima AVNOJ-a.

Postojećim odnosima u federaciji pre svega je osiguran princip ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije, što je uz ostvareni princip nacionalnog samoopredeljenja i uz bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije koje je iskovano u njihovoj zajedničkoj narodnooslobodilačkoj borbi, odnosno zajedničkoj izgradnji nove Jugoslavije — najznačajnija tekovina te zajedničke borbe.

Branko Caratan

Staljinov pragmatski etatizam

Teoretski i praktički zahvat koji je kasnije po svom autoru i nosiocu postao poznat kao staljinizam označava istovremeno i teoretsku koncepciju i određeni oblik političkog sistema. Na žalost, može se konstatirati da je u oba svoja aspekta staljinizam izašao iz granica vremena i prostora u kojem je nastao. On je skoro u cjelini ili djelomično prisutan u različitim pojavnim modalitetima u nizu drugih zemalja i pokreta, a u nekim elementima i kod onih koji se trude da ga prevladaju i za koje riječ staljinizam predstavlja isključivo pežorativan pojam. Prema tome, moglo bi se reći da identifikacija osnovnih karakteristika staljinizma kao sistema političkih odnosa nije od interesa samo u izučavanju onoga što se dešavalo u prošlosti, već i danas zadržava svoju aktuelnost.

Prije svega moglo bi se reći da Staljin kao kreator i teorije i prakse staljinizma i jedno i drugo zasniva na pragmatskim potrebama svoje vlastite dnevne politike. Iako je ta politika imala svoje cik-cak kretanje i salto mortale obrte, ipak s gledišta cjeline nije nemoguće uspostaviti jedan koliko-toliko koherentan sistem teoretskih postavki i realno postojećih veza. Time se ne želi reći da su Staljinova politička teorija i njegov odnos prema pitanju socijalističke demokracije imali isključivo pravolinijski razvitak. Međutim, mora se istaći da Staljinova teorija države i pored izvjesnog diskontinuiteta, ima svoje utemeljenje u njegovom gledanju na revoluciju i na ulogu partije. Bilo bi pretjerano i jednostrano tvrditi da su njegova teorija i praksa diktirane isključivo pragmatikom vlastite političke pozicije. Znatan doprinos tome dala je i teoretska insuficijentnost Staljinova, usprkos tome što je on sam nastojao

da se javnosti prikaže kao genijalan teoretičar i četvrti klasik marksizma.[1]

U svom radu *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu* iz 1938. godine Staljin daje dokaze za ovakvu tvrdnju. Polazeći od teze da je historijski materijalizam primjena dijalektičkog materijalizma na proučavanje društva, Staljin dolazi do zaključka da već iz zakona prelaska kvantiteta u kvalitet jasno proizlazi nužnost i neizbježnost revolucionarnog puta u socijalizam (pod čime podrazumijeva oružanu revoluciju) i pogrešnost mirnog preobražaja kroz reformu.[2]

Naglasak na nasilju kao političkoj kategoriji i inače je nešto karakteristično za Staljina. Na istom mjestu iz 1924. godine gdje govori o revoluciji on naglašava moment „nasilja neograničenog zakonom" u određenju diktature proletarijata.[3] Ta odredba mogla bi se, možda, i zanemariti da Staljin ne samo teoretski, već i u praksi svoju vlast nije temeljio na nasilju bukvalno shvaćeno zaista neograničenim zakonom.[4]

Evolucija koja je Staljina udaljila od tradicionalnog socijalističkog učenja i lenjinizma započela je, po našem mišljenju, na jednom drugom pitanju. Kod klasičnog marksizma zastupana je teza o emancipaciji proletarijata koji se samo tako može suprotstaviti internacionalnom karakteru kapitalističkih odnosa. Lenjin je toj tezi dodao koncepciju o mogućnosti pobjede socijalističke revolucije u jednoj zemlji. U pogledu izgradnje socijalizma kao sistema novih društvenih odnosa i onda kada je međunarodni radnički pokret doživio svoju oseku, Lenjin je bio svjestan ovisnosti sovjetskog socijalizma o revoluciji u ostalim zemljama, a u prvom redu o pobjedi socijalizma na razvijenom Zapadu. U pitanju o mogućnosti opstanka sovjetske vlasti u jednoj zasebno uzetoj zemlji Staljin je držao Lenjinovu stranu u sporu s Trockim. Kasnije,

[1] N. S. Hruščov u svom čuvenom tajnom referatu na XX kongresu KPSS upozorava da je u prvobitnoj varijanti rukopisa *Kratke biografije* J. V. Staljina stajalo da je *Kratki kurs historije SKP(b)* napisala Komisija CK „pod rukovodstvom druga Staljina i uz njegovo najaktivnije osobno sudjelovanje". Međutim, na Staljinov zahtjev u objavljenu *Kratku biografiju* ušle su riječi da je Historiju SKP(b) „napisao drug Staljin i odobrila Komisija CK SKP(b)" (Nikita S. Krushchev, *The Crimes of Stalin — Special Report to the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union*, u: *Soviet Society*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1961, str. 289).

[2] Vidi: J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, 11. izd., OGIZ, Moskva, 1945, str. 535. i 541. — Time je Staljin, po vlastitom mišljenju, teoretski dopunio argumentaciju za svoju tezu iz 1924. godine po kojoj, ako se apstrahira eventualna mogućnost u dalekoj budućnosti, postoji samo nasilna revolucija kao sredstvo prelaza iz kapitalizma u socijalizam (V. J. Staljin, *O osnovama lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 31—32).

[3] Ibid, str. 30.

[4] Zato I. Deutscher i tvrdi da je osnovna razlika Staljina od marksizma i tradicionalnog socijalističkog učenja u pitanju o ulozi sile u transformaciji društva. Ako je ta distinkcija, možda, ipak suviše jednostrana i simplificirana, posve je točna Deutscherova opaska da bi Staljin mogao parafrazirati stari Marxov aforizam i reći da sila nije više babica, već majka novog poretka (I. Deutscher, *Stalin, A Political Biography*, Oxford University Press, London, 1961, str. 344).

1926. godine, Staljin tezu o mogućnosti pobjede revolucije u jednoj zemlji pretvara u tezu o mogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji.[5] Pod izgradnjom socijalizma ovdje se podrazumijeva uspostavljanje besklasnog društva.[6]

Teze o mogućnosti izgradnje socijalističkog društva u jednoj zasebno uzetoj zemlji, na jednoj strani, značila je moralnu podršku onima koji su osamljeni „jurišali na nebo", a na drugoj strani ona je prijetila, što se u kasnijoj praksi potvrdilo, da se emancipacija proletarijata pretvori u isključivo rusku stvar.[7] To će značiti da se počinju gubiti iz vida svjetski horizonti socijalizma, a da se pred očima zadržava samo socijalizam reduciran na ruski „model". I ta prijetnja veoma brzo je ugledala svjetlo dana. Već 1924. godine u polemici sa Trockim pojavljuje se kod Staljina uvjerenje koje implicira da svjetska revolucija treba biti u funkciji ruske iako i dalje priznaje da ruska revolucija ovisi o razvoju svjetske.[8] Dakle, dok je kod Lenjina ruska revolucija u funkciji svjetske, kod Staljina odnos se počinje pokazivati u obrnutom smjeru. Staljin i kasnije ponavlja da je ruska revolucija baza svjetske,[9] da bi završio tezom da je „naša revolucija" prototip i obrazac za svjetski revolucionarni pokret.[10]

Takvo situiranje Oktobra i sovjetske vlasti u svjetskim razmjerima u Staljinovoj dogmatskoj interpretaciji stvorilo je pretpostavku za koncepciju po kojoj su realizacije sovjetskog društva postajale mjerilo i kriterij socijalističkog. Čini se da veoma rano Staljin pokazuje jednu do krajnosti nekritičku intenciju: u njegovoj interpretaciji rješenja jedne zaostale zemlje u najtežoj fazi njenog postojanja predstavljana su za mjeru socijalizma za sve druge. Na taj način petrificirana je jedna praksa koja je pod pritiskom nužnosti dolazila do rješenja koja su bila veoma daleko od klasičnih socijalističkih ideala. To je stav od koga se u svoje vrijeme Lenjin izričito ograđivao.

---

[5] J. V. Staljin, *K pitanjima lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 136—141. i dalje.

[6] Tu Staljinovu tezu u sporu sa Zinovjevom i Kamenjevom podržao je i Buharin (Buharinov referat na XIV kongresu SKP(b), objavljen u Krležinom časopisu „Književna republika", Zagreb, br. 4, 1. rujan 1926, str. 192—194).

[7] Vidi zanimljivo razmišljanje o tome kod I. Deutschera, *The Unfinished Revolution, Russia 1917—1967*, Oxford University Press, London, 1967, str. 67.

[8] J. V. Staljin, *Oktobarska revolucija i taktika ruskih komunista*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 104—105.

[9] J. V. Staljin, *O opozicionom bloku u SKP(b)* (tekst iz 1926), *Djela*, tom 8, OGIZ, Državna naklada političke literature, Moskva, 1948, str. 216.

[10] J. V. Staljin, *O Programu Kominterne* (plenum CK SKP(b) 1928), *Djela*, tom 11, str. 151—152. — Takvo shvaćanje podupire i Buharin izjavom da se interesi međunarodne revolucije podudaraju s „interesima ojačanja i razvoja naše unije" (Buharinov referat, cit. izd., str. 194).

Zato nije slučajno da je Staljin već 1924. godine smatrao da je sovjetska vlast razvijeni i „konačni" oblik proleterske vlasti.[11] Takva postavka već u korijenu eliminira i primisao o mogućnosti različitih oblika diktature proletarijata.[12]

Sličan primjer nekritičkog uzdizanja specifičnog ruskog rješenja na razinu univerzalnog propisa za sve revolucije i sve zemlje vidljiv je i iz teze da je rukovođenje jedne partije i jednostranački sistem bitan element diktature proletarijata, a u Rusiji i neophodan preduvjet pobjede Oktobra.[13]

Iako se može reći da je moguće uočiti već veoma rano teoretske korijene Staljinovih etatističkih sklonosti, bilo bi suviše jednostrano reći da kod njega nije bilo, barem u prvo vrijeme, mjestimično i tome proturječnih stavova koji se odlikuju i izvjesnim demokratskim akcentima. Ova konstatacija odnosi se približno na period od zaključno 1930. godine. Poznato je da je Staljin u mnogim unutarpartijskim raspravama za Lenjinova života zagovarao Lenjinove stavove. Na toj činjenici je i kasnije nastojao da utemelji svoj autoritet. Na primjer, 1921. godine u diskusiji o sindikatima Staljin se u polemici s Trockim suprotstavlja metodi prinude u sindikatima i zalaže se za metodu uvjeravnja.[14] Međutim, iako je tada zastupao demokratsku varijantu djelovanja sindikata, Staljin je u osnovi ipak sindikat vidio samo u okvirima funkcioniranja etatistički etabliranog političkog sistema. Kada kasnije, 1926. godine, govori o položaju sindikata u sistemu transmisija, on u sindikatu vidi samo „školu komunizma" i kadrovski rezervoar upravljača „za rukovodeće poslove".[15] Ali tu Staljin pod „školom komunizma" ne

[11] J. V. Staljin, *O osnovama lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 35.

[12] Zanimljivo je da Višinski pokazuje, kada apologetski interpretira Staljinovo shvaćanje diktature proletarijata, da ni Staljin ni on ne razumiju bit Lenjinove misli o obilju formi diktature proletarijata. Obojica smatraju da se tu misli na različitosti u dimenziji vremena, a ne vide da se to odnosi prije svega na dimenziju prostora (uporedi: A. J. Višinski, *Učenje Lenjina — Staljina o proleterskoj revoluciji i državi*, Pravna naklada Ministarstva pravde SSSR-a, Moskva, 1947, str. 88—89; J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, str. 604—605).

[13] J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, str. 94, 115, 163; *Djela*, tom 9, str. 47; tom 11, str. 29. — Treba upozoriti da jednostranački sistem nije nikada bio programski projektiran u Boljševičkoj partiji. To je prije svega jednostavno posljedica opredjeljivanja ostalih stranaka u odnosu na rezultate oktobarske revolucije. Staljinova argumentacija koja se svodi na to da jednoj klasi odgovara samo jedna partija neodrživa je i zato što u svijetu postoje brojni primjeri da su i građanska i radnička klasa predstavljene s više stranaka. Obrana jednopartijskog sistema i apsolutiziranje prakse sovjetske vlasti očito je kod Staljina pragmatski zahtjev. Borba za vlast u njegovoj režiji nije trpila opoziciju niti u vlastitoj stranci, a kamoli van nje. A da i ne govorimo da kod njega nema ni riječi o procesu odumiranja partije kao političke kategorije (uporedi o tome: I. Deutscher, *Stalin*, cit. izd., str. 381; P. Vranicki, *Historija marksizma*, II, „Naprijed", Zagreb, 1971, str. 69).

[14] J. V. Staljin, *Naše nesuglasice*, *Djela*, tom 5, str. 8—12.

[15] J. V. Staljin, *K pitanjima lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 119.

misli na „školu upravljanja" za sve trudbenike — što je bila Lenjinova teza — već u sindikatu vidi isključivo izvor novih profesionalnih upravljača.

Staljin se 1923. godine zalaže za široke rasprave, slobodnu kritiku, izbornost u partiji, a protivi se militarizaciji partije i shvaćanju da je partija „nešto slično sistemu ustanova".[16] U raspravama na XIV kongresu partije, 1925. godine, protivi se zahtjevu Zinovjeva i Kamenjeva da se Trocki isključi iz Politbiroa, kao i metodi amputacija i „puštanja krvi" jer je „zahtijevanje krvi" opasno: „danas smo jednoga odsjekli, sutra drugog, prekosutra trećeg — koliko će nas onda ostati u partiji?"[17] — patetično zaključuje Staljin. Nije skoro niti potrebno podsjećati da se ovdje Staljin u metodi rada partije protivi upravo onome što će kasnije biti osnova njegove prakse: ugušivanje diskusija u partiji, svođenje partije na aparat („sistem ustanova") s vojničkom poslušnošću prema gore uz eliminiranje svih oponenata i uz fizičke likvidacije („zahtijevanje krvi").

Ni Staljinov stav prema problemu birokratizma nije bio bez izvjesnih cik-cak skretanja. Već 1923. godine Staljin priznaje postojanje birokratizma u državnom aparatu i njegov negativni utjecaj na partiju.[18] Godinu dana kasnije brani aparat od optužbi Trockog i suprotstavlja se njegovoj paroli o potrebi borbe s „aparatčicima".[19] To mu ne smeta da 1925. godine ponovo zapazi da postoji opasnost od utjecaja aparata na partiju i od njegovog jačanja.[20] Godinu dana nakon toga ponovo brani partijski aparat od optužbi za birokratizam.[21]

Godine 1928. kod Staljina se primjećuju posljednja demokratska razmišljanja o fenomenu birokratizma. U govoru o aprilskom plenumu CK i CKK čak predlaže da se rukovodioci iz centralnih organa (članovi CK, Prezidijuma CKK, vlade itd.) šalju na rad u unutrašnjost kao obični radnici. Međutim, dok se u Lenjinovo vrijeme sličan zahtjev smatrao za izrazito antibirokratsku terapiju, Staljin drži da je to potrebno zato da bi visoki rukovodioci provjerili izvršavanje vlastitih odluka.[22] Doduše, u govoru na VIII kongresu Komsomola Staljin postupno korektno zaključuje da je lijek protiv birokratizma u kontroli odozdo, zalaže se za oživljavanje proizvodnih savjetovanja i stalnih kontrolnih komisija sindikata i zaključuje da birokracija, partijska i sindikalna,

---

[16] J. V. Staljin, *O zadacima partije, Djela*, tom 5, str. 359—363.

[17] J. V. Staljin, *Zaključna riječ o političkom referatu Centralnog komiteta* (XIV kongres SKP(b), 1925), *Djela*, tom 7, str. 379—380.

[18] Vidi: J. V. Staljin, *O zadacima partije, Djela*, tom 5, str. 360—361.

[19] Uporedi: J. V. Staljin, *Referat o narednim zadacima partijske izgradnje* (XIII konferencija RKP(b), 1924), *Djela*, tom 6, str. 15—16.

[20] J. V. Staljin, *Pitanja i odgovori, Djela*, tom 7, str. 171.

[21] Vidi: J. V. Staljin, *O opozicionom bloku u SKP(b), Djela*, tom 8, str. 324—325.

[22] Uporedi: J. V. Staljin, *O radu zajedničkog aprilskog plenuma CK i CKK, Djela*, tom 11, str. 62—63.

ignorira prijedloge tih radničkih organa i na taj način koči njihov rad.[23] Ali, i bez obzira na tu intervenciju, kraj 30-tih godina predstavlja labuđi pjev tih savjetodavnih neposredno-demokratskih radničkih organa u poduzećima.

Staljin 1928. godine čak izričito naglašava da birokratizam nije samo odugovlačenje i „kancelarština", na što je kasnije staljinistička ideologija svela čitav problem. Ali Staljin ne propušta da ipak tu u svojoj obradi interpretira Lenjina. Dok je Lenjin tvrdio da je konkretni ruski birokratizam povezan sa sitnoburžoaskom stihijom, Staljinu to služi kao dokaz za tvrdnju: „Birokratizam je manifestacija buržoaskog utjecaja na naše organizacije." Takav stav implicira da je birokratizam strano tijelo u socijalizmu, skoro posljedica buržoaske zavjere, a ne pojava s kojom će socijalizam dugo ratovati. Na istom mjestu Staljin vidi suzbijanje birokratizma u kontroli odozdo, „privlačenju" radnika i seljaka, razvijanju demokracije i „samokritike".[24] O upravljanju samih radnika tu nema ni riječi. Na XVI kongresu SKP(b) on se posljednji put vraća ozbiljnije na problem birokratizma. Tada predlaže kao mjere za borbu s birokratizmom: samokritiku, provjeru izvršenja odluka, čistku aparata i uzdizanje u aparat novih ljudi iz reda radnika.[25] Nije teško primijetiti da se ti prijedlozi vrte u krugu omeđenom temom „kako da funkcionira aparat". Pod „samokritikom" se, doduše, podrazumijevalo kritiku radnih masa odozdo i prijedloge, na primjer, proizvodnih savjetovanja i sličnih radničkih organa. Međutim, svođenje svega na „samokritiku", na što je spala sva borba s birokratizmom, pokazuje svu svoju impotentnost. Očito je da se birokratizam ne može ukloniti, a, čini nam se, niti ublažiti samo prijedlozima, jer je utemeljen u biti samog političkog fenomena. A Staljinu ni tada, prvih godina njegove vlasti, nije niti padalo na pamet da je moguće suzbijati birokratizam prenošenjem upravljanja na same radne mase. Kasnije, kada je čitava vlast bila sigurno koncentrirana u njegovim rukama i kada je likvidirana svaka mogućnost kritike, nestalo je i političkih rasprava o birokratizmu, jer nikoga nije ni bilo da otvori takvu temu.

Prvih godina Staljin je još posvećivao pažnju sovjetima s aspekta njihovog demokratskog karaktera. U spisu *O osnovama lenjinizma* iz 1924. godine on potcrtava važnost sovjetâ kao neposrednih i demokratskih organa radnih masa i ističe važnost njihovog stalnog i odlučujućeg sudjelovanja u upravljanju.[26] Iste godine XIII kongres SKP(b) založio se za politiku oživljavanja sovjeta i stvaranje pri sovjetima sekcija, komisija i savjetovanjâ u kojima će, pored deputata, biti okupljeni i drugi građani.[27] Go-

[23] J. V. Staljin *Govor na VIII kongresu VLKSM* (1928) *Djela*, tom 11, str. 70—72; *Protiv banaliziranja parole samokritike*, ibid, str. 133—134.

[24] Ibid., str. 131—132.

[25] Vidi: J. V. Staljin, *Politički referat Centralnog komiteta* (XVI kongres SKP(b), 1930), *Djela*, tom 12, str. 328.

[26] Uporedi: J. V. Staljin, *O osnovama lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 33—35.

[27] O tom širokom aktivu koji djeluje pri sovjetima govori se i na plenumu CK i CKK 1930. godine.

dinu dana nakon toga u javnom nastupu na Sverdlovskom univerzitetu protivi se nedemokratskim izbornim metodama i zaključuje da izbori svedeni na kancelarijsko progurivanje kandidata doveli su do otuđivanja niza seoskih sovjeta od masa.[28] Dakle, upozorava na one negativne momente koji će kasnije upravo zahvaljujući njemu postati uobičajena praksa ne samo seoskih sovjeta, a „staljinski ustav" iz 1936. godine likvidirat će neposredno-demokratske osnove samog sistema sovjetâ.

Prvih godina (1926—1928) Staljin još upozorava na potrebu respektiranja volje klase i masa, naglašava važnost podrške radničke klase i predlaže reanimiranje proizvodnih savjetovanja. Godine 1928. konstatira otuđenost rukovodstva od klase i radnih masa i upozorava na opasnost od iluzije o „nepogrešivosti vođâ". Zalaže se čak za pripremu radnika za upravljanje, ali u tu svrhu predlaže samo razvijanje „samokritike" i kritike.[29] Zato nije slučajno da se staljinistička praksa razvijala upravo u pravcu udaljavanja „nepogrešivih" vođâ od klase i radnih masa.

I u nekim zahvatima u sferi političke teorije Staljin u prvo vrijeme ne pokazuje puni razlaz sa zasadama marksizma. Godine 1925. još smatra da diktatura proletarijata nije sama sebi cilj, da je socijalizam prijelaz ka društvu bez države, da treba privlačiti trudbenike na svakodnevno upravljanje državom.[30] U polemici s Trockim 1926. godine čak obara tezu Trockog da ne može postojati armija bez države i dokazuje da je moguće društvo bez države, ali koje, i pored toga, ima ipak armiju. U prilog tome poziva se na povijesne primjere i tekst Programa SKP(b).[31] Godinu dana kasnije Staljin se vraća na sličnu temu i izjašnjava se za mogućnost mjera koje vode k društvu bez države i u uvjetima kapitalističkog okruženja.[32] Godine 1928. u jednom pismu tvrdi da ostvareni socijalizam predstavlja društvo bez klasa i države.[33] Ovdje nije teško uočiti da „rani" Staljin pobija neke postavke koje će nešto kasnije dići sam na razinu neprikosnovenih istina. Upravo je sam Staljin desetak godina kasnije lansirao tezu o potrebi zadržavanja socijalističke države zato što je nužna armija kao zaštita sovjetskog društva u uvjetima kapitalističkog okruženja i proglasio da je socijalizam u SSSR-u u osnovi izgrađen.

Gdje su korijeni takve Staljinove teoretske konfuzije i proturječnih stavova? Njih nije moguće objasniti samo zaokretima i potrebama političke prakse. Politička pragmatika očito je bila presudna, ali postoje, čini nam se, indicije koje upućuju na to da

---

[28] J. V. Staljin, *Pitanja i odgovori*, *Djela*, tom 7, str. 184.

[29] Vidi: J. V. Staljin, *K pitanjima lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 124—130; *O privrednoj situaciji Sovjetskog Saveza i politici partije*, *Djela*, tom 8, str. 140—141; *O radu zajedničkog aprilskog plenuma CK i CKK* (1928), *Djela*, tom 11, str. 34—38. i 81.

[30] J. V. Staljin, *Pitanja i odgovori*, *Djela*, tom 7, str. 159—163.

[31] Uporedi: J. V. Staljin, *Zaključna riječ* (VII prošireni plenum IK KI, 1926), *Djela*, tom 9, str. 129—130.

[32] Vidi: J. V. Staljin, *Razgovor s prvom američkom radničkom delegacijom*, *Djela*, tom 10, str. 95.

[33] J. V. Staljin, *Odgovor Kuštisevu*, *Djela*, tom 11, str. 312.

Staljin jednostavno nije od početka shvaćao i prihvaćao dosljedno neke fundamentalne teze socijalističkog pokreta i marksističke političke teorije. Na primjer, Staljin nikada nije prihvaćao ideju o samoupravljanju radnikâ kao bazičnu postavku socijalizma.[34] Staljin nije uviđao da je prisutnost države znak prisutnosti klasnog društva u prelaznom periodu. Odatle i proizlazi njegov stav o oblicima participacije građana u upravljanju. I onda kada o njima govori, oni za njega predstavljaju samo poboljšanje metodâ rada državnih organa ili pripremu za uključivanje novih ljudi u te organe, a ne izraz procesa odumiranja države.[35]

Staljinov kasniji stav prema pitanju o državi može se već veoma rano naslutiti. Kada se to kaže, onda tu ne mislimo u prvom redu na to da Staljin već 1923. godine prebacuje realizaciju ideje komune za daleku budućnost.[36] Puno je relevantnije s kakvim argumentima on to radi, u kakvom kontekstu to iskazuje. Nesumnjivo je situacija sovjetske vlasti tada bila daleko od toga da bi ideja komune mogla biti prvi, neposredan naredni zadatak. Pred sovjetskom vlašću stajali su neki prethodni, istina, s gledišta velikih ciljeva socijalizma veoma prozaični, ali neodloživi zadaci. Međutim, Staljin odlaganje realizacije ideje komune ne shvaća kao taktičko odstupanje, već je stavlja ad acta i od toga pravi potpun principijelan teoretski i praktički strategijski zaokret. To je vidljivije iz analize Staljinovog teksta *O osnovama lenjinizma* napisanog 1924. godine. Već se tu vidi da je on u raskoraku sa osnovnim političkim zasadama marksizma. Staljin, na primjer, ne shvaća zašto Marx i Engels govore o potrebi razbijanja mehanizma stare, buržoaske države. On to interpetira tako kao da se tu radi o tome da su se time Marx i Engels izjasnili za nasilnu revoluciju[37], a uopće ne primjećuje osnovnu intenciju njihove teze. On ne vidi da su oni bili za likvidaciju građanske države zato što proleterska država više nije trebala biti država u pravom smislu te riječi, već novi kvalitet koji treba omogućiti proces odumiranja države. I dalje: Staljin u istom tekstu eksplicitno kaže da se u socijalizmu vrše samo pripreme za odumiranje države. A proces odumiranja je, po njegovom mišljenju, kvalitet vezan isključivo za besklasno, komunističko

---

[34] To je vidljivo i iz Staljinovog govora na plenumu CK 1929. godine kada je optužio Buharina [illegible] izam, jer je Buharin tvrdio da se socijalisti principijelno neprijateljski odnose prema državi. Lenjin je za isti tekst predbacio svojevremeno Buharinu samo nejasnost, a Staljinu najviše smeta što se Buharin negativno izjasnio o svakoj državi kao državi! (J. V. Staljin, *O desnom skretanju u SKP(b)*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 248—253).

[35] I Staljinovo suprotstavljanje identifikaciji diktature proletarijata i diktature partije samo je formalnog karaktera (uporedi: J. V. Staljin, *K pitanjima lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 12[illegible]—[illegible]3, 12[illegible] i 133—134; *Zaključna riječ* (VII prošireni plenum IK KI, 1926), *Djela*, tom 9, str. 79—80; P. Vranicki, *Historija marksizma*, II, cit. izd., str. 68).

[36] J. V. Staljin, *O zadacima partije, Djela*, tom 5, str. 360.

[37] J. V. Staljin, *O osnovama lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 31.

društvo.[38] Tu je, dakle, već veoma vidljiva njegova revizija marksizma.[39]

I naredne nekolike godine Staljin daje naslutiti kakva su njegova gledanja na teoriju države i kako će ih konačno formulirati.[40] U spisu *K pitanjima lenjinizma* iz 1926. godine Staljin govori o diktaturi proleterijata prvenstveno iz rakursa državnosti, a sudjelovanje masa u upravljanju ne spominje kao bitan element proleterske diktature. On o diktaturi proletarijata govori ili s gledišta njene „državne naravi" ili s gledišta „mehanizma" njenog funkcioniranja. U oba slučaja odumiranje države i demokratizacije ne spominju se kao bitni elementi proleterske države. U koncepciji „transmisijâ" i „polugâ" nema teze o neposrednom upravljanju radnih masa, odnosno o proletarijatu organiziranog kao država. Sam sistem „transmisijâ" koji je spominjao još Lenjin kod Staljina je bukvalno i jednostrano shvaćen.[41] U Staljinovoj verziji u mehanizmu diktature proletarijata veoma je jasno tko je politički subjekt, a tko objekt političkog događaja: „Niti jedna važna odluka masovnih organizacija proletarijata ne razmatra se bez rukovodećih direktiva partije... Diktatura proletarijata sastoji se iz rukovodećih direktiva partije plus provođenje tih direktiva od strane masovnih organizacija proletarijata plus njihovo pretvaranje u život od strane stanovništva."[42]

Do dalje eskalacije u zaokruživanju Staljinive teorije države dolazi 1928. godine. Staljin izjavljuje da klasni neprijatelji ne samo što nisu nestali, već da čak rastu i istupaju protiv sovjetske vlasti. U prilog tome navodi teškoće na selu i takozvani šahtinski slučaj. Odatle izvlači zaključak o potrebi da partija „podiže bojnu spremnost radničke klase protiv njenih klasnih neprijatelja."[43] Iste godine Staljin formulira tezu da se klasna borba, što se ide dalje, sve

---

[38] Ibid, str. 34—35.

[39] Ovdje bi se moglo primijetiti da ta revizija u ovom slučaju nije bila diktirana razlozima političkog pragmatizma. Borba za vlast i oko vlasti kasnije će, doduše, utjecati bitno na kompletiranje Staljinove teorije države, ali tu, u predavanjima na Sverdlovskom sveučilištu, devijacija je izvršena unutar teorije bez relacije s dnevnom praksom.

[40] Tvrdnja da je unutar partijske ideologije teorija države ostala nepromijenjena sve do 1929. godine, kakvu zastupa R. V. Daniels, očito, po našem mišljenju, ne važi za samog Staljina jer je on puno ranije napustio klasičnu marksističku teoriju države, ukoliko se uopće može reći da je i prije prihvaćao sve njene konsekvence (R. V. Daniels, *The „Withering Away of the State" in Theory and Practice*, u: *Soviet Society*, cit. izd., str. 122).

[41] J. V. Staljin, *K pitanjima lenjinizma*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 117—121.

[42] Ibid, str. 121. i 123. — Kao ilustraciju navodimo samo kako je Staljin zamišljao ulogu političke organizacije omladine. Komsomol treba pomagati partiji u političkom odgoju mlade generacije i pripremati kadrovske rezerve za političke funkcije — smatrao je Staljin (ibid, str. 119). O omladini kao samostalnom faktoru političkog života, subjektu političke djelatnosti — na čemu je toliko inzistirao Lenjin — tu nema ni govora.

[43] J. V. Staljin, *Govor na VIII kongresu VLKSM*, *Djela*, tom 11, str. 69—70.

više zaoštrava.[44] U referatu na sjednici CK 1933. godine Staljin precizno definira da se uništenje klasa ne postiže kroz smirivanje klasne borbe, već upravo kroz njeno jačanje, a da do odumiranja države ne dolazi „kroz slabljenje državne vlasti, već kroz njeno maksimalno jačanje". Jačanje države nije potrebno samo radi klasne borbe unutar zemlje, već i zato da bi se organizirala obrana od „kapitalističkog okruženja."[45] Tu se primjećuje da Staljin priprema novu argumentaciju za svoju tezu o jačanju države — kada ne bude klasnog neprijatelja, tada će se pozivati na „kapitalističko okruženje".

Na XVI kongresu SKP(b), 1930. godine, Staljin se izjašnjava i za odumiranje i za jačanje države. Njegova — kako kaže — „marksistička formula" je u tome da jačanje države priprema uvjete za odumiranje državne vlasti.[46]

Tezu o putu u besklasno društvo kroz razvijanje klasne borbe i jačanje diktature proletarijata Staljin ponavlja 1934. godine na XVII kongresu partije.[47] Zanimljivo je da je sam Staljin još 1928. godine izjavio da nakon XV kongresa partije, održanog 1927. godine, više nema opozicije u partiji.[48] A ipak ta nepostojeća opozicija kasnije će, po njegovim optužbama, u sprezi s klasnim neprijateljem biti glavni uzrok rasplamsavanja klasne borbe. Naravno, i svi oni koji nisu prihvaćali Staljinovu teoriju jačanja države i koji su inzistirali na izvornoj marksističkoj teoriji odumiranja države došli su u opasnost da budu proglašeni klasnim neprijateljem jer su slabili sovjetsku vlast u klasnoj borbi.

S prihvaćanjem Staljinove teorije jačanja države došla je u pitanje ne samo marksistička teorija odumiranja države, već i marksistička pravna teorija. Njen najistaknutiji predstavnik J. B. Pašukanis prvo je bio prisiljen da se odrekne svojih razmišljanja o teoriji države, da bi zatim pala i njegova teorija odumiranja prava u socijalizmu, prava kao kategorije koja egzistira kao relikt klasnog društva.[49] Oslobođeni prostor u pravnoj znanosti popunio je službeni pravni mislilac Višinski, koji je, polazeći od teze da radnička klasa izražava volju naroda, zaključio da je pravo „izraz volje čitavog naroda" i da prema tome ima permanentan karakter.

---

[44] J. V. Staljin, *O industrijalizaciji i problemu žita, Djela,* tom 11, str. 171.

[45] J. V. Staljin, *Rezultati prve petoljetke,* u: *Pitanja lenjinizma,* str. 394.

[46] J. V. Staljin, *Politički referat Centralnog komiteta XVI kongresu SKP(b), Djela,* tom 12, str. 369—370.

[47] J. V. Staljin, *Izveštaj XVII kongresu partije o radu CK SKP(b),* u: *Pitanja lenjinizma,* str. 467—468.

[48] J. V. Staljin, *O radu aprilskog zajedničkog plenuma CK i CKK, Djela,* tom 11, str. 29. — Za XV kongres partije (1927) udružena opozicija (Trocki, Zinovjev, Kamenjev) pripremila je zasebnu platformu i izašla s njom pred članstvo. U glasanju je bila poražena od Staljinove većine (724.000 : 4.000 glasova) (vidi: J. V. Staljin, *Politički referat Centralnog komiteta XV kongresu SKP(b),* (1927), *Djela,* tom 10, str. 336.

[49] Njegov najvažniji rad preveden je kod nas: J. B. Pašukanis, *Opšta teorija prava i marksizam,* „Veselin Masleša", Sarajevo, 1958.

Teorija koju je na taj način razvio Višinski ne implicira odumiranje države niti dovodi u pitanje Staljinovu koncepciju države.[50]

Nastojanje da se predimenzioniraju rezultati vlastite politike, nastojanje koje je kasnije često bilo nazivano „birokratski optimizam", natjeralo je Staljina da 1933. godine izjavi da je ekonomska osnova socijalizma već izgrađena u SSSR-u[51], da bi 1934. godine govorio o pobjedi socijalizma u SSSR-u na bazi likvidiranja opozicije u partiji, ostvarene industrijalizacije i kolektivizacije.[52] Ta misao doživjela je svoju konačnu formulaciju 1936. godine, kada je Staljin u govoru o Projektu novog ustava proglasio da je „u osnovnom" socijalizam u SSSR-u već izgrađen.[53]

Ovdje nije mjesto da se raspravlja o tome da li uopće socijalizam kao prelazni period može biti izgrađen a da ne promijeni svoj osnovni kvalitet koji ga čini prelaznim periodom. Za našu temu puno je važnije to što je teza o „izgrađenom" socijalizmu tražila da se povuku neke dalje konsekvence. Staljin je to i uradio. U istom govoru o ustavu proglasio je da u SSSR-u nema više neprijateljskih klasa.[54] Tri godine kasnije precizirao je vlastiti stav o klasnoj strukturi SSSR-a: nju čine radnici, seljaci i inteligencija, koji „žive i rade na principima prijateljske suradnje".[55]

Budući da je proglasio opću harmoniju u sovjetskom društvu, Staljin je bio prisiljen da potraži drugu argumentaciju za tezu o jačanju države u socijalizmu. Rješenje je pronašao u već najavljenoj internacionalizaciji problema klasne borbe. Na XVIII kongresu SKP(b), 1939. godine, on je „dopunio" neke „nerazvijene" opće postavke marksizma. Jednostavno je proglasio da klasična izvorna marksistička teorija odumiranja države nije vodila računa o međunarodnom faktoru. Zato, tvrdio je Staljin, Engelsova „formula" iz *Anti-Dühringa* ne vrijedi za SSSR jer nije vodila računa

---

[50] Opširnije o tome vidi: L. Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union*, Methuen & CO LTD, London, 1964, str. 466—469.

[51] J. V. Staljin, *Rezultati prve petoljetke*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 397.

[52] J. V. Staljin, *Izveštaj XVII kongresu partije o radu CK SKP(b)*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 465.

[53] J. V. Staljin, *O projektu ustava SSSR-a*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 514.

[54] Ibid, str. 510—512, 516. i 526.

[55] J. V. Staljin, *Izveštaj XVIII kongresu partije o radu CK SKP(b)*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 589. — Godinu dana ranije (1938) u svom spisu *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu* Staljin već proglašava opću harmoniju u sovjetskom društvu. On tvrdi da se u ostvarenom socijalizmu u SSSR-u „proizvodni odnosi nalaze u punom skladu sa stanjem proizvodnih snaga" (*Pitanje lenjinizma*, str. 558). U vezi s tom tvrdnjom P. Vranicki (*Historija marksizma*, II, cit. izd., str. 83) primećuje da je ta misao u suprotnosti sa tezom o jačanju klasne borbe u SSSR-u. Međutim, primjedba Vranickog ne stoji jer Staljin 1938. godine nije više svoju teoriju države oslanjao na tezu o jačanju klasne borbe. O tome govori i slijedeća Staljinova izjava iz 1939. godine: „mi imamo punu stabilnost unutrašnje situacije i takvu čvrstinu vlasti u zemlji na kojoj bi mogla da nam zavidi bilo koja vlada na svijetu" (*Izveštaj XVIII kongresu partije o radu CK SKP(b)*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 575).

o kapitalističkom okruženju jedne jedine, usamljene socijalističke zemlje. O odumiranju države nema ni govora zato što zemlja treba „dobro školovanu armiju, i dobro organizirane kaznene organe, i jaku obavještajnu službu, prema tome, treba imati svoju dovoljno jaku državu — zato da bi imala mogućnost da štiti dostignuća socijalizma od napada izvana".[56] Dakle, država je u socijalizmu potrebna zato što je potrebna armija. Ovdje Staljin tvrdi upravo ono što je jednom ranije veoma argumentirano sam pobijao kod Trockog.

Staljin je u istom referatu na XVIII kongresu partije, međutim, išao još i dalje od Trocskog i tvrdio da će i u periodu komunizma ostati država ukoliko se i tada zadrži kapitalističko okruženje.[57]

Staljinovo inzistiranje na tezi o jačanju države sve dok traje kapitalističko okruženje i nakon što je poslije drugog svjetskog rata okruženje SSSR-a prestalo pokazuje da je čitava argumentacija za teoriju jačanja države u socijalizmu i prije bila konstrukcija. Zanimljivo je da Staljin 1950. godine u diskusiji o pitanjima lingvistike — da bi teza o okruženju bila uvjerljivija — i dalje govori samo o jednoj socijalističkoj zemlji, a sve ostale zemlje su kapitalističke.[58] Da ne bi rušio svoju teoriju, vjerojatno je zato i proglasio druge socijalističke zemlje samo za narodne demokracije.

Uzgred rečeno, „dopuna" marksizma u teoriji države polazila je od pretpostavke da je Engels apstrahirao utjecaj međunarodne situacije i da Lenjin nije stigao da razradi svoje učenje o državi. Međutim, Engels, kao i Marx, imao je stalno pred očima i međunarodnu relaciju, ali sam pojam države u marksizmu bio je zasnovan na klasnom diferenciranju društva, a ne na internacionalnim konfliktima. I drugo, Staljin je previdio da ne korigira samo Engelsovu „formulu" iz *Anti-Dühringa*, jer iz predgovora drugom izdanju te knjige vidljivo je da ni Marx nije imao primjedbe na Engelsovu knjigu.

I u pogledu Lenjina, Staljin je daleko od istine kada je tvrdio da bi i Lenjin revidirao svoju teoriju socijalističke države da je dospio da to uradi nakon revolucije, a da je *Državu i revoluciju* napisao prije Oktobra.[59] Staljin zaboravlja da je Lenjin za drugo izdanje knjige napisao kratak predgovor 17. prosinca 1918. godine, u kojem upozorava da nije smatrao za potrebno da se prave izmjene i da je dodat samo jedan novi paragraf. Konačno, Lenjin je nakon revolucije napisao niz političkih spisa, a niti iz jednog se ne vidi da je razmišljao o pravcu Staljinove teze o jačanju države kao o principijelno novoj strategijskoj orijentaciji. Štaviše, na marginama Buharinove knjige *Ekonomika prelaznog perioda* Lenjin u proljeće 1920. godine iznosi mišljenje da je moguće da odu-

---

[56] Ibid., str. 600—603.

[57] Ibid., str. 606.

[58] Vidi list „Izvestija", 2. kolovoz 1950.

[59] J. V. Staljin, *Izveštaj XVIII kongresu partije o radu CK SKP(b)*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 604.

mire prinudni karakter rada i sistem prinudnih unutrašnjih organa da bi tek na kraju nestala armija. Upravo na takvom redosljedu inzistira Lenjin i ispravlja Buharina.[60] To je direktno suprotno Staljinovoj tezi po kojoj nužnost postojanja armije koči unutarnje procese postupnog nestajanja državne strukture.[61]

Staljin nije samo teoretski proklamirao koncepciju stalnog jačanja sovjetske države; on ju je veoma dosljedno i u praksi ostvario. Moglo bi se čak reći da su ta dva procesa tekla u priličnoj mjeri uporedno. Politički sistem u krajnjoj slici pokazuje se kao jedna izrazita etatistička struktura s veoma naglašenom ulogom državnog i partijskog aparata. Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina Staljin konsolidira sistem jedinonačalija u poduzećima, napuštaju se proizvodna savjetovanja, predsjednici kolhozâ postavljaju se dekretima.[62] Dolazi do srastanja državnog i partijskog aparata, a u političkom sistemu u cjelini na svim razinama dominantnu ulogu preuzima egzekutiva. Centralizacija i koncentracija vlasti u najužim državnim i partijskim vrhovima dovodi na kraju sve poluge moći u ruke jednog čovjeka — generalnog sekretara Centralnog komiteta. Sve društvene ustanove koje su trebale predstavljati osnovne elemente neposredno-demokratskog karaktera vlasti ili se postupno napuštaju ili se predaju zaboravu ili ukidaju. U nizu takvih nestaje i organ od kojega je Lenjin puno očekivao: Centralna kontrolna komisija (CKK) i Radničko-seljačka inspekcija (RKI) XVII kongres partije, 1934. godine, ukida zajedničku instituciju CKK i RKI i uvodi odvojene komisije partijske i sovjetske (državne) kontrole. Finale takvog razvitka političkog

---

[60] Usporedi: V. I. Lenjin, *Primedbe na knjigu N. I. Buharina „Ekonomika prelaznog perioda"*, u: *Izabrana dela*, tom 13, „Kultura", Beograd, 1960, str. 365—366.

[61] Golunski i Strogovič tvrde bez ikakvih dokaza da teza o jačanju države postoji već kod Lenjina (S. A. Golunski i M. S. Strogovič, *Teorija države i prava*, Stručni otsjek Narodne studentske omladine Zagrebačkog sveučilišta, Zagreb, 1947, str. 125). Sovjetska pravna teorija uglavnom je samo „razrađivala" Staljinove teze o državi, ponavljala i glorificirala njegove stavove (usporedi na primer: A. J. Višinski, *Učenje Lenjina — Staljina o proleterskoj revoluciji i državi*, cit. izd., str. 88—92). Po autorima Staljinove biografije, Staljin je dovršio u teoriji države ono što Lenjin nije stigao i to je tada postalo „cjelovito i dovršeno učenje o socijalističkoj državi" (G. F. Aleksandrov i dr, J. V. Staljin — *Kratka biografija*, „Kultura", Beograd—Zagreb, 1947, str. 113). Ovdje treba upozoriti da je u periodu destaljinizacije bila odbačena Staljinova teza o jačanju klasne borbe, ali je bila opravdavana njegova teorija jačanja držve (vidi: *Historija Komunističke partije Sovjetskog Saveza*, u redakciji B. N. Ponomarjova i dr., Državna naklada političke literature, Moskva, 1963, str. 504. i 507).

[62] U političkom izvještaju Centralnog komiteta XVI kongresu SKP(b) (1930) Staljin kaže: „Problem *jedinonačalija*. Nepodnošljivim postaju također kršenja u oblasti provođenja jedinonačalija u poduzećima. Radnici se na tu stvar žale: „nema gazde u poduzeću", „nema reda u poslu". Ne smije se više trpiti da se naša poduzeća pretvaraju iz proizvodnih organizama u parlamente" (J. V. Staljin, *Djela*, tom 12, str. 322). Već u rujnu 1929. godine CK RKP(b) donosi odluku „O mjerama za reguliranje upravljanja proizvodnjom i uspostavljanje jedinonačalija".

sistema predstavlja donošenje Ustava 1936. godine. „Staljinski ustav"[63], kako je bio prozvan, ukinuo je sistem vlasti koji je proizlazio iz sovjetâ. Bili su ukinuti elementi delegatskog sistema konstituiranja državne vlasti odozdo na gore i zamijenjeni neposrednim izborima. Ukinuta su klasna ograničenja izbornih prava za eksploatatore i nejednako predstavništvo u višim sovjetima uspostavljeno prije u korist radnika — sve pod firmom razvitka demokracije. Ustav je proklamirao prava građana i političke slobode za sve bez razlika.[64]

Ne može se reći da je Ustav iz 1936. godine loš zato što je proklamirao garanciju prava građana i političkih sloboda. Njegova je slabost u tome što to nije bilo uklopljeno u politički sistem zasnovan na vlasti sovjetâ. Sistem sovjetâ kao „proletarijata organiziranog kao vladajuća klasa" bio je ukinut i zamijenjen — doduše, samo normativno — sistemom jedinstva vlasti u kojem sva vlast pripada parlamentu. I drugo, slabost Ustava iz 1936. godine je u tome što on u nekim bitnim pitanjima jednostavno nije bio nikada respektiran. Demokratske proklamacije „staljinskog ustava" bile su u praksi zamijenjene terorom bez ikakvih zakonskih i ustavnih ograničenja. Ustav SSSR-a iz 1936. godine ostat će poznat u povijesti političke misli kao tipičan primjer diskrepancije normativnog teksta i političkog realiteta.

Na taj način Staljin je i u praksi pokazao kako nije razumio zašto treba razbiti staru, građansku državnu strukturu i zamijeniti je političkim sistemom koji proizlazi iz demokratskih, bitno, kvalitativno novih, revolucionarnih organa vlasti. I drugo, praktički je pokazao da je bukvalno shvatio pojam diktature proletarijata kao zakonom neograničene vlasti.

U Ustavu iz 1936. godine sovjeti postaju lokalni organi državne vlasti. Zbog sistema dvostruke odgovornosti izvršnih organa sovjetâ i koncentracije vlasti u rukama egzekutive lokalni sovjeti su praktički postali produžena ruka pojedinih ministarstava. Plenumi sovjetâ i sam naziv „sovjeti" figuriraju i dalje, ali prije kao dekoracija nego kao oni organi kojima „pripada sva vlast u SSSR-u". Ustav je promijenio i naziv sovjetâ. To više nisu sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata, već sovjeti deputatâ

[63] Komisiji za izradu ustava predsjedavao je Staljin. VII kongres sovjetâ (6. veljače 1935) u tu komisiju je izabrao i Buharina, Radeka, Sokolnjikova i Višinskog. Buharin i Radek bili su glavni autori teksta i često su diskutirali o novom ustavu u uvodnicima „Pravde" i „Izvestija" (vidi: I. Deutscher, Stalin, *A Political Biography*, Oxford University Press, London, 1961, str. 359).

[64] Staljin je objašnjavao da je zahtjev postavljen ustavnoj komisiji bio: demokratizirati izborni sistem i dovesti ustav u sklad s postojećim odnosom klasnih snaga u SSSR-u. Kao posebnu značajku novog ustava isticao je da on ne samo što proglašava demokratska prava, nego daje i garanciju njhovog ostvarenja. Na osnovu toga izjavljivao je 1939. godine da je u SSSR-u ostvarena „potpuna demokratizacija političkog života" i da je sovjetski ustav iz 1936. godine „najdemokratskiji na svijetu" (J. V. Staljin, *O Projektu ustava SSSR-a* i *Izvještaj XVIII* [illegible]*su partije o radu CK SKP(b)*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 507, [illegible] i 575).

trudbenikâ. Time je izbjegnuto u nazivu isticanje klasne strukture sovjeta, kao što je i kod izbora napušten proizvodni sistem i zamijenjen teritorijalnim. Politička povijest SSSR-a pod Staljinom pokazuje da klasni karakter nije bio zanemaren samo u nazivu sovjetâ. Inzistiranje na tome da su svi trudbenici pokazalo se, pored ostalog, i kao najbolji način da se interesi trudbenikâ-birokratâ podmetnu kao interesi trudbenikâ-radnikâ.[65]

„Staljinski ustav" je na taj način predstavljao pravni izraz činjenice da se razvija država kao monopol otuđene vlasti, a da se napušta ideja države kao samoorganizacije proletarijata koja treba odumirati kroz razvijanje novih demokratskih organa. U Ustavu iz 1936. godine zato nisu slučajno izostavljeni neki takvi organi koji su prije postojali, kao, na primjer, aktivi sovjetâ, deputatske grupe i stalne komisije (sekcije) sovjetâ. Iz svih tih razloga može se reći da država u koncepciji Ustava iz 1936. godine znači napuštanje niza rješenjâ i same osnovne koncepcije iz Lenjinovog vremena.[66] Ovdje treba upozoriti da nije slučajno da su nakon Staljina u sovjetski politički sistem ponovo uvedeni mnogi elementi koji su u sistemu sovjetâ postojali prije 1936. godine. I drugo, treba dodati da je Ustav iz 1936. godine normativno ostavljao dovoljno prostora i za demokratske političke odnose u stvarnom životu. Zato je Ustav i mogao preživjeti i nakon Staljinove smrti.

Državna struktura koju je Staljin razvio nije predstavljala samo korak natrag u odnosu na sistem sovjetâ niti je ona bila samo jedan od najrazvijenijih oblika etatizma. Staljin je, da bi osigurao svoju vlast, uspostavio društvene odnose u kojima se ignoriranje demokratskih elemenata Ustava i partijskog statuta ispreplitalo s bezakonjem i policijskim terorom. Kongresi partije nisu se održavali prema zahtjevima statuta, plenumi CK sazivali su se veoma rijetko. Izbori državnih i partijskih organa bili su

---

[65] Lucio Colletti u članku *The Question of Stalin*, objavljenom u časopisu „New Left Review" (br. 61, svibanj—lipanj 1970, str. 76), upozorava da je Staljin kasnije nastavio da tradicionalne klasne radničke nazive i simbole zamjenjuje klasičnim građanskim. Godine 1944, na primjer, „Internacionala" je bila zamijenjena novom himnom u kojoj — kako je ironično primijetio Hruščov — nema ni riječi o komunističkoj partiji, ali se zato glorificira Staljin („Nas je odgojio Staljin. Za vjernost narodu. Za rad i za podvige nas je nadahnuo".). Godine 1946. naziv vlade: Sovjet narodnih komesara promijenjen je u Ministarski savjet — naziv koji je Lenjinu bio odiozan. Godine 1947. promijenio je ime Radničko-seljačke Crvene armije u Oružane snage SSSR-a. Na XIX kongresu partije iz naziva partije izbačeno je određenje da je „boljševička". U proljeće 1943. godine u Komesarijatu vanjskih poslova po ugledu na carsku Rusiju uvedene su epolete kao znak ranga, a kasnije su uniforme ušle i u druge civilne službe.

[66] Zbigniew K. Brzezinski, iako građanski kritičar sovjetskog sistema, uočava da je staljinska faza (1928—1941. i nakon rata) značila rušenje osnovnih institucija i stvaranje novih (Zbigniew K. Brzezinski, *Ideology and Power in Soviet Politics*, Frederick S. Praeger, New York, 1962, str. 69).

pretvoreni u dobro izrežirane predstave.[67] Iako je normativno egzekutiva trebala odgovarati širim izbornim tijelima, u praksi je je uspostavljen obrnut odnos.

Iako član 17. Ustava iz 1936. godine, za razliku od drugih federacija, garantira kao i Ustav iz 1924. godine saveznim republikama pravo slobodnog izlaska iz SSSR-a, u praksi je zabilježena politika nacionalne diskriminacije. Niz političkih funkcionera u republikama bili su optuženi za nacionalizam i pobijeni, a kasnije se u periodu destaljinizacije utvrdilo da su u pitanju bile nepostojeće nacionalističke organizacije i nevini ljudi. Krajem rata, kada to već zbog premještanja fronte iz vojnih razloga uopće nije moglo biti potrebno, bili su deportirani čitavi narodi (Kalmici, Čečeni, Inguši, krimski Tatari, povološki Nijemci, Karačajevci, Balkarci, i „ukinute" mnoge nacionalne zajednice.[68]

U vanjskoj politici vođena je velikodržavna politika. U radničkom pokretu, u Kominterni, a i kasnije, vođena je hegemonistička politika u kojoj su druge partije svedene praktički na instrumentarij sovjetskog Ministarstva vanjskih poslova. Sektaški odnos u međunarodnoj politici prema raznim političkim partijama pokazao je svu svoju stupidnost: veći neprijatelj bile su one političke

---

[67] Na izborima se moglo opredijeliti samo za jednog kandidata. Obrazloženje takvog stava: partija je predložila najboljeg kandidata — zašto onda protukandidat! Osim toga, na izborima se, posebno nakon što je Staljin likvidirao svoje protivnike, obično dobijala skoro stopostotna podrška. Sam Staljin se 1939. godine na XVIII kongresu partije pozivao na podršku na izborima navodeći da je nakon strijeljanja Tuhačevskog, Jakira, Uboreviča i drugih 1937. godine 98,6% birača dalo podršku sovjetskoj vlasti, a nakon što su strijeljani 1938. godine Buharin, Rikov i drugi izborna podrška se popela na 99,4% (vidi: J. V. Staljin, *Izvještaj XVIII kongresu partije o radu CK SKP(b)*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 590). U situaciji gdje je policijski teror u praksi potpuno eliminirao poglavlje Ustava „O osnovnim pravima i dužnostima građana" zaista je bilo teško očekivati da će se netko glasanjem suprotstaviti Staljinovoj politici!

[68] Tokom drugog svjetskog rata ukinute su nacionalne teritorijalne jedinice: Kalmitska Autonomna Sovjetska Socijalistička Republika, Čečeno-Inguška Autonomna Sovjetska Socijalistička Republika, Krimska Autonomna Sovjetska Socijalistička Republika, Autonomna Sovjetska Republika Povoloških Nijemaca i Karačajevsko-Čerkeska Autonomna Oblast. U nazivu Kabardino-Balkarske Autonomne Sovjetske Socijalističke Republike „nestalo" je nakon raseljavanja Balkaraca njihovog imena. Karelo-Finska Sovjetska Socijalistička Republika pretvorena je (tek nakon rata) u autonomnu republiku unutar RSFSR. U periodu destaljinizacije obnovljene su ukinute autonomne jedinice (uključivo i Kabardino-Balkarsku), ali krimskim Tatarima i povološkim Nijemcima nije bio dozvoljen povratak u zavičaj niti su im autonomije bile ponovo uspostavljene (podaci provjereni prema: *Ustav (Osnovni zakon) Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika*, „Kultura", Beograd, 1947, str. 15. i 19; *O sovjetskoj državi*, izd. Agitropa Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, srpanj 1944, str. 38—41; *Ustav (Osnovni zakon) SSSR-a — Ustavi (osnovni zakoni) saveznih i autonomnih sovjetskih socijalističkh republika*, Državna naklada pravne literature, Moskva, 1960, str. 7, 10. i 438; *Zbornik službenih dokumenata iz sovjetskog državnog prava*, „Pravna literatura", Moskva, 1964, str. 74. i 76.

stranke koje su bile idejno bliže, a s direktnim i otvorenim neprijateljima održavani su diplomatski kontakti.[69]

U unutrašnjoj politici osnovna karakteristika bila je praksa hapšenja i fizičkih likvidacija. Tu nisu bile zastrašujuće samo dimenzije tog terora, njegov masovni karakter i potpuno bezakonje. Za razliku od drugih, ne baš toliko brojnih sličnih slučajeva, ovdje je osnovna oštrica terora bila uperena protiv ljudi koji su se nalazili u istom političkom pokretu.

Staljin je od samog početka opravdavao hapšenja isključenih iz partije.[70] Pod krinkom borbe protiv špijunaže i neprijatelja sovjetske vlasti likvidirana je ili otjerana u logore masa ljudi.[71] Sudovi su u praksi radili pod kontrolom NKVD-a, a procesi su većinom bili tajni po specijalnoj kratkoj proceduri — izvan bilo kakvih garancija redovnog sudskog postupka.[72] U svim procesima priznanje je bilo dovoljno za osudu — iako su sva moderna zakonodavstva zauzela stanovište da to nije samo po sebi dovoljan dakaz. U pravilu taj jedini dokaz bio je iznuđivan. Staljin je čak direktno

---

[69] P. Vranicki upozorava da je VI kongres Komunističke internacionale (1928) pod utjecajem Staljina usvojio ocjenu po kojoj je socijaldemokracija veći neprijatelj od fašizma. Socijaldemokracija je proglašena socijalfašizmom i sijamskim blizancem fašizma (P. Vanicki, *Historija marksizma*, II, cit. izd., str. 77—78). Takva sektaška, potpuno pogrešna ocjena očito je pridonijela dolasku fašizma na vlast. Sam Staljin 1928. godne izjavljuje (*O desnoj opasnosti u SKP(b)*) da je jačanje socijaldemokracije jačanje kapitalizma „jer je socijaldemokracija glavni oslonac kapitalizma u radničkoj klasi", a 1929. godine (*O desnom skretanju u SKP(b)*) ističe da se u okviru zadatka borbe protiv socijaldemokracije traži „prije svega" borba „protiv njenog lijevog krila" zato što su teze „lijeve" socijaldemokracije bliže radnicima. Iz toga Staljin izvlači zaključak da je nemoguće uništiti socijaldemokraciju bez razbijanja njenog lijevog krila. Ako u takvom slijedu misli i ima neke logike, konačan zaključak je potpuno pogrešan. Veći je neprijatelj onaj koji je stvarno više lijevo. Dakle, potpuno obrnuto od zahtijeva koji je u tom pogledu postavio Marxov i Engelsov *Manifest komunističke partije* u svom IV poglavlju pod naslovom „Stav komunista prema raznim opozicionim strankama" (usporedi: J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, str. 205, 218. i 221; K. Marx — F. Engels, *Izabrana dela*, tom I, „Kultura", Beograd, 1949, str. 45—46).

[70] U govoru na plenumu CK 1927. godine on opravdava i dalje najavljuje hapšenja (J. V. Staljin, *Trockistička opozicija prije i sada, Djela*, tom 10, str. 190).

[71] Već takozvani šahtinski slučaj iz 1928. godine Staljin objašnjava kao „ekonomsku intervenciju zapodnoevropskih kapitalističkih organizacija" (J. V. Staljin, *Djela*, tom 11, str. 53).

[72] U lipnju 1934. godine Staljin odobrava dekret koji uvodi kolektivnu odgovornost porodice. Rođaci su bili odgovorni ako ne prijave srodnika (vidi: I. Deutscher, *Stalin*, str. 354). Nakon ubistva Kirova, 1. prosinca 1934. godine na inicijativu Staljina Prezidijum CK donosi odluku kojom se za pripremu ili izvršenje terorističkih akata uvodi ubrzani postupak bez molbe za pomilovanje. Smrtne kazne NKVD je bio dužan izvršavati odmah nakon presude. Rješenje citira N. S. Hruščov u svom tajnom referatu na XX kongresu.

zahtijevao „fizički pritisak" na „neprijatelje naroda" od strane organâ NKVD-a.[73]

Nije skoro niti potrebno spominjati da su i oni ne baš suviše brojni javni procesi predstavljali sudske lakrdije kako po monstruoznim optužbama tako i po samom postupku u kome se sve „priznavalo".[74]

U čistkama u posljednjoj deceniji uoči drugog svjetskog rata dade se naslutiti sasvim određena Staljinova politika. Ona ima svoj početak neposredno nakon Lenjinove smrti. Dok je u Lenjinovo vrijeme partija imala kadrovski karakter i brojala oko 400.000 članova, Staljin je neposredno nakon Lenjinove smrti proglasio takozvano lenjinsko regrutiranje u partiju i primio u SKP(b) sve koji su izrazili želju da u nju uđu. U svim čistkama oštrica udara bila je usmjerena upravo na stare članove partije još iz vremena revolucije. Uporedno s time vršen je prijem novih članova. Na taj način Staljin je uspio da likvidira skoro u cjelini staru partijsku gardu, skoro sve istaknute komuniste i tako se oslobodio svih potencijalnih unutarpartijskih protivnika. U partiji su na taj način ostali samo oni koji su primljeni u Staljinovo vrijeme i oni koje je Staljin doveo na rukovodeće položaje — dakle, samo „poslušni". Tako je uz primjenu fizičkih i političkih likvidacija bila pripremljena situacija u kojoj će kao jedini subjekt i dirigent svih političkih procesa ostati samo generalni sekretar

---

[73] Hruščov u svom tajnom referatu na XX kongresu citira Staljinov šifrirani telegram od 10. siječnja 1939. godine upućen partijskim komitetima republika, oblasti i pokrajina i rukovodiocima NKVD-a. Telegram je poslat kao reakcija na protest lokalnih partijskih rukovodilaca koji su počeli da okrivljuju NKVD zbog primjene fizičkog pritiska (torture) prema uhapšenicima. U telegramu se objašnjava da „fizički pritisak" NKVD primjenjuje od 1937. godine s „dozvolom" CK SKP(b). Opravdanje se nalazi u tome da to rade i „sve buržoaske policije". Zato CK smatra da „fizički pritisak" treba i dalje primjenjivati prema „neprijateljima naroda" (Nikita S. Krushchev, op. cit., str. 277).

[74] Sam Staljin je na XVIII kongresu partije, 1939. godine izjavio da su trockisti i buharinovci bili strani špijuni već u prvim danima oktobarske revolucije (!) i da su se povezivali s fašistima (!) i inozemnom špijunažom u želji da uspostave kapitalizam u SSSR-u (J. V. Staljin, *Izvještaj XVIII kongresu partije o radu CK SKP(b)*, u: *Pitanja lenjinizma*, str. 592. i 601). Kakav je bio nivo sudskih procesa, vidi se po tome što je javni tužilac Višinski, inače bivši menjševik, svoje javne optužnice obično završavao riječima kao što su na primjer: „pobješnjele pse strijeljati sve do jednog" (u procesu protiv trockističko-zinovjevskog centra 1936. godine) ili „strijeljati kao pogane pse" (u procesu protiv Buharina i drugih 1938. godine) (usporedi: A. J. Višinski, *Sudski govori*, Pravna naklada Ministarstva pravde SSSR-a, Moskva, 1948, str. 405—406, 462. i 537). I. Deutscher upozorava da su optužbe i presude vrvile od falsificiranih činjenica koje su evidentno bile netočne. Na primjer, 3 optužena u jednom od procesa (Holcman, David i Berman-Jurin) imali su sastanak s Trockim u hotelu u Kopenhagenu koji je prestao da postoji mnogo godina prije datuma tog sastanka (vidi opširnije: I. Deutscher, *Stalin*, str. 373—374).

partije.[75] Zato bi se moglo zaključiti da od 1929. godine razvoj Sovjetskog Saveza usmjerava isključivo Staljin.[76]

Strahovanja i sumnje koje je u svom političkom „testamentu" izrazio Lenjin u pogledu Staljina kao generalnog sekretara i zbog čega je zahtijevao da se on smijeni pokazala su se opravdana — monopolom vlasti koji je učvrstio i koncentrirao u svojim rukama Staljin se, zaista eufemistički rečeno, nije „uvijek dovoljno obazrivo koristio".[77]

---

[75] Sudbina članova CK izabranih na XVI i XVII kongresu kao i delegata na tim kongresima pokazuje da je Staljin do 1939. godine likvidirao sav rukovodeći sloj partije i članove CK ne samo iz Lenjinova vremena, već i one koji su pod njim došli na funkcije. XVI kongres održan je 1930. godine, dakle nakon političke likvidacije Trockog. Međutim, 90% delegata i članova CK s tog kongresa koji su bili na strani Staljina u borbi s Trockim bilo je fizički likvidirano. A delegatâ je bilo ukupno 1.016. Od 1.966 delegata na XVII kongresu, održanom 1934. godine — nakon pobjede nad buharinovcima — u čistkama ih je stradalo 1.108. Do XVIII kongresa (1939) od 71 člana CK ostalo ih je u životu svega 16, a samo su 4 umrli prirodnom smrću. Od 68 kandidata za CK strijeljano ih je 47, a samo ih 21 prisustvuje XVIII kongresu. Staljin je pobio i veći dio komandnog sastava armije. Od 5 maršala 3 su bila strijeljana, a od 15 generala sa 4 zvijezde 13 ih je strijeljao. Od 2.000 oficira — najviših komandanata 1.600 ih je strijeljano.

I. Deutscher, autor najkompletnije historijske monografije o Staljinu, napravio je rekapitulaciju najviših pobijenih funkcionera. Staljin je fizički likvidirao sve članove Politbiroa iz Lenjinova vremena, jednog bivšeg premijera, nekoliko potpredsjednika vlade, čak 2 bivša šefa Komunističke internacionale, predsjednika sindikata (Tomski — počinio je samoubistvo prije suđenja), načelnika Generalštaba, glavnog političkog komesara armije, skoro sve sovjetske ambasadore u Evropi i Aziji, 2 šefa NKVD-a... Nije se zadovoljio što je Trockog dao ubiti u Meksiku — i sva djeca Trockog umrla su u misterioznim okolnostima koje su upućivale na Staljina kao naručioca ubistava (vidi: I. Deutscher, op. cit., str. 372. i 385).

Svrha Staljinovih čistki vidi se i u tome što je od 1933. do 1938. godine iz partije isključeno 1,600.000 članova i kandidata, da bi do 1941. godine bilo primljeno 1,800.000 novih članova i kandidata (opširnije podatke vidi: A. L. Unger, *Stalin's Renewal of the Leading Stratum: A Note on the Great Purge*, „Soviet Studies", br. 3, siječanj 1963, str. 325).

[76] Zanimljivo je da je Kirov, jedna od kasnijih Staljinovih žrtava, uoči XVII kongresa partije, u namjeri da glorificira Staljina izjavio: „U toku posljednjih godina otkako radimo bez Lenjina mi ne znamo ni za jedan zaokret u našem radu, ni za jednu iole krupniju inicijativu, parolu, smjer u našoj politici čiji bi tvorac bio netko drugi a ne drug Staljin. Čitav osnovni rad — to partija mora znati — vrši se po uputstvima, na inicijativu i pod rukovodstvom druga Staljina. Najveća pitanja međunarodne politike rješavaju se po njegovom uputstvu, i njega ne interesiraju samo ta velika pitanja, nego i ona naoko trećerazredna i čak desetorazredna pitanja..." (G. F. Aleksandrov i dr., op. cit., str. 94).

[77] Usporedi: V. I. Lenjin, *Pismo kongresu*, u: *Djela*, IV izd., tom 36, str. 544—546. Lenjinovo pismo kongresu u javnosti poznato kao Lenjinov „testament") upućeno je XIII kongresu partije, koji je održan nakon smrti Vladimira Iljiča. O sadržaju pisma sudionici kongresa bili su obaviješteni po delegacijama, a ne u plenumu kongresa. Prije kongresa, na prijedlog Zinovjeva, podržanog Kamenjevom, CK je odlučio da ne uvaži Lenjinov prijedlog o smenjivanju Staljina. Na prijedlog Zinovjeva, CK je također odlučio da Lenjinovo pismo ne bude publicirano,

Ako se pokuša sumirati Staljinove teoretske postavke i njegovu praksu, onda nije teško zaključiti da je njegova koncepcija države izvučena izvan okvira klasnih koordinata klasičnog marksizma. Polazeći od borbe za održanje i učvršćenje vlasti, a i inače bez razumijevanja za bit odnosa socijalizma prema državi, Staljin je državu i u ideji i u praksi pretvorio u instrument subjektivističke i voluntarističke politike. Ona nije više bila instrument one klase koju je izvorno trebalo da predstavlja. Ona je prije svega bila instrument onoga sloja koji je zvanično reprezentirao klasni interes, sloja koji je sačinjavao hipertrofirani partijski i državni aparat. Država zato i nije bila u funkciji klase, već aparat. A birokratskom sloju smještenom u aparatu trebala je jaka država za realizaciju vlastitih političkih ciljeva, a ne država koja odumire. Raskid sa zahtjevom da klasa bude djelatni faktor politike doveo je i do raskida s klasnom teorijom države. Zato se može reći da se Staljinova natklasna teorija države potpuno razlikuje od one koju su zastupali Marx, Engels, one koju je Lenjin definirao u svojoj *Državi i revoluciji*.[78] Zato nije slučajno da se pojavljuju konstatacije da je u pitanju o državi Staljin puno bliže Hegelu i Lassallu.[79]

Na ovom mjestu potrebno je reći da pojavu staljinizma, u čijem je okviru koncepcija države bitan element, nije moguće svesti samo na subjektivne ili samo na objektivne faktore. Zato nam se čini neprihvatljiv i sam naziv „kult ličnosti" za onaj splet društvenih odnosa koji nazivamo staljinizam. Time ne mislimo na tvrdnju Trockog iz 1933. godine kada je upozorio da nije u pitanju Staljin kao ličnost, već sistem.[80] S pozicija marksizma jednostavno je neprihvatljivo cijelu epohu svoditi na karakter jednog pojedinca iako njegova uloga u kreiranju sistema može biti veoma velika.[81]

Mogli bismo se složiti s tvrdnjom da je Staljin produkt svog vremena i prostora.[82] U korijenu staljinizma krije se prije svega nizak stupanj materijalne proizvodnje i kulture te nedostatak demokratskih tradicija. Staljinizam je prije svega produkt i izraz određenih u praksi uspostavljenih društvenih odnosa. Staljinizam

---

već da kongres bude o njemu obaviješten po delegacijama (vidi: I. Deutscher, op. cit., str. 272—273). Staljin je kasnije više puta morao da se opravdava zbog Lenjinovog „testamenta". Tada je priznavao da je on odviše grub, ali prema onima koji razbijaju partiju! (vidi: J. V. Staljin, *Djela*, tom 10, str. 173—177). Da je sadržaj Lenjinovog pisma kongresu bio za Staljina neugodan, vidi se i po tome što je taj teks prvi put publiciran tek 1956.godine (u partijskom časopisu „Komunist", br. 9). Godinu dana kasnije objavljen je i u 36. tomu IV izdanja Lenjinovih *Djela*.

[78] I jedan građanski autor kao što je Robert V. Daniels primjećuje da je Staljinova natklasna koncepcija države značila dijametralno razilaženje s Marxom i Engelsom (R. V. Daniels, op. cit., str. 124).

[79] Tako tvrdi, na primjer, Klaus Mehnert u knjizi *Stalin Versus Marx*, George Allen and Unwin LTD, London, 1952, str. 65.

[80] Usporedi: I. Deutscher, op. cit., str. 352.

[81] Vidi: Georgy Lukács, *Pismo o staljinizmu*, „Naše teme", br. 12, 1962, str. 1897.

[82] Tako, na primjer, Lucio Colletti, op. cit., str. 78.

proizlazi iz objektivnih okolnosti u kojima se razvijao politički sistem SSSR-a. Ili, preciznije rečeno, „stvarno objašnjenje kulta ličnosti treba tražiti u analizi načina na koji je funkcionisao politički sistem u praksi i još dublje u analizi realnog položaja u kome se nalazila radnička klasa kao osnovna društvena snaga".[83]

Time se ne misli reći da i Staljinovi subjektivni kvaliteti nisu igrali važnu ulogu u nastanku staljinizma kao sistema. Staljin je bio snažna ličnost i dao je svoj bitan doprinos kreiranju sistema koji je nastajao za njegove vladavine. On je tom sistemu bio upravo primjeren. Tu ne mislimo samo na grubost i netolerantnost o kojoj je pisao Lenjin u svom „testamentu" niti na Lenjinova upozorenja i bojazni da li će se Staljin razumno koristiti ogromnom vlašću koju je koncentrirao u svojim rukama. Prije bi za izgradnju staljinizma bio od značaja Staljinov dogmatizam i nedostatak one teoretske širine koju je, na primjer, Lenjin posjedovao. Zato je Staljin često i bez potrebe brkao taktičke poteze sa strategijskim i svaki praktično-politički akt pretvarao u dogmu obaveznu za cio radnički pokret.[84] U osnovi pragmatski pristup u korijenu je Staljinovog stavljanja znaka jednakosti između taktike i strategije. Za razliku od ekstremno lijevih struja u radničkom pokretu koje su taktičke ciljeve „poravnavale" na nivou strategije, Staljin je nivelaciju strategijskih ciljeva vršio na razini taktike. Strategija je u njegovoj koncepciji bila pertinencija taktike.[85] U takvim rakursima političkog razmišljanja posve je shvatljivo da je Staljin apsolutizirao specifično rusko iskustvo i da je neke Lenjinove taktičke poteze iz najtežeg perioda sovjetske vlasti digao na rang općih zakona socijalizma. Zato se moglo dogoditi da je, i usprkos citatomanskog pozivanja na Lenjina, u praksi vođena iza takve dimne zavjese antilenjinska politika.[86]

U kompleksu objektivnih i subjektivnih uvjeta koji su stvarali društvenu klimu za izrastanje fenomena staljinizma teško je

---

[83] N. Pašić, *Uporedni politički sistemi,* VŠPN, Beograd, 1962, str. 185.

[84] Zanimljivo je da je radnički pokret praktično bio prihvatio Staljinovu, a ne Lenjinovu interpretaciju suštine NEP-a. Staljin je u NEP-u naglašavao moment državne regulative. NEP je za njega bio dopuštanje „izvjesnog oživljavanja kapitalizma", da bi se kasnije to likvidiralo. Godine 1936. zato proglašava „kraj NEP-a" (vidi: J. V. Staljin, *Pitanje lenjinizma,* str. 235—238. i 508—509). Tek u spisu *Ekonomski problemi socijalizma u SSSR-u* (časopis „Boljševik", br. 18, 1952) Staljin odstupa od stava da planiranje ukida zakon vrijednosti u potpunosti. Međutim, u radničkom pokretu već se uvriježilo mišljenje da je moguće vršiti ekonomski efikasnu i racionalnu društvenu kontrolu i nad proizvodnjom koja nije inherentno socijalna.

[85] Lukács tu misao iskazuje plastično kada kaže da je Staljin taktiku smatrao bitnom, a da je brokraciju stvorio „iz taktičkih razloga" (*Razgovori s Georgyom Lukácsom,* „Kulturni radnik", br. 7, 1971, str. 119).

[86] Staljin je u frakcijskim borbama nakon Lenjinove smrti gradio svoj autoritet time što je zastupao Lenjinove stavove. Dok je trajala situacija u kojoj su ti stavovi nastali, Staljin ih je uglavnom vješto koristio u tim sporovima.

odrediti onaj koji je značio početak tog procesa. Prije bi se moglo reći da se radi o ispreplitanju niza faktora. Nesumnjivo je, na primjer, da su postojećim objektivnim teškoćama i nepovoljnim uvjetima ruski marksisti i boljševici tradicionalno suprotstavljali organiziranost i snagu organizacije — u prvom redu partije i države. Ako se tome doda centralizam koji je pratio taj napor i vanjski utjecaj u obliku inostrane vojne intervencije i građanskog rata koji su upravo potencirali stvaranje atmosfere pogodne za takve deformacije socijalističkog razvitka kao što je bio staljinizam, onda se jasno vidi međusobna ovisnost niza faktora prisutnih na ondašnjoj političkoj sceni.[87]

Kada je riječ o socijalnom karakteru staljinizma kao sistema nailazi se na niz raznovrsnih ocjena. Teza da se u slučaju staljinizma radi o državnom kapitalizmu, gdje je samo umjesto privatnog kapitala došla država, jedna je od tvrdnji koje su prilično česte. Ta teza, međutim, ne stoji jer državni kapitalizam ne znači negiranje privatnog kapitala, već upravo pretpostavlja njegovo postojanje. U tom smislu moglo bi se govoriti, na primjer, o državnom socijalizmu, ali ni to nije suviše precizan pojam.

Čini nam se da se ne može prihvatiti ni ocjena da je staljinizam jednostavno konzerviranje najniže, prve faze socijalističkog razvitka. Staljinizam je, u stvari, bio korak nazad od postrevolucionarnog perioda jer su tamo kao protuteža političkoj moći djelovali demokratski oblici kroz koje se osiguravala participacija klase i mase u upravljanju. Prije bi se moglo reći da se staljinizam nadovezivao na ona ograničenja demokratskog pravca razvitka koja su prvih godina nakon Oktobra bila pratilac izvanredno teške situacije.

Nisu rijetka niti apsolutna osporavanja socijalističkog karaktera sistemu koji se razvijao u Staljinovo vrijeme. Nama se čini da se može prihvatiti ono mišljenje koje, i pored priznavanja niza devijacija, drži da se i tada ipak očuvao izvjestan kontinuitet sa zasadama socijalizma. Nije, naime, došlo do likvidacije ukidanja privatnog vlasništva. Iako je državno vlasništvo najniža faza podruštvljavanja sredstava za proizvodnju, njegova dominacija ipak znači da je vlasništvo nad osnovnim sredstvima za proizvodnju u izvjesnoj mjeri socijalizovano.[88]

Likvidacija privatnog vlasništva makar i u obliku državnog vlasništva održala je, dakle, socijalistički karakter sistema i pored devijacije. To će omogućiti da ekonomski i kulturni razvitak stvori pretpostavke i za jednu drugačiju politiku, mogućnost za aktivi-

---

[87] Čini nam se da se ne bi moglo prihvatiti inače suviše pojednostavljeno mišljenje koje zastupa Lucio Colletti da se uzroci staljinizma nalaze u suprotnosti socijalističke demokracije i akumulacije za izgradnju industrije (Lucio Colletti, op. cit., str. 79).

[88] Usporedi: I. Deutscher, *Stalin*, str. 343; *The Unfinshed Revolution, Russia, 1917—1967*, Oxford University Press, London, 1967, str. 36.

ranje latentnih snaga koje će pokrenuti proces destaljinizacije i demokratsku evoluciju.[89]

Iako u osnovnom pitanju nije prekinut socijalistički kontinuitet sistema, politička revolucija nije bila uopće dovedena do razine socijalne revolucije. Staljin nije niti imao namjeru da pređe okvire „političke države".[90] U njegovoj koncepciji — sve do kraja — politička superstruktura, a u tome posebno država, bila je glavni instrument izgradnje socijalizma. Staljinova koncepcija bila je revolucija „odozgo".[91] Istina, u takvom usmjeravaju društva u kojem politička nadgradnja nije igrala sekundarnu, već primarnu ulogu, država je bila formalno instrument partije.[92] Međutim, praktički, isprepletenost partijskog i državnog aparata, funkcioniranje političkog sistema u kojem je država bila centar i osnovna poluga svih zbivanja (u kojem je i partija djelovala na isti način kao i država) — govore u prilog tvrdnje da se tu radilo o etatističkoj varijanti socijalizma.

U procjepu između marksizma (socijalističke ideje izrasle na tlu najrazvijenijih zemalja Evrope) i, na drugoj strani, teške zaostalosti Rusije[93] i snažnog otpora kapitala socijalizam se nije mogao osloniti na neposrednu snagu empirijski shvaćenog industrijskog proletarijata. Malobrojni redovi klasno svjesnog radništva u jednoj nerazvijenoj zemlji popunili su prije svega političke strukture, a osnovna masa proletarijata ostala je vezana unutar proizvodne sfere. Radnici u tvornicama pretežno regrutirani neposredno sa sela bez klasne proleterske svijesti ostali su unutar tvornice. U ono vrijeme kada je stara proleterska garda popunila političke institucije, novi radnici koji su došli u industriju nisu imali snage da prevladaju suprotnost između proizvodnje i politike i da se nametnu kao subjekt političkog procesa. Sistem je bio zato prisiljen da traži drugi oslonac — u političkoj superstrukturi. U tom zatvorenom krugu bila je moguća pojava staljinizma. Eko-

---

[89] Zbigniew K. Brzezinski smatra da je Deutscherova tvrdnja da će ekonomski razvitak dostignut za Staljinova vremena omogućiti kasniju demokratizaciju pogrešna i u najmanju ruku pojednostavljena, jer demokracija zahtijeva niz drugih pretpostavki (Z. K. Brzezinski, op. cit., str. 27—28). Međutim, čini nam se da je ipak ekonomski faktor bitna pretpostavka i skrivena potencija demokratskog razvoja.

[90] F. Muhić zato smatra da je termin „političko društvo s novim klasnim sadržajem" najbliži određenju sovjetskog društva za Staljinova vremena (Fuad Muhić, *Staljinizam*, „Naše teme", br. 5, 1970, str. 992).

[91] *Kratki kurs* direktno kaže, na primjer, za kolektivizaciju sela da je „bila izvršena odozgo, na inicijativu državne vlasti" (*Historija SKP(b), Kratki kurs*, „Kultura", Zagreb, 1947, str. 314). Termin „revolucija odozgo" upotrebljava Klaus Mehnert, koji upozorava da Staljin ulogu nadgradnje kao „najmoćnije aktivne snage" i države naglašava još 1950. godine u člancima o lingvistici (Klaus Mehnert, op. cit, str. 65—67).

[92] Zato N. Smailagić smatra da staljinizam nije bio etatistički, već „partitokracijski sistem" (N. Smailagić, *Historija političkih doktrina*, II, „Naprijed", Zagreb, 1970, str. 110).

[93] I. Deutscher suviše pojednostavljeno smatra da je staljinizam amalgam marksizma i drevne i barbarske zaostalosti Rusije (I. Deutscher, *The Unfinished Revolution*, str. 34. i 86).

nomski i kulturni razvitak jedini može trajno ukloniti premise takve deformacije socijalističkih društvenih odnosa.

U takvoj konstelaciji društvenih odnosa gdje proizvođač ostaje zarobljen unutar svoje funkcije proizvođenja materijalnih dobara, bez mogućnosti da uspostavi kontrolu nad vanjskim uvjetima svoje egzistencije, bez mogućnosti da prevlada podjelu rada između proizvodnje i upravljanja, krije se bit staljinizma. Tu ostaje neukinut odnos najamnog rada i kapitala, bez obzira na njegovu državno-vlasničku transformaciju, a kontrola nad viškom rada ostaje i dalje otuđena od klase.

Na takvim socijalnim osnovama formirao se staljinizam kao cjelovit sistem otuđene birokratske vlasti nad društvom i nad samom radničkom klasom. Staljinizam kao izraz etatistički formirane strukture predstavlja direktnu negaciju marksističke teorije i socijalističke prakse odumiranja države. Zato Staljin, umjesto toga, razvija teoriju jačanja socijalističke države i koncepciju o državi kao osnovnoj poluzi izgradnje socijalizma. Za njega je diktatura proletarijata izjednačena s državnim rukovođenjem društvom. Te teoretske zasade bile su i u praksi realizirane.

U takvim koordinatama nema uopće mjesta oblicima neposredne participacije radnika i građana u upravljanju. Za staljinizam neposredna demokracija i samoupravljanje ne samo da su izvan njegova programa, nego se, štoviše, u tim kategorijama vidi najveća opasnost za sistem. Dakle, moglo bi se zaključiti da staljinizam i u praksi i u teoriji, posebno s koncepcijom jačanja države, predstavlja direktnu negaciju one osnovne marksističke i socijalističke orijentacije koja u razvitku neposredne demokracije i samoupravljanja vidi jednu od bitnih determinanti socijalizma. Pitanje o neposrednoj demokraciji prebačeno je time u daleku budućnost, a u praksi to je značilo da su konkretni oblici participacije radnika i građana u upravljanju ili bili ukinuti ili transformirani u nešto drugo ili nestali. Umjesto Lenjinove koncepcije diktature proletarijata kao najšire demokracije radničke klase, u Staljinovoj verziji djelatan je samo aparat koji je zastupa ili, u daljoj konzekvenci, praktički on sam ostaje kao jedini subjekt politike. Upravo zato stvarno i radikalno negiranje staljinizma moguće je samo razvijanjem socijalističke demokracije i uspostavljanjem radničke klase kao povijesnog subjekta.

Vida Tomšič: Ženska — delo — družina — družba

(ČZP „Komunist" — TOZD Ljubljana, Ljubljana, 1976, strana 416)

U izdanju „Komunista" u Ljubljani pojavio se februara ove godine izbor članaka, rasprava i referata Vide Tomšič *Žena — rad — porodica — društvo*. Ideja izbora je potekla od Republičkog odbora Međunarodne godine žena, a realizacija je poverena Marksističkom centru CK SK Slovenije. Radove je izabrala i uredila Živa Beltram.

Nastali u periodu 1940—1975., izabrani radovi su svrstani u sledeća poglavlja: I. O ženskom pitanju, radničkom pokretu i zadacima komunista; II. Žena i rad u razvoju radne organizacije, mesne zajednice, opštine, države i sveta; III. Porodica u socijalizmu i IV. Planiranje porodice — populaciona politika. Izbor je opremljen predgovorom iz pera Franca Šetinca i selektivnom bibliografijom radova Vide Tomšič iz svih područja njenog naučnog i političkog delanja.

Pojavom ovog izbora ostvarena je mogućnost da na jednom izvoru proučavamo realizaciju marksističke teorije klasika marksizma Marksa, Engelsa i Lenjina o položaju žene i o porodici, kao i realizaciju te teorije u borbi jugoslovenskih komunista za oslobođenje čoveka i rada.

Vida Tomšič se u ovoj zbirci radova predstavlja kao naučno i politički pronicljiv i dosledan marksist-revolucionar. Polazeći od klasika marksističke misli, kroz sve njene radove, od referata na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu 1940. do priloga iz najnovijeg perioda, provlači se jedna ista neprekinuta crvena nit doslednih nastojanja za oslobođenjem rada i čoveka na području svih onih oblika otuđenosti kojima su naročito pogođeni žena, dete i porodica. U svom marksističkom pristupu ona se znalački i stvaralački koristi dijalektičkim kategorijama društvenih protivrečnosti i suprotnosti. Stalno se ta misao i to htenje konfrontiraju s objektivno datim istorijskim uslovima, s realnim mogućnostima, ali ne na način mirenja s datošću, već otvarajuči realne vizije prevazilaženja konkretnih oblika eksploatacije i otuđenosti.

Ako je naučna praksa najstroži kriterij istine, možemo tvrditi

da su marksistička misao i sâm rad Vide Tomšič u punom skladu sa socijalističkom društvenom praksom. Njeni stavovi o konkretnim rešenjima i merama menjaju se uporedo s izmenjenim društvenim uslovima i novim tekovinama nauke, evoluiraju u adekvatnija konkretna rešenja i preporuke. To se, na primer, vrlo plastično zapaža u njenom odnosu prema posebnoj svetskoj ženskoj političkoj organizaciji — oslobođenje žene je posebno pitanje, ali je podređeno centralnom pitanju borbe proletarijata za oslobođenje rada i čoveka putem socijalističkog samoupravljanja. Subjekt tog oslobođenja su svi pripadnici radničke klase — muškarci, žene, deca.

Većina tekstova je posvećena socijalističkoj epohi u Jugoslaviji. Autor se, svom oštrinom, bori protiv manifestacija birokratizma, etatizma i tehnokratizma, koji su nudili razne varijante paternalističkog rešavanja tih pitanja, ili su pak stalno obnavljali reakcionarna, još iz kapitalizma poznata politička rešenja položaja i uloge žene, porodice i populacije.

Reagovanja autora na konkretne manifestacije tih reakcionarnih recidiva bila su pravovremena. U vreme prodora etatizma autor upozorava na opadanje polititičkog učešća žena i na neodrživ paternalizam države nad prvim oblicima podruštvljavanja porodičnih funkcija. A u periodima povećane socijalne diferencijacije, liberalizma i prodora nacionalizma, on obnavlja i ističe marksistička načela za uređenje odnosa među narodima, zalaže se za likvidaciju socijalne nejednakosti sa njenim dubokim korenima u porodicama koje nisu u stanju da pruže deci jednake startne mogućnosti.

Skup mera, koje Vida Tomšič preporučuje za afirmaciju žene kao ravnopravnog faktora kako u procesu društvene proizvodnje tako i u porodici i u procesu biološke reprodukcije, koherentan je i sugeriše što realniji put, koji je doduše u isto vreme vrlo složen, a ipak, na duži rok posmatrano,. najkraći put ka ostvarivanju postavljenih socijalističkih ciljeva. Rešenja uvek imaju dve bitne dimen[illegible] — razrešavaju konkretan problem i afirmišu socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnos.

Autor isto tako podrobno raščlanjuje konfliktnu situaciju između rada i materinstva, savremene tehnologije proizvodnje i zaostalog stanja poslova u domaćinstvu, prava na planiranje porodice i dužnosti pojedinca kao individuuma i člana socijalističke samoupravne društvene i državne zajednice. Isto tako razjašnjava relaciju ljubav — polni odnosi — prokreacija. Izuzetno naglašava pravo deteta da se rodi kao željeno novo biće u okolnostima koje mu obezbeđuju srećnu i zdravu mladost.

Analizira mnoge momente koji omogućavaju odgovorno i svesno roditeljstvo i predstavljaju novu pobedu čoveka nad stihijom prirode i „božje volje". Kao dosledan dijalektičar, stalno naglašava tesnu povezanost i uzajamnu zavisnost tri aspekta ljudskog života: proizvodnje, stvaranja novih potreba i prokreacije. Čvrsto povezuje i sve oblike revolucionarne borbe koju vodimo na svim područjima ljudskog života sa zaostalošću, prirodom i klasnim odnosima. Dosledno zahteva kompleksnu realizaciju prava čoveka i istupa protiv parcijalnih rešenja, a posebno protiv savremenih maltuzijanaca koji neće da vide prave društveno-ekonomske uzorke populacijske eksplozije u najnerazvijenijim zemljama sveta.

Znatan deo knjige je posvećen kritici neprihvatljivih pogleda na pojedine šire probleme. Tako se suprotstavlja ekstremnim i jednostranim pogledima na prekid trudnoće i upozorava da se pravo na planiranje porodice ne može svoditi na problem sredstava za kontracepciju i prekida trudnoće. Velik broj članaka posvećen je polemici protiv feminizma, konzervativnih katoličkih pogleda na porodicu i ženu, te protiv svih onih koji oslobođenje žene vide u „oslobođenju od rada" u proizvodnji.

Vida Tomšič nastupa i kao naučnik i društveni radnik. Pošto su neki njeni teoretski tekstovi nastali u vreme njenog učešća u raznim telima Organizacije ujedinjenih nacija, te predstavljaju njen

prilog naprednoj humanističkoj misli savremenog sveta, može se reći da ti tekstovi nesumnjivo svedoče i o njenom značajnom doprinosu borbi žena za oslobođenje u svetskim razmerama.

Razume se, ova zbirka ostavlja mnoga pitanja otvorena i sama po sebi sistematski otkriva neka „bela polja". Da pomenemo samo ona mesta na kojima se upozorava da u Jugoslaviji još nema dovoljno izgrađenih marksističkih stavova o populacionim pitanjima. Ustavom smo se opredelili za to da su nosioci populacione politike roditelji, ali ne samo kao zasebni parovi već i kao jugoslovenska ili slovenačka zajednica ljudi u udruženom radu. Knjiga ukazuje na polazne tačke toga puta.

Delo Vide Tomšič daje marksističkoj misaonoj kreaciji nove podsticaje za traženje odgovora na otvorena pitanja socijalizma i humanizma u savremenom svetu i u borbi za socijalizam samoupravnim putem. Ono je tesno povezano s teorijskim radom SKJ i drugih faktora socijalističke svesti na tim područjima. Zato proučavanje tih tekstova predstavlja i oblik upoznavanja sa značajnim segmentima istorije našeg socijalističkog revolucionarnog puta.

Knjigu preporučujemo kao fundamentalan marksistički rad, koji je odlična osnova i za temeljno individualno studiranje. Moći će da posluži i kao priručnik predavačima o pitanjima kojima godinama nismo posvećivali adekvatnu pažnju.

Gojko Stanič

Bogdan Krizman: Vanjska politika jugoslavenske države 1918—1941.

(„Školska knjiga", Zagreb, 1975, strana 200)

Odavno se očekivalo da knjiga ovoga naslova (i predmeta) pouzdano predoči jednu složenu i prilično dugotrajnu radnju kojom se odredilo mesto i zbilo međunarodno delovanje države Jugoslavije između dva svetska rata.

Ova knjiga je toliko potrebna, baš među najpotrebnijim, da bismo rekli da pozno dolazi, ako bi se to ikad za ikoju dobru knjigu moglo da kaže. Za prepreke joj svi znamo, i ogromne su ma ko ih merio, a tvoraštvo koje ju je dalo, moralo je proći prvu probu, jer se njom monografski zasniva naučna razmera jednog delikatnog predmeta. Ona počiva na plodovima mnogih izučavanja, a celo svoje obličje ponela je iz neposrednih istraživanja samog autora.

Bogdan Krizman je nesumnjivo najopremljeniji među naučnicima koji izučavaju jugoslovensku spoljnu politiku. Pred istoričarima prvog i drugog svetskog rata, naročito izučavaocima postanka i sloma monarhije Jugoslavije, stoje njegovi mnogobrojni članci i studije — uvek sačinjeni na arhivskoj građi — i s njegovom saradnjom objavljene zbirke dokumenata, i sve to, dakle, kao temeljno i prvorazredno štivo. Najzad, verovatno je da zasad nema pisca koji više od Krizmana unosi bibliografskih jedinica u potpun popis istoriografskih radova o monarhističkoj Jugoslaviji.

Krizmanu istoričaru podloga je široka, možda najšira koju znamo: najviša stručna sprema u pravnim i političkim naukama, iskustvo službenika u diplomatiji, široko poznavanje domovine i sveta, najživlja istrajnost u praćenju jugoslovenskog i svetskog stvaralaštva u nauci i umetnosti, dugogodišnja saradnja u naučnim institutima, plodno pojavljivanje na mnogim jugoslovenskim i međunarodnim naučnim skupovima i, sad, veoma trudoljubivo predavanje istorije države i prava na Sveučilištu u Zagrebu. Uza sve to, u Bogdana Krizmana je osobita odlika i njegov pripovedački dar, talenat tumača i graditelja priče.

Autor je knjigu nazvao pregledom, zapravo prilogom diplomatskoj istoriji. Jednu istorijsku radnju je njenim redosledom sagledao, u vremenu kroz predmetne podeoke tumačio i kroz unu-

tarnje povezane stvarne pojedinosti otkrivao suštinu celine.

Bogdan Krizman pripoveda o tom zbivanju koje je sumorno. Ono je viđeno kao rad koji proističe i iz svekolikog ukrštanja materijalnih i drugih sila u jugoslovenskoj državi usred preveć složene i uzrocima rata prezasićene evropske konstelacije.

Krizmanova knjiga ima dva dela.

U prvom je dat pregled diplomatske akcije — jugoslovenske i međunarodne — u domaćim stvarima i međudržavnim odnosima Jugoslavije, od završetka prvog svetskog rata do evropske političke prekretnice ka novom svetskom sukobu, dakle od 1918. do 1934. godine. Za drugi deo ostavljeno je što se zbilo do 1941. godine.

Prvo razdoblje je počelo u neizbežnoj usiljenosti, iz velikog razloga da se jugoslovenskom ujedinjenju, na celokupnom etničkom prostoru, odrede državne granice. Kroz različita i čak suprotna nacionalna zahtevanja i, većma, kroz zavojevačke nagodbe između najjačih pobedilaca u prvom svetskom ratu, zadobijena je u međudržavnim ugovorima odredba koja ne zadovoljava, sasvim, Jugoslovene a susede im čini ogorčenim jer se osećaju suviše oštećenim zbog ustupaka Jugoslaviji. Palo je nezadovoljstvo, svestrano, i jače u drugih nego u Jugoslaviji, koja odsad mora da u neprestano žustrom naporu štiti tu temeljnu odredbu i prema njoj sa susedima izradi nužna pravila sažitija.

Jedva se ovo nekako dovršilo (ne otklonivši opako nezadovoljstvo, jer, veli Krizman, okružena sa sedam suseda — od kojih se šest nalazilo s njom u sporu ili sukobu zbog granica — jugoslovenska monarhija gotovo nije izlazila iz krize), kad su poslednje pretnje evropskom miru i početak drugog svetskog rata primorali odviše nesređenu Jugoslaviju da se zabrine za svoju postojeću celokupnost. Ovim se zacelo ispunjuje drugo razdoblje njenog postojanja.

Čitava unutarnja spojenost jugoslovenske spoljne politike, od osnivanja i priznanja države do njene propasti, završava se u Krizmanovom pregledu navođenjem depeše nemačkog ministra spoljnih poslova (izjutra 6. aprila 1941) o početku agresije na Jugoslaviju.

Metodsku podelu radi naučnog posmatranja toga razvoja svaki bi pisac načinio, možda i drugačiju od te koju primenjuje Bogdan Krizman. Ali on je svoju obrazložio krajnjim osiljenjem fašizma posle dolaska nacista na vlast i ličnom vladavinom monarha u Jugoslaviji, prvo kralja Aleksandra Karađorđevića pa namesnika kneza Pavla. Neka razdelnica je tu sasvim neosporiva.

Krizman je posle zaključka, kojim jezgrovito ocrtava ceo predmet, dodao i više dragocenih priloga.

Tu je najpre niz celovito odštampanih kapitalnih dokumenata (svega 26), od Rapalskog ugovora (12. novembra 1920), na primer, do Pakta o prijateljstvu i nenapadanju između SSSR i Kraljevine Jugoslavije (5. aprila 1941).

Zatim je ovde, po godinama i mesecima, hronika događaja koji ulaze u diplomatsku istoriju Jugoslavije, i naravno onih događaja evropskog i svetskog značaja koji se nečim tiču jugoslovenskog stanja. Ova hronika upotpunjuje poznavanje opšteg razvitka.

Dva spiska — jugoslovenskih vlada od 1918. do 1941. godine i jugoslovenskih ministara spoljnih poslova — dopuna su hronike.

Tri lepo iscrtane karte: pripadnost jugoslovenskih pokrajina pre ujedinjenja, jugoslovenski zahtev o granicama i postignuće na mirovnoj konferenciji u Parizu, projekti raznih graničnih linija s Italijom i Austrijom — brzom sagledivošću stvari olakšavaju razumevanje piščevih obrazloženja, a biće, verovatno, korištene u nastavi i kao prilog nekom drugom tekstu.

Značenje ove knjige, i ne samo upotrebno, uvećavaju i dva registra: istorijskih ličnosti, uz čija imena su navedene i njihove dužnosti, te autora literature.

Bogdan Krizman je napisao skupan osvrt na literaturu — kratak i u ocenama vrednosti vrlo odlučan referat. A pre ovga, na kraju svakog odeljka knjige, dopisao je takozvanu dopunsku li-

teraturu, upravo punim bibliografskim nazivom naveo prvo knjige i članke jugoslovenskih autora pa inostranih, u kojima se nalazi manje ili više značajno gradivo o temi koju je tu prikazao. Ovo će bez sumnje dosta vredeti nastavnicima i studentima, i svakom drugom čitaocu.

Ukratko, to je knjiga prikladne urađenosti za važnu svrhu i široku našu potrebu.

Vlado Strugar

Dr Vasil Grivčev: Inflacija u SFRJ

(„Privredni pregled", Beograd, 1975, strana 268)

Tema studije dr Vasila Grivčeva veoma je aktuelna. Za Jugoslaviju ta aktuelnost se ogleda u sledećem: embrion inflacije nastao je još 1945. godine, da bi se inflacija u poslednje vreme sve brže i sve više razvijala. Takva evolucija inflacionog procesa u Jugoslaviji ukazuje, između ostalog, da preduzete mere državnih organa na suzbijanju inflacije nisu bile dovoljno efikasne, jer nisu bile skoncentrisane na osnovne generatore inflacije.

Po dr Vasilu Grivčevu, inflacija je u SFRJ imala od 1946. do 1974. godine sledeće opšte karakteristike: dugotrajnost, progresivnost, visok procenat, paralelno delovanje na više strana, kombinovano poreklo, aktivan uticaj na rast cena i troškova života, određene posledice na unutrašnjem i međunarodnom planu, duže vreme stopa rasta materijalne proizvodnje je niža od stope rasta novčane mase u opticaju itd.

Dugoročna i realtivno visoka inflacija u SFRJ, za sve to vreme je prouzrokovala niz posledica — političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih. Svestrano proučavajući ceo kompleks od geneze, evolucije, uzroka i posledica inflacije u Jugoslaviji, dr Vasil Grivčev posebno ukazuje na negativne uticaje inflacije na socijalističko samoupravljanje u nas.

On naglašava da u uslovima visoke stope inflacije neki ustavni principi, čiji je cilj daljna afirmacija socijalističkog samoupravljanja, ne dolaze do izražaja, jer inflacija na određen način povećava uticaj države i državnih organa u privrednom sistemu naše zemlje. Prema autoru, ta kolizija — nastala između ustavnog koncepta socijalističkog samoupravljanja i uticaja inflacije — ne bi smela da se toleriše. Predlažući rešenja da se ona energično otkloni, autor ističe da je jugoslovenski ekonomski sistem specifičan, a da ta specifičnost zahteva i određene specifične mere, naime mere u kojima bi do punog izražaja došla suština našeg socijalističkog samoupravnog sistema.

Autor studije postavio je sebi sledeće bitne zadatke: što obuhvatnije i objektivno da utvrdi nastanak, evoluciju i kvantitativnu dimenziju inflacije, da je uporedi s drugim zemljama, da otkrije njene osnovne uzroke i posledice, da oceni dosadašnju aktivnost nadležnih organa na suzbijanju inflacije i, na kraju, da predloži nove mere.

Prema autoru, glavni cilj studije je da ostvari nov prilog razjašnjavanju fenomena inflacije u Jugoslaviji, da inicira novu raspravu u jugoslovenskim naučnim i drugim krugovima o metodu njezinog obuzdavanja i da inspiriše sve subjekte društveno-ekonomskog života na preduzimanje novih mera. Što se tiče pokretanja rasprave u jugoslovenskim naučnim i drugim krugovima, treba reći da su i na 15. sednici Saveznog ekonomskog saveta (održanoj 4. II 1975) autorovi stavovi dobili punu podršku.

Globalna kompozicija studije dr Vasila Grivčeva odlikuje se izuzetnom tematskom razuđenošću. U prvoj glavi dat je opšti prikaz najznačajnijih teorijskih shvatanja inflacije. U drugoj, trećoj i četvrtoj glavi obrađeni su nastanak, evolucija, kvantitativne dimenzije i opšte karakteristike inflacije u Jugoslaviji (od 1918. do 1974. godine). Peta glava sadrži analizu inflacionog procesa u privredno naj-

razvijenim kapitalističkim zemljama sveta, privredno nedovoljno razvijenim zemljama i socijalističkim zemljama sa administrativno-centralističkim upravljanjem. U ovoj glavi je inflacija u Jugoslaviji komparirana sa inflacijom u drugim zemljama, a izvučeni su i odgovarajući zaključci.

Osnovu studije dr V. Grivčeva čini njena šesta glava, koja je posvećena analizi uzroka inflacije u SFRJ, a koja je podeljena u dva osnovna dela. U prvom delu se prikazuju i analiziraju unutrašnji uzroci inflacije u nas, i to: elementarne nepogode, odrazi rešenja političkog i privrednog sistema, razvojna i tekuća ekonomska politika, problematika troškova rada, ponuda i tražnja robe i drugo.

Generalni zaključak je da su na inflaciju u SFRJ dominantno uticali domaći faktori. Ovom tezom autor argumentovano pobija gledište nekih naših ekonomista da su na inflaciju u Jugoslaviji najviše uticali spoljni faktori. Posebnu pažnju zaslužuje argumentovan zaključak dr V. Grivčeva da su mnogi generatori inflacije u Jugoslaviji bili, svesno ili ne, ugrađeni u društvene planove, privredni sistem i ekonomsku politiku.

Drugi deo šeste glave posvećen je eksternim faktorima inflacije u Jugoslaviji. Između ostalih, autor navodi: pretrpljene štete od drugog svetskog rata, povremeno zaoštravanje nekih međudržavnih odnosa, ratovi u pojedinim regijama nakon drugog svetskog rata, skok cena strateških sirovina i nekih prehrambenih artikala i ekonomsko-političke integracije u Evropi. Obrađujući faktore inflacije u Jugoslaviji, autor ističe da su inflacioni proces u svetu svesno izazvale neke razvijene kapitalističke zemlje sa ciljem ili da drugim zemljama u svetu prebace probleme svoga ratnog angažovanja u Koreji, Vijetnamu itd. ili da gubitke nastale raspadanjem kolonijalnog sistema nadoknade svojim učešćem u nacionalnom dohotku manje razvijenih zemalja.

U sedmoj glavi autor izlaže problematiku faktora koji su potpomogli intenzitet inflacionog procesa u Jugoslaviji. Tu se ukazuje na činjenicu da sama privredno nedovoljna razvijenost jedne zemlje ne mora da bude razlog inflacije. Međutim, ako se inflacija u jednoj privredno nedovoljno razvijenoj zemlji već pojavila tada nedovoljna privredna razvijenost može da bude faktor koji otežava borbu za uspešnije otklanjanje inflacije. U ovoj glavi obrađen je i uticaj psiholoških faktora na inflacioni proces. Autor je dobro uočio da u jugoslovenskoj naučnoj literaturi tom faktoru nije posvećena odgovarajuća pažnja, te je detaljno obradio pozitivna i negativna dejstva psihološkog faktora i, nizom primera, dokazao da nadležni organi nisu dovoljno vodili računa ni o tom aspektu problema.

U osmoj glavi dat je globalan osvrt na metode i mere, koje su u periodu 1946—1974. godine preduzeli nadležni organi da bi suzbili inflaciju. Na osnovu analize, autor je došao do zaključka da su neki generatori inflacije bili ugrađeni u plan, privredni sistem, razvojnu i tekuću ekonomsku politiku. Nedostajali su efikasni instrumenti koji bi naterali sve subjekte da se bore protiv inflacije. Efekti sistema nisu se otklanjali kompleksno i energično, već po delovima i sa mnogo neracionalnih kompromisa. Neke mere pripremane su na brzinu i bez dovoljno proučavanja.

Deveta glava posvećena je posledicama inflacije. Autor konstatuje da je inflacija u Jugoslaviji ostavila mnoge posledice i svaku od njih posebno analizira. Posebnu pažnju je posvetio nepovoljnim političkim posledicama, jer inflacija pogađa najbrojniji deo jugoslovenskog stanovništva. Zatim, ona stvara uslove za porast uticaja države i njezinih organa, a istovremeno slabi političko-ekonomski ugled zemlje u inostranstvu. Dr V. Grivčev u ovoj glavi naročito obrađuje odraz inflacije na pojedine regije, pa sa mnogo argumenata dokazuje da inflacija teže pogađa privredno nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo, nego razvijene regione Jugoslavije. Teza dr V. Grivčeva je sledeća: usled objektivnih i subjektivnih okolnosti u nedovoljno razvijenim regionima preovladava proizvodnja

sirovina, poluproizvoda i poljoprivrednih proizvoda. Za te proizvode privredni sistem i tekuća ekonomska politika je utvrdila: slobodan uvoz, nisku carinsku zaštitnu stopu, male izvozne stimulanse i limitirane cene. Za proizvode visoke faze obrade (koje se pretežno odvijaju u privredno razvijenim republikama) uvoz je ograničen, carinska zaštitna stopa visoka, refakcije visoke, a cene su, po pravilu, slobodne. Zbog toga, a i iz drugih razloga, deo dohotka se iz nedovoljno razvijenih regiona preliva u privredno razvijenije regione, čime inflacija teže pogađa baš te regione. Autor to dokazuje konkretnim podacima o kretanju investicija, stope akumulacije, ličnih dohodaka i dr.

U vezi s tim autor zaključuje: bez obzira na to što su se za brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosova u toku 1946—1974. godine u Jugoslaviji preduzimale brojne mere i što su postignuti zapaženi rezultati, podaci pokazuju da je stopa rasta u tom periodu stalno povećavana u razvijenim, ne u nedovoljno razvijenim regionima, zbog čega je razlika u razvijenosti bila veća u 1973. godini nego pre dve decenije. Pored nekih sistemskih rešenja i mera ekonomske politike, tome je u određenoj meri doprinela i inflacija.

Posebnu pažnju zaslužuju zaključna razmatranja o pretpostavkama uspešnog suzbijanja inflacije i osnovnim područjima u kojima bi trebalo preduzeti mere, uz detaljan prikaz mera koje bi trebalo preduzeti po pojedinim sektorima. Kao doprinos naporima jugoslovenskog društva da se što uspešnije bori protiv inflacije, predlozi dr V. Grivčeva zaslužuju puno priznanje i predstavljaju solidnu osnovu za rešavanje tog problema.

Autor je koristio ogromnu domaću i inostranu literaturu, statističku i drugu dokumentaciju. Njegov pristup je u celini marksistički, a njegova studija ozbiljan doprinos jugoslovenskoj teorijskoj misli i privrednoj praksi radnih ljudi u njihovim OOUR i nadležnim organima.

Iz knjige jasno se vidi da je dr V. Grivčev pobornik odlučne borbe protiv inflacije u Jugoslaviji i oštar kritičar svih koji smatraju da Jugoslavija ne treba da vodi „neku posebnu borbu" protiv inflacije. Ali, po autoru, teško da je moguće inflaciju zaustaviti u kratkom roku: neke izvore moguće je zaustaviti za jednu godinu, dok je za druge potrebno dve-tri ili više godina. To praktično znači da bi suzbijanje inflacije u Jugoslaviji moglo da se vrši u tri faze: 1) zaustavljanje eskalacije, 2) stagnacija na određenom nivou i 3) postepeno, ali i sve brže smanjivanje inflacione stope.

Ispoljavajući optimizam da Jugoslavija može dobiti bitku protiv inflacije, dr Vasil Grivčev inspiriše čitaoca na razmišljanje i mobiliše na akciju.

Da li knjiga da se čita ili ne? Umesto direktnog odgovora, citiramo izjavu velikog poznavaoca ovih problema francuskog ekonomiste dr J. K. Piorre-a: „Inflacija je još pre tri decenije trebalo da se uvede kao obavezan predmet u svim školama".

Petar Stanišić

Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj

(Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske i Izdavačko poduzeće „August Cesarec", Zagreb, 1975, strana 432)

Vekovima potvrđivano iskustvo — lakonski izraženo sentencom „Kad oružje govori, muze šute" — verovatno je retko kad u ljudskoj istoriji bilo demantovano i obesnaženo na tako neposredan i svestran način kao u NOB i socijalističkoj revoluciji u Jugoslaviji u periodu 1941—1945. godine. O tome svedoči i zbornik radova „Kultura i umjetnost u NOB i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj". Reč je zapravo o zborniku gotovo

pionirskih, ali zato dragocenih priloga sa istoimenog naučnog skupa, koji je održan u Zagrebu decembra 1974. godine, povodom tridesetgodišnjice Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom.

Pokrenuti na oružani oslobodilački otpor protiv okupatora i domaćih izdajnika „svih boja i znamenja", naši su narodi i narodnosti, predvođeni Komunističkom partijom Jugoslavije, temeljno revolucionisali celinu društveno-političkih odnosa i društvene svesti. Stoga Narodnooslobodilačka borba i nije mogla biti prikraćena za onu toliko ljudsku i toliko nezamenljivu kulturno-prosvetno-umetničku dimenziju, koja je u uslovima krvavog ratnog vihora, neposredno bila u funkciji revolucionarno-oslobodilačke borbe i njenih ciljeva. O tome govori i indikativna, ali osnovana ocena, koju je na Prvom kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom, septembra 1944. godine, izrekao član engleske vojne misije, major Owen Reed: „Mislim da nema nijedne vojske na svijetu koja bi pridavala toliku važnost kulturi. I vi imate pravo, jer pobjeda nije pobjeda, ako umjetnost i ljepota ostanu pobijeđene..." (str. 11).

Zbornik pregnantno potvrđuje kontinuitet „kulturne politike našeg komunističkog pokreta kao idejnog nosioca, usmjeritelja i političkog organizatora NOB-a i socijalističke revolucije", te da je kontinuitet kulturne politike nemoguće sagledati i objasniti van kontinuiteta revolucije u njenom totalitetu. Stoga reči Stipe Šuvara pogađaju, čini se, u samu bit problema: „Kulturna politika, bilo čija, u najširem je smislu, da se tako izrazim, politika u stvarima duha. I ne bi bilo ni NOB-a da nije bilo duhovnog zrenja za nj, da nije bilo duhovne pripreme, da naš komunistički pokret nije gradio program njegovog provođenja i kao kulturnog pokreta, kao istinske kulturne revolucije. NOB ne bi prerastao u socijalističku revoluciju, da nova društvena svijest nije ovladala većinom naroda, da se većina naroda upravo u NOB-u nije uzdigla do te nove svijesti, prisvojila je, učinila materijalnom snagom, pridonijela joj svojim pučkim stvaralaštvom.

Ne bi partizanska narodna vojska bila tako pobjedonosna i ne bi se s onolikom dubinom i širinom, kakve je poprimila matica revolucije, zasnovao socijalistički poredak da valovi upravo te nove — Marksovom i Lenjinovom mišlju inspirirane, a socijalističkom perspektivom prožete — društvene i kulturne svijesti nisu zapljusnuli milijune nepismenih ljudi na našim prostorima, i da po svim tim našim klancima-jadikovcima partizan, sin naroda, nije s puškom nosio i knjigu" (str. 19—20).

Ovaj poduži citat, uzet gotovo sa prvih strana zbornika, naveden je prvenstveno zato što predstavlja ilustrativnu generalizaciju svega o čemu daleko konkretnije govore ostali prilozi. Već ovde bi se, naime, dalo primetiti da zbornik sadrži manji broj priloga koji raspravljaju neka osnovna pitanja kulture i umetnosti u NOB i socijalističkoj revoluciji, dok najveći broj priloga analizira ili bar dodiruje pojedine, uže aspekte kulturno-umetničkog rada i stvaralaštva. To je uglavnom bio i osnovni razlog da se pri komponovanju zbornika pođe od kriterija po kome stepen opštosti u pristupu pojedinim pitanjima kulture i umjetnosti u tom periodu, određuje redosled tako brojnih i raznovrsnih priloga.

Držeći se dosledno tog kriterija, prve stranice zbornika ispunjavaju upravo ona saopštenja sa naučnog skupa koja na dosta obuhvatan i produbljen način problematizuju pitanja kulture i umjetnosti, sa stanovišta potrebe i društvene opravdanosti njihovog temeljitijeg, sistematskijeg i intenzivnijeg naučno-istraživačkog tretmana. Tako Vice Zaninović, na primer, dajući kratak presek društveno-istorijskog konteksta i uslova koji su omogućili održavanje Prvog kongresa kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom, ukazuje na neodgodiv zahtev da se preduzimljivije priđe „sabiranju, proučavanju, pa i valoriziranju partizanske kulturno-umjetničke djelatnosti".

Međutim, bilo bi uistinu teško shvatiti i objasniti duboke zahva-

te i krupne domašaje na svim poljima društvenog života i delovanja, posebno na kulturnom i umetničkom, kad se ne bi sagledala uloga marksističke i uopšte progresivno orijentisane inteligencije koja je bila, u sklopu komunističkog pokreta i naporedo s njim, nezamenljiv „ferment" u pripremanju i izvođenju revolucije. Doduše, da bi inteligencija bila stvarni agens u pripremi revolucije, morala je i sama da bude revolucionarno osvešćena. Taj proces revolucionarnog osvešćivanja inteligencije bio je u našim specifičnim jugoslovenskim uslovima veoma složen i protivrečan. Ne manje složen je bio i odnos inteligencije i Komunističke partije. Njihova društvena uloga i revolucionarna stremljenja bitno su ukrštala njihove puteve. Otuda, raspravljajući ta pitanja, Zorica Stipetić u svom prilogu i zaključuje da je inteligencija „kao dio Partije značajno sudjelovala u organiziranju, obnavljanju, projektiranju i realiziranju partijske politike. Također je uvelike pridonijela da je Partija — uoči i za vrijeme rata i revolucije — mogla funkcionirati kao „kolektivni intelektualac" (str. 37).

Autentičnost, dubina i masovnost narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije uslovili su takvo kulturno-umetničko delovanje i stvaranje koje je i kulturi i umetnosti davalo nove, specifične dimenzije i značenja. Zato se kulturno-umetničke tvorevine i vrednosti tog razdoblja teško mogu podvesti pod konvencionalna i tradicionalistička merila. To stvaralaštvo nije izviralo iz „čiste igre duha" niti uviralo u sopstvenu samosvrhu, kao što ni revolucija nije plamtela da bi sagorela u zadivljujućoj poetskoj inspiraciji, jer, rečima Jure Kaštelana, „ne vode se revolucije da se o njima pišu pjesme", nego se „i pjesme i revolucije rađaju da se sačuvaju dostojanstvo čovjeka, njegovo osnovno ljudsko pravo na mir, na slobodu i stvaralaštvo" (str. 90).

I kad se prihvati ova „differentia specifica" jednog vremena i jednog društveno-politički, kulturno-stvaralački, moralno-humanistički revolucionarnog konteksta, zastaje se iznenađeno pred mnoštvom konkretnih, gotovo „opipljivih" pitanja: Kako se mogla ostvariti tako duboka, intenzivna, zgusnuta, višesmerna (i kakva sve ne!) komunikacija u uslovima totalne oskudice i borbe za goli život? Kako se desilo da svaka reč, napisana ili izgovorena, svaka gesta, slika, zvuk postanu delotvorni nosioci značenja bez presedana i poruke koje nikakve entropijske sile nisu mogle da razore? Šta je omogućilo da se razvije veoma gusta i široka štamparska mreža, koja je najprimitivnijom tehnikom produkovala na hiljade raznovrsnih (obimom i namenom) novinskih listova, publikacija, plakata, letaka i ostalog štampanog materijala? Otkuda tolika inspiracija najširim narodnim masama da svojim narodnim jezikom pesnički oblikuju sve što ih tišti, satire, revoltira, sve što osećaju, čemu teže, za što se bore? Otkuda tom do juče nepismenom narodu tako naglašena potreba da pod vedrim nebom, u predahu borbe, ispiše prva slova, pismeno sroči prve rečenice, nariše prve grafike o svemu što se zbivalo oko njega i u njemu? Šta je nateralo tog „sina puka" da na improvizovanim binama odglumi, otpeva, odigra, odrecituje — jednom reči — pokaže sve što zna i ume?...

Da je bilo upravo tako, ilustruje gro priloga ovoga zbornika koji su usmereni na analizu problema užeg značenja. Međutim, prilozi su više pokušaj prezentacije nedovoljno poznate istorijske građe, nego što teže da se naučno potraže i pruže odgovori na napred postavljena pitanja, kao i na mnoga druga. To je ujedno upozorenje i podstrek da se ne zastaje u naučno-istraživačkoj aktuelizaciji uloge i značaja kulture i umetnosti u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

Jovan Gagrica

Вангел Ајановски — Оче: Егејски бури, револуционарното движење во Воденско и НОФ во Егејска Македонија

(Институт за национална историја, Скопје, 1975)

Institut za nacionalnu istoriju iz Skoplja je publikovanjem knjige *Jegejske bure* Vangela Ajanovskog — Očea pobudio veliko interesovanje za ozbiljnije rasprave o načinu obrade jedne veoma osetljive problematike iz nedavne prošlosti makedonskog naroda. Kao istaknuti učesnik i rukovodilac radničkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta u jegejskom delu Makedonije, Vangel Ajanovski — Oče je ovom knjigom prezentirao svoje vlastito viđenje revolucionarnog i nacionalnooslobodilačkog pokreta u vodenskom kraju Jegejske Makedonije u periodu između dva svetska rata, u toku drugog svetskog rata i u posleratnom periodu građanskog rata u Grčkoj.

Potičući iz grada (Voden) i porodice koji su duboko u sebi nosili tradicije revolucionarne nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda, Ajanovski je sav svoj životni put utkao u borbu svoga naroda i radničke klase za nacionalno i socijalno oslobođenje. Uključivši se u omladinski i komunistički pokret, on je već 1929. godine u Vodenu organizacioni sekretar Okružnog komiteta Omladinske komunističke organizacije Grčke (OKNE). Kao omladinski, kasnije i partijski rukovodilac, učestvovao je i imao mogućnosti da neposredno prati sve značajnije akcije radničke klase i partijske organizacije u Vodenu u borbi protiv vladajućeg buržoaskog sistema.

Saosećajući duboko sa teškom sudbinom svoga naroda Ajanovski je ovom knjigom pružio i potresnu sliku položaja Makedonaca u tom delu Makedonije. Raseljavani, obespravljivani i uništavani od grčkih diktatorskih režima, Makedonci su se tokom više decenija posle rasparčavanja Makedonije nalazili u izuzetno teškoj situaciji. Njihov položaj je naročito postao težak za vreme Metaksasovog diktatorskog režima (1936—1941), koji je nastojao da ih sasvim iskoreni. I događaji u toku drugog svetskog rata su se na najdrastičniji način svalili na njihova leđa. Prilikom prodiranja italijanskih fašističkih snaga u Grčku našli su se u žiži oružanih okršaja. Dolaskom italijanskih, nemačkih i bugarskih okupacionih snaga i stvaranjem grčkog kolaboracionističkog režima za njih su nastupila još teža iskušenja.

Situacija u kojoj su se nalazili upućivala ih je, kako navodi Ajanovski, na zajedničku borbu sa demokratskim snagama Grčke protiv diktatorskih režima i protiv fašističkih osvajača. Potreba zajedničke borbe grčkog i makedonskog naroda na čelu sa KP Grčke je naročito došla do izražaja u borbi protiv fašističkih okupatorskih snaga. Makedonci su se pridružili oružanoj borbi grčkog naroda protiv fašizma sa jasnim opredeljenjem da u toj zajedničkoj borbi izvojuju i svoje nacionalno oslobođenje. Stvarali su svoje oružane grupe i odrede, nastojali su i politički da se organizuju i kao poseban faktor da se uključe u redove Grčkog nacionalnooslobodilačkog fronta (EAM). U toku 1942. godine je ponikla Makedonska antifašistička organizacija (MAO) i Ajanovski je postao član njenog Vodenskog okružnog komiteta. Makedonci su uključeni i u redove Grčke narodnooslobodilačke armije (ELAS).

Međutim, u svojoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, prema kazivanjima Ajanovskog, Makedonci u Grčkoj nisu nailazili na putpuno razumevanje ni kod demokratskih snaga Grčke. Komunistička partija Grčke je nerado gledala na njihovo posebno političko organizovanje i na stvaranje njihovih posebnih partizanskih oružanih jedinica. Kao rezultat toga, oktobra 1943. prestala je da postoji MAO a bilo je dovedeno u pitanje i postojanje posebnih makedonskih partizanskih odreda. U borbi protiv zajedničkog neprijatelja, KP Grčke je ipak, početkom

1944. godine, dozvolila da se u okvirima ELAS-a formiraju posebni makedonski bataljoni.

Oduševljeni uspesima i nacionalnim pravima koja su Makedonci vardarskog dela Makedonije ostvarivali pod rukovodstvom KPJ, Makedonci vodenskog kraja i čitave Jegejske Makedonije ne samo što su masovno ulazili u svoje bataljone u okvirima ELAS-a već su težili i ostvarivanju onih nacionalnih prava koja su ostvarivali njihovi sunarodnici u NOB i, docnije, u okvirima nove Jugoslavije.

Komunistička partija Grčke, kako navodi Ajanovski, nije bila spremna da ide tako daleko u ostvarivanju nacionalnih prava Makedonaca u svojoj zemlji. Kao rezultat toga, ponovo je došlo do nerazumevanja i sukoba, a ti sukobi su mestimično dobijali i karakter oružanih okršaja između jedinica ELAS-a i makedonskih jedinica. Da bi izbegli širu oružanu konfrontaciju, makedonski bataljoni su prešli na teritoriju Jugoslavije i krajem 1944. u Bitolju se ujedinili u Prvu makedonsku jegejsku udarnu brigadu. Vangel Ajanovski — Oče je postao zamenik komesara brigade. Uporedo s time, Makedonci su stvorili i svoj poseban Nacionalnooslobodilački front (NOF), za čijeg je sekretara bio postavljen Ajanovski. Međutim, posredstvom nove Jugoslavije sukob je ipak bio izglađen.

U drugom delu knjige Ajanovski opisuje događaje u toku građanskog rata u Grčkoj (1945—1949). U novonastalim uslovima, kada je ELAS bila razoružana i prestala da postoji, monarhističke snage su se, u svojoj borbi protiv demokratskih snaga Grčke, najviše okomile na Makedonce. Situacija je za Makedonce ponovo izuzetno teška, usled otvorenog terora koji je imao cilj da sasvim iskoreni makedonski živalj. Stoga, Makedonci nisu ni ispustili oružje iz svojih ruku. Otpočeo je nanovo proces njihovog organizovanja u okvirima NOF-a i stvaranja oružanih jedinica.

Vladajući monarhistički teror nad demokratskim snagama se sve više širio i u zemlji je buknuo građanski rat. Našavši se ponovo u oružanom konfliktu sa klasnim neprijateljem, KP Grčke je krajem 1946. godine zatražila saradnju sa Makedoncima — priznala je NOF kao političkog predstavnika Makedonaca i obećala da će raditi na izvojevanju njihovih nacionalnih prava. Kao rezultat toga, došlo je do spajanja oružanih snaga Makedonaca sa oružanim snagama grčkog demokratskog pokreta u jedinstvenu Demokratsku armiju Grčke (DAG). Teritorija Jegejske Makedonije postala je osnovna baza odakle su delovale demokratske snage, a Makedonci su dali preko 10.000 boraca regularnog sastava DAG-a, dok je makedonsko stanovništvo masovno uključeno u borbu na strani demokratskih snaga sa KP Grčke na čelu.

Međutim, time nije bilo trajnije otklonjeno nerazumevanje između KP Grčke i Makedonaca. Ona ne samo što nije ozbiljnije radila na podizanju višeg makedonskog starešinskog kadra u DAG-u, ne samo što u Privremenu vladu Grčke i u druga njena tela nisu bili uključeni i Makedonci, već je gajila podozrenje prema onim makedonskim snagama koje su stajale na liniji punog samoopredeljenja makedonskog naroda. Novi nesporazumi pretili su da dovedu do novog otvorenog sukoba, pa je došlo do neslaganja i u redovima rukovodećih struktura Makedonaca. Na prvom kongresu NOF-a, januara 1948. godine, KP Grčke je uspela da postavi novo rukovodstvo sastavljeno od bezrezervnih zagovornika njene politike, a time su odstranjeni sa rukovodećih pozicija i svi oni koji nisu prestajali sa zahtevima potpunog nacionalnog samoopredeljenja Makedonaca. Među njima i Ajanovski, koji je isključen iz rukovodećeg tela NOF-a. Mnogi Makedonci su morali napustiti čak i teritoriju Grčke.

Taj sukob se još više produbio početkom informbirovske kampanje protiv Jugoslavije. Iako je u početku nastojala da se drži po strani od napada na novu Jugoslaviju — s obzirom na značaj koji je Jugoslavija imala za razvoj borbe demokratskih snaga — KP Grčke se na kraju ipak solidarisala sa informbirovskom kampanjom protiv Jugoslavije. U novonastalim uslovima njen odnos prema Make-

doncima sve se više utapao u opštu informbirovsku strategiju i politiku. Istinski borci za samoopredeljenje makedonskog naroda nazivani su razbijačima teritorijalnog integriteta Grčke, a prihvaćena je i informbirovska parola o stvaranju nekakve „balkanske federacije" i nekakve „ujedinjene Makedonije". U svojoj informbirovskoj zaslepljenosti KP Grčke je išla dotle, da je i vojni poraz DAG uleto 1949. godine — što je značio i poraz demokratskog pokreta — nastojala da opravda navodnim šurovanjem Jugoslavije sa zapadnim silama.

Opisujući tu dramu i tragediju grčkog demokratskog pokreta, a s njim i makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta, Ajanovski je, kao neposredni učesnik u tim događajima, pružio dragocene podatke o tom burnom razdoblju nedavne prošlosti. Međutim, knjiga nije lišena ni jednostranih tumačenja ni ocena nekih bitnih momenata tih događaja. Memoarska građa, ma koliko korisna, nije i egzaktno naučno rasvetljavanje tih događaja. Sistematska naučna obrada te problematike mora da ima u vidu i celinu događaja, pa se bez objektivne analize društveno-političkih prilika u Grčkoj i širih međubalkanskih i međunarodnih uslova teško mogu dati iole značajnije i naučno fundirane ocene o tim, politički još uvek aktuelnim, događajima.

Nikola Čingo

Munkásélet (Radnički život)

(„Forum", Novi Sad, 1973, strana 236)

Dogovori o pripremanju istorije KPJ/SKJ podstakli su i razgovore o ulozi partijske i sindikalne štampe u komunističkom i revolucionarnom radničkom pokretu u Jugoslaviji između dva svetska rata. Zahvaljujući tome, skrenuta je dužna pažnja i na ediciju *Munkásélet* (Radnički život), u stvari izbor članaka iz lista „Szervezett Munkás" (Organizovani radnik), koji je, kao organ Nezavisnih sindikata, dvadesetih godina izlazio na mađarskom jeziku u Beogradu i Subotici (u prvo vreme i s prevodom imena u „glavi" lista na nemački jezik — „Der organisierte Arbeiter"). U celosti posebno uređivan, list „Szervezett Munkás" — pokrenut 1923. godine po uzoru na „Organizovani radnik", centralni organ Nezavisnih sindikata — delovao je do šestojanuarske diktature 1929. godine. Ediciju „Munkásélet" objavio je novosadski „Forum" povodom pedesetogodišnjice pokretanja tog glasila.

Izbor članaka iz lista „Szervezett Munkás", čiji se prvi broj pojavio 6. januara 1923. godine, priredio je Nandor Buranj (Nándor Burányi), izdvojivši iz svakog njegovog godišta one priloge koji najkompletnije rekonstruišu glavne tokove klasne borbe u kojima su učestvovali i mađarski organizovani radnici na području Vojvodine, — ukupno 80 članaka, od kojih opet najviše iz pera radničkih dopisnika iz vojvođanskih mesta koja je pretežno ili u celini naseljavalo mađarsko stanovništvo.

Pokretanje lista „Szervezett Munkás" bilo je početkom dvadesetih godina neophodno i stoga što je — kako konstatuje i dr Danilo Kecić u studiji „Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941" — u Vojvodini i ranije relativno najveći broj revolucionarno orijentisanih radnika poticao iz redova mađarske narodnosti. Međutim, usled nedostatka i sporog priticanja novčanih sredstava, list se mogao pojaviti tek januara 1923. godine u Beogradu, pošto su vojvođanske snage takođe bile nedovoljne. Vlasnik lista bio je stolarski radnik Jovan Vuković, a odgovorni urednik kožarski radnik Pavle Popović.

Progoni vlasti, kao i teškoće materijalne i kadrovske prirode, onemogućili su već posle pola godine izlaženje lista te su revolucionarno orijentisani mađarski organizovani radnici opet ostali bez svoje štampe. Revolucionarne snage, međutim, nisu položile oružje. Nakon nekoliko neuspelih pokušaja, „Szervezett Munkás" je ponovo pokrenut 21. juna 1925. godine u Beogradu, ali se avgusta 1925.

godine uredništvo preselilo u Suboticu, u centar vojvođanskog revolucionarnog radničkog pokreta. Glavni urednici bili su, između ostalih, Janoš Domanj (János Dományi), Karolj Hedrih (Károly Hedrich), Petar Francišković i Jože Hegediš (József Hegedüs). List je neprekidno izlazio sve do zavođenja šestojanuarske diktature, a poslednji broj nosi datum 13. januara 1929. godine.

Mada je izlazio relativno kratko vreme, uloga lista je vrlo velika u jačanju revolucionarnog krila radničkog pokreta Vojvodine, posebno u uključivanju mađarskih radnika u pokret. Imao je tiraž od 1.000 primeraka, a u vreme zabrane tiraž je dostigao i cifru od 2.500.

Ulogu lista u revolucionarnom radničkom pokretu Vojvodine dvadesetih godina, nemoguće je adekvatno odrediti nezavisno od tadašnjih društveno-političkih i ekonomskih prilika, te, posebno, položaja mađarskog radništva u Vojvodini.

Organizovani deo mađarskog radništva se posle 1918. godine u okvirima nove države većinom opredelio za revolucionarni kurs novoosnovane Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), odnosno Komunističke partije Jugoslavije. Nakon Obznane i Zakona o zaštiti države, progoni režima bili su upereni i protiv mađarskih radnika učesnika u revolucionarnom radničkom pokretu. U nekim su slučajevima oni dobili posebnu žestinu i zato što su u njihovom organizovanom istupanju, sem revolucionarnog angažovanja, vlasti videle i pokret nacionalnog karaktera.

U Vojvodini se u tom periodu broj najamnih radnika, koji su najteže osetili posledice nepovoljnog privrednog razvitka, kretao oko 300.000, od kojih 2/3 poljoprivrednih i 1/3 zanatskih i industrijskih radnika, te ostalih koji su živeli od najamnog rada. Najnepovoljnija bila je klasna struktura mađarskog stanovništva. Uzroke takve situacije svakako treba tražiti i u nepovoljnim ekonomskim uslovima pod kojima su se Mađari doseljavali na područje Vojvodine u 18. i 19. veku. Po nekim pouzdanim podacima iz 1919. godine u Bačkoj je od ukupnog broja bezemljaša 41,41% bilo Mađara, a oni su tada činili 34,60% ukupnog broja stanovništva. Agrarna reforma iz 1919. godine znatno je izmenila nacionalnu strukturu bezemljaša, jer Mađari, Nemci i Rumuni nisu dobili zemlju. Takva ekonomska politika vladajućih krugova u Kraljevini SHS posebno je teško pogađala mađarsko stanovništvo u Vojvodini, te je, posle neprovedene agrarne reforme, među Mađarima bio najveći broj nezadovoljnih bezemljaša (oko 70%). Zaštitnim radničkim zakonodavstvom, koje inače u praksi nikad nije bilo u potpunosti provedeno, bili su obuhvaćeni samo industrijski i zanatlijski radnici. Mađarska nacionalna manjina u celini je nacionalno ugnjetavana, a radništvo je izloženo i teškom ekonomskom izrabljivanju. Zbog veoma sporog razvitka industrije, višak radne snage iz poljoprivrede imao je minimalne šanse da nađe zaposlenje u industriji. Izlaz iz teškog ekonomskog položaja je deo nezaposlenih radnika, zato, dvadesetih godina, pa i posle, potražio u iseljavanju (najviše u zapadnoevropske i prekookeanske zemlje).

Iako zvanične statistike ne daju najpreciznije podatke, ipak može se zaključiti da su 2/3 iseljenih bili Nemci i Mađari. Mađarsko organizovano radništvo je u velikoj većini odbilo da se uključi u reformističko krilo radničkog pokreta i izjasnilo se za Nezavisne sindikate. „Szervezett Munkás" je od početka, a naročito od sredine dvadesetih godina, predstavljao najznačajniji agitaciono-propagandni organ za širenje uticaja ilegalne KPJ među mađarskim proleterskim masama u Vojvodini. O važnosti lista, na primer, 1924. godine se raspravljalo i na jednoj sednici Kominterne u Moskvi. Konstatovano je da je pomoć CK KPJ dosta slaba, i da stalne oskudice u novčanim sredstvima mogu ozbiljno ugroziti dalje uspehe Partije u Vojvodini. Najistaknutiji članovi Nezavisnih sindikata — Mađari bili su izloženi raznim administrativnim merama i progonima vlasti. Na primer, 1927. bili

su predati Okružnom sudu u Subotici: Janoš Domanj (Dományi János), urednik „Szervezett Munkás"-a, Petar Franciškovíć, sekretar Saveza poljoprivrednih radnika, i Peter Berkaš (Péter Berkas), svi istaknuti aktivisti Nezavisnih sindikata, zbog optužbe da su radili na organizovanju podružnica Saveza poljoprivrednih radnika, koji su vlasti ocenile kao komunističku organizaciju, i što su u Vojvodini rasturali brošuru „Nad grobom agrarne reforme".

Inače, nacionalni sastav članova Nezavisnih sindikata u Vojvodini dvadesetih godina je bio sledeći: radnici Mađari bili su zastupljeni u najvećem broju (60%), zatim Srbi i Hrvati, pa Nemci. Pripadnika ostalih narodnosti u Vojvodini (Rumuna, Slovaka, Jevreja i drugih) bilo je znatno manje. Posle 1925. godine, mesne podružnice Nezavisnih sindikata, u koje su bili učlanjeni industrijski i poljoprivredni radnici, delovale su u 26 mesta u Vojvodini. Kroz razne forme ilegalnih aktivnosti bilo je ovih godina zahvaćeno oko 30.000 radnika i radnica. U isto vreme je „Szervezett Munkás" imao i funkciju organizatora vojvođanskog proletarijata u Nezavisnim sindikatima. Najviše poljoprivrednih radnika Mađara, međutim, organizaciono je delovalo u okviru Saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije, koji je 1928. godine imao u Vojvodini 72 podružnice. U rukovodstvu Saveza poljoprivrednih radnika su tada delovali Maćaš Nađmeljkuti iz Kevi kod Sente, Maćaš Šoljmoši iz Ade, Jožef Medve iz Padeja, braća Janoš i Jožef Ćikoš iz Torde i drugi. U redovima poljoprivrednih radnika Mađara list „Szervezett Munkás" je časno ispunio svoju agitaciono-propagandnu misiju, kao idejni voditelj i nosilac uticaja ilegalne KPJ.

Imajući stalnu i posebnu rubriku za poljoprivredne radnike, list je tada već veoma popularan u redovima mađarskog agrarnog proletarijata i organizovano je rasturan u svim mestima gde su delovale mesne podružnice. Idejni uticaj lista na mađarske poljoprivredne radnike možemo ceniti i po tome što je od kraja 1927. do polovine 1928. godine osnovano 38 novih podružnica i to pretežno u mestima sa mađarskim stanovništvom. U to vreme u organizacionom radu među poljoprivrednim radnicima istakle su se i žene revolucionarke, kao, na primer, Nađmeljkuti Franciska iz Kevi (kod Sente), Justina Horvat-Jodal, Viktorija Justin i Rozalija Čikoš mlađa iz Torde, Milica Blažić, Kovinka Mešić-Granić iz Kumana, Nevenka Petrović iz Aleksandrova i drugi. Delovanje sekcija žena u Savezu poljoprivrednih radnika doprinelo je političkoj i kulturnoj afirmaciji poljoprivrednih radnika, što potvrđuje i činjenica da su podružnice u Starom Bečeju, Bačkoj Topoli i Staroj Moravici organizovale svoje biblioteke i čitaonice, a u drugim mestima su imale svoje diletantske grupe.

Edicija *Munkásélet* pojavila se u renomiranoj „Forumovoj" biblioteci „Kövek" (Međaši), s iscrpnim pogovorom Nandora Buranjija, sastavljača ovog značajnog izbora članaka iz lista „Szervezett Munkás".

Sándor Mészáros

„PŘEHLED", IX/75.

Zbornik „Přehled" (Pregled) izlazi u Daruvaru od 1962. godine na češkom jeziku u izdanju novinsko-izdavačke ustanove „Jednota", čiji je osnivač Čehoslovački savez u SR Hrvatskoj. Njegova je osnovna namjena da prati kulturni, naučni i literarni život Čeha koji žive na području SR Hrvatske i cijele SFRJ, da izučava pitanja koja su od interesa za razvoj škola narodnosti i da osvjetljava međusobne veze naroda i narodnosti Jugoslavije i Čehoslovačke. Posebnu pažnju zbornik posvećuje životu i stvaralaštvu Čeha u našoj zemlji i ukazuje na njihov doprinos kulturi, nauci i umjetničkom stvaralaštvu, kao i cjelokupnom razvoju kraja u kome žive. Zbornik prati i doprinos jugoslavenskih stvaralaca uzajamnom upoznavanju i boljem razumijevanju narodâ dviju socijalističkih zemalja. Prilozi se

objavljuju na češkom, slovačkom i hrvatskom ili srpskom jeziku.

Deveti svezak zbornika donosi i prilog Slavice Hrečkovski: *Uključivanje pripadnika češke i slovačke narodnosti s područja Slavonije u narodnooslobodilački pokret.* Autorica ističe dugogodišnju sudbinsku povezanost Čeha i Slovaka s narodima i drugim narodnostima Jugoslavije u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, koja je rezultirala i zajedničkom borbom protiv njemačkih fašista i njihovih pomagača. Formiranje čehoslovačke borbene jedinice u okviru NOVJ treba shvatiti — kaže autorica — kao rezultat stremljenja Čeha i Slovaka i nastojanja Hrvata i Srba i drugih naroda i narodnosti Jugoslavije da ostvare nacionalnu i socijalnu slobodu, nezavisnost i potpunu ravnopravnost. Položaj Čeha u tzv. NDH bio je naročito težak i zbog nacističke okupacije Čehoslovačke i njene podjele na protektorat i takozvanu Državu Slovačku. S jedne strane, ustaški kvislinzi vrše na Čehe pritisak s namjerom da ih asimiliraju, a s druge, nacisti žele da ih uključe u Kulturbund. To nije pošlo za rukom ni jednima ni drugima, ali je u prvim danima okupacije izazvalo privremeno kolebanje, koje je, po mišljenju autorice, donekle odraz socijalnih prilika: više od 70% Čeha živjelo je na selu i bilo tijesno povezano sa Hrvatskom seljačkom strankom. Međutim, poziv KPJ na borbu protiv okupatora naišao je na snažan odjek među komunistima češke i slovačke narodnosti na području Slavonije (kojih je bilo 28), njihovim simpatizerima, radnicima, demokratski orijentisanim obrtnicima, trgovcima i intelektualcima. Češke i slovačke mase sve se više uključuju u narodnooslobodilački pokret, pružajući svestranu podršku ugroženom srpskom stanovništvu, prikupljajući hranu i oružje; učestvuju u radu SKOJ-a, JNOF-a; uključuju se u ilegalne narodnooslobodilačke odbore, a naročito su aktivni u obavještavanju o namjerama neprijatelja i u pružanju pomoći ugroženima. Na osnovu naredbe štaba 3. operativne zone formira se čehoslovački bataljon, koji je za kratko vrijeme u jesen 1943. godine prerastao u Prvu čehoslovačku brigadu NOVJ „Jan Žiška". U listopadu 1944. godine brigada je brojala preko 1.000 boraca, a učestvovala je u mnogim teškim borbama. Brigada je imala duvačku glazbu, a svaki bataljon pjevački zbor. Dalekovida politika KPJ u nacionalnom pitanju pokrenula je i češke i slovačke mase u zajedničku borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje. Rezultati antifašističke borbe Čeha i Slovaka afirmirani su u odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a i Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a.

Zanimljiv je i prilog Otona Berkopeca, praškog naučnog radnika slovenskog porijekla: *Antun Aškerc i Česi,* u kome se, na osnovu brojnih dokumenata, osvjetljava Aškerčev odnos prema Česima i češkoj kulturi. Taj se odnos do sad najčešće tumačio na osnovi pjesnikove bogate korespondencije sa češkim autorima. Berkopec u svojoj raspravi dokazuje kako je Aškerc u češkoj literaturi i praškoj sredini tražio i nalazio moralnu potporu u borbi protiv njemačkih nacionalista i slovenske crkvene hijerarhije. U tom je radu nailazio na punu podršku propagatora češko-slovačke uzajamnosti Jana Lega, koji ga je utvrdio u namjeri da pjesnički tumači ulogu i značaj slavenskih naroda. Aškerčeva borbena i slobodarska poezija često je nalazila inspiraciju u zajedničkoj borbi dva naroda protiv istog neprijatelja. Osobna poznanstva sa češkim urednicima i piscima otvorila su njegovu stvaralaštvu put u češke časopise, pa Aškerc postaje jedan od najzastupljenijih jugoslavenskih pisaca u Češkoj. Berkopec posebno ukazuje na činjenicu da su lični kontakti i dobro poznavanje češke literature i kulturnih prilika jačali pjesnikov slobodarski duh i patriotizam, a veze s grupom istomišljenika oko „Slobodne misli" dolaze do izražaja i u njegovu stvaralaštvu, naročito kad se radilo o borbi protiv crkvenog mračnjaštva.

I Jaroslav Panek, također praški naučni radnik, u svom prilogu *Ličnost Frana Govekara u svjetlu suvremene češke publicistike i njegove „praške" korespondencije* iznosi zanimljiva poglavlja iz do

sad manje poznatih literarnih veza slovenskih i čeških stvaralaca. Autora zanima zašto su se pojedina kulturna kretanja, pa i ličnosti različito tumačile, pa je tu pojavu nastojao objasniti na slučaju Frana Govekara. Pri tome se služio do sad nepoznatom njegovom „praškom" korespondencijom, kao i publicistikom. Stavljajući u prvi plan Govekarov sukob s Cankarom oko uloge slovenskog kazališta i kazališnog repertoara, autor pokušava objasniti zbog čega je Govekar jedno vrijeme bio najpoznatiji slovenski kulturni radnik kojemu je u češkoj publicistici bilo posvećeno više književnih rasprava nego njegovom slavnom protivniku Cankaru. Panek smatra da je to posljedica Govekarova prisnog odnosa s mnogim češkim glumcima, kazališnim radnicima i režiserima, njegovog pozitivnog odnosa prema češkom reportoaru, zatim njegove svestrane i bogate publicističke, prevodilačke i uredničke aktivnosti. To je — ističe autor — pribavilo Govekaru takvu popularnost kakvu do sad nije imao niti jedan slovenski autor. Zbog toga negativne ocjene Govekarova djela od strane slovenskih kritičara nisu mogle pokolebati taj pozitivni odnos češke kritike prema piscu. Vrijednost je Panekove studije u bogatoj dokumentaciji koju je marljivo prikupio u češkim i slovenskim časopisima i novinama, kao i u poznavanju Govekarove korespondencije.

Stvaralaštvom Josipa Kozarca u vrijeme njegova desetogodišnjeg boravka u Lipovljanima bavi se Josip Matušek u prilogu *Lipovljani u životu i djelu Josipa Kozarca.* Polazeći od Kozarčevih djela koja su nastala za vrijeme piščeva boravka u Lipovljanima, autor dokazuje kako su upravo Lipovljani odigrali važnu ulogu u Kozarčevu stvaralaštvu. Kozarac je u svojim mnogobrojnim djelima, a naročito u *Teni, Među svijetlom i tminom, Mrtvim kapitalima* i nedovršenom romanu *Živi kapitali,* vanredno dobro raslojavanje slavonskog sela, propadanje zadruga i sve socijalne potrese što su ih donijeli likvidacija Vojne krajine i prijelaz novi način privređivanja. Ma- u svojoj raspravi dokazuje — na osnovu mnogobrojnih primjera iz Kozarčeva djela i statističkih podataka o doseljavanju Čeha u Lipovljane — da je Kozarac unio u svoja književna dijela i velik dio života s kojim se svakodnevno susretao.

Prilog Đure Kuntarića: *Makso Kuntarić, promicatelj slavenske uzajamnosti i suradnje* svojevrstan je dokaz kako je ideja slavenske uzajamnosti našla odjeka i u Slavonskoj Požegi, gdje je danas skoro zaboravljeni požeški profesor i prevodilac marljivo radio na upoznavanju hrvatske čitatalačke publike s djelima čeških pisaca. Gotovo tri stotine prijevoda objavio je taj prevodilac u raznim novinama i časopisima, naročito u požeškim listovima. Prevodilac pri tome nije odabirao ono što je najvrednije u češkoj literaturi, već je često podilazio i ukusu publike, a to nije dovoljno istaknuto u ovom prikazu njegova rada. Studiji, dakle, nedostaje kritički odnos prema njegovim mnogobrojnim prijevodima, ali je ona vrijedna i zbog toga što otima zaboravu jednog vrijednog i talentiranog prevodioca.

Prilog Marije Sohr: *O prilagođavanju toponima* spada u oblast jezičnih studija koje se povremeno pojavljuju u „Přehledu". Polazeći od svakodnevne prakse s kojom se susreće kao lektor, autorica upozorava na neke karakteristične pojave koje se javljaju pri prilagođavanju čeških naziva naselja hrvatskim toponimima.

Deveti svezak zbornika donosi i znatan broj recenzija, zapažanja i bilježaka Vaclava Herouta, Jaroslava Nečasa, Jaroslava Paneka, Marije Sohr i Jiršine Stanja o pojedinim knjigama i raspravama, pa i prikaza koji se odnose na pojedine momente iz bogate zajedničke historije naroda i narodnosti Jugoslavije i Čehoslovačke, odnosno na prošlost kraja u kojem danas zajedno s drugim narodima i narodnostima žive pripadnici češke narodnosti.

Josip Matušek

„Macedonian Review", No. 1/76.

(History, Culture, Literature, Arts)

Jedno od naših glasila kojima se predstavljamo svetu jeste i „Makedonska revija", časopis za istoriju, kulturu, književnost i umetnost koji izlazi tri puta godišnje u izdanju skopske izdavačke kuće „Kulturen život". Glavni urednik je Boris Višinski. Već šestu godinu časopis informiše na engleskom jeziku o savremenom stvaralaštvu i mukotrpnoj istoriji makedonskog naroda.

U prvom ovogodišnjem broju „Makedonske revije" sel, po značaju, ističe nekoliko priloga iz istorije makedonskog naroda, a naročito rad Koste Racina *Dragovištanski bogumili*. Ovu studiju — prvi put objavljenu 1938. godine — „Makedonska revija" objavljuje u celini. Kao etnički i kulturni pokret bogumilstvo se razvijalo od 9. veka na Vardarskom i širem području, a njegovi tragovi definitivno se gube tokom 15. veka. To područje naseljavao je svojedobno savez makedonskih plemena (Dragovita, Sagaduta, Strumjana i Brsjaka), a postalo je u 9. veku sastavni deo države bugarskog cara Simeona, što mu je donelo dve krupne promene — feudalizam i hrišćanstvo. I jedno i drugo je bilo uzrok čestih pobuna stanovništva ovog, i šireg, područja. Bogumilstvo je od religioznog pokreta suprotstavljenog hrišćanstvu postalo istinski narodni reformatorski pokret koji se otvoreno zalagao za izmenu društvenog poretka. Zato je za feudalnu državu i hrišćanstvo bogumilstvo i bilo jeres koju je trebalo suzbiti. Kočo Racin ukazuje da je snaga pokreta bila u slabosti društvenog poretka — feudalizma i hrišćanstva, kao nove religije, ali i u učenju da „čovek ne treba da veruje već da misli" i da „odbaci sve što je suprotno razumu". To su bili noseći elementi pokreta koji je „osvojio srca slovenskih naroda Balkana" i koji je ostavio duboke tragove. „Naše kulturno nasleđe, bogatstvo nacionalnog folklora, neiscrpna dubina duhovne snage u mnogim vekovima tame — ističe Kočo Racin — više su zasluga uticaja bogumilstva nego uticaja ortodoksije. Mi više cenimo agilnost i trezvenost bogumilstva nego slepo verovanje i imobilnost ortodoksije."

U prilogu „Britanska diplomatija i braća Miladinov", Hristo Andonov-Poljanski upoznaje nas sa britanskim stavom povodom hapšenja Dimitrija Miladinova od turskih vlasti 1861. godine, o britanskom interesovanju za njegovu sudbinu, i za političku i literarnu aktivnost njegovu i njegovog brata Konstantina. Dokumentacija koju su ostavili britanski konzul u Bitolju Kalvert i britanski ambasador u Istambulu Balver svedoči, o nemalom interesovanju za braću Miladinov i o mnogim pokušajima da se Dimitrije oslobodi. Autor upozorava da Kalvert nije bio neposredno zainteresovan, već se angažovao po službenoj dužnosti, i da bi baš zato njegovim opservacijama trebalo pokloniti dužnu pažnju. Kalvertovo svedočenje je izraz njegovog ubeđenja da je za hapšenje Dimitrija pre svega odgovoran mitropolit Benedikt koji je optužio Dimitrija kod Porte da je „agent ruske policije" a u stvari se suprotstavljao hegemonističkim pretenzijama grčke crkve. Kalvert smatra Dimitrija „patriotom koji je odlučno delovao među svojim sugrađanima za oslobođenje od ove crkve", i s pravom postavlja pitanje: „Da li je Miladinov zaista kriv za izdaju ili za to što je predano radio na unapređenju obrazovanja među stanovništvom svoje zemlje". Britanski diplomati priznaju da su njihovi napori kod Porte bili uzaludni, ali su ti napori, dodaje Andonov-Poljanski, sa druge strane doprineli popularisanju ukupnog, političkog i književnog dela braće Miladinov u Britaniji, što je dovelo narednih godina do pojave nekoliko izdanja njihovih književnih dela u Londonu.

Članak Manola Pandevskog „Mladoturska revolucija i Makedonija" analizira agoniju turske imperije, te rastući talas ustanaka i pobuna, ne samo porobljenih

naroda nego i struktura koje je imperija sama stvorila i koja je, početkom ovog veka, po svemu bila anahronizam. Protiv sultanovog despotizma ustajali su svi, među njima i turski garnizon u Resnu pod zapovedništvom Ahmed Nijazi-bega 1908. godine. Taj ustanak doveo je do jačanja oslobodilačkih tendencija u Makedoniji i do „pobratimske borbe" Makedonaca, Turaka i Albanaca za slobodu. Događaji iz mladoturske revolucije označili su za makedonski narod početak ustavnosti i parlamentarizma.

U fragmentu „Memoara" Dimitra Vlahova govori se o prvim danima revolucionarne društvene i političke aktivnosti autora u Solunu od 1903—1913. godine. Vlahov je po dolasku u Solun odlučio da pristupi Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji i da aktivno deluje u njenim redovima. Uskoro je postao i član njenog Centralnog komiteta. Vlahov piše o teškoćama u radu organizacije i rukovodstva, usled osipanja kadrova neposredno posle Ilindenskog ustanka i o glavnim pravcima aktivnosti, među kojima se ističu: „podrška borbenom duhu makedonskog stanovništva, propagiranje ideje političke autonomije Makedonije, zadovoljavanje u mogućoj meri neodložnih potreba makedonskog stanovništva i širenje u inostranstvu ideje o makedonskoj slobodi u meri koju su uslovi omogućavali". Istovremeno se afirmisala ideja „zajedničke borbe svih nacionalnosti za oslobođenje Makedonije", uključujući Turke, Grke i Albance i druge, iako su toj ideji pružali otpor „i neki članovi CK".

U članku *Abecedar — prvi makedonski bukvar između dva svetska rata* Hristo Andonovski piše da su bukureški ugovor 1913. i Versajski 1919. godine dokrajčili nadanja o osnivanju zasebne makedonske države. Pošto je znatan deo Makedonije (34.000 km²) sa oko 300.000 stanovnika ušao u sastav Grčke, ugovorom sa Bugarskom, sklopljenim u Nejiu 1919, Grčka se obavezala na poštovanje prava bugarske nacionalne manjine a ugovor sklopljen u Sevru 1920, pod auspicijama Lige naroda, obavezao je Grč[illegible] poštovanje prava svih nacionalnih manjina u okviru njenih granica. Grčke vlasti izvesno vreme su oklevale ali su ipak preduzele i konkretne mere na tom planu. Pri Ministarstvu obrazovanja formiran je Odsek za obrazovanje nacionalnih manjina a 1925. godine izdan je i Bukvar namenjen pripadnicima makedonske narodnosti u redakciji Nikolausa Zafirisa, publiciste i stručnjaka za balkanska pitanja. Zanimljivo je da je Bukvar štampan latinicom sa objašnjenjem da se upotrebljava kao pismo mnogih „slovenskih dijalekata (poljski, češki, hrvatski, slovenački)" uz napomenu da je autorima poznato da je ćirilica („grčko pismo") već dugo u upotrebi u Makedoniji.

U belešci Dragi Stefanije „Pisanje Edvarda Beneša o Makedoniji" komentariše se Benešov članak „Nova slovenska politika" koji je objavljen prvi put u moskovskom časopisu „Slavjane" 1941. godine. Kao što je poznato, u tom članku Beneš raspravlja o odnosima slovenskih naroda posle prvog i predviđa odnose posle drugog svetskog rata, te kaže da je posle prvog rata došlo „do smanjenja tenzija između Rusije i Poljske" a da „svađa između Jugoslovena i Bugara nije prestala, već je pogoršana". U drugom delu svog poznatog članka, Beneš izražava uverenje da će bugarski narod izvući ispravne zaključke iz drugog svetskog rata i izlaže svoja razmišljanja o mogućim putevima tešnje (pan)slovenske saradnje u posleratnom vremenu.

„Makedonska revija" donosi u ovom broju priloge Borisa Višinskog o „Grigoru Prličevu, pesniku makedonskog preporoda" i Done Panovskog o „Trajku Kitančevu — vođi buntovnika". Inspiraciju za svoje pesništvo Prličev nalazi u delima Homera. Polazeći od teze da slovenski jezici čine „skup vrlo sličnih jezika", Prličev je pristupio realizaciji svojevrsnog „slovenskog esperanta", a u svom glavnom delu „Autobiografija" ostvario je i „živu sliku" vremena. Druga ličnost, Kitančev, je čovek koji je veoma mnogo doprineo kulturi makedonskog naroda. Istaknuti društveni radnik, pesnik, lingvista i prevodilac, Kitančev je pokretač prvih

makedonskih novina, osnivač makedonske žurnalistike, tribun i buntovnik protiv nasilja. Njegov je moto bio: „Pravda je moj bog".

Članak dr Rastislava Terzioskog: „Bugarske institucije u okupiranoj Makedoniji 1941—1944" u stvari je izvod iz njegovog šireg, nedavno objavljenog, rada „Denacionalizatorska aktivnost bugarskih kulturnih i prosvetnih institucija u Makedoniji 1941—1944". Vlada fašističke Bugarske neposredno po okupaciji Makedonije i dela Srbije, „ostvarivši svoje istorijsko pravo" otpočela je da sprovodi vanredno široke mere politike denacionalizacije i asimilacije. Takva aktivnost okupacionih bugarskih vlasti bila je naročito usmerena prema školskoj omladini koju je „trebalo uključiti" u službu „velike Bugarske". Zvanična bugarska omladinska organizacija „Branik" imala je naročitu ulogu u ostvarivanju ove funkcije, a osnovne ideje koje je propagirala bazirale su se na „pravu" Bugarske da proširi svoje granice na štetu susednih zemalja. Takva gledišta dopunjavale su i druge profašističke nacionalističke organizacije, društva i udruženja. Pokrenut je list „Ujedinjena Bugarska", čije ime dovoljno govori, uvedene su nebrojene mere u organizaciji školstva, u odbiru „pouzdanih nastavnika", mnogostruko je povećana izdavačka delatnost a razvijena je velika aktivnost putem radija, štampe, novoformiranih biblioteka i na niz drugih načina. Mreža okupacionih bugarskih propagandnih kulturnih i prosvetnih institucija veoma je brzo izrastala i poprimila zaista znatne razmere. Međutim, već uleto 1941. godine neposredni izvršioci takve politike javljaju pretpostavljenima o „veoma mršavim rezultatima napora", o „neuspesima", o „tendencijama među stanovništvom koje ne opravdavaju očekivanja", o tome da „lokalno stanovništvo bugarsku vlast smatra stranom" i da „sa rezervom prima sve što je Bugarsko", itd. Otpori politici bugarskih okupatora, vidi se, bili su brojni i efikasni, mada dosta često i spontani.

Završne stranice ovog broja „Makedonske revije" posvećene su književnosti. Na prvom mestu je objavljen osvrt Radivoja Pešića na makedonsku poeziju između dva rata: „Poezija progona", a potom sledi izbor iz savremene makedonske lirike i proze. Objavljene su pesme „Put" Slavka Janevskog, „Pesma godinâ" Ace Šopova, „Bukva" Ante Popovskog, „Krug" Jovana Strezovskog, „Makedonija 1903" M. Lomaksa, kao i dve priče: „Deset stepenika" Dimitra Baševskog i „Cirkus" Mitka Mandžukova.

Na kraju je dat i prikaz časopisa „Relazioni Macedonia" povodom petogodišnjice ovog časopisa koji izlazi u Rimu.

Žarko Milošević

„Шветлосц", числ. 1 и 2/76.

(Часопис за литературу, културу и дружтвени питаня)

Prvi ovogodišnji broj časopisa „Švetlosc", uz priloge šestorice rusinskih književnika i prevod pesama dobitnika Brankove nagrade za 1976. godinu, vojvođanskog pesnika, Radeta Tomića, donosi i nekoliko zapaženih napisa iz oblasti društvenog i političkog života.

U rubrici „Savremene teme" objavljen je prevod članka Milana M. Miladinovića o osnovama morala socijalističkog samoupravljanja, među koje autor svrstava društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju, marksistički pogled na svet, rezultate jugoslovenske socijalističke revolucije u njenom dosadašnjem razvoju, socijalističko samoupravljanje kao način i oblik oslobođenja rada. Iz tih osnova izvire — po autoru — etika socijalističkog samoupravljanja.

Posebnu pažnju privlači rubrika „Prelistavamo istoriju", u okviru koje dr Arpad Lebl, dobitnik Sedmojulske nagrade, objavljuje treći deo svoje monografije pod naslovom „Socijalna struktura Rusina u Jugoslaviji", a kustos Vojvođanskog muzeja iz Novog Sada etnolog Ljubomir Međeši prvi deo

svog članka pod naslovom „Kudelja u životu, privredi i običajima bačvanskih Rusina".

Dr Arpad Lebl analizira nacionalno-političke odnose i druge uslove buđenja nacionalne svesti vojvođanskih Rusina. U odeljku „Politička vlast" napominje da su vojvođanski Rusini, čak i Rusini Ugarske u celini do 1918. godine doživeli dve epohe buđenja svoje nacionalne svesti, jer je taj proces — krajem prošlog veka, posle epohe Dobrjanskog bio prekinut fazom prisilne mađarizacije, pa se nastavlja posle dužeg prekida. Po autoru, buđenje i izgradnja rusinske nacionalnosti odvijali su se veoma specifično, jer naši Rusini ni do 1918. nisu stigli da osnuju neku svoju građansku partiju, poput recimo Srba, Rumuna, Slovaka i Nemaca u Vojvodini. Nemajući svoju vlastitu građansku partiju, Rusini nisu imali ni svoj Agitacioni odbor u okviru jedinstvene SDPU. Jedan od razloga, prema utoru, je malobrojnost Rusina (tada oko 20 000). Međutim, rusinski radnici se ne nalaze izvan političkih procesa onog vremena. U nedostatku svoje vlastite, oni čitaju radničku štampu na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku. Jedina organizovana snaga (sem radničke klase) bila je crkva, koja je imala određene veze sa mađarskom Katoličkom narodnom strankom (od 1895). Na izborima Rusini ne ističu svoje kandidate, već glasaju za druge. Međutim, veoma su aktivni u svojim političkim opštinama, koje imaju ograničenu autonomiju. Iz dosta obimnog autorovog pregleda rada političkih opština, crkvene opštine i crkveno-školskog odbora, može se izvesti zaključak da se buđenje nacionalne svesti naših Rusina odvija kroz borbu protiv intenzivne mađarizacije, a za upotrebu vlastitog jezika u školama. Za nacionalnu kulturu i njen razvoj zalažu se, pre svega, imućniji i ugledniji seljaci u poslednjim godinama prošlog veka, koji zahtevaju da se u mesne biblioteke pored mađarskih nabavljaju i slovenske knjige, jer „narod u Krsturu ne razume mađarski".

U svojoj sociološko-ekonomskoj analizi, Ljubomir Međeši razmatra razvoj proizvodnje kudelje u matičnim oblastima iz kojih potiču bačvanski Rusini, dokazujući da su Rusini prerađivali kudelju mnogo ranije nego su se naselili na područje Bačke. S obzirom da je Bačka veoma pogodna za proizvodnju kudelje, Rusini su taj oblik proizvodnje i ovde nastavili da razvijaju. Pored količina za zadovoljenje vlastitih potreba, oni proizvode i viškove koje otkupljuje mlada tekstilna industrija u njihovoj okolini. Proizvodnja i prerada kudelje je veoma unosan posao — napominje autor — sve do početka drugog svetskog rata, sa manjim oscilacijama. U tom periodu u Ruskom Krsturu se kudelja seje na oko 2 000 hektara, odnosno na oko 20% obradivih površina.

U rubrici „Jubileji" Đura Varga, predsednik Društva za rusinski jezik i književnost iz Novog Sada, u prilogu „Petogodišnjica Društva za rusinski jezik i književnost", analizira delatnost ove organizacije od osnivanja do danas, deleći njen razvoj na tri etape: početnu etapu, koju karakteriše iznalaženje odgovarajućih oblika; drugu stagnantnu etapu, i treću (sadašnju) koju karakteriše ustavno prestrojavanje članstva i oživljavanje aktivnosti uopšte. Na kraju Đura Varga ukazuje na veoma obiman dugoročni program delatnosti Društva na pripremi pravopisa, osnovne leksikografske kartoteke, rečnika, istorije književnosti, istorije kulture, sintakse rusinskog jezika, bibliografije, rada na terminološkoj problematici itd.

U rubrici „Prikazi, kritike, recenzije" Julijan Tamaš prikazuje tri najnovija izdanja NIP „Ruske slovo", čiji su autori Janko Rac, Ljubka Falc i Teofil Sabadoš.

Rubrika „Kulturni spektar" donosi opis jedne rusinske narodne igre iz pera Jakima Oljejara i putopis ukrajinskog slikara u drvorezu Volodimira Masika pod naslovom „Putevima Tarasa".

Drugi ovogodišnji broj časopisa „Švetlosc" donosi, pored priloga dva rusinska pesnika i jednog pripovedača, i ciklus od pet prepevanih pesama Hasana Merdžana, predstavnika književnog stvaralaš-

tva jugoslovenskih Turaka, u prevodu Branke Kubeš i Ahnete Bučko.

U rubrici „Savremene teme" časopis donosi napis Milana M. Miladinovića „Snaga revolucije u razbuktavanju stvaralačke moći i stvaranju viših vrednosti", u stvari, analitički prikaz knjige Veljka Vlahovića „Revolucije i stvaralaštvo", za koju prikazivač kaže da predstavlja značajan prilog marksističkom tumačenju stvaralaštva, jer sadrži i kritički marksistički odnos prema različitim pristupima ostvarivanja kulturne revolucije u nas kao sastavnog dela socijalne revolucije. Prikazivač posebno skreće pažnju na deo knjige u kome autor ističe jedinstvo socijalističkog samoupravljanja i razvoja kritičke misli. Sâmo socijalističko samoupravljanje je najdublja kritika starih odnosa i svega što želi da se okameni, da se konzervira, da se održi i tako zaustavi progres. To znači da socijalističko samoupravljanje pospešuje i razvoj kritike u svim oblastima, pa i kritike kulturnog stvaralaštva.

U rubrici „Prelistavamo istoriju" objavljen je poslednji nastavak monografije Arpada Lebla „Socijalna struktura Rusina u Jugoslaviji", podeljen u tri poglavlja. Prvo poglavlje obrađuje borbu protiv mađarizacije. Autor zapaža veliku razliku u načinu borbe za vlastitu narodnost između ovdašnjih Rusina i onih u Prikarpatju. Tu borbu su ovde u prvom redu vodili folkloristi i pisci, oslanjajući se na seljački i radnički elemenat, na radni narod, dok su tamošnji intelektualci (kojih je bilo veoma malo), na čelu sa višim klerom i nekolicinom naučnih radnika i političara, podržali proces mađarizacije. U drugom poglavlju obrađuju se odnosi Rusina prema ostalim nacionalnostima, pre svega u borbi protiv vladine ugnjetavačko-mađarizatorske politike. Autor napominje da su ti odnosi saradnje bili manjeg obima nego što se to moglo očekivati. Razlog tome vidi u činjenici što su Rusini bili tek na početku svog građanskog razvoja, bez vlastite eksploatatorske klase, a time istovremeno i bez građansko-nacionalnih partija koje bi mogle postati rukovodeća politička i nacionalna snaga, dok je dosta razvijen radnički pokret ostao u okvirima SDPU, tj. na internacionalno pravilnim pozicijama, ali, ipak, u okvirima takve radničke partije koja je, pogrešno, smatrala da je nacionalno pitanje — buržoasko pitanje. Treće poglavlje posvećeno je buđenju nacionalne svesti kod Rusina, kao i delatnosti značajnih rusinskih kulturnih radnika i književnika koji su održavali tesne veze sa drugim narodima. Prema autoru, Rusini su upravo preko međunarodnih i međunacionalnih veza, iako malobrojni, ušli u kolosek evropske nacionalne i klasne misli sve više odbacujući stare i lokalne elemente svog ličnog i uskoprovincijalnog prkosa. Autor analizira i razna rusinska glasila i njihovu ulogu u stvaranju naroda sve do 1918. godine, jer se tada još ne može govoriti o političkoj nacionalnoj svesti Rusina. Dr Arpad Lebl zaključuje svoje delo napomenom da je obuhvatio period od 1887. do 1918. godine, koji bi se mogao nazvati epohom prelaza i puta u moderno građansko društvo. Nakon 1918. naši Rusini su stajali pred novom etapom u svom razvoju.

Drugi deo članka Ljubomira Međešija „Kudelja u životu, privredi i običajima bačvanskih Rusina" detaljno obrađuje proces gajenja i prerade kudelje do dobijanja polufinalnih i finalnih proizvoda. Poseban deo posvećen je kudelji u običajima, verovanjima i sujeverju. Autor zaključuje da je kudelja bila „zlatna moneta" koja je bačvanske Rusine podigla materijalno, ali ih i uništavala fizički i duhovno. Pored toga što je značila merilo kojim se ocenjuje čovek, kudelja je donosila bolesti i smrt. Posledice napornog rada sa kudeljom osećaju se i danas, jer mnogi stariji ljudi boluju od astme i tuberkuloze, a neke su porodice zauvek ostale bez svojih potomaka.

„Kulturni spektar" donosi prikaz Osmog dramskog memorijala Petra Rizniča Đađe, održanog u Ruskom Krsturu 3. do 11. aprila ove godine. Autor prikaza Ivan Beserminji zaključuje da ova kulturna manifestacija zadovoljava, ali i iziskuje neka nova rešenja.

U „Dramskom prilogu" časopis „Svetlosc" u svom broju 2 objavljuje originalnu dramu rusinskog pisca Štefana Hudaka pod naslovom „Mihal Kuhar".

Đura Laćak

„Преглед", бр. 1—6/76.

(Часопис за друштвена питања)

Čak ni sažet osvrt na prvih šest ovogodišnjih brojeva sarajevskog časopisa „Pregled" ne bi smio da se bar u nekoliko riječi ne zadrži na jubileju protekle 75-godišnjice postojanja i tekuće 30-godišnjice poslijeratnog izlaženja najstarijeg periodika ove vrste kod nas. To su dva krupna datuma u — ne samo za naše prilike — vrlo dugoj tradiciji ovog, danas mjesečnog glasila, koji se prvi put pojavio 1. februara 1910. godine kao „list za nauku i socijalni život". „Pregled" će tokom svoje istorije u izvjesnim kraćim periodima djelimično premještati težište sa socijalno-naučne na književno-kritičku problematiku, uređivaće ga i njegove stranice ispunjavati najznačajnija i najuglednija imena i pera nekoliko predratnih, međuratnih i poratnih generacija iz Bosne i Hercegovine i cijele Jugoslavije, ali će u većoj ili manjoj mjeri stalno djelovati kao dinamičan kulturni i politički faktor konstituisanja najprogresivnijih procesa društvenog života u svojoj užoj i široj sredini. Naravno, veliki humanistički, rodoljubivi i demokratski ciljevi — koje je, posebno pred rat, prononsirao „Pregled", te teorijski i praktični doprinosi njihovom istorijskom ostvarenju, koje su hrabro, nesebično i umno omogućili i dali njegovi urednici i saradnici — tražili su i najveće žrtve. Tako su u periodu od 1941. do 1945. godine izgubili živote i najbolji predstavnici čuvene međuratne generacije naprednih sarajevskih saradnika i urednika „Pregleda": Jovan Kršić, Marcel Šnajder, Stjepan Tomić i drugi, na čije se likove i djelo treba sa dužnim poštovanjem uvijek podsjetiti kada govorimo o časopisu „Pregled".

Doprinoseći, u savremenim uslovima, nastavljanju, razvijanju i unapređivanju pozitivnih tradicija, „Pregled" je i u poslijeratnom periodu, kreativno participirao u progresivnim društvenim nastojanjima, posebno u sferi društvene nauke i kulture. Tako je posljednjih godina u prilog unapređivanju nacionalne ravnopravnosti i zajedništva naroda BiH i najširoj afirmaciji bosansko-hercegovačke državnosti, „Pregled" počeo da izlazi naizmjenično ćirilicom i latinicom, a pokrenuto je i njegovo međunarodno izdanje — „Survey".

Prvi ovogodišnji broj časopisa na naslovnom mjestu donosi zanimljiv i naučno vrlo kompetentno elaboriran tekst pod naslovom „Austromarksizam i jugoslovensko pitanje", iz pera Envera Redžića, ranijeg dugogodišnjeg glavnog i odgovornog urednika „Pregleda". Uvodeći nas u problematiku, Redžić daje i opšti presjek istoriografskih istraživanja jugoslovenskog pitanja u austromarksizmu.

U ovom broju „Pregleda" svakako treba skrenuti pažnju i na vrijedne i zanimljive priloge Mustafe Imamovića („Pristup istoriji jugoslovenske države 1918. godine"), Jovana Andrijaševića („Proces robne proizvodnje prelaznog tipa") i Nikole Malenovića („Multinacionalne kompanije kao faktor ekonomskog razvoja i međuzavisnosti u savremenom svetu").

Drugim ovogodišnjim brojem „Pregleda" dominira članak Dušana Pireca „Aporije nekih aktuelnih ekonomskih odnosa u kapitalističkom svetu i njihovih društvenih posledica", dok *martovski* broj odlikuje izrazita tematska raznovrsnost zastupljenih oblasti i tema: od priloga Sane Salahović „O položaju žene u savremenom svijetu", političke tematike u tekstu „Pristup pitanju samoupravljanja u društvenim djelatnostima" Kasima Trnke, književno-kritičke analize Nazifa Kusturice o „Karakteru i njegovoj tipologiji u Gorkog", do sociološkog istraživanja „Uticaja jugoslovenskog sistema vrednosti na humanizaciju odno-

sa među polovima", te ekonomske rasprave Antona Jekauca o „Tehničko-tehnološkom progresu i investicijama".

U *broju 4* časopisa „Pregled" izdvaja se članak Vladimira Sultanovića pod naslovom „Pojam društvene elite u građanskoj sociologiji". Pred nama je rad koji plijeni sistematičnom izvedenošću, temeljitošću, solidnošću, naučnom egzaktnošću i, iznad svega, instruktivnošću i marksističkom zasnovanošću analize. Na dvadesetak stranica časopisa Sultanović daje kritički pregled najznačajnijih teoretičara elitizma od Pareta i Moske, do Tomasa Botomora i Rejmona Arona, da bi na kraju — u šest čvrsto marksistički utemeljenih zaključaka — rezimirao opšte karakteristike teorija o društvenim elitama u građanskoj sociologiji.

Ključni prilog u polugodišnjem ciklusu „Pregleda" jeste rasprava Tode Kurtovića „O položaju narodnosti u jugoslovenskoj praksi". Objavljena u majskom i junskom broju, izuzetno politički aktuelna, angažovana i naučno elaborirana, ova analitička skica (kako je sam autor naziva) tretira jedan od gorućih problema naše savremenosti. Ovim radom Kurtović nastavlja svoja višegodišnja istraživanja nacionalnog pitanja koja je, sada, koncentrisao na analizu socijalno-političkog statusa narodnosti u našem društvu i šire. „Istraživanjem položaja naroda i narodnosti kod nas i odnosa prema njima bavili su se do sada mnogi i ima već više vrijednih rezultata, ali nam ipak na tom području predstoje i neuporedivo veći napori. Pred našom naukom stoje izuzetni i, tako reći, presudni zadaci. Između ostalog, nauka bi — marksističkom analizom — trebalo da pruži niz pravih odgovora i o našoj prošlosti na ovom tlu, o svemu što je uticalo na naše međusobne odnose, o razvoju svakoga naroda i svake narodnosti ponaosob." Uvodeći u problematiku položaja narodnosti, Kurtović ističe: „Razvoj nacija i njihovih međusobnih odnosa društveni je proces koji se zakonomjerno odvija. Socijalizam polaže jedan od velikih istorijskih ispita i u toj oblasti, jer otvara perspektivu rješavanja problema međunacionalnih odnosa u svakoj zemlji ponaosob i u svijetu u cjelini. Velika oktobarska revolucija je otvorila novu eru; s Lenjinom je otpočelo socijalističko rješavanje nacionalnog pitanja na djelu. Taj proces, razumije se, ne teče ravnomjerno i bez otpora i veoma krupnih zastranjivanja. Poznati su brutalni postupci prema našim narodnostima i teška sudbina koju su one doživjele u vrijeme staljinističkog informbirovskog pritiska". Ocijenjujući pristup jugoslovenskih komunista nacionalnom pitanju kao rehabilitaciju i stvaralačko razvijanje lenjinskih principa u međunarodnom radničkom pokretu, Todo Kurtović obrazlaže položaj narodnosti u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu: „Kao što se ne može u principu niti unaprijed poistovjetiti nijedan vid nacionalnog pitanja kod jednog sa bilo kojim drugim jugoslovenskim narodom, tako se ne može poistovjetiti ni ispoljavanje specifičnosti jedne (...) narodnosti sa ispoljavanjem specifičnosti svake druge. Naravno, ima (...) i sve je više toga što se javlja kao zajedničko, a to su prije svega, globalno uzevši, ekonomska, politička, kulturna, školska, pravna i brojna druga pitanja. Znači, nacionalno pitanje je mnogostrano, i kada je riječ o narodima i kada je riječ o narodnostima SFRJ, pa sve njegove elemente moramo trajno respektovati, vodeći neprekidno računa o različitostima ispoljavanja u svakoj pojedinoj oblasti". Zatim slijedi vjerovatno najnadahnutiji i teorijski najinteresantniji pasus u kome Kurtović daje principijelnu i konkretnoistorijsku analizu odnosa nacionalne manjine i nacionalne većine. Iz izlaganja proizlazi da je za marksistički pristup ovoj relaciji neodrživ hijerarhijski odnos superiornog i inferiornog, superordiniranog i subordiniranog, nadmoćnog i nemoćnog, onog ko determiniše nečiji položaj i onog ko pasivno trpi ili čeka da mu taj položaj bude određen. Marksizam se bori za ravnopravnu, slobodnu dobrovoljnu saradnju u rješavanju svih zajedničkih problema i postizanju jedinstvenih ciljeva izgrad-

nje socijalističkog samoupravnog društva.

Položaj narodnosti Kurtović je osvijetlio i u vremenskoj perspektivi i u prostornoj dimenziji, tretirajući ne samo položaj narodnosti u SFRJ nego i status dijelova naših naroda u drugim zemljama. Razmatrajući taj aspekt položaja narodnosti on ukazuje kako na pozitivna rješenja, kakvo je, recimo, primjeran odnos DDR prema Lužičkim Srbima, tako i na krajnje negativne primjere, kakav je, napose, stav Bugarske prema Makedoncima.

Pored ovog, zbog njegovog posebnog značaja opširnije izloženog članka T. Kurtovića, majski i junski broj časopisa „Pregled" donose još niz pažnje dostojnih priloga.

U broju 5 ističemo raspravu Miloja Petrovića „Kritika staljinizma Lešeka Kolakovskog". „Intelektualno osporavanje staljinizma je samo udarac po staljinizmu", piše Petrović, a „njegovo poricanje stvarnom demokratskom praksom socijalizma jedino vodi njegovoj likvidaciji. I kao što je za 'poricanje' građanske klase od odlučujućeg značaja proletarijat, tako je i za likvidaciju staljinizma odlučujuća demokratizacija socijalizma pod dominacijom radničke klase."

U *šestom* ovogodišnjem broju „Pregleda" najuočljiviji je tematski blok o monetarnoj problematici koji sačinjavaju članci „Ovladavanje udruženog rada emisijom novca" Asima Stranjaka i „Kompleksan karakter savremene inflacije" Žarka Primorca. U ovoj svesci „Pregleda" nailazimo i na novu rubriku „Socijalistička misao — nasleđe" koja donosi Maslešin tekst „Marksov 'Kapital' u našem prevodu" iz 1934. godine.

Na kraju, možemo zaključiti da je proteklo polugodište ovog časopisa opravdalo visok renome koji „Pregled" uživa.

Nenad I. Kecmanović

NA 15.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

10
1976

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:

Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XIX 1976 Broj 10

Međunarodna tribina:

„Socijalizam u savremenom svetu"

U oktobarskom broju časopis „Socijalizam" objavljuje izbor referata na Međunarodnoj tribini „Socijalizam u svetu". Tribina je svoju prvu raspravu — o opštoj temi „Socijalizam u savremenom svetu" — održala od 27. septembra do 2. oktobra ove godine u Cavtatu. Izbor priloga sa toga skupa za ovaj, 10. broj, kao i za sledeći, 11, priredio je redakcijski kolegijum časopisa.

Inicijativu za osnivanje Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu" dali su — kao što je poznato — jugoslovenski marksistički časopisi „Aktuelna pitanja socijalizma", „Marksizam u svetu" i „Socijalizam". Pri tom su imali na umu ovaj bitni razlog: potrebu da se teoretičari i istraživači savremene socijalističke misli okupe radi osvetljavanja i promišljanja mnogobrojnih i raznolikih — pozitivnih i negativnih — teorijskih i praktičkih iskustava izgradnje socijalizma u savremenom svetu. Reč je, dakle, o sabiranju i teorijskom osmišljavanju iskustava svetskoistorijskog prodora socijalizma koji se razvija kroz borbu svih njegovih subjekata.

U sklopu opšte teme „Socijalizam u savremenom svetu", na ovogodišnjoj sesiji Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu" rasprava se vodila o tri posebne teme — okrugla stola: (1) Protivrečnosti i transformacije u savremenom kapitalizmu i problemi revolucionarne strategije socijalističkih snaga, (2) Socijalističko društvo i uloga radničke klase, (3) Socijalistička sadržina savremene antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije. Rasprava je zaključena — pretposlednjeg i poslednjeg dana — opštom debatom o socijalizmu u svetu i revolucionarnoj teoriji.

U radu Međunarodne tribine je aktivno učestvovalo — s referatima i u diskusiji — pedeset sedam učesnika iz petnaest

evropskih i četrnaest vanevropskih zemalja, te četrdesetak učesnika iz Jugoslavije. Sem domaćih učesnika, istaknutih političkih i naučnih radnika, inostrani učesnici Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu" bili su poznati naučni radnici, profesori univerziteta, predsednici i članovi akademija nauka, izdavači i urednici časopisa, direktori i članovi naučnih instituta, predsednici i članovi naučnih udruženja, a svi ujedno su autori zapaženih knjiga, studija i rasprava iz oblasti filozofije, ekonomije, sociologije, politologije, ekonomske i političke istorije, političkog obrazovanja, međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, socijalističke misli i njene istorije, filozofije prava, etike, ekonomskih odnosa razvijenih i nerazvijenih zemalja itd.

Pošto će prilozi ovogodišnjoj raspravi na Međunarodnoj tribini „Socijalizam u svetu" — referati i reči u diskusiji — uskoro biti u celini pristupačni svetskoj i jugoslovenskoj javnosti na engleskom i srpskohrvatskom jeziku, redakcijski kolegijum „Socijalizma", časopisa SKJ, odlučio je da u ovom i sledećem broju publikuje izbor referata i reči u diskusiji, svestan da — usled ograničenosti prostora — neće našem čitaocu omogućiti celovit pregled svih teorijsko-analitičkih i drugih doprinosa ovom višestruko značajnom naučnom i teorijskom skupu.

Redakcijski kolegijum se, stoga, opredelio da u oktobarskom broju časopisa ponudi pažnji naše javnosti one priloge koji — po njegovom sudu — t e m a t s k i najbolje odslikavaju raznolikost oblika, odnosno razlike u viđenjima savremenog svetskog procesa socijalizma i socijalističkih tendencija. Iz istih je razloga kolegijum, takođe, smatrao i opravdanim i prihvatljivim da izvesnu prednost dâ inostranim autorima referatâ, mada ta prednost — usled dužne pažnje prema domaćim autorima, među njima i renomiranim saradnicima „Socijalizma" — nije ostvarena u oktobarskom broju časopisa. Razume se, suočen s izvanredno velikim brojem priloga inostranih i domaćih autora, redakcijski kolegijum „Socijalizma" nije ni jednog časa pretendovao na to da priredi reprezentativan izbor, jer bi takav postupak protivrečio samoj ideji iniciranja i osnivanja Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu", pa, prema tome, i temeljnom smislu dinamičnog socijalističkog preobražaja savremenog sveta, a taj se oslobodilački smisao na bitan i neponovljiv način konkretnoistorijski ostvaruje u najrazličnijim uslovima savremene egzistencije revolucionarnih subjekata, koji reprezentuju sami sebe upravo takvi kakvi jesu.

Redakcijski kolegijum „Socijalizma" želi, stoga, da njegov izbor bude shvaćen i prihvaćen samo kao poseban — ničim prejudiciran niti ičim postjudiciran — oblik podrške Međunarodnoj tribini „Socijalizam u svetu", koja je, po njegovom uverenju, izuzetno značajna već zbog same svoje uloge u doprinosu kritičko-naučnom razumevanju savremenog sveta i u zbližavanju svih socijalističkih i progresivnih snaga koje su pregle da taj svet socijalistički preobraze.

Nikos Poulantzas (Pariz)

Savremene transformacije države, politička kriza i kriza države

Cilj ovog teksta je razjašnjenje izvesnih metodoloških pitanja čije je osvetljavanje, po svemu sudeći, bitan preduslov kako analize transformacije kapitalističke države u savremenoj fazi monopolističkog kapitalizma tako i analize krize države u sadašnjoj krizi kapitalizma. Stoga ću postaviti neke probleme ove analize i dati skicu nekoliko pravaca istraživanja.

Ovaj pristup neposredno dovodi do prvog problema, postavljanjem teorijske linije istraživanja: u stvari, značajne transformacije državnog aparata razvijenih kapitalističkih zemalja, koje omogućuju davanje ocene da u ovim zemljama zaista nastaje novi oblik kapitalističke države, ne svode se na specifične karakteristike krize države, koja obeležava pojedine ove države u sklopu sadašnje krize kapitalizma. Neke od ovih transformacija zavise, uglavnom, od osnovnih karakteristika faze kroz koju prolazi reprodukcija kapitalizma, što znači da će, u slučaju eventualne resorpcije krize kapitalizma i krize države, ipak doći do trajnih, dubokih promena u državnom aparatu. To znači, s druge strane, i ukoliko istovremeno postoji kriza pojedinih država, da je ona vezana za opštije preobražaje koji zavise od oblika države u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma, a da određena obeležja *kriza države* koje ih pogađaju spadaju u opseg opštijih transformacija.

O konceptu krize

Ovo razlikovanje faze reprodukcije kapitalizma i krize kapitalizma, kao i konsekutivna razlika između preobražajâ države koji potiču iz te faze i transformacija koje vuku korene iz krize države, zahtevaju precizniju definiciju koncepta *„kriza"*. Definicija je neophodna s obzirom na postojeću inflaciju termina kriza, koji obuhvata, na prvom nivou, kako ekonomsku tako i političku i ideološku krizu, odnose između tih kriza, a što nas dovodi do pitanja o pojedinim vrstama kriza kapitalizma, a posebno do problema koji su vezani za osnovne karakteristike i modalitete političke krize i savremene krize države.

I. Koncept krize može se već odrediti na nivou onog što označavamo ekonomskom krizom, no ovde bi valjalo izbeći dvostruku preponu.

a) Svakodnevni buržoaski koncept ekonomije i sociologije krize, kriza kao trenutak „disfunkcionalnosti" koji iznenada prekida, gotovo bi se moglo reći pod udarcem sudbine, usklađeno funkcionisanje „sistema", svakako prolazan trenutak (veoma neprijatan), do ponovnog uspostavljanja „ravnoteže". Ta je koncepcija usko povezana sa vizijom koja skriva protivrečnosti i klasne borbe inherentne za reprodukciju kapitala i smatra krizu radikalnim prekidom tako reći prirodne ravnoteže inače „integrisanog" sistema, koji se pod „normalnim" uslovima (kada nema krize) kreće sam po sebi zahvaljujući ekonomskim „zakonima". Međutim, poznato je da ekonomske krize, izazvane istorijskim delovanjem tendencije pada prosečnog profita (ova tendencija svedoči o reprodukciji kapitalističkih odnosa proizvodnje i o klasnim borbama u vezi sa eksploatacijom), ne samo da su urezane u srž osnovnih protivrečnosti kapital-rad već vrše i *organsku ulogu* pri samoj reprodukciji kapitala. Ove krize funkcionišu *i* kao periodične *čistke* kapitalizma, to jest kao koncentrisano i „divlje" pokretanje protiv-tendencija tendencijskog pada profitne stope (masovna devalorizacija elemenata postojanog kapitala, restrukturacija koja omogućava povećanje proizvodnosti rada i stepena eksploatacije, što je sve u vezi sa prosečnom stopom profita kapitala). To znači, s jedne strane, da ekonomske krize nisu trenuci dezartikulacije (disfunkcije) ekonomskog „sistema", to jest „mrtvo stanje", već da su, donekle i u izvesnim aspektima, neophodne za dalji život i reprodukciju kapitalizma (kapitalizam neće uništiti bilo kakva ekonomska kriza), ukoliko ne pređu u *političke krize* čiji bi ishod *mogao da bude* obaranje kapitalizma. S druge strane, to znači da krize ne predstavljaju slučajan trenutak ili izbijanje anomičkih i heterogenih elemenata u normalnom funkcionisanju inače uravnoteženog i harmoničnog sistema, već da su *generički elementi krize* (izazvani borbom klasa) u stalnom dejstvu pri reprodukciji kapitalizma.

b) Mehanicistička, evolucionistička i ekonomska koncepcija krize, koja je bila, uz male izuzetke, dominantna u Komunističkoj internacionali između dva rata, čije se reperkusije još uvek osećaju

i koja je izazvala *ekonomski katastrofizam* (uzgred rečeno, sa veoma ozbiljnim političkim implikacijama). Ova koncepcija, polazeći od tačne činjenice da reprodukcija kapitalističkih odnosa, posebno u imperijalističko-kapitalističko-monopolističkom stadijumu, s obzirom na nove protivrečnosti klasa u svetu i pojačavanje tendencije pada profita, uključuje, organski i naglašeno, elemente krize, te ukazuje na stalno prisustvo krize. Ova koncepcija dovodi do proširenja koncepta krize, tako da sada pokriva ceo stadijum ili fazu reprodukcije kapitala: za Treću internacionalu to je bila koncepcija monopolističkog stadijuma kapitalizma kao uvek prisutne krize kapitalizma, koncepcija koja je, u stvari, dovela do pojma „opšta kriza kapitalizma" i do njegovog korišćenja. U svom savremenom obliku ova koncepcija dovodi do toga da se sadašnja reprodukcija monopolističkog kapitalizma smatra fazom „opšte krize" u celom svom eventualnom trajanju, sve dok ne bude došao kraj kapitalizmu, to jest kao uvek prisutna, otvorena kriza kapitalizma. Dakle, ako, ekonomski i evolucionistički gledano, kapitalizam u toku svog razvoja automatski pojačava svoje „truljenje", i sada preživljava svoju poslednju fazu, dolazi se do zaključka da se jedna faza njegove reprodukcije (koja je uvek, kao slučajno, faza u kojoj se živi) uvek poklapa sa permanentnom krizom koja je stalno, na jedan ili drugi način, prisutna. Krizom koja je ovog puta („ovog puta" već postaje učestani termin) prava opšta kriza, konačna i apokaliptična, iako bi trebalo da bude očigledno da kapitalizam *može* uvek (kao što *ne može:* u zavisnosti od klasne borbe) da resorbuje svoje krize i da produži svoju reprodukciju. Značajno je da ova koncepcija do te mere razblažava specifičnost koncepta krize da se može reći da je kapitalizam uvek bio u krizi.

Ovim upozorenjima se može označiti mesto prvom problemu u sastavu koncepta krize, o kome malo ko vodi računa: ako je tačno da su *generički elementi krize* stalno prisutni i da uvek utiču na reprodukciju kapitalističkih odnosa, valjalo bi ipak ovom konceptu rezervisati polje *jedne posebne situacije sažimanja protivrečnosti.* To znači da elemente krize koji stalno postoje u reprodukciji kapitalizma valja sagledati kao transformacije specifične sadašnjem stadijumu i fazi kapitalizma, koje unutar te periodizacije *zaoštravaju* situacije kondenzacije protivrečnosti, na koje se može ukazati kao na krize. Tako ove krize nose obeležje perioda kroz koje kapitalizam prolazi, a ipak se ne razblažuju u njima: to važi i *za sadašnju krizu,* čak i ako se, s obzirom na *zaoštravanje elemenata krize* svojstvenih sadašnjoj fazi, ova kriza uklapa u opšti kontekst nestabilnosti koji posebno karakteriše faze u celini. Dakle, valja se čuvati svakog *teleološkog* koncepta krize, koncepta koji bi *u sebi* sadržao *ocenu kraja* krize: kraj kapitalizma ne zavisi od bilo koje krize (opšte i konačne krize), već od rezultata klasne borbe koju ona nosi u sebi.

II. *Mutatis mutandis,* ono što je rečeno za ekonomsku važi i za *političke krize,* čiji su sastavni deo krize države.

I ovde se susreću one dve prepone koje sam spomenuo:

1) Koncepcija buržoaske sociologije i politikologije o političkoj krizi i krizi države. Ova će se kriza sagledati kao trenutak „disfunkcionalnosti" koji iznenada remeti prirodnu ravnotežu „političkog sistema", koji, inače, usklađeno dejstvuje zahvaljujući unutrašnjem regulativnom sistemu, od tradicionalnog funkcionalizma do sada modernog „sistemizma", u suštini se stalno ponavlja neželjena vizija, na svom pravom nivou (politički sistem) skrivajući klasnu borbu iza koncepcije integrisanog društva, pluralizma „vlasti" i „protiv-vlasti", „institucionaliziranja društvenih konflikata" itd. Ovo ne samo što onemogućava sagledavanje političke krize u pravom svetlu, upravo u meri u kojoj ove koncepcije najčešće svode političko-društvene „konflikte" na konflikte ideja i mišljenja, već ne dozvoljava ni da se o političkoj krizi govori drugačije nego kao o „krizi vrednosti" ili „krizi zakonitosti". Dok, u stvari: (a) *generički elementi političke krize*, izazvani klasnom borbom, inherentni su sa samom reprodukcijom institucionalizovane političke vlasti; (b) politička *kriza* — sama *kriza* države — sadrži, u izvesnim vidovima, *organsku ulogu* u ovoj reprodukciji dominacije klase, jer, sem ako rezultat borbe bude prelaz u socijalizam, ova kriza može da ukaže na put (ponekad jedini put) za ponovno uspostavljanje, specifičnim i „vrućim" sredstvima, jedne nestabilne hegemonije klasa, i da utre put (ponekad jedini) specifičnim i „vrućim" sredstvima, transformaciji i prilagođavanju kapitalističke države novim realnostima klasne borbe.

2) Posle izvesnog vremena, gotovo bez izuzetka (sem, u prvom redu Gramšija), nadvladala je unutar Komunističke internacionale (jednostavno rečeno, postlenjinistička) koncepcija, čiji se uticaji još osećaju, i koja dovodi, primenjena na političku krizu i na krizu države, do istih metamorfoza kao i kada se primenjuje na ekonomsku krizu. Polazeći od utvrđene činjenice da politički domen, posebno u stadijumu imperijalizma, stalno sadrži generičke elemente političke krize izazvane koordinatama klasne borbe, ova koncepcija dovodi do sagledavanja ovog stadijuma kao stanja uvek aktuelne političke krize i do shvatanja države, na tom stepenu razvitka, kao države u stalno otvorenoj krizi. To i ovde dovodi do razvodnjavanja same specifičnosti koncepta političke krize i do ozbiljnih posledica: što se tiče političke krize, s obzirom na to da u ovom kontekstu nemamo mogućnosti da damo teorijsko razlaganje koncepta krize, dolazi do identifikacije svake političke krize sa „revolucionarnom situacijom", situacijom (izuzimajući retke i kratke trenutke lucidnosti) koja je gotovo uvek smatrana aktuelnom sve do Sedmog kongresa Internacionale (1935), kada je Dimitrov ukazao na puteve Narodnog fronta. Što se, pak, tiče države, posledica ove koncepcije, posebno u razdoblju njene kulminacije 1928—1935, jeste svođenje transformacije tadašnjih kapitalističkih država, u zavisnosti od stepena i faze reprodukcije kapitalizma, na *krizu* tih država, u ovom slučaju na *fašizaciju* država koje je trebalo da predstavljaju pandan stalnoj „revolucionarnoj krizi". Tako su demokratsko-parlamentarni oblici, u okviru kojih su se u pojedinim državama odigravali ovi preobražaji, identifikovani sa ob-

licima fašističkih država, koje su same pokazivale znake političke krize specifičnih obeležja.

Dakle, već se ovde mogu razgraničiti problemi koje postavlja stvaranje koncepta političke krize: iako politički domen, uključivši domen državnog aparata, stalno sadrži u kapitalizmu, a posebno (to će se videti) u sadašnjoj fazi, generičke elemente krize, valja rezervisati za koncept političke krize polje posebne situacije kondenzacija i protivrečnosti, a to se odnosi i na sadašnju fazu kapitalizma, iako se ove krize ističu u opštem i stalnom kontekstu posebne nestabilnosti (naglašavanje, svojstveno sadašnjoj fazi, elemenata političke krize). Ukratko, politička kriza se sastoji od niza posebnih karakteristika, rezultat kondenzacije protivrečnosti na političkom polju, a koje utiču kako na odnose klasa u njihovoj političkoj borbi tako i na državni aparat.

III. No ovo objašnjenje političke krize postavlja niz novih problema: u prvom redu problem odnosa između *ekonomske krize* i *političke krize*. Zaista, nasuprot tezi nekih ekonomista, ekonomska kriza ne prelazi ni automatski, ni neophodno, ni na isti način, u političku krizu i krizu države. I to stoga što političko nije jednostavni odsjaj ili izraz ekonomskog: kapitalističku državu karakteriše relativna „odvojenost" u pogledu prostora proizvodnih odnosa, akumulacije kapitala i stvaranja viška vrednosti (ekonomija), „odvojenost" o kojoj ću još govoriti i koja se stvara na specifičnom polju sa posebnom organizacionom strukturom. Politička borba klasa, čiji su ciljevi vlast i državni aparat, takođe ne može da se svede na ekonomsku borbu, niti predstavlja njen jednostavni odsjaj; i ona spada u jedno specifično polje. Iz toga proizlazi:

1) Politička kriza se, u pogledu političke borbe klasa i državnog aparata, odlikuje nizom posebnih crta, koje se mogu shvatiti samo u njihovom specifičnom referencijalnom okviru; to upravo dovodi do toga da se ekonomska kriza ne pretvara nužno u političku krizu.

2) Postoje političke krize koje su, naravno, povezane sa osnovnim koordinatama reprodukcije proizvodnih odnosa i borbi oko eksploatacije, no nisu povezane sa bilo kojom ekonomskom krizom u strogom smislu reči; ništa pogrešnije do verovanja da jedna politička kriza, povećanje intenziteta i kondenzacija klasnih borbi na političkom nivou i unutar države, ne može biti izazvana ničim drugim do ekonomskom krizom, u strogom smislu reči, i da je, u izvesnom smislu, pretpostavlja.

3) Ekonomska kriza *može* da se pretvori u političku, a to se upravo dešava u pojedinim kapitalističkim zemljama. Stoga bi za ove krize, koje sadrže celokupnu krizu društvenih odnosa, valjalo zadržati poseban naziv: *kriza hegemonije* (organska kriza), shodno Gramšijevom terminu, ili „strukturalna kriza", kako glasi savremeni termin. U stvari, ovaj strukturalni karakter sadašnje krize ne ogleda se samo u osobenostima koje ispoljava kao ekonomska kriza već i u njenom reperkutovanju na političke krize i krize države. Pored toga, valja ukloniti dvosmislenost koja može da se javi u vezi s terminom „strukturalne krize": ne bi valjalo upotrebljavati ter-

min „strukturalni" u uobičajenom i opisnom smislu koji ukazuje na „strukturu" prema stepenu stalnosti, suprotstavljajući je „konjunkturi" koja ukazuje na sekundarno i efemerno, jer bi se u tom slučaju preprečila već ranije spomenuta prepona, to jest shvatanje da je strukturalna kriza stalna karakteristika kapitalizma u njegovoj sadašnjoj fazi, da se u njoj, bez daljnjeg, gleda konačna kriza kapitalizma i time razblažava sama specifičnost koncepta krize. Međutim, ovaj termin može da se zadrži ako se za sadašnju krizu (strukturalnu) zadrži polje posebne konjunkture, ako se strukturalnom krizom naziva duboka kriza celokupnosti društvenih odnosa (ekonomska kriza i politička kriza) koja se manifestuje u konjunkturi, u smislu situacije otkrivanja i zgušnjavanja protivrečnosti proisteklih iz socijalne strukture. To znači da treba, u ovom smislu, relativizirati sam pojam strukturalne krize: iako se sadašnja ekonomska kriza izdvaja od uobičajenih cikličnih ekonomskih kriza kapitalizma, ona predstavlja krizu hegemonije *samo za pojedine kapitalističke zemlje,* u kojima se pretvara u političko-ideološku krizu u pravom smislu reči.

4) Ekonomska kriza se, dakle, može pretvoriti u političku. No i u ovom slučaju, a iz već pomenutih razloga, to ne implicira hronološko usklađivanje, to jest istovremenost obeju kriza i njihovih procesa: s obzirom na specifičnost političkog polja, često se mogu ustanoviti neravnomernosti između dveju kriza i njihovog ritma. Politička kriza, kao i kriza države, mogu da se pojave kasnije od ekonomske, to jest da dostignu kulminaciju ili čak i da se spoje u trenutku kada ekonomska kriza gubi na intenzitetu (to se dogodilo sa političkom krizom u Nemačkoj koja je dovela nacizam na vlast 1933, kao i sa političkom krizom u Francuskoj koja je dovela na vlast Narodni front 1936, u odnosu na ekonomsku krizu 1929), ili da se čak i resorbuju. Ovo je značajna napomena u času kada se mnogo govori o ekonomskom „oporavljanju", oporavljanju koje treba da prekine proces političke krize. Ali politička kriza može i da prethodi ekonomskoj, poprimajući (uvek u zavisnosti od polazne tačke) svoje osobene izraze. Shodno toj liniji, valja shvatiti produžene i aktuelne uticaje maja 68, trenutka kada je ekonomska kriza. čak i ako se pretpostavi da je započela, još bila daleko od stvarnog snažnog uticaja. Najzad, politička kriza može da prethodi ekonomskoj, postajući jedan od faktora, pa čak i najvažniji faktor koji izaziva krizu (Čile pod Aljendeom).

IV. Valjalo bi, najzad, napomenuti još nekoliko tačaka koje se odnose na političku krizu:

1) Opšti karakteri političke krize i krize države mogu da se odrede, kao što može da se shvati i njihov opšti koncept. Ali, u okviru te konceptualizacije politička kriza ne može da odredi *posebne vrste* te krize: tako, na primer, svaka politička kriza ne može da se identifikuje ni sa revolucionarnom situacijom ni sa krizom fašizacije; iako pokazuju opšte karakteristike političke krize, one predstavljaju posebne, specifične vrste sa njima svojstvenim odlikama. I ovo je značajna napomena za današnjicu, jer ponekad postoje ten-

dencije identifikovanja političke krize i krize države sa procesom fašizacije.

2) Politička kriza, iako pokriva određenu situaciju konjunkture, ne svodi se na neku vrstu trenutne stihije, već predstavlja *stvarni proces* određenog ritma, sa usponima i padovima koji mogu da se protegnu na duže vreme: ovaj sam proces se, tokom trajanja, sastoji od posebne konjunkturne situacije zgušnjavanja i protivrečnosti.

3) Politička kriza uključuje, kao svojstveni element, *krizu države*, ali se ne svodi na nju, uprkos svim „institucionalno-funkcionalnim" i „sistematskim" tokovima sociologije i buržoaske politikologije, koja, u prvom redu, u političkoj krizi vidi njen aspekt „krize institucija" ili krize „političkog sistema". Politička kriza se uglavnom sastoji u znatnim promenama odnosa snaga u klasnoj borbi, promenama koje same po sebi na poseban način određuju elemente svojstvene krizi unutar državnog aparata: oblici koji se poprimaju usled protivrečnosti između klasa koje vode borbu, konfiguracija klasnih savezništava, kako na strani vladajućeg bloka tako i eksploatisanih i potlačenih klasa, pojava novih društvenih snaga, odnosi između oblika organizacije i predstavništva klasa, nove protivrečnosti između bloka na vlasti i pojedinih potlačenih klasa koje služe kao uporišta bloku na vlasti, itd.

No ove konstitucione crte političke krize u borbi klasa određuju krizu unutar državnog aparata: ali, s obzirom kako na relativnu autonomiju kapitalističke države u odnosu, posebno, na vladajući blok, tako i na njenu organizacionu strukturu koja je rezultat specifične odvojenosti od ekonomskog prostora, ova određenost nije, sama po sebi, ni upravna ni opšta. Politička kriza se u svojim klasnim odnosima unutar države uvek izražava na specifičan način, nizom posrednih akcija.

4) Do sada sam govorio o političkoj krizi samo u vezi sa njenim odnosima sa ekonomskom krizom. Sada valja prići pitanju ideološke krize, te ću izneti sledeće: *politička kriza je uvek povezana sa ideološkom, koja je, pak, sastavni deo političke krize.*

U prvom redu zato što su odnosi ideološke dominacije i podređenosti upravno prisutni ne samo u reprodukciji već i u *konstituciji* društvenih klasa, čije se objektivno mesto unutar društvene podele rada ne svodi na proizvodne odnose, iako ovi igraju odlučujuću ulogu. No uloga ideologije je još značajnija za konstituisanje klasa u društvene snage, to jest za položaj snaga unutar određene konjunkture njihove borbe, konjunkture koja je središte političke krize: ideološki odnosi su upravo zainteresovane strane u odnosu na klasne snage, u konfiguraciji savezništava, u oblicima organizacije i predstavništava koji klase međusobno određuju, u odnosima između bloka na snazi i potlačenih klasa, itd.

Zatim, zato što su, shodno tome, ideološki odnosi, a posebno dominirajuća ideologija, organski prisutni u samoj konstituciji državnog aparata, čija je jedna od uloga reprodukcija dominantne ideologije u odnosu na ostale ideologije ili manje značajne skupine ideologija podređenih snaga. U suštini, ideologija se ne sastoji samo

od ideja: ona se otelovljuje (vid. Gramšijevo delo o kome se sada u Francuskoj mogu naći radovi K. Buci-Gliksmana i M. A. Maćokija) i u praktičnoj materijalnosti, običajima, tradicijama, načinu života jedne društvene grupacije. Kao takva, dominantna ideologija se, u meri u kojoj i ideološki odnosi predstavljaju odnose vlasti bitne za dominaciju klasa, materijalizuje i otelovljuje u državnim aparatima.

U stvari, s jedne strane, vladajuće klase ne mogu da dominiraju nad eksploatisanim klasama samo posredstvom države, upotrebom sile, fizičke snage. Sila mora uvek da se predstavi kao zakoniti predstavnik dominantne ideologije (što joj se omogućava posredstvom države), mora da dođe do izvesnog konsensusa pojedinih klasa i frakcija unutar potlačenih klasa. S druge strane, sama država, u odnosu na vladajući blok, ima *organizacionu* ulogu, ujedinjavajući ga i zastupajući njegove opšte političke interese u borbi protiv potlačenih klasa: to je uloga objedinjavanja i predstavništva države u odnosu na same vladajuće klase, u odnosu na dominirajuću ideologiju. Najzad, dominirajuća ideologija, u svojim funkcionalnim i ubeđujućim oblicima koje poprima unutar državnog aparata, predstavlja neophodni „cement" za jedinstvo *kadrova* pojedinih državnih aparata i njihovo funkcionisanje „u službi" dominirajućih klasa.

Iz toga sledi da se svaka politička kriza, modifikacijom odnosa snaga klasne borbe i unutrašnjim trzavicama koje izaziva u okviru državnog aparata, nužno povezuje sa *ideološkom krizom*, koja, u odnosu na državu, prelazi u *krizu zakonitosti*. Politička kriza je povezana sa krizom dominirajuće ideologije, te se materijalizuje ne samo u ideološkim aparatima (crkva, sredstva masovnog informisanja, kultura, školstvo itd.) već i u aparatu ekonomske intervencije države i njenim primarno represivnim aparatima (armija, policija, sudstvo itd.).

Država i ekonomija

Sada bi trebalo, u cilju daljeg ispitivanja političke krize u njenom aspektu *krize države*, razjasniti još izvesne tačke koje se odnose na *kapitalističku državu*, posebno u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma.

I. U prvom redu, pomenimo odnose između države i privrede. Proizvodni odnosi, eksploatacija i prisvajanje viška rada (područje reprodukcije i akumulacije kapitala i prisvajanja viška vrednosti u kapitalističkom načinu proizvodnje) nikada nisu predstavljali, čak ni u drugim načinima proizvodnje (prekapitalističkim), ni u kapitalističkom, hermetički zatvoreni krug, koji sam sebe reprodukuje i ima posebne zakone unutrašnjeg funkcionisanja. Valja se svakako ograditi od ekonomsko-formalističke koncepcije, prema kojoj je privreda sastavljena od *nepromenljivih elemenata* što se ne menjaju tokom raznih načina proizvodnje, koji su po *prirodi* i *biti* gotovo aristotelovski, područje koje se samo reprodukuje i regu-

liše zahvaljujući nekoj unutrašnjoj kombinatorici. Pored toga što ova koncepcija prikriva ulogu klasne borbe koja se nalazi u samoj srži proizvodnih odnosa, ona dovodi i do toga da se *prostor* ili *područje* ekonomike (i protivudarom države) smatra nepromenljivim, ograničenim procesom tobožnje samoreprodukcije i kombinatorike, koji traje tokom svih načina proizvodnje.

Što se pak tiče odnosa između države i privrede, ova ih koncepcija, na kraju, smatra odnosima načelne podvojenosti, iako ona (koncepcija) može da se pojavi u raznim oblicima: a) u obliku tradicionalnog ekonomizma, koji je vezan za deskriptivnu i topološku predstavu odnosa između „baze" i nadgradnje i koji tretira državu kao jednostavni dodatak i odsjaj privrede; odnos između države i privrede sastojao bi se, u najboljem slučaju, iz famozne „povratne akcije" države u pravcu ekonomske baze koju smatra bitnom i samodovoljnom; b) u suptilnijem obliku predstavljanja društvene celine kao „instance" ili „nivoa", koji su *po prirodi* ili *po suštini* „autonomni", u njima svojstvenim razmacima, tokom svih načina proizvodnje. Kombinacija *a posteriori* ovih, po prirodi autonomnih, instanci sa suštinski nepromenljivim obrisima daće pojedine načine proizvodnje, pošto je bit ovih instanci jedna od pretpostavki njihovih odnosa unutar datog načina proizvodnje.

Izložio bih neke predloge za razgraničavanje ove koncepcije:

1) Odnos politika—država (a to je slučaj i sa ideologijom) bio je *uvek, mada u raznim oblicima* u pojedinim načinima proizvodnje, konstitutivno „prisutan" u odnosima proizvodnje, i *stoga* i u njihovoj reprodukciji, uključivši premonopolistički stadijum kapitalizma, nasuprot nizu iluzija u odnosu na „liberalnu državu", za koju se smatra da ne treba da interveniše u privredi, sem ako valja očuvati „spoljne uslove" proizvodnje. Svakako se mesto države u odnosu na privredu menja, shodno pojedinim načinima proizvodnje; ali ovo mesto nije ništa drugo do specifični vid prisustva i akcija države unutar samih proizvodnih odnosa i njihove reprodukcije.

2) Iz toga proizlazi da prostor, predmet, pa stoga i koncepti *privrede* i *države*, nemaju i ne mogu da imaju ni istu ekstenziju ni isto polje dejstva u raznim načinima proizvodnje. Razni načini proizvodnje, čak i na stupnju apstraktnog, niti predstavljaju čiste ekonomske oblike, proizašle iz uvek druge kombinatorike „ekonomskih" elemenata, koji su po sebi nepromenljivi, krećući se u zatvorenom prostoru sa unutrašnjim ogradama, niti predstavljaju kombinaciju između ovih i drugih nepromenljivih elemenata (ideologija, država), pošto se i oni smatraju nepromenljivim u prostoru. Način proizvodnje, jedinstvo skupa ekonomskih, političkih i ideoloških determinanata, određuju ovim prostorima njihove granice, označavaju njihova polja, utvrđuju njihove elemente: u prvom redu ih stvaraju njihovi odnosi.

3) Kapitalistički način proizvodnje pokazuje, međutim, u pogledu odnosa između države i ekonomije, *karakterističnu specifičnost* u vezi sa prekapitalističkim načinima proizvodnje: relativnu odvojenost države i ekonomije (u kapitalističkom smislu ova dva

termina), koja je, najzad, vezana za specifičnost odnosa kapitalističke proizvodnje, to jest za *nevlasništvo* (odvojenost u odnosu na vlasništvo) neposrednih proizvođača nad sredstvima za proizvodnju, što je sve vezano za specifičnost konstitucije klasa i borbe klasa u kapitalizmu. To je odvojenost koja raskida sa „uskom povezanošću" (Marx) države i ekonomije u prekapitalističkoj proizvodnji i nalazi se u bazi institucionalne građevine svojstvene kapitalističkoj državi, jer ukazuje na nove prostore i polja ekonomije i države.

Ako se uzmu u obzir prethodne napomene, shvatiće se da — kao što ova odvojenost nije nužni oblik kapitalizma — ona ne znači ni da bi pod kapitalizmom došlo do *pravog ospoljavanja* države i ekonomije, pošto država u kapitalizmu interveniše u privredi samo „spolja". Ova *odvojenost* koja se proteže kroz celu istoriju kapitalizma, i koja ne ometa još ni u premonopolističkom stadijumu kapitalizma konstitutivnu ulogu države u kapitalističkim proizvodnim odnosima, *nije ništa drugo do pravi oblik koji pod kapitalizmom poprima specifično i konstitutivno prisustvo države u odnosima proizvodnje, pa, stoga, i u njihovoj reprodukciji.*

4) Sada bi trebalo izneti dodatni stav: odvajanje države od privrede menja se samo po sebi, zavisno od stadija i faza samog kapitalizma, a da ne biva ukinuto. Prema tome, prostor, predmet, pa i sadržaj politike i privrede se menjaju, ne samo u zavisnosti od načina proizvodnje već, isto tako, i od stadija i faza samog kapitalizma, budući da on upravo predstavlja takav način proizvodnje koji sadrži proširenu reprodukciju.

Odlučujuća uloga države u ciklusu reprodukcije i akumulacije kapitala u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma ispoljava se u preobraženom obliku pomenutog odvajanja i u izmenama tih prostora (a sve je to posledica izmene kapitalističkih odnosa proizvodnje). Ta uloga države se kvalitativno razlikuje od uloge koju je ona imala u prošlosti kapitalizma. U istom odnosu u kome se (s obzirom na promene u proizvodnim odnosima, na podelu rada, na reprodukciju radne snage, na prisvajanje viška vrednosti i na eksploataciju) pojedini domeni, ranije marginalni (kvalifikacija radne snage, urbanizam, saobraćaj, zdravstvo, čoveka okolina itd.), direktno integrišu, proširujući se u samom prostoru akumulacije kapitala, u odnosu u kome se celi privredni sektori valorizacije kapitala (javni i nacionalni kapital) integrišu, proširujući se, u prostoru države — menjaju se odnosi između države i ekonomije, kao i funkcije države. No ove promene ne oslobađaju relativnu odvojenost države i privrede, tokom transformacija, od kapitalističkih odnosa proizvodnje, to jest od pravog *kapitalizma.* Jer, orah je tvrd. Upravo ova odvojenost označava strukturalne granice državne „intervencije" u privredi i njenu „regulacionu" ulogu, uključivši sadašnju fazu kapitalističkog monopolizma.

5. Samo se na ovaj način mogu objasniti smisao sadašnjih državnih intervencija u privredi i njihove granice (ko interveniše, gde i kako), te sagledati postojeći odnosi između *ekonomske krize, političke krize i krize države.* Želim da naglasim neke značajne ele-

mente u tom pogledu: (a) ukoliko se sada menjaju prostori države i privrede, i kada država interveniše u privredi na drukčiji način no ranije, uslovi prelaska ekonomske krize u političku moraju takođe da se menjaju, s obzirom na to da se, s jedne strane, ekonomska kriza pretvara u političku na neposrednije organski način; s druge strane, državne intervencije u privredi postaju same po sebi činioci koji izazivaju ekonomsku krizu; (b) ukoliko se, ipak, odvojenost države i privrede, iako izmenjena, održava, državne intervencije u privredi, uključivši izvesno ugušivanje privredne krize, imaju, s jedne strane, uvek svoje *granice*, koje nisu ništa drugo do granice između reprodukcije i akumulacije kapitala kojoj odgovara struktura same države, što, između ostalog, dokazuje nemogućnost jednog savremenog „organizovano-planiranog" kapitalizma, koji je uspeo da izbegne, savlada ili „upravlja" krizama putem državne intervencije; s druge strane, politička kriza i kriza države nalaze se uvek u svom specifičnom polju u odnosu na ekonomsku krizu: ni sadašnja ekonomska kriza, iako se razlikuje od jednostavnih cikličnih kriza kapitalizma, ne pretvara se nužno i na isti način u svim kapitalističkim zemljama u političku krizu i krizu države.

II. 1) Preobražaj odnosa između države i privrede i nova ekonomska uloga države, *dakle, novi odnosi između privredne krize i političke krize*, dovode do znatnih promena kapitalističkih *proizvodnih odnosa* u svoj njihovoj složenosti, *kako na svetskom tako i na nacionalnom planu*, promena koje u stvari izazivaju procese kao što je, na primer, koncentracija kapitala. Ovo osvetljavanje istraživanja o kapitalističkim proizvodnim odnosima i njihovim transformacijama dovodi do raskida sa ekonomskom koncepcijom tih odnosa koju nam je ostavila u nasledstvo Treća internacionala, posebno ukoliko valja shvatiti primat proizvodnih odnosa nad „proizvodnim snagama" i odrediti njihovo tačno mesto, primat čija je posledica proces proizvodnje. Što se, pak, tiče proizvodnih odnosa, dolazi se do saznanja da su oni oblik egzistencije *društvene podele rada*, a nikako jednostavna kristalizacija procesa proizvodnih snaga: upravo to omogućava da se shvati kapitalistička odvojenost od države i ekonomije kao specifično prisustvo političkog (i ideološkog) u proizvodnim odnosima i kapitalističkj društvenoj podeli rada. Stoga se i može reći da sadašnje izmene uloge države u privredi pokrivaju, posredstvom promena u proizvodnim odnosima, znatne modifikacije u reprodukciji radne snage i podele rada na svetskom i nacionalnom planu (uključivši nove oblike podele rada u okviru fizičkog i intelektualnog rada). Samo tako se, uostalom, može shvatiti primat proizvodnje i proizvodnih odnosa u cirkulaciji kapitala, u sveukupnom ciklusu reprodukcije društvenog kapitala (proizvodnja — potrošnja — podela društvenog proizvoda): ekonomska kriza i odnosi između nje i krize politike i države, prostirući se na ukupnost ciklusa reprodukcije društvenog kapitala, nalaze se, u prvom redu, u novim odnosima države, s jedne strane, između proizvodnih odnosa i podele rada, s druge, nasuprot celokupnoj savremenoj tendenciji koja krizu stavlja isključivo u prostor cirkulacije (oko „objekta" — robe) i u suštini vidi u krizi dr-

žave običnu krizu legitimnosti (povezanu sa „komercijalizacijom" „simbolične proizvodnje", „cirkulacijom" i „fetišizacijom" znakova, simbola itd.).

2) Tako ovo ispitivanje novih odnosa između države i privrede, političke i ekonomske krize, mora da prihvati kao ideju vodilju *tendencijsko padanje profitne stope*, kao ukazivanje i simptom dubokih preobražaja proizvodnih odnosa i podela rada, dakle, da prihvati kao ideju vodilju posebne uslove delovanja ovog tendencijskog pada u sadašnjoj fazi kapitalizma. Sadašnju krizu države valja u prvom redu postaviti kao pokretača, posredstvom države, protiv-tendencija tog usmerenog pada, u odnosu na nove koordinate, što u sadašnjoj fazi predstavlja učvršćivanje prosečnog profita:

a) u prvom redu, uloga države u vezi sa *dominantnom protiv-tendencijom povišenja stepena eksploatacije viška vrednosti*, što neposredno vraća u samu srž klasnih borbi oko eksploatacije (pomeranje ka intenzivnoj eksploataciji rada i relativnog viška vrednosti, tehničke inovacije i industrijske restrukturacije, proces kvalifikacije-dekvalifikacije i „upravljanje" radnom snagom itd.); b) uloga države u protiv-tendenciji čiji je cilj *devalorizacija* dela suviše akumuliranog kapitala, kako bi se podigla prosečna profitna stopa (javni i nacionalizovani kapital, koji, prisvajajući i proizvodeći višak vrednosti, funkcioniše uz manji profit, srednju stopu ili uz profit ravan nuli ili negativni, subvencije i javni radovi itd.), što dovodi do znatnog prelivanja viška vrednosti iz jednog kapitala u drugi, i do intenzivnih klasnih borbi unutar same vladajuće klase. Sadašnji uslovi funkcionisanja ove tendencije objašnjavaju tako *još* i činjenicu da se *elementi krize* naglašavaju u sadašnjoj fazi kapitalizma, pošto se sama *kriza* nalazi u kontekstu posebne nestabilnosti koja je karakteristična za celokupnu ovu fazu.

3) To što sam do sada rekao trebalo bi da bude dovoljno da ukaže na jednu odlučujuću činjenicu za izučavanje političke krize i krize države, u odnosu na privrednu i ekonomsku krizu: ovi se odnosi ne mogu shvatiti kao odnosi države i nesvesnih „zakona" ekonomije, već su *direktno zasnovani na klasnim borbama u samoj srži proizvodnih odnosa i eksploatacije*. Shvatiti krizu države u njenim odnosima sa privrednom i ekonomskom krizom znači, konačno, shvatiti odnose između ekonomskih borbi (ekonomske krize) i političke klasne borbe (političke krize), i *shvatiti način na koji se klasne protivrečnosti reperkutuju unutar samih državnih aparata.*

Država i klasni odnosi

Da bi se shvatio način na koji se klasne protivrečnosti (ekonomske krize i političko-ideološke krize) reperkutuju unutar same države (kriza države), valja učiniti neke dodatne primedbe u pogledu same prirode države i njenih odnosa prema društvenim klasama, posebno u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma.

I. 1) Kapitalistička država danas, kao i u prošlosti, mora da *predstavlja dugoročni politički interes* celokupne buržoazije (kolektivni kapitalist u ideji) pod hegemonijom jedne od svojih frakcija, koju sada predstavlja monopolistički kapital. Ovo implicira: (a) buržoazija se sada uvek predstavlja kao konstitutivno podeljena na klasne frakcije: monopolistički i nemonopolistički kapital, frakcije monopolističkog kapitala (jer monopolistički kapital nije integrisana celina, već je kontradiktorni i neravnomerni proces „fuzije" između pojedinih frakcija kapitala), ponovljena frakcionaštva, ako se uzmu u obzir savremene koordinate internacionalizacije kapitala; (b) ove buržoaske frakcije su u celini, *mada u sve neravnomernijim stepenima,* na terenu političke dominacije, dakle, još su deo *bloka na vlasti;* (c) kapitalistička država mora uvek da zadrži relativnu autonomiju u odnosu na pojedine frakcije bloka na vlasti (uključivši i pojedine frakcije monopolističkog kapitala) kako bi mogla da odigra ulogu političkog *organizatora* opštih interesa buržoazije („nestabilne ravnoteže kompromisa" između frakcija, kao što je rekao Gramši) pod hegemonijom jedne od njenih frakcija; i (d) savremeni oblici procesa monopolizacije i osobene hegemonije monopolističkog kapitala nad celokupnom buržoazijom zahtevaju danas *znatnu restrikciju granica* autonomije u odnosu na relativnu autonomiju države prema monopolističkom kapitalu i na polje kompromisa monopolističkog kapitala sa ostalim buržoaskim frakcijama.

No, kako se, konkretno, uspostavlja ova politika države u korist bloka na vlasti? To je samo drugačiji način postavljanja pitanja reperkusija klasnih protivrečnosti unutar države, pitanja koje leži u srži problema *krize države.* Da bi se ovo pitanje dobro shvatilo, valja imati na umu da državu, u ovom slučaju kapitalističku, ne treba smatrati za *celinu koja je sama sebi dovoljna,* već, kao što je to uostalom slučaj i sa „kapitalom", kao *odnos,* tačnije kao *materijalnu kondenzaciju* (država — *aparat*) odnosa snaga između klasa i frakcija klasa, koji se uvek izražava na *specifičan* način (relativna odvojenost države i privrede koje dovode do uspostavljanja institucija svojstvenih kapitalističkoj državi) *unutar same* države; *materijalna kondenzacija odnosa* znači izbegavanje ćorsokaka pseudodilema u sadašnjoj diskusiji o državi, pseudodilema o državi shvaćenoj kao stvar-instrument, državi shvaćenoj kao subjekt. Država kao *stvar:* stara *instrumentalistička koncepcija* države, pasivnog oruđa, ako ne neutralna, kojom potpuno manipuliše jedna frakcija, kada se državi ne priznaje nikakva autonomija. Država kao subjekt: autonomija države, koja se ovde smatra apsolutnom, svedena je na njenu volju kao racionalizirajuća instanca građanskog društva. Koncepcija koja potiče od Hegela, koju preuzimaju Maks Veber i dominantna struja buržoaske političke sociologije („institucionalističko-funkcionalistička" struja) i koja svodi ovu autonomiju na *čistu vlast* koju treba da ima država, i na nosioce ove vlasti i etatističke racionalnosti: posebno birokratiju ili političku elitu. Prema tome, svojstvo je te tendencije da institucijama-aparatima daje čistu vlast, dok, u stvari, *državni aparat* ne poseduje vlast, jer

se pod *vlašću države* može podrazumevati samo vlast pojedinih klasa i frakcija, čijim interesima država odgovara.

Za nas je sada značajnije da se oba ova slučaja (država shvaćena kao *stvar* i kao *subjekt*), odnos država — društvene klase, a posebno odnos između države i dominirajućih frakcija, shvati kao odnos ospoljenja: ili dominirajuće klase potčinjavaju državu (*stvar*) spletom „uticaja" i „grupa koje vrše pritisak", ili država (*subjekt*) potčinjava dominirajuće klase. U tom odnosu ospoljenja država i dominirajuće klase smatraju se kao deo *konfrontirane* celine, *svaka samoj sebi dovoljna*, jedna „prema" drugoj, gde jedna ima onoliko „vlasti" koliko je druga nema, shodno tradicionalnoj koncepciji vlasti kao određenoj količini u društvu; koncepcija o „vlasti-nultoj-sumi". Ili dominirajuća klasa „apsorbuje" državu prazneći je od same vlasti (*država-stvar*), ili se država „odupire" dominirajućoj klasi i oduzima joj vlast u svoju korist (*država-subjekt* je arbitar između društvenih klasa, koncepcija veoma draga socijaldemokratiji).

No država je materijalna kondenzacija jednog *odnosa:* što će reći, ako se vratimo na naš početni problem, da njena relativna autonomija i njena uloga u uspostavljanju opšteg interesa buržoazije pod hegemonijom jedne frakcije (sada monopolistički kapital), ukratko, *politika* države, ne mogu da se svedu na njenu vlast i racionalizirajuću volju. Uspostavljanje te politike, u stvari, valja posmatrati kao *rezultantu klasnih protivrečnosti unutar same strukture države* (država je odnos). Zaista, shvatiti državu kao kondenzaciju odnosa snaga između klasa i frakcija klasa, onako kako se taj odnos izražava na specifičan način unutar države, znači da je država potpuno *konstitualno prožeta* klasnim protivrečnostima. To znači da jedna institucija, država, određena da reprodukuje podelu klasa, nije i ne može nikada biti takva kakvom je smatraju koncepcije država-stvar i država-subjekt, to jest monolitni blok, već da je, zbog same svoje strukture, podeljena. *No, kakvi su specifični oblici tih klasnih protivrečnosti, a posebno protivrečnosti između frakcija bloka na vlasti koje sačinjavaju državu?* Poprimaju oblik unutrašnjih protivrečnosti između pojedinih grana i aparata države, a unutar njih, u *onoj meri* u kojoj svaki od njih (ili svaki njihov nivo) predstavlja veoma često sedište i privilegovanog predstavnika jedne određene frakcije bloka na vlasti, dakle predstavljaju kristalizaciju-koncentraciju pojedinih posebnih interesa: izvršna vlast i parlament, armija, sudstvo, pojedina ministarstva, regionalno-opštinski aparati i centralni aparat, razni ideološki aparati, itd.

U tom okviru uspostavljanje od strane države dugoročnog opšteg političkog interesa bloka na vlasti (nestabilna ravnoteža kompromisa) pod hegemonijom neke od frakcija monopolističkog kapitala, konkretno funkcionisanje njegove relativne autonomije i njene granice u odnosu na monopolistički kapital, dakle, aktuelna politika države pojavljuje se kao *proces rezultante* tih unutardržavnih protivrečnosti, proces koji se, na prvom nivou i na *kratak rok*, pokazuje kao savršeno inkoherentan i haotičan. U stvari, ovde je reč o jednom procesu *strukturalne selektivnosti*, koju vrši aparat

koji daje informaciju i u odnosu na mere koje preduzimaju drugi; o procesu protivrečnosti *odluka*, ali i *„ne-odluka"* koje donose grane i aparati države; o odlučnosti da se u organizacioni kostur države unesu *prioriteti* i *protiv-prioriteti*, pri čemu često svaka grana i svaki aparat dovode do uzajamnih kratkih spojeva; o skupu tačnih, konfliktnih, kompenzacionih mera u odnosu na trenutni problem; o procesu *postepenog filtriranja* koji vrše svaka grana i aparat u odnosu na mere koje su preduzeli drugi. Politika države se tako uspostavlja procesom unutardržavnih protivrečnosti u meri u kojoj predstavljaju klasne protivrečnosti, a posebno protivrečnosti frakcija bloka na vlasti.

U ovom kontekstu se postavlja problem *jedinstva*, kroz rascep državne vlasti, to jest problem globalne i masivne politike države u prilog monopolističkog kapitala. Ovo jedinstvo se ne uspostavlja jednostavnim fizičkim osvajanjem državne vlasti od strane nosioca monopolističkog kapitala i njihovom koherentnom voljom, već upravo ovim kontradiktornim procesom koji implicira *institucionalne preobražaje* države koji su *takvi* da pojedini centri odlučivanja i čvorišta mogu, po svojoj prirodi, da propuste samo monopolističke interese, postavljajući se u životni centar državne monopolističke politike i postajući okvir mera koje se odnose „s druge strane" (u samoj državi) u korist drugih frakcija kapitala. Ovo stanje može da dobije nekoliko oblika: *oblik kompleksne dominacije* jednog državnog aparata ili državne grane (jednog ministarstva, na primer ministarstva koje prvenstveno kristalizira monopolističke interese nad drugim granama i aparatima države koji predstavljaju centre otpora drugih frakcija bloka na vlasti); *oblik unutardržavne mreže* koja drži u rukama sve „kratke spojeve", na svim nivoima, svih organa i poslova države — mreža koja u prvom redu kristalizuje, zahvaljujući svojoj prirodi, monopolističke interese; najzad, *kružni oblik* formacija i funkcionisanja posebnih tela visokih državnih funkcionera, koja se odlikuju visokim stepenom mobilnosti ne samo unutar države već i u odnosu na državu i monopolističke poslove, i koja, pomoću značajnih institucionalnih promena (poznata uloga vladinih kabineta, komesarijata za plan itd.) imaju za zadatak (a i prisiljeni su) da sprovode politiku u korist monopolističkog kapitala.

2) Ove primedbe koje se odnose na prirodu kapitalističke države kako se ona manifestuje, posebno u sadašnjoj fazi monopolističkog kapitalizma, takođe su značajne za shvatanje *prelaska političke krize u krizu države*. U stvari, politička kriza (a tu valja imati u vidu pojedine vrste političke krize) svodi se, što se tiče bloka na vlasti, na znatno naglašavanje unutrašnjih protivrečnosti između frakcija koje ga sačinjavaju, na politizaciju njegovih protivrečnosti, preispitivanje hegemonije hegemonističke frakcije od strane ostalih frakcija koje sačinjavaju blok na vlasti i, često, na izmenu snaga između pojedinih komponenata tog bloka, na ideološku krizu koja dovodi do prekida veza između predstavnika i predstavljenih, između klasa i frakcija klasa bloka na vlasti, i njihovih političkih partija, ali i između pojedinih drugih državnih aparata koji ih pred-

stavljaju kod drugih itd. To znači preispitivanje uloge države kao organizatora bloka na vlasti. Ove protivrečnosti, svojstvene političkoj krizi unutar bloka na vlasti, reperkutuju se na *poseban način* unutar države u obliku *pojačanih unutrašnjih protivrečnosti* između državnih grana i aparata, i unutar njih; na složena pomeranja prevlasti iz jedne grane ili aparata na druge, na permutacije funkcija između aparata i otimanje akcionog polja; na cepanja između centara *stvarne vlasti* i mesta *formalne vlasti;* na naglašavanje ideološke uloge represivnih aparata, što prati jačanje društvenog nasilja; na popuštanje organizacione uloge države, posebno nekih aparata čija je to utvrđena uloga (naročito političke partije) i prepuštanja te uloge drugima (administraciji, armiji); udvostručavanja i stvaranja prekida unutar „zvaničnih" aparata države, što je izazvano postojanjem niza *paralelnih mreža;* na znatna pomeranja *práva* koje, između ostalog, ograničava akciono polje državnih aparata i reguliše njihove odnose; na značajne raskide unutar državnih kadrova. Sve te stvari se ne svode, dakle, na obične krize političke scene (krize vlade, na primer), koje se ispoljavaju kroz inkoherentnost, ovde karakterističnu za državnu politiku, a što valja shvatiti kao pokušaje države da održi svoju relativnu autonomiju i da obnovi poljuljanu hegemoniju klasa.

II. 1) No ove karakteristike krize države mogu tačno da se prouče samo ako se ima na umu uloga države u odnosu na klase pod dominacijom. U stvari, državni aparati potvrđuju i reprodukuju dominaciju klasa, vršeći represije, fizičko nasilje nad narodnim masama, ali isto tako organizuju hegemoniju klasa koristeći izvesnu igru (promenljivu) privremenih kompromisa između bloka na vlasti i pojedinih dominiranih klasa, uspostavljajući ideološki „konsensus" klasa u odnosu na političku vlast dominirajućih klasa; državni aparati *organizuju — ujedinjuju* blok na vlasti stalnom *dezorganizacijom — podelom* dominiranih klasa, polarizirajući ih prema bloku na vlasti i izazivajući raskide u njihovoj političkoj organizaciji. Relativna autonomija kapitalističke države u odnosu na pojedine frakcije bloka na vlasti neophodna je za organizaciju hegemonije celine tog blok nad dominiranim snagama.

I to je uneto u organizacionu strukturu kapitalističke države, kao materijalna kondenzacija jednog *odnosa:* država koncentriše u svom krilu na specifičan način ne samo odnos snaga između frakcija bloka na vlasti već *i odnos snaga između bloka na vlasti i dominiranih klasa.* Svakako se odnos snaga između bloka na vlasti i dominiranih klasa ne kristalizuje na isti način kao i odnos snaga unutar bloka na vlasti: s obzirom na *jedinstvo* državne vlasti kao vlasti klasne dominacije, dominirane klasne ne postoje u državi na osnovu posredstva aparata ili grana koji koncentrišu sopstvenu vlast tih klasa. Ali to ne znači da borba dominiranih klasa ostaje „ospoljena" u odnosu na državu i da protivrečnosti između dominirajućih i dominiranih klasa ostaju protivrečnosti između države, s jedne strane, i dominiranih, od države „ospoljenih" klasa, s druge strane.

U stvari, borba između dominirajućih i dominiranih snaga prožima državne aparate u svim pravcima, u onoj meri u kojoj ovi aparati materijalizuju, koncentrišu vlast jedne ili više dominirajućih klasa i frakcija u njihovim protivrečnostima u odnosu prema dominiranim klasama.

Tako precizna konfiguracija skupa državnih aparata, odnos dominacije i podređivanja između grana i aparata države, ideološka ili represivna uloga pojedinih aparata, tačna struktura svakog aparata ili grane države (armija, pravosuđe, administracija, školstvo, crkva, itd.) zavise ne samo od odnosa snaga unutar bloka na vlasti već i od uloge koju treba da odigraju u odnosu na dominirane klase. Ako, na primer, neki od aparata dobije dominantnu ulogu unutar države (političke partije, administracija, armija), to se, uopšte uzevši, ne događa samo zato što taj aparat koncentriše vlast hegemonske frakcije bloka na vlasti već stoga što mu uspeva takođe i *istovremeno* da koncentriše u sebi političko-ideološku ulogu države prema dominiranim klasama. Utoliko više jer je jedan od značajnih vidova uloge države u hegemoniji klasa, dakle u podeli i dezorganizaciji narodnih masa, organizacija igre kompromisa između bloka na vlasti i dominiranih klasa, posebno *pojedinih klasa* sitne buržoazije, klase seoskog stanovništva, podižući ih na stepen *klase-oslonca* bloka na vlasti, kao i ometanje njihovog savezništva sa radničkom klasom. To se materijalizuje u samoj organizacionoj građevini pojedinih državnih aparata koji primordijalno izvršavaju ovu funkciju: u Francuskoj, na primer, aparat školstva u odnosu na sitnu buržoaziju, armija u odnosu na seosko stanovništvo.

Najzad, protivrečnosti između bloka na vlasti i dominiranih klasa direktno utiču na protivrečnosti unutar bloka na vlasti, između klasa i frakcija koje ga sačinjavaju: na primer, tendencija pada profitne stope — prevashodni element podele unutar bloka na vlasti — nije ništa drugo do izraz borbe dominiranih klasa protiv eksploatacije. Iz toga proizlazi ne samo to da pojedine frakcije bloka na vlasti (monopolistički kapital, nemonopolistički kapital, industrijski kapital, trgovinski kapital, itd.) ne sadrže uvek iste protivrečnosti u odnosu na narodne mase već takođe da ni njihove strategije prema njima nisu identične. Državna politika je rezultanta jednog procesa protivrečnosti (onako kako se one izražavaju na specifičan način unutar države), ne samo između frakcija bloka na vlasti već i između bloka i dominiranih klasa.

2) Da se vratimo na političku krizu: kod dominiranih klasa ona se manifestuje (a i ovde valja razlikovati pojedine vrste političke krize) kroz znatnu intenzifikaciju njihovih borbi; kroz politizaciju ovih borbi i izmenu odnosa snaga između bloka na vlasti i dominiranih snaga; kroz pogoršanje odnosa između bloka na vlasti i klasa-oslonca i pojavu klasa-oslonca kao stvarne društvene snage na političkom polju; kroz ideološku krizu koja pojačava kako „konsensus" dominiranih klasa u odnosu na dominirajuće klase tako i njihovo predstavljanje dovedeno u pitanje akcijama državnih aparata (što povećava objektivne mogućnosti *savezništva*

i jedinstva narodnih masa); kroz jačanje njihove autonomne političke organizacije, veću snagu njihovih klasnih organizacija, a da ne govorimo o slučaju pojave političke i ekonomske krize, što znatno umanjuje objektivne mogućnosti kompromisa između bloka na vlasti i dominiranih klasa, i pooštrava podelu unutar bloka na vlasti u pogledu strategija koje treba primeniti prema dominiranim klasama. Ovde je reč o nizu protivrečnosti koje se izražavaju na specifičan način unutar same države (*država je materijalna kondenzacija jednog odnosa*) i koje predstavljaju direktne činioce svojstvenih, već pomenutih karakteristika *krize države*, pojačane unutrašnje protivrečnosti između grana i aparata države i unutar pojedinih grana i aparata, koji izazivaju direktna složena pomeranja dominacije među aparatima, dovode do permutacije funkcija, pojačavanja ideološke uloge pojedinog aparata, do jačanja državnog nasilja, itd. Sve su to pojave koje svedoče o pokušajima države da obnovi pokolebanu klasnu hegemoniju u odnosu na dominirane klase.

Državni kadrovi

Do sada sam stavljao naglasak na vid krize države koji se odnosi na njene institucije i aparate, što i jeste osnovni vid te krize. Međutim, kriza države se manifestuje i u jednom drugom vidu — u vidu krize *državnih kadrova* (politički kadrovi, funkcioneri, sudije, vojska, policija, nastavno osoblje, itd.), dakle, u širem smislu, — kriza državne birokratije. U stvari, politička kriza se izražava unutar tela državnih kadrova na nekoliko načina: (a) kao institucionalna kriza države, to jest upravo kao reorganizacija ukupnog državnog aparata; (b) kao specifično jačanje borbe i klasnih protivrečnosti koje se izražavaju na specifičan način u okviru državnih kadrova; i (c) kao jačanje zahteva i borbi svojstvenih državnim kadrovima.

Da bi se to shvatilo, valja u prvom redu sagledati da državni kadrovi imaju *klasno mesto* (nije reč o jednoj socijalnoj grupaciji pored ili iznad klasa) i da su stoga unutar sebe podeljeni. Viši krugovi kadrova pripadaju buržoaskoj klasi, sitnoj buržoaziji pripadaju međustepeni i niži krugovi državnog aparata: mesto koje treba razlikovati od *klasnog porekla* tih kadrova, to jest od klasa iz kojih kadrovi potiču. Međutim, ovi kadrovi predstavljaju *specifičnu društvenu kategoriju* koja, kroz svoju *klasnu podeljenost*, poseduje *njoj svojstveno jedinstvo*, što je posledica organizacione strukture kapitalističkog državnog aparata (odvojenost države i privrede) i njegove relativne autonomije u odnosu na dominirajuće klase, te dovodi do osobene uloge ovih kadrova u izradi i sprovođenju državne politike.

Stoga postaje jasno da se karakteristike političke krize, to jest njoj odgovarajućih klasnih borbi, nužno odražavaju na državne kadrove: usled njihove klasne pripadnosti, jačanja podela i protivrečnosti unutar bloka na vlasti, politizacije tih protivrečnosti, prekida predstavničkih veza između klasa i dominirajućih

frakcija i njihovih političkih predstavnika, konfliktne diversifikacije strategija i taktika u odnosu na dominirane klase, a posebno usled protivrečnog karaktera državne politike, koja iz svega toga proizlazi, *reperkutuju se* unutar viših krugova državnih kadrova, na isti način kako se karakteristike svojstvene političkoj krizi u okviru dominiranih klasa, naročito kod sitne buržoazije (ponovno postavljanje pitanja njene uloge uporišta bloka na vlasti), *reperkutuju* unutar međustepena i nižih krugova tih kadrova.

Sve se to, dakle, izražava u *unutrašnjim podelama i protivrečnostima* u okviru državnih kadrova, dovodeći u pitanje njihovo jedinstvo; no ove podele i protivrečnosti i ovde *dobijaju specifičan oblik:* nastaju u samoj organizacionoj strukturi državnog aparata, stupaju stazama njegove relativne autonomije, ne odgovarajući ni potpuno ni podjednako smerovima podela u klasnoj borbi. Ove protivrečnosti često dobijaju oblik „svađa" između članova pojedinih aparata i grana države, izazvanih njihovim rascepima i njihovim reorganizacijama svojstvenim institucionalnoj krizi države; oblik trvenja između „klika", „grupa", „velikih državnih udara" unutar svake grane i aparata. Čak i ako se *klasne pozicije* reperkutuju unutar državnih kadrova njihovom jasnijom politizacijom (recimo, ako jedan deo naginje „levo", a drugi „desno"), taj proces kreće specifičnim stazama: posebno putem *ideološke krize.* Zaista, kao što je viđeno, dominirajuća ideologija koju država reprodukuje i nameće ima za funkciju, u posebnom obliku, da, takođe, predstavlja *unutrašnji cement* državnih aparata i jedinstva njihovih kadrova: kadrovi koji (Gramši je to dobro sagledao), s obzirom na opštu organizaciju i predstavničku ulogu države, predstavljaju u celini (i ne samo kadrovi ideološkog aparata) deo *„intelektualaca" u širem smislu.* Ova ideologija, unutrašnje vezivno tkivo državnih kadrova, upravo je ideologija *neutralne države,* predstavnik opštih interesa i volje, arbitar između klasa koje se bore: administracija ili pravosuđe iznad klasa, armija — stub „nacije", policija — zatočnik republikanskog „poretka" i „slobode" „građana", administracija — pokretač „efikasnosti" i opšte „dobrobiti" itd., itd. Ideološka kriza, koja, u svojim odnosima sa političkom krizom, *podiže koprenu* sa stvarne prirode države, tako se reperkutuje unutar državnih kadrova. Tome valja, svakako, dodati posebne uticaje ideološke krize na *ideološke aparate* (štampa, nastavni kadrovi, crkva, sredstva masovnih komunikacija, aparat kulture, itd.), što se izražava raskidom veza između bloka na vlasti i njegovih „organskih intelektualaca".

Iz tih razloga ove podele i protivrečnosti unutar državnih kadrova, predstavljajući reperkusije pozicija klasne borbe, ne kreću se pravom linijom rascepa između međustepena i nižih kadrovskih krugova, s jedne strane, i viših kadrovskih krugova, s druge: iako je ovaj rascep najznačajniji, ipak i podele prolaze vertikalom cele državne lestvice. Ove protivrečnosti se, uostalom, izražavaju na složen način u zahtevima i borbama svojstvenim *korporacijama* državnih kadrova, borbama koje postaju sve značajnije u opštem kontekstu političke krize.

Imperijalizam i nacionalna država

I, najzad, jedan problem značajan za analizu savremene političke krize i sadašnje krize države, a koji se odnosi na *imperijalistički* kontekst, to jest na sadašnju fazu imperijalizma (koja je samo naličje sadašnje faze monopolističkog kapitalizma) i njene reperkusije na sam oblik *nacionalne države*.

Izneću ukratko karakteristike sadašnje faze imperijalizma: sve više, usled oblika koje primenjuju internacionalizacija kapitala i procesa rada, dominantni odnosi imperijalističke proizvodnje (posebno u SAD) reprodukuju se unutar drugih društvenih formacija *ustaljujući se* putem te *sprovedene reprodukcije* kao odnosi svojstveni tim formacijama: tendencija koja se manifestuje u sadašnjoj fazi posebno i u odnosima između preovlađujućeg imperijalizma SAD i drugih imperijalističkih država Evrope, dovodeći ih u *specifičnu međusobnu zavisnost*. Ova interiorizacija se odnosi i na stav inostranog imperijalističkog kapitala prema blokovima na vlasti pojedinih formacija i na njegove uticaje na državu, državu koja odlučno interveniše u reprodukciji dominantnih imperijalističkih odnosa unutar svoje društvene formacije.

Na taj način nacionalna država takvih formacija podleže znatnim promenama, kako bi sprovela proces internacionalizacije kapitala. Zauzvrat, sadašnja faza imperijalizma te internacionalizacije ne umanjuje (kako se to često, pogrešno, misli) opravdanost nacionalne države u tom procesu. Nije reč uopšte o procesu internacionalizacije koji bi se od sada odigravao „iznad" ovih država i koji bi ili zamenio ulogu nacionalnih država ulogom „ekonomskih snaga" (multinacionalne kompanije), ili implicirao nastanak jedne efektivne supranacionalne države (ujedinjena Evropa ili američka super-država). Tim više što se klasna borba, to jest borba između dominirajuće i dominirane klase, čije odnose snaga kondenzuje država, uvek, u biti, nalazi u okviru *nacionalnog* prostora i uvek poprima u osnovi *nacionalni* oblik.

Da se vratimo na *sadašnju krizu*, kako bismo dali jednu dublju i širu napomenu. Jasno je da se sadašnja kriza odnosi na celinu kapitalizma i imperijalizma: što znači da „spoljni faktori", u smislu protivrečnosti spolja, utiču na proces krize unutar pojedinih društvenih formacija, središta reprodukcije kapitalizma i postojanja imperijalističkog lanca. Ali u ekonomskoj krizi, a posebno u političkoj, tamo gde ekonomska prelazi u političku krizu, *činioci unutrašnjih protivrečnosti imaju primat nad spoljnim faktorima, što važi i za krizu nacionalne države i društvenih formacija*. Postavljanje primata unutrašnjih faktora, primata koji se ne odnosi samo na krizne situacije, odvodi nas još dalje: valja prekinuti, jednom zasvagda, sa mehaničkom ili gotovo topološkom koncepcijom (da ne kažemo „geografskom") odnosa između *unutrašnjih i spoljnih činilaca*. U sadašnjoj fazi imperijalizma nema, u pravom smislu reči, s jedne strane, spoljnih faktora koji dejstvuju samo „spolja", a, s druge strane, unutrašnjih faktora „izolovanih" u svom prostoru, koji se nadjačavaju. Postaviti primat

unutrašnjih činilaca, znači da „spoljne" koordinate imperijalističkog lanca u svakoj zemlji — uključivši svetski odnos snaga, ulogu pojedine velike sile itd. — deluju na ove zemlje samo svojom interiorizacijom (to jest u meri u kojoj utiču, menjajući ga), na svojstveni odnos klasa u određenoj zemlji i onoliko koliko se izražavaju u njenim specifičnim protivrečnostima: protivrečnostima koje se, same po sebi, pojavljuju u svojim aspektima, kao *nametnuta reprodukcija* u okvirima pojedinih država, kao protivrečnosti imperijalističkog lanca. Dakle, govoriti u ovom smislu o primatu unutrašnjih činilaca znači ponovno nalaženje prave uloge imperijalizma — *neravnomernog razvoja* — u evoluciji raznorodnih društvenih oblika i njihovih političkih kriza i kriza svojstvenih pojedinoj državi. Sve to doprinosi objašnjavanju jedne već pomenute činjenice da se sadašnja privredna kriza ne pretvara, neminovno i za sve zemlje, u političku krizu i krizu države, te da tamo gde se to i dogodi pojedine političke krize pokazuju, već prema pojedinoj zemlji, međusobne raznorodnosti i mogu da se manifestuju u potpuno različitim oblicima (u *raznim vrstama* političke krize).

Savremena kriza države

Završiću svoja izlaganja, na osnovu gore postavljenih teorijskih pravaca, sa nekoliko napomena o savremenoj političkoj krizi: *ova kriza ima, tamo gde se javlja, tradicionalne karaktere političke krize, o kojima neću sada da govorim.* Pomenuću samo izvesne nove aspekte ove krize. U stvari, ona se postavlja u kontekst ekonomske krize koja se razlikuje od uobičajenih cikličnih kriza kapitalizma. Ovo postavlja niz problema koji se odnose na ekonomsku krizu kao takvu, problema u koje neću ulaziti. Ali se postavlja i niz problema koji se odnose na:

a) ono što sam označio kao *naglašavanje generičkih elemenata političko-ideološke krize,* naglašavanje svojstveno upravo sadašnjoj *fazi* monopolističkog kapitalizma, što, stoga, obuhvata sve kapitalističke države;

b) političko-ideološku *krizu* i *krizu* države u pravom smislu koju možemo sada videti u pojedinim kapitalističkim zemljama, dakle, pod izvesnim vidovima — na sam „strukturalni" karakter ove krize u odgovarajućim zemljama: ovaj strukturalni karakter se sastoji, kao što sam rekao, u pojedinim zemljama, u reperkutovanju ekonomske krize na političko-ideološku krizu (*kriza hegemonije*), to jest na sadašnje odnose između ekonomske krize i krize države.

I. Jedan od najvažnijih problema u tom pogledu se sastoji u sledećem: s obzirom na novu ekonomsku ulogu države i promene područja politike i privrede (promene u pogledu odvojenosti države i privrede), niz državnih funkcija stavlja u pokret protivtendencije koje će zaustaviti tendencijski pad profitne stope (dakle, u neku ruku, izbegavanja krize), kako bi *same postale,* u sa-

dašnjem kontekstu i iznad određene tačke koju država ne bi mogla a da ne pređe, *činioci koji proizvode krizu, koja, shodno činjenicama, prevazilazi običnu privrednu krizu.* Želim da ukažem na izvesne nove aspekte ovog problema:

1) Znatno naglašavanje, u sadašnjem kontekstu, unutrašnjih protivrečnosti bloka na vlasti (protivrečnosti unutar monopolističkog kapitala, između njega i ne-monopolističkog kapitala, između industrijskog, bankovnog i trgovačkog kapitala itd.), važnog elementa političke krize u meri u kojoj se već izražava u *nestabilnosti hegemonije.* Da bi se ovaj element shvatio u svojoj širini, valja, *pored toga,* imati na umu postojeće uslove internacionalizacije kapitala: reprodukcija stranog kapitala u okviru pojedinih društvenih formacija i njena složena interiorizacija u kapitalu tih društvenih formacija izazivaju znatna unutrašnja raslojavanja tog kapitala, stvarajući unutar tih formacija novu podelu između onog što sam već ranije nazvao *unutrašnjom buržoazijom,* koja, iako je povezana sa stranim kapitalom (nije reč o stvarnoj nacionalnoj buržoaziji), pokazuje znatne protivrečnosti u odnosu na taj kapital, i jedne buržoazije koja je potpuno zavisna (i integrisana) od tog stranog kapitala. Tu je tendencija linija podele, koja, uostalom, ne pokriva uvek rascep između „ne-monopolističkog" i „monopolističkog kapitala", već potpuno prožima ove kapitale. Ovo stanje već predstavlja dodatni faktor nestabilnosti hegemonije, tim više što se međuimperijalističke protivrečnosti, naglašene u periodu krize, direktno reprodukuju unutar blokova na vlasti u pojedinim zemljama. No savremene „ekonomske" funkcije države (devalorizacija izvesnih delova kapitala, industrijska restrukturacija u cilju podizanja stope relativnog viška vrednosti, pojačana sklonost prema koncentraciji kapitala, selektivna podrška izvesnim kapitalima, odlučujuće mesto nacionalne države u procesu internacionalizacije kapitala), funkcije koje su upravo naglašene u kontekstu ekonomske krize, igraju masovnu, nikada jaču, ulogu u pravcu određenih „ekonomsko-korporativnih" interesa pojedinih frakcija kapitala na račun drugih frakcija. Ovo direktno uzajamno pokrivanje države u ekonomskim protivrečnostima, koje raste poput lavine, samo oživljava i produbljuje politički rascep bloka na vlasti, te samo po sebi postaje direktni činilac političke krize, stalno ugrožavajući organizatorsku ulogu države u učvršćivanju opšteg političkog interesa bloka na vlasti.

2) Organska „intervencija" države u nizu domena — koji, nekada marginalni, počinju da se integrišu šireći se u sam prostor reprodukcije i akumulacije kapitala (urbanizam, saobraćaj, zdravstvo, „čovekova okolina", kolektivno snabdevanje itd.) — ima za posledicu znatnu politizaciju borbe narodnih masa u pojedinim područjima, u onoj meri u kojoj su sada te mase direktno suočene sa državom. To je već značajan element političke krize, pojačan samom činjenicom da ove državne intervencije koje, između ostalog, imaju za cilj podizanje stope viška vrednosti (relativne) kapitalističkom reprodukcijom-kvalifikacijom radne snage, znatno rastu u periodu krize, gubeći pri tome svoj lažni vid

„socijalne politike". Ove intervencije, na taj način, demultipliciraju elemente krize (sada jasan slučaj kod naknade nezaposlenim ili pomoći za školovanje), tim više što su nova sitna buržoazija i zaposleni srednji stalež po prirodi osetljivi na ciljeve borbe koji se odnose na ova pitanja, te se objektivna baza njihovog savezništva sa radničkom klasom znatno proširuje. Ukratko, sada prisustvujemo rušenju mita o državi-proviđenju ili državi blagostanja.

3) Uloga države u korist stranog ili transnacionalnog kapitala, uloga koja je upravo pojačana u kontekstu krize (sadašnje razmahivanje evropskih buržoazija pod američkim ekonomsko-političkim kišobranom) pojačava neravnomerni razvoj kapitalizma unutar svake nacionalne društvene formacije u kojoj se reprodukuje strani kapital, stvarajući nove „polove razvoja" pojedinih regija nauštrb drugih. To je povod kidanju „nacionalnog jedinstva" nacije koja podupire buržoasku državu, snažnim razvojem regionalnih pokreta sa pravim političkim karakterom, a koji, iako su često nejasni, ipak predstavljaju značajne elemente političke krize.

4) U čemu se, u užem smislu reči, sastoji sadašnja uloga države suočene sa ekonomskom krizom? Čini mi se da se u tom pojavljuje novi problem: ukoliko država snažno učestvuje u reprodukciji kapitala, ukoliko su ekonomske krize, pod izvesnom ulogom, organski činioci neophodni za ovu reprodukciju, savremena država je verovatno uspela svojim intervencijama da ograniči „divlji" vid ekonomskih kriza (na primer, kriza 1930), ali samo u onoj meri u kojoj država sada preuzima uloge koje su ranije, u koncentrisanom periodu, igrale „divlje" krize. Bez preterivanja ovog paradoksa, može se reći da se sve odigrava kao da sada sama država preuzima ulogu izazivanja „latentnih" ekonomskih kriza (očigledan primer — nezaposlenost i inflacija koje sada upravo država izaziva i vodi, iako u tome ne treba gledati, ni samo ni uglavnom, svesnu strategiju buržoazije, već objektivni rezultat sadašnje uloge države), dok je u prošlosti postojao privid da se država zadovoljava ograničavanjem socijalnih šteta koje su nanele divlje ekonomske krize. To, takođe, dovodi do znatne politizacije (protiv državne politike) borbe narodnih masa u kontekstu ekonomske krize i može da se pretvori u „abnormalnu" krizu hegemonije bloka na vlasti.

Očigledno, ove napomene nisu dovoljno iscrpne: da bi se shvatila savremena politička kriza, valjalo bi je proučiti u celokupnosti njenih karakteristika, uz posebno zadržavanje na pojedinim novim oblicima u kojima se sada pojavljuje: naročito novi oblici raskida između buržoazije i sitne buržoazije, veoma značajnog raskida koji se kreće sasvim drugim putevima no ranije, pošto je sada reč *o novoj sitnoj buržoaziji službenika* (čuveni „tercijari"), čija je objektivna polarizacija uz radničku klasu, s obzirom na klasnu poziciju, mnogo značajnija nego što je to slučaj sa tradicionalnom sitnom buržoazijom (sitni trgovci i zanatlije); pojava novih borbi na frontovima koji više nisu takozvani „sekundarni" frontovi, počev od borbi žena do borbi radnika-imigranata,

studenata itd.; obim i novi elementi ideološke krize, krize koje do sada nije bilo pod kapitalizmom, bar ne u dominirajućim zemljama itd.

Iscrpno obuhvatanje savremene političke krize zahtevalo bi konkretno ispitivanje svake kapitalističke zemlje u kojoj se kriza odigrava: u stvari, pojedini podaci o kojima sam govorio odnose se, uglavnom, na sadašnju fazu kapitalizma, dakle na *naglašavanje generičkih elemenata krize,* naglašavanje koje karakteriše ukupnost sadašnje faze obeležene izuzetnom nestabilnošću. Ali ovi elementi pretvaraju se u *političku krizu u pravom smislu* samo svojom artikulacijom i zgušnjavanjem jedino u uslovima pojedinih kapitalističkih zemalja, iako su sve te zemlje pod udarom jačanja generičkih elemenata krize.

II. Ova poslednja napomena nas vodi do pitanja pretvaranja političke krize, tamo gde ona zaista postoji, *u krizu države.* Do pitanja koje postavlja srodni problem znatnih preobražaja koji, svakako u neravnomernim stepenima, zahvataju državne aparate dominirajućih kapitalističkih zemalja. Preobražaji koje valja *takođe* shvatiti kao odgovor države suočene, *između ostalog,* sa političkom krizom, tamo gde se ona stvarno odigrava, kao i sa sopstvenom krizom; jer u tim slučajevima se prisustvuje neuspehu nastojanja države da mirnim putem ovlada svojom krizom u jednom iznenadnom razvoju koga Englezi nazivaju *„crisis of the crisis managment",* to jest „kriza upravljanja krizom".

No naglašavam i ovde da su ovi preobražaji, *između ostalog,* posledica krize države tamo gde ona stvarno postoji, što nas vraća na problem koji sam postavio na početku ovog teksta. Jer zaista neki od ovih preobražaja potiču, uglavnom, od sadašnje *faze* monopolističkog kapitalizma i njoj svojstvenih *stalnih* koordinata (uključivši jačanje elemenata krize i karakterističnu nestabilnost). Ovi preobražaji, dakle, pokrivaju *prilagođavanje* (u Francuskoj se kaže, kako reče Žiskar, *modernizaciju)* države suočene sa novom stvarnošću klasnih borbi ove faze, vodeći tako ne samo do povremenih autoritativnih zaokreta buržoaske države već i ka stvaranju *novog oblika kapitalističke države* sa karakteristikama svojstvenim „autoritativnoj državi" ili „jakoj državi", koje bi mogle svakako da znače da je izvestan oblik „političke demokratije" već živeo pod kapitalizmom. U ovim preobražajima se *izražavaju,* u pojedinim zemljama, specifična svojstva krize države, i to u zemljama u kojima se već odigrava prava politička kriza. To, dakle, znači ne samo da sve države koje pokazuju preobražaje u pravcu ovog novog oblika „autoritativne" države nisu, nužno, u stadijumu krize, *već takođe i naročito* da u slučaju država čiji preobražaji svedoče, *pre svega,* o krizi države u pravom smislu, one zadržavaju svoje preobražaje u pravcu „autoritativne" države, koja potiče uglavnom iz sadašnje faze kapitalizma, i posle *eventualne* apsorpcije te krize. Osim toga, u slučaju da se kriza države eventualno apsorbuje, ona će se pojaviti kao *pravac* preobražaja i prilagođavanja kapitalističke države u odnosu na novu stvarnost kla-

sne borbe posredstvom specifičnih „vrućih" mera (novi oblik kapitalističke države). Pitanje koje se često postavlja: „Da li je sada reč o krizi ili o prilagođavanju (modernizaciji) države" izaziva u izvesnom pogledu lažnu dilemu, jer može i da se pokaže da je, tamo gde kriza zaista postoji, bila u pitanju kriza koja je upravo dovela do „prilagođavanja — modernizacije" kapitalističke države.

Stoga nisam u mogućnosti da na *opštem* planu, na kome se ovde nalazim, razjasnim koji preobražaji države, konkretno, proizlaze iz prvog (novi oblik države prilagođen novim stvarnostima faze) ili drugog slučaja (odgovor države suočene sa političkom i sopstvenom krizom). Zadovoljiću se nejasnim ukazivanjem, indikativno, na izvesne vidove savremenog procesa, kako bih prikazao širinu problema, ne dajući eksplicitnu ocenu odnosa između ovog procesa i koordinata koje ga određuju, a koje sam pomenuo tokom svojih izlaganja: procesa koji se sastoji kako od naglašavanja elemenata već prisutnih u državi monopolističkog kapitalizma prethodnih faza tako i od niza novih elemenata:

1) Ogromna koncentracija vlasti u izvršnom telu, nauštrb ne samo „narodnog" parlamentarnog predstavništva već i nauštrb niza predstavničkih mreža zasnovanih na izbornom sistemu, kako na centralnom tako i na lokalnom i regionalnom planu.

2) Organsko mešanje triju vlasti (izvršne, zakonodavne, sudske) i stalno brkanje polja aktivnosti i nadležnosti odgovarajućih aparata i grana (na primer, policija i pravosuđe): vlasti čija je odvojenost, iako dosta maglovita, ipak predstavljala ideološku osnovu buržoaske vladavine.

3) Ubrzani ritam ograničavanja političkih sloboda građana suočenih sa samovoljom države, što implicira, s jedne strane, značajno političko-ideološko pomeranje tradicionalnih granica između „javnog" i „privatnog", a, s druge, znatne promene samog političkog pojma „individua — ličnost", što dovodi do stvaranja novog, a što je Fuko u svom delu *Paziti i kazniti** nazvao političkom anatomijom ili mikrofiziologijom vlasti.

4) Ubrzano slabljenje uloge buržoaskih političkih partija i pomeranje njihovih političko-organizacionih funkcija (u odnosu kako na blok na vlasti tako i na klase pod dominacijom) ka državnoj administraciji i birokratiji. Proces koji implicira direktnu birokratizaciju državnog aparata (u svoje vreme se u Francuskoj govorilo o UDR — državi), koji kao da sprovodi stalni lov na veštice (sada je to slučaj u Nemačkoj), birokratizaciju praćenu pomeranjem dominirajuće ideologije ka svim varijantama „tehnokratizma" privilegovanog oblika predstavljanja države posredstvom administrativnog aparata.

5) Izmeštanje granica sistema prava i pravne ideologije koje su odgovarale tradicionalnoj „državi prava", kako bi se uzele u obzir njene institucionalne promene: poremećaj koji se sastoji (očigledan primer jeste Francuska) i u *preventivnom* postavljanju

* Foucault, *Surveiller et punir.*

(unapred) celog sudskog arsenala koji se još ne primenjuje, ali koji je već spreman da zakonski pokrije sve aktivnosti eventualne efektivne *izuzetne države*.

6) *Skotomizacija* i *dislokacija* svake pojedine grane i svakog pojedinog državnog aparata (armija, policija, administracija, pravosuđe, ideološki aparati) u *formalne ili prividne mreže*, u čvrsta jezgra pod snažnom kontrolom vrhova izvršne vlasti, i stalno pomeranje centara *stvarne moći* od jednih ka drugima, što implicira efektivnu transmutaciju principa javnosti u princip tajnosti, o čemu je afera Votergejt dala prvi nagoveštaj.

7) Snažan razvoj, *upravo usklađen sa vrhova države*, i organizacioni razvoj *paralelnih etatističkih mreža* javnog, polujavnog ili javno-privatnog karaktera, čija je uporedna uloga da udruže ili upravljaju čvrstim jezgrima državnog aparata i koji, takođe, predstavljaju rezerve u slučaju društveno-političkih sukoba.

8) Izuzetna inkoherentnost potpuno karakteristična *za savremene državne politike*, sve više svedena od strane države i raznih vladinih većina na grčevite mikropolitike, međusobno protivrečne, na takozvano „upravljanje na kratak rok", ili, otmenije, „nedostatak globalnog društvenog projekta". Karakteristike politike države kako u odnosu prema bloku na vlasti tako i u odnosu na dominirane klase: otuda savremeni spareni oblici „reforme — represije", koji obeležavaju politiku zapadnih kapitalističkih zemalja.

9) Jačanje državnog nasilja (kako u smislu fizičkog nasilja tako i u smislu „simboličkog nasilja"), koje se razvija uporedo sa jačanjem ideološke uloge države (štampa, aparati kulture, sredstva masovnog komuniciranja itd., ukratko, aparati „uvođenja represije"), ali i uz pomeranje uloge tih ideoloških aparata (školstvo, porodica itd.) ka samim represivnim aparatima (armija ili policija, na primer), implicirajući reorganizaciju represivnih aparata.

10) U tesnoj vezi sa prethodnim karakteristikama nalazi se postavljanje niza novih mreža i kaiševa „društvene kontrole" (policijska ponižavanja, psihološko-psihijatrijska sektorizacija, uokvirivanje socijalne pomoći), *gipkih* i *difuznih* aparata društvene mreže. Tako ovo utvrđivanje nadzora, koje R. Kastel u *Psihoanalizama* naziva „dezinstitualizacijom" ideološko-represivnog aparata i procesom „otvaranja", ukoliko se specijalni aparati (kao prihvatilišta, zatvori, razna mesta za koncentrisanje ljudi), čija je svrha da „izdvoje" nazovi-„abnormalne — iskrivljene — opasnike", *otvore* šireći svoje zahteve na celokupnost društvenog tela: to implicira, naravno, da se celokupnost društvenog tela smatra „abnormalnom" i „opasnom", pošto se krivica pomera od izvršenog *dela* ka *nameri* izvršavanja u mentalnoj strukturi, a represija od *kazne* ka *pretpostavkama*.

Tako su samo indikativne stvari o kojima je bilo reči sasvim dovoljne da ukažu na ozbiljnost problemâ sa kojima se danas suočava strategija *Unije levice* u Francuskoj, problemâ koji se odnose upravo na radikalne promene u državnom aparatu, koje će ona morati da sprovodi ukoliko dođe na vlast.

Lucio Libertini (Rim)

Demokratija i socijalizam u zemljama razvijenog kapitalizma

1. U međunarodnom radničkom pokretu razvila se diskusija od posebnog interesa, u kojoj je nedavna Berlinska konferencija evropskih komunističkih partija predstavljala veoma značajan momenat. Stavovi koje su, u različitim trenucima i pod različitim uglovima posmatranja, zauzeli veliki komunistički pokreti, kao što su jugoslovenski, italijanski, španski i odskora francuski, otvaraju ujedno nove puteve ka praktičnoj akciji i teorijskom istraživanju. A sve se to dešava u vreme kada oštri i ozbiljni sukob, koji godinama suprotstavlja dve najjače komunističke partije sveta — sovjetsku i kinesku — sam po sebi u korenu suzbija svaku jednoglasnost i svakoga obavezuje da o raznim pitanjima zauzima stavove.

Po mom mišljenju, sasvim je usko i neadekvatno prikazivati različitost stavova nastalih u međunarodnom radničkom pokretu samo kao objektivnu tendenciju ka definisanju nacionalnih puteva u socijalizam, različitih od zemlje do zemlje. Nema nikakve sumnje da radnički pokret može pobediti i izgraditi novo društvo samo ako je tesno vezan uz istoriju i specifičnu stvarnost svoje zemlje. Socijalizam nije unapred izgrađen model koji se spušta u interna društva; naprotiv, on je proizvod njihovog razvoja, njihove

istorije, njihovih specifičnih uslova i protivrečnosti. Još pre mnogo godina Antonio Gramši je isticao da, iako je cilj nužno internacionalan, polazna tačka mora biti nacionalna.

Međutim, danas nije reč samo o tome. Tokom veka, velike socijalističke revolucije su pobedile u zemljama koje su uglavnom, iako u veoma različitim uslovima, pripadale ekonomski zaostalom ili nedovoljno razvijenom području sveta. To je bez daljnjeg tačno za Kinu, a u dobroj meri i za Sovjetski Savez, iako je u Rusiji 1917. godine postojalo čvrsto jezgro industrijskog kapitala; takvi su bili uslovi Jugoslavije, Kube, Poljske, Bugarske, Mađarske, Rumunije. Iako uz međusobno dosta udaljene istorijske uslove, Koreja i Vijetnam su izbili iz azijske zaostalosti. Izuzetak je delimično predstavljala Čehoslovačka, u kojoj je industrijski i ekonomski razvitak pre 1948. godine bio na značajnom nivou, mada praćen mnogim neravnomernostima. Poseban je slučaj Nemačke Demokratske Republike koja je pokrivala u celini najzaostalija i manje industrijalizovana područja jedne od najrazvijenijih zemalja sveta u ekonomskom, industrijskom i tehnološkom pogledu, i koja je nastala na tragičnim ruševinama jednog uništavajućeg rata.

U celini, ne može se poricati — izvan posebnih ocena o ovoj ili onoj zemlji — da je socijalizam bio blokiran ili onemogućavan u velikim zemljama koje su raspolagale razvijenom ekonomijom i moćnim proizvodnim aparatima, smeštenim na istorijskom području demokratsko-buržoaskih revolucija, a da je, naprotiv, pobedio uglavnom u zemljama izvan tog područja, koje karakteriše duboka zaostalost, koje su često lišene elementarnih uslova za savremeni ekonomski razvitak, okružene kapitalističkim tržištem i imperijalizmom. Na tom terenu — mogućnost da se uspostave pozitivni revolucionarni procesi na zaostalijim područjima, razbijajući najslabiju kariku u lancu — razvila se, uostalom, praktična i teorijska novina Lenjina. Protivrečnost između socijalizma shvaćenog kao istorijska etapa posle kapitalističkog perioda i veoma različitih konkretnih uslova u kojima se ostvarivao — stajala je u osnovi velike diskusije i sukoba koji su u prvoj deceniji revolucije angažovali u Rusiji Lenjina, Staljina, Buharina, Trockog: odatle su potekle diskusije i sukobi koji će uzdrmati svetski radnički pokret u burnim tridesetim godinama, a i kasnije.

U času kada na razvijenom kapitalističkom području izbijaju ozbiljne strukturalne krize i oštre protivrečnosti i uporedo s tim oživljavaju socijalistički ideali i zahtevi; kad se u zemljama industrijski razvijenog područja, kakve su Italija i Francuska, praktično postavlja perspektiva dolaska na vlast komunističkih partija: u toj novoj fazi, koja ima značajna originalna obeležja, nužno se ponovo postavljaju sva pitanja o prirodi i sadržini socijalističkog društva, a prvenstveno o povezanosti socijalizma i demokratije. Problem poprima najveći istorijski značaj jer, uprkos svemu, Evropa (dakle, kontinent stare civilizacije i visokog ekonomskog potencijala) ide ka formama ekonomskog i političkog ujedinjenja: u njoj postoje velike komunističke partije, a u njoj je i većina pro-

gresivnih orijentacija, ako se saberu socijalističke, socijaldemokratske i komunističke partije i stave nasuprot svim konzervativnim, svetovnim i katoličkim snagama.

Ono što se, u žurnalističkom terminu, obično naziva eurokomunizam, u stvari je danas *aktuelan* problem, problem izgradnje socijalizma na širokom i bogatom kontinentu, koji je doživeo industrijsku eru i ima za sobom veoma raščlanjeno i složeno iskustvo buržoaskih revolucija; na jednom kontinentu na kome povezanost demokratije i socijalizma dobija odlučujući i istaknuti značaj.

U tom pogledu hteo bih da primetim da sve manji značaj imaju razlike po područjima na koje sam ovde ovlaš ukazao. Istina je da su socijalističke revolucije pobedile u ekonomski zaostalim zemljama i, uglavnom, bez velikih demokratskih tradicija. Ali je isto tako tačno da je razvitak koji je utisnula revolucija doveo te zemlje do visokog ekonomskog nivoa, a u drugim slučajevima uvodi ih u industrijsku sferu. To se javlja kao novi zajednički imenitelj u analizi i rešenjima: takozvani eurokomunizam ne čini više problematiku Evrope posebnom, već je to veza za šire i opštije konfrontiranje.

Uvodom, koji sam ukratko skicirao, želim da objasnim temu ovog saopštenja: usmeren je na postavljanje problema o kojima bih hteo da govorim unutar jasno određenog istorijsko-političkog okvira.

2. Ne možemo se suočiti sa složenim problemima koji stoje pred nama zaboravljajući nasleđe marksističke razrade i prepuštajući se pragmatičkom oportunizmu, niti pribegavajući čitanju i citiranju klasika marksizma. Marksova nam misao uvek pruža odlučujući ključ za tumačenje i analizu stvarnosti, ali ona, s jedne strane, nije pokrila sva područja i sve probleme, dok, s druge, mora da računa s realnim istorijskim problemima, s promenama i novinama, s problemima i pitanjima koji zahtevaju naknadnu originalnu razradu. Dogmatizam sve to poriče, diskusije o sadašnjosti prekriva citatima, teži da marksističke tekstove upotrebljava kao što vernici upotrebljavaju Bibliju i da sadašnjost i budućnost zatvori u prošlost. Ako se dobro pogleda, to je delovanje manje marksističko nego što se može zamisliti, upravo stoga što kritički metod zamenjuje „pripadnikom vere".

3. Kod klasika marksizma pojam vlasti nastaje iz konstatacije da je svaka država organizovanje hegemonije — „diktature" — jedne klase nad drugom. Država nije entitet koji se postavlja iznad društva, autonomni most čiji je zadatak da posreduje između klasa, mireći njihove interese, objedinjavajući ih u jedan viši, zajednički interes. Država je proizvod i manifestacija nepomirljivosti klasnih protivrečnosti: nastaje upravo jer se te protivrečnosti ne mogu pomiriti. Sa svojim represivnim aparatom — pravosuđe, policija, vojska — i svojim grubim načinom intervencije u ekonomiji, država je samo instrument izrabljivanja potlačene klase i, u hiljadama

oblika, jačanja prevlasti izrabljivačke klase. „Politička vlast u pravom smislu reči — pisali su Marks i Engels još u *Komunističkom manifestu* 1848. godine — organizovana je vlast jedne klase radi tlačenja druge. Kad se u borbi protiv buržoazije proletarijat nužno konstituiše u klasu i putem revolucije preobrazi sam sebe u vladajuću klasu i, kao takav, nasilno razbije stare odnose proizvodnje, zajedno sa tim odnosima proizvodnje on ukida i uslove postojanja klasnog antagonizma i klasa uopšte, a takođe i svoju klasnu prevlast." Ključno pitanje te koncepcije je u odnosu između baze (strukture) i nadgradnje. Država je proizvod jedne određene istorijske i društvene stvarnosti. „Država — piše Engels — nipošto nije sila nametnuta društvu spolja, niti je realnost etičke ideje, slika i realnost razuma, kao što tvrdi Hegel. Ona je proizvod društva koje je stiglo do određenog stepena svog razvitka i priznanja da se to društvo zaplelo u samu sobom nerazrešivu protivrečnost, koje razdiru nepomirljivi antagonizmi, a koje je ono nemoćno da reši. Ali, pošto ti antagonizmi, te klase sa sukobljenim ekonomskim interesima ne uništavaju sami sebe i društvo u sterilnoj borbi, nastaje potreba za jednom silom koja je prividno iznad društva, koja ublažava sukob i drži ga u granicama ‚poretka'; ta sila koja izbija iz društva, ali se postavlja iznad njega i sve se više otuđuje od njega, jeste država."

Taj odnos između društva i države ima određenu vrednost i značaj u različitim istorijskim periodima. Međutim, poseban sadržaj poprima u kapitalističkom razvitku. Odvajanje kapitala od rada, svođenje radne snage na robu, nastanak procesa proizvodnje koji lične odnose među ljudima pretvara u odnose među stvarima, u razmenu roba i istovremeno dodeljuje objektivnu racionalnost klasnim odnosima, s jedne strane, ruše ranije granice zajedničkog života, a, s druge, čine nužnim poseban oblik organizovanja tog zajedničkog života.

U kapitalističkom društvu država rekonstruiše, na jednom novom planu, taj zajednički život preuzimajući na sebe prividno predstavljanje opšteg interesa kroz koje, u stvari, deluje kao politički instrument buržoazije za obezbeđenje privatne svojine i toka proizvodnog procesa.

U definisanju buržoaske države Lenjin je, vezan za rusko iskustvo, naglasio represivne aspekte, aspekte nasilja. Kod Marksa se razmatranje ne sužava na te vidove, nego se upravo usredsređuje na veliku podudarnost koja postoji između kapitalističke države i procesa kapitalističke proizvodnje. Objektivna racionalnost koju poprima proces proizvodnje i klasni odnosi odražavaju se na karakter prividne neutralnosti državne organizacije, na njenu podudarnost s odbranom opšteg natklasnog interesa. Za izrabljivanje radne snage u kapitalističkom društvu nije potrebno (kao, na primer, u periodu ropstva) nejednako pravo, već se, nasuprot tome, ono može zasnivati na jednakom pravu pred kojim su subjekti ipak u uslovima stvarne nejednakosti. S druge strane, kako iz ekonomskog razvitka nastaje „kolektivni kapitalizam", tako i država, u preuzimanju odbrane opštih interesa, u praksi ne pre-

uzima odbranu interesa ovog ili onog pojedinog kapitaliste, nego celokupnog kapitalističkog procesa proizvodnje.

Odnos između određene ekonomske strukture, zasnovane na privatnoj svojini sredstava za proizvodnju i razmenu, i određene državne organizacije nije slučajan, nego organski i nužan. U kapitalističkom društvu, u najboljim uslovima njegovog razvoja, postoji više ili manje potpun demokratizam u obliku demokratske republike. Ali je ta demokratija uvek ograničena uskim okvirom kapitalističkog izrabljivanja i omogućuje stvarnu prevlast manjine koja poseduje sredstva za proizvodnju. U uslovima najvećeg širenja demokratije (ovaj se izraz tačno nalazi kod Marksa i Lenjina) vladajuća klasa trpi izvestan broj ograničenja sopstvene dominacije i stavlja ih u jedan sistem pravnih garantija koje su joj oduzete borbom potlačenih klasa, ili su nastale iz same borbe koju je buržoazija vodila da bi postala dominantna klasa i organizovala društvo prema svojoj logici: u celini, zbog načina na koji se preplića s ekonomskom strukturom društva, taj demokratski mehanizam omogućuje prevlast jedne klase nad drugima. Ukratko, sloboda i pravda ne postoje apstraktno, nisu večne kategorije koje se ostvaruju odvojeno jedna od druge: kapitalističko izrabljivanje radne snage pruža organsku bazu za poseban pravni i poseban demokratski sistem, i to je konkretan način u kome se javlja ne apstraktni model demokratije, nego demokratski model koji odgovara toj istorijskoj fazi razvitka.

U takvu osnovu uklapa se marksističko razmišljanje o prelazu iz kapitalizma u socijalizam.

U *Kritici Gotskog programa* Marks piše: „Različite države različitih kulturnih zemalja imaju zajedničko to što stoje na tlu modernog buržoaskog društva, samo buržoaskog društva jače ili slabije kapitalistički razvijenog. One imaju otuda i neka zajednička bitna obeležja." U tom smislu može se govoriti o „današnjoj državnosti", u suprotnosti prema budućnosti u kojoj će njen sadašnji koren, buržoasko društvo, odumreti.

Onda se pitamo: kakav će preobražaj pretrpeti država u komunističkom društvu? Drugim rečima, koje će društvene funkcije, analogne sadašnjim državnim funkcijama, ostati u komunističkom društvu? Na ovo pitanje se može odgovoriti samo naučno i pravili mi hiljade kombinacija s rečima narod i država — nećemo prići rešavanju problema ni za dlaku bliže.

Između kapitalističkog i komunističkog društva je period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, a država tog perioda ne može da bude ništa drugo do revolucionarna diktatura proletarijata. Naime, reč je o tome da se razbije državna mašina kroz koju se izražava hegemonija kapitalističke buržoazije i da se zameni novom državnom organizacijom koja bi bila neposredan izraz potlačenih klasa.

Ideju da državna mašina ne može da bude *preneta* iz ruku buržoazije u ruke proletarijata, nego da mora da bude razbijena, Marks je definisao posle iskustva Komune. Međutim, ovde je zna-

čajna opšta koncepcija po kojoj država nije realnost odvojena od društva, nego njegov izraz, njegov proizvod.

Ali, šta je diktatura proletarijata? To je nova državna organizacija koja ima tri karakteristike: 1) to je posebna snaga pritiska proletarijata na buržoaziju i organizovanje svih radnika u novi ekonomski sistem; 2) da za vreme prelaznog perioda priprema nestanak same države i 3) da od samog početka dovodi ne do sužavanja, nego do širenja demokratije. Diktatura proletarijata ruši ekonomsku strukturu društva i ujedno je neophodno sredstvo za gušenje otpora eksproprisanih izrabljivača i za utvrđivanje novog doslednog demokratskog razvitka; za širenje stvarne demokratije — kao istinskog (efektivnog) učešća u upravljanju — na ogromnu većinu radnih ljudi. Ona i u republikanskoj demokratiji, u vezi s unutrašnjom prirodom buržoaskog prava, organski odvaja široke mase od političkog upravljanja.

Ideja Marksa i Engelsa jeste da se proletarijat služi svojom političkom vlašću (supremacijom) da bi se organizovao kao vladajuća klasa, a istovremeno da bi, što je moguće brže, povećao masu proizvodnih snaga. Kada tokom evolucije klasne razlike budu iščezle, javna vlast će izgubiti svoj politički karakter, a ona je, najzad, upravo organizovana vlast jedne klase radi tlačenja druge. Tim putem, konstituišući se u vladajuću klasu, proletarijat nasilno ruši stare odnose proizvodnje, a zajedno s njima ukida i uslove za postojanje klasnog antagonizma i klasa uopšte, pa, prema tome, i svoju sopstvenu klasnu vlast.

Sve se to ne događa u jednom danu. To je postepeni proces u kome Marks i Engels razlikuju dve odvojene etape. Društvo koje je tek nastalo iz utrobe kapitalizma, koje u svakom pogledu nosi greške starog društva, Marks je definisao kao socijalističko društvo. U njemu će svaki član društva, ostvarujući jedan deo društveno korisnog rada, primati od društva odgovarajuću (proporcionalnu) naknadu. Marks skreće pažnju da se u tom pogledu može govoriti o jednakom pravu, ali da je još u pitanju buržoasko pravo koje, kao pravo, predstavlja nejednakost. Prelaz na drugu fazu, u komunističko društvo, nastaje kada ljudi steknu navike punog poštovanja zajedničkog društvenog življenja i kada njihov rad bude toliko produktivan da može učiniti kraj carstvu nemaštine. Razvoj proizvodnje na jednom određenom nivou uklanja suprotnost između fizičkog i intelektualnog rada; pošto su se izjednačili, ukida protivrečnost (antinomiju) između grada i sela; determiniše takav nivo proizvodnih snaga koji omogućava nov odnos između ljudi, rada i potrošnje. Snažno i široko učešće radnika u političkom upravljanju jeste prvi korak ka odumiranju države kroz stvarnu realizaciju samoupravljanja. A snažno i direktno sudelovanje u političkom upravljanju jeste jedno od dva lica diktature proletarijata, kao učešće radnika u prvoj i kao učešće svih u drugoj fazi.

Rezimirao sam u opštim crtama tu liniju razmišljanja koja potiče od Marksa i klasikâ, da bih sa njom bolje konfrontirao neka shvatanja.

Prvo shvatanje, koje u Italiji prihvataju mnogi socijalistički i komunistički pisci, svodi se na to da je sve do sada u suštini nedostajala marksistička politička nauka. Marks je dao kritiku ekonomije, ali ne i kritiku politike. Onaj ko, čitajući klasike, želi da od njih više sazna o prelaznoj fazi, sadržajima i oblicima diktature proletarijata, ko očekuje teoriju institucija u socijalizmu, ostaće praznih ruku. Ima tu samo nekoliko stranica, nekoliko formula, a na njima može da se vežba jedino dogmatska mašta (jedina mašta koju dogmatičari imaju) natežući u jednom ili drugom pravcu određenu rečenicu ili parolu, dajući izvesnim izrazima širi značaj koji oni apsolutno nemaju. U stvari, Marks se, da tako kažemo, udubio u analizu kapitalizma, sasvim se angažovao u definisanju strateškog plana, a istovremeno se oštro protivio davanju recepata za budućnost, predviđanju istorije: opisati institucije socijalizma bilo je u suprotnosti sa samom njegovom metodom. Lenjin je isto tako bio angažovan na strategijskom planu u istraživanju ključnog problema određenog istorijskog procesa: svemu tome dodao je strastvenu pažnju koju je posvetio ruskom revolucionarnom procesu što je imao svoje specifičnosti. *Država i revolucija* je napisana u vatri te revolucije, u kojoj, s jedne strane, izvanrednom snagom i lucidnošću izvlači najopštiju liniju razmatranja, a koja, s druge strane, nužno trpi posledice sukoba i pritiska krupnih praktičnih opredeljenja što su se u tom periodu nametala ruskim komunistima.

Ove primedbe, koliko tačne toliko i opšte poznate (banalne), zaista ne znače negiranje postojanja marksističke teorije države. Naprotiv, čak i oni koji, s najviše ubeđenja, poriču postojanje marksističke političke nauke, priznaju da kod Marksa politička teorija predstavlja obaveznu etapu u istoriji moderne države: on joj je odredio prirodu, otkrio mehanizme, unutrašnji odnos sa društvom i njegovom strukturom. Ove primedbe ne znače ni negiranje da kod Marksa postoji ideja — zbog ovoga sam je ranije istakao — da u prelaznoj fazi ne iščezavaju klase i da stoga država mora zadržati svoju snagu prinude menjajući joj pravac: u tom smislu diktatura proletarijata kod Marksa i Lenjina zaista nije marginalna formulacija. Nasuprot tome, ne postoje analiza prelaznog perioda, raščlanjen program, definisanje mogućih institucija. Kao što je napisano, Marks je bio više zaokupljen time „ko" upravlja socijalističkom državom, a mnogo manje „kako" se upravlja i kako ona funkcioniše.

Neki će reći da je taj veliki prazan prostor bio ispunjen konkretnošću ogromnih istorijskih iskustava, iskustava revolucija koje se u ovom veku pozivaju na socijalizam. Polazeći od takvog shvatanja, i dogmatski apologeti tih režima, a i najogorčeniji protivnici govore da je to autentično tumačenje ne samo Marksa nego i socijalizma: i da demokratska ograničenja u tim zemljama predstavljaju organska ograničenja socijalizma. Odatle su pošli i veoma istaknuti evropski pisci koji se pozivaju na socijalizam da bi zaključili da je kapitalizam spojiv sa demokratijom, a da socijalizam to nije.

Po mom mišljenju, te su teze dvojako pogrešne. S jedne strane, prikrivaju posebna istorijska obeležja revolucija koje su se zbile: da su se, kao što sam u početku saopštenja istakao, uglavnom odigrale izvan istorijskog područja demokratsko-buržoaskih revolucija, u zemljama koje su ekonomski, a često i kulturno, bile veoma zaostale; da su ti sistemi bili izgrađeni u posebnim uslovima koje su karakterisali žestoki napad imperijalizma, veliki razorni ratovi. S druge strane, svi ti pisci i političari proizvoljno brišu iz Marksovog dela i celog teorijskog tkiva naučnog socijalizma suštinsku ideju: da je socijalizam dalje razvijanje demokratije, njen najpuniji izraz, kako u prelaznoj fazi tako i u znatno daljoj, komunističkoj perspektivi. Oni anuliraju vezu između institucija i ekonomije, između države i društva, i odjednom nam nude „ograničenu i iščašenu" (da upotrebimo Marksov i Lenjinov izraz) demokratiju kapitalističkog društva, kao jedino moguću demokratiju, kojoj bi kao alternativa postojalo samo krajnje i suštinsko sužavanje slobode od strane jedne diktature, autoritarne koncepcije o državi.

Ove dve pogrešne teze treba odbaciti: one su povezane i sa kulturno neprihvatljivim delovanjem.

Nasuprot tome, potrebno je, pre svega, u Marksovoj misli povratiti demokratiji sav značaj koji ona stvarno ima, zatim, imajući to u vidu, izvršiti analizu revolucionarnih procesa koji su se već dogodili u njihovom istorijskom okviru, vodeći, između ostalog, računa o tome, da ozbiljni politički i ideološki sukobi koji ove zemlje suprotstavljaju jedne drugima sami po sebi dokazuju da ne postoji jedan jedini, da tako kažemo, autentični model.

Čini mi se da je na tom putu jedan momenat od velikog značaja. Velika novina, koju je Marks uneo u političku teoriju, jeste shvatanje da socijalizam nije više neki opasan izum koji u istoriji čovečanstva polazi od nule (opasan, jer je to put najmučnijih utopija), nego proces koji obuhvata pozitivno nasleđe akumulirano kod ljudi i društava tokom njihovog razvitka: socijalizam ima svoje korene u protivrečnostima kapitalizma, nastaje iz njegove krize, nasleđuje njegove materijalne i kulturne tekovine, delujući na kapitalizam radi njegovog radikalnog preobražaja. U marksističkoj analizi buržoaske države stvarno se ne negira ta država, nego, štaviše, tvrdi se da ona predstavlja istorijski napredak s demokratske tačke gledišta: ne kritikuju se u njoj demokratski elementi koje sadrži, nego granice koje postavlja razvitku demokratije, mistifikacije koje su u tom pogledu implicitne (nejednakost koja u određenim strukturalnim uslovima proizlazi iz jednakog prava). Nije stvar u tome da se stavi na diskusiju ova ili ona stranica kod Marksa, pa da vuče svak na svoju stranu, na osnovu citata. Međutim, veoma je teško bilo kome poricati da širenje demokratije, jedan njen novi nivo, nije više sporedna stvar ili uslov, nego suština Marksovog socijalizma, toliko da je prevaziđena, u mnogim aspektima, utopistička ideja o komunističkom ... *tvu bez države.*

U odnosu na veliku tradiciju marksističke misli, bez širenja ma u kom pravcu njenog značaja, a naročito bez pretenzija da ona ima sva rešenja za današnje probleme — čini mi se da je potrebno definisati veoma važnu temu: značaj prelaznog perioda, mehanizam i način funkcionisanja države u toj fazi, mogućnosti da se izrazu „diktatura proletarijata" dâ konkretna validnost i smisao. Danas se ti problemi ne postavljaju samo na teorijskom nego i na političkom nivou, a s posebnom oštrinom u Evropi, jer u njoj je, s jedne strane, radnički pokret postao veoma snažan, a, s druge, veoma je bogato demokratsko nasleđe u istoriji tog kontinenta: bio je kolevka buržoasko-demokratske revolucije i mnoge svoje implikacije razvio u celokupnom životu društva.

U vezi sa našim iskustvom, našim posebnim uslovima, nemoguće je prelaznu fazu koncipirati u terminima diktature ako se pod tim podrazumeva autoritarno rukovođenje kojim se ukidaju sistem garantija i slobode koje je buržoaska demokratija izrazila na najvišem stepenu svog razvitka.

Međutim, sigurno je da razvoj demokratije, njeno širenje, njena povezanost s podruštvljavajućom promenom društvenih struktura, nameće evoluciju uslova, evoluciju koja ide od istinskog sistema garantija do participacije, do stalne kontrole odozdo, do samoupravljanja. Ali, ako ta evolucija slabi, ili se ukida sistem garantija, onda se sloboda mišljenja, kritike, neslaganja i sama participacija prazne i neizbežno se klizi ka plebiscitu, stvaranju konsensusa oko unapred donetih odluka odozgo. U tim uslovima participacija i demokratska kontrola protivreče same sebi, dakle, bivaju apsorbovane u suštinskom ograničavanju demokratije. Isto tako, ograničenje nastaje ako se za prelaznu fazu prihvati tradicionalna definicija klasika marksizma: veća demokratija za većinu, a gušenje izrabljivača; očigledno je, i u svetlosti istorijskog iskustva, da je bez pravne sigurnosti i garantovanja mogućnosti neslaganja — bezakonje neograničeno. Gubi se takođe i pojam o razlikovanju demokratije i suzbijanja konzervativnih interesa i prepušta tumačenju i subjektivnim odlukama vlasti; represija se širi u društvu, u samom revolucionarnom pokretu, gušeći stvarno područje demokratije. To je prirodan put koji objektivno vodi do delegiranja vlasti koja se de facto ne može opozvati, ili — samo po cenu oštrih sukoba.

U takvom upravljanju gasi se i sama ideja o prelaznom periodu u kome otpočinje slabljenje i odumiranje države. Diktature i režimi u kojima su garancije slobode ograničene, a neslaganje se može ugušiti, ne smanjuju uticaj države, nego ga jačaju i šire birokratski i represivni mehanizmi novog društva koje nastaje; pomaljaju se stvari iz prošlosti. Najkritičnija tačka same Marksove i Lenjinove teorijske građevine jeste: teškoća da se usaglase ideje o demokratiji koja jača na odumiranju države i ograničavanju pritiska i diktatura koja neminovno pokreće suprotne procese.

U tradiciji marksizma ipak postoji jasna razlika između raznovrsnih buržoaskih država i razlika unutar same raznovrsnosti demokratsko-buržoaskih država — razlika koju negira samo dečje

i primitivno levičarstvo; ta se razlika uočava i kod Marksa i Lenjina, koji pravilno ističu da se demokratija tih republika uvek tesno prepliće s prevlašću, hegemonijom i „diktaturom" jedne klase (jednako pravo u nejednakom društvu). Tu je i saznanje o jednom istorijskom procesu, njegovim novinama i njegovim granicama, koji se povezuje s opštom idejom — o kojoj sam govorio — o socijalizmu za koji se ne može reći da se rađa ni iz čega i koji nasleđuje ranije akumulirano pozitivno nasleđe: to ima suprotno značenje od režima diktature koji ukida garancije slobode i sistem prava, koji su izvojevani borbom čovečanstva za progres. Problem je u širenju tog sistema prava, razbijanju ograničenja i deformacija, preobražavajući društvo i prilagođavajući mu pravo, ali svakako ne ono koje kroz sistem punomoćja u izgradnji demokratske vlasti sve svodi na nulu.

Demokratsko društvo je pluralističko. Međutim, to je tačno samo u pogledu definicije, jer pluralizam znači postojanje i inicijativu autonomnih subjekata; a ako taj uslov nedostaje, dolazi do jednostrane volje s tendencijom da se njeno ostvarivanje suzi na krug onih koji drže vlast. Rečeno je da su klase temelj partija i stoga besklasno društvo ne pruža bazu za više partija, dakle ni za pluralizam. Ipak, u prelaznoj fazi klase doista ne iščezavaju i, prema tome, taj temelj u svakom slučaju ostaje. Osim toga, ako je tačno da političke formacije imaju u suštini klasni koren, apstraktni dogmatizam sve svodi samo na to i ne vidi da su partije složene istorijske formacije, različito raščlanjene u društvu, a ne mehanički i kruti proizvod jednog društvenog sloja; da se više partija može povezati s jednom istom klasom; da se klasna dijalektika nerazmrsivo prepliće s idejnom dijalektikom.

U velikim modernim društvima u kojima snažno jačaju elementi centralizacije, čiji su neki aspekti potrebni a drugi opasni, razvija se istovremeno raščlanjivanje socijalnih snaga, interesa, političkih, filozofskih i religijskih stavova. Pluralizam je sve bitnija potreba njihovog života. Uostalom, dovoljno je pomisliti na veliku ulogu koju je preuzeo sindikat, na temelju sopstvene autonomije, i na činjenicu da bi praksa negiranja te autonomije lišila sam sindikat svake sadržine, ostavljajući otvorenim snažne realne zahteve koji se ne mogu rešiti delegiranom vlašću.

Ovde dodirujemo suštinsku liniju razlikovanja. Srž dogmatskog stava je u njegovom totalizirajućem karakteru i totalizirajućoj funkciji koje dodeljuje partiji radničke klase; odbacuje društvenu dijalektiku i pretpostavlja joj puno poverenje u delegiranu vlast i zamrzavanje procesa saznanja u okamenjenu istinu, jednom zasvagda utvrđenu.

Nijedno društvo ne može istinski napredovati ako se stalno ne razvijaju procesi saznanja. Ali saznanje je dijalektičko i ne mogu mu se a priori postavljati granice: politička vlast stvarno ne može ni na koji način da unapred uobliči njegove rezultate. To ne znači da je politička pozicija — na vlasti ili u opoziciji — neutralna u odnosu na procese saznanja, na sam naučni razvitak: međutim, konfrontiranje se vrši u uslovima slobode, a ne birokrat-

skim ili administrativnim sredstvima. Iskustvo ovog veka nam je nepobitno dokazalo da su sva ograničavanja koja je administrativna vlast nametala procesima saznanja dovela do deformacija, ograničavanja i protivrečnosti u društvenom razvitku.

Uviđajući štete od dogmatizma i odbacujući ideju o državnom autoritarnom rukovođenju, neke partije su predložile kao alternativu neposrednu demokratiju: da bi je učinile konkretnom, povezuju je sa velikim pokretom fabričkih delegata i saveta i drugim demokratskim oblicima koji niču na terenu. To je velika, odlučujuća tema za razvoj demokratije i socijalizam. Međutim, ne može se sve svesti na to. Demokratski pokret mora da odražava celo društvo i u strukturama odlučivanja zahteva nivoe delegiranja i posredovanja. Ako se imaju u vidu dimenzije i složenost velikih modernih društava i sektorski i korporativni pritisci koji ih prožimaju, ta potreba dolazi do punog izražaja. Oblici neposredne demokratije (unutar kojih se, između ostalog, zaista nužno reprodukuju posredovanja i delegiranja, jer, na primer, jedno preduzeće sa pedeset hiljada zaposlenih ne može sve da rešava na skupštinama) novo su obeležje složenog sistema garancija; utemeljuju nov razvitak i menjaju tradicionalni predstavnički sistem; predstavljaju raskid sa onim ograničenjima i deformacijama o kojima smo govorili.

Na toj strani nalazimo liniju koja nas odvaja od liberalnodemokratskih i socijaldemokratskih pozicija. Za njih je predstavnička demokratija, onakva kakva se istorijski oblikovala u demokratsko-buržoaskim republikama, krajnje dostignuće demokratije, večni model koji se ne može usavršavati: tu, prema tome, postoji jasna podvojenost između demokratije jednom zasvagda tako definisane i socijalnih problema čiji pritisak i čija rešenja treba da se u tom okviru ostvaruju. Protiv takvih stavova, čija je dogmatska apstraktnost, samo u drugim terminima, ravna autoritarnim koncepcijama treba obnoviti veliko marksističko nasleđe u vezi sa analizom odnosa između države i društva, prava i ekonomije, demokratije i svojinskog poretka — nasleđe na koje nije slučajno snažno ukazano na prethodnim stranicama.

Najzad, hteo bih da upozorim na jednu veoma značajnu temu. Neosporna je činjenica da je u Evropi, poslednjih pola veka (ali se taj period može proširiti na razdoblje od kraja devetnaestog veka) istorija radničkog pokreta, posebno najvećih komunističkih partija, bila ispunjena neprekidnom odbranom institucija predstavničke demokratije i borbama za širenje demokratije. Razlog za to je dvojak. Pre svega, u najvišoj fazi svog razvitka kapitalizam se ne identifikuje s predstavničkom demokratijom, on teži da prevaziđe njene granice, u svojim nedrima razvija veoma snažne autoritarne tendencije. Fašizam i nacizam nisu bili slučajni proizvodi istorije, već, sa veoma dubokim korenima, izraz modernog kapitalističkog društva. Eto zato je radnički pokret svoju borbu protiv fašizma i autoritarizma identifikovao s borbom za odbranu slobodarskih prava i demokratije, a zatim za njihovo širenje. Velika borba za odbranu demokratskih institucija, i pokreti za njihovu re-

formu i razvoj novih oblika demokratije, snažno su obeležili radničke partije i uslovili značajne političke i teorijske razrade. Iskustvo Italijanske komunističke partije, koja je, na bazi razrade teorije koju je otpočeo Antonio Gramši, upravo na tom terenu postala velika, odlučujuća snaga, jeste: da ne bi mogla izaći iz te brazde a da se ne odrekne same sebe.

4. Čini mi se da do sada istaknuta ili razmatrana izlaganja snažno potkrepljuje pažljivo istraživanje razvoja kapitalističkog tržišta i promena koje su se u njemu odigrale. O tome bih želeo da iznesem nekoliko kratkih napomena.

U buržoaskoj publicistici, čak i najnovijoj, ponovo se javlja mit tržišta — tržišne ekonomije, konkurencije — kao rešenje ili bar uslov za rešenje problema našeg vremena. Međutim, upravo je reč o mitskim predstavama, jer se slika o ekonomskoj ravnoteži, izvučena iz klasika, kalemi na sasvim drukčiju stvarnost.

Pre svega, kao što je veoma dobro poznato, struktura modernog kapitalističkog tržišta je oligopolska: i u tom smislu što u njemu odlučujuću ulogu imaju oligopoli, i u smislu što je u pitanju veoma raščlanjeno, diferencirano, slojevito tržište koje o sebi pruža sasvim drukčiju sliku od one koju su predvideli teoretičari ekonomske ravnoteže. Danas najveće finansijske i industrijske grupacije imaju multinacionalni karakter i teže da ga svake godine još više ojačaju: njihove strategije prevazilaze pojedina nacionalna i tržišta kontinenta, njihove finansijske mahinacije teško pogađaju monetarno tržište, njihove finansijske i industrijske inicijative su često, u pozitivnom ili negativnom smislu, snažni faktori neravnoteže. To sve više potkopava temelje buržoasko-demokratske koncepcije, zasnovane upravo na fikciji jednakosti, a u stvari nejednakosti, subjekata: dovodi u pitanje funkcionisanje i vrednost samih demokratskih i predstavničkih institucija.

Međutim, ceo ekonomski okvir se izmenio. Na primer, radikalno su se preobrazili bankarski sistemi. Danas se finansiranje preduzeća i finansijsko posredovanje vrši u suštini kroz sistem koji je istovremeno snažno objedinjen i centralizovan na nacionalnoj bazi, uz ogromno proširivanje uloge centralne banke i jačanje njene odlučujuće moći u uslovljavanju razvoja. Ta promena njene dimenzije, uloge i u mnogim vidovima i same prirode bankarskog sistema povezuje je s novim činjenicama javne intervencije u privredi. Iako se u svim velikim modernim državama izražava u različitim formama, ta je intervencija velikih razmera. Prodire na sva područja, od industrije do poljoprivrede, usluga; omogućava javno upravljanje privredom, dovodi države, parlamente, izvršne organe do toga da objektivno preuzimaju velike odgovornosti u rukovođenju ekonomskom mašinerijom. U međunarodnoj trgovini liberalizam predstavlja jedan metod i svojstvo: međutim, sadržina je veoma različita, vezana uz veoma složenu tehniku državne intervencije, bilateralne ili multilateralne pregovore. Tradicionalna predstavnička i garantistička demokratija je blokirana idejom konkur[illegible]kog tržišta, na kome se država ograničava na prihvatanje op-

štih zaštitnih funkcija da bi održala upotrebljivost tržišta za sve subjekte i onemogućila neke smetnje. Ali, ako je ikad postojalo njeno ekonomsko zaleđe, danas ga sigurno više nema. Tek malo menjajući stvarnost, može se tvrditi da su na poprištu svi instrumenti i svi uslovi za ekonomsko programiranje: što ga nema, samo je potvrda da se tim instrumentima manipuliše prema potrebama i podsticajima određenih interesnih grupa. Sigurno je da bez programiranja nema tržišta s automatskim mehanizmima uspostavljanja ravnoteže, oslobođenog posebnih uticaja i odluka, na kome postoje jednaka i uravnotežena prava i mogućnosti za različite subjekte: naprotiv, dolazi se do rukovođenja ekonomijom od strane najjačih interesnih grupa, prema logici koja je ipak parcijalna i sektorska; dobija se njihova organska povezanost s državnom vlašću.

S druge strane, razvoj kapitalističke ekonomije i iskustva socijalističkih zemalja opovrgli su ideju, koja je decenijama negovana na marksističkom području, da su procesi podruštvljavanja kapitalističkog razvoja totalizirajući: ukratko, opovrgli su ideju da bi vrtoglavi i geometrijski porast proizvodne koncentracije, na određenoj tački, stvorio objektivne uslove za podruštvljavanje, koje bi se od državnog socijalizma razlikovalo samo poreklom vlasti. Naprotiv, izgleda da su uslovi i tendencije razvoja bitno drukčiji.

Podsticaj ka velikim koncentracijama je neosporna činjenica. Ali, kako finansijski kapital sve više utiče na svoje dimenzije u pravcu koncentracije, u proizvodnji se stvaraju tehnički i ekonomski uslovi koji, blizu proizvodnih giganata, dovode do jačanja širokog područja srednjih i malih, različito raščlanjenih, ekonomskih inicijativa vezanih uz individualne proizvodne kapacitete. Proizvodni gigantizam sve se više plaća efikasnošću, odnosom između troškova i dobiti, i nanosi ozbiljne birokratske štete. Razume se, odnos između velikog, srednjeg i malog preduzeća treba sagledati u celini, bez uprošćavanja. Tačno je da je malo preduzeće „odvojen pogon" velikih preduzeća; tačno je da su mnoga sitna preduzeća u podređenom položaju, a da druga stupaju na tržište i iz njega izlaze s obzirom na menjanje ciklusa. Međutim, ipak ostaje činjenica te široke preduzetne raščlanjenosti koja se javlja kao trajno obeležje moderne privrede. Istovremeno, kako u velikim kapitalističkim preduzećima tako i u socijalističkim zemljama ponovo se otkriva ekonomičnost srednje proizvodne dimenzije zbog njenih osobina — elastičnosti, inicijativnosti, prilagodljivosti tržištu, slabije prijemčivosti prema raznim oblicima birokratizma.

Pluralizam je stvarnost koja se u modernoj ekonomiji ne može anulirati. On je obeležje složenog ekonomskog tkiva, iako se u njegovom centru nalaze krupna preduzeća, ogromni finansijski *holdinzi*, oligopolski kapital. On predstavlja uslov za jačanje inicijative, poslovnog duha, za tržišnu dinamiku i dijalektiku.

Ako na modernu ekonomsku realnost gledamo bez predrasuda i dogmi, već povezano s određenim principima, vidimo da nam ona ujedno postavlja dva osnovna zahteva. Prvi je programiranje, da bi se izbeglo rasipanje i neracionalno korišćenje resursa; da bi se redosled proizvodnih odluka usmerio ka ozbiljnoj i realističkoj hije-

rarhiji potreba i omogućilo racionalno funkcionisanje ekonomskog sistema u skladu s određenim političkim, ekonomskim i društvenim ciljevima. Drugi je raščlanjenost, inicijativa, poslovni duh, nemilosrdna i korenita borba protiv svih oblika birokratizma.

Postići da zajedno žive programiranje i raščlanjena i efikasna inicijativa predstavlja izazov sa kojim se obavezno moramo konfrontirati. Inicijativa, poslovnost, odbacivanje socijalističke solidarističke koncepcije predstavljaju ekonomsku podlogu pluralizma i onih vrednosti buržoaske demokratije koje radnički pokret treba da nasledi na institucionalnom nivou. Programiranje, kolektivno korišćenje resursa, hijerarhija krupnih odluka u vezi s novim idealima zajedništva izražavaju raskid s ograničenjima i deformacijama buržoaske demokratije i prelazak na razvijeniju demokratiju.

5. Iz svega onoga što je rečeno očigledna je diskriminanta između perspektive na koju sam ukazao i dogmatskih pozicija: bitno je izbeći sužavanje marksističke kritičke misli na pasivnu i ravnodušnu retoriku o konkretnom razvoju društva i istorije; bitno je najdublje shvatiti i razviti dijalektičku koncepciju o ekonomskim i društvenim procesima.

Isto tako je jasna i diskriminanta sa socijaldemokratijom. U suštini, socijaldemokratija prihvata kapitalistički sistem u celini i želi da u njega unese ispravke i osavremenjivanja a da mu ipak ne promeni unutrašnje ustrojstvo. Najveća dozvoljena novina za socijaldemokratiju je glomazna država javne pomoći koja, upravo ne menjajući proizvodne mehanizme, negativno pritiska razvitak (socijaldemokratiji preti opasnost da postane luksuz bogatih zemalja na račun manje bogatih i siromašnih). Socijaldemokratija istovremeno odvaja socijalne probleme (svedene na preraspodelu proizvedenih bogatstava) od jačanja demokratije, koja se *tout court* identifikuje s buržoasko-demokratskim sistemima takvima kakvi su.

Nasuprot tome, stav koji sam izneo teži preobražaju društva, prevazilaženju kapitalizma: tesno, organski povezuje reforme struktura, promene sistema akumulacije i razvoja, s pozitivnim razvitkom demokratije, takvim koji će prihvatiti sve pozitivne vrednosti i institucionalne činjenice nasleđene od buržoaske revolucije, šireći se na participaciju i inicijativu masa. Razume se da se tim putem ne razvija ma kakva diktatura. Ali jača hegemonija radničke klase, njena sposobnost da postane potpora jednog novog socijalnog bloka, rukovodeća snaga celog društva: to su teme koje socijaldemokratija u korenu odbacuje.

Međutim, ta strategija polazi od tesne povezanosti s pojedinim nacionalnim realnostima, i samom svojom prirodom je otvorena prema izgradnji aktivnog internacionalizma, dok socijaldemokratije sistematski teže da se zatvore prema problemima ostalog sveta i prihvate nacionalne egoizme. To se događa jer ozbiljna, nedogmatska strategijska linija teži preobražaju samog mehanizma razvoja, dok socijaldemokratske politike polaze od kapitalističkih mehanizama kao neoborivih i večnih činjenica. Mehanizam razvoja se ne

završava unutar nacionalnih granica: deli probleme, tendencije, pravila međunarodnog tržišta. Staviti ga na diskusiju znači, dakle, za radničku klasu i njene saveznike prihvatiti teren internacionalističkog, živog i konkretnog konfrontiranja sa autonomnim doprinosom svakog nacionalnog radničkog pokreta.

Diskusija o socijalističkim perspektivama u zemljama razvijenog kapitalizma je sasvim otvorena: ali tim perspektivama neće doprineti ni slepo prilagođavanje pravilima onoga što već postoji, ni korišćenje marksističkih citata kao litanije da bi se proterale činjenice i novine koje izviru iz stvarnosti.

Elmar Altvater (Zapadni Berlin)

Socijalističke tendencije u kapitalističkim zemljama Zapadne Evrope

Zamah klasnog pokreta zabeležen tokom poslednjih godina u južnoj Evropi, politički uspesi socijalističkih i komunističkih partija i, uz to, stagnacija socijalističkih snaga u srednjoj Evropi, povod su za postavljanje niza pitanja, čiji su odgovori značajni za izgrađivanje socijalističke strategije. Prvo pitanje se odnosi na objektivne ekonomske odnose za ovu vrstu neravnomernosti političkog razvoja jedne oblasti, koja je tokom minulih dvadeset godina prošla kroz proces političke i ekonomske integracije nezapamćen u istoriji. Drugo pitanje se nužno odnosi na političko-programski razvoj u povremenim nacionalnim socijalističkim ili komunističkim pokretima, na povremena specifična iskustva radničkih klasa u pojedinim zemljama, na način korišćenja iskustava u svetlosti posebne „političke kulture", ukratko — na subjektivnu stranu uslova za razvoj radničkog pokreta. Formulišemo ova pitanja da bismo iz odgovora na njih mogli izvući pouku koja će nam koristiti za oblikovanje naše strategije. Iako se nacionalne razlike u zapadnoevropskom radničkom pokretu ne smeju gubiti iz vida, iako smo već na samom početku naglasili neravnomernosti političkog razvoja radničkog pokreta, u drugoj polovini sedamdesetih go-

dina može se diskutovati o socijalističkim strategijama samo ako se uzmu u obzir klasni pokreti u drugim zemljama. Ova činjenica je već odavno prihvaćena u programima i konkretnoj politici komunističkih partija i grupa koje pružaju podršku antiimperijalističkim oslobodilačkim pokretima. Međutim, ova vrsta međunarodne solidarnosti se mahom pokretala tek kada je, kao u Vijetnamu, Nacionalni front oslobođenja bio prinuđen da se vojnim snagama suprotstavi imperijalističkoj intervenciji SAD, ili kada je, kao u Čileu, socijalistički i demokratski narodni pokret reakcionarnim pučem ugušen u krvi, ili kada je u Portugalu radničkim ili seljačkim projektima — samoupravnim fabrikama ili seoskim komunama — bila potrebna finansijska pomoć Međutim, ova vrsta međunarodne solidarnosti nije bitno uticala ni na program ni na konkretne akcije i političke ciljeve komunističkih ili socijalističkih pokreta od kojih su potekle — svakako veoma značajne — mere solidarnosti.

No politički razvoj radničkih partija u latinskim zemljama Evrope svakako je drugačiji. Ovde za socijalističke organizacije drugih zapadnoevropskih zemalja nastaje neposredni izazov, pokazuje se da je nužno razmišljati o sopstvenim političkim koncepcijama, o promeni tradicionalnih pozicija i oblika, o određivanju novih ciljeva i sadržine borbi u nacionalnim okvirima, a što se neće sagledavati samo sa stanovišta međunarodne solidarnosti. U pogledu solidarnosti sa vijetnamskim narodom postojala je mogućnost gotovo samostalne saradnje i pružanja pomoći, bez obzira na političke ciljeve pojedinih organizacija. Ni jedna organizacija nije morala da preispita svoje pozicije u odnosu na sopstvene nacionalne probleme. Međutim, stvar je sasvim drugačija kada, na primer, valja zauzeti stav prema politici komunističkih partija Italije ili Španije. U tim slučajevima može se smatrati da je stav određen samo ako on odražava tradicionalna shvatanja radničkog pokreta, to jest sopstvene temelje političke strategije. Ovde je reč o odnosu između reforme i revolucije, koncepcije savezništva unutar levice i delova liberalnog građanstva, o odnosu masovnih pokreta i avangarde, sindikata i partije, o oceni buržoaske države i parlamentarizma. Pri tome se ne mogu ponovo revidirati shvatanja. Štaviše, valja tradicionalnim koncepcijama dati sadržaj, istaći klasne borbe poslednjih godina, kako se interpretacija socijalističkih pokreta ne bi okamenila u dogmatske modele kojima se dobija prividno apsolutno merilo za konkretne borbe i programe. Da sve to ne bi ostalo i suviše apstraktno, poslužio bih se jednim primerom: drugovi u SRN često ocenjuju politiku Komunističke partije Italije, posebno koncepciju „compromesso storico"* kao „revizionističku" ili „reformističku", i mnogi smatraju da se ovom ocenom objašnjava politika Komunističke partije Italije, te da je time, istovremeno, određen i stav prema toj partiji. Međutim, to je iluzija, jer je nemoguće kritikovati sadašnju politiku KPI na osnovu koncepcija čija je sadržina vezana za raniju fazu razvoja radnič-

* Na italijanskom: istorijski kompromis.

kog pokreta. Ocena i kritika KPI — kao i drugih komunističkih partija ili grupacija — pretpostavlja njihovo sagledavanje u svetlosti politike razvoja klasnih borbi u pojedinim zemljama i zapadnoj Evropi u celini. Živi politički pokreti su ocenjivanjem svrstani u kategorije, ali nisu shvaćeni. To sve ne bi ni bilo tako tragično ako se time ne bi usporavao neophodni proces učenja u zaostalim radničkim pokretima, kao što je, na primer, zapadnonemački. Kritički procesi mogu biti konstruktivni samo ako se političke pozicije i koncepcije shvate ozbiljno i time izbegne opasnost dogmatizovanja ili preuzimanja određenih „linija", kao što to čine maoisti, što negativno utiču na većinu radništva. Smatram da bi u ovom slučaju valjalo u praksi koristiti — doduše građansku, ali ipak odgovarajuću kovanicu — termin „eurokomunizam". Pod tim se ne zamišlja jedinstveni evropski komunistički proces koji se ne obazire na pojedine konkretne nacionalne uslove. Međutim, valja voditi računa o iskustvima komunističkih i socijalističkih organizacija drugih zemalja, kritičkom određivanju ciljeva, oblika i sadržaja klasne borbe i politike radničkih partija. Zapravo, pod pojmom eurokomunizam podrazumeva se zajedništvo određivanja politike, jedno još potpuno ograničeno zajedništvo, koje se ne stvara pregovorima između centrala niti pak veštačkim smernicama utvrđenim u biroima internacionala, i koje ne odgovara pojedinim specifičnim nacionalnim zahtevima, već se podrazumeva zajedništvo koje nastaje kao rezultat postojanja zajedničkih problema pri određivanju politike.

Posle ovih uvodnih napomena želeo bih da se vratim na oba pitanja postavljena u uvodu i da pokušam da dam odgovore, makar oni bili samo kratki i privremeni. Pri tome ću se posebno zadržati na odnosima u SRN — to je polje meni znano — i govoriti o teškoćama socijalizma u fazi obnavljanja.

Ekonomska kriza

Ekonomska kriza koja je zahvatila svetsku kapitalističku privredu sredinom sedamdesetih godina od bitnog je značaja za uslove razvoja zapadne Evrope. Naravno, i za ostale delove svéta, ali o tome ne mogu ovde da govorim. Samo u zemljama EEZ je, na osnovu zvaničnih podataka, u 1974. bilo u proseku 2,6 miliona nezaposlenih, a od tog doba se njihov broj udvostručio. Međutim, time nije obuhvaćen postojeći odnos nezaposlenosti i delimične nezaposlenosti, koji bi ukazao na stvarni značaj krize za radničku klasu. Jer stotine hiljada omladinaca bez kvalifikacija i odgovarajućeg radnog mesta, stotine hiljada radnika — migranata koji su za vreme krize bili primorani, manje-više direktno, da napuste svoje negostoljubive „gast"-zemlje, žene i stariji, koji su, shodno kapitalističkoj racionalnosti, isključeni iz radnog procesa — ti milioni trudbenika nemaju, u kapitalističkim odnosima, nikakve perspektive da žive na način koji odgovara razini društvenih proizvodnih snaga. Za njih su političke alternative tradicionalne gra-

đanske ili socijaldemokratske koncepcije i, shodno tome, radničke organizacije moraju da se postave tako da ne dozvole da fašistička ili polufašistička strujanja uhvate korena u tim slojevima radništva. Izvesne desničarske tendencije kod zapadnonemačkog radništva, kao i borbe radnika i seljaka na jugu Italije — posebno u Ređo Kalabriji 1972 — ukazuju na tu opasnost.

Uvek je bilo kriza akumulacije kapitala, i biće ih sve dok bude postojao kapitalistički odnos. U toku procesa akumulacije kapitala krize imaju uvek specifičnu funkciju ponovnog uspostavljanja uslova koji omogućavaju obnovljeni uspon kapitala. U tom smislu one imaju, kako to građanski ekonomisti veoma cinički (oni smatraju krizu samo kao trenutak u opredmećenoj ekonomiji uz postojeće proizvodne faktore, ali bez ljudi) pišu, „prečišćavajuće" dejstvo. Međutim, ove tvrdnje ne objašnjavaju dovoljno tačno ni fenomen krize, ni njene uzroke, ni političke zaključke koji se mogu iz njih izvesti. Jer, u prvom redu, svaka kriza ima istorijski specifične pretpostavke i oblicima svog toka stvara nove istorijske uslove za dalji razvoj akumulacije kapitala, što, naravno, znači i (pošto kapital uvek uključuje odnos između kapitala i najamnog rada) da utiče na borbu radničke klase u sindikatima i političkim partijama. Drugo, krize imaju raznovrsna značenja za istorijski razvoj, što se jasno može uočiti na primeru SRN. Laki konjunkturni prodori pedesetih i tokom prve polovine šezdesetih godina mogli su da budu stvarno interpretirani samo kao relativno slabo usporavanje inače neobuzdanog privrednog poleta. Stoga se u buržoaskoj ekonomiji odomaćio izraz „ciklus rasta" koji treba da zameni termine kriza i konjunktura. Tek je kriza 1966—1967. jasno pokazala da kapitalizam i u zemlji „privrednog čuda" podleže krizama. No ova kriza je vrlo brzo prevaziđena i, usled veoma povoljnih uslova, posle nje je usledio nagli bum, tako da je radništvo teško moglo da shvati značaj krize 1966—1967, kao prethodnice „kapitalističke normalnosti" posle „obilnih" godina „privrednog čuda". Međutim, nezavisno od načina na koji je radništvo shvatilo ovu krizu, njen značaj je, u stvari, bio samo relativan, s obzirom na činjenicu da je kriza 1966—1967. bila ograničena samo na Zapadnu Nemačku i da su tradicionalne političke mere kejnzijanstva još imale relativno dejstvo. Međutim, kriza koja je nastupila sredinom sedamdesetih godina, po mom mišljenju, ima veoma značajan strukturalni karakter i ukazuje na potpuno nove istorijske pretpostavke, kako za akumulaciju kapitala tako i za stav radničke klase u celoj zapadnoj Evropi. Jer tada je prvi put posle drugog svetskog rata — ako se ne uzima u obzir kriza od 1958. godine — krizom obuhvaćeno celokupno svetsko kapitalističko tržište. Stoga neće postojati mogućnost, kao 1967. u SRN, da se nacionalna kriza prevaziđe ekspanzijom svetskog tržišta. Plasman robe na svetskom tržištu se u sadašnjoj situaciji može poboljšati samo ako je pojedini nacionalni kapitali suzbiju; to će, sasvim sigurno, dovesti do zaoštravanja međunarodne kapitalističke konkurencije. No možda je druga karakteristika sadašnje krize još značajnija za radnički pokret zemalja zapadne Evrope. Sadašnja nezaposle-

nost je samo delimično uslovljena konjunkturom. Strukturalna nezaposlenost neće nestati čak ni u uslovima mogućeg novog poleta kapitala i postaće sudbonosna za izvesne slojeve radništva (omladina, žene, starci) čak i u zemljama kao što je Savezna Republika Nemačka, u kojoj već dve decenije nezaposlenost na izgled ne igra bitnu ulogu. Takvim razvojem se, nužno, menjaju ciljevi sindikata i radničkih političkih organizacija. Upravo to stanje je sudbonosno za SRN, jer je u toj zemlji politika sindikata imala tokom minulih godina za cilj bitno poboljšanje nadnica i uslova rada. Međutim, politički cilj stvaranja mogućnosti zapošljavanja za sve upravo je stoga toliko značajan: ne samo zato što se mnogobrojnim zahtevima sindikata dodaje još jedan, već i zato što taj cilj zahteva nove oblike borbe. Želim samo da navedem neke od tih novih oblika da bih konkretizovao svoje navode: biće neophodno sprovesti kontrolu nad investicionom politikom velikih preduzeća, kontrolu nad oblicima političke saradnje zaposlenih i nezaposlenih drugova, preduzeti politički značajne mere za ostvarivanje uticaja na državne investicione programe (na komunalnom i celokupnom državnom nivou), kako bi zahtevi za punom zaposlenošću doneli bar izvestan uspeh; bez obzira na to što u toj situaciji kapitalistički sistem očigledno nije u stanju da stvori mogućnost zapošljavanja, kako bi ukinuo nezaposlenost koja demorališe, razbija se legitimnost tog sistema i zahtevi za njegovim direktnim uklanjanjem postaju glasni.

Treće, ispostavilo se da tradicionalna privredna politika kejnzijanstva više ne funkcioniše pravilno kad je u pitanju nezaposlenost i inflacija. To bi, u suštini, moglo biti nevažno u očima radničkog pokreta da se ne razvijaju alternativne ekonomsko-političke koncepcije buržoaske države, koje se, gotovo svugde, svode na ograničavanje nadnica na osnovi državnih propisa. I u tom pogledu sadašnja kriza se ukazuje kao istorijski prelom koji, možemo reći, ima „objektivne" razloge. Jer novi metodi buržoaske politike konjunkture uzimaju u obzir klasne protivrečnosti — suprotno kejnzijanskoj varijanti — ukoliko otvoreno pokušavaju da propagiraju i da nađu rešenje krize kapitala na račun radničke klase. Ova se politika može sprovesti zavisno od stepena svesti radnika i snage radničkih organizacija. Jasno je da ovde nije posredi samo ekonomsko-politička koncepcija, već i strategija političkog potlačivanja i disciplinovanja radničke klase i njenih organizacija. Kao što se kejnzijanstvo može shvatiti kao popuštanje radničkoj klasi, kao ne beznačajni odgovor buržoazije na izazov Sovjetskog Saveza u vreme kapitalističke krize, tako se ono može shvatiti i kao tendencija politike dohotka, kao vid represivne politike prema radničkom pokretu. Naravno, sprovođenje ove politike pretpostavlja da je radnička klasa spremna da prihvati ovu disciplinu. No upravo u ovom pogledu postoje velike razlike između pojedinih zemalja zapadne Evrope. Za te razlike nisu značajni samo iskustva borbe i relativni odnos klasnih snaga, već tu igra odlučujuću ulogu i jedna specifična okolnost, koju ćemo još detaljnije obraditi na primeru SRN: uloga socijaldemokratskih

partija ukoliko one (kao u SRN, Engleskoj i skandinavskim zemljama) predstavljaju vladu buržoaske države.

Dakle, možemo zaključiti da sadašnja privredna kriza ima trostruki uticaj na novu eru uslova političkih borbi radničke klase zapadne Evrope: prvo — po prvi put posle drugog svetskog rata sve su kapitalističke zemlje pogođene krizom, te će se konkurencija na svetskom tržištu sigurno pooštriti. Drugo, valja i u zemljama sa tradicionalno punom zaposlenošću, kao što je SRN, računati sa trajnom strukturalnom nezaposlenošću. Treće, s obzirom na istovremenost krize i inflacije, državna privredna politika se menja pokušavajući da, više nego do sada, disciplinuje radničku klasu u cilju prevazilaženja krize. To su zajedničke tendencije koje se pojavljuju širom zapadne Evrope; međutim, valja ustanoviti niz razlika koje su uvek u zavisnosti od nacionalnih iskustava radničke klase. Želim, ukratko, da prikažem neke karakteristike SRN.

Restrukturisanje kapitala u SRN

Prošle godine je u SRN preduzetnicima i državnoj privrednoj politici uspelo da sprovedu sniženje realnih nadnica, što sindikati nisu mogli da spreče. Neznatna borbenost u odbrani životnog standarda nije prouzrokovana samo visokim stepenom nezaposlenosti u SRN. Znatnu ulogu u tome igraju i iskustva zapadnonemačke radničke klase tokom krize 1966—1967. Posle niza godina takozvanog privrednog čuda, prvi put posle drugog svetskog rata, zapadnonemački kapital dospeo je u duboku recesiju, koja je bila propraćena svim pojavama klasične krize, što, prema društvenim shvatanjima u SRN, nije smelo da se dogodi. No kriza je ubrzo prevaziđena, tako da je čak i radnička klasa krizu shvatila kao „nesreću na poslu", a ne kao pojavu protivrečnosti kapitalističkog načina proizvodnje. Pri tome valja svakako voditi računa o činjenici da su u SRN marksističke tradicije radničkog pokreta bile uništene, tako da su interpretacije krize sa stanovišta naučnog socijalizma imale određen značaj u izvesnim akademskim krugovima, ali ne među radnim masama. Uništenje rukovodstva nemačkog radničkog pokreta od strane fašista, uticaj antikomunizma u takozvanoj eri Adenauera doveli su do toga da nemački radnički pokret šezdesetih i sedamdesetih godina gotovo više i nije imao tradicija na koje bi se mogao osloniti, a bez oslonca na sopstvenu istoriju veoma je teško shvatiti sadašnjicu, a još teže razviti strategiju za budućnost. A tamo gde nema istorije, stvaraju se tehnokratske koncepcije. Stoga je, s obzirom na brzo prevazilaženje krize 1966—1967, i moglo da se ukoreni shvatanje da je modernom, celishodnom privrednom politikom mogućno ukloniti kapitalističku krizu. S tim u vezi valja podsetiti da je, na vrhuncu krize, nastupila koalicija hrišćanskih demokrata i socijaldemokrata, koja je trebalo da osigura pretpostavke za prevazilaženje krize. Jedva godinu dana posle recesije nastale su godine nezadrživog privrednog poleta, praćenog znatnim povišenjem nadnica koje su, donekle, iznuđene

spontanim štrajkovima (septembar 1969). Privredni polet je, naoko, uklonio gubitke izazvane krizom.

Ovo iskustvo, po svemu sudeći, još utiče na sadašnju krizu. Stoga se realno smanjenje nadnica uglavnom smatra objektivno neophodnim (uglavnom zato što je u nizu preduzeća došlo do borbenih akcija, koje do sada nisu donele znatnije rezultate), jer široki krugovi radništva od toga očekuju ponovni uspon, a u toku celog razvoja će realni gubitak nadnica biti nadoknađen. Takvo očekivanje je realističko, jer istorija SRN pokazuje da su se ekonomski i politički procesi uvek razvijali u tom pravcu, i da se dublje ne poznaje karakter posledica krize. Još će proteći izvesno vreme dok zapadnonemačka radnička klasa shvati da prevazilaženje krize 1966—1967. nikako ne predstavlja opšti model koji bi se mogao primeniti na sve, i da je kapitalistička kriza sredinom sedamdesetih godina uvod u široko rekonstruisanje privrednih i političkih odnosa. Proći će još izvesno vreme dok nemačka radnička klasa postane svesna toga da će posle ove krize možda doći do poleta kapitala, koji, međutim, ako izuzmemo neke privilegovane slojeve, neće doneti vidno poboljšanje radničkoj klasi. Radnici tek treba da shvate da privredni rast može biti povezan sa strukturalnom nezaposlenošću. Već se sada nameću izvesni zaključci koje sindikati valja da prihvate, ali oni još nisu dobili bitno mesto u utvrđivanju strategije. Zapadnonemački sindikati su se i suviše dugo isključivo bavili politikom nadnica, tako da sada još nemaju dovoljno zrele odgovore za novonastale uslove u kojima se vodi dijalog između najamnog rada i kapitala. Odgovori sindikata na nezaposlenost danas mahom svedoče o njihovoj bespomoćnosti, a socijalističke perspektive su danas cilj samo još beznačajnih manjina — čemu je uzrok i činjenica da su sindikati još tesno povezani sa socijaldemokratijom.

Već sam naglasio da će sadašnja kriza vrlo verovatno zaoštriti konkurenciju između kapitalističkih država. Ta tvrdnja se može konkretizovati bližim razmatranjem politike zapadnonemačke savezne vlade u sadašnjoj krizi. Za mnoga preduzeća, mahom za manja i srednja, privredna kriza predstavlja kraj. Mnogi kapitali padaju pod stečaj, a još veći broj nestaje u akcijama koncentracije koje preduzima krupni kapital. Na taj način se sprovodi restrukturisanje kapitala, koje je od posebnog značaja za klasne odnose u nacionalnim okvirima. Svedoci smo toga u Zapadnoj Nemačkoj, a sličan razvoj se zapaža i u drugim zemljama; tako je u Italiji posle krize 1963—1964. usledilo obimno restrukturisanje kapitala, sa novim metodama povećanja produktivnosti i intenziteta rada, što je sve postalo jedna od pretpostavki za razvoj klasnih borbi 1969. godine. Međutim, veoma je značajno da kapitalističko restrukturisanje posle krize ne doprinosi samo promenama odnosa snaga u nacionalnom okviru, već i izmenama na svetskom tržištu. Stvaraju se nove hijerarhije kapitalističkih centara moći, uništavaju se tradicionalne i uspostavljaju nove hegemonističke pozicije. Postaje sve jasnije da SRN zauzima *hegemonističku poziciju* u zapadnoj Evropi, čija je materijalna baza eko-

nomska snaga. Čak ni kriza nije mogla da nanese nikakve štete položaju SRN; naprotiv, ako napravimo poređenja, videćemo da je SRN iz krize izašla čak i ojačana. Snaga zapadnonemačkog kapitala na svetskom tržištu je svakako i posledica slabosti radničkog pokreta u zemlji. Smanjivanjem realnih nadnica i uporednim porastom produktivnosti rada postignuta su znatna sniženja proizvodnih troškova, što u zemljama sa svesnom radničkom klasom nije mogućno ostvariti. Zahvaljujući odlučnoj deflacionističkoj politici, stopa inflacije smanjena je na jedva 5 odsto, dakle na nivo koji nije uspela da postigne ni jedna druga zapadnoevropska zemlja. Poslovični zapadnonemački „mir u radnim odnosima" obezbeđuje kontinuitet proizvodnje, niske troškove pri eventualnim obustavama rada i garantovane rokove isporuka, dakle, konkurentsku prednost nad kapitalistima drugih zemalja u kojima je radnički pokret svesniji i borbeniji. Stoga se može reći da zapadnonemački radnički pokret doprinosi težnji zapadnonemačkog kapitala da na svetskom tržištu zadobije još jači položaj nego što je do sada imao.

Međutim, kapital i radnička klasa svakako ne koriste ravnomerno ovu hegemonističku poziciju. Ranije pomenuto smanjenje troškova, kao materijalni preduslov, znači ne samo pad realnih nadnica, već ima i negativne posledice po radna mesta. Za vreme sadašnje krize nekoliko stotina hiljada radnih mesta u SRN bilo je zahvaćeno procesom racionalizacije. U toku rastućeg izvoza kapitala cele industrijske grane SRN smanjuju broj radnih mesta, tako da su nekadašnji skriveni konflikti oko radnih mesta vremenom postali veoma primetni. Lenjinova teorija o radničkoj aristokraciji potvrđuje se na posledicama hegemonističkog položaja i dolazi do izražaja u sadašnjim klasnim odnosima. Stoga hegemonistička težnja zapadnonemačkog kapitala ima za posledicu zaoštravanje postojeće neravnoteže platnih bilansa kapitalističkih zemalja i predstavlja nastavak povremenih kriza platnih sredstava. Doduše, razvio se niz tehničkih mehanizama sa ciljem da onemoguće izvesne artikulacione oblike kriza platnih sredstava. Delimična fleksibilnost deviznih kurseva omogućila je, posebno kapitalističkim državama, stvarno sprovođenje deflacionističke, nacionalno-državne privredne politike. Ali neravnomernosti i neusklađenosti svetskog tržišta nisu time uklonjene; naprotiv, donekle su ojačane delimičnom fleksibilnošću deviznih kurseva. Međutim, hegemonističke tendencije se ostvaruju u kriznim procesima na svetskom tržištu. Devizno-političke teškoće Italije ili Velike Britanije povremeno su uklanjane time što su im druge zemlje, posebno SRN, odobravale kredite. Ali na taj način se, malo-pomalo, stvaraju ekonomske hijerarhije, koje se mogu pretvoriti u političku zavisnost. Pošto su SAD izgubile svoju ulogu „vodeće snage Zapada", u prostoru zapadne Evrope stvara se hegemonistički centar: SRN.

Razumljivo je da SRN neće nikada moći da igra ulogu SAD. Ali SRN postaje centar moći u zapadnoevropskim obrisima. To su začeci jedne nove konstelacije ili čak i novog fronta klasnih borbi.

Dok u katoličkim zemljama Evrope klasni pokret jača i partije levice učestvuju u vlasti, političke snage SRN čine sve moguće pokušaje kako bi pružile podršku desničarskim partijama i suprotstavile ih rastućem klasnom pokretu, kako u svojoj zemlji tako i na međunarodnom planu. To se dogodilo u Portugalu, u kojem socijaldemokratija politički i finansijski subvencioniše desne tendencije u PSP, kada su hrišćanski demokrati SRN ubrzo posle 25. aprila 1974. pomagali portugalske konzervativce i reakcionare. Sličan pokušaj se čini i u Španiji, u kojoj socijaldemokratija i hrišćanska demokratija čini sve kako bi zahtevima za „demokratizacijom" Španije (u smislu modernizacije postojećeg sistema vladavine) obezbedile bilo trajnu zabranu Komunističke partije Španije ili onemogućavanje svakog njenog političkog uticaja. I reagovanje zapadnonemačkih građanskih partija na italijanske izbore od 20. juna 1976. jasno je pokazalo da SRN sprovodi, ako ne tako brutalno kao SAD, ali po ciljevima istu politiku, politiku isključivanja komunista iz vlasti i uticaja u zapadnoevropskim zemljama, pružajući podršku buržoaskim i desnim tendencijama. Sada hrišćanski demokrati, kao i socijaldemokrati, stvaraju odgovarajuće institucije radi vođenja „međunarodne klasne borbe odozgo". Ovom cilju služi ponovno oživljavanje socijaldemokratskih internacionala, kao i nedavno stvaranje međunarodnih koordinacionih tela hrišćanskih demokrata Evrope. Levica svih zemalja mora veoma pažljivo da prati ove tendencije; moglo bi se dogoditi da zapadnoevropska levica vrlo dugo razgovara o „eurokomunizmu", a da za to vreme buržoaske partije, gotovo neprimetno, stvaraju svoj „eurokonzervativizam" ili „eurosocijaldemokratiju". Krize i snažni klasni pokreti u pojedinim zapadnoevropskim zemljama otvorili su i međunarodne klasne frontove. S tim u vezi stvara se i buržoaska klasa u međunarodnim okvirima, a za socijalističke pokrete svih zemalja to znači da treba da vode računa o snazi buržoazije ne samo u svojoj zemlji, već i u zapadnoevropskim razmerama.

„Druga faza restauracije" SRN

Ako je tačno da jedna zemlja koja vodi reakcionarnu unutrašnju politiku ne može da vodi naprednu spoljnu politiku, onda je tačno i to da reakcionarna spoljna politika ima za posledicu unutrašnje represije i jačanje unutrašnjih reakcionarnih snaga. Školski primer takve povezanosti može se naći u SRN. Posle faze poleta marksističkih ideja i levih tendencija i posle faze reformi koje je socijaldemokratija snažno podržavala i zahtevala, sada se u SRN s pravom govori o „drugoj fazi restauracije" (posle one prve — pod Adenauerom). Ovu fazu karakterišu: ponovno prihvatanje mnogih društvenih reformi, snažna izgradnja državnog aparata vlasti, ograničavanje građanskih sloboda, zaoštravanje uslova u pogledu lišavanja slobode, pogoršavanje uslova pravne odbrane, posebno u toku političkih procesa, kao i takozvana zabrana zapošljavanja u određenim granama delatnosti, to jest onemogućava-

nje profesionalnim radikalnim demokratima i socijalistima da budu primljeni u javnu službu, te opšta atmosfera političke nesigurnosti i straha. To, razume se, nisu povoljni uslovi za razvoj demokratskih i socijalističkih tendencija. Zapadnonemačka levica nije imala mnogo šta da suprotstavi ovoj reakcionarnoj ofanzivi u SRN. Kao tragediju levičarskog pokreta SRN valja istaći i to da je čak u fazi studentskih buna i vanparlamentarne opozicije, tokom druge polovine šezdesetih godina, radništvo uglavnom ostalo pasivno. Politički opozicioni pokret se, stoga, zadržao na nadgradnji — na pitanju školstva; nosioci tog pokreta, uglavnom, dolaze iz krugova inteligencije. Talas protesta nikada nije uspešno probio zid društvene izolacije, čak ni posle okončanja „velike koalicije" i stvaranja vlade SPD-FDP 1969. godine, kada je izgledalo da su socijalliberalnim reformama obuhvaćeni mnogi zahtevi studentskog pokreta. U stvari, koalicija SPD i FDP sprovela je niz reformi, veoma značajnih za dalji razvoj SRN. U vezi s tim želim da spomenem samo novu „Ostpolitik", niz poboljšanja u socijalnim službama, delimične reforme, u prvom redu u tercijarnom sektoru obrazovanja. Ova politika reformi bila je uspešna i imala je i dovoljno integrativne snage da dovede do nedvosmislene izborne pobede SPD i FDP nad CDU-CSU 1972. godine.

Međutim, uprkos povremenim uspesima, ova politika reformi napuštena je oko 1973. Razlog tome nije bila samo ekonomska kriza, već, u mnogo većem opsegu, napor socijaldemokratije da zadrži reforme pod kontrolom, to jest da ne bude „nadjačana". Jer politika reformi je, s jedne strane, služila potrebnoj modernizaciji vladine politike i niza društvenih institucija. No, s druge strane, ova politika je oslobađala demokratske snage koje su htele „da menjaju sistem". Stoga su zapadnonemačke desničarske snage, koje su se do tada nalazile na sredini socijaldemokratije, složno ustale protiv „onih što menjaju sistem", to jest onih koji su zahteve za reformom ozbiljno shvatili. Reforme u školama i na univerzitetima mogle su se sprovesti samo uz saradnju nastavnog osoblja koje bi bilo spremno da ih prihvati, a koje je, nužno, pripadalo političkoj levici. Borba protiv „onih što menjaju sistem" postala je stoga ubrzo borba protiv političke levice izvan SPD i, čak, i protiv socijalista na levom krilu SPD.

Tako je u „drugoj fazi restauracije" SPD postala jedan od protagonista represije protiv svih levih tendencija, kako protiv maoista tako i protiv komunista i levih socijalista. Suština skandala ove represivne politike je u tome što je forsira socijaldemokratska partija koju mnogi smatraju levičarskom. Tako defanzivna borba levice protiv političke represije nužno dovodi ne samo do razmimoilaženja sa tradicionalnim spektrom desnih partija, kao što su CDU i CSU, već i do rasprava sa socijaldemokratijom. To je izvor najvećih teškoća zapadnonemačke levice. Ne samo zato što su se mnogi zapadnonemački socijalisti i komunisti u socijaldemokratiji tako reći „socijalizirali"; posebna teškoća je u tome što je socijaldemokratija u SRN — suprotno, na primer, stanju u Italiji — masovna partija sa još uvek čvrstim korenima u rad-

ničkoj klasi. Stoga u nametnutim razmimoilaženjima levice i socijaldemokratije leži i znatna opasnost izolacije od masa radnika i službenika koji još uvek glasaju za SPD i koji su, mahom, organizovani članovi te partije. Socijalistička strategija u SRN mora da nađe odgovor upravo na ta pitanja a da ne ponovi grešku Komunističke partije Nemačke dvadesetih godina i baci na istu gomilu socijaldemokrate — smatrajući ih socijalfašistima — sa fašistima, da, zatim, ne ponovi smešno bezuspešne izjave o savezništvu sa socijaldemokratima, koje se uvek odbacuju s prezirom, i da, najzad, ne polazi od shvatanja da bi levica mogla, unutar SPD, da sprovodi delotvornu socijalističku politiku.

Nije reč o tome da zapadnonemačka levica „prespava zahvaćena zimskim snom" period restauracije u očekivanju boljih dana. U sadašnjoj političkoj situaciji je veoma teško razvijati i zastupati socijalističke pozicije. Zabrane zapošljavanja su pažljivo sročene, niko ne može da se eksponira kao levičar a da ne snosi negativne posledice; mnogima ne odgovara da u svojoj zemlji uvek pripadaju „maloj radikalnoj manjini", bez društvenog priznanja, bez mogućnosti delotvornog političkog uticaja, na primer, u sindikatima. Stoga je zapadnonemačkoj levici posebno važno saznanje da klasne snage jačaju u drugim delovima zapadne Evrope, što se odražava na odnose u SRN. Zapadnonemačka levica mora sve da učini da bi opet zadobila poverenje. To znači da valja razvijati realističke koncepcije političkih promena u koje je neophodno uključiti iskustva socijalističke i komunističke levice drugih zapadnoevropskih zemalja. Ne treba smatrati nesolidarnom kritikom ako kažem da Nemačka komunistička partija ne uživa poverenje širokih radničkih masa; izborni rezultati i relativno mali uticaj partije u preduzećima samo potvrđuju moje reči. Ponovno sticanje poverenja, po mom mišljenju, u prvom redu pretpostavlja jačanje osnove socijalističke politike, što će se postići odbacivanjem elitističkog akcionaštva, snagatorske politike malih grupa. Svakako, odbacivanje takvih provokacija samo na rečima — nije dovoljno. Političkim radom valja otvoriti perspektivu jasnih pozicija kako se ne bi uvek događalo da, usled bezumnih akcija malih grupa, levica biva odbačena. Drugo, valja utvrditi konkretne ciljeve, sa jasnim metodama njihovog ostvarivanja. Nije pri tom reč samo o formulisanju prihvatljivih ciljeva. Istovremeno se moraju predvideti i putevi kojima će se oni realizovati. Ne sme se mobilisati samo u pravcu shvatanja opravdanosti cilja, već treba raditi na mobilisanju volje za shvatanje i postizanje tog cilja. Treće, levica mora da se osloni na sopstvena iskustva pri planiranju svog programskog razvoja i aktivnosti, vodeći računa o osobenostima SRN. To, svakako, zahteva odvajanje od linije preteranog vođenja računa o interesima Sovjetskog Saveza i NDR. Levica mora da se osposobi za solidarnu kritiku socijalističkih zemalja, jer inače neće moći da stekne poverenje masa. Četvrto, levica mora da se osposobi za kritiku i samokritiku i time da prevaziđe „revolucionarni trijumfalizam" (Kariljo), koji je isključivo samoobmana, i da se oslobodi s[illegible]vanja da je samokritika znak slabosti. Istina je upravo su-

protna. Inače bi se samo razvijale strategije ograničavanja u oblicima građanske konkurencije, što od politike levice ne bi stvorilo privlačnu socijalističku alternativu za radničku klasu.

Navedeni problemi su izneti samo u opštim okvirima; valja ih konkretizovati tokom dužeg političkog procesa. Njima se samo ukazuje na činjenicu da je slabost zapadnonemačke levice u „drugoj fazi restauracije", u suštini, rezultat snage i specifičnih tradicija nemačkog građanskog društva i njegovih partija, ali da ove slabosti moraju da se prevaziđu, pre svega, sopstvenim političkim naporima i izvršenim promenama.

Anouar Abdel-Malek (Pariz)

Prodor socijalističke misli

— Pretpostavke —

Politički intelektualci tek počinju nejasno sagledavati preobražaj sveta do kojeg je došlo posle Jalte. Međutim, taj preobražaj predstavlja srž sadašnje borbe za vlast, koja se vodi na svetskom, regionalnom i nacionalnom nivou. Otuda ovaj početni pokušaj treba da razdere dimnu zavesu i da otkrije vezu koja u sadašnjem istorijskom razvoju postoji između kulture i vlasti, misli i akcije.[1]

[1] Temeljni teorijski i politički pristup sistematski je izložen u delu *La Dialectique Sociale*, Paris, 1971, a takođe u *Sociologie de l'Imperialisme*, Paris, 1971. i u nizu novijih saopštenja kao što su: „Min agl stratijiyyah hadariyyah" (Za civilizacionu strategiju), Al-Thaqafah al-Arabiyyah (Bejrut), april 1973, 116-31; „Meaningful social theory: the cross-civilizational perspective", referat podnet na okruglom stolu ISSC „Prioritet komparativne sociologije", Köln, maj 20—23, 1973; *Alternatives* i *Current Sociology* (u štampi); *Naciones y Revoluciones*, „Estudios Orientes", sveska VIII, br. 3, 1973, 229—52; „Pour une perception de l'esperance", referat na simpozijumu koji je organizovala „Fondation des Etudes de Défense Nationale" o temi „La Perception nouvelle des Menaces", UNESCO, novembar 29 — decembar 1, 1974; *The Civilizational Significance of the Arab National Liberation War, The October War*, ed. Nasser Aruri, Medina Press, New York, 1975, str. 347—65; „Harl Oktober Wa'l-Widah al-'Arabiyyah" (October and Uni-

I

Odiseja prvog veka savremene socijalističke misli, tj. socijalističke misli razvijene i razrađivane u Evropi tokom XIX i početkom XX veka — ispunjena je sledećim obeležjima:

1.1. Najznačajniji doprinos socijalističke misli (misli se na Marksove i Engelsove radove, a posebno na ceo Marksov opus) je analiza socijalne dijalektike savremenog kapitalizma u njegovoj industrijskoj, trgovinskoj i ranoj finansijskoj etapi (dakle, pre pojave monopolističkog kapitalizma i ekonomskog imperijalizma). Vrhunska dostignuća tih kapitalnih dela sežu duboko i široko u oblast socijalne i političke teorije koja će kasnije biti nazvana „naučnim socijalizmom". Međutim, ta dostignuća su rezultat kritičke i uporedne analize objektivno ograničenog zbira društveno-ekonomskih formacija koje su većinom locirane u Zapadnoj Evropi (Nemačka, Engleska i dobrim delom Francuska).

Verovanje da se ostala društva mogu shvatiti i pravilno oceniti počivalo je na konstataciji da je ekonomski najrazvijenija grupa nacija držala u svojim rukama kormilo zapadnjačke hegemonije — počev od Bečkog kongresa (1815) do Jalte (1945). Budući da se analiza socijalnih dijalektika temeljila na objektivnoj, materijalističkoj osnovi, smatralo se da ona dobija status opšteważeće nauke.

U toj prvoj i glavnoj struji možemo uočiti sledeća obeležja:

a) Prvo, ta koncepcija teorijske elaboracije ograničene sektorske analize uklopila se u opštu nauku o socijalističkom preobražaju čovečanstva. Postupajući tako, sledbenici marksizma su nosili buktinju buržoaskog univerzalizma i humanizma u pravcu višeg stupnja istorije čovečanstva. Ukratko rečeno, radnička klasa — Evrope i Zapada — trebalo je da završi nedovršeni posao koji su već započele nacionalne buržoazije Evrope u doba buržoaske demokratske revolucije, posao *prosvećivanja* (Aufklärung) i enciklopedista: svet je jedinstven i treba ga izgraditi u skladu sa shvatanjima njegovog hegemonskog centra. Ono što je dobro za „centar" mora biti dobro i za „periferiju". Socijalizam kao najviši stupanj u zapadnjački usmerenom redukcionizmu — to je bio duh tog vremena i nijedan mislilac, bez obzira na svoju veličinu, nije mogao drugačije postavljati problem.

---

ty), Al-Mafifah (Damask), februar 1975, br. 156; „L'Iniziativa storica dallOccidente allOriente" (Le Tiers-Monde et L'Orient), prevela Anna Haussmann, Politica Internazionale, avgust—septembar 1975, 8—10; „Le Projet de Civilisation — Positions", referat na simpozijumu koji je organizovao „Institut Charles de Gaulle" o temi „Les Conditions de l'indépendence nationale dans le Monde moderne", Paris, novembar 21—23, 1975, str. 7; *Cooperazione e Sicurezza nel Mediterraneo*, IPALMO? Atti e documenti 8, oktobar 1975, Colloquio Palermo, 27—29 april 1975, 129—31; *East Wind — the historical position of the civilizational project*, referat na „30th International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa", Mexico, avgust 3—8, 1976, str. 15.

b) U procesu prelaska s pozicija filozofskog idealizma na pozicije materijalizma više se pažnje posvećivalo nivou ekonomske produktivnosti i prateće tehnologije nego nivou formalne političke vlasti i etičkim koncepcijama. U tome je značaj prelaska s onog što danas nazivamo „radovima mladoga Marksa" (etičko-humanistički prilaz) na ekonomski prilaz sadržan u *Kapitalu*. U Marksovim političkim spisima (uglavnom o postnapoleonovskoj Francuskoj) snažan naglasak stavljen je na povezanost socio-ekonomskih faktora i borbe za političku vlast. U stvari, to je bilo neizbežno. U tadašnjoj Evropi nikada nije postavljan problem socijalističke vlasti — sve do oktobarske revolucije 1917. godine u Rusiji. Otuda je bilo prirodno što je prodor socijalističke misli bio usmeren na pomeranje težišta s idealističke u pravcu materijalističke koncepcije.

c) Usled delovanja potonjeg faktora, teze koje su govorile o „odumiranju države" mogle su zadržati oreol utopističkog populizma; istorijska uloga (zapadnog) proletarijata; postulat o neizbežnom jedinstvu najamnih radnika nasuprot međunarodnom kapitalizmu, mesijanska vizija o tome da će, posle osvajanja vlasti i preobražaja socio-ekonomskog uređenja, doći do pojave humanog i ravnopravnog društva.

Teško da je drugačije i moglo biti. Osim toga, moramo imati u vidu stalni uticaj nemarksističkih ideologija, pre svega utopizma Furijea, snažan anarhistički uticaj Bakunjina, ali i realističniji i politehničkiji uticaj Sen-Simona itd.

U celini uzev, ta prva struja predstavljala je socijalnu i političku teoriju i filozofiju velikog preobražaja od idealizma ka materijalizmu, razdoblje koje je prethodilo eri socijalističke revolucije i preuzimanja državne vlasti. Pa ipak, moramo duboko razmisliti o dosad nedovoljno shvaćenoj originalnosti misli Fridriha Engelsa, zato što je ona sadržavala elemente druge, lenjinističke faze u socijalnoj teoriji, bavljenje problemom državne vlasti, značaj naučne tehnologije i vojne sile, obraćanje pažnje nacionalno-kulturnoj dimenziji u okviru društveno-ekonomskih formacija, vitalni značaj seksualnosti itd.

1.2. Druga faza tog prvog istorijskog razdoblja vrti se oko prelaska s mišljenja na akciju, s teorije na praksu, s naučnog socijalizma na osvajanje vlasti i na stvaranje prve socijalističke države u istoriji. To je veliko razdoblje lenjinizma i kristalizacije komunističke ideologije *per se*.

Konkretan svet se ogromno promenio od vremena, recimo, *Komunističkog manifesta* do Lenjinovih radova iz dana oktobarske revolucije. Evropa je i dalje imala veliki značaj, ali je već drugi sektor zapadnog sveta, tj. SAD, postajao centar svetske vlasti (moći). Tome je doprinela intervencija SAD u ratu 1917. i u boljševičkoj revoluciji. U dotad kolonizovanim zavisnim teritorijama došlo se do rasplamsavanja pokreta za nezavisnost i nacionalno oslobođenje, za nacionalno jedinstvo, za kulturnu obnovu i radikalnu revoluciju. Sve se to odvijalo uglavnom u civilizacionim okviri-

ma Istoka (Azija, Kina, islamski svet u sklopu arapske celine). U samom središtu evropskog kapitalizma veliki segmenti radničke klase okupljali su se oko socijaldemokratije, dok su glavne društvene grupe sitne i srednje buržoazije sve jasnije ispoljavale svoju spremnost da pruže podršku vojnoj diktaturi monopolističkog kapitalizma, koja se javljala prerušena u fašizam i nacizam. Ukratko, činjenica da su boljševici osvojili vlast u tada najslabijem zapadnjačkom beočugu kapitalističkog lanca svedočila je o jednom od glavnih preobražaja svetske političke scene. Do tog preobražaja je došlo u kontekstu koji se potpuno razlikovao od onoga koji je postojao u doba osnivača socijalizma.

Glavne karakteristike socijalističke misli koju je izgradio Lenjin i njegovi saradnici bile bi, otuda, sledeće:

a) Uočljiv je prelazak sa u osnovi ekonomskog pristupa prvih teza lenjinizma na neposredno politički prilaz koji se ispoljio u njegovoj misli kada se uočio s realnim problemom, s problemom vladanja (vršenja vlasti) u prvoj socijalističkoj državi u kojoj je sam Lenjin bio istaknuti stvaralac. Utopijske i populističke teze su i dalje ostale. Ali akcent je bio na drugome — na analizi uloge nasilja u istoriji, što je doprinelo stvaranju teorije o državi, partiji, vlasti.

b) Realnost vlasti značila je da svuda mora biti potvrđen primat politike. A pošto je „politika veština mogućeg", uskoro je postalo jasno da socijalizam, ako želi da preživi, mora da se posveti zemlji u kojoj je prvo osvojio vlast. Središna parola boljševičke države — „socijalizam u jednoj zemlji" — značila je da je došlo vreme da se potvrdi primat postavljanja problema socijalne dijalektike u okvirima svake nacije-države. Od takvog postavljanja problema do ponovne pojave nacionalnog pitanja bio je otvoren put za odlučna nastupanja. Naime, nacionalno pitanje se nije ticalo samo SSSR-a, mada je ono bilo od životne važnosti za njega. To pitanje je takođe neposredno uticalo na međunarodnu politiku prve socijalističke države, politiku u odnosu na snažan talas nacionalnih pokreta protiv imperijalizma i kapitalizma u svetu. Otuda značaj socijalističke teorije o nacionalnom i kolonijalnom pitanju koje su u svojim spisima razradili V. I. Lenjin, a naročito J. V. Staljin. To nije bilo „pitanje nacionalnosti" (etnički i manjinski problem u južnoj i jugoistočnoj Evropi), već nacionalno i kolonijalno pitanje kao arena realnog sveta u kojoj su se uobličavali problemi socijalističke misli i akcije.

c) Primat politike je takođe značio da se socijalistička misao, više no ikada ranije, mora posvetiti „veštini mogućeg". Značajno je da se Lenjin u svojim političkim i strateškim spisima bavio problemima uklanjanja uticaja anarhizma i kosmopolitizma (kao vida internacionalizma) na misao i akciju boljševičke partije i novoosnovane Treće internacionale.

Levi komunizam je bio raskrinkan kao infantilni smutljivko; pokušaji pobune protiv socijalističke države bili su slamani kao kontrarevolucija („revolucija je poredak"); teritorija na ruskoj pe-

riferiji bila je privremeno ustupljena da bi se spasla središna oblast socijalizma itd.

d) Štaviše, prva socijalistička država imala je da se suoči sa stvarnim svetom. Problemi međunarodnih odnosa, ravnoteže snaga između rivalskih država i saveza, očuvanja baza i njihovo proširivanje — to su bili izazovi s kojima se suočila prva, tek rođena socijalistička država. Lenjinistička teorija o imperijalizmu, definicija sovjetske međunarodne diplomatije, strategija i taktika Kominterne i njeni odnosi s nacionalnooslobodilačkim pokretima na Istoku, a kasnije definicija narodnog fronta protiv fašizma kao formule ujedinjenog nacionalnog fronta protiv imperijalizma — sve su to značajne karike u procesu prelaska s ideološke koncepcije socijalističke misli na političku poziciju same socijalističke misli, što je ključna inspiracija ovog referata.

1.3. Do sukoba između tih glavnih orijentacija socijalističke misli i snažnih anarhističkih i kosmopolitskih struja stalno je dolazilo u vezi s događajima u Kronštatu i Brestlitovskim mirom (1918), na Kongresu naroda Istoka u Bakuu (1920). Taj sukob se odvijao oko koncepcije „socijalizam u jednoj zemlji" i doveo je neposredno do izbacivanja trockističke frakcije, kako iz CK SKP(b) tako i iz Kominterne. Trockistička frakcija je kasnije označena kao ideološki nosilac levog cionizma u međunarodnom socijalističkom pokretu.

Razdoblje između 1917. i 1927. godine — tih deset burnih godina ispunjenih krupnim događajima — označilo je kristalizaciju prelaska s naučnog socijalizma na socijalističku misao u akciji. O tome je u ovom referatu bilo reči. Pokazalo se da će kasniji događaji biti još značajniji.

II

Pokazalo se da je oblast preobražaja socijalističke misli bila određena upravo preobražajem realnog sveta, tj. dijalektikom između nacionalnih puteva u socijalizam, s jedne strane, i međusobne povezanosti različitih jedinki međunarodnih pokreta, s druge strane. A i jedno i drugo se suočava s promenama ravnoteže snaga u odnosu na imperijalizam širom sveta.

Sledeći stadij socijalne dijalektike nacionalnog-internacionalnog postavljanja problema socijalizma u okviru globalne borbe za vlast, ukazuje na sledeće fenomene.

2.1. Prvi i osnovni trend postulisanog internacionalizma doveo je do jačanja, a zatim do okoštavanja Treće internacionale, i to u vreme vrlo diverzifikovanog uspona nacionalnih borbi, praćenog raznolikošću spektra nacionalnih specifičnosti. Bilo je to vreme apriorne postulacije onoga što je nazvano „subjektivnim internacionalizmom": pokušaj Borodina da zauzda kinesku revoluciju, dok su njegove cionističke kole~~ u Palestini pokušavale da na-

metnu hegemoniju njihove vizije nad nacionalnim komunističkim partijama u arapskim zemljama, posebno u Egiptu.

Taktika klase protiv klase morala je biti kolebljivo zamenjena tezom o jedinstvenom frontu protiv fašizma. Ta teza je dovela do prevage velike strategije nacionalnog fronta u svakoj zemlji koja je bila angažovana u svetskoj borbi protiv fašizma.

2.2. Oglasili su se manje snažni, ali značajniji glasovi. Narodi s Istoka su se od samog početka osećali nelagodno u lutanjima redukcionističke zapadnjački orijentisane Kominterne, naročito pre nego što je odstranjen trockističko-cionistički aparat.

Kongres naroda Istoka u Bakuu (1920) bio je sjajan primer tog reagovanja protiv redukcionizma i kosmopolitizma. Vodeće ličnosti nacionalnog komunizma na Istoku — Sultan Galijev, Tan Malaka, M. N. Roj, Ho Ši Min, a kasnije Mao Ce Tung, C. P. Aidit — u svojim tezama jasno su odražavali uticaj preobražaja svetske pozornice: počev od 1916, a posebno posle velike krize kapitalizma, vodeći faktor u svetskoj socijalističkoj revoluciji postala je akcija naroda Istoka koji su se borili protiv imperijalizma. Otuda su teze pomenutih ličnosti međunarodni klasni radnički pokret stavljale ispred narodnooslobodilačkih pokreta naroda Istoka. U toj anatemi dvadesetih godina ovog veka možemo otkriti značajne političko-ideološke izvore misli Mao Ce Tunga, sve veći značaj nacionalnokomunističkog prilaza socijalističkoj misli i akciji u Aziji, arapskom svetu, u Africi i Latinskoj Americi.

Međutim, ti glasovi nisu bili uslišeni, a glavne ličnosti su odbacivane, potcenjivane i potiskivane. Bila su to vremena u kojima su još vladali *a priori* zapadnjački orijentisani postulati, ojačani snažnom ulogom tadašnjeg evropskog fašizma.

2.3. Međutim, pod uticajem odabrane grupe evropskih rukovodilaca, okupljenih oko P. Toljatija, teze o socijalističkom policentrizmu su se sve više čule, mada nisu bile prihvatane. Rat 1939—1945, a posebno herojska borba za nacionalno oslobođenje pod rukovodstvom J. B. Tita, doprineli su da socijalistički pluralizam stekne poverenje u zapadnim socijalističkim krugovima, mada je pri tome nailazio na žestoko protivljenje dela stare garde.

2.4. Istovremeno nije više mogao biti odbacivan revolucionarni uticaj narodnooslobodilačkih pokreta naroda Istoka. Prekretnicu na svetskom planu predstavljalo je stvaranje Narodne Republike Kine (1. oktobra 1949), do čega je došlo posle najdugotrajnije masovne revolucije i dugog marša. Nacionalno oslobođenje se, više no ikada ranije, povezalo sa socijalističkim revolucijama, posebno u Aziji. U isto vreme je počeo da se trasira treći, nacionalno-radikalni put (Naserov Egipat, alžirski FNO), dok je disidentska Kuba krenula putem revolucionarnog romantizma u zapadnoj hemisferi. Staljin je i sam priznao tu promenu kada je 1943. raspustio Treću internacionalu, koja je zatim zamenjena Kominformom. Nastupilo je vreme veoma različitog poimanja pro-

blema. Naime, jedino dubokim i smišljenim preobražajem celog društva u okviru svake nacije, napredne i socijalističke snage mogu izvršiti svoje dužnosti u širokom istorijskom preobražaju međunarodne zajednice. Narodne snage mogu bolje izvršiti svoj internacionalistički zadatak jedino ako krenu putem radikalnijeg patriotizma. To je smisao i sadržina onoga što bismo nazvali „objektivnim internacionalizmom" šezdesetih godina. Interesantno je da se neke vodeće zapadnoevropske komunističke partije sada okupljaju oko takvog stanovišta, pri čemu im se, pored ostalih, pridružuju snažne komunističke partije Japana i Indije.

Razume se, ova kratka istorijska skica — iz razumljivih razloga ovde smo je mogli izneti na najsažetiji i shematski način — nema mnogo zajedničkog sa slikom koju uporno šire glavni socijalistički izdavački centri i dijalektički kulturni kulturalizam na Zapadu.

Posle ovih napomena, možemo nastaviti s traganjem za prodorima socijalizma.

III

Ukoliko se pokaže da konkretno kretanje istorije valorizuje ove premise, bilo bi razumljivo očekivati paralelan razvoj u oblasti socijalističke misli, tj. nacionalni razvoj socijalističke misli koja bi bila istorijski-kritička i istorijski-dijalektička, odnosno neposredno povezana s preobražajem stvarnih društava u stvarnom sadašnjem svetu.

Međutim, ono što se sada prezentira kao „marksistička" teorija uglavnom izvire iz sasvim drugog vrela. Prava priroda te teorije može se označiti kao protivprodor i kao ideološka protivofanziva, čiji je cilj blokiranje procesa stapanja misli i akcije, teorije i prakse u našem konkretnom svetu. To se može videti iz sažetog nabrajanja glavnih tendencija.

3.1. a) Središna tendencija i, u stvari, globalna orijentacija tog protivprodora jeste negacija i(ili) ofanziva protiv nacionalnog postavljanja socijalističke problematike. Postupajući tako, sledbenici te svojevrsne „nove" levice mogu se pozivati na tradicije prethodne faze humanističke, populističke marksističke misli, ali oni u suštini koriste arsenal kosmopolitskog trockizma, iskorenjenog i razbijenog kombinovanom ofanzivom Lenjina i Staljina u Trećoj internacionali, pri čemu valja imati u vidu i snažan uticaj kineske revolucije, odnosno preovlađivanje nacionalnog komunizma u novim socijalističkim državama Azije, Afrike i Latinske Amerike.

U obimnoj literaturi posvećenoj toj glavnoj oblasti možemo naći čitav niz teza povezanih sa R. Luksemburg i L. D. Trockim. Sve te teze su jarko obojene.

b) Druga glavna tendencija jeste negacija političkog postavljanja socijalističke vlasti. Država se shvata ne samo kao privremeno neizbežan instrument i prepreka već, iznad svega, kao glavni

neprijatelj socijalističkog progresa. Ona mora izdržati masovne napade usmerene na „birokratiju", na „aparat", na represiju, centralizaciju itd. Tu se kosmopolitski centralni uticaj trockizma kombinuje s anarhističkom tradicijom vezanom za Bakunjina i narodnjake.

c) Kombinovani efekt upravo pomenute tendencije a) i b) dovodi do globalne diskvalifikacije socijalizma, uz manje privremene izuzetke. SSSR se osuđuje kao birokratski i konzervativan; Kina kao šovinistička s primesom rasizma; evropske socijalističke države kao birokratski sateliti; Jugoslavija i Rumunija kao desni ili levi oportunisti; Koreja kao dogmatična; Kambodža kao kolebljiva; Vijetnam posle svoje pobede — kao konzervativan; Kuba kao birokratski satelit posle razdoblja romantizma; spisak postaje još živopisniji i oštriji kada je reč o državama koje su se opredelile za socijalizam i koje se još nalaze u teškom, prelaznom razdoblju (slučaj s Angolom, naserovskim Egiptom, Mozambikom, Peruom, Indijom, Šri Lankom, Laosom).

Čovek se onda zapita šta ostaje socijalizmu.

Ako se takav stav zauzima prema svakoj zemlji i prema svima njima zajedno, onda preostaje samo jedan jedini raj: raj svojevrsne „nove" levice, pritežalaca, apologeta i sledbenika neomarksističke epistemologije, socijalističkog redukcionizma, dogmatskog etičkog čistunstva.

3.2. Pitanje koje se može postaviti i na koje se može jasno odgovoriti jeste sledeće: kako je moguće da u zapadnim kapitalističkim zemljama preovlađuje takvo stanje u ideološkoj produkciji koja paradira pod zastavom „marksizma"?

U stvari, ostao je nezapažen razvoj nečeg što ima krupan, vitalan značaj. Kada to kažemo, mislimo da je u razdoblju posle Jalte došlo do opravdanog kritikovanja kulta ličnosti u SSSR-u i, opštije uzev, do kritike najvažnijih aspekata političkog sistema u prvoj socijalističkoj državi na svetu (to je poistovećeno s poslednjim razdobljem delatnosti J. V. Staljina). Međutim, sve do uspona maoističke vlasti u Kini ta kritika se nije ticala hegemonističke politike KPSS prema ostalim socijalističkim i komunističkim partijama. Ali etiketa „staljinizma" je istovremeno omogućila trockističko-cionističkom kosmopolitskom aparatu da potpuno razvije svoju štetočinsku delatnost, pri čemu je široko korišćeno veliko nezadovoljstvo u znatnom broju zemalja u kojima je put ka socijalizmu bio blokiran polarizacijom sveta — počev od hladnog rata, preko miroljubive koegzistencije, do detanta. Budući da je sama struktura socijalne teorije bila shematizovana (videti odeljak 4. i dalje), to je ideološko polje bilo izloženo delovanju ponovo ispoljenog kosmopolitizma, a dijalektički doprinosi mislilaca u socijalističkim zemljama, kao i doprinosi njihovih kolega u glavnim delovima socijalizma u svetu, bili su sistematski napadani, diskreditovani, nepriznavani, odbacivani — ukratko, ignorisani i bacani u zaborav. „Marksizam" je postao profesija. Isto se desilo i s „revolucijom", tako da je ideologija revolucije omogućila mnogima

da postignu briljantnu karijeru u finansijskom obilju. Ponegde je avanturizam išao na ruku destabilizaciji, a zatim uništavanju narodnih režima. To je isto proces, samo u novom ruhu.

Međutim, ni u tom slučaju nije se moglo učiniti nešto naročito na planu blokiranja glavnog prodora socijalističke misli.

Ukazujući na nužnost premošćivanja jaza između ogromne širine i kvaliteta preobražaja našeg sveta, na jednoj strani, i socijalističke političke i socijalne teorije, na drugoj strani, želeli bismo da naznačimo glavne orijentacije tog sve snažnijeg prodora, koji predstavlja predmet našeg glavnog interesovanja i za koji se svestrano zalažemo.

IV

4.1. Socijalistička misao je sada pozvana da se razvija na taj način što će svoju problematiku postavljati u same osnove na kojima se socijalizam izgrađuje ili promišlja — a ne u eteričke prostore utopijskih zemalja (o tome će kasnije biti nešto više reči).

To znači da se socijalistička misao može jedino razvijati u vidu nacionalnog postavljanja problema, a ne polazeći od aprioristički kosmopolitske vizije koja koristi etiketu internacionalizma.

To nije ideološko, već političko postavljanje problema teorijske elaboracije. Razlike između dve glavne socijalističke sile našeg vremena nisu rezultat razlika u „načinu proizvodnje", tj. nisu rezultat značajnih razlika na nivou društveno-ekonomske infrastrukture. Čini se da su to u suštini razlike koje nastaju usled kombinacije dva niza faktora: na jednoj strani nalaze se istorijske nacionalne specifičnosti Kine i Rusije, a na drugoj — politička strategija u dva kruga socijalne dijalektike (unutrašnji, endogeni; spoljašnji, egzogeni). Ovaj primer može dobiti punu potvrdu ako pažljivije razmotrimo konkretan svet oko nas: osnovnu inspiraciju vijetnamske revolucije predstavljalo je geslo Ho Ši Mina — „Za nacionalni spas"; „Otadžbina ili smrt" koje je na Kubi imalo istu ulogu. To je neminovno bilo i ostaje pravilo za svaku socijalističku zemlju. Primat nacionalnog postavljanja problema socijalizma bio je iznova naglašavan na sve moguće načine, uprkos činjenici što je to manje očigledno u većini socijalističkih zemalja Istočne Evrope, s izuzetkom pionirskog poduhvata Jugoslavije.

Šta upravo podrazumevamo pod nacionalnim postavljanjem problematike socijalističke misli i akcije?

a) Pre svega, nacionalno postavljanje problematike socijalizma znači da, ne samo politički već i intelektualno, glavno polje nastanka valja tražiti u kombinaciji dva niza analiza:

— u brižljivoj, objektivnoj i podrobnoj analizi odgovarajućeg nacionalnog društva koje se proučava na osnovu objektivne definicije njegovog posebnog tipa specifičnosti;

— u kritičkom komparativnom proučavanju izabranih skupina društva okupljenih oko tri glavne celine civilizacionih mo-

dela, kulturnih oblasti i nacija, što predstavlja okvir razumnog komparativizma.

b) Objektivno uzev, egzegeza klasičnih tekstova socijalizma ne može se više smatrati bitnom osnovom za razvoj socijalističke misli. Kritičko proučavanje glavnih tekstova socijalizma mora poštovati sledeća pravila:

a) prihvaćene tekstove, kako ortodoksne tako i neortodoksne, trebalo bi verovatno posmatrati kao intelektualne proizvode određene grupe u okviru stvarnih društava, u određenom periodu istorije čovečanstva, a ne kao tekstove koji sadrže otkrića i koje kao takve treba samo komentarisati;

b) mnogo je važnije shvatiti *nacionalno-kulturni okvir referenci.* Spisi Sun Tzu isto su toliko značajni za misao Mao Ce Tunga i za kinesku revoluciju kao što nam, recimo, misli enciklopedista omogućavaju da shvatimo misao Sen-Simona, Furijea, Prudona (Proudhon) i njihovih sledbenika. Dela Nguyen Trai su isto tako značajna za razumevanje vijetnamskog socijalizma vezanog za ime Ho Ši Mina, kao što nam nemačka filozofska tradicija omogućava da shvatimo filozofsku misao Marksa i Engelsa. Isto se mora reći — i to u mnogo većoj meri — za one nacije i kulturne oblasti koje su naslednici dugotrajne istorijske tradicije, pre svega za zemlje Istoka. Besmisleno je pokušavati shvatiti maoizam bez dubokog poniranja u istoriju kineske filozofije i civilizacije; nastanak nacionalnog komunizma u Egiptu, a takođe i naserizma, moguće je objasniti jedino na osnovu proučavanja izgrađivanja države i socijalne kohezije u Egiptu, počev od sedamnaestog veka. Ako na način za koji se zalažemo budemo proučavali Persiju, Indiju, Tursku, Kambodžu, afrički kontinent i Latinsku Ameriku, otkrićemo ogromno bogatstvo endogenih izvora, sposobnih da snažno aktiviraju *endogeno intelektualno stvaralaštvo socijalističkih mislilaca.*

Ovde je izuzetno važno da to ogromno bogatstvo ideja, misli i iskustava ne posmatramo orijentalistički, tj. kao egzotičnu komponentu univerzalnog naučnog socijalizma. To bogatstvo, naime, može socijalističkoj misli i akciji obezbediti (u osnovi, ali ne i jedino) nacionalne akreditive i istorijski legitimitet, što je neophodno ako ta misao i akcija treba da se bave problemom vlasti u svojim zemljama.

Takva je slika glavnih socijalističkih mislilaca Istoka koji su i danas pretežno nepoznati u glavnoj struji univerzalne socijalističke misli.

c) Treći aspekt je da uvek treba voditi računa o tome da svako socijalističko rukovodstvo koje deluje u različitim nacionalno-kulturnim uslovima biva objektivno izloženo pritiscima i ograničenjima, uslovljenim *kalupom istorijske geografije.* Spoljnu politiku ne određuje u prvom redu ideologija, već državni interes svake zemlje ili grupe zemalja.

Realpolitika nije strašilo koje treba prepustiti neprijatelju. Mogu postojati — i postoje — razne vrste socijalističke realpolitike.

4.2. Prekopavajući različita nacionalna tla socijalne dijalektike, socijalistička misao nailazi na dubinsku strukturu nacionalnih formacija, tj. na istorijsku specifičnost svakog društva. U tom slučaju se odmah i istovremeno postavlja *problem kulture* kao problem koji nastaje tokom istorije.

Za sada ćemo ostaviti po strani probleme koji se tiču pojma specifičnosti.[8]

U ovom trenutku je bitno shvatiti šta upravo podrazumevamo pod kulturnom dimenzijom socijalističke misli u procesu njena nastanka.

a) Pod kulturnom ne podrazumevamo „kulturalizam". Osnovno postavljanje problema socijalne dijalektike ostaje i dalje na snazi. Dakle, nikada nema mesta univerzalnom pristupu idealnom tipu.

b) Preobražaj našeg konkretnog sveta — pre svega ponovna pojava Istoka i, šire uzev, tri kontinenta (Azije, Afrike i Latinske Amerike) — svedoči o tome da se u nezapadnjačkim društvima odvijaju različiti procesi. Ne samo što se pojavljuju rodonačelnici autohtone misli, o čemu je prethodno bilo reči, već se zapaža nešto bitnije — postojanje različitih istorijskih puteva ljudskog, socijalnog i intelektualnog razvoja. Glavne razlike bivaju locirane oko jezgra u kojima se susreću vlast i kultura, čime se postiže socijetalno održavanje i podstiču socijalna promena, preobražaj, revolucija. Tako je evropski socijalizam, tj. marksistički marksizam kao zakoniti naslednik socijalne misli i ideologije pobedničke buržoazije, smatrao da filozofski materijalizam može, na primer, biti smatran univerzalno validnim naučnim stavom sve dok služi likvidiranju pozicije ideologije feudalizma, tj. idealističko-spiritualističke filozofske ideologije hrišćanstva. Takođe se smatralo da industrijska revolucija i kretanje ka socijalizmu označavaju „kraj filozofije". Iako je takav postupak tako i ovog puta bio sasvim opravdan, ipak je došlo do toga da je samo postojanje drugih istorija bilo jednostavno zaboravljeno, ispušteno, negirano. Na primer, u Kini i u mnogim delovima Azije, religija nije delovala kao središnji faktor, a i kada je to bio slučaj, ona se zaodevala u ruho nacionalne ideologije (šintoizam). Nasuprot tome, u zemljama islama religija je poprimila oblik najopštijeg okvira nacionalne kulturne tradicije, uspevajući da odbrani svoj identitet suočena

[8] Videti: *Le Concept de Spécifité Positions*, „L'Homme et la Société", br. 37—38, 1975, str. 25—35; *Un itinéraire sociologique: le concept de 'renaissance nationale'*, „L'Homme et la Société", br. 12, april—jun 1969, str. 3—16; *La Dialectique Sociale*, Le Seuil, Paris, 1972, str. 480; *Le Concept de Spécifité*, „Economie et Humanisme", mart—april 1974, 216, str. 34—7; *The Concept of Specificity in Civilization and Culture*, „Cultures", br. 3, decembar 1975; *Al-Khonçonçiyya wa'l-aç alah* (Specificity and Authenticity), referat na simpozijumu „The Crisis of the Civilizational Renaissance in the Arab World", Kuwait, april 1974; *Al-Arab*, XXII (1974), br. 5, 41—43; *Le Concept de Spécificité: Positions*, „L'Homme et la Société", br. 37—38, 1975, str. 25—35; *Spécificité et Théorie sociale*, kolektivan rad, ed. A. Abdel-Malek, Anthropos, Paris, 1976.

sa humanističkim Zapadom, počev od vremena krstaša pa sve do epohe imperijalizma. Razume se, ona je, kao i sve ostale religije, zadržala specifičnu ideologiju. Drugi, složeniji problemi, nastaju u delu Afrike južno od Sahare. Mi smo danas svedoci ponovne pojave hrišćanskog populizma u Latinskoj Americi. Iz toga proizlazi zaključak da bi trebalo pristupiti komparativnoj kritičkoj analizi uloge filozofije i religije u raznim civilizacijama i kulturama, a sve to u cilju da se shvati kako postoji razlika između postavljanja tog problema u zapadnoevropskoj istorijskoj tradiciji i u drugim delovima sveta. To bi, sa svoje strane, okončalo apsurdne anateme, uprošćavanja, nerazumevanja itd...

c) U ovom trenutku se čini da bi bilo od velike važnosti preispitivanje relevantnosti teza socijalističke misli na Istoku i na Zapadu. Već smo pomenuli Sultana Galijeva i njegove drugove, a nikoga ne treba podsećati na istorijski značaj misli Mao Ce Tunga.

Međutim, veoma je mali broj onih socijalista koji su uočili paralelan identitet misli Antonija Gramšija (Antonio Gramsci) i Mao Ce Tunga. Naime, Gramši se u osnovi bavio problematikom ostvarivanja socijalizma u savremenoj, postrizorđimentovskoj Italiji, a to je značilo da se moralo shvatiti kako socijalizam može osvojiti primat jedino ako krene putem ostvarivanja nedovršenog zadatka nacionalno-kulturnog ujedinjenja, i to u populističkom smislu. Otuda eminentna uloga italijanskog marksizma u kulturi, njegova pionirska uloga u regionalnom pokretu, prelazak s policentrizma na „istorijski kompromis". Istorijski blok vlasti se više ne shvata na manihejski, građanskoratni način, jer se budućnost može izgraditi jedino ako se strpljivo okupljaju organski intelektualci glavne nacionalno-kulturne tradicije u zemlji. Upravo takav je, počev od 1940. godine, bio put koji je naznačio i projicirao komunistički pokret u Egiptu, okupljen oko njegovog osnivača Shohdi ʼAtiyyah al-Shafe'i; taj put je vodio ka koncepciji nacionalnog fronta i temeljnoj strategiji arapskog progresivnog pokreta okupljenog oko Gamala Abdela Nasera.

4.3. Ovde se upravo povezujemo s ključnom oblašću *političke vlasti*. Skoro da nije potrebno napominjati kako je u savremenoj politici došlo do ogromnog jačanja državne vlasti i uloge armije. Nasuprot populističkom utopizmu, ogroman polet nauke i tehnologije, kao i njihova primena u industriji i naoružanju, pojava elektronike i atomskih nauka, praćena mas-medijima — dali su danas državi iz osnova drugačiju funkciju u korišćenju vlasti. Osnovni sadržaj vlasti i dalje je ostalo racionalno korišćenje nasilja radi očuvanja društvenog poretka. Ali umesto mehanicističkog odnosa između načina proizvodnje-klase-predstavništva- državne vlasti, došlo je do izuzetno složene situacije. Država svuda nastavlja da obavlja svoju tradicionalnu ulogu, ali istovremeno stiče sve veće ekonomske i kulturne funkcije. U stvari, država više no ikada predstavlja hegemonsku političku klasu koja deluje s mnogo širim stepenom autonomije u odnosu na svoju društveno-ekonomsku osnovu. Istovremeno je vrlo mnogo porasla uloga armije,

kako na unutrašnjem tako i na spoljnjem planu. To je jasno svima (videti odeljak 4.4. u nastavku). Iz toga proizlazi da socijalistička misao, ako želi da se bavi konkretnim preobražajem stvarnog sveta, mora da se vrati na problem političke vlasti, posmatran sa filozofskog i objektivno organizacionog stanovišta. Ideološku, etičku ocenu loših strana vlasti — države, birokratije, vojnih krugova — treba smatrati detinjarijom. Zlo se može otkloniti jedino pomoću objektivne stvarnosti. A objektivna stvarnost u domenu vlasti tiče se restrukturiranja vlasti u skladu s adekvatnom, što manje monotonom političkom filozofijom.

4.4. Drugi stupanj industrijske revolucije (pogrećno nazvan naučnom i tehnološkom revolucijom), povezan s ponovnom pojavom Istoka u središtu tri kontinenta — doveo je do *globalne borbe za vlast,* i to u razmerama koje su nepoznate u dosadašnjoj istoriji čovečanstva. Svakodnevne dimenzije svetske politike čine kontrola okeana, osvajanje stratosfere i ostalih planeta, energije, sirovina i hrane kao svojevrsno oružje, atomska pretnja, geopolitika. To su glavni vidovi ispoljavanja politike u naše vreme. Iz toga proizlazi da uloga vojne sile u egzogenom globalnom krugu socijalne dijalektike ima ogroman značaj. Pred socijalističkom mišlju otkriva se polje od vitalne važnosti; njen je zadatak da izađe s validnim nizom alternativa kojima se suprotstavlja proizvodnji glavnih centara za vojne studije na Zapadu. Pri tome socijalistički mislioci treba da se prihvate razrade novih teorija o narodnom ratu, o narodnooslobodilačkim ratovima, o opštenarodnoj odbrani itd. Takve teorije bi predstavljale glavnu komponentu u ukupnom preispitivanju *vojne dimenzije politike,* posmatrane sa socijalističkog stanovišta.

4.5. Dimenzija *filozofskog traganja* morala bi iznad svega da bude prisutna. Rastuće osećanje krize u društvima Zapada sve više se povezuje s krizom civilizacije (kriza normi, vrednosti, čovekovog lika, civilizacione projekcije), a u mnogo manjoj meri se doživljava kao kriza funkcionisanja kapitalističkog ekonomskog sistema koji lakše izlazi na kraj s teškoćama no što se to obično misli. Izazov koji dolazi s Istoka ne poprima oblik „veće proizvodnosti za bolju potrošnju" (kako su to predviđali zapadni socijalisti). Naprotiv, taj izazov se usredsređuje na kulturnu revoluciju, na nacionalnu i kulturnu renesansu. Sada se naširoko postavljaju problemi za koje smo predlagali da budu proučavani u okviru teme — *civilizaciona projekcija, razrada civilizacione strategije koja bi bila definisana u skladu s raznim istorijsko-kulturnim specifičnostima.*

Na kraju krajeva, socijalistička misao se sigurno ne može baviti stahanovizmom i razvojem, tehničkom primenom nauke u proizvodnji i ekonomskom decentralizacijom, sužavanjem državne vlasti i povratkom na prve zametke društvenog razvoja.

Iznad svih borbi za vlast, koje danas besne širom naše planete, u centru pažnje treba da se nalaze sama koncepcija naše

ljudske odiseje, lik čoveka, modeli ljudskih i društvenih odnosa, odnos između čoveka i dimenzije vremena: jednom rečju, razne vrste dobrog života koji se može izgraditi u uslovima različitih civilizacija i kultura. Ne samo policentrizam već nacionalno-kulturni pluralizam koji kroz čitav niz postojećih političkih, filozofskih i nacionalnih razlika dovodi do približavanja teorijskih i političkih procesa usmerenih ka ljudskoj budućnosti.

Ukoliko ne želimo da izneverimo našu misiju, prodor socijalističke misli mora biti formalno upravljen ka tim ciljevima, pri čemu bismo ekonomizam ostavili njegovim pristašama, a kosmopolitizam bacili u zaborav. To je put potvrđivanja primata politike u domenu socijalističke misli i akcije.

Ele Alenius (Helsinki)

Demokratski put socijalističkog preobražaja u Finskoj*

U Finskoj, koju na ovoj konferenciji predstavljam, sve više raste interesovanje za nove vidove razvoja socijalističke strategije. U ovom pokušaju analiziranja socijalističke strategije, međutim, ne govorim u ime ma koje organizacije, već iznosim samo svoje lične poglede na problem, i to uglavnom iz perspektive finskog iskustva. Smatram da je veoma dobro što se održava ovakva konferencija. Želeo bih da izrazim najiskreniju zahvalnost jugoslovenskom Komitetu koji je konferenciju pripremio.

Vreme je, zaista, da se razmatraju glavna strateška pitanja socijalizma i na ovakvim konferencijama, umesto da se to prepušta samo, na primer, partijskim kongresima ili međupartijskim razgovorima. Ovaj način omogućava relativno visoki stepen nezavisnog iznošenja mišljenja.

Kada sam rekao da ću pitanja socijalističke strategije razmatrati sa stanovišta finskog iskustva, time nisam mislio da ću analizirati specifične političke probleme Finske. Naime, posmatrano iz finske perspektive, problemi strategije socijalističkih snaga su u sušti-

* Ovaj naslov je dala redakcija Organizacionog komiteta prema sadržaju referata, budući da to autor nije učinio.

ni povezani sa onim problemima sa kojima se susreću socijalističke snage u zapadnoj Evropi uopšte. Otuda ću nastojati da razmotrim strateške probleme socijalizma u zapadnoj Evropi, posmatrane kroz finsko iskustvo. Finska je zapadnoevropska, relativno razvijena kapitalistička zemlja, u kojoj je bilo moguće, poslednjih godina, postići da celokupna levica, uključujući i komuniste, učestvuje u vladi. Istovremeno, potrebno je da pomenem da je na moje koncepcije uticala okolnost što sam, kao socijalista, za sve vreme od završetka drugog svetskog rata zajedno sa komunistima delovao u političkoj organizaciji Demokratski savez finskog naroda.

Prilikom razmatranja socijalističke strategije u našoj zemlji, naravno, mi smo izučavali i iskustva izgradnje socijalizma u Sovjetskom Savezu i u ostalim socijalističkim zemljama.

Socijalizam je do danas ostvarivan u određenim istorijskim prilikama i u okviru određenih materijalnih preduslova. Osim u dva slučaja, prelazak u socijalizam ostvaren je u zemljama koje su bile ekonomski nerazvijene, i uopšte u uslovima u kojima su demokratske tradicije bile relativno slabe. Istoriju socijalizma do danas karakterišu u znatnoj meri ekonomski nizak početni stupanj, uticaj faktora međunarodne zategnutosti i usredsređivanje na odbranu socijalizma od neprijateljskog kapitalizma. Borba je bila oštra. Postignuti su mnogi značajni rezultati, ali su pravljene i greške.

Na tim iskustvima, koja sam pomenuo, mora se učiti, ali je očigledno da je svet danas u mnogo čemu drugačiji od vremena pre skoro 30 ili 60 godina. Zbog toga strategija socijalizma u današnjoj zapadnoj Evropi ne može da kopira rešenja koja su iznalažena u svoje vreme u zemljama što su stupale na put socijalizma. Moraju se tražiti nova.

U kapitalističkim zemljama zapadne Evrope osnovno pitanje strategije socijalističkih snaga je kako ostvariti socijalistički preobražaj u modernom, ekonomski razvijenom društvu, i u uslovima u kojima je politička demokratija relativno razvijena i široko prihvaćena. Ključno pitanje je kako postići da većina naroda prihvati socijalističke ciljeve, da podrži i primenjuje socijalističku politiku; drugim rečima, kako pridobiti većinu naroda da prihvati socijalističku politiku kao svoju.

Čini se da pozicija socijalističke politike u zapadnoj Evropi danas stupa u novu istorijsku fazu. Socijalistička teorija i filozofija rođene su u Evropi. One su bile u svoje vreme zahvaćene procesom demokratizacije, koja je otpočela francuskom revolucijom, Ali, kada je socijalizam postao realnost u Rusiji i kada je fašizam zapretio Evropi, jedan od centralnih zadataka socijalističkih snaga u zapadnoj Evropi bio je da pomognu novorođenom socijalizmu u Sovjetskom Savezu, a zatim, posle drugog svetskog rata, i u drugim socijalističkim zemljama. Sada je došlo vreme da se usredsredimo na to kako ostvariti socijalizam i u zapadnoj Evropi, odnosno nužno je izgraditi strategiju borbe za socijalizam u razvijenom društvu.

Kada se pitanje ovako formuliše, to ipak ne znači da bi strategija socijalističkih snaga u zapadnoj Evropi trebalo da bude odvojena od globalnih problema socijalizma. Najvažnije pitanje za sve

socijalističke snage je očuvanje svetskog mira i atmosfere popuštanja međunarodne zategnutosti. Mir u svetu je vrednost — sama za sebe i za sve. Istovremeno, učvršćujući mir i smanjujući trku u naoružavanju, oslobađaju se materijalni i intelektualni resursi da bi se upotrebili za dobro čovečanstva i doprineli slabljenju reakcionarnih snaga.

Usredsređivanje na pitanje kako ostvariti socijalizam u zapadnoj Evropi je, takođe, važno i kao globalno shvaćeno. Evropa je imala, i ubuduće će imati, veliki uticaj na ostali deo sveta. U izgradnji socijalističke strategije u zapadnoj Evropi moraju se uzeti u obzir činjenice vezane za osobene uslove zapadne Evrope, a koje samo socijalističke snage zapadne Evrope mogu najbolje da razumeju i ocene.

U Finskoj je sa interesovanjem praćeno, na primer, kako je Komunistička partija Italije, poslednjih godina, istakla „istorijski kompromis", koji podrazumeva saradnju u vladi sa hrišćanskim demokratima. S druge strane, u Francuskoj je shvaćeno da je jedno od centralnih pitanja u toj zemlji ostvarivanje saradnje cele levice. Oba ova polazišta su važna za Finsku, jer smo i mi smatrali osnovnim, s jedne strane, razvijanje zajedničke saradnje između partija levice, a, s druge, formiranje zajedničkog vladinog fronta od snaga levice i centra. Međutim, na saradnju snaga na levici gledali smo kao na osnovno pitanje u stvaranju širokog demokratskog fronta. Danas Demokratski savez finskog naroda, koji uključuje komuniste i socijaliste, predstavlja nešto manje od 20 odsto birača, a Socijaldemokratska partija oko 25 odsto.

Ako upoređujemo našu situaciju sa stanjem u Francuskoj, možemo reći da je u Francuskoj levica uspela da izgradi zajednički vladin program, pa je sada cilj da levica uđe u vladu, dok je u Finskoj levica ušla u vladu, ali nije bila u stanju da izgradi zajednički program.

Možemo, takođe, da naglasimo da je nepostojanje zajedničkog programa levice jedan od osnovnih nedostataka sa gledišta društvenih reformi u našoj zemlji, a pogotovu u borbi za socijalizam. Međutim, smatram da je naše učešće u vladi u Finskoj, u današnjim uslovima, važan korak napred sa gledišta socijalističke strategije, jer na taj način nastojimo da stvorimo preduslove da socijalističke snage stalno učestvuju u vladi, a uz to gradimo temelje za razvoj saradnje i u pravljenju programa.

Što se tiče Finske, treba imati u vidu da je u najtežim godinama međunarodnog hladnog rata najoštrija politička borba vođena u stvari u levici, kada su socijaldemokrati pružali najsnažniju podršku buržoaskim snagama protiv komunista i socijalista. Na taj način je granica fronta bila povučena unutar radničke klase. Ova situacija je bila u toj meri beskompromisna da — kada je 1958. godine ostvarena prvi put u istoriji nezavisnosti naše zemlje leva većina u finskom parlamentu, buržoaske snage nisu imale potrebe da se zbog toga zabrinu, jer su socijaldemokrati odmah izjavili da neće stupiti ni u koji vid saradnje sa narodnodemokratskim pokretom.

Sadašnja situacija je u mnogo čemu drugačija. Otpočela je era izgradnje saradnje između partija na levici, iako taj proces zahteva dosta vremena. Istovremeno, bili smo u stanju da stvorimo zajednički radnički sindikalni pokret. Iako su nadmetanja između socijaldemokrata i nas veoma oštra i u ovom pokretu, sindikalni pokret je dvostruko brojčano povećan, snažniji je nego što je ikad bio.

Učestvujući u vladi između 1966. i 1971. godine, uspeli smo da izmenimo određene odnose koji su bili duboko rašireni u narodu, a istovremeno smo oborili izvesne argumente koji su dugo bili korišćeni protiv nas. Jedno od važnih dostignuća bilo je uklanjanje straha da naše učešće u vladi predstavlja katastrofu, sa gledišta života i demokratije koji su u narodu usvojeni. Sada se i u širokim krugovima naroda smatra sasvim prirodnim da i mi možemo da budemo jedna od partija u vladi. Tvrdnja: da ako socijalisti i komunisti jednom uđu u vladu, neće nikada više odsustati od vlasti, pokazala se, takođe, netačnom. Mi smo bili u vladi četiri godine, zatim u opoziciji pet godina, a sada smo ponovo u vladi

Ovo su neke promene koje su se zbile u političkim odnosima u našoj zemlji. Ali osnovno pitanje je, naravno, kakvi se praktični rezultati mogu postići na ovoj osnovi. Da li mi samo idemo ukorak sa buržoaskom politikom potvrđujući fleksibilnost kapitalizma u sadašnjim uslovima, ili zaista stvaramo novu osnovu za dublje promene u društvu? Da li smo zaista bili u stanju da klasnu borbu i borbu za socijalizam dovedemo do novog nivoa — do vlade? Samo će vreme dati odgovor na sva ova pitanja.

Po mom mišljenju, veoma je važno da u svojoj strategiji socijalističke snage zapadne Evrope realistički ocene tendencije razvoja u privredi kapitalističkog sveta, kao i da imaju u vidu zahteve za društvenom promenom koji se ističu u politici miroljubive koegzistencije.

Iako ima puno opravdanja da se govori o opštoj krizi kapitalizma, veoma je bitno da se shvati da je kapitalizam, suočen sa izazovom socijalizma, sposoban za znatna prilagođavanja. Neposredno posle drugog svetskog rata očekivalo se da će privreda kapitalističkog sveta doživeti oštru krizu u trenutku kada se ratna privreda bude prestrojavala na mirnodopske uslove, kada se ogromne armije budu demobilisale i kada otpočne dezintegracija kolonijalnog sistema. Smatralo se verovatnim da kapitalizam, koji je doživeo oštru depresiju početkom tridesetih godina, a zatim prošao kroz takozvani period stagnacije, neće biti u stanju da obezbedi odgovarajuću zaposlenost i uslove života radničkoj klasi u kapitalističkim zemljama, što će voditi pojačanju klasne borbe i rastućem pritisku za menjanje sistema.

Međutim, kapitalizam je tokom tri decenije održao relativno visoki stepen ekonomskog rasta. Istina, povremeno je dolazilo do delimičnih kriza. Tek u poslednje dve godine kapitalistička svetska privreda je doživela najveći pad od drugog svetskog rata do danas.

Iako u okviru OECD danas ima više od 15 miliona nezaposlenih, ni ova recesija se ni izdaleka ne može porediti, što se tiče proizvodnje, sa „svetskom depresijom" iz tridesetih godina. U pogledu

bruto proizvoda, danas se govori ili o „nultom porastu" ili u jednom broju zemalja o padu za nekoliko procenata, u poređenju sa pokazateljima iz prethodne godine. Poređenja radi, treba imati u vidu da je tridesetih godina proizvodnja u mnogim zemljama, uključujući i Sjedinjene Američke Države, pala za više desetina procenata. Naravno, nama su poznati faktori koji su doveli do toga da kapitalizam postigne ovakav porast. Između ostalog, ekstenzivno i kontinuirano takmičenje u naoružavanju, kao usmerivač i stalni regulator potražnje, podstaklo je razvoj privrede Sjedinjenih Američkih Država. Privredna politika zapadne Evrope je, takođe, bila bitno drugačija u poređenju sa stanjem iz 1930-tih godina. Pojavili su se mnogi novi faktori potražnje, stvorena su zajednička tržišta i ogromno narastao naučni i tehnološki razvoj. Pored toga, bilo je i lokalnih ratova i cikličnih fluktuacija vezanih za te ratove. S druge strane, mora se imati na umu da, iako je nivo proizvodnje bio relativno visok, takozvana raspodela bogatstva bila je neravnomerna.

Otuda se, u odnosu na privredu, strategija socijalističkih snaga zapadne Evrope može temeljiti na dve različite osnovne premise. Nju je mogućno graditi na premisi da se u kapitalističkoj svetskoj privredi može očekivati u relativno kratkom vremenu tako duboka depresija i krah da se sa rastućom masovnom nezaposlenošću i opštom beznadežnošću situacija može zagrejati do tačke revolucije, ili, pak, na uverenju da se ovo, uprkos svemu, još zadugo neće dogoditi.

Može se samo nagađati u kojoj meri je opravdana pretpostavka da će kapitalistička svetska privreda u bliskoj budućnosti dospeti u krizu, stvarajući revolucionarnu situaciju. Ako bi bila stvorena ovakva situacija, socijalističke snage će tada imati sopstvena socijalistička rešenja. Ali, da li je opravdano strategiju graditi samo na ovoj eventualnosti? Mora se računati i sa drugačijim razvojem.

Očigledno je da će kapitalistička privreda i nadalje biti izložena raznim delimičnim krizama, kao što su, na primer, valutne krize, teškoće u platnom bilansu i visoka stopa inflacije i nezaposlenosti. Treba dodati da se u poslednje vreme zapaža da teškoće ove vrste počinju da se uvećavaju. Između ostalog, visoka stopa inflacije i nezaposlenosti već se javlja kao savremeni fenomen. Okolnost da se inflacija i nezaposlenost povećavaju u vreme kada se tehnologija i sposobnost proizvodnje neprestano razvijaju, svedoči o tome da se kapitalistička privreda približava periodu poremećaja, sa sve češćom frekvencijom i sve većim intenzitetom. To, takođe, znači opadanje ekonomskog rasta u dužem vremenskom periodu, uprkos sve većoj sposobnosti za proizvodnju. Na ovu situaciju će, dalje, uticati i činjenica da u budućnosti Zapad neće više moći da zasniva svoj ekonomski rast na isti način kao ranije, na jeftinoj energiji i sirovinama uvezenim iz „trećeg sveta". Energetska kriza upozorava na to. Iako se čini da se upravo sada kapitalistička privreda počinje da oporavlja, to ne bi trebalo da utiče na ovu tendenciju.

Međutim, ne može se pretpostaviti da će to značiti, samo po sebi, slom kapitalističke privrede. Kapitalističke snage će na sve načine nastojati da to spreče, a strah naroda od krize i njihova želja da

sačuvaju životni standard uticaće na zahteve u odnosu na ekonomsku politiku. Pitanje je samo koliko će dugo biti moguće zadržati se na fazi čak najsporijeg rasta a da se ne dovedu u pitanje osnove kapitalističkog društva.

U ovom trenutku očigledno je da sve više ljudi počinje da shvata neophodnost promena osnovâ društva. Ali mnogi ne znaju u kom pravcu bi njihovi napori trebalo da budu usmereni, mnogi se plaše mogućih posledica jedne socijalističke promene. U ovom kontekstu, osnovno pitanje koje se socijalističkim snagama nameće jeste da li one imaju mogućnosti da ukažu, na ubedljiv način, koji uliva poverenje, na promene u strukturi društva koje bi većina naroda bila u stanju da prihvati kao napredak u razvoju privrede i kao poboljšanje životnog standarda i, prema tome, bila spremna da ih usvoji. To je ono čemu socijalističke snage danas moraju da teže.

Ovo što sam rekao znači da treba insistirati na otpočinjanju strukturalnih promena kapitalističkog društva demokratskim sredstvima. Osnovno je u demokratskom socijalizmu da se na ovaj način nastoji da ostvari postepeni prelaz ka novom socijalističkom društvu. Bitan sastavni deo politike ove vrste je uspostavljanje saradnje između onih demokratskih snaga čiji direktni interesi nisu povezani za interesima privatnog kapitala i monopola. Pošto su kapitalisti u eri državno-monopolističkog kapitalizma koristili državu za svoje interese, situacija mora biti direktno obrnuta, tako da demokratske snage koriste moć države u prilog većine naroda u cilju izgradnje novog društva.

Prelaz u socijalizam na ovaj način može, bez sumnje, i duže potrajati. Ali je prednost u tome da će se uvek raditi u saglasnosti sa voljom većine naroda. Pored toga, mogućnosti koje neki drugi put nudi čine se u sadašnjim okolnostima veoma male.

Opredeljivanje za demokratski put u socijalizam je, takođe, u zapadnoj Evropi opravdano upravo iz razloga međunarodne politike. Ostvarivanje principa miroljubive koegzistencije, kao i vođenje računa o realnostima politike svetske bezbednosti postavljaju svoje posebne zahteve u procesu nastojanja da se društvo izmeni. U ovom pogledu situacija je u osnovi različita u odnosu na onu od pre nekoliko decenija. Međunarodna ravnoteža u politici bezbednosti je faktor koji, ako je u jednoj oblasti poremećen, može da dovede do ozbiljnih posledica i drugde.

Iako u principu svaka zemlja ima pravo da menja svoj društveni sistem kada većina njenog naroda to želi, moraju se, ipak, imati u vidu i okolnosti politike bezbednosti i kontraakcije drugih zemalja. Ovde je od odlučujuće važnosti kako će se narodi u drugim zemljama odnositi prema promenama društvenog sistema u nekoj zemlji; da li je do te promene došlo u saglasnosti sa slobodnom voljom većine naroda, ili pak putem spoljnog pritiska i uz pomoć sa strane? Taj odnos zavisi delimično i od toga da li će druge zemlje osećati da su njihovi interesi bezbednosti ugroženi, i da li će zbog te promene doći do nove međunarode zategnutosti.

Otuda, sveobuhvatna razmatranja nacionalne i međunarodne politike, koja su zasnovana na sadašnjim uslovima, govore u prilog tvrdnji da je demokratski socijalistički put za promenu društvenog sistema centralno pitanje socijalističke strategije u zemljama zapadne Evrope.

Na pitanje — šta politika demokratskog socijalističkog puta znači u praksi, nije sasvim jednostavno odgovoriti. U svakom slučaju važno je imati u vidu da to ne mogu biti gole fraze niti kratkoročna taktika. To bi se ubrzo osvetilo. Takođe je apsolutno neophodno da se u sprovođenju demokratskog puta bude krajnje dosledan. Samo će se na taj način stvoriti preduslovi da se kod većine naroda stekne poverenje, koje je neophodno u kretanju ka novom socijalističkom društvu, korak po korak.

Takođe je očigledno, kada su demokratski put i dosledno poštovanje principa demokratije izabrani kao strateška osnova, onda će socijalističko društvo kome se teži biti demokratsko i u saglasnosti sa voljom većine.

Izbor demokratskog puta automatski podrazumeva da svaki narod može sam da bira način na koji želi da ostvari društvene promene. Otuda su koncept demokratskog puta, s jedne, i princip da svaki narod ima pravo da bira svoj sopstveni put, s druge strane, nerazdvojno povezani. Kada se postavlja pitanje o tome da li je naglašavanje prava svakog naroda na sopstveni put u socijalizam u sukobu sa međunarodnom solidarnošću radničke klase, može se odgovoriti da to nije slučaj, jer su demokratija i pravo naroda na samoopredeljenje inherentni sa međunarodnom solidarnošću.

Iz zahteva za konzistentnošću proizlazi da demokratski put u socijalizam mora da znači napredak, u odnosu na već dostignuto, u borbi radničke klase u uslovima kapitalističke demokratije, i u odnosu na ono što većina naroda smatra važnim. Otuda, na primer, tajno glasanje i jednako pravo glasa, kao i postojanje različitih alternativa u izborima i prava na opoziciju — veoma su bitni. Pitanje višepartijskog sistema mora, takođe, biti posmatrano iz ove perspektive. Pravo raznih partija na postojanje mora biti obezbeđeno i u socijalističkom društvu. Istovremeno, mora se nedvosmisleno obezbediti raznim partijama da imaju jednaka politička prava.

Napred pomenuto daje odgovor i na pitanje vodeće pozicije jedne ili druge partije. Pozicija ove vrste može biti ostvarena samo uz postojanje svih jednakih demokratskih prava. U principu i u praksi to znači da jedna partija može da bude vodeća snaga u naporima za ostvarivanje socijalne obnove samo u onoj meri i samo dotle dok većina naroda to želi. Istovremeno, ovo je povezano i sa činjenicom da najveću vlast odlučivanja u društvu ima jedno telo, kao što je parlament, koji je tumač i predstavnik slobodno izražene volje celokupnog naroda, a ne pojedinačne partije.

Pošto je i istorijski zadatak radničke klase da ostvari promene u društvenom sistemu naglašen u socijalističkoj teoriji, očigledno je da će u realizovanju demokratskog puta radnička klasa biti osnovna društvena snaga. Međutim, pri opredeljivanju za demokratski put u socijalizam mora se, takođe, imati u vidu i značaj pojedinca.

Cilj je — socijalističko društvo u kome je ljudsko dostojanstvo vrhovna vrednost, i u kome je sloboda ličnosti garantovana. Uostalom, zbog naroda se i nastoji da se izvrši društvena promena.

Naglašavajući konzistentnost demokratskog puta u socijalizam lako je, takođe, dati i jasan odgovor na pitanje, koje se danas često postavlja: naime, da li je moguć povratak od socijalizma u kapitalizam ili ne? Buržoaski krugovi ističu da će demokratski put biti napušten onog časa kada narod bude hteo da se odrekne izgradnje socijalizma. Kako se na demokratskom putu rešenja donose uvek uz saglasnost većine, onda je očigledno da ako većina želi da promeni izvesna rešenja, da će tako i biti.

S druge strane, mora se u vezi sa ovim imati u vidu da je cilj ostvarivanje takvih strukturalnih promena u društvu koje će obezbediti da se eliminišu manjkavosti sadašnjeg društva i povećaju prava naroda. U tom slučaju teško je pretpostaviti da bi narod poželeo povratak sa ovakve generalne linije na stari sistem, iako se mogu javiti želje za korigovanjem pojedinačnih rešenja. Zbog toga je opravdana pretpostavka da se neće nametnuti problem povratka na stari sistem ako se sledi ovakav put; pre će se javiti problem kako na najbolji način razvijati društvo u svakoj etapi, u saglasnosti sa opštim društvenim i ljudskim težnjama.

Pre svega, politika demokratskog socijalističkog puta znači proširenje demokratije na privredu. Postoje dva osnovna puta koja vode ovom cilju: ili nacionalizacija ili realizacija takve politike rasta privrede u kojoj će se povećavati neposredna uloga društva u proizvodnji i u stvaranju kapitala. Nacionalizacija je najbrži put — ako za to postoje političke pretpostavke. Politika rasta je sporija i složenija. U toj politici moraju se koristiti društvena sredstva kojima se može uticati na stvaranje kapitala, usmeravanje investicija i uopšte na raspodelu nacionalnog dohotka. Politika rasta ove vrste može se nazvati demokratizovanom politikom rasta.

Drugo centralno pitanje u oblasti demokratizacije privrede je povećanje prava radnika u odlučivanju. U više zapadnoevropskih zemalja danas se govori o ciljevima vezanim za radno mesto i industrijsku demokratiju. Njihovo ostvarenje će, naravno, značiti unapređivanje demokratije, ali će ono ostati nedovršeno u društvenom smislu ukoliko ne bude praćeno i povećanjem društvenog vlasništva. Ova dva pitanja su nerazdvojno povezana. Očigledno je da u zemljama u kojima se ostvaruje demokratizacija privrede, jedan broj sistema, uključujući sistem jugoslovenskog samoupravljanja, nudi adekvatna iskustva, kojima zemlje zapadne Evrope treba da posvete pažnju.

Pre nego što se krene ovim putem društvenih promena moraju se stvoriti uslovi za to. Ovde je centralno pitanje da se stekne opšte poverenje u to da demokratski put u socijalizam nije privremena taktika, već istinska i trajna osnova političke linije zasnovane na realnostima zapadne Evrope.

Ovo je, očigledno, jedan od najvažnijih političkih faktora koji obezbeđuju mogućnost uspostavljanja široke i trajne saradnje između demokratskih snaga, a time i učešće ovih snaga u vladi. Pitanje

koje je sa ovim povezano je saglasnost o zajedničkom programu ili o generalnoj liniji razvoja društva.

Sve napred rečeno je bio pokušaj da se ukratko izraze neke misli o strateškim problemima socijalističkih snaga u zemljama zapadne Evrope, pretežno u smislu sagledavanja šta bi ove socijalističke snage same trebalo da učine. Sasvim je različit, krupan problem, u koji ovde neću dublje ulaziti, kakav će odnos krupni kapital svake zemlje i međunarodni kapitalizam imati prema demokratiji u slučaju da politika demokratskog socijalizma počne da dobija sve veću podršku i ako postane faktor najdubljeg menjanja društva. U tom smislu postoje, takođe, opasnosti.

Na misli koje sam ovde izneo uticale su osobenosti finske političke situacije. Sa gledišta budućnosti socijalizma u svetu posebno je važna činjenica da su velike komunističke partije u Italiji i Francuskoj nedavno stavile snažan naglasak na važnost demokratskog puta u socijalizam. Ostvarivanje zajedničkog programa francuske levice i njihova saradnja, kao i pokušaj u Italiji da se stvori široki demokratski front, uz sve snažniju podršku naroda, poučni su i inspirativni primeri za socijalističke snage i u drugim kapitalističkim zemljama.

Osnovna strateška pitanja socijalizma u zapadnoj Evropi sada pobuđuju najveće interesovanje. Međunarodna zategnutost, kojom je Evropa bila dugo zahvaćena, sada se smanjuje. Konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi stvorila je novu atmosferu mira i međunarodne saradnje na našem kontinentu. Pravo svih naroda na odlučivanje o svojim stvarima, bez mešanja sa strane, naglašeno je u zaključcima ove konferencije. Perspektiva razvoja kapitalističkih zemalja nije ružičasta, i narodi traže nova rešenja. Zadatak je socijalističkih snaga da ukažu na rešenja koja odgovaraju uslovima zapadnih zemalja i koja će biti u skladu sa željama i težnjama naroda tih zemalja.

Kako će se ovakva strategija izgrađivati? Šta će ona sadržati? To su pitanja koja sve više narodâ želi da zna. Došlo je vreme da sve snage koje u zapadnoevropskim zemljama teže socijalizmu povedu široke i otvorene rasprave.

Ova konferencija upravo upućuje na ovakvu vrstu diskusije. Zato je potrebno izraziti zahvalnost jugoslovenskim organizatorima, predstavnicima zemlje koja će biti domaćin nastavka Helsinške konferencije, i u kojoj će se učesnici Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi, održane u Helsinkiju, ponovo sresti, u atmosferi saradnje i bezbednosti.

Monty Johnstone (London)

Socijalizam i demokratsko sprovođenje političke moći

U početku je glavna kontroverza oko socijalizma bila vezana za ekonomska pitanja. Apologeti kapitalizma su dokazivali da će društveno vlasništvo biti neefikasno u poređenju sa dinamičkom prirodom privrede u kojoj vlada „slobodno preduzetništvo". Kada su boljševici, 1917. godine, osvojili vlast, Čerčil je izjavio da će socijalistička privreda, koju su oni (boljševici) nastojali da stvore, nužno potpuno paralisati ekonomski život Rusije. I danas se, naravno, još vode diskusije o respektivnim ekonomskim prednostima socijalizma i kapitalizma. Međutim, u onoj meri u kojoj je u sve većem broju zemalja socijalističko ekonomsko planiranje pokazivalo svoju efikasnost, u toj meri su protivnici socijalizma sve više pomerali težište svojih argumenata na pitanja demokratije u socijalističkom društvu. Kapitalistički političari i publicisti zemalja buržoaske demokratije tvrde da bi socijalizam značio ograničavanje političkih prava i sloboda koje u tim zemljama danas postoje i da bi doveo do usredsređivanja političke moći u rukama male vladajuće grupe nad kojom se ne bi mogla vršiti efikasna demokratska kontrola.

Da su tu bila posredi samo kapitalistička propaganda i njena notorna antisocijalistička izvrtanja i preterivanja, ne bi se vodile

veoma žustre debate o socijalističkoj demokratiji do kojih je dolazilo poslednjih dvadeset godina, kako u međunarodnom komunističkom pokretu tako i u širim krugovima bliskim socijalističkoj misli. Međutim, otkrića Dvadesetog kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza, kao i razvoj događaja i pojave u određenom broju socijalističkih zemalja nakon tog kongresa, pokazuju da je opasnost od neopravdane koncentracije moći u socijalističkom društvu sasvim realna. Istina je da su ekstremni oblici političkog ugnjetavanja i arbitrarnog terora, koje je sprovodio Staljin a koji su na inicijativu Komunističke partije Sovjetskog Saveza okončani nakon njegove smrti, povezani sa zaostalošću, izolovanošću i kapitalističkim vojnim pretnjama, što je sve uticalo na zaustavljanje sovjetskog razvoja. Ekonomska i kulturna zaostalost i nemaština sasvim izvesno uslovljavaju javljanje izraženijih pritisaka u pravcu snaženja birokratije. Takvi pritisci, međutim, postoje i u razvijenim industrijskim zemljama, što je uočio i Michels kada je formulisao takozvani „gvozdeni zakon oligarhije" na temelju analize nemačke socijaldemokratije pre prvog svetskog rata. Nije reč, u stvari, o nekom „gvozdenom zakonu", ali svakako o vrlo jakoj tendenciji, zapaženoj čak i u zemljama sa visoko razvijenom industrijom i razvijenim radničkim pokretom, tendenciji koja može, usled birokratizma i tehnokratizma, vrlo ozbiljno okrnjiti demokratiju radničke klase.

Od izuzetnog je značaja zaštititi se od ovih opasnosti u trenutku kada naše zemlje budu sprovodile socijalističku revoluciju. Jer Dvadeseti kongres je sasvim jasno pokazao da je iluzorno pretpostavljati, kao što je to činio međunarodni komunistički pokret, da će osvajanje vlasti i stvaranje socijalističke ekonomije nužno pratiti i stvaranje demokratske političke nadgradnje. Ono što se u Sovjetskom Savezu desilo za vreme Staljina, čak i da ne tražimo druge primere, dokazuje da se nikako ne sme polaziti od tako naivne pretpostavke. Marksisti smatraju, a celokupno naše dosadašnje iskustvo to i potvrđuje, da se u uslovima privatnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju, raspodele i razmene ne može govoriti o potpuno demokratskom društvu. Radnička klasa u kapitalizmu može da se izbori za veoma značajna demokratska prava, alli dok god ekonomskom snagom raspolaže mali broj kapitalista — nosilaca monopola, za to postoje vrlo bitna ograničenja. Zbog toga je osnovni preduslov potpune demokratije „eksproprijacija eksproprijatora" i društveno vlasništvo na najznačajnijim sredstvima proizvodnje, raspodele i razmene. Ali to je, samo po sebi, samo preduslov. Nužno je da on bude propraćen pozitivnim merama kako bi se obezbedila najpotpunija i najdirektnija kontrola radnih ljudi u celini nad uslovima života, nad upravljanjem državom, kako u smislu odlučivanja na radnom mestu i u lokalnim organima vlasti tako i o opštenacionalnim pitanjima i spoljnoj politici. Drugim rečima, to za sobom povlači ne samo učešće u sprovođenju odluka, već sudelovanje naroda, pre svega u razmatranju i formulisanju tih odluka, a zatim i u biranju, vršenju nadzora, a ako je potrebno — i menjanju organa vlasti. Lenjin je

sigurno to imao na umu kad je 1918. godine dokazivao prednosti sovjetskog sistema na osnovu činjenice da u njemu „ukoliko su radni ljudi nezadovoljni svojom partijom, oni mogu birati druge delegate, mogu predati vlast nekoj drugoj partiji, promeniti organe vlasti, a sve to bez neke revolucije".* Boljševici nisu imali u vidu jednopartijski sistem u trenutku kada su preuzeli vlast; do toga je došlo zbog posebnih okolnosti u kojima se našla sovjetska država nakon prvog svetskog i građanskog rata i pošto su gotovo sve nekomunističke partije podržale kronštatski ustanak 1921. godine. Iskustvo, koje je zatim stečeno, ne dokazuje da su vanredne mere preduzete u to vreme protiv ostalih partija bile pogrešne, niti da za jednopartijski sistem nema istorijskog opravdanja u nekim socijalističkim zemljama. Ali to sasvim sigurno pokazuje da demokratiji prete ogromne opasnosti, koje su upravo svojstvene jednopartijskim sistemima. Jednopartijski sistem, po svojoj prirodi, učvršćuje tendencije ka usredsređivanju moći ne samo u državi uopšte, već i u toj jednoj partiji. U kojoj će se meri takve tendencije ostvariti u datoj socijalističkoj jednopartijskoj državi zavisi, naravno, i od toga u kojoj je meri moguće razviti tendencije koje deluju u suprotnom pravcu i oblike narodne kontrole i angažovanja u procesu odlučivanja na svim nivoima, kao i od shvatanja date partije o njenoj sopstvenoj ulozi.

U staljinističkom periodu slobodna i otvorena diskusija, potrebna za otkrivanje i obuzdavanje zloupotrebe moći, jednostavno nije bila dozvoljena. Došlo je do suštinske revizije celokupnog shvatanja socijalističke države, na koju su Marks i Lenjin gledali kao na nužno zlo prelaznog perioda iz kapitalizma u komunističko društvo, uz odumiranje države. Oni su u svakom obliku države videli inherentne birokratske i otuđujuće tendencije, koje je bilo potrebno kontrolisati i obuzdavati „samodelatnošću" masa. Pod Staljinom je stvorena koncepcija idealizovane socijalističke države koja u sebi, u nepomućenom obliku, objedinjuje istorijske interese radničke klase i sovjetskog naroda.

Ne mogu zamisliti veći kontrast nego što je onaj između Lenjinovog stava prema sovjetskoj državi, izraženog u vreme rasprava oko sindikata 1920. i 1921. godine, i staljinističkog stava. Lenjin je polemisao sa Trockim o odnosu sindikata i države. Trocki je rekao: nama nisu potrebni sindikati da bi branili radnike od njihove sopstvene države; to bi bilo logički neodrživo, pošto su njihovi interesi očigledno istovetni. Lenjin je dokazivao sledeće: to je vrlo apstraktan način gledanja na probleme; u klasnom smislu, i država i sindikati predstavljaju radničku klasu, ali sovjetska država ni u kom slučaju nije samo radnička država; to je radnička država sa birokratskim izrođavanjem. Pozicija sa koje državni službenici gledaju na stvari različita je od pozicije i načina na koji radnici posmatraju iste te stvari, i od fundamentalnog je značaja omogućiti radnicima da se zaštite od birokratskih izopačenosti koje razvija država. Iz tih razloga je nužno da sindikati

* V. I. Lenjin, *Celokupna dela*, tom 26, str. 498.

budu i dalje odvojeni od države upravo radi toga da, po Lenjinovim rečima, brane radnike od njihove sopstvene države. Ovakvo gledanje predstavlja, u stvari, pluralističku koncepciju. Priznaje se činjenica da postoje razlike u interesima i pogledima koje, ukoliko se o njima ne povede računa i ukoliko im se ne omogući institucionalno izražavanje, mogu dovesti do vrlo velike koncentracije moći i „krnjenja" stvarnih interesa delova stanovništva. Ovo smo, u najekstremnijem obliku, imali prilike da vidimo u periodu Staljinove vlasti.

U međunarodnom komunističkom pokretu sada se vrlo žustro raspravlja o pluralizmu. Prema jednom stanovištu, pluralistički model socijalističke demokratije odbacuje se kao „buržoaska diverzija". Zaštita interesa radnih ljudi ostvaruje se obezbeđivanjem, a ako je potrebno i nametanjem vladajuće uloge komunističke partije, čije je delovanje nespojivo s postojanjem opozicionih partija, ali spojivo s drugim partijama koje su sa komunistima povezane i prihvataju njihovo vođstvo. Drugi je trend pluralistički, a prihvataju ga komunističke partije Italije, Francuske, Španije, Japana, Švedske i Velike Britanije. Prema ovom stanovištu, mogućna je vodeća uloga komunista u budućoj socijalističkoj vladi, ali tek kad takva vlada bude uživala i dok god bude imala podršku većine u svojoj zemlji. Ove partije ostvarivanje svoje vodeće uloge vide u političkom i ideološkom delovanju, a ne u svom „svetom" ustavnom pravu. One se zalažu za višepartijski sistem, u kojem sve političke organizacije koje su spremne da poštuju zakone zemlje — uključujući i kapitalističke opozicione partije, dok god ove uspevaju da za svoje stavove nađu podršku — imaju zakonsko pravo postojanja, izlaska na izbore, izdavanja svojih novina i sprovođenja sopstvene propagande, usled čega bi im se omogućio i pristup radio i TV mrežama. Očigledno je da bi rad onih antisocijalističkih partija koje ne bi bile spremne da prihvate demokratski sud većine stanovništva i koje bi pribegavale sabotažama i oružanim pobunama, ili pak sprovodile rasnu propagandu, kao što to čine fašističke organizacije — morao biti onemogućen. Ali cilj pluralističkog socijalističkog društva bi bio da se ideje reakcionarnih snaga provere u otvorenoj debati i suočavanju. Nastajanje takvog društva bi omogućio vodeći položaj radničke klase, koje bi ona i njene partije, imajući uz sebe veliku većinu stanovništva, izgrađivali u jednom celom vremenskom periodu.

Sa stanovišta obezbeđivanja protivsredstva za neopravdanu koncentraciju moći u rukama male vodeće grupe daleko važniji od bilo kakve ustavne odredbe napisane na papiru jeste stepen slobodne kritike štampe, mogućnost iznošenja drugačijih shvatanja i razotkrivanja zloupotrebe kad god ih ona otkrije. Neokovana i nesputana štampa — čiji vlasnici ne bi bili „novinski lordovi", već partije i javne organizacije — predstavlja veoma značajno sredstvo kojim se javno mnenje može zainteresovati za aktuelna pitanja i putem kojega je mogućno mobilisati protiv pojava državne oholosti, birokratije ili nepravde. Štampa je u Staljinovo vreme igrala

upravo suprotnu ulogu, podgrevajući javno mnenje *protiv* žrtava proganjanja i ugnjetavanja, a ne njima u prilog.

Socijalistička demokratija zahteva postojanje predstavničkih tela koja bi bila pravi forumi na kojima bi se javno razmatrale političke i ekonomske mere, i pokretalo stvaranje novog zakonodavstva. Ta tela moraju da urade daleko više nego što je jednostavno razmatranje i jednoglasno usvajanje predloga (koje su prethodno formulisale manje državne komisije), usvajanje bez javne polemike i diskusije o suštinskim pitanjima. Odsustvo takve diskusije jedino može da stvori utisak da su sva krupna pitanja unapred rešena „na vrhu", iza leđa običnih ljudi, čije mišljenje i pogledi nemaju uticaja na ishod. Ovo može samo da ojača tendencije ka političkoj apatiji i privatizaciji. O tim tendencijama se svakako mora voditi računa nakon prvog perioda revolucionarnog entuzijazma. To je problem kojem marksisti do sada nisu, po mom mišljenju, posvećivali dovoljno pažnje niti su ga otvoreno javno razmatrali.

U socijalizmu sva ona prava koja su radni ljudi osvojili još u kapitalizmu moraju biti sačuvana i proširena. To znači da radnici moraju zadržati nezavisnost svojih sindikata, kao i pravo na sve sindikalne delatnosti, uključujući i pravo na štrajk. Naravno, u valjanom socijalističkom društvu to bi se pravo koristilo daleko manje nego u kapitalizmu, pošto bi sredstva za proizvodnju bila u društvenom vlasništvu, a radnici uključeni u upravljanje *svojim* preduzećima. Ali, ako uoči birokratske opasnosti koje bi se „mogle" pojaviti, radnička klasa nipošto ne bi smela napuštati ovo svoje osnovno pravo čak ni u socijalističkom društvu.

Socijalistički pluralizam, o kojem govorim, mora se jasno razlikovati od buržoaskih koncepcija političkog pluralizma, koje predstavljaju zamke i obmane. Kada teoretičari buržoaskog pluralizma govore o tome da je moć u njihovim zemljama razdeljena između različitih interesnih blokova, oni zanemaruju postojanje stvarnog centra moći u društvima u kojima nad državom i ekonomijom dominira monopolni kapitalizam. Ali u socijalizmu, nakon podruštvljavanja najvažnijih sredstava za proizvodnju, postoji stvarna mogućnost egzistencije pluralističkog društva u kojem bi različiti segmenti stanovništva bili u mogućnosti da obezbede prevladavanje svog mišljenja, ne u formalnom, već u stvarnom i aktivnom smislu.

Čini mi se da je potreba za potpunim rasvetljavanjem oblika demokratskog društva za koje se zalažemo danas možda veća i važnija nego u bilo koje drugo vreme. Nalazimo se usred svetske kapitalističke krize. Nezadovoljstvo ovim starim i neefikasnim sistemom se sve više i više ispoljava. Međutim, još se zapaža vrlo vidno oklevanje mnogih ljudi na Zapadu koji upiru pogled na socijalističke zemlje i vide ekonomski napredak koji je u njima ostvaren, ali se pitaju: da li je cena koju moramo platiti da bismo sprečili kapitalističke krize sadržana u onim ograničenjima sloboda kojih ima u nekim socijalističkim zemljama? U onoj meri u kojoj se može pokazati, kao što to pokušavaju komunističke partije u

razvijenim kapitalističkim zemljama, da socijalizam nužno ne znači ograničenje sloboda, da on ne znači samo viši životni standard i racionalniju privredu, već i ogromno proširivanje demokratije i veće uključivanje narodnih masa u upravljanje sopstvenim životom — u toj meri će socijalizam postati privlačniji masama radnih ljudi u zemljama sa snažnim demokratskim tradicijama. Sa tog stanovišta čini mi se da nama na Zapadu može koristiti proučavanje i razmatranje iskustava onih socijalističkih zemalja koje nastoje da razviju nove oblike političkog i ekonomskog samoupravljanja. Upoznavanje sa celokupnom socijalističkom praksom i njeno kritičko ocenjivanje može nam pomoći u iznalaženju i progresivnom usavršavanju oblikâ socijalističke demokratije koji će najbolje odgovarati našim zemljama i specifičnim tradicijama naših naroda.

Fuad Mursi (Kairo)

Kriza Naserove socijalističke formule

Malo je vremena proteklo od Naserove smrti. Pa ipak, njegova socijalistička formula već je u punoj krizi. Ta formula, nazvana „potpunom teorijom", koja kristališe autentičnu revolucionarnu volju egipatskog naroda u svetlu iskustva i prakse, izražena je u Nacionalnoj povelji, objavljenoj maja 1962. godine. Tada se tvrdilo da ona postavlja ideološke temelje novog shvatanja socijalizma. Međutim, i sama ta Povelja, koja je 1971. godine postala mrtvo slovo na hartiji, nije više na snazi.

U ovom trenutku treba odgovoriti na pitanje u kojoj je meri sudbina namenjena Naserovom socijalizmu bila neminovnost uslovljena ekonomskom, društvenom i političkom strukturom, što su je izgradili rukovodioci revolucije od 23. jula 1952. godine.

Nužnost socijalističkog rešenja

Najpre moramo istaći da se sam Naser veoma rano izjasnio za socijalizam, podrazumevajući pod tim nešto dosta neodređeno. Tek u Nacionalnoj povelji taj socijalizam je dobio ime — naučni socijalizam, a Naser je nekoliko godina kasnije precizirao da postoji socijalizam koji može imati onoliko primena koliko je ze-

malja na ovom svetu. Prema slovu Povelje, ekonomski i društveni razvitak Egipta samo je u stanju da obezbedi rešenje što ga pruža socijalizam. To rešenje ne predstavlja neku eklektičku hipotezu, već istorijsku nužnost koju nameću kako velike nade naroda tako i svetska evolucija u drugoj polovini 20. stoleća.

Ovde valja naglasiti da je neminovnost socijalističkog rešenja povezana sa nužnošću prevazilaženja nerazvijenosti zemlje. Ovo zbog toga što su, s jedne strane, kapitalistička iskustva povezana sa imperijalizmom, a, s druge, zato što kapitalizam nije više u stanju da usmerava ekonomski polet. Prema tome, kapitalistički ekonomski razvitak — nezavisan i normalan — postao je nemoguć u epohi monopolističkog kapitalizma (ukoliko razvitak postoji, on se može ostvarivati jedino potčinjavanjem ekonomskoj moći imperijalističkih monopola). Otuda proširivanje osnove nacionalnog bogatstva ne bi smelo biti prepušteno nepredvidljivom karakteru privatnog kapitala.

Da bi se valjano upravljalo ekonomskim i društvenim razvitkom zemlje, morao je biti razrađen nacionalni plan. U stvari, ideja o planiranju — osnovna ideja socijalističkog rešenja — bila je plod okolnosti što je racionalna mobilizacija svih resursa predstavljala neodložnu nužnost. Nacionalni plan ekonomskog i društvenog razvitka donet je 1. jula 1960. godine. Njegovi ciljevi su bili veoma jasni: u toku deset godina udvostručiti nacionalni dohodak i obezbediti njegovu jednaku raspodelu na građane. Međutim, plan je izvršavan uz brojne protivrečnosti. Izrađen u uslovima izuzetno velikih socijalnih razlika i oslanjajući se dobrim delom na već tada svemoćan privatni sektor, takav plan nije mogao dati željene rezultate. Takva situacija je nametala potrebu za vršenjem dubokih strukturalnih promena: polaznu tačku tih promena trebalo je da predstavljaju velike nacionalizacije u julu 1961, ali i mnogo preciznije određivanje uloge planiranja kao presudnog tehničkog i društvenog procesa koji treba da omogući najefikasnije modifikacije strukture.

U cilju racionalnog mobilisanja raspoloživih resursa i jednake raspodele nacionalnog proizvoda, u Povelji se ističe nužnost da narod kontroliše sva sredstva za proizvodnju i da usmerava ekonomski višak polazeći od prethodno određenog plana. Međutim, činjenica da narod treba da ovlada svim sredstvima za proizvodnju, ne znači ni neophodnost nacionalizacije svih sredstava za proizvodnju niti ukidanje privatnog vlasništva i zakonskog prava nasleđivanja, koje je vezano za privatno vlasništvo. U Povelji se kaže da se taj cilj može postići na dva načina:

1. stvaranjem sposobnog javnog sektora čiji je zadatak da upravlja procesom ekonomskog razvitka i da preuzme glavnu odgovornost za ostvarivanje plana razvoja;

2. postojanjem privatnog sektora koji doprinosi razvitku u okviru nacionalnog plana i daleko je od bilo kakvog pokušaja da eksploatiše.

Iako je odlučujući činilac, javni sektor ipak ne predstavlja jedini sektor u nacionalnoj ekonomiji. Privatan sektor koji pripada

nacionalnoj buržoaziji pozvan je da odigra značajnu ulogu u razvitku zemlje — pod uslovom, doduše, da ne pokazuje nikakvu sklonost ka eksploataciji, to jest da uvek ostane u okvirima nacionalne buržoazije: srednje i sitne buržoazije. Najzad, treći, takozvani zadružni sektor nalazi se uglavnom u poljoprivredi u kojoj vlada privatno vlasništvo. Taj sektor se temelji na privatnom vlasništvu, nastalom kao rezultat agrarne reforme.

To su, u celini gledano, bitni elementi socijalističkog rešenja koje je Naser počeo ostvarivati u cilju prevazilaženja ekonomske i društvene nerazvijenosti zemlje.

Povoljni uslovi za trijumf socijalističkog ideala

Kako su realizovanje tog preobražaja shvatili nacionalni rukovodioci? A posebno: kako objasniti taj trijumf socijalističkog ideala u nerazvijenoj zemlji poput Egipta?

Tačno je da je socijalističko rešenje izraz istorijske neminovnosti, koju je, pre svega, nametnula realnost ekonomskog razvoja zemlje. Ali nju su nametnule i velike nade našeg naroda. Nacionalna borba naroda protiv imperijalističkog jarma nikada nije bila sama sebi cilj, niti krajnji domet svih nada. Egipatski narod je u nezavisnosti video samo polaznu tačku ka svom velikom cilju: izgradnji društva koje ukida eksploataciju čoveka. Otuda je nacionalno pitanje i dalje ostalo glavna preokupacija revolucionarnih rukovodilaca koji su, svi bez izuzetka, poticali iz naroda. A pošto su rukovodioci revolucije od 23. jula umeli da nastave revolucionarni hod, uvideli su da je nemoguće ostvariti želje naroda ukoliko se opredele za kapitalistički put, prekriven patnjama i mukama radnog naroda. Odluke iz jula 1961. godine rešile su jednom zasvagda problem koji se postavljao.

Praktično ispunjavajući nacionalne težnje naroda, revolucionarni rukovodioci su u pravi čas shvatili istorijsku realnost arapskog jedinstva. Otuda su, kroz stalno iskustvo zajedničke borbe protiv imperijalizma i reakcije, patriotske napore arapskih naroda usmerili u pravcu sticanja nezavisnosti i konsolidacije nacionalnih pozicija posle pobede. Stoga je arapski nacionalizam dobio progresistički karakter. Arapsko jedinstvo je, zato, samo proširenje nacionalnog pitanja u ovoj fazi društvene revolucije.

Činjenica je da su nacionalni rukovodioci uspeli da asimiliraju realnost epohe. Naime, tačno je da se u drugoj polovini ovog veka svet promenio i da su te promene bile za kolonijalne narode izuzetno povoljne.

Tačno je da je epoha raspadanja kolonijalnog sistema otpočela već krajem prvog svetskog rata. Međutim, socijalizam je postao svetski proces tek porazom fašizma na kraju drugog svetskog rata; tada su se udvostručili i napori pokreta za nacionalno oslobođenje, a u mnogim zemljama je oboren imperijalizam. Takva promena je

praćena pogoršanjem opšte krize kapitalizma u samim tvrđavama kapitala, ali pri tome kapitalizam nije uspeo da svoju krizu reši na taj način što bi narode sveta uvukao u treći svetski rat. Tako smo došli do „odlučne bitke" u procesu svetske revolucije. Dovršiti likvidaciju imperijalizma — to je sada zajednički cilj naroda u kolonijama i radničke klase u zemljama koje imaju kolonije. Time se ubrzava proces konačne likvidacije imperijalizma. Međutim, odlučujuća uloga u toj borbi pripada socijalizmu, i to zahvaljujući kako snazi socijalističkog lagera, koji podržava pokrete za nacionalno oslobođenje, tako i privlačnoj snazi socijalističkih ideja, kojima se naoružavaju oslobođeni narodi i oni narodi koji neumorno nastavljaju svoju herojsku borbu protiv imperijalizma.

U naše vreme je izmenjen karakter većine nacionalnih revolucija. One se više ne zaustavljaju na ciljevima koji su bili utvrđeni na početku delovanja pokreta za nacionalno oslobođenje, već se odmah usmeravaju protiv kapitalizma i imperijalizma. Narodi kolonija i bivših kolonija nisu više rezerve, već glavna snaga socijalističke revolucije. Revolucije se među sobom prepliću da bi se danas slile u jedinstvenu opštu revolucionarnu bujicu, koja treba da potpuno iskoreni i uništi kapitalizam. Svedoci smo istorijskog kretanja celine. Otuda i front masa koje učestvuju u njemu predstavlja celovit front, a posledice koje iz toga proizlaze su mnogo značajnije no što se obično misli. To su:

1. Proširivanje velikog saveza koji objedinjava snage svetske revolucije, usmerene protiv imperijalizma i nerazvijenosti. U toj revoluciji su rame uz rame pokreti za nacionalno oslobođenje Azije, Afrike i Latinske Amerike sa snagama socijalističkog lagera koje su postigle ogromne političke, ekonomske i naučne uspehe. Takav savez je omogućio snažan polet pokreta za nacionalno oslobođenje, nesumnjivu pobedu politike miroljubive koegzistencije, pozitivnog neutralizma i nesvrstanosti, pojavu na međunarodnoj sceni zemalja koje su nedavno stekle nezavisnost.

2. Proširivanje društvenih temelja socijalističke revolucije u zemljama koje su tek stekle nezavisnost i u kojima je radnička klasa još slaba ili uopšte ne postoji, u zemljama gde proizvodne snage ni iz daleka nisu u stanju da odgovore potrebama naroda. Svetske socijalističke snage bi upravo u tim zemljama mogle imati dodatnu ulogu koja bi pomogla da se savlada relativna inercija radničkog pokreta. Prema tome, drugi društveni slojevi bi mogli da preuzmu odgovornost za ostvarivanje društvenih reformi i za obezbeđivanje ekonomskog razvitka. Ti slojevi, dakle, imaju ulogu avangarde. Među nacionalnim rukovodiocima ima mnogo onih koji ne potiču iz radničke klase, ali su izgubili svaku nadu u sposobnost kapitalizma da ostvari hitne nacionalne zadatke koji stoje pred narodom; oni, dakle, odlučno stupaju u pravcu socijalizma.

Revolucionarni rukovodioci su tokom žestoke nacionalne, antiimperijalističke borbe otkrili te otvorene mogućnosti što ih nudi naša epoha; to se posebno odnosi na saznanje da je političku nezavisnost nemoguće konsolidovati bez ekonomske nezavisnosti i bez napora punih odricanja, a u cilju ostvarivanja razvoja zemlje.

Prelazak u socijalizam kroz brojne prelazne faze

Usvajajući socijalistički ideal, Egipat se suočio sa problemima prelaska u socijalizam. Međutim, taj prelazak predstavlja celu jednu istorijsku fazu. Oni koji računaju na „čistu" socijalističku revoluciju nikada je neće dočekati.

Poznato je da stvaranje sve većeg materijalnog bogatstva (zaloga što ujednačenije raspodele) predstavlja gorući problem socijalizma. A upravo to bogatstvo omogućuje društvu da stekne osnovna sredstva za proizvodnju.

Egipat još nije dostigao tu fazu. On prelazi iz stadija nacionalne u stadij socijalne revolucije.

U borbi za izgradnju socijalizma u nerazvijenoj zemlji, poput Egipta, mora se računati na prelaznu fazu — čak i na prelazne faze — čiji bi osnovni zadatak bio likvidiranje kolonijalne privrede i izgrađivanje materijalne osnove socijalizma.

Jer socijalizam se ne može izgraditi jednim potezom, već pomoću brojnih prelaznih faza čiji je zadatak da obezbede kontinuirani ekonomski razvitak. Otuda naš put ka socijalizmu nije put kojim se izbegava svaki kapitalistički razvoj; budući da je Egipat već napredovao na kapitalističkom putu, mi stupamo putem koji ograničava već postojeći kapitalistički razvoj.

Prema tome, najizrazitija obeležja egipatskog puta ka socijalizmu jesu preobražaj nacionalne u socijalnu revoluciju, kretanje putem socijalističkog razvitka, kontrola naroda nad svim sredstvima za proizvodnju, postojanje javnog sektora kao osnove društvenog preobražaja, prolazak kroz brojne prelazne faze koje vode ka socijalizmu i, najzad, miroljubiv karakter procesa prelaska u socijalizam. U tome bi naš put mogao da se razlikuje od onih kojima su krenuli drugi narodi. Međutim, razlike se posebno iskazuju u sledećim elementima, od kojih je prvi najznačajniji:

— ritam društvenog preobražaja,
— oblik demokratije,
— oblik države.

Društveni preobražaj

Mogućnost prelaska u socijalizam zavisi, na prvom mestu, od ritma kojim se razaraju sve snage eksploatacije. Preobražaj nacionalne u socijalnu revoluciju znači da se iz stadija nacionalne borbe, koja protiv imperijalizma ujedinjuje sve snage nacije, uključivši predstavnike eksploatatorskog kapitala i deo feudalnih vlasnika, prešlo u stadij socijalne borbe, koja se vodi između trudbeničkih snaga i buržoazije koja nastoji da i dalje zadrži svoje klasne prerogative. Ako je cilj nacionalne borbe da protera strane kolonizatore i da do tada pljačkano bogatstvo raspodeli na sve nacionalne snage, onda je smisao socijalne borbe u tome da organizuje društvo na osnovama rada i neeksploatatorskog vlasništva. Drugim rečima, revolucija,

nastavljajući svoj hod i preobražavajući se u socijalnu revoluciju, dovodi do stalnog otpadanja društvenih slojeva: u okviru tog procesa sužava se njena društvena osnova koju su činili eksploatatori, feudalci i kapitalisti, dok se istovremeno proširuje njena narodna društvena osnova, sastavljena od seljaka, radnika, vojnika, revolucionarnih intelektualaca i nacionalne buržoazije.

Razume se, svaka prelazna faza utiskuje pečat privremenosti na sve vidove društvenog života. Otuda se društvo probija kroz brojne protivrečnosti koje postoje, iako se ono orijentisalo na njihovo razrešavanje. Kada govorimo o prelaznoj fazi, to znači da su u pitanju prolazni odnosi proizvodnje, kako na selu tako i u gradu — kako u javnom tako i u zadružnom i privatnom sektoru. Staro stoji pored novog, ono što se raspada i nestaje nalazi se uz ono što se rađa i razvija — a da se pri tom još ne zna kakav će biti konačan ishod. U tom procesu valja oceniti šta je bitno i osnovno. Najvažniji fenomen predstavljaju evolucija i nastajanje. Bitno je ono što se razvija, iako se tek rađa, a ne ono što nestaje, mada još preovlađuje.

Poznato je da svako društvo ima neka zajednička karakteristična obeležja. U vezi s tim navešćemo, na primer, konzervativni karakter odnosa proizvodnje. Ti odnosi se isto tako teško rađaju kao što i nestaju. Sve će zavisiti od oblika vlasništva koji je u pitanju. Naime, ti odnosi proizvodnje — bilo da nastaju ili iščezavaju — predstavljaju ceo jedan istorijski proces, to jest dijalektički proces čije konačno razrešavanje u stvari zavisi od razvitka tekućih društvenih protivrečnosti. Otuda konstatacija da svaka prelazna faza ima svoje objektivne zakone (a da ne govorimo o zakonima koji se javljaju i koji nestaju). Svi ti zakoni dolaze do punog izražaja.

Ako pođemo sa ekonomskog stanovišta, treba, pre svega, navesti zakon viška vrednosti. Taj zakon vlada u privatnom sektoru, a posebno u poljoprivredi. Doduše, on je izložen dejstvu državnih mera (utvrđivanje tarifa i regulisanje trgovinskog prometa). Za sada postoji manje-više slobodno tržište. Međutim, u javnom sektoru na snazi je načelo planiranja. Ali to planiranje ne ukida tržište. Otuda smo suočeni sa dosta složenom stvarnošću: javna preduzeća pribegavaju zakonu ponude i tražnje prilikom određivanja obima svoje proizvodnje ili nabavke sirovina, odnosno plasmana svojih proizvoda na tržištu.

Sve se to izražava kroz neku vrstu „koegzistencije" dvaju tržišnih sistema. Tako, recimo, pored tržišta poljoprivrednih proizvoda postoji tržište na kome se pojavljuje nacionalna tekstilna industrija, koja radi sa gubitkom, jer je gotovo sva njena proizvodnja (99 odsto) namenjena potrošnji narodnih masa.

Kakva je, dakle, sudbina tog tržišnog dualizma? Sve će, u krajnjoj liniji, zavisiti od proizvodnosti rada. Ovo zbog toga što problem proizvodnosti rada nije samo ekonomski, već je — čak pre svega — politički.

Upravo tu i leži prvi izvor sadašnje krize socijalizma kako je formulisan u Egiptu. Naime, kako je ekonomski razvitak od početka usmeren u pravcu socijalizma, on i odlučuje o svojoj sudbini.

Oblik demokratije

Prelazak u socijalizam je nemoguć bez svesnog pokreta masa koje proizvode i tako uvećavaju materijalno bogatstvo, te razvijaju proizvodnu sposobnost rada. Ako uzmemo kao primer javni sektor, onda će demokratija svakako predstavljati osnovu njegovog razvitka. Učešće radnikâ u upravljanju preduzećem, stavljanje problema proizvodnje na narodnu diskusiju, kontrola organizovanih masa, počev od pripreme pa do izvršavanja plana — to će biti stvarne garantije širenja javnog sektora, to jest onemogućavanje pokušaja njegovog sabotiranja ili blokiranja, odnosno pretvaranja u etatistički sektor, kao što se to dogodilo u Turskoj. Svaka stvarna demokratija mora odlučno odbaciti potcenjivanje činjenice da demokratija počinje tamo gde teče proizvodnja, to jest da ona nije ništa drugo do demokratija proizvođača, i da samo politička akcija predstavlja oružje socijalističke izgradnje.

Autentična demokratija, pre svega, znači traganje za oblicima i institucijama koje teže neviđenom proširivanju sloboda radnog naroda; ona znači uvođenje neopozivih sloboda koje obezbeđuju stvaranje pokreta masa o koji se moraju razbiti snage kontrarevolucije. Otuda demokratski preobražaj mora obezbediti razvitak novih društvenih odnosa i garantovati radnom narodu neposredan udeo u upravljanju javnim poslovima.

Tačno je da je egipatski režim osigurao radnicima i seljacima predstavničku „kvotu", „minimum" predstavništva. Te dve klase su bile potpuno odstranjene iz ranije lažne polufeudalne, poluburžoaske demokratije. Bez takvog predstavništva, demokratija bi sama sebe negirala.

Takođe je tačno da postoji široka organizacija masa, Socijalistička unija, oblik saveza raznih društvenih snaga koje su nastavile da idu putem nacionalne revolucije i koje prihvataju ciljeve socijalističke izgradnje. Međutim, činjenica je da se na čelu Socijalističke unije ne nalazi partija avangarde čiji bi prvi zadatak bio da okupi sve socijalističke snage, uključivši i marksiste. To je lišilo politički život demokratskog sadržaja. Ovo utoliko više što avangarda nije u stanju da sama izvojuje pobedu. Drugim rečima, društvena promena nije rezultat propagande ili agitacije, bez obzira na njihovu snagu. Potrebno je da mase na osnovu svog iskustva budu ubeđene u nužnost, pa i mogućnost promene. Potrebno je da mase steknu sopstveno političko iskustvo. Inače se izlažemo opasnosti da sve izgubimo. U tome leži drugi izvor sadašnje krize Naserove socijalističke formule.

Oblik države

Suština svake revolucije jeste prenošenje državne vlasti sa jedne na drugu društvenu klasu. Kod nas je 23. jul označio početak procesa rušenja saveza između imperijalizma i feudalne reakcije. U isto vreme je krupna buržoazija pokušala da prigrabi vlast. Čim je

stečena nezavisnost, takvi pokušaji krupne buržoazije nisu se ni po čemu razlikovali od onih koje je činio detronizirani savez. Međutim, državna vlast je ostala u rukama nacionalnih klasa, pri čemu se na njihovom čelu nalazila nacionalna buržoazija. A kada su nacionalni rukovodioci na vlasti sa pozicija nacionalne revolucije prešli na pozicije socijalne revolucije, u državnom aparatu je počela žestoka klasna borba. U nedostatku političke organizacije koja treba da obezbedi rukovođenje revolucionarnim procesom, moralo se pribeći državi, kako bi se izvršile potrebne društvene promene. Međutim, stari državni aparat nije bio uništen, a novi još nije ugledao svetlo dana. Otuda se klasna borba vodila u okviru samog državnog aparata, iz kojeg su sve više otpadali oni elementi i slojevi što su prestali da slede revolucionarni hod. S vremena na vreme dolazilo je do procesa društvene eliminacije vlasti. Ipak, državni aparat nije bio u službi društvenih promena, jer nije izražavao savez snaga radnog naroda, koji je jedini bio pozvan da uzme vlast u svoje ruke.

Država je kod nas još od davnih vremena preuzela na sebe vršenje prevashodno ekonomske funkcije: ona je poljoprivredi osiguravala javne radove i zajedničko korišćenje voda Nila (to korišćenje omogućuje veštačko navodnjavanje kanalima i javnim uređajima). A to pretpostavlja kooperaciju Egipćana i intervenciju centralne vlasti. Kako se, dakle, moglo prići društvenom preobražaju a da pri tome ne bude obuhvaćen i državni aparat? Dodajmo i to da su se revolucionarni rukovodioci orijentisali na socijalizam kada su se već nalazili na vlasti; to je omogućilo paralisanje otpora elemenata kontrarevolucije i stavljanje državnog aparata (u većoj ili manjoj meri) u službu društvenog preobražaja. Međutim, svaki miran prelaz stvara ogromne teškoće i zatim dovodi do protivrečnosti. Otuda je bilo bitno otpočeti neprestanu borbu, kako bi posredstvom političke akcije došlo do prenošenja vlasti na savez radnog naroda, a u cilju izvođenja društvenih promena. Valjalo je osnovati pokret radničke klase i politički organizovanih narodnih masa, kako bi bile paralisane a zatim i uništene snage reakcije, te nastaviti odlučnu borbu protiv imperijalističkih snaga.

Međutim, ništa se od svega toga nije desilo. A tu je i treći izvor sadašnje krize Naserove socijalističke formule.

Sitnoburžoaski karakter političkog rukovodstva

Kao što se vidi, trudili smo se da sa najvećom mogućom objektivnošću osvetlimo razne aspekte društvenog iskustva koje je stvorio Naser. Osvetlili smo kako negativne tako i pozitivne strane tog iskustva, ističući njegovu stvarnu vrednost. Jer, samo tako se mogu objasniti duboki uzroci koji su doveli do njegovog tragičnog kraja.

Revolucija od 23. jula 1952. godine bila je, u stvari, delo grupe takozvanih slobodnih oficira. Pošto nisu bili neposredno povezani sa inostranim ili domaćim kapitalom, a delujući kao nacionalna avangarda, oni su predstavljali napredno rukovodstvo nacionalnog pokreta, to jest revolucionarne intelektualce. Poreklom iz redova se-

ljaštva, srednje i sitne gradske buržoazije, oni su — u nepovoljnim uslovima organizovanosti radničke klase — mogli postati tumači interesa celog naroda, to jest mogli su se čvrsto i odlučno suprotstaviti imperijalizmu, feudalizmu i krupnoj buržoaziji, poklanjajući pažnju — u okviru revolucionarnih snaga — seljacima i radnicima. To im je dozvolilo da, iako na vrhu vlasti, pređu sa nacionalnih na socijalne pozicije.

Međutim, proces prelaska na socijalističke ideje nije nimalo lak. Bila je to, u stvari, ogorčena klasna borba. U nedostatku odgovarajuće političke organizacije i prethodno utvrđene teorije za akciju, taj proces je morao dobiti posebna obeležja.

1. Svest o nužnosti socijalističke promene nije bila samo reakcija na kapitalizam već i rezultat društvene svesti koja se razvila u samom nacionalnom pokretu. Promena ideja izvršena je zahvaljujući nacionalnoj borbi i ekonomskom razvitku. Otuda prioritet ekonomskih mera u odnosu na društvenu svest, prioritet kretanja stvarnosti u odnosu na kretanje ideja.

2. Mada se nije počelo od teorije, već od prakse, ipak se svest razvijala, a teorije revolucije postajale jasnije. Naime, u praktičnoj borbi i u sticanju iskustva učilo se na greškama i izvlačene su pouke iz raznih opita. Metod opita i učenja na greškama odigrao je značajnu ulogu u razvijanju ideja.

3. Do promene ideja u socijalističke došlo je u vreme kada se vlast nalazila u rukama revolucionarnih rukovodilaca. Otuda prvenstvo države u odnosu na mase. Otuda i lakoća preobražaja, ali i brojne, izuzetne teškoće. To je našlo odraza ne samo u načinu formiranja ideologije već i u aspektima demokratije, u političkoj organizaciji i u samom državnom aparatu. Iako su prednosti bile očigledne, a mogućnost mirnog prelaska osigurana, opasnosti su se javile sa svih strana. Dovoljno je podsetiti na činjenicu da se državni aparat opirao stremljenjima političkog rukovodstva. Bilo je onih koji su i dalje nastavljali da javno zastupaju tezu o tome da država mora služiti svima, bez obzira na klasnu pripadnost. A upravo je to pogrešna teza o neutralnosti države.

Sve se ovo može objasniti time da sitna buržoazija, nesumnjivo revolucionarna klasa, ipak može usvajati manje-više revolucionarne stavove. Danas su se stekle okolnosti — posebno na međunarodnom planu — koje omogućuju da ta klasa zauzima još čvršće stavove u borbi protiv imperijalizma, u sprovođenju društvenih reformi usmerenih protiv feudalnog vlasništva i krupnog kapitala. Pojedini delovi sitne buržoazije mogu se čak izjasniti za društvene preobražaje u korist trudbeničkih klasa i ići dotle da usvoje naučni socijalizam. Uviđajući da neproleterske mase više-manje spontano kreću ka socijalizmu i da se uvek prvenstveno protive kapitalizmu, neki revolucionarni rukovodioci sitnoburžoaskog porekla počinju da veruju u spontanost, u to da se društvena svest stiče spontano. Otuda i prave krupne greške:

a) Tako se zaboravlja da za prelazak u socijalizam nije dovoljno ukinuti vlasništvo eksploatatora i preneti njihova sredstva za proizvodnju u društveno vlasništvo, već da tokom dugotrajnog

procesa prelaznih faza valja ostvarivati radikalni napredak u razvoju proizvodnih snaga i istovremeno prevazilaziti otpore brojnih ostataka sitne proizvodnje. Ukoliko se popusti pred ucenama reakcije i kapitalizma, proces preobražaja biće blokiran.

b) Takođe se zaboravlja da se eksploatatorske klase nikada dobrovoljno neće odreći vlasti, odnosno da je nužno uništiti stari državni aparat i zameniti ga novim. Ukoliko se, nasuprot tome, odustane od tog neophodnog zadatka, te se gaji kult države na račun pokreta masa, državni aparat se izlaže opasnosti da bez ikakvog otpora padne u ruke kontrarevolucije.

c) Zaboravlja se, najzad, da se pobeda u društvenoj borbi može postići samo ako se organizuje partija avangarde koja se izjašnjava za naučni socijalizam. Ako se, nasuprot tome, sprovodi politika diskriminacije u odnosu na autentične predstavnike radničke klase, ako se proganja marksistička avangarda — razbiće se jedinstvo socijalističkih snaga i tada će pobediti kontrarevolucija.

Kao što je i trebalo očekivati, razne negativne posledice takve revolucionarne prakse, koje su se počele ispoljavati još pre Naserovog nestanka, samo su se pogoršavale kad god se režim pokazao nesposobnim da razreši pomenute probleme. Tako je, posle odustajanja od drugog petogodišnjeg plana 1965. godine, došlo do vojnog poraza u 1967. godini, praćenog nizom nepovoljnih posledica (konačno zaustavljanje procesa planskog ekonomskog razvitka, davanje novih ustupaka nacionalnoj buržoaziji, obnavljanje parazitske krupne buržoazije koja se obraća međunarodnom kapitalu, koegzistencija sa imperijalizmom, usvajanje politike ekonomske i društvene liberalizacije). Međutim, teškoće se i dalje povećavaju i pretvaraju u oštru ekonomsku krizu koja, po opštem mišljenju, donosi sobom opasnost uništenja svega postignutog.

Zadovoljićemo se da u zaključku podvučemo tesnu vezu između ekonomskog razvitka i socijalističkog rešenja. Kada je rešen u pravcu nacionalne nezavisnosti, problem ekonomskog razvitka na ovaj ili onaj način može dovesti do socijalističkog opredeljenja. Ali da bi se išlo do kraja, potrebno je da se nacionalna revolucija preobrazi u socijalnu. A da bi se to postiglo, zadatak je svih naprednih snaga u zemlji da se okupe i obrazuju jedinstven front, čija je prvenstvena obaveza organizovanje borbe protiv imperijalizma i reakcije, protiv reformizma nacionalne buržoazije i protiv eventualnog sitnoburžoaskog oportunizma.

Francisco Bustelo (Madrid)

Od kapitalizma do socijalizma

— Beleška o španskom slučaju —

Španski socijalisti, kao i oni u drugim zemljama, slažu se u tome da je neophodno što pre preći iz kapitalističkog društva, koje u osnovi karakteriše privatna svojina na sredstvima za proizvodnju, u socijalističko društvo, koje će, po našoj oceni, biti slobodnije, pravednije, racionalnije i efikasnije.

U takvom društvu ljudi, oslobođeni pritisaka i tlačenja, moći će slobodno i u punoj meri da razvijaju svoju ličnost, postaće slobodna bića u slobodnom društvu, sve manje vezana za materijalna ograničenja, a biće im omogućeno da se koriste rastućim ljudskim znanjima za dobrobit svih, a ne samo nekolicine.

Društvo koje želimo i čije se konture ne mogu potpuno odrediti, i to prvenstveno zbog nepostojanja istorijskih modela i zbog činjenice, prema našem mišljenju, što do danas u svetu nije ostvaren autentični i originalni socijalizam, može se stvoriti, po oceni socijalista, jedino u slobodi i uz puno učešće svih zainteresovanih, bez čega ne bi bila mogućna stvarna sloboda, bez obzira na postignute uspehe. Ako većina punopravno ne učestvuje u organizovanju društva, ako ne upravlja sopstvenom sudbinom, pa čak i ako se postiže materijalni napredak, uvek će postojati potčinja-

vanje većine manjini, a tada nema socijalizma. Socijalistička radnička partija Španije smatra da se takvo učešće može ostvariti upravo — samoupravljanjem.

Međutim, bilo bi korisno nešto reći o tom prelazu. Ako smo sposobni da ga započnemo — da li će to biti sprovedeno mirnim ili nasilnim putem? Jasno je da će mnoge stvari zavisiti od odgovora koje ćemo dati na ovo pitanje. Naime, ako se u jednoj zemlji određena grupa nađe na vlasti posle uklanjanja putem sile onih koji su je do tada držali, i ukoliko novi vlastodršci budu tu vlast čuvali nasilnim metodama, takva se situacija očigledno znatno razlikuje od one kada se na vlast dođe putem pristanka većine, a što se u određenim vremenskim periodima podvrgava odobravanju od strane naroda.

Prema tome, levica ima dve teorijske mogućnosti: nasilni put i miran put. Ovaj poslednji je demokratski, parlamentarni i pluralistički.

Bez sumnje, drugi put nam se čini boljim i zbog toga što se izbegava rizik da nametnuta manjina vlada zemljom sa više ili manje uspeha, ali ipak arbitrarno i, normalno, ne oslanjajući se na mišljenje većine, uključujući i radničku klasu, i to pored saznanja da se u njeno ime govori i da se mnogo čini upravo u njenu korist.

Međutim, u politici dobre namere nisu dovoljne, već se u svakom trenutku mora zadržati smisao za realnost. Stoga pitanje koje moramo sami sebi postaviti glasi: da li je stvarno moguć mirni put? Ne treba čovek da bude marksista da bi shvatio da je svetska istorija sazdana, do danas, od niza nasilja i antagonizama koji su, zavisno od okolnosti, bili otvoreni ili prikriveni. Istorija nam upravo i dokazuje da su važne promene u čovečanstvu — kada se upravo prelazilo sa jednog tipa društvenog organizovanja na drugi — ostvarivane, sem retkih izuzetaka, nasiljem. Ako se malo više razmisli, ta činjenica ne treba da nas iznenadi, pošto je teško očekivati da se privilegovani bez otpora odreknu stečenih ekonomskih i političkih povlastica, kao i da jedna klasa u društvu ustupi mirno svoju hegemonističku ulogu i prihvati, kao klasa, bez pogovora, svoj sopstveni politički nestanak.

Međutim, istorija se menja. I sam Marks nas uči da ljudsko biće u svojim lutanjima od samih početaka čovečanstva napreduje i da se u svakom modelu društva neprestano smenjuju protivrečnosti, problemi i rešenja, sve do trenutka dok se ne ostvari kvalitativni skok napred, koji donosi novo i naprednije društveno organizovanje, a istovremeno nužno se javljaju, iako na drugom nivou, druge vrste protivrečnosti, druga rešenja i drugi problemi.

Samo oni koji zanemaruju jedan, u svakom pogledu, sekundarni element ogromnog Marksovog opusa, to jest njegovu analizu kapitalizma devetnaestog veka (toliko različitog, u svim vidovima, od današnjeg), i koji ne shvataju da je marksistički metod, u stvari, postupak odlaska i povratka, pa nije dovoljno biti samo prvi te zaustaviti se na nivou apstraktnih zaključaka, ne suprotstavivši ih, kako je to Marks često savetovao, samoj stvarnosti — mogu

jednostavno da „prelome" temu o kojoj ovde diskutujemo tvrdeći da svaka značajna društvena promena mora uvek da bude sprovedena putem sile. Neophodno je, međutim, da se socijalisti u Španiji pozabave pitanjem da li je ostvarljiv miran prelaz, i to iz tri razloga.

Prvo, mi, socijalisti, branimo ideje slobode i bratstva. Nasilje je krajnji metod, i to kada se stvarno iscrpe sve druge mogućnosti ili kada se nasilje, što je sasvim prirodno, primenjuje u samoodbrani. Postoji samo jedan izuzetak: oktobra 1934. godine španski su se socijalisti, s oružjem u ruci, branili, i to tek kad ih je desnica napala. A kad je reč o budućnosti, možemo javno da kažemo da španski socijalisti nikada neće prvi pribeći nasilju.

Drugo, pored već iznetih principijelnih razloga, moramo voditi računa o stvarnosti koja se nameće, sviđalo nam se to ili ne, a koja nam dokazuje da geopolitički uslovi jedne zemlje kao što je Španija, a i sam njen kapitalistički razvoj (sa svim prednostima i nedostacima, pošto kapitalizam, sa stanovišta marksističke analize istorije, ne donosi samo nepovoljnosti, već ima i prednosti jer znatno razvija proizvodne snage) ne dozvoljavaju da se pomišlja na osvajanje vlasti silom. Neophodno bi bilo da se mnoge stvari u zemlji i van nje promene da bi se moglo, nezavisno od drugih razloga, pomišljati i na ostvarljivost jednog takvog pokušaja. Međutim, napomenimo da samo oni koji brkaju pojam revolucije sa nasiljem ili društvene promene sa barikadama, mogu da izvuku iz ove konstatacije zaključak da u Španiji nisu moguće izuzetno duboke, to jest revolucionarne promene. Naposletku navodimo i treći razlog: iako ne pružaju stopostotnu garanciju, miroljubivi parlamentarni demokratski i pluralistički sistem ističu vredne argumente u prilog ostvarljivosti mirnog prelaza u socijalizam.

Razvoj proizvodnih snaga, sve veća autonomnost političke nadgradnje kapitalističkih zemalja, napredak nauke i tehnike, sa svim posledicama koje to donosi sobom na raznim planovima, — neke od njih su negativne, ali mnoge su pozitivne — jačanje političke svesti sve širih slojeva naroda, kao i već izvršene promene ili one koje treba da očekujemo u raznim institucijama (koje su bile od tako velikog značaja u prošlosti za održavanje na vlasti krajnje desnice ili za kontrarevolucionarne akcije), kao što su vojska i crkva, dozvoljavaju nam da pretpostavimo da za osnovne protivrečnosti kapitalizma, od privatizacije sredstava za proizvodnju do rastućeg podruštvljavanja društvenog proizvoda, mogu da postoje i miroljubiva rešenja.

Mnogi primeri, među njima neki veoma sveži, kao onaj u Čileu, ili istorijski udaljeniji — onaj u Španiji 1936. godine, upravo i svedoče o tome da je miroljubivi pokušaj levice onemogućila, i to u krvi i vatri, desnica. Međutim, isto tako, razmišljamo i o sledećem: da je kojim slučajem ujedinjena levica dospela na vlast posle francuskih predsedničkih izbora 1974. godine, desnica bi se teško mogla tome suprotstaviti.

U prilog jednom ili drugom stavu mogu da se ističu mnogi argumenti i navode primeri. Međutim, moraju se izneti tvrdnje koje se teško mogu osporiti.

Naime, neophodno je da se svaka politička strategija zasniva na analizi stvarnosti, a ne na apstraktnim zaključcima, koji su možda važili za društva pre jednog veka. Kako se uopšte može pomišljati da metodi borbe, na primer (bez obzira na okolnost da je cilj kojem se teži ostao isti), mogu biti isti za Španiju 1900. i za ovu današnju. Godine 1900. u Španiji je bilo 60 odsto nepismenog stanovništva iznad 15 godina starosti. U Španiji 2000. godine neće biti nepismenih. Na početku ovog veka za 70 odsto aktivnog stanovništva Španije poljoprivreda je bila osnovni izvor prihoda. Godine 2000. u ovoj oblasti, koja će biti znatno unapređena u odnosu na današnje stanje, radiće svega 10 odsto aktivnog stanovništva. Na početku ovog veka u Španiji je umiralo pre navršene prve godine života svako peto novorođenče. Godine 2000. od 100 rođene dece u toku prve godine života umreće samo jedno.

Kapitalizam, uz velike društvene troškove, omogućio je razvitak zemalja u kojima se ukorenio i nije doveo samo do zaoštravanja suprotnosti, već je sobom doneo veoma važne društvene promene na koje konkretne i specifične Marksove, Engelsove i Lenjinove analize mogu biti i neprimenljive.

Ako socijalisti, zajedno sa drugim snagama levice, dođu na vlast, oni moraju da spreče, na svaki način, razbijanje jedinstva, kao što se to toliko puta ranije događalo. To je razlog zbog kojeg se to jedinstvo mora što više ojačati, a možda čak, ako to bude potrebno, valja imati u pripravnosti i jedno „rezervno" jedinstvo. Socijalistička radnička partija, bez upuštanja u apsurdne avanture, ali i bez naivnosti bilo koje vrste, moraće ubuduće da se bori za dve stvari koje možda i nisu među sobom oprečne: za revoluciju i mir.

U španskoj istoriji, a to je neosporna činjenica, desnica je uvek odgovarala nasiljem. Međutim, trenutne mogućnosti levice su velike. Isto tako je neosporna činjenica da je desnica znatno oslabila upravo stoga što se godinama oslanjala na frankističku diktaturu. Moguće je da se u Španiji za dve ili tri godine osnuje vlada sastavljena od socijalista i komunista i zbog toga upravo i nije izlišno, možda, da sebi postavimo pitanje svrsishodnosti mirnog prelaza u socijalizam, i to konkretno u Španiji. To je potencirano još više činjenicom da je sama diktatura izbacila na površinu i takve levičarske grupe kao što su „ETA" i „FRAP" koje su, u teoriji i praksi, odlučne pristalice nasilnog puta.

Miroslav Pečujlić

Revolucije ne idu pravolinijski

Svetski okvir — pred širokim horizontom socijalizma

Kraj XX veka je oštrim i sudbinskim protivrečjima bogato vreme. U njemu nešto gigantsko umire i nešto novo, divovsko se rađa; formira se jedna nova stvarnost. Da li će ta deonica istorije značiti nov stupanj u oslobađanju ljudi i zajednice ili tehničko varvarstvo, odlučujući zavisi od sposobnosti da se pruži nova civilizacijska alternativa, vezana za zreliji stupanj socijalizma. Marksistička misao postaje određujući momenat istorijske situacije. Ona nije konačna mudrost, ali je duhovna moć koja osposobljava ljude da izađu nakraj s uzavrelim protivrečnostima savremene civilizacije. Ali duhovno osvajanje sveta suočeno je sa više zamki. Jedna opasnost je da se ostane slep prema novim revolucionarnim mogućnostima koje epoha nosi, da se misli samo u okvirima prošlih iskustava, nasleđenih iz sveta jučerašnjice. Druga je da se podlegne varljivim slikama, da se promena obličja savremenog građanskog društva shvati kao njegovo iščezavanje. Ili pak da ostanemo zarobljenici uskih okvira ranog socijalizma.[1]

---

[1] "(To) ... zatvara socijalističko društvo u njegove prelazne oblike koji su bili nužni posle socijalitičke revolucije, ali s kojima se revolucionarne snage socijalizma ne mogu zadovoljiti kao s nekim konačnim ciljem ili idealom socijalizma. Štaviše, ti prelazni oblici su već do te mere iscrpli svoju unutrašnju snagu da postaju kočnica daljeg razvoja socijalističkih društvenih odnosa" (Edvard Kardelj, „Politika", 18. april 1976).

Stvarna novost našeg doba ima mnogo lica — no jedno je od sudbinskog značaja. Živimo u društvu koje je svetsko; ono više nikoga ne ostavlja izvan opštih kretanja. U podlozi tih zbivanja leži jedan planetarni proces sa dva svoja pola. To je kriza *građanske civilizacije* i nov stupanj klasnih borbi, svetski proces socijalizma, sa svom svojom dramatikom.[8] Te dve dimenzije savremenosti nikako se ne svode na geografsku podelu sveta. Naprotiv. Čovečanstvo izlazi iz formacije kapitalizma i nalazi se u epohi revolucionarnog preobražaja koji zahteva *celinu sveta*, a ne samo pojedinačna društva. *Nalazimo se pred novim horizontom socijalizma.*

Nasilnom podelom sveta, socijalizam se decenijama prisilno izolovao u bastione na području čiji je razvoj bio zaustavljen siromaštvom, borbom sa privrednim nedaćama, nerazvijenošću. Njegovi porođajni bolovi time su bili višestruko otežani. A zatim je nametnuta utakmica na stazi koju su trasirale vladajuće klase materijalno razvijenih društava (trka u naoružavanju, destruktivan vid industrijalizacije). Trebalo je da ona u svest masa duboko usadi sliku socijalizma kao siromašnog i teškog, da stvori privid da je samo to socijalizam. Ali ta uska stvarnost se menjala, društvena pozornica danas je bitno drukčija. Snažnu oprugu u razbijanju izolacije predstavljale su velike samostalne revolucije i razvoj u socijalističkim društvima, socijalističke orijentacije unutar pokreta nesvrstanih, kao i velike socijalne borbe radničkog pokreta u Evropi sa svojim originalnim putevima i socijalističkim alternativama. Otvorila se sva širina socijalizma, novo istorijsko stvaralaštvo, njegov humaniji lik. U najširoj istorijskoj perspektivi danas, možemo posmatrati socijalizam, i posebno velike socijalističke revolucije, te lokomotive istorije koje su menjale svet — njihova gorostasna dela, ali i protivrečnosti i stranputice, kritično razdoblje ranog i teškog socijalizma.

Samo u okviru tih univerzalnih, svetskih tendencija, istraživanje jugoslovenskog iskustva — pozitivnog i negativnog — dobija smisao.

1. Bitna osobenost našeg vremena sadržana je u dubokoj krizi građanske civilizacije. Njenu suštinu ne treba tražiti u naglom slomu celog stroja, već u dramatičnom i potpunom razlazu kapitalizma s istorijskim napretkom, sve većom ljudskom cenom za njegovo reprodukovanje. Neokapitalizam postaje destruktivan za slobodan razvoj ljudi i zajednica, okreće se protiv vlastitih, magistralnih, civilizacijskih tvorevina.

Nauka i tehnologija — proizvodni aparat — taj džinovski revolucionarni potencijal, pretvara se u glavno sredstvo podvlašćivanja rada kapitalu. Taj proces stvarnog (ne-formalnog) podređivanja, koji je Marks analizirao u odnosima između pojedinačnih radnika i kapitala, danas se proširuje na podređivanje čitavih regiona. U odbrani od ekonomske smrti (opadanja profitne stope

---

[8] Videti: F. Deppe, *Kriza savremenog kapitalizma i perspektive radničkog pokreta Zapada;* Zoran Vidaković, *Kovači lažnog progresa*, Beograd, 1974.

usled porasta organskog sastava kapitala), neokapitalizam gradi svetsku zgradu kapitalizma, sa različnim metodama odbrane (SAD, Zapadna Evropa i Japan, subimperijalizmi, nerazvijene zemlje). U najrazvijenijim centrima neokapitalističkog kosmosa odbrana se vrši pomoću tehnokratske primene moderne tehnologije i nauke, čije rezultate kapital prisvaja kao besplatan dar. Automatizacija i kibernetska revolucija nose mogućnosti preokreta koji potpuno menja tradicionalnu osnovicu života i rada. Ali ti novi izvori ljudske moći, kao nekom čudnom čarolijom, postaju razorni i za prirodu i za čoveka. Najoštriji njihov izraz je ekološka kriza (razaranje prirode, smanjivanje poljoprivrednih površina i avet gladi, slom megalopolisa).

Najdublje protivrečje pokazuje se i na ljudskoj strani proizvodnje. Svekoliki civilizovani razvoj uobličava proizvođača s novim sposobnostima i aspiracijama, ali toj novoj ljudskoj i produktivnoj sili kapital nameće sablasni oblik dehumanizovanih ljudskih instrumenata za stvaranje profita. Sve ono bogatstvo ljudskih sposobnosti i potreba koje je nespojivo s proizvodnjom profita, on suzbija, izgrađuje nove mehanizme vezivanja (integracije) za dehumanizovano društvo. Nauka i tehnologija, veliki potencijalni nosioci oslobađanja, služe za uvođenje efikasnijih formi kontrole, za industrijalizaciju ljudske duše i obuzdavanje snaga istorijskih promena.

A zatim, neokapitalizam obleće planetu, odlazi u odiseju u svet nerazvijenih, diktira proizvodnu, ekonomsku i klasnu strukturu periferije[8]. Ali to se danas vrši na nov način, nastaje nova faza zavisnog razvitka, menja se mehanizam zavisnosti. Od zavisnosti koja je „spoljašnja", ona se preobražava u „unutarnju". To podređivanje iznutra vrši se posredstvom međunarodnog aparata proizvodnje, posredstvom organizacije rada, tehnološkog transfera, podele rada, strukture radne snage koja se formira, obrasca potrošnje itd. Nadeksploatacija daje bogatu žetvu: multinacionalne kompanije ostvaruju profitnu stopu nekoliko puta veću nego u metropolama. Druga strana tog procesa je, međutim, rast bez razvoja; visoki profiti i džinovska pauperizacija masa idu pod ruku kao okrutan par. Taj vid materijalnog rasta (kapitalistički — satelitski — imperijalizam) u nastupajućem dobu više ne predstavlja društveni razvitak. Tom skalom se više ne meri napredak. Pod udarcima tih silno naraslih socijalnih protivrečnosti, kao i usled nemogućnosti samostalnog ekonomskog razvoja unutar svetskog kapitalističkog procesa, vrši se oštra polarizacija u vodećem bloku koji je izvojevao nacionalno oslobođenje. Dolazi do razvoda braka između dve orijentacije koje su do sada koegzistirale u krilu tih populističkih bolokova — tih velikih socijalnih saveza koji su bili *klasno dvopolni.* Jedna se okreće ka oblicima neokolonijalnog razvoja i pretvara se u izvršioce i sukorisnike programa eksploatacije

[8] Videti analize Samira Amina, A. G. Franka, A. Emmanuela, R. Stavenhagena, A. Ismaila, M. Habrija i drugih („Marksizam u svetu", br. 9/1974. i 9/1975).

(postaje parazitski deo socijalne strukture međunarodnog kapital-odnosa). Druga se okreće ka autentičnom i nezavisnom razvoju, ka socijalističkoj alternativi.

S kristalnom jasnoćom to se pokazalo u vijetnamskoj revoluciji, koja je bila prva antikolonijalna revolucija s razvijenom radničkom osnovicom. Revolucionarni radnički samoupravni komiteti sa svojim oružanim odeljenjima bili su njen udarni odred. Ruska revolucija je pobedila političkom silom proleterskih masa u gradovima, pre nego što je krenula u osvajanje sela; kineska je, naprotiv, pustila koren u selima da bi okružila gradove. U Vijetnamu je put revolucije vodio i kroz gradove i kroz sela. Život je ponovo pokazao da do pobedonosne revolucije ne stižu pokreti koji oponašaju sheme, već oni koji su samostalni, koji u sopstvenim uslovima, nesvodljivim bilo na koje druge, razvijaju istorijsko stvaralaštvo. *Jer revolucija je stvaralaštvo.*

Nadeksploatacija se, kako pokazuje cela analiza, ne može održati bez nasilja; militarizam, to su veštačka pluća neokapitalizma. Kao na dlanu pokazuje se duboka organska veza između uslova za prošireno obnavljanje savremenog kapitalizma (krize akumulacije) i svetske kontrarevolucije. Kompjuter i čizma idu zajedno preko planete. Zvona u Čileu nisu zvonila samo za Čileance.

Fašizam, ratni sudovi za štrajkače itd. samo su najogoljeniji vid te opasne mutacije kapitalizma, koja poništava vlastite civilizacijske tekovine — *buržoasku slobodu najamnih radnika,* zasnivanje njihove egzistencije kao slobodnih posednika radne snage. Nasilje ulazi u samo jezgro produkcionih odnosa i modifikuje ih. Mutacija kapitalizma se pretvara u involuciju. Demokratija, njeni novi temelji i sadržaji, stoga su životno pitanje radničkog pokreta, koji postaje nosilac magistralnih civilizacijskih vrednosti.

2. Ali postoji i druga strana slike, žive pokretačke snage istorije, koje vladajući poredak suzbija, ali koje ne može trajno zarobiti. Sama praksa demantuje koncepcije koje traže nove pokretače i nosioce revolucije, bilo u vidu „maoističkog svetskog sela", bilo u vidu humanističke inteligencije[4]. Uobličava se nov istorijski stupanj klasne borbe koja je organski deo svetskog procesa socijalizma. To je tendencija prerastanja klasne borbe u *stalnu revolucionarnu praksu, socijalističku alternativu.* U ranom razdoblju, klasne borbe su se vodile prevashodno oko ciljeva koji nisu ukidali temelje građanskog društva, već poboljšavali položaj u njemu samom. Odsečne su razlike između klasne borbe koja je zarobljavana unutar vladajuće strukture, i revolucije koja je samo jedan zvezdani čas, juriš na nebo, politički prevrat koji se istrgao iz svakodnevne prakse.

U tom pogledu nastupa epohalna promena, kvalitativno proširivanje ciljeva. Klasna borba ima tendenciju preokretanja u vidove revolucionarne prakse, koji svakodnevno prekoračuju okvire kapitalističkih procesa, sadrže drukčiji kvalitet društvene

---

[4] Vidi: M. Nikolić, *Revolucija u delu Herberta Markuzea,* Beograd, 1974.

egzistencije ljudi. Pored tradicionalnih, u prvi plan izbijaju i zahtevi za učešćem u odlučivanju, za kontrolom nad celokupnim radnim procesom i uslovima proizvođačkog života (obrazovanje, zdravlje, stanovanje, programi ekonomskog razvoja zemlje, povezivanje ekonomskih i političkih zahteva). Napad na autoritarnu strukturu koja guši svaku spontanost i stvaralaštvo — preobražaj ljudskog rada, postaje odlučan front socijalne borbe. To postaje i osnov ujedinjavanja klase proizvođača koju hijerarhijska organizacija kapitala razdvaja, i guši kako industrijske radnike tako i stvaralačke potencijale najvećeg dela inteligencije.

Kvalitativnom proširivanju ciljeva, tendenciji bitnog proširivanja klase[5], odgovaraju i *nove forme njene organizacije* (oblici samoupravljanja), u kojima se mogu izražavati autentične potrebe i učestvovati u oblikovanju vlastitog života. Oni prevladavaju i birokratizam radničkih organizacija, i opasnost od anarhističkog spontanizma. Spontanost, samostalno izražavanje potreba odozdo može prerasti u trajni revolucionarni pokret samo ako je praćeno organizacijom i ujedinjujućom perspektivom. Funkcija revolucionarne avangarde je da formira projekciju i konstruiše most (konkretizuje ciljeve), koji akciju na rušenju starog prevode na teren izgradnje novog društva. Lišen te stvaralačke sposobnosti, eksplozivni naboj će se istrošiti u opštim parolama i previranjima. To je bitno iskustvo radničkih borbi 1968. godine. Kao što je, s druge strane, partija bez samostalnog i živog pokreta osuđena da svoju energiju u ritualu i frakcijskim borbama.[6]

Revolucija našeg doba se ne svodi samo na zauzimanje državne vlasti. Ona teži celini ljudske emancipacije, ukidanju svih otuđenja —i stoga pokriva ceo jedan istorijski period borbe. Revolucionarna praksa nije samo jedan zvezdani čas; ona postaje organizovana kontrasnaga protiv svakodnevnice, njena izmena. Razume se, reč je o elementima, začecima u masovnim razmerama. Međutim, oni mogu biti zbrisani ako se ne pretvaraju u celovitu organizaciju društva. Politička revolucija danas označava to podizanje svih dimenzija borbe do celovite društvene organizacije — osvajanja vlasti, ekonomske moći, proizvodnog aparata. Politička revolucija je kičma revolucije, ali je danas njen sadržaj sveobuhvatniji.

3. Danas je neophodno i mogućno zrelije mišljenje o velikim socijalističkim revolucijama i složenim putevima razvoja socijalizma u društvima „institucionalizovanog" socijalizma. Ono znači osporavanje dveju lažnih slika koje su zarobljavale našu svest. Jedna skriva realne protivrečnosti revolucije, za nju je socijalizam beskonfliktni organizam koji se razvija glatko i pravolinijski. Druga osporava tvorevine i mogućnosti revolucije, za nju treba sve iznova počinjati. Iz tendencija restauracije ona izvlači zaklju-

[5] Ovde ne možemo ulaziti u složenu problematiku odnosa radnika i inteligencije; samo upućujemo na izvesne analize F. Deppea, A. Gorza i drugih, i na njihovu kritiku teorije o „novoj radničkoj klasi".

[6] A. Gorz, *Socialism and Revolution*, London, 1975. Slično videti i analize L. Magrija.

čak o novom klasnom društvu. U demoralizaciji se grubo previđaju plodovi revolucije koji dugo sazrevaju, previđa se istorijska novost, bitno nove mogućnosti, ili se, naprotiv, jednostrano uzima da su te mogućnosti već ostvarene.

Društveno tkivo socijalizma nije neprotivrečna i harmonična struktura. Socijalizam nije formacija koja bi kineskim zidom bila odeljena od prošlog, klasnog društva, na jednoj strani, i od buduće besklasne (komunističke) zajednice, na drugoj. Naprotiv, to je velika prevratnička epoha. U jednom pravcu revolucija razara i suzbija generatore stare klasne civilizacije; ta velika krtica istorije počinje da oblikuje nov način života, otvara put zajednici slobodnih proizvođača. U drugom pravcu, iz njegovog društvenog bića zakonito se rađaju dugotrajne tendencije ka restauraciji klasne strukture, u građanskim ili birokratskim oblicima. Odlučujuće pitanje je, zato, dvostruko. Prvo, koliko socijalizam *još zadržava osobine* upotrebe ljudske *(proizvođačke) radne snage kao najamne;* kako i usled čega se menjaju oblici monopola, a zadržava njihova bit — od radnika otuđena moć. I drugo, koliko se, kao rezultat revolucije, vrše temeljne promene u tom načinu života (u svakodnevnici), kako se potiskuju i stavljaju brane konzerviranju klasne strukture, kako se napreduje na putu oslobađanja rada.

Linija revolucije i tendencije restauracije smenjuju se i dodiruju kao dan i noć.[7] One žive uporedo, u dugoj koegzistenciji, menjajući svoja obličja. Revolucija ne ide dijagonalno, pravolinijski. No revolucija i restauracija ne javljaju se kao prosto smenjivanje; svaki nov talas revolucionarne prakse, kada do njega dođe, znači sve dublju intervenciju u klasnu podelu. Suprotnosti revolucija — restauracija imaju koren u karakteru socijalizma, kao velikoj i dugotrajnoj epohi preobražaja, ali su pojačane načinom formiranja snaga socijalizma.

Klasična teorijska vizija pretpostavljala je izbijanje socijalne revolucije na tlu najrazvijenijih industrijskih društava. U njihovom krilu se formira embrion socijalizma: visokorazvijene proizvodne snage i brojna radnička klasa, istorijski izvršilac sazrelog društvenog prevrata. Kao što je kapitalizam predstavljao negativni vid svetskog procesa, tako se i revolucionarni obrat očekuje kao svetska, ili bar evropska, revolucija. Međutim, „samovoljna istorija" odvija se s drugog kraja; velike socijalističke revolucije izbile su u zaostalom agrarnom društvu koje nije prošlo kroz industrijalizaciju. Koji su uzroci tog „preokrenutog redosleda"? U velikom međučinu između Marksove analize kapitalizma, koji je obuhvatao samo jednu desetinu svetskog stanovništva i teritorije, i prve socijalističke revolucije desilo se nešto epohalno novo.

---

[7] To važi i za pojedinačna društva i za svetsku scenu. Nakon oktobarske revolucije i revolucionarnih talasa u Evropi dolazi do reakcije koja kulminira u fašizmu. Pobeda revolucija posle drugog svetskog rata praćena je svetskom kontrarevolucijom koja besni u Indokini, da bi novi talas revolucije kulminirao u Vijetnamu. Vidi: Dr Z. Vidaković, *Istorijski smisao indokineskih revolucija,* „Marksistička misao", br. 2/1975, Beograd.

Uobličavao se kapitalizam kao svetski sistem zasnovan na odnosu metropole — nerazvijena periferija. Veliki materijalni napredak zahvatio je samo deo zapadnog sveta koji vrši nadeksploataciju periferije čija ogromna prostranstva ostaju u stagnaciji i bedi. Breme dvostruke eksploatacije krajnje zaoštrava njihova unutarnja protivrečja. To ublažavanje socijalnih sukoba u centru i njihovo podizanje-na-kub na kritičkim tačkama svetskog sistema (na periferiji) bili su osnova slavnog Lenjinovog zaključka o mogućnostima revolucije sa bazom u nerazvijenim zemljama. Nagoveštena je velika pravilnost modernog doba: nemogućnost nerazvijenih društava da se iz ekonomskog ćorsokaka izađe na linijama kapitalističkog razvitka. Socijalizam postaje put nade, prodor u savremenost. Nasuprot pasivnoj materijalnoj osnovici, stajao je aktivan ljudski faktor: formirane su jake revolucionarne snage čije sposobnosti nadmašuju stepen materijalne razvijenosti. Malobrojan ali snažno organizovan i politički zreo proletarijat, u savezu s radikalnom inteligencijom i širokim poluproleterskim zaleđem sela — to je bila snaga velike udarne moći. Sovjeti nisu bili čedo zaostalih masa. Naprotiv. Prelazeći preko svih barijera, te mase formiraju vlastitu organizaciju, svojom intervencijom stvaraju tlo za novo društvo.

Ali delovalo je i naličje. Lenjin i boljševički vođi bili su naslednici velike tradicije koja je na formiranje socijalizma gledala kao na deo društvenog kretanja celog čovečanstva. Sopstvenu pobedu oni su smatrali samo predigrom za evropsku revoluciju, shvatili su da se Rusija, sama, teško može boriti sa siromaštvom ako ostane izolovana od razvijenih industrijskih društava. Ako bi se to desilo, revolucija će biti ugrožena. Poraz radničkih klasa Evrope sveo je, međutim, svetsku revoluciju na „socijalizam u jednoj zemlji". Ponovo se pokazuje zakonitost „spojenih sudova", ali na negativan način. Na razvijenom Zapadu nastaje privremena stabilizacija kapitalizma i svođenje klasne borbe na poboljšanja unutar poretka — velika reka vraća se u korito. Na drugoj strani, za jedan period vremena, formira se „izolovani, teški socijalizam" s umnoženim protivrečjima. Revolucije ostaju nedovršene.

Revolucija ne ide dijagonalno

1. Državni socijalizam — revolucionarno lice

Osobene proizvodne snage revolucije višestruko su ubrzale materijalni i kulturni razvitak, skratile istorijsko vreme i grčevitim naprezanjem postigle brz društveni preobražaj. Osnovni pogonski motor, demijurg novog društva, postaje snažan centralizovan državni aparat i s njim stopljena politička partija. Dve su okolnosti osobito pogodovale formuli državnog socijalizma. Prvo, akumulacija kolektivističkog tipa, koja krajnje siromašna sredstva koncentriše u jedne ruke i planski ih usmerava, pokazuje se kao pogonska snaga koja ubrzava kretanje. Investicije su 1948. godine u jugoslovenskom društvu iznosile 1/3 nacionalnog dohotka, dok su u

staroj Jugoslaviji iznosile oko 5%. A u SAD (1896—1938) iznosile su oko 13%.[8] Drugo, uska socijalna osnovica, s oazama radničke klase i inteligencije u moru seljaštva, delovala je u istom pravcu. Radnička klasa nije tako razvijena da bi njene potrebe nadmoćno determinisale društvene tokove od samog početka. Ona se i sama razvijala u toku burnog i protivrečnog društvenog preobražaja.

Državni socijalizam je, međutim, izražavao revolucionarnu upotrebu vlasti za ostvarivanje materijalnih i ljudskih pretpostavki socijalizma (broj radnika se, u jugoslovenskom društvu na primer, samo za tri godine povećao od 461.000 na 1,100.000), za zaštitu neposrednih interesa masa i ukidanje, odnosno bitno ograničenje klasnih razlika, širenje prostora društvene jednakosti. Prvo, nacionalizacijom privatnih fabrika razoren je prvi temelj klasnog društva i stvorena je kičma novog socijalnog organizma. Veliko sečivo revolucije zaseklo je i u zemljišni veleposed i ispunilo vekovnu težnju seljaka — glad za zemljom. Na tom osnovu je došlo i do značajnog izjednačavanja u raspodeli ličnih prihoda.[9]

Revolucionarna vlast podseca ona obeležja najamnog rada koja su za radništvo najtegobnija: osigurava potpunu zaposlenost, uvodi razvijeno socijalno osiguranje i kolektivnu potrošnju, smanjuje razlike između umnog i fizičkog rada, omogućuje bitno veći pristup radničke dece obrazovanju, u poređenju s građanskim društvima. Postotak studenata radničkog porekla (1960. godine) iznosi u SSSR-u 40%, u Engleskoj 25%, Danskoj 10%, Austriji 8%, Francuskoj 8%, Zapadnoj Nemačkoj 5%. Društvo postaje bitno otvorenije, lome se tradicionalne barijere, nastaje visok stupanj socijalne pokretljivosti. Socijalno poreklo rukovodećeg osoblja u jugoslovenskom društvu (1950-ih godina) pruža ovakvu sliku: zemljoradnici 36,7% — manuelni radnici 25% — intelektualni radnici 38,4%.

Vlast, iako preuzima i vrši lavovski deo funkcija klase, počiva na širokim plebejskim osnovama; mnogobrojnim je sponama povezana sa širokim socijalnim slojevima. U tom razdoblju rukovodeći kadar je posrednik u ostvarivanju revolucionarnih ciljeva pokreta. On je njegov dosledni reprezentant, na visini zadatka epohe koji je iznad svih objektivnih proporcija. U toj ulozi on se *suštinski razlikuje i od vlasničke klase i od birokratije.* Spoj inicijative masa i revolucionarne vlasti suštinski razlikuje rani socijalizam (revolucionarni etatizam) od prvobitne kapitalističke akumulacije.

---

[8] Dr D. Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945—1973,* Beograd, 1973.

[9] Rasponi u platama u jugoslovenskom društvu smanjeni su na 1 : 3,5. Isto pokazuje i ova uporedna slika:

	Čehoslovačka	Francuska
Najdonjih 10% stanovnika	2,9	0,5
Najviših 10% stanovnika	20,2	37,0

2. *Birokratska restauracija*

Ali dijalektika ne miruje. Državna svojina i upravljanje, taj motor brzog razvitka, ubrzano pokazuju granice svojih mogućnosti; konzerviranje tog motora zaustavlja mladalački polet revolucije, dovodi do birokratske restauracije. „Monopolističko raspolaganje društvenim kapitalom nosi u sebi elemente klasnog potčinjavanja i klasnih suprotnosti."[10] Što je zemlja koja izlazi iz revolucije siromašnija, to je ogoljenije delovanje tog zakona. Birokratizacija ima koren u materijalnim uslovima prelaznog perioda, u karakteru akumulacije, načinu formiranja i upotrebe viška vrednosti, koji se otuđuje od proizvođača i postaje prema njima osamostaljena sila. Prvi zadatak proizvodnih grupa je stvaranje viška za dalje dugoročno investiranje, koje, međutim, može biti u suprotnosti s njihovim neposrednim potrebama i koje je podvrgnuto odlukama centralnih upravljačkih grupacija koje oduzimaju bitan deo suvereniteta proizvođačima. Kult akumulacije imao je svoje strasne propovednike. Brza industrijalizacija, smatralo se, može se izvesti samo pomoću jake eksploatacije seljaštva i niskih radničkih nadnica. (Nasuprot desnom krilu, koje je u neograničenom bogaćenju srednjih slojeva videlo glavni put napretka). Radnička klasa može prići socijalizmu samo kroz najveće žrtve, naprežući svu snagu za svoju proletersku državu i industriju. Socijalizam živi pod gvozdenom petom zakona primitivne socijalističke akumulacije, koji će važiti sve dok industrija ne bude dovoljno snažna. Veliki ciljevi nisu prosto odbačeni, oni su odloženi na neodređeno vreme, kada ih industrijski razvoj automatski omogući. U karakteru akumulacije sadržana je namera za buduće ispunjavanje potreba. Ali mnoga kasnija odlaganja nisu izazvana samo oskudicom već i interesima užih socijalnih grupa koje vode industrijalizaciju. U društvenom telu nastaje podela između grupa — onih koje nose glavni teret i onih koje su glavni korisnik industrijskog napretka. Za njih je preobražaj jedne zaostale zemlje u industrijsku dovoljno veliki zadatak koji opravdava sve metode. To je jak izvor pritiska da se *diktatura proletarijata* poistoveti s *političkim apsolutizmom države.* A birokratski etatizam, iako nije istovetan sa staljinizmom kao jednim ekstremnim oblikom, neprekidno rađa tendencije ka njemu.

Politička moć, državna svojina, uslovljeni su, u krajnjoj liniji, načinom proizvodnje, ali postaju neposredna osnova socijalnog raslojavanja; društveno telo se diferencira i razmešta na različite stepenike društvene hijerarhije. Upravljanje postaje monopol i specijalnost posebne društvene grupacije, koja se formira kao centralizovana hijerarhija koja u svojim rukama drži monopol odlučivanja o svim aktivnostima društva. Recepcija starih kalupa organizacije rada, koji obnavljaju odnose komandovanja i izvršavanja, bitan je temelj njene moći. U položaju proizvođača izražava-

---

[10] E. Kardelj, *Samoupravljanje i društvena svojina,* Beograd, 1973.

ju se snažne crte najamnog odnosa prema opštem poslodavcu — državi.

Razume se, i u organizmu radničke klase postojali su vrlo snažni faktori koji su birokratizaciju činili neizbežnijom. Tim iskušenjima su, po prirodi stvari, bile najviše izložene prve revolucije. Teške godine rata, okruženost neprijateljskim svetom, izazvale su desetkovanje onog naprednog proletarijata koji je nosio revolucionarni proces. Najodvažniji su poginuli u građanskom ratu, deo je napuštao gradove u kojima je harala glad; radnička klasa je smanjena na polovinu. U jugoslovenskom društvu, na primer, prodor birokratizma povezan je s jačanjem unutrašnjih protivrečja radničke klase, koja se naročito izoštravaju na njena krajnja dva dela. Najkvalifikovaniji i aktivni nukleus dolazi u protivrečan položaj prema ostalim grupama. Niz njegovih pripadnika postaju nosioci funkcija, stiču statusne privilegije i odvajaju se od neposrednog života klase. Spletovi najamnog odnosa i psihologije naročito su izraženi na drugom polu klase, u slojevima radnika-seljaka, zahvaćenih dubokom egzistencijalnom protivrečnošću — dvostrukim životom. Oni se priklanjaju niskim dohocima koji su izvor državne dobiti, ali to nadoknađuju radom na posedu. Tako produžen radni dan samim svojim trajanjem guta životne snage, onemogućuje brža pomeranja u kvalitetu života.

No u dubini društva, ispod birokratske kore, sazrevaju autentični plodovi revolucije i socijalizma, aspiracije radničke klase koje dolaze u sukob s birokratskom ljušturom. To je rezultat ne samo njenog veoma brzog brojčanog porasta već i činjenice da su neki bitni mehanizmi klasne strukture presečeni. U obilju različnih formi, ta antibirokratska tendencija probija svoj put. Samo jednu ilustraciju tih tendencija, ali i novih opasnosti, pokazaćemo na primeru jugoslovenskog socijalističkog društva.

3. Nov odgovor — rani oblici samoupravljanja

Život je brzo pokazao da dostignuća revolucije koja su nastala prevratom na tlu vlasti i privatne svojine nisu dovoljna. Ona ne mogu preokrenuti najdublje izvore klasne podele kao što su: stara organizacija rada, razdvajanje upravljačke i izvršilačke delatnosti, otuđivanje od radnih ljudi duhovnih snaga i njihovo koncentrisanje u malom broju „mozgova", oduzimanje brojnim grupama potrebe i mogućnosti da odlučuju o svom radu. Sa svom oštrinom se postavilo temeljno pitanje socijalizma: kome stvarno pripada ona džinovska moć koja nastaje ukidanjem privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i njihovim prenošenjem u ruke društva. Kao reakcija na to rađa se novi veliki istorijski odgovor — radničko samoupravljanje. Ono je bilo nastavak revolucije, njen drugi talas ustremljen protiv okoštavanja birokratskih, autoritarnih struktura, tog drugog temelja klasne civilizacije. Borba se prebacila u najdublje jezgro klasne strukture, u oblast organizacije i podele rada.

Dve su temeljne karakteristike ranog samoupravljanja koje predstavljaju praktičan i misaoni horizont u kome se ono kreće. Prvo, samoupravljanje se razvija kao protivteža svemoćnom državnom kolosu, kao umanjivanje njegove moći u korist autonomnih radnih organizacija. I drugo, ono se razvija u simbiozi s jačanjem robne proizvodnje, slobodnim delovanjem ekonomskih zakonitosti koje su temelj te samostalnosti.

Unutar autonomnih organizacija, preduzeća, počinju da se oblikuju novi ljudski odnosi. Njihova glavna crta, žila kucavica, jeste *humanizacija ciljeva* i *organizacija proizvodnje*, udar na birokratsku organizaciju rada koja je stvorila ponor između upravljača na vrhu piramide i masovne baze. Počinje veliki istorijski eksperiment — proizvođač se nalazi u položaju izvršioca, ali ulazi i u funkciju *upravljača*. Tehničko rukovodstvo se pretvara u rukovođenje tehnološkim procesima, odgovorno proizvođačima koji ih postavljaju i smenjuju. Otvorena je mogućnost da razlike u funkcijama postepeno gube karakter vlasti nad ljudima. Osnov nove organizacije čini neposredno samoupravljanje (zborovi radnika, radne jedinice) kao onaj životni okvir u kome se mogu izraziti autentični interesi proizvođačkog sastava. Iz te široke baze izrastaju delegatski oblici (radnički saveti). Samo u prvoj deceniji u njima je učestvovalo 1,390.000 radnika i službenika. Bez takve prakse ne mogu se ljudi menjati, zbaciti gvozdenu košulju podaničkog ponašanja. Samoupravljanje se temelji i na *raspodeli dohotka prema radu*, nasuprot birokratskoj konstrukciji društva gde sve delatnosti vezane za funkciju upravljanja i kontrole nad radom imaju povlašćen položaj. Otvara se i novo poglavlje u odnosu između *rada i političkog odlučivanja* (sistem lokalne samouprave, proizvođačkih veća u skupštinama).

Sa svakim *stvarnim* korakom samoupravljanja počinju da se tope privilegovani statusi, *potiskuju se socijalne razlike antagonističkog tipa*, načini života radnika i tehničara se približavaju. U uslovima samoupravljanja oni proširuju redove radničke klase i kada ne hodaju u radničkim kombinezonima. Otvoren je proces razlaganja starih struktura — socijalne razlike počinju da gube one crte ograničenog klasnog diferenciranja koje se još zadržava u birokratskom socijalnom grupisanju, na temelju državnosvojinskog monopola. Socijalne suprotnosti blažeg su intenziteta, nižeg su reda. Njihov izvor nije sukob oko svojine ili upravljanja; suprotnosti nisu vezane za postojanje posebne društvene grupe koja bi mogla samovoljno da odlučuje o sudbini novostvorenog bogatstva i da pri tome ne mimoilazi sebe, da prisvaja deo tuđeg rada. Njihov izvor — u tendenciji — jesu razlike socioprofesionalnog tipa i raspodela prema radu. Socijalne protivrečnosti u okviru samoupravljanja pomeraju se ka unutrašnjim protivrečnostima same klase. One imaju poreklo i u evoluciji radnog tela koja u redove proizvođača uvodi grupacije koje su ranije bile od njih odeljene — njihove aspiracije, mentalitet i uže interese. U tom okviru posebno mesto pripada odnosu upravljanja i stručnog rukovođenja, koji nije idiličan.

Društvena moć, taj kristalizovani izraz klasnog ili birokratskog diferenciranja, takođe dobija nov, ne klasni karakter. Počinju promene u zakonitostima istorijskog procesa. Poučeni iskustvom dosadašnje civilizacije, pojam moći vezivali smo isključivo za odnos: dominacija — podvlašćivanje; svako povećavanje moći na jednoj strani neizbežno je značilo njeno smanjivanje na drugoj. Ali društvena se moć može javiti i kao povećavanje zajedničkog uticaja grupa. Što je više njihovih inicijativa, mogućnosti uticanja i učešća u odlučivanju, to se više povećava snaga ukupnog radnog sastava — za razliku prema klasnoj raspodeli moći, gde važi obrnut zakon: što je moć jednog subjekta veća, to je moć drugog manja. Istraživanja pokazuju da se uobličavaju klice tog novog odnosa — to mišljenje izražava većina ispitanika, koja traži uporedo i veći uticaj radničkog saveta, i veću ulogu stručnog rukovodstva, kao najvažnije uslove za napredak preduzeća.

No evolucija društva nije stigla do tačke kada bi suprotnosti unutar samoupravljanja (socioprofesionalnog tipa) bile glavno polje socijalnih konflikata. Centralna osovina suprotnosti je još uvek između *samoupravljanja i birokratizma*, koji je izašao sa nekoliko polomljenih rebara, ali još predstavlja snažnu i živu struju. Otvoreno je poglavlje socijalne borbe oko stvarnog sadržaja samoupravljanja, otvorene su alternativne linije razvoja koje će dugo živeti uporedo. Samoupravljanje tek korak po korak osvaja teren, sporo širi krug svojih ovlašćenja, i to prvih godina gotovo isključivo u fabrici[11]. Ono postaje ograničeno na pojedine fabrike, živi unutar njihovih zidova, međusobno nepovezano (parcijalno samoupravljanje).

Teško i postupno osvajanje društvene moći od strane samoupravljanja — to osobeno socijalno dvovlašće — prikazaćemo sa dve ilustracije. Istraživanje *interesa*[12] (zadovoljavanja potreba) osnovnih socijalnih grupacija pokazuje kako ono ima svoju samoupravnu stranu, nešto što se mora činiti zbog postojanja samoupravljanja, ali i svoju birokratsku stranu. Poštovanje određenih interesa postaje obavezno čak i kada njihova realizacija ide protiv produktivnosti, tržišnih uspeha, efikasnosti. Tipičan takav interes je *sigurnost trajnog zaposlenja*, pravo radnika da ne može biti premešten na slabije radno mesto, nemogućnost da mu se prilikom premeštanja umanjuje dohodak. Mnogi kolektivi su svesno izabrali snižavanje dohodaka umesto otpuštanja viška radne snage, ili su pak umesto povećanja ličnih dohodaka izdvajali sredstva da bi se njihovim drugovima platila otpremnina za novo radno mesto. Pretnja otpuštanjem ili samovoljnim premeštanjem snažno je ograničena. Zaštitu uživa i ceo krug prava iz radnog odnosa, kao i odnosi u raspodeli ličnih dohodaka. Izvesne granice u rasponima — kao izraz egalitarizma — ne mogu se povećavati

---

[11] Vidi monografiju D. Ničić, *O razvoju samoupravljanja i proširenoj reprodukciji*, Institut za političke studije, Beograd.

[12] Istraživanje: „Društvene pretpostavke, sadržina i nosioci samoupravnog odlučivanja u radnim organizacijama", Institut za političke studije, FPN, Beograd.

bez rizika od jakih reakcija. Samoupravljanje je i u svom ranom razdoblju uzelo čvrsto u ruke zaštitu egzistencijalnih vrednosti socijalizma.

Međutim, glavnim tokovima ekonomije, akumulacijom, i dalje upravlja centralizovan državni aparat. To blokira razvoj samoupravljanja, jer je lavovski deo sredstava za unapređivanje proizvodnje i života proizvođača izvan i iznad radničkih kolektiva.[13]

Drugo polje protivrečja, koje će se razviti tek deceniju kasnije, izražava se u jednom osobenom *dualizmu*. Demokratsko, kolektivno odlučivanje proizvođačkih grupacija razvija se uporedo s organizacijom rukovođenja, utemeljenom na vlasti („jednonačaliju") direktora koji komanduje rukovodećom hijerarhijom, koja živi uporedo sa samoupravnim telima.

Najzad, sve snage ranog samoupravljanja prirodno se usmeravaju u jednom pravcu, pravcu umanjivanja svemoći državnog monopola — *odumiranja države*. Razvijanje robne proizvodnje išlo je ruku pod ruku s tim procesom, kao osnov samoupravne autonomije i osnovna alternativa administrativnoj sili. Ali robna proizvodnja — objektivna neophodnost koja se ne može dekretom ukinuti — ima i drugo svoje lice: tendenciju ka restauraciji kapital-odnosa.[14] Tek posle oštrih socijalnih konflikata i formiranja zrelije strategije poneće se i sa ovom silom.

Da zaključimo. Formirala se specifična *hibridna tvorevina, spoj decentralizovanog birokratizma i parcijalnog samoupravljanja.* U jednoj drugoj koegzistenciji teći će dve bitno različite logike proizvodnje, socijalnog i duhovnog života i njihova međusobna borba. Samoupravljanje u svojim početnim oblicima nije moglo korenito izmeniti sve osnove materijalnog života, ali je ono značilo delotvornu protivtežu tendencijama konzerviranja strukture. No to se nije vršilo bez borbe.

4. Novi izazov: tehnokratska restauracija

Tri decenije znače manje nego jedan sekund na satu istorije, no upravo u tom kratkom razdoblju izvršen je velik industrijski skok, koji je jugoslovensko društvo u rekordno kratkom vremenu izveo na prag srednje razvijenih industrijskih zemalja. Tajna tog skoka leži i u smenjivanju pogonskih motora: centralizovan držav-

[13] Smatralo se da preduzeća u 1965. godini prisvajaju 60% društvenog dohotka (oko 3,600 milijardi). Ali dalji tok je bio ovakav: lični dohoci iznose 1.800 milijardi, a doprinosi budžetu i osiguranju 1.200 milijardi. Preduzećima ostaje 600 miliona dinara. Od toga, za zajedničku potrošnju i stambeni doprinos odlazi 200 milijardi i za amortizaciju 200 milijardi. Ostalo je samo 200 milijardi za proširenu reprodukciju, ali i to je podložno pritiscima za oročavanje i otplatu anuiteta. Preduzeću ostaje manje od 3%, kao višak vrednosti; ono praktički ne raspolaže viškom (dr Ljubisav Marković, *Promene u socijalnoj strukturi i politički sistem*, Beograd, 1966).

[14] V. Bakarić, Intervju u „Vjesniku", 1975.

ni aparat smenjuje „decentralizovano" samoupravljanje; ti „pigmeji" sa snagom divova koji oslobađaju veliku ljudsku energiju i inicijativu. Stopa industrijskog rasta u ovom periodu jedna je od najviših na svetu; iznosila je 13,4%, dok je u Francuskoj bila 5,2%, a između dva rata oko 3%. Industrijska proizvodnja (1939—1960) porasla je 5 puta, proizvodnja sredstava rada više od 20 puta. Formirao se nov socijalni ambijent. Radnička klasa je od 5 do 6% porasla u vodeću snagu zemlje, čineći (1970-tih godina) 25—30% aktivnog stanovništva. Udeo poljoprivrednog stanovništva opao je od 75% na 37%. Dok se za 35 godina do socijalističkog društva udeo seljaštva smanjio za 5%, dotle se za 25 godina posle revolucije taj broj smanjio za oko 35%.

Ali razvoj nije tekao pravolinijski, jednostavnom i uzlaznom linijom. U tom istom procesu formirale su se i druge socijalne snage, novi kandidati za vlast nad ljudima i stvarima, i nosioci drugog vida restauracije, tehnokratske restauracije. Novo obličje nesocijalističke tendencije, koja postaje prenosnik obnavljanja ograničene klasne strukture, postaje ekonomska moć i tehnokratski proizvodni aparat. Kako i zašto se to zbilo? Razlaganje centralizovanog državnog monolita vodilo je širokoj decentralizaciji moći, ali ekonomska se moć nije preselila u ruke udruženih proizvođača u bitnoj meri. Dezintegracija birokratskog centralizma pod udarom samoupravljanja, praćena je i tehnokratskom reorganizacijom, transfuzijom nove krvi.

Ključna tačka tog zbivanja sastojala se u tome što centralizovani investicioni fondovi, u koje se slivao lavovski deo društvenog bogatstva, nisu postali ekonomska osnova društvene moći samoupravnih radnih organizacija. Oni su se preobraćali u osoben oblik državnog kapitala kojim raspolažu banke, centri političke moći i vrhovi velikih industrijskih korporacija — trougao moći relativno osamostaljenih političkih, industrijskih i finansijskih rukovodećih grupa. Preraspodelu ekonomske moći prikazuju ovi podaci:

Struktura sredstava za finansiranje investija[16]

	Sredstva privrednih organizacija	Banke	Društveno-političke organizacije
1961	29,5	0,9	61,7
1970	274	50,6	15,7

Taj tok se stihijski probio kada je država napustila jaka ograničenja nametnuta administrativnim okvirom ranog socijalizma, a decentralizovano samoupravljanje, zatvoreno u međusobno nepovezana preduzeća, još nije imalo snage da se nametne kao vladajuća organizacija društva, kao organizacija koja bi pod svoju kontrolu stavila ekonomski krvotok zemlje i usmeravala ga tako

[16] *Samoupravni socijalistički ekonomski sistem,* Kongres Saveza ekonomista Jugoslavije, IV, str. 217.

da plodovi idu radnim ljudima. Stoga se i desilo da sam po sebi progresivan čin skidanja administrativnih okvira, koji je lečio rane nanete birokratskom samovoljom, oslobodi i „kapital-odnos", a ne robnu proizvodnju u službi proizvođačkih grupacija. Na toj tački otkriva se delovanje jednog od najdramatičnijih zakona socijalizma. Svaki, inače, progresivan čin oslobađanja od birokratskih stega ako nije jednovremeno praćen organizovanim jačanjem moći klase proizvođača približava se tačkama građansko-tehnokratske restauracije. Njeni osnovi su bili: a) pojava *grupne svojine* („privatizacija" viška rada) i b) neformalna moć odlučivanja. Prvo, *višak vrednosti*, novostvoreno bogatstvo društva, počeo je da se cepka u komadiće na kojima se uzdizala moć pojedinih socijalnih grupa u formiranju. Klizilo se od centralizovane *državne svojine* ka oblicima *grupne svojine*, vlasti nad parčićima društvene svojine. Privatizacija viška rada je druga strana jako osamostaljene vlasti upravljačkih grupa, koje su u položaju da odlučuju o upotrebi novostvorenog bogatstva. Privatna delatnost (osobito uslužna, posrednička) počinje se povezivati sa društvenom; otvaraju se nevidljive slavine kroz koje društvena svojina otiče u privatne džepove.

Drugo, unutar samoupravnih institucija stvaraju se „vlade u senci" koje teže da se osamostale, otrgnu ispod kontrole i oka javnosti.[16] Ta zakulisna struktura javlja se kao neformalni antipod formalnoj samoupravnoj organizaciji. U toj verziji samoupravljanje bi se svelo na ograničen okvir participacije, na bavljenje mrvicama moći. Tu nevidljivu piramidu otkriva istraživanje strukture interesa, koja sadrži dve različite strane. Egzistencijalne vrednosti kao što su: sigurnost zaposlenja, prava iz radnog odnosa, jaka mera egalitarizma u raspodeli ličnih dohodaka[17], proširuju se na ceo proizvođački sastav. (Iako je stepen egalitarizma u jugoslovenskom društvu relativno visok — mera nejednakosti merena tzv. indeksom nejednakosti iznosi 33%[a]), odnosno 26,9%[b]) prema 100% kao najvećem mogućnom iznosu nejednakosti.[18] Međutim, u zadovoljavanju složenijih potreba (stručno usavršavanje, obrazovanje i dobijanje stana) nastaju osetne razlike; mera njihovog zadovoljavanja je u snažnoj zavisnosti od stupnja društvene moći. Formira se hijerarhija interesa, kao način vezivanja

---

[16] Gotovo sva sociološka istraživanja (Josip Županov, Rudi Supek, Bogdan Kavčič, Vojan Rus, Stane Možina, Janez Jerovšek, Dušan Bilandžić, Dušan Ničić, Vladimir Milić, Vladimir Štambuk, Mihajlo Popović, Vesna Pešić) utvrđuju da najveći uticaj imaju rukovodioci, stručni kolegijum, rukovodioci ekonomskih jedinica, radnički savet, majstori, a na poslednjem su mestu polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici.

[17] Međutim, veće razlike se javljaju u ostalim oblicima, osobito mogućnostima dopunskog rada koji je masovan (dohoci iz honorarnog rada iznose oko 45% od iznosa svih redovnih primanja); i posebno unutar privatnog sektora, gde su izrazite.

[18] Razlika između grupe domaćinstava s najnižim (prva desetina) i grupe s najvišim iznosom sredstava (deset desetina) iznosi 1 : 10, (a); odnosno 1 : 5, (b), ako se meri prema članu domaćinstva.

socijalnih grupa za osnovne nosioce moći. Pojedine organizacije na povoljnijim područjima delatnosti (banke, spoljna trgovina) mogu rasprostrti doze privilegija na ceo radni sastav. Prema drugim kolektivima one tada nastupaju kao kapital.

Na talasu stihijske robne proizvodnje izronilo je i drugo, ranije potisnuto lice srednjih slojeva. Privatna delatnost u obliku ličnog rada integralni je i prirodni deo složenog tkiva socijalizma. Međutim, sa kapital-odnosom pojavljuje se njihov egoistički lik, bogaćenje nedozvoljenom upotrebom tuđe radne snage, provizijama, korupcionaškim podvizima.[19] Ista protivrečja zahvataju i selo — velika seljačka kola su ubrzala hod (korenito se izmenio odnos između stočne vuče i mehaničke vuče, koja je porasla od 5% na 56%). Ali to burno oslobađanje energije imalo je i naličje: došlo je do oštrijeg ekonomskog diferenciranja.

Prodor tehnokratske tendencije potisnuo je radničku klasu i njene potrebe na periferiju. Oko nje se stezao obruč oštrih egzistencijalnih teškoća. Nezaposlenost je povećana od 123.000 (1957) na preko 400.000 sedamdesetih godina. U kratkom vremenskom isečku veliki broj ljudi odlazi na rad u inostranstvo. Dok je 1964. godine samo 35.000 otišlo u potragu za radom, njihov broj sedamdesetih godina dostiže jedan milion, od čega je 45% radnika. U tom periodu dolazi i do opadanja učešća radnika u radničkim savetima — od 76% na 53%.

Kontrasti u društvenom tkivu su postali oštriji — koeficijent klasnih razlika se povećao.

Međutim, povlašćene grupacije koje su se počele uzdizati na ovom talasu ne predstavljaju neku jedinstvenu kontraklasu. To je neobično razuđena, fluidna formacija različnih boja i interesa, pocepana na različne pravce u kojima vuče razvoj društva — od tvrdog birokratizma do akcionarskog kapitala. No najveća je opasnost u tome što podizanje glave građanske restrauracije utire put birokratskoj restauraciji. To je gvozdeni zakon gravitacije u dinamici socijalizma.

5. *Obrat — projekcija razvijenog samoupravljanja*

Međutim, te se tendencije ne zbijaju u praznom socijalnom prostoru. One teže da se probiju u društvu koje je dubokom i autentičnom socijalnom revolucijom pomereno iz putanje klasne strukture, koje je u svoje ćelije uključilo generatore revolucionarne prakse. Pošto su u sukobu sa centralnom tekovinom revolucije, one ne mogu izboriti legitiman društveni status, već kriju svoj lik, nastoje da grade svoje gnezdo u samoupravnim institucijama, težeći da ograniče njegovu sadržinu. One ne mogu da se fiksiraju kao klasa. I zaista, iz proizvođačkih redova dolazi do snažne kritike (u 80% obustava rada učestvuju isključivo proizvodni rad-

---

[19] S. Šuvar, *Srednji slojevi ili srednja klasa u jugoslovenskom socijalističkom društvu.*

nici), budi se otpor tehnokratsko-građanskom talasu. Što se više približavalo fabrikama, to je bila veća oštrina prema nesocijalističkim tendencijama, i dokaz koliko su ideje samoupravljanja duboko ukorenjene. Tako se u srcu krize formiraju i snage za njen rasplet. Političkom intervencijom, udarom u krmu, presečen je put opasnoj stihiji, obnovi crta klasnog društva. Nova etapa u koju se ušlo nije bila samo političko pregrupisavanje već i mobilizacija proizvođačkih masa odozdo. Probuđene su nade, aktivirana je radnička klasa, socijalna snaga koja danas proizvodi više od 4/5 društvenog proizvoda.

Već 1973. godine javljaju se vidljivi znaci zaustavljanja nepovoljnih tendencija: serija mera koja znači smanjivanje socijalnih nejednakosti, poboljšanje ekonomskog položaja proizvođačkih grupacija, povećanu odgovornost i radničku kontrolu u raspolaganju društvenim sredstvima. Zaustavlja se i preokreće loš odnos snaga u formalnoj strukturi političke moći: u novim delegatskim skupštinama zastupljeno je 30% radnika — prema 13% pre zbora.

Druga linija promena izražava se u *formiranju zrelije strategije socijalizma, projekcije razvijenog, integralnog samoupravljanja.* To je težnja da se samoupravljanje probije iz međusobno izolovanih fabrika u koje je bilo zatvoreno i pretvara u celovit sistem društvene organizacije, da ovladava proširenom reprodukcijom. Novi ustav — u kome su te težnje našle izraz — nije nešto što je van glavnog istorijskog toka. Naprotiv, ta projekcija odgovara univerzalnoj tendenciji svetskoistorijskog razvoja — *traženju humane varijante tehničke civilizacije.* Nove proizvodne snage i nove ljudske potrebe nose sobom jednu veliku mogućnost preokreta. Umesto integracije koja se gradi na dominaciji kapitala ili političke moći, na hijerarhiji kao kičmi koja održava organizam, javlja se nova zakonitost: *autonomija delova i njihova neprinudna integracija u celinu,* kao temelj zrelije i slobodnije zajednice. Društvena organizacija projektovana ustavom se u nizu bitnih tačaka podudara sa zakonitostima tog civilizacijskog strujanja. I ona teži da zahvati sve vidove socijalnog života: od odnosa između preduzeća, proizvodnje i kulture, do niti koje vezuju nacije (ravnopravno, paritetno odlučivanje).

U proizvodnoj bazi društva *autonomne* radne jedinice predstavljaju temelj. To je onaj životni okvir u kome se jedino mogu izraziti autentični, neposredni interesi osnovnog proizvođačkog sastava. Drugi pol iste zakonitosti izražava se u demokratskoj, dobrovoljnoj integraciji samostalnih delova u zajedničku celinu. Ustav definiše ekonomsku osnovu i samostalnih delova i celine. Samostalne (osnovne) organizacije imaju neotuđivo pravo odlučivanja o dohotku i sredstvima akumulacije. Ali bez koncentracije tih sredstava nema razvoja. Srce problema je, dakle, kako da se sredstva ujedinjuju, ali istovremeno da ne budu otuđena od onih koji su ih stvorili, da ne budu ekonomska osnova državne birokratije, tehnokratskog vrha, ili uspostavljanje svojinskih prava jednog kolektiva nad drugim. Odlučujuća ekonomska i politička vlast nad društvenim kapitalom prenosi se stoga na radnike u

organizacijama udruženog rada. Odluke o raspodeli čistog dohotka na tri životna kruga, na lične dohotke, zajedničku potrošnju i fondove za akumulaciju, treba da donose isključivo i slobodno radnici osnovne organizacije udruženog rada. Uz to, šira društvena merila (utvrđena samoupravnim dogovorima) treba da obezbede princip: „za isti rad isti lični dohodak".

Samoupravnim sporazumima i dogovorima, osobito o zajedničkim razvojnim planovima, vrši se slobodno udruživanje novčanih sredstava, osnovna organizacija suvereno odlučuje gde će uložiti višak koji je stvorila. Na isti način, samoupravnim sporazumima odlučuje i o tome kako će učestvovati u plodovima tog ulaganja. Ustav ne samo što formalno zabranjuje rentijerstvo i profiterstvo već ga i materijalno do krajnosti destimuliše. Najzad, osnovna organizacija samostalno odlučuje o sredstvima za šire društvene potrebe; udruženi radnici učestvuju u određivanju razvojnih pravaca zdravstva, obrazovanja, kulture, školstva (i njihovih interesnih zajednica). Opštinske skupštine ne mogu doneti odluke o upotrebi dohotka ako ih ne usvoji veće udruženog rada.

Svaki dinar radnikovog rada, načelno govoreći, ostaje pod njegovom kontrolom. Konkretizuje se princip da proizvođači upravljaju celokupnim viškom rada na njegovom složenom putu. To je jak impuls da višak rada, kao momenat klasnog odnosa, prestaje da postoji jer o njegovoj upotrebi, kao delu ukupne vrednosti koju je proizveo, odlučuje udruženi radnik. „Radnik prestaje da bude slepi i bezuticajni izvršilac volje otuđenih centara ekonomske i političke moći... Stvaraju se uslovi da on prestane da bude točkić u mehanizmu koji drugi navijaju..."[20]

Pod nazivom *„interesne zajednice"* krije se uobličavanje jedne nove strukture, koja sve delatnosti koje su do sada bile kineskim zidom odeljene dovodi u neposrednu vezu. Proizvodnja, nauka, kultura, zdravstvo, stupaju u neposredne ekonomske veze, bez posredništva države.

Promene u *političkom sistemu* mogu se sažeti u jednoj rečenici: uvođenje delegatskog sistema, masovnog i neposrednog socijalističkog demokratizma koji pekoračuje granice višepartijskog sistema nastalog u buržoaskoj političkoj državi, i jednopartijskog sistema koji je nastao u specifičnom prelaznom periodu između buržoaske i socijalističke demokratije. Politička vlast izrasta iz mreže samoupravnih organizacija, njihovih delegacija. Demokratija ima temelj u fabrikama, kulturnim institucijama, noge joj ne vise u vazduhu.[21]

„Novim Ustavom preciziramo odnose koji odgovaraju samoupravljanju. To uključuje i mehanizam kojim će se spriječiti elementi *državnosvojinskih* odnosa, kao i *stihijnost kretanja* u

---

[20] „Uvek smo naglašavali da diktatura proletarijata za nas nije diktatura državnog aparata, državnog despotizma, već je po svojoj suštini revolucionarni oblik neosporne vodeće uloge radničke klase, odnosno njenih istorijskih interesa u upravljanju društvom" (E. Kardelj, „Politika").

[21] Isto.

robno-novčanim odnosima. Ustav predviđa rješenja kojima se obezbjeđuje da svi oblici udruživanja i koncentracije finansijskih sredstava u svakom momentu budu *pod kontrolom radnih ljudi*... Precizira se jasnije nego u prethodnom pojam *društvene svojine*... To znači da u raspolaganju društvenom imovinom i dohotkom svako mora poštovati opšte društvene interese i ponašati se prema utvrđenim društvenim sporazumima i dogovorima".[22]

Nalazimo se odista pred organskim porastom iskustva, iako teško plaćanog, pred zrelijom projekcijom samoupravljanja koja je usmerena na prevladavanje ne samo *državnog monopola* već i *kapital-odnosa* i *autoritarne organizacije rada.* Razume se, domašaju stvarnih promena ne možemo suditi na osnovu institucionalno-pravnih promena, ma koliko one bile važna poluga u njihovom pokretanju. Smenjivanje velikih faza revolucije i reakcije u toku kojih se nadmoć seli iz ruku jednih socijalnih grupa u ruke drugih ne svodi se samo na njih. Društveno tkivo je puno protivrečja koje neće rešavati institucionalni (pravni) mehanizam automatski, sam po sebi. Na primer, autonomne organizacije predstavljaju jedan istorijski oblik u kome je započet proces ekonomskog oslobađanja radničke klase; proizvođači suvereno upravljaju svojim radom i dohotkom, slobodno se udružuju. Međutim, oni su i u položaju robnih proizvođača, što je pokretačka snaga kretanja, ali i izvor niza protivrečnosti. Izloženi logici tržišta, često ispoljavaju težnje za monopolom, velikim kamatama između preduzeća. Kada se između delova preduzeća uspostavljaju neposredniji ekonomski odnosi koji ulaze u sve pore, tada iz ekonomije jačaju i pritisci da se pomogne jednom, da se obuzdaju apetiti drugog. Ako proizvođačka organizacija nije jaka (globalna), to će jačati tehnobirokratiju kao arbitra. A zatim, ima pojava da se u nove oblike organizacije uliva stara sadržina: za organizaciju udruženog rada se negde proglašavaju i fabrike sa nekoliko hiljada radnika, što sužava neposredno samoupravljanje. Ili — delegatski sistem je ključna karika u širenju uticaja samoupravljanja na poslove najšire zajednice. No to nije čarobni štapić koji će automatski uspostavljati harmoniju svih interesa; on može biti i pod pritiskom oprečnih parcijalnih interesa, formalizma i birokratske uzurpacije.

Ukoliko bi takve tendencije postale dominantne, dolazilo bi do paradoksa da se istovremeno povećava normativna moć samoupravljanja a da raste faktička moć tehnokratije i političkog aparata. Istorijski ishod, dakle, nije rešen u smislu da se krenulo dobrim putem i da će stvari same stići tamo gde treba. Stvarni sadržaj društvenih odnosa zavisi, dakle, u prvom redu od osnovnih socijalnih snaga koje će im davati krv i meso. Dva su momenta u tom kontekstu izuzetno važna. Prvo, funkcija idejne i akcione sinteze avangarde (partije), njena borba za zajednički interes celine proizvođačkog pokreta, za to da se uži interesi ispunjavaju na takav način da budu deo ukupnog napretka — jer to se neće

---

[22] Josip Broz Tito, *Ekspoze na saboru federacije*, Beograd, 1973.

vršiti stihijski. Ali ta funkcija se vrši na način koji odgovara prirodi samoupravnog društva — to je angažovanje da samoupravna tela odlučuju samostalno (da nisu transmisija partije) i unutar njih se bori za najprogresivniji karakter odluke. Drugi momenat odnosi se na istraživanje mogućnosti kako samoupravljanje da sve više predstavlja i vlastitu globalnu organizaciju sposobnu da interese proizvođača baze nametne kao odlučujuće merilo svih odluka. Samoupravljanje, kao celovita društvena organizacija neposredne veze proizvođača, uticalo bi osobito na plansko usmeravanje razvoja, usmeravanje sredstava ka najproizvodnijim tačkama, kao i na planiranje kretanja radne snage (zapošljavanje, nužne prekvalifikacije itd.), kako bi se stalno sužavali elementi radne snage — robe. Ono ne ukida političku vlast i robnu proizvodnju, ali ih usmerava da služe potrebama proizvođača, učestvuje u funkcijama koje su bile isključivo vezane za državu ili prepuštene neregulisanom tržištu, koje su postajale plen birokratije ili građanskog ekonomskog odnosa.

Na kraju da pokušamo skicirati neka iskustva; ono što saznaje sebe nadmoćno je nad onim što sebe ne saznaje. Socijalizam je velika prevratnička epoha, i neobično je važno da dramatika stvaranja novog društva sa svim svetlostima i senkama posluži kao iskustvo. Biti veran velikoj prošlosti ne znači njenu crkvenu idealizaciju, već sposobnost da se oblikuje budućnost. Revolucija se ne kreće samo uzlaznom, neprekinutom linijom. Danas postaju jasnije sva složenost i opasnosti velikog istorijskog manevra u nerazvijenom društvu, revolucionarne orijentacije koja je dvostrana. U osvajanju novog društva, radnički pokret se neizbežno služi oblicima nasleđenim od klasnog društva (država, robna proizvodnja, organizacija rada). Istovremeno, ne čekajući da sazru svi „objektivni" (materijalni) uslovi, stvaraju se novi životni oblici. Ali istorijska igra sa tim silama neuporedivo je složenija (višedimenzionalnija) i rizičnija nego što smo pretpostavljali. Ona mora zahvatiti i iznutra transformisati ne samo državnu vlast i svojinu već i robnu proizvodnju (ekonomsku moć) unutar društvenog vlasništva i nasleđenu tehnološku strukturu (organizaciju rada). Dakle, sva tri kruga koja su u osnovi „spoljašnji prstenovi" najdubljeg klasnog jezgra — načina upotrebe ljudske radne snage u proizvodnji kao najamne. Na tom dugom maršu istorije (oslobođenja rada) velike tenzije nastaju i stoga što se te tvorevine ne mogu niti dekretom odbaciti, niti prosto preuzeti.

Posredstvom samo jedne poluge političke moći čudesne snage revolucionarne sile teže da ukinu građanski svet i konstruišu novi. I zaista, jaka vlast ukida mnoge crte klasnog društva, polaže temelje novom. Ali iz socijalne neophodnosti razvio se jedan organ — birokratski centralizam, koji se od sluge društva pretvara u njegovog gospodara. Nastupila je oseka, obnova niza klasnih

crta. Rani oblici samoupravljanja povezani s oslobađanjem robne proizvodnje predstavljaju nov istorijski odgovor, napad na drugi temelj klasne civilizacije. No život je doneo novo, dvostruko iskustvo. Ako je samoupravljanje zatvoreno u granice međusobno nepovezanih fabrika, ako nije globalna organizacija koja ovladava tržištem, oslobađanje robne proizvodnje nije i put odumiranja države. Ona nosi tendencije restauracije kapital-odnosa i traži državu kao svoju dopunu. Tržište nije neutralni ambijent, iza njega stoji splet ekonomskih, političkih i tehnoloških moći. U sličnoj svetlosti se pokazuje i odnos prema tehnološkoj strukturi, proizvodnom aparatu. Rani socijalizam i iz niza objektivnih razloga preuzima mnoge obrasce smatrajući ih neutralnim. (I ako kapital, iz celog zbira tehnologija koji omogućuje savremeni naučni i tehnički razvitak, bira one koji mu daju nadmoć u borbi sa radom). Tendencija tehnokratske restauracije pokazuje kako nasleđen proizvodni aparat može postati baza nove moći.

Ogoljeno se pokazalo da nema automatske, spontane podudarnosti između materijalnog rasta i smanjivanja klasnih razlika. Ako je napredak uskih i povlašćenih društvenih grupa izrazito brži od podizanja standarda radnih ljudi, otvara se nov proces socijalnog diferenciranja. Presudno je, stoga, pitanje kome idu plodovi tehnološkog napretka.

Protivrečja koja smo opisali zahvataju ne samo objektivne tvorevine već i njihove socijalne nosioce. Socijalni akteri: profesionalni upravljači, inteligencija, privatnici, radnička klasa, izgledaju stalno isti, kao iz kamena isklesani. Međutim, oni doživljavaju duboke unutrašnje promene, menjaju likove i funkcije. U jednom momentu to može biti revolucionarno vođstvo na punoj visini istorijske misije, u drugom, tvrda birokratska vlast nad radom. U jednom času mogu prevladavati karakteristike stručnog rukovodstva klase, u drugom, hladna tehnokratska dominacija. To važi i za radničku klasu, čiji organizam nije nepromenljiv kristal. U jednom momentu, na delu je bitno smanjivanje koeficijenata klasnih razlika, načini života radnika, tehničara, inteligencije počinju da se bitno približavaju. U drugom, struja menja pravac. Javlja se jaka težnja odvajanja povlašćenih grupa od radničke klase; pomalja se lice klasnih razlika. A zatim sledi udar po tendenciji okoštavanja strukture.

Kao i formiranje materijalnih pretpostavki, još složeniji je, dakle, put razvoja osnovne socijalne snage (subjekta). Srce problema sastoji se u tome da radnička klasa u doba stvaranja pretpostavki socijalizma ne bude puki objekt tog procesa, samo materijalno oruđe za izgradnju socijalizma. Generatori koji su protivteža strukturama koje bi se mogle pretvarati u vlast nad radom stavljaju se u pokret odmah. Ovo iskustvo osporava filozofiju „preuranjenog" uvođenja neposrednije vlasti klase, koja smatra da će ona nastupiti nezavisno od učešća u upravljanju društvom, kroz koje se ljudi pripremaju za vlastitu emancipaciju. Čekanje da se prvo ispune svi objektivni uslovi svagda je bilo

deviza konzervativnih socijalnih snaga: od buržoazije („nije vreme za ustanak i borbu protiv okupatora, treba čekati"), preko birokratije („i radnici još nisu zreli — poješće društvenu akumulaciju")[23], do tehnokratije („najpre treba da stvorimo razvijenu proizvodnju pa onda samoupravljanje"). To je ideologija velikog odlaganja. Ključevi budućnosti se predaju elitama koje bi vodile iz industrijalizacije u industrijalizaciju, ali ne i u besklasno društvo, koje izmiče kao horizont kome se približavamo. U stvari, glavno pitanje i novost socijalizma u odnosu na klasnu civilizaciju je radikalno preokretanje odnosa i između *„strukture"* i socijalnog *pokreta*, živih pokretačkih snaga društva. Radnički pokret nužno stvara svoje institucije (državni, ekonomski poredak). No odlučujuće je to što se one ne mogu osamostaliti i petrificirati, što je *pokret stariji od „sistema"*, što ima i sopstvenu snagu, samostalan i kritički odnos prema vlastitoj tvorevini. Reč je o samodelatnosti klase čiji društveni život stalno pulsira, čija se energija ne svodi na prelazne eksplozivne intervencije. To je spoj žive, spontane inicijative i organizacije koja prinudu zamenjuje slobodnim dogovorima proizvođača. To je traganje za jednom praktičnom alternativom koja sprečava formiranje trajnih vladajućih struktura kao sile iznad proizvođača i koja omogućava da se industrijalizacija, koja je do sada tražila tvrdu vlast, sprovodi na neautoritaran način.

Sartr je ovo veliko i složeno pitanje odnosa između ličnosti i organizacije s pravom postavio sa svom oštrinom, ali ga je rešio rđavo i jednostrano. „Kolektivni projekt" (pokret) ujedinjuje do tada usamljene i porobljene individue u jednu svest i razara poredak dominacije. Ali pokret mora da stvara svoje institucije, praktičnu inertnost, koja guši inicijativu i slobodu ličnosti. Život samo beskrajno oscilira između otuđivanja i slobode. Međutim, veliki sukob između onih koji su slepi za ličnost i onih koji nemaju oči za organizaciju ne može dati plodno rešenje ako se ne istražuju nove mogućnosti koje život rađa. One nisu samo nacionalne specifičnosti, već su proizvod novih univerzalnih kretanja. Ne mora se prvo izvršiti industrijalizacija a da se kasnije rešavaju složenije potrebe, slobodniji položaj čoveka, proizvođača. Nove univerzalne proizvodne snage, nove ljudske aspiracije i sposobnosti danas to više omogućuju nego juče.

Otuda je za sve nas životno važno da ne budemo opčinjeni starim obrascima, da imamo kritički susret s ukupnom svetskom praksom koja obogaćuje naša saznanja. Za jugoslovensku teoriju (i praksu) osobito je važno da upija ta iskustva, da se usmeri prema toj novoj, dolazećoj strani sveta koja se izražava u revolucionarnoj i oslobodilačkoj praksi i koja predstavlja renesansu našeg doba. Jer samoupravljanje nije samo ekonomska ili politička

---

[23] Jedno zanimljivo istraživanje i analiza dr Miladina Koraća pokazuje da daleko najveći broj organizacija odvaja oko 30% dohotka u fondove — da radnici nisu „pojeli akumulaciju", što je centralna teza birokratske ideologije.

struktura, ono je nov kvalitet života koji nosi ceo „paket" istorijskih novosti, od kojih su tek neke započete.

Uprkos šturom opisu, otkriva se jedna živa panorama sa svim unutrašnjim protivrečjima. Ne samo istoriju uopšte već i njene najsmelije preokrete izvode živi ljudi, rođeni i izrasli na raskršću dve epohe. I slika ljudskih slabosti ne umanjuje, već samo reljefnije ocrtava težinu i veličinu poduhvata koga se socijalizam latio.

Muhamed Filipović

Socijalizam i pitanje strategije borbe za socijalizam u savremenom svijetu

Pretpostavka ovog razmatranja jeste pojava određene diskrepancije između uobičajene slike marksističke teorije i praktičnih aspekata borbe za socijalizam u svijetu. Ta diskrepancija izražava se, kako u postojanju različitih shvatanja o samome marksizmu unutar revolucionarnog pokreta, unutar onog dijela radničkog pokreta koji se po sopstvenim deklaracijama oslanja na marksističku tradiciju, tako i u strateškim i taktičkim koncepcijama u borbi za ostvarenje socijalizma, što se, takođe, jasno vidi u strukturi i političkom ponašanju radničkih partija, kako onih na vlasti tako i onih koje vode borbu unutar kapitalističkog društvenog sistema. Zbog toga je važno da se, prije bilo kakvih diskusija o konkretnim pitanjima strategije i taktike u borbi za socijalizam, razmotri i razjasni ovakva situacija, njen značaj i uticaj na razvoj borbe radničke klase i naprednih snaga u svijetu, te da se pokuša odgovoriti na pitanje da li postoji marksizam kao jedinstveno filozofsko, teorijsko i idejno-političko oružje u borbi radničke klase protiv kapitalizma i da li iz marksizma nužno slijedi odgovarajuća strategija i taktika te borbe.

U osnovi marksističkog radničkog pokreta, otkako je nastao 1848. godine, a i kasnije, te osobito njegovog komunističkog kri-

la, koje se razvilo iz oktobarske revolucije u Rusiji, ugrađena je bila, kao jedna od bitnih pretpostavki, i pretpostavka o uvjetovanosti njegovih strateških i taktičkih procjena i planova političke borbe s marksističkom teorijskom i političkom analizom društvenih odnosa i kretanja tih odnosa, te predviđanjem tokova društvenog, ekonomskog i političkog razvoja na temelju marksističkih koncepcija. Međuzavisnost ova dva momenta u strukturi ponašanja i djelovanja radničkog pokreta, osobito komunističkog pokreta radničke klase, bila je jedan od aksioma cjelokupne njegove ideologije i politike.

Ovdje ćemo pokušati da, prije svega, utvrdimo izvore i osnove takvog stajališta o međuzavisnosti teorije i politike u strukturi političkog ponašanja radničkih partija i da ga ocijenimo u svjetlu novih spoznaja u savremenom marksizmu, kao i novih iskustava u političkoj borbi radničke klase i njenog političkog pokreta koji se razvijao u sklopu marksističke idejne i političke tradicije. Navedeno stajalište proističe iz Marksovog shvatanja da se razvoj ljudskog društva može promatrati i kao proces u kojem historija oblikuje određene društveno-historijski jedinstvene sisteme, koje Marks naziva ekonomskim formacijama društva. Takve ekonomske formacije društva predstavljaju, po Marksovom shvatanju, ono jedinstveno i zajedničko u funkcioniranju cjelokupnog načina ljudskoga života i svih njegovih institucija, a što je osnovano na određenom stepenu razvoja proizvodnih snaga i načina produkcije ljudskog života. Takve društveno-ekonomske formacije predstavljaju jedinstveni element u strukturi ljudskog postojanja i izražavaju stupanj do kojeg je došao razvoj proizvodnih snaga i društvenih odnosa ljudi. Marks je smatrao da jedna društveno-ekonomska formacija predstavlja širok okvir za egzistenciju čitavog niza oblika proizvodnje i društvenih odnosa, među kojima mogu biti i takvi oblici proizvodnje i odnosa ljudi koji pripadaju prethodnim društvenim i ekonomskim formacijama, ali da u takvom sistemu uvijek dominira onaj najviši oblik razvoja proizvodnih snaga koji omogućuje najpotpuniji razvoj datog načina proizvodnje i ljudskih odnosa, te koji, upravo zbog toga, daje opštu karakteristiku cjelokupnom sistemu, tj. odgovarajućem razdoblju historijskog razvoja u ljudskom životu uopšte. Takva društveno-ekonomska formacija razvila se u Evropi u XVI i XVII stoljeću u krilu evropskog feudalizma, da bi u toku XVIII stoljeća odnijela pobjedu u najrazvijenijim evropskim zemljama i tako otvorila eru kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema, bez obzira na to što je veći dio čovječanstva još uvijek živio u odnosima i na način karakterističan za prethodne društveno-ekonomske formacije. Marks će čitav svoj život posvetiti proučavanju zakonitosti nastanka i razvoja te društveno-ekonomske formacije, ispitujući je konkretno na primjeru najrazvijenije zemlje u kojoj je proces razvoja kapitalizma bio najrazvijeniji i najčistiji, ali imajući vazda na umu da po svome karakteru kapitalizam ne predstavlja lokalnu već univerzalnu društvenu i historijsku pojavu i da ostvaruje svjetsku vladavinu kao izraz svoje univerzalne prirode. Marks će,

istovremeno, pokazati, u svojim analizama izvršenim u *Kapitalu* i u drugim ekonomskim djelima, da se kapitalistički društveni sistem tako razvija da omogući punu vladavinu svojih osnovnih pretpostavki, a to znači vladavinu privatnog vlasništva i kapitala nad proizvodnim snagama, u prvom redu nad radničkom klasom. Zbog toga kapitalistički sistem predstavlja takav društveno-ekonomski sistem koji ne može a da maksimalno ne razvija svoje pretpostavke, razvijajući unutar tih pretpostavki i radničku klasu kao bitnu osnovu za cijeli sistem, koja istovremeno predstavlja i osnovu propasti toga sistema, jer, kako Marks kaže, radnička klasa, odnosno „proletarijat je grobar kapitalizma". Ovaj zaključak Marks temelji na analizi karaktera produkcije u kapitalističkom sistemu, otkrivajući da je produkcija u kapitalističkom sistemu bitno društvena i da se osniva na podruštvljavanju procesa rada, te da društveni karakter proizvodnje stoji u oštroj protivrječnosti s principom privatnog vlasništva i privatnog prisvajanja proizvoda rada, zbog čega historija kapitalizma predstavlja historiju ogorčene klasne borbe između male grupe kapitalista i ogromne mase radnika i potlačenih ljudi uopšte, te da će kapitalističko društvo nužno propasti usljed svojih sopstvenih protivrječnosti i usljed klasne, ekonomske i političke akcije proletarijata. Na nužnosti propasti kapitalizma usljed unutrašnjih protivrječnosti i nepomirljivosti interesa radničke klase, s jedne strane, i kapitalista, s druge strane, i zasniva se, po Marksu, historijska uloga političkog pokreta proletarijata, koji, po njemu, ima zadatak da politički organizuje klasnu borbu radničke klase i da je u toj borbi predvodi. Razlika između klasne i političke borbe u kapitalizmu sastoji se u tome što klasna borba predstavlja širi oblik društvene borbe, podrazumijevajući sukobe u društvu na cjelokupnom dijapazonu ispoljavanja ljudskog života, od sukoba u ekonomskoj do sukoba u kulturnoj sferi života, dok politička borba predstavlja posebni oblik borbe uvjetovan strukturom društva u kojemu se ta borba vodi, odnosno činjenicom da kapitalističko društvo predstavlja takvo društvo u kojem postoji razlika između pravnog i opšteg društvenog položaja čovjeka i njegovog faktičkog društvenog stanja, što se izražava u egzistenciji posebne sfere odnosa, tj. političkih odnosa ljudi, i gdje svaki konkretni ljudski interes mora postati politički interes da bi bio opštedruštveno poznat i priznat. Pošto klasna borba u kapitalističkom društvu ne može da se organizira i efektuira kao neposredna borba ljudi, to se ona razlaže u nekoliko vidova, kojima odgovaraju različiti oblici organizovanja radničke klase, što se ispoljava u činjenici da ekonomskom borbom proletarijata, uglavnom, dominiraju sindikati, a da proletarijat za političku borbu organizuje svoje političke organizacije, tj. radničke političke partije.

Strategija i taktika političke borbe proletarijata tako mora da bude usklađena s opštim karakterom kapitalističkog društva i osnovnim odnosima klasnih i političkih snaga u njemu, kao što mora, istovremeno, da bude u skladu i sa samom strukturom i mogućnostima političkog života i političke borbe u kapitalistič-

kom društvu. Činjenica je da što je kapitalistički sistem razvijeniji u pojedinim područjima, odnosno državama, to je, u pravilu, razvijeniji i politički život u njima, a time je i složenija politička borba koja se u takvim uslovima vodi. S druge strane, što je određena kapitalistička država nerazvijenija, odnosno nerazvijeniji kapitalizam u određenom području ili državi, to se čista klasna i politička borba proletarijata više miješa i povezuje s borbom drugih snaga, koje u takvim nerazvijenim kapitalističkim društvima postoje, pa je i strategija i taktika te borbe daleko teža i složenija. To proističe iz neravnomjernosti razvoja kapitalizma i snažno se izražava u epohi imperijalizma, kada upravo ta neravnomjernost u razvoju i na njoj zasnovana dominacija metropola nad širokim područjem kolonija i nerazvijenih zemalja, postaje bitna karakteristika kapitalizma. Strateške i taktičke konzekvence iz te situacije izložio je Lenjin u svome djelu *Imperijalizam kao najviši stadij razvoja kapitalizma*. Ali ovo govori da strategija i taktika borbe radničke klase u svijetu ne može biti jedinstvena, odnosno da upravo bitna neravnomjernost u razvoju kapitalističkog sistema kao cjeline diktira princip konkretnosti strategije i taktike, kako bi se borba radničke klase i naprednih snaga u svakoj konkretnoj situaciji i i na svakom konkretnom mjestu mogla, kako s opštim karakteristikama kapitalizma u epohi imperijalizma tako i s konkretnim uslovima date sredine. Ovo će postati postulat revolucionarne borbe radničke klase poslije 1917. godine i biće potvrđeno u nizzu uspjelih revolucionarnih poduhvata u novijoj historiji.

Očito je, dakle, da marksistička teorija, koju je Marks smatrao za bitnu pretpostavku revolucionarne akcije proletarijata, smatrajući pri tome da će proletarijat, logikom klasne borbe koja podrazumijeva kao bitnu komponentu i svijest o društvenim odnosima i klasnoj borbi, stvoriti i producirati odgovarajuću svijest — predstavlja opšti okvir i temelj za razvijanje strategije i taktike borbe za rušenje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva. To gledište je još snažnije potvrđeno kod Lenjina, koji će u osnovu izgradnje političke partije radničke klase, za koju on smatra da je bitni instrument klasne borbe proletarijata, ugraditi princip „bez revolucionarne teorije nema revolucionarne partije". Ako je pretpostavka o nužnoj uzajamnosti revolucionarne borbe proletarijata za rušenje kapitalizma i izgradnju socijalizma i egzistencija jedne teorije društva, odnosno teorije te borbe, opravdana, i ako ta pretpostavka predstavlja aksiom od kojeg se mora poći u razmatranju svakog konkretnog teorijskog, kao i praktičkog pitanja iz oblasti borbe za socijalizam u savremenom svijetu, onda se mora postaviti pitanje kako je moguće da postoji više marksizama, odnosno više koncepcija o marksizmu i kako stoji taj fenomen prema strategiji borbe za socijalizam u svijetu i na temelju marksizma.

Da u savremenom svijetu postoji više marksističkih koncepcija nije potrebno posebno dokazivati. Već i ovakav razgovor podrazumijeva diferenciju u koncepcijama o mnogim bitnim pi-

tanjima marksizma, kao i strategije borbe za socijalizam, što znači da postoji više koncepcija o marksizmu i više strateških koncepata. Uostalom, to nije novo, jer su i u prošlosti postojale situacije kada je paralelno postojalo više koncepcija i strateških planova čiji su nosioci smatrali sebe za dosljedne i jedino prave tumače Marksove teorije. Tako danas možemo registrovati četiri ili pet vladajućih koncepcija o osnovnim pitanjima marksističke teorije, od kojih gotovo svaka sebe smatra onom pravom i jedino dosljednom marksizmu. Takve koncepcije, na primjer, jesu: koncepcija savremene evropske ljevice, koja je izgrađena pretežno na koncepcijama i shvatanjima jednog Markuzea i političkim iskustvima omladinskog pokreta u Evropi šezdesetih godina; kineska koncepcija, koja je izgrađena na gledištima Mao Ce Tunga o osnovnim pitanjima marksističke teorije i strategije borbe za socijalizam; koncepcija čiji je nosilac Komunistička partija Sovjetskog Saveza, koja je izgrađena na revidiranim Lenjinovim koncepcijama partije i socijalizma, s određenim uticajem staljinizma i na osnovnim dokumentima sovjetske partije, osobito posle 22. kongresa; koncepcija koju najviše zastupaju naši marksisti, a koja je izgrađena na pokušaju uključivanja u strukturu klasičnog marksizma Lenjinove verzije svih iskustava i rezultata borbe za socijalizam novog vremena i naročito aktueliziranja humanih komponenti Marksovog shvatanja. Može se govoriti i o tome da se oblikuje i peta koncepcija, koja se može uočiti u najnovijim dokumentima francuske, italijanske, pa i španske komunističke partije, i to više u strateškim nego u teorijskim pitanjima, mada se osjeća uzajamnost djelovanja tih oblasti. Vjerovatno bi se našlo još određenih koncepcija, kako u oblasti teorije tako i u oblasti strategije i taktike, za koje nije moguće reći da se na određeni način ne oslanjaju na Marksa i marksističko teorijsko nasleđe, kao što nije moguće reći ni to da strateške i političke koncepcije, koje slijede iz takvih teorijskih pretpostavki, nisu usmjerene ka stvarnoj borbi protiv kapitalizma i imperijalizma i da ne predstavljaju konkretne oblike borbe za razvoj socijalizma u svijetu. Naravno da tako razvijena i vladajuća filozofska i teorijska stuktura kao što je marksizam, koji je, osim toga, duboko ukorijenjen u strukturu klasnih i političkih odnosa u svijetu, ne može a da ne postane i sama razuđena i da se unutar nje ne pojavljuju diferencije, pa i protivrječnosti u pogledima na mnoga, pa čak i bitna pitanja svijeta i borbe. Ali, to istovremeno znači da se marksizam unutarnje bogati i da se razvija kroz oblike konfrontiranja i unutarnjeg obogaćivanja svojih koncepcija. To proizlazi iz činjenice da marksizam nije nikakvo dogmatsko učenje, već, prije svega, teorija revolucionarnog procesa i rukovodstvo za konkretnu akciju, koje izrasta u neposrednoj klasnoj i političkoj borbi i teorijskoj analizi te borbe. Ako, prema tome, odbacimo pretpostavku o nužnosti uniformne koncepcije o osnovnim pitanjima marksizma, ako se ta pitanja odnose na realne procese klasnih i političkih odnosa u svijetu, ako smatramo da je sasvim normalno da o mnogobrojnim pitanjima savremenog svijeta i borbe radničke

klase postoje različita mišljenja, te ako je bitno da su ta mišljenja ordinirana u funkciji borbe protiv kapitalizma, za razvoj novih društvenih odnosa, onda je sasvim razumljivo da naša osnovna pretpostavka o uzajamnosti teorijskih pogleda i strateških i taktičkih koncepcija ima drugačije značenje i karakter. U tom slučaju ta pretpostavka znači da se u procesu revolucionarne borbe mogu formirati različiti teorijski pogledi na sam taj proces i na njegove konkretne aspekte; tako formirani različiti pogledi ostaju u granicama i okvirima Marksovog osnovnog koncepta klasne i političke borbe proletarijata, a to znači u osnovi marksistički; ne osnovu tako formiranih različitih koncepcija i teorijskih pogleda mogu se formirati i različite strateške i taktičke koncepcije, a klasna i politička borba voditi na različite načine, zavisno od konkretnih društveno-historijskih, kulturnih i političkih uslova. Ovo proizlazi, kako iz karaktera samog kapitalističkog društva, u fazi imperijalizma, tako i iz činjenice da borbom radničke klase dominiraju neposredni realni aspekti i da praksa te borbe odlučuje o njenim teorijskim i strateškim izrazima.

Za savremenu historiju i svijet u kojem živimo karakteristično je da se i u oblasti teorijskog mišljenja, pa i onog koje nastaje u znaku marksističke tradicije, i u strateškim i taktičkim političkim koncepcijama, ocrtavaju nekolike paralelne orijentacije zasnovane na manjim ili većim razlikama u interpretaciji pojedinih značajnih pitanja marksističke teorije, kao i na različitim koncepcijama i strategijama o putevima borbe za socijalizam. Međutim, to još uvijek ne znači da se savremena borba za socijalizam odvija samo u znaku i pod vođstvom onih snaga koje su svoje koncepcije razvile pod uticajem marksizma i marksističkih shvatanja različitih naznaka, te koje su svoju političku strategiju i organizaciju izgradile na tradicionalnim organizacionim i političkim konceptima radničkog pokreta kakav je nastao u Evropi u drugoj polovini 19. stoljeća. Za savremeni svijet i ovaj historijski momenat karakteristično je da se antiimperijalistička i antikapitalistička borba vodi na širokom frontu i na temeljima naporednih idejnih i strateških, teorijskih i političkih koncepcija koje spontano nastaju kao oblici svijesti onih snaga koje se angažuju u složenim uslovima antikolonijalne, antiimperijalističke i antikapitalističke borbe. Složenost tih uslova i specifični karakter snaga koje u njima oblikuju svoje teorijske i političke poglede dovodi do toga da spontano nastaju različiti oblici socijalistički inspirirane svijesti koji niti su nastali iz klasičnih uslova u kojima se formirala moderna radnička klasa u evropskim zemljama, niti su nastali u idejnim pretpostavkama na kakve se oslanjala radnička klasa kada je formirala svoju ideologiju. Zbog toga se u današnjim uslovima javlja višestrukost teorijskih izraza aktivnosti onih snaga koje su angažirane u klasnim i političkim borbama na najširem području klasne i političke strukture savremenog svijeta. Front antikapitalističke i antiimperijalističke borbe mnogo je širi i složeniji od fronta antikapitalističke borbe u vrijeme kada se formirao moderni radnički pokret. Pa i tada je

Marks smatrao za sasvim normalno da se antikapitalistička borba radnih masa izrazi spontano i u teorijskim oblicima koji nisu izgrađeni na dosljednom i potpunom promišljanju cjelokupnosti uslova kapitalizma u smislu u kojem ih Marks promišlja. Marks je smatrao da je njegova koncepcija samo najpotpuniji i najviši izraz tih shvatanja i da će ta koncepcija postati zajednička koncepcija svih antikapitalističkih snaga onda kada to uslovi borbe i napredak klasne svijesti omoguće. To, ujedno, znači da on nije smatrao da su zbog toga one snage koje se teorijski i politički izražavaju na paralelnim antiimperijalističkim i antikapitalističkim koncepcijama od manje važnosti ili da daju manji doprinos borbi protiv kapitalizma. Ta naporednost teorijskih i strateških koncepcija je jedna od značajki savremene borbe za socijalizam u svijetu uopšte i ta značajka mora biti uzeta u obzir pri bilo kakvom razmatranju odnosa između marksizma i strategije borbe za socijalizam u savremenim uslovima, kada se ta borba promišlja sa stanovišta složenosti svjetskih kretanja. Pitanje koje se postavlja u vezi s ovom pojavom složenosti i naporednosti teorijskih i političkih koncepcija, koje nastaju u borbi na najširem planu antiimperijalističke i antikapitalističke borbe, jeste: šta treba odgovoriti na pitanje kakav je odnos između marksizma i različitih submarksističkih koncepcija o borbi za socijalizam i onih specifičnih političkih pokreta koji faktički vode borbu protiv kapitalističkog sistema u cjelini, bilo na taj način što vode borbu protiv određenih izraza toga sistema ili što se uključuju u antikapitalističku borbu u cjelini. Ovo pitanje je od najvećeg značaja zato što svaki sektaški odnos teorijski i politički najrazvijenijih snaga angažovanih u borbi za socijalizam prema ovim snagama, koje svoj izraz nalaze u specifičnim teorijskim i strateškim koncepcijama, može, s jedne strane, da ugrožava interes i integritet te borbe, a, s druge strane, da dovede do teorijskog osiromašenja sagledanja cjeline procesa u savremenom svijetu, pa, s tim u vezi, i onih procesa unutar kojih se razvija i organizira antikapitalistička borba.

Ako se borba protiv kapitalizma vodi na području cjelokupne strukture društvenih, klasnih, političkih i kulturnih odnosa koji u njemu nastaju, i ako tu borbu vode sve one snage prema kojima se sam kapitalizam pokazuje kao neprijatelj, tj. sve one snage koje su ugrožene kapitalističkom eksploatacijom, tada se u antikapitalističkoj borbi nužno moraju javljati, kao značajan faktor, i one snage koje svoje interese, koncepcije i strateške i političke koncepte izražavaju u formama submarksističkih teorija i pogleda. To je logična posljedica karaktera tih snaga, kao i unutarnje složenosti uslova borbe protiv savremenog kapitalizma, prije svega, protiv kolonijalizma, neokolonijalizma i podređenosti svih oblika u svjetskom maštabu. Marksizam u tom slučaju predstavlja samo najrazvijeniji oblik teorije antikapitalističke borbe, ali nije i jedini oblik koji izražava uslove, interese i snage koje učestvuju u toj borbi. To postaje jasnije na pozadini naših savremenih shvatanja i o samom marksizmu i o strukturi savremenog društva, kao i o odnosima između društvene strukture i idejnih koncep-

cija koje izražavaju društveno biće čovjeka. Posebno se ovaj momenat osvjetljava iz perspektive naših spoznaja o bitnoj neravnomjernosti društvenog razvoja u kapitalizmu i interesa kapitalizma da ovu neravnomjernost očuva kao bitni preduslov svoje sopstvene egzistencije. Neravnomjernost u razvoju društva nije osobina karakteristična samo za kapitalizam. Ona je postojala i u pređašnjim društvima. Ali je neravnomjernost u kapitalizmu postala bitni i sastavni dio funkcioniranja strukture kapitalizma, jer je kapitalizam prvi društveni sistem koji je postao svjetski sistem, koji u sebe uključuje, kao bitne kongruente svoga sopstvenog funkcioniranja, i sve podređene društvene strukture. Tako se javlja jedan na izgled apsurd: da kapitalizam, kao društveni sistem, omogućava egzistenciju najnerazvijenijih lokalnih zajednica i da njemu, kao sistemu, ona odgovara. Takva neravnomjernost u razvoju omogućava kapitalizmu funkcioniranje u uslovima imperijalizma, tj. u uslovima sve veće koncentracije i centralizacije kapitala i vladavine nekoliko najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. Uostalom, ti fenomeni su u modernoj teoriji dobro objašnjeni.

Ova neravnomjernost u razvoju, koja je karakteristična za imperijalistički kapitalizam, producira neravnomjernost i u razvoju onih snaga koje se bore protiv kapitalizma, što opet kao logičnu posljedicu ima i neravnomjernost u razvoju njihove svijessti, ideologije i politike Međutim, sve te snage sačinjavaju jedinstveni fron borbe protiv kapitalizma i među njima ne postoji nikakva hijerarhija u pogledu antikapitalističke usmjerenosti ili u pogledu praktične angažiranosti u borbi protiv kapitalizma. Borba protiv kapitalizma, naime, vodi se na cjelokupnom frontu njegove egzistencije i protiv svih pojava koje izražavaju njegovu bitnost. Zbog toga je jasno da se antikapitalističke snage prostiru na klasnom prostoru od sitne buržoazije, nacionalnih buržoazija, seljaštva i drugih različitih socijalnih grupacija, od robova pa do određenih slojeva plemenske aristokratije, koje se ponašaju manje ili više dosljedno antikolonijalistički, antiimperijalistički i antikapitalistički, do onih slojeva malog broja inteligencije i začetaka radničke klase koji imaju mogućnost da svoje poglede i strategiju u borbi protiv kapitalizma razvijaju dosljednije, s više emancipacije od određenih tradicionalnih idejnih i političkih struktura i tvorevina, pa sve do manje ili više razvijenih marksističkih teorijskih i političkih formulacija. Pri tome valja imati na umu da se marksistički pogled na pitanja razvoja savremenog društva i revolucionarne borbe protiv kapitalizma, a za socijalizam, ne izražava u prihvatanju neke određene teorijske i političke strukture kao gotove teorijske tvorevine i teorijskog modela, kao obavezne formule, kako za način mišljenja tako i za praksu, kao što se to ponekad misli i postulira kod onih koji smatraju da postoji samo jedan, i to njihov marksizam, i da se marksistička provenijencija mišljenja i prakse u borbi protiv imperijalizma i kapitalizma mjeri samo stepenom u kojem prihvatamo tako formulisane i gotove koncepte. Marksistički karakter pogleda na savremene društvene procese i odnose pro-

izlazi, prije svega, iz sposobnosti konkretne teorijske i političke analize društvenih fenomena klasnih snaga i političkih odnosa date sredine u kontekstu opštih uslova kapitalizma, a to znači, u naše vrijeme, imperijalizma i kolonijalizma. Taktika i strategija izgrađena na tako zasnovanoj teorijskoj analizi društvenih odnosa ima karakter borbene taktike i strategije koja, u marksističkom smislu te riječi, predstavlja dosljedni izraz antikapitalističke borbe za interese radničke klase i socijalizma. Upravo zbog toga niko sa strane, kao mandator ili posvećeni čuvar, bez obzira na svoje zasluge u razvoju teorijskih pogleda i političke prakse borbe za socijalizam, ne može suditi o tome šta je marksističko a šta nije, šta se može priznati a šta ne kao doprinos razvoju teorijskih pogleda i prakse borbe za socijalizam. To šta je stvarni doprinos razvoju našeg poznavanja klasnih i društvenih odnosa u savremenom svijetu na liniji Marksovog mišljenja i tradicije marksizma i šta je faktički doprinos borbi protiv kapitalizma, a za socijalizam, određuje se svagda neposredno, konkretno u sferi samih praktičnih interesa radničke klase i razvoja revolucionarne borbe.

Tako se odnos između teorije marksizma i političkih, strateških i taktičkih pogleda na razvoj antikapitalističke borbe u savremenom svijetu pokazuje kao veoma složen i duboko povezan sa složenošću samog tkiva savremenog društva, koje se, po svojim formama i odnosima, prostire na društvenim prostorima od primitivnih zajednica do najrazvijenijih industrijskih društava, a ipak su sva ta društva neposredno i sudbinski povezana u jedinstvenoj antiimperijalističkoj i antikapitalističkoj borbi, izraženoj u najraznovrsnijim oblicima. Sve to čini onu jedinstvenu osnovu razvoja savremene antikapitalističke i socijalističke svijesti i formi borbe protiv kapitalizma, a za socijalizam, koji usljed faktičke neravnomjernosti u stepenu društvenog razvoja i sam mora biti različit po svojim formama i po stepenu razvoja unutarnjih odnosa. Pa u čemu je onda bit savremenog marksističkog shvatanja odnosa teorije i strategije u borbi protiv kapitalizma, a za socijalizam, u savremenom svijetu? Bit toga odnosa proizlazi iz karaktera savremenog svijeta kako ga sagledava moderna teorijska misao i iz karaktera te teorijske misli. Riječ je, prije svega, o bitnoj složenosti savremenog svijeta, koji usljed neravnomjernosti u razvoju sadrži bogatstvo oblika i formi odnosa, koji imaju svoju specifičnost i koji se ne mogu nivelirati, ni faktički ni teorijski. Budući da Marksovo shvatanje društva polazi sa stanovišta koncepcije jedinstvenog društvenog sistema, tj. ekonomske formacije društva, to znači da i sve nerazvijene forme društvenog odnosa predstavljaju sastavne elemente cjeline tog sistema, podvrgnute jedinstvenoj zakonitosti koja vlada u tom sistemu. Ali ta zakonitost je opšteg karaktera i ispoljava se kao tendencija u razvoju tih oblika i takvih odnosa. Međutim, ona nema karakter obaveznosti i normativnog značenja. Prema tome, konkretne forme društvenih odnosa i konkretni oblici društvenog života ljudi mogu da se ponašaju u velikoj mjeri autonomno, unutar opšte tendencije koja

je važeća za cijeli sistem. Kako se borba protiv sistema vodi ne samo na nivou cjeline tog sistema nego, prije svega, na konkretnom prostoru njegovih konkretnih manifestacija, a to znači određenih tačaka tog sistema na kojim je moguće vršiti i rušenje odnosa karakterističnih za taj sistem, to je jasno da se i teorijski i politički izrazi takvog načina borbe protiv kapitalizma moraju ispoljavati kao pojava čitavog niza specifičnih teorijsko-političkih formulacija konkretnih uslova i iskustava te borbe. Ovo je stanovište postalo važeće u savremenoj teoriji, verifikovano iskustvom pojave čitavog niza pojedinačnih revolucija koje imaju antikapitalistički i socijalistički karakter, a teorijski je verifikovano u Lenjinovoj koncepciji o mogućnosti socijalizma u jednoj zemlji. Napuštanjem strateške ideje o svjetskoj revoluciji kao jedinstvenom činu radnička klasa je ušla u fazu borbe protiv kapitalizma koja se oblikuje kao čitav niz konkretnih lokalnih revolucija, koje vrše revoluciju odnosa u konkretnom društveno-historijskom prostoru i, istovremeno, mijenjaju ukupnu sliku stanja odnosa u kapitalističkom sistemu. U tom smislu valja shvatiti i razumjeti i tezu o socijalizmu kao svjetskom sistemu, tj. o naporednosti egzistencije socijalizma uz i unutar kapitalizma. Iz činjenice da se revolucija, zapravo, razvija kao niz konkretnih revolucija, proizlazi i bitna strateška konzekvencija da ne postoji jedinstvena i obavezna strategija antikapitalističkih snaga u borbi protiv kapitalizma, koja bi važila za sva mjesta i za sva vremena u kojima se odvija ta borba. Budući da zakonitosti kapitalističkog društva predstavljaju konkretne zakone razvoja konkretnih društava, unutar opštih zakona kapitalizma, tako i borba protiv kapitalizma predstavlja čitav niz konkretnih klasnih i političkih sukoba u kojima se, na konkretnom i lokalnom historijskom i društvenom planu, ruše zakonitosti kapitalizma i uspostavljaju nove tendencije u razvoju.

*

Strategija borbe protiv kapitalizma izgrađuje se, dakle, kao niz konkretnih strateških planova, te se opšta strategija sastoji upravo u poštovanju tih konkretnih strateških planova i u ordiniranju tih procesa, na najširoj osnovi, na tendencijskoj osnovi njihovog antikapitalističkog, antiimperijalističkog i socijalističkog karaktera. Zbog toga je ispravna ona strateška orijentacija, na najširem planu borbe protiv kapitalizma, koja ne vrši sektašku diferenciju i ne uspostavlja hijerarhiju unutar antiimperijalističkih i antikapitalističkih snaga, već teži njihovom ujedinjavanju na tendencijskoj osnovi njihove opšte antikolonijalističke, antiimperijalističke i antikapitalističke usmjerenosti, odnosno na njihovoj opštoj socijalističkoj tendenciji. Priznavanje prava na specifični put u borbi protiv kapitalizma, na specifičnost puta u izgradnji socijalizma, pa prema tome i na specifičnosti u teorijskoj elaboraciji iskustava te borbe, bilo da se ona izražavaju čisto teorijski ili strateško-politički, predstavlja bitnu pretpostavku objedinjavanja

snaga antikapitalizma i narastanja snaga socijalizma u savremenom svijetu. Marksistička teorija ne postavlja nikakve prepreke niti formuliše bilo kakve principe koji bi se protivili ovakvom stanovištu. Marksizam se, zapravo, i odlikuje time što se ne postavlja iznad stvarnosti kao dogma ili čisti teorijski model, već što se definiše kao osvještavanje samog revolucionarnog procesa. U tom smislu nema nikakve protivrječnosti između marksizma i strateških i političkih koncepcija koje se baziraju na ideji najšireg ujedinjavanja svih snaga koje se bore protiv različitih oblika kapitalističke eksploatacije danas.

Budislav Šoškić

Radnička klasa i Savez komunista u sistemu socijalističkog samoupravljanja

Osnovni pravci i trajne karakteristike socijalističkog razvoja Jugoslavije imaju izvorišta i snažne podsticaje u biću jugoslovenske socijalističke revolucije, u njenim pokretačkim snagama, političkoj platformi i širokoj socijalnoj osnovi, u njenoj oslobodilačkoj i revolucionarno-demokratskoj prirodi. Tu se nalaze i korijeni koncepcije i prakse socijalističkog samoupravljanja i neposredne demokratije, politike ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije, njene nezavisne i nesvrstane politike. Sopstveni putevi i potreba neprekidnog kretanja socijalističke revolucije u Jugoslaviji bitno su određivali prirodu odnosa između radničke klase i njene avangarde, kao i suštinu i način ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista Jugoslavije.

Marksova misao da „oslobođenje radničke klase mora biti njeno vlastito djelo" dobila je u stvarnosti socijalističke Jugoslavije konkretan smisao u razvijanju samoupravljanja, koje znači organizovanu i svjesnu revolucionarnu samodjelatnost radničke

klase kao osnovnog subjekta stvaranja socijalističkih društvenih odnosa. Jugoslovenski komunisti su polazili od toga da takvu ulogu radničke klase ne može zamijeniti i uzeti na sebe ni komunistička organizacija ni državni aparat ako se ne žele izložiti opasnostima sopstvene birokratizacije.

Usvajanjem i ostvarivanjem koncepcije o razvoju sistema socijalističkog samoupravljanja Savez komunista Jugoslavije aktuelizovao je i stavio na dnevni red, kao pitanje neposredne prakse, marksističke postavke o postepenom odumiranju države. Time je započeo proces pretvaranja države od sile iznad društva u instrument samoupravljanja i vladavine radničke klase. Deetatizacija znači prevladavanje državnovlasničkog i upravljačkog monopola i svih oblika otuđivanja državne vlasti od proizvođača i njihovih interesa. Na tom putu su u Jugoslaviji već ostvareni značajni rezultati.

Dakako, socijalističko samoupravljanje se nije moglo jednostavno „uvesti" dekretom i prostim stvaranjem institucionalnog mehanizma. Da bi se ono ukorijenilo i prevladalo u realnim društvenim odnosima, potrebna je dugoročna, istrajna i dobro organizovana borba socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu. Rezultati u toj borbi zavisili su od više činilaca, a naročito od stepena razvoja proizvodnih snaga, od stanja društvene svijesti, od odnosa društvenih i političkih snaga, od neprekidnog jačanja uloge i društvene moći radničke klase, od idejnog stvaralaštva, akcione sposobnosti i jedinstva Saveza komunista i svih drugih socijalističkih društvenih faktora.

Socijalističko samoupravljanje u našoj zemlji prolazilo je kroz više razvojnih faza. Na početku je ono pretežno imalo vid decentralizacije, a zatim je — razvlašćivanjem birokratskog etatizma i administrativnog centralizma — stvorilo vlastite ekonomske osnove i proširilo prostor za sopstveni razvoj. Dosta dugo se samoupravljanje radnika svodilo, uglavnom, na upravljanje prostom reprodukcijom i bilo je stiješnjeno u okvirima preduzeća. U takvoj situaciji neposredni proizvođači nijesu imali odlučujući uticaj i kontrolu nad kretanjem sredstava društvene reprodukcije i njihovim raspolaganjem.

U čitavom razdoblju samoupravnog socijalističkog preobražavanja društva osnovne društvene protivrječnosti i konfrontacije bile su između klasne radničke strukture samoupravno udruženog rada i faktora državnovlasničkih i tehnokratsko-upravljačkih monopola, kao i drugih preostalih elemenata starih proizvodnih i svojinskih odnosa. A birokratski etatizam i tehnokratski monopolizam znače ostatke i svojevrsne oblike obnavljanja i zadržavanja starih klasnih odnosa, upravo kao izraz razdvojenosti rada i sredstava u društvenoj svojini, odnosno od radnika osamostaljenih monopola ekonomske, društvene i političke moći.

Kao što su bili najteže pogođeni tim preostalim elementima klasnih odnosa, neposredni proizvođači u sferi materijalne proizvodnje i radnička klasa u cjelini bili su životno zainteresovani za to da se temeljnim preokretom u sistemu upravljanja društvenom reprodukcijom potisnu i onemoguće svi oblici monopola i

komande nad radom i da se obezbijedi da ukupnim rezultatima tekućeg i minulog rada, dakle, i sredstvima društvene akumulacije, raspolažu oni koji ih stvaraju. Zbog takvog svog elementarnog i dugoročnog interesa, radnička klasa se i u ovoj razvojnoj etapi stalno potvrđuje kao najrevolucionarnija snaga u borbi za korjenito preobražavanje društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Zato Savez komunista Jugoslavije, kao klasna i revolucionarna organizacija, ima najvažniji socijalni oslonac u radnicima — neposrednim proizvođačima.

Sa dostizanjem višeg stepena u razvoju proizvodnih snaga društvenog rada, sa jačanjem snaga same radničke klase i razvijanjem njene svijesti i iskustava koje je sticala u samoupravljačkoj praksi i na osnovu rezultata vlastitih teorijskih istraživanja, Savez komunista je posljednjih godina stavio na dnevni red suštinska pitanja razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja, među kojima imaju strateški značaj naročito sljedeća: *prvo,* stvaranje društveno-ekonomskih, normativno-institucionalnih i političkih pretpostavki za to da radnička klasa — spajanjem udruženog rada i sredstava u društvenoj svojini — zagospodari cjelinom uslova, sredstava i tokova društvene reprodukcije; *drugo,* integrisanje na osnovama samoupravljanja svih oblasti rada i stvaranja u jedinstven proces društvenog rada; *treće,* pronalaženje konkretnih oblika i praktičnih rješenja neophodnih za to da samoupravni društveno-ekonomski položaj i uloga radnika u udruženom radu postanu izvorište i temelj čitavog političkog sistema i, posebno, delegatskog sistema koji se razvija kao osnova samoupravne socijalističke demokratije; i *četvrto,* kao rezultat svega prethodnog, prerastanje socijalističkog samoupravljanja u vladajući produkcioni odnos u razmjerama čitavog društva.

Novi Ustav je označio novu razvojnu etapu našeg socijalističkog samoupravnog društva na dugom putu borbe za oslobođenje rada i čovjekove ličnosti i stvaranje zajednice slobodnih proizvođača. U njemu je sadržana cjelovita i konzistentna koncepcija o sistemu samoupravno udruženog rada. Ta koncepcija se razrađuje i precizira u Nacrtu zakona o udruženom radu i drugim sistemskim zakonima.

Promjenama u ekonomskoj i socijalnoj strukturi društva, u načinu proizvodnje i prirodi produkcionih odnosa mijenjaju se i struktura i fizionomija radničke klase, njen društveno-ekonomski položaj, njeno društveno biće. Smanjuje se socijalna distanca između radničke klase i drugih radnih slojeva. Svaki značajniji korak u razvoju samoupravno udruženog rada, u prevazilaženju klasnog karaktera društvene podjele rada, u integrisanju na osnovama samoupravljanja i slobodne razmjene rada materijalne proizvodnje s drugim oblastima društvenog rada i stvaranja — sve to proširuje objektivne mogućnosti za dublje integrisanje neposrednih proizvođača s intelektualnim radnicima i svim onim kategorijama radnih ljudi čija se egzistencija zasniva na samoupravno udruženom radu na društvenim sredstvima i koji se sve više pri-

bližavaju društveno-ekonomskom položaju u kome se nalaze neposredni proizvođači u sferi materijalne proizvodnje.

O ulozi i društvenom biću radničke klase drug Tito je, u svom referatu na Desetom kongresu SKJ, izložio i slijedeću misao:

„Radnička klasa je motorna snaga socijalističke revolucije. Njena revolucionarnost je data u njenom društvenom biću. Pri tome treba istaći da i tehnička i druga stvaralačka i radna inteligencija koja je uključena u socijalističke proizvodne odnose u okviru samoupravno udruženog rada i na osnovu načela raspodjele prema radu — čini sastavni dio radničke klase..."

I. Promjene u društveno-ekonomskim odnosima i promjene u društvenoj ulozi Saveza komunista Jugoslavije

Promjene u društveno-ekonomskom položaju i ulozi radničke klase u sistemu socijalističkog samoupravljanja uslovljavale su i zahtijevale promjene u suštini i načinu ostvarivanja uloge radničke avangarde. U izmijenjenim uslovima KPJ nije više mogla djelovati onako kako je djelovala u periodu revolucionarnog etatizma — kao jedini posrednik između radničke klase i njene vlasti, između radnog čovjeka i politike, između radnog čovjeka i društvenih organa.

Napuštajući raniju društvenu poziciju da neposredno vlada „u ime radničke klase" i operativno upravlja društvenim poslovima, Partija se opredijelila za to da stvara društvene i političke uslove i proširuje prostor za jačanje uloge, samostalnosti u odlučivanju i neposredne odgovornosti udruženih proizvođača, njihovih organizacija udruženog rada, društveno-političkih organizacija, skupština društveno-političkih zajednica i drugih demokratskih institucija, svih subjekata socijalističkog razvoja.

Svoju društvenu ulogu i odgovornost u uslovima borbe za socijalističko samoupravljanje Savez komunista ne ostvaruje kao spoljašnji faktor, kao snaga izvan i iznad radničke klase, njenih samoupravnih organizacija, društveno-političkih organizacija i državnih organa, nego kao unutrašnja pokretačka i usmjeravajuća snaga samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa, zajedno s radničkom klasom i ostalim radnim ljudima, na čelu njihove društveno-političke i samoupravne akcije.

Organizacije Saveza komunista ne uzimaju na sebe poslove, prava i odgovornosti koji pripadaju svim radnim ljudima, njihovim organizacijama udruženog rada i samoupravnim organizacijama. Organizacije i rukovodstva SKJ svoje stavove ne nameću drugima. Svoju vodeću ulogu jugoslovenski komunisti ostvaruju tako što se za svoju politiku i stavove aktivno i organizovano bore zajedno i ravnopravno sa svim ostalim radnim ljudima — i to javno, idejno-političkom akcijom, demokratskim putem, snagom argumenata i ličnog primjera — svuda gdje se raspravlja

i odlučuje o pitanjima koja su značajna za radničku klasu, radnog čovjeka i razvoj socijalističke zajednice. Njihovi stavovi, praksa i političko ponašanje uvijek su podložni javnom ocjenjivanju i kritici od strane radnih ljudi.

Drukčije rečeno, Savez komunista ostvaruje uticaj na društvena kretanja u onoj mjeri u kojoj, organizovanim djelovanjem, njegove ideje i politika pokreću i uvjeravaju sve socijalističke snage društva, postaju svojina i uvjerenje radničke klase i ostalih radnih ljudi i pretvaraju se u njihovu samoupravnu akciju i materijalnu snagu. Istovremeno, to znači da vodeća idejno-politička uloga Saveza komunista nije nešto unaprijed dato, jednom zauvijek. Ona se mora stalno iznova potvrđivati u svakoj razvojnoj fazi, u svakom novom poduhvatu, u svakoj životnoj situaciji i društvenoj sredini.

U razvijanju koncepcije o pravcima vlastitog razvoja i u izgrađivanju nove prakse Savez komunista Jugoslavije se sučeljavao s dosta teškoća, sa snagom inercije i žilavim otporima, s kolebanjima, sve do povremenih posustajanja, pa ponekad i zastranjivanja.

U preobražavanju svoje uloge, društvenog položaja, sadržine i načina djelovanja, SKJ je morao da se bori — i to u svim fazama razvoja socijalističkog samoupravljanja — naročito na dva fronta: protiv birokratsko-dogmatskih snaga, s jedne, i malograđanskog anarhizma, buržoaskog liberalizma i tehnokratizma, s druge strane.

Snage etatističkog birokratizma, čiji je idejni ekvivalent dogmatizam, nastojale su da Savez komunista stave u službu državnovlasničkog i upravljačkog monopola. Prirodi birokratizma odgovara da se Savez komunista — umjesto istinski revolucionarne i stvaralačke ideološke i političke snage i radničke avangarde — pretvori u egzekutora i sveopšteg arbitra koji bi komandovao i administrirao, djelovao kao faktor nadređen radničkoj klasi, s monopolističkom pozicijom u političkom odlučivanju.

Nosioci buržoasko-liberalističkih, malograđansko-anarhističkih i tehnokratskih koncepcija u razvoju društva nastojali su da ograniče društvenu moć i uticaj radničke klase, da blokiraju njenu organizovanu aktivnost u pravcu osvajanja odlučujućih pozicija u društveno-ekonomskim i političkim odnosima. Zato su svoje djelovanje usmjerili na to da devalviraju značaj svjesnih organizovanih socijalističkih snaga, da potkopavaju vodeću idejno-političku ulogu SKJ, da otupljuju i razvodnjavaju radničkoklasne kriterije u njegovoj politici i praksi, da ga pod parolom „nemiješanja" potiskuju s glavnih kolosijeka samoupravnog i političkog odlučivanja.

Takve tendencije i pritisci djelovali su u čitavom razdoblju borbe za socijalističko samoupravljanje, a oslonjeni na rastuću moć tehnokratizma, dobili su značajniji zamah u nedavnoj prošlosti (naročito prvih godina poslije Devetog kongresa SKJ), sve dok takav tok nije bio zaustavljen i potisnut odlučnom akcijom SKJ.

Svjestan svoje odgovornosti za cjelinu i budućnost revolucionarnih kretanja u našoj zemlji, Savez komunista je otvorenom i ofanzivnom ideološkom i političkom borbom razotkrio antiradničku i antisamoupravljačku suštinu kako buržoasko-liberalističkih i tehnokratskih tako i birokratsko-dogmatskih orijentacija i njihovih nosilaca i zadao im udarce trajnijeg značaja. Rezultatima dosadašnje akcije Savez komunista Jugoslavije prokrčio je puteve za temeljno mijenjanje i razvoj društveno-ekonomskih i političkih odnosa na osnovama novog Ustava.

II. Društvena pozicija i odgovornost Saveza komunista u samoupravnoj demokratiji udruženog rada

Sistem samoupravljanja ne jača automatski — prostim uvećavanjem materijalnih snaga, proizvodnje i dohotka, razvijanjem tržišta, pa ni uspostavljanjem određenih institucija. Sve je to njegova nužna podloga i šansa, ali to ne zatvara šansu ni drugim, socijalizmu i samoupravljanju suprotnim snagama, odnosima i tendencijama. Socijalističko samoupravljanje se može razvijati samo kao svjesna društvena praksa. U društvu koje se gradi na samoupravnim osnovama sve je značajnija uloga svjesnog faktora, revolucionarne marksističke ideologije i svjesne, organizovane idejno-političke akcije koja teži socijalističkom napretku. Upravo zato uspješan razvoj samoupravno udruženog rada ne bi bio moguć bez Saveza komunista kao predvodničke, organizovane revolucionarne svijesti, kao unutrašnje pokretačke i usmjeravajuće snage samoupravnih društvenih odnosa.

Kao klasna organizacija, Savez komunista se rukovodi stanovištem da neposredni i istorijski interesi radničke klase treba da određuju smisao svih njegovih opredjeljenja, da budu polazna tačka svakog stava i akcije, da postanu osnovno mjerilo cjelokupne njegove politike i prakse. Savez komunista bi gubio fizionomiju i svojstva klasne organizacije ako bi se razvijao i djelovao kao „društvo u malom", ako bi se pomirljivo odnosio prema interesima, ponašanjima i koncepcijama koji su u socijalno-klasnom pogledu oprečni interesima radničke klase i koji traže rješenja van socijalističkog samoupravljanja i nasuprot njemu. Takvi interesi se ne mogu tretirati ravnopravno s interesima udruženog rada. Oni se moraju potiskivati otvorenom idejnom i političkom borbom.

Kao organizacija najprogresivnije svijesti, Savez komunista može djelotvorno potvrđivati svoju vodeću ulogu samo ako zastupa konkretno-istorijske interese radničke klase kao cjeline, ako vidi dalje i dublje od ostalih pripadnika klase, ako otkriva i ostvaruje realne revolucionarne mogućnosti i perspektive socijalističkog napretka. Samo organskim spajanjem stvarnih i dugoročnih interesa samoupravno udruženog rada s revolucionarnom marksističkom ideologijom Savez komunista postaje snažno i nezamjenjivo idejno-političko uporište i predvodnička snaga klase u

njenoj borbi za socijalističko samoupravljanje. Samo se pomoću ideologije zasnovane na naučnom socijalizmu radnici mogu uzdignuti iznad uskog horizonta svog dnevnog interesa, dostignuti i razvijati svoju klasnu, samoupravljačko-socijalističku svijest, osmišljavati svoje elementarne interese i svakodnevne samoupravne i političke akcije.

Sistem samoupravljanja se razvija kao svojevrstan oblik diktature proletarijata. Pri tome Savez komunista Jugoslavije se ne samo u koncepcijama nego i u praksi odlučno razgraničio od birokratsko-etatističkih shvatanja koja diktaturu proletarijata vide u monopolističkoj svemoći države, u vladavini partije, odnosno njenog rukovodstva, umjesto radničke klase, i u takvim oblicima političkog sistema koji znače ograničavanje i sputavanje socijalističke demokratije. Prema programskim ciljevima i politici SKJ i jugoslovenskoj socijalističkoj praksi, klasno-politička suština diktature proletarijata je u neospornoj rukovodećoj društvenoj ulozi radničke klase, u dominaciji njenih interesa u odnosima proizvodnje i raspodjele, u cjelokupnom društveno-ekonomskom i političkom sistemu, u ukupnoj politici i praksi društvenog razvoja. Svakako, diktatura proletarijata ne može da postoji i da se obezbjeđuje bez države kao sredstva vladavine radničke klase, ali se u uslovima socijalističkog samoupravljanja ne ostvaruje samo, ni pretežno, posredstvom države, nego istovremeno i sve više preko samoupravno udruženog rada u cjelini, preko svih vidova samoupravnog i društveno-političkog organizovanja radničke klase, preko svih oblika neposredne socijalističke demokratije, uz vodeću idejno-političku ulogu Saveza komunista.

Društveno-ekonomski odnosi koji se zasnivaju na samoupravljanju zahtijevaju neprekidan razvoj neposredne socijalističke demokratije. U bazi društva, u samom proizvodnom odnosu samoupravljanje povezuje ranije razdvojene i od radnika otuđene sfere djelatnosti — proizvodno-ekonomsku i političku. Podruštvljavanje politike postaje bitno svojstvo neposredne socijalističke demokratije

Razgraničavajući se — u koncepcijama i u praksi — od parlamentarizma buržoaske političke države, pa i njegove jednopartijske varijante, Savez komunista se odlučno i istrajno zalaže za razvoj na delegatskom sistemu zasnovane samoupravne demokratije udruženog rada, koja obezbjeđuje odlučujuću ulogu radničke klase i radnog čovjeka u neposrednom upravljanju društvom i društvenim poslovima. Takve demokratije ne može nikada biti previše. Savez komunista i drugi činioci organizovane socijalističke društvene svijesti djeluju kao stvaralački sastavni dio te samoupravne demokratije udruženog rada, kao unutrašnja pokretačka snaga njenog razvoja.

U svakoj društvenoj sredini i svakoj životnoj situaciji jugoslovenski komunisti se bore za što više neposredne demokratije, a u toj demokratiji za što više socijalizma, za stvarne i dugoročne interese radničke klase i radnog čovjeka. Pri tome se SKJ odlučno suprotstavlja svakom pokušaju razvodnjavanja i izvitoperiva-

nja radničke i socijalističke suštine demokratije, njenog pretvaranja u nadmetanje i sukobljavanje klika i frakcija za pozicije vlasti, i svim vidovima zloupotrebe demokratije u reakcionarne političke svrhe.

U uslovima borbe za samoupravnu demokratiju udruženog rada težište djelovanja Saveza komunista je u samoupravnoj bazi društva — u osnovnim organizacijama udruženog rada, u mjesnim zajednicama, u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u njihovim delegacijama i čitavom delegatskom sistemu.

Zalažući se istrajno i dosljedno za to da radnici imaju glavnu riječ u samoupravnom i političkom odlučivanju, komunisti se istovremeno bore za socijalističku sadržinu svih odluka. Prema svakom značajnijem pitanju iz oblasti društveno-ekonomskih i političkih odnosa, iz ekonomskog, društvenog, političkog i kulturnog života, komunisti moraju zauzimati jasne i konkretne stavove i zalagati se za to da oni postanu uvjerenje, svojina i akcija radnika u organizacijama udruženog rada, u delegacijama, u društveno-političkim organizacijama i državnim organima.

Odlučan i istrajan u zalaganju za to da radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada neposredno odlučuju o ukupnom dohotku i udruživanju rada i sredstava, Savez komunista i njegovi članovi se svojim stavovima, idejno-političkom akcijom i uticajem bore za takvu konkretnu sadržinu društveno-ekonomskih odnosa koji obezbjeđuju da radnici u osnovnim organizacijama budu odlučujući subjekt cjeline društvene reprodukcije.

Kada se zalaže za razvijanje uloge i odgovornosti Socijalističkog saveza kao jedinstvenog fronta organizovanih socijalističkih snaga, za nužnu samostalnost društveno-političkih organizacija u akcionom i organizacionom smislu, Savez komunista i njegovo članstvo nose nesmanjenu odgovornost za socijalističku i samoupravljačku usmjerenost tih organizacija.

Po prirodi stvari, samoupravljanje i neposredna socijalistička demokratija omogućuju slobodno ispoljavanje i suočavanje interesa svih dijelova udruženog rada, različnih socijalnih kategorija, užih i širih društvenih sredina. Svakako, postoje razlike i protivrječnosti interesa u samoj radničkoj klasi, odnosno samoupravno udruženom radu, u radnim kolektivima pojedinih privrednih i društvenih djelatnosti i između njih, u određenim oblastima društvenog rada i između njih, u mjesnim zajednicama, opštinama, republikama i između njih. Te razlike i protivrječnosti interesa su najvećim dijelom objektivno uslovljene razlikama u stepenu razvijenosti, u proizvodnoj i ekonomskoj strukturi, u stepenu proizvodnosti rada, u često različnim uslovima rada i razvoja i drugim okolnostima.

U samoupravnim socijalističkim društvenim odnosima ne može se negirati nijedan realno zasnovan interes bilo kog segmenta udruženog rada, bilo koje samoupravne organizacije i zajednice. Isto tako, bilo bi suprotno biću socijalističkog samoupravljanja ako bi se dopustila hijerarhija, dominacija i nadmetanje interesa jednog samoupravnog i društvenog subjekta na štetu inte-

resa drugih. Zajednički interes nije nešto imaginarno ni unaprijed određeno bilo od kog arbitra spolja. To je sinteza konkretnih interesa svih dijelova udruženog rada, svih samoupravnih organizacija i društveno-političkih zajednica. A do utvrđivanja i ostvarivanja zajedničkih ciljeva i interesa mora se dolaziti na samoupravan način, zajedničkim i ravnopravnim učešćem i dogovorom svih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, odnosno svih subjekata samoupravnog i političkog odlučivanja. Zato se Savez komunista zalaže za razvijanje takve prakse koja obezbjeđuje da se — na socijalističkim principima i na efikasan način, samoupravnim sporazumijevanjem i društvenim dogovaranjem — razrješavaju objektivno uslovljene protivrječnosti interesa u samoj radničkoj klasi, u samoupravnim organizacijama i zajednicama i između njih, u društveno-političkim zajednicama i između njih.

U procesu neprekidnog demokratskog usklađivanja pojedinačnih i kolektivnih, posebnih i zajedničkih interesa, Savez komunista se u svom idejno-političkom djelovanju rukovodi težnjom da se u mnoštvu različnih neposrednih i partikularnih interesa otkriva i podržava sve ono što čini zajednicu interesa udruženog rada, što je u skladu s dugoročnim interesima oslobađanja radničke klase i radnog čovjeka, što se uključuje u tokove borbe za jačanje socijalističke demokratije i humanističke suštine samoupravljanja. Istovremeno se komunisti moraju suprotstavljati svakom pokušaju da se uzurpiraju samoupravna prava radnika, da im se bilo na koji način otuđuje dohodak i da im se nametnu rješenja koja narušavaju njihove stvarne, elementarne i dugoročne interese.

III. Usmjeravajuća idejna snaga i organizacija revolucionarne političke akcije

Kao usmjeravajuća idejna snaga i faktor teorijske i idejne sinteze, Savez komunista je svagda bio inicijator i najznačajniji stvaralački činilac u koncipiranju promjena i novih rješenja u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, na osnovu marksističke analize uslova koji su se mijenjali u toku materijalnog, ekonomskog i društvenog razvoja, otkrivanja novih revolucionarnih mogućnosti i sagledavanja novih potreba koje je nametala socijalistička praksa u svom kretanju. U Savezu komunista se razvijalo teorijsko, idejno i političko stvaralaštvo kao neprestan i nesmetan proces, kao stalno kritičko ocjenjivanje sopstvene prakse, kao nadmašivanje ranije dostignutih saznanja novim iskustvima i saznanjima. Tako je SKJ mogao odoljeti iskušenjima idejne stagnacije i konzervativizma i izgraditi nepomirljiv odnos prema pojavama birokratskog dogmatizma. Bez teorijskog i idejnog prednjačenja, Savez komunista ne bi mogao prednjačiti ni u akciono-političkom smislu.

Istovremeno se Savez komunista razvija i djeluje kao organizovana politička snaga, kao organizacija revolucionarne akcije

koja teži tome da svoje ciljeve ostvaruje idejno-političkom borbom, da svoju ideologiju i politiku potvrđuje revolucionarnom praksom. Bez toga, ona ne bi mogla ostvarivati ulogu avangardne snage, bez obzira na progresivnost ideja koje zastupa. Drukčije rečeno, Savez komunista ne može ograničavati svoju ulogu na utvrđivanje revolucionarnih perspektiva društvenog razvoja, dugoročnih ciljeva, principâ i opšte politike, nego je — u skladu s tim ciljevima, svojom ideologijom i politikom — aktivan činilac u procesu svakodnevnog samoupravnog i političkog odlučivanja o životnim pitanjima radničke klase i društvene sredine u kojoj djeluje. Savez komunista je odgovoran ne samo za koncipiranje rješenja u društveno-ekonomskom i političkom sistemu nego i za uspješno *funkcionisanje sistema, za efikasno rješavanje problema društvenog razvoja na socijalističkom kursu.*

Unutrašnji život i odnosi u avangardi ne mogu se tretirati kao suština za sebe. Oni su izraz odnosa komunista prema vlastitoj klasi i svim radnim slojevima društva. U svim fazama svog razvoja i revolucionarne borbe, *demokratski centralizam* je bio i ostao osnovni princip unutrašnjeg života, organizovanja i djelovanja Saveza komunista Jugoslavije. Taj princip nije statičan nego dinamičan pojam, čija se sadržina razvijala i obogaćivala u zavisnosti od uslova i strateških zadataka borbe radničke klase, od uloge, društvene pozicije i načina djelovanja njene avangarde.

Demokratizam u Savezu komunista prijeko je potreban radi što potpunijeg ispoljavanja stvaralačkog potencijala članstva, kao osnovnog subjekta u formiranju i ostvarivanju politike i stavova SKJ, radi izgrađivanja i produbljivanja idejno-političkog i aktivnog jedinstva, radi što uspešnije borbe za ostvarenje politike koja je usvojena demokratskim putem. Bez razvijene demokratije u Savezu komunista ne bi bilo stvarnog i osmišljenog jedinstva, a bez jedinstva nema revolucionarne efikasnosti. To nisu „interna pitanja" komunista, nego objektivna potreba društva koje svoj život i razvoj zasniva na samoupravljanju i neposrednoj socijalističkoj demokratiji. Razvijanjem demokratske prakse u djelovanju i njegovanjem demokratskih odnosa u svom unutrašnjem životu, Savez komunista Jugoslavije ostvaruje trajne i žive spone i neposredni međusobni uticaj s radničkom klasom, sve više se ukorjenjuje u njoj i svom narodu, organski se povezuje s njihovim interesima i težnjama i daje maha stvaralaštvu miliona ljudi.

Idejno-političko, organizaciono i akciono jedinstvo SKJ neophodna je pretpostavka jedinstva radničke klase, jedinstva naših naroda i narodnosti i kohezije naše višenacionalne zajednice. Svoje programske ciljeve i politiku Savez komunista Jugoslavije može djelotvorno i uspješno pretvarati u život samo ako postoji razvijeno osjećanje dužnosti, odgovornosti i svjesne discipline svakog člana, organizacije i rukovodećih organa, njihovo jedinstvo u pogledima, stavovima i akciji na jedinstvenoj idejno-političkoj platformi. Demokratski centralizam je takav neophodan način življenja i djelovanja SKJ koji osigurava cjelovit sistem međusobne komunističke, a to znači revolucionarne i demokratske od-

govornosti svih članova, organizacija i rukovodstava Saveza komunista, koji su dužni da sprovode odluke koje usvoji većina na demokratski način.

Dosljedna primjena demokratskog centralizma na svim nivoima organizovanja u SKJ znači branu kako malograđanskom anarhizmu, liberalizmu i političkom oportunizmu tako i birokratskim tendencijama da se volja i stavovi manjine nameću članstvu, odnosno da članstvom diriguju uske grupe.

IV. Faktor idejno-političkog integrisanja jugoslovenske višenacionalne zajednice

Više od četvrt vijeka međunacionalni i međurepublički odnosi u Jugoslaviji dijele sudbinu socijalističkog samoupravljanja. Ostvarivanje dominantne društveno-ekonomske pozicije samoupravno udruženog rada u sistemu društvene reprodukcije i odlučujućeg uticaja radničke klase i samoupravne društvene baze na sve centre političkog odlučivanja pouzdan je put koji vodi ostvarivanju autentičnog nacionalnog interesa i produbljivanju suštinske ravnopravnosti među narodima i narodnostima Jugoslavije. To je put koji obezbjeđuje samoupravnu integraciju društva.

Polazeći od objektivnih interesa radničke klase, koji čine srž stvarnog interesa svake nacije, Savez komunista je odgovoran kako za slobodan razvoj nacionalnih, odnosno republičkih i pokrajinskih zajednica u uslovima potpune ravnopravnosti, tako i za cjelinu, pravac i budućnost revolucionarnog, samoupravnosocijalističkog kretanja u Jugoslaviji.

Novim Ustavom dobijaju širi smisao i nove kvalitete samostalnost, suverenitet i državnost republika. Time samoupravni i politički subjekti svake republike uzimaju na sebe neposrednu odgovornost za rezultate politike koju sami usvajaju, za posljedice svake odluke i mjere koje preduzimaju. U isto vrijeme time republike — svaka ponaosob i sve zajedno — uzimaju na sebe podjednaku odgovornost za razvoj čitave višenacionalne jugoslovenske zajednice, za stvaranje i pretvaranje u život zajedničke politike, za funkcionisanje zajedničkih institucija i organa.

Novi karakter federacije i razvijanje odnosa među republikama i pokrajinama na osnovu rješenja novog Ustava ne umanjuju, nego povećavaju ulogu Saveza komunista Jugoslavije kao veoma značajnog, nezamjenjivog činioca idejne integracije i političke kohezije jugoslovenske socijalističke zajednice. Pri tome valja stalno imati na umu da jedinstvo u Savezu komunista Jugoslavije ima svoju objektivnu socijalno-klasnu, idejnu i političku osnovu. To je došlo do izražaja u zajedničkoj socijalističkoj revoluciji. Odbrana i neprekidno razvijanje tekovina revolucije, ostvarivanje njenih dugoročnih ciljeva, borba za iste socijalističke samoupravne produkcione odnose i za nacionalnu ravnopravnost — to su egzistencijalni, dugoročni i zajednički interesi radničke klase i radnih ljudi svih naroda i narodnosti Jugoslavije. To je osnova

ujedinjavanja komunista, njihovih republičkih i pokrajinskih organizacija i svih snaga socijalističkog progresa u Jugoslaviji. Takva objektivna klasna i idejno-politička osnova jedinstva SKJ dobija svoj izraz u jedinstvenoj ideologiji zasnovanoj na naučnom socijalizmu; u izgrađivanju zajedničke koncepcije društvenog razvoja i jedinstvenog političkog kursa, u jedinstvenim principima organizovanja i demokratskom centralizmu kao sistemu odnosâ i međusobne odgovornosti u Savezu komunista Jugoslavije.

Jedinstvo u SKJ se ne gradi na centralističkom povezivanju, nego na ravnopravnom položaju savezâ komunista republika i pokrajina. Kao što SKJ nije nadnacionalna i nadrepublička struktura, tako ni savezi komunista republika i pokrajina nijesu transmisije i „filijale" centralnih organa SKJ. Kako je definisano u Statutu SKJ, savezi komunista socijalističkih republika su „samostalne organizacije u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije", koje — u skladu s programskim ciljevima i politikom SKJ u čijem stvaranju zajednički i ravnopravno učestvuju — djeluju kao samostalni idejno-politički subjekti.

Savezi komunista socijalističkih republika i pokrajina i Savez komunista Jugoslavije kao cjelina bore se za ujedinjavanje snaga socijalističkog samoupravljanja u čitavoj zemlji, za razvijanje demokratskog povezivanja, socijalističke solidarnosti i jedinstva naroda i narodnosti, za socijalistički progres i političku stabilnost jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice. Zato se ne mogu razdvajati ravnopravnost, stvaralačka uloga i odgovornost savezâ komunista republika i pokrajina, s jedne strane, i idejno-političko, organizaciono i akciono jedinstvo u okviru Saveza komunista Jugoslavije, s druge strane. Jedno ne ide bez drugoga. To su dvije strane iste suštine.

Najdan Pašić

Socijalistička demokratija i društveno oslobođenje rada

Protivrečan istorijski proces pretvaranja radničke klase u osnovnog subjekta političkog sistema

Socijalistički preobražaj društva pretpostavlja i zahteva demokratizaciju političkih odnosa i institucija kakvu nije ostvarilo i nije moglo ostvariti ni jedno klasno društvo u istoriji. Ta fundamentalna postavka marksističke političke teorije logički proizlazi iz samog shvatanja suštine socijalizma kao procesa društvenog oslobođenja rada.

Ako oslobođenje radničke klase, kako je pisao Marks, „mora biti delo same radničke klase", onda je demokratija — i to najšira plebejska demokratija — bitna politička pretpostavka izgradnje društva u kome se brišu klasne razlike i nestaje podela na vlastodršce i podvlašćene.

U tome smislu treba tumačiti i drugu kardinalnu Marksovu misao, takođe zapisanu u Opštem statutu Međunarodnog radničkog udruženja, da je „ekonomsko oslobođenje radničke klase veliki cilj kome svaki politički pokret treba da bude podređen kao sredstvo".

Progresivni smisao i neophodnost borbe za što doslednjiju demokratizaciju političke organizacije društva jesu u tome što samo najšira demokratija, koja prelazi ograničenosti buržoaskih političko-predstavničkih institucija, omogućuje konstituisanje radničke klase u jedinstvenu političku snagu koja ima neposredan i presudan uticaj na pravac i sadržaj državne politike.

U istorijskoj epohi kojoj osnovni pečat daje borba za društveno oslobođenje rada demokratija je *vitalni klasni interes radnikâ*, a ne vanistorijski, klasno neutralan sistem institucija koji obezbeđuje apstraktnu i u suštini lažnu ravnopravnost svih interesa. U tome je suštinska razlika u shvatanju demokratije između revolucionarnog marksizma i raznih liberalno-buržoaskih i malograđanskih teorija i koncepcija.[1]

„. . . prvi (je) korak u radničkoj revoluciji podizanje proletarijata u vladajuću klasu, izvojevanje demokratije."

Tako već u Komunističkom manifestu Marks i Engels stavljaju znak jednakosti između „podizanja proletarijata u vladajuću klasu" i „osvajanja demokratije": ovo drugo je uslov i sredstvo da se ostvari ono prvo.

A uzdizanje klase najamnih radnika u dominantnu društvenu snagu jeste — kao što istorijsko iskustvo svedoči — maksimalno složen i potivrečan istorijski proces koji čitavu savremenu epohu ispunjava revolucionarnim potresima svetskih razmera i najdubljim prevratima u svim sferama čovekove društvene egzistencije. Radnička klasa, osnovna realna sila društveno-istorijskog progresa u savremenom društvu, i sama je proizvod istorijskog razvoja i nosi na sebi nužno specifičan pečat svake etape kroz koju prolazi razvoj celokupne društvene strukture. Nije reč ni o kakvoj mističnoj i transcendentnoj sili ljudske povesti niti o spoljašnjem izrazu nekakve apsolutne ideje koja se skriva iza efemerne fasade materijalnog sveta, nego o eksploatisanoj društvenoj klasi koja snagom prirodne nužnosti izrasta i razvija se upravo iz objektivnih materijalnih uslova života kapitalističkog društva kao njegov konstitutivni element i u isto vreme kao njegova negacija.

Revolucionarna svojstva radničke klase, ogromna potencijalna sila društvenog prevrata koja se u njoj krije nisu nekakva njena urođena svojstva unapred i zauvek data, nego izraz činjenice da objektivna životna situacija te klase uslovljava podudarnost dugoročnih, istorijskih interesa proletarijata, koji se može osloboditi svog podređenog društvenog položaja samo rušeći privatnu svojinu i na njoj zasnovan sistem najamnih odnosa, i opštih potreba društvenog progresa vezanih za radikalno razrešavanje suprotnosti između društvenog karaktera moderne industrijske proizvodnje i privatno (i državno) kapitalističkog podređivanja celo-

[1] „Pojam demokratije", kaže Engels u pismu Bernštajnu, „menja se svaki put s izmenom demosa (naroda) i zato nas ne pomera ni koraka napred. Po mome mišljenju, trebalo bi reći sledeće: proletarijatu za osvajanje vlasti takođe su potrebne demokratske forme samo kao sredstvo. Ako neko tada teži demokratiji kao cilju, to on mora da se oslanja na seljake i sitne buržuje..."

kupne proizvodnje i raspodele ostvarivanju profita i reprodukovanju društvene dominacije kapitala.

Socijalizam se od utopističke filantropske vizije pretvara u naučno zasnovanu projekciju i program revolucionarne promene osnovnih društvenih odnosa time što se menja sama osnova borbe za njegovo ostvarenje. Glavni faktor s kojim se u toj borbi računa nije više prosvetarska akcija objašnjavanja i moralnog prevaspitavanja kojom treba pridobiti vlastodršce i privilegovane slojeve da se odreknu svojih privilegija u korist eksploatisanih masa. Marksizam prenosi borbu za socijalizam sa terena socijalne utopije na teren naučnog predviđanja i realne politike time što otkriva one moćne sile istorijske negacije postojećeg stanja koje izrastaju iz samih objektivnih materijalnih uslova čovekove društvene egzistencije i koje se u praksi neprekidnog konfrontiranja eksploatatora i eksploatisanih pretvaraju u trajne činioce revolucionarne akcije.

Reč je o dugoročnim, istorijskim interesima proletarijata — one društvene klase koja je osnovni stub modernih proizvodnih snaga stvorenih i u isto vreme zarobljenih kapitalističkim načinom proizvodnje. Glavna pokretačka sila istorijske transformacije društva upravo su interesi te klase predodređene čitavom svojom životnom situacijom da bude grobar starog i neimar novog društva.

Kako osloboditi, kako maksimalno aktivirati tu osnovnu silu društvenog progresa — to postaje središno pitanje celokupne strategije borbe za socijalizam u nacionalnim i internacionalnim razmerama. Traženje adekvatnog i konkretnim istorijskim uslovima primerenog odgovora na to najvažnije strateško pitanje postaje osnovna preokupacija Marksa i marksista u svim razmišljanjima o oblicima organizovanja radničkog pokreta i najadekvatnijim formama političkog sistema.

O uslovima i putevima „podizanja proletarijata u vladajuću klasu"

Već u Komunističkom manifestu Marks je dao dragocene elemente za odgovor na pitanje kako učiniti da istorijski interesi radničke klase postanu presudan činilac, pokretačka i usmeravajuća snaga čitavog društvenog razvoja.

U društvu klasne podele i eksploatacije — sve dok se bilo u kojoj formi najamnih odnosa održava odvojenost radnikâ od sredstava i rezultatâ rada — dugoročni, istorijski interesi radničke klase (utemeljeni u objektivnim zakonitostima i nužnostima podruštvljavanja proizvodnje) ostaju zapretani, sputani i prigušeni protivrečnostima realnog društvenog položaja same radničke klase u konkretno datim istorijskim uslovima. Protiv pretvaranja proletarijata u jedinstvenu društveno-političku snagu deluje, u uslo-

vima kapitalizma (a i u čitavoj prelaznoj epohi), niz činilaca koji se, u zavisnosti od opštih prilika i odnosa klasnih snaga, ispoljavaju s različitom snagom i intenzitetom, kao što su: robno-novčani odnosi u kojima je i radna snaga roba, usled čega „organizovanje proletera u klasu.. biva opet svakog trenutka razbijano konkurencijom među samim radnicima"[2]; oduzimanje viška rada od proizvođačâ, usled čega je radnička klasa lišena mnogih materijalnih i kulturnih tekovina društvenog progresa; politički sistem u kome se održava podvojenost na „javnu vlast" i društvo, usled čega birokratija zadržava monopol predstavljanja „opštih društvenih interesa" na štetu radničke klase.

Da bi se radnička klasa zaista „podigla u vladajuću klasu" i time otvorila puteve sveukupne svoje društvene emancipacije, moraju biti nadvladani svi nabrojani i drugi „faktori protivnog dejstva". To se može postići samo sredstvima političkog organizovanja i političke borbe, i radnička klasa mora posegnuti za tim oružjem.

Polazna tačka i osnovna preokupacija u svim Marksovim razmišljanjima o političkom organizovanju proletarijata i o ustrojstvu države i političke vlasti u budućem socijalističkom društvu bilo je upravo pitanje kojim političkim sredstvima i na koji način osloboditi istorijski interes radničke klase kao osnovnu integrišuću revolucionarnu silu društvenog kretanja ka socijalizmu. Marks u Komunističkom manifestu ističe dva momenta od ključnog značaja za političku borbu radnikâ:

prvo, radničkoj klasi je neophodno potrebna politička i idejna avangarda — njena politička partija koja se izdigla do saznanja opštih uslova borbe za društveno oslobođenje rada i koja u spletu posebnih interesa zastupa opšte, istorijske interese klase kao celine;

drugo, radničkoj klasi je neophodno da osvoji političku vlast i uspostavi svoju političku dominaciju, to jest takvu demokratiju koja bi je štitila od osamostaljene sile birokratije omogućujući u isto vreme da se njen klasni interes prizna i politički zaštiti kao opšti društveni interes.

Oblici političkog organizovanja radničke klase i njen odnos prema postojećem sistemu političkih institucija moraju u svakoj etapi i u svakoj zemlji odgovarati potrebama koje proizlaze iz protivrečnosti konkretnog društvenog položaja proletarijata i s njim povezanih osnovnih eksploatisanih masa. To je trajni zakon političkog organizovanja radničke klase dok god je to organizovanje neophodna i bitna komponenta borbe za društveno oslobođenje rada.

---

[2] *Komunistički manifest* (K. Marks i F. Engels, *Izabrana dela u dva toma,* tom I, str. 24).

Strategije „različnih puteva" i njihov zajednički imenitelj

Klasa najamnih radnika je istorijski proizvod i deo postojećeg sistema u kome na nju pada osnovni teret proizvodnog rada. Tim sistemom su određeni materijalni uslovi njene egzistencije, impulsi njenih spontanih reakcija i motivi svakodnevnog ponašanja, proces formiranja njene klasne svesti koji trpi neprekidan pritisak celokupne ideologije i sistema vrednosti vladajućih klasa. Borbu za svoje svakodnevne interese „sada i ovde", za svoj „hleb svagdašnji", radnička klasa je primorana da vodi u sklopu postojećeg sistema, pod uslovima koje on nameće i sredstvima koja on dopušta. Time su određeni sadržaj i domet borbe za svakodnevne interese radničke klase u celini i pojedinih njenih delova za poboljšanje i menjanje njenog položaja *u samom sistemu.*

Ali radnička klasa je i istorijska sila negacije postojećeg poretka. Njen proizvodni rad, koji se neprekidno i nezadrživo povezuje i podruštvljuje u sve širim razmerama, dolazi u nepomirljiv sukob s njenim najamnim položajem, čijem ukidanju ona zakonito teži. Njen istorijski interes postaje, tako, osnovni socijalni i politički izraz objektivnih istorijskih tendencija negiranja postojećeg poretka, osporavanja njegovih zakonitosti i rušenja njegovih osnovnih institucija.

Iz dvojnosti objektivnog položaja radničke klase proizlazi složena dijalektička povezanost i podeljenost neposrednih i istorijskih, posebnih i opštih interesa radničke klase, njenih spontanih pokreta i oblika klasne samodelatnosti i njene organizovane i svesno usmeravane revolucionarne akcije.

Političko organizovanje radničke klase, borba za vlast i „osvajanje demokratije" ima jedan temeljni smisao — oslobađanje revolucionarnih sila i potencija negacije klasnog društva. To je u isto vreme i kriterijum progresivnosti i demokratičnosti svakog konkretnog oblika klasno-političkog organizovanja, svakog metoda borbe, svake institucionalne strukture političkog sistema u celini.

Borba za socijalizam ima nužno politički oblik i vodi se političkim sredstvima. Zbog toga su političko organizovanje i „osvajanje demokratije" stalna potreba radničke klase i svih socijalistički opredeljenih društvenih snaga. Međutim, *konkretan sadržaj* te potrebe menja se u zavisnosti od datih okolnosti i uslova klasne borbe koji su neizbežno različni u pojedinim fazama istorijskog razvoja i u različnim zemljama i delovima sveta (pogotovu onda kada kretanje društva ka socijalizmu postane proces svetskih razmera).

U svim oblicima političkog organizovanja radničke klase (u sindikatima, partiji itd.) i u svim političkim institucijama koje ta klasa osvaja i uspostavlja vrši se povezivanje i sinteza njenih neposrednih i njenih dugoročnih, istorijskih interesa, i ostvaruje jedinstvo spontane, direktne akcije masa i svesnog rukovođenja i usmeravanja, koje vrši politička i idejna avangarda.

Međutim, *način* na koji se ostvaruje ta povezanost i jedinstvo različnih strana i elemenata u složenom kompleksu odnosa koji nazivamo političkim pokretom radničke klase, *relativni značaj* pojedinih činilaca i *intenzitet* njihovog delovanja nisu jednom zauvek dati u nekim standardnim, nepromenljivim formama i formulama.

U dugotrajnom istorijskom procesu pretvaranja „klase po sebi" u „klasu za sebe", u različnim fazama preobražaja proletarijata od obespravljene, eksploatisane mase u dominantnu društvenu snagu — odnos radničke klase i njene političke avangarde izložen je stalnoj istorijskoj proveri i pritisku uvek novih zahteva i potreba. Elementi spontanog neinstitucionalizovanog revolta masa i elementi čvrste organizacije i svesno usmeravane političke akcije kombinuju se na različite načine i u kontekstu različitih istorijskih prilika dobijaju različit relativni značaj i ulogu.

Između „mirnih", legalnih oblika borbe u postojećem kapitalističkom poretku i nasilnih, revolucionarnih sredstava koja sam taj poredak napadaju i ruše, postoje samo veštačke, izmišljene granice. Pravo pitanje i nije da li su sredstva „mirna" ili nasilna, nego da li vode ka osnovnom cilju klasne borbe — ka društvenom oslobođenju rada —, „prema kome svi oblici političkog organizovanja i delovanja moraju biti podređeni kao sredstvo".

Isto tako, razdvojenost, pa i mogućna protivstavljenost neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase samo su privid društvene statike. S gledišta realne dinamike istorijskog kretanja, ti su interesi međuzavisni i jedni od drugih neodvojivi. Neposredni interesi koji bi značili odricanje od borbe za dugoročne ciljeve, za konačno ukidanje najamnog ropstva, ne mogu se smatrati stvarnim interesom radničke klase. I, s druge strane, dugoročni interesi koji ne izviru iz konkretnih, svakodnevnih životnih uslova eksploatisanih masa i koji se odvajaju od borbe za neposredno i neodložno menjanje tih uslova u korist radnika, pretvaraju se neizbežno u apstraktne ideje bez realnog uporišta u stvarnosti, jer, ravnodušni prema onome što pritiska svakodnevni život ljudi, oni ne mogu pružiti onaj neophodni primarni impuls koji pokreće milionske mase u borbu za promenu društvenog stanja u celini.

Velika složenost uslova u kojima radnička klasa vodi borbu za svoje društveno oslobođenje i, naročito, sve izrazitija raznovrsnost i promenljivost tih uslova u vremenu i prostoru čine probleme adekvatnog političkog organizovanja revolucionarnih snaga i njihovog odnosa prema datoj i mogućnoj strukturi političkih institucija stalno aktuelnim i stalno otvorenim i teorijski i praktički.

Različni odgovori na ključna pitanja političke strategije borbe za socijalizam bili su i ostali glavni izvor unutrašnjih razilaženja i sukoba u međunarodnom radničkom pokretu, oštrih idejnih i političkih podela, konfrontacija i cepanja kojima je ispunjena svetska istorija toga pokreta od njegovih početaka pa do naših dana. Pri tome se neophodna principijelna borba sa strujama i orijentacijama koje su značile faktičko (ponekad otvoreno, ponekad prikriveno) napuštanje radničkoklasnih pozicija i socijalis-

tičke orijentacije uopšte, mešala s doktrinarskom netrpeljivošću, političkim rivalitetom i težnjama ka hegemoniji čiji najdublji koreni leže u birokratizaciji samih radničkih organizacija, a i državnih struktura u zemljama u kojima je politička vlast buržoazije već srušena.

Težnje da se u pogledu organizovanja radničkog pokreta i sistema vlasti u socijalizmu nađu i nametnu neka uniformna rešenja koja važe za sve zemlje i sve faze revolucionarne borbe pokazale su se štetnim za stvarne interese socijalističkog pokreta već od vremena Prve i Druge internacionale. Danas, kada istorijska smena društvenih sistema postaje proces svetskih razmera koji se probija kroz splet beskrajno raznovrsnih konkretnih uslova, apsurdnost i birokratsko-hegemonistički karakter takvih težnji biju pravo u oči.

Znači li to da s napuštanjem opšteobaveznih modela političke organizacije nestaju i mogućnosti da se na naučnoj, marksističkoj osnovi utvrde bilo kakvi pouzdani kriterijumi i merila za procenjivanje i objektivnu analizu klasne suštine i istinske demokratičnosti političkih institucija i konkretnih oblika organizacije koji se rađaju iz prakse borbe za socijalizam na terenu različnih istorijskih uslova? Da li priznavanje različnih političkih formi i puteva kretanja ka socijalizmu vodi potpunoj relativizaciji teorijskih koncepcija i kriterijuma, do zamenjivanja čvrstih principa proizvoljnošću i subjektivizmom? Takav bi zaključak bio iz osnova pogrešan. Fetišiziranje i apsolutiziranje bilo kojih formi političke organizacije istrgnutih iz istorijskog konteksta nespojivi su s duhom i slovom marksističke teorije. Polazeći sa revolucionarnog klasnog stanovišta, a ne sa stanovišta apstraktne filozofske kontemplacije, marksisti ocenjuju forme političke organizacije i konkretne političke institucije prema tome koliko doprinose stvaranju uslova da se oslobode i neposredno izraze revolucionarne potencije radničke klase i da njeni istorijski interesi postanu odlučujući faktor celokupnog društvenog kretanja.

Naučno zasnovana strategija borbe za socijalizam zahteva, dakle, da se političke institucije i forme političkog organizovanja uopšte stalno kritički ponovo ispituju, menjaju i razvijaju, polazeći od toga šta je, s obzirom na *date* istorijske okolnosti i na *konkretne* protivrečnosti društvenog položaja radničke klase, neophodno potrebno da bi se u najvećoj mogućnoj meri obezbedile dve opšte pretpostavke socijalističke izgradnje, odnosno kretanja ka socijalizmu:

(1) svesno usmeravanje društveno-političke akcije prema osnovnim ciljevima socijalističkog preobražaja društva;

(2) razvijanje takve demokratije koja omogućuje da se dugoročni interesi radničke klase izraze što neposrednije i sa što manje političkog posredovanja. Svesno razvijanje političkih odnosa i institucija *u funkciji* fundamentalnog istorijskog procesa društvenog oslobođenja rada jeste temeljni i trajni zakon političke strategije svesnih socijalističkih snaga. Svako odstupanje

od tog principa, svako fetišiziranje političkih institucija i oblika organizacije *nezavisno* od konkretnih uslova klasne borbe preti da ugrozi ili sasvim prekine vitalnu funkcionalnu vezu između ciljeva i sredstava oslobodilačke borbe proletarijata i svih socijalistički orijentisanih društvenih snaga. Zato je kanonizacija bilo kojih oblika političke organizacije (predstavničkih institucija, države, partije) naučno neprihvatljiva, a politički reakcionarna.

Vodeći borbu za svoje društveno oslobođenje na istorijskom tlu klasnog društva i njegovih društveno-ekonomskih i političkih zakonitosti, radnička klasa mora i sama nužno da se koristi sredstvima sopstvenog političkog organizovanja i da, osvajajući državnu vlast, upotrebi organizovanu političku silu i prinudu kako bi svom klasnom interesu dala vid i status opšteg društvenog interesa čije se ostvarivanje osigurava pravnim normama i ukupnom državnom politikom.

To znači da opšte zakonitosti političkog života neumitno deluju i na sredstva i oblike klasne borbe proletarijata. Dok god postoji kao relativno odvojena sfera društvenih odnosa u kojoj se prinudno razrešavaju protivrečnosti različnih intevresa, i kao posebna grana u društvenoj podeli rada za koju se vezuju upravljačke privilegije, politika ostaje sfera posredovanja i ljudskog otuđenja. Nijedan oblik političkog organizovanja, nijedna politička institucija nije imuna od birokratizacije, od težnje da se osamostali u odnosu na društvene snage iz čijih je potreba iznikla i čijim interesima treba da služi. Sredstva se pretvaraju u ciljeve, sluge i izvršioci u upravljače i gospodare, sekundarni interesi vezani za vršenje određene funkcije u primarne interese koji potiskuju one fundamentalne grupne i klasne potrebe i interese zbog kojih je ta funkcija i nastala.

Taj proces političke alijenacije odigrava se svakodnevno i u masovnim razmerama. Što je veći obim u kome je jedna klasa primorana da se u borbi za svoje fundamentalne interese i ciljeve služi sredstvima političke sile i prinude, to je i opasnost od birokratske alijenacije njenih organizacija i oblika borbe i intenzivnija i veća.

Klasna borba proletarijata i svih s njim povezanih eksploatisanih masa u prošlom i u ovom stoleću obeležena je ne samo ogromnom ekspanzijom i nizom uspešnih revolucija u ovom veku nego i dubokim protivrečnostima, cepanjima i krizama u samom radničkom pokretu čiji je najdublji koren birokratizacija samih radničkih institucija, sindikata, partija i državne vlasti osvojene u revoluciji. Na terenu birokratizacije radničkoklasnih organizacija i političkih institucija iznikle su i razvile se i pojave svetskog značaja i uticaja, od kojih svaka znači svojevrsno odstupanje od osnovnih ciljeva borbe za društveno oslobođenje rada i u tom smislu označava poraz dosledno revolucionarnih socijalističkih snaga. To se odnosi, pre svega, na antirevolucionarni tredjunionizam, na socijaldemokratski revizionizam i oportunizam i na staljinizam u njegovom klasičnom obličju i savremenim varijantama.

U funkciji menjanja osnovnog produkcionog odnosa

Dominantni u čitavoj jednoj fazi razvoja međunarodnog radničkog — socijalističkog pokreta, i socijaldemokratija i staljinizam stvarali su bezbrojne političke i ideološke prepreke kritičkoj analizi političkih procesa i odnosa unutar organizovanih delova radničkog pokreta, a naročito kritičkoj analizi oficijelne politike i njenih idejnih premisa. Otuda potreba vraćanja nekim Marksovim analizama, posebno teorijskim premisama Marksove analize iskustava Pariske komune.

Već prvi koraci Komune na planu sopstvenog organizovanja označili su napuštanje klasičnih parlamentarnih političko-predstavničkih institucija i uspostavljanje novog mehanizma demokratskog političkog odlučivanja s kojim počinje premošćavanje jaza između javne vlasti i društva. Na tom kratkotrajnom revolucionarnom iskustvu proletarijata Pariza, Marks je nadgradio značajne teorijske stavove o političkoj organizaciji društva prelaznog perioda.

Tu organizaciju mora karakterisati maksimalna, neposredno demokratska otvorenost prema interesima osnovnih radnih masa koje prvi put u istoriji postaju subjekt odlučivanja (slobodno izabrani, odgovorni i u svakom trenutku opozivi delegati mesto klasičnih političkih reprezentanata), i, u isto vreme, u toj organizaciji moraju biti ugrađena sva institucionalna obezbeđenja protiv osamostaljivanja birokratskog upravljačkog sloja: ukidanje svih birokratskih privilegija i svakog povlašćenog državnog aparata vlasti mora, dakle, *od početka* i *smišljeno* otvarati puteve odumiranju države.

Druga važna misao koju je Marks formulisao objašnjavajući pouke Komune jeste njegovo upozorenje da Komuna nije težila tome „da narodnim odlukama zavodi neke gotove utopije", da ostvaruje apstraktne ideale, nego „samo da oslobodi one elemente novoga društva koji su se već razvili u krilu starog buržoaskog društva".

Uloga svesnih, organizovanih političkih snaga je oslobodilačka a ne porobljivačka: njihov zadatak nije da život sateraju u kalupe nekog u glavi konstruisanog idealnog poretka, nego da, polazeći od objektivnih zakonitosti društvenog razvoja, stvaraju opšte uslove u kojima će se objektivno sazrele mogućnosti bogatijeg i slobodnijeg života moći da realizuju. To je podloga na kojoj se može ostvariti spoj svesnog usmeravanja oslonjenog na silu revolucionarne vlasti i spontanog, neposredno demokratskog pulsiranja društvenog života koje vrši svakodnevni uticaj na procese političkog odlučivanja. U takvom spoju, u takvoj povezanosti i međusobnoj uslovljenosti niti spontana aktivizacija masa vodi u neizvesnost i anarhiju niti se svesno usmeravanje može izroditi u birokratski subjektivizam koji vrši nasilje nad objektivnim zakonitostima i slobodama društvenog života.

Treće, demokratičnost i progresivnost svih oblika političkog organizovanja ne nastaje i ne razvija se sama od sebe, niti zavisi

samo i prvenstveno od subjektivnog opredeljenja snaga koje su u političkoj revoluciji zavladale aparatom javne vlasti (državom). Stvarni karakter i pravac razvoja političkih institucija određeni su, u krajnjoj liniji i pretežno, ulogom koju one vrše u fundamentalnom procesu menjanja osnovnih produkcionih odnosa u korist radničke klase (u konstituisanju dugoročnih interesa radničke klase kao osnovne poluge društvenog napretka).

Čim je ta vitalna funkcionalna veza prekinuta, čim političke institucije prestanu da deluju i da se same razvijaju u funkciji menjanja produkcionih odnosa u korist udruženog rada, otvoren je put njihove birokratske degeneracije: stvarna demokratija se pretvara u formalnu.

Etatističke granice demokratije

Ako oblici političkog odlučivanja i vršenja vlasti ne podstiču i ne podržavaju ekonomsku emancipaciju radničke klase, već direktno ili indirektno zaštićuju i učvršćuju odnose u kojima su konzervirani elementi najamnog, podređenog položaja radnika, onda i sami ti oblici, bez obzira na demokratičnost spoljne forme, gube stvarna demokratska i progresivna svojstva: u njima samima jačaju elementi političkog posredništva i birokratskog otuđenja upravljačkih funkcija.[3]

Ta ključna revolucionarna postavka marksističke političke teorije — saznanje o postojanju dijalektičke povratne sprege između procesa radikalnog menjanja produkcionih odnosa uz pomoć organizovane političke sile radničke klase i same te političke sile, njene organizacije i prirode — bila je i ostaje nezamenljiva polazna tačka za naučnu analizu vrlo složenih i izuzetno aktuelnih problema nastalih u praksi izgradnje države i političkih sistema u nizu zemalja u kojima je, na ovaj ili onaj način, srušen sistem buržoaske političke vlasti i u kojima je socijalistički preobražaj društva proglašen osnovnim ciljem zvanične politike.

Svuda se ispoljava i stalno iznova potvrđuje jedna opšta zakonitost: revolucionarno-demokratski oblici političke organizacije rođeni u samoj revoluciji razvijaju se i učvršćuju u procesu ostvarivanja svoje osnovne funkcije menjanja produkcionih odnosa u korist udruženog rada. Revolucionarno nasilje, neophodno potrebno da bi se ukinule ekonomske pretpostavke vladavine eksploatatorskih klasa (pre svega, privatna svojina sredstava za proizvodnju), ne dovodi u pitanje radničkoklasnu suštinu i istinsku demokratsku prirodu nove vlasti, nego ih samo izražava i potvrđuje.

---

[3] Komuna je, kaže Marks, „bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Bez ovog poslednjeg uslova, komunalno uređenje bilo bi nemogućnost i obmana. *Politička vladavina proizvođača ne može postojati uporedo s ovekovečenjem njegovog socijalnog robovanja*" (K. Marks, *Građanski rat u Francuskoj;* vidi K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma,* tom I, str. 500).

Stvarna kriza institucija radničkoklasne socijalističke demokratije (koja se može produbiti sve do autokratije staljinističkog tipa) ima svoje materijalne korene u promeni funkcije tih institucija: ona se javlja onda kada instrumenti nove vlasti prestanu da služe daljem menjanju produkcionih odnosa u korist udruženog rada i pretvore se u oruđe konzerviranja jednog početnog i prelaznog oblika podruštvljavanja sredstava za proizvodnju — u instrument svestranog učvršćivanja i zaštite državnosvojinskog monopola. Spoljni oblici političke organizacije mogu ostati demokratski, pa mogu, čak, u formalnom pogledu biti dalje razvijeni i usavršeni, ali oni neizbežno gube stvarnu demokratsku sadržinu. Iza takvog demokratskog paravana hijerarhijska struktura izvršnih organa i profesionalni državno-partijski aparat preuzimaju sve funkcije stvarnog političkog odlučivanja i vršenja vlasti.

Stvarna socijalistička demokratija — pretvaranje radničke klase u osnovnog subjekta političkog odlučivanja — postaje iluzorna i fiktivna jer ne može preći granice određene produkcionim odnosom. Slabost opšteg društveno-ekonomskog položaja radničke klase izražena u sistemu državno-najamnih odnosa vrši negativno povratno dejstvo i na njen politički položaj i uticaj. To blokira proces razvoja socijalističke demokratije čiji nosilac mogu biti samo udruženi radnici koji se sve više oslobađaju podređenog najamnog položaja. Trajno održavanje državnosvojinskog monopola neminovno vodi ka pretvaranju vlasti u ime radničke klase u vlast nad njom. Tamo gde su zaustavljeni procesi ovladavanja radničke klase viškom društvenog rada zaustavlja se, pre ili posle, i proces političke demokratizacije.

Od političko-predstavničke ka neposrednoj delegatskoj demokratiji

Svaka demokratija, pa i demokratija u socijalističkom društvu, ima svoje društveno-ekonomske uslove i pretpostavke. Osnovna pretpostavka socijalističke demokratije jeste pretvaranje državne svojine u društvenu svojinu kojom upravljaju sami proizvođači. U tome smislu, samoupravljanje shvaćeno kao sistem odnosa u kojima ljudi u udruženom radu upravljaju neposredno sredstvima za rad u društvenoj svojini, uslovima i rezultatima svoga rada, predstavlja ne samo bitan uslov nego i najdublju suštinu socijalističke demokratije.

Revolucionarna suština samoupravljanja ogleda se u tome što ono čitavim svojim razvojem podriva i ruši dva osnovna stuba na kojima počiva društveno-ekonomski i politički poredak svakog klasnog društva, pa i društvenih sistema zasnovanih na državnosvojinskom monopolu. To su svojinski monopol i hijerarhija.

Ukidanje svakog svojinskog monopola nad sredstvima za proizvodnju i ukidanje hijerarhijskih odnosa ne samo u global-

nom društvu već i u svakoj društvenoj ćeliji stvaraju dotle neslućene mogućnosti za slobodno i neposredno izražavanje različitih ličnih i grupnih, užih i širih, neposrednih i dugoročnih interesa. A pošto je politika uvek sfera konfrontacije i usklađivanja interesa uz asistenciju političke (državne) sile, to i samoupravna revolucija u pogledu artikulacije interesa i mogućnosti njihove demokratske sinteze izaziva neizbežno prevrat u celokupnoj strukturi političkih institucija.

Razvijeno samoupravljanje se ne može smestiti i ostati u institucionalnim okvirima političko-predstavničke demokratije, jer ono samo po sebi ruši pretpostavke na kojima je ta demokratija počivala (odvojenost privatne i javne sfere društvenog života, političko posredovanje u izražavanju i ostvarivanju ličnih i grupnih interesa).

Sistem samoupravne socijalističke demokratije može se uspešno razvijati samo u stalnoj i prisnoj funkcionalnoj povezanosti s fundamentalnim procesom društvenog oslobađanja rada. Samoupravno organizovana radnička klasa postaje stvarni subjekt političkog sistema u onoj meri u kojoj njeni dugoročni (istorijski) interesi dobijaju odlučujuću ulogu i presudan uticaj u ukupnom procesu političkog odlučivanja i na svim nivoima organizacije društva. Upravo s tim je i povezano *ključno pitanje* političkog organizovanja društva koje se nalazi u procesu samoupravne transformacije:

kako konkretno obezbediti da opšti, dugoročni interes udruženog rada zakonito prokrčuje sebi put i faktički dominira u uslovima kada je (1) ukinut državno-partijski monopol izražavanja i predstavljanja opštih interesa radničke klase i socijalističkog društvenog razvoja i kada (2) postoje sukobi interesa u samoj radničkoj klasi i protivrečnost njenih neposrednih i njenih istorijskih interesa (što je uslovljeno robno-novčanim karakterom ekonomskih odnosa u čitavoj prelaznoj epohi).

U takvim uslovima, očevidno, razrešavanje složenih društvenih protivrečnosti u korist udruženog rada ne može ići samo od sebe, isključivo spontano, bez odgovarajućeg udela određenih političkih činilaca. Preokret društvenih odnosa u korist udruženog rada je otvoren proces, ali ne i već ostvareno stanje. Kombinujući se na različite načine, čitav niz faktora uslovljava relativnu slabost ukupne pozicije udruženog rada: nedograđenost novih produkcionih odnosa i njihova opterećenost zaostacima starih privatnosvojinskih odnosa (još žilavih zbog nedovoljne razvijenosti materijalnih proizvodnih snaga); nizak stepen stvarne tehnološke i ekonomske integracije udruženog rada na samoupravnim osnovama; povezivanje usitnjenih ćelija samoupravne organizacije isključivo, ili gotovo isključivo, preko tržišta, što u uslovima oštrog nesklada između naraslih potreba i ograničenih materijalnih mogućnosti privrede može zaoštriti konflikte i sukobe materijalnih interesa u samom udruženom radu, raspaliti grupnosvojinske tendencije i, nasuprot planiranju, pojačati tržišnu stihiju i stvoriti prostor za jačanje i osamostaljivanje posredničkih funkcija,

za nadmoć prometne nad proizvodnom sferom i, najposle, za stihijsko uspostavljanje različnih oblika tehnokratskog i birokratskog tutorstva nad neposrednim proizvođačima.

Te objektivne slabosti ukupne društvene pozicije radničke klase, u prvim fazama razvoja samoupravljanja i sve do njegovog konačnog izrastanja u celovit sistem društvene organizacije, moraju biti kompenzirane političkim sredstvima: novom ulogom koju preuzimaju političke organizacije radničke klase (sindikat, partija) i takvom transformacijom mehanizma državne vlasti koja znači pretvaranje države u instrument udruženog rada, to jest u poseban vid njegove sopstvene organizacije.

Iz objektivnih uslova borbe radničke klase za svoje društveno oslobođenje rađa se istorijska nužnost i potreba za takvim oblicima demokratije kojima će biti prevladani mehanizmi klasičnog političkog predstavničkog sistema i otvoreni procesi integracije ukupne društvene organizacije u samoupravnu organizaciju udruženog rada. To je istorijski smisao izgradnje delegatskog sistema koji neposredno institucionalno povezuje sferu samoupravnog organizovanog udruženog rada i sferu političkog odlučivanja.

Svi dosledni revolucionarno-demokratski pokreti u istoriji težili su ka uspostavljanju odnosa neposredne povezanosti i odgovornosti između poslanika (delegata) u predstavničkim telima i onih koji su ih izabrali, odnosno delegirali. Ali da bi se to ostvarilo, da bi ne samo u teoriji nego i u realnim procesima političkog odlučivanja odgovorni i smenjivi samoupravni delegat zamenio osamostaljenog političkog reprezentanta, neophodno je bilo da se promeni sama osnova konstituisanja predstavničkih tela. Radikalan preokret može nastupiti tek onda kada mesto „apstraktnog građanina" — to jest pojedinca uzetog van konteksta realnih društvenih (pre svega produkcionih) odnosa i utopljenog u amorfno mnogomilionsko biračko telo — polazna osnova konstituisanja predstavničkih tela postanu radni ljudi i građani samoupravno organizovani u osnovne organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice kojima baš takav samoupravni položaj u okviru osnovnih ćelija društvene organizacije omogućuje da postanu stvarni subjekti političkog odlučivanja i na širem društvenom planu. Tek u tim uslovima moguće je da delegati budu ona kopča koja neposredno povezuje samoupravne procese u društvenoj bazi s odlučivanjem o opštim društvenim poslovima, usklađivanjem interesa na širem društvenom planu i utvrđivanjem politike koje se vrši u skupštinama.

Polazeći od mogućnosti stvorenih obrazovanjem osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica kojima su obuhvaćeni svi vidovi društvene egzistencije radnog čoveka, njegovog života i rada (organizacije udruženog rada, mesne i interesne zajednice itd.), novi Ustav SFRJ utvrđuje delegatsku osnovu i strukturu celog skupštinskog sistema. Sve osnovne samoupravne organizacije i zajednice biraju svoje stalne delegacije koje obrazuju široku institucionalizovanu osnovu celog skupštinskog sistema, omogu-

ćujući stalnu vezu i međusobni uticaj samoupravne društvene osnove i centara politike odlučivanja.

Stvaranjem sistema delegacija koje kao svoje stalne organe biraju neposredno osnovne samoupravne organizacije i zajednice uspostavljaju se stabilni i stalni kanali dvosmerne komunikacije između skupština u kojima se utvrđuje samoupravna i državna politika u okvirima odgovarajuće društveno-političke zajednice i samoupravne osnove koja se preko delegata iz sastava svojih delegacija neposredno uključuje u proces političkog odlučivanja. Kada poslanika ili odbornika koji nije imao ustaljene i institucionalizovane veze sa svojim „biračkim telom" zameni delegat koji je neposredno uključen u proces odlučivanja i na nivou delegacija koje su ga birale (delegirale) i na nivou skupštine u koju je biran (delegiran), nastaje u suštini jedna nova situacija u pogledu načina na koji skupštine ostvaruju svoje osnovne funkcije. Ta situacija obeležava prelomni momenat u složenom procesu pretvaranja skupštinskog mehanizma u celini u integralni deo samoupravne strukture.

Između novih produkcionih odnosa čija je suština samoupravljanje radnika u radu društvenim sredstvima za proizvodnju i delegatskog sistema kao institucionalne okosnice procesa neposredno demokratskog političkog odlučivanja postoji odnos prisne povezanosti i međusobne uslovljenosti. Delegatski sistem je izraz i projekcija novih produkcionih odnosa na planu opšte političke organizacije društva. Ali on je, u isto vreme, i vrlo važan i neophodan instrument u borbi za učvršćenje i dalje razvijanje tih istih produkcionih odnosa. Otvarajući puteve savlađivanja podvojenosti javne vlasti i društva i integracije funkcija rada i upravljanja (političkog odlučivanja) u jedinstvenu funkciju samoupravno organizovanog udruženog rada, delegatski sistem vrši snažno povratno dejstvo na karakter i razvoj produkcionih odnosa u celini.

Međutim, normativna rešenja nikada nisu savršena i nikada ne otklanjaju automatski sve teškoće i zapreke u vezi s tehničkim problemima funkcionisanja jednog složenog društvenog mehanizma i s ograničenjima koja postavlja subjektivna spremnost i mogućnost angažovanja stotina hiljada delegata u stalnoj saradnji s odgovarajućim skupštinskim većima.

U praktičnoj borbi za ostvarenje ustavne koncepcije delegatskog sistema u Jugoslaviji neophodno je potrebno tako smelo kritičko prodiranje iza fasade normativnih rešenja koje neće štedeti iluzorne predstave o stvarnoj raspodeli političkog i društvenog uticaja i moći u krilu i oko delegatskih institucija kakve su one danas, kao ni ona predviđanja koja ne polaze od objektivne naučne procene stvarnih mogućnosti i realnog odnosa snaga i u kojima se stalno brka ono što se hoće sa onim što jeste.

Ni usvojena normativna rešenja, ni naša društveno-politička praksa i delovanje različitih subjekata političkog života, niti one snage koje su samim svojim društveno-istorijskim položajem predođene da budu glavni nosioci procesa društvenog oslobođe-

nja rada (radnička klasa i njena avangarda) ne smeju biti predmet ideološke fetišizacije, jer bi time bila smanjena njihova sposobnost da stvarno menjaju društvene odnose.

Konkretne istorijske okolnosti u kojima naše društvo čini pionirske napore da se u pogledu svoje ukupne organizacije oslobodi etatističko-birokratske ljušture klasnog društva izuzetno su složene i teške. Nove forme političkog odlučivanja koje treba da obezbede čoveku u udruženom radu stalan, neposredan i odlučujući uticaj na ukupne uslove njegove društvene egzistencije (delegatski namesto političko-predstavničkih odnosa i institucija) niti padaju u vidu gotovih modela iz oblaka teorijske imaginacije, niti mogu biti podarene od neke dobročiniteljske prosvećene elite.[4] One mogu biti jedino plod dugotrajne i istrajne borbe u kojoj se novi odnosi i institucije izgrađuju u samom procesu revolucionarnog menjanja položaja udruženog rada i kao instrument tih promena.

[4] Najveći revolucionarni mislioci i vođi radničkog pokreta bili su svagda skeptični i kritični prema olakoj demagoškoj fetišizaciji radničke klase, prema nekritičkoj idealizaciji njenih revolucionarnih snaga i mogućnosti u datom istorijskom trenutku. Sam Marks, koji je prvi otkrio i naučno objasnio društveno-istorijsku ulogu radničke klase, bio je odlučno protv sejanja iluzija o tome za šta je radnička klasa sposobna u određenoj konkretnoj situaciji, protiv prikrivanja teškoća koje je očekuju u predstojećim borbama. Karakteristične su njegove reči kritike upućene onim članovima Centralne uprave Saveza komunista koji su u trenutku revolucionarne oseke 1850. uporno zastupali ideju o „potpaljivanju revolucije" na svaki način: „Manjina postavlja dogmatsko shvatanje namesto kritičkog, idealističko namesto materijalističkog", govorio je Marks. „Pokretač revolucije postaje gola volja umesto realnih odnosa. Dok mi radnicima govorimo: vi treba da prođete 15, 20, 50 godina građanskih ratova i borbi između naroda ne samo da izmenite odnose već i da sami sebe izmenite i osposobite za političku vlast, vi, naprotiv, kažete: mi moramo odmah doći na vlast ili možemo na spavanje! Dok mi osobito nemačkim radnicima ukazujemo na nerazvijeni lik nemačkog proletarijata, vi se nezgrapno ulagujete nacionalnom osećanju i staleškoj predrasudi nemačkih zanatlija, što je svakako popularnije. Kao što demokrati od reči *narod* stvaraju sveto biće, tako ga vi stvarate od reči *proletarijat*".

Citirano prema: Franc Mering, *Karl Marks*, „Kultura", Beograd, 1958, str. 211.

Miladin Korać

Dileme i razvoj robne proizvodnje u socijalizmu*

Poznato je da je predmet Marksove naučne analize bio kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje koji mu odgovaraju; on i Engels, ako se ima na umu njihov metod analize, nisu ni mogli ništa pouzdano reći o novom načinu proizvodnje koji se u njihovo doba u praksi nije ni počeo stvarati. Stoga su se oni i ustručavali da o tom načinu proizvodnje bilo šta detaljnije napišu, jer bi se, u suprotnom slučaju, izlagali riziku da se ponašaju kao utopisti koje su oni veoma oštro kritikovali. Međutim, u nekim radovima mogu se naći i neke njihove napomene o tom načinu proizvodnje. Za temu koja je predmet ovog razmatranja značajne su njihove napomene o odnosu između robne proizvodnje i socijalizma. Marks je najpre u svojoj skici *(Grundrisse)* kritike političke ekonomije (1858) o tome napisao sledeće: „Ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmjenske vrijednosti, novca, pretpostavljati kontrolu udruženih

* Ovaj je tekst deo rukopisa za knjigu „Ekonomska teorija socijalističkog samoupravnog društva", koja će biti objavljena 1977. godine.

individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom"[1]. Tu ideju Marks je, u nešto razrađenijem obliku, kasnije (1875) izrazio na ovaj način: „U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini na sredstvima za proizvodnju, *proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode, ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde kao vrednost tih proizvoda,* kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sada već, *suprotno onom što imaju u kapitalističkom društvu,* individualni radovi postaju ne okolišno nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada"[2]. Engels u jednom svom radu to isto konstatuje[3], a u drugom piše i sledeće: „Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u svojinu društva odstranjuje se robna proizvodnja, a time i vladavina proizvoda nad proizvođačima"[4]. Izgleda da je i Lenjin, pre oktobarske revolucije, zastupao slične ideje, jer se u jednom njegovom radu objavljenom 1908. nalaze i ove dve konstatacije: „Što se tiče socijalizma, poznato je da on likvidira robnu privredu" i „Tamo gde ostaje razmena, o socijalizmu je smešno i govoriti"[5].

Izgleda da među marksistima, za sada, nema dilema o tome da u višoj fazi razvijenosti komunističkog društva, to jest komunističkom društvu koje neće nastajati „na nasleđenoj", već „na sopstvenoj" osnovi, neće biti robne proizvodnje, odnosno da taj komunistički način proizvodnje neće imati karakteristike robne privrede, u kojoj je robna razmena bitna komponenta privrednog sistema. Međutim, sporovi su vođeni i vode se o tome da li u našoj fazi razvoja komunističkog društva, to jest onoj koja ne nastaje „na sopstvenoj" već „na nasleđenoj" osnovi i koja se, obično, naziva socijalizmom, mora ili ne mora biti robne proizvodnje, odnosno da li način proizvodnje te faze komunizma, to jest socijalistički način proizvodnje, mora ili ne mora imati karakteristike robne privrede, odnosno zadržati robnu razmenu

[1] Širi tekst iz kojeg je izdvojen ovaj citat glasi ovako: „Sama nužnost da se proizvod ili djelatnost individua najpre pretvori u oblik *razmjenske vrijednosti, u novac,* i da oni tek u tom *stvarnom* obliku dobiju i dokažu svoju društvenu *moć,* pokazuje dvoje: 1) da individue proizvode još samo za društvo i u društvu; 2) da njihova proizvodnja nije *neposredno* društvena, nije proizvod udruženja koje dijeli rad među svoje članove. Individue se potčinjavaju društvenoj proizvodnji koja kao kakva kob egzistira izvan njih; ali društvena proizvodnja nije potčinjena individuama koje bi je upotrebljavale kao svoju zajedničku snagu. Ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju *razmjenske vrijednosti, novca,* pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom, kao što se to dogodilo gore s bankom koja izdaje bonove na sate". Citirano prema knjizi: Karl Marx, *Temelji slobode* (izbor tekstova), „Naprijed", Zagreb, 1974, str. 55—56.

[2] Karl Marks, *Kritika Gotskog programa,* „Kultura", Beograd, 1948, str. 22 (podvukao — M. K.).

[3] Vidi: F. Engels, *Anti-Dühring,* „Naprijed", Zagreb, 1946, str. 326.

[4] F. Engels, *Razvitak socijalizma od utopije do nauke,* „Kultura", Beograd, 1947, str. 79 (podvukao — M. K.).

[5] V. I. Lenin, *Agrarni vopros v Rossii k koncu XIX veka, Sočinenia,* izd. IV, Moskva, 1947, tom 15, str. 115. i 116.

kao bitnu komponentu privrednog sistema. U vezi s tim vođene su, među marksistima, rasprave i o tome da li su klasici marksizma, kada su na citiranim i drugim mestima u svojim radovima izražavali mišljenja o nespojivosti robne proizvodnje i robne razmene s novim načinom proizvodnje, koji će nastati posle kapitalizma, imali na umu nižu ili višu fazu razvijenosti tog komunističkog društva[6].

Međutim, nezavisno od ishoda tih rasprava, koje su i sada u toku, ne može se poreći činjenica da su citirane i slične napomene klasika marksizma o nespojivosti robne razmene i robne proizvodnje s novim načinom proizvodnje imale određeni uticaj i na orijentaciju komunista pri započinjanju stvaranja to novog načina proizvodnje u praksi, najpre u SSSR-u, a zatim i u drugim zemljama. Dobar primer za to je period takozvanog ratnog komunizma u SSSR-u (1918—1921), koji je predstavljao prvi pokušaj da se neposredno posle preuzimanja vlasti i likvidacije kapitalističke privatne svojine na sredstvima proizvodnje u praksi ostvari ideja o socijalističkom sistemu kao sistemu nerobne privrede. Neosporno da su na stvaranje takvog sistema u određenoj meri uticali i spoljni faktori, to jest vojna intervencija imperijalističkih sila protiv mlade sovjetske republike. Međutim, da to nisu bili stvarni razlozi, pokazao je Lenjin, koji je govoreći o ratnom komunizmu rekao sledeće: „Mi smo računali — ili će možda biti tačnije reći: mi smo pretpostavljali bez dovoljno računa — da ćemo neposrednim zapovestima proleterske države moći organizovati državnu proizvodnju i državnu raspodelu proizvoda komunistički — u sitnoseljačkoj zemlji. Život je pokazao našu grešku."[7] Uviđajući to, Lenjin je i bio inicijator prelaska na novu etapu razvoja sovjetskog ekonomskog sistema, poznatu pod imenom: nova ekonomska politika (NEP), koja se, između ostalog, karakterisala i time što je bila orijentisana na uspostavljanje i dalje proširivanje robno-novčanih veza i odnosa ne samo između privatnog i socijalističkog sektora sovjetske privrede već i u okviru svakog od njih posebno.

Posle Lenjinove smrti (1924) do početka tridesetih godina u SSSR-u su vođene žive rasprave o pravcima budućeg razvoja sovjetskog privrednog sistema. Mada sav materijal tih rasprava još nije dostupan javnosti, izgleda da se može reći da su u njemu dominirala mišljenja o međusobnoj povezanosti dva pitanja, to jest o neophodnosti sveobuhvatnijeg planiranja privrednog razvoja, s jedne, i brže kolektivizacije poljoprivredne proizvodnje, s druge strane. Verovatno je na osnovu toga i došlo do usvajanja prvog petogodišnjeg plana razvoja SSSR-a (1929) i masovne

---

[6] Vidi detaljnije o tome u sledećim radovima: Mito Hadži Vasilev, *Pravo svojine robne proizvodnje i oblici prisvajanja*, „Socijalizam", Beograd, br. 11/1965; Dr Aleksandar Vacić, *Uzroci robne proizvodnje u socijalizmu*, „Naučna knjiga", Beograd, 1966; D. V. Valovoi i G. E. Lapšina, *Socializam i tovarnie otnošenija*, Izdatel'stvo „Ekonomika", Moskva, 1972.

[7] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, „Kultura", Beograd, 1960, tom 14, str. 395.

kolektivizacije u poljoprivredi (1929—1933). Moglo bi se reći da je u periodu ostvarivanja kolektivizacije i prvog petogodišnjeg plana nastupio i prelomni trenutak u pogledu izbora orijentacije o odnosima proizvodnje koji će se u SSSR-u dalje razvijati; naime, da je tada utemeljena generalna orijentacija na *trajno jačanje državne svojine* na materijalnim uslovima proizvodnje *i time uslovljeno centralizovano upravljanje* sovjetskom *privredom*. Takva generalna orijentacija ostala je u SSSR-u, u suštini, nepromenjena sve do danas.

Sticajem različnih istorijskih okolnosti, kao što je poznato, socijalistički preobražaj u nizu drugih zemalja počeo je kasnije nego u SSSR-u, i to posle određenog perioda konsolidacije takvih odnosa proizvodnje u sovjetskoj privrednoj praksi. To je, sa svoje strane, uticalo na to da je u svim tim zemljama počeo proces stvaranja socijalističkog ekonomskog sistema po uzoru na sovjetski ekonomski sistem. U tom pogledu ni Jugoslavija nije bila izuzetak sve do otvorenog sukoba sa Staljinom i Informbiroom (1948). Međutim, u SSSR-u i svim drugim socijalističkim zemljama, u celom proteklom periodu, pa i danas, prisutni su u većoj ili manjoj meri robno-novčane veze i odnosi, i to ne samo u privatnom sektoru i njegovim odnosima sa socijalističkim sektorom već i u samom socijalističkom sektoru privrede. Tu okolnost niko i ne poriče, kao što ne može ni poreći činjenicu da kako sovjetska privreda tako i privreda ostalih socijalističkih zemalja ima robni karakter, bez obzira na to što se u svim tim zemljama ističe i govori o planskom karakteru tih privreda i to suprotstavlja robnoj privredi. Dakle, bez obzira na stvarne razloge zbog kojih u pojedinim od tih zemalja postoji više ili manje elemenata tih robno-novčanih veza i odnosa, kao i sasvim nezavisno od toga kako se u tim zemljama objašnjava njihova uloga, značaj, smisao ili suština[8], ni o jednom ekonomskom sistemu sada postojećih socijalističkih zemalja ne može se govoriti kao o sistemu nerobne, već jedino kao o sistemu robne privrede. Pri tom je veoma značajno imati na umu i sledeće činjenice. Robni karakter privreda tih socijalističkih zemalja (o Jugoslaviji će posebno biti reči) u direktnoj je zavisnosti od bazičnih odnosa proizvodnje koji u njima postoje, to jest od državne svojine na materijalnim uslovima proizvodnje i centralizovanog upravljanja privredom. Naime, robno-novčane veze i odnosi u tim zemljama razvijali su se, i razvijaće se, u onoj meri u kojoj to dopuštaju odnosi proizvodnje zasnovani na državnoj svojini i centralizovanom upravljanju privredom. To, uostalom, nije ništa neobično, niti je neki izuzetak u poređenju s ranijim sistemima robne privrede (proste robne ili kapitalističke robne privrede), jer su i u njima robno-novčane veze i

[8] Vidi o tome detaljnije u sledećim radovima: Dr Miloš Samardžija, *Problemi robne proizvodnje u privrednoj praksi i ekonomskoj nauci u Sovjetskom Savezu*, „Socijalizam", br. 2/1961. i Dr Aleksandar Vacić, *Uzroci robne proizvodnje u socijalizmu*, „Naučna knjiga", Beograd, 1966.

odnosi svagda bili podređeni bazičnim odnosima proizvodnje koji su bili dominantni u tim sistemima robne privrede.

Na svojevrstan način to potvrđuje i nastajanje samoupravnih odnosa proizvodnje u Jugoslaviji i dalja afirmacija robnog karaktera njene privrede. Orijentacija na to *da se državna svojina* na materijalnim uslovima proizvodnje *transformiše u društvenu svojinu* (odnosno likvidira svaki svojinski monopol na tim uslovima) i *da se centralizovano upravljanje privredom zameni samoupravljanjem radnih ljudi* nužno je vodila ka sve većem proširivanju robno-novčanih veza i odnosa u jugoslovenskoj privredi i sve potpunijoj afirmaciji robnog karaktera jugoslovenskog privrednog sistema. Naime, svaki korak učinjen u pravcu povećavanja mogućnosti da radni kolektivi, najpre radnih organizacija (preduzeća), a zatim osnovnih organizacija udruženog rada, stvarno odlučuju o pitanjima proste i proširene reprodukcije organizacija kojima upravljaju, nužno je vodio ka njihovom sve potpunijem afirmisanju kao proizvođača određenih upotrebnih vrednosti, koje se robnom razmenom moraju potvrditi kao vrednosti, odnosno vodio je ka njihovoj afirmaciji kao proizvođača roba. Dakle, to je prouzrokovalo proširivanje robno-novčanih veza i odnosa u socijalističkom sektoru jugoslovenske privrede i neizbežno vodilo ka potpunijoj afirmaciji robnog karaktera jugoslovenskog privrednog sistema. Prema tome, i u ovom slučaju je razvijanje robno-novčanih veza i odnosa u direktnoj zavisnosti od (samoupravnih) odnosa proizvodnje koji u jugoslovenskoj privredi nastaju, i razvijaće se ubuduće, u meri i obimu u kojem to samoupravni odnosi proizvodnje dopuštaju.

Kada se sve ovde rečeno ima na umu, onda postaje jasno zašto je sasvim neadekvatno (odnosno nije naučno) kada se pri upoređivanju jugoslovenskog privrednog sistema s privrednim sistemima ostalih socijalističkih zemalja u prvi plan stavljaju razlike koje među njima postoje u stepenu razvijenosti robno-novčanih odnosa, te se ovaj prvi, zbog većeg stepena razvijenosti tih odnosa, naziva nekakvim tržišnim socijalizmom[9]. Pokazano je već zašto se ne samo o jugoslovenskom već ni o jednom drugom privrednom, odnosno ekonomskom sistemu socijalističkih zemalja ne može govoriti kao o sistemu nerobne, nego jedino kao sistemu robne privrede, i stoga se ni stvarne razlike među njima ne mogu tražiti na tom planu. Stvarna razlika između jugoslovenskog privrednog sistema, s jedne, i privrednih sistema ostalih socijalističkih zemalja, s druge strane, proizlazi iz razlika u bazičnim odnosima proizvodnje koji među njima postoje, to jest razlika koje su vezane za društvenu svojinu i samoupravljanje radnih ljudi, s jedne, i državnu svojinu i centralizovano upravljanje privredom, s druge strane. Jedino iz tih razlika u bazičnim odnosima proiz-

[9] Vidi, kao primer, knjigu: *Kurs političeskoj ekonomii*, tom II (u redakciji N. A. Cagulova), Izdatel'stvo „Ekonomika", Moskva, 1974, str. 284–[illegible].

vodnje proizlaze i razlike u stepenu, odnosno obimu razvijenosti robno-novčanih odnosa koje među njima postoje.

Međutim, orijentacija na razvijanje samoupravljanja u jugoslovenskoj privredi i, s tim u vezi, potpunije razvijanje robno-novčanih veza i odnosa i dalje afirmisanje robnog karaktera jugoslovenskog privrednog sistema rađali su, u proteklom periodu, i veoma ozbiljne probleme i teškoće. O tome se u rezoluciji Desetog kongresa SKJ „Borba za dalju izgradnju socijalističkog samoupravljanja i zadaci Saveza komunista Jugoslavije" konstatuje sledeće:

„Antisamoupravne i antisocijalističke snage nalazile su uporišta *u ostacima starih klasnih odnosa, u otuđenosti velikog dela sredstava društvene reprodukcije od neposrednih proizvođača, u tendencijama jačanja ekonomske i finansijske moći* otuđenih *upravljačkih, tehnokratskih i birokratskih centara,* u pojavama karijerizma, liderstva i grupaške borbe za vlast. Suprotstavljanje birokratskih i tehnokratskih snaga *ispoljavalo se u nastojanjima da se u produkcionim odnosima zadrže ili obnove ostaci starog društva u vidu reprodukovanja i proširivanja kapital-odnosa, razvijanja sitnosopstveničkog, grupnosvojinskog i tehnokratskog ponašanja, u tendencijama privatizacije društvene svojine i u prodoru buržoaske ideologije, u birokratsko-etatističkom otuđivanju uslova, sredstava i rezultata rada od radnika i u prodoru birokratsko-etatističke ideologije*"[10].

O ovakvim pojavama koje su u velikoj meri neposredno povezane s proširivanjem robno-novčanih odnosa u jugoslovenskoj privredi govoreno je i u Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ. U njoj je o tome napisano sledeće:

„U nas je osobito do formuliranja ustavnih amandmana vladao *fetišizam tržišta.* Ono je trebalo biti „slobodno", da se otrgne ispod državnog skrbništva, i biti sveobuhvatno. Tako bi ono automatski, ili gotovo automatski, rješavalo sve probleme. Zaboravljano je, pri tome, da ono mora odražavati društvene odnose u proizvodnji. Autorima se činilo da ono stvara te odnose. A za takvo „slobodno" stvaranje društvenih odnosa mnogi su se zalagali... *Zahtjev... za slobodnim tržištem potječe od onih koji teže da se odnosi mijenjaju u korist „kapitala",* tj. otuđenih društvenih sredstava".

„Često se zahtjevom za „modernim" i „razvijenim" tržištem u suštini išlo za uvođenjem *tržišta radne snage i „tržišta kapitala",* odnosno *nekritičkim prenošenjem kategorija kapitalističkog društva na naše uvjete.* Ni jedan ni drugi zahtjev nije na liniji onoga što je zacrtano u Programu SKJ kao zadatak ove etape."

„Zahtjev za tržištem radne snage tretira „radnu snagu" kao „faktora proizvodnje", tj. „ravnopravno", na „istoj nozi" s kapitalom (i zemljištem), ali je čini zavisnom od ekspanzije i kontrakcije „kapitala", odnosno plana kao njegovog privjeska. Ta „radna

[10] Citirano (podvukao — M. K.) prema knjizi: *Deseti kongres SKJ, Dokumenti,* Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1975, str. 198.

snaga" već je *postala* od „faktora proizvodnje" u toj mjeri *subjekt proizvodnje,* odnosno nosilac osnovnog produkcionog odnosa, *da je više nije moguće vratiti natrag. Ona zahtijeva da se društvena sredstva upotrebljavaju prema njezinim potrebama, a ne ona prema potrebama sredstava."*

„Zahtjev za „tržištem kapitala" je „realniji", tj. nije baš sasvim moguć, *zbog postojanja ostataka kapitalističkog načina proizvodnje,* ali je ipak *neostvariv bez dubokog koraka natrag u osnovnim produkcionim odnosima.* On bi omogućio samo igru unutar raspodjele već otuđenog viška rada, a time možda nešto veće mogućnosti eksploatacije. U svakom slučaju takvo tržište vodi učvršćivanju otuđenosti viška rada. U sadašnjim uvjetima, međutim, mogući su izvjesni oblici tržišta financijskih sredstava, odnosno udruživanja sredstava, kao dopunski oblici udruživanja rada i sredstava, ali pod određenim uvjetima koji garantiraju da se time ne narušavaju samoupravni socijalistički produkcioni odnosi..."

„Neprihvatljivo je da u nas postoje akcije i slični dividendni papiri, jer bi to značilo razvijanje akcionarstva, grupnovlasničkih odnosa, prisvajanja dohotka bez rada, razaranje društvenog vlasništva i samoupravnih odnosa" (str. 75 i 76).

„Razvoj samoupravnih produkcionih odnosa, te premašivanje tehnokratskih i birokratskih pojava u društveno-ekonomskim odnosima i ostataka starog društva, stvara osnovicu za postupno prevazilaženje kategorija kao što su „dobit", „cena rada" i sl., kao ostataka prošlosti i afirmaciju principa dohotka kao novog društveno-ekonomskog odnosa" (str. 51—52)[11].

Ovakve pojave, da se u razvoj samoupravnih odnosa proizvodnje i u proširivanje robno-novčanih odnosa koje oni zahtevaju interpoliraju zahtevi, stvarna praksa i ekonomske kategorije kapitalističke robne proizvodnje (kao što su tržište radne snage i kapitala, „cena rada", profit, odnosno dobit, akcije, itd.), direktno su povezane sa stvarnim prisustvom snažnih elemenata starih odnosa u postojećoj celini odnosa proizvodnje u Jugoslaviji, odnosno u postojećem jugoslovenskom privrednom sistemu. Naime, povezane su s uočljivim prisustvom ostataka tehnokratske i birokratske prakse upravljanja preduzećima i privredom — što je u citiranoj rezoluciji i izričito rečeno. Birokratska, a posebno tehnokratska praksa upravljanja neizbežno vodi ka tome da se, u uslovima robne privrede, ti upravljači u odnosima unutar preduzeća, to jest u odnosu prema radnicima, s jedne, i u odnosima među preduzećima, s druge strane, ponašaju gotovo istovetno kao i industrijski kapitalisti, naime, da teže oplođivanju kapitala kao osnovnoj svrsi, odnosno motivu proizvodnje. To, istovremeno, objašnjava i razloge zbog kojih tehnokratsko-birokratske snage sprečavaju dalju afirmaciju društvene svojine (kao nesvojine) i samoupravljanja radnika u ju-

---

[11] Citirano (podvukao — M. K.) prema knjizi: *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ,* Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1973.

goslovenskim uslovima, i zašto dolazi do privatizacije društvene svojine, odnosno do njenog pretvaranja u grupnu svojinu ili pak do reafirmacije državne svojine — *jer se samo uz postojanje nekog od tih oblika svojinskog monopola može nametnuti oplodnja kapitala kao dominantni motiv proizvodnje.*

Dosadašnje iskustvo je već pokazalo da najuspešniji oblik borbe protiv ostataka ove tehnokratsko-birokratske upravljačke prakse jeste samo dalje unapređivanje samoupravne prakse radnika u privredi i društvu. Stoga je sasvim izvesno da će se jedino unapređivanjem te prakse razvijati i one robno-novčane veze i odnosi koje bude zahtevala ta samoupravna praksa radnika, odnosno samoupravni odnosi proizvodnje, i istovremeno prevladavati odnose proizvodnje i ekonomske kategorije kapitalističke robne proizvodnje koji su u jugoslovenskom privrednom sistemu sada prisutni. Jedan od zadataka ove prve knjige *Ekonomske teorije socijalističkog samoupravnog društva* jeste upravo u tome da identifikuje i politekonomski analizira te robno-novčane veze i odnose koje uslovljavaju ovi novonastajući samoupravni odnosi proizvodnje, i da na osnovu te analize izvede zaključke koji bi mogli pomoći bržem menjanju jugoslovenskog privrednog sistema u tom pravcu.

Dančo Zografski

Borba za nacionalnu slobodu i socijalistički razvoj u savremenom svetu

Svi značajniji progresivni tokovi i promene u savremenom svetu nadahnuti su i prožeti borbom za političko i ekonomsko oslobođenje naroda i za socijalističku društvenu transformaciju. Svestrani preobražaj čovečanstva odvija se u uslovima uzajamnog preplitanja, nadovezivanja i uticaja društvenih snaga koje streme ostvarivanju istinske socijalne i nacionalne emancipacije. Krupna zbivanja i previranja u proteklim decenijama posle drugog svetskog rata bitno su izmenila političku kartu sveta i čitavu međunarodnu konstelaciju. I u ovom razdoblju stečena iskustva i saznanja u najvećoj meri potvrđuju naučnu fundiranost konstatacija i predviđanja marksističkih teoretičara o klasnoj borbi, nacionalnooslobodilačkim pokretima i antikolonijalnim revolucijama, kao osnovnim pokretačima dalekosežnih društvenih potresa i preobražaja u eposi prelaska kapitalizma u socijalizam.

Demokratski zahtevi i nacionalna stremljenja masa, pretvarajući se u moćne poluge buržoasko-demokratske revolucije 1848. godine, privukli su pažnju Marksa, koji je došao do zaključka da

pobedonosna revolucija u Nemačkoj mora, pre svega, u interesu klasne borbe i celokupnog progresivnog pokreta proletarijata da proglasi i ostvari slobodu i ravnopravnost naroda nacionalno ugnjetavanih od Nemaca. Marks je kasnije zastupao isto mišljenje u vezi s odnosom radničke klase Engleske prema borbi Irske za samostalnost i otcepljenje. Dubokom principijelnošću i pravim internacionalizmom odiše poznat Marksov stav da ne može biti slobodan narod koji ugnjetava druge narode.

Marks i Engels, kao dosledni privrženici revolucionarne demokratije, iskreno su se zalagali za ujedinjenje Nemačke, za oslobođenje Italije, za postizanje ciljeva irskog, poljskog i drugih nacionalnih pokreta u Evropi, za rušenje kolonijalnog sistema itd. Osnivači marksizma utvrđivali su svoj stav prema nacionalnim pokretima s obzirom na to da li oni (ti pokreti), u konkretnom slučaju, svojom borbom pomažu ili ometaju snage društvenog progresa i revolucionarne demokratije. S tih pozicija su Marks i Engels razmatrali i tzv. „Istočno pitanje" koje se svodilo na sudbinu evropske Turske, odnosno turske vladavine na Balkanu. Najoštrije su raskrinkavali kombinacije velikih sila o dominaciji na Balkanu i njihovu taktiku očuvanja statusa quo kao najveću prepreku za nacionalno konstituisanje i oslobađanje balkanskih naroda, ističući da evropske velesile ne mogu doprineti širenju napretka i civilizacije u ovom delu sveta.

S obzirom na činjenicu da u mnogim evropskim zemljama proces konstituisanja proletarijata iz klase po sebi u klasu za sebe još nije bio završen, osnivači naučnog socijalizma su prvenstveno delovali u pravcu klasnog prosvećivanja najamnog radništva i razvijanja i usmeravanja njegove klasne borbe. Zbog toga su borbu za nacionalno oslobođenje bilo kog naroda ocenjivali ne samo sa stanovišta potreba i interesa klasne borbe proletarijata već i sa stanovišta društvenog progresa i socijalističke revolucije uopšte.

U ranijem periodu razvoja kapitalizma dominirala je tendencija da se stvaraju države s granicama koje treba da se podudaraju s teritorijom same nacije. Grupisanje nacija u takvim državama stvaralo je povoljne uslove za likvidaciju feudalnih elemenata i ostataka i raščišćavalo put za pobedonosni hod kapitalizma, a obrazovanje i širenje unutrašnjeg kapitalističkog tržišta pospešivalo akumulaciju kapitala. Nacionalne države, zbog mogućnosti koje su pružale za uspostavljanje novih društvenih odnosa i za brži razmah proizvodnih snaga na kapitalističkoj osnovi, predstavljale su istorijsku nužnost i progresivnu pojavu.

Narodi su svoje nacionalno oslobođenje i ujedinjenje, kao i stvaranje sopstvenih nacionalnih država, retko postizali mirnim sredstvima već, obično, nacionalnooslobodilačkim ustancima, ratovima i revolucijama. Kasnije, u višoj fazi razvoja kapitalizma, u imperijalističkoj eposi, učestale su aneksije i osvajanja tuđih teritorija, a okviri nacionalnih država postali su nezajažljivim buržoazijama uski za izvlačenje željenih profita. Ukoliko je više nastupala era vladavine finansijskog kapitala i jačala „borba velikih

sila za ekonomsku i političku podelu sveta", utoliko je više nastajao „čitav niz *prelaznih* oblika državne zavisnosti". U istorijskom razdoblju u kome vladaju monopoli, finansijska oligarhija i tendencije za dominacijom, a, s druge strane, rastu otpori imperijalističkim nasrtajima i praksi ekonomskog izrabljivanja i nacionalnog ugnjetavanja, nacionalno pitanje se aktuelizira i zaoštrava i u raznim oblicima postaje opšta pojava.

Problemi u vezi s odnosima, suverenitetom i ravnopravnošću nacija i s njihovom svestranom afirmacijom i stvaralaštvom izbijali su u prvi plan u mnogonacionalnim državama, koje potresaju pokreti ustalasanih masa pod uticajem novih ideja i velikih socijalnih previranja. Akutnost nacionalnog pitanja i potrebe radničkih pokreta u Austro-Ugarskoj i Rusiji da temeljno prouče nacionalno pitanje i da saobraze svoju praktičnu delatnost, nagnale su socijalističke vođe ovih zemalja da upoznaju relevantne teorijske i praktične aspekte nacionalnog pitanja.

U nameri da očuva teritorijalnu celinu Austro-Ugarske, Karl Rener je odbacivao otcepljenje potlačenih nacija i stvaranje njihovih posebnih država, obraćajući se vladajućim krugovima, monarhiji i birokratiji da sadejstvuju u pravcu socijaldemokratskog zahteva za autonomijom nacija, zbog čega je Kauci govorio da Rener želi od Austro-Ugarske da napravi „monarhističku Švajcarsku".

Oslanjajući se na neke državno-pravne koncepcije i intencije Renerovog ustavnog nacrta, poznati teoretičar tzv. austromarksizma Oto Bauer izgradio je svoj sistem pogleda i zaključaka, zaokruženu teoriju, izloženu u knjizi *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie.* Bauerova teorija o naciji bila je odraz uticaja buržoaske ideologije na radnički pokret u Austro-Ugarskoj, a u praksi socijaldemokratije rađala oportunizam i reformizam.

Sve veće zaoštravanje i aktualizacija nacionalnog pitanja uoči prvog svetskog rata, koji karakterišu unutrašnje suprotnosti i razgolićuju metode potlačivanja i eksploatacije u mnogim zemljama koje stenju pod pritiskom kapitalističkog sistema i imperijalističko-kolonijalne politike, imperativno su postavljali pred napredne radničke pokrete u mnogim zemljama pitanje odnosa prema nacionalnooslobodilačkim pokretima i borbama za rušenje kolonijalne vladavine. U otkrivanju suštine i društveno-istorijskog značaja nacionalnog pitanja, kao i u formulisanju stavova svesne avangarde proletarijata prema konkretnim zahtevima i taktici određenog nacionalnooslobodilačkog pokreta, Lenjinove analize završavale su se konstatacijama i zaključcima, koji se razilaze s postulatima austromarksističkih i mnogih drugih istaknutih socijaldemokratskih teoretičara i lidera Druge internacionale.

U svojim *Tezama o nacionalnom pitanju* Lenjin je isticao da se princip samoopredeljenja nacija „ne može nikako drugačije tumačiti osim u smislu *političkog* samoopredeljenja, tj. prava na otcepljenje i obrazovanje samostalne države". Zahtevao je da se socijaldemokratija u Rusiji pridržava toga principa, ne samo iz demokratskih pobuda već i zbog nacionalnog ugnjetavanja

u perifernim oblastima carističke Rusije, kao i zbog buržoasko-demokratskih previranja u Istočnoj Evropi i stremljenja ka stvaranju zasebnih nacionalnih država. Lenjin je austromarksističke koncepcije o „kulturno-nacionalnoj" autonomiji nazivao oportunističko-nacionalističkim, štetnim i suprotnim internacionalnoj klasnoj borbi proletarijata, budući da unose buržoaski nacionalizam u radne mase i odvraćaju njihovu pažnju od borbe za temeljno preuređenje države.

Nasuprot buržoaskom nacionalizmu, koji razjedinjuje radnike raznih nacija, Lenjin je propovedao dosledni internacionalizam kao jedinstvenu pravilnu orijentaciju radničke klase, čija je zaloga priznavanje na delu „najpunije ravnopravnosti nacija i jezika", nastojanje za zbližavanjem nacija i „jedinstvom radnika raznih nacija u borbi protiv *nacionalizma svake nacionalne buržoazije*". Ocene o nacionalnim pokretima i državama Lenjin je pravio nakon studioznih analiza konkretno-istorijskih uslova i državno-pravnih oblika i institucija. Za zemlje s mnogobrojnim pretkapitalističkim elementima i s kapitalistički razvijenijim kompaktnim nacionalnim oblastima govorio je da će se u njima, uporedo s razvojem kapitalizma, produbljivati kriza njihovog pretkapitalističkog državnog uređenja.

Istinsko revolucionarno opredeljenje za vreme prvog svetskog rata, u doba aneksionističkih zahvata, pojačanog nacionalnog potlačivanja i ugrožavanja nacionalne nezavisnosti mnogih naroda, iziskivalo je upotpunjavanje borbe za mir i za obustavljanje imperijalističkog rata revolucionarnim akcijama. Potrebno je bilo da se načelo demokratskog samoopredeljenja nacija pretvori u materijalnu silu u borbi protiv imperijalizma, koji se oslanja (i jača) na nacionalno ugnjetavanje i konkurentsko takmičenje za preraspodelu kolonija i „slobodnih" teritorija.

Među revolucionarima preovlađivalo je ubeđenje da se proletarijat približuje svojoj pobedi ovladavanjem prave demokratije i njenim doslednim ostvarivanjem. Po rečima Lenjina, sasvim pogrešno je shvatanje da socijalistička revolucija i revolucionarna borba protiv kapitala mogu „da se *suprotstavljaju* jednom od pitanja demokratije, u datom slučaju, nacionalnom". U Lenjinovom radu *Socijalistička revolucija i pravo nacija na samoopredeljenje* izneta je značajna misao — da bi izvršile izdaju socijalizma one socijalističke partije koje posle pobedonosne revolucije ne bi oslobodile porobljene narode i ne bi s njima iskovale slobodni savez na bazi dobrovoljnosti i ravnopravnosti. Lenjin je takođe ukazivao na dužnost revolucionarne socijaldemokratije da pomaže svaki ustanak protiv buržoazije velikih imperijalističkih država, ukoliko se iza njega ne kriju egoistički interesi reakcionarnih elemenata.

Veliku principijelnu i praktičnu važnost imala su prevazilaženja pogrešnih ocena o pokretima u kolonijalnim zemljama kao relativno mirnim i manje značajnim pokretima. Blistava dalekovidnost Lenjina došla je do izražaja u njegovom sagledavanju da od početka XX veka istupa na svetku pozornicu kao vanredno važan revo-

lucionaran faktor preovlađujuća većina stanovništva zemljine lopte baš svojom antikolonijalnom i nacionalnooslobodilačkom borbom i da će odigrati „veoma veliku revolucionarnu ulogu u narednim fazama svetske revolucije".

Socijaldemokratske partije i organizacije koje su se ujedinile posle prvog svetskog rata i obrazovale KPJ bile su opterećene austromarksističkim balastom i uticajem buržoaskog nacionalizma. Zbog toga je Kongres ujedinjenja prešao skoro ćutke preko nacionalnog pitanja i nacionalnog ugnjetavanja, koje je eskaliralo u atmosferi kontrarevolucije i dominacije reakcionarnih elemenata, usled čega je ondašnja Jugoslavija postala „centralistička država sa hegemonijom velikosrpske buržoazije, sa novim nacionalnim suprotnostima, nedemokratskim političkim sistemom" itd. (E. Kardelj). U knjizi Sime Markovića *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* (1923) zastupano je pogrešno stanovište da suštinu nacionalnog pitanja čini konkurentska borba buržoazije za osvajanje domaćeg tržišta. Sektaškim zastranjivanjima pri tretiranju nacionalnog pitanja samo kao pitanja koje tangira buržoaziju, a ne i čitavo društvo, odnosno široke slojeve odgovarajućih nacija, sužavani su okviri i masovna baza nacionalnih pokreta.

Postepenim ispravljanjem orijentacije jugoslovenskog radničkog pokreta, odnosno njegove političke i idejne avangarde u oblasti nacionalne politike sve više se učvršćivala kod masa svest da će se borba za revolucionarno rešenje nacionalnog pitanja uspešno završiti tek onda kad pređe pod rukovodstvo radničke klase i njene avangarde. Dolaskom Josipa Broza Tita na čelo KPJ (1937) usvojen je i oživotvoren pravilan kurs u nacionalnom pitanju i otvorene jasne perspektive za pravilno rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. U Rezoluciji Pete konferencije KPJ 1940. naglašeno je da Partija smatra kao svoj „najvažniji i najaktuelniji zadatak — borbu za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina u Jugoslaviji".

Pravilan stav KPJ o nacionalnom pitanju i njena dosledna borba za istinsku slobodu i ravnopravnost jugoslovenskih naroda i narodnosti (nacionalnih manjina) imali su presudno značenje za pobedonosni završetak narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Oružana borba protiv fašističkih okupatora i njihovih pomagača za nacionalnu slobodu i za revolucionarne društvene promene odvijala se različitim tempom i intenzitetom i brojnim specifičnostima. Po svojoj osnovnoj suštini ona je predstavljala svrsishodno organsko kombinovanje i prožimanje progresivnih nacionalnih i klasnih zahteva, stapanje stremljenja i borbi za nacionalno oslobođenje, za rušenje okupatorske vlasti i starog uređenja, zasnovanog na klasnoj vladavini i hegemonističkom potiskivanju i za stvaranje i izgradnju kvalitativno novog društveno-ekonomskog uređenja.

Ekonomsko-socijalna, odnosno klasna i nacionalna komponenta bile su stalno prisutne i delotvorne za čitavo vreme oslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji, zbog čega se one ne mogu tretirati odvojeno i kao dve sukcesivne faze, tj. kao prerasta-

nje narodnooslobodilačkog rata u socijalističku revoluciju, jer je narodnooslobodilačka borba stalno imala „izrazito klasnu sadržinu" (Tito). Naša revolucija bila je neizbežna posledica dugotrajne krize kapitalističkog sisteta u jugoslovenskim zemljama i nužnosti smene vodećih društvenih snaga. Socijalna struktura njenih učesnika (61,1% seljaci, 30,8% radnici i 8,1% ostali), ciljevi i dostignuća nove vlasti radnog naroda i progresivne društveno-ekonomske promene izražavali su posebne odlike i puteve razvoja, kao i klasnu suštinu dubokih preobražaja i tendencija jugoslovenskog društva ka socijalizmu. Udruženim snagama revolucionarnog saveza radničke klase, siromašnog seljaštva, napredne inteligencije i ranije obespravljenih naroda — saveza kojeg je iskovala i predvodila KPJ, odnosno SKJ, stvarana je i izgrađivana jugoslovenska samoupravna socijalistička zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti.

U vreme narodnooslobodilačkog rata kod nas. javljaju se i u drugim krajevima sveta narodne i socijalističke revolucije. Period posle drugog svetskog rata ispunjen je pojačanom nacionalnooslobodilačkom i antikolonijalnom borbom neviđenih razmera; mnoge zemlje pošle su putem socijalizma, socijalizam je postao svetski proces, a kolonijalni sistem se neumitnom zakonitošću naglo raspada. Dugotrajna mukotrpna borba mnogih naroda Azije i Afrike za samoopredeljenje i državnu samostalnost doživela je pobedonsni završetak. Samo u razmaku od nekoliko godina (1957—1964) narodi 36 zemlja izvojevali su nacionalnu slobodu i obrazovali svoje samostalne države, a otada je skoro još toliko novih država stupilo na svetsku pozornicu, kao subjekti i akteri političkog, ekonomskog, kulturnog itd. zbivanja. Politička karta ogromnog afro-azijskog područja bitno je izmenjena i time ujedno najozbiljnije ugrožen i smrtno ranjen svetski kolonijalni sistem.

Kretanje ka socijalizmu, bez obzira na raznovrsnost puteva i oblika u zavisnosti od konkretno-istorijskih uslova, nacionalnih specifičnosti, stepena ekonomskog i kulturnog razvoja, postaje sveopšta pojava. Uzroci toga kretanja su objektivne potrebe harmoničnog ekonomskog i društvenog razvoja savremenog čovečanstva bez ikakve dominacije i eksploatacije. Stvari socijalizma doprinosi borba naroda za nezavisnost i ravnopravnost, za pravednije međunarodne političke i ekonomske odnose, za skladniji raspored proizvodnih snaga i za preraspodelu svetskog dohotka, za sveobuhvatnije preuređenje sveta. Narodi i njihove progresivne društvene snage došli su do ubeđenja da je nezamisliv njihov brži društveno-politički i ekonomski razvoj bez potpunog odstranjivanja kolonijalizma i svih korena i oblika tuđe ekonomske i političke dominacije.

Upravo zato što zbacivanje kolonijalnog jarma nije bilo svuda, ili u dovoljnoj meri, propraćeno stvarnom ekonomskom dekolonizacijom, savremeno čovečanstvo karakteriše ogromna disproporcija u pogledu raspodele nacionalnog dohotka. Prema podacima Organizacije ujedinjenih nacija iz 1963. godine, prosečni dohoci stanovništva Afrike bili su desetostruko manji od dohotka evropskog stanovništva. S druge strane, dohoci neafričkog stanovništva

u nekim afričkim zemljama daleko su premašivali dohotke domorodačkog stanovništva.

Raspodela nacionalnog dohotka je takođe neravnomerna i krajnje nepravična i unutar zemalja u razvoju. Proučavanje pitanja raspodele nacionalnog dohotka od strane Ekonomske komisije Organizacije ujedinjenih nacija za Latinsku Ameriku pokazalo je da na 2% pripadnika gornjeg tankog društvenog sloja u Latinskoj Americi otpada jedna petina nacionalnog dohotka, a polovina bednog stanovnista dobija jedva 16% nacionalnog dohotka. Još gora je situacija u zemljama Afrike i Azije, gde su društvene suprotnosti često obeležene i potencirane nacionalnom i rasnom podvojenošću.

Siromaštvo i opšta zaostalost zemalja Azije, Afrike, Latinske Amerike i drugih krajeva sveta prouzrokovani su njihovom ekonomskom nerazvijenošću, niskom produktivnošću, suviškom agrarnog stanovništva i rezervne armije rada, iscrpljivanjem prirodnih bogatstava i velikim socijalnim kontrastima. U ekonomici tih zemalja prevagu ima poljoprivreda, veoma često monokulturnog smera, što odgovara kolonijalnoj politici svetskih monopola i multinacionalnih kompanija za pretvaranje i korišćenje ovih zemalja kao agrarno-sirovinskih dodataka industrijski najrazvijenijih država sveta. Usled toga, u svim pomenutim zemljama u kojima živi oko 2/3 celokupnog čovečanstva, industrijska proizvodnja predstavlja svega nekoliko procenata svetske industrijske proizvodnje.

S obzirom na ove okolnosti, razumljivo je da se u tim zemljama ulažu napori za sprovođenje radikalne agrarne reforme i za bržu industrijalizaciju. U tim naporima narodi ovih zemalja obično bivaju ometani, kako od domaćih privilegovanih i konzervativnih elemenata tako i od reakcionarnih snaga imperijalizma, kolonijalizma i neokolonijalizma. Zbog svega toga, u ovim zemljama, paralelno s produbljivanjem ekonomsko-socijalne diferencijacije i s klasnim sudarima, nastaju pokreti za potpunu ekonomsko-političku emancipaciju na kolosecima i sa smerovima preobražaja i izgradnje socijalističkog društva. Ovi pokreti obuhvataju široke slojeve radnog stanovništva i igraju sve značajniju ulogu moćnih poluga narodnooslobodilačkih borbi, antikolonijalnih revolucija i neodoljivog kretanja ka socijalizmu. Njihov uspeh u ostvarivanju progresivnih društvenih promena i socijalističkog usmeravanja i razvoja zavisi koliko od širine baze na koju se oslanjaju i koju okupljaju, toliko i od pravilne orijentacije rukovodećih snaga i njihove sposobnosti da maksimalno iskoriste sve objektivne i subjektivne mogućnosti.

Za sudbinu ovih pokreta je naročito važno kako se odnose prema gorućim zahtevima i vitalnim interesima seljaštva, koje čini većinu stanovništva, naročito prema njihovim zahtevima i potrebama da se izvrši nova, pravednija raspodela zemljišnog fonda. Od kakve je to važnosti može se suditi po tome što zahtevi za podelu zemljoposedničke zemlje najefikasnije revolucionišu seljaštvo, pogotovo tamo gde je neodrživa disproporcija i duboka provalija između neposrednih poljoprivrednih proizvođača — bezemljaša i

posednika zemlje. Činjenica da je približno polovina celokupne obradive zemlje u Latinskoj Americi koncentrisana u rukama 1% svih zemljoposednika, ili da se još veći deo obradive zemlje u nekim afričkim i azijskim zemljama nalazi u posedu domaćih ili stranih latifundista i plantažera, prouzrokuje oštre konflikte koji imaju istovremeno klasna, nacionalna i rasna obeležja.

Iako seljaštvo, na osnovu svog ekonomsko-socijalnog položaja, obično predstavlja masovnu bazu narodnooslobodilačkih pokreta i antikolonijalnih revolucija u savremenom svetu, ono nije motorna snaga i predvodnik narodnooslobodilačkih pokreta i antikolonijalnih revolucija. Mahom tu ulogu igraju mladi radnički pokreti i drugi revolucionarni progresivni elementi koje na površinu izbacuje sam ekonomsko-socijalni i politički razvoj.

Kao rezultat istorijskog razvoja i diferencijacije radnička klasa izrasta i postaje sve značajniji faktor i u zemljama koje su donedavno bile „po strani" od svetskog kapitalističkog razvoja, odnosno koje su služile pretežno kao agrarno-sirovinski dodaci ekonomiji imperijalističko-kolonijalnih velesila. Stalnim povećavanjem najamne radne snage u tim zemljama u novijem periodu izgradnje i modernizacije saobraćaja, podizanja industrije i širenja prometa, znatnim delom i učešćem stranog kapitala, konstituisala se društvena klasa koja je postajala stožer okupljanja svih demokratskih i progresivnih snaga. Bitan uslov za uspešnu borbu radničke klase za ostvarivanje njenih neposrednih i istorijskih ciljeva bila je nužnost da i nacija, čiji je ona sastavni deo, uživa slobodu i ravnopravnost i samostalno izabere oblik svog društveno-političkog uređenja i daljeg razvoja.

Nepomirljivom doslednom borbom za socijalno i nacionalno oslobođenje naroda kome pripada, radnička klasa opravdano stiče položaj vodeće klase nacije. Brzina i efikasnost u izvršavanju njene istorijske misije su u neposrednoj korelaciji s njenom sposobnošću da razvija delatnost koja odgovara stepenu ekonomskog i društvenog razvoja zemlje, njenim istorijskim tradicijama, društvenom i nacionalnom mentalitetu itd.

Pogrešno teoretsko-ideološko zastranjivanje sa štetnim posledicama u praksi predstavljalo bi kako jednostrano shvatanje koje gubi iz vida opšte objektivne zakonitosti društvenog kretanja u sadašnjoj eposi prelaska iz kapitalizma u socijalizam i koje do krajnje mere apsolutizuje konkretne specifičnosti, tako i neodrživo gledište koje bezrazložno nivelira i izjednačuje specifične osobenosti i uslove, odnosno koje negira njihovo postojanje, značaj i uticaj.

Uvažavanje konkretnih specifičnosti u kojima se ispoljavaju opšte zakonitosti savremenih društvenih kretanja i preobražaja pozitivno utiče na trend jačanja odgovornosti revolucionarnih pokreta i partija pred svojom klasom i narodom. Takođe, za dalji progresivni tok je opšteprihvaćena neophodnost da se uspostavljaju ravnopravni odnosi, uzajamna saradnja i svestrana podrška među revolucionarnim pokretima i partijama. „Internacionalistička solidarnost se dokazuje" — kako je formulisano u referatu druga

Tita na X kongresu SKJ — „pre svega istinskom podrškom društvenim snagama koje se bore za slobodu i nezavisnost svojih naroda i zemalja, za uspostavljanje ravnopravnih međunarodnih odnosa, za socijalističku misao i praksu".

Što se tiče Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, poznato je da ona ispoljava internacionalnu solidarnost permanentnom i svestranom podrškom pravednoj borbi naroda za slobodu i nezavisnost, za društveni progres i socijalizam. Takva orijentacija SFRJ proizlazi iz suštine i ciljeva socijalističke revolucije jugoslovenskih naroda i narodnosti, ona je uslovljena progresivnim karakterom i istinskom marksističkom ideologijom jugoslovenske samoupravne socijalističke zajednice, i ona odgovara osnovnim interesima i zahtevima, kako radnih ljudi Jugoslavije tako i svih oslobodilačkih progresivnih snaga u svetu.

Akcije i tokovi borbe za socijalnu i nacionalnu emancipaciju organski se slivaju u gigantsko korito kojim se valjaju talasi istorijskog preobražaja sveta i ujedno se proširuje i jača društvena osnova socijalizma kao svetskog procesa. Na radničku klasu, koja se bori za svoje ekonomsko-socijalno oslobođenje, prelazi uloga da bude u isto vreme predstavnik i nosilac klasnog i nacionalnog interesa i da ostvaruje „klasno savezništvo s drugim društvenim slojevima u borbi za menjanje društvenih odnosa i prevazilaženje svih oblika otuđenosti". Deseti kongres SKJ podvukao je tesnu povezanost borbe za nacionalnu emancipaciju i ravnopravne međunarodne odnose s borbom „za demokratske socijalističke odnose — tamo gde odgovornost za društveni razvoj leži na radničkoj klasi; za sve veći politički uticaj radničke klase i za promenu njenog društvenog, a ne samo ekonomskog položaja — u kapitalističkim zemljama; za ubrzani razvoj i društveni preobražaj — u zemljama u razvoju".

U sklopu naših razmatranja zaslužuje pažnju odlučujući doprinos radničke klase u industrijski razvijenim zemljama borbi za promenu klasne i socijalne strukture kapitalističkog sveta. Sve značajnija uloga radničke klase u savremenoj eposi posledica je brojnog povećanja armije najamnog rada i njene funkcije u procesu proizvodnje. Većinu aktivnog stanovništva u kapitalističkim metropolama sačinjavaju najamni radnici bez sredstava za proizvodnju. Shodno koncentraciji kapitala i proizvodnje u industrijski razvijenim zemljama, preko 40% od ukupnog broja najamnih radnika u čitavom svetu otpada na radnike ovih zemalja „zrelog kapitalizma". Prema drugim podacima, najamni radnici u kapitalističkom svetu čine već oko 80% radno sposobnog stanovništva, što je skoro za jednu trećinu više nego na početku XX veka. Svest i organizovanost radničke klase sve više rastu pod uticajem komunističkih i radničkih partija, koje okupljaju klasno najsvesniji deo proletarijata i druge trudbenike. O sve širem organizovanju radničke klase govore i podaci o učlanjivanju radnika u sindikate. Dok je broj sindikalno organizovanih radnika u svetu 1913. godine iznosio 15 miliona, a pred izbijanje drugog svetskog rata povećao se na oko 60 miliona, 1970 godine iznosio je preko 230 miliona.

Izvesno poboljšanje materijalnog položaja najamnog radništva nije ukinulo njegovu socijalnu degradaciju, niti mu je omogućilo učešće u rešavanju glavnih ekonomsko-političkih, socijalnih, kulturnih i drugih akutnih problema. Bez mogućnosti da u „društvu izobilja" zadovoljava rastuće materijalne i duhovne potrebe, i izloženo pritisku i eksploataciji vladajuće kapitalističke klase i tehnostrukture, *najamno radništvo* stupa u borbu za svoje osnovne ekonomske i političke interese i zahteve. Naučno-tehnička revolucija donela je sa sobom nove i oštrije protivrečnosti u kapitalističkim zemljama, pružajući nove motive i podstreke za razbuktavanje klasne borbe.

Razvoju klasne borbe u poslednje vreme udara pečat učestalost i masovnost štrajkova, tarifnih akcija i drugih oblika borbe rada protiv kapitala. Vrlo ubedljivu potvrdu ove konstatacije daju cifre koje pokazuju da se najamno radništvo u kapitalističkim zemljama u posleratnom periodu povećalo u proseku za 1,5 do 2 puta, a broj vođenih štrajkova 3,5 puta. Broj štrajkača u deceniji 1960—1970. iznosio je oko 360 miliona, a samo u vremenskom intervalu 1969—1972. godine u razvijenim kapitalističkim zemljama štrajkovalo je 225 miliona radnika. Štrajkovi u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama (SAD, Francuskoj, Engleskoj, Italiji, SR Nemačkaj i Japanu) bili su najznačajniji s obzirom na brojnost učesnika i na njihovu jačinu. Štrajkački val 1969—1970. godine obuhvatio je dvadeset miliona radnika u Italiji i aktivirao milione trudbenika na svim kontinentima. Neki od njih prerastali su u nacionalne štrajkove, kao uspešni štrajkovi britanskih rudara 1972. i 1974. godine, koji su doveli do pada konzervativne vlade. U mnogim slučajevima su štrajkači, pored izrazitih ekonomskih zahteva za povećanje nadnica i bolje uslove rada, isticali i političke i opštedruštvene zahteve, izvodili demonstracije, protestne marševe, održavali javne skupove i sl.

Najborbenije, najorganizovanije i najsvesnije jezgro radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama je, nesumnjivo, industrijski proletarijat. Njegovi su napori usmereni na ostvarivanje učešća radničke klase u odlučivanju u proizvodnoj sferi, na „ovladavanje društvenom organizacijom proizvodnog procesa". Rezultati tih napora ogledaju se prvenstveno u dostignućima radničke klase Zapadne Evrope institucionaliziranjem formi i tela, kao što su „jedinstveni komiteti baze" i „fabrički komiteti" (Italija), „pravo saodlučivanja" (SR Nemačka) i sl. Pomenute forme i institucije, bez obzira na razlike uslovljene specifičnostima pojedinih zemalja i na želje kapitalista da one igraju ulogu amortizera u klasnim sudarima i služe stabilizaciji kapitalizma, ipak predstavljaju „deo borbe za osvajanje boljih pozicija u borbi radničke klase za političku vlast".

Rasplamsavanje klasne borbe u kapitalističkim zemljama je neizbežna posledica produbljivanja klasnih suprotnosti i raskoraka između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, koji još više povećavaju opštu krizu kapitalističkog sistema. Ustupci koje radnička klasa uspeva da iznudi od kapitalista nisu u stanju da

zadovolje njene potrebe i interese niti da savladaju strukturnu krizu kapitalističkog društva. Povećavanje unutrašnjih ekonomsko-socijalnih suprotnosti unutar kapitalističkog društva ne mogu da savladaju raspoloživa sredstva svetskog društveno-monopolističkog kapitalizma. Kapitalistički vlastodršci traže izlaz iz krize u militarizaciji privrede i bezočno koriste rezultate naučno-tehničke revolucije u trci za naoružavanjem, čime „vojno-industrijski kompleks" postaje prvorazredna sila.

Delovanje zakona neravnomernog razvoja kapitalizma i konkurentsko takmičenje utiču na menjanje stepena ekonomskog razvoja najjačih kapitalističkih država i na dalje produbljivanje jaza između njih i većine zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike koje tavore u bedi i zaostalosti. Do koje mere ovaj jaz predstavlja najakutniji problem čovečanstva danas može se zaključiti po statističkim podacima kompetentnih tela Organizacije ujedinjenih nacija koji pokazuju da je razlika u stepenu razvijenosti između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, koja je na početku ovog veka iznosila 2 : 1, sada još više povećana i njen odnos je 12 : 1. Nedovoljno razvijene zemlje Azije, Afrike i Latinske Amerike moraju, za savlađivanje ekonomskog jaza, da prolaze kroz razne teškoće koje se komplikuju postojanjem feudalnih ostataka, pretkapitalističkih i patrijarhalnih oblika privređivanja i njihovim kombinovanjem s elementima i oblicima kapitalističke i imperijalističko-kolonijalne eksploatacije i ugnjetavanja.

Većem broju nedovoljno razvijenih zemalja „klasični kapitalistički put" nije u stanju da osigura bržu i stvarnu ekonomsku emancipaciju. Glavni razlog i smetnja za to je pomanjkanje potrebne količine domaćeg kapitala. Za zemlje u razvoju je takođe nepoželjna alternativa jednostrane orijentacije na korišćenje stranog kapitala u cilju postizanja bržeg ekonomskog razvoja i samostalnosti. Učvršćivanje pozicija kapitala svetskih centara ekonomske i političke moći u zemljama u razvoju najozbiljnije ugrožava njihovu nezavisnost i, u krajnjoj liniji, ne smanjuje jaz između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

Pri ovakvom stanju stvari mnoge zemlje u razvoju nastoje sebi da omoguće bržu i potpuniju emancipaciju najracionalnijim korišćenjem svojih potencijala pomoću države i opštenacionalnih sredstava, ograničavajući, kontrolišući i usmeravajući delovanje kako privatnog domaćeg kapitala tako i uvezenog stranog kapitala. Za neke od ovih zemalja koje su stekle slobodu i državnu nezavisnost pod rukovodstvom i uticajem revolucionarnih pokreta i progresivnih ideja, put u socijalizam se pokazao kao najopravdaniji izbor. Stvaranje i jačanje državno-sopstveničkih odnosa u ovim zemljama i njihove planske akcije za progresivne ekonomsko-socijalne promene i tokove predstavljaju početnu, odlučujuću etapu na njihovom putu u socijalizam.

Interesi i orijentacija nedovoljno razvijenih zemalja za društveni progres i socijalizam nagoni ih da se najenergičnije suprotstavljaju odnosima i nastojanjima koji oličavaju mešanje u unutrašnje stvari, potčinjavanje i izrabljivanje. Istovetnost ili bliskost

interesa i potreba za odstranjivanje tuđe dominacije i eksploatacije i ciljevi njihovog progresivnog razvoja predstavljaju realnu osnovu za združivanje njihovih snaga i napora i za opredeljivanje za politiku nesvrstanosti. Bez obzira na različite stepene, oblike i odnose ekonomsko-socijalnog i političkog života, svojom borbom za nezavisnost, ravnopravnost i društveni progres, nesvrstane zemlje daju značajan doprinos suzbijanju pokušaja za nametanje tuđe dominacije i izrastaju u moćnu stvaralačku snagu ljudske zajednice. „Pokret nevezanih država, u kome učestvuje većina zemalja u razvoju" — ističe se u završnom dokumentu Konferencije evropskih komunističkih i radničkih partija u Berlinu — „danas je jedan od najvažnijih faktora svetske zajednice. On daje aktivan doprinos borbi za mir, bezbednost, popuštanje zategnutosti i međunarodnu saradnju, za stvaranje pravednog sistema u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, u borbi protiv imperijalizma, kolonijalizma, neokolonijalizma i svih oblika dominacije i eksploatacije".

SFRJ, odnosno SKJ, još od nastanka pokreta i politike nesvrstanosti deluju u pravcu najpozitivnijeg oformljavanja i usmeravanja pokreta nesvrstanosti. Ovakva uloga i opredeljivanje socijalističke Jugoslavije proizlaze iz saznanja da politika nesvrstanosti izražava interese i težnje naroda i zemalja da se uspostavi novi, pravedniji sistem ekonomskih i političkih odnosa u međunarodnoj zajednici na principima nezavisnosti, ravnopravnosti, uzajamne konstruktivne saradnje i zalaganja za mir i društveni progres. Svestrano zalaganje za politiku nesvrstanosti posledica je stavova i principa SKJ da se njome učvršćuje jugoslovenska samoupravna socijalistička zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti i njen samostalni put u razvoju socijalističkog društva i da jača njena uloga i aktivnost kao veoma uticajnog faktora i ravnopravnog člana međunarodne zajednice.

U duhu striktnog i doslednog poštovanja načela suvereniteta, ravnopravnosti, teritorijalnog integriteta i nemešanja u unutrašnje poslove, kojima se rukovodi jugoslovenska spoljna politika, Jugoslavija razvija prijateljske odnose i saradnju sa susednim zemljama, nezavisno od karaktera njihovog društveno-ekonomskog uređenja. Od ne malog značaja za razvoj takvih odnosa i saradnje su nacionalne manjine kao prirodne spone za povezivanje i saradnju susednih i bliskih naroda.

Kao posledica specifičnog spleta istorijskih uslova i procesa, delovi pojedinih jugoslovenskih naroda ostali su izvan granica matične domovine, kao što su se, s druge strane, u sastavu Jugoslavije našle grupacije drugih nacionalnosti i etničkih grupa. Međutim, „to što su se tokom istorijskog razvoja našle odvojene od svoje celine, uopšte ne bi smelo da vodi negiranju njihove nacionalne i etničke pripadnosti, njihovog jezika i kulture, a naročito ne njihovoj asimilaciji od strane nacija čijoj državnoj celini sada pripadaju" (Tito). Principi marksizma i istinske demokratije iziskuju nepokolebljivo i do kraja pravilno stanovište prema nacio-

nalnim manjinama, koje, vodeći računa o konkretnim specifičnostima i postojećoj konstelaciji, uklanja smetnje i podstiče međunarodnu saradnju i društveni progres.

*

Nacionalna sloboda i mogućnost izbora sopstvenog puta i razvoja i usmeravanje u pravcu socijalizma su najkarakterističnije pojave i tendencije dubokog revolucionarnog menjanja savremenog sveta. One izražavaju istorijsku neophodnost ukidanja različitih oblika eksploatacije, hegemonizma i podjarmljivanja. Širina borbe za nacionalnu slobodu i socijalistički razvoj, za društveno oslobođenje rada, pretpostavlja uvažavanje različitosti uslova i bogatstvo formi i puteva, pretpostavlja slobodu izbora sopstvenog razvoja, saradnju i internacionalnu solidarnost revolucionarnih partija i pokreta i svih demokratskih i progresivnih snaga.

Dušan Pirec

Kriza kapitalizma i neophodnost borbe za nove međunarodne ekonomske odnose

Više je nego težak svaki pokušaj da se jednim saopštenjem obuhvati sve što je, posredno ili neposredno, u vezi s našom temom. Stoga sam se i ograničio samo na ono što može, po meni, doprineti sticanju jasnije predstave o značaju i karakteru borbe za nove međunarodne ekonomske odnose.

1. Reprodukcija kapitala kao društvenog odnosa uslovljena je, pored ostalog, i dimenzijama prostora u kome se kapital može slobodno kretati. Budući, pak, da je samoreprodukcija kapitala na sve široj osnovi preduslov egzistencije kapitalizma kao takvog, razumljivo je onda i postojanje kapitalu inherentne tendencije za prostornim širenjem (bilo kolonijalnog ili neokolonijalnog tipa), uz veću ili manju podršku zemlje matice. Ovde je, zapravo, reč o tome da je reprodukcija kapitala u dubinu (to jest na polju tehnologije) podsticala njegovu ekspanziju u sve širim razmerama

(to jest na međunarodnom planu), i *vice versa*. Na taj način kapitalizam je uvlačio i uvlači, s obzirom na delovanje njemu svojstvenih zakonitosti, u „vrtlog" svetske privrede sve veći broj zemalja, naporedo s reprodukovanjem, pa i produbljivanjem razlika, kako unutar sveta kapitala tako i između razvijenog centra i nerazvijene periferije.

Ali, da li se tu nešto promenilo (naročito poslednjih godina) i u čemu? Ako se promenilo, da li to utiče i kako (ako je to slučaj) na sužavanje *in concreto* mogućnosti kapitalističkih država da realizuju tu tendenciju? Kako to, opet, utiče na kapital kao društveni odnos?

U traganju za odgovorom na ova pitanja moraćemo se osvrnuti, makar ovlaš, na istorijat problema. Ovde je, pre svega, reč o procesu razvoja kapitalizma u protekla dva veka; zatim, o povratnom delovanju tog razvoja na kapital kao društveni odnos. Pretpostavljamo da to može da ukaže bar na smer daljeg poniranja u samu suštinu problema, ako nam već ne dâ odgovor.

Posmatrano *grosso modo*, možemo reći da je sve do prvog svetskog rata dominirao totalitet kapitala kao društvenog odnosa. Drugim rečima, nije bilo bitnih razlika u funkcionisanju kapitala na međunarodnom planu od njegovog funkcionisanja na unutrašnjem.[1] No, počev od oktobarske revolucije i (u izvesnom smislu) od „njegovog čeda" — velike krize (1929—1933), taj totalitet počeo je da se rastače, pre svega, na unutrašnjem planu ove ili one zemlje, sa svim svojim pratećim implikacijama na planu međunarodnih ekonomskih odnosa, da bi u poslednje dve decenije dobio sve izrazitije odraze. Zapravo, ovde su u pitanju dva međusobno zavisna procesa:

S jedne strane, „moderna industrija nikad ne posmatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan", zbog čega je njena tehnička osnova revolucionarna; dalje — „rastuća akumulacija kapitala uključuje i njegovu rastuću koncentraciju"; i, najzad, „nužnošću prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju" budući da „s razvojem proizvodnosti rada... stalno raste masa sredstava za proizvodnju... i da je rast te mase pretpostavka i posledica društvene proizvodne snage rada" (Marks).[2]

S druge strane, naporedo s ekspanzijom kapitala i u dubinu i u širinu, niču i razvijaju se elementi njegove sopstvene negacije i na međunarodnom ekonomskom planu. Naime, kao što je posleratni razvoj u okviru kapitalističkog sveta podsticao protivrečnosti između prirode procesa rasta i datih društvenih odnosa, odnosno između razvojnih tendencija i postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, tako je i jačanje svetskih veza i međuzavisnosti, internacionalizacije saobraćaja, dobara, kapitala

[1] Naravno, ni jedan društveni odnos nije sasvim čist, budući da on sadrži, i onda i sada, više ili manje primesa starog.

[2] S obzirom na to da će u ostalim saopštenjima i u diskusiji biti o tome, verovatno, dosta reči, ne mislimo ni prilaziti bližem izvođenju ovog procesa.

i ideja, praćeno istovremeno i buđenjem do juče zavisnih naroda i sazrevanjem njihove svesti o *potrebi* i mogućnostima sve bržeg procesa dokidanja odnosa dominacije i eksploatacije, a time i procesa ugrađivanja ekonomske samostalnosti u političku nezavisnost. U prvom slučaju (to jest u kapitalističkim društvenim uslovima) „protivrečnost između opšte društvene moći u koju se kapital pretvara i privatne moći pojedinačnih kapitalista nad tim društvenim uslovima proizvodnje, razvija se sve upadljivije,... razrešenje tog odnosa time što u isto vreme uključuje preobraćanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke, društvene uslove proizvodnje" (Marks). U drugom slučaju, ekonomski razvoj zemalja u razvoju pokazao je do sada da koncepti razvoja, preuzeti iz razvijenih kapitalističkih tržišnih ekonomija, ne obezbeđuju tim zemljama ostvarivanje njihovih razvojnih aspiracija, kao i da postojeći oblici međunarodnih ekonomskih odnosa čine trgovinu, pomoć, investicije, monetarnu politiku i tehnologiju instrumentima dominacije razvijenih privreda. U celini tog procesa (naravno, sa specifičnim vidovima njihovog ispoljavanja, u zavisnosti od zatečenih i stečenih okolnosti na užem i širem planu) nicali su i jačali, saglasno intenzifikaciji samih procesa, pokreti koji tragaju za *vlastitim* putevima socijalnog preobražaja i ekonomskog oslobađanja. Na unutrašnjem planu razvijenih zemalja ovi procesi se manifestuju u jačanju progresivnih pokreta ili u nalaženju takvih društvenih odnosa koji bi bili primereni datoj zemlji, a u zemljama u razvoju — u nastojanju pokreta nesvrstanosti za menjanjem postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa i uspostavljanjem novih odnosa koji bi počivali na ravnopravnosti i uzajamnosti interesa, odnosno (na unutrašnjem planu) na jačanju socijalističkih odnosa, nezavisno od toga da li su ti odnosi u skladu ili ne s tradicionalnom predstavom o socijalizmu.

Ukoliko su tačno iskazane ispoljene tendencije, odnosno u meri u kojoj je to tako, mogli bismo reći i da ovaj proces ne samo da nije jednoznačan (kako zbog delovanja kontrasila tako i zato što se u sam proces, objektivnom nužnošću, ugrađuju elementi novog) već je, ako bismo tako mogli reći, i ambivalentan (ova ambivalentnost proističe iz razlika između uslova u kojima su situirane razvijene zemlje i onih u kojima se taj proces odvija u zemljama u razvoju). No, nezavisno od te ambivalentnosti celine procesa, kao i nezavisno od sila koje nastoje da rehabilituju staro, mogli bismo reći da se danas odvija proces dokidanja delovanja teorijskog koncepta radne vrednosti.

2. Tendencije o kojima je bilo reči ispoljavaju se, konkretno posmatrano, i na trgovinskom i na monetarnom, a samim tim i na institucionalnom planu. Jer kako bismo inače, s jedne strane, mogli tumačiti bujanje intervencionizma na međunarodnom trgovinskom planu, naporedo s nastojanjem razvijenih zemalja da uspostave veću međusobnu saglasnost o ciljevima daljeg razvoja i sredstvima za njihovo ostvarenje (zasedanje OECD na ministarskom nivou, juna 1976), odnosno da putem kompleksnog programa

razvoja obezbede ekonomsku homogenizaciju zemalja uključenih u taj proces, a, s druge strane, otvaranje procesa što tešnje ekonomske saradnje na regionalnoj osnovi? Ili, na primer, kako bismo drugačije mogli tumačiti ukidanje konverzije dolara u zlato (takozvane demonetizacije zlata), devalvaciju, odnosno revalvaciju jedne valute za drugom, uvođenje fluktuirajućih kurseva nego kao činjenicu da se više ne može govoriti o međunarodnom monetarnom sistemu već o međunarodnim monetarnim odnosima? Štaviše, mogli bismo reći da su krize u oblasti međunarodnih monetarnih odnosa *samo* refleks procesa dubljeg prestrojavanja u društvenim odnosima savremenog sveta, budući da novac predstavlja (ili je predstavljao) vezivno tkivo kapitala kao društvenog odnosa u njegovom totalitetu. Uostalom, poznat je Marksov stav o tome da je novac onaj skriveni oblik gde se sažimaju sve protivrečnosti kapitala.

U vezi s tim postavlja se pitanje da li se danas uopšte može na stari način govoriti o nekom opšteważećem međunarodnom ekonomskom sistemu, posmatranom u celini ili po pojedinim njegovim segmentima (međunarodni trgovinski sistem, međunarodni monetarni sistem, međunarodni finansijski sistem).

Poznato je, naime, da je međunarodni ekonomski sistem opredeljen vladajućim odnosom proizvodnje (bar je tako do sada bilo), a njegove neposredne (pa i posredne) aktere sačinjavaju učesnici u društvenoj reprodukciji (to jest zemlje), posmatrano kroz prizmu međusobne interakcije u proizvodnji, raspodeli, razmeni i upotrebi dobara i usluga. No, poznato je i to da ni jedan međunarodni ekonomski sistem nije zasvagda dat samim tim što je on u funkciji kako razvoja proizvodnih snaga tako i bujajućih društvenih potencija, i unutar i van datog sistema. Drugim rečima, svaki međunarodni ekonomski sistem je vremenski omeđen. Štaviše, mogli bismo, na osnovu dosadašnjeg istorijskog iskustva, reći da je bilo razdoblja u razvoju (a verovatno će ih još biti) kada su naporedo egzistirali i stari i novi međunarodni ekonomski sistem. Imajući upravo ovo u vidu, naš odgovor bi mogao biti samo negativan. To, međutim, ne znači da sadašnji sistem nije i dalje zadržao neka obeležja. No, i ta obeležja mora da su erodirala, samim tim što su imala svoju određenost tek u sklopu celine.

Naravno, ovde je reč o svetskom sistemu kao takvom, a ne i o tome da ne postoje određena pravila igre u okviru ove ili one grupacije zemalja, identičnih po određenim karakteristikama. Uostalom, bliže analize svih segmenata celine potvrdile bi, po svemu sudeći, rečeno. To, opet, ne znači da kapital kao društveni odnos ne deluje i dalje u međunarodnim ekonomskim odnosima. Drugim rečima, svetsko tržište i nije još uvek izgubilo svoju dosadašnju ulogu na polju bar dugoročnog izjednačavanja odnosa vrednosti, iako se ti odnosi sve više i sve brže menjaju u svetu, kako pod uticajem napretka tehnologije tako i promenama u društvenim odnosima. No, budući da su se promenili uslovi, nužno će se (pre ili posle) i njegovo delovanje prilagoditi promenjenim odnosima.

3. Ako krizu shvatimo, u smislu teorije sistema, kao stanje kada dati tip društva ne pruža više mogućnosti za rešavanje otvorenih problema (ili bar ne na isti način), a time ni mogućnosti da se reprodukuje u proširenom smislu te reči, možda bismo mogli reći da se sama priroda i zakonitosti kapitalističkog sistema nalaze *tel quel* u krizi. Jednom rečju, ona je na određenom nivou razvoja (posmatrano u međuzavisnosti internih i eksternih faktora) spoljni izraz u toj meri nagomilanih društvenih protivrečnosti koje otežavaju (pa i onemogućavaju) *in ceteris paribus* dalju evoluciju, pa i integraciju sistema. Štaviše, mogli bismo reći da je kapitalizam danas daleko osetljiviji na sve one impulse koji prete (ili mogu da prete) nesmetanoj reprodukciji kapitala kao društvenog odnosa. Razloge tome možemo naći, s jedne strane, u sve većoj međuzavisnosti sveta (efekti naučno-tehnološke revolucije i sistema komunikacija), a, s druge strane, u sve izrazitijem nezajedništvu, kako usled intenziteta intra i interkapitalističkih protivrečnosti tako i između razvijenog i nerazvijenog dela sveta, odnosno između kapitalizma i ekspanzije svetskog procesa socijalizma.

Naravno, to ne znači da se za sada ne može pretpostaviti i slom kapitalističkog sistema. Jer kao što krize društvenog sistema ne nastupaju slučajno, tako i sve protivrečnosti, imanentne datom društvenom sistemu, ne moraju nužno biti odlučujuće za njegovo ukidanje, ako proizvodni odnosi u sebi još uvek sadrže elemente sopstvenog prilagođavanja. Poznato je, uostalom, da kapitalizam nailazi, u procesu svog razvoja, stalno na svoje granice. On ih savladava, ali i ponovo postavlja. Savladavajući, pak, granice na datoj etapi svog razvoja, on *via facti* erodira (brže ili sporije) ova ili ona obeležja sistema, iako i dalje zadržava osnove datog društvenog ustrojstva. Ali, sistem u tom slučaju nije više danas ono što je bio juče.

No, zar sve to ipak ne govori da se razvoj kreće ka novoj ekonomskoj realnosti, u kojoj politički faktori pokazuju tendenciju ekspanzije. Samim tim, i socijalistička teorija i praksa dobijaju novu aktuelnost. Zbog toga se može smatrati razumnom pretpostavka da je socijalistička misao u stanju da kaže kakva se organizacija i kakvo rukovođenje jednom naprednom zajednicom mogu smatrati društveno i istorijski valjanim.

II

1. Kao što smo videli, teškoće s kojima se danas suočavaju razvijene kapitalističke zemlje nisu nimalo jednostavne, pa ni lako rešive. Međutim, neuporedivo su veći problemi zemalja u razvoju u procesu ostvarivanja njihovih razvojnih i socijalnih aspiracija. Pogotovo što se problemi s kojima se suočavaju te zemlje manifestuju — s obzirom na svoju dalju genezu — na bitno drugačiji način nego u razvijenim kapitalističkim zemljama. Jer, dok se kriza u razvijenim kapitalističkim zemljama iskazuje, pre svega, brojem nezaposlenih, dotle je u zemljama u razvoju neiskorišćenost ljud-

skih resursa hronična pojava, a putevi siromaštva su sve izrazitiji.[3]

No, u čemu se sastoje te teškoće na planu međunarodne razmene, odnosno da li zemlje u razvoju uopšte mogu pokrivati svojim izvornim prihodima najnužnije uvozne potrebe? Ako ne mogu, šta bi trebalo da se uradi?

U datim uslovima, uvozne mogućnosti zemalja u razvoju su, pored ostalog, i u funkciji kretanja odnosa cena između izvoznih i uvoznih proizvoda (terms of trade) i uvozne tražnje razvijenih zemalja. Što se tiče povećanja cena industrijskih proizvoda razvijenih zemalja, ono je neminovno kad god se povećaju troškovi proizvodnje.[4] Ovo povećanje se prevaljuje ili na radničku klasu date zemlje (preko cena životnih namirnica ili zamrzavanjem nadnica), ili na izvozne cene (alternativno ili simultano). Na unutrašnjem planu razvijenih zemalja mogućnosti prevaljivanja ovih troškova na radničku klasu su delom ograničene zbog odnosa klasnih snaga. Međutim, to nije slučaj sa cenama izvoznih proizvoda razvijenih zemalja. Za razliku od razmene među razvijenim zemljama, zemlje u razvoju pružaju tu daleko veće mogućnosti za prevaljivanje troškova razvijenim zemljama, s obzirom na slabije odbrambene mehanizme i uvoznu strukturu u jednom i drugom slučaju. U nepromenjenim uslovima to objektivno utiče na brže ili sporije pogoršanje odnosa razmene zemalja u razvoju. Neposredne posledice tog i takvog razvoja na zemlje u razvoju manifestuju se ne samo u povećanju i onako visoke zaduženosti tih zemalja već, pre svega i iznad svega, u daljem sužavanju razvojnih mogućnosti zemalja u razvoju, sa svim svojim pratećim posledicama.

Zar se onda ne može pretpostaviti da će prekid dosadašnje linije razvoja (koja je i inače bila nezadovoljavajuća) podstaći zemlje u razvoju da traže rešenja, u daleko većoj meri nego dosad, u osloncu na sopstvene snage? Štaviše, realno se može pretpostaviti da će i situacija u kojoj se nalaze zemlje u razvoju (ili njihov najveći broj) biti odlučujući faktor koji će uticati na njihovo opredeljenje, pogotovo što je svaki napor zemalja u razvoju na planu preraspodele svetskog društvenog proizvoda u njihovu korist dosad nailazio na prepreke usled delovanja sila inercije, sadržanih u kapitalu kao društvenom odnosu. Stoga je i razumljivo zašto je na Petoj konferenciji nesvrstanih na vrhu posebno podvučen značaj tešnje međusobne saradnje nesvrstanih zemalja, kao što su definisani i pravci te saradnje.

2. Tri grupe, inače međuzavisnih, problema se sve jasnije kristališu u procesu ekonomskog razvoja i ekonomske emancipacije zemalja u razvoju. Ovde je, naime, reč kako o internim struk-

---

[3] Primera radi, samo u gradovima nerazvijenih zemalja broj nezaposlenih se kreće između 60 i 90 miliona (prema podacima International Labour Organization).

[4] To je *conditio sine qua non* funkcionisanja kapitala kao društvenog odnosa.

turnim problemima razvoja tako i o problemima ekonomskih odnosa između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja. Što se tiče internih problema, date strukture privreda zemalja u razvoju ne mogu da obezbede onaj obim akumulacije koji bi bio neophodan ne samo za diverzifikaciju proizvodnje struktura odnosnih zemalja već i za izgradnju infrastrukture, obrazovnog aparata, odgovarajućih zdravstvenih uslova, rešavanje problema nastalih iz naglo bujajućih gradskih aglomeracija itd. Otuda borba za akumulaciju i njeno usmeravanje postaje *conditio sine qua non* nacionalne egzistencije zemalja u razvoju.

Ali, tome stoji na putu dati sistem međunarodnih ekonomskih odnosa. Jer, to je jedan od bitnih ograničavajućih faktora akumulacije zemalja u razvoju. Ovde je, naime, reč o sledećem: hipertrofirani izvozni sektori primarnih proizvoda zemalja u razvoju sužavaju u datim međunarodnim ekonomskim odnosima mogućnosti vertikalne industrijalizacije; zatim nepostojanje ovih ili onih zatvorenih reprodukcionih procesa zemalja u razvoju, koji bi obezbeđivali porast produktivnosti čiji će se efekti rasprostirati na celu nacionalnu privredu; dalje, neophodna orijentacija na uvoz gotovo svega što obezbeđuje porast produktivnosti i normalno odvijanje reprodukcionog procesa; najzad, oticanje ekonomskog viška rada, kako kroz mehanizam multinacionalnih kompanija tako i po osnovu delovanja nejednake razmene. Sve to povećava, u datim uslovima, raskorak između mogućnosti i potreba.

Najzad, zemlje u razvoju su suočene, s jedne strane, s nužnošću sticanja ekonomske nezavisnosti kao preduslova zadovoljavanja aspiracija svojih naroda, a, s druge strane, sa stalnim pritiskom multinacionalnih kompanija ne bi li ih potčinile svetskim tokovima kapitala, a time i daljoj reprodukciji zavisnosti. Samim tim nije ništa neobično što su nesvrstane zemlje ponovo istakle na Petom samitu, s jedne strane, potrebu što većeg zajedništva, a s druge strane, zahteve za ograničavanjem moći multinacionalnih kompanija, naporedo s povećanjem javne pomoći razvijenih zemalja.

Istina, sticanje političke samostalnosti dojučerašnjih kolonija je preduslov sticanja ekonomske nezavisnosti. Stoga je to i progresivni proces. Ali, sticanje političke nezavisnosti nije bitno uticalo na menjanje ekonomske slike sveta, pa ni na jednoznačnost svetskog sistema reprodukcije kapitala. Odnosi dominacije su se i dalje perpetuirali. Štaviše, sticanje političke nezavisnosti pružalo je u razvijenim kapitalističkim zemljama povećane mogućnosti za eksploataciju nerazvijenog dela sveta. Budući, pak, da je struktura međunarodne podele rada bila i dalje u funkciji razvijenih zemalja, „nacionalne" privrede zemalja u razvoju uglavnom su služile nesmetanoj reprodukciji kapitala u svetskim razmerama. Drugim rečima, razvijene kapitalističke zemlje su određivale (i još uvek određuju) mesto zemalja u razvoju u procesu svetske reprodukcije kapitala. Usled toga, jaz u razvijenosti između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju se i dalje širio (i apsolutno i relativno), naporedo s povećavanjem tehnološke zavisnosti nerazvijenih

zemalja. Ovakav razvoj zaoštravao je suprotnosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja, samo multiplikovane povratnom spregom unutrašnjih i spoljnih faktora. Stoga je uopšte „besmisleno govoriti o ravnopravnoj ekonomskoj i političkoj saradnji ako se pri tome polazi sa stanovišta da privrede manjih i nedovoljno razvijenih zemalja moraju biti privesak privredi velikih i razvijenih država i izvor njihovih ekstraprofita, a ne sa stanovišta podizanja privredne snage i blagostanja svake države, sa stanovišta maksimalnog razvijanja njenih proizvodnih snaga i jačanja njene nezavisnosti i ravnopravnosti" (Kardelj). Ali, koliko god je taj sistem pogodovao interesima razvijenih zemalja, toliko je on istovremeno podsticao, svojom inherentnom logikom, nicanje i razbuktavanje sopstvene negacije.

3. U prvom delu izlaganja bilo je reči o svetskom sistemu reprodukcije koji se izgrađivao poslednjih dve stotine godina pod dominantnim uticajem kapitalističkog načina proizvodnje. Sticanje političke samostalnosti bivših kolonija nije uticalo u prvo vreme na menjanje ekonomske slike pretežnog dela sveta, budući da su se odnosi dominacije i dalje perpetuirali. Zbog toga ćemo se i u daljem izlaganju bliže osvrnuti na neke konkretne probleme zemalja u razvoju. Ti problemi, inače, dominiraju (na ovaj ili onaj način) u svim raspravama između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

a) Kao što je poznato, počev od Četvrte konferencije nesvrstanih na vrhu u Alžiru, problem sirovina zauzeo je jedno od najvažnijih mesta u svim raspravama između nerazvijenih i razvijenih zemalja. Ali, zašto je to tako?

Zemlje u razvoju nasledile su od kolonijalizma jednostranu strukturu privrede, koja još uvek predodređuje sirovinama mesto osnovnog izvora deviznih sredstava. S obzirom na to da je najveći broj tih zemalja uvučen u mehanizam svetskog tržišta, zemlje u razvoju su imale malo mogućnosti da utiču na odluke svojih partnera iz razvijenih kapitalističkih zemalja, pogotovo ako se ima u vidu nepovoljna izvozna struktura najvećeg broja zemalja u razvoju.[5] Nema sumnje, to ukazuje i na stepen ekonomske zavisnosti zemalja u razvoju. Ali, to pruža objašnjenje zašto je na Petoj konferenciji nesvrstanih dato sirovinama ključno mesto u borbi za nove međunarodne ekonomske odnose.

Naravno, novi ekonomski poredak se ne iscrpljuje, niti se može iscrpsti, samo primarnim proizvodima. On pretpostavlja menjanje i drugih odrednica međunarodnog ekonomskog sistema (monetarni sistem, transfer tehnologije, pomoć zemljama u razvoju i dr.). Ali, zemlje u razvoju su učinile od primarnih resursa polugu koja treba da omogući menjanje međunarodnih ekonomskih odnosa. Stoga je to bio tek prvi korak.

[5] Tako, od 35 zemalja Afrike 28 njih ostvaruje preko 70% svojih deviznih prihoda izvozom jednog od tri bazna proizvoda. Isti je slučaj sa 8 od 15 azijskih zemalja, odnosno sa 17 od 22 zemlje Latinske Amerike.

b) Već nekoliko godina izvestan broj zemalja u razvoju prestao je da izvozi isključivo poljoprivredne proizvode. Raspolažući brojnom radnom snagom i odgovarajućim tržištem, ove zemlje su razvile laku industriju, čija je proizvodnja uglavnom usmerena na zadovoljavanje potreba razvijenih zemalja. Geografski posmatrano, ovaj fenomen je zasad lokalizovan na određeni broj zemalja u razvoju, koje već dosta dugo traže slobodan pristup za svoje industrijske proizvode na tržišta razvijenih zemalja. Dosad ostvareni rezultati su više nego skromni. Razloge tome treba tražiti, po svemu sudeći, u protivrečnosti između industrijalizacije zemalja u razvoju i industrijske ekspanzije razvijenih zemalja.

Upravo zbog toga novi međunarodni ekonomski sistem treba, s jedne strane, da podstiče razvoj u skladu s interesima zemalja u razvoju, a s druge strane, da ukine sve smetnje (carinskog ili necarinskog karaktera) koje stoje na putu industrijskom izvozu iz nerazvijenih zemalja.

c) Politika pružanja „pomoći" zemljama u razvoju predmet je širokih diskusija. To su opredelile tri okolnosti: prvo, finansiranje zemalja u razvoju iz eksternih izvora je u krizi (stagnacija, pa i relativno opadanje „pomoći"), kao što je u krizi i metod pomoći; drugo, efikasnost „pomoći" uslovljena je politikom koja će služiti pravom podsticanju razvoja, a ne kao što je delom do sada bio slučaj, kao sredstvo iza kojeg se kriju politički interesi zemalja davalaca (vojno-strategijski i ekonomski u njihovoj međuzavisnosti); treće, problem razvoja nerazvijenih zemalja je danas jedna od osnovnih protivrečnosti sveta.[6]

Poznato je da kapitalistički svet danas odvaja na ime pomoći oko 0,30% svog bruto društvenog proizvoda. To je čak manje nego što izvlači iz zemalja u razvoju, kako po osnovu odnosa razmene tako i po osnovu transfera profita. Drugim rečima, krug siromaštva je zatvoren. Prema tome, i na tom planu mora se štošta menjati. Naime, bilo bi neophodno, pre svega, da se konvertuju (to je najmanje što se može učiniti) već odobreni krediti u manji broj kredita, s tim što bi se smanjile kamatne stope (i to znatno), a otplate kredita produžile (s otplatom bi trebalo otpočeti deset godina po dobijanju kredita); zatim, da se reformiše postojeći sistem finansiranja razvoja zemalja u razvoju i, najzad, u donošenju odluka moraju učestvovati i zemlje u razvoju.

U celini posmatrano, rešenje pomenutih i nepomenutih problema treba tražiti i na kratkoročnom i na dugoročnom planu: na kratkoročnom — obezbediti stalno poboljšavanje odnosa razmene u korist zemalja u razvoju; zatim, svesti fluktuaciju cena i obim izvoza primarnih proizvoda na minimum; omogućiti stabilan porast izvoza industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju uklanjanjem svih prepreka koje tome stoje na putu; na dugoročnom — preferirati i podsticati, pre svega, razvoj one prerađivačke industrije

---

[6] „Istorija sveta zavisi u velikoj meri od toga da li će problemi razvoja nedovoljno razvijenih zemalja biti stavljeni u prvi plan" (Berlinguer).

u zemljama u razvoju za čiju proizvodnju data zemlja raspolaže odgovarajućim prirodnim resursima. To, opet, pretpostavlja da razvijene zemlje prestanu sa zaštitom one proizvodnje koju mogu razvijati nerazvijene zemlje po nižim troškovima proizvodnje i otvaranjem svojih granica tim proizvodima. Zar to već ne bi *via facti* bio novum u sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa? Uostalom, na Petoj konferenciji nesvrstanih (to jest u njenoj Ekonomskoj deklaraciji) dat je poseban značaj sirovinama, trgovini i finansijama, a određeni su i zadaci i aktivnosti na tom polju.

III

1. Šta je to uopšte međunarodni ekonomski sistem? Šta bi trebalo tu menjati da bi se izašlo u susret zahtevima zemalja u razvoju? U čemu je njiihova revolucionarna suština?

Svaki ekonomski sistem (pa i međunarodni) čini zbir svih obeležja koja karakterišu osnovne i izvedene odnose društvene proizvodnje i raspodele na svetskom planu, njihove oblike ispoljavanja i mehanizam funkcionisanja, njihovu kauzalnu i funkcionalnu međuzavisnost. Budući da je nerazvijenost, u realizaciji s razvijenošću, istovremeno i odnos (moguć stepen korišćenja prirodnih i ljudskih resursa), i stanje (raspoloživi kapital, kvalifikaciona struktura radne snage, stepen diverzifikacije ekonomske strukture, struktura i obim spoljnotrgovinske razmene), i proces (ekonomski razvoj ima najšire implikacije na sve oblasti društvenog života), onda bi novi međunarodni ekonomski sistem trebalo tako stimulisati da on deluje simultano na sve aspekte nerazvijenosti. Jedino na taj način bi taj sistem sadržavao u sebi (a time i afirmisao) promene do kojih je došlo u procesu razvoja u oblasti društvenih, političkih i ekonomskih odnosa na međunarodnom planu. Znači, ne sme se poći od toga da bilo koja komponenta novog međunarodnog ekonomskog sistema može biti (samostalno ili zajedno s nekom drugom komponentom) okosnica tih odnosa, budući da je svaka od njegovih komponenti u uzročno-posledičnoj vezi s drugim, kao i sa celinom. Tek tako se, zapravo, može jednom zasvagda stati na put svemu onom što, na planu međunarodnih ekonomskih odnosa, usporavajući utiče na razvojne mogućnosti zemalja u razvoju.

Prema tome, mora se naći put za modifikaciju osnovnih pravila u međunarodnom ekonomskom sistemu, i to tako da se prihodi koje zemlje u razvoju ostvaruju izvozom stalno ne smanjuju suprotnim kretanjima odnosa razmene, odnosno da se „pomoć" koju primaju ne smanjuje povećanjem otplata. Ovde je, u stvari, reč o uspostavljanju takvih međunarodnih ekonomskih odnosa koji će autohtono uticati na smanjivanje jaza u razvijenosti, a time i na ostvarivanje procesa dokidanja podele sveta na bogate i siromašne, na koncentraciju imovine i znanja, na jednoj, a bede i zaostalosti, na drugoj strani. U krajnjoj konzekvenci to pretpostavlja

redistribuciju svetskog društvenog proizvoda u korist zemalja u razvoju i suverenost nad prirodnim resursima kao preduslovom ubrzanog ekonomskog razvoja zemalja u razvoju. Samim tim, taj proces je istovremeno i proces rastakanja kapitala kao društvenog odnosa na planu međunarodnih ekonomskih odnosa. Na taj način, ovi zahtevi se iskazuju *in extremis* kao zahtevi za ostvarivanje socijalizma, nezavisno od njegovih konkretnih ispoljavanja. Drugim rečima, borba za novo u međunarodnim ekonomskim odnosima je i borba za socijalizam.

2. Proces menjanja prirode međunarodnih ekonomskih odnosa odvija se danas naporedo s nastojanjem većine razvijenih kapitalističkih zemalja da se, na neki način, zatvore u okvire svog sveta, i tako ojačane suprotstave, pre svega, zemljama u razvoju i njihovim opravdanim ekonomskim i socijalnim aspiracijama.[7] Uostalom, teško se može pretpostaviti da ideje plemenitosti i pravde mogu ozbiljnije uticati na menjanje ekonomske stvarnosti. Ako bi se zahtevi nesvrstanih zemalja i ostalih zemalja u razvoju sveli samo na to, onda se ne bi mogao očekivati iole ozbiljniji napredak. Drugim rečima, daleko smo od pomisli da će, u datim uslovima dominirajućeg sistema kapitala, biti jednostavno uspostavljanje suverenosti i stvarno ravnopravno učešće zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim odnosima. Može se, naprotiv, pretpostaviti da će razvijene kapitalističke zemlje pružati ne mali otpor primeni svega što bi, na ovaj ili onaj način, odnosno u ovoj ili onoj meri, moglo derogirati delovanje zakonitosti kapitala kao društvenog odnosa. Razloge za to trebalo bi tražiti, pre svega, u otporu razvijenih zemalja da bitnije izađu u susret opravdanim zahtevima zemalja u razvoju. To se jasno manifestovalo (bar kada je reč o ekonomski najjačim zemljama kapitalističkog sveta) i u Najrobiju (UNCTAD IV) i u Parizu (Konferencija „Sever—Jug"). I u svom govoru na poslednjem sastanku OECD u Parizu (juna 1976. godine) sekretar za spoljne poslove SAD Kisindžer je još jedanput podvukao taj stav („Atmosfera iznuđivanja ili pritiska nerealnih predloga, ili preteranog oslanjanja na parlamentarne manevre, konačno će potkopati podršku javnosti u pojedinim zemljama koje su u stanju da daju efikasan doprinos razvoju"), insistirajući istovremeno na uspostavljanju većeg jedinstva među razvijenim kapitalističkim zemljama („Moramo poboljšati usklađivanje naših stavova na velikim međunarodnim konferencijama").[8]

[7] I socijalističke zemlje Evrope svojim rigidnim stavovima i pre verbalnom nego realnom podrškom zahtevima zemalja u razvoju ne doprinose onoliko koliko bi to bilo potrebno i koliko to one mogu (to jest u skladu sa svojim mogućnostima) borbi za novi međunarodni ekonomski sistem.

[8] Institucionalizacija povremenog održavanja sastanaka šefova država i vlada nerazvijenijih kapitalističkih zemalja (ta odluka je doneta u Portoriku krajem juna 1976. godine) najočigledniji je dokaz nastojanja SAD da zbije kapitalistički svet, da bi tako ojačan pregovarao s drugim grupama zemalja o najaktuelnijim problemima.

U osnovi, članice OECD povezuju ubrzanje rasta zemalja u razvoju s oživljavanjem privredne aktivnosti u razvijenim zemljama. To, drugim rečima, znači da razvoj zemalja u razvoju treba i dalje da bude u funkciji razvoja razvijenih zemalja, što, *via facti*, nije ništa drugo do još veće širenje jaza u razvijenosti između jedne i druge grupe zemalja.

No, ako se nije promenila suština kapitala, očigledno je, ipak, da su se promenili uslovi u kojima on funkcioniše, i na međunarodnom i na unutrašnjem planu. Doduše, nove snage i novi činioci nemaju u tom procesu rastakanja kapitala još uvek dovoljno manevarskog prostora. No, samo odstupanje razvijenih kapitalističkih zemalja, makar ono bilo (u prvo vreme) sporadičnog karaktera, uticaće, *volens-nolens*, na dalje omekšavanje tkiva kapitala i njegove uloge na međunarodnom ekonomskom polju. To, opet, ne može ostati bez povratnog uticaja na delovanje zakonitosti kapitala unutar ove ili one razvijene kapitalističke zemlje.

3. Dugogodišnja borba za političku samostalnost, podsticana kapitalu inherentnim zakonitostima, otvorila je istovremeno put dekolonizaciji i socijalnim preobražajima. U toku tog procesa bujali su i bujaju i pokreti koji tragaju za vlastitim putevima oslobađanja. Na taj način proces dekolonizacije, praćen buntom protiv kolonijalizma i raznovrsnih oblika neokolonijalizma, prenosio se s političkog na ekonomski teren. Ovaj proces manifestuje se danas u borbi nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju, kao i svih progresivnih pokreta u svetu, za menjanje postojećih međunarodnih ekonomskih odnosa i uspostavljanje novih, koji će počivati na ravnopravnosti i uzajamnosti interesa.[9]

Sistem međunarodnih ekonomskih odnosa bio je, i još uvek je (mada situiran u drugojačijim uslovima) u funkciji interesa razvijenih kapitalističkih zemalja. To je dovodilo do oticanja bogatstva iz zemalja u razvoju u razvijeni kapitalistički svet. U takvoj konstelaciji ekonomskih odnosa u svetu, zemlje u razvoju, pritisnute neodložnim zahtevima za ubrzanijim ekonomskim razvojem, postaju motorna snaga transformacije međunarodnih ekonomskih odnosa. Organizovani nosilac ovih tendencija je pokret nesvrstanosti. U procesu svog razvoja pokret nesvrstanosti je izrastao u prvorazredni međunarodni činilac, mimo koga se danas ne može doneti bilo kakva odluka od suštinskog značaja za svet. Na međunarodnom ekonomskom planu to je bilo praćeno pomeranjem težišta u stavovima nesvrstanih zemalja s osude postojećih odnosa u svetskoj razmeni i zahteva za podrškom razvoja zemalja u razvoju — na zahtev za konkretnim rešenjima u korist zemalja u razvoju, odnosno ka tešnjoj međusobnoj saradnji nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju. To razdoblje je okončano

[9] Kada je reč o stavovima progresivnih pokreta u svetu o tome, ni jedan pokret ne spori potrebu menjanja postojećeg međunarodnog ekonomskog sistema. Međutim, među njima postoje razlike u pogledu načina i pravaca tih promena (vidi: *Evropske zemlje u razvoju*, Centar za društvena istraživanja CK SKJ, Beograd, 1975).

usvajanjem Deklaracije i Programa aktivnosti na Četvrtoj konferenciji nesvrstanih na vrhu (1973). Otada datira nova etapa u međunarodnim ekonomskim odnosima, etapa borbe za realizaciju zahteva nesvrstanih zemalja i ostalih zemalja u razvoju.[10] Posmatrano s institucionalnog stanovišta, Deklaracijom je otvoren put izgradnji novih međunarodnih ekonomskih odnosa. Prema tekstu Deklaracije, „novi međunarodni ekonomski poredak treba da se bazira na pravičnosti, suverenoj ravnopravnosti, međuzavisnosti, zajedničkim interesima i saradnji među državama, bez obzira na njihove društvene i ekonomske sisteme, koji će ispraviti nejednakosti i otkloniti postojeće nepravde, omogućiti otklanjanje sve šireg jaza između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, i obezbediti sadašnjim i budućim pokolenjima sve brži ekonomski i društveni razvoj u miru i pravdi". Posle toga, na brojnim međunarodnim skupovima i konferencijama konkretno su razrađivana prihvaćena načela, te ugrađivana (više ili manje) u pojedine ekonomske komplekse međunarodnih ekonomskih odnosa, kao što su: poljoprivreda i hrana, industrijalizacija, sirovine, more i pomorstvo, formiranje Fonda solidarnosti za ekonomski i društveni razvoj nesvrstanih zemalja (Lima), formiranje Specijalnog fonda za sirovine, pristup zemalja u razvoju tržištu kapitala u svetu, stabilizacija izvesnih prihoda, nepreferencijalni tretman zemalja u razvoju i dr. Dakle, u prvi plan su došli oni zahtevi nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju koji su od bitnog značaja za izgradnju novih međunarodnih ekonomskih odnosa u svetu. Nema sumnje, to su značajni rezultati.

4. Borba za uspostavljanje međunarodnog ekonomskog sistema prožima danas celokupne međunarodne ekonomske odnose, nezavisno od toga da li i u kojoj meri ove ili one zemlje pružaju tome otpor. Zbog toga se promene u toj oblasti nameću kao istorijska nužnost, budući da one odražavaju interese ne samo zemalja u razvoju već (u krajnjoj liniji) i interese razvijenih zemalja. U tom smislu je stimulisana i Ekonomska deklaracija, koja je usvojena na Petoj konferenciji šefova država i vlada nesvrstanih zemalja.

Ekonomsku deklaraciju Pete konferencije šefova država i vlada nesvrstanih karakteriše, pre svega, sveobuhvatnost. U njoj su, naime, detaljno nabrojani aktuelni problemi, izloženi stavovi nesvrstanih i dati pravci njihovog rešavanja. Dalja karakteristika tog dokumenta je njegova konkretnost i okrenutost budućim zadacima. U njemu se vrlo jasno kazuje šta nije urađeno i zašto, kao i šta i ko bi trebalo to da učini, bilo da je reč o odnosima između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju bilo o međusobnoj saradnji zemalja u razvoju. Najzad, u tom dokumentu je više mesta dato

[10] Ilustracije radi, nikada ranije nije u tako kratkom vremenskom razdoblju održan toliki broj konferencija posvećenih međunarodnim ekonomskim problemima, kao što je to slučaj od kraja 1973. godine.

međusobnoj solidarnosti i saradnji nesvrstanih zemalja, čime se reafirmiše politika oslanjanja na sopstvene snage, koja je već u proteklom periodu (posebno od Alžirske konferencije) dala ne male rezultate. Inače, u Ekonomskoj deklaraciji su sažeta sva dosad stečena saznanja nesvrstanih iz oblasti međunarodnih ekonomskih odnosa, kao što je dat i pogled na te odnose i na njihovu povezanost s političkim odnosima u svetu. Pri tome se pošlo od toga da su međunarodni ekonomski odnosi danas najaktuelniji problem međunarodnih odnosa u celini, jer postojeći sistem ne može da obezbedi odgovarajući razvoj zemalja u razvoju, koje čine preko 50% svetskog stanovništva. Stoga se u Ekonomskoj deklaraciji i kaže da „borba za političku i ekonomsku nezavisnost, za puni suverenitet nad prirodnim resursima i u domaćim aktivnostima, kao i borba za veće učešće zemalja u razvoju u proizvodnji i raspodeli dobara, i za fundamentalne promene u međunarodnoj podeli rada, ima najveći prioritet". Možda je ključno mesto u Ekonomskoj deklaraciji ono kojim šefovi država i vlada potvrđuju svoje stanovište da se nikakvim parcijalnim rešenjima ne mogu trajnije rešiti svetski ekonomski problemi. Ovde je, naime, reč o sledećem: (a) fundamentalno restrukturiranje svetske proizvodnje na osnovi nove međunarodne podele rada; (b) fundamentalno restrukturiranje celokupne aparature međunarodne trgovine; (c) radikalna reorganizacija postojećih međunarodnih monetarnih aranžmana; (d) obezbeđenje na trajnijoj osnovi adekvatnog transfera resursa; (e) hitno nalaženje adekvatnih solucija za problem zvaničnih dugova; (f) obezbeđivanje resursa i tehnologije za ulaganje u povećanje proizvodnje hrane; (g) pravo na slobodan izlaz na more onim zemljama koje to nemaju.

Od ne manjeg značaja je, što je isto tako istaknuto u Deklaraciji, komplementarnost privrede zemalja u razvoju, čime su otvorene široke mogućnosti za njihovu tešnju međusobnu ekonomsku saradnju. Stoga je i potrebno razviti odgovarajuće mehanizme koji će omogućiti da se, više nego dosad, iskoristi ta komplementarnost u razvoju zemalja u razvoju.

Najzad, šefovi država i vlada nesvrstanih nisu zapostavili ni značaj odnosa nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju sa razvijenim zemljama. U Deklaraciji su obaveze tih zemalja još više istaknute. Naime, „razvijeni svet ne može više izbegavati svoj deo odgovornosti pod bilo kakvim izgovorom, niti može sebi dozvoliti da ignoriše fundamentalno neodvojivu prirodu globalnog prosperiteta". Stoga se od tih zemalja i zahteva „da daju ubedljive izraze svojoj veri u princip globalne međuzavisnosti, putem usvajanja niza mera koje će jedine voditi pravoj međunarodnoj saradnji i novom ekonomskom poretku". Međutim, to nije dokument koji poziva na konfrontaciju, već na zajedničko rešavanje problema u interesu cele međunarodne zajednice. Time je pokret nesvrstanosti pokazao još jedanput svoju ulogu i značaj u izgradnji novuma miroljubivim putem. Sve to, opet, dalje jača i afirmiše politiku nesvrstanosti, i pored svih teškoća s kojima se ova politika susreće na tom putu.

5. Kao što je rečeno, borba za nove međunarodne ekonomske odnose nije ništa drugo do borba za pravedne cene sirovina, za preraspodelu svetskog društvenog proizvoda, borba za industrijalizaciju zemalja u razvoju, itd. Time se istovremeno sužava kapitalu mogućnost samoreprodukcije na starim osnovama. Organizovani nosilac toga je pokret nesvrstanosti, koji je prerastao u svojoj evoluciji u aktivnog artikulatora promena u oblasti međunarodne podele rada i postojećeg svetskog sistema reprodukcije u celini, a time i u katalizatora unutrašnjih društvenih promena. To je otvorilo nove puteve klasnoj borbi na svetskom planu. Otuda, borba za socijalizam kao svetski proces i borba za ostvarivanje ciljeva i načela pokreta nesvrstanosti čine delove jedinstvenog svetskog procesa prevazilaženja postojećeg sistema međunarodnih političkih, ekonomskih i klasnih odnosa.

Socijalizam kao svetski proces i nesvrstanost deluju, istorijski posmatrano, ne samo u istom pravcu, u pravcu progresivnih promena u svetu, već su i međusobno uslovljeni. Ta međuuslovljenost uključuje elemente identičnosti, ali i elemente različitosti. Socijalizam kao doktrina i kao praksa, koja izrasta u različitim uslovima, a time i različnim pojavnim oblicima, jedan je od snažnih podsticajnih činilaca koji deluju na evoluciju nesvrstanosti, kao što i nesvrstanost povratno deluje na socijalizam. Naime, nesvrstanost stvara povoljne uslove za slobodni društveni razvoj zemalja u razvoju, bez straha od mešanja spolja, razvoj u kome se u sve većoj meri ispoljavaju socijalistički elementi samim tim što se pokret nesvrstanosti bori za očuvanje mira u svetu, za učvršćenje nezavisnosti, za ubrzanje ekonomskog i društvenog razvoja u celini, za ravnopravnu međunarodnu saradnju, za izgradnju takvog svetskog sistema reprodukcije koji se neće zasnivati na dominaciji i eksploataciji.[11] S tim u vezi, i klasni karakter nesvrstanosti potiče iz istorijske podudarnosti ciljeva i interesa nesvrstanih zemalja na međunarodnom polju i nacionalnih interesa radničke klase u svim zemljama sveta. Mir, nezavisnost, razvoj i demokratizacija međunarodnih odnosa, kao osnovni ciljevi pokreta nesvrstanosti poklapaju se, naime, s nacionalnim interesima radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama. Uz to, i antiimperijalistički karakter borbe za nove međunarodne ekonomske odnose u skladu je, u krajnjoj konzekvenci, s interesima radničke klase širom sveta, u njenoj borbi ne samo za prevazilaženje kapitalističkih odnosa među državama i narodima veći i za ostvarivanje socijalističkih društvenih odnosa unutar svojih zemalja. Otuda borba za nove međunarodne ekonomske odnose ima i poseban istorijski značaj.[12]

---

[11] D. Vidić, *Politika i praksa međunarodnog smirivanja*, „Međunarodna politika", br. 619/1976.

[12] Vidi bliže o tome: E. Kardelj, *Istorijski koreni nesvrstavanja*, Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1975.

IV

Svet u kome živimo karakterišu duboki tehničko-tehnološki, naučni, ekonomski, socijalni, politički i kulturni preobražaji. Sve to otvara dosad neviđene mogućnosti ljudskog blagostanja, ali i mogućnosti razaranja planetarnih razmera. No, svet današnjice je i svet ogromnih kontrasta između bede i izobilja, zaostalosti i napretka: dok se u jednom delu sveta doskora razmišljalo o „postindustrijskoj civilizaciji", u drugom nailazimo na ljudske zajednice koje tek izlaze iz faze plemenske organizacije; dok jedan deo sveta kreće u osvajanje kosmosa, drugi je suočen s nepostojanjem egzistencijalnih uslova za život; jedan deo živi i razvija se u uslovima naučno-tehnološke revolucije, a drugi je tek učinio prve korake na putu nacionalne emancipacije i socijalno-ekonomske emancipacije.

I upravo zbog svih tih međusobno protivrečnih tendencija, kada se, na jednoj strani, ruši i raspada ono što je do juče bilo opšteprihvaćeno, a na drugoj je strani novum još uvek neshvaćen, iako se već probija kroz sve pore jučerašnjeg, budući da je sapet tradicionalnim načinom mišljenja, tradicionalnim pristupom problemima, nužno je da se zapitamo: šta se to danas zbiva, šta to znači, šta je uzrok tome, kakve mogu biti posledice? Ali, zar to ne pretpostavlja oslobađanje od određenih shema razmišljanja, uokvirenih u ovaj ili onaj kategorijalni sistem? U protivnom, um se ne oslobađa u svom nastojanju da osmisli upravo to što se danas događa u svetu, u samom tkivu njegovog društvenog bića, već se zatvara sužavajući misli prostor za uzlet. Usled toga i misao kaska za zbiljom[13], iako samo zbilja otkriva ne samo različite mogućnosti revolucionarnog oslobađanja, različite subjekte političkih i socijalnih revolucija, već i razlike (samim tim) u tumačenjima socijalizma. Bogatstvo i snaga, pa i akcelerirajuće tendencije revolucionarnih i progresivnih promena, zbivaju se van evropski poimanih, istorijskih, civilizacijskih i misaonih okvira, izvan ovog ili onog kategorijalnog sistema. Upravo stoga se i ne može (ili ne bi trebalo) sva složenost zbivanja u svetu ukalupiti doktrinarnim prilazima, putem kalemljenja apriornih principa na istorijski uzavrelo tle, niti se zbivanja mogu potčinjavati proklamovanom, željenom; ukoliko to odudara od stvarnog i istinitog. Ali, sve to ujedno pretpostavlja i takvo teorijsko osmišljavanje koje će odgovarati istini savremene istorije. Očigledno je da stvarnost teži misli, iako misao još uvek ne teži stvarnosti. Naravno, novo izrasta iz postojećeg (u istorijskom smislu te reči), potiskujući staro. Ali, ono ga ne odbacuje, već integriše u sebe, a time i modifikuje. Industrijska civilizacija sama po sebi (štaviše, nezavisno od toga šta želimo a šta ne) utiče na formiranje jednog načina mišljenja, jedne civilizacije. Ako za to više ne postoje pretpostavke u samom tkivu društvenog bića, rastvara se takav način života, takav način mišljenja, i rađa novi. Uostalom, naučno-tehnološka revolucija, iako

[13] Upor. K. Marks, *Beda filozofije*, „Kultura", Beograd, 1946, str. 95, 97. i 99.

sama čedo industrijske civilizacije, razara jednovremeno i vrednosti koje su joj obezbeđivale uzlet.

Savremena zbivanja, dakle, nameću potrebu za prvom marksističkom politekonomskom analizom. Pri tome ne bi trebalo prevideti ni to da se socijalizam danas razvija i na sopstvenoj društvenoj osnovi, dok se u početku razvijao samo na zatečenoj. Najzad, socijalizam je počeo da se razvija i na svim meridijanima. Budući da se uslovi međusobno razlikuju, taj proces nužno mora imati sebi primerene oblike ispoljavanja. Odatle i nesklad između čitave lepeze tendencija u praksi i njegovih teorijskih osnova. Možda to i nameće potrebu za novim pristupom socijalizmu kao svetskom procesu.

Božidar Debenjak

Samoupravni socijalizam i humanističke perspektive

„Radnik će morati jednog dana preuzeti političku vlast da bi izgradio novu organizaciju rada; moraće srušiti staru politiku ako ne želi, kao stari hrišćani koji su to zanemarivali i prezirali, izgubiti carstvo nebesko na zemlji."
Karl Marks

Reč „socijalizam", kako se danas upotrebljava u marksističkim analizama[1], označava fazu revolucionarnog preobražaja klasnog društva u besklasno. Po svojoj prirodi, ta faza je duboko humanistička, jer bitnom humanizacijom svih ljudskih (društvenih) odnosa (svođenjem svih odnosa na „samog čoveka", kako kaže mladi Marks, ali ne na čoveka u njegovoj „nekultiviranoj, nesocijalnoj pojavi, čovjek(a) u (njegovoj) slučajnoj egzistenciji, čovjek(a) kakav jest, čovjek(a) iskvaren(og) čitavom organizacijom našeg društva, koji je izgubio i prodao sama sebe, koji je predan u

[1] Izvorna Marksova formulacija jeste „prva faza komunističkog društva" *(Kritika Gotskog programa).*

vlast neljudskih odnosa i elemenata, jednom riječi, čovjek(a) koji još nije *stvarno* generičko biće"[2] priprema novu fazu razvijenog *ljudskog* društva[3], koje polazi od sopstvenih odnosa, a ne više od uzastopnog i progresivnog ukidanja elemenata starog („prethistorijskog") društva, sazrelog ljudskog društva koje je već stvorilo nove ljudske odnose kao dominirajuće, kao način života, koji je već po sebi razumljiv, „prirodan"[4].

U komunističkom pokretu izložena misao je u ovoj uopštenoj formi manje-više prihvaćena. Ali posmatrajući njene konkretizacije kroz istoriju, nailazimo na mnoštvo raznorodnih tendencija i na veoma različite oblike socijalističke prakse. S jedne strane, u više navrata je izjavljivano da je „faza izgradnje socijalizma završena" i da se prelazi na „izgradnju komunističkog društva" (a od takvih se izjava brzo i odustajalo). S druge strane, revolucionarni asketizam koji teži brzom otklanjanju „ekonomskih, etičkih, duhovnih mladeža starog društva", i njemu suprotni ekonomski realizam koji se laća gotovo isključivo izgradnje „ekonomske osnove socijalističkog društva", polazeći pri tome od uverenja o klasnoj neutralnosti tehnike i tehnologije; razbijanje Marksove sintetičke celine[5] na te dve krajnosti ili pak eklektičko spajanje te dve krajnosti, već dugo prati radnički pokret u njegovoj teoriji i praksi, dobija razne oblike, specifične u prostoru i vremenu, i karakteriše političke borbe unutar tog pokreta. S treće strane, u sistemu vlasti građanske klase aktuelnija su pitanja političkog monopola buržoazije, pa problem realizacije socijalističkog društva postaje manje-više „teorijsko" pitanje, čija se „praktična" stra-

---

[2] Marx, *Zur Judenfrage*, MEW 1, 360: „... der Mensch in seiner unkultivierten, unsozialen Erscheinung, der Mensch in seiner zufälligen Existenz, der Mensch wie er geht und steht, der Mensch, wie er durch die ganze Organisation unserer Gesellschaft verdorben, sich selbst verloren, veräußert, unter die Herrschaft unmenschlicher Verhältnisse und Elemente gegeben ist, mit einem Wort, der Mensch, der noch kein *wirkliches* Gattungswesen ist" (prevod po izdanju: *Rani radovi*, 1961, str. 62—63).

[3] „Die bürgerlichen Produktionsverhältnisse sind die letzte antagonistische Form des gesellschaftlichen Produktionsprozesses (...). Mit dieser Gesellschaftsformation schließt (...) die *Vor*geschichte der *menschlichen*, Gesellschaft" *(Vorwort Zur Kritik der Politischen Ökonomie, kurziv* — B. D.).

[4] Upor. klasičnu Marksovu formulaciju iz *Kritike Gotskog programa:* „Womit wir es hier zu tun haben, ist eine kommunistische Gesellschaft, nicht wie sie sich auf ihrer eignen Grundlage *entwickelt* hat, sondern umgekehrt, wie sie eben aus der kapitalistischen Gesellschaft *hervorgeht*, also in jeder Beziehung, ökonomisch, sittlich, geistig, noch behaftet ist mit den Muttermalen der alten Gesellschaft, aus deren Schoß sie herkommt." (MEW 19, S. 20, podvukao Marx). Reč je o „unvermeidbar(e) Mißstände" (Ibid., s. 21), koji nestaju tek kad se komunističko društvo „razvije na svojim sopstvenim osnovama".

[5] Upor. *Kritiku Gotskog programa:* „nachdem mit der allseitigen Entwicklung der Individuen auch ihre Produktivkräfte gewachsen" (u verziji 1891 „auch die Produktionskräfte gewachsen") „und alle Springquellen des genossenschaftlichen Reichtums voller fließen — erst dann kann der enge bürgerliche Rechtshorizont überschritten werden" itd. Ovaj naglasak je druga polovina Marksove sinteze.

na premešta u budućnost. S četvrte strane, praksa samoupravnog socijalističkog društva osvetljava na nov način tu problematiku.

Problemi u radničkom pokretu o kojima je reč traže od nas da posvetimo potrebnu pažnju bitnim dimenzijama socijalističkog društva, da izmenimo (teorijski uopštena) iskustva i rezultate borbe radničke klase i time obnovimo sintetičko marksističko shvatanje prelaska u novo društvo. Pri tome ne treba prezati od moguće „fragmentarnosti", koja je rezultat uopštavanja specifične prakse pojedinih delova radničkog pokreta; opasna bi bila samo ona „fragmentarnost" koja bi ostajala u okviru jedne od „strana" Marksove sinteze.

Zadatak je ovog referata da istakne neke specifične elemente koji su dobili posebno značenje upravo kroz praksu samoupravljanja.

Iz tvrdnje da revolucionarno društvo u svojoj prvoj fazi („socijalizmu", odnosno „prvoj fazi komunističkog društva") još ne polazi od „sopstvenih osnova" proizlazi zaključak da je zadatak te faze revolucionarnog preobražaja da postepeno ukida osnove starog i stvara osnove novog društva. Po tom svom osnovnom karakteru ova faza je „diktatura proletarijata". Koji su njeni zadaci? Kakav je njen politički oblik i kakva je njena socijalna karakteristika? Prema mišljenju koje je neko vreme dominiralo u komunističkom pokretu i koje se u novije vreme sve više povlači pred novim istorijskim iskustvima — a među njima jedno od vidnih mesta zauzima naše, jugoslovensko iskustvo za poslednjih tridesetak godina — zadatak je „diktature proletarijata" da sruši stari sistem vlasti, nacionalizam u privredi, školi, kulturi, moralu, javnom mnenju, da osigura dominirajuću ulogu „marksizmu-lenjinizmu kao ideologiji partije radničke klase". Interes radničke klase izražava se u svim društvenim sferama isključivo kroz „partiju radničke klase", ona preuzima političku vlast, zavodi u nacionalnoj i zadružnoj privredi striktan sistem planiranja odozgo, planski vrši raspodelu na „troškove upravljanja i odbrane", „troškove zajedničkih potreba" (zdravstvo, školstvo, nauka, kultura, sport i dr.) i platne i penzijske fondove. Čak ako taj sistem vođenja društva zanemarimo isključivo kao teorijski model — apstrahujući, dakle, od njegovih političkih realizacija i danas opštepoznatih teških deformacija i stranputica — dolazimo do zaključka da „diktatura proletarijata" uzima oblike diktature „u ime proletarijata", uz veliku opasnost da se pretvori u diktaturu „umesto proletarijata": politički subjekt, naime, tu nije sam proletarijat, već jedan njegov deo koji se pod teretom svojih funkcija sve više profesionalizuje, osamostaljujući se na taj način nasuprot proletarijatu. Osim toga, ta se diktatura približava modelu „vaspitne diktature" u kojoj, s jedne strane, postoji prosvećena manjina, a s druge, neprosvećena većina.

Ovom se modelu može prigovoriti s raznih stanovišta. Zato su svi prigovori i dobili svoju istorijsku formulaciju. Pri tome nas ne interesuju prigovori liberala koji su pod formulom „totalitarizma" poistovećivali i poistovećuju komunizam i fašizam; izlišna je

i diskusija s kauckijancima čiji je pojam demokratije isto tako čist građanski pojam.[6] Ozbiljno treba shvatiti kritike sa stanovišta političkog pluralizma, koje polaze od demokratskih iskustava građanske demokratije u svojim zemljama i od saznanja da odgovornost za demokratiju danas prelazi na radničku klasu, pošto je buržoazija već pokazala da joj demokratija u svom razvijenom obliku smeta; njihov zahtev da se socijalizam gradi na pluralitetu politički izraženih interesa ima svoju istorijsku opravdanost, kao jedna od mogućnosti stvaranja demokratije koja će biti dublja i sadržajnija od najboljega što je stvorila buržoazija u svom revolucionarnom periodu. Ali, razume se, svako od iskustava radničke klase nosi obeležje prostora i vremena, pa se zato teško može upotrebiti kao merilo za druge istorijske okolnosti.

Prigovori ovom modelu s pozicija „revolucionarne nestrpljivosti",[7] koja traži da se odmah ostvari njena vizija „direktne demokratije", imaju svoje delimično opravdanje u tome što je srž pomenutog modela stvaranje posredništva između radničke klase i ostvarivanja njenih interesa. Jednostranost ove koncepcije ispoljava se u njenom padanju iz jedne krajnosti u drugu, iz spontanizma u koncepciju revolucionarne zavere, i obrnuto. Ta dijalektika „revolucionarne nestrpljivosti" ulazi već u repertoar radničkog pokreta. Za ovu razmenu mišljenja biće zanimljivo razmotriti kakve mogućnosti humaniteta i slobode pruža samoupravno socijalističko društvo i na koji način ono realizuje onaj humanistički program koji je Marks formulirao tako nadahnutim rečima.

Posle uspešno završenog revolucionarnog rata i tri godine izgradnje novog društva — koja je započeta još u okviru tradicionalnih koncepcija socijalističkog društva — Jugoslavija je grubim napadom Informbiroa upozorena upravo na specifičnosti svog revolucionarnog iskustva: u poznatoj Rezoluciji napadnuta je njena teorija (nabrajanjem „sumnjivih marksista"), njena revolucionarna samosvest i humanizam, široki front naprednih snaga koje su se udružiile s Komunističkom partijom u borbi protiv fašizma, za socijalizam. U daljem toku se pokazalo da je revoluciju — i pored svih kompromisa koji su bili nužni za njeno golo održanje — moguće produbiti polazeći baš od tog njenog posebnog karaktera. Kao prvo, na dnevni red je ponovo došlo pitanje: šta je bitni cilj revolucije? Zbog čega se uopšte započinju socijalističke revolucije? Kritika staljinističke prakse u odnosu na radničku klasu dovela je do toga da se sistematizovalo iskustvo prvih radničkih saveta koji su nastali već 1949, tako da su radnički saveti ozakonjeni kao opšta praksa. Time je započeo snažan proces društvenog preobražaja: pokazalo se da je smisao političke pobede radničke klase upravo u promeni „organizacije rada", u promeni uloge radnika. „Radnik će morati", kaže Marks, „jednog dana preuzeti političku vlast da bi izgradio novu organizaciju rada; moraće srušiti

---

[6] Na to je, pored poznatih Lenjinovih kritika, ukazala R. Luksemburg i K. Korš.

[7] W. Harich je stvorio formulu „revolutionäre Ungeduld".

staru politiku ako ne želi, kao stari hrišćani koji su to zanemarivali i prezirali, izgubiti carstvo nebesko na zemlji"[8]. Bitni zadatak političke vlasti radničke klase jeste, dakle, negacija stare politike i priznavanje novog tipa politike, da bi se negirala stara i izgradila nova organizacija rada. Smisao je, dakle, baš u novim odnosima rada, a politička vlast je sredstvo da se uspostavi nova organizacija rada. Time je, dakle, započeo proces preobražavanja karaktera društvenog rada; proces koji karakteriše mnoštvo pokušaja, kolebanja, kompromisa i novih naleta, a koji postepeno stvara društveni i politički sistem današnje Jugoslavije. Posle prve faze, u kojoj je samoupravljanje uvedeno u materijalnoj proizvodnji, dolazi druga faza u kojoj se ono proširuje na delatnosti za zadovoljavanje zajedničkih društvenih potreba (zdravstvo, školstvo, kultura, nauka) i, napokon, na upravu i odbranu. Ali ovom se ekspanzijom proces ne završava. Rezultat svake od tih faza je, naime, samo delimičan. Samoupravljanje je stavilo pod znak pitanja zatečene načine funkcioniranja društva i stvorilo na svakom društvenom „sektoru" elemente novih odnosa; međutim, bitni odnosi između tih „sektora" još nisu postavljeni na samoupravnu bazu; tek u trećoj fazi samoupravljanje se integrira u celinu. Tek u trenutku kada se materijalni odnosi između sfera društvenog rada ne stvaraju više u odvojenoj sferi društvenog odlučivanja nego proizlaze iz radnog dogovora tih sfera, kad pitanja cirkulacije novčanih fondova, mreže puteva, zdravstvenog osiguranja ili školovanja nisu više u domenu isključivo „stručnog", „tehničkog" ili administrativnog odlučivanja, već traže demokratski dogovor svih zainteresovanih strana, to jest delegacija radnih ljudi — tek onda samoupravljanje postaje celina. To je predviđeno novim Ustavom (usvojenim 1974. godine) i nastaje kao njegova realizacija.

Nova organizacija političkih i radnih odnosa u društvu sastoji se, dakle, u tome da svi društveni materijalni programi nastaju u širokoj argumentovanoj raspravi od baze do nivoa konačnog odlučivanja, da na svim nivoima prolaze kroz ruke delegacija radnih ljudi, a aktivnost tih delegacija znači neprekidan proces sinteze partikularnih interesa i želja, društveno datih mogućnosti i izraženih potreba. Ona se sastoji, dalje, u zajedničkoj kontroli nad proizvodom rada, ne samo na njegovom putu do tržišta već i u njegovom kretanju u trgovini i novčanoj cirkulaciji. Ta faza samoupravne organizacije društva sada postaje realnost. Ona je ograničena skromnim materijalnim mogućnostima, koje sputavaju partnere u dogovaranju i smanjuju slobodu akcije. Drugu granicu predstavljaju konzervativne tendencije da i dalje uski krug „pozvanih" odlučuje i da se iskorišćava šansa koju daje složenost problematike, koja se još više komplikuje jezikom i brojkama.

Stvaranje delegatskog sistema donelo je, dakle, organizacionu mogućnost za artikulisanje mnoštva društvenih interesa; donelo je potrebu za objašnjavanjem onoga što se činilo „samo po sebi razumljivim", pa to možda zbilja jeste ili pak nije; dovelo je do

[8] Karl Marx, *Rede über den Haager Kongress*, MEW 18, 160.

koordiniranih aktivnosti svih društvenih sektora i do međusobne kontrole u odlučivanju; delegat je uvek delegat svoje baze, on nije u tom procesu nezavisan autoritet, koji bi uživao neograničeno poverenje baze, nego mora svoje odluke kao delegat dati, ili unapred ili naknadno, na verifikaciju bazi koja ga je delegirala. Time se u društvenom procesu postižu dve stvari: prvo, sprečava se osamostaljenje i odvajanje političkog reprezentanta od onih koje reprezentuje; drugo, baza ima stalni uvid u proces odlučivanja i u argumentaciju na osnovu koje se taj proces odvija; to dovodi do neprekidne aktivizacije baze, ne dozvoljava njenu pasivnost i sprečava pasivno prepuštanje odluka reprezentantima. Kao takav, delegatski sistem je u punom smislu reči „škola upravljanja" — škola za delegata i škola za bazu, nosilac novih kvaliteta u političkom životu.

U klasičnom tipu politike interesi pojedinaca i društvenih grupa moraju prvo dobiti poseban „politički" oblik da bi mogli postati društveno relevantni; moraju se formulisati kao program i zahtevi političkih partija ili njihovih struja ili frakcija, da bi u borbi i konkurenciji tih političkih struktura našli svoje mesto u celini društvenog kretanja. Proces samoupravnog dogovaranja dovodi do direktnih izražavanja bazičnih interesa pojedinaca i društvenih grupa. Zadatak je društveno-političkih organizacija da kanališu te artikulisane interese, ne dopuštajući nastajanje antagonizama ili pak obnavljanje odnosa starog društva.

Ali otkuda opasnost od obnavljanja elemenata starog društva? Tradicionalno shvatanje socijalističkog društva kao beskonfliktnog impliciralo je pretpostavku da elementi starog društva dolaze izvana i predstavljaju nekakvu zarazu koja napada zdravo telo novog društva. U skladu s tim, zadatak je diktature proletarijata bio da spreči takvo rovarenje stranih agentura i „večito jučerašnjih" elemenata. Ovaj tip tumačenja konflikta već je u više navrata podvrgnut marksističkoj kritici, koja je dokazala njegovu nedijalektičnost. Naša je marksistička teorija uvek polazila od stanovišta da je žarište konflikta u protivrečnosti samih odnosa u produkciji, da, dakle, ne dolazi izvana, nego nastaje u samoj socijalističkoj produkciji. Reč je, naime, o društvu koje se još „nije razvilo na svojoj sopstvenoj osnovi", u kome, dakle, još nije „nestala porobljavajuća podređenost individua podeli rada, a time i suprotnosti između duhovnog i telesnog rada", pa i rad još nije „postao ne samo sredstvo za život nego čak prva životna potreba". Te Marksove reči predstavljaju srž problematike socijalističkog društva prelaznog perioda.

Šta, naime, znači povezivanje „podele rada" i „suprotnosti između duhovnog i telesnog rada" u jedan sklop? Sigurno ne to da Marks, počev od *Nemačke ideologije* (u kojoj je to povezivanje prvi put eksplicirano) pa do kraja života, podvlači razliku između fizičkog radnika (blue collar) i intelektualnog radnika (white collar), nego to da je došlo do razdvajanja intelektualne i fizičke strane samog jednostavnog radnog procesa; bitni sastavni delovi ljudskog rada kao ljudskog rada (prvo postoji idejno, kao zamisao,

ono što će se posle realizovati materijalno) su u svim organizacijama rada klasnog društva, od robovlasničkog do kapitalističkog, podeljeni u dve osnovne grupe individua: grupa koja raspolaže materijalnim uslovima rada raspolaže istovremeno i njegovom duhovnom stranom, zamišlju, postavljanjem svrhe i cilja; druga grupa koja izvodi živi fizički rad izvodi tuđe materijalne programe. Veština gospodara, kaže Aristotel[9], sastoji se u tome da zna narediti ono šta rob ima da učini; u njegovo ime to može raditi i njegov upravitelj. „White collars" kao liferanti tehnoloških ideja i rešenja u modernom su društvu u očitoj zavisnosti od savremenih „gospodara" i „upravitelja", pa time i nauka i tehnologija kao takve nastaju na strani kapitala protiv rada. Društvo prelaznog perioda ukinulo je položaj „gospodara", prenoseći njegove prerogative na društvo kao celinu (u fazi nacionalizacije na državu kao reprezentanta društva), ali time još nije dokinulo ulogu „upravitelja" koja je u tesnoj vezi sa samim načinom produkcije; sve dok postoji produciranje koje traži hijerarhijsku organizaciju rada, čiji je, dakle, osnov odvojenost duhovnih i fizičkih potencija rada, postojaće i mogućnost da se „racionalnost" produkcije odvoji od neposrednih radnika kao „tehnička racionalnost", postojaće i opasnost tehnokratizma, fetišiziranja „glatkog hoda" i sl. — ukratko, stalno će biti biti potrebno da se bori protiv opasnosti da neka grupacija u ime „racionalnosti", „tehničkog uma", „savremene organizacije produkcije", „ekonomskog progresa" i sl. monopolizuje odlučivanje za neku elitu. Pritisci izvana (ekonomski i idejni) nalaze oslonac upravo u toj protivrečnosti prelaznog perioda u kojoj već postoji vlast radničke klase, dok su elementi nove organizacije rada tek u nastajanju. To i objašnjava kolebanja u razvoju zemlje, pa čak i povremeno veći uticaj tehnokratizma u javnom životu i u poslednjim godinama pooštrenu borbu protiv tehnokratizma i njegove ideologije.

Demokratija i diktatura, pa i proleterska demokratija i diktatura proletarijata, pojmovi su koje treba uzeti, razume se, u dijalektičkom jedinstvu. Građanska je demokratija uvek bila demokratija za građanstvo i diktatura građanstva. Diktatura proletarijata je „najšira demokratija", a to znači razvijanje demokratskih formi uz represiju onoga što obnavlja staro društvo, što je u našim uslovima tehnokratizam koji znači prodor, u krajnjoj konsekvenciji, kapitalističkih „ekonomskih, etičkih, duhovnih" odnosa (ako smemo upotrebiti Marksove reči iz *Kritike Gotskog programa)* i tehnobirokratizam koji teži obnavljanju arhaičkih ekonomskih, etičkih i duhovnih modela iz istorije novijeg socijalizma i tutorstva neke elite nad interesima radničke klase.

Arhaički je model odnosa između radničke klase i njene političke avangarde ličio na onu podelu društva na dva dela — na vaspitače i vaspitane — koju Marks kritikuje u 3. tezi o Fojerbahu. Vaspitavajuća elita kao takva uvek je bila u pravu i nije bilo potrebe da se ona u bilo kom smislu vaspita. Samoupravno

[9] *Politika,* 1255 b 23.

društvo ne podnosi takvu podelu; avangarda tu sama kanalizira društvenu akciju u pravcu menjanja društvenih odnosa — inicirajući promene koje moraju dati veću težinu svakom radnom čoveku, osloboditi njegovu inicijativu, čime, u stvari, svesno menja i samu sebe i klasu kojoj pripada. Avangarda koja je pokretač samoupravne socijalističke demokratije sposobna je i da ne padne u iskušenje doktrinarizma i autoritarizma.

Duboko humanistički program socijalističkog društva temelji se na demokratizaciji svakodnevnog života, na stvaranju novih „ekonomskih, etičkih, duhovnih" odnosa, novog odnosa prema čoveku, poštovanja ljudskog dostojanstva, čuvanja ljudske okoline itd. Sve se to u konkretnoj borbi u svakoj zemlji odvija u konkretnim materijalnim mogućnostima, u konkretnim materijalnim okvirima. Već 1949. godine jedan od velikih jugoslovenskih marksista formulisao je tu dilemu rečima: „Našem radnom narodu mi za sada još ne možemo dati ono što bismo želeli, ali radi se o tome da li postoji princip dati našem čoveku sve ono što je moguće, i neprestana težnja za napretkom i izgradnjom ljudske slobode. U tome je, ukratko prikazano, najdublji smisao naše privrede koja je sastavni deo naše opšte borbe".[10] Kao cilj socijalističke izgradnje ovaj autor je podvukao da to ne treba da bude „neki kasarnski, sivi socijalizam, koji uništava ljudsku individualnost, nego socijalizam koji je najviše podigao baš slobodu i ljudski razvoj".

Principi, bilo ovako generalno postavljeni bilo konkretnije, žive onoliko koliko se u praksi sprovode, koliko se ispunjavaju životom svakidašnjice. Tako ni ovi principi nisu bili samo deklarisani, nego su našli put u život. Konkretna borba ovog istorijskog trenutka je borba za utvrđivanje socijalističkog puta razvoja, za učvršćivanje socijalističkog vrednosnog sistema, borba za stvaranje trajne demokratske kulture političkog života koja će biti sopstveni osnov više faze, komunističkog društva u užem smislu. I pored svih do sada postignutih rezultata, pred nama su još ogromni zadaci. Neki od njih dolaze na red sada: na primer, preobražaj tehnologije, da bi se u načinu proizvodnje sasekli koreni tehnokratizma. To nije zadatak samo jedne zemlje, već zadatak svetskog proletarijata i njegove inteligencije, a samim tim i tehničke inteligencije. Pred tim zadatkom stiču se putevi socijalizma. A taj zadatak na nov način aktualizira i ideju samoupravljanja i podstiče na to da ona bude sinteza revolucionarne borbe proletera svih zemalja.

---

[10] Boris Kidrič, Razgovor s talijanskim socijalistima 5. novembra 1949, *Zbrana dela*, IV, Ljubljana, 1976, str. 72.

CENA 15.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

11
1976

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović", Beograd St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XIX 1976 Broj 11

Međunarodna tribina: „Socijalizam u savremenom svetu“*

Dušan Popović

Marksizam — celovita spoznaja istorijskog kretanja

Obaveštavajući vas o osnivanju Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu" istakli smo osnovne ciljeve i karakter te institucije.

Pošli smo od činjenice da socijalizam kao svetski proces nezadrživo raste i da se na svetskoistorijskoj pozornici probija raznovrsnim oblicima i putevima. U takvim uslovima porastao je značaj zajedničkih teorijskih rasprava marksističkih i drugih progresivnih mislilaca i boraca za napredak koji deluju u različnim socijalno-istorijskim okolnostima. Smisao te saradnje je da doprinese upoznavanju, boljem razumevanju i kritičkom teorijskom suočavanju one misli koja izražava različitu oslobodilačku, demokratsku i revolucionarnu praksu i različite teorijske tradicije i pravce unutar marksizma i socijalističke misli uopšte, a time i da podstiče stvaralački razvoj teorije progresivnog, demokratskog i socijalističkog preobražaja savremenog sveta. Zbog toga će Međunarodna tribina „Socijalizam u svetu" nastojati da okupi marksističke i druge socijalističke teoretičare, kao i borce za progres iz raznih zemalja, pokreta i razne orijentacije radi zajedničke razmene misli.

---

* I u ovom, kao i u prethodnom, broju časopisa objavljujemo tekstove sa okruglog stola Međunarodne tribine „Socijalizam u savremenom svetu", održanog od 27. septembra do 2. oktobra 1976. godine u Cavtatu. U ta dva broja štampano je više od polovine saopštenja stranih i domaćih autora, a od učesnika u usmenoj raspravi uvršten je samo jedan broj Jugoslovena, i to onih koji nisu podneli pismena saopštenja, dok izlaganja stranih učesnika nismo bili u mogućnosti da objavimo pošto još nisu stigli da ih autorizuju.

S obzirom na sve to i na ograničeni prostor u časopisu, redakcija „Socijalizma" žali što nije bila u stanju da sva saopštenja i izlaganja u samoj raspravi uvrsti u časopis. Utoliko više što ovaj međunarodni skup predstavnika marksističke, socijalističke i progresivne društvene misli uopšte smatra vrlo korisnim i uspelim, bez obzira na

Pokušaću da tu našu nameru i nastojanje stavim u širi društveno-politički i teorijski kontekst, i time objasnim kakvi su naši pogledi na aktuelni smisao i značaj međunarodnih teorijskih komunikacija marksista i svih ostalih socijalističkih mislilaca.

I

U istoriji marksizma i međunarodnog radničkog pokreta, međunarodne teorijske komunikacije bile su svagda značajne. No bilo je perioda kada ih je sam razvoj radničkog pokreta činio posebno značajnim.

Uvereni smo da je danas jedan od tih istorijskih perioda koji najraznovrsnije oblike susretanja, dijaloga i uzajamnog uticaja marksističke i uopšte socijalističke misli čini izuzetno potrebnim i važnim.

Ta potreba i važnost proizlaze iz vrlo izrazitog prodora i jačanja ideje i prakse socijalizma u svetu poslednjih decenija, upravo iz razvijanja i jačanja socijalizma kao svetskog procesa.

Kada ističemo tezu o socijalizmu kao svetskom procesu, onda pre svega mislimo na ova bitna uzajamno povezana kretanja, uslovljena istorijskom praksom koja se razvija u savremenom svetu:

reč je o razvoju socijalističkih društava, odnosno o izgradnji socijalizma u zemljama u kojima je oborena buržoaska vlast, izvršena nacionalizacija sredstava za proizvodnju, ustanovljena državna ili društvena svojina, uspostavljen neki oblik diktature proletarijata i otvoren proces svestranog socijalističkog preobražaja društva;

reč je o intenzivnom razvoju pretpostavki, činilaca, pa i oblikâ socijalističkog preobražaja u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama Zapadne Evrope, i to zahvaljujući sazrevanju unutrašnjih protivrečnosti razvijenog kapitalizma, stepenu razvijenosti i širini borbe radničke klase i radnih masa za doslednu demokratizaciju društvenih odnosa, kao i odgovarajućoj strategiji radničkih organizacija; i

reč je o jačanju i razvijanju socijalističkih sadržaja antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije narodâ.

Svako od ta tri povezana kretanja i njihovo preplitanje jesu u pravom smislu ona istorijska praksa koja teži teorijskom osmišljenju, ona istorijska praksa kojoj je revolucionarna teorija nužna da bi se mogla potpuno razviti. Danas se nalazimo u istorijskom periodu kada, kako je to Marks govorio, „nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti ka misli".

---

postojanje teorijskih i idejno-političkih razlika u shvatanjima socijalizma kao svetskog procesa. Uostalom, osnovni cilj Međunarodne tribine „Socijalizam u svetu", čiji je suorganizator — pored jugoslovenskih časopisa „Aktuelna pitanja socijalizma" i „Marksizam u svetu" — i časopis „ Socijalizam", i jeste u tome da bude instrument razmene mišljenja među stvaraocima na polju socijalističke teorije i prakse u savremenom svetu.

Redakcija „Socijalizma" obaveštava, međutim, čitaoce da će sav materijal sa okruglog stola Međunarodne tribine „Socijalizam u savremenom svetu" biti objavljen u posebnoj knjizi.

Dosadašnji razvoj socijalističkih društvava, značajni rezultati, ali i problemi i protivrečnosti toga razvoja iziskuju da ta društva smelije krenu ka razvijenim oblicima socijalizma koji, pre svega, treba da obezbede šire i stvarnije učešće radničke klase i radnih ljudi u donošenju odluka na svim stepenima društvene organizacije i, uopšte, življi, snažniji razvoj socijalističke demokratije i humanizma. Ti imperativi prakse postavljaju teoriji mnoštvo novih pitanja.

Aktuelnost socijalizma u razvijenim kapitalističkim zemljama Zapadne Evrope i, a, posebno, iskustva klasnih borbi poslednjih nekoliko godina vrše stalan pritisak na marksističku teoriju, tražeći, s jedne strane, ponovno ispitivanje nekih ranijih odgovora na osnovna pitanja strategije borbe za socijalizam i demokratiju, a, s druge strane, postavljajući i nova pitanja koja tek čekaju odgovor.

Značajna su i brojna, takođe, ona pitanja koja mogući i zbiljski razvoj socijalizma u zemljama u razvoju postavljaju progresivnoj misli i socijalističkoj teoriji danas. Javlja se autentična progresivna društvena misao,. plodno sučeljena s evropskim marksističkim nasleđem ili utemeljena u njemu, koja nastoji da izrazi i teorijski osvetli osobene puteve stvaranja novih društvenih odnosa u tim zemljama. Dalja afirmacija te socijalističke teorije, uz savlađivanje bilo doktrinerstva bilo elemenata tradicionalizma, čiji koreni ponekad nisu samo u inertnosti teorijskog mišljenja, važan je uslov kretanja tih društava ka socijalizmu putevima različnim od onih koje poznajemo u slučaju evropskih društava.

Kada smo na početku istakli da danas živimo i radimo u razdoblju u kome teorijske komunikacije boraca za socijalizam postaju izuzetno značajne, onda smo imali, pre svega, na umu one izvore interesa za teoriju koji danas postoje u samoj istorijskoj praksi i već brojna teorijska strujanja i dostignuća na raznim stranama koja rezultiraju iz tih interesa u toku poslednje decenije.

Iz rečenog proizlazi da važnost međunarodnih teorijskih komunikacija daleko nadmašuje neki uskonaučan, pogotovu akademski interes.

U pitanju je sama istorijska praksa.

Ako smo saglasni u tome, moramo sebi postaviti pitanje smisla i domašaja međunarodnih teorijskih komunikacija.

II

(1) Istorijsko iskustvo je višestruko potvrdilo da se socijalističke revolucije i, uopšte, oslobodilačka borba radnih masa mogu uspešno razvijati jedino ako su u potpunoj saglasnosti s konkretnoistorijskim uslovima i osobenostima zemlje o kojoj je reč. Revolucije su moguće samo kao autentična, stvaralačka dela radničke klase i radnih ljudi pojedinih naroda; one se ne mogu uvoziti i izvoziti, poklanjati i oduzimati.

Teorija koja osmišljava i vodi borbu za društveni progres mora biti, zbog toga, teorijsko uopštavanje vlastite prakse. I to je potvrdilo istorijsko iskustvo, a to su isticali i klasici marksizma.

Želeo bih da s tim u vezi podsetim na to da je Generalno veće Prve internacionale na sednici 9. marta 1869. jednoglasno usvojilo jedan Marksov tekst u kome između ostalog stoji:

„Imajući u vidu činjenicu da se delovi radničke klase u svakoj zemlji i radnička klasa u raznim zemljama nalaze u sadašnjem času na različitim stupnjevima razvoja, neizbežno se razlikuju i njihova teorijska mišljenja koja odražavaju stvarni pokret.

Generalno veće zbog toga nije nadležno da vrši kritičko razmatranje programa Saveza. Nije naše da sa ,da ili ne' odlučimo da li je taj program odgovarajući izraz proleterskog pokreta. Za nas je jedino važno da znamo ne sadrži li on nešto što je suprotno opštoj težnji našeg udruženja, tj. potpunom oslobođenju radničke klase".

Ta bitna utemeljenost preobražavalačke prakse i njoj odgovarajuće teorije u konkretnoistorijskoj situaciji svake zemlje, ta nacionalna uslovljenost svake revolucionarne teorije i prakse ne isključuje, već, naprotiv, podrazumeva, odnosno iziskuje teorijske podsticaje i uticaje koji proizlaze iz revolucionarnih iskustava u ostalim zemljama.

Svako zatvaranje revolucije u sebe samu, svaka nacionalna ograničenost u tom pogledu vodi i dogmatizovanju teorijske društvene misli, a to može samo štetiti budućem njenom razvoju, a isto tako ukupnom jačanju snaga socijalizma i društvenog progresa u svetu.

Početkom 1846. godine Marks i Engels daju inicijativu za osnivanje mreže komunističkih dopisnih komiteta. S tim u vezi Marks poziva Prudona da pristupi organizovanju dopisnih komiteta čiji je cilj „uspostavljanje povezanosti njemačkih socijalista s francuskim i engleskim socijalistima, obavještavanje stranaca o socijalističkim pokretima koji će se razviti u Njemačkoj, te obavještavanje Nijemaca u Njemačkoj o napredovanju socijalizma u Francuskoj i Engleskoj. Na takav će se način otkriti razlike u mišljenjima i doći će do razmjene misli i nepristrasne kritike. To je onaj korak što ga socijalni pokret mora napraviti u svojoj *literarnoj* formi izražavanja da bi se oslobodio *nacionalne* ograničenosti. A u trenutku akcije zacijelo je za svakoga korisno da o stanju stvari u inozemstvu bude obaviješten jednako dobro kao o stanju stvari u vlastitoj zemlji".

Kada o ovome govorimo, nikako ne mislimo na preuzimanje, na kopiranje tuđih rešenja konkretnih pitanja i problema. Svaki istinski koreniti društveni preobražaj, koji ruši stari i izgrađuje novi svet, sam nalazi rešenja za pitanja koja mu njegov tok postavlja. Podsticaji i uticaji o kojima govorimo imaju drugojačiji karakter i funkciju. Kako svi ti koreniti društveni preobražaji, uključujući i narodne, antiimperijalističke revolucije, rešavaju u osnovi isti istorijski zadatak, iskustva svih tih borbi, i pozitivna i negativna, relevantna su za sve. Pri tome je, međutim, neophodno

potrebno da tim iskustvima svaki napredni pokret pristupa potpuno samostalno, slobodno, kritički i, razume se, s težnjom da shvati i uvaži one istorijske, društveno-ekonomske, političke, kulturne i druge okolnosti u kojima su ta iskustva nastala kao i one njihove dimenzije koje imaju i opštiji značaj. Jedino takav prilaz iskustvima drugih stvara uslove i za kritiku sopstvenog iskustva, doprinoseći obogaćivanju vlastitih saznanja, razvijanju teorijske socijalističke misli uopšte, a isto tako međusobnom dubljem razumevanju i solidarnosti ravnopravnih boraca za novo društvo i za novi tip međunarodnih odnosa.

U tome, pre svega, leži smisao i domašaj međunarodnih teorijskih komunikacija.

(2) Mi jugoslovenski komunisti smatramo da jedino marksizam može dokraja pružiti istinsko saznanje istorijskog kretanja u celini i u svakoj pojedinoj zemlji, i teorijski formulisati iskustva revolucionarnih pokreta; to je teorija koja otkriva ne samo suštinu onoga što jeste, što postoji, nego i mogućnosti, puteve i snage revolucionarnog menjanja postojećeg, teorija koja, kako sam njen osnivač kaže, „u pozitivno razumevanje postojećeg stanja unosi ujedno i razumevanje njegove negacije, njegove nužne propasti", koja „svaki nastali oblik shvata u toku kretanja, dakle i u njegovoj prolaznoj strani", pa se ni prema čemu ne odnosi sa strahopoštovanjem" i „u svojoj suštini je kritička i revolucionarna".

Ovakvu univerzalnost marksizma ističemo na osnovu iskustva naše revolucionarne prakse, ali i iskustava savremenog sveta, kako ih mi vidimo. Istorija dvadesetog veka se zbiva u znaku potvrde i sprovođenja u život misli Marksa, Engelsa i Lenjina.

Pri tome bih naglasio dve stvari.

Prvo — istorija poslednjih decenija je pokazala i neprestano dalje pokazuje da pojedine antiimperijalističke revolucije narodâ potvrđuju osnovna marksistička shvatanja istorijskog razvoja.

Drugo — marksizam nije dogma. Marksova je misao samo teorijsko oruđe koje služi tome da bismo mogli analizirati konkretnoistorijske situacije u kojima živimo. Znanje revolucionarnog delovanja može pružiti jedino to delovanje sâmo, praksa milionskih revolucionarnih masa.

Lenjin je pisao: „Mi ne pretendujemo na to da Marks ili marksisti poznaju put ka socijalizmu u svoj njegovoj konkretnosti. To je besmislica. Mi poznajemo pravac tog puta i znamo kakve klasne snage njime vode, a konkretno, praktički to će pokazati samo iskustvo miliona kada se oni late posla".

Svi mi koji smo, na ovaj ili onaj način, upućeni na Marksovo teorijsko oruđe utoliko ćemo se njime lakše i adekvatnije koristiti i dalje ga razvijati ukoliko budemo više o tome razmenjivali mišljenja, sporili se i slagali, razvijali teorijske rasprave ovakve i slične vrste. Program Saveza komunista Jugoslavije završava se rečima: „Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije!"

Poseban značaj imaju rasprave koje filozofske osnove marksizma, Marksovu kritiku političke ekonomije i njegovo učenje o klasnoj borbi razmatraju sa stanovišta savremenih iskustava.

U tome je takođe smisao i domašaj teorijskih komunikacija između marksista i svih revolucionarnih boraca.

(3) Već smo naglasili da se socijalizam danas razvija kao svetskoistorijski proces. U isto vreme poslednjih decenija jača internacionalizacija kapitala i daje neka bitna obeležja savremenom imperijalizmu i kolonijalizmu. Sve to objektivno upućuje svesne samostalne subjekte progresa, radničke partije i antiimperijalističke pokrete narodâ jedne na druge i zahteva jačanje njihovih teorijskih komunikacija.

Smisao tako motivisanih teorijskih komunikacija pre svega je u otkrivanju međunarodnih vidova borbe za slobodu radnog čoveka i narodâ i mogućnosti jačanja snaga socijalizma u svetskim okvirima. U analizi tih pitanja, marksistička teorija je u zaostajanju za istorijskim zbivanjima.

(4) Postoje znatne ideološko-političke razlike između pokreta i mislilaca koji se danas bore za socijalizam, a protiv imperijalizma. Na žalost, dugo vreme nije bilo prave rasprave među marksistima, među naučnim i teorijskim radnicima iz komunističkih, socijalističkih, socijaldemokratskih i drugih progresivnih partija i pokreta. Bilo je dosta jednostranih osuda, isključivosti u stavovima, etiketiranja, prećutkivanja i omalovažavanja socijalističke prakse drugih itd.

Naše je čvrsto uverenje da otvorene teorijske rasprave marksističkih i svih drugih boraca za socijalizam i društveni progres mogu značajno pomoći u premošćavanju raznih predrasuda, uskogrudosti, jednostranosti i sl. i bitno doprineti razvijanju svih oblika ravnopravne saradnje socijalističkih snaga.

Besplodnim neprincipijelnim političkim konfrontacijama i optuživanjima treba suprotstaviti zalaganje koje će težiti i omogućiti da se razviju šire principijelne teorijske diskusije o otvorenim pitanjima borbe za demokratiju, socijalizam i društveni progres uopšte.

III

Jugoslovenska socijalistička višenacionalna zajednica sastavni je deo i izraz socijalističkih kretanja u svetu. I povezivanje naše zajednice sa svim progresivnim snagama u današnjem svetu, razvijanje sposobnosti da saznajemo puteve i tokove jačanja socijalizma itd. — to je pitanje od egzistencijalnog značaja za postojanje i razvoj Jugoslavije kao socijalističke, samoupravne i nesvrstane zemlje. Tu su i koreni našeg internacionalizma, naše solidarnosti sa socijalističkim, oslobodilačkim i demokratskim snagama u svetu i duboke naše zainteresovanosti za svestranu ravnopravnu saradnju sa njima.

Zato socijalistička Jugoslavija nema pretenzija da svoja iskustva nameće drugima. Naša sposobnost da afirmišemo sopstvena iskustva u zavisnosti je i od toga koliko ćemo biti kadri da proničemo u ukupnost progresivnih kretanja u svetu, u iskustva drugih pokreta i njihove teorijske postavke, čak i u ona iskustva koja se probijaju iz praktičnih borbi a još nisu teorijski formulisana. Sva ta teorijska uopštavanja, koja se neprestano proveravaju u društvenoj praksi i oko kojih se vodi stalna idejna borba, u stvari i sačinjavaju savremeni marksizam u razvoju.

Socijalistička Jugoslavija, sticajem istorijskih okolnosti, usled svog višenacionalnog karaktera, razlika u stepenu razvijenosti materijalnih uslova u kojima su njene nacije i narodnosti počele svoj socijalistički razvoj, kao i usled drugih razloga, više je nego mnoge druge zemlje svet u malome sa svojim protivrečnostima. Zato naša iskustva u borbi za savladavanje zaostalosti svake vrste, za jačanje društvene pozicije i uloge radnih slojeva, iskustva u rešavanju nacionalnog pitanja, u borbi za socijalističko samoupravljanje i još poneka iskustva mogu biti od interesa i za neke druge zemlje i društvene snage koje idu putevima socijalističkog razvoja.

U toj svetlosti, smatramo da naša praksa u jačanju socijalističkog samoupravljanja, nacionalne ravnopravnosti i nesvrstane politike, a isto tako da naša naučna i teorijska aktivnost, kao jedan od unutrašnjih faktora razvoja te prakse, znače i doprinos sagledavanju suštinskih pitanja savremene borbe za socijalizam i društveni progres uopšte.

Naše rasprave o problemima s kojima smo se u vlastitoj praksi suočili, rešenja i odgovori na dileme s kojima smo se u svome razvoju susretali, a na koje nailaze i drugi progresivni pokreti i, posebno, saznanja do kojih smo došli u sadašnjoj etapi razvitka, omogućuju nam i nalažu da ravnopravno učestvujemo u rasvetljavanju pitanja kao što su: borba za progres, demokratiju i socijalizam, za uvažavanje različnih puteva u socijalizam i oblikâ socijalističkog i demokratskog preobražaja; razvoj socijalističke demokratije i nacionalnih odnosa; savremena kriza kapitalizma i strategija socijalističkih snaga u razvijenim zemljama; antiimperijalističke narodne revolucije kao oblik u kojem se ostvaruje društveni preobražaj i kretanje ka socijalizmu; politika nesvrstanosti kao faktor progresivnog menjanja međunarodnih odnosa; principi i praksa internacionalizma u savremenim istorijskim uslovima itd.

Osnovali smo Međunarodnu tribinu „Socijalizam u svetu" zato da bi se na njoj svake godine okupljali marksisti i, uopšte, progresivni mislioci iz celog sveta radi razmene iskustava i teorijskih saznanja. To je sastavni deo politike Saveza komunista Jugoslavije.

Ovo je drug Josip Broz Tito više puta isticao, a takođe i u jednoj nedavnoj prilici, kada je rekao:

„Objektivni uslovi savremenog razvoja i specifičnosti pojedinih zemalja nametnuli su traženje različitih odgovora na suštinska i praktična pitanja borbe za progres na unutrašnjem planu i u

svjetskim razmjerama ... Stvaralačka rasprava o svemu tome, koja, razumije se, mora isključivati etiketiranje i napade, jedan je od neophodnih uslova za prevazilaženje svega što smeta razvitku radničkog pokreta i predstavlja doprinos razvoju socijalističke misli i prakse.

Rukovodeći se time, jugoslovenski komunisti uvijek su kritički preispitivali i vlastitu praksu i iskustva drugih i tako izgrađivali socijalističke samoupravne odnose u svojoj zemlji."

Jurij Krasin (Moskva)

Problemi strategije jedinstva socijalističkih i demokratskih snaga u savremenom revolucionarnom procesu

Jedinstvo revolucionarnih i demokratskih snaga je jedan od osnovnih principa marksističke politike, koji direktno proističe iz učenja K. Marksa o svetskoistorijskoj ulozi radničke klase, kao oslobodioca društva od kapitalističke eksploatacije i stvaraoca komunističkog poretka. Vršeći tu misiju, radnička klasa izražava osnovne interese svih trudbenika. Eto zbog čega tokom razvoja klasne borbe i nagomilavanja političkog iskustva od strane masa, sitnoburžoaski i poluproleterski slojevi, raznovrsne opštedemokratske struje teže radničkoj klasi, zbijaju se oko nje kao hegemona opštenarodne borbe protiv eksploatatorskog poretka, protiv socijalnog ugnjetavanja i socijalne nepravde.

Već u *Manifestu komunističke partije* osnivači marksizma su jasno formulisali dva fundamentalna zahteva politike jedinstva. Prvo, komunisti svuda podržavaju svaki revolucionarni pokret usmeren protiv postojećeg poretka, svuda postižu ujedinjavanje i

sporazum među demokratskim partijama svih zemalja. Drugo, komunisti dosledno brane političku i idejnu samostalnost proleterske partije, kao garanciju revolucionarnog karaktera borbe za osnovne interese radničke klase, trudbenika.

Takav stav i ti zahtevi prolaze kao crvena nit kroz svu istoriju marksizma i revolucionarnog radničkog pokreta. Proučavanje te istorije zahtevalo bi mnogo mesta i vremena. Zato ćemo se ograničiti da pomenemo savez radničke klase i seljaštva, hegemoniju proletarijata u ruskoj revoluciji, taktiku jedinstvenog fronta koju je prihvatio III kongres Kominterne, VII kongres Kominterne, antifašističku borbu u godinama drugog svetskog rata, kurs komunističkog pokreta za široko jedinstvo demokratskih antiimperijalističkih snaga u posleratnom periodu. Strategija širokog jedinstva levih demokratskih snaga na taj način nije nova. Ona je organski povezana s celokupnim sadržajem marksizma-lenjinizma, sa suštinom revolucionarnog radničkog pokreta.

U isti mah, u svakoj istorijskoj etapi principi te strategije se pojavljuju u svojoj osobitoj konkretnoj formi, koja odražava promene u društvenom razvitku, u sastavu i razmeštaju socijalno-političkih snaga, u društvenoj svesti klasa i socijalnih slojeva. Svaka etapa ima svoje specifične probleme, nagomilava svoje specifično iskustvo primene i razvitka opštih principa strategije jedinstva socijalističkih i demokratskih snaga. Takvi problemi i takvo iskustvo postoje i danas. Njih rađa društvena praksa savremenosti. Da bi se teorijski osmislili, neophodno je obratiti se na neke odlike razvitka savremenog kapitalizma, na njihov uticaj na strukturu, položaj i ponašanje socijalno-klasnih snaga buržoaskog društva.

Sadašnju etapu kapitalizma karakteriše visok stepen razvitka državnomonopolističkih odnosa i formi regulisanja ekonomike i socijalnog života. S jedne strane, to je reakcija kapitalističkog sistema na naučno-tehničku revoluciju. S druge strane, to je posledica prilagođavanja kapitalizma promenjenim prilikama u svetu, promeni međusobnih odnosa svetskih snaga u korist socijalizma i revolucionarnog pokreta. Reformističke iluzije o tome da je kapitalizam, navodno, na tom putu uspeo ako ne da savlada a ono da, u najmanju ruku, smanji napregnutost svojstvenih mu protivrečnosti prilično su se brzo raspršile. Oštra kriza koju proživljava kapitalistički sistem pokazala je da se te protivrečnosti danas reprodukuju na proširenoj osnovi.

Pre svega, jasno se obelodanilo da tradicionalne protivrečnosti kapitalizma, povezane s problemima zaposlenosti, skupoće, materijalnim nedaćama i lišavanjima masa, nikako nisu iščezle. One i dalje postoje i čak se zaoštravaju praktično u svim zemljama kapitalističkog sveta. A što je glavno, u uslovima naučno-tehničke revolucije kapitalizam se sukobio sa novim, za njega nerazrešivim protivrečnostima. Naučno-tehnička revolucija skopčana je s oslobađanjem živog rada od materijalne proizvodnje, s pojavom novog tipa radnika proizvodnje, sposobnog za stvaralačku delatnost, s proširenjem sfere duhovne proizvodnje i potrošnje. Protivrečnosti koje izrastaju iz nesposobnosti kapitalizma da reši probleme is-

krsle na tom području pogađaju i radničku klasu i druge slojeve stanovništva, ogromnu većinu naroda. Državnomonopolističko regulisanje, pošto se vrši u interesu vladajuće elite, takođe zaoštrava protivrečnost među monopolističkim kapitalom i širokim slojevima naroda.

Kako tradicionalne, tako se i nove protivrečnosti kapitalizma odražavaju na položaju i pozicijama radničke klase, srednjih slojeva grada i sela, inteligencije. Objektivno se stvara istovetnost interesa najrazličnijih socijalno-klasnih snaga u borbi protiv sistema državnomonopolističke vladavine.

Sistem proizvodnih odnosa savremenog kapitalizma je takav da zbližava položaj različnih klasa i socijalnih slojeva koje ugnjetava krupni kapital. Ekonomski odnosi svakog datog društva — isticao je F. Engels — ispoljavaju se, pre svega, kao *interesi* (K. Marks i F. Engels, *Sočinenija,* tom 18, str. 271). Prema tome, crte istovetnosti u pozicijama različnih slojeva naroda u odnosu na državnomonopolistički sistem, služe kao objektivna baza istovetnosti njihovih interesa. Ta istovetnost dolazi do izraza pre svega u svojoj negativnoj usmerenosti u vidu sve jače poplave antimonopolističkih raspoloženja i postupaka. Bio bi, međutim, površan zaključak smatrati da se na toj osnovi može pojaviti samo šareni „kartel onih koji su protiv".

U sadašnjem stadiju kapitalizma, kada je s gledišta materijalnih preduslova on sazreo i prezreo za prelaz u socijalizam, sve jasnije se otkriva da je zadovoljenje gorućih potreba klasa i socijalnih grupa podjarmljenih od strane državnomonopolističkog sistema — povezano sa socijalističkom perspektivom. Svi pokušaji da se nađe korporativno rešenje van te perspektive u najboljem su slučaju palijativi, integrisani u buržoaskoreformističku strategiju prilagođavanja, usmerenu na očuvanje kapitalizma kao sve izoštrenijeg sistema ugnjetavanja većine naroda od strane uske državnomonopolističke kaste, koja oličava vladavinu krupnog kapitala.

Razvitku pozitivnog sadržaja istovetnosti interesa radničke klase i drugih slojeva naroda doprinosi istorijska praksa socijalizma, koja na delu, a ne samo teorijski, dokazuje da društveni progres od kapitalizma može ići jednim putem — putem nastajanja nove civilizacije, zasnovane na socijalističkim principima. To iskustvo utiče na društvenu svest i političke programe svih socijalnih snaga buržoaskog društva, potpomažući porast socijalističkih težnji i među onim socijalnim grupama koje ranije nisu pokazivale sposobnost da izađu iz okvira buržoaskih stereotipnih mišljenja i ponašanja.

Naravno, u datoj etapi se negativan antimonopolistički sadržaj zajedničkih interesa socijalnih snaga koje su opozicione kapitalizmu shvata potpunije nego pozitivni socijalistički sadržaj. Ta okolnost stvara dodatne teškoće u obezbeđenju jedinstva demokratskih i socijalističkih snaga, čini naročito odgovornim snage koje izražavaju interese revolucionarnog radničkog pokreta i koje najpotpunije uviđaju potrebu borbe za socijalizam.

Opšti zaključak koji se nameće iz analize razvoja ekonomike, socijalne strukture i političke realnosti savremenog kapitalizma sastoji se u sledećem: opaža se postojana tendencija ka proširenju sastava socijalnih snaga koje se bore ili su sposobne da se bore za socijalizam. Očevidno, to znatno razmiče granice mogućnosti strategije jedinstva antimonopolističkih snaga. Pitanje realizacije tih mogućnosti je jedno od kardinalnih pitanja savremene revolucionarne politike, koje zauzima centralno mesto u teorijskoj i praktičnoj delatnosti komunističkih partija. Na rešavanje tog pitanja bila je usmerena platforma jedinstvenih akcija antiimperijalističkih snaga, koju je razradilo i predložilo međunarodno savetovanje komunističkih i radničkih partija 1969. godine. To pitanje je dalje razvijeno u dokumentima Berlinske konferencije komunističkih i radničkih partija Evrope. Njeni učesnici su se izjasnili „za konstruktivan dijalog sa svim demokratskim snagama uz potpuno očuvanje samobitnosti i samostalnosti svih tih snaga da se postigne plodna saradnja u borbi za mir, bezbednost i socijalni progres".

Praksa poslednjih godina pokazuje da su za pretvaranje sve širih mogućnosti jedinstva socijalističkih i demokratskih snaga u stvarnost potrebni i velika želja i veliki napori. Da bi se ocenile razmere tih napora, ukazaćemo na neke objektivne teškoće na putu ka jedinstvu.

Proširenje sastava socijalnih snaga koje se suprotstavljaju državnomonopolističkom sistemu dovelo je do povećanja heterogenosti realnih i potencijalnih saveznika radničke klase. U antimonopolističkoj borbi danas učestvuju različni slojevi seoske i gradske sitne buržoazije, inteligencije, inženjersko-tehnički radnici, studenti, službenici, različite kategorije radnika iz sfere usluga, neki slojevi srednje buržoazije. Zbliženje njihovih pozicija i interesa ne uklanja bitne razlike mesta koje ti slojevi, grupe i međuslojevi zauzimaju u sistemu socijalno-ekonomskih odnosa, razlika, povezanih s njihovom genezom, odlikama socijalne psihologije, vaspitanjem, ideološkim predrasudama itd. Istovetnost osnovnih interesa pred licem krupnog kapitala ne ukljanja socijalne barijere koje ih razdvajaju, i to, nesumnjivo, stvara teškoće u uzajamnim odnosima, zahteva za svaki posebni slučaj izgrađivanje vlastitih načina i oblika socijalno-klasnog jedinstva, koji vode računa o odlikama svakog sloja.

Navedene razlike istupaju i na političkom nivou uzajamnih odnosa partija i organizacija, koje predstavljaju interese raznovrsnih socijalnih snaga. Na tom nivou iskrsavaju i dodatni problemi, povezani sa specifičnim za svaku zemlju međusobnim odnosom političkih snaga, sa relativnim stepenom uticaja partija, tradicijama njihovih uzajamnih odnosa, uključujući i prirodu uzajamnih odnosa lidera.

Čak i najpribližnija evidencija tih razlika omogućuje da se shvati da se efikasna strategija jedinstva antimonopolističkih snaga ne može orijentisati na neku homogenu koaliciju klasa, socijalnih slojeva i političkih partija koje učestvuju u savremenom revolucionarnom procesu. Jedinstvo socijalističkih i demokratskih sna-

ga u savremenom kapitalističkom društvu — to je izvanredno složen i dinamičan sistem raznolikih po oblicima i stepenu trajnosti klasičnih i političkih saveza koji se formiraju oko radničke klase i njene revolucionarne avangarde. To se jedinstvo može ispoljavati i u zajedničkim akcijama, dugim ili kratkotrajnim, stihijskim ili unapred usaglašenim, i u uzajamnoj podršci saveznika koji se bori za svoja prava, i u opštim akcijama u parlamentu ili lokalnim organima vlasti, i u sporazumima o ovim ili onim pitanjima, i u razradi političke platforme jedinstvenih akcija za duži ili kraći period.

Kako put ka jedinstvu, tako se i samo jedinstvo antimonopolističkih snaga ostvaruje kroz protivrečnosti i borbu, jer je to jedinstvo saveznika koji su, iako povezani istovetnošću nekih osnovnih interesa, ipak raznoliki u socijalnom, političkom, ideološkom pogledu. Saradnja među njima skopčana je s ideološkim sporovima, a dosta često i s političkim razmimoilaženjima; ona zahteva stalne napore za savlađivanje protivrečnosti, usaglašavanje pozicija na osnovu jedinstva, i pored ideoloških razlika, koje se, po pravilu, ispoljavaju i u različnim gledištima na ova ili ona politička pitanja.

Iskustvo Narodnog jedinstva u čileanskoj revoluciji očigledno je pokazalo karakter takvog „nespokojnog jedinstva". Značaj pozitivnih i negativnih strana tog iskustva, uzetih u celini, sastoji se, po našem mišljenju, prvo, u tome što je savremena praksa potvrdila mogućnost širokog jedinstva revolucionarnih i demokratskih snaga, i pored veoma značajnog dijapazona razlika među njima, i drugo, u tome što je otkrivena puna mera istorijske odgovornosti partije radničke klase i njenih saveznika za očuvanje i učvršćenje jedinstva kao jedne od presudnih garancija pobedonosnog ishoda borbe.

Uzajamni odnosi socijalističkih i demokratskih snaga u portugalskoj revoluciji, pozitivno iskustvo saradnje komunista sa socijalistima i drugim demokratskim partijama u nizu kapitalističkih zemalja daju veoma bogat materijal za duboko osmišljavanje složenih problema, koji se danas pojavljuju pred strategijom jedinstva.

Jedan od najvažnijih među njima, kako nam se čini, jeste problem dinamičnosti same politike jedinstva, koja je pozvana da najpotpunije izrazi dinamizam socijalno-političkog razvoja u savremenoj eposi, visoki tempo pregrupisavanja socijalno-klasnih snaga u revolucionarnom procesu. U širokoj koaliciji antimonopolističkih snaga učestvuju kako progresivne snage radničke klase, sposobne da već danas vode borbu na glavnim granicama socijalističke revolucije, tako i one snage čije socijalno iskustvo još ne dopušta da one napuste okvire neposrednih, realno vidljivih ciljeva borbe.

Prvi zadatak koji se u vezi s tim pojavljuje sastoji se u tome da se pronađe optimalna varijanta političkog programa jedinstva. Jedna krajnost koja vreba na tom putu je uključivanje u program maksimalističkih ciljeva, koji u datoj etapi nisu prihvatljivi za ve-

ćinu učesnika antimonopolističkog pokreta. Posledica te krajnosti je izolacija revolucionarne avangarde od masovnih socijalno-političkih snaga. Druga krajnost je uključivanje u program samo takvih minimalnih zahteva koji su prihvatljivi za sve učesnike borbe, ali ne sadrže perspektivu kretanja napred, ka socijalističkim ciljevima, koji izražavaju osnovne interese ogromne većine naroda, ali koje ta većina zasad još nije shvatila. Posledica slične krajnosti je spuštanje na reformističke pozicije pomirenja sa sistemom državnomonopolističkog kapitalizma.

Drugi zadatak se svodi na to da odrazi u strategiji jedinstva smenu etapa borbe. Masovne snage revolucionarnog pokreta školuju se na vlastitom iskustvu, počinju da shvataju sve progresivnije zadatke borbe. Promene te vrste ogledaju se u političkim programima i ponašanju različnih partija i organizacija, povezanih s masovnim snagama. Stoga platforma jedinstvenih akcija, koja je do juče pravilno vodila računa o stanju antimonopolističkog pokreta, koja je bila optimalna, danas može da bude nedovoljna. Nova etapa borbe, socijalno i političko iskustvo koje su mase nagomilale — zahtevaju i novu, progresivniju platformu jedinstva akcija. Drugim rečima, efikasna strategija jedinstva socijalističkih i demokratskih snaga, s jedne strane, mora tačno odražavati realno stanje stvari, sadašnji razmeštaj socijalno-političkih snaga, a, s druge strane, mora imati na umu tendenciju pregrupisavanja tih snaga, sadržati u sebi preduslove prelaza na sledeću etapu borbe.

Revolucionarna strategija jedinstva je strategija eskalacije zadataka klasne borbe u etapama prema tome koliko te zadatke savlađuje masovni pokret, većina radničke klase i njenih socijalističkih i demokratskih saveznika.

Razrada i sprovođenje u život takve realistične i u isto vreme perspektivne strategije klasnih i političkih saveza, sa svom oštrinom pokreću pitanje o mestu i ulozi revolucionarne avangarde radničke klase među drugim socijalističkim i demokratskim snagama. Upravo ta avangarda, koju predstavljaju komunisti, najpotpunije i najdoslednije izražava revolucionarnu socijalističku tendenciju radničkog pokreta, ona je nosilac socijalističke perspektive savremenog revolucionarnog procesa. U okviru širokog jedinstva socijalističkih i demokratskih snaga, gde se suprotstavljaju raznovrsne idejno-političke struje, među njima i konzervativno-reformističke, komunisti brane progresivnu, socijalističku usmerenost antimonopolističkog pokreta.

U takvoj situaciji odstupanje komunista od svojih ideoloških i političkih principa navodno radi jedinstva, rastvaranje revolucionarne avangarde u antimonopolističkoj koaliciji ne samo što bi oslabili njene socijalističke tendencije nego bi je oslabili u borbi za posredne demokratske ciljeve, jer bi doprineli premoći konzervativnijih i reformističkih snaga u koaliciji, koje su spremne za sporazumaštvo s kapitalističkim sistemom i s državnomonopolističkom elitom koja ga predstavlja. Boreći se za avangardne pozicije u savezu socijalističkih i demokratskih snaga, komunisti se tim

samim bore za učvršćenje tog saveza, za njegov razvitak u najprogresivnijem pravcu.

Borba revolucionarne avangarde radničke klase za napredne pozicije u okviru širokog jedinstva antimonopolističkih snaga ne krnji interese drugih učesnika saveza. Komunisti su ne jednom isticali da oni poštuju samostalnost svojih saveznika i da se zalažu za najdemokratskije metode uzajamnih odnosa s partnerima u jedinstvu. Svoju avangardnu ulogu komunisti ne nameću i ne stiču je na račun saveznika, nego je pribavljaju praktičnim delima, samopožrtvovanom borbom za interese trudbenika. V. I. Lenjin je isticao da avangardna uloga komuniste nikako nije nešto što je apriorno svojstveno. „Malo je", pisao je on, „nazvati se 'avangardom', naprednim odredom, treba i delati tako da svi ostali odredi vide i budu primorani da priznaju da mi idemo napred" (*Celokupna dela*, tom 6, str. 83—84). U savremenim uslovima osvajanje avangardne uloge u revolucionarnom pokretu neodvojivo je od konstruktivnog rada na zbijanju socijalističkih i demokratskih snaga, učvršćivanju njihovog jedinstva u opštoj borbi za socijalni progres.

Strategija jedinstva ima i svoje međunarodne parametre. To je pitanje o savezu revolucionarnih i demokratskih snaga u onoj fundamentalnoj preorijentaciji sistema međunarodnih odnosa koja je počela u savremenom svetu. Trajni mir i miroljubiva koegzistencija, bezbednost i saradnja naroda, stvaranje povoljnih međunarodnih uslova za socijalni progres, — takvi su najvažniji kriteriji te preorijentacije. Upravo je u toj oblasti jedinstvo socijalističkih i demokratskih snaga dalo najvidljivije rezultate. Program mira, koji su istakle socijalističke zemlje, postao je platforma širokog saveza miroljubivih i progresivnih snaga, saveza koji, sa svoje strane, služi kao pokretač ostvarivanja tog programa.

Plodovi strategije jedinstva na svetskoj areni stvaraju povoljnu klimu i za zbijanje saveza socijalističkih i demokratskih snaga u nacionalnim razmerama. To su, u suštini, dva vida jedne politike koja izražava goruće potrebe savremene etape društvenog razvoja.

Lelio Basso (Rim)

Socijalistički sadržaj antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije u našoj epohi

Marks je nedvosmisleno ukazao na to da je kapitalizmu — da bi i dalje živeo — potrebno da se stalno širi i razvija, da neprekidno uvećava proizvodne snage kojima raspolaže i da svoj uticaj vrši na sve širem prostoru, sve do ovladavanja svetskim tržištem.

Takav razvoj i takva ekspanzija kreću se, očevidno, u dva pravca: intenzivnom i ekstenzivnom. Intenzivan razvoj kapitalizma ostvaruje se u centralnim zonama gde je kapitalizam već postigao čvrstu i centralizovanu strukturu i odakle zatim polaze ekstenzivne tendencije. On se odlikuje snažnim tehnološkim razvitkom, veoma visokim stepenom razvoja sredstava za proizvodnju, sve većom koncentracijom, svođenjem većine stanovništva na najamnog radnika (iako ne na radnike, ali ipak sa statusom najamnog radnika), a u širem smislu na radnika zavisnog od podvrgavanja celokupnog društvenog života, na svim poljima, odnosima kapitalističkog tipa itd. (čak je i radnik koji nije u najamnom odnosu, prema tome, formalno nezavisan, u stvari, barem u većini slučajeva, zavisan od nekog kapitalističkog preduzeća). Ekstenzivan raz-

voj podstiče, međutim, kapitalizam da sopstvene granice sve više proširuje prema geografskim zonama ili sektorima koji još nisu kapitalistički (trgovina, selo, kolonijalni svet), uvodeći u njima kapitalističke odnose i izazivajući posvuda poremećaje i neravnomernosti koji daju bogate plodove profita vladajućem imperijalizmu, prouzrokujući istovremeno fenomen nerazvijenosti u sve rasprostranjenijoj sferi kapitalizma. Roza Luksemburg je na poseban način svoju pažnju posvetila tom vidu kapitalističkog razvoja. Premda se njena ekonomska motivacija može podvrgnuti kritici, ta je analiza izuzetno prodorna i zastrašujući aktuelna. Jer danas smo već svesni činjenice da su razvijenost i nerazvijenost dva lica istovetnog fenomena, da rastući razvoj imperijalističkih zemalja neizbežno prati nerazvijenost prostranih geografskih područja u skladu s tzv. procesom „u makazama". Sve nam to omogućuje da izučavamo — u interesu ciljeva socijalističke revolucije — ova dva, inače toliko različita, lica jednog te istog fenomena: ekonomske razvijenosti — nerazvijenosti.

Naime, upravo Marksu pripada zasluga što je revoluciju uklopio u istorijske procese, što je nije pretvorio u rezultat čisto subjektivnog ljudskog htenja, već ju je prikazao kao rezultat objektivnih procesa, koji se razvijaju mimo volje nas revolucionera.

Ti procesi, kao što je poznato, prouzrokuju određene protivrečnosti, a upravo one u određenom momentu čine da izbije i revolucionarna kriza. Marksiste, zacelo, ne treba podsećati — premda je to korisno i u interesu kontinuiteta našeg rezonovanja — da se osnovna protivrečnost kapitalističkog društva, kojom je uslovljen revolucionaran proces, ne sastoji u antagonizmu između kapitalista i proletera, već proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje. Jedino tada kada proizvodni odnosi budu sprečavali dalji rast proizvodnih snaga, istorija će definitivno osuditi kapitalističko društvo. Ali, pored te suštinske protivrečnosti, postoje još i protivrečnosti druge prirode, od kojih poseban značaj dobijaju one koje održavaju kapitalističke i prekapitalističke odnose proizvodnje.

Pošto je revolucija svojstvena procesu razvoja i uslovljena određenim protivrečnostima, biće oportuno da sagledamo kako se razvijaju jedne, a kako druge. Otuda, prvo zapažanje koje proizlazi iz navedenog sastoji se u tome da su protivrečnosti različite prirode u dvema zonama različitog stepena razvijenosti. Naime, ona zona koju nazivamo „centralnom" (Sjedinjene Američke Države, kapitalistički industrijalizovana Evropa i Japan) i ona koju nazivamo „perifernom" (takozvani treći svet).

U centru kapitalizma nalazi se upravo akcentirana osnovna protivrečnost koja se progresivno zaoštrava. Ona se rađa iz činjenice da je kapitalizam, kao što smo videli, osuđen sve više i više na razvoj proizvodnih snaga, koje svojim rastom primaju kolektivan i društveni karakter, pa otuda teže stvaranju socijalističkih proizvodnih odnosa kao noseće strukture. Nasuprot tome, odnosi kapitalističke proizvodnje u stvari su privatistički odnosi, čiji se cilj sastoji u ostvarivanju privatnog profita. Stoga u izvesnom momentu postaju prepreka, ako već ne kočnica, daljem razvoju

proizvodnih snaga. Na taj se način stvara stanje ozbiljne neravnomernosti, zaoštrene prenapregnutosti, koja se može pretvoriti u revolucionarnu krizu. Naravno, pre pojave revolucionarne krize biće, nesumnjivo, privremenih rešenja, povremenih kompromisa, nestabilnih ravnoteža koje mogu trajati duže ili kraće. Međutim, pored navedenih pojava, suštinska protivrečnost i dalje ostaje, čak se zaoštrava, i rije kao krtica podzemni prolaz koji vodi u jednu drugu ozbiljnu krizu, koja će u izvesnom momentu biti revolucionarna kriza, određena da razbije okvir postojećih proizvodnih odnosa.

Tu suštinsku protivrečnost Marks predstavlja u različnim aspektima, ali se ona uvek iznova svodi na činjenicu da se kapitalizam ne može osloboditi zahteva za stalnim razvojem proizvodnih snaga, što znači i proizvodnih mogućnosti. Istovremeno, kapitalistička priroda proizvodnih odnosa podređuje ekspanziju proizvodnje zahtevima profita (otuda i solventnosti kupca) i stoga deluje kao sila kočenja. Da bi i dalje živeo, kapitalizam mora da se stalno i u isto vreme služi kočnicom i menjačem brzine. U toj protivrečnosti upravo i jeste koren ekonomskih kriza, imperijalističkih ratova i svih neravnomernosti kapitalističkog društva. Jedini način za ponovno uspostavljanje ravnoteže sastoji se u oslobađanju proizvodnih snaga od sila kočenja kojima se služi privatni kapital. Jedino u društvu u kome se proizvodnja ne razvija na bazi privatnog profita već zajedničkih potreba, današnja protivrečnost biće uklonjena. Ali u tu svrhu neophodno je da društvenom karakteru proizvodnih snaga odgovara socijalistički karakter proizvodnih odnosa. Kao što vidimo, ta, Marksova revolucionarna pretpostavka u društvu razvijenog kapitalizma u stvari je hipoteza zasnovana na objektivnim procesima, koji zahtevaju potom da u njima svesno učestvuje radnička klasa kao revolucionarna snaga kako bi samom procesu nametnula pravilan ishod. Navedena podudarnost objektivnih procesa i subjektivnog učešća proletarijata (drugim rečima, klasne borbe) ostvaruje se stoga što kapitalističko društvo razvijajući sopstvene protivrečnosti razvija ujedno i antagonističku svest klase proletarijata. Otuda uporedno sazrevanje dva procesa, objektivnog i subjektivnog, prema Marksu, uslovljava i revoluciju.

Kao što svi možemo konstatovati, ta se Marksova shema nije ostvarila u razvijenom kapitalističkom svetu, budući da sazrevanje objektivnih uslovljenosti nije naišlo na isto tako revolucionarno sazrevanje klasne svesti. Doduše, i sam Marks je već tada konstatovao taj raskorak na primeru Engleske, koja je u vreme Prve internacionale predstavljala glavnu metropolu kapitalizma. Engleska, pisao je Marks, poseduje sve materijalne uslove za revoluciju, ali joj nedostaju oni subjektivni. On je njihovo pomanjkanje pripisivao uzrocima i razlozima suštinski psihološkim, odnosno osobinama samog engleskog naroda. Takvo se objašnjenje moglo prezentovati u vreme kada se fenomen pojavio samo u jednoj jedinoj zemlji — Engleskoj. Danas međutim, kada je kapitalistički razvoj znatno napredovao na evropskom Zapadu, u Sjedinjenim

Američkim Državama i u Japanu, i kada su ove zemlje daleko od revolucije, radnička klasa ili podržava buržoaske partije, kao u Sjedinjenim Američkim Državama, ili podržava radničke partije, kao što su to socijaldemokratske, koje učestvuju u pojedinim vladama da bi uspešnije podržavale kapitalistički sistem.

Danas, stoga, treba da potražimo mogućnost drugačijeg objašnjenja. Pri tome je jasno da se ne možemo zadržavati na tako banalnom objašnjenju kao što je izdaja vođa, upravo kao ni na toliko rasprostranjenoj teoriji o radničkoj aristokratiji, pogotovu na shvatanju da većina radnika kapitalističkog sveta predstavlja nekakvu aristokratiju. Već godinama ja podržavam jedno drukčije objašnjenje, koje je izmaklo pažnji Marksovoj makar što je zasnovano na potpuno marksističkim osnovama.

Iz navedenog proizlazi da se moramo vratiti koncepciji, upravo marksističkoj, o kapitalističkom društvu kao „totalitetu", kao društvenoj formaciji koja poseduje sopstvenu unutarnju povezanost, uz nastojanje da u „istorijskom bloku" uskladi — prema Gramšijevim rečima — strukturu i nadgradnju, društvene odnose i ideologije, institucije i modele življenja. „Ukoliko u razvijenom buržoaskom sistemu svaki ekonomski odnos pretpostavlja jedan drugi u ekonomsko-buržoaskom obliku, svaki postavljeni element ujedno predstavlja i pretpostavku šta je karakteristično, — kako kaže Marks u *Grundrisse*, svakom buržoaskom sistemu. I sam ovaj organski sistem kao totalitet ima svoje pretpostavke, a njegov razvoj u totalitetu sastoji se baš u tome da samom sebi podvrgne sve elemente društva, ili da iz njega izvuče one delove koji mu još nedostaju. Na taj način on istorijski postaje totalitet. Nastajanje takvog totaliteta predstavlja jedan momenat njegovog procesa, njegovog razvoja". A upravo se u okviru sistema ili kapitalističke „društvene formacije" treba da smesti i delovanje proizvodnih odnosa, koji — kao što kaže Marks u *Kapitalu* — večno iskazuju tendenciju reprodukovanja samih sebe, da bi se iskazali „prirodnim" čak i samom radniku, odnosno da bi se konačno i samom radniku zamaglila vizija i mistifikovala svest.

Ako, dakle, proizvodne snage u svom razvoju deluju u revolucionarnoj funkciji, odnosno u razbijanju postojećeg sistema, kapitalistički odnosi proizvodnje ne samo što se svode na to da podnose udarce već deluju i u suprotnom pravcu, reprodukovanjem samih sebe i stvaranjem uslova za takvu reprodukciju kao što je mistifikacija radničke svesti. U sistemu totaliteta, koji po samom svom određenju mora izražavati povezanost između sveukupnosti i delova, mistifikovana svest je neophodan element. Prema tome, u toku kapitalističkog razvoja se ne stvara tendencija jednosmernog razvoja: razvoj proizvodnih snaga u društvenom smislu, zaoštravanje protivrečnosti, razvoj revolucionarne klasne svesti. Istovremeno se razvija i akcija u suprotnom pravcu koja se ogleda u stalnom podređivanju i prilagođavanju delova kapitalističkoj povezanosti sistema, dakle i mistifikaciji svesti, snaženju kapitalističkog odnosa, stvaranju institucija i formiranju ideologija koje će odgovarati potrebama pojedinih faza takvog

razvoja. „Svaki oblik proizvodnje stvara svoje sopstvene pravne odnose, sopstvenu formu vladavine itd. Rudimentarnost i uopštenost ogledaju se upravo u činjenici da se stvari koje su organski povezane slučajno stavljaju u međusoban odnos" — to su reči iz *Kritike političke ekonomije*. Otuda, ako princip totaliteta, odnosno neophodnost unutarnje povezanosti sistema, potpuno uspe u svom delovanju na mistifikovanju radničke svesti, dobićemo oblik vladavine inspirisan principima buržoaske demokratije; ako u tome ne uspe, kompenzatorskim delovanjem sistema obezbediće se rađanje oblikâ diktatorskih i totalitarnih vladavina.

Općenito, mistifikacija je uspela gotovo svuda u kapitalistički razvijenom svetu, i tako se posvuda ostvarilo integrisanje radničke klase. Stoga je u jednoj interpretaciji koja u apsolutnom smislu odgovara Marksovom učenju sadržano i objašnjenje fenomena koji Marks nije uspeo da objasni na primeru Engleske svog vremena.

Međutim, i pored toga što on sam sebi nije mogao to da objasni u ovoj formi, Marks je ipak pronašao adekvatan odgovor, pomeranjem početka revolucije na periferiju kapitalizma.

Poznato je da se prema Marksu autentični socijalizam može stvoriti jedino iz faze veoma razvijenog kapitalizma, kada se unutar tog istog društva postave solidni temelji budućeg društva. A to podrazumeva: proces širokog podruštvljavanja proizvodnje (odnosno kolektivne ili javne kapitale, mnogobrojne mase radnika, svetsko tržište, vrlo visok nivo proizvodnje itd.), upravljanje procesom proizvodnje koje će biti posebno povereno nauci i tehnici, odnosno isto tako društvenim fenomenima, regulaciona intervencija javnih vlasti, visok stepen obrazovanja i zrelosti radničke klase itd. Stoga je Marks uvek i sanjao da bi socijalizam mogao da izbori svoju pobedu tek kada zada smrtni udarac u srce kapitalizma, odnosno kada pobedi u Engleskoj. On je, isto tako, smatrao da, ako se kraj revolucije mora nalaziti u srcu kapitalizma, njen se početak mora razvijati na periferiji, gde kapitalizam nije još ni imao vremena da se solidno smesti, i stoga oživotvori jedan dovršeni sistem, u kome još nije mogao istorijski da postane totalitet. Marks ne samo što je izložio teoriju uopšte nego ju je podupro konkretnim slučajevima. On je smatrao da se engleski kapitalizam može savladati irskom revolucijom. Pošto je u to vreme Irska još bila jedna od pretkapitalističkih država, očekivao je da radničku revoluciju u Nemačkoj prati jedan obnovljeni „seljački rat", pa je svoju pažnju, nakon 1860, usredsredio na Rusiju, kao mogućno žarište revolucije u Evropi. Po mom mišljenju, trebalo bi da se u takvoj marksističkoj prizmi istražuje socijalistički značaj antikolonijalne i antiimperijalističke revolucije naše epohe, odnosno revolucije na periferiji kapitalizma.

Podsetimo se sada na ono što smo rekli u početku. Kapitalizam poseduje prirodnu tendenciju ka stvaranju jednog svetskog tržišta, odnosno ka rasprostiranju svoje vlasti nad celokupnom ekonomskom aktivnošću, bilo gde i bilo kako se razvijala, kako bi obezbedio sve veći profit i pothranjivao proces akumulacije. U

tom je smislu njegov ekstenzivni razvoj uslov intenzivnog razvoja, i to u meri u kojoj je ovaj poslednji svojevremeno bio uslov prvog, zato što, zahvaljujući upravo njemu, kapitalizam u metropolama stiče vladajuću ulogu na svetskom tržištu i stvara stanje zavisnosti. Ali, uz uslov da kapitalizam napreduje u osvajanju novih područja, prva protivrečnost koju on prouzrokuje nije unutarnja protivrečnost kapitalizma, već je spoljnog karaktera. Reč je o onoj protivrečnosti kojom se kapitalizam suprotstavlja nekapitalističkom svetu, kapitalistički odnosi proizvodnje svetu prekapitalističke proizvodnje, seljaku, zanatliji, proleteru — s kojima kapitalizam uspostavlja kontakt na svojoj periferiji, gde počinje da razgranjava svoje korenje. Poznato nam je da tamo gde stigne, kapitalizam poremeti ne samo postojeće proizvodne odnose već i čitav sklop društveno-kulturnih ravnoteža, izazivajući samim tim niz reakcija koje mogu oživotvoriti revolucionarne potrese, koji, međutim, uopšte više izražavaju negiranje, ili odbijanje promene nastalih situacija, izazvanih neravnomernosti nego pozitivno ideološko i političko opredeljenje. Otpor prekapitalističkih slojeva, prevrati koji prate već više od jednog veka kapitalističko prodiranje u svet rađaju se upravo iz navedenih protivrečnosti, karakterističnih za periferiju kapitalizma.

Pa ipak, zemlje smeštene na periferiji kapitalizma — mada se još nalaze u fazi prekapitalističke ekonomike — već su na izvestan način uključene u svetsko kapitalističko tržište. U meri u kojoj su novi kapitalistički odnosi počeli da se uvode unutar starog društva, vladajućim protivrečnostima spoljnog karaktera koje suprotstavljaju stari svet novom, pridružuju se i s njima isprepliću i druge protivrečnosti svojstvene kapitalizmu. Stvaraju se prvi nukleusi radnika, intelektualni slojevi koji su asimilirali iskustva razvijenih zemalja i oni postaju izraz pomenutih internih protivrečnosti kapitalizmu. Ponašanje tih društvenih slojeva nije, međutim, uvek pravolinijsko, već je ono, naprotiv, veoma otežano, baš stoga što su uvučeni u jednu stvarnost koja je istovremeno kapitalistička i prekapitalistička, pored internih kapitalističkih odnosa, kao i onih koji se odnose na zavisnost od kapitalizma spolja. Na taj način se radnici koje eksploatiše kapitalizam mogu, štaviše, smatrati privilegovanim nasuprot seljacima, ili, što je još gore, masi istrgnutoj iz svoje sredine, koja u prelaznom društvu čini znatan deo stanovništva koji se iščupao iz starih odnosa i starih ravnoteža, ali se još nije uključio u nove odnose i u nove ravnoteže. Time intelektualni slojevi mogu biti podstaknuti na revolt protiv imperijalističkog izrabljivanja koje ih lišava funkcije „leadershipa", ali takav sistem mogu posmatrati i kao model i s njim sklapati savezništvo. Otuda se sama buržoazija može sasvim uključiti u odnose zavisnosti od imperijalističkog kapitala, ali može isto tako i gajiti težnje ka autonomnoj ulozi, kojom će posebno obezbediti da joj se ne oduzima jedan deo profita u korist metropole.

Izvan tih složenih odnosa koje ovde ne možemo razmatrati jer se razlikuju od zemlje do zemlje — ipak se u odnosima peri-

ferija — centar postepeno uobličava opšta protivrečnost: protivrečnost koja se ogleda u činjenici da je odnos periferija — centar, globalno posmatrano, odnos zavisnosti i, prema tome, dominacije što implicira izuzetno teške posledice. Naime, kapitalizam, koji se iz sedišta metropola rasprostire ka novim područjima, ka kolonijalnim i polukolonijalnim (danas, bolje rečeno, neokolonijalnim) zemljama, ne ograničava se na poremećaj starih stanja i starih ravnoteža, već stvara situaciju koja blokira mogućnosti razvoja zavisne zemlje. To se vrši ne samo pljačkanjem rudnih ili poljoprivrednih bogatstava već i samim tim što danas krupne multinacionalne kompanije, koje su upravo glavni izvoznici kapitalizma u zemlje „trećeg sveta", uspevaju da, putem tržišnih mehanizama, a takođe i političkih i društvenih savezništava s lokalnim reakcionarnim snagama, nametnu zavisnoj zemlji ekonomska rešenja, da bi sprečili njihovo autonomno i svesno planiranje (jer su glavni centri odlučivanja koji upravljaju njihovom ekonomikom van zemlje, odnosno u kapitalističkim metropolama) i da bi delimično prisvajali proizvedeni višak vrednosti (niske nadnice, izvoz profita, neravnopravna razmena, visoke kamatne stope i „royality" itd.). U perifernoj zemlji se gomilaju — kako je Marks pisao o Irskoj — štete koje nanosi kapitalizam kao i štete usled nedovoljnog razvoja kapitalizma. Danas bismo, međutim, mogli reći da su u pitanju štete nanete nerazvijenošću. Jer periferna zemlja — upravo zbog toga što je uključena u svetsko kapitalističko tržište — ostaje i dalje podređena razvijenijem kapitalizmu, pri čemu joj se sprečava da stvara sopstveni autonomni mehanizam razvoja i osuđena je na spiralu nerazvijenosti. A sve to — kao što sam već naglasio u početku — nije ništa drugo do naličje, i to neodvojivog razvoja koji se odigrava u imperijalističkim zemljama.

Sa tom protivrečnošću postepeno su srasle sve protivrečnosti koje izaziva nova situacija i svi heterogeni everzivni podsticaji koje ona izaziva: pritisak seljaka za sprovođenje agrarne reforme, sitnih buržuja za osvajanje odgovornih i vladajućih pozicija, ili, jednostavnije rečeno, za sopstveno široko društveno unapređenje, radnika protiv životnih i radnih uslova i, bar u ponekom slučaju, pritisak takozvane nacionalne buržoazije koja ne uspeva da zaključi povoljan kompromis s imperijalizmom. Pošto u svakom od navedenih stavova postoje različite nijanse, akcenti, tonovi, utoliko pre što svaka od navedenih klasa nije jedinstvenog karaktera, proizlazi da se samo jednim zajedničkim nazivnikom mogu sjediniti svi ti heterogeni podsticaji u borbi protiv imperijalizma, shvaćenog u njegovoj stvarnoj ulozi uzročnika nerazvijenosti.

Bilo bi prilično teško da se svim tim revolucionarnim pritiscima neposredno prida socijalistički karakter: pa i same ruske seljačke mase — koje su svojom podrškom omogućile pobedan ishod boljševičke revolucije — borile su se za zemlju i protiv vekovnog ugnjetavanja, ali se zaista nisu rukovodile lenjinističkom shemom o savezništvu radnika i seljaka, a još su manje mislile da se bore za socijalističko društvo koje je uskoro izvršilo kolektivi-

zaciju zemlje. Isto tako, ni pariske mase kada su zauzele Bastilju, srušile monarhiju i podržale teror, nisu zacelo time nameravale da uspostave *Code civil*. Protesti masa, koji se često izražavaju u navedenim prevratima, nisu toliko usmereni ka stvaranju jednog novog društvenog poretka — o kojem bi mase mogle i da nemaju nikakvu konkretnu predodžbu, koliko da se odstrane ili isprave zloupotrebe i postojeći sistem učini izdržljivim. Ponekad se u njima budi samo negativno, destruktivno raspoloženje; drugi put imaju specifične i ograničene ciljeve, na primer, zemlja seljacima ili opšte pravo glasa za srednje slojeve građanstva.

Revolucionarne elite u pojedinim zemljama uzimaju na sebe zadatak da koordiniraju različite snage u borbi protiv imperijalizma. One revoluciji daju svoje ideološko obeležje koje, generalno uzeto, oscilira između socijalizma i nacionalizma. Više od želje za jednakošću, u socijalizmu je naglašena želja za ostvarenjem brzog ekonomskog razvoja, koji — što se još od vremena sovjetske revolucije opravdano smatra — uspešnije može ostvariti jedna nerazvijena zemlja u uslovima socijalističke strukture koja se izvukla iz mreže kapitalističkih odnosa, nego u zavisnoj kapitalističkoj strukturi. Što se tiče nacionalnog elementa, on takođe izražava revolt protiv imperijalizma, koji teži da sve zemlje pretvori, zapravo, u zaleđe za svoje profite, iz kojeg će uzimati sirovine, radnu snagu i potrošače. Da bi postigle takav rezultat, a posebno da bi sve stanovništvo pretvorile u potrošače američkih proizvoda, krupne multinacionalne kompanije, uz pomoć pojedinih vlada, rade veoma suptilno na uništavanju nacionalnih kultura i uvođenju američkih modela. Jer potrošač žvakaće *chewing-gume* ili kokakole za kapitalizam predstavlja model klijenta. Takav proces koji teži da svaki narod izgubi svoj sopstveni nacionalni identitet čini integralan i neophodan deo ekstenzivnog razvoja kapitalizma. Reakcija nacionalističkog karaktera poseduje, prema tome, svoju objektivnu bazu u postojećoj protivrečnosti. Otuda bismo obmanu koja potiče iz ovog toliko složenog stanja mogli definisati kao „nacionalnu ideologiju razvoja", u kojoj su socijalizam i marksizam naročito prisutni u vidu svoje antiimperijalističke funkcije i ideje o planiranju i o autonomnoj i svesnoj izgradnji sopstvene budućnosti.

Progres moderne tehnike u tom procesu ima značajnu ulogu, pa je i u tom smislu istinita Marksova tvrdnja da sâm kapitalizam stvara sredstva za sopstveni kraj. U centru preobražaja jednog tradicionalnog društva, barem u delimično moderno i industrijalizovano, ne nalazi se samo poremećaj starih ravnoteža, čupanje širokih masa iz njihovog uobičajenog načina života i njihovo oslobođenje od kontrola i kočnica društva, koje su tradicionalno bile važeće u patrijarhalnim društvima a u novim uslovima više ne funkcionišu; nego se, isto tako, nalazi duboki preobražaj mentaliteta koji je u tradicionalnim društvima usmeren naročito ka prošlosti, poštovanju starijih, kultu prema mrtvima, čuvanju starih običaja itd. U industrijskim društvima, međutim, tehnika stavlja na raspolaganje čoveku sredstva neophodna za menjanje, pobolj-

šanje i potpuno novu izgradnju, usmeravajući prema tome i njegov mentalitet ne više ka poštovanju prošlosti, već ka izgradnji budućnosti, otvarajući time mogućnost za prodiranje revolucionarne i detronizirajuće propagande. Kada moderna tehnika stigne i u sela, izazivajući istovetna pomeranja, samim tim se otvara put za masovnu ideologiju razvoja, koji prema uslovljenostima i opredeljenjima rukovodeće elite naglašava jedan ili drugi akcenat, ili pak, jednostavno, stvara mešavinu njenih komponenata. Ponekad će biti potrebno da čekamo i nekoliko decenija da bismo stekli nedvosmislenu predodžbu o onome što u stvari predstavlja dominantan značaj revolucije. Jer o određenoj epohi promena ne može se suditi po onome što se o njoj govori ili čak i veruje, već na osnovu onoga što ona predstavlja u samoj stvarnosti.

U toku razvoja jedne revolucije ispoljavaće se i jačati njena prava obeležja i njene unutarnje protivrečnosti, kao i one između pojedinih društvenih slojeva koji su u njoj učestvovali, ili pak između različnih opredeljenja koja će se pojavljivati u svakoj novoj etapi, a između kojih će biti potrebno izvršiti izbor. Ideologija je lažna obloga društvenih napregnutosti, a nema dejstvo vezivnog cementa heterogenih pozicija, jer je ne nalazimo pred zamahom revolucionarne borbe, već pred sasvim određenim političkim, društvenim i ekonomskim opredeljenjima. U skladu s prevagom jedne ili druge grupe, jednog ili drugog opredeljenja, moći će da se menja i lice revolucije. Za razliku, dakle, od razvijenih zemalja, u kojima je socijalističko rešenje osnovne protivrečnosti objektivno sazrelo, u perifernim zemljama, zbog nedovoljne zrelosti proizvodnih snaga, socijalističko rešenje još nije sazrelo ni u objektivnim pretpostavkama ni u svesti masa. Nasuprot tome, dok kapitalistički razvoj ublažava, kao što smo videli, antagonističku funkciju masa, odnosno subjektivan faktor revolucije, nerazvijenost perifernih zemalja javlja se u takvim uslovima da čini sve nepodnošljivijim položaj masa, pa stoga ima i revolucionarno dejstvo. Utoliko više što su ekonomsko-društvene strukture i institucije sve slabije, a društvo u svojoj celovitosti nema unutarnju povezanost i sposobnost integrisanja koju inače poseduje razvijeni kapitalizam.

Postoji, međutim, dvostruki aspekt socijalističkog sadržaja antiimperijalističke revolucije naše epohe: objektivan i subjektivan. Objektivan aspekt se ogleda u činjenici da jedna antiimperijalistička revolucija — da bi izborila sopstvenoj zemlji ekonomsku nezavisnost i mogućnost autonomnog razvoja — treba silom da se izvuče iz mreže svetskog kapitalističkog tržišta. Međutim, to još ne podrazumeva da bi trebalo da se ta zemlja potpuno isključi iz odnosa s kapitalističkim zemljama, već da mora da održi apsolutnu kontrolu ekonomskog razvoja. To podrazumeva kontrolu i međunarodne trgovine i investiranje kapitala, a i bilo koju formu odnosa koja je može dovesti do položaja zavisnosti, koristeći se, nasuprot tome, odnosima sa socijalističkim svetom u meri s kojom one poštuju njenu nezavisnost. Međutim, ukoliko se taj fenomen više rasprostranjuje, a brojnije su zemlje koje izlaze iz kapitalističkog okruženja, utoliko se više sužava zaleđe kapitalizma, pa

su manje čvrste i osnove koje pothranjuju ekonomski razvoj. To, naravno, ne znači da zbog toga kapitalizam mora izumreti usled svoje dotrajalosti. To nam, naprotiv, samo ukazuje da će s povećavanjem njegovih teškoća biti otežano prevladavanje postepenog gušenja u njegovim protivrečnostima i pronalaženje margina za nove kompromise. Jednom rečju, treba nastaviti s integrisanjem radničke klase koje će povećane napregnutosti ponovo gurati ka zaoštravanju klasne borbe.

Na takvo zaoštravanje guraće ih — i to će biti subjektivan aspekt socijalističkog sadržaja antiimperijalističke borbe „trećeg sveta" — primer koji će proisteći upravo iz te borbe. Poslednjih godina prisustvovali smo zadivljujućim primerima revolucionarnosti „trećeg sveta". Nesumnjivo je da bez rata u Vijetnamu ne bi bilo ni otpora na američkim univerzitetima. No taj se otpor ne bi pojavio da u džunglama i na rižinim poljima Vijetnama najmoćnija vojska na svetu nije pretrpila niz poraza od jednog naroda siromašnih seljaka, pošto se najmodernija i najubitačnija tehnika, počevši od Maknamarinog kompjutera, koji je upravljao operacijama bombardovanja, pokazala nemoćnom pred naporima jednog naroda koji je tražio svoju nezavisnost, pošto je i sâm bog kapitalizma, odnosno dolar, ustuknuo pred porazima koje mu je naneo jedan takav rat, naime, pošto se čitav jedan svet, uspešno uređen i racionalan, kakav je Amerika uvek predstavljala za svoju decu, otkrio duboko lažnim. To je bilo ono iskustvo iz kojeg se razvilo suprotstavljanje: osporavanje autoriteta roditelja, nastavnika, štampe, sveštenika i biskupa. Na to osporavanje nadovezala se francuska i evropska pobuna 1968. godine. Možemo smatrati da se taj fenomen danas ponovo javio, ali je on predznak onog što se može odigrati u razvijenom svetu kao protivudar onome što se odigrava u nerazvijenom svetu.

Antikolonijalna revolucija nerazvijenog sveta danas, stoga, predstavlja neophodnu komponentu socijalističke revolucije u svetu. Ali i dalje je valjano Marksovo učenje da će socijalizam istinski pobediti u svojoj borbi tek onda kada bude pogodio imperijalizam u samo njegovo srce.

Pierre Joye (Brisel)

Protivrečnosti i transformacije savremenog kapitalizma i problemi revolucionarne strategije socijalističkih snaga*

Želim najpre da zahvalim međunarodnoj tribini „Socijalizam u svetu" što je organizovala ovaj Okrugli sto 1976. Socijalizam nezadrživo stupa na scenu svetske istorije, i kao što ste i sami istakli, na veoma različite načine i u različitim formama. Problemi koji se postavljaju su toliko kompleksni da se ocene veoma razlikuju čak i među marksistima. Neophodno je, dakle, slobodno suprotstaviti poglede, pa čak i formulisati hipoteze, bez pretenzija da se daju definitivni odgovori, da bi se, zahvaljujući razmeni mišljenja, bolje sagledali problemi.

U skladu s tim, u ovoj debati želeo bih da se ograničim na prvu od tri teme: protivrečnosti i transformacije savremenog kapitalizma i problemi revolucionarne strategije socijalističkih sna-

* Naslov je dala redakcija Organizacionog komiteta prema sadržaju referata, budući da to autor nije učinio.

ga. Podsetiću, stoga, na neke probleme koji se postavljaju u mojoj zemlji, Belgiji, a na jedan opštiji način, i sa različitim modalitetima u svim razvijenim kapitalističkim zemljama.

Karakter krize

Pre svega, nekoliko napomena o karakteru krize koja se zaoštrila naročito u periodu 1974—1975.

Ozbiljnost te krize, ubedljivo najveće posle „velike depresije" između dva rata, ukazuje na to da se ne radi samo o cikličnoj krizi hiperprodukcije, koje su se, s manje-više ustaljenim ritmom, javljale u kapitalizmu još od početka 19. veka. Ovde se radi o jednoj *strukturalnoj* krizi sistema, o krizi novoga tipa koja nije samo ekonomska, jer se proteže i na sve oblasti društvenog života, na politiku, kulturu, ideologiju, i ispoljava kako u unutrašnjem životu svake zemlje tako i u međunarodnim odnosima.

Kriza je utoliko ozbiljnija što je poljuljan jedan sistem koji počiva na svim modernim dostignućima tehnike, ekonometrije i informatike, režim koji se zanosio uverenjem da je uspeo da prevlada svoje protivrečnosti, da osigura stalni uspon i potpunu zaposlenost, da ostvari „društvo izobilja".

Da li je dovoljno samo tvrditi da se radi o novom pogoršanju „opšte krize" koja je nastupila posle pobede oktobarske revolucije 1917, kada je rođenje prve socijalističke države dovelo do radikalne promene životnih uslova kapitalizma, do pojave jedne protivrečnosti sasvim nove prirode: one koja kapitalizam u celini suprotstavlja zemljama koje su krenule putem izgradnje socijalizma?

Teoriju „opšte krize kapitalizma", inspirisanu jednom Lenjinovom idejom, razvijali su mnogi marksistički autori, koji su je obogatili time što su istakli različite etape u njenoj evoluciji. Prva je — socijalizam u jednoj jedinoj zemlji u kapitalističkom okruženju. Drugu karakteriše širenje socijalizma u čitavom nizu drugih zemalja Evrope i Azije posle drugog svetskog rata. Najzad, treća etapa je nastupila kada se kriza produbila raspadanjem kolonijalnog sistema.

Sve je to, bez sumnje, tačno, ali ta „opšta kriza kapitalizma" zahvata čitav jedan istorijski period u kojem su se odigrale mnoge kontradiktorne promene. Mada se kapitalizam često sukobljavao s mnogobrojnim teškoćama, on je ipak uspevao da ih savlada i čak je doživljavao, bar u poslednjih dvadeset pet godina nakon drugog svetskog rata, uspone koji su u mnogim zemljama imali *brži* tempo rasta od uspona zabeleženih *pre* njegove „opšte krize". U Belgiji je, na primer, industrijska proizvodnja utrostručena u toku četvrt veka (1948—1973) i ta je progresija praktično bez prekida tekla petnaest godina (1958—1973), sa cikličnim opadanjima prouzrokovanim jedino usporenim ritmom rasta.

Zbog rizika da umanjimo specifičnost krize, ne možemo se ograničiti na to da pomenemo „opštu krizu kapitalizma" i njeno

„pogoršanje" da bismo objasnili karakter sadašnje krize, njenu izuzetnu širinu i dubinu i crte po kojima se razlikuje od prethodnih kriza, između ostalih neuobičajeno visoku stopu inflacije i nivo nezaposlenosti, uprkos oživljavanju privredne aktivnosti koje se osetilo u većini kapitalističkih zemalja od zime 1975—1976 naovamo.

Stoga, da bismo se protiv krize i njenih posledica borili na efikasan način, mora se utvrditi iz kojih je razloga ona dobila razmere koje su bez presedana.

Preterana akumulacija kapitala

Za savremeni kapitalizam karakteristično je da se eksploatacija prevashodno razvija u vidu povećanja *relativnog* viška vrednosti, relativnog „viška rada", zahvaljujući povećanju produktivnosti.

Iz tog razloga kapitalizmu je bilo moguće da prihvati osetno skraćenje radnog vremena (radna nedelja od 36 do 40 časova), a da znatno poveća nivo zarada, bar u razvijenim industrijskim zemljama. Produktivnost se toliko uvećala da je utrošak vremena potrebnog za obnavljanje radne snage postao zanemarljiv. Otuda se, čak i sa kraćim radnim danom i povećanom nadnicom, deo „neplaćenog" rada (relativan višak vrednosti) znatno povećava.

Tek u ovom stadijumu razvoja, po Marksu, kapitalizam dobija svoje *specifične crte*. Tek kada proizvodne snage dostignu stepen razvoja koji omogućava davanje primata *relativnom* višku vrednosti, kapitalizam poprima osobine koje ga izdvajaju od svih ranijih režima. a pojačana eksploatacija može biti praćena osetnim povećanjem životnog standarda mase eksploatisanih.

„U svom prvom stadijumu, kapitalistička proizvodnja se samo formalno razlikuje od prethodnih stadijuma proizvodnje. Pljačkanje ljudi, ropstvo, trgovina robljem i prinudni rad robova — sve ovo je vid eksploatacije kad se sve stiče silom, dok kapitalizam to isto postiže razmenom ... U drugom stadijumu pretežno se proizvodi relativan višak vrednosti zahvaljujući razvoju proizvodnih snaga radnika. U odnosu na radni dan, to znači skraćenje potrebnog radnog vremena, a u odnosu na stanovništvo — smanjenje potrebnog broja radnika (to je, dakle, jedna kontradiktorna forma). U tom obliku kapitalistički način proizvodnje direktno dobija industrijsko obeležje, i otkriva svoju, u najvećem stepenu istorijsku prirodu" (*Grundrisse*, francuski prevod, tom II, str. 300—301).

Potreba povećanja produktivnosti povlači za sobom prioritetni razvoj troškova za sredstva za proizvodnju. To se ispoljava preko tendencije porasta *organskog sastava* kapitala (odnos između konstantnog kapitala koji predstavlja vrednost sredstava za proizvodnju i promenljivog kapitala — karakteristike obeležja živog rada). U odnosu na istu količinu nagomilanog kapitala, količina dodate vrednosti, koju su stvorili neposredni proizvođači, teži da se smanji. Drugim rečima, dolazi do „preterane akumulacije" kapitala,

do prezasićenosti kapitalom u odnosu na višak vrednosti koji je moguće realizovati da bi se isplatio.

U vreme klasičnog kapitalizma, periodične krize, koje su deo „normalnog" funkcionisanja sistema, nalaze rešenje toj preteranoj akumulaciji kapitala. To periodično „mirovanje" kapitala predstavlja u svim svojim formama (sredstva za proizvodnju koja usporeno funkcionišu, radnici bez posla), sa kapitalističkog stanovišta, izlečenje trenutno zagušene ekonomije.

S razvojem kapitalizma problem je sve teže rešiti. Još pre šezdeset godina Lenjin je u svojoj studiji o *Imperijalizmu* (1916) istakao da su se u razvijenim zemljama stvorili „ogromni viškovi kapitala". On je ukazivao na to da se ti kapitali izvoze u inostranstvo, u nerazvijene zemlje, gde su profiti obično veći, i da je taj izvoz kapitala postao neophodan zbog „prezrelosti" kapitalizma u razvijenim zemljama.

Od tog vremena odigrale su se duboke promene u svetu. Oktobarska revolucija, uspostavljanje socijalističkog poretka u više zemalja Evrope, u Kini, na Kubi, kraj kolonijalnog sistema, suzili su geografsko područje dominacije kapitalizma. Sve je uža teritorija na kojoj on nastavlja da pothranjuje svoj proces akumulacije, koji je direktna posledica njegovog *raison d'être* — profita. A uz to, da bi mogao da akumulira, on mora da proširi svoja tržišta, da prodaje sve veću količinu robe koju proizvodi kako bi višak vrednosti pretvorio u profit.

Neposredna i trajna intervencija države u prilog privrednoj aktivnosti najmoćnijih kapitalističkih grupacija omogućila je da se taj problem reši za izvesno vreme. Ali kako ta intervencija stimuliše profite i akumulaciju kapitala, ona ne može sprečiti dalju preteranu akumulaciju.

Inflacija je novo sredstvo kojim se kapitalizam koristi u težnji da prevlada te teškoće, da nastavi proces akumulacije, da održi stopu profita najmoćnijih monopolističkih grupacija.

Opšta inflacija

Od drugog svetskog rata inflacija je bila glavno oruđe kapitalizma, pomoću kojeg je on nastojao da prevaziđe unutrašnje protivrečnosti. Inflacija je prestala da bude izuzetna i postala je stalna. Iako se uglavnom hrani deficitima javne uprave, njen sadašnji glavni izvor su naduvena privatna dugovanja, na prvom mestu — dugovanja velikih kapitalističkih preduzeća.

Transformacije koje su nastale u mehanizmu plaćanja olakšale su njeno širenje. Danas inflaciju ne prouzrokuje više država štampajući novac. Privilegija pravljenja novca nije više monopol centralnog instituta za emisiju novčanica. Banke su stekle mogućnost da stvaraju novac u praktično neograničenim količinama. Razvoj vrednosnih papira (čekovi i virmani) omogućuje im da povećavaju sredstva plaćanja nesrazmerno naduvavajući kredite koje pri tom odobravaju. Ista se evolucija odigrala i na međunarodnom pla-

nu: konferencija u Jamajci (januar 1976) sankcionisala je izostavljanje zlata kao podloge novcu.

Najpre se pribegavanje kreditima u SAD najjasnije pokazalo kao prava *tehnika* savremenog kapitalizma. Tako je upotreba kredita postala sistematska pojava. Američka vlada pribegava zajmu da bi popunila deficite u budžetu, u kojem vojni izdaci zauzimaju najvažnije mesto. Koristeći se pozajmljenim novcem, preduzeća finansiraju najveći deo svojih investicija, a pojedinci na taj način pokrivaju veći deo svojih troškova. Dugovi američkih preduzeća porasli su od 121 milijarde dolara u 1946. godini na 567 milijardi dolara u 1965, a prešli su nivo od 1.000 milijardi dolara u 1974. godini. Celokupno privređivanje Sjedinjenih Američkih Država u poslednjih dvadeset pet godina zasniva se sve više na pozajmicama dolara izdatih u tu svrhu bez protivuvrednosti.

Zemlje Zapadne Evrope i Japan omogućili su Sjedinjenim Američkim Državama da svoju inflaciju izvoze kod njih, prihvatajući čitav niz godina te dolare pomoću kojih su američke firme sticale značajne ekonomske pozicije, otvaranjem filijala u tim zemljama i otkupljivanjem najboljih fabrika. Ali partneri SAD nisu se ograničili samo na uvoz američke inflacije. Sve kapitalističke zemlje sledile su primer SAD. Svoj razvoj i svoju privrednu aktivnost zasnovale su na kreditu i inflaciji.

Sve veći deo svojih kupovina, tekućih plaćanja i investicija, preduzeća plaćaju putem bankarskih kredita ili putem dugoročnih kredita dodeljenih od državnih kreditnih organizacija.

Počeci naučne i tehničke revolucije stimulisali su to masovno pribegavanje kreditu, stvarajući sve veću potrebu za kapitalom. Uvođenje moderne tehnike često traži proizvodne jedinice većih razmera. A ubrzavanje tehnološkog progresa izaziva brzo „moralno rabaćenje" sredstava za proizvodnju. Najmodernija postrojenja često su zastarela već posle pet godina. Potpuno upotrebljiva oprema šalje se u staro gvožđe zbog toga što je zastarela u odnosu na nove, savršenije pronalaske. U izvesnim sektorima utvrđuje se amortazacija od 33% godišnje!

Preduzeća zbog toga moraju za obnavljanje i proširenje opreme odvajati sume koje često nadmašuju njihove mogućnosti, a sve ih to primorava da se sve više koriste kreditima da bi prikupila potrebne kapitale.

U Belgiji je više „zakona ekonomske ekspanzije" omogućilo čitav niz olakšica za pozajmice preduzećima s ciljem ulaganja: garancija države, subvencija interesa i premije u vidu kapitala na teret države. Pribegavanje kreditu uzelo je maha. Olakšice koje daje država navode preduzeća da se njima sve više koriste, to pre što inflacija olakšava teret pozajmljenog kapitala. Krediti koje su banke dodelile privatnom sektoru prešli su od 21,6 milijardi franaka krajem 1950. godine na 466 milijardi franaka krajem 1973, a krajem 1975. su dostigli cifru od 680 milijardi franaka. Oni su rasli četiri puta brže od nacionalnog dohotka Belgije, koji se od 275 milijardi franaka u 1950. godini popeo na 1.800 milijardi franaka u 1974. Sa svoje strane, krediti koje su poludržavni organi

(Nacionalno društvo kreditiranja industrije — Société Nationale de Credit a l'Industrie) dodelili industrijskim preduzećima premašili su 500 milijardi franaka od 1959. do 1975. godine.

Samim tim se finansijska struktura belgijskih industrijskih preduzeća duboko promenila: odnos između sopstvenih fondova i fondova trećih lica promenio se od 0,95 u 1965. na 0,53 u 1975. godini.

Povećanje javnih dugova bilo je skoro isto tako brzo. Bankarski krediti državi povećali su se od 35 milijardi franaka krajem 1950. na 307 milijardi franaka krajem 1975. godine. Ukupna suma belgijskog javnog duga porasla je od 250 milijardi franaka 1950. na 1.000 milijardi franaka u proleće 1976. godine.

Sve dok se povećanje cena bude održavalo na umerenoj stopi (1% ili 2% godišnje), niska stopa inflacije olakšava funkcionisanje sistema. Njeni najubedjeniji pobornici to ne kriju. Naročito je u Sjedinjenim Američkim Državama posle drugog svetskog rata veliki uticaj imala teza prema kojoj jednu laku inflaciju treba tolerisati radi ekonomske ekspanzije, iz mnogih razloga.

Povećanje cena stimuliše prodaju, jer podstiče kupce koji poseduju potrebnu gotovinu (ili koji je nabave putem zajma) na kupovinu da bi preduhitrili nova povećanja.

Povećanje cena isto tako omogućava preduzećima da se koriste inflacionom klimom radi povećanja stope dobiti, podižući cene svojih proizvoda ili ne smanjujući njihovu prodajnu cenu uprkos značajnom porastu produktivnosti.

Inflacija takođe olakšava položaj poslodavaca u sukobima s radnicima. Povećanje nadnica služi preduzećima kao izgovor da povećaju cene u istoj proporciji, iako nadnice učestvuju samo jednim delom u troškovima proizvodnje, što, opet, povećava njihovu stopu dobiti. Čak i onda kada su nadnice i plate indeksirane (sistem pomične lestvice koji nadnice vezuje s povećanjem maloprodajnih cena), kao što je to slučaj u Belgiji, njihovo prilagođavanje povišenim cenama uvek se malo odlaže.

Uopšteno gledano, inflacija predstavlja, u povoljnom smislu, preraspodelu nacionalnog dohotka i postojećih sredstava u korist kapitalističkih preduzeća. Ona teži da smanji stvarne prihode radnika i onih koji primaju socijalnu pomoć (penzionera, bolesnih, invalida, nezaposlenih), jer se njihovi prihodi samo prilagođavaju, i to sa zakašnjenjem i nepotpuno. Inflacija takođe smanjuje uštedevinu svih onih koji štede, počev od ušteđevina koje su sami radnici uložili u štedionice.

Inflacija je bila glavno sredstvo pomoću kojeg je kapitalistički sistem uspevao da izbegne ozbiljnije krize posle drugog svetskog rata. Periodi recesije bili su manje ozbiljni i kraći nego u prošlosti, a najčešće su bili ograničeni na nekoliko zemalja.

Ali mada inflacija do izvesnog stepena olakšava funkcionisanje sistema, to nikako nije bez opasnosti.

Ako inflacija potpomaže investicije, ona mnogo više podstiče kupovine i špekulativne zajmove, kao i špekulacije s valutama uz opasnost da poremeti sve monetarne mehanizme.

Na tržištu kapitala izgledi opadanja vrednosti novca prouzrokuju skokove stopa interesa koji dostižu nedozvoljene visine (od 15 i 20%). To povećava finansijska opterećenja preduzeća, što se ogleda u prodajnim cenama njihovih proizvoda, i ubrzava inflaciju, koja na taj način hrani samu sebe.

U jednom momentu ta opterećenja postaju toliko teška da inflacija prestaje da stimuliše proizvodnju i čak je usporava. Potrebne su sve veće doze inflacije da bi delovale. Inflacija se tako sve više zahuktava. Kada pređe izvesnu granicu, nad njom se gubi kontrola, i prednosti koje nudi pretvaraju se u svoju suprotnost. Da se poslužimo rečima američkog ekonomiste Dž. Morisa (J. Morris), „tonična doza" postaje „toksična doza".

Ako finansiranje kapitalističke akumulacije putem kredita omogućava da se za izvesno vreme odloži „nestašica novca", da se rastegne veza između prodaje robe i efektivnih novčanih plaćanja, ono to može samo do izvesne tačke.

Daleko od toga da ga zameni, kredit pretpostavlja novac. Kao što roba mora pružiti dokaz o svojoj društvenoj vrednosti pretvaranjem u novac, zajmovi se takođe moraju pretvoriti u novac, to jest moraju biti isplaćeni. To plaćanje se odlaže inflacijom, ali je teško beskonačno ga odgađati. Zbog toga su se mehanizmi poremetili. Ne radi se, dakle, o slučajnosti, već o logičnoj posledici funkcionisanja savremenog kapitalizma.

Teorijska borba i potrebni savezi

Ipak, nije dovoljno isticati u kojoj meri degradacija kapitalističkog sistema ukazuje na potrebu da se krene putem socijalizma. Rešenje problema koji se danas postavljaju neće se postići čekanjem da se sistem još više poremeti. Još Lenjin je rekao: „Apsolutno nema izlaza za kapitalizam". Jedino će širenje borbe omogućiti da se radikalno promeni poredak.

Ta se borba, ipak, razvija u oblicima i uslovima vrlo različnim od onih o kojima nam govori Lenjin. Da se poslužimo Gramšijevom slikom — ako je u Rusiji 1917. godine bio moguć jedan „manevarski rat", koji implicira brzo razrešenje, u kapitalističkim zemljama Zapadne Evrope treba voditi „pozicioni rat", što ne povlači defanzivnu taktiku, već jednu *drugačiju* revolucionarnu strategiju kadru da *zahvati* društvo na svim nivoima, u svim njegovim manifestacijama, u njegovoj sveukupnosti.

Osvajanje vlasti zahteva da klasa u opoziciji stekne sposobnost *upravljanja* kako kulturnog tako i političkog, da bude sposobna da kapitalističku klasu porazi i na ideološkom području kako bi osvojila moralno i kulturno upravljanje društvom pre nego što se domogne političke vlasti. Treba, dakle, pridavati prvenstvenu važnost teorijskoj borbi, borbi ideja. Ta je borba neophodna zato što poremećaji koji se mogu odigrati u infrastrukturi nisu dovoljni, što dokazuje i izdržljivost kapitalizma tokom privredne krize.

Teorijska borba dobija bitnu ulogu u trenutku kada kapitalistički svet potresa ne samo ekonomska već i politička i društvena, kulturna i moralna kriza. Idejni sporovi dobijaju sve veći značaj, a razvoj masovnih sredstava komunikacija daje širok odjek ideološkim sukobima čiji je ishod odlučujući, jer će se samo pridobijanjem velike većine narodnih masa za ideju neophodnosti korenite promene društva u kapitalističkim zemljama moći da krene ka socijalizmu.

Ta borba ideja ima utoliko više značaja što, u razvijenim kapitalističkim zemljama, broj intelektualnih radnika raste brže nego broj fizičkih radnika i što ti intelektualni radnici sve većma trpe kapitalističku eksploataciju sličnu onoj kojoj je izložena radnička klasa.

Što se tiče velike mase *službenika*, karakteristike koje su ih nekad izdvajale od radnika gube se sve više. Njihova uloga se duboko izmenila od prošlog veka. Pošto su bili malobrojni, činovnici, računovođe, knjigovođe bili su najčešće ljudi od poverenja za svoje poslodavce. Njihov način života i njihov mentalitet jasno su ih razdvajali od radnika. Danas se situacija potpuno promenila. U nekim modernim preduzećima broj osoblja u kancelarijama je ravan broju zaposlenih u radionicama. I nivo njihovih zarada se približio: u Belgiji jedna četvrtina radnika ima veće nadnice nego što su plate jedne četvrtine službenika.

U mnogim slučajevima razvoj tehnike čini granice između fizičkog i intelektualnog rada vrlo veštačkim, na primer između radnika koji nadzire komandnu tablu u modernoj čeličani i službenika zaposlenog u velikom mehanizovanom birou. Lišena svakog prava nad sredstvima za proizvodnju, većina službenika je, baš kao što je slučaj s fizičkim radnicima, u položaju najamnika koji podnose kapitalističku eksploataciju u istom vidu i sve češće se, rame uz rame, bore protiv poslodavaca. I položaj najvećeg dela osoblja javne administracije je vrlo sličan.

Značajne promene su se isto tako odigrale i u pogledu stručnjaka, inženjera, ekonomista, istraživača zaposlenih u proizvodnji, projektantskim biroima, laboratorijama, u svim onim mehanizmima privrednog života koji su od odlučujućeg značaja za razdoblje naučne i tehničke revolucije. To ne znači da oni čine homogeni društveni sloj i da u njihovom položaju nema znatnih razlika. U ekonomskom pogledu, kao prodavci svoje radne snage i nevlasnici sredstava za proizvodnju, velika većina je ipak u najamnom odnosu. Čak, ako se od radničke klase i razlikuju po svojoj psihologiji, obrazovanju, životnom standardu, njihovi osnovni interesi približavaju se interesima radničke klase, jer na isti način kao i fizički radnici učestvuju u proizvodnom procesu i, kao i oni, isključeni su iz odlučivanja o ciljevima proizvodnje. Oni zauzimaju isto mesto u proizvodnji i njihova budućnost, kao društvena kategorija, podjednako je vezana za razvoj proizvodnih snaga, koje je socijalizam spremniji da, u principu, snažnije unapredi nego kapitalizam.

Ako su mnogi od tih intelektualaca još daleko od toga da shvate da su njihovi interesi i interesi radničke klase veoma slični,

same njihove funkcije ih čine osetljivim na nedostatke sadašnjeg poretka. Njihov zahtev za racionalnošću i efikasnošću sukobljava se s neskladom koji prouzrokuju kapitalistički proizvodni odnosi.

To saznanje je naročito jasno izraženo kod mnogih mladih intelektualaca, koji su došli dotle da posumnjaju u osnove jednog društva u kome oni više ne predstavljaju povlašćene ličnosti, u kome su oni sve manje elita kojoj su osigurana dobra mesta u klasi upravljača. Tako je i s mnogim intelektualcima koje njihov profesionalni rad dovodi do spoznaje ograničenja i nedostataka režima. Pisci, novinari, umetnici očajavaju zbog komercijalizacije kulture. Arhitekti, lekari zahtevaju da se njihovim aktivnostima osigura institucionalni okvir prilagođen savremenim potrebama. Nastavnici, kao i studenti, traže škole i univerzitete u skladu s potrebama našeg vremena.

U mnogobrojnim oblastima intelektualni rad se razvija, uostalom, sve više u okviru jedinica koje raspolažu znatnom materijalnom i tehničkom opremom. On se ne može više upražnjavati na individualni način. Naročito nauka postaje danas organizovana kolektivna aktivnost koja pretpostavlja veoma razvijenu podelu rada, i oslanja se na znatna materijalna sredstva. Uz sve potrebne rezerve, ta evolucija za mnoge intelektualce ima posledice slične onim koje je za proletarijat imala velika industrijska mehanizacija. Individualni intelektualni rad sve više ustupa mesto kolektivnom radu.

Iako je potreba za bliskim povezivanjem intelektualaca s borbom koju radnička klasa vodi za socijalizam sasvim izvesna, ipak se katkad okleva u pogledu formi okupljanja snaga koje treba da savladaju kapitalistički režim.

Da li je reč o „savezu" radničke klase i intelektualnih radnika? Pošto u zajedničkoj borbi treba okupiti društvene slojeve čiji osnovni interesi teže istom cilju, ali u izvesnim slučajevima imaju različite karakteristike, može se, bez sumnje, smatrati da se radi o savezu.

Reči katkad imaju domet koji premaša njihovo bukvalno značenje, a u jeziku komunističkih partija izraz „savez" uvek se upotrebljavao da označi odnose koji bi trebali da povežu radničku klasu s njenim „prirodnim saveznicima" — seljacima i srednjom klasom u gradovima, odnose u kojima se podrazumevalo da će radnička klasa imati vodeću ulogu.

Stoga, iako ovi savezi ostaju potrebni, njihov je značaj sasvim različit. Ne samo što brojnost klasične srednje klase (seljaci, zanatlije, trgovci, samostalna zanimanja svih vrsta) srazmerno opada dok se kapitalizam razvija već ih i priroda njihovih aktivnosti i njihovog položaja (između radničke klase i kapitala) često navodi na oklevanje. Iako im socijalizam nudi povoljnije mogućnosti (s eventualnim usmeravanjem na kooperaciju), savezi, koje bi mogli u okvirima kapitalističkog režima da ostvare s radničkom klasom (radi očuvanja svoje „male privrede" i svoje sitne trgovine), imali bi najčešće defanzivan karakter, samim tim i ograničen.

Odnosi koje radnička klasa mora da zasniva s intelektualcima, a tu, pre svega, spadaju oni čiji uticaj raste zbog naučne i tehničke revolucije, a sam njihov položaj ih navodi da se uključe u borbu protiv kapitalizma, sasvim su drugačiji. Reč je o društvenim slojevima čija uloga raste s razvojem savremenog kapitalizma i čija će se progresija još pojačati u socijalizmu, o društvenim slojevima čije je sudelovanje potrebno ne samo radi obaranja kapitalizma već i radi toga da bi se osiguralo funkcionisanje sve kompleksnije socijalističke ekonomije, u kojoj sama revolucionarna svest ne može zameniti tehničko znanje i stručnost.

Zbog toga se problem saveza s intelektualnim radnicima ne postavlja na isti način kao za tradicionalnu srednju klasu. Odnosi radnička klasa — intelektualci ne odgovaraju više odnosima definisanim klasičnom formulom saveza radnička klasa — srednja klasa, ali *teže jedinstvu.*

Ovo toliko potrebno jedinstvo neće se, svakako, ostvariti bez muke. Iako se mnogo intelektualaca uverilo u nedostatke sadašnjeg režima, oni se često u svojim željama ograničavaju na više-manje tehnokratske reforme, koje ne bi iskorenile osnovne mane kapitalizma, dok drugi deo radije pribegava verbalnom osporavanju.

Jedan od velikih problema našeg doba biće da i intelektualni radnici *postanu svesni* potrebe korenitog menjanja društva i kretanja putem socijalizma.

Zbog toga neće biti dovoljno da se ukaže na mane kapitalizma. Biće potrebno, isto tako, da im se predoči lice socijalizma koji im se predlaže, da im se pokaže da ono odgovara njihovim osnovnim težnjama.

Sve to nalaže da se bliže odrede perspektive koje smo sebi postavili.

Za samoupravni socijalizam?

Ne samo što su Marks i Engels postavili samoupravnu perspektivu u retkim tekstovima posvećenim budućem socijalističkom društvu već je i Lenjin to isto postavio kao zadatak, pošto je produbio analizu marksističke koncepcije o postepenom odumiranju države 1917. godine *(Država i revolucija).* Tek kasnije, posle 1920, bio je primoran da se toga odrekne, jer su ga specifični uslovi u kojima se izgrađivao socijalizam u tadašnjoj Rusiji usmerili u drugom pravcu.

U razvijenim kapitalističkim zemljama perspektive Marksa i Lenjina ostaju na snazi. Ovo je potrebno naglasiti, jer je taj problem izazvao mnoge diskusije u samom radničkom pokretu, naročito u Francuskoj, gde se razvila debata između pristalica samoupravljanja i pristalica „demokratskog upravljanja".

Ta debata nije izazvala takvo komešanje i u Belgiji, u kojoj problem ostaje otvoren, mada su pristalice samoupravljanja postale prilično brojne poslednjih godina. Belgijska generalna fede-

racija rada (FGTB — Fédération Générale du Travail de Belgique) dala je sebi u zadatak razvijanje radničke kontrole na svim nivoima u *samoupravnoj perspektivi* (Kongres, januara 1971). Konfederacija hrišćanskih sindikata izjasnila se u prilog strategije koja bi „u dužem vremenskom razmaku dovela do samoupravljanja" (Kongres iz decembra 1975). Radnički hrišćanski pokret (MOC — Mouvement Ouvrier Chrétien) zauzeo je sličan stav, a Belgijska socijalistička partija je postavila samoupravljanje kao mogućan dugoročni cilj (doktrinarni kongres iz novembra 1974).

Ta su opredeljenja, bez sumnje, katkad dvosmislena, ili bar konfuzna. Ona često gube iz vida činjenicu da samoupravljanje ima smisla jedino ako je društvo u celini samoupravno, da samoupravljačka ostrvca ne mogu potrajati u jednom društvu koje i samo nije samoupravno. Stoga treba odmah jasno definisati domet samoupravljanja, jer se ono ne ograničava na organizaciju proizvodnje u preduzećima. Pitanje samoupravljanja se postavlja na nivou celog društva i na svim planovima: ekonomskom, političkom, socijalnom. Samoupravljanje predstavlja prvi korak ka odumiranju države i ka „udruživanju slobodnih proizvođača" o kojem su govorili Marks i Engels.

Evropski problemi

Mimoilaženja koja se ispoljavaju među pristalicama samoupravljanja i pristalicama „demokratskog upravljanja" ne predstavljaju veći problem u neposrednoj budućnosti, jer se i jedni i drugi slažu u zahtevu da radnici već sada, u kapitalističkom sistemu, steknu šira prava, naročito *radničku kontrolu* upravljanja preduzećima. I jedni i drugi odbijaju da *sudeluju* u upravljanju, jer bi to dovelo radničke organizacije do *integrisanja* u funkcionisanje kapitalističkog mehanizma.

Radnički pokret Zapadne Evrope u celini ipak ne prihvata taj stav, a najtipičniji primer za to pružaju DGB (Savez nemačkih sindikata) i SDP (Socijaldemokratska partija) iz Savezne Republike Nemačke, koje se zalažu za saodlučivanje u okviru kapitalističkog sistema.

Ovo me navodi na jedan problem koji ću samo predočiti: najveća moguća raznolikost situacija koje postoje u pojedinim zemljama Zapadne Evrope u vezi je s ulogom i perspektivama raznih delova radničkog pokreta, političkih partija i sindikalnih organizacija.

U nekim zemljama, u Italiji, Francuskoj, Španiji, donekle i u Finskoj i Portugaliji, komunističke partije imaju značajnu, katkad odlučujuću ulogu. U drugim zemljama je njihov uticaj mnogo slabiji, čak neznatan. S druge strane, u čitavom nizu zemalja, u SR Nemačkoj, Velikoj Britaniji, skandinavskim zemljama itd., socijaldemokratske ili socijalističke partije imaju dominantnu ulogu. Perspektive tih partija, njihova koncepcija socijalizma i napredovanja ka socijalizmu katkad se veoma razlikuju. Isto

tako, u mnogim zemljama treba takođe voditi računa o ulozi i uticaju hrišćanske demokratije.

Znatna razlika u pogledima može se zapaziti i na sindikalnom planu. U nekim zemljama jedna jedina sindikalna organizacija okuplja sve zaposlene. U drugim ima više tih organizacija koje među sobom održavaju odnose, koji se razlikuju u zavisnosti od zemlje.

Ta veoma velika raznolikost situacija izaziva ozbiljne probleme, jer mada se borba za socijalizam vodi prvenstveno na nacionalnom planu, ona se ne zaustavlja na granicama pojedinih zemalja. To je zbog toga što rezultati borbi vođenih u raznim zemljama, bilo pozitivni bilo negativni, često imaju reperkusije drugde, i zbog toga što se čitav niz problema sve više postavlja na međunarodnom planu kao posledica rastuće uloge multinacionalnih kompanija, s jedne strane, i mera koje je preduzela EEZ (CEE) na evropskom planu, s druge strane.

Svi činioci radničkog pokreta, političke partije, sindikalne organizacije itd. moraju, svakako, biti u mogućnosti da samostalno odrede svoju orijentaciju i na nacionalnom i na međunarodnom planu.

Ta neophodna samostalnost niukoliko ne umanjuje potrebu za koordinacijom akcije različnih radničkih i progresističkih organizacija, uz poštovanje njihove specifičnosti. Izvesni rezultati su, i na nacionalnom i na evropskom planu, već postignuti u toj oblasti. Bolje razumevanje problema koji se javljaju u pojedinim zemljama omogućiće napredak u tom pravcu.

Ovaj Okrugli sto 1976. doprineće tome, podstičući razmenu pogleda i neophodno sučeljavanje mišljenja.

Theotonio dos Santos (Meksiko Siti)

Socijalizam i fašizam u Latinskoj Americi danas

1. Istorijski bilans

Bliža politička istorija latinskoameričkog potkontinenta obeležena je dekadencijom ili slabljenjem nacionalističkih i demokratskih građanskih struja i političkom radikalizacijom koja teži da suprotstavi režime nasilja, sve većeg fašističkog sadržaja, i narodne i napredne revolucionarne pokrete i socijalističke tendencije. Konstatacija da postoje te težnje može se proveriti ako se analizira proces klasne borbe na kontinentu posle kubanske revolucije. Primećujemo da se taj proces zaoštrava u određenim trenucima kada se na sve otvoreniji način ispoljava navedena polarizacija.

Sagledajmo neke od ovih momenata:

Godine 1961—1964. zaoštrava se klasna borba u Brazilu kao odgovor na pokušaj udara od strane desnice 1961. Godine 1964. dolazi do sukoba između, s jedne strane, saveza narodnih snaga (izraženog u Frontu narodne mobilizacije, koji je okupljao radničke, seljačke i studentske centrale, nacionalno rukovodstvo podoficira i nacionalističkih oficira, parlamentarni front nacionalista, koji je podržavao vladu predsednika Gulara, koji je dominirao ovim sklo-

pom društvenih snaga) i, s druge strane, mobilizacije desnice oko jednog masovnog pokreta „za porodicu, Boga i svojinu", parlamentarnog fronta antikomunista i desničarske vojne zavere, podržanih i organizovanih od strane vrhovnog vojnog vođstva kojima su rukovodili sam šef Gularovog generalštaba (maršal Kastelo Branko) i CIA. Ovo suprotstavljanje nikada nije primilo otvoren idejni oblik suprotstavljanja između socijalizma i fašizma koji bi se ispoljili kao radikalni izrazi nacionalizma narodne tendencije i konzervativnog liberalizma autoritarne tendencije. Radikalizacija tog suprotstavljanja koje je srušilo 150 godina ustavne tradicije Brazila (prekinute samo za vreme borbi koje su usledile posle sticanja nezavisnosti, proglašavanjem Republike 1889. koja je nasledila Carstvo, revolucijom iz 1930. i vladom nove Vargasove države 1937—1945) pokazivala je, međutim, ozbiljnost istorijskog trenutka i korak ka novoj političkoj fazi obeleženoj državom pod stalnim vanrednim stanjem, uz stalno proširenje polja njene vlasti i intervenciju u građanskom društvu. Fašistička ideologija je tako zauzela vlast, kombinovana i čak podređena konzervativnim snagama s liberalno-autoritarnim odlikama.

Slučaj Brazila predstavljao je nagoveštaj novih događaja koji će ukazati na postojanje jedne istorijske tendencije. Svuda deluje brazilska ruka, koja je osnova kontinentalne podrške autoritarnoj političkoj struji što se priključuje međunarodnim organizatorima ovog talasa represije: CIA i Pentagonu.

Godine 1966. u Santo Domingu sukob vojnika teži da se pretvori u građanski rat i general Kamanjo, vođa jedne frakcije, predaje oružje narodu. Odgovor imperijalizma usledio je brzo: dolazi do američke invazije Santo Dominga uz podršku OAD i stvaranja interameričke okupacione vojne snage kojom rukovodi Brazil. Iz takve intervencije proističe i konzervativna vlada pod rukovodstvom Balagera, koji se u osnovi oslanja na oružane i okupacione snage.

Iste godine u Argentini, posle nekoliko razdoblja konfrontacije liberalnih civilnih sektora, konzervativni vojnici i peronizam pokušavaju da uspostave vojni režim kojim rukovodi general Onganija i koji bi trebao da reprodukuje na izgled uspešan brazilski politički model. Ta se vlada, međutim, sukobljava s organizovanim radničkim pokretom, fleksibilnim i taktičnim, koji ograničava delovanje diktature i podvrgava jakom pritisku nacionalni politički život, čiji je vrhunac eksplozija događaja u Kordobi, koja se vezuje za gerilsku borbu, dobro usmerenu na povratak peronizma. Ovaj se i ostvaruje 1971. Uporedo se formiraju i gerilski pokreti, nezavisno od peronista, kao što je ERP, koji razvijaju sopstvenu dugoročnu strategiju. U razdoblju obuhvaćenom između 1971. i 1976. politički život u Argentini obeležen je velikim zamahom masa, naročito radnika, jednim od najznačajnijih na kontinentu, u savezu ili paralelno s veoma aktivnim gerilskim pokretom i silovitim nasrtajem peronističke desnice i vojnog aparata (masakr u Eseisi i stvaranje AAA, hegemonija državnog aparata od strane deklarisanog fašiste Lopez Rege). Taj proces dostiže vrhunac državnim udarom

1976, koji pokušava da nametne put autoritarne konzervativne države, ali koji računa s veoma aktivnom fašističkom strujom, koja, izgleda, dominira u određenim okolnostima.

Godine 1968. vojna grupa nacionalističke i narodne orijentacije preuzima vlast u Peruu započinjući razdoblje značajnih promena u toj zemlji: nacionalizacija Gulfa, bakra, banaka, ribarske industrije, priobalnih zemljišta itd. Možda je to jedini slučaj značajne uspešno ostvarene nacional-demokratske promene na kontinentu. U njoj nisu aktivno učestvovale mase, koje su, međutim, razvile svoje organizatorske sposobnosti i svoju političku svest u kontekstu naprednih mera vojne vlade. S vremenom se stvara sindikalna i seljačka organizacija uporedo s pokušajima uspostavljanja državne kontrole, koja počinje da se sukobljava s krutom i tehnokratskom strukturom vojne vlasti. U tim okolnostima najnaprednija vojna struja traži forme za organizovanje i usklađivanje tih osnova, uglavnom bez uspeha zbog njenih paternalističkih koncepcija i institucionalnih političkih kompromisa. Istovremeno jedna desničarska vojna struja pokušava da stvori masovnu parafašističku osnovu. Obe struje slabe i proces se do sada nastavlja u pravcu centra, uz porast konzervativnosti.

Godine 1970—1971. uspostavlja se u Boliviji značajan novi politički kontekst: posle mnogih godina pod vojnim vladama koje se javljaju 1960. i koje su težile da unište jaki radnički pokret koji je na seljacima ostvario revoluciju 1952. javlja se nacionalistička i narodna vojna struja koja prisvaja vlast uz podršku radničkog i studentskog pokret. Ta činjenica omogućava stvaranje Narodne skupštine, jedne vrste otvorene dualističke vlasti koja teži da podvrgne svom vođstvu vojnu vladu i uspostavi novu, socijalističku državu. Još jednom se nije dugo čekalo na odgovor desnice. On se pojavio u oružanim snagama, oslonio na sektore sitne buržoazije i dobrostojećeg seljaštva, a bio je savetovan od strane brazilske diktature i CIA. Godine 1971. načelnik generalštaba vlade generala Toresa pukovnik Benzer započeo je udar i posle relativno slabog oružanog otpora preuzeo vlast.

Na izgled izolovani procesi koje smo opisali sastavni su deo sudbine klasne borbe na kontinentu, koja dostiže vrhunac u Čileu 1970—1973. U toj zemlji klasna borba je dovedena do krajnosti, a idejna i politička borba, ublažena zaostajanjem građanskog društva u drugim zemljama, definitivno razjašnjava sadržaj procesa koji je u toku na ovom kontinentu.

Vlada Narodnog jedinstva je prva koja se uspostavlja u Latinskoj Americi sa socijalističkim ciljevima koje je proklamovala pre dolaska na vlast. Čak se i revolucionarna kubanska vlada pretvorila u socijalističku dve godine posle dolaska na vlast. Uspostavljanje narodne čileanske vlade je bilo rezultat neuspeha demohrišćanskog reformizma i unutrašnje radikalizacije koje je doživela ova partija usled autokritike njenih demokratskih sektora (od kojih su mnogi raskinuli s demohrišćanima da bi ojačali pokret Narodnog jedinstva). Narodna vlada je, prema tome, uživala podršku većine za svoj antiimperijalistički i antiveleposednički program. Kada

su se te mere ostvarile u razdoblju od godine i po dana, usvojene su antimonopolističke mere (nacionalizacija velikih preduzeća) i socijalističke (planiranje, radničko upravljanje, zamena buržoaske države za drugu, zasnovanu na narodnoj vlasti) iz programa Narodnog jedinstva, došlo je do razdvajanja ovog prećutnog fronta i započela je otvorena borba levice i desnice radi pridobijanja srednjih, još neopredeljenih sektora. S jedne strane, radnici su težili stvaranju narodne vlasti koja bi uspostavila organizacione osnove za produbljavanje usvojenih mera i stvaranje države novog tipa. S druge strane, konzervativne snage i organizovaniji fašistički sektor vršili su pritisak na demohrišćane i oružane snage radi uspostavljanja saveza protiv Narodnog jedinstva. Mobilizacija masa, terorističke akcije, dezorganizacija privrede, parlamentarna i pravna opsada, psihološki terorizam i lansiranje iracionalne propagande u sredstvima masovnog komuniciranja kojima je raspolagala desnica, savetovana i ekonomski podržavana i upravljana od strane CIA, dostigli su vrhunac državnim udarom u kojem je pomoć neposredno pružio Pentagon i koji je rukovođen (još jednom) od strane načelnika Generalštaba narodne vlade.

To su najznačajnije činjenice ekstremne situacije jednog revolucionarnog i kontrarevolucionarnog kontinentalnog procesa. Imamo takođe slučaj Urugvaja, u kojem je stvoren široki front koji je učestvovao na izborima s dobrim rezultatima i gde su tupamarosi uživali veliku simpatiju u narodu. I ova je zemlja vekovne liberalne tradicije završila 1973. pod jednom od najrepresivnijih vojnih vlada kontinenta. Imamo slučaj Salvadora, u kojem je nacionalna opoziciona unija (UNO) dobila izbore 1971. i bila sprečena u preuzimanju vlasti starim mehanizmom izborne prevare, završivši pod vojnim udarom institucionalnog tipa. Imamo takođe i slučaj Gvatemale, u kojoj se gerilski pokret značajno razvijao početkom šezdesetih godina i koja je završila pod drugom vojnom vladom. Druge slične situacije završile su ne tako radikalnim rezultatima, ali sa srednjim formulama.

2. Neke opšte pouke

Čemu nas uče te činjenice?

Jasno nam ukazuju na tri stvari: prvo, da postoji proces rastuće radikalizacije klasne borbe na kontinentu i da srednje idejne opcije gube snagu dovodeći do ekstremnih rešenja, koja raskidaju s istorijskom tradicijom kompromisa, započinjući novu ekonomsko-društvenu političku i idejnu fazu. To ne znači da te srednje opcije još nisu na snazi, pa čak i da se drže na vlasti u određenim zemljama. Međutim, na jedan ili drugi način ti režimi koji zadržavaju određene demokratske sheme prolaze sporije kroz promene koje u suštini ispoljavaju jednake opšte tendencije.

Na drugom mestu, opisani proces radikalizacije nosi u sebi težnju ka stvaranju frontova radnih ljudi grada i sela koji privlače sektore sitne buržoazije i inteligencije do određene tačke, u kojoj

klasna borba prima odlučujući karakter i postavlja se u svojstvu dopune antiimperijalističkih, antiveleposedničkih zadataka uz uništenje industrijskog i finansijskog monopola, njegovu nacionalizaciju i centralizaciju ekonomske moći u rukama države da bi se započelo planiranje privrede i proces socijalističke izgradnje. Prolaz u ovu drugu fazu revolucionarnog procesa nailazi na dve vrste ograničenja:

a) idejno ograničenje izazvano suštinski demokratskim i nacionalnim sadržajem narodnih političkih programa i nedostatkom idejne osposobljenosti pomenutog fronta za ostvarivanje ovog programskog skoka. Radnici i delovi inteligencije lakše predviđaju takve promene od drugih sektora fronta, ali im nedostaje iskustvo i strateška razrada, taktika i organizacija da bi se sopstvenim snagama savladala prepreka u određenom trenutku u kojem je neophodno povući za sobom ostale delove naroda;

b) društveno ograničenje izazvano pojavom objektivne protivrečnosti unutar snaga koje sačinjavaju masovni pokret, kada se završi rušilačka faza narodne vlade. Sitna buržoazija je ugrožena procesom podruštvljavanja, koji se najavljuje na anarhičan način. Oklevanje narodnih snaga i njihova unutrašnja podela ne dopuštaju da se iznađu rešenja, zbog čega privreda teži da stagnira, inflacija izaziva društveni nemir i dokazuje nesposobnost vlade i narodnog pokreta da reše izjednačenja društvenih i političkih snaga. U tom trenutku se stvaraju društveni, politički, idejni i psihološki uslovi za aktivnu mobilizaciju desnice, koji im omogućuju da privuku veliki deo sitne buržoazije na svoju stranu i uspešno ostvare državni udar.

Na trećem mestu, pojava desničarskih režima u takvim okolnostima nije prolazni fenomen. Desnica zna da mora u potpunosti očistiti politički život od opasnosti koje su donele napredak narodnog pokreta i uspešno prenosi to osećanje širokim sektorima sitne buržoazije, uplašenim prethodnom „anarhijom" (delimično stvarnom anarhijom, jer kada se ne ostvari proces revolucionarne promene, mere koje su usvojene u prvoj etapi se poništavaju društvenim stanjem kasnije neodređenosti i naročito gube svoj originalni smisao u trenutku kada ih pod novim znakom pobednička buržoazija odbacuje ili manipuliše njima). Takva situacija kontrarevolucionarnog vladajućeg terora vodi, prema tome, široki pokret snaga udara u sledeću etapu, u kojoj krupni nacionalni, a naročito inostrani kapital preuzimaju kontrolu celokupnog kontrarevolucionarnog procesa. U toj novoj etapi delanja kontrarevolucionarne vlade pokušava se usvajanje mera koje prema teoretičarima krupnog kapitala omogućuju definitivno savladavanje činilaca koji su omogućili napredak narodnog pokreta i ugrozili opstanak društveno-ekonomskog sistema.

Prema tom tumačenju, ti bi činioci bili sledeći:

a) demokratski uslovi omogućeni javnim demokratsko-buržoaskim slobodama predstavljali bi prvi uzorak doživljene krize. U takvim okolnostima novi režim mora uspostaviti opšti teror, represiju nad masovnim organizacijama i narodnim partijama, pa čak

i nad svojim liberalnim saveznicima koji bi sprečavali izvršavanje represivnih mera, cenzuru nad sredstvima masovnog komuniciranja, kontrolu i pretnje intelektualcima, a naročito univerzitetima. Na taj se način uspostavlja sistematska politika represije čija je ideološka i psihološka osnova uspostavljanje izgubljenog društvenog sistema;

b) liberalno zakonodavstvo se, u sprečavanju te represivne politike i čini neophodnim za uspostavljanje vanrednog stanja. Pojedini idejno-fašistički orijentisani sektori zahtevaju stvaranje korporativne države, što je nerealan zadatak u tim uslovima, usled veoma nepopularnog karaktera ekonomskih mera koje se usvajaju da bi se favorizovao krupni kapital i uništila sposobnost političke reakcije velikih demokratskih masa, uključujući sitnoburžoaske sektore koji su podržali udar, ali nisu zadovoljni procesom ekonomske koncentracije i centralizacije kapitala koji sprovodi vlada stvorena tim udarom. Uprkos privlačnosti korporativističke vlade, sektori sitne buržoazije ne uživaju dovoljno poverenje krupnog kapitala, niti raspolažu potrebnom snagom da bi mu nametnuli, naročito međunarodnom kapitalu, svoje gledište i institucionalno učešće u državi putem korporativizma. Uprkos tim razlikama postoji, međutim, opšta saglasnost jačanja izvršne vlasti, slabljenja ili ukidanja parlamenta i povećanja represivne moći države.

Rukovodioci udara teže na idejnom planu konzervativnom idealu života liberalnog i privatnog karaktera koji bi bio konzistentan u održavanju građanskog društva. Općenito, u prvom trenutku sva ograničenja privatnog života uspostavljena udarom smatraju se prolaznom situacijom. Međutim, konkretna situacija govori protiv tog pojma prolaznosti. U Brazilu su 1964. godine ukinuta politička prava neprijateljima novog režima za period od 10 godina, a 12 godina kasnije još su prisutni uslovi vanrednog stanja, pa se, čak, i usvajaju nove mere ograničavanja prava bivših političara. Naučivši tu lekciju, novi urugvajski državni udar 1976. produžio je rok ukidanja političkih prava svojim neprijateljima na 20 godina. Na taj način javlja se stvarni i sve više idejni kompromis između konzervativnih i fašističkih sektora u traganju za autoritarnom političkom formulom koja bi ukinula vanredno stanje i prihvatila koncepciju nove države mnogo bližu fašističkoj nego državi autoritarno liberalnog tipa.

Na ekonomskom planu se teži u početku ponovnom uspostavljanju, na novim osnovama, principâ slobodne konkurencije ugroženih intervencionističkim merama narodnih vlada i različnim društvenim angažovanjima države, koji su ugrožavali efikasnost i produktivnost.

Zato je neophodno oslabiti pritiske narodnog pokreta i upravljati njime. Pošto je taj pokret poražen, snaga države je u potpunosti prešla u ruke krupnog kapitala koji ne okleva u uspostavljanju savršenih ekonomskih uslova za čišćenje preduzeća i javnih organa od „viška" radnika, kao i u uništavanju putem stečaja neefikasnih preduzeća, uglavnom onih manjih. Uspostavlja se vlada „efikasnosti" i „produktivnosti" i razvijaju se široke propagandne kam-

panje da bi se dokazalo preimućstvo rasta nad raspodelom dohotka i produktivnog nad „društvenim pravima" itd.

Neophodno je, međutim, ukazati na to da taj proces ne može isključiti porast državne intervencije. Od države se zahteva visoka efikasnost u ostvarivanju ciljeva razvoja krupnog kapitala. Ta će efikasnost kasnije pokazati protivrečnosti prema liberalnim privrednim ciljevima povećavajući konkurentsku sposobnost državnog preduzeća, proširujući njegove sposobnosti akumulacije i, prema tome, njegove ekspanzije ka ekonomskim sektorima visokih stopa dobiti koji su normalno rezervisani za privatni sektor. Isto tako, intervencija države u privredi, čak i kada favorizuje proces akumulacije uz veći stepen koncentracije i centralizacije, dovodi do istovremenog jačanja njenih instrumenata za akciju i intervencionističkih apetita državne bikrokratije i tehnokratije.

Taj sklop političkih, pravnih, idejnih i ekonomskih elemenata jasno pokazuje da diktature ne dolaze na vlast za jedan prolazni period, već dolaze da bi ostale. Postoji samo mala prepreka da bi se ta tendencija trajanja pretvorila u otvoreno antiliberalnu ideologiju koja teži da definitivno uspostavi totalitarni režim fašističkog karaktera. Sadašnji diktatorski režimi, dakle, imaju u vidu prvu fazu procesa dugoročne fašizacije. Potrebno je, dakle, razmotriti još više teorijski pitanje fašizma bilo u njegovom klasičnom obliku, bilo u njegovom zavisnom i atipičnom obliku.

3. O teoriji fašizma

U Latinskoj Americi je u toku teorijska rasprava o mogućnostima, verovatnoći i osobenostima jednog zavisnog fašizma. Ona se mora izjasniti o tri problema: koje su suštinske osobenosti fašizma? koji su istorijski uslovi što dovode do njegovog ispoljavanja na latinskoameričkom potkontinentu? koji su specifični elementi koje ispoljava ta vrsta fašizma? Proučimo ukratko svaki od njih.

Pošto se javio u Italiji 1919, a došao na vlast 1922, fašistički pokret se proširio po Evropi, Sjedinjenim Američkim Državama i Latinskoj Americi. Kasnije se sa državnim udarom Pilsudskog u Poljskoj 1926, fašistički orijentisanim, i pobedom nacizma u Nemačkoj 1939, fašistički fenomen pojavio ne samo kao politički pokret već i kao savez nacionalnih država koji se proširuje na Španiju, Japan, a kasnije na skoro celokupnu kontinentalnu Evropu, okupiranu od strane Nemačke i stvorenu od kolaboracionističkih vlada.

Neophodno je, dakle, razlikovati dva vida u fašističkom fenomenu: politički pokret i stvaranje fašističkih država, savezničkih i kolaboracionističkih.

Teorijski bi se moglo usvojiti postojanje fašističke države koje ne bi bilo izazvano fašističkim pokretom već okupacijom ili vojnim udarom, kao što se i desilo u Evropi od 1939. do 1945. S druge strane bi se mogla usvojiti mogućnost dolaska na vlast fašističkog pokreta, ali jedino tako što se ne bi uspostavila fašistička drža-

va, već samo njeni delimični i parcijalni oblici. Ipak, uspostavljanje fašističkog zakonodavstva u Italiji, Nemačkoj, Španiji i Portugalu bilo je proizvod dugih godina pregovaranja s konzervativcima, koji su uglavnom otvorili vrata fašizmu.

Navedena razlika značajna je takođe sa društveno-ekonomskog gledišta, tj. sa stanovišta klasnog sadržaja fašizma. Fašistički pokret se javlja uglavnom u redovima sitne buržoazije, lumpenproletarijata i dekadentnim sektorima zemljovlasničke oligarhije.

Dok ga sačinjavaju ti sektori, on uglavnom vegetira, nedostaju mu sredstva, a odlikuju ga idejne antikapitalističke i istovremeno antikomunističke tendencije. Fašizam se pretvara u snagu sposobnu da preuzme vlast i zadrži je samo kada privlači interes i dobija podršku krupnog kapitala. Ta se podrška javlja kada su kapitalu potrebne fašističke grupe radi suprotstavljanja komunizmu ili narodnoj revoluciji. Krupna buržoazija pristaje da pregovara s ovim besklasnim grupama i pristaje da im dâ vlast samo kao poslednje sredstvo, u situaciji kada je njena društvena osnova duboko ugrožena. Fašistički pokret može ostvariti ulogu regeneratora kapitalizma jer upravo izražava strahovanja, a oslobađa želje, ambicije i malograđanske vrednosti društvenih prepreka koje svakodnevno guše sitnu buržoaziju.

Te vrednosti mogu služiti krupnom kapitalu zbog svog antikomunizma i težnje za liderstvom autoritativnog tipa sposobnog da objedini nasilnim putem raspršenu i anarhičnu klasu njenim ekonomskim i društvenim odnosima. One omogućuju da se opravda represija nad komunizmom i revolucijom, represija koja je još prihvatljivija za sitnog buržuja, koji mrzi proletera jer je manje obrazovan, grublji i lošije obučen od njega, ali je organizovan u većem broju slučajeva i ima veće prihode od nižih slojeva sitne buržoazije, a i budućnost je pred njim. Konačno, sitni buržuj mrzi proletera kao simbol njegove buduće proletarizacije, koju on želi da izbegne na svaki način. Sitni buržuj je, dakle, odgovarajuća društvena osnova za ostvarivanje represije nad proleterskim pokretom. Fašizam uči umešnosti aktivne mobilizacije ove sitnoburžoaske sektore i postaje neophodan u trenutku kada radnička klasa ugrožava kapitalistički sistem ne ostvarivši odlučujući korak ka socijalizmu, kada se troši, deli, politički meša i na taj način izlaže represiji.

Ali fašistička država je rezultat fuzije ovog sitnoburžoaskog pokreta s buržoazijom, a naročito sa krupnim kapitalistima, te ima različitu društvenu osnovu. Videli smo da je fašistički pokret mogao doći na vlast samo uz pomoć konzervativaca, a pogotovu kada je bio potreban, prihvaćen i unapređen od strane krupnog kapitala koji vlada državom i društvom. Fašistički režim moraće da ispolji, prema tome, hegemonističke interese krupnog kapitala. Ovo je na prvi pogled protivrečno sa društvenom osnovom fašizma. Ta se protivrečnost ispoljava kada režim preuzima vlast i mora da razruši antimonopolističko krilo pokreta, da obuzda paramilitarističke grupe i postigne politički i ideološki sporazum sa sektorom konzervativaca spremnih da stupe u savez s fašizmom. Režimu preos-

taje još da likvidira svaki liberalni otpor koji bi se suprotstavio njegovoj konsolidaciji.

Na taj način fašistički režim ne predstavlja primenu „a outrance" konfuznih i demagoških ideala pokreta koji ga prouzrokuje i ne sledi uvek strogu shemu. Režim ne bi mogao opstati kada bi mehanički primenjivao takve ideale. Konkretni fašistički režimi su rezultat kompromisa između tih ideala i objektivnih uslova. Kao svaki društveno-politički proces, i ovaj je takođe proizvod pragmatizma. Fašistička država se ne razlikuje od liberalne po svojoj suštini, već po svom obliku, koji je značajan, ali ne i odlučujući. Fašistička država ide za eliminisanjem razlike između građanskog društva i države, uspostavlja bezuslovnu privrženost pojedinca državi, eliminiše sistem partija i utvrđuje jedinstvenu partiju kao proširenje države više nego kao politički izraz volje njene baze. Uspostavlja, takođe, najjači vertikalizam i militarizuje društveni život. Korporativni oblici se moraju sagledati kao usklađivanje države i partije odozgo nadole, prema kojem ekonomski društveni sistem teži neposrednoj kontroli protivrečnosti koje su proistekle iz klasne borbe na ekonomskom planu i utvrđivanju državne intervencije na najneposredniji način.

Ali fašizam ne ukida privatnu svojinu, kapitalističku organizaciju preduzeća i buržoasko građansko pravo, osnovu tog građanskog društva koje se teži ukinuti na planu javnog prava.

Dapače, fašizam podstiče na poseban način napredak monopola, stimulišući sve faktore ekonomske koncentracije i finansijske centralizacije, podvrgavajući radničku klasu negativnim uslovima ekonomskog pregovaranja koji omogućuju supereksploataciju radne snage i visoke stope dobiti krupnog kapitala, monopola i proces koncentracije uopšte.

Prema tome, fašizam, uprkos svom idejnototalitarnom izgledu, ekonomski etatističan i politički anti ili jednopartijski, tj. u svom sklopu antiliberalan, predstavlja krajnji izraz onih suštinskih elemenata koji sačinjavaju kapitalistički liberalni sistem. Opozicija između liberalizma i fašizma, iako je stvarna i izražava različita stanja kapitalizma, nije, međutim, apsolutna. Takođe nije apsurdno misliti o jednom mešovitom režimu između fašizma i političkog liberalizma u kojem prevladava jedan ili drugi aspekt. Prema tome, u suštini fašizam samo trijumfuje i postaje permanentan režim kada se ostvaruju određeni istorijski uslovi:

— prvo, da postoji otvorena ili bliska opasnost od proleterske revolucije ili da je barem ova tako shvaćena od strane sitne buržoazije i krupnih monopola, a da radnička klasa nema dovoljno snage da trijumfuje ili da nametne demokratske uslove koji bi omogućili nastavak njenog razvoja;

— drugo, da postoji potreba za nacionalnim jedinstvom koja može primorati krupnu buržoaziju da se koristi marginalnim elementima za garanciju svoje vlasti. Takve su okolnosti stvorene delimično pretnjom građanskog rata ili njegovom opasnošću, ali takođe ekonomskim potrebama tih zemalja koje su u istorijskom

zaostatku u razvoju kapitalizma i nailaze na određene spoljne prepreke u svojoj ekonomskoj ekspanziji na inostranom tržištu i na određene unutrašnje prepreke za ekspanziju unutrašnjeg tržišta (opstanak seoske aristokratije i prekapitalističkih odnosa, nesposobnost zakasnelog kapitalističkog razvoja da prihvati radnu snagu koja napušta selo i njegova tendencija ka velikoj koncentraciji dohotka kao rezultata brze monopolizacije u početnim fazama rasta itd.);

— da demokratsko-liberalna država ili nedovoljno usklađeni oblici vanrednog stanja nisu u mogućnosti da postignu društvenu legitimnost koja bi im dopustila da se održe, niti da obezbede sredstva za represiju, dovodeći tako do opšte otvorene krize institucionalnog karaktera, vlasti i privrede (ispoljene naročito u hiperinflacionom talasu).

S te tačke gledišta na njegove karakteristike možemo tvrditi da je fašizam:

— totalitarni režim krupnog kapitala koji sprovodi jedan društveni sektor uglavnom sitnoburžoaskog porekla u koji ovaj ima poverenja. U evropskom fašizmu ovaj je sektor predstavljala paravojna organizacija u slučaju Italije i Nemačke, a direktno vojna u Španiji. Značaj paravojnih hordi u preuzimanju vlasti određuje relativnu ulogu fašističkog pokreta u političkom režimu koji kasnije preuzima vlast);

— represivni režim krupnog kapitala koji teži *uništenju* komunističke opozicije i oslabljenju liberalne opozicije, paralisanju društvene i intelektualne kritike, uništenju svakog idejnog elementa otpora njegovoj potpunoj dominaciji;

— režim krupnog agresivnog kapitala prema inostranstvu, s ekspanzionističkim tendencijama i raspoložen protiv liberalnih država uz snažnu nacionalnu mistiku koja se oslanja na rasne imperijalne, tradicionalne i druge ideale i na neprijatelje nacionalnog jedinstva. U tom smislu njegov rasizam može biti antijevrejski kao što može biti anticrnački, antibeli ili antiarapski itd. Međutim, uvek će biti antikomunistički;

— iracionalistička ideologija koja vrednuje kulturne, romantične, junačke i mistične elemente i njihovu neposrednu vezu s političkim. Ideologija koja mora da traži teško ostvarljivo pomirenje između totalitarizma u javnom sistemu i privatnog kriterijuma u ekonomskom raskidu, međutim, sa čistim liberalnim kapitalizmom i potvrđuje ulogu državne intervencije i velikih kapitalističkih preduzeća;

— politički pokret sitnoburžoaskog porekla koji se razvija kao opozicija jačanju revolucionarnog pokreta proletarijata i koji afirmiše princip vlasti i discipline kao načina prevladavanja društvenog „haosa" koji je donela kriza i razvoj radničkog pokreta. Sazrevanje tog (sitnoburžoaskog) pokreta i njegova sposobnost da dođe na vlast mogući su samo uz podršku krupnog kapitala i podvrgavaju se njegovoj opštoj strategiji.

4. O zavisnom fašizmu

Istorijski, fašizam se pojavio kod hegemonističkih sila u kolonijalnim metropolama. Međutim, neophodno je naznačiti da su Italija, Nemačka, Španija i Portugal bili kolonijalne sile drugog reda. Iako su Nemačka i Japan mogli težiti da se pretvore u imperijalističke velesile, preduslov za to je bio pobedonosni rat s Engleskom, Sjedinjenim Američkim Državama, Francuskom, Holandijom i Belgijom. To jest, morao se radikalno menjati lik sveta. Zbog toga je nemački nacizam morao težiti univerzalnosti, koja je u ustima Musolinijevim izgledala smešna i zvučala kao idejna utopijska i inkonzistentna težnja. U međuvremenu su španski, portugalski i francuski fašisti mogli preživeti samo u senci engleske, a kasnije i američke zaštite.

Brazil i Argentina su takođe zaostale zemlje čije buržoazije teže ili su težile da dostignu ekonomsku i političku imperijalnu moć nad Južnom Amerikom. Druge latinskoameričke buržoazije mogu imati slične težnje. Međutim, one ne mogu postignuti ni hegemoniju nad svojom nacionalnom privredom jer su započele svoj industrijski kapitalistički razvoj u etapi u kojoj je svetski kapitalizam već bio dostigao visok stepen ekonomske integracije pod hegemonijom Sjedinjenih Američkih Država, koji je usklađen od strane multinacionalnih korporacija, faktora koncentracije tehnologije i proizvodnje i centralizacije kapitala u međunarodnim razmerama, koje uništavaju sposobnost lokalnih buržoazija za vladanje na svojim unutrašnjim tržištima dobara, usluga i kapitala. Istovremeno, svaki proces ekspanzije ka inostranstvu nailazi na tržište koje je zauzeto od strane multinacionalnih divova koje je teško poraziti i sa kojima je teško konkurisati.

U takvim uslovima politički proces u zavisnim kapitalističkim zemljama mora ispoljiti taj međunarodni dinamizam. Tridesetih godina pokušaji nacionalnog oslobođenja i industrijskog razvoja Latinske Amerike sukobljavali su se s neposrednom engleskom ili američkom dominacijom, i mnogi su latinskoamerički rukovodioci videli u talijanskom fašizmu i nemačkom nacizmu mogućan unutrašnjopolitički put i izvor međunarodne pomoći. Međutim, kopije fašizma ostvarene uglavnom od strane Vargasa i Perona nikada se nisu uspele identifikovati s tim režimima, jer iako su po svom nacionalističkom zamahu i industrijskom rastu bili slični talijanskom, morali su se oslanjati na različite društvene osnove. Sitna latinskoamerička buržoazija bila je nesposobna da rukovodi jednim fašističkim procesom. Krupni lokalni kapital poljoprivrednog, trgovinskog i finansijskog karaktera morao je prepustiti mesto industrijskoj buržoaziji koja se rađala i koja je tražila oslonac u državi, koristeći se u te svrhe radničkom klasom. Korporativistički oblici kojima je težila latinskoamerička država izražavali su, dakle, oslobodilački ideal, a ne reakcionarni, ali su istovremeno otuđivali radnički pokret od industrijskog kapitala i jedne buržoaske nacionalističke ideologije autoritarne i demobilizatorske za klasu u revolucionarnom smislu.

Ta sastavna dvoznačnost ovih režima učinila je da se identifikuju s fašizmom (Peron, Vargas, pa čak i Kardenas bili su optuženi za fašizam) da bi kasnije bili istorijski rehabilitovani čak i za vreme sopstvene vlade (kao što je to slučaj s Kardenasom i Vargasom) i pretvoreni u šampione demokratije, antifašizma i antiimperijalizma. Oba su stava pogrešna jer ne priznaju dvoznačnu prirodu koja ih karakteriše, njihova oklevanja i političke oscilacije.

Danas je situacija različita: silom nametnute vlade konstituišu se protiv naslednika prethodnog narodnjaštva ili svesnijih izraza reformatorstva i radničkih revolucija. Do kojih to čudnih kretanja dolazi u društvu da bi se ispoljili tako protivrečni istorijski fenomeni?

Narodnjaštvo je izgubilo svoj istorijski značaj kada je propala društvena klasa koja ga je hegemonizirala i iz koje je poteklo. Lokalne buržoazije koje su postigle određenu autonomiju na međunarodnom tržištu u toku svetske depresije od 1929. do 1934 (i nedovoljan oporavak između 1935. i 1938, koji je doveo do nove krize, kao i u drugom svetskom ratu od 1939. do 1945) pokušale su da pokrenu industrijski razvoj zasnovan na nacionalnom kapitalu i odbranu svog unutrašnjeg tržišta putem protekcionizma u deviznom poslovanju, uvozu tehnologije i sklopu mera ekonomskog razvoja. Takve su težnje bile uzaludne, jer kada je završen rat i započet novi ciklus kapitalističke akumulacije u svetskoj razmeri (čije smo karakteristike naznačili), međunarodna buržoazija je zauzela prostor ovih lokalnih buržoazija.

Sukobljavanje novog modela akumulacije, zasnovanog na multinacionalnom kapitalu, i starog nacionalno-demokratskog modela ispoljilo se u značajnim političkim sukobima koji su trajali gotovo 20 godina. S jedne strane, nastupa imperijalizam s velikim međunarodnim finansijskim aparatom (Međunarodni monetarni fond i Svetska banka) i regionalnim (Međunarodna banka za razvoj Eksimbank, Savez za razvoj), ogromna vojna sredstva (pakt Rio de Žaneiro), obuka oficira, vojne misije, UNITAS itd., kontrola prodaje oružja, vlast nad strategijskim međunarodnim i kontinentalnim shemama, kontrola tehnologije u punom razvoju naučno-tehničke revolucije, krajnja mobilnost kapitala i „know how", proizvodnog procesa i komercijalizacije. S druge strane, deluju lokalne buržoazije, razvijene na veoma slabim pozicijama i brzo obogaćene mogućnostima koje su otvorile međunarodne krize 1914—1921, 1929, 1945, koje su računale s podrškom veoma aktivnog narodnog pokreta, ali slabo organizovanog i toliko težim za rukovođenje koliko je dalje trebalo voditi suprotstavljanje imperijalizmu, koje iako računajući sa državom moraju imati na umu da je ova proizvod ogromnih klasnih pomirenja, bilo s tradicionalnom oligarhijom, bilo s novim radničkim sektorom. Ta lokalna buržoazija se odlikovala unutrašnjom slabošću sa ekonomskog (niska produktivnost omogućena protekcionizmom u deviznom poslovanju), finansijskog (procesi finansijskog špekuliranja uz direktnu pomoć države) i političkog stanovišta (slabog i protivrečnog

u odnosu na klase), političkim kompromisima koji opterećuju državni aparat, tendencijom ka stalnom budžetskom deficitu sa svojim inflacionim posledicama i težnjom ka zaoštravanju u nekim najkritičnijim istorijskim trenucima.

Bilo je relativno lako uveriti lokalnu buržoaziju da nema drugog izbora sem integracije pod najboljim mogućnim uslovima sa međunarodnim kapitalom. Ali nije bilo tako u odnosu na radničku bazu i sitnu buržoasku bazu, koje su nastavile s nacionalističkim i demokratskim programom, kojem su, međutim, dali sve više etatistički, intervencionistički i antiimperijalistički prizvuk. Bilo je teško odbaciti taj masovni front koji se postepeno sukobljavao s imperijalizmom sve dok nije ostvaren nov sistem snaga u mnogim zemljama: s jedne strane, imperijalizam i njegovi domaći saveznici (kapitalisti, tehničari i menadžeri, plaćeni sektori srednje klase koji teže potrošnji najnovijih tehnoloških proizvoda, koje proizvode međunarodne kompanije), a, s druge strane, narodni sektori (radnici i seljaci, sektori srednje klase s niskim prihodima, deo sitne buržoazije) i nekoliko buržoaskih sektora koji su još zadržali nacionalističke težnje.

Ovo novo suprotstavljanje društvenih blokova bilo je još očiglednije s napretkom kubanske revolucije od njenog demokratskog i nacionalnog razdoblja, između 1958. i 1960, do socijalističkog perioda, koji je ustanovio prvu socijalističku republiku Latinske Amerike. To je na očevidan način ukazivalo na granice buržoaskog nacionalizma i takođe na to da dosledna antiimperijalistička borba neizbežno vodi ka socijalizmu.

Borba protiv društvene revolucije, u procesu sazrevanja na kontinentu, morala se kontinentalno uskladiti. Samo je američki imperijalizam raspolagao kontaktima, tehničkim sredstvima, finansijskim mogućnostima i političkom moći za rukovođenje takvom borbom. Operacija je organizovana s obzirom na tri osnovna elementa: ekonomski reformizam, politički reformizam i represija (protiv pobuna, a tamo gde je neophodno, vojni režimi).

Vojnici su smatrani elitom srednje klase s modernim težnjama. Doktrina nacionalne bezbednosti integrisala je tri naznačena elementa, ali da bi se postigla unutrašnja bezbednost, nije bilo dovoljno boriti se protiv pobune koja je imala društveno poreklo u nerazvijenosti i u narodnjačkoj demagogiji. Morala se promeniti privreda nerevolucionarnim reformama koje bi stimulisale slobodnu igru tržišta i prevlast tehnološki najnaprednijih snaga. Takođe je bilo neophodno reformisati političku vlast, zamenjujući narodnjačku demagogiju organizacionom efikasnošću, tehničkim i depolitiziranim programiranjem (koje bi bilo iznad pritiska masa nesposobnih da postignu efikasne rezultate). Doktrina nacionalne bezbednosti bila je idejna osnova koja je omogućila političko ujedinjavanje vojne većine. Njen fašistički sadržaj malo je sličan klasičnom, ali je veoma jasan: ta ideologija zamenjuje lik šefa vojnom i građanskom tehnokratskom elitom, lik partije birokratskim nacionalnim vojnim aparatom; s druge strane, ideja represije i reda, kao činilaca nacionalnog razvoja i jača-

nja nacije, tipično je fašistička. Fašistički pokret u bazi je potreban samo da bi se izazvala destabilizacija vlasti masa. Upotrebljene su, takođe, građanske milicije i paravojne grupe da bi se umanjila neposredna odgovornost oružanih snaga u najprljavijim poslovima represije. Međutim, bilo je neophodno stalno kontrolisati i podređivati takve aparate (često sastavljene od penzionisanih vojnika, policajaca, pa čak i aktivnih vojnika) koji ponekad teže svojevrsnoj autonomiji akcije i iracionalnom nasilju. Po čemu se razlikuje, dakle, ovaj fašizam od klasičnih uzora?

Prvo, radi se o stanju nametnutom odozgo, koje jača pre međunarodni kapital negoli nacionalni (ali danas je prvi, a ne drugi taj koji predstavlja krupni kapital čak na lokalnom nivou, jer su najveća preduzeća zemlje nadnacionalna), koji više voli represiju elite negoli mobilizaciju baze. Konačno, s obzirom na karakter političkog kompromisa koji je ostvaren u nekim zemljama, fašističko krilo ne zauzima glavnokomandujuća mesta, već deluje u senci.

Prirodno je da se u tim uslovima, na drugom mestu, stvori određena relativna nezavisnost između relativno slabog fašističkog političkog pokreta koji samo dostiže određeni zamah u kritičnim situacijama (kada ovaj pokret prima idejno veoma širok karakter) i fašistička država kojom dominira preduzetna vojna i tehnokratska elita. Takva država ne može bez problema pribegavati korporativističkim posredovanjima, jer nema veće mogućnosti da organski podredi radničku klasu, pa čak ni sitnu buržoaziju, uglavnom nezadovoljnu jasno izdajničkim i promonopolističkim karakterom fašističke politike.

Na trećem mestu, takve unutrašnje protivrečnosti slabe ove fašističke režime ostavljajući određeni prostor za politički život narodnog pokreta i dijalektički primoravaju režim da se osloni na beskrajno represivnu akciju koja teži rešavanju nedostatka idejne legitimnosti putem sile.

Na četvrtom mestu, režim živi oslanjajući se više na političku apatiju širokih sitnoburžoaskih i radničkih sektora negoli na stvarnu sposobnost da osigura njihovu aktivnu podršku. Sadašnji fašizam se pokazuje, dakle, politički slabijim od klasičnih uzora.

Ovi opšti elementi omogućuju nam da postavimo i poslednje pitanje ovog rada: pitanje antifašističke borbe.

5. Pitanje antifašističke borbe

Pobeda mnogih fašističkih udara u Latinskoj Americi i drugim delovima trećeg sveta, porast fašističkih pokreta u Evropi i Severnoj Americi, usmeravanje ka desnici konzervativnih partija i razrada globalne strategije imperijalizma usmerene na državne udare — rezultat su dvostruke osobenosti opšte krize savremenog kapitalizma. S jedne strane, opšta kriza kapitalizma stvara uslove za

razvoj narodnog pokreta, njegovo jačanje, njegovu veću ofanzivnu hrabrost, njegov veći radikalizam. S druge strane, perspektiva jednog pokreta masa u porastu zaoštrava sposobnost reagovanja buržoazije, povećava njenu kontrarevolucionarnu odlučnost, radikalizira njene političke i strateške antiradničke koncepcije.

U ovim istorijskim uslovima, pitanje demokratije prima prevladavajuću dimenziju. Monopolistička buržoazija, koja hegemonizira društveno-politički proces, teži da ograniči, otvoreno ili prikriveno, demokratska prava masa. S druge strane, mase teže ne samo da se bore da bi očuvale ta prava već, takođe, da ih prošire, a, što je najznačajnije, da ih iskoriste u pravcu menjanja društvenog poretka. To jest, demokratska borba se jasno uključuje u borbu za socijalizam. Ovaj preobražaj svesti masa teži da se preobrati u sve intenzivniji i dublji međunarodni fenomen.

U zavisnim zemljama je demokratska borba u neposrednoj vezi s antiimperijalističkom i antiveleposedničkom borbom. A kao rezultat procesa podvrgavanja lokalnog kapitalističkog razvoja prevlasti međunarodnog kapitala, demokratske antiimperijalističke i antiveleposedničke borbe uključuju se obavezno u borbu za socijalizam, jedini režim koji je kadar da dopusti konsolidovanje demokratskih antiimperijalističkih i antiveleposedničkih promena u meri u kojoj su dovedene do krajnosti.

Iz tih razloga se sve više sužava prostor liberalnog delovanja imperijalizma i njegovih lokalnih saveznika u svakoj zemlji. Opredeljenje za fašizam se javlja kao potreba opstanka krupnog međunarodnog i lokalnog kapitala. To je istinita priroda zavisnog fašizma ma koliko se mogli menjati njegovi oblici.

Antifašistička borba prima, dakle, univerzalni i kontinentalni karakter. Uprkos tome što se minimalni neposredni program fronta antifašističkih snaga mora ograničiti na konkretni cilj paralizovanja represije i obaranja njenih izvršilaca, ti ciljevi nisu dovoljni da se izazove poverenje i politička odlučnost širih masa. One moraju biti upozorene da se efikasno uništenje fašizma postiže jedino dovođenjem do krajnosti borbe protiv imperijalizma, velikog zemljišnog poseda i monopola, započinjući izgradnju socijalističkog društva.

Jasnoća ovog krajnjeg cilja još je očiglednija kada se shvati da fašizam predstavlja očajničko rešenje, poslednje sredstvo opstanka krupnog kapitala u fazi procesa svetske socijalističke revolucije.

To ne znači da se nemonopolistička buržoazija, pa čak i najpolitičniji sektori krupnog kapitala, ne brinu o otvaranju jedne demokratske buržoaske perspektive koja bi pružila alternativno rešenje u slučaju rušenja fašističkih režima, čiji su nedostatak legitimnosti i uska društvena osnova očevidni i zabrinjavaju takve snage.

Jedini razlog zbog kojeg je socijaldemokratija pokušala da uđe u radnički pokret, ne samo Latinske Amerike već i Afrike i Azije, jeste otvaranje nesocijalističkog puta antifašističke borbe,

puta kome se pridružuju, takođe, demohrišćanski i nacionalistički levičarski sektori.

Borba za buržoasku, sitnoburžoasku ili proletersku hegemoniju u antifašističkoj borbi postaje osnovni vid te borbe u sadašnjoj etapi. Proces idejnog sazrevanja latinskoameričkog radničkog pokreta je bio spor usled sopstvenog ekonomskog zaostajanja tih masa, njihovih zaostalih političkih težnji i ideološke hegemonije koju je ostvarivao buržoaski nacionalizam nad narodnim pokretom i, najposle, usled ogromne i dobro usklađene ideološke ofanzive imperijalizma vezane s reformističkim idejama razvoja koje posebno naglašavaju efikasnost i bezbednost.

Radnička klasa Latinske Amerike, međutim, raspolaže pojedinim značajnim političkim iskustvima koja mogu ubrzati njen organizacioni i politički nezavisan razvoj, i prema tome je sposobna da predvodi antifašističku borbu i da joj dâ radikalan sadržaj likvidacije njenog ekonomskog uzroka, tj. da stalno i revolucionarno rukovodi etapom rušenja fašizma u pravcu neposredno više etape stvaranja osnova za socijalističku revoluciju.

Ta politička iskustva su izražena u kontinentalnom neuspehu narodnjačkih pokreta, u pozitivnom i ohrabrujućem primeru socijalističke izgradnje na Kubi, te na međunarodnom nivou, u nizu revolucionarnih primera autentičnih lidera (iako su ovi pretrpeli neuspeh u svojim neposrednim pokušajima), u strategijsko-taktički rastućoj diskusiji, u razvoju marksističke misli na kontinentu i na međunarodnom planu. Naposletku, ne može prestati da utiče na stvaranje te svesti napredak radničkog pokreta u razvijenim zemljama i revolucije u kolonijalnim zemljama, naročito u jugozapadnoj Aziji i Africi.

Pretnja fašizma se pretvorila u osnovni politički problem Latinske Amerike. U zemljama pod vojnom diktaturom, najznačajnije je pitanje kako sprečiti konsolidaciju te diktature i postići mobilizaciju masa da bi se izazvao njen pad, koristeći se pri tom svim sredstvima koja stoje na raspolaganju narodnom pokretu. U zemljama u kojima vladaju liberalni uslovi glavni je zadatak: sprečiti snažnom akcijom masa da liberalistička oklevanja i slabosti otvore još jednom put pobedi fašističkih sektora, ohrabrenih od strane imperijalizma. I u jednom i u drugom slučaju, jedina garancija pobede protiv fašizma i stvaranja uslova za revolucionarnu ofanzivu masa jeste u političkoj i organizacionoj nezavisnosti proletarijata, njegovoj socijalističkoj svesti i, naročito, kao rezultat i deo ostvarenja prethodnog, jednoj snažnoj i odlučnoj akciji radničkog pokreta i njenih avangardnih partija radi okupljanja svih snaga koje trpe pod fašizmom i njegovom društvenom osnovom sačinjenom od nacionalnih i međunarodnih monopola. Jedina garancija pobede nad fašizmom zavisi od toga da radnički pokret bude sposoban da shvati jedinstvo demokratskih, antiimperijalističkih i socijalističkih zadataka putem kojih se jedino obezbeđuje konsolidacija prvih; od sposobnosti da shvati, s druge strane, da je uspeh socijalističkih zadataka uslovljen nje-

govom sposobnošću da rukovodi pobedonosno, bez sektaštva, ali istovremeno i bez paralizirajućeg kompromisa, putem demokratskih oblika. Da ne izgubi podršku ni jedne jedine snage, ni jednog jedinog saveznika u borbi protiv fašizma, nacionalnih i međunarodnih monopola i protiv velikih poseda. Da ne vezuje ruke bilo kakvim saveznikom ili društvenom snagom koja bi ograničila dubinu borbe. To je taktički izazov s kojim se suočava radnički pokret u procesu sazrevanja.

Emmanuel Arghiri (Pariz)

Socijalistički projekt u dezintegrisanom kapitalističkom svetu

Analiza koja sledi osniva se na postavci, skoro tradicionalnoj, istorijskog materijalizma, prema kojoj je *krajnja* determinanta istorije razvoj proizvodnih snaga. Ukratko je izložen u dva poznata Marksova pasusa:

„... Buržoaski istoričari su dosta pre mene izložili istorijsku evoluciju borbe klasa ... Ono što sam uneo kao novo, to je što sam pokazao da je postojanje klasa povezano samo s određenim fazama *razvoja proizvodnje* ..." (Marksovo pismo Vajdemajeru od 5. marta 1852; *kurziv* — E. A.);

„Društvena formacija nikada ne nestaje pre nego što se *razviju sve proizvodne snage* koje je ona dovoljno široka da sadrži ..." *(Uvod u Kritiku*, 1859; *kurziv* — E. A.).

Sasvim sam svestan da danas ta koncepcija više nije u modi. Jedna „neomarksistička" struja, veoma rasprostranjena, izričito je odbacuje, pa joj, čak, prikačinje užasno ime „ekonomizam". Prema njenim pristalicama, klasna borba nije samo neposredni pokretač istorije nego i njena determinanta u *krajnjem slučaju*. Oni objašnjavaju da, pošto proizvodni društveni odnosi i svaka vlast klase rađaju određenu vrstu razvoja proizvodnih snaga, ti odnosi upravo određuju te snage, a ne obrnuto.

Ipak, ja držim do koncepcije „paleo-marksizma". Ne zato što sam kadar da *dokažem* njenu osnovanost. Kad je reč o prvim principima prilaza ljudskoj istoriji, nema mogućnog *dokazivanja*, ali ne vidim kako bismo mogli pokušati predvideti razvoj ljudskog društva ako je klasna borba samostalan promenljivi faktor.

Međutim, svaka politička analiza je u krajnjoj liniji samo pokušaj predviđanja i strategijsko istraživanje, čak i kada se pitamo šta bi se dogodilo u prošlosti da su postojali ovakvi ili onakvi uslovi.

To znači da bih lično bio nesposoban da pristupim temi ove konferencije primenjujući „antiekonomistički" stav, onaj koji, izgleda, danas prevlađuje u marksističkoj misli, bar u zapadnim zemljama.

Klasna borba odvojena od ekonomske infrastrukture društva isto je toliko neodređena koliko i postupci kraljeva i kapetana, a pozivati se na slobodnu volju klasa da bi se objasnila istorija, ništa nije manje idealistički nego se pozivati na slobodnu volju velikih ljudi.[1]

Moguće je da bi trebalo ispraviti ekscese nekadašnjeg determinizma. Ali ako se dođe do zaključka da u ljudskoj istoriji nema zakona, onda zaista ne vidim šta bi se još moglo reći, osim prepričavati po hronološkom redu podvige šefova i partija.

Zbog toga, pre nego što izvučem zaključke o sadašnjim perspektivama „socijalizma u svetu", usuđujem se da pokušam ocrtati „ekonomistički" profil ovoga sveta.

Podela na sever i jug

Danas se svestrano priznaje da razvoj i nerazvijenost nisu samostalne uporedne pojave, koje se mogu proučavati svaka u sopstvenim uslovima, nego pojave koje su organski i funkcionalno međusobno povezane.

To je dovoljno poznato. Ono što je manje poznato, to bi bila konstatacija da je razvoj periferije blokiran ne samo samim postojanjem centra i njegovim rastom ojačanim sredstvima koja potiču sa periferije, nego da je taj centar danas *nad*-razvijen upravo u onoj razmeri u kojoj je periferija *ne*-razvijena.

U odnosu na šta se može meriti taj preterani ili nedovoljni razvoj? On se može meriti u odnosu na stepen razvoja koji postojeći ekonomski sistem, u ovom slučaju kapitalistički način proiz-

---

[1] Pustoš koju nanosi taj neoidealizam mogla se konstatovati prilikom diskusija o događajima u Čileu, kada su marksisti izvodili izvanredan poduhvat učestvujući u *ad hoc* razgovorima od jutra do večeri nekoliko dana a da i ne pomenu ekonomske parametre te zemlje za tri godine Aljendeove vlade. Čitajući izveštaje sa tih razgovora, bekstvo kapitala i dezinvestiranje, pad proizvodnje, inflacija, nezaposlenost, itd. n su predstavljali problem. Sve se odigralo u više ili manje efikasnim intrigama CIA i više ili manje nespretnim političkim manevrima koje vršila levica da bi pridobila srednje slojeve stanovništva.

vodnje, može u trenutnim istorijskim uslovima obezbediti skalu za čitavo čovečanstvo.

To znači da Sjedinjene Američke Države mogu biti Sjedinjene Američke Države i da Švedska može biti Švedska samo *zato što* drugi, to jest dve milijarde ljudi trećeg sveta, to nisu.

To takođe znači da je svako izjednačavanje odozgo materijalno isključeno. Kada bi, nekim čudom, jedan socijalistički i bratski sistem, bez obzira na to kog tipa ili modela, bio uveden sutra ujutru u celom svetu i kada bi hteo da integriše, da homogenizira čovečanstvo izjednačavajući životne standarde, on bi, da bi to postigao, morao ne samo da eksproprište kapitaliste celog sveta nego i da ošteti velike delove radničkih klasa industrijalizovanih zemalja, prema visini viška vrednosti koju ti delovi danas prisvajaju. Izgleda da je to dovoljan razlog da te radničke klase ne žele taj „socijalistički i bratski" sistem i da izražavaju svoje protivljenje bilo otvorenim uklapanjem u postojeći sistem, kao u Sjedinjenim Američkim Državama ili u Saveznoj Republici Nemačkoj, ili zalažući se za nacionalne puteve u socijalizam, kao u Francuskoj ili u Italiji.

To nije principijelno pitanje, nego pitanje računice. Nekoliko globalnih cifara bilo bi dovoljno da to pokaže. Godine 1973. prosečna godišnja plata u SAD iznosila je oko 10.500 dolara. U celom kapitalističkom svetu bilo je u to vreme oko dve milijarde i šest stotina miliona stanovnika, to jest nešto više od milijarde aktivnih. Da bi se ti aktivni platili po američkim merilima, bilo bi potrebno oko 11 hiljada milijardi dolara. Međutim, ukupni nacionalni prihod tih zemalja u 1973. iznosio je svega 2.700 milijardi.

To znači da bi, čak i kada bi sav prihod koji je zarađen bez uračunatog rada, profita, renti, interesa itd. (sve su to sastavni delovi viška vrednosti), bio ukinut i čovečanstvo rešilo da se odsad zadovoljava jednostavnom reprodukcijom, odričući se svakog napretka i konzumirajući svoj čitav proizvod, ono ne bi moglo u tim pretpostavljenim uslovima da stekne više od prosečne plate od 2.500 dolara godišnje, to jest četvrtinu američke plate.

Upravo to razbija solidarnost između radničkih klasa centra i periferije. Sve dok su sve radničke klase bile podvrgnute eksploataciji, ma koliko različit bio njen stepen, čak i ako je jedna bila eksploatisana sa 90% a druga sa 10%, one su imale interesa da se ujedine i da se, ruku pod ruku, bore i zajednički eksproprišu svoje eksploatatore, makar ta eksproprijacija znatno više poboljšavala stanje jedne nego druge. Ali od trenutka kada radnici izvesnih zemalja nisu više *davaoci* viška vrednosti (ma koliko on mali bio) nego *primaoci*, situacija je izvrnuta i stavovi radničkih klasa među njima postaju antagonistički.

Moglo bi se smatrati da je poređenje u dolarima ili u stopi viška vrednosti isuviše apstraktno i iluzorno. Predložiću jedno drugo, fizičko. Američki građanin troši danas ogromnu količinu glavnih sirovina. Ako bi se svi stanovnici planete poveli za njegovim primerom i trošili istu količinu po čoveku, sva poznata nalazišta gvoz-

dene rude iscrpla bi se za 40 godina, nalazišta bakra za 8 godina, kalaja za 6 godina, petroleja za 5,5 godina!

Međutim, iscrpljivanje nalazišta i rezervi nije jedini faktor koji sprečava svetsko izjednačavanje odozgo. Ekološke granice predstavljaju drugu prepreku.

Ako se sadašnje razvijene zemlje još mogu oslobađati svojih otpadaka bacajući ih u more ili u vazduh, to je zato što to one jedine čine; isto tako, ako njihovi državljani još mogu putovati avionom bez velikih teškoća, to je zato što drugi nemaju sredstava da lete i njima prepuštaju privilegiju da opterećuju vazduh, i tako dalje.

U svim tim računicama nije reč o neuhvatljivim i klizavim koncepcijama, višku vrednosti, kapitalu itd., ili o računovodstvenim kategorijama profita, interesnih stopa itd., nego o utrošku realnih materija. Prema tome, u pitanju je velika masa stanovnika, sami trudbenici.

Iz toga proizlazi da, izvan svakog drugog obzira i svakog drugog antagonizma, u današnjim objektivnim prirodnim i tehnološkim uslovima i u predvidljivoj budućnosti narodi sadašnjih bogatih zemalja mogu trošiti sve te predmete koji čine njihovo materijalno blagostanje, do kojeg im je, izgleda, veoma stalo, *samo zato* što ih drugi upotrebljavaju veoma malo ili nimalo. Oni mogu da prerađuju svoje otpatke samo zato što drugi nemaju šta mnogo da prerađuju. Inače bi ekološka ravnoteža bila smrtno poremećena.

To je ono što čini da antagonizam između centra i periferije bude nepremostiv i što pretvara čitave radničke klase izvesnih zemalja u *radničku aristokratiju na zemlji.*

Poreklo te „dezintegracije" i mehanizmi njene reprodukcije

Ta podela sveta na *nad*-razvijen centar i nerazvijenu periferiju, koji se međusobno uslovljavaju i pretpostavljaju, ne predstavlja teorijsku (strukturalnu) potrebu kapitalističkog načina proizvodnje, nego jednu od njegovih istorijskih promena.

Marks je zanemario takvu podelu, čak je izričito formulisao svoje uverenje u pogledu postojanja suprotne tendencije ka konvergentnom razvoju različnih delova sveta. Na primer, u uvodu u prvo izdanje *Kapitala* na nemačkom on se ne ustručava da tvrdi da „industrijski najrazvijenija zemlja samo pokazuje onima koji je slede na industrijskoj skali lik njihove sopstvene budućnosti". A u svom članku u njujorškom „Dejli tribjunu" od 8. avgusta 1853. podrobno objašnjava kako će izgradnja železnice u Indiji izazvati neizbežno, htela to Engleska ili ne, industrijalizaciju i razvoj Indije.

U stvari, nije Marks jedini imao takve poglede. Svi teoretičari Druge internacionale su verovali u postojanje jednog zakona o tendenciji izjednačavanja stepena razvoja. Taj se zakon ispoljavao: (1) kao posledica tendencije opadanja stope profita koja povlači za sobom usporavanje investicija i, otuda, proširene reprodukcije

napredne zemlje, usporavanje koje omogućuje zemlji koja zaostaje da je sustigne; (2) kao neka vrsta mehanizma povezanih sudova, kada zaostala oblast crpe višak sredstava, u formi kapitala i tehnologije, iz razvijenih oblasti na vrhu.

Na toj osnovi Lenjin svakako nije imao osećanje potrebe da unosi neke novine kada je pisao u svom *Imperijalizmu*... da izvoz kapitala dovodi do znatnog ubrzavanja razvoja zemalja u koje je usmeren i do izvesnog kočenja razvoja zemalja odakle potiče.

Niko nikada nije predvideo svet zamrznut u unapred predviđen centar i periferiju, koji bi se međusobno reprodukovali i ovekovečavali. Vekovna istorijska stvarnost protivi se takvim pogledima. Hranljive materije izlivale su se sa vrha i oplođavale podnožje, stalno umanjujući raskorak koji ih je razdvajao. Neka vrsta lokalne zasićenosti je svaki put vraćala višak kapitalističke akumulacije ka nizinama. S ekonomskog pejzaža vrh je stalno nestajao.

Kao što podseća Roza Luksemburg, viškovi kapitala italijanskih severnih gradova finansirali su, u 16. i 17. veku, razvoj Holandije. Već u 17. i početkom 18. veka holandski kapitali su doprinosili uzletanju Engleske. U 18. i 19. veku Engleska je već završila prvu fazu svoje industrijske revolucije, a Zapadna Evropa svoju još nije bila počela. Kontinentalna Evropa ipak nije zbog toga postala engleska periferija, nego je i sama postala Engleska.

Šta je to što je tako brzo izazivalo zamor zemlje koja se nalazila na čelu povorke i navodilo je da svoj kapital i svoju tehnologiju odbacuje onima koji je prate? Bio je to nedostatak elastičnosti unutrašnjeg tržišta koje je, preko izvesne tačke, obeshrabrivalo investicije. Ta mala elastičnost bila je rezultat relativne konsolidacije plata na nivou veoma bliskom trošku obične biološke reprodukcije radne snage.

Naime, izgleda da jedan nepovrediv zakon upravlja kapitalističkim sistemom, na osnovu koga ni jedna zemlja ne može, niti je ikada mogla, da pređe izvesnu granicu u svom razvoju a da prethodno ne poveća svoju neproduktivnu potrošnju, to jest plate.

Suprotno sistemu planiranja, u kome porast sektora koji proizvodi sredstva za proizvodnju nastaje upravo zahvaljujući stagnaciji ili, čak, i nazadovanju sektora koji proizvodi potrošačka dobra, u sistemu slobodne preduzimljivosti ekspanzija prvog sektora ne može daleko odmaći bez više ili manje uporedne ekspanzije onog drugog.

Ekspatrijacija viška u formi izvoza kapitala izvodila je sistem iz ćorsokaka. Odatle potiče istovremeno postojanje i plafona razvoja bilo koje posebne zemlje, i centrifugalne snage širenja napretka.

U drugoj polovini 19. veka nešto se dogodilo što je učinilo da je ta konvencionalna marksistička shema prestala da odražava stvarnost. To nešto bila je radikalna promena odnosa snaga između klasa u naprednim industrijalizovanim zemljama i unutar institucionalnog okvira buržoaske parlamentarne demokratije, promena koja je odlepila nadnicu od baruštine fiziološkog opstanka.

Iz toga je potekao preobražaj uslova akumulacije u međunarodnim razmerama. Unutrašnje tržište u zemljama centra doživelo je galopirajuću ekspanziju. Uklonjene su sve prepreke za kapitalizaciju profita. U neku ruku, sindikalna akcija radničke klase izvukla je sistem iz škripca i protiv svoje volje, time što je rešila protivrečnost između dva prethodna uslova investiranja: proširenje unutrašnjeg tržišta — održavanje stope profita.

Razumljivo je da ta protivrečnost ne bi mogla biti prevladana bez postojanja jedne prostrane periferije koja je mogla razvodniti dva nepovoljna dejstva podizanja plata u centru, a to su podizanje odgovarajućih cena, s jedne strane, i smanjenje svetske stope interesa, s druge. Mehanizam *nejednake razmene* je na sebe uzeo tu operaciju. Od tog trenutka *centrifugalne snage* širenja ustupile su mesto *centripetalnim* snagama „sifoniranja" koje produbljuju raskorak.

Taj preokret u dinamici akumulacije naročito je jasan u slučaju burnog razvoja Sjedinjenih Američkih Država. Početkom 19. veka SAD su bile tipično nerazvijena zemlja, dok je Engleska već bila dosta razvijena. Ipak, cena radne snage je u tom trenutku bila u SAD znatno viša nego u Engleskoj. Ne samo u monetarnom pogledu, kada je već bila dvostruko veća od engleskih plata, nego i zbog nečega što predstavlja u neku ruku jednu od zaboravljenih činjenica ekonomske istorije, a to je niži kvalitet američke radne snage toga doba u poređenju s onom u Evropi uopšte, a u Engleskoj posebno. Razlog je taj što se, izuzev za političke izbeglice, obavljala neka vrsta negativne selekcije u zemljama porekla, jer najsposobniji ljudi u svakoj profesiji uglavnom nisu imali razloga da se iseljavaju.

Ipak, Sjedinjene Američke Države su se dobro razvile, pa su, štaviše, toliko odmakle na tom putu da su pretekle kontinentalnu Evropu i na kraju i samu Englesku. To je upravo bilo moguće *ne uprkos*, ma koliko to moglo izgledati paradoksalno, *nego zahvaljujući* nenormalno visokoj ceni i niskom kvalitetu raspoložive radne snage. Razlog tome je taj što su takve okolnosti stvorile dva najsnažnija podstreka za masovan priliv stranog kapitala: veoma široko tržište pothranjeno visokim platama, s jedne strane, i potreba za opremom koja štedi rad kako bi se štedela ta dvostruko skupa radna snaga, s druge strane.

Sve to izgleda sasvim apsurdno. Priznati da su višak neproduktivne potrošnje i loš kvalitet radne snage faktori razvoja, to je kao da priznajemo da je kapacitet pražnjenja ušća jedne reke ono što određuje prinos njenih izvora i njenih pritoka.

Ali nije primedba apsurdna, nego stvarnost koju ona odražava. Već odavno je konstatovano da je ekonomski sistem u kome živimo — svet postavljen glavačke. Prema tome, ako to nije obična figura retorike, ona može samo to i značiti: donji tok reke određuje njen gornji tok.

U tom pogledu kapitalistički sistem je suprotan svakom drugom načinu proizvodnje, poznatom ili zamišljivom. U svim drugim sistemima proizvodi se pre svega prema tome kakva su sredstva

kojima se raspolaže; zatim se troši prema obimu proizvodnje i načinu raspodele koji je odabran. U kapitalističkom sistemu niko ne može početi da proizvodi ako ne može da računa prethodno na tržište, to jest ako ne postoji prethodna dovoljna potrošnja. U svim drugim sistemima potrošnja je rastuća funkcija proizvodnje, dok je akumulacija, to jest investiranje, funkcija *koja smanjuje* neproduktivne potrošnje. U kapitalističkom sistemu investiranje, to jest produktivna potrošnja, jeste *rastuća* funkcija neproduktivne potrošnje.

Te dve inverzije funkcije sklone su da blokiraju sistem. Prva, zato što ne može biti potrošnje bez kupovne moći stvorene prethodnom proizvodnjom, a niko se u tom sistemu ne usuđuje da nešto proizvodi bez postojanja realne ili očekivane potrošnje. Druga, zato što su investicije i potrošnja, ili, što je isto, produktivna i neproduktivna potrošnja, dva sastavna dela date celine, globalni potencijal proizvodnje. Kao takve, one su po svojoj prirodi *obratno* proporcionalne jedna prema drugoj, dok oni koji imaju moć odlučivanja nisu kadri da ih drukčije tretiraju nego kao *direktno* proporcionalne.

To blokiranje se danas veoma jasno ispoljava s izvesnim petrolejskim zemljama. Može se videti da čak i kada je Gordijev čvor, *prethodna proizvodnja-prethodna potrošnja*, na izgled presečen izvanrednim spoljnim prihodima koji padaju s neba bez prethodnog povećanja bilo jedne bilo druge, razvoj ipak ostaje blokiran baš zbog dovoljne prethodne potrošnje.

Kako izgleda situacija? S jedne strane imamo desetine milijardi raspoloživih dolara, a s druge — velike prazne prostore i nekoliko miliona beduina. Kada jednom prebrojimo isporuke oružja, instalaciju izvesnih rafinerija i eventualnu nabavku nekoliko divovskih tankera, a to su jedine mogućnosti koje su prethodno postojale i koje su nezavisne od lokalnog tržišta (žeđ za moći upravljača, s jedne strane, uzgredne operacije povezane sa spoljnim tržištem petroleja, s druge), onda smo otprilike završili pregled sposobnosti apsorbovanja tih zemalja. Sve te operacije u krajnjoj liniji pokrivaju samo deo ogromnih sredstava o kojima je reč. Ostatak možemo naći u Švajcarskoj ili Londonu, što je faktor zbrke u međunarodnom monetarnom sistemu, ali i sasvim fiktivno bogatstvo za vlasnike.

Jer takav se spoljni prihod može materijalizovati samo prilikom realnih vrednosti, bilo da je reč o proizvodima potrošnje, bilo da je reč o opremi. Međutim, na osnovu *sadašnjih* prihoda beduina, ni jedan poslovan čovek neće investirati u pustinje Arabije nove proizvode, niti uvoditi fabrike za njihovu proizvodnju. Taj propust, opet, čini da se prihodi beduina ne mogu povećati uprkos ogromnim finansijskim sredstvima zemlje. Tako je situacija blokirana.

Postoje samo dva načina da se podstaknu uvoz i investicije: ili imperativan centralni plan u gornjem toku, ili tržište u donjem — ili socijalistička ili kapitalistička dinamika. Pošto je većina tih zemalja odbacila prvu, ostaje im samo druga, ali su u drugoj veoma loše postavljene zbog malog obima svog tržišta.

Onda se događa nešto neobično. Pošto su dugo vreme bile isuviše siromašne da svoj petrolej prodaju po normalnoj ceni i kada su, najzad, mogle da isprave cenu vanekonomskim merama, ispada da su suviše siromašne da to mogu stavi u džep.

Zemlja sa centralnim planiranjem ne bi imala takve probleme. Ako bi joj desetine milijardi dolara palo jednog dana s neba, ona bi ih bez ikakvih teškoća pretvorila u realne vrednosti. Čak bi iskoristila skromnost svojih beduina da bi ubrzala svoju akumulaciju, posvećujući najveći mogući deo svojih dopunskih zarada nabavci i uvođenju opreme, uvozeći mašine za građenje visokih peći, za proizvodnju čelika, za proizvodnju crnog lima radi proizvodnje frižidera ili mašina za rublje za deset ili dvadeset godina. U međuvremenu bi te prelazne operacije preobrazile beduine u industrijske radnike sa platama dovoljnim da konzumiraju te frižidere ili te mašine za pranje rublja.

Posle ove analize možda smo bolje naoružani da se suočimo s pitanjem koje se postavlja u pogledu sadašnjih perspektiva društvenog preobražaja u dva dela kapitalističkog sveta: u centru, s jedne, i na periferiji, s druge strane.

I. Socijalistička revolucija u „centru"

Na dan 2. marta 1923. Lenjin je sebi postavio pitanje sudbine revolucije u „centru" i dao na to iznenađujući odgovor:

„... hoćemo li umeti da se održimo ... do dana kada kapitalističke zemlje Zapadne Evrope budu završile svoj razvoj ka socijalizmu? Ali one ga ne završavaju kao što smo prethodno mislili. One ga ne dovršavaju redovnim ‚sazrevanjem' socijalizma kod njih, nego po cenu eksploatacije izvesnih zemalja od drugih ..."

I bez i jedne reči nade ma u kakvu mogućnost buduće radikalizacije zapadnog „proletarijata", on zaključuje da jedini izlaz leži u pobedi „revolucionarnog i nacionalističkog Istoka nad imperijalističkim i kontrarevolucionarnim Zapadom".

Čitavo pola veka kasnije ne vidimo nikakvog razloga da iznijansiramo tu izjavu. Naprotiv, možemo reći da ako je 1923. godine bio potreban sav genije predviđanja jednog Lenjina da se otkrije takva tendencija pod suprotnim izgledom relativne intenzifikacije protivrečnosti u posleratnoj Evropi, to jest u trenutku kada je poburžoazivanje radničke klase tek počinjalo, danas treba biti sasvim slep pa ne videti tu „kontrarevoluciju" u koju otvoreno ulaze mase trudbenika Zapada, ili raspolagati dobrom dozom mistifikacije da se ne bi sagledali tako slabašni alibi kakvi su „evrokomunizam", „napredna socijalna demokratija" ili „socijalizam bez uzroka".

Naravno, klasna borba se ipak nastavlja, ali se može razvijati samo po liniji njihovog stvarnog sukobljavanja, to jest u svetskim razmerama.

U takvim razmerama nema ničeg začuđujućeg ili neobičnog što pored milijarde proletera i nekih desetak miliona kapitalista

postoji jedna *radnička aristokratija* od nekih sto pedeset miliona muškaraca i žena. S druge strane, ništa, ni princip ni znanje, ne implicira da bi trebalo da te tri klase budu simetrično raspoređene na čitavom geografskom prostoru koji zauzima kapitalistički svet. Kao što nemamo ni sasvim tačnu proporciju proletarijata i radničke aristokratije u industrijskim predgrađima i stambenim četvrtima velikih gradova industrijalizovanih zemalja, ili u provincijskim gradovima i prestonici, ili u jednoj ili drugoj provinciji. Isto tako, nema nikakvog razloga da ista razmera postoji od jedne do druge zemlje, kako ih razgraničavaju državne granice. Ništa se ne suprotstavlja tome da u izvesnim zemljama, naročito južnim, velika masa trudbenika bude prava proleterska dok je radnička aristokratija samo neznatna, dok u nekim drugim, naročito severnim, bude obrnuto. Isto kao što ne možemo računati na protivrečnosti između trudbenika Mejfera u Londonu i 16. arondismana u Parizu i kapitalista istih tih četvrti radi podizanja socijalističke revolucije, ne možemo računati ni na protivrečnosti između trudbenika severnoameričkih ili švajcarskih i njihovih sopstvenih kapitalista. Komunistička partija Francuske ima pravo: ne može biti diktature proletarijata ako nema proletarijata.[8]

To ne znači da nema ekonomske ili čak i političke borbe između te „aristokratije pod platom" i kapitala u centru. Ona postoji i na trenutke je veoma oštra. Inače, ta je borba bila vrlo efikasna. Sve što su trudbenici centra do sada postigli na području ekonomskog i socijalnog unapređivanja, duguju toj borbi. Sem toga, cilj te borbe je i politička vlast, pa su i na tom području trudbenici centra postigli značajne uspehe. I zaista, ako napustimo preterana uprošćavanja o monolitnoj državi koja je integralno u službi krupnog kapitala, konstatujemo da u svim državama centra, izvan životno važnih pitanja za sistem u kojima krupan kapital prirodno sebi rezerviše poslednju reč, postoji čitava jedna zona neodređenosti u kojoj se događa da klase koje su u krajnjoj liniji pod dominacijom momentano i lako pobede u značajnim, ali ne i odlučujućim pitanjima. Buržoaska demokratija i parlamentarni režim nisu samo obična farsa. Moglo bi se, štaviše, zamisliti da u ovoj ili onoj zemlji centra ova ili ona trudbenička aristokratija pobedi jednog dana na odlučujući način postojeću klasu kapitalista i uvede bilo koji specifičan sistem, koji bi se, eventualno, nazvao nacionalnim socijalizmom, ili nekako slično, ali koji bi, u stvari, bio *ad hoc* sistem koji obezbeđuje njenu hegemoniju.

---

[8] Naravno, nećemo tvrditi da je Engleska isto toliko integrisana u svetsku privredu koliko Mejfer u englesku privredu. Ali međunarodna ekonomska integracija napreduje iz dana u dan i državne granice sve manje odgovaraju ekonomskim celinama. Zato je žalosno što su isti oni mislioci koji toliko pažnje poklanjaju „internacionalizaciji kapitala" toliko uzbuđeni jednom od njenih posledica: „zapadni svet" postaje Mejfer kapitalističkog sveta. Jedan takav preobražaj može suziti polje akcije izvesnih revolucionarnih talenata koji imaju maler da stanuju u Mejferu, pa im je kasnije čak i ogaditi; to ne menja iz osnova globalne činjenice problema čovečanstva.

Ali te delimične ili „konačne" pobede protiv kapitala u centru nisu obavezno revolucionarne, sa stanovišta interesa međunarodnog proletarijata. Općenito se one, naprotiv, ostvaruju putem mehanizma *nejednake razmene*, po njegovim leđima. U posebnim slučajevima, koji postaju sve češći ukoliko se učvršćuje podela sveta na Sever i Jug, sukob između krupnog kapitala i „aristokratije pod platom" u centru sastoji se u činjenici da ova poslednja zauzima stavove koji su otvoreno negativni prema „trećem svetu", pre svojih „imperijalističkih" vlada i u protivrečnosti s njima. Primer za to je i poslednji švajcarski referendum, koji je odbacio vladin projekt finansijske pomoći „trećem svetu". Sva ispitivanja javnog mnenja pokuzuju da bi referendum takve vrste dao otprilike iste rezultate bilo u kojoj zemlji centra. Ali ima i gore.

S obzirom na promenljivosti dugotrajnih pregovora o Vijetnamu i na zavisnost između oklevanja američke vlade, s jedne strane, i manifestacija u samim SAD i izbornih potreba, s druge strane, uveren sam da bi, da nije bilo pritiska američke radničke klase u korist produžetka rata, taj rat bio završen godinu ili dve pre nego što je završen.

Iako je na samom početku inicijativa za američku agresiju u Vijetnamu bila inicijativa krupnog kapitala, sve ukazuje na to da je on, počev od 1969—1970, aktivno nastojao da se iz njega izvuče, prihvatajući rizik komunizacije Juga. Pored jačeg otpora vijetnamskog naroda nego što se predviđalo, glavni razlozi za takav preokret bili su: a) svetsko javno mnenje; b) reagovanje liberala u sa mim SAD i, naročito, c) uverenje koje je polako sazrelo da komunistički Vijetnam ne bi automatski upao u jedan od dva tabora, kineski ili sovjetski, nego da bi vodio nezavisnu državnu politiku.

Od tog trenutka stvari postaju preciznije. Za čitavo dugo vreme pregovora njujorška berza osluškuje Pariz. Sistematski, redovno, bez ikakvog izuzetka, svaki put kada izgleda da su pregovori o miru blokirani, beleži se pad kurseva; svaki put kada agencijski izveštaji javljaju o napretku, kursevi skaču. Usponi i padovi bili su toliko mnogobrojni i njihov niz je tako dugo trajao da ih nikakav sticaj okolnosti ne može objasniti. Kauzalna veza je nesumnjiva. Američke visoke finansije *htele su* kraj rata.[3]

Ako se malo vremenski vratimo unazad, naći ćemo jedan primer koji je još karakterističniji za ono što je radnička klasa kadra da učini kada su ugrožene njene sopstvene privilegije. Godine 1921. bela radnička klasa južnoafričkog Renda povela je *oružani* ustanak protiv vlade u Pretoriji, sa šefovima sindikalne levice i komunistima na čelu. Parola je bila: „Trudbenici svih zemalja, ujedinite se za belu Južnu Afriku". Cilj pobune je bio da se sruši vlada koja je htela da nametne zapošljavanje u rudnicima crnih trudbenika pod uslovima sličnim onima za belce. Južnoafrički fašistički isto-

[3] Isto kao i „radikali". Nasuprot tome, organizovana radnička klasa borila se uporno protiv takvog ishoda. Nije uspela da ga izbegne, ali je uspela da ga uspori.

ričari proslavljaju tu „proletersku" pobunu kao datum rođenja režima aparthejda.[4]

Iz toga proističe da status trudbenika pod platom nije dovoljan da bi jedna socijalna borba, makar i masovna, bila revolucionarna. Engels i Lenjin se nisu ustručavali da, u ime interesa međunarodnog proletarijata, osude tako pravedne borbe kao što su borbe za oslobođenje alzaškog i balkanskog naroda, jer su u njihovim očima one bile protiv opštijeg interesa međunarodnog proletarijata time što su išle naruku zbližavanju Francuske i carske Rusije. Tim više možemo danas ukazati na negativan karakter borbi radničkih aristokratija centra za učvršćenje ili povećanje njihovih privilegija.

*

Jedina nada koja preostaje za buduću radikalizaciju socijalnih borbi u centru, to je *ponovna proletarizacija* trudbeničkih masa. Mada malo verovatna u sadašnjim istorijskim uslovima, ona nije nemogućna u budućnosti. Ali ona sama po sebi zavisi od akcije periferije.

Premda je petrolejska kriza imala samo ograničeno dejstvo, ona nam pruža prefiguraciju onoga što bi mogao biti jedan takav proces ponovne proletarizacije. Evo kako su se stvari razvijale u ovom slučaju. Trudbenici centra, odbijajući da plate račun za petrolej i boreći se, čak, za isti porast plata u 1974. i 1975. kakav su imali u prethodnim godinama, ubrzali su porast cena koji je već bio u toku. Zaplašene, vlade zemalja potrošača petroleja su, postupajući odvojeno, pokušale da smanje, svaka na štetu drugih, svoj udeo u globalnom deficitu platnog bilansa sa zemljama proizvođačima, preduzimajući deflacione mere. Te su mere čitav sistem gurnule u krizu i nezaposlenost.

Rezultat je bio taj što su se sekundarna, veoma važna dejstva nadovezala na primarni gubitak nastao usled porasta cene petroleja. U zaokrugljenim ciframa i prema najskromnijim procenama (ne računajući, na primer, delimičnu nezaposlenost), u 1975. u svim razvijenim zemljama (sve članice OECD osim Portugalije i Turske) bilo je 8 miliona nezaposlenih više nego što je bio godišnji prosek u 1960—1973. Pošto je prosek dodatne vrednosti po aktivnoj osobi u tim zemljama iznosio 14.400 dolara u 1975, gubitak

[4] Bliže nama, držanje protestantskih radnika Severne Irske je isto toliko karakteristično. Prema reportaži H. Pjera u „Mondu" od 30. septembra 1971. godine: „... najoštriji pozivi (protiv katolika) potiču od protestantskih radnika. Osam hiljada radnika brodogradilišta Harland masovno je defilovalo tražeći interniranje, a pre nekoliko nedelja veliki miting preko 25.000 radnika zahtevao je energičnije gušenje terorizma. „Dosta gumenih projektila", izjavio je drug Hal. „Odsad im treba olovo. Trupe treba da pucaju... Posle nekoliko sukoba takve vrste, problem će biti rešen jednom zasvagda." Dodao je: „Nema mogućnog političkog rešenja. Englezi nas napuštaju, borićemo se protiv njih..."

unutrašnje produkcije iznosi otprilike 115 milijardi dolara. To predstavlja dopunsko osiromašenje koje je, kako se vidi, važnije nego direktno osiromašenje kome se nadovezuje, a potiče od razlike u fakturi za petrolej koja je nominalno iznosila 70 milijardi, a realno (ako se odbiju reciklirani petrodolari) oko polovine.

Ipak, reč je o udarcu koji je sistem mogao prebroditi i koji upravo prebrođava. Ali to ukazuje na mehanizme umnožavanja koji postoje u njemu i koji ga čine krajnje osetljivim na takve avanture.

Zamislimo da zemlje proizvođači četiri ili pet drugih osnovnih sirovina, najvažnijih posle petroleja, uspeju jednog dana da se dogovore tako potpuno kao arapske zemlje i da istovremeno podignu cene, množeći ih sa tri ili sa četiri. Pretpostavimo, pored toga, da te zemlje imaju odgovarajuće centralno planiranje koje ih lišava potrebe da razvijenim zemljama ponovo ustupe deo svojih dolara, kao što je bio slučaj s izvesnim petrolejskim zemljama; da taj poremećaj ravnoteže izazove lančanu reakciju multiplikacionih dejstava koja bacaju sistem ne u minikrizu kakvu smo upravo imali, nego u krupnu krizu tipa one iz 1929, na osnovu čijih proporcija ne bismo imali samo 8 miliona dopunskih nezaposlenih na 300 miliona aktivnih u zemljama OECD, nego nekih 70 ili 80 miliona. Tada bi se stvorila mogućnost *ponovne proletarizacije*, masovne i brutalne, radničkih aristokratija tih zemalja s revolucionarnim perspektivama koje to nosi.

II. Perspektive socijalističke revolucije na periferiji

Formulisan drugim rečima, gore iznesen zaključak znači da je socijalistička revolucija moguća u centru samo ako nastupe događaji (koji potiču sa periferije) koji čine da centar prestaje da bude centar. Drugim rečima, *hic et nunc* zaključak je bezuslovno negativan, pa treba da se okrenemo periferiji.

Na bazi osnovnog postulata istorijskog materijalizma koji smo izložili u uvodu i prema kome situaciju ne čini revolucionarnom stepen eksploatacije, nego objektivna nesposobnost sistema da razvije produktivne snage, i vodeći računa o maržama postojećeg razvoja u odnosu na opšti nivo tehničkog znanja današnjeg čovečanstva, pitati se da li je „treći svet" zreo za socijalističku revoluciju, u stvari znači pitati se da li „treći svet" može ili ne može da se u današnjim uslovima razvija kapitalističkim putem.

Ipak, treba se dobro sporazumeti o dometu toga pitanja. Jer ako treba ponovo preći put koji su sadašnje razvijene zemlje prevalile od uspostavljanja kapitalističkih proizvodnih odnosa, i to istim tempom, odgovor na naše pitanje je neosporno potvrdan. „Treći svet" ne samo što *može* da se razvija nego se već efektivno i razvija, i to *sa svih stanovišta*, i to ne samo istim tempom, nego mnogo bržim od onoga koji je imao uzor kapitalističkog razvoja, to jest Engleska u 19. veku. Međutim, zaboravlja se da je taj tem-

po iznosio svega 1,38% godišnje u proseku i da se tim tempom nacionalni proizvod udvostručuje svakih pedeset godina, što znači da sadašnja *prosečna* nerazvijena zemlja može dostignuti sadašnji srednji nivo razvijenih zemalja 2176. godine.

Prema tome, naše pitanje ima smisla samo ako se ima na umu ubrzan razvoj, razvoj pristizanja. U kapitalističkim proizvodnim odnosima takav je razvoj zamisliv samo ako se unutrašnjoj akumulaciji dodaje spoljno finansiranje. Pojavljuje se prva protivrečnost: pošto je investiranje rastuća funkcija razmera tržišta, trebalo bi, radi privlačenja stranog kapitala, povećati njegovu neproduktivnu potrošnju, to jest ne protiviti se izvesnom povećanju plata, to jest dopustiti smanjenje unutrašnje akumulacije. Proizlazi da takav put nije zamisliv osim u perspektivi priliva stranog kapitala, dovoljno obilnog da nadoknadi *kako* prvobitnu nedovoljnost viška usled nerazvijenosti, *tako* i svoje dopunsko smanjenje izazvano samom potrebom da se taj kapital privuče. Takvi kapitali jednostavno ne postoje.

Ako izuzmemo Latinsku Ameriku, koja nije najmanje razvijena oblast (daleko od toga), i kapitale angažovane u petrolej koji sa svih stanovišta predstavljaju poseban slučaj, ukupni „stokovi" direktnih američkih investicija u najmanje razvijene zemlje, to jest u oblast koju naseljava više od milijardu i po ljudi, iznosili su 1974. godine 4,2 milijarde dolara. U odnosu na aktivno stanovništvo te oblasti od oko 600 miliona, to nam daje oko 7 dolara po trudbeniku, što je protivuvrednost jednog dobrog zavrtnja. Ako uzmemo sveukupnost akumuliranih investicija svih zemalja OECD u najmanje razvijene zemlje, dobićemo (prema najširokogrudijim procenama) otprilike 25 dolara po aktivnom trudbeniku, a ako uključimo Latinsku Ameriku i petrolej, dobićemo za celinu akumuliranih svetskih investicija u čitav „treći svet" jedan opšti prosek od neka 54 dolara fiksnog kapitala po trudbeniku.

Dobila bi se dobra globalna predstava o razdaljini koja odvaja ciljeve od stvarnosti ako se pomisli da u zemljama OECD prosečan međugranski fiksni kapital po trudbeniku iznosi 40.000 dolara, i da je 30 ljudi dovoljno da pokreće divovski tanker koji predstavlja kapital od stotinu miliona dolara.

Ako umesto „stokova" razmotrimo prilive, pitanje se više i ne postavlja, jer su oni poslednjih godina negativni, pošto povlačenje fondova (repatrijacija profita, odštete za nacionalizacije, dezinvestiranja raznih vrsta itd.) premašuje nove doprinose. Pa čak i ako se ne ograničimo samo na privatne investicije i ako uzmemo u obzir sveukupnu javnu pomoć u svim njenim „formama svih razvijenih zemalja celom „trećem svetu", dospećemo, u krajnjoj računici, do konačnog pozitivnog priliva u pravcu centar—periferija od otprilike 2,5 milijardi dolara godišnje, ili 2,5 dolara po trudbeniku.[5] Međutim iste, 1974. godine bruto formiranje fiksnog kapi-

[5] Prirodno, apstrahujemo petrodolare, jer kada bismo njih uzimali u obzir, dobili bismo značajniji saldo, ali u drugom pravcu: periferija — centar.

tala po trudbeniku iznosilo je 2.840 dolara u Sjedinjenim Američkim Državama, 2.900 u Japanu, 3.170 u Francuskoj i 3.370 dolara u Nemačkoj.

Ako uzmemo u obzir da ekonomski razvoj, ili razvoj produktivnih snaga, nije u krajnjoj analizi ništa drugo nego povećanje produktivnosti rada, i da je indeks te produktivnosti organski sastavni deo kapitala, to jest količina proteklog, akumuliranog rada upotrebljenog po jedinici živog rada, odmah vidimo da je računanje na inostrano finansiranje razvoja „trećeg sveta" danas ne samo utopija nego da je, jednostavno, paranoično.

Istom prilikom se može odmeriti besmislenost izvesnih sadašnjih teorija koje pokušavaju da „blokiranje" razvoja „trećeg sveta" objasne masovnom „agresijom" inostranog kapitala. „Treći svet" nije blokiran zato što je preplavljen kapitalima, nego što ih je bio lišen. Od prekida krajem 19. veka, o kome smo govorili, a naročito s obzirom na takozvano potrošačko društvo od poslednjeg rata, industrijalizovane zemlje lako nalaze kod sebe sredstva za podsticanje svojih investicija. One su, naime, suviše bogate da ne bi mogle apsorbovati sav višak kod sebe, pa čak i deo onoga koji se stvara van njih. Njima je uvek potrebna periferija, ali ne, kao nekada, kao odvod, nego kao dopunsko sredstvo, ne da bi joj prilivali višak svojih kapitala, nego da bi ih crpli od nje.

Nedovoljno razvijene zemlje su, sa svoje strane, suviše siromašne da bi pružile privlačne mogućnosti investiranja inostranom kapitalu, izuzev malog sektora zamene uvoza. One su, čak, toliko siromašne da su primorane da šalju u Švajcarsku deo sopstvenog nacionalnog viška, jer nemaju prilike da investiraju kod kuće.

Kao što smo rekli, kapitalizam ne može ni investirati ni proizvoditi bez prethodnog tržišta, stvarnog ili predviđenog. U nedovoljno razvijenim zemljama kapitalistički put razvoja sastoji se uglavnom u tome da se nepostojeće stvarno tržište zameni predviđenim. Kao takvo, to tržište mora biti verodostojno. U sadašnjim istorijskim uslovima, ono to nije.

Konstatujemo da, osim u određenim slučajevima, nikakav kapital ne ide danas iz centra ka periferiji u okviru slobodne igre tržišnih snaga; treba ga privući privilegijama. Otuda postojanje svih tih kodeksa investiranja, koji su velikodušniji jedni od drugih i zbog kojih se nedovoljno razvijene zemlje svađaju oko ono malo kapitala koji tragaju za plasiranjem, nudeći im izuzeća svake vrste koja, ponekad, predstavljaju hipoteku za budućnost.

To ne znači da jedan takav „ekstrovertan" ubrzani razvoj nije više mogućan za ovu ili onu malu zemlju ako se, iz nekih posebnih razloga, nesrazmeran deo raspoloživih kapitala tu koncentriše. To će biti *zato što* ga i ukoliko ga drugi ne prate na tom putu. Ali svaki pokušaj napredovanja na širokom frontu celog „trećeg sveta" na putu razvoja pomoću integracije međunarodnog tržišta kapitala, pod pretpostavkom da je ono poželjno, bio bi apsolutno uzaludan.

Prema tome, jedini put koji preostaje „trećem svetu" u celini jeste socijalistički put, gde je vo zamenjen za plugom i gde svet sto-

ji na nogama, gde je investiranje, kao što i treba, obrnuto srazmerno neproduktivnoj potrošnji, gde je akumulacija utoliko brža ukoliko su životni standard nasleđen iz prošlosti i neposredni zahtevi stanovništva skromniji, gde se počinje od drugog kraja: prvo uvesti baznu tešku industriju, zatim industriju mašina alatljika, pa zatim onu koja proizvodi specifične mašine, i tako redom niz skalu sve do industrije gotove potrošne robe, s tim što svaka etapa proizvodnje stvara svoje sopstveno tržište, umesto da joj bude potreban podstrek jednog ranije postojećeg tržišta.

Onda se možemo nadati, čak i sa strogo ekonomskog stanovišta, da će potpuna mobilizacija unutrašnjih sredstava i racionalizacija proizvodnog napora povoljno zameniti ono nekoliko mrvica, sve problematičnijih, spoljnog finansiranja.

Branko Pribićević

Razvijeno kapitalističko društvo, radnička klasa i socijalizam*

Teorijska i politička rasprava o putevima i perspektivama socijalizma u zemljama razvijenog, „dozrelog" kapitalizma sve više zaokuplja pažnju vrlo različnih socijalnih i političkih snaga. Ta pitanja, sasvim razumljivo, najviše interesuju organizovane socijalističke snage, ali o njima raspravljaju i mnoge druge značajne idejno-političke struje i formacije.

Već decenijama prisutno pitanje izgleda i oblika revolucionarnog preobražaja u centrima svetskog kapitalizma nedavno je dobilo novu aktuelnost i značaj. Tome su najviše doprineli duboki ekonomski poremećaji koji su se pojavili poslednjih godina u tim zemljama, zaoštravanje kriznih tendencija, značajne strukturne promene u odlučujućim sektorima kapitalističke privrede (silno ubrzavanje procesa koncentracije i centralizacije, jačanje monopolističkih tendencija, dominantan položaj multinacionalnih kompanija, nove tendencije u ostvarivanju usmeravajuće uloge kapitalističke države i sl.), neslućene mogućnosti ali i opasnosti koje nosi sa sobom dramatični proces naučno-tehnološke revolucije, dalekosežne transformacije u klasnim i socijalnim strukturama i, najzad, vrlo značajne promene u rasporedu snaga i idejno-politič-

* Pošto je za okruglim stolom vodio polemiku sa pojedinim mišljenjima, autor je svoje usmeno izlaganje proširio i dopunio.

kim orijentacijama u radničkim i socijalističkim pokretima koji deluju u ovom delu sveta. Raspravljanje o tekućim, dnevnim problemima visokorazvijenog kapitalističkog društva sve više se povezuje s dugoročnim izgledima, logikom i smislom daljeg razvoja ovog tipa društvenog sistema.

U zavisnosti od klasno-političkih i idejno-političkih polazišta daju se i različni odgovori. Dok pojedine struje u radničkim i socijalističkim pokretima zastupaju gledište da je socijalizam jedini izlaz i rešenje za sve osnovne probleme i protivrečnosti razvijenih kapitalističkih zemalja, na drugoj strani (naročito u redovima građanskih teoretičara) ističe se da je ovaj deo sveta „konačno prevazišao" alternativu kapitalizam — socijalizam, da su socijalistička rešenja sasvim irelevantna za zemlje koje kreću prema „postindustrijskoj" epohi. Dok mu jedni predviđaju skori krah, drugi nagoveštavaju postepeno prelaženje u mirne vode „postindustrijskog društva", koje će biti oslobođeno ne samo svih ekonomskih briga i problema već i današnjih socijalnih napetosti, sukoba i protivrečnosti.

U žiži pomenutih teorijskih rasprava i političkih konfrontacija nalazi se pitanje društvenog položaja, istorijskih mogućnosti i uloge radničke klase u zemljama razvijenog kapitalizma. Našu pažnju naročito privlače sve šire prisutne teze da *radnička klasa u ovim zemljama više ne poseduje svojstva i potencijale koji bi joj omogućili da bude nosilac i glavna snaga antikapitalističkog prevrata*. I dok su ranije u središtu teorijskih i političkih sporova u svetu socijalizma najčešće bili metodi, oblici i karakter borbe radničke klase za revolucionarni preobražaj, sada se dovodi u pitanje njena spremnost, sposobnost ili mogućnost da bude vodeća snaga, subjekt istorijskog prelaza iz klasnog društva u besklasno.

Karakteristično je da s tim tezama istupaju ne samo pojedine struje i grupacije koje deluju u sklopu radničkih i socijalističkih pokreta već i brojni predstavnici građanske političke misli. U stvari, idejno-politički spektar pobornika teze da je radnička klasa iscrpla svoj revolucionarni potencijal, pošto se u većoj ili manjoj meri integrisala u postojeći klasni poredak, vrlo je širok. S tim ocenama istupaju neki predstavnici radikalne, pa i ekstremne levice u radničkim pokretima (razne grupe i struje tzv. nove socijalističke ili, jednostavno, nove levice: trockisti, anarhisti, pokret gradske gerile, pristalice generalnog kursa za koji se zalaže KP Kine i neke slične tendencije). S druge strane, sa sličnim gledištima istupaju mnogi desni socijaldemokratski teoretičari koji svoju reformističku i oportunističku politiku najčešće objašnjavaju i opravdavaju time da većina radnika „ne želi" bilo kakve promene u sistemu proizvodnih odnosa. Mada su idejno-teorijska polazišta različita, zaključci su gotovo istovetni — radnička klasa više nije snaga koja deluje, ili može da deluje, u pravcu radikalnog socijalističkog preobražaja. Do sličnih zaključaka dolaze i mnogi građanski teoretičari. Ta gledišta naročito dolaze do izražaja u njihovim tezama da je ekonomski razvoj tako ublažio granice

između tradicionalnih klasnih formacija kapitalističkog društva da je, čak, te granice gotovo izbrisao, tako da se više ne može govoriti o distinktnim klasama, a naročito ne o klasnoj polarizaciji između buržoazije i radničke klase. U tom smislu iznose se gledišta da većina zaposlenih danas sačinjava tzv. srednju klasu, koja je pre svega zainteresovana da očuva i stabilizuje postojeće društvo „masovne potrošnje".

Navedene tri tipične političke i idejno-teorijske sredine iz kojih dolaze procene o suštinskoj deradikalizaciji radničke klase u središnjim zonama svetskog kapitalizma, o njenoj deproletarizaciji u smislu potpunog gubljenja svih revolucionarnih atributa i potencijala, sasvim razumljivo, različito interpretiraju politički značaj tih teza. Predstavnici raznih levičarskih struja ocenjuju tu pojavu, naravno, kao vrlo negativnu. Zato se u tim sredinama i govori o pojavi kao urastanju u poredak, kapitulaciji, korumpiranju, buržoaziranju ili pretvaranju radničke klase u radničku aristokratiju. Istovremeno se teoretičari te orijentacije trude na iznalaženju „zamene" za manje ili više konačno „izgubljenu" radničku klasu. Desni socijaldemokrati koriste se tim procenama kao pokrićem ili alibijem za dosadašnju svoju politiku klasnih kompromisa i odustajanja bilo od kakvih mera radikalnog društvenog preobražaja. Još važnije, te teze treba da budu osnov njihovog još potpunijeg urastanja u postojeći poredak. Građanski teoretičari nalaze u njima ohrabrenje da će sadašnje klasno društvo, i pored svih svojih unutrašnjih protivrečnosti i slabosti, nadživeti izazov socijalizma.

Za savremenu marksističku misao i revolucionarni pokret naročito su zanimljive pomenute „pesimističke" interpretacije koje lansiraju razne levičarske ili nazovilevičarske grupacije. One su zanimljive prvo zato što se redovno nastoje prikazati kao dosledna primena marksističke analize na razvijeno kapitalističko društvo. Zatim, one privlače pažnju zato što nastoje da se prikažu kao jedino dosledne revolucionarne interpretacije, ali i strategije borbe za socijalizam u uslovima razvijenog kapitalizma. I, najzad, dok to nije slučaj s druge dve pomenute interpretacije, ova je, u pravilu, teorijski znatno razvijenija i zato može imati određenu težinu i relevanciju u pojedinim radničkim i socijalističkim sredinama.

Navedena „pesimistička" gledišta izazivaju otpor i oštre reakcije mnogih marksista. Ona se odlučno osporavaju u brojnim radničkim pokretima. Prateći teorijske diskusije i političke polemike što ih izazivaju ta gledišta, može se uvideti da je odbacivanje tih teza često više politički motivisano nego teorijski zasnovano. Neretko oni koji ih odbacuju više to čine zato što se plaše njihovih implikacija nego što su uvereni u njihovu pogrešnost. To je ono rezonovanje koje se svodi na tvrdnju da se teze o potpunoj deradikalizaciji radničke klase ne mogu prihvatiti zato što bi u tom slučaju budućnost socijalizma, bar u tom delu sveta, bila sasvim neizvesna, pa čak i mračna. Drugim rečima, često se brani stav da radnička klasa nije izgubila svojstvo subjekta revolucionarnog

procesa samo zato što bi prihvatanje oprečnog stava imalo za posledicu gubljenje perspektive, defetizam. Navedene teze, prema tome, treba odbaciti pre svega zato što one ugrožavaju i istorijsku perspektivu i određene interese organizovanih socijalističkih snaga.

Ne sporeći vrednost i značaj tih motiva, smatramo da to ne može biti odlučujuće za naše prihvatanje ili odbacivanje teza o deradikalizaciji radničke klase. Stavove o potpunom utapanju radničke klase u kapitalistički poredak, o njenoj nesposobnosti i nemogućnosti da bude nosilac revolucionarnog preobražaja odbacujemo ne zato što su poruke i zaključci što se izvode iz tih analiza za nas politički neprihvatljivi, već zato što smo uvereni da nisu tačni, da nisu naučno zasnovani. Stoga ćemo i pokušati da pokažemo neodrživost argumentacije koja se najčešće navodi u prilog tih gledišta.

Odmah želimo istaći da pobornici teza kojima se radnička klasa razvijenih kapitalističkih zemalja „otpisuje" kao istorijski subjekt i nosilac revolucionarnog preobražaja najčešće navode činjenice koje se ne mogu olako odbaciti. Oni ukazuju na pojave koje se, bar u nekim slučajevima, mogu empirijski verifikovati i koje daju izvesne, mada više prividne nego stvarne, osnove za njihovo pesimističko ocenjivanje istorijskih mogućnosti radničke klase u tim zemljama. Tipični i, u isto vreme, najznačajniji argumenti s kojima istupaju važniji predstavnici „pesimističke" interpretacije naročito iz redova zapadnoevropske levice uglavnom su sledeći:

— veliki deo radnika, a u nekim zemljama je čak i većina radnika uspela da u granicama poretka znatno *poboljša materijalne uslove života.* Umesto ranije očekivanog osiromašenja proletarijata, već decenijama se teži poboljšanju uslova života i rada. Ta je tendencija naročito vidna posle drugog svetskog rata. Lagano ali sigurno poboljšanje uslova života radnika prihvata se kao bitno obeležje postojećeg poretka. Široko je prihvaćeno uverenje da razvijena privreda tih zemalja i njihov povoljan položaj u međunarodnoj podeli rada pružaju dobre izglede da se ekonomski zahtevi radnika na sličan način ostvaruju i ubuduće. Već sada većina radnika u tim zemljama ima uslove egzistencije koji se bitno razlikuju od onih kada „proleter nije mogao da izgubi u revoluciji ništa osim svojih okova". Naprotiv, stalno raste broj radnika koji poseduju određenu imovinu, što ne može a da ne utiče na njihovu klasnu svest. Radnik koji je u zadovoljavanju svojih materijalnih zahteva postigao današnji stepen nije spreman da ide u radikalni okršaj s nosiocima poretka. Mnogi od njih ponašaju se kao građani koji ne žele da „ubiju gusku koja leže zlatna jaja", ističu ovi autori;

— u visokorazvijenim zemljama znatno je *poboljšan i društveni status velikog dela najamnih radnika.* Delujući preko svojih ekonomskih i političkih organizacija, oni su uspeli da iznude brojne koncesije od posedničkih klasa. Predstavnici radničke klase uspeli su da već na određeni način utiču ne samo na unutrašnje odnose u preduzećima nego i na širem društvenom planu. Socijalne razlike, tobože, više nisu tako vidne i drastične. Ovde se naročito ističe da je povećanje realnih najamnina omogućilo velikom delu radnika da se u standardima potrošnje (ishrana, oblačenje, stano-

vanje, a delom i zabava) približi socijalnim kategorijama koje zauzimaju prostor između radničke klase i krupne buržoazije;

— pod uticajem navedena dva momenta, ali i još nekih drugih istorijskih i društvenih okolnosti, primetno je *otupela oštrica klasnih antagonizama i smanjen je njihov intenzitet*. U radničkoj klasi već decenijama jačaju raspoloženja i *spremnost na klasni kompromis*. Pozitivne tendencije u rešavanju neposrednih zahteva radnika imale su za posledicu izvesna „oštećenja", deformacije njene klasne svesti. Radnička klasa se, tobože, sve više miri sa postojećim stanjem. Dostigavši određeni stepen materijalnog blagostanja, ona u istorijskom smislu postaje žrtva tog blagostanja. U svom političkom ponašanju sve više prihvata kriterije i granice potrošačkog društva razvijenog kapitalizma. Svojom snagom i borbenim potencijalom spremna je da se koristi jedino za to da bi ostvarila što povoljnije uslove u datom poretku, a nikako za to da taj poredak radikalno izmeni. Mase su spremne da podrže svaku akciju koja obećava *više* dobara i usluga u postojećem sistemu potrošnje, ali ne onu politiku koja se zalaže za ukidanje dominantnog sistema potrošnje, odnosno sistema društvenih odnosa čiji je on izraz;

— veliki deo radništva u tim zemljama već decenijama *prihvata političko vođstvo desno orijentisanih socijaldemokratskih partija* i, što je još gore, *izrazito građanskih*. Pozivajući se naročito na iskustvo anglo-saksonskih zemalja, u kojima milionske radničke mase daju podršku građanskim partijama, pobornici tih teza smatraju da se ta situacija teško može promeniti. U prilog svoje pesimističke procene oni naročito ističu primere onih zemalja u kojima su radnici u poslednje pola veka, ipak, imali mogućnost da svoje političko opredeljenje manje ili više slobodno izraze. Ako oni u takvim prilikama redovno glasaju za buržoaske stranke, a ne za one koje se zalažu za radikalne društvene promene, onda je to dokaz da su politički zarobljenici posedničkih klasa;

— razvoj materijalnih uslova života radnika i društvenih prilika u visokorazvijenim zemljama u celini izazvao je pojavu masovne *depolitizacije radničke klase*. Pretežan deo najamnih radnika razmišlja i ponaša se isključivo kao pripadnik društva „masovne potrošnje". Ostvareni nivo životnih uslova potpuno je dezainteresovao radnike za velike probleme i protivrečnosti globalnog društva;

— ponekad se u prilog stava kojim se „otpisuje" radnička klasa navode primeri i argumenti iz istorije dosadašnjih socijalnih revolucija. Ukazuje se na činjenicu da su u većem broju dosadašnjih uspešnih socijalističkih revolucija odlučujuću ulogu imali seljaci, naročito siromašni seljački slojevi, a ne gradski radnici. Pri tome se osobito ukazuje na iskustva kineske, kubanske i vijetnamske revolucije.

U prilog osnovne teze da je radnička klasa razvijenih kapitalističkih zemalja iscrpla svoju istorijsku misiju i izgubila revolucionarni potencijal navode se još neki momenti, ali su oni, uglavnom, manje značajni. Najčešće su to, u stvari, samo različite varijacije prethodno navedenih stavova. Dok se u pojedinim analizama na-

vode svi pomenuti momenti, u drugim slučajevima se težište stavlja samo na pojedine. Može se konstatovati da mnogi autori najveći naglasak stavljaju na prvi navedeni činilac — to jest na povoljno dugoročno kretanje životnih i radnih uslova. Bez obzira na to da li svoje zaključke izvode iz svih ili iz samo nekih od navedenih momenata, njihova je procena da su izgledi socijalizma u tom delu sveta uglavnom vrlo slabi. Pošto, ipak, nastoje da veruju u mogućnost i neizbežnost socijalističkog preobražaja, oni traže de samo *nove puteve* nego, ponekad, i *nove subjekte*, socijalne i klasne snage koje će nositi i ostvariti revolucionarni prevrat.

U razmišljanjima predstavnika ekstremne levice i nekih drugih grupa koje ne veruju u revolucionarni potencijal radničke klase razvijenih zemalja najčešće se nude sledeće strategijske opcije:

Prvo, klasno-politički subjekt, nosilac i agens, istorijska avangarda socijalističkog preobražaja na Zapadu *ne nalazi se u tim zemljama, već će tu ulogu imati socijalne i političke snage koje deluju izvan tog područja*. Pošto je klasna borba „zamrla" u kapitalističkom „centru", ona se danas vodi u međunarodnim razmerama. *Klasna borba se „internacionalizuje"* u tom smislu što sukob interesa između kapitalističkog centra i nerazvijenih zemalja (njegove „periferije") postaje danas osnovni vid klasne borbe između buržoazije i proletarijata. Premise su očevidne: Zapad u celini predstavlja svetsku buržoaziju, nerazvijene zemlje — proletarijat. Pošto je budućnost na strani zemalja u razvoju, one će na jedan ili drugi način doneti socijalizam razvijenim zemljama.

Poznato je nekoliko vidova iskazivanja te strategijske procene. Na vrlo autoritativan način ona je 1965. godine formulisana u poznatom članku Lin Pijaoa, tadašnjeg ministra odbrane NR Kine, koji je podelio svet na „socijalističko selo i kapitalistički grad". U „socijalističko selo" on je uključio sve zemlje u razvoju. Projektujući na međunarodni plan neka strateška iskustva kineske revolucije, Lin Pijao je tvrdio da će „svetsko selo" sve više potiskivati i opkoljavati „kapitalistički grad" dok ovaj na kraju ne bude osvojen za svetski proletarijat. Sličnu misao sadrži još uvek veoma prisutna teza o sukobu između „istočnog i zapadnog vetra", pri čemu prvi neizbežno nadvladava drugi. Isti smisao imaju i procene da osnovnu *klasnu protivrečnost* savremenog sveta predstavlja sukob između njegovih razvijenih i nerazvijenih delova. Bez obzira na način kako je formulisana, ovo je, sigurno, najekstremnija varijanta izložene pesimističke procene revolucionarnih mogućnosti radničke klase u razvijenim kapitalističkim zemljama. Najekstremnija — zato što odbacuje mogućnost autohtonih revolucionarnih preobražaja u tim zemljama ne samo danas već i u budućnosti. Istorijski subjekt revolucionarnog preobražaja traži se izvan tog područja.*

* Smatram da je ova teza neprihvatljiva ne zbog toga što ističe *elemente* klasnog sukoba u odnosima između razvijenih i nerazvijenih delova sveta, već zato što poriče postojanje takvog sukoba u razvijenim kapitalističkim zemljama. Teorijska implikacija je nesumnjiva: mo-

Druga interpretacija je izvedena iz prethodne, ali se formuliše u znatno blažem obliku: bitka neće biti rešena u konfrontaciji između centra i periferije, već će iz nerazvijenih zemalja doći *podsticaji* koji će probuditi uspavane revolucionarne potencijale u kapitalističkim metropolama. Revolucionarne snage svetskog „juga" izvršiće postuliranu ulogu istorijskog detonatora na jedan od dva mogućna načina — snagom primera ili pritiskom na centar nametanjem novih ekonomskih odnosa. Smatra se, zapravo, da će socijalistički prodori (uspesi) koji će biti ostvareni u neposrednoj budućnosti u zemljama u razvoju — neki dodaju: i u današnjim socijalističkim zemljama — delovati kao faktor klasnog osvešćivanja i političkog emancipovanja radništva u zapadnim zemljama. Druga varijanta te strategije polazi od uverenja da će osvajanje ravnopravnih ekonomskih odnosa (u smislu ukidanja sadašnjih privilegija Zapada) toliko pogoditi kapitalističke centre da će to vrlo brzo dovesti do razornih kriza koje će revolucionisati proletarijat i tako otvoriti proces radikalnih preobražaja.

Treću stratešku koncepciju nalazimo u gledištu da će ulogu radničke klase uzeti na sebe *druge socijalne grupacije u razvijenim kapitalističkim zemljama* koje poredak nije uspeo da integriše i koje su izložne oštrijim oblicima eksploatacije i diskriminacije. Ovde se naročito ukazuje na takve grupacije kao što su rasno ili etnički diskriminisane kategorije stanovništva, na radnike zaposlene u stagnirajućim ili propadajućim industrijskim oblastima, nezaposlene, omladinu koja ne može dobiti posao i razne grupe gradskog življa u velikim industrijskim aglomeracijama koje životare na samim marginama tih zajednica.

Četvrto, dopušta se mogućnost da radnička klasa razvijenih zemalja *postane* nosilac revolucionarnog preobražaja *pošto prethodno prođe kroz „čistilište" teške, doista apokaliptičke ekonomske i društvene krize.* Da bi radnička klasa ostvarila ulogu revolucionarnog subjekta, ona mora biti prethodno reproletarizovana. Jedini način da se to postigne jeste da se njeni pripadnici bace u uslove teške bede — masovna nezaposlenost, drastična redukcija realnih nadrica, gladovanje i sl. Kao primer te procene može se navesti referat s kojim je istupio predstavnik francuske ekstremne levice Arghiri Emanuel.

Iako se pobornici tih procena i novih strategijskih koncepcija socijalističkog napredovanja vrlo često pozivaju na marksizam, smatramo da se njihovi pogledi dosta teško mogu dovesti u sklad s osnovnim teorijskim i metodološkim principima i idejno-političkim polazištima naučnog socijalizma. Svestrana kritička analiza tih pogleda morala bi obuhvatiti i premise iz kojih se oni izvode i političke koncepcije, naročito strategiju borbe za socijali-

---

guće je kapitalističko društvo bez klasnih antagonizama. Predstavnici krajnje levice nisu, naravno, prvi i jedini koji su izneli ovo gledište — sa njim istupaju i mnogi građanski teoretičari. Jedno je sigurno — ono se ne može pomiriti ne samo sa analizama osnivača naučnog socijalizma već ni sa realnostima današnjeg razvijenog kapitalističkog društva.

zam, s kojima ulaze u teorijske polemike i političke borbe. U ovom prilogu težište je na prvom. Razloga za ovakvo opredeljenje ima više. Pre svega, smatramo da te ideje „padaju" ili „prolaze" na premisama iz kojih se izvode. Drugi je razlog u tome što su neke od navedenih strateških koncepcija toliko nerealno formulisane da i nije potreban veći napor da bi se dokazala ne samo njihova neodrživost već i nespojivost s marksističkom teorijom revolucije.

Nastojaćemo da osporimo osnovnu premisu iz koje se izvode sve prethodno navedene teze — stav da je radnička klasa razvijenih kapitalističkih zemalja izgubila sva bitna obeležja eksploatisane klase i revolucionarne društvene snage i da zato više ne može biti klasno-politički nosilac (subjekt) socijalističkog kretanja. Polazeći od argumentacije pristalica navedenih gledišta, izložićemo najvažnije kontraargumente. Drugim rečima, nastojaćemo da pokažemo da nije tačna teza da radnička klasa razvijenih zapadnih zemalja više nije i ne može biti istorijski subjekt (nosilac) revolucionarnog procesa. Želeći da postignemo veću preglednost i sistematičnost, koncentrisaćemo se na najvažnije argumente i izložićemo ih u dve grupe. U prvoj skupini izložićemo neke empirijsko-istorijske momente, a u drugoj one koji imaju ključni teorijsko-metodološki značaj za marksističku teoriju revolucionarnog subjekta. I jedni i drugi biće izloženi u direktnom kontrastavu prema gledištima s kojima ovde raspravljamo. I naposletku, u većini slučajeva naše gledište nećemo moći opširnije izvoditi i dokazivati zato što granice ovog priloga ne dopuštaju takav pristup. S druge strane, nastojaćemo da sve važnije stavove potkrepimo potrebnim argumentima.

U našoj analizi nastojaćemo da osporimo ne toliko pojedine činjenice na koje se pozivaju predstavnici „pesimisičke interpretacije" koliko veze koje oni uspostavljaju između tih pojava i istorijskih i revolucionarnih potencijala radničke klase u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama. Njihove slabosti nisu toliko u faktografiji, mada i tu ima nekih slabih tačaka, koliko u teorijskom zasnivanju i izvođenju zaključaka na kojima grade svoje političke procene i koncepcije. Nastojaćemo da pokažemo da čak i u slučajevima kada se oni pozivaju na neosporne činjenice, iz njih ne slede osporavani zaključci.

Kao što smo videli, ključni argument pristalica „pesimističke" interpretacije glasi da su radnici u tim zemljama postigli relativno visok nivo materijalnog blagostanja i da zbog toga ne žele radikalnu društvenu promenu. Polazeći upravo od istorije radničkog pokreta u tom delu sveta, ali i od nekih savremenih iskustava, smatramo da se *ne može uspostavljati takva neposredna i mehanička korelacija između visine životnog standarda i želje za društvenom promenom,* kao i spremnosti da se u tom pravcu deluje. Da je osporavana teza tačna, onda bi socijalističke ideje, u pravilu, imale najsnažnija uporišta u slabije plaćenim delovima radničke klase. Brojni su primeri iz istorije radničkog pokreta, naročito zapadnoevropskog, koji pokazuju da to nije tako. Podsetimo da su u većini zemalja baš gornji slojevi radničke klase, sastavljeni od kvali-

fikovanih i bolje plaćenih radnika, redovno prednjačili u dolaženju do saznanja o potrebi i mogućnosti samostalnog klasnog organizovanja. Socijalističke ideje su najpre bile prihvaćene, takođe, u tim slojevima radničke klase. Veliku pobunu protiv tradicionalnog tredjunionizma do koje je došlo devedesetih godina prošlog veka u Velikoj Britaniji — poznatu kao pokret „novog tredjunionizma" — nosili su na prvom mestu dobro plaćeni metalci i radnici mašinske industrije. Vrlo je zanimljiv podatak da u mnogim zapadnoevropskim zemljama radničke partije koje se zalažu za radikalnije društvene promene imaju u svojim redovima i među svojim biračima veći procenat bolje plaćenih radnika nego one koje su poznate po svojoj izrazito reformističkoj orijentaciji. (Ovo se, na primer, može utvrditi uporednom analizom članstva i biračkog tela švedske socijaldemokratske i komunističke partije.) Empirijski podaci pokazuju da je i druga strana izloženog korelativnog odnosa samo uslovno tačna. Naime, dobro je poznato da su neretko upravo neki najslabije plaćeni slojevi, uključujući i radnike, predstavljali politički oslonac izrazito konzervativnih, pa čak i vrlo reakcionarnih političkih snaga.

Drugo, teorijske analize koje utemeljuju tezu o gubljenju revolucionarnih svojstava radničke klase u razvijenim zemljama na relativnom zadovoljenju njenih materijalnih zahteva polaze od naučno neodržive pretpostavke da su materijalni interesi, odnosno potrebe u osnovi neistorijske, jednom za sva vremena date veličine. Ukupno iskustvo društvenog razvoja i posebno iskustvo radničkih borbi ubedljivo svedoče da to nije tako. Ljudske potrebe i na njima izgrađeni interesi duboko su istorijski determinisani. Zato se i govori o gipkosti ljudskih potreba i zahteva. To znači da nema nekog apsolutnog kraja ljudskim zahtevima i potrebama. Naprotiv, jednom zadovoljene potrebe, naročito one materijalne prirode, daju podsticaj za pojavu i uobličavanje novih, često još većih. U svakom slučaju bilo bi nerealno pretpostaviti da su radnici, čak i u zemljama s najvišim životnim standardom, dostigli takav „kraj". Ovde naročito treba istaći da je u biti savremenog kapitalističkog društva tzv. masovne potrošnje da stalno podstiče pojavu novih potreba. Dobro je poznato da pored isticanja i podmirivanja stvarnih novih potreba ono vrlo često podstiče lažne potrebe samo da bi zadovoljilo zahtev kapitala za stalnim proširivanjem domaćeg tržišta. Prema tome, nije opravdano očekivati neko stanje zasićenosti, saturacije radničkih potreba, odnosno konačnog zadovoljavanja radničkih revandikativnih zahteva. I u godinama koje su pred nama dolaziće do oštrih sukoba između osnovnih klasnih i političkih snaga oko unutrašnje raspodele. Sasvim je sigurno da ti sukobi ne moraju neizbežno dobiti šire klasno-političke razmere, to jest da postojeće društvo može još jedno vreme da ih manje ili više uspešno apsorbuje, a prateće tenzije amortizuje. S druge strane, isto je tako sigurno da će to i ubuduće predstavljati značajnu sferu radničkih borbi i da u toj oblasti nije moguće trajno primirje, još manje mir između radnika i kapitalista.

Treće, činjenica da je kapitalizam do sada uspevao da u svojim okvirima zadovolji mnoge radničke zahteve, naročito one materijalne prirode, nikako ne znači da je to trajno svojstvo toga sistema. Naprotiv, smatramo da je to mnogo više *rezultat specifičnih istorijskih okolnosti* koje su omogućile vladajućim klasama u tim zemljama da pruže znatne koncesije radničkim masama. Na ovom mestu treba posebno istaći da su te koncesije svagda bile rezultat organizovane borbe radničke klase, raznih oblika pritiska. Neretko su te borbe imale vrlo oštre oblike. Isto je tako značajno da i pored svih ostvarenih tekovina u većini razvijenih kapitalističkih zemalja još postoje dosta značajni blokovi materijalne bede. Verovatno su tri visokorazvijene skandinavske zemlje jedine uspele da se ozbiljnije približe relativno celovitom rešenju problema akutne bede. Ukratko, smatramo da ne treba apsolutizovati materijalna dostignuća organizovanog radništva u tim zemljama. Kao što bi bilo pogrešno potcenjivati ono što je do sada postignuto, ništa manje ne bi bilo pogrešno gubiti iz vida još otvorene probleme. Štaviše, u nekim zemljama koje ulaze u ovaj deo sveta još postoje krupni egzistencijalni problemi velikih radničkih masa (npr. u zemljama južne Evrope). Najvažnije je to što se u izgradnji politike radničkih i socijalističkih snaga nikako ne sme polaziti od dosadašnje sposobnosti sistema da manje ili više uspešno zadovoljava neke radničke materijalne zahteve kao od imanentnog svojstva sistema, svojevrsne istorijske konstante.

Četvrto, nedovoljno su precizno formulisane i obrazložene teze o *urastanju radničke klase u postojeći poredak*. Primetna je tendencija da se o toj pojavi govori s jakim političkim emocijama i oštrim kvalifikativima, ali najčešće sa slabim obrazloženjima i argumentima. Više imamo posla s paušalnim ocenama nego s iznijansiranim i naučno zasnovanim saznanjima. U dosadašnjim brojnim iskazima (i onim koji afirmišu i onim koji osporavaju tu tezu) više je otvorenih pitanja nego zadovoljavajućih odgovora. Još nije dovoljno jasno šta se, u stvari, podrazumeva pod pojavom urastanja. Kakav je društveni i idejno-politički smisao i značaj te pojave? Koji su bitni kriteriji i parametri za njenu identifikaciju? Postavlja se, isto tako, pitanje da li se svaka pojava ublažavanja klasnih antagonizama, „približavanja" radničke klase poretku, ali i poretka radničkoj klasi, može definisati kao urastanje. Da li iz činjenice da znatniji delovi radnika u jednoj zemlji redovno glasaju za neke građanske partije možemo izvoditi zaključak o urastanju? Nije nam, takođe, odgovoreno na pitanje da li se pod određenim okolnostima može očekivati i reverzibilno kretanje, to jest da posle dužeg perioda „približavanja" i urastanja dođe do izražaja suprotna tendencija u razvoju klasnih odnosa. Da rezimiramo: teze o urastanju radničke klase još nisu dovoljno precizno formulisane i naučno verifikovane. Sigurno je da ima dosta empirijskih činjenica koje svedoče o tome da su znatno ublaženi klasni antagonizmi, da je u većem broju zemalja toga područja došlo do određenog „približavanja" između poretka i znatnih delova radničke klase, ali je naša procena da sve to još ne *daje dovoljno osnova da se*

paušalno govori o potpunoj i definitivnoj integraciji cele radničke klase u vladajući sistem društvenih odnosa. Stvarni klasni odnosi su mnogo složeniji i mnogo više iznijansirani.

Peto, nisu uverljivi zaključci koji se izvode iz iskustava socijalnih revolucija u slabo razvijenim zemljama. Ako su u nekim od tih zemalja radnici imali manje značajnu ulogu u ostvarenim revolucijama nego, na primer, siromašno seljaštvo, to još ne znači da će radnici na sličan način biti zamenjeni od nekih drugih socijalnih grupa u zemljama s veoma brojnom i dobro organizovanom radničkom klasom.

Kao što smo ranije pomenuli, osporavanim tezama mogu se staviti naročito ozbiljni teorijsko-metodološki prigovori. Naše je stanovište da teorijsko izvođenje teze o deradikalizaciji radničke klase, odnosno dokazivanje stava da je radnička klasa izgubila svojstvo revolucionarnog istorijskog subjekta, ne zadovoljava dva ključna zahteva marksističke teorije društva. Koji su to elementi? Kolika je njihova težina?

Prvi prigovor te vrste povezan je s bitnim marksističkim teorijsko-metodološkim postulatom koji traži da naučna misao stalno sagledava i otkriva razliku između pojavnog i suštinskog, trenutnog i dugoročnog, površinskog i tendencijskog. Protagonisti osporavanih teza zasnivaju svoje zaključke jedino na onom što je danas vidno, manifestno i karakteristično za stanje duhova, način mišljenja i opredeljivanje velikih grupa i slojeva klase najamnih radnika. Ukazujući na pojave koje su danas prisutne, značajne i karakteristične, naročito pojave empirijski merljive, oni izvode zaključke o tome kako će se stvari kretati u vremenu koje dolazi, o tendencijama razvoja. Tvrdimo da je taj prilaz karakterističan za pozitivizam, a nikako ne za marksistički metod analize tendencija društvenog razvoja. Marksizam se razlikuje od građanske nauke baš po tome što nastoji da otkrije složene mehanizme društvenih kretanja, unutrašnje protivrečnosti i pokretačke snage koje su često skrivene u dubinskim slojevima društvenih organizama. Važno je teorijsko i metodološko uputstvo da revolucionarne snage moraju biti sposobne da otkriju tendencije, faktore i elemente razvoja koji su u datom trenutku jedva vidljivi, da sagledaju ono što će biti odlučujuće sutra, a što u datom trenutku može biti jedva primetno, slabo i neuticajno. Marksizam zahteva od revolucionarnog pokreta da vidi dalje i dublje od postojećeg, trenutnog, pojavnog i efemernog.

Vrlo je značajno što je Marks taj značajni metodološki princip neposredno primenio na sopstvene analize položaja i društvene uloge radničke klase. Suočen s objektivnom situacijom kada je većina radnika bila pod snažnim, pa čak i dominantnim uticajem građanske ideologije, naročito građanskog liberalizma, kada je ta većina odbijala pozive i inicijative za samostalno klasno organizovanje, Marks je umeo da napravi jasnu razliku između onog što pojedini radnici, pa čak i većina radnika misli u određenom trenutku o svojoj istorijskoj ulozi, i objektivne uloge te klase koja ističe iz njenog položaja u društvenom procesu rada. Vrlo je

značajno — i danas vrlo poučno za naše rasprave o ulozi radničke klase — podsetiti na ovaj Marksov i Engelsov stav:

„Nije posredi to što ovaj ili onaj proleter ili čak celi proletarijat u datom trenutku *zamišlja* kao svoj cilj. Posredi je šta on *jeste* i šta će shodno svom *biću* biti istorijski prinuđen da učini. Njegov cilj i njegova istorijska akcija predznačeni su čulno jasno, neopozivo u njegovoj vlastitoj životnoj situaciji, kao i u celoj organizaciji građanskog društva" *(Sveta porodica)*.

Navedeni stav formulisan je vrlo oštro i očigledno s polemičkom notom. On je neposredno usmeren protiv svih onih koji se u svojim analizama nisu mogli odlepiti od datog, postojećeg i pojavnog. Postavlja se pitanje da li navedeni Marksov i Engelsov stav treba tako tumačiti da je za politiku revolucionarnih snaga potpuno nevažno šta „pojedini" proleter ili čak i „celi proletarijat" zamišlja kao svoj cilj, odnosno kako on politički misli. Celim svojim teorijskim i praktičnopolitičkim delom, Marks i Engels, a kasnije naročito Lenjin, jasno su pokazali da bi izvođenje takvog zaključka bilo duboko pogrešno. Za socijalističke snage i te kako je značajno šta u svakom istorijskom trenutku predstavlja tipično, većinsko opredeljenje radnika jedne zemlje u celini ili pak delova klase posebno. Socijalistička politika, naročito politika koja je usmerena na radikalni preobražaj društva, mora i te kako voditi brigu o raspoloženjima datog trenutka, o stanju duhova u radničkim sredinama. Neposredni zadaci moraju biti tako formulisani da budu najvećma usklađeni s tim raspoloženjima, da svaka mera i inicijativa revolucionarnog pokreta „hvata rezonancu" s nivoom klasne svesti. S druge strane, poenta navedenog Marksovog i Engelsovog bitnog stava jeste da se teorijska vizija i istorijska perspektiva nikako ne mogu izvoditi samo iz onog što je značajno i karakteristično za raspoloženja i politička opredeljenja radnika u određenom istorijskom momentu.

Jasno razlikovanje i stalno uvažavanje ta dva nivoa svesti, mogućnosti datog trenutka i istorijskih potencija, najznačajnija su karakteristika marksističke teorije revolucije i posebne procene istorijske uloge radničke klase kao revolucionarnog subjekta. Polazeći od tog kapitalnog stava osnivača naučnog socijalizma, zaključujemo da je teorijska argumentacija protagonista „pesimističke" interpretacije uloge radničke klase u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama izrazito insuficijentna — nedovoljna i neubedljiva. Pozivajući se na neke nesumnjivo tačne pojave iz svakodnevnog života, oni se koriste istim pojavama kao dokazom za teze koje traže argumente druge vrste. Činjenica da se veliki delovi radničke klase danas ne postavljaju i ponašaju kao subjekti velikog istorijskog prevrata, da nivo njihove klasne svesti danas nije adekvatan istorijskim mogućnostima i ulozi te klase, nikako još ne znači da će tako biti i sutra. Marks i Engels nisu izvodili svoje teorijske zaključke o istorijskoj ulozi radničke klase bilo iz kojih posebnih obeležja njene društvene svesti, već iz objektivnog položaja koji ona ima u svakom kapitalističkom društvu — bez obzira na

njegova specifična obeležja, ekonomske uspone i padove, stepen organizovanosti radničke klase ili stanje njene klasne svesti.

Drugi teorijsko-metodološki prigovor, takođe, pogađa same temelje „pesimističke" interpretacije. Kao što smo videli, svi pobornici te interpretacije u prvi plan svojih analiza ističu činjenicu da je sticanjem raznih okolnosti visokorazvijeno kapitalističko društvo uspelo da reši mnoge ekonomske zahteve radničke klase. Teza o gubljenju revolucionarnih svojstava radničke klase najviše se obrazlaže time da većina radnika u tim zemljama danas „dobro živi", da više nema masovne akutne bede, socijalne razlike i nepravde više nemaju onako drastične forme i razmere kao u ranijim fazama razvoja kapitalističkog sistema. Manje ili više otvoreno se ističe da *materijalno obezbeđeni radnik ne može biti subjekt radikalne promene društvenih odnosa.* Kapitalističko društvo je uspelo da apsorbuje dosta značajne promene u sistemu raspodele, a da pri tome zadrži sve bitne karakteristike osnovnog produkcionog odnosa, načina proizvodnje. U tom rezonovanju sadržana su dva prisno povezana teorijska stava koja su, po našoj oceni, podjednako nespojiva s marksističkom teorijom revolucije. Prvi je stav da je *osnovni i najvažniji izvor revolucionarne energije i revolucionarnosti klase najamnih radnika u ekonomskoj bedi.* Radnici postaju revolucionarni zato što su izloženi najsurovijoj bedi, bukvalno zato što gladuju. Njihova revolucionarnost se gubi onog trenutka kada poredak većma počne da rešava probleme te vrste. Drugi stav glasi da je *izvor revolucionarnih potencijala u društvenoj nepravdi, naročito u nepravdama koje su povezane sa sistemom raspodele.*

Mnogi pobornici pesimističke interpretacije redovno pominju baš ta dva momenta — *bedu* i *nepravdu.* Želimo odmah ukazati da taj prilaz problemu izvora revolucionarnih energija u savremenom klasnom društvu nije ni nov ni originalan. Štaviše, kroz celu istoriju socijalizma javljaju se teorijske škole i političke grupacije koje su svoj pledoaje za socijalizam zasnivale upravo na tim momentima. Još od vremena ranih socijalista-utopista, a naročito od Prudona, postoje teze da će najamni radnici podržati snage radikalne promene (revolucije) ili da će sami postati takav činilac zato što su vrlo siromašni, što žive u uslovima akutne bede. Druga tema je još više prisutna — socijalizam je nužan zato što je dati poredak nepravedan, a nepravedan je zato što se ostvareni društveni proizvod ne deli „pravedno". U socijalističkom pokretu i danas se javlja dosta teorijskih interpretacija i ima prilično političkih grupacija koje upravo na takav način zasnivaju stvar socijalizma. Što je naročito zanimljivo, nije malo onih koji sebe smatraju marksistima premda svoje koncepcije zasnivaju na tim premisama.

S obzirom na sve navedene momente, vrlo je značajno istaći da naučni socijalizam *nije nikad stvar socijalizma izvodio iz etičkih i moralnih postulata i osuda kapitalizma kao nepravednog.* Isto tako, naučni socijalizam nije nikad prihvatao teze da je radnička klasa revolucionarna društvena snaga zato što radnici žive

u nepovoljnim ili teškim ekonomskim uslovima, zato što su izvrgnuti raznim društvenim nepravdama. I najposle, u fokusu marksističke teorije revolucije nije bio zahtev za promenom sistema raspodele, već revolucionarno dokidanje datog sistema (načina) proizvodnje.

Ta su gledišta izneta na mnogim mestima u delima klasika. Podsetićemo na neka od tih mesta. Ovo ie potrebno, između ostalog, i zbog toga što se ona tako često zaboravljaju.

Polemiku s tim gledištima osnivači naučnog socijalizma vodili su gotovo celog života. Na primer, osporavanje stava da je socijalizam nužan zato što je kapitalizam nepravedan jedna je od središnjih tema u Marksovoj polemici s Prudonom iznetoj u *Bedi filozofije*. Na više mesta u tom delu Marks odbacuje, pa čak i ismeva Prudonove žalopojke za društvenom pravdom, u kojima vidi poglede „smušenog malograđanina". Iste stavove iznosi i Engels u *Stambenom pitanju,* koje je, takođe, uveliko polemički intonirano prema Prudonu i njegovim pristalicama u radničkom pokretu. Ta je ideja temeljito obrađena u prvoj knjizi *Kapitala,* u kojoj se iznosi teza da nema, niti može biti, nekih apsolutnih i trajnih kriterija ljudskog morala i pravde kojima bi se merila i sudila moralnost i pravednost određenih društvenih sistema i društveno-ekonomskih formacija. Kapitalistički način raspodele je sasvim „pravedan" mereno i ocenjivano kriterijima koje je doneo sa sobom kapitalistički način proizvodnje. A drugih kriterija, to Marks posebno ističe, nema i ne može biti u kapitalističkoj društveno-ekonomskoj formaciji. On, čak, posebno ističe da se prisvajanje viška vrednosti od strane kapitalista ne može osuđivati sa pozicija nekih apstraktnih principa i normi ljudskog morala i pravde. U velikoj polemici s Lasalom i njegovim pristalicama, to je ponovo jedna od središnjih tema. Kada su baš te ideje ušle u programski dokument ujedinjene nemačke socijaldemokratije, Marks je vrlo oštro reagovao:

„Ja sam se detaljnije zadržao na „neokrnjenom prinosu rada", s jedne, i na „jednakom pravu" i „pravednoj raspodeli", s druge strane, da bih pokazao koliko se mnogo greši kad se s jedne strane hoće da našoj partiji ponovo nametnu kao dogme predodžbe koje su u jedno određeno vreme imale neki smisao, ali koje su sad postale zastarele fraze...

Nezavisno od svega dosad rečenog, bilo je uopšte pogrešno dizati galamu oko takozvane *raspodele* i stavljati glavni akcenat na nju.

Svaka raspodela sredstava potrošnje samo je posledica raspodele samih uslova proizvodnje. A raspodela uslova proizvodnje zavisi od samog načina proizvodnje... Vulgarni socijalizam (a od njega jedan deo demokratije) nasledio je od buržoaskih ekonomista to da raspodelu posmatra i tretira kao nezavisnu od načina proizvodnje i da stoga *socijalizam prikazuje kao da se on uglavnom vrti oko raspodele" (Kritika Gotskog programa; kurziv* — B. P.).

U delima osnivača naučnog socijalizma ima veći broj sličnih stavova. I ovo što smo naveli dovoljno je da pokaže da oni stvar socijalizma nisu izvodili iz kritike postojećeg sistema raspodele,

odnosno iz osude i odbacivanja „nepravdi" koje se čine proletarijatu zato što on ne prima „neokrnjeni prinos rada". Još manje bi se moglo tvrditi da su oni videli glavni izvor revolucionarne motivacije i energije u ekonomskoj bedi kojoj je izložen proletarijat. Nisu oni na toj strani tražili izvor revolucionarne uloge proletarijata, pa čak ni u vreme kada su veliki delovi radničke klase stvarno bili izloženi najbrutalnijoj eksploataciji i živeli na samoj granici fizičke egzistencije. Za Marksa i Engelsa, osnov i izvor revolucionarne uloge proletarijata nije bila ekonomska beda. Kao što smo videli, oni takva gledišta odbacuju kao nenaučna ili kao malograđanski, odnosno „vulgarni socijalizam".

Postavlja se pitanje: gde su osnivači naučnog socijalizma videli izvor i osnov istorijske uloge proletarijata? Gde su osnovi iz kojih su oni izvodili svoje teorije o revolucionarnoj ulozi proletarijata? Za marksističku teoriju proletarijata kao istorijske avangarde, kao klase koja će neizbežno imati ulogu „grobara" sadašnjeg klasnog poretka i otvoriti eru novog, besklasnog društva, značajno je da se ona *izvodi iz duboke analize prirode osnovnog produkcionog odnosa kapitalističkog društva, iz odnosa kapital — rad, iz društvenog položaja proletarijata u procesu proizvodnje.* Veoma je važno da se stalno ima na umu da je *Marks bio zaokupljen pre svega položajem radnika kao proizvođača, a ne kao potrošača.* On je uvek polazio od toga da je *odlučujuće polje klasne konfrontacije u sferi proizvodnje, a ne potrošnje.* Promenom, i to radikalnom, položaja radnika kao proizvođača rešiće se i problemi koji postoje u oblasti potrošnje. Naravno, sistem proizvodnje i sistem raspodele ne mogu se mehanički odvajati. Upravo je Marks otkrio i dokazao njihovu duboku međusobnu povezanost. Važno je, međutim, da se shvati da to nisu dva „ravnopravna" faktora društveno-ekonomskog sistema. Odlučujuću ulogu uvek ima sistem, način proizvodnje koji „prati" odgovarajući sistem raspodele.

Polazeći od stava da je odlučujuće područje klasnih sukoba i protivrečnosti u sferi proizvodnje, u načinu proizvodnje, Marks je celokupnu teoriju revolucije i posebno teoriju proletarijata kao osnovnog subjekta revolucionarnog preobražaja izvodio iz protivrečnosti koje se javljaju u toj oblasti (proizvodnje). On je dokazivao da je kapitalistički način istorijski (prolazan) neodrživ ne zato što pogađa radnika kao potrošača, već zato što ga sputava, ograničava i sakati proizvođača, stvaraoca i slobodno ljudsko biće. Analizirajući anatomiju kapitalističkog načina proizvodnje, Marks je dokazao da je društveni položaj radnika u ovom načinu proizvodnje, *u krajnjoj liniji,* nepodnošljiv zato što sakati ličnost neposrednog proizvođača kao slobodnog stvaraoca bez obzira na veličinu nadnice i visinu životnog standarda. On je isticao da je kapitalistički način proizvodnje autoritaran, opresivan, dehumanizirajući i otuđujući bez obzira na materijalne uslove koje pruža najamnom radu. U tom smislu je Marksova analiza dublja nego bilo koja druga zato što nadilazi pojavno, spoljno, što prodire u najdublje sfere najamnog rada i odnosa između kapitala i rada. Poznato je da je Marks naročito ukazivao na suštinu, značaj i po-

sledice pojava otuđenog rada i podele rada koja je svojstvena svim klasnim sistemima. U temelju njegove teorije revolucije i istorije jeste čovek kao biće koje imanentno teži oslobađanju svojih stvaralačkih (kreativnih) potencijala. Kapitalizam je neprihvatljiv i istorijski osuđen zato što ne dopušta da se oslobode i stvaralački razmahnu svi kreativni impulsi i potencijali neposrednog proizvođača. Već sredinom prošlog veka Marks je vizionarski predvideo da će kapitalizam, s jedne strane, omogućiti poboljšavanje radnih (materijalnih) uslova, ali će istovremeno stalno dovoditi do dovih oblika otuđenja i, naročito, „sakaćenja" ljudskog rada. Polazeći baš od tih momenata kao odlučujućih u osporavanju kapitalizma, on i definiše novi poredak pre svega u relacijama i terminima „oslobođenja rada", „slobodne asocijacije slobodnih proizvođača" ili „neposrednih proizvođača". Njegova je glavna preokupacija budući „neposredni proizvođač", a nikako potrošač.

Toliko o stavovima klasika. Već i ovo što smo naveli pokazuje da su teze predstavnika „pesimističke" interpretacije nespojive s teorijom revolucije i revolucionarne uloge proletarijata koju su formulisali osnivači naučnog socijalizma. Marksistička teorija revolucije predstavlja istorijski doprinos razumevanju mehanizma socijalne istorije baš zbog toga što je podjednako nadvladala zamke voluntarističkog subjektivizma i grubog (mehaničkog) ekonomskog determinizma. Teorije s kojima ovde polemišemo tipičan su primer ekonomskog determinizma: klasna svest proletarijata determinisana je isključivo materijalnim položajem radničke klase. To je drastično formulisano u tezi o neophodnoj prethodnoj reproletarizaciji (osiromašenju) radničke klase razvijenih zemalja kao uslovu da bi ona ponovo postala klasno-politički nosilac socijalističkog preobražaja. Podsetimo uzgred da su te teorije bile u komunističkom pokretu prilično raširene u vreme koje se danas, dosta saglasno, ocenjuje kao doba ekstremnog sektaštva i dogmatizma. Bilo je to vreme kada su mnoge partije isticale kao svoju lozinku poznati stav „što gore — to bolje". Smisao je te parole u poruci da je za revolucionarni pokret i stvar revolucije u celini „to bolje" što su uslovi života i rada proletarijata „gori". Polazna je pretpostavka ista kao i kod današnjih levih ekstremista — proletarijat će biti revolucionaran samo ako živi pod teškim uslovima; što se ti uslovi više pogoršavaju, rastu njegov radikalizam, njegova borbenost i revolucionarnost. I otud, „to bolje" za revoluciju.

Pokazati da su izložene interpretacije nespojive s izvornom marksističkom teorijom revolucije i koncepcijom proletarijata kao istorijske avangarde još nije dovoljan dokaz da su te teorije *danas* neodržive. Da li je, možda, ekonomski i društveni razvoj doneo takve promene koje daju više osnova za to da se uspostavi tako neposredan korelativni odnos između materijalnih uslova radničke klase i njene revolucionarnosti? Da li se može govoriti o zastarelosti navedenih stavova osnivača naučnog socijalizma?

Smatramo da istorija socijalizma i radničkih pokreta nije demantovala bitne stavove klasika — u savremenim društvenim

gibanjima ne nalazimo elemente koji bi ozbiljnije potkrepljivali teze protagonista „pesimističke" interpretacije uloge u mogućnosti radničke klase u razvijenim zapadnim zemljama. U granicama prostora koji nam stoji na raspolaganju navešćemo samo nekoliko elemenata u prilog tom gledištu.

Akutna beda i socijalne nepravde nikako se ne mogu potcenjivati kao izvor društvenog bunta, političkog dinamizma i energije. Poznati su i dosta brojni slučajevi revolucionarnih pokreta koji su svoju masovnu podršku crpli baš iz tih izvora. Smatramo da ti izvori mogu i danas biti dosta značajni u određenim društvenim sredinama i situacijama. S druge strane, isto je tako dobro poznato da akutna beda, kao i ekstremne razlike i nepravde koje su njeni večiti pratilac, veoma često može biti izvor i oslonac pojave masovne apatije, predavanja, neartikulisanog očajanja i povlačenja iz velikih socijalnih tokova. Ako u sredinama koje su zarobljenici takvih raspoloženja povremeno i izbiju erupcije gneva i protesta, onda su to, najčešće, manifestacije koje idu mimo svesne revolucionarne akcije. Takvim se erupcijama više hrane razni sitnoburžoaski protestni pokreti nego revolucionarni radnički. One su mnogo više svojstvene marginalnim socijalnim grupama koje ponekad označavamo kao lumpenproletarijat nego modernom proletarijatu. Što je naročito značajno, akcije koje izrastaju iz tih erupcija mnogo više su spontane nego organizovane. Istorija pokazuje da je prilično teško graditi dugoročnu, svesnu i organizovanu revolucionarnu akciju koja bi se zasnivala prevashodno na protestu protiv bede. Dodajmo još jedno važno istorijsko iskustvo — erupcija gneva koju rađa elementarna beda može u određenom trenutku izlučiti velike količine protestne energije, ali je njeno trajanje, u pravilu, vrlo ograničeno. Veoma je teško obezbediti trajnu usmerenost i dugoročni aktivitet. Protestne erupcije koje imaju tu vrstu socijalnih izvora često podsećaju na vatru od slame — koja brzo bukne ali još brže usahne.

Uz to, teži ekonomski lomovi sa širim pojavama bede mogu biti izvor podrške ne samo levičarskim već i desničarskim, pa čak i krajnje reakcionarnim političkim snagama. Novija istorija, naročito evropska, pruža dovoljno primera takve vrste. Zato bi bilo dobro da i o tome razmisle svi oni koji tvrde da put u novo, socijalističko društvo vodi kroz prethodnu kataklizmu masovne nezaposlenosti i bede.

Ovo su samo neki razlozi zašto nije prihvatljivo da se budućnost revolucije i socijalizma u savremenom razvijenom svetu vezuje za pojavu masovne bede.

Ostaje, međutim, ključno pitanje da li je moguće očekivati širu politizaciju masa, njihovo revolucionisanje u uslovima relativno visoke potrošnje i povoljnih životnih uslova u celini. Da li je realno očekivati da oni aspekti društvenog položaja proletarijata koji su imali središnje mesto u Marksovim analizama i zaključcima o revolucionarnim mogućnostima i ulozi klase najamnih radnika budu u savremenim uslovima pokretačka snaga socijalne revolucije? Da li je realno predviđati da protest protiv statusa na-

jamnog rada, protiv raznih vidova neslobode, otuđenosti, represije, degradacije i sakaćenja što ih nosi u sebi najamni rad budu dovoljan izvor revolucionarnih klasnih naboja?

Pristalice „pesimističke" interpretacije odgovaraju sa odlučnim — ne. Oni kažu da većina radnika u visokorazvijenim zemljama više ne želi socijalizam. Ovde bi uzgred trebalo dodati da je sasvim moguće da većina radnika ne želi socijalizam koji joj nude predstavnici ekstremne levice. Isto tako, ako se misli da dosad ostvareni socijalizam — za koji se kaže da je u većini slučajeva „socijalizam socijalističke prvobitne akumulacije", „forsirane industrijalizacije", „svemoćne države" ili, jednostavno, „teški socijalizam" — predstavlja bilo u kom pogledu opšti uzor, primer koji treba slediti, onda je jasno da veliki deo radnika u visokorazvijenim zemljama nije spreman da se politički angažuje u borbi za takvu viziju novog društva. Vratimo se, međutim, osnovnoj temi, to jest pitanju: da li je izgledno očekivati da se radničke mase uopšte mogu mobilisati na otvorenim i u kapitalizmu nerešivim pitanjima položaja čoveka — proizvođača u najamnom radnom odnosu?

Uopštavanjem iskustava radničkih pokreta u visokorazvijenim zapadnim zemljama može se konstatovati da su takve procene neodržive. S puno empirijskih podataka i čvrstom logikom može se braniti da je upravo ekonomski razvoj pretpostavka da klasa najamnih radnika dođe do spoznaja o suštini svog društvenog položaja. Logika tog rezonovanja je sledeća. U uslovima akutne bede najamni radnik je, sasvim razumljivo, i emotivno i intelektualno pre svega zaokupljen problemima elementarne egzistencije. U takvim uslovima on nema ni „vremena" ni mogućnosti da se dublje angažuje u razmišljanjima o unutrašnjoj prirodi vladajućeg sistema produkcionih odnosa. Tek kada se veći deo klase najamnih radnika nađe s one strane borbe i brige za elementarnu fizičku egzistenciju, stvaraju se pretpostavke za njegovo svesno sagledavanje i političko orijentisanje na rešavanje onih fundamentalnih problema njegovog društvenog položaja koji su imanentni svakom kapitalističkom društvu bez obzira na stepen ekonomskog razvoja i na materijalne uslove života.

Najnoviji razvoj društvenih prilika i klasnih odnosa u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama daje dosta primera koji potvrđuju iznete procene. Poslednjih desetak godina u mnogim od tih zemalja pitanja društvenog statusa, položaja radnika sve više zauzimaju jedno od ključnih mesta ne samo u politici organizovanih radničkih i socijalističkih snaga već i u tekućim klasnim okršajima. U velikim štrajkačkim akcijama koje su uzdrmale neke od tih zemalja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, važno su mesto zauzimali upravo zahtevi te vrste. Pomenimo samo masovne štrajkove u Francuskoj 1968, u Italiji 1969. i, kasnije, štrajkove u Belgiji i Švedskoj. Nije nimalo slučajno što je baš poslednjih godina silno ojačao pokret za uključivanje radnika u proces upravljanja. Sve je veći značaj i težina zahteva koji prelaze okvire klasičnih revandikacija. U skandinavskim zemljama je vrlo

raširena parola o neophodnosti borbe protiv „zlatne krletke". Smisao je jasan — radnici više ne prihvataju tradicionalni stav vlasnika kapitala da se njihova prava iscrpljuju sa cenom koju dobiju za prodaju svoje radne snage.

Te tendencije, naravno, ne treba preuveličavati. Borba za nadnicu, za klasične revandikacije još uvek je najšire područje klasnog sučeljavanja i odmeravanja snaga. Orijentacija na „statusne" probleme, na postavljanje zahteva koji zadiru u samu suštinu vladajućeg sistema proizvodnih odnosa još nije postala masovna i odlučujuća. Ipak, ona je danas vidnija i delatnija nego što je bila pre nekoliko decenija.

Krupne radničke i socijalističke snage još nisu dovoljno pripremljene za artikulisanje te vrste radničkih težnji i zahteva. Sadašnjem trenutku nikako ne odgovaraju ni klasični reformizam ni jalovi maksimalizam druge velike grupacije u radničkom pokretu tih zemalja. Istaknuti rukovodilac KP Italije nedavno je vrlo smelo izjavio da evropska levica ne raspolaže politikom koja bi nudila konstruktivna rešenja, prave odgovore na akutne probleme današnjeg kapitalističkog sveta (Đorđo Amendola u članku *Doslednost i strogost*, objavljenom u časopisu KP Italije „Politika i ekonomija", septembar 1976).

Mnogo je lakše i jednostavnije graditi politiku radničkih partija i sindikata koja treba da se hvata ukoštac i artikuliše neke neposredne, naročito ekonomske probleme radničke klase. Pod određenim pretpostavkama, odziv može biti brz i širok. Pokrenuti mase na suštinskim pitanjima osnovnih protivrečnosti klasnog društva, naročito na otvorenim problemima njihovog položaja kao proizvođača, zacelo neće biti nimalo lak zadatak. Razotkrivanje suštine najamništva, pokazivanje koliko je radnik obespravljen kao neposredni proizvođač, koliko su teške socijalne posledice radnikove otuđenosti, koliko kapitalizam neizbežno rađa „razmrvljeni" rad, sakati proizvođača i degradira njegovu ličnost — sigurno je mnogo složeniji zadatak nego pokrenuti mase u borbu za revandikacije, za preraspodelu ostvarenog dohotka. S druge strane, angažovanje masa baš na tim pitanjima pruža neuporedivo veće revolucionarne mogućnosti. Kapitalizam je do sada uspešno rešavao brojne radničke zahteve iz poslednje navedene kategorije (ekonomske i slične revandikacije). Nije isključeno da će on to moći da čini još jedno vreme. Zato je u dosadašnjim fazama razvoja radničkih pokreta i bilo moguće ostvariti politiku klasnog kompromisa i sporazuma. Sasvim je različita situacija sa zahtevima koji se tiču rešavanja osnovnih problema radnika kao neposrednog proizvođača. Te zahteve kapitalizam nije uspevao da reši, niti ih, po prirodi stvari, može da reši. Klasni kompromis je moguć samo tako dugo dok odlučujuće snage radničke klase svojim stvarnim zahtevima ne ulaze u tu „zatvorenu" sferu. Onog časa kada se težište radničkih zahteva i borbi prenese na tu oblast, mogućnosti kompromisa biće drastično ograničene. U dosadašnjim klasnim borbama u zapadnim zemljama stvorene su mnoge pretpostavke takvo prenošenje težišta sa neposrednih ekonomskih na funda-

mentalne klasno-političke zahteve. Dosadašnje zaostajanje u toj oblasti odražava ne samo stepen klasne svesti proletarijata već i prevagu određenih orijentacija u radničkim pokretima.

*

Objektivne pretpostavke da radnička klasa visokorazvijenih zemalja ostvari svoju ulogu revolucionarnog subjekta nesumnjivo postoje. Veliko je pitanje hoće li te mogućnosti biti iskorišćene. Perspektive revolucionarnog kretanja u ovom delu sveta danas zavise pre svega od toga koliko će svesne i organizovane socijalističke snage biti sposobne da na nov način koncipiraju svoju politiku i strategiju, da smelo zahvate u još gotovo nedirnute izvore revolucionarne energije koje nosi u sebi položaj proletarijata u kapitalističkom produkcionom odnosu. Neke pojave iz najnovije istorije radničkih pokreta i klasnih borbi u tim zemljama ukazuju na to da se postepeno razvija svest i saznanje da su glavni problemi savremenog klasnog društva upravo u toj oblasti i da put u socijalizam vodi nametanju vladajućim društvenim snagama bitke na području koje je omeđeno zahtevima za rešavanje otvorenih problema radnika kao neposrednog proizvođača. Mobilisati radničke mase baš na tim pitanjima — jedina je zaloga uspeha socijalističkog preobražaja. Samo tako se može osigurati kontinuitet antikapitalističkog napredovanja.

Diskusija

Vladimir Bakarić
O koncepciji udruženog rada i dohotka

Javio sam se za riječ kao još jedan jugoslavenski diskutant o temi „Socijalističko društvo i uloga radničke klase". Mada je o toj temi u svjetlu jugoslavenske prakse i iskustva bilo mnogo riječi, htio bih rečenome nešto dodati; dodati o motivima nekih naših osnovnih odluka u društvenim preobražajima i politici.

Govoriću isključivo o Jugoslaviji, ali u kontekstu današnjeg svjetskog procesa porasta socijalizma i socijalističkih tendencija, a pri tom jedino o sadašnjem momentu. Uzimam samo nekoliko tema: prva je „Uloga radničke klase u našem, jugoslavenskom socijalističkom društvu". I iz te teme uzimam samo dvije podteme. Prva je u najneposrednijoj vezi s problemom sudbine i uloge radničke klase, odnosno proletarijata u organizaciji socijalističkog društva kod nas, i u vezi sa sadašnjim momentom rješavanja tog problema.

Svi smo mi u Jugoslaviji ovaj čas okupirani onim novim što u položaju i ulozi radničke klase kod nas priprema novi Zakon o udruženom radu. Nemam namjeru da govorim o Zakonu, ali želim upozoriti na značenje njegovih osnovnih odredaba, odnosno na motive na osnovu kojih je donesen. On predstavlja novi momenat u razvoju samoupravljanja. Raspravljalo se u marksističkim krugovima o odnosu diktature proletarijata i procesa odumiranja države. Manje je razrađivan proces ukidanja radničke klase ili proletarijata kao klase.

Prvi se proces razvija na političkom planu, na planu društvene nadgradnje, a drugi u samoj društvenoj osnovi. O prvom procesu neću govoriti. No govorio bih o drugom procesu, jer upravo

tu namjeravam u svojoj riječi pomenuti, odnosno učiniti još jedan korak u pravcu razumijevanja preobražaja radničke klase i radnih ljudi u asocijaciju slobodnih proizvođača. Korak se sastoji u tome, kao što je već bilo riječi, da radnik kao proizvođač materijalnih sredstava društva svojim radom ne stiče samo pravo na udio u društvenom bogatstvu, odnosno pravo na sredstva svog životnog standarda, nego i pravo da mnogo neposrednije upravlja sredstvima cjelokupnog društvenog života i razvitka (razumije se, na planu materijalne proizvodnje).

Glavni instrumenti toga pristupa su koncepcija osnovne organizacije udruženog rada i koncepcija dohotka. Osnovna organizacija udruženog rada omogućuje društvenu ocjenu o društvenoj potrebnosti rada te organizacije, to jest da li je taj rad potreban, da li u toj količini i da li u toj produktivnosti. Dohodak ujedinjuje onaj dio stvorenog društvenog bogatstva koji otpada na osnovnu organizaciju udruženog rada u svrhu kako zadovoljavanja ličnog životnog standarda tako i zadatka u izgradnji društva. Tako taj dohodak nije niti jednak, niti osnovan na nekoj „pravednosti", nego se, po tendenciji barem, zasniva na potrebama proizvodnje i organizacije društva i lične potrošnje.

Svaka proizvodnja ne zahtijeva jednako skupo istraživanje, jednako stanje obrazovanosti društva, jednako stanje zdravlja društva i slično. Veća zainteresiranost na odgovarajućem stupnju stanja društva u tim pogledima stvara i veće obaveze za razvijanje takvih stanja.

Lični se dohoci — po tendenciji — reguliraju prema količini utrošenog rada.

Ovo je, razumije se, samo jedan korak dalje u približavanju asocijaciji slobodnih proizvođača. Ovdje se još rad, da se poslužim Marksovim istraživanjem, svodi na apstraktni rad i mjeri pomoću svojevrsnog oblika zakona vrijednosti te vrste robne proizvodnje. Tendira prema društvenom knjigovodstvu utrošenog apstraktnog rada. Nije još niti na pomolu onakva organizacija podjele rada za asocijaciju slobodnih proizvođača kada će ta podjela — da se opet poslužim Marksovim terminima, a ovdje naročito glosama uz čitanje Milla — značiti ukidanje apstraktnog rada i uvođenje šivenja, krojenja, kovanja i drugih oblika konkretnog rada.

Može se postaviti pitanje što se dobiva time što udruženi radnik u svojoj radnoj organizaciji odlučuje o stanju i razvoju društva u materijalnom pogledu. Može to činiti i na drugi način. Dobiva se to da se fiksiranje viška vrijednosti počinje rušiti u posebnu kategoriju. Fiksiranje pak vodi tome da radnik, doduše, odlučuje o njegovoj upotrebi, ali kao građanin, manje-više na političkom planu, a ne kao proizvođač. Fiksiranje tako stvara mogućnost i da se stvori nova klasa ili sloj društva koji će vladati tim fiksiranim viškom vrijednosti.

Ovdje se počinje takvoj tendenciji zabijati — kako mi kažemo — glogov kolac. Nije, dakle, u prvom redu pitanje kvantiteta u raspodjeli, nego društveni razvoj u pravcu likvidacije mo-

gućne osnovice za novu klasnu podjelu. Sama pak radnička klasa postaje sve više udruženi proizvođač, a ne najamni radnik.

Još jedno moguće pitanje. Jugoslavija zapravo tek stvara radničku klasu, pa je već misli likvidirati kao klasu. Ne mislimo da smo preuranili. Viši oblik mora konsumirati elemente nižega, pa nema razloga da industrijalizacija stvara najamne radnike ako može stvarati udružene proizvođače.

Uz ovu temu — to je ta druga podtema — trebalo bi spomenuti rješavanje suprotnosti umnog i fizičkog rada. Bilo je o toj temi dosta govora u proteklim danima. Ocjena je bila, otprilike, da se radi o položaju takozvanih neproduktivnih radnika u smislu materijalne proizvodnje.

Nastavljajući na teze Smithove preko Marxa do duboko u ovaj vijek, usluge tih radnika su se naplaćivale iz onog dohotka koji je bio namijenjen potrošnji, definitivnoj potrošnji, a ne iz onoga dijela koji se kapitalizirao. Tako su oni ostali „neproduktivnima". Kapitalist je rezultate nauke uz te uvjete dobivao zabadava. Plaćali su ih građani, među kojima i kapitalisti. Mnogo se štošta od onda promijenilo, mnoga velika poduzeća imaju vlastite laboratorije i vlastite ljude od nauke. Troškovi njihovog rada idu u materijalne troškove proizvodnje. Alimentiraju se, dakle, ili iz knjigovodstvene stavke materijalnih troškova, ili iz onog dijela dohotka koji se kapitalizira. Nije sa svim neproduktivnim radnicima tako. Ako potražimo odgovore na probleme socijalističkog odnosa prema tim djelatnostima kod klasikâ marksizma, naći ćemo jedno Engelsovo pismo iz godine 1893. ili 1895 (ne mogu se točno sjetiti) profesoru Bönigkeu (iz Vroclava, ako se ne varam), gdje kaže da će radnička klasa unajmiti ljude od nauke i slične.

Mi nismo išli tim putem.

Pokušavamo sistemom slobodne razmjene rada, a u posebno organiziranim interesnim zajednicama, povezati naučni i drugi rad tih takozvanih neproduktivnih ljudi s uspjesima u materijalnoj proizvodnji, odnosno u stvaranju uvjeta određene materijalne proizvodnje. Tako se počinje ostvarivati program saradnje u proizvodnji materijalnih sredstava na samoupravnoj osnovici, ali s ocjenom uspjeha te saradnje, datom u samoj toj proizvodnji i njenim kretanjima. To znači da i onaj dio nauke i drugih aktivnosti koji nije prešao u materijalne izdatke u knjigovodstvenom smislu te riječi ide na teret onog dijela dohotka koji se ulaže u reprodukciju društva — reklo bi se: koji se kapitalizira — i tako ulazi u troškove reprodukcije društva u širem smislu. Time se i ovi, takozvani neproduktivni radnici vežu s proizvodnjom i materijalnom osnovicom društva u mnogo neposrednijem kontaktu i dobivaju ravnopravan položaj u izgrađivanju asocijacije slobodnih proizvođača.

Te su novosti u procesu razvitka samoupravljanja već sad, na početku, pokazale veću snagu ne samo u očuvanju socijalističkih društvenih odnosa u razmjeni na svjetskom tržištu nego i

u traženju novih putova saradnje među zemljama različnih društvenih i političkih sistema. Ali o toj temi ne bih danas govorio.

Trebalo bi, zatim, reći nekoliko riječi o odnosu socijalističke zemlje Jugoslavije prema pokretu nesvrstanosti i implikacijama koje taj pokret nosi i na političkom i na društvenom planu. Mislim da ne treba govoriti o porijeklu samog pokreta nesvrstanosti. Htio bih samo naglasiti nekoliko momenata.

Bijući bitku za pravo zemalja, a posebno zemalja koje su bile pod stranom dominacijom, pokret se bori za pravo svake zemlje da sama odlučuje o svojoj sudbini i svojem putu razvoja. To je, stoga, bio pokret zemalja koje su se oslobađale tuđe dominacije. On je značio oslobađanje terena za unutarnje klasne bitke, ali bez strane intervencije.

Uz malo zlobe mogao bih reći da je za razvoj socijalizma takva bitka za pravo na vlastite odluke došla u Evropu. Mislim tu, u prvom redu, na akutni položaj Italije pa Francuske, ali ne samo njih.

Takva bitka znači borbu protiv ustaljenog svjetskog poretka kakav je bio prije drugog svjetskog rata i onoga kakav se nastoji uspostaviti poslije njega. Bitka za pravo samostalnog odlučivanja, razumije se, ne rješava nikakvo pitanje socijalizma; ona naprotiv, samo otvara mogućnosti, ili stvara najbolje uvjete da se takva bitka zadjene. Može, naravno, imati u pojedinačnom slučaju reakcionarni karakter, ali praksa pokazuje da je u globalu napredna. Zemljama ostavlja mogućnosti različitog razvoja, ali im je zajedničko da ruše uspostavljeni sistem dominacije.

Iz razrade i razvitka pokreta nesvrstanosti nikla je i praksa borbe za drugačiji odnos među zemljama na ekonomskom području. To se, obično, naziva sukobom između razvijenih i nerazvijenih, a i problem „trećeg svijeta".

Ponajprije želim istaći da taj problem, po našem shvaćanju, nije problem ni „trećeg svijeta" ni nerazvijenih. To je problem današnjeg svijeta, i to jedan — ako se tako može reći — od najviše gorućih. Tko želi igrati neku ozbiljnu ulogu u razvoju svjetskih odnosa, mora imati određeni stav prema tom problemu, jer on nije samo problem praktične dnevne politike. Kao marksisti mi smo tražili i odgovore na ta pitanja kod klasikâ. Navešću — opet po sjećanju i zato samo približno — neka Marxova i Engelsova mišljenja. Pišući Engelsu, Marx kaže da će za zapadne razvijene zemlje biti problem kako da se odnose prema tadašnjim kolonijama kad u Evropi i na Zapadu pobijedi socijalizam, a ondje se kapitalizam još nije iživio. Engels u jednom pismu Kautskom govori kako socijalizam u Evropi ne može držati, na primjer, Indiju kao koloniju, nego joj mora dati slobodu da ide svojim putem, a da takvim zemljama treba pružiti pomoć podstičući ih na pravac razvoja prema socijalizmu, te primjerom i drugim sredstvima.

Nalazimo se u drugoj situaciji. Kapitalizam se, očigledno, još nije iživio u većini, ili barem ne u velikom broju, razvijenih zemalja, te ondje za ovaj momenat nema revolucionarnog socija-

lističkog pokreta ozbiljnih razmjera. A iživio se u mnoštvu zemalja u kojima nije mogao riješiti tekuće probleme. Razumije se po sebi da u tim zemljama ni revolucija, a ni izgradnja socijalističkih odnosa ne mogu ići onim putem kako je to bilo zamišljeno za razvijene zemlje u prošlom stoljeću. Za nas se postavlja pitanje hoćemo li ostaviti da taj problem rješava kapitalizam uz zadržavanje sadašnjih odnosa ekonomske dominacije, ili same nerazvijene zemlje, ili ćemo pak tražiti nešto treće. Ako nismo kadri ponuditi i praktičnih rješenja i mobilizirati se na rješavanje onoga što je zajedničko u problemima nerazvijenih, znači da nismo sposobni da budemo kao socijalizam niti idejno vodeća snaga na svijetu, to jest da još nije dospio momenat kad socijalizam postaje dominantnim sistemom u vođenju bitke za bolji život. Sva svjetska praksa govori suprotno.

I kod nas je postojala stihijska težnja da se samo što brže razvijamo i da se što prije upišemo u klub razvijenih. To bi značilo biti negdje pri dnu razvijenih i guranje u sistem privilegiranih. Mislili smo da je važnije da pronalazimo puteve novih odnosa koji bi ubrzavali socijalistički razvitak i izoliravali monopolističke i slične tendencije kapitalizma.

Donedavno taj problem uopće nije postojao, a znalo se da socijalizam znači podruštvljavanje proizvodnih sredstava koja su već razvijena a da drugdje nije moguće. Sada se zna da postoji težnja za suprotstavljanjem postojećem pokretu i težnja da se nađu novi oblici koji bi postojeće težnje više vezali za porast socijalističkih elemenata u čitavom svijetu.

Ta tendencija može imati svoje plime i oseke, ali ona mora rasti. Razumije se da je mogućan kapitalistički razvitak koji bi ugrožavao poziciju današnjih razvijenih zemalja. Mogućna su manja ili nešto veća vezivanja uz postojeće velike kompanije, što podržava sadašnje stanje, ali što mora dovesti do sukoba s unutrašnjim snagama svakog takvog društva.

Ono što je sada zajedničko zemljama u razvoju, ali ne samo njima, jeste da se ukloni u sistemu odnosa ono što ide isključivo u korist razvijenih, to jest da se izvorima sirovina, energijom i sličnim pretežno koriste razvijeni, uz istovremeno nerazvijanje ni tržišta ni proizvodnih snaga u onom svijetu odakle se sredstva tog bogatstva crpu. I za razvijene ta tendencija može imati velikog značaja. Može dati još većeg razmaha razvitku proizvodnih snaga i njihovom širenju po čitavom svijetu. Naravno, pri tom treba savladati one sile koje žele ići putem konzerviranja starog i podržavanja novih oblika dominacije.

Mislim da i mi kao socijalistička zemlja nismo smjeli izostati iz takvog procesa. Analiza dosadašnjeg rada može pokazati da je taj proces na početku i da još mnoge stvari nisu ni razjašnjene ni pokrenute, što sve zahtijeva veću našu angažiranost.

Izlagao sam ovo da bih ilustrirao motive koji su nas vodili na određenu politiku. Ne, dakle, zato da stvari propagiram, nego

zato da nas ljudi bolje razumiju, zato da iz toga izvlače za sebe pouke kakve god misle da su za njih potrebne. I kao što se ne želimo miješati u unutrašnje stvari drugih u pokretu nesvrstanosti, tako se i na ovom ideološkom planu ne želimo nametati, nego želimo naći zajednički jezik na onim faktičkim konkretnim problemima koji kreću današnji svijet u procesu socijalizma.

Aleksandar Grličkov
Međunarodni uslovi i strategija borbe za socijalizam

1. Veoma inspirativna diskusija o socijalizmu u savremenom svetu koju vodimo ovih nekoliko dana podstakla me je da govorim o jednoj dimenziji strategije socijalizma u vremenu u kome živimo o kojoj je ovde bilo relativno malo govora. Reč je o međunarodnim političkim, ekonomskim i socijalnim prilikama i njihovom uticaju na strategiju socijalizma.

2. Razume se da nemam ambiciju da iscrpem sve relevantne činioce, a i raspoloživo vreme nije naklonjeno produbljenijem razmatranju svih međusobno povezanih i uslovljenih faktora koji utiču na strategije socijalizma danas.

3. Svet u vremenu u kome živimo zahvaćen je takvim krupnim transformacijama koje su po svemu sudeći najburnije u istoriji čovečanstva.

Temeljni činioci koji izražavaju i odslikavaju dramatičnost promena jesu: socijalističke i antikolonijalne revolucije koje su istorijski promenile političku kartu sveta, kao i naučno-tehnološka revolucija sa svim njenim političkim, ekonomskim i socijalnim posledicama.

4. Proces dubokih transformacija nije mimoišao nijedan socijalni sistem. Svi su u procesu traženja nove ekonomske i socijalno-političke organizacije društva.

Taj proces nije mimoišao sistem i strukturu međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa.

Te promene proizlaze i naslanjaju se na promene koje su zahvatile sve nacionalne zajednice, sve zemlje u svetu i sistem veza među njima.

5. Odsustvo alternative za opstanak postojeće, građanske civilizacije i njen prelazak u novu, socijalističku, od presudnog je značaja za savremene strategije socijalizma.

Prvi put u svojoj istoriji savremeno čovečanstvo poseduje sredstva za sopstveno uništenje, koncentrisana u dve najveće i najsnažnije industrijske zemlje u svetu sa dva različna socijalna sistema.

Izazov je, prema tome, svim socijalističkim snagama, i ne samo njima već i svim društvenim snagama, da stvarnost sukoba dveju civilizacija, kapitalističke koja je na zalasku i socijalisti-

koja nastupa, sučeli sa bezuslovnošću miroljubive koegzistencije između država nezavisno od različnih ili istovetnih socijalnih sistema.

Dijalektika popuštanja, detanta, oslobodila je ideološka razmimoilaženja među marksistima, među socijalistima i socijaldemokratima, uopšte između snaga različite ideološke orijentacije.

Tako oslobođena ideološka razmimoilaženja treba da vode i dalje ka popuštanju zategnutosti, ka stvaranju boljih revolucionarnih uslova u svetu.

Razume se, po sebi, da miroljubiva koegzistencija ne može ispoljavati i izražavati socijalni status kvo, zaustavljanje klasne borbe.

Miroljubiva koegzistencija predstavlja međunarodni politički okvir u kome se ostvaruje klasna borba, jer se budućnost čovečanstva ne može prepustiti frontalnom oružanom sukobu između snaga kapitalizma i socijalizma.

Razumljivo, miroljubiva koegzistencija ne može biti međunarodni okvir klasne borbe ako se ostvaruje samo putem pregovora velikih sila, već se ona pre svega treba ostvarivati suštinskom demokratizacijom međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa.

6. Očito se radi o složenim, protivrečnim i konfliktnim tendencijama i kretanjima koji nisu ni prolaznog karaktera niti su teritorijalno ograničeni. Ta kretanja su objektivnog karaktera, odnosno to su tendencije samog istorijskog toka.

Ta univerzalna tendencija nastaje kao posledica duboke krize kapitalizma i teškoća u samom razvoju socijalističkog društva.

Razlike u interesima između pojedinih klasa i naroda su realne i duboke. To se naročito ispoljava u različitosti njihovih političkih i ekonomskih interesa.

Međutim, kao što je iluzija da su za razrešavanje protivrečnosti savremenog sveta moguća jednostavna i jedinstvena rešenja, isto je tako iluzija da je moguće sprečiti razvoj socijalizma kao svetskog procesa i njegovo prerastanje u svetski sistem.

Ne treba, međutim, takođe zaboraviti na to da su za izgradnju strategije socijalizma sva rešenja negde tu pored nas, na dohvatu ruku socijalističkih snaga, snaga revolucije, i da samo od njihove subjektivne volje zavisi hoće li ili neće prihvatiti ta rešenja.

Mnoge dileme, mnoga pitanja su, istina, rešena ili su na putu rešavanja. Za mnoga pitanja još nema odgovora ili ih ima više različitih.

7. Za strategiju socijalizma od značaja je i karakter krize kapitalizma. Po svemu sudeći, ona je izašla iz okvira granica ekonomske krize. Nije pre svega rezultat teškoća u sferi ekonomskog mehanizma, u proizvodnji, razmeni, raspodeli i potrošnji.

Naime, ono što se naziva sadašnjom krizom kapitalizma ne vodi ekonomskom krahu kapitalizma, kako to poneki misle. Naprotiv, ima i indicija koje govore da kapitalizam pomera granice svoje ekonomske reprodukcije, a time i egzistencije.

Kriza je više strukturalna, društvena. Ne manje moralna i psihološka. Upravo ova druga strana krize može ubrzavati prvu.

To međusobno prožimanje i uplitanje obeju strana krize moraju biti predmet analize, osnova za izradu strategije socijalističkih snaga.

Tako se shvaćena kriza, zbog toga, i ne može, po svemu sudeći, prevazići u okviru postojećeg sistema i strukture društvenih odnosa u njemu.

Prevazilaženje teškoća se sve više ostvaruje, kao što znate, na račun radničke klase, a i na račun same supstancije kapitalizma. Mislimo na arsenal državnoregulativnih mera i drugo.

Za strategiju socijalizma od značaja je, isto tako, što je kriza kapitalizma probila okvire pojedinih zemalja. Zahvatila je celinu sistema i strukturu međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, sistem i mehanizam funkcionisanja svetske privrede.

8. Pobeda socijalizma u industrijski nerazvijenim zemljama bitno je uticala na metode i sredstva u izgradnji socijalizma.

Ova „nenaklonjenost" istorije utiče na to da se socijalizam u socijalističkim zemljama razvija mukotrpno — stranputicama, a povremeno doživljava i dramatične potrese.

Impozantan razvitak materijalnih proizvodnih snaga nije na zadovoljavajući način pratio razvitak odgovarajućih društveno-ekonomskih odnosa, koji bi bili i sve više socijalistički po svom karakteru.

Kao i sva društva do sada u istoriji čovečanstva, ni socijalizam nije mogao i neće moći lako da rešava sopstvene protivrečnosti.

Praksa je pokazala da se do socijalizma nije dolazilo na jedinstven način. Marks je dao svoju teoriju i filozofiju revolucije, koja, kao što znamo, pretpostavlja i nasilni i mirni put, zatim postoji Lenjinovo teorijsko nasleđe o nasilnom putu, Mao Ce Tungovo i više teorija narodnooslobodilačkih socijalističkih revolucija.

Praksa je pokazala, isto tako, da se borba za izgradnju socijalizma ostvaruje u okviru različite ekonomske i socijalne organizacije društva u socijalističkim zemljama.

Različni putevi su objektivnog karaktera — od SSSR-a, do Jugoslavije, Tanzanije i drugih zemalja.

U ovim međunarodnim uslovima internacionalistička solidarnost i saradnja između socijalističkih snaga, radničke klase, komunističkih partija, socijalističkih zemalja, ne mogu se realizovati ako se ne naslanjaju i ne proizlaze iz poštovanja potpune ravnopravnosti, nezavisnosti, suvereniteta, nemešanja u unutrašnje poslove, odgovornosti pred svojom radničkom klasom i narodom, odnosno mogu se ostvariti konsensusom prilikom zajedničkih susreta i slično.

Ovo proizlazi i iz uverenja da socijalizam kao svetski proces nije samo linearna funkcija ili pak produžena ruka postojanja socijalističkih zemalja, već je i funkcija borbe radničke klase u kapitalističkim zemljama, borbe zemalja u razvoju za političku i ekonomsku emancipaciju.

9. Raspad kolonijalnog i polukolonijalnog sistema doveo je na svetsku pozornicu ogroman broj novooslobođenih zemalja.

Politički i ekonomski program njihove emancipacije po svom sadržaju je nacionalnooslobodilački, ali je, istina, negde više, negde manje, posredi i program ekonomske i socijalne emancipacije.

Proces emancipacije je vrlo složen, isprepliće se s borbom za oslobođenje od neokolonijalizma sa klasnim i političkim protivrečnostima u okviru kojih deluju heterogeni socijalni slojevi, ponegde izolovani, nepovezani, još nedovoljno izdiferencirani, kao što je socijalna struktura starih društava.

I ako same nisu homogene i nisu politički i ideološki iste orijentacije, na svetsku pozornicu istupaju svaka sa svojim političkim i ekonomskim programom. Vrše snažan pritisak u pravcu suštinskih promena u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima.

To je jedan od važnih činilaca savremenih revolucionarnih uslova u svetu, faktor strategije socijalizma. Zbog toga s pravom kažemo da je politika nesvrstanosti politički okvir u kome se ostvaruje savremena klasna borba na globalnom planu, ili, kako to neko figurativno reče, to je polje sudara svetova.

10. Za savremenu strategiju socijalizma ne manji značaj imaju pokušaji međusobnog otvaranja, susreta i sporazumevanja između komunista, socijalista i socijaldemokrata u pojedinim zemljama. Otvaranja na konkretnim i mogućnim tačkama saradnje. Otvaranje je po svom karakteru novog kvaliteta. Različito je od političkog okvira Narodnog fronta datog na Sedmom kongresu Kominterne 1936. godine.

Težnja za savezništvom, u mogućnim tačkama saradnje, između komunista, socijalista i socijaldemokrata u pojedinim zemljama nagoveštava da radnička klasa, čak ako je i različite ideološke orijentacije, nije indiferentna prema sopstvenom društvenom položaju.

Činjenica je, isto tako, da radnička klasa u industrijski razvijenim zemljama i pored svog relativno visokog životnog standarda nije depolitizirana, kao što su očekivali neki socijaldemokrati. U tome je deo objašnjenja njenog rastućeg pritiska ulevo nezavisno od ideološke i partijske pripadnosti.

11. Ne mogu da završim a da ne kažem da i u savremenim uslovima za strategiju socijalizma ne manji značaj ima nacionalno pitanje.

Savremeni svetskoistorijski proces svojevrsne renesanse nacije ukazuje na to da je nacija i dalje jedan od odlučujućih faktora u društveno-ekonomskom razvitku svake zemlje; da će njeno postojanje još dugo uticati na određivanje uslova borbe za socijalizam.

Za nacionalno pitanje u razvitku radničkog pokreta vezani su impozantni uspesi, ali jednovremeno i katastrofalni porazi. Ne postoje indicije da će odnos klasnog i nacionalnog imati drugojačiji uticaj na strategiju socijalizma. Iskustvo pokazuje da se ovakva funkcija nacionalnog pitanja ostvaruje i u uslovima kada je radnička klasa nosilac i klasnog i nacionalnog interesa.

Tu tezu ne treba shvatiti kao da je nacija najsavršeniji oblik društva u savremenim uslovima, kao i da ona predstavlja odu na-

cionalizmu, koji će i dalje, kao i do sada, zapljuskivati radnički pokret i socijalističke snage; nezavisno od toga da li se nacionalizam javlja u separatističkom ili hegemonističkom vidu. Kao što se internacionalni interes, tako se i nacionalni interes upotrebljava u iracionalnom obliku kako bi se time branili najraznovrsniji interesi, birokratski, grupni i drugi. Naše sopstveno iskustvo nam je to potvrdilo.

Međutim, s obzirom na ovo, treba imati na umu da je nacionalno pitanje oduvek važan činilac borbe za socijalizam. Pa zbog toga i ta činjenica, svetskoistorijski značaj nacionalnog pitanja, nacionalnog interesa, predstavlja društveno-politički okvir koji je važan za strategiju socijalizma.

12. Ovi i njima slični faktori čine međunarodne revolucionarne uslove i okvire koji su od značaja za savremenu strategiju borbe radničke klase za socijalizam. Ti novi uslovi objektivno vrše strateška pomeranja i izražavaju smisao istorijskog toka u kome se i pred kojim se nalaze socijalističke snage u svetu.

Razume se da budućnost neće biti bez svojih objektivnih zakonitosti i svojih limita. Lutanja i stranputice, kao i konflikti biće i dalje prisutni među socijalističkim snagama. Zato istorijska odgovornost marksista u razvoju revolucionarne marksističke nauke, koja bi išla dalje od klasikâ marksizma, mora biti utoliko veća.

Nove strategije komunističkih partija Italije, Španije, Francuske, Belgije, Švedske i drugih, shvaćene kao proces povezivanja demokratskih preobražaja sa socijalizmom, nisu pozicioni rat, već oblik klasne borbe.

Revolucije koje su izvedene nasilnim putem ranije i one koje će biti izvedene sutra nemaju razloga da budu indiferentne prema naporima dela marksista i socijalističkih snaga za izgradnju novih strategija, već naprotiv.

Neuspeh čileanske revolucije nije argument za suprotstavljanje. Bilo je neuspeha i kod nasilnih revolucija.

13. Zahtev, glad za socijalizmom u savremenom svetu, s pravom poistovećivanja socijalizma s demokratijom i slobodom, s oslobođenjem čoveka, probudili su i podstakli marksiste da krenu u traganja za nepoznatim — novim, da otvore međusobni dijalog; da izvuku dijalog iz isključivo citatološke uspavanke, teološkog, a i terminološkog lavirinta koji često ne služi borbi za traženje novog i borbi za neophodno potrebno prilagođavanje.

Svedoci smo da je otvoreni i javni dijalog, konstruktivan, tolerantan, lišen epiteta i kvalifikacije, potisnuo shvatanje o odumrlom, odumirućem ili balsamovanom marksizmu. Marksistička teorija i revolucionarna praksa u traganju za novim strategijama socijalizma izražavaju nemir dijalektičkog duha. Poznato je da stvaralački marksizam uvek živi na nemirnom dijalektičkom duhu.

U traganju za pravim i boljim putevima borbe za socijalizam i izgradnju socijalizma — demokratskog i slobodarskog, nisu, razume se, mogle biti mimoiđene i konfrontacije unutar socijalističkih snaga.

Podela na konzervativne i progresivne snage je realna, ali sasvim jednostrana, te tako uprošćena nije kadra da izrazi veoma složene probleme s kojima se susreću socijalističke snage u savremenom svetu.

Pri tom treba imati na umu da će marksistička teorija i revolucionarna praksa, kao i do sada, uvek biti razapinjane između bogatstva dijalektičkog duha, socijalističkog i univerzalnog, te onog što je objektivna realnost i nužnost socijalizma.

Istorijska nužnost se ne podrazumeva sama po sebi i za sebe, kao neminovnost „porođaja u porodilištu", već kao okvir u kome se i za koji se socijalističke snage bore svaka na svoj način, različnim sredstvima i putevima.

Zbog toga se i postavlja pitanje: zašto bi nas istorija lišila novih iznenađenja u strategiji socijalizma?

Postoje li bilo kakve indicije diskontinuiteta istorije u ostvarivanju socijalizma kao svetskog procesa s različnim strategijama — u zavisnosti od konkretnih društvenih uslova, u njihovom totalitetu, uslova unutrašnjih i međunarodnih?

Josip Vrhovec
Marksističko zasnivanje strategije socijalističke prakse

Mislim da naše četiri podteme koje čine osnovnu temu našeg okruglog stola „Socijalizam u suvremenom svijetu" ne bismo nikako mogli tretirati kao četiri zatvorena kruga. Posebno bih to htio istaći u odnosu na ovu prvu temu koja se bavi pitanjima strategije socijalističkih snaga u okviru protivrječnosti i transformacija u suvremenom kapitalizmu. Moja napomena nema formalno, već suštinsko značenje, i upravo o tome želim nešto kazati.

U toku dosadašnje, veoma korisne i stimulativne, rasprave bilo je različnih pristupa, različnih, pa i suprotnih shvatanja i stavova. To samo, po mom mišljenju, potvrđuje i širinu i važnost problema koji smo stavili pred sebe.

Imajući na umu neke, po mom uvjerenju, značajne momente ove teme, htio bih iznijeti i neka svoja, na marginama zabilježena, razmišljanja.

Na žalost, zbog ograničenosti vremena, izlagaću više u naznakama i u tezama, bez ambicija da izrazim svu dubinu i cjelinu ove naše teme koju smatram fundamentalnom sa stanovišta opće perspektive socijalizma u svijetu.

Još je Marx upozoravao da marksizam nije filozofija o nekom idealnom društvu. Marksizam je revolucionarna teorija. On je ne samo oružje radničke klase u njenoj revolucionarnoj društvenoj praksi već se i sam kao teorija mora dalje razvijati sa tom revolucionarnom društvenom praksom. Zato danas marksizam ne

može više ostati na onim zadacima borbe za socijalizam kakvi su bili aktuelni prije 70 ili 50 godina.

Znači, ne može se više klasna borba između rada i kapitala u industrijski razvijenom kapitalizmu uzeti kao izdvojeni krug borbe za socijalizam i pri tom se oslanjati na drugi izdvojeni krug, to jest na već postojeći državno organizirani socijalizam shvaćen kao svjetski socijalistički sistem.

Zašto dajem važnost toj konstataciji?

Upravo zbog toga što sam uvjeren da je za perspektivu socijalizma bitno da se svijet shvati u svojoj cjelovitosti, da se i socijalizam tretira u svojoj univerzalnosti ne samo kao teorijska koncepcija već, prije svega, kao društvena praksa. Da budem sasvim konkretan. Socijalizam se danas razvio u snažnu struju, u ono, što bih ja nazvao, ne svjetski socijalistički sistem, već socijalizam kao svjetski proces.

Razlika, očito, nije terminološke, već suštinske prirode. Od opredjeljenja za jednu ili drugu zavisi, po mom mišljenju, i usvajanje ove ili one strategije borbe za socijalizam. Ne samo na svjetskom planu, o čemu će više biti riječi u našoj završnoj, četvrtoj temi, već i najneposrednije vezano za onu našu prvu temu. Dakle, mislim da to treba imati na umu kad se govori o strategiji i borbi socijalističkih snaga u industrijski razvijenom kapitalizmu.

Naime, nije tu posrijedi samo pitanje klasnog sudara između rada i kapitala, nije tu posrijedi samo analiza i odgovarajuća strategija borbe protiv suvremenih vidova djelovanja imperijalizma i neokolonijalizma, transnacionalnih kompanija i slično.

Strategija borbe za socijalizam i u razvijenom kapitalizmu mora imati ne samo na umu već i u svojoj osnovi cjelovitost svijeta, protivrječnosti i transformaciju tog svijeta, odnose snaga u svijetu. Da pomenem samo najvažnije odnose između razvijenog i nerazvijenog svijeta, trku u naoružavanju, blokovsku podjelu i nužnost prevladavanja te blokovske podjele, zatim nesvrstanost kao jedan od strateških izraza borbe za socijalističku perspektivu u svijetu.

Da bi marksizam bio stvaralački metod izgradnje te strategije, on mora kao kritička spoznaja stvarnosti stalno sagledavati i rješavati niz ozbiljnih problema, pa i protivrječnosti koje se javljaju u njedrima samog socijalizma. Ako ne bismo kritički usmjerili marksizam na taj pravac, pretvorili bismo ga u apologetiku postojećeg i stimulirali bismo stagnaciju i deformaciju socijalizma.

Uprošćeno rečeno, borba za socijalizam je borba za novo u njedrima starog. Nemoguće je odrediti formule koje treba ispuniti da bi se zemlja koja vodi borbu za to novo smjela nazvati socijalističkom. Pasti pod uticaj toga iskušenja, ili, štaviše, pokušati te formule prikazati kao općevažeće, značilo bi od marksizma stvarati dogmu.

Poznata je istina — što smo je i ovdje isticali — da socijalizam nije pobijedio u industrijski razvijenim zemljama i o tome je razvoj marksizma kao revolucionarne teorije morao voditi brigu. Ali činjenica je i to da se danas borba za socijalizam u industriji

razvijenim zemljama kapitalizma vodi u uvjetima već egzistirajućeg socijalizma kao društvene prakse, kao svjetskog procesa.

Međutim, imati na umu cjelovitost, a to znači uzročnu i posljedičnu povezanost borbe za socijalizam na svjetskom planu, ni u kom slučaju ne znači rasparcelirati tu borbu i već ostvareno iskustvo na nekoliko takozvanih modela socijalizma. Odbijajući jedan model, znači odbiti sve modele. Znači priznati samo živu proturječnu, društvenu i političku praksu socijalizma, a u izgradnji vlastite strategije borbe za socijalizam, polazeći prije svega od vlastitih uvjeta te borbe, uzimati u obzir i ovo svjetsko iskustvo sa svim svojim pozitivnim i negativnim predznacima.

Dopustite mi jedan primjer iz našeg jugoslavenskog iskustva. Pitanje različnih puteva u socijalizam se u međunarodnom radničkom pokretu otvorilo, stavilo na dnevni red, 1948. godine. Ono zaista nije bilo samo pitanje hoće li se prihvatiti ili neće određena društvena praksa u jednom izdvojenom slučaju, već je to, prije svega, bilo principijelno historijsko pitanje koje je na dnevni red postavila praksa socijalizma. Praksa kao historijski čin. No ono je na dnevni red postavljeno i kao pitanje teorijskog sagledavanja razvoja socijalizma u novim etapama i uvjetima općeg svjetskog razvoja. To je, opet, značilo aktueliziranje pitanja: kako shvatiti, kako primijeniti i dalje razvijati marksizam kao revolucionarnu teoriju.

Suvremena socijalistička, marksistička misao danas je suočena s nizom krupnih pitanja koja je sama praksa socijalizma stavila na dnevni red, ali koja su od kapitalnog značaja ne samo za one koji „već grade socijalizam" već isto tako za one koji se nalaze u borbi za socijalizam, bez obzira na to da li se ta borba razvija na onim svjetskim prostranstvima gdje je tek juče završena antikolonijalna revolucija, ili pak ondje gdje se, još i danas, u uvjetima industrijski razvijenog kapitalizma, vodi klasna borba između rada i kapitala.

Ovdje bih htio samo naznačiti dva-tri momenta koji mi se u sklopu ovog razmišljanja čine vrijednim pažnje: prvo, to je pitanje samoupravljanja i, drugo, to je pitanje revolucije, partije i vlasti.

O prvom je ponešto, između ostalih, govorio i naš uvaženi drug Pierre Joye. Ja bih nešto dodao.

Što se tiče samoupravljanja u jugoslavenskom slučaju, ta odluka nije bila rezultat sticaja slučajnih okolnosti, već zakonitost društvenog razvoja, zakonitost koju smo spoznali rukovodeći se teorijom marksizma, rukovodeći se naučnim socijalizmom.

Ne bih htio da vas zamaram elaboracijom našeg uvjerenja da su udruživanje rada i neposredno samoupravljanje realizacija Marxove misli o asocijaciji slobodnih proizvođača. Htio bih ovdje naznačiti kao predmet kritičke rasprave samo relaciju ovako shvaćene asocijacije slobodnih proizvođača u odnosu, s jedne strane, prema participaciji koja se danas javlja kao praksa i nastoji se kao teorija obraditi na Zapadu i, s druge strane, prema državnom socijalizmu. Tu se ne postavlja samo pitanje karaktera vlasništva već i, povezano s time, pozicija radnika proizvođača u društvenoj

reprodukciji, odnosno njegova pozicija prema rezultatima rada ili, još konkretnije rečeno, prema višku rada.

Eto me time i na temi podjele rada, odnosno razlike intelektualnog i manuelnog rada, o čemu smo dosta diskutirali i o čemu smo, također, čuli različita mišljenja.

Ukazao bih samo na jedan momenat u vezi s tim problemom. Naglasio bih da na to pitanje ne gledam sa tehničkog ili tehnološkog, već društveno-proizvodnog stanovišta. Suštinski, tu se radi o odnosu potrebnog rada i viška rada. Radi se o pitanju da li se razvija društveni proces pretvaranja viška rada u potrebni rad, jer to ukazuje, zapravo, u kolikoj mjeri se likvidiraju klasne pretpostavke društva, da li se razvija ili stagnira proces oslobođenja čovjeka. Na te momente u vezi s podjelom rada kao klasnim fenomenom htio sam svratiti samo vašu pažnju.

Drugo, to je pitanje revolucije, partije i vlasti. Samo dvije-tri napomene.

Marx je još na iskustvima Pariske komune, a Lenjin kasnije u *Državi i revoluciji* istakao zaključak da je bitno pitanje revolucije, pitanje vlasti. I, naravno, to nije sporno. Htio bih ukazati na onu Marxovu tezu koja govori o recipročnoj implikaciji političkih oblika i društveno-ekonomskih odnosa. Da ne dužim, mislim na onu konsekvenciju koja govori o odvajanju države i društva. I povezano s tim, o nužnosti kritike i države i društva usmjerene na jedinstvenu promjenu i jednog i drugog. Prevedeno na jezik socijalističke prakse, proleterska država poslije revolucije u kojoj partija vrši vlast u ime klase i socijalizam koji se počinje graditi na osnovu državnog vlasništva ne mogu ostati nepromijenjene kategorije, jer već same u sebi nose nužnost svoje negacije.

Mislim, druže predsjedniče, da su pravi odgovori na ta pitanja i na mnoga druga koja su ovdje pomenuta od suštinskog značaja i za izgradnju strategije socijalističkih snaga koje vode klasnu borbu u industrijski razvijenim kapitalističkim zemljama, znači povezano s ovom temom koju smo stavili na dnevni red kao prvu temu našeg okruglog stola.

Vjekoslav Mikecin
Socijalizam i problemi teorije revolucije

I

Govorit ću o temi *Socijalizam, marksizam i druge revolucionarne teorije.*

Polazim od tvrdnje s kojom ćemo se, nadam se, svi suglasiti — da je marksizam u osnovi, zapravo, teorija revolucije, i to one revolucije koja smjera na radikalnu izmjenu suvremenog svijeta, određenije, klasnog svijeta. I doista, odlika modernog radničkog pokreta u njegovoj borbi za socijalizam bila je u tome da

se on, nakon Marxa, rukovodi razrađenim učenjem, to jest da se naziranje o socijalizmu nakon otkrića osnovnih principa *naučnog socijalizma* pretvorilo od utopije u znanost. Pa ipak, mi smo svjedoci, a to pokazuje i ovaj skup, jer je njegova svrha da te probleme razmotri, brojnih kriza i konfuzija u pitanjima suvremene teorije revolucije. Po nekima, zapravo, danas ne postoji kriza radničkog pokreta u njegovoj faktičkoj, empirijskoj dimenziji, nego u teoriji. Francuski teoretičar André Gorz odavno je isticao da ono što je u krizi nije zbiljsko stanje radničkog pokreta, nego teorija radničkog pokreta, teorija socijalističke revolucije.

Međutim, kao marksisti i dijalektičari dužni smo naglasiti da je teorija uvijek na neki način izraz zbiljskog stanja stvari i da je kriza teorije koje smo svjedoci, izraz krize samoga pokreta. A znamo također i to, i na tome ne treba mnogo insistirati, da je Lenjin još na početku ovoga stoljeća u poznatom spisu *Što da se radi?* upozoravao kako bez revolucionarne teorije ne može btii ni revolucionarnog pokreta.

Možemo konstatirati, kad se pitamo za teoriju revolucije i za revolucionarnu praksu, da je radnički pokret kao bitno revolucionarni pokret modernog vremena prolazio posljednjih pet do šest decenija, to jest nakon oktobarske revolucije, kroz duboke krize i da su se te krize osobito jasno izražavale, između ostalog, *i u* pomanjkanju koherentne i situacijama primjerene teorije revolucije, odnosno strategije napredovanja prema socijalizmu. Naime, očitovalo se to u postojanju, s jedne strane, dogmatske i u neku ruku apokaliptičke teorije revolucije, a, s druge, one evolucionističko-pozitivističke i oportunističke teorije revolucije. Prvu teoriju njegovale su brojne komunističke partije, a drugu socijaldemokratske. Praktički rezultati takvih koncepcija u smislu značajnijih prodora socijalizma na Zapadu bili su slabi. I baš ta činjenica navela je pred desetak godina neke istaknute aktiviste i teoretičare radničkog pokreta da ustvrde kako ni socijaldemokratska, a ni ona komunistička linija, kao dvije najistaknutije organizirane snage radničkog pokreta, nisu nakon oktobarske revolucije, posebno što se tiče zapadnih visokorazvijenih kapitalističkih zemalja, dale značajnijih prinosa u pogledu teorije revolucije i u pogledu stvarne preobrazbe kapitalističkog društva u pravcu socijalizma.

Međutim, svemu tome treba dodati još jedan osobito važan moment koji produbljuje i posebno aktualizira pitanje adekvatne teorije revolucije. Radi se o tome da se na međunarodnoj sceni pojavio cio novi svijet, takozvani treći svijet, svijet bivših kolonijalnih ili polukolonijalnih zemalja, svijet nedavno oslobođenih zemalja, koje su, oslobađajući se od kolonijalizma, to jest vodeći borbu za nacionalnu emancipaciju, istodobno stavljene pred zadatak i dubljih *društvenih*, a nerijetko, čak, i socijalističkih preobražaja.

Kao što je rekao i moj predgovornik, drug Pribićević, jedno od središnjih pitanja različnih kontroverzija u vezi s marksizmom kao teorijom revolucije i s drugim revolucionarnim ideologijama

jest pitanje masovnog historijskog revolucionarnog subjekta. Nema nikakve sumnje da u klasičnoj marksističkoj teoriji, kao i u onoj lenjinističkoj, imamo iscrpno razrađen problem masovnog revolucionarnog subjekta.

Međutim, s obzirom na duboke promjene suvremenog kapitalizma, s obzirom na prisutnost novooslobođenih zemalja koje sve više postaju istinski subjekti moderne povijesti, problem masovnog revolucionarnog subjekta izbija u prvi plan. Upravo se u takvom kontekstu i javljaju brojne koncepcije, brojne teorije revolucionarnih preobražaja, i ja ću ovdje, sasvim ukratko, upozoriti na neke od njih.

Bit ću veoma kratak. Govoreći pomalo shematski, fenomenologija tih teorija mogla bi izgledati ovako.

Na prvom mjestu, još je snažno prisutna u međunarodnim razmjerima jedna teorija revolucije koju bismo mogli nazvati *dogmatsko-staljinističkom.*

Ovdje ću sasvim ukratko upozoriti na ono što svi znaju, ali na neke stvari u ovakvim prigodama treba podsjetiti tim više što je prisutnost tih dogmatskih shvaćanja još vrlo jaka. Ono što, na prvom mjestu, karakterizira tu teoriju, to je da posjeduje pogrešno učenje o diktaturi proletarijata, učenje koje diktaturu proletarijata svodi u krajnjoj liniji na diktaturu partije, a ovu, opet, na diktaturu aparata partije ili na diktaturu vodeće grupe u partiji ili u pokretu.

Drugo što karakterizira tu dogmatsku koncepciju jest učenje o funkciji i sudbini države. Suvremeni radnički i komunistički pokret, posebno, na primjer, onaj jugoslavenski, pokušao je pokazati u kojem je smislu dogmatsko učenje o državi, a po kojem bi država trebala odumirati tako što najprije mora do maksimuma jačati neprimjereno duhu marksističkog učenja.

Treći element te dogmatske koncepcije, koji je još i prisutan i djelatan, jest nerealno, kruto, to jest dogmatsko tretiranje saveznikâ radničke klase u borbi za socijalizam.

Četvrti je moment te dogmatske koncepcije pogrešno shvaćanje odnosa partije i klase (što se osobito očituje u učenju o diktaturi proletarijata), iz čega se onda izvodi niz drugih momenata koji trebaju biti, a i jesu, predmet temeljite marksističke kritike.

Druga teorija revolucije koja se nudila, i s kojom se marksizam i danas susreće, *jest teorija takozvane nove ljevice.* Nju bitno karakterizira to da je eklektična, to jest da predstavlja neku vrstu spoja stanovitih maoističkih, staljinističkih, gevarističkih i drugih sličnih teza. Ta teorija u strateškim pitanjima, u pitanjima definiranja masovnog historijskog revolucionarnog subjekta, stavlja pod znak pitanja revolucionarnu funkciju radničke klase. Na tu se teoriju vezuju i stanovita shvaćanja koja je razrađivala i zastupala poznata filozofsko-sociološka škola — takozvana Frankfurtska škola, shvaćanja koja su najpotpunije došla do izražaja u tezama Herberta Marcusea. Ta je teorija, svakako, vrlo interesantna, ponajprije zato što pokazuje dubinu krize građanskog svi-

jeta, ali isto tako zato što ukazuje i na jedno pogrešno — dogmatsko-staljinističko — stajalište „prevladavanja" toga svijeta, jer to stajalište — smatra spomenuta teorija — socijalizam koncipira kao linearni rast proizvodnih snaga, a ne prije svega kao revoluciju u društvenim odnosima; puki linearni rast proizvodnih snaga ne može sam od sebe nikada dovesti do socijalizma.

Shvaćanja bliska toj teoriji došla su do izražaja, posebno u vezi s problematikom revolucionarnog subjekta, u djelu Barana i Sweezyja *Monopolni kapital;* oni su, kao što vam je poznato, stavili pod znak pitanja niz temeljnih kategorija Marxova ekonomskog učenja i, shodno tome, marksističko učenje o proleterskoj klasi, o klasnoj borbi itd.; oni, naime, smatraju da suvremeni industrijski proletarijat, osobito onaj američki, više nije revolucionaran: on se „uklopio" u sistem, on ne trpi najviše, te prema tome i ne može više biti revolucionarna snaga.

Treća teorija koju valja ovdje spomenuti jest ona koju bismo mogli nazvati teorijom svojevrsnog *revolucionarnog spontanizma.* Ona se nadovezuje na stare diskusije i kontroverzije u radničkom pokretu koje je pokretala, u vezi s Lenjinovom i boljševičkom teorijom partije i revolucije, Rosa Luxemburg, a o čemu je tako mnogo i temeljito pisao ovdje prisutni drug Basso. Ta koncepcija, zapravo, pokušava pomiriti spontanost i organizaciju, pri čemu se ipak opredjeljuje za takozvanu izvornu revolucionarnu samodjelatnost radničke klase; shodno tome, ona dovodi pod znak pitanja opravdanost čvrsto centraliziranog revolucionarnog instrumenta radničke klase, a to znači i čvrstu političku organizaciju, odnosno političku partiju.

Četvrta teorija koju treba spomenuti, a koje se dotakao i drug Pribićević, *jest teorija koja je nastala u bivšim kolonijalnim zemljama;* nju je možda najcjelovitije razradio Frantz Fanon. Fanon polazi od teze da se evropska kapitalistička povijest, zajedno s nastajanjem industrijskog proletarijata, koji je našao svoga teoretičara u Marxu, ne može nikako ponoviti u neevropskim, i to posebno bivšim kolonijalnim zemljama. Te se zemlje sasvim drugačije razvijaju. Fanon je, čak, išao i dalje, pa je pokazivao kako je, tobože, Marxova koncepcija revolucionarnog historijskog subjekta izvedena iz hegelovske dijalektike gospodara-roba itd., a da takvog subjekta u bivšim kolonijalnim zemljama nema, te je potrebno potražiti druge protagoniste revolucije. On ih je vidio u depriviranim, iskorijenjenim, poniženim, prezrenim, obespravljenim seljačkim masama.

Kontroverzije o tome tko jest ili tko može biti subjekt revolucije u zemljama takozvanog trećeg svijeta još i danas traju. Ali bez obzira na sve, možemo kazati da određena iskustva pokazuju kako i u tim zemljama subjekt *socijalističke revolucije*, ako ne u faktičkom masovnom smislu, a ono u smislu idejne avangarde, u smislu takozvane regulativne ideje, jest i može biti ipak moderni proletarijat.

Naposljetku, spomenut ću i *petu teoriju*, koja teži da postane marksistička teorija revolucije *adekvatna novoj, duboko izmijenjenoj situaciji*. Riječ je o teoriji koja se javlja i razrađuje u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama Zapada, a kojoj su, po mojem sudu, najznačajnije priloge dali talijanski komunisti. U zadnje vrijeme pridružuju im se francuski komunisti. To je, zapravo, koncepcija dubokih strukturalnih promjena; ona se oslanja na Marxove stavove, na primjer, iz *Predgovora* za *Prilog kritici političke ekonomije* i iz *Kapitala*, a nadovezuje se i na neka izvanredno oštroumna zapažanja Antonija Gramscija što ih je iznio u fašističkom zatvoru kad je upozoravao u kojem će smislu revolucije na Zapadu vjerojatno morati da slijede druge puteve nego što je to bio slučaj s prvom socijalističkom revolucijom u Sovjetskom Savezu.

Ukratko, možemo kazati da smo svjedoci mnoštva kontroverzija u pitanjima izgradnje moderne i situaciji primjerene teorije revolucije. U tom aspektu vidim i osobitu važnost ovoga skupa, na kojem bi vrijedilo pokušati ispitati i ocijeniti stanovite elemente značajne za tu koherentnu i situaciji primjerenu marksističku teoriju revolucije, do koje nam je, vjerujem, svima stalo.

Najzad, htio bih reći još i ovo: držim da bi jedna mogućna, situaciji adekvatna teorija revolucije trebala, po mojem sudu, uzeti u obzir, uz ostalo, slijedeće:

Prvo, treba svakako, u svjetlosti najnovijih kontroverzija i polemika, ponovo definirati, i to u punom smislu te riječi, učenje o diktaturi proletarijata. To je toliko aktualno, jer, na primjer, i stanovita izlaganja koja smo ovdje čuli, posebno ono od druga Volkova, pokazuju da su u pogledu diktature proletarijata još na snazi teze koje su bliže razdoblju što je već kritizirano u radničkom pokretu nego što bi odgovarale zahtjevima i potrebama novoga vremena.

Dalje, jedan od bitnih elemenata te nove teorije revolucije jest, svakako, kritička marksistička razrada učenja o državi. I u socijalističkim zemljama, kao što je poznato, postoje tendencije ka etatizaciji, na nekim se stranama smatra da je put u socijalizam i komunizam preko čvrsto organizirane države najbolji i najispravniji put.

Zatim, dalji element u razradi spomenute teorije revolucije jest i ispravno postavljanje odnosa klase i partije. A to znači da je potrebno na novim osnovama razraditi koncepciju proleterske partije danas, što je osobito važno za zemlje visokorazvijenog kapitalizma. S time je izravno povezano i pitanje redefinicije masovnog revolucionarnog subjekta i saveza s drugim, takozvanim potencijalno revolucionarnim slojevima, posebno s tehničkom inteligencijom, itd.

Budući da mi vrijeme već ističe, rekao bih u svega nekoliko rečenica u kojem smislu socijalističke zemlje mogu biti sudionici razrade ove posljednje, situaciji adekvatne teorije revolucije na Zapadu. One to mogu biti najbolje tako da u svojoj sredini

rade na način da u praksi dosljedno realiziraju načela koja proizlaze iz marksističkog učenja; to između ostalog znači da smatraju, i da se za to načelo bore, da je demokracija neodvojiva od socijalizma. Upravo u tom smislu jedna konkretna socijalistička praksa može zapadnim drugovima, koji rade i koji se bore u uvjetima visokorazvijenog kapitalizma, biti od najveće pomoći pri izgradnji moderne, situaciji primjerene teorije revolucije i, naravno, njezinoj realizaciji.

II

Oprostite što ću, možda, zlorabiti vaše strpljenje, jer smo, izgleda, na kraju današnje debate, ali izlaganja Emmanuela Arghirija, a zatim Abdel-Maleka, bila su toliko izazovna i stimulativna da nas ne mogu ostaviti ravnodušnima. Ona nas vraćaju na one teme koje smo, zapravo, jučer pretresali i ujedno pokazuju u kojem je smislu naša debata, premda podijeljena u tri tematska kruga, u biti jedinstvena.

Kad je tome tako, ja bih se vratio pitanjima koja sam pokrenuo jučer govoreći o problemu teorije revolucije u naše vrijeme, ili, određenije, o odnosu marksizma i drugih revolucionarnih teorija i ideologija koje su prisutne u radničkom i općenito oslobodilačkom pokretu.

Kada danas raspravljamo o temi *socijalistički sadržaj antikolonijalnih i antiimperijalističkih revolucija*, onda, kako vidite iz ovoga što smo maloprije čuli od profesora Denića u replici Emmanuelu Arghiriju, ponovo izbija u prvi plan pitanje o masovnom revolucionarnom historijskom subjektu. Smatram da je to jedno od središnjih pitanja cjelokupne naše debate.

Treba, naime, podsjetiti na jednu stvar. Kada su boljševici s Lenjinom na čelu išli u susret revoluciji, onoj 1917. godine, oni su imali, i u tome ćemo se svi suglasiti, relativno koherentnu i jasno razrađenu teoriju revolucije, primjerenu, naravno, kako problemima onoga vremena u carističkoj Rusiji, tako i mnogo šire.

Prema tome, kada se pitamo za socijalističke sadržaje antikolonijalnih i antiimperijalističkih revolucija, mi se, zapravo, pitamo — postoji li odgovarajuća, relativno razrađena, koncepcija socijalističkih preobražajâ koji bi bili tijesno povezani s antikolonijalnom i antiimperijalističkom borbom. Kao što znate, a ja vas na to samo ovdje podsjećam, bio je niz pokušaja u tom pravcu, među kojima je posebnu pažnju privukla koncepcija što se pojavila unatrag desetak-petnaestak godina, naime, koncepcija „afričkoga socijalizma".

Koncepciju „afričkog socijalizma" izgrađivali su s različnih polaznih stajališta razni politički prvaci i teoretičari narodnooslobodilačkih i antiimperijalističkih borbi i revolucija. U tom su pogledu bili naročito karakteristični stavovi Juliusa Njererea izneseni unatrag petnaestak godina. U poznatom spisu *Temelji afričkog socijalizma* Njerere odbacuje, kako on kaže, evropsku shemu raz-

voja i smjenjivanja društveno-ekonomskih formacija, a time i teoriju klasa i klasnih sukoba, s napomenom da afrički jezici čak i ne poznaju riječ — klasa. Shvaćanje — veli on — koje postoji u evropskoj marksističkoj tradiciji da je feudalno društvo zamijenila buržoazija, a da će buržoaziju zamijeniti proletarijat putem revolucija, ne vrijedi za Afriku.

U tom horizontu valja sagledati i onaj problem koji sam spomenuo u prethodnoj debati, problem vezan za fanonističku koncepciju, koja je, barem u nekim točkama, bliska Arghirijevoj koncepciji.

Fanon je, kao što sam istaknuo, smatrao da „evropska shema" klasa i klasne borbe nije primjenljiva za afričke zemlje i da nju zato treba odbaciti; istinski subjekt revolucionarnoga procesa, dakle, ne samo antikolonijalne revolucije nego dubokog društvenog preobražaja, nije proletarijat, nego su to seljačke mase.

O tim pitanjima postojali su, kao što je poznato, i drugi stavovi, koje je dosta egzemplarno izrazio pokojni Amilcar Cabral.

Polemizirajući, zapravo, s netom spomenutim shvaćanjima i hoteći utvrditi tko su istinski subjekti revolucionarnog gibanja na tlu bivših kolonijalnih zemalja, koji bi umjeli povezati borbu za nacionalno oslobođenje s borbom za društveni, pa čak i socijalistički preobražaj, on je u jednom tekstu iz 1964. godine postavio ovakvo pitanje (vidjeti A. Cabral, *La lutte en Guinée*, časopis „Revue internationale du socialisme", br. 4, 1964):

„Pitanje da se sagleda jesu li ili nisu seljaci glavna revolucionarna snaga, od ključne je važnosti. Što se tiče Gvineje, ja moram odmah odgovoriti sa — ne. Stoga može biti čudno da mi na njima temeljimo ukupnost naše oružane borbe. Budući da predstavljaju cijelu zemlju, da nadziru i proizvode njezina bogatstva, oni su fizički veoma jaki. Ali mi znamo iz iskustva kakve smo napore poduzeli da bismo ih potakli na borbu ... Mi smo morali, za razliku od kineskih komunista, okrutno pridobijati seljake".

Cabral, zatim, govori o tome da su rukovodeći kadrovi u antikolonijalnoj revoluciji, a to onda znači i u jednoj mogućnoj dubokoj društvenoj preobrazbi koja je sada u toku, bili oni kadrovi koji su po porijeklu bili „vezani za gradske nadničare".

Slične je stavove iznio godinu dana ranije, to jest 1963, Vijetnamac Ngujen Nge polemizirajući s Fanonovom koncepcijom. On je dokazivao, polazeći od vijetnamskog iskustva, da unatoč svemu, temeljni subjekti, temeljna jezgra revolucionarnoga preobražaja ostaje ipak i u tim zemljama radnička klasa. Nema nikakve sumnje da su u tom pogledu dragocjena iskustva i pouke kineske revolucije, vijetnamske revolucije, pa, ako hoćemo, i jugoslavenske revolucije, u kojima radnička klasa nije predstavljala većinu. Većinu je predstavljalo siromašno seljaštvo.

Dopustite mi da se sada osvrnem kritički na stanovite teze inače izazovnog i stimulativnog izlaganja Abdel-Maleka.

Profesor Abdel-Malek je načelno u pravu kada poduzima na ovom skupu pravi bombardman stanovitih tendencija ka takozvanim evropocentričkim pogledima na probleme strategije i borbe

za socijalizam u zemljama, kako ih on naziva, *prvoga*, a ne trećega svijeta. Valja ponajprije kazati da spomenuti evropocentrizam ima svoju podužu historiju. On potječe u neku ruku iz jedne socijaldemokratske tradicije pozitivističkog marksizma Druge internacionale, koji je, negdje na početku našega stoljeća, branio tezu da kapitalističke sile koje idu u osvajanje takozvanih kolonijalnih područja vrše u neku ruku i progresivnu misiju tako što će tamo stvoriti proletarijat, koji će onda izrasti u prevratničku snagu u borbi za socijalizam i u tim područjima.

Treba otvoreno kazati da se slične teze i danas tu i tamo znadu zastupati u evropskom radničkom i socijalističkom pokretu.

Skrećem vašu pozornost na još jednu stvar koja je u vezi sa spomenutim shvaćanjima. U jeku velikih revolucionarnih zbivanja u vrijeme i neposredno nakon prvog svjetskog rata, kada su, na primjer, boljševici „jurišali na nebo", kada su, zapravo, razbijali lanac kapitalizma i učinili prvi proboj u tom lancu — zapadna socijaldemokracija je optužila Lenjina i lenjinsku koncepciju revolucije da je ona voluntaristička, da odstupa od Marxovih poznatih teza iz *Predgovora* za *Prilog kritici političke ekonomije* i iz *Kapitala*. Čak je i mladi teoretičar i revolucionar Gramsci početkom 1918. nazvao boljševičku revoluciju revolucijom protiv „Kapitala", što će reći protiv Marxove osnovne teze o smjenjivanju društveno-ekonomskih formacija.

Međutim Lenjin je, kao što vam je poznato, mnogo prije nego što je, tako reći, otišao s boljševicima u revoluciju, napisao niz djela, a među njima *i Razvoj kapitalizma u Rusiji*, u kojima je dokazivao valjanost Marxove „sheme" tako što je nastojao pokazati da je, zapravo, kapitalizam dovoljno prodro i u Rusiju, te da je, shodno tome, stvorio pretpostavke i dovoljno snažne političke revolucionarne subjekte, to jest radničku klasu koja može biti pokretač i nosilac revolucionarnog prevrata.

Takva i slična nastojanja poduzeta kasnije da se demonstrira valjanost Marxove koncepcije revolucije vjerojatno su opteretila stanovite marksiste tako što su *mehanički* prenosili određene kategorije na drugačiju stvarnost.

Nakon ovih „razjašnjenja" u vezi s takozvanim evropocentričkim stavovima u marksističkoj koncepciji revolucije, na što me je potaknulo Abdel-Malekovo izlaganje, želim samome Abdel-Maleku izravno uputiti neke kritičke primjedbe i neka pitanja.

Abdel-Malek nam doziva u sjećanje ime poznatog komunističkog aktiviste i teoretičara Sultana Galijeva, koji, na žalost, nije imao nimalo lijepu sudbinu u krilu Treće internacionale početkom dvadesetih godina. I tu se radilo o raspravama o strategiji primjerenoj novooslobođenim ili još uvijek „kolonijalnim" zemljama i zemljama s različitom kulturnom i političkom tradicijom nego što je ona evropskih zemalja. U tim se raspravama postavljalo i pitanje važi li bez ostatka i za te zemlje poznata Marxova teza o društvenom razvoju iz *Predgovora* za *Prilog kritici političke ekonomije* i iz *Kapitala*. I ne bi li, možda, trebalo stanovite marksističke pojmove adaptirati novim (neevropskim) sredinama, pa čak i mijenjati

ih. Galijev se, na primjer, čak zalagao za potrebu kombiniranja marksizma s nekim tezama tradicionalnih autohtonih doktrina, jer je smatrao da bi to bio pogodan način da marksizam prodre i u posve drugačije kulturne tradicije od one evropske itd.

Sve su to i danas ozbiljna pitanja. Međutim, valja kazati da se u svjetlosti primjedaba i kritika koje nam je iznio Abdel-Malek, kao i njegovih iskaza o socijalizmu, ipak nameće pitanje — radi li se tu doista o *marksističkom socijalizmu.* Možda je u pitanju nešto drugo.

Druga je moja kritička primjedba uz Abdel-Malekovo izlaganje, koje je, ponavljam, vrlo stimulativno, da je on ipak zanemario prinos socijalističkih zemalja, pa, naravno, u tom smislu i specifičan prinos Jugoslavije, svjetskom socijalističkom kretanju i razradi strategije ne samo antikolonijalne borbe nego i borbe za socijalističke preobražaje u bivšim kolonijalnim zemljama, odnosno zemljama koje Abdel-Malek ne želi zvati zemljama trećeg svijeta.

Naš drug Berisavljević pokušao je ovdje prezentirati jedno stajalište, ili, još određenije, jednu marksističku ocjenu politike nesvrstanosti kao integralnog dijela strategije napredovanja ka socijalizmu u novooslobođenim zemljama, odnosno u zemljama koje nastoje povezati borbu za nacionalno oslobođenje s borbom za socijalni napredak, a to onda znači, u krajnjoj liniji, za socijalistički preobražaj.

Dopustite mi da na kraju dadem objašnjenje u vezi s primjedbama profesora Krasina što ih je stavio na moje izlaganje. Činim to stoga što je time opet pokrenuto pitanje teorije revolucije i pitanje njezinih zbiljskih subjekata. Radi se konkretno o problemu diktature proletarijata.

Možda je posrijedi nesporazum s profesorom Krasinom? Moja je nakana bila da, ocrtavajući različite koncepcije revolucije, upozorim zašto danas jedno shvaćanje diktature proletarijata, koje je ispod i mimo razine Marxova shvaćanja, ne odgovara izgradnji jedne suvremene marksističke teorije revolucije.

Nisam se odmah (to jest jučer) javio za odgovor drugu Krasinu, i to zato što nisam imao pred sobom stenogram moje intervencije. Sada ga imam pred sobom. Mogu vas, dakle, podsjetiti na ono što sam doista kazao. Upozorio sam, zapravo (navodim to mjesto), *da treba svakako, u svjetlosti najnovijih kontroverzija i polemika, ponovo definirati, i to u punom smislu te riječi, učenje o diktaturi proletarijata. To je toliko aktualno, jer, na primjer, i stanovita izlaganja koja smo ovdje čuli, posebno ono od druga Volkova, pokazuju da su još uvijek u pogledu diktature proletarijata na snazi teze koje su bliže razdoblju što je već kritizirano u radničkom pokretu nego što bi odgovarale zahtjevima i potrebama novoga vremena.*

Svrha je kritičke opaske bila da, ne ulazeći u dublju teorijsku raspravu, upozorim u okviru Okrugloga stola, to jest u okviru slobodne razmjene mišljenja, na stanovita shvaćanja koja bi nas mogla odvesti u krivom pravcu, odnosno shvaćanja koja ne mogu

pridonijeti razradi jedne uistinu marksističke revolucionarne strategije napredovanja prema socijalizmu danas.

Mislim da je u vezi s netom rečenim drug Coten iznio niz interesantnih zapažanja kada je govorio u kojem je smislu KP Francuske morala unijeti stanovite promjene u jedno shvaćanje diktature proletarijata koje je bilo neprimjereno strategiji borbe za socijalizam u današnjim uvjetima, posebno u zemljama visoko razvijenog kapitalizma.

Adolf Bibič
Protivrečnosti interesa u socijalističkom društvu

Jedan od suštinskih problema teorije i prakse savremenog socijalizma jeste pitanje protivrečnosti interesa u društvima koja — kako to kažemo — grade socijalizam. Da postoje protivrečnosti interesa u tim društvima, o tome ne može biti ozbiljnog spora. Ono u čemu stvarno među socijalistima-marksistima postoje razmimoilaženja jesu, na primer, sledeća pitanja: gde treba tražiti osnovne izvore protivrečnosti u socijalizmu? kakva je priroda tih protivrečnosti? koje su najpogodnije društvene i, naročito, političke forme pomoću kojih se te protivrečnosti mogu razrešavati?

Dopustite da, zbog kratkoće vremena, svoj stav o nekim od tih pitanja iznesem u nekoliko sumarnih teza.

1. Činjenica je da što se više neko socijalističko društvo, u kojem je radnička klasa, odnosno njene svesne snage, postigla vlast, udaljava od tačke oružane borbe za vlast, to više postaju aktuelne one protivrečnosti interesa koje proizlaze iz vlastitog osnova socijalističkog društva.

2. Jedna od osnovnih protivrečnosti u tim društvima proizlazi iz toga što u njima — iako normativno dominantna uloga pripada radničkoj klasi — još nije prevladana razlika između društva i javne vlasti, odnosno države. Ta protivrečnost se naročito izražava u tome da državna vlast kao posebna institucija opšte političke reprezentacije poseduje više-manje odlučujući položaj u raspolaganjima sredstvima i rezultatima rada. Drugim rečima, ta se protivrečnost izražava kao protivrečnost između etatizacije i socijalizacije, između politike kao monopola vlasti i politike kao društvenog upravljanja itd.

3. Među ključnim protivrečnostima — a o tome je na ovom skupu bilo zanimljivih intervencija — suštinske su one koje se osnivaju na društvenoj podeli rada. Društvena podela rada se izražava u nizu interesnih diferencijacija, koje proizlaze, na primer, iz podele na umni i fizički rad, podele privrede na različite grane, naročito na industriju i poljoprivredu, iz određenog lociranja sredstava za proizvodnju u pojedinim oblastima neke zemlje, u svemu onome što je Gramši nazvao „odnos društvenih snaga".

4. Protivrečnosti proističu i iz primene (a da ne govorimo o kršenjima) principa nagrađivanja prema radu. Premda je stvarna jednakost inherentna socijalističkom razvitku — i na to je u diskusiji bila skrenuta pažnja — ipak u socijalističkom društvu nagrađivanje prema radu stvara u današnje vreme, i stvaraće još dugo vreme u budućnosti, interesne diferencijacije, koje unose specifičnu stratifikaciju u radničku klasu i druge radne slojeve, a na što posebno utiče podela na umni i fizički rad.

5. Na protivrečnosti koje proizlaze iz društvene podele rada nadovezuju se i one koje se formiraju na relaciji stihijskih i svesnih procesa u društvu. Ukoliko, u tom sklopu, u socijalističkom društvu još deluje zakon vrednosti, utoliko iz njega proizlazi ceo niz protivrečnosti, među kojima želim naročito istaknuti protivrečnost između težnje za što većim materijalno-finansijskim efektom, na jednoj strani, i između proizvodnje za neposredno zadovoljavanje potreba, na drugoj.

6. Iz činjenice da u socijalističkom društvu ne postoji identitet između države i društva, odnosno države i klase, proizlaze protivrečnosti između onih koji upravljaju i onih koji su objekt upravljanja. Ta protivrečnost nije prisutna samo u političkoj sferi nego i na drugim područjima društvenog života, naročito u oblasti proizvodnje i rada uopšte.

7. Iz svega rečenog nameću se nužno zaključci koji problematiziraju neke stavove na koje često nailazimo u pojedinim prilozima za ovaj skup.

Prvo, odnos građanin — institucije — država u socijalističkom društvu nije neka harmonična celina, nego je po svojoj suštini protivrečan i problematičan. Dok postoji država kao posebna institucija, ona može biti i jeste značajan instrument menjanja društveno-ekonomskih odnosa, ali može postati — a i o tome imamo bogate empirijske dokaze — gospodar nad klasom i čovekom. Baš zbog toga je od ključnog značaja pitanje političke organizacije socijalističkog društva, njegov politički sistem, pa time i politička teorija socijalizma.

Drugo, stvar nije samo u tome — a na što se, često, svodi buržoaska antisocijalistička kritika socijalizma — da je pojedinac „slobodan od" države. Dakako, sve dok postoji monopol vlasti, postoji i mogućnost zloupotrebe vlasti, pa su shodno tome potrebne i garantije za slobode čoveka i građanina. Ali ta „negativna sloboda" nikako nije dovoljna za potpunu slobodu u socijalističkom društvu. Mnogo presudnije za politički sistem socijalizma jeste pitanje strukturalne transformacije političkog (pa i društveno-ekonomskog) sistema, koje ima cilj da sužava i ograničava područje politike kao posredovanja između društva i države, odnosno klase i njenih političkih reprezentanata. Ako je nešto permanentna tema u klasičnoj marksističkoj tradiciji, onda je to baš kritika političke reprezentacije kao kritika „političke države" (vidi: K. Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava;* F. Engels, *O autoritetu;* V. I. Lenjin, *Država i revolucija* itd.). Suštinsko za ovo strukturalno preobražavanje jeste, u pozitivnom smislu, da se razvija nepo-

sredna demokratija, razumevajući pod ovom ne samo fizičku neposrednost individualističkog građanina nego, pre svega, mogućnost takve artikulacije interesa na osnovu društvene svojine koja omogućava da se neposredni i dugoročni interesi radničke klase i drugih radnih ljudi što neposrednije izražavaju i integrišu na svim područjima i na svim stepenima društva, da se pre svega integrišu rad i politika.

Treće, mislim, dakle, da ne može biti spora o tome da postoji mnogostrana potreba da politički sistem socijalizma obezbedi da se u politici stvarno izrazi postojeći pluralizam interesnih artikulacija. Ono što jeste i što može biti problematično upravo su forme koje bi bile najpovoljnije da se u jednom razvijenijem socijalističkom društvu taj interesni pluralizam adekvatno izrazi i koje bi istovremeno garantovale integraciju društva. Te se forme ne mogu, po mome mišljenju, u prvom redu reducirati na pitanje odnosa društveno-političkog i partijskog sistema. U određenim uslovima partijski pluralizam može biti pogodna forma za prelaz u socijalizam. Ali ta konstatacija nikako ne implicira da se čak i u takvom slučaju pluralizam može reducirati samo na političku — partijsku sferu, a još manje da je pluralizam partija opšti nužan uslov za izražavanje, afirmaciju i realizaciju različitih interesa delova radničke klase i drugih strukturnih kategorija društva. Mnogo značajnije, kao što dokazuje i empirijsko iskustvo, jeste pitanje da li politički sistem socijalizma u celini svojih institucija i društvenih odnosa omogućuje postepeno sve odlučujuću neposrednu ulogu radničke klase na svim područjima društvenog života, a pre svega na području društveno-ekonomskih odnosa. Čini mi se da baš u toj perspektivi treba tražiti nove puteve u razvijanju društveno-političkog sistema za ona društva koja su već odmakla od prve postrevolucionarne faze utvrđivanja političke vlasti radničke klase. Iako još puno brojnih protivrečnosti, po svojoj intenciji i praktičnoj tendenciji upravo samoupravljanje predstavlja pokušaj kako izgraditi prostor inicijativi i slobodi klase, nacije i čoveka.

Petre Georgijevski
O društvenim protivrečnostima u socijalizmu

Svoju ću reč u diskusiji početi jednim poznatim tekstom iz Lenjinove *Države i revolucije:* „Ono što obično nazivaju socijalizmom, Marks je nazvao „prvom" ili nižom fazom komunističkog društva. Ukoliko sredstva za proizvodnju postaju *zajednička* svojina, utoliko je reč „komunizam" i tu primenjiv, ako se ne zaboravlja da to još nije pun komunizam. Veliki značaj Marksovih objašnjenja sastoji se u tome što on tu dosledno primenjuje materijalističku dijalektiku, učenje o razvitku, razmatrajući komunizam kao nešto što se razvija iz kapitalizma."

Primena Marksovog dijalektičkog metoda na analizu konkretne socijalističke prakse omogućuje da se otkriju ne samo „aktivan stav čovekov prema prirodi, neposredni proces proizvodnje njegova života, a time i društvene prilike u kojima živi i duhovne predstave koje iz njih izviru" (K. Marks, *Kapital, I*), već i protivrečnosti kroz koje društveno-istorijska praksa u procesu njihovog prevazilaženja prolazi. Bez ispitivanja i sagledavanja protivrečnosti ne samo kapitalističke društveno-istorijske prakse već i socijalističke, analiza nužno ostaje na marginama, na površini, i obično se završava u vodama građanskih ili dogmatskih pristupa i razmatranja. Jer kada se teorijske pretpostavke izlažu iskustvenom proučavanju konkretne društvene prakse i kada se otkrivaju protivrečni odnosi u njoj, onda one postaju teorija ili se uklapaju u određenu postojeću teoriju, a kada se te pretpostavke proveravaju samo na osnovu logike, one postaju „sistem" (na primer, filozofski sistem Hegelov, sociološki sistem T. Parsonsa i slično). Upravo je ovaj drugi put ili pristup u analizi socijalizma, u stvari, zajednički imenitelj građansko-funkcionalističkih i staljinističko (birokratsko)-dogmatskih shvatanja.

Naime, takvo shvatanje socijalizma kao sistema je metafizičko i ispoljava se u dva vida: a) socijalizam kao svetski sistem (što najviše dolazi do izražaja kod filozofa i sociologa istočnoblokovskih socijalističkih zemalja) i b) socijalizam kao sistem na nivou konkretnog socijalističkog društva (što je česta upotreba u rečniku raznih mislilaca bilo na Zapadu bilo na Istoku, uključujući tu i neke jugoslovenske teoretičare).

Na prvi bi pogled izgledalo da se tu radi o terminološkom problemu, a ne o njegovoj suštini. Međutim, ako se malo dublje uđe u analizu, videće se da nije posredi samo terminološko pitanje, jer se cilj zamenjuje sredstvom, a sadržaj formom. Cilj postaje sistem, izgradnja sistema u kome će postojati harmonično usklađeni odnosi: ne samo između delova tog sistema već i između pojedinih delova i sistema kao celine. Još preciznije rečeno, krajnji cilj ovog ili njemu sličnih shvatanja jeste izgradnja neprotivrečnog, beskonfliktnog socijalističkog sistema, odnosno socijalističkog društva.

Odmah se postavlja pitanje: ima li bitne razlike između funkcionalističke teorije kapitalizma kao društvenog sistema u kome, prema ovoj teoriji, nema ili ne bi trebalo da ima protivrečnosti, i u kome do promena sistema može doći samo uticajem ili zbivanjima izvan njega (a ne unutar njega samog), i takozvane marksističke teorije po kojoj se socijalizam u celini ili određeno socijalističko društvo shvata kao sistem, a ne kao svetski protivrečni proces, odnosno kao društveno-istorijska praksa, i prema kojoj teoriji u takvom sistemu nema društvenih protivrečnosti? Na taj se način socijalizam zamišlja kao eshatologija, večno blaženstvo, što, naravno, nema ništa zajedničkog s naučnom teorijom socijalizma. Svejedno da li se radi o predstavnicima građanskog funkcionalizma ili staljinističko-birokratskog dogmatizma, kada oni govore o društvenim promenama koje nastaju usled spoljašnjih uzro-

ka (kod građanskih funkcionalista) ili zbog pretnji kapitalističkih država ili imperijalizama socijalističkim državama, kao i zbog „uvezene" tehnike i tehnologije (predstavnici birokratskog dogmatizma), tada oni nalaze zajedničko funkcionalističko objašnjenje. Odatle i kod jednih i kod drugih zahtev za jačanjem kapitalističkog, odnosno socijalističkog sistema oličenog u državi, naročito takozvanoj socijalističkoj državi kod ovih poslednjih. Zatim, i za jedne i za druge zajedničko je to što čak i promene koje priznaju u okviru jednog ili drugog sistema za njih nisu značajne, bitne, jer one bez uticaja određenih sila van sistema nisu dovoljne da promene sam sistem.

Iz toga proizlaze dve osnovne teze: prva, karakteristična za birokratsko-dogmatska shvatanja, tvrdi da i kada diktatura proletarijata odumre, ostaje i dalje država sa svim njenim funkcijama radi očuvanja socijalističkog društva od opasnosti spolja, od imperijalističkih država (ovde se ćutke prelazi preko onoga što je Marks rekao o „diktaturi proletarijata" i o „državi prelaznog perioda" u *Manifestu komunističke partije*, pismu Vajdemajeru iz 1852. godine, u *Građanskom ratu u Francuskoj*, *Kritici Gotskog programa*, uopštavajući, pri tom, iskustva radničkog pokreta); druga, zajednička i za građanske funkcionaliste i za staljinističke dogmatičare, tiče se odnosa između pojedinca i društva, a sastoji se u sledećem: treba prvo osloboditi društvo, društveni sistem, pa će se onda osloboditi pojedinac. Zato je potrebno da se pojedinac prilagođava društvu, to jest društvenom sistemu, a ne da ga menja.

I ta je teza dijametralno suprotna Marksovoj. To se najbolje vidi iz poznatog teksta u *Manifestu komunističke partije:* „Na mesto starog buržoaskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa *udruživanje* u kome je *slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve" (kurziv — P. G.)*. U stvari, Marks i društvo i čoveka shvata kao dva totaliteta između kojih postoje različite institucije u kojima se čovek parcijalno ispoljava, a od karaktera osnovnih proizvodnih odnosa zavisi stepen njegovog otuđivanja ili razotuđivanja. Znači, prema marksističkoj teoriji cilj socijalizma, odnosno komunizma nije izgrađivanje i jačanje njih samih kao sistema, čak ni kada se radi o samoupravljanju ili državi u nekom konkretnom društvu, već stvaranje takve društvene prakse i odnosa koji će omogućavati čovekovo oslobođenje i potpuno razvijanje i izražavanje njegovih sposobnosti i moći.

Iako je socijalizam shvatio kao nižu fazu komunizma, Marks ga nije zamišljao kao „sistem", niti je gradio teorijski sistem socijalizma ili komunizma, već je naznačavao osnovne putokaze njihovog razvoja, a društveno-istorijskoj praksi je ostavio da raskrči puteve što bržeg prelaska ka čovekovoj stvarnoj, neotuđenoj, slobodnoj zajednici.

Kada je reč o društvenim protivrečnostima, treba istaći i to da su one pokretačka snaga društvenog razvitka. Na osnovu nekih Marksovih i Engelsovih radova (*Beda filozofije, Manifest komunističke partije, Razvitak socijalizma od utopije do nauke*) moguće

je i potrebno praviti razliku između antagonističkih, strukturalnog karaktera, društvenih protivrečnosti u klasnim društvima i neantagonističkih, nestrukturalnog karaktera, društvenih protivrečnosti u društveno-ekonomskoj formaciji komunizma. Ipak, u određenim društveno-istorijskim uslovima u razvoju određenog socijalističkog društva mogućno je odstupanje od toga pravila kada se društvene protivrečnosti zaoštravaju do te mere da primaju klasni antagonistički karakter u vidu strukturalnih promena — vraćanje pobeđene buržoazije na vlast, što se već desilo u kontrarevolucijama, na primer, nad pariskim komunarima, a pre nekoliko godina i u Čileu. Ne ulazeći u obrazloženje društvenih protivrečnosti u konkretnoj samoupravnoj socijalističkoj praksi i ne pretendujući na iscrpnost svih vidova i oblika društvenih protivrečnosti, teorijski okvir za njihovu analizu uglavnom bi morao obuhvatiti sledeće protivrečnosti između: (1) stepena podruštvljavanja sredstava za proizvodnju i ostataka privatne svojine; (2) samoupravljanja i robnonovčanih tržišnih odnosa; (3) samoupravljanja i državnog aparata; (4) samoupravljanja i lokalističkih tendencija i interesa na nivou osnovnih organizacija udruženog rada, složenih organizacija udruženog rada i komune; (5) komune i republike; (6) sela i grada; (7) radničke klase i od nje u određenim uslovima otuđenih društvenih sila i slojeva (birokratija, tehnokratija, malograđanstvo i njihove simbioze); (8) samoupravne ideologije i birokratsko-tehnokratske i malograđanske ideologije; (9) određene protivrečnosti na pojedinim tačkama društvenog života i između pojedinca i društva.

Kao što se vidi, dve osovine oko kojih se grupišu protivrečnosti u socijalizmu, i koje su dijalektički povezane, — jesu društvena svojina i samoupravljanje. U vezi s tim postavljaju se sledeća pitanja koja se odnose na osnovne karakteristike socijalističkog društva.

1. Da li je društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju karakteristična za etatistički, državni, birokratski, tehnokratski ili sitnoburžoaski socijalizam? Ovde uzgred napominjem da se ne slažem s tezom profesora G. N. Volkova — iznetom u diskusiji — koji izjednačuje različite pojmove u marksističkoj nauci kao što su društvena i državna svojina. On upada u protivrečnost kada u pojam radničke klase stavlja ne samo manuelne radnike već i inteligenciju, dok je državni aparat, činovništvo, implicitno, ostavio po strani, van ovog pojma radničke klase. Ostaje onda nejasno kako je moguće identifikovati državnu svojinu sa društvenom kad izražavaju sasvim različite tipove proizvodnih odnosa, osim ako se pod pojmom države ne podrazumeva društvo kao celina, što, naravno, ne pripada marksističkom učenju.

Zajednički imenitelj nekim kontroverzama u vezi s društvenom podelom rada, koje su se javljale u dosadašnjoj diskusiji, sastoji se u nerazumevanju da „razni stupnjevi razvitka podele rada jesu isto toliko i razni oblici svojine; tj. svaki stupanj podele rada određuje takođe i međusobne odnose individua u vezi sa materijalom, oruđem i proizvodom rada" (Marks—Engels, *Nemačka ideologija)*. Razmnožavanje i jačanje državnog kapitala, razmnožavanje i

jačanje birokratije i tehnokratije ili njihove simbioze dovode do jačanja i povećanja monopola odlučivanja ne samo u političkoj sferi već i u uslovima proizvodnje, raspodele i razmene koja se neophodno naslanja na specifičnu, originalnu formu privatne svojine — posedovanje državne vlasti. „Birokratija poseduje suštinu države, spiritualnu suštinu društva. Ovo je njena *privatna svojina*" (K. Marks, *Prilog kritici Hegelove filozofije državnog prava)*. Kada proizvođač ne odlučuje o uslovima proizvodnje, o višku svoga rada, o uslovima političkog i kulturnog života, i u uslovima kada na tržištu vlada stihija, tu nema društvene svojine (ili, u najboljem slučaju, postoje najniži oblici te svojine). Samoupravljanje je inkompatibilno s ovakvim odnosima. Ono pretpostavlja razvijeniji oblik društvene svojine, a ova se pak, sa svoje strane, najviše može izraziti u samoupravnom procesu i odnosu kao dominantnom u konkretnom društvu u uslovima procesa pretvaranja „svih u radnike". S pravom ističe Kardelj da „društveno-istorijski smisao samoupravljanja je u nastajanju takvog oblika proizvodnih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju u kome postoji, odnosno u kome u sve većoj meri treba da dominira, prisvajanje na osnovu rada kao jedini način prisvajanja. U takvim proizvodnim odnosima radnik prisvaja na osnovu svoga rada *neposredno;* oslobođen svih oblika najamnog odnosa prema sopstveniku kapitala ili prema državi kao „vršiocu dužnosti" kolektivnog sopstvenika kapitala. Ali on to prisvajanje ne može da vrši autarkično, anarhično ili svojinski, već samo na osnovama međusobne zavisnosti i pune odgovornosti prema jednakom pravu drugog radnika. Samim tim društvena svojina prestaje da bude odnos između radnika i države, odnosno monopolskog upravljača društvenim kapitalom i postaje odnos među samim radnim ljudima" (E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi)*.

2. U stvari, i društvena svojina i raspodela prema radu u socijalizmu zasnivaju se na načelu rada i njegovih rezultata. Ali da li je moguće praktički realizovati raspodelu prema radu bez radničkog samoupravljanja, bez radničkog odlučivanju o višku rada i o uslovima proizvodnje, političkog i kulturnog življenja? Dakle, raspodela dohotka prema radu u samoupravnoj zajednici, u organizacijama udruženog rada, jeste kvalitativna i bitna karakteristika proizvodnih odnosa kao viši oblik društvene svojine u socijalističkom društvu.

3. Zatim, ako planiranje u socijalizmu nije zasnovano na samoupravljanju, onda je ono centralističko, etatističko, birokratsko, što ima više zajedničkog s državnim planiranjem u kapitalizmu nego u socijalizmu. Socijalističko planiranje nije moguće ostvariti u praksi bez samoupravljanja od osnovnih organizacija udruženog rada preko komune, republike i federacije. Zato se te dve pojave ne isključuju, već nadopunjuju.

4. Ostvarivanje neposredne socijalističke demokratije i socijalističkog humanizma je nezamislivo i nemoguće bez društvenog samoupravljanja. Danas nema dubljeg korena otuđenja i veće nedemokratije od one stvarnosti u kojoj proizvodima rada ne raspolažu

oni koji neposredno proizvode. Zato je samoupravljanje sredstvo preko kojeg se dolazi do humanizma; do toga da radnici u isto vreme budu i proizvođači i upravljači svoga rada i društva koje se zasniva na tom radu. Bez samoupravljanja, pored ostalog, teško može započeti proces iščezavanja društvene podele rada; odumiranje klasa, a time i radničke klase kao klase; odumiranje države i razotuđenje otuđenih individua.

Kao što se vidi iz ovih kratkih napomena o odnosu samoupravljanja i osnovnih karakteristika socijalizma, samoupravljanje kao osnovni društveni i proizvodni proces i odnos prožima i protkano je kao crvena nit kroz sva osnovna obeležja socijalističkog društva i istovremeno predstavlja njegovu esenciju. Samo preko njega vodi put ka oslobođenju rada i njegovom pretvaranju u prvu životnu potrebu.

Na kraju, marksistička analiza mora socijalizam sagledati sa gledišta ili iz perspektive budućnosti, perspektive druge besklasne faze komunističke formacije, jer se bez toga ne mogu oceniti i sagledati neki bitni društveni procesi koji se razvijaju u socijalizmu.

Stipe Šuvar
O različnim kvalifikacijama što je socijalizam danas

Ovdje se vodila rasprava i o tome kako da socijalizam u zemljama u kojima je već odnio političku pobjedu djeluje kao „uzor" onim snagama koje se u svijetu tek bore za političku pobjedu i za prelaz u socijalizam. Rasprava o tome, dakako, nije deplasirana.

To kako se socijalizam razvija u zemljama u kojima je politički pobijedio uveliko utječe na kretanje k socijalizmu posvuda u svijetu, iako mi se čini da uveliko i pretjeruje drug Lantoš Šandor, iz Budimpešte, kada u svom referatu piše da „uzor postojećeg socijalizma" — pri čemu on, čini mi se, misli samo na socijalizam u SSSR-u i u Istočnoj Evropi — „najvećma utječe na revolucionarni razvitak današnjeg svijeta".

Predmet je sporova, s velikom praktičnom i političkom težinom, što je naoko čudno, već i samo pitanje što je socijalizam i kakav treba da bude. To je sinoć ovdje pitao i B. Abrahamson, a drug Tanase je jutros spominjao potrebu da se još prouči sama koncepcija socijalizma.

I nije to puko doktrinarno pitanje, utoliko što doista ima golemi praktični značaj kako iz razloga koje sam spomenuo — da socijalizam bude „uzor" i da se preuzimaju iskustva, tako još više iz razloga kako da se ide dalje ne u „izgradnji" socijalizma samoj po sebi — već u susret komunizmu!

Drug Ruml iz Praga je već u naslovu svog referata imenovao socijalizam kao „društvo novog tipa". On u tome nije osamljen. Mnogi socijalizam proglašavaju novim društvom. Gledaju na njega kao na nešto konačno, dovršeno, kao na „samostalno" društvo. A Marx nam je objasnio da socijalizam nema svoju vlastitu osnovu, nema svoje vlastite zakone reprodukcije.

Tu grešku prave, s različitih pozicija, svi oni koji socijalizam općenito imenuju nekim kvalifikativom, što ga nužno reducira na jedan njegov momenat, na neki kruti „oblik", na nešto „zaokrugljeno" i „dovršeno". Primjerice, tu su i za ovim okruglim stolom upotrebljavani veoma parcijalni a diskutabilni pojmovi: „demokratski socijalizam" (nasuprot, tobože, „nedemokratskom socijalizmu"), „socijalizam u slobodi" (nasuprot „socijalizmu s ograničenjem sloboda"), „autentični socijalizam", „pluralistički socijalizam" (nasuprot „totalitarnom", „staljinističkom", „birokratskom", „jednopartijskom" itd. socijalizmu). Isto tako, nalazimo i u tekstovima drugova iz istočnoevropskih socijalističkih zemalja, pa i u njihovim referatima ovdje, pojmove „istinski socijalizam", za razliku od „prividnog socijalizma", „razvijeni socijalizam", „završen period prelaza", „izgrađeno razvijeno socijalističko društvo" i slično. A kod naših autora iz Jugoslavije susrećemo pojmove „rani socijalizam", valjda za razliku od „kasnog", „državni ili etatistički socijalizam", „samoupravni socijalizam". Ne tvrdim da su ti pojmovi deplasirani, oni zacijelo imaju jednu ideološko-političku konotaciju, ali mi se čini da, u pravilu, označavaju neki „momenat" ili „fazu" u razvoju socijalizma, što se ne može poistovetiti sa socijalizmom kao prelaznim društvom. Poznato je da su Marxove oznake — da je to „prelazno društvo", „nužan prelazni stupanj ka ukidanju klasnih razlika uopće", „period revolucionarnog preobražaja" kapitalističkog društva u komunističko. U opisu tog „prelaznog stupnja" i tog „revolucionarnog preobražaja" Marx je išao samo dotle dokle mu je naučna analiza kapitalizma i prvih socijalističkih borrbi (npr. Pariške komune) dopuštala, pa je utoliko u *Kritici Gotskog programa* ispisao čuvene — svima nama ovdje dobro poznate — riječi o „prirodi" tog „prelaznog stupnja" ili „prve faze komunizma", (a koju danas uglavnom zovemo socijalizmom): „Ovdje imamo posla s komunističkim društvom kakvo se ono *razvilo* ne na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kako ono iz kapitalističkog društva upravo izlazi; s komunističkim društvom koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi mladeže starog društva iz čije utrobe izlazi". Marx napominje da to društvo iz kapitalističkog društva izlazi „poslije dugih porođajnih muka".

Socijalizam se, dakle, ne razvija na svojoj vlastitoj „osnovi", već se razvija u smislu da prevlada kapitalističku „osnovu", iz koje je ponikao, i da odstrani mladeže starog društva, a da stvara, rađa, razvija elemente komunističkog društva, društva koje će imati svoju „osnovu". Put od kapitalističkog društva do komunističkog društva je, i opet prema Marxovim riječima, ispisanim u povodu iskustava Pariške komune, put na kojem se „spontano djelovanje

prirodnih zakona kapitala i zemljišne rente" zamjenjuje „spontanim djelovanjem zakona socijalne ekonomije slobodnog i udruženog rada". I to je „dugi proces razvitka u novim uvjetima".

Za nas, za sve koji se danas u svijetu ili bore za prelaz u socijalizam ili „grade" socijalizam, odlučujuće je pitanje: koliko se na tom „dugom procesu razvitka u novim uvjetima" odmaklo? Jednostavno rečeno, dokle je socijalizam stigao?

Nije teško pokazati da socijalizam još nije raskrstio s nasljeđem društva iz čije je utrobe izišao i da je još bliži kapitalističkoj nego komunističkoj „osnovi". Ako to konstatiramo, ne upadamo u pesimizam, a, dakako, daleko smo od propagandnog „uvođenja" komunizma, odnosno „stupanja" u komunizam (kao što znate, bilo je i određivanja godina i datuma kada se „ulazi" u komunizam, odnosno do kada će se stvoriti njegova „materijalno-tehnička osnova"!).

Prije svega, socijalizam je još posvuda društvo robnih proizvođača u kojem postoji podjela rada što se još uglavnom stihijski uspostavlja na tržištu, postoji stara organizacija proizvodnje („poduzeće", a ne „asocijacija"), odnosno klasična napoleonovska piramida upravljanja u proizvodnji, razdvojenost potrebnog rada i viška rada, otuđenost duhovne komponente proizvodnje od materijalne itd.

Postoji proizvodnja vrijednosti, a vrijednost je društveni odnos koji ne postoji izvan robe i njezine razmjene. Osnovno pitanje socijalizma je kako ići prema asocijaciji slobodnih proizvođača, u kojoj je Marx vidio vid komunizma, a to znači, onda, i drugo, „konkretnije" pitanje: kako dokinuti robnu proizvodnju i u njoj utemeljenu podjelu rada koja odražava klasne razlike?

Sohn-Rethel je ovdje izazvao zanimljivu raspravu o dokidanju podjele rada na umni i fizički, što, dakako, nije jedini, pa danas više ni najvažniji oblik klasne podjele rada. On se s pravom založio za takvu logiku proizvodnje u socijalizmu „iskovanu od samih proizvođača koja pretpostavlja potpunu transformaciju nauke u pravcu jedinstva glave i ruke". No to se ne može postići dok se ne dokine proizvodnja vrijednosti, oduzimanje viška rada, država koja taj višak na silu „uzima" i „daje".

Kao što drug V. Bakarić tumači, „proizvod ljudskog rada dobiva oblik robe kada nema svjesnog društvenog planiranja podjele rada". Radi se o podjeli rada u smislu da neki proizvode ovo a neki ono. Postoji tendencija planiranja; krupni kapital planira tržište i veže proizvodnju s tržištem, a planiraju i socijalističke zemlje koje su nacionalizirale kapital. Ali posvuda je još konačni proizvod ostao roba i proizvodni se odnosi još pojavljuju kao odnosi među stvarima. Proizvodnja još nije dovoljno podruštvljena.

Nacionalizacija proizvodnje nije i stvarno njezino podruštvljenje, a ništa se ne postiže i kada se nacionalizirana sredstva proglase „općenarodnom imovinom" kojom upravlja „općenarodna država". Stvarno podruštvljavanje proizvodnih sredstava postiže se tek onda kada ona nisu više ne samo u vlasništvu kapitala nego ni socijalističke države, tek onda kada ona nisu odvojena od radnika-

-neposrednog proizvođača, kada na svaki proizvodni faktor svaki radnik ima svoj utjecaj, kada rad nije više apstraktni rad, kada proizvođač planira podjelu rada, kada se višak rada više ne odvaja od radničke klase već ona njime raspolaže itd.

Proizvodne snage društva nisu se još razvile da je moguće ostvariti tu krajnju podruštvovljenost sredstava za proizvodnju, ali treba osigurati razvoj koji tome vodi.

Kako? Tako da se neprestano razvija „historijska samoaktivnost" radničke klase, kako je u *Komunističkom manifestu* to rečeno, i da se „koristi" svaka sazrela mogućnost koju razvoj proizvodnih snaga rađa.

Mi smo se u Jugoslaviji već poduhvatili zadatka da stvaramo društvo udruženog rada, kao jedan korak u susret asocijaciji slobodnih proizvođača. I tu se više ne radi o „učešću" radnika u upravljanju privredom putem proizvodnih savjetovanja, sindikata i sl., o čemu je ovdje govorio drug Volkov iz Moskve, već o društvenom okviru i sistemu za udruživanje rada, za plansko uspostavljanje njegove podjele i razmjene, a time i za izlaženje nakraj sa stihijom tržišta, premda su povezivanje proizvodnje s tržištem i robna proizvodnja sa specifičnostima pojavljivanja zakona vrijednosti prethodni uvjet razvoja u tom pravcu i vrše zasad progresivnu historijsku ulogu.

Ono što se u nas razvija kao socijalističko samoupravljanje sada je došlo do tačke da se počinje afirmirati udruženi rad kao odlučujuća snaga kretanja prema asocijaciji slobodnih proizvođača, stvaraju se oblici koji idu u susret toj asocijaciji u onome što zovemo organizacijama udruženog rada.

Jugoslavenski su drugovi ovdje o tome dovoljno govorili i samo bih dodatno istaknuo nekoliko momenata.

Uvođenje kursa na socijalističko samoupravljanje oko 1950. godine proizišlo je iz sagledavanja dotadašnjeg povijesnog iskustva socijalizma na epohalnoj razini — a iskustva u smislu samodjelatnosti radničke klase u međuvremenu su ogromno narasla — i iz konkretne potrebe da se spriječi „tapkanje" socijalizma u mjestu, da se ne ostane na zamjeni kapitalističke logike akumulacije birokratskom logikom akumulacije, o čemu je ovdje govorio J. P. Chevenement, i da se birokracija i tehnokracija ne ovjekovječe kao autonomne socijalne grupe, već da se „likvidiraju" u procesu povezivanja radnika i radnog čovjeka, koji prestaju biti klasno odijeljeni ukoliko udružuju i razmjenjuju rad na društvenim sredstvima.

Kada je 1950. godine u nas počela realizacija stare akcione parole radničkog pokreta: tvornice radnicima, nadahnuli smo se Marxovom analizom Komune i Lenjinovom razradom problema države. Tito je rekao da „ta velika ideja socijalizma nije stvar neke daleke budućnosti, već da je ona ostvarljiva i danas, u prvoj fazi izgradnje socijalizma", i dodao da „država počinje odumirati od časa kad proletarijat dođe na vlast", da uvođenje radničkog upravljanja „ne samo što nije preuranjeno već je došlo i s izvjesnim zakašnjenjem" itd.

U prvoj svojoj fazi, samoupravljanje, kao što navodi E. Kardelj, još uvijek je bilo više oblik demokratskih političkih odnosa. Potom se razvijalo i u smislu „rasparceliziranosti", što je jačalo grupnovlasničke tendencije. Javila se i realna opasnost — koja još postoji — da se ispod fasade radničkog upravljanja širi tehnokratska uzurpacija, restaurira kapital-odnos itd. Ali su se snage samoupravljanja povezivale, a Savez komunista bio je na sceni kao — da upotrebim poznati Gramscijev termin — „kolektivni intelektualac", koji se situira u radničkoj klasi, dok se država postupno svodi na „servis" putem delegatskog sistema, za koji je ishodišni izvor pružila Pariška komuna.

Ne radi se u nas ni o „sužavanju" ni o „širenju" tradicionalne političke demokracije, već o takvom kretanju prema komunizmu da se stvara vladavina proizvođača u načinu i odnosima proizvodnje, a putem ukidanja robne proizvodnje, klasne podjele rada itd.

„Socijalističko samoupravljačko društvo" ili „društvo udruženog rada" nema, kao ni socijalizam uopće, karakter „konačnosti" i „samostalnosti", već treba da vodi prema komunističkoj besklasnoj zajednici, i to kao konkretizacija u jugoslavenskim uvjetima epohalne tendencije da radnička klasa sama sebe oslobađa od najamnog odnosa i cjelokupne klasne potčinjenosti.

Dakle, nije to ni „mirno" ni „beskonfliktno", „neprotivurječno" društvo; o protivurječnostima su malo prije govorili drugovi Georgijevski i Bibič; „tek je u početku svog konstruiranja i razvoja", a javlja se kao jedna faza „prelaznog društva" i „revolucionarnog preobražaja" u smislu definicija klasika marksizma.

Borba za razvijanje socijalističkog samoupravljanja je klasna borba, i to u tom smislu što postoje oblici otuđivanja viška rada, postoje oblici birokratsko-tehnokratskog upravljačkog monopola, postoji neravnopravnost radnih ljudi u pogledu stvaranja i raspodjele dohotka, postoje ekonomske i socijalne razlike koje su zasnovane na raspodjeli prema radu (E. Kardelj).

Stoga postoji, također, potreba i za oštrom i slobodnom borbom ideja u našem društvu. Itd.

Samoupravna organizacija društva je u tom smislu razvijeniji oblik diktature proletarijata nego što je to onaj oblik kada cijelim društvom rukovodi radnička država i „radnička" birokracija. Tim putem jača uloga radničke klase, ali ona u isto vrijeme samu sebe i cijelo društvo vodi prema ukidanju klasa i prema besklasnosti. Uzgred: ovo je i moj kratak odgovor na pitanje koje je ovdje jutros postavio drug Kisisu—Boma iz Brasavilla.

Kao što orijentacija na socijalističko samoupravljanje u nas, u Jugoslaviji, nije proizišla samo iz vlastitog, „lokalnog" iskustva, tako se ona ne može ni razvijati dalje bez proučavanja svjetskih iskustava socijalizma, te, štaviše, i iskustava suvremenog kapitalizma, a posebno i puteva razvitka samoupravljanja drugdje u svjetu, posvuda. Jer mi niti smatramo da imamo „recept" i „model" za druge, niti smatramo da od drugih nemamo što učiti i preuzimati.

Radovan Radonjić

Pretpostavke izrastanja radničke klase u odlučujuću društvenu snagu

Dva pitanja u vezi s temom o kojoj raspravljamo zaslužuju, po mom mišljenju, da budu još jednom aktuelizirana, i to, s obzirom na realnu argumentaciju, nešto drugačije nego je to učinjeno u nekim referatima i u nekoj riječi u diskusiji.

To su: prvo, pitanje pretpostavki izrastanja radničke klase u odlučujuću društvenu snagu u zemljama u kojima je ona osvojila političku vlast i već ima brojčanu premoć nad ostalim socijalno-ekonomskim grupacijama radnog stanovništva; drugo, odnos radničke klase prema raznim oblicima sopstvenog političkog organizovanja.

Razumije se, o tako krupnim temama ne može se mnogo šta reći u diskusiji ograničenoj na deset minuta, te će i moja razmišljanja o njima prije biti nalik na neke marginalne napomene.

U referatima i dosadašnjoj raspravi o pretpostavkama izrastanja radničke klase u stvarno odlučujuću snagu u zemljama u kojima je ona već osvojila političku vlast i uz to još stekla brojčanu premoć nad ostalim grupacijama radnog stanovništva rečeno je dosta toga. Posebno je stavljen akcenat, mislim sasvim s pravom, na pitanje uticaja naučno-tehničke revolucije na rast društvene uloge radničke klase.

Ne umanjujući značaj dosadašnjih razmatranja za spoznaju suštine problema o kome je riječ, ipak smatram da neka stanovišta vezana za ovu relaciju teško mogu biti bezuslovno prihvaćena, ili ne bar u kontekstu kako su data.

Drug Volkov je u svom, inače zanimljivom, referatu izložio, na primjer, niz podataka u želji da ilustruje uticaj naučno-tehničke revolucije na, kako kaže, sadržajno bogaćenje socijalnog kvaliteta radničke klase i, s tim u vezi, afirmisao stanovište da se vodeća uloga radničke klase kao graditelja komunizma učvršćuje u „istoj mjeri u kojoj raste njena opšta kultura, obrazovanost i politička aktivnost".

Pitanje je da li se i u kojim uslovima to stanovište može prihvatiti kao realno. Mislim da to bitno zavisi od toga šta se sve podrazumijeva pod rukovodećom ulogom radničke klase i za kakvu se koncepciju socijalizma ona vezuje. Na primjer, ako bi se vodeća uloga radničke klase poistovećivala s njenom dominantnom pozicijom u društvenoj proizvodnji, i ako bi se na socijalizam gledalo kao na društveno-ekonomski i politički sistem koji počiva na donekle promijenjenom (podruštvljenom) karakteru svojine sredstava za proizvodnju u kome se kao osnovni i najvažniji zadaci subjektivnih snaga javljaju pitanja ekonomskog i tehničkog razvoja, odnosno jačanje uloge države i partije kojima se prepušta neprikosnoveno presuđivanje u svim pitanjima društvenog života i slično, onda naprijed izloženo stanovište o implikacijama naučno-tehničke

revolucije ima svoje logično objašnjenje. Njega, uostalom, veoma ilustrativno daje kontekst u koji je to pitanje implicite postavio u svom referatu drug Silva.

Međutim, ako se socijalizam shvata ne samo kao novi društveno-ekonomski i politički sistem već i kao jedan u biti posve novi svijet, čija je osnovna misija potpuno oslobođenje čovjeka u svim sferama njegove socijalne i ljudske egzistencije, svijet čija se snaga i sposobnost u poređenju s prethodnim društveno-ekonomskim formacijama ne mjere samo ekonomskim rezultatima ili dostignućima u pojedinim oblastima društvenog života nego i ukupnim rezultatima u socijalističkom preobražaju društva, u svestranom razvoju socijalističke demokratije, u stepenu razvijenosti pravednijih, solidarnijih i humanijih odnosa, onda se faktor „sadržajno obogaćenog socijalnog kvaliteta radničke klase" — ukoliko njegov rast nije praćen krupnim promjenama i u nečemu drugom — može i u socijalizmu svesti na gotovo isto ono što prema kolegi Volkovu predstavlja u kapitalizmu — na puki materijalni preduslov promjene položaja radnog čovjeka u društvu.

To „drugo", od kojeg bitno zavisi hoće li sadašnja naučno-tehnička revolucija značiti novi stupanj u oslobađanju čovjeka i društvene zajednice raznih stega i odnosa klasnog društva ili će biti tehničko varvarstvo koje pored već poznatih oblika nosi sobom i nove oblike čovjekovog otuđenja, sada izražene i kroz, kako u svom referatu reče drug Pečujlić, „industrijalizaciju ljudske duše", jeste karakter svojinskih, a preko njih i ukupnih produkcionih odnosa.

Budući da svako monopolističko raspolaganje društvenim kapitalom nosi u sebi elemente klasnog potčinjavanja i klasnih suprotnosti, kardinalno pitanje pred kojim se nalazi radnička klasa nakon osvajanja političke vlasti i od kojeg u krajnjoj liniji odlučujući zavisi njena stvarna društvena pozicija jeste to ko raspolaže društvenom moći što nastaje ukidanjem privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju i kakvu je konkretnu formu dobilo njeno podruštvljavanje. U zavisnosti od konteksta svojinskih odnosa, naučno-tehnička revolucija, dakle, može biti i veliki potencijalni nosilac oslobođenja i jačanja ukupne društvene moći radničke klase, ali i faktor uvođenja novih tortura nad čovjekom i moćno sredstvo obuzdavanja procesa njegovog razotuđenja. Drugim riječima, bez ekonomske vlasti radničke klase, bez mogućnosti da ona neposredno odlučuje o višku svog rada i ukupnoj društvenoj akumulaciji — nema njene vodeće uloge, niti ona može biti najuticajnija društvena snaga. Dakako, to ne znači da treba potcjenjivati značaj njene kulturne uzdignutosti i tehničkog obrazovanja kao pretpostavki da u određenim uslovima ona brže izraste u vodeću društvenu snagu. S tim što te „određene uslove" treba tražiti i nalaziti upravo u produkcionim odnosima.

Drugo pitanje, inače organski prisno povezano s prvim, jeste to kako se radnička klasa odnosi prema raznim oblicima sopstvenog političkog organizovanja, prije svega prema svojoj političkoj avangardi. To pitanje akcentiram osjećajući potrebu da upozorim na značaj razjašnjenja u našoj raspravi pomenute i u nekim ele-

mentima do krajnjih konsekvencija zaoštrene dileme: ili partijski pluralizam, ili jednopartijski sistem u kome je neprikosnoveno rukovodeća komunistička partija — kao jedina snaga sa unaprijed datom i za sva vremena zadatom revolucionarnošću, nedostupnoj bilo kome, bilo kada i bilo u kojoj konkretnoj istorijskoj situaciji.

Pošto mi prostor i vrijeme ne dopuštaju da se upuštam u elaboraciju nekih teorijskih i praktično-političkih pitanja relevantnih za razjašnjenje te „dileme", izložiću samo nekolike najopštije teze o njoj.

1. Uprkos tome što u svom društvenom biću nosi snažne potencije stvaranja zajednice slobodnih udruženih proizvođača, socijalizam, zbog svoje naslonjenosti na institucije i odnose društva iz čije utrobe izrasta, nosi u sebi i zakonitu tendenciju ka restauraciji klasičnih oblika dominacije monopolnih nosilaca otuđene vlasti, čiji protagonist može biti ne samo svrgnuta buržoazija nego i sopstvena birokratija. Stoga se kao izuzetno značajno pitanje izgradnje jednog socijalističkog društva javlja upravo to koliko se u tom procesu, kojim tempom i s kakvim sve konsekvencijama po društveno oslobođenje rada vrši ne samo erozija ekonomske i političke strukture starog društva već i razvlašćivanje u novom društvu izraslih autoritarnih hijerarhizovanih struktura, koje usljed monopolnog odlučivanja o višku društvenog rada i same postaju izrazima otuđenosti ekonomske i političke vlasti od radnog čovjeka.

2. Smisao revolucionarne borbe radničke klase nije u tome da se izgradi neki idealno zamišljeni društveni poredak u kome će snage koje su osvojile političku vlast moći da po mjeri svog subjektivnog i, najčešće, subjektivističkog opredjeljenja biraju institucionalne oblike izražavanja svojih različnih socijalno-ekonomskih i drugih interesa, već da oslobodi one potencijale koji će stvarno biti u funkciji procesa razrješavanja tih suprotnosti, odnosno fundamentalnog mijenjanja osnovnih produkcionih odnosa u korist radničke klase, čemu svi oblici političkog organizovanja moraju biti podređeni kao sredstvo.

3. Demokratičnost i progresivnost oblika političkog organizovanja jednog socijalističkog društva ne mogu se, stoga, ocjenjivati po tome hoće li u njemu postojati mogućnost da različni interesi pojedinih društvenih grupa dobiju svoje institucionalne izraze u novim političkim partijama ili da se preko tzv. slobodne štampe iznese drugačiji stav i kritika ili razotkrije zloupotreba kad do nje dođe i sl., kako to impliciraju neke teze iz referata kolege Džonstona.

Za radničku klasu, u krajnjoj liniji, nije primarno koliko će političkih partija ona imati, već kako se politički i idejno artikulišu u samoj njoj objektivno postojeći različni interesi, kao i njeni strateški interesi u sklopu globalne strukture društva. Ako taj njen osnovni zahtjev i unutrašnju potrebu uspješno zadovoljava jedna partija, a pozitivnih primjera te vrste već ima, onda nema nikakve potrebe za postojanjem višepartijskog sistema. Ukoliko je pak politička partija radničke klase birokratizovana i po metodu i karakteru svoje akcije otuđena od radničke klase, onda veći broj ma-

njih partija koje bi zamijenile jednu veliku i jedinu — ne bi bitno izmijenio stvar. (Argumenti za osnovanost ovog stanovišta takođe se nalaze u dosadašnjem iskustvu revolucionarne borbe.) To znači, za uspjeh radničke klase u borbi za osvajanje političke vlasti i razvoj demokratskih odnosa u jednom socijalističkom društvu nije odlučujući broj političkih partija već to koliko njena avangarda, bez obzira na to kako se ona zvala, u zavisnosti od rasporeda klasnih snaga i konkretnih uslova klasne borbe u datoj zemlji, na istorijski progresivan način uspostavlja funkcionalnu vezu između realno postojećih različnih interesa u samoj klasi, a zatim i ciljeva i sredstava oslobodilačke borbe radničke klase i drugih demokratskih i socijalistički orijentisanih društvenih snaga.

Milivoj Oreb
O diktaturi proletarijata i krizi suvremene države

Po svemu sudeći postoje ozbiljni razlozi što su se razni aspekti diktature proletarijata, pa i sama njena bit, našli u središtu pažnje na današnjoj raspravi. Upravo smo čuli i mišljenje da se termin diktatura proletarijata mogao sasvim drukčije prihvatati i doživljavati u Marksovo vrijeme nego danas i da ga, stoga, treba napustiti kao svojevrsni anahronizam. Terminološka rasprava, svakako, može biti vrlo značajna i korisna, jer neadekvatnost, nepreciznost i zbrka oko značenja termina mogu zaista zamagljivati, pa čak i zatvarati put do razumijevanja samog sadržaja. Međutim, za marksističku analizu su relevantniji baš konkretni sadržaji i društvena praksa, koji se dinamički razvijaju a označavaju se relativno statičnim terminom, koji zato ne može izražavati sve njihovo bogatstvo ni u prostoru ni u vremenu. To je sudbina mnogih termina i u tome jeste teškoća, ali rasprava o adekvatnosti ili neadekvatnosti, podobnosti ili nepodobnosti termina diktatura proletarijata u suvremenim uvjetima ima smisla i naučnog opravdanja samo ukoliko ne dovodi do redukcije složenih sadržaja i još složenije prakse na razinu terminološkog spora. Ukoliko do toga dođe, ovo, u suštini marginalno, pitanje može prerasti u principijelno. Zbog toga mi se konstatacija o sudbini termina diktatura proletarijata iznijeta od strane pojedinih učesnika i u ovoj raspravi čini, uostalom, samo djelimično tačnom, jer poznato je da je taj pojam, čim se pojavio, a prije svega zbog svog revolucionarnog značenja i poziva na prevratničku akciju koji je sobom nosio, uznemirio evropsko građanstvo i užasavao malograđanske filantrope širom svijeta, a kasnije su se ništa manje žučne rasprave oko njega prenijele i u sam socijalistički pokret.

Svaka pažljivija analiza pokazuje da je spor oko termina imao drugorazredni značaj i da je bio samo manifestacija mnogo dubljeg, bitnijeg spora oko historijskog sadržaja i smisla diktature proletarijata. Tako je Bernštajn prvi među marksistima, ili, tačnije re-

čeno, među onima koji su se još smatrali marksistima, odbacio diktaturu proletarijata, ali ne samo zbog termina nego zbog svog konformizma prema građanskoj demokraciji, koja je, po njemu, ukidanje klasne vladavine, iako, doduše, još nije stvarno ukidanje klasa. Slično se može reći i za različita mišljenja o diktaturi proletarijata koja su ovdje izložena u jučerašnjoj i današnjoj raspravi. Ne mogu se svesti samo na terminološko pitanje različni stavovi o diktaturi proletarijata — na primjer, stavovi prof. Žana Pjera Kotana, koji je rekao da francuski komunisti napuštaju diktaturu proletarijata, *ali ne i njene historijske zadatke,* i stavovi prof. Volkova, koji tvrdi da u Sovjetskom Savezu više nema diktature proletarijata. Prof. Volkov, na žalost, nije obrazložio tu svoju tvrdnju, ali iz nekoliko njegovih intervencija moglo se zaključiti da on misli da je u SSSR-u napuštena diktatura proletarijata zbog toga *što je ona već iscrpla svoje historijske zadatke.*

Što se tiče historijskih zadataka diktature proletarijata, Marks je, međutim, imao drukčije mišljenje. U poznatom pismu Jozefu Vajdemajeru, još 1852. godine, kao jedno od svojih otkrića navodi da je diktatura proletarijata prelaz ka ukidanju svih klasa i ka besklasnom društvu. To podrazumijeva bar dvije stvari, koje su dvije strane jednog jedinstvenog procesa: revolucionarno dokidanje klasne civilizacije u cjelini i historijsku samonegaciju proletarijata kao klase. Za razliku od Kotana, Volkov ne uzima dovoljno u obzir i jedno i drugo. Oba su za napuštanje diktature proletarijata, ali razlika među njima očevidno nije terminološke prirode, nego je u odnosu prema njenom historijskom smislu.

Sasvim se slažem s izlaganjem dra Ivana Perića o diktaturi proletarijata, a posebno s razlikovanjem diktature proletarijata kao klasne sadržine vlasti radničke klase od njenih mogućnih političkih oblika i metoda. Zadržao bih se samo na jednoj povijesnoj komponenti diktature proletarijata koja inače izaziva najviše nesporazuma i kojom se može relativno lako ideološki i politički manipulirati. Riječ je o diktaturi proletarijata kao revolucionarnom nasilju. Mnogi, pa i neki jutros ovdje, izjednačavaju diktaturu proletarijata a) s revolucionarnim *klasnim* nasiljem, što je svojevrsni redukcionizam njenog povijesnog sadržaja, jer se revolucionarna destrukcija starih društvenih sadržaja i oblika, kao i revolucionarna konstrukcija novih ne ostvaruju samo klasnim nasiljem, i b) s političkim nasiljem, političkom diktaturom, što je, svakako, još manje tačno, jer diktaturu proletarijata reducira na samo jedan od njenih mogućnih političkih oblika.

Možda bi se moglo doprinijeti razjašnjavanju toga problema ako mu pokušamo prići iz nešto drukčijeg ugla, naime, ako revolucionarno nasilje shvatimo kao *radničkoklasno protivnasilje, klasnu dominaciju kao protivdominaciju.* Po svojoj povijesnoj biti, diktatura proletarijata i jeste *revolucionarni odgovor* na rastuće pritiske civilizacije koja je zasnovana na klasnom nasilju i dominaciji. Taj ugao sagledavanja povijesne biti diktature proletarijata nije nov, ali se često gubi iz vida.

Prije svega, htio bih naglasiti da razmišljanje o diktaturi proletarijata kao o klasnom protivnasilju nipošto ne upućuje na defanzivnu strategiju klasne borbe. Naprotiv, proletarijat se, po svom objektivnom društvenom položaju, nalazi u situaciji da bude suprotstavljen već postojećoj represivnoj klasnoj civilizaciji. Štaviše, njegov historijski klasni interes je u objektivnom sukobu s totalitetom represivne civilizacije, jer svoje oslobođenje ne može parcijalno ostvariti. Međutim, proletarijat nije apsolutna strana klasnog društva. On se ne može osloboditi ukoliko ne ukine *sve* uvjete u kojima uopće postoji kao klasa, pa prema tome on može biti najmanje zainteresiran za to da jedan oblik klasne represije zamijeni drugim. Proletersko je nasilje, prema tome, u svojoj biti klasno protivnasilje i ima svoje historijsko opravdanje *samo dok je i ukoliko je klasno protivnasilje.*

Fetišizam apstraktno shvaćenog proleterskog nasilja može dovesti — kao što je, na primjer, iznio Sorel — do političkog totalitarizma ili do tragične situacije — o kojoj je govorio prof. Debenjak — da se diktatura proletarijata može izroditi u diktaturu nad proletarijatom. Ako se diktatura proletarijata shvati tako da je po svojoj biti klasno protivnasilje, onda se otvara mogućnost da i njeni politički oblici budu konkretno primjereni oblicima klasne dominacije s kojima se proletarijat neposredno suočava.* Ti oblici mogu biti i otvoreno revolucionarno nasilje — o kojem je pisao Lenjin obraćajući se kadetima, ili se mogu ispoljiti kao različni vidovi jednopartijskog sistema ili političko-partijskog pluralizma — o kome je jučer bilo toliko govora. Bitno je utvrditi da su svi ti oblici još uvijek unutar horizonta borbe za podjelu političke moći, odnosno za osvajanje monopola državne vlasti u društvu. Sljedeći historijski korak u razvoju diktature proletarijata može ići samo pravcem nadilaženja toga horizonta i otvaranja perspektive novim oblicima socijalističke demokracije kojima se prevladava klasično političko-partijsko organiziranje društva.

U neposrednoj vezi s tim problemom je i rasprava o razvoju protivrječne društvene prirode države u današnjoj društvenoj krizi, ili — kako su to neki ovdje nazvali, odnosno kazali, — u krizi suvremene države. Profesor Pašić je s pravom ukazao na sve izrazitiju ekspanziju i osamostaljivanje reprezentativne funkcije države i na ideološko fetišiziranje te pojave u suvremenom socijalističkom pokretu. Dodao bih da se, u stvari, radi o ideološkom pomjeranju socijalnog „težišta" države sa njene klasne biti na društveno reprezentativnu funkciju. Iluzija o natklasnosti države nije nova pojava u socijalističkom pokretu. Moglo bi se reći da je ona imanentna svakom obliku konformizma koji je zahvatao socijalističku misao i praksu. Nalazimo je već kod Lasala, Diringa, Bernštajna, Renera i drugih. Novo je to što je u današnjoj krizi društva znatno pojačan privid natklasnosti države, a iluzija o mogućnosti njene trajne adekvatne reprezentacije klasnog i općedruštvenog interesa dobila je

* To je smisao i Marksove poruke u govoru amsterdamskim radnicima godinu dana nakon poraza prve proleterske diktature.

od Staljina naovamo svojevrsnu kvazimarksističku legitimnost. Iz cjeline Staljinovog teorijskog i praktičnog opusa vidljivo je, naime, premještanje biti države u socijalizmu sa klasne funkcije na reprezentativnu. U stvari, on je protivrječnost ukinuo: reprezentativna funkcija države je poistovećena sa njenom klasnom suštinom. Tako je surogat uzdignut do suštine. Stvoren je dvostruki privid i dvostruka iluzija. Nije li time i diktatura proletarijata faktički reducirana na trajno osamostaljenu državno-partijsku reprezentaciju klase, iz čega je i slijedilo postavljanje pozitivističke teorijske premise i praktične pretpostavke za ukidanje diktature proletarijata radi potpune afirmacije „općenarodne" države?

Marks, Engels i Lenjin su upozoravali na opasnost od takvog razvoja odnosa između države i društva nakon osvajanja političke vlasti. Dovoljno je podsjetiti na poznato Engelsovo razmišljanje o nužnosti da država vršeći ekonomsku i političku eksproprijaciju buržoazije u ime proletarijata, stiče ogromnu samostalnost prema njemu i društvu. Engels je vizionarski upozoravao da to treba da bude prvi i ujedno posljednji *samostalni* čin države u ime klase i društva. Lenjin je to precizirao u smislu da država treba da otpočne odumirati najprije u ekonomskoj funkciji, dakle, upravo u onoj sferi u kojoj može steći materijalne osnove za osamostaljivanje svoje društveno reprezentativne funkcije.

Naša se revolucija stalno sučeljava s tim problemom. Proces izgrađivanja socijalističkog samoupravljanja, prije svega kao novog produkcionog odnosa, učinio je aktualnim faktičko ostvarivanje neposredne vodeće uloge radničke klase u društvu i na toj osnovi kvalitativno novog tipa političkog „pluralizma" na neuporedivo širem društvenom prostoru (u kvantitativnom i kvalitativnom smislu) od onoga koji je omeđen granicama relativno uske sfere osamostaljene političke moći i borbe za osvajanje i očuvanje monopola državne vlasti. Neposredovana vodeća uloga radničke klase u društvu podrazumijeva prevladavanje bilo kojeg i bilo kakvog osamostaljenog monopola političke moći, kao i dualizma društva i države. To upravo znači da država u prelaznom periodu, odnosno poslije osvajanja političke vlasti, postaje nužni politički instrument diktature proletarijata. Tek time se stvara pretpostavka postepenog dokidanja osamostaljene i povijesno ograničene društveno reprezentativne funkcije države koju, slijedeći aktualne i historijske interese radničke klase, zamjenjuje na nov način organizirano društvo. Stvar svog klasnog oslobođenja radnička klasa uzima u vlastite ruke, naravno, ne ni stihijski ni neorganizirano, kako misle o toj pojavi i neki učesnici ove rasprave, koji subjekte društvene svijesti i organizacije ne mogu nikako drukčije shvatiti nego kao osamostaljene (i otuđene) reprezentante klase i društva.

U tome i jeste jedan od objektivnih izvora nesporazuma oko diktature proletarijata, odnosno vodeće uloge radničke klase u prelaznom periodu (što su za nas sinonimi), i pojavâ iskrivljene svijesti o njenom povijesnom humanističkom sadržaju, smislu i

Živojin Rakočević

Fiziologija savremenog kapitalizma: promenjene tehnološke, organizacione i finansijske dispozicije za industrijski kapital

Raspravlja se o opštoj krizi „tehniciziranog" — državnog kapitalizma a da se prethodno nije proniknulo u stvarne polazne tačke njegove fiziologije. Drukčije rečeno, nisu razotkrivene i naučno objašnjene promene u tehnološkoj, organizacionoj i finansijskoj dispoziciji za proizvodni kapital. Nije zato naučno shvaćeno ni takozvano multinacionalno industrijsko preduzeće, sa svim njegovim specifičnim tehnološkim i finansijskim procedurama u borbi za profit, njegovim ekonomskim funkcijama i organizacionim ustrojstvom.

Strogo uzev, ni samo proučavanje i razumevanje kriza hiperprodukcije nisu mnogo odmakli od Marksovog učenja o tom najsloženijem i za običnu svest apsolutno nedokučivom ekonomskom fenomenu buržoaskog društva. Posebno, nije se podrobnije i kritički ušlo u stvarnu genezu ili istorijsku stranu periodičnih kriza hiperprodukcije niti u specifičnu fenomenologiju, skrivene „mehanizme" i motivacionu strukturu sadašnje opšte krize kapitalizma. Umesto svega toga, samo erzac-teorije, improvizacije, nagađanja, proizvoljnosti i beletristička domišljanja.

Zato nije dat ni odgovor na osnovno pitanje: koje su i kakve protivurečnosti kapitalizma eksplodirale u najnovijoj krizi? A s obzirom na izvesne indikacije stišavanja, obuzdavanja krize, kako i pomoću kojih „instrumenata" kapitalizam ponovo uspostavlja narušeno jedinstvo različnih svojih unutrašnjih elemenata i ekonomskih oblika? Kako, dakle, kapitalizam ponovo uspostavlja opštu privrednu ravnotežu i više — „organske" funkcije u procesu stvaranja viška vrednosti i prisvajanja profita?

Zaboravlja se, izgleda, i na samu potrebu za kritičkom revalorizacijom teorijske političke ekonomije; u tom okviru i Marksovog ekonomskog učenja. Pa makar da različite novije verzije političke ekonomije nemaju dostojanstvo anatomije kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje, to jest da nisu prava istorijska egzistencija njihove unutrašnje fiziologije i glavnih ekonomsko-političkih tendencija.

Metodsko postavljanje problema

Ključni problem sastoji se u tome kako *kritikom* dovesti teorijsku političku ekonomiju do tačke kada se ona može *dijalektički izložiti*, reinterpretirati, revalorizovati, dalje razviti...

Kritičko naučno pronicanje u fiziologiju savremenog kapitalizma, i u mnoštvo činjenica koje prividno ili stvarno protivureče osnovnom pojmu i karakteru kapitala, ne dâ se izvesti bez

uporedne temeljne rekonstrukcije političke ekonomije, — uključiv i kritičku revalorizaciju Marksovog ekonomskog učenja. Glavni nedostatak savremenih verzija marksističke političke ekonomije jeste u tome što Marksovo učenje kao kakvu „konstantu" — dovršen naučni sistem „primenjuju" na vlastite oskudne ili nepotpune predstave o kapitalizmu i krizi koja ga potresa.

Prvi i pravi problem jeste u tome kako da se otkriju i naučno bliže odrede — „fiksiraju" stvarne polazne tačke fiziologije sadašnjeg kapitalizma, njegove osnovne tendencije i protivurečnosti, proizvodni i finansijski način egzistencije različnih konkretnih oblika udruživanja kapitala; u prvom redu, transnacionalnog preduzeća ("zrele industrijske korporacije"), i unutrašnji „mehanizmi" i kritične tačke prelaza u viši društveni oblik, socijalizam.

Problem „dijagnosticiranja stanja" je u najprisnijoj vezi s potrebom izgrađivanja strategije i taktike socijalističkih snaga na Zapadu i u celom svetu. On se ne dâ zaobići, ostaviti dugo po strani.

Pomenuto „dijagnosticiranje" i misaono kretanje ka verodostojnim naučnim rezultatima ne bi smeli zanemariti ili svesno zaobići ova goruća sporna pitanja:

prvo, kakva je uloga države (državne političke vlasti, „oficijelnog rezimea društva") u datom sistemu kapitalističkih odnosa koji se još tesno oslanja na privatno reproduktivno preduzeće; a to znači i na akcionarsko preduzeće, trust, koncern, multinacionalno industrijsko i finansijsko preduzeće? Ko koga „proždire", podređuje sebi u tom odnosu: država preduzeće ili preduzeće državu?

drugo, šta je *differentia specifica* multinacionalnog preduzeća; koji su njegovi najvažniji oblici, „tipovi", kakva je njegova uloga u procesu stvaranja viška vrednosti i transferu nove tehnologije i koje i kakve funkcije i ulogu ono vrši u svetskim novčano-kreditnim odnosima? Ovo poslednje i s obzirom na najnoviju svetsku monetarnu krizu, inflaciju, „plivanje" zapadnih valuta, diferencijalne poslove (ažiotažu) na „otvorenim" novčanim tržištima, tendenciju „evrodolara" i drugo;

treće, ako je transnacionalna industrijska korporacija bitan egzistencijalni i funkcionalni oblik kretanja (reprodukcije) kapitala na međunarodnom planu; ukoliko ona, dakle, u tom kretanju inicira i pospešuje naučno-tehnološki razvitak, to jest služi kao moćna ekonomska poluga takozvanog „rasta u dubinu", ne unosi li ona i nove elemente u „mehanizam" prosečne profitne stope (na nacionalnom i međunarodnom planu) a preko ili posredstvom ove i u svetske odnose razmene *(terms of trade);* u prvom redu, u kretanje svetskih cena najvažnijih sirovinskih i industrijskih roba, a zatim i u sam proces mobilizovanja kapitala, prenos — „repatrijaciju" takozvane tehnološke rente i drugih oblika ekstraprofita u zemlje „metropole" itd.?

četvrto, kritičko razotkrivanje „totalne stvarnosti" poznog kapitalizma mora da „uzme u račun" i pitanje — problem nestajanja stvarnog novca — „apsolutne robe svetskog tržišta" (monetarnog zlat[illegible] praktične inauguracije specifičnih oblika simboličkog ili ap-

straktnog novca, čiji fiktivni karakter i iracionalna egzistencija potpuno zavise od države, supranacionalnih etatističkih privrednih struktura, centralnih banaka i multinacionalnih korporacija.

U tom i takvom kontekstu treba ispitati i različite vrhunske teorijske apstrakcije: „naučno-tehnološku revoluciju", „tehnološki jaz", *„terms of trade"*, odnose svetskog „centra" i „periferije", „novi svetski ekonomski poredak" itd.

Izmenjene polazne tačke fiziologije kapitalizma

Ako je određivanje robne vrednosti radnim vremenom stvarna polazna tačka kapitalističke proizvodnje, a proces stvaranja viška vrednosti i različni metodi i oblici pravljenja — realizacije profita tako reći apsolutni ekonomski zakon kapitalizma, onda i sve bitne promene u tehnološkim i finansijskim procedurama proizvodnog kapitala treba posmatrati sa stanovišta ekonomske primene radnikovog proizvodnog rada; uključujući i dodajni rad i njime uslovljeno dodavanje vrednosti u naturalnom obliku sredstava za proizvodnju i životnih namirnica (proces stvarne akumulacije kapitala). Jer kupovanje radnikove proizvodne snage i veštinâ od strane individualnih kapitalista i njihovih korporacija nije samo neki formalan ekonomski čin: razmena robâ i novca između radnika i kapitalista; još manje neka idilična ekvivalentna razmena rada između njih, već stvarni uvod u proces eksploatacije radnikovog proizvodnog rada; koji proces ni na koji način ne ostavlja nedirnutim različite tehničko-tehnološke ili materijalne postupke (procedure) kapitala u njegovom neprestanom kružnom toku i iskonskom nagonu za viškom vrednosti i „samooplođivanjem".

Iako se odnosi stvaranja viška vrednosti i proces izgrađivanja naučno-tehnološke infrastrukture kapitalističke proizvodnje nalaze u nekom obliku društvene interakcije, „povratne sprege", ipak je proizvodnja viška vrednosti i njegovo prisvajanje pod različnim oblicima profita ono što u krajnjoj liniji određuje celokupni karakter kapitalističkog načina proizvodnje. Kako ranije, to jest na samom istorijskom početku razvitka kapitalizma, tako i danas. Uz put, razni teorijski sporovi o tome je li ili nije novac, odnosno novčani kapital, polazna tačka kapitalističke robne proizvodnje, — za razliku od socijalističke proizvodnje robâ kojoj je ta tačka navodno data u samom procesu proizvodnje, ne vode računa o prirodi same robne proizvodnje niti o temeljnoj razlici između opšteg obrasca robno-novčanih procesa koji pripadaju najrazličnijim istorijskim epohama ili načinima proizvodnje i određujućih istorijskih odnosa u proizvodnji i raspodeli koji utiskuju vlastiti društveni pečat onom apsolutnom obliku robne proizvodnje, odnosno na ovaj ili onaj način modifikuju *prvobitne* zakone robne proizvodnje. Različite istorijske strukture robne proizvodnje, specifični istorijski oblici funkcionalizacije i falsifikacije te proizvodnje potpuno zavise od odnosa proizvodnje u užem društvenom smislu. Sâmo to

uređivanje i iracionalna strana različnih istorijskih oblika robne proizvodnje (oni neizbežni procesi falsifikacije njenih prvobitnih zakona ekvivalentne razmene i prisvajanja) neizostavni su uslov za razvitak i prostorno uvećavanje robne proizvodnje, njenu univerzalizaciju. Takvo istorijsko kretanje robne proizvodnje jeste instrument i način podruštvljavanja proizvodnog rada i materijalnih proizvodnih snaga društvenog rada. Dakle, i tranzitoran istorijski princip, protivurečan društveni oblik i neizostavan uslov za slobodno udruživanje rada.

S obzirom na te i takve infraekonomske činjenice i zakonitosti kapitalizma, treba kritički razmotriti sve postojeće teorije o savremenom kapitalizmu; posebno, teorije o multinacionalnom preduzeću, uzrocima i mehanizmima takozvanog tehnološkog jaza i „nejednake razmene" na relaciji: industrijski razvijene zemlje — „zemlje u razvoju".

Pokazaće se, i već se pokazuje, da su mnoge od tih teorija neodređene u prikazu stvarnih uzroka i mehanizma pomenutog jaza i neekvivalentne robne razmene; i da ta njihova dezultornost nije nimalo slučajna. Njihovi „koeficijenti neodređenosti", kada su u pitanju teorije ponikle na Zapadu, u obrnutoj su srazmeri s verbalno istaknutim ciljevima i motivima i upravo proporcionalni njihovoj apologetskoj prirodi i funkciji.

Uzmimo samo teorijska razmatranja i sporove u vezi s društvenim implikacijama transfera nove tehnologije. Ostaje i dalje velika tajna šta su stvarne polazne tačke i motivi tog transfera. Da i ne govorimo o odsustvu verodostojnih analiza različnih finansijskih mehanizama i oblika koji posreduju u tom transferu i u procesu izgrađivanja relativno samostalnih nacionalnih baza, infrastruktura, na planu naučne proizvodnje i tehnologije. Sve je to obavijeno neprozirnim velom tajanstvenosti koju te teorije neprestano tkaju.

Međutim, ako se danas još pokazuje da nije u interesu razvijenih zemalja da nerazvijene zemlje upućuju u vlastite tehnološke tajne ili da ovima daju prave upute i odgovarajuća finansijska i materijalna sredstva za njihov ubrzaniji tehnološki razvitak, to tako neće ostati i u doglednoj budućnosti. Tačnije, neće *smeti* ostati. Kako s obzirom na okolnost da same „zemlje u razvoju" neće u međuvremenu sedeti skrštenih ruku, u nekakvom velikom očekivanju da dođe do spontanog preokreta u onim svetskim ekonomsko-političkim tendencijama, tako i s obzirom na praktično delovanje socijalističkih snaga na Zapadu, koje će i same morati da se pozabave problemima suštinske transformacije i negacije odnosâ najamnog rada i kapitala. To će biti veliko istorijsko susretanje na tačkama dodira tih različnih istorijskih „ansambala društvenih odnosa" i institucija ili raspad svetskog tržišta i slom svih sadašnjih pokušaja stvaranja svetske ekonomsko-političke zajednice. U tom smislu praktično i ne postoji druga strana istorijske alternative. Postojeći duboko nepravični, protivurečni i eksplozivni svetski ekonomski poredak mora ustupiti mesto ravnopravn... odnosima razmene robâ i društvenog bogatstva uopšte.

Kako je napred već istaknuto, u fokusu kritičkog razotkrivanja „totalne stvarnosti" savremenog kapitalizma treba da se nađu i sve relevantne promene u odnosima svetskog novca i kredita. U prvom redu, ponovno podrobnije ispitivanje stvarnih uzroka i implikacija sloma takozvanog zlatnog standarda, u svim njegovim dosadašnjim varijantama i modalitetima.

Umesto ranijih novčano-kreditnih odnosa s „materijalnom težom", u veliku igru svetske robne razmene uveden je čisti simbolički, računski ili *apstraktan novac*. I to u najrazličnijim nacionalnim (dolar, funta sterlinga, zapadnonemačka marka, jen itd.) i internacionalnim oblicima („specijalna prava vučenja", „evrodolar", „petrodolar" itd.), i s implikacijama koje na ovaj ili na onaj način tangiraju sve zemlje.

Već danas se može pouzdano reći da taj novac egzistira i funkcioniše zahvaljujući onom pretežno zatvorenom velikom monetarnom krugu koji sačinjavaju centralne banke „Kluba desetorice", Međunarodni monetarni fond (pod odlučujućim uticajem SAD i ostalih zemalja „Kluba desetorice"), velike transnacionalne korporacije i važnija svetska „otvorena" novčana tržišta (efektne berze). Pravo središte — „nervni centar" tog kruga i celokupnog svetskog monetarnog sistema (pa makar da se ovaj nalazi u već hroničnoj krizi) nalazi se, međutim, u SAD, u Vašingtonu, — pod stvarnom ekonomskom vlašću nekoliko desetina najmoćnijih transnacionalnih industrijsko-finansijskih korporacija.

Ipak, i za taj čisto simbolički ili apstraktni novac *(quasi-money)* treba imati stvarnu robnu vrednost, materijalni kapital, materijalizovani minuli rad; ukratko, *stvarnu* svojinu ili faktičko raspolaganje stvarima kao *robama*. Iako je to novac „samo pomoću ugovora, konvencije", dakle, strogo u granicama onog pretežno zatvorenog monetarnog kruga, njegova ekonomska egzistencija i realno kretanje zavise, u krajnjoj liniji, od svetske proizvodnje vrednosti i odnosâ ekonomskih snaga. Naravno, i taj je odnos bitno reverzibilan.

U vezi s ovim problemom želim da istaknem sledeće činjenice: ko danas vlada svetskim novcem, taj u svojim rukama ima ekonomsko oružje najveće snage; razumljivo, ukoliko se ne uzme u obzir kolosalna konkurencija novim proizvodima, odnosno novim tehnologijama, to jest stvarni monopol nad najvišom tehnologijom u oblasti elektronike, telekomunikacija, mašinske industrije, petrohemije, farmaceutske industrije itd.

Pomenuti monopol nad savremenim svetskim novcem ima direktne posledice na proces obrazovanja svetskih cena, na ono što se uobičajeno naziva makazama i distorzijom svetskih cena, i ne uzimajući pri tom u obzir sve pojave i negativne efekte takozvane monetarne patologije kao nešto što neprestano proizvodi sadašnja tendencija svetske inflacije.

U vezi s tim sistematskim, postojanim slabljenjem funkcionalne vrednosti takozvanih vodećih zapadnih valuta, odnosno stopama inflacije svetskih dolarskih, sterlinških itd. cena robâ i pro-

izvodnih usluga (koje u novije vreme prelaze pragmatski uzetu kritičnu tačku od 10 indeksnih poena godišnje), vredno je podsetiti se na činjenicu da su neki veliki ekonomski mislioci zastupali tezu o tako reći apsolutnoj nespojivosti kapitalizma s čistim nepretvorljivim papirnim novcem i nekontrolisanom — apsolutnom inflacijom robnih cena. Poznato je da je Dž. M. Kejnz u mnogim svojim esejima o novcu i novčanoj politici (pre velike svetske ekonomske krize i svoje *Opšte teorije...)* tvrdio i upozoravao da bi kakva veća i nekontrolisana inflacija cena podrila same temelje kapitalističkog načina proizvodnje. U praksi se, međutim, postupalo i postupa drukčije, a ipak do definitivnog sloma kapitalizma još nije došlo.

Umesto da prinudni simbolični ili apstraktni novac s enormnim stopama inflacije definitivno slomi osnovni mehanizam kapitalističke društvene reprodukcije, kao što su to predviđali mnogi marksistički i buržoaski ekonomisti, takav novac danas praktično služi kao važna dodatna potencija kapitalističke proizvodnje i kao jedan od najvećih aduta u velikoj monetarnoj „poker-partiji" koju igraju zapadne zemlje s „ostalim", pretežno nekapitalističkim svetom.

Pitanje je koliko ta „igra razmene" može još da traje. I s kakvim sve društvenim posledicama?

Tek kada marksistička politička ekonomija zakorači putem kritičkog istraživanja stvarnih ekonomsko-političkih činjenica i tendencija, ona će se otresti, ona će učiniti *raskid* s dosadašnjim doktrinerstvom, shematizmom, apriorizmom, metafizikom, fikcijama, „suštim iracionalnostima"... Samo tako se ona može „vratiti" izvornom Marksu i tek tada će joj Marksovo učenje „dolaziti i iz budućnosti", kako to nadahnuto kaže Ernst Bloh u svojoj knjizi *Subjekt-Objekt.*

Zbog svega napred rečenog problem revalorizacije Marksovog ekonomskog učenja mora se svestrano postaviti. I to s obzirom na: a) stvarne ekonomsko-političke činjenice i tendencije koje tom učenju prividno ili stvarno u nečemu protivureče, b) sve dosadašnje ozbiljnije — vredne pokušaje da se kritički preispita — revalorizuje i dalje razvije to učenje (u šta spadaju i izvesni noviji originalni doprinosi u smislu kritičkog rasvetljavanja tendencije državnog kapitalizma), i c) opštu okolnost i činjenicu da i moderna građanska (pretežno neokejnzijanska — neomarginalistička) ekonomska nauka pokazuje sve veće interesovanje za Marksov *Kapital;* specijalno za Marksovu teoriju društvene reprodukcije i njegovo učenje o velikim industrijskim ciklusima, krizama hiperprodukcije. Ovo poslednje je nova dimenzija ili specifično nov element tog problema već zbog same činjenice da je Marksu priznata velika zasluga u pogledu razvijanja izvesnih modernih tehnika i metoda ekonomske analize; i da, obrnuto posmatrano, moderna buržoaska politička ekonomija apsolutno insistira na tim tehnikama i metodima takozvane čiste ekonomske teorije; ukratko, orijenti- [illegible] sve višim stepenima kvantifikacije, to jest ka sve većoj

primeni matematike u ekonomskim istraživanjima i teorijskim raspravama i prikazima glavnih rezultata tih istraživanja.

Ovde imam posebno u vidu najnovije radove Pola Samjuelsona; naročito njegov esej o „Marksu kao matematičkom ekonomistu" i veoma zapažene radove o različnim Marksovim doprinosima modernoj ekonomskoj analizi profesora Morišime, Džoan Robinson, Srafe i drugih. U tim radovima reč je ne samo o takozvanim „input-output matricama" Marksa — Leontiefa — Meclera — Srafe itd., već i o ukupnom Marksovom gledanju na probleme razvitka kapitalizma i periodičnih kriza hiperprodukcije.

U svakom slučaju, sve to ovaj problem čini mnogo težim i složenijim.

Hasan Hadžiomerović
Marksistička misao mora odgovarati na savremene probleme

Na osnovu onoga što smo imali prilike čitati u ranije prezentiranim tekstovima, a pogotovu na osnovu onoga što je dosad rečeno u diskusiji, imamo dosta elemenata da već u ovom razgovoru učinimo izvjesna pouzdanija opredjeljenja teorijskog karaktera o temi koja ovdje postaje dominantna, a to je, u stvari, tema socijalizma razvijenog društva.

U tom pogledu, rekli bismo da bi trebalo poći od dva bitna momenta: s jedne strane, od toga da marksizam kao društvena teorija i filozofija ima svoje za sva vremena rezistentne polazne konstante, a, s druge strane, od toga da se on u svakoj konkretnoj situaciji i u svakom vremenu uvijek suočava s novim pitanjima na koja, u okviru tih konstanti, mora na nov način odgovarati.

Mislimo da smo danas upravo suočeni sa tom situacijom kada želimo objasniti karakter ekonomske i socijalne krize, ili kriza, u savremenom kapitalizmu i kada želimo na osnovu toga naći odgovore na pitanja kako da se, kojim putevima, kapitalizam transformira u socijalističko društvo.

Stare sheme marksističke teorijske aparature i artikulacije očigledno ne mogu mnogo pomoći, jer se na svakom elementu, na svakoj kapitalnoj kategoriji savremenih kapitalističkih struktura otvaraju nova dodatna pitanja, kojima treba pristupati na nov način i koja traže neka sasvim nova objašnjenja i, uopšte, nove ideje u marksističkoj koncepciji.

No da ne bismo, u ograničenim vremenskim okvirima, dodirivali veoma široku skalu tih novih pitanja, pomenućemo ovlaš samo neka, koja nam se u ovom trenutku mogu učiniti značajnijim.

Na primjer, mi mislimo da bi središnje pitanje koje bi čovjeka koji živi danas u jednom ekonomski razvijenom kapitalističkom

društvu moglo prvenstveno da interesuje kada optira za socijalističko društvo bilo — njegova pozicija u odlučivanju u tom novom društvu. To više ne bi moglo biti prvenstveno pitanje kako da rješava svoje ekonomske i socijalne probleme, koje je on poprilično i u okvirima današnjih kapitalističkih odnosa riješio. A ako govorimo o njegovoj poziciji u odlučivanju, onda se nama samoupravni okvir socijalističkih odnosa javlja kao jedina alternativa. U tom smislu mi ga ne vidimo samo kao neki trenutni jugoslovenski specifikum. On nam se i po teorijskom kriteriju, upravo po konstantama klasične marksističke koncepcije socijalističkog društva, javlja kao jedino autentičan i univerzalan socijalistički okvir odnosa.

Možda može biti nezgodno, odnosno može biti shvaćeno kao pristrasno i neobjektivno kada jedan Jugosloven izgovara ove riječi. No uprkos tome opterećenju, u jednoj raspravi, upravo u interesu teorijske objektivnosti, ove riječi ovdje treba izgovoriti.

Ono što po našem mišljenju može biti specifikum, to su jedino modaliteti u kojima se može javljati ovaj autentični socijalistički odnos, naročito s gledišta mogućnosti pojedinih konkretnih socijalističkih društava da ga učine što konzekventnijim i praktički što perfektnijim. U tom smislu, mi Jugosloveni bismo se mogli poradovati ako bi danas ili sutra neko izgradio još savršenije samoupravne odnose od naših, jer i sami neprekidno težimo njihovom usavršavanju. Ukratko, model samoupravnih odnosa bi marksistička misao trebala definitivno da verificira i prihvati kao jedino autentični i univerzalni model socijalističkih odnosa u društvu. Mislimo da se time odgovara i na pitanje preferencija socijalističkog produkcionog odnosa za najšire slojeve društva prema odnosima u savremenim kapitalističkim društvima, čak i u onim slučajevima kada oni mogu pružiti visok stepen zadovoljenja ekonomskih i socijalnih uslova života. Osnovne preferencije toga odnosa leže u njegovim humanim vrijednostima.

Drugi važan momenat prilikom opcija za socijalističko društvo u uslovima razvijenih kapitalističkih zemalja u vezi je s pitanjem šta ono pruža više i bolje od onoga što oni koji optiraju za njega imaju već u kapitalističkim uslovima. Dakle, pitanje se ne postavlja samo sa pozicije radničke klase već i sa pozicije ostalih slojeva društva, naročito srednjih. U tom pogledu savremeni marksizam mora dati jasne odgovore na pitanja koja se tiču vizije socijalističkog društva koje bi trebalo da nastane na tlu danas razvijenih kapitalističkih zemalja. A to su, u stvari, pitanja koja se tiču potpuno razvijenog socijalističkog društva. Pri tome se ne radi samo o viziji njegove političke konstitucije. Ono na što treba prvenstveno odgovoriti odnosi se na nove uslove rada i života koje to društvo treba da obezbijedi. Treba sasvim određeno kazati kakva će u njemu biti društvena podjela i organizacija rada. One, zacijelo, moraju počivati na jednoj novoj koncepciji, drukčijoj nego i u jednom današnjem i najnaprednijem socijalističkom društvu. Zapravo, ono što danas vidimo i u kapitalističkim i, čak, u socijalističkim zemljama nije ništa drugo do okvir organizacije rada

koji je nastao još u 19. vijeku i koji se u istoj koncepciji, na višem stepenu ekonomske razvijenosti, samo nešto više usavršava. Slično je i sa koncepcijom i strukturama radnog vremena. U tim okvirima ne mogu se potpuno ostvariti ni neki osnovni ciljevi kojima socijalizam teži. Na primjer, ni danas, i pored pravne i političke izjednačenosti u društvu, ni u socijalističkim zemljama nemamo dokraja riješen problem žene. Ona je i dalje žrtva takozvane dvostruke radne opterećenosti — u porodici i na vanjskom radu. Problem uveliko leži i u nedostatku jedne nove koncepcije podjele rada i rasporeda radnog vremena, a, u prisnoj vezi s tim, i nove koncepcije organizacije rada, koje bi proizlazile iz fundamentalne marksističke teorije inspirisane i stvorene u skladu sa savremenim uslovima rada i života. Ta organizacija i podjela rada morale bi, očevidno, biti fleksibilnije, dinamičnije i, u svakom slučaju, kvalitativno drukčije od tradicionalnih, faktički iz kapitalizma izvedenih.

Ili, uzmimo pitanje radnog i slobodnog vremena. Ima li savremena socijalistička teorija svoju koncepciju o tome? Ako pogledamo ono čime danas raspolažemo u tom pogledu, vidjećemo da je to, uglavnom, ono što nam daje školska sociologija i mnogi sociolozi građanske inspiracije. Socijalizam se u tom pogledu kreće uglavnom u naslijeđenim shemama. Uzećemo za to primjer instituta penzija. Penzije se i u socijalizmu prihvataju kao kraj radne karijere i odlazak u starost. Zašto socijalizam ne bi penziju projicirao kao skraćivanje radnog vremena radne karijere i čovjekov prelazak na „slobodan rad" i stvaralaštvo, koji objektivno i dalje ostaje jedan odjeljak u ukupnoj reprodukciji društvenog rada? Možemo postaviti i pitanje potpune zaposlenosti stanovništva. Da li marksistička teorija — njena politička ekonomija i sociologija — ima svoju teoriju zaposlenosti, posebno potpune zaposlenosti. Koliko znamo, jednu takvu teoriju nalazimo jedino kod savremenih građanskih ekonomista, u kejnzijanskim učenjima kembričke škole. Marksisti su u tome zatajili. Možemo navesti i druga važna pitanja koja traže marksistički odgovor. Jedno od takvih jeste i potrošnja, njena socijalistička koncepcija. To je osobito važno i aktuelno pitanje ako govorimo o socijalizmu u okvirima danas ekonomski razvijenih kapitalističkih zemalja. Obično se napada „potrošačko društvo", a socijalizam je osuđen da bude takvo društvo, to mu je i cilj i prednost. Ali — na koji način potrošačko društvo, o tome u teoriji marksizma ne nalazimo ništa određenije. Ima i dosta pitanja koja se tiču vaspitanja i aktivne uloge omladine u savremenim uslovima jednog razvijenog socijalističkog društva. Na sva ta i slična pitanja savremeni marksizam bi morao dati konkretnije odgovore kako bi konture jednog razvijenog socijalističkog društva bile što jasnije pokazane i kako bi one svojom atraktivnošću i ubjedljivošću djelovale u tom smislu da se ne samo radnička klasa već i najširi slojevi društva savremenih kapitalističkih zemalja što više opredjeljuju za socijalizam.

Zanimljivo je da se tim pitanjima na jedan konkretniji način bave više neke integralne progresivne institucije, kao što je,

na primjer, Organizacija ujedinjenih nacija, nego sami marksisti. Dok one, na jedan pragmatičan, često i kompromisan način, priređuju veoma konkretne analize i projekte nekih progresivnih rješenja u oblasti rada i socijalnog razvoja, dotle se marksistički teoretičari iscrpljuju u pedantnim citiranjima klasika, ostajući često u okvirima skolastičkih polemika, i ne projicirajući ih u konkretne analize i rješenja koja zahtijeva savremena stvarnost.

Odgovore na ta pitanja traže od marksista ljudi koji se moralno i po osnovnoj ideji opredjeljuju za socijalizam, ali koji ipak hoće da znaju u kakvo konkretno socijalističko društvo ulaze i kakve im ono konkretne radne i životne uslove nudi. U tom pogledu marksizam bi morao na neki način izgrađivati svoju futurologiju. Kako znamo, mnogi marksisti su danas rezervisani prema futurologiji, imajući na umu one njene koncepcije i projekte kojima se nastoji skrenuti pažnja sa marksističkih viđenja budućnosti, u kojoj se kao jedina krajnja alternacija javlja, i može javiti, socijalističko društvo. No te opravdane rezerve ne bi smjele zavesti i dovesti do apsolutnog odbacivanja svake futurologije, odnosno do toga da se ne insistira na marksističkoj futurologiji. Mi znamo, iz istorije marksističke misli, i uopšte iz istorije ljudske misli, da je jedna mjera maštanja, čak i utopizma, o budućnosti neophodna i da ona može biti prvi pozitivan podsticaj da se dođe na tlo realnih predviđanja. Ako pak imamo na umu današnje ogromne mogućnosti takvog predviđanja i projiciranja budućnosti koje osiguravaju savremeni dometi nauke i tehnike, osobito u oblasti informacija i kibernetike, onda realnost jedne dobro i marksistički usmjerene futurologije ne može i ne smije biti sporna. Usudili bismo se reći da bi bio veliki gubitak za marksizam i njegovu praktičnu primjenu ako bi propustio da iskoristi šanse koje ona pruža.

Naravno, mogli bismo pominjati i mnoga druga pitanja koja su od vitalnog interesa za razvoj savremene marksističke misli u inspiraciji izgradnje jednog modernog modela socijalističkog društva, zapravo socijalizma ekonomski razvijenih zemalja. No ograničenost vremena iziskuje da za ovu priliku, na ovom mjestu, zaključimo našu diskusiju.

Ivan Kristan
Samoupravljanje i participacija u svetlosti razvoja socijalizma

Rasprave o socijalizmu kao svetskom procesu danas se sve odlučnije pomeraju u prvi plan politoloških, socioloških i drugih društvenih nauka. One se povezuju s raspravama o krizi modernog kapitalizma, te se i više referenata ovogodišnje međunarodne tribine bavi tim pitanjem.

Pierre Joye je u svojoj drugoj intervenciji dotakao pitanje samoupravljanja i on stoji na stanovištu da samoupravljanje u

razvijenim zapadnoevropskim zemljama ima svoju perspektivu. Jean-Pierre Chevenement takođe smatra da je socijalizam nužno povezan sa samoupravljanjem.

Samoupravljanje dobija svoju realnu društvenu poziciju u svetlosti razvitka suvremenih produkcionih snaga. Postaje očito da se dalji razvoj suvremenih produkcionih snaga svetskih dimenzija ne može zasnivati na najamnom položaju radnika (bilo u privatno-kapitalističkom bilo u državno-etatističkom obliku), nego samoupravni položaj radnika nužno postaje njegova osnova.

Karakteristično je da su kapitalistički poduzetnici već dosta rano došli do saznanja da je za povećanje produktivnosti rada bitan položaj radnika u proizvodnji. O toj vezi, u literaturi se, obično, navodi poznati „Hawthorne Experiment" iz dvadesetih godina i u njemu možemo sa današnjeg stanovišta sagledati odnos između produktivnosti rada i participacije radnika. Pojedini kapitalisti su pokušali da na različite načine više zainteresiraju radnike za povećanje produktivnosti rada. Ta su se nastojanja razvila u svojevrsnu nauku o takozvanim međuljudskim odnosima (*human relations*). Politika međuljudskih odnosa nesumnjivo je pridonela izvesnom povećanju produktivnosti rada, ali su njene mogućnosti ograničene, jer se njome ni u čemu ne menja društveno-ekonomski položaj radnika.

Svakako, nov kvalitet u tim procesima, zapravo, pokušaj da se promeni društveno-ekonomski položaj radnika, znače različite forme *participacije*, koje se već duže vreme javljaju i u kapitalističkim i u socijalističkim zemljama.

Pored toga što se pojavljuje više termina kojima se u različnim zemljama označava participacija (saodlučivanje) radnika — profesor Bogdan Denić je govorio o njima — treba upozoriti da se pojam participacija upotrebljava u dvostrukom smislu. Jedni označavaju njime sve oblike u kojima radnici sudeluju u upravljanju proizvodnim sredstvima, i to od najrudimentarnijih oblika ovog učešća pa do razvijenog samoupravljanja u Jugoslaviji. Sa drugog stanovišta, pojam participacija upotrebljava se za označavanje svih oblika učešća radnika, osim za jugoslavenski sistem samoupravljanja. Kad govorimo o samoupravljanju u Jugoslaviji i različnim oblicima participacije radnika u drugim zemljama, onda se nužno nameće pitanje da li samoupravljanje možemo izjednačavati s ostalim oblicima učešća radnika u upravljanju fabrikama.

Svakako je odgovor na ovako postavljeno pitanje vrlo kompleksan i nikako ne može biti ni apsolutno negativan ni apsolutno pozitivan. Ako kažemo da participacija nije isto što i samoupravljanje u jugoslavenskom sistemu, time nikako ne možemo negirati izvesnu povezanost između oblikâ učešća radnika u upravljanju preduzećima u drugim zemljama i našega samoupravljanja.

Ta je povezanost sasvim očita kada samoupravljanje i druge oblike učešća radnika u upravljanju posmatramo sa stanovišta dugoročnog historijskog trenda u razvoju društva, jer baš taj trend ukazuje na nužnost razvoja socijalizma u svetski proces. Možemo, dakle, kazati da između samoupravljanja i participacije postoji

povezanost kako u procesu pojavljivanja oblikâ participacije i samoupravljanja tako i u njihovoj razvojnoj perspektivi, odnosno u očekivanjima radničke klase.

I u oblicima participacije i u sistemu jugoslavenskog samoupravljanja radi se o naporima za ostvarenje historijskog interesa radničke klase, da ostvari svoje *društveno-ekonomsko oslobođenje*. U oba primera dolaze do izražaja elementi historijskog zahteva, odnosno historijske težnje radničke klase za *ukidanje eksploatacije i najamnog položaja* tako što bi ona sama upravljala proizvodnim sredstvima i odlučivala o uslovima i rezultatima svog rada.

To da se u oba procesa radi o zajedničkim elementima baš sa tog dugoročnog historijskog stanovišta, to jest borbe radničke klase za vlastito društveno-ekonomsko oslobođenje, pokazuje se pre svega u tome što su se pojedini oblici participacije — a još više zahtevi za tim oblicima — javljali pre svega u različnim historijskim prelomnim razdobljima. Tako su se prvi oblici participacije javljali u razdoblju revolucionarnih procesa posle prvog svetskog rata, zatim u toku drugog svetskog rata i u kritičnim razdobljima posle drugog svetskog rata.

U svim tim procesima i u svim pojavnim oblicima participacije — bez obzira na to kakvu su sudbinu ti oblici participacije kasnije doživljavali, bilo posle prvog svetskog rata bilo u novije vreme — u njihovim počecima bila je *prisutna revolucionarna težnja* radničke klase da pomoću različnih oblika participacije, odnosno učešća u upravljanju preduzećima, ostvari svoje društveno-ekonomsko oslobođenje.

U tome i jeste, zapravo, *revolucionarni kontinuitet* ostvarivanja ideje samoupravljanja u čitavom procesu, od Pariske komune, kada su radnici pre nešto više od sto godina prvi put u historiji uzeli u svoje ruke upravljanje proizvodnim sredstvima, pa do oblikâ društvenog samoupravljanja koji se realiziraju i razvijaju u jugoslavenskoj društvenoj praksi.

To ne znači, međutim, da se različni oblici participacije i jugoslavenski sistem samoupravljanja mogu izjednačavati i u njihovim sistemskim rešenjima, pa i u praktičkom dejstvu. Svakako, između participacije i jugoslavenskog sistema samoupravljanja postoje *bitne razlike.*

Pre svega, samoupravljanje u Jugoslaviji ima za osnovu *društveno vlasništvo* nad sredstvima za proizvodnju. Tu je reč o novom društveno-ekonomskom položaju radnika, odnosu prema proizvodnim sredstvima. Uvođenjem društvenog vlasništva u principu je *ukinut najamni odnos* radnika, i to u oba svoja oblika, to jest u privatno-kapitalističkom obliku kao i u državno-administrativnom obliku najamnih odnosa.

Samoupravljanje u jugoslavenskom sistemu znači da radnici sami upravljaju produkcionim sredstvima. Tu se ne radi nikako o učešću radnika u upravljanju, ne radi se ni o kakvim oblicima *saodlučivanja* radnika u tom smislu što bi radnici bil samo jedan od partnera u upravljanju produkcionim sredstvima.

Samoupravljanje u jugoslavenskom društvenom sistemu znači *osnovni produkcioni odnos*, koji je odlučujući i karakterističan za sve druge društvene odnose. Samoupravljanje u Jugoslaviji nije ograničeno samo na preduzeća (a pre svega ne samo na privredna preduzeća), nego je postalo *kompleksan društveno-ekonomski odnos:* na osnovu društvenog samoupravljanja organizirano je čitavo jugoslavensko društvo — od osnovnih organizacija udruženog rada (od preduzeća) pa do federacije kao najšire društveno-političke zajednice.

Drukčije je s participacijom (bilo u uslovima kapitalističkog vlasništva bilo u uslovima državnog administrativnog socijalizma). Tu, naime, nemamo posla s društvenim vlasništvom produkcionih sredstava i zbog toga samoupravljanje nije moguće. U tim uslovima radnici, odnosno radnička klasa, mogu da budu *samo jedan od partnera* u upravljanju produkcionim sredstvima, znači mogu samo da saodlučuju sa drugim partnerima, i to bilo s kapitalističkim vlasnikom bilo sa državnim aparatom.

Svakako je potrebno naglasiti da se radi o *kvalitativnim razlikama između kapitalističkog* i državnog *socijalističkog preduzeća:* kod prvoga postoji eksploatatorsko kapitalističko vlasništvo, a kod drugoga je takvo vlasništvo ukinuto. Ali kada se radi o položaju radnika u proizvodnji, o njegovom odnosu prema produkcionim sredstvima, onda se i radnik u uslovima državnog administrativnog socijalizma u suštini nalazi u najamnom odnosu: dok je ranije viškom rada raspolagao kapitalista, sada raspolaže država.

Oblici participacije su u *neprekidnim sukobima* bilo s kapitalističkim bilo s državno-administrativnim upravljanjem produkcionim sredstvima. S jedne strane, oni su ograničeni kapitalističkim vlasništvom, a s druge — etatizmom. Stoga oblici participacije predstavljaju *izvestan kompromis* koji izražava postojeći odnos snaga između radničke klase, na jednoj, i buržoazije, odnosno države, na drugoj strani.

U kapitalističkim zemljama radnici postižu različnim oblicima participacije dosta velike uspehe. Ali pri tome treba imati na umu *objektivnu granicu* do koje se participacija u kapitalizmu može razvijati, a to je *kapitalističko vlasništvo* nad sredstvima za proizvodnju. Kapitalistička klasa sklapa kompromise i „popušta" radničkoj klasi u njenim zahtevima time što daje različite koncesije tako dugo dok nije ugrožena bit kapitalističkih proizvodnih odnosa — najamni rad i klasna eksploatacija najamnog rada. Pokušajima da se pređe ta objektivna granica kapitalistička klasa odupire se svim sredstvima, i to sredstvima ekonomskog i vanekonomskog nasilja, a to znači političkim progonom radničkih organizacija i njihovih organizatora, čak i likvidacijom svojih klasnih protivnika.

Ukoliko radnici uspeju pomoću pojedinih oblika participacije bitnije da utiču na raspolaganje viškom rada, to u suštini *znači socijalizaciju produkcionih sredstava* bez obzira na njihov formalni vanjski vid, jer je reč o menjanju svojinskih odnosa. Na upozorenja sa tog stanovišta nailazimo i u suvremenoj buržoaskoj doktrini.

Iako oblici participacije, kakvi su se dosad u praksi razvili, još ne znače ukidanje kapitalističkih produkcionih odnosa, niti u suštini ugrožavaju temelje tih odnosa, te ih ne možemo izjednačavati s istinskim sistemom samoupravljanja, oni su ipak *vrlo značajni za ostvarenje ideje samoupravljanja*, a time i za razvoj socijalizma u svetu. Njihov značaj je dvostruk.

Što se tiče prvog stanovišta, mogli bismo reći da postojanje različnih oblika participacije radnika, koji se i dalje razvijaju usprkos *jakom otporu* kapitalističke klase, ukazuje na to da je učešće radnika u upravljanju proizvodnim sredstvima *neminovna nužnost sadašnjeg stupnja razvoja* društva i uslov daljeg razvoja proizvodnih snaga.

Posmatrano sa drugog stanovišta, različni oblici participacije znače bitno *nov kvalitet u klasnoj borbi radničke klase*. Taj novi kvalitet pokazuje se u tome što se radnička klasa sada više ne zadovoljava samo klasičnim *socijalnim zahtevima* (bilo u pogledu visine najamnine bilo u pogledu uslova rada), nego stavlja na dnevni red zahtev za *učešćem u upravljanju preduzećima*, što znači prvi korak u borbi za osvajanje političke vlasti. Na taj novi kvalitet u klasnoj borbi radničke klase upozorava i Frank Deppe u svom referatu, kada govori o krizi modernog kapitalizma i perspektivama radničkog pokreta.

I baš to je ono što je *bitno novo u međunarodnom radničkom pokretu* — naime, da se radnička klasa ne zadovoljava više klasičnim socijalnim radničkim zahtevima, nego zahteva učešće u upravljanju preduzećima — i što opravdava razmatranje *socijalizma kao svetskog procesa*.

Milenko Marković
Revolucionarna strategija i internacionalizam u savremenim uslovima

Svojom rečju u diskusiji želeo bih da se uključim u onaj deo razmatranja koji se tiče revolucionarne strategije i internacionalizma u savremenim uslovima borbe za socijalizam. Budući da je tema kompleksna i budući da je vreme kratko, moje će pretenzije biti ograničene na nekolika pitanja metodološko-teorijskog i političkog karaktera.

Jedno od takvih pitanja odnosi se na dijalektiku opštih i posebnih zakonitosti u procesu revolucionarne transformacije savremenog društva. Pitanje je veoma značajno s obzirom na to što ono u savremenim polemikama o revolucionarnoj strategiji i internacionalizmu služi kao izvor raznih mistifikacija. U tom smislu što se opšte postulira iznad posebnog ili uspostavlja odnos jednosmerne zavisnosti posebnog od opšteg. Po tom shvatanju nema uzajamnog uslovljavanja i uzajamne zavisnosti u tom smislu da

posebno može bitnije uticati na opšte. Iz takve koncepcije odnosa opšteg i posebnog proizlazi da opšte jedanput uspostavljeno postaje nadistorijski entitet, pa se razvoj ljudske istorije predstavlja kao niz neizbežnih ponavljanja sadržaja tako shvaćenog opšteg. Dalja mistifikacija u tom pravcu čini se što se posebne zakonitosti jedne ili grupe zemalja uzdižu na rang ranije označenog opšteg.

Primenjeno na oblast strategije revolucionarne borbe, takvo shvatanje odnosa opšteg i posebnog ima za posledicu sledeće:

negira se različitost puteva u socijalizam kao zakonitost savremene prelazne epohe, i

postulira se jedan jedinstveni put u socijalizam, jedan univerzalni model izgradnje socijalizma.

Jedno je pitanje da li ovakva shvatanja imaju ili nemaju oslonca u marksističkom nasleđu, ako se ono integralno tumači i interpretira. Drugo je pitanje da istorijska empirija ne daje povoda za takva shvatanja, jer se stalno opire opštem kao nadistorijskom. Nijedan tip društva u ljudskoj istoriji nije uspostavljan po nekom univerzalnom modelu (od robovlasništva do kapitalizma). Jedinstvo najopštijeg sadržaja prelazne epohe uspostavlja se preko različnih posebnih puteva socijalnog preokreta. Nema razloga za drugojačiju dijalektiku i za prelaz iz kapitalizma u socijalizam. Od najopštijeg sadržaja tog prelaza u onom graničnom istorijskom smislu nužnosti smenjivanja jednog poretka drugim nije imuna nijedna zemlja. Osim toga, u svakoj zemlji postoje posebni sadržaji, posebne zakonitosti tog prelaza, koji se međusobno razlikuju ne samo u detaljima već i u bitnim momentima a da ipak ostaju u okvirima najopštijeg sadržaja tog prelaza. To potvrđuje i empirija savremene borbe za socijalizam.

U tako shvaćenoj dijalektici kretanja socijalizma mogući su ne jednosmerni već uzajamni uticaji, uzajamna uslovljenost i zavisnost između pojedinih delova pokreta, revolucionarnih pokreta i revolucije.

Nijedna revolucija, bez obzira na njen svetskoistorijski značaj i domašaj, ne može ostajati večitim uzorom za nailazeće revolucije, niti joj istorija dodeljuje neka posebna prava sem oslobodilačkog poslanstva. U istorijskom kontinuitetu najopštijeg sadržaja, revolucije su neponovljive. One ostaju na nivou svetske istorije samo ukoliko stalno kritikuju same sebe, ukoliko se ne zadovoljavaju već postignutim. A time što su stalna kritika samih sebe, one su u isto vreme i podsticaj drugim revolucijama i revolucionarnim ostvarenjima. Na taj način revolucije nikada ne mogu doći u situaciju da neka sopstvena, posebno istorijska, iskustva pretvaraju u univerzalno važeće kriterijume autentičnosti revolucionarnih proseca u drugim zemljama.

Lenjin nije strahovao od dijalektike prevazilaženja starih iskustava novim, starih oblika i sadržaja novim oblicima i sadržajima, nije strahovao od prelaza iz kapitalizma u socijalizam. Prihvatao je to kao nešto što se samo po sebi razume, jer drugi pokreti u drugojačijim uslovima mogu to isto učiniti i na bolji način.

O takvoj istorijskoj dijalektici socijalističkih revolucija osobito je potrebno voditi brigu danas, u uslovima razuđenosti socijalizma kao svetskog procesa, u uslovima zrelosti i osamostaljenosti subjekata borbe za socijalizam. Ne mogu se dovoditi u pitanje veliki značaj i domašaj iskustava zemalja u kojima je pobedila socijalistička revolucija. No, s druge strane, u novooslobođenim zemljama i u teoriji i u praksi postoji težnja da se izbegnu najteže konsekvencije koje su u ranim fazama razvoja socijalističkih zemalja proizlazile iz neophodnosti jačanja uloge države i naglaska na centralističkim principima političkog sistema. To je na svojevrstan način i korišćenje i implicitna kritika ranijih iskustava.

Na sličan način, i u još većoj meri, događa se nešto, naročito u novije vreme, i u revolucionarnom pokretu zapadnoevropskih kapitalističkih zemalja. Koncepcija prelaza u socijalizam preko višepartijskog sistema predstavlja implicitnu kritiku jednopartijskog sistema u socijalističkim zemljama. Ta kritika izražava se i eksplicitno, čak i na ovom skupu. No zbog toga nema razloga za uzbunu. Bitno je da li se ta kritika vrši sa stanovišta nadilaženja ranijih iskustava ili njihove gole negacije. Bitno je, kao što je u prekjučerašnjoj debati skrenuo pažnju N. Pašić, da li se uvažava princip istorijske konkretnosti. Jer, kao što je nedozvoljeno da se sa stanovišta jedne razvojne faze socijalističkih zemalja kritikuje kao revizionizam nova mogućnost prelaza u socijalizam u zapadnim zemljama, tako isto je nedozvoljeno da se sa stanovišta te nove mogućnosti u celini odbacuje jedno ranije iskustvo. Bitno je, naime, da u toj uzajamnoj kritici provejava saznanje da tip jednopartijskih sistema nije poslednji oblik prevazilaženja klasičnog višepartijskog sistema, kao što, s druge strane, i prelaz u socijalizam preko višepartijskog sistema nije vrhunski domet pluralizma. Jer, u krajnjoj liniji, i jedan i drugi sistem ostaju u granicama predstavničke demokratije. Međutim, znamo da je smisao socijalističke revolucije da prekoračuje te granice, da uspostavlja pluralizam neposredne socijalističke demokratije.

Drugo pitanje o kome želim nešto da kažem tiče se dijalektike spoljašnjih i unutrašnjih faktora u borbi za socijalizam.

U nekim koncepcijama savremene strategije i internacionalizma prisutni su akcenti na odlučujuću, presudnu ulogu spoljnih faktora za unutrašnji razvoj pojedinih zemalja u pravcu socijalizma. Nimalo nije sporno da su socijalističke zemlje i pokret nesvrstanosti faktori koji menjaju odnos snaga na međunarodnoj sceni i koji omogućuju povoljnije međunarodne uslove borbe za socijalni progres i nacionalnu emancipaciju. Ono protiv čega možemo da budemo to su stanovišta kojima se suviše naglašavaju spoljni faktori, odnosno kojima se unutrašnji faktori podređuju spoljnim. Poznato je da Pariska komuna nije uspela zato što nije bila prihvaćena i podržana na širem međunarodnom planu. Ali njoj su u isto vreme nedostajale i neke značajne komponente unutrašnjih faktora. Poznato je, isto tako, da je oktobarska revolucija uspela iako međunarodne okolnosti nisu bile najpovoljnije za takav revolucionarni prevrat. S druge strane danas, kao što sam

već rekao, postoje bitno drugojačiji, mnogo povoljniji spoljni uslovi. Pa ipak, ma koliko da je to značajno za revolucionarne procese i strategiju revolucionarne borbe, činjenica je da pod tim istim međunarodnim uslovima postoje neravnomernosti u kretanju prema socijalizmu. A i među onima koji su krenuli tim putem postoje razlike u radikalnosti, tempu i intenzitetu socijalističkog razvoja. U isto vreme pitamo se, pa i na ovom skupu, zbog čega ne dolazi do socijalističkih revolucija u zemljama razvijenog kapitalizma. Razume se, reč je o mirnom obliku tih revolucija, ali ipak u smislu kvalitativnog prelaza kojim će se stabilizovati vlast radničke klase.

Prema tome, čini mi se da bi trebalo reafirmisati dijalektički princip samog razvoja koji proizlazi iz Marksovog i Lenjinovog poimanja dijalektike istorijskog toka. To je princip koji pretpostavlja uzajamnu povezanost i zavisnost, ali kojim se stavlja akcenat na unutrašnje polove protivrečja, na unutrašnje subjektivne konfrontirajuće snage svakog društva ponaosob.

U izgrađivanju revolucionarne strategije za svaki nacionalni radnički pokret relevantne su dve bitne pretpostavke: prvo, istorijski i nacionalni uslovi, potrebe i zadaci revolucionarne borbe u vlastitoj zemlji i, drugo, ključna obeležja istorijske epohe, karakteristike i razvojne tendencije savremenog sveta i socijalizma. Stanovište da uspon socijalizma zavisi u prvom redu od sposobnosti subjektivnih snaga da odgovore potrebama i zahtevima konkretnih uslova revolucionarne borbe u vlastitim nacionalnim sredinama, ne samo što ne isključuje već i pretpostavlja sagledavanje celine svetskih procesa i međunarodnih odnosa, opštih principa i ciljeva revolucionarnog socijalizma.

Oni pokreti koji se zatvaraju u sebe, koji zanemaruju svetskoistorijsku dimenziju socijalizma, ostaju u okvirima provincijalnog duha i začaurenosti, u situaciji su da jednoga dana budu odbačeni na periferiju svetske istorije. S druge pak strane, oni pokreti koji nacionalne uslove revolucionarne borbe podređuju nekoj viziji nadistorijskog univerzalizma, koji uspehe za stvar socijalizma u svojoj zemlji vezuju za predominantnu ulogu i uticaj nekog spoljnog, međunarodnog faktora (centar svetske revolucije i sl.), teško da mogu uhvatiti dublje temelje u svojoj radničkoj klasi i u svom narodu. U tim slučajevima se i u radničkom pokretu obnavljaju odnosi između centra i periferije koji se opravdano smatraju reliktima građanskog sveta. U konstelaciji takvih odnosa samo centar ima to pravo i privilegiju da neposredno komunicira sa svetskom istorijom; veza ostalih sa njom je samo posredna, nju u njihovo ime uspostavlja centar.

Istorijsko iskustvo revolucionarne borbe radničke klase pokazuje da uspevaju oni pokreti koji borbu za socijalizam u svojoj zemlji povezuju s borbom za socijalizam u svetu, koji stvaralački spajaju i jednu i drugu komponentu svoje revolucionarne strategije. Pretpostavke tog stvaralaštva su samostalnost subjekata revolucionarne borbe i nedogmatičnosti, konkretnoistorijski

pristup u traženju i nalaženju plodnog spoja između jedne i druge komponente revolucionarne strategije.

Ovo pitanje nije samo teorijsko, već ima svoje praktičnopolitičke konsekvencije u formulisanju onoga što nazivamo strategijom napredovanja socijalizma u savremenim uslovima. Jer ukoliko se u toj strategiji stavlja akcenat na odlučujuću ulogu konstelacije spoljnih faktora, onda to može voditi pasivizmu subjektivnih snaga socijalizma u zemljama u kojima socijalizam tek treba da pobedi, odnosno sejanju iluzija da nekakav socijalistički spoljni faktor u nekoj budućnosti odnese prevagu nad svetskim sistemom kapitalističkih država. Primenjeno na savremenu konkretnoistorijsku situaciju, koju karakteriše, između ostalog, i postojanje blokova, to može voditi vezivanju i, čak, podređivanju strategije revolucionarne borbe, održavanju ravnoteže snaga između blokova.

Konferencija komunističkih i radničkih partija Evrope

(Izdavački centar „Komunist" — Tanjug, Beograd, 1976, strana 216)

Konferencija komunističkih i radničkih partija Evrope jedan je od političkih događaja koji, nesumnjivo, izazivaju interesovanje najšire javnosti. Već to ukazuje na poseban značaj toga skupa u ovom trenutku evropskog i međunarodnog političkog života. Njene, bezmalo dve godine duge, pripreme bile su takođe predmet širokog interesovanja brojnih napisa, u pokušajima da se svestrano i autentično prikažu. Bilo je u tome, međutim, nemalo različnih nagađanja i spekulacija.

Članstvo Saveza komunista Jugoslavije i domaća javnost uopšte bili su redovno obaveštavani o aktivnosti SKJ u vezi s Konferencijom, njenim zadacima, ciljevima i, na kraju, rezultatima. I najšira svetska javnost bila je stalno upoznavana sa stavovima koje su predstavnici SKJ iznosili još u toku političkih i radnih priprema Konferencije.

Sledstveno tim nastojanjima i praksi SKJ da o svojoj aktivnosti na unutrašnjem i međunarodnom planu obaveštava svoje članstvo i javnost, učinjeni su napori da se rezultati Konferencije, održane 29. i 30. juna u Berlinu, pravovremeno predoče svima zainteresovanima. Izdavački centar „Komunist" i Tanjug priredili su i objavili zbirku govora šefova delegacija i dokumente Konferencije — Poslovnik, kao uvodni tekst, i njen završni dokument: *Za mir, bezbednost, saradnju i društveni napredak u Evropi*, kao poslednji prilog u ovoj publikaciji.

O Konferenciji je zaista izrečeno dosta ocena i u toku njenih priprema, a, dakako, naročito posle njenog održavanja. Prave vrednosti Konferencije, snaga njenih poruka i zaključaka i njihov domašaj biće još dugo predmet valorizacije. No tek posle proteka određenog vremena pokazaće se kakav će trag ona imati: da li će

zaključci Konferencije dati, i kakav ce pečat dati, budućim kretanjima u komunističkom i radničkom pokretu Evrope. Valja u ovom trenutku napomenuti pre svega ono što je poznato: da opštu vrednost Konferencije, danas i sutra, treba sagledavati u njenoj ukupnosti — iz govora šefova delegacija, iz usvojenog dokumenta, iz Poslovnika. Ali ne bi smelo izmaknuti našoj pažnji da značaj Konferencije treba posmatrati i šire: u smislu demokratskog i ravnopravnog dijaloga oko teme Konferencije, kao i zadovoljavajuće javnosti njenog rada, dosledne primene principa jednoglasnosti (konsenzusa). Svrha izdavanja ove knjige jeste da se javnost i članovi SKJ izvorno upoznaju sa stavovima i shvatanjima pojedinih komunističkih i radničkih partija kako o pitanjima same borbe za mir, saradnju, bezbednost i socijalni progres, tako isto i o pitanjima koja se tiču stanja odnosa između komunističkih i radničkih partija i razvoja principâ tih međusobnih odnosa.

Poslovnikom Konferencije, koji je njen veoma značajan dokument i akt, regulisana su političko-proceduralna pitanja. Time što utvrđuje norme znatno šire javnosti rada nego na dosadašnjim skupovima te vrste on svedoči o napretku u demokratizaciji međusobnih odnosa u komunističkom i radničkom pokretu. Osobito je značajno što se u članu 9. precizira da završni dokument Konferencije, koji su prethodno razmotrila i odobrila rukovodstva partija učesnica i koji je, kao takav, podnet Konferenciji, na njoj ne podleže izmenama i dopunama.

Govori šefova delegacija 29 partija učesnica zauzimaju najviše prostora u ovoj publikaciji i u stvari su njena okosnica. Među njima je i izlaganje Josipa Broza Tita, predsednika SKJ, koje je bilo predmet najšireg interesovanja naše i svetske javnosti.

Govori, koji su štampani bez skraćivanja, objavljeni su prema redu izlaganja na Konferenciji. Oni su višestruko značajni i stoga što poruke i predlozi sadržani u njima predstavljaju, razumljivo, jedan od glavnih rezultata Konferencije. Prije svega, govore su, sem u nekoliko izuzetaka, izgovorile prve ličnosti partija učesnica, a zatim, oni predstavljaju panoramu gledišta tih partija o prilikama u Evropi i u svetu danas daju profil partija i sliku u malom njihove politike na unutrašnjem i međunarodnom planu. Pri tom se već prema iznetim stavovima mogu jasno sagledati specifični uslovi revolucionarnog delovanja pojedinih partija. Istovremeno, razumljivo je da se u tim govorima ne može tražiti ni očekivati celovitost i potpuna slika politike partija, kao ni puna koherentnost njihovih gledišta o svim relevantnim pitanjima. Završni dokument je sačinjen uz doslednu primenu principa jednoglasnosti, što je osnovno i novo obeležje ovog skupa, a to, isto tako, objašnjava zašto u njemu nisu sadržani specifični stavovi pojedinih partija. One bi, verovatno, drugačije formulisale neke tačke dokumenta: uz nove tonove, nijanse, a u dokumentu bi našla mesta i neka druga pitanja. Zato je, shodno sopstvenom nahođenju, svaka partija u govoru svojih predstavnika, delimično, manje ili više, „pokrila" i ona pitanja koja su za nju specifična, koja smatra značajnim, a nisu mogla biti iskazana u dokumentu.

Završni dokument, općenito, po mnogo čemu sadrži nove tonove, izražava nova dostignuća i težnje ka progresivnim rešenjima. Utvrđen je primenom principa konsenzusa svih partija učesnica. Kao što je rečeno, sadrži samo ono što je svim okupljenim partijama zajedničko i prihvatljivo, pa ne izražava celovit pogled bilo koje KP i time ne teži ni indirektno da uslovljava potpunu nezavisnost svake partije u njenoj unutrašnjoj i međunarodnoj orijentaciji, u političkom i teorijskom izražavanju.

Dokument se sastoji od uvodnog dela i četiri poglavlja: (1) Za produbljivanje procesa popuštanja zategnutosti, ostvarivanje efikasnih mera za razoružanje i jačanje bezbednosti u Evropi; (2) Iskoreniti fašizam, odbraniti demokratiju i nacionalnu nezavisnost; (3) Za razvoj uzajamno korisne sarad-

nje, za bolje razumevanje među narodima i (4) Za mir, bezbednost, saradnju, nacionalnu nezavisnost i društveni progres u celom svetu.

U uvodnom delu, pored spiska partija učesnica, navedenih po redosledu prema nemačkom alfabetu, i uz imena šefova delegacija, snažno se naglašava nepokolebljiva rešenost partija da povedu odlučnu borbu za ostvarivanje ciljeva mira, demokratije i društvenog napretka na osnovu političke linije koju će svaka partija samostalno odrediti, u skladu sa svojom društvenom i političkom stvarnošću i konkretnim nacionalnim prilikama u svakoj zemlji ponaosob, na način kako to najviše odgovara interesima radničke klase, demokratskim snagama i širokim slojevima naroda. Uz to se ističe da su postignuti značajni rezultati i napredak u razvijanju procesa popuštanja zategnutosti, te ostvarene krupne pobede demokratskih snaga u svetu. Navodi se da politika imperijalizma, neokolonijalizma i svih oblika ugnjetavanja i eksploatacije i dalje ostaje glavna opasnost po mir, nezavisnost i ravnopravnost naroda. Imperijalizam preživljava ozbiljnu krizu, koja je rezultat daljeg produbljivanja opšte krize kapitalističkog sistema. Tu, suštinski duboku, krizu treba demokratski razrešiti, u interesu narodnih masa, u pravcu socijalističkog preobražaja. Za ostvarene pozitivne promene u svetu i za dalje unapređivanje stvari mira, najviše zasluga, ali i obaveza i zadataka imaju „socijalističke, nesvrstane i druge miroljubive zemlje, komunističke i radničke partije, progresivne i demokratske snage Evrope". U isticanju svoje spremnosti da zajedno s drugim demokratskim i miroljubivim snagama aktivno deluju na pretvaranju Evrope u kontinent mira i saradnje, komunističke i radničke partije naglašavaju, između ostalog, da će razvijati „svoju internacionalističku drugarsku dobrovoljnu saradnju i solidarnost, na osnovi velikih ideala Marksa, Engelsa i Lenjina, uz striktno poštovanje ravnopravnosti i suverene nezavisnosti svake partije, nemešanja u unutrašnje poslove i uvažavanja slobode izbora različitih puteva u borbi za progresivne društvene preobražaje i socijalizam. Borba za socijalizam u svojoj zemlji, odgovornost svake partije pred svojom radničkom klasom i narodom povezani su sa uzajamnom solidarnošću radnih ljudi svih zemalja, svih progresivnih pokreta i naroda u borbi za slobodu i učvršćenje nezavisnosti, za demokratiju, socijalizam i mir u celom svetu". Takođe se ističe da su interesi komunističkih i radničkih partija zajednički interesima najširih društvenih slojeva, radnih ljudi, vernika, žena i omladine itd., i da su komunističke i radničke partije spremne da dalje, sa tim snagama, rade na ostvarivanju ciljeva koji su navedeni u narednom, prvom poglavlju dokumenta, a to su naročito: uporno insistiranje na obustavljanju trke u naoružavanju, ubrzanje pregovora o razoružanju, uklanjanje inostranih vojnih baza i smanjenje vojnih budžeta. U tom sklopu su osobito značajna ova pitanja: uklanjanje opasnosti od nuklearnog rata, zabrana proizvodnje nuklearnog naoružanja i sredstava njihovog prenošenja, uništenje svih zaliha nuklearnog oružja, zabrana proizvodnje novih vrsta naoružanja za masovno uništenje i preduzimanje mera za sprečavanje incidentnog izbijanja ratnog sukoba.

Uz solidarnost i podršku progresivnim snagama, u drugom se poglavlju govori o pozitivnim promenama do kojih je došlo u Evropi: ističe se zalaganje za uklanjanje ostataka fašizma i za dalju demokratizaciju u Španiji; pozdravlja se nova situacija u Portugaliji; zahteva se demokratsko rešavanje problema Kipra, Severne Irske itd.

Treće je poglavlje, u stvari, izraz zalaganja partija učesnica za razvijanje svestrane saradnje između različnih subjekata i naroda. Naročito se insistira na razvoju saradnje između evropskih država na principima sadržanim u Završnom aktu Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji (KEBS) i, u tom smislu, na razvoju ekonomske saradnje između svih evropskih država, razvoju sa-

radnje u oblasti kulture, nauke i tehnike, u oblasti obrazovanja, informacija, te dodira i odnosa između ljudi svih naroda, radi boljeg međusobnog upoznavanja i jačanja poverenja. Ističu se, takođe, zalaganje za garantovanje jednakih prava i uslova života i rada za sve ljude, za primenu Konferencije OUN o ljudskim pravima, za striktno sprovođenje u život odluka KEBS o nacionalnim manjinama, za odlučnu i solidarnu borbu protiv multinacionalnih monopola, za unapređivanje odnosa između gradova, preduzeća, naučno-kulturnih institucija, za proširenje veza prijateljstva i saradnje između raznih organizacija i udruženja, za razvoj turističke razmene, za življu razmenu kulturnih dobara, umetničkog blaga, za slobodno, objektivno i pravovremeno informisanje javnosti itd.

Četvrto, završno, poglavlje odnosi se na pitanja koja se tiču ostvarivanja pretpostavki za Evropu mira, bezbednosti i saradnje i nacionalne nezavisnosti, kao i sveta u celini. Ističe se značaj pobede naroda Indokine, ukazuje na teškoće i opasnosti koje nose još nerešeni problemi Bliskog istoka, te daje podrška antiimperijalističkoj borbi arapskih naroda i naroda na jugu Afrike. Naglašava se, takođe, potreba sve šire saradnje u pravednom rešavanju međunarodnih konflikata i jačanju bezbednosti, čemu posebno može doprineti saradnja „socijalističkih zemalja, pokreta nesvrstanih zemalja, revolucionarnih i progresivnih snaga u zemljama u razvoju, kao i radničkog i demokratskog pokreta" koji se „bore za afirmaciju novih međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa na osnovi pravde i ravnopravnosti". Uz to se ističe veliki značaj OUN za rešavanje akutnih problema sveta u interesu bezbednosti i mira, uz ravnopravno učešće svih država.

Na kraju se naglašava potreba sopstvenog zalaganja za konstruktivan dijalog i saradnju komunističkih i radničkih partija sa svim demokratskim snagama, uz potpuno očuvanje samosvojnosti i samostalnosti svih tih snaga, te navodi da ostaje mnogo toga još da se učini kako bi se u Evropi ostvarili mir i bezbednost — kako bi se obezbedila mirna budućnost i procvat nacija i naroda ovog kontinenta. O tome koliko su to složeni zadaci i koliko je velik njihov značaj, svedoči završna alineja ovog dokumenta:

„Proteklo je više od tri decenije od velike pobede nad fašizmom. Preobražaj Evrope u kontinent trajnog mira biće najbolji spomenik svima onima koji su se borili i dali život za ovu pobedu. Komunističke i radničke partije, učesnice Berlinske konferencije, ubeđene su da ostvarenje velikih ciljeva na koje je ukazano na njihovom susretu odgovara interesima svih naroda i da će biti važan doprinos stvari mira, nacionalne nezavisnosti, demokratije i socijalizma na celoj zemljinoj kugli".

Žarko Milošević

Kim Il Sung: Ideja Đuče i ponovno ujedinjenje Koreje

(„Međunarodna politika", Beograd, 1974, strana 284)

Postoje ličnosti koje u istoriji svoje zemlje svojim delom daju pečat celoj jednoj epohi, pa i šire. Tim istaknutim ličnostima pripada i Kim Il Sung, generalni sekretar Centralnog komiteta Partije rada Koreje i predsednik Demokratske Narodne Republike Koreje, o čijem životnom putu i revolucionarnoj aktivnosti se govori na prvim stranicama knjige *Ideja Đuče i ponovno ujedinjenje Koreje.*

Draž i vrednost ove knjige je u tome što sadrži tekstove o korejskoj revoluciji upravo iz pera njenog vođe. Reč je o predavanjima i govorima što ih je Kim Il Sung održao u raznim prilikama, o razgovorima sa pojedinim delegacijama i o intervjuima dopis-

nicima listova i novinskih agencija.

Naročitu pažnju privlače stavovi Kim Il Sunga o zadacima socijalističke izgradnje DNR Koreje i o zadacima na planu izvođenja južnokorejske revolucije. S tim u vezi interesantno je predavanje koje je Kim Il Sung održao u indonežanskoj Akademiji društvenih nauka aprila 1965. godine. U njemu se ističe da Partija rada Koreje, predvodeći korejski narod u celini, teži da ostvari te zadatke, što nameće potrebu jačanja na političkom, privrednom i vojnom planu Severne Koreje kao baze korejske revolucije, ali i potrebu pružanja pomoći narodu u Južnoj Koreji u borbi za konačnu pobedu revolucije.

Ističući da su u ostvarivanju naznačenih ciljeva već postignuti značajni rezultati, Kim Il Sung u pomenutom predavanju ukazuje i na mnoge probleme sa kojima se DNR Koreja suočavala na putu socijalističke izgradnje. Obnova ratom porušene zemlje zahtevala je ogromne napore i odricanja. Osvrćući se na taj period, Kim Il Sung podseća na mnoge prepreke i teškoće na unutrašnjem i spoljnopolitičkom planu.

Međutim, uprkos mnogim unutrašnjim teškoćama i inostranim pritiscima, slobodna i nezavisna Koreja je krčila puteve svog socijalističkog razvoja, postižući ogromne rezultate u svim oblastima. U zemlji koja nije prošla etapu kapitalističkog razvoja trebalo je pre svega obezbediti materijalnu osnovu za nove, socijalističke društvene odnose. Posebno značajna dostignuća ostvarena su na planu industrijalizacije zemlje, razvoja teške i lake industrije, u poljoprivredi i njenoj kooperativizaciji i modernizaciji. Prihvaćena je orijentacija „oslanjanja na sopstvene snage", što je dovelo do ekonomske nezavisnosti DNR Koreje.

Čvrstu orijentaciju i poziciju Partije rada Koreje danas čini Đuče u ideologiji, suverenost u politici, nezavisnost u privredi i samoodbrana zemlje. Ideja Đuče izražava stav da treba živeti na svoj način i pomoću vlastitih snaga i sve poslove obavljati u skladu sa svojom stvarnošću i interesima revolucije sopstvene zemlje. Praktično, to znači da korejski narod, nosilac korejske revolucije, da bi uspeo, mora sâm tražiti rešenja, mora sopstvenim snagama rešavati sve probleme svog razvoja. Ideja Đuče je izraz uverenja da korejskom narodu niko ne može pružiti gotov recept za ostvarenje korejske revolucije. Ona proizlazi iz čvrste želje korejskog naroda da nikome ne dozvoli da određuje njegovu sudbinu. Ideja Đuče je postala rukovodno načelo u svim oblastima rada i života u DNR Koreji.

Ideja Đuče, odnosno načelo oslanjanja na vlastite snage, ne znači nacionalizam niti izolaciju. Izgrađujući uspešno socijalizam i komunizam u Koreji — ističe Kim Il Sung — mi valjano vršimo svoju nacionalnu dužnost i istovremeno ispunjavamo našu međunarodnu obavezu. Iz toga proizlazi i stav Koreje prema revolucionarnoj borbi u drugim zemljama, koji se izražava u striktnom pridržavanju principa samostalnosti i nemešanja u njihove unutrašnje stvari.

Značajno iskustvo korejske revolucije — kaže Kim Il Sung — jeste „masovna linija Partije". Suštinu te linije izražava metod partijskog rada — „Čongsanri", koji podrazumeva pomoć viših partijskih i državnih organa nižim organima, pretpostavljenih potčinjenima i iznad svega davanje prednosti političkom radu sa masama i ostvarivanje revolucionarnih zadataka mobilisanjem masa. „Političko jedinstvo i zbijenost naroda severnog dela Republike — ističe Kim Il Sung — predstavljaju ne samo odlučujuću garanciju za izgradnju novog života u severnom delu, već su oni jedan od osnovnih faktora za ujedinjenje domovine i pobedu korejske revolucije." Svestan posledica koje je na socijalni i politički sastav stanovništva ostavila dugogodišnja kolonijalna dominacija japanskog imperijalizma, podeljenost zemlje i, posebno, nastojanje neprijatelja da tokom rata poseje seme razdora, Kim Il Sung ističe da Koreja ne može „sprovoditi revoluciju samo sa „čistim ljudima", već na stranu re-

3) Da bi se pitanje ponovnog ujedinjenja zemlje rešilo u skladu s voljom i zahtevima našeg naroda, potrebno je masama ljudi svih slojeva na Severu i Jugu omogućiti učešće u patriotskom radu nacionalnih razmera na tom pitanju.

4) Veliki značaj za ubrzavanje ponovnog ujedinjenja zemlje danas ima stvaranje konfederacije Severa i Juga sa jednim nazivom države.

5) Mi smatramo da treba sprečiti da zamrzavanjem podeljenosti i naša zemlja trajno ostane podeljena na dve Koreje i da Sever i Jug takođe treba da sarađuju i na polju spoljne aktivnosti" (str. 240).

Pored stavova o socijalističkoj izgradnji u DNR Koreji i južnokorejskoj revoluciji, u knjizi *Ideja Đuče i ponovno ujedinjenje Koreje* izneti su pogledi i na neka druga aktuelna pitanja. Ovde ćemo pomenuti stavove Kim Il Sunga o problemu odnosa Koreje i Japana (str. 109), Koreje i SAD (str. 139), o prednostima socijalističkog uređenja u Koreji (str. 206), o osnovnom sadržaju socijalističkog Ustava DNR Koreje (str. 214), o nekim međunarodnim problemima (str. 103), o razlikama u gledištima socijalističkih zemalja (str. 72), o međunarodnim skupovima komunističkih partija (str. 75), o oružanoj borbi arapskog naroda protiv Izraela (str. 60), o društvenim promenama u Iraku posle 17. jula 1968. godine (str. 61) itd.

Ukratko, ova knjiga nas upoznaje sa osnovnim opredeljenjima DNR Koreje, njenom unutrašnjom i spoljnom politikom, njenim osnovnim problemima i preokupacijama, kao i dostignućima u dosadašnjoj izgradnji socijalizma. U stvari, ona nas upoznaje sa još jednim posebnim iskustvom socijalističkog društvenog preobražaja koji crpe snagu iz sopstvenog tla i razvija se u skladu sa svojim specifičnim uslovima, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu. U tom smislu ova knjiga predstavlja značajan doprinos upoznavanju razvoja socijalističke misli i prakse uopšte.

Čitaoca koji želi potpunije da upozna probleme savremene Koreje podsetićemo da je 1975. godine „Međunarodna politika" objavila i knjigu izabranih radova Kim Il Sunga pod naslovom *O uspostavljanju Đučea u našoj revoluciji i ponovnom ujedinjenju otadžbine.*

Vladimir Lakićević

Giacomo Scotti — Luciano Giuricin: Rossa una stella

(Centro di ricerche storiche, Rovigno, 1975, p. 682)

Zbornik *Rossa una stella* (Crvena jedna zvijezda) riječkih autora Giacoma Scottija i Luciana Giuricina plod je jedne od najznačajnijih inicijativa koju je pokrenuo rovinjski Centar za historijska istraživanja Talijanske unije za Istru i Rijeku. Ta inicijativa je dovela do prikupljanja memoarske građe, dnevnika, svjedočanstava, kao i raznih dokumenata i informacija koji dokumentiraju i rasvjetljavaju učešće Talijana s ovog područja u narodnooslobodilačkom ratu. To učešće proizašlo je, prije svega, iz ideološkog i klasnog opredjeljenja i uvjerenja, a taj motiv nije inače u dosadašnjim istraživanjima bio dovoljno naglašen, iako je on ključ za razumijevanje i tumačenje svih zbivanja koja su sintetizirana u borbi cjelokupnog stanovništva hrvatske, talijanske i slovenske narodnosti iz Istre.

„Ovo djelo", pišu autori u predgovoru, „posvećeno je bataljonu 'Pino Budicin', koji je bio i ostao simbol borbe Talijana Istre i Rijeke koji su se borili u vojnim formacijama narodnooslobodilačke armije Jugoslavije. Rekli smo 'simbol', jer taj bataljon nije bio jedina vojna jedinica

Talijana, već je njihovo sudjelovanje u borbi bilo daleko šire nego što se to može zaključiti na osnovu brojne snage jednog bataljona."

U tom smislu može se reći da je zbornik *Crvena jedna zvijezda* jedan od doprinosa, nikako završni, proučavanju novije povijesti Istre i, posebno, talijanske narodnosti. Historija oružanih jedinica, ne samo talijanskih, predstavlja samo vidljivi dio široke podrške koja je obuhvaćala više od devedeset posto istarskog stanovništva bez obzira na nacionalnu pripadnost i, što je također značajno, postojanje solidne i djelotvorne organizacione baze pokreta.

Ta podrška i njena platforma nisu bile do sada dovoljno rasvijetljene, ili je pak bilo jednostranih tumačenja, što predstavlja prazninu u izučavanju novije (a i starije) povijesti istarsko-kvarnerskog područja.

Stoga ovaj napor dvojice autora i zaslužuje definiciju „doprinosa", kao što je već rečeno, u namjeri da se istakne koncepcija djela koja ne predstavlja fiksiranje problema o kojem je riječ, već naprotiv, ukazuje na još neistražena područja. Treba, međutim, podsjetiti da je na tom području bilo ozbiljnih i konstruktivnih doprinosa, na primjer: „Revolucionarna Istra" grupe autora, „Nepokorena Istra" Dušana Tumpića, „Sušak i Rijeka u NOB-u" Radule Butorovića, „Borbena Pula" Tone Crnoborija, a dijelom i knjiga „Fratelli nel sangue" („Braća u krvi") Alda Bressana i Luciana Giuricina, koja zadire u prošlost klasnih borbi istarskih radnika i seljaka, da bi zatim povukla jednu logičku nit do oslobodilačkog rata i objašnjavala masovnost tih borbi, bez gradacije nacionalnih boja.

Iz toga proizlazi da se zbornik *Crvena jedna zvijezda* može smatrati zaokrugljenim djelom (naravno, ne u apsolutnom smislu)) što se tiče utvrđivanja borbenog doprinosa Talijana ovog područja zajedničkoj borbi jugoslavenskih naroda, a ona je, isto tako, polazna tačka za one koji žele produbiti izučavanje akcije političkih organizacija, prije svega Komunističke partije, narodnooslobodilačkih odbora i drugih organiziranih oblika borbe. Ta je aktivnost bila neophodan izvor ljudi i materijala za oružane odrede i idejna osnova borbe u cjelini. Otkrića koja proizlaze iz ovog proučavanja od velikog su značaja za što dublje, što objektivnije, marksističko spoznavanje prošlosti istarskog poluotoka.

Riječ je, dakle, o djelu koje nudi obilatu građu historičarima — sakupljen izvorni materijal Talijana, ali ne samo njih, koji su u zbivanjima narodnooslobodilačkog rata u Istri osobno učestvovali. U njemu je organski sakupljen veoma dragocjen materijal, izvučen iz neposrednih svjedočanstava i neobjavljenih dokumenata, koji bi inače bio predan zaboravu i nenadoknadivo izgubljen. To je upravo, rekao bih, jedna od najvećih vrijednosti ovog djela (ne želeći time da umanjim zaslugu autorâ i akribijsko strpljenje s kojim su oni iz obilate zbirke svjedočanstava izgradili organski konzistentnu strukturu): svi fragmenti koji sačinjavaju ovaj uspjeli mozaik ispričani su u prvom licu protagonista i samim tim odišu duhom i svježinom sjećanja, toliko humanim i plemenitim, koje rigorozno naučno djelo često nije kadro da izrazi. Zato je čitati ovu knjigu isto kao i slušati živu riječ, zahvaljujući vjernom poštivanju autentičnih iskaza, objavljenih čak i sa svim gramatičkim nedostacima i lingvističkim nepravilnostima svojstvenim onima koji nisu vični pisanoj riječi, što i daje veću uvjerljivost, kakva se može pronaći jedino u izvornom narodnom izrazu. Doduše, iz ovog obilježja proizlaze i ponekad subjektivne ocjene, koje još dinamičnije prikazuju određene situacije iz tog vremena. Te situacije su prikazane često i sa svim protivrječnostima što su svagda prisutne u svakom ljudskom zbivanju koje se razmatra unutar dijalektike historijskih kretanja.

Knjiga *Crvena jedna zvijezda* — izašla u okviru serije „Monografije" Centra za historijska

istraživanja u Rovinju, pod rednim brojem IV — sadrži tri dijela, na izgled razdvojena, ali u suštini slivena u jedinstven, harmonijski homogen triptih. Prvi dio je potpuno posvećen djelovanju bataljona „Budicin" na vojnom planu. To je, počevši od njegove „prethistorije", historija talijanske partizanske jedinice, bogata dokumentima, kazivanjima, ilustracijama, koja se odlično nadovezuje na kronološki skelet koji je dat (i prvi put popunjen) u pretnodnom, već citiranom djelu „Fratelli nel sangue" ("Braća u krvi") Bressana i Giuricina.

Drugi pak dio knjige ponire u intimni život bataljona, dokumentirajući ideološku i političku aktivnost boraca, partijske ćelije i organizacije Skoja. „Da nije bilo stalnog djelovanja Partije, čiji su se članovi isticali vlastitim primjerom i snagom moralnog usmjeravanja baš u najtežim trenucima crne gladi, hladnoće koja je smrzavala udove kad je smrt neprestano lebdjela pred očima, narodnooslobodilačka armija ne bi mogla izdržati. Uvjeren sam da se nitko u našem bataljonu bez akcije komunista ne bi mogao suprotstaviti teškim uvjetima borbe", piše u jednom svjedočanstvu Ferruccio Pastrovichio, komesar jedne čete bataljona „Budicin". To je tema koju je već uveo Arialdo Demartini — jedan od komandanata koji se nalazio na čelu „Budicina" — u monografiji „Nedostaju na prozivci".

Treći dio knjige, na kraju, rekonstruira sudbinu ostalih talijaskih četa koje su se nalazile u sastavu većih jedinica 43. istarske divizije ili koje su bile u sastavu operativnih odjeljenja Istre. Te su formacije trebale postati sastavni dijelovi jedne talijanske brigade, ali do njenog osnivanja nije došlo. Zašto ona nije osnovana, pitanje je koje će, vjerojatno, današnji i sutrašnji historičari tek morati rasvijetliti.

Posebnu draž publikacije čini osma glava, na kraju prvog dijela knjige, u kojoj je izbor historijske lektire koja sadrži svježa pričanja boraca, kronološku tabelu borbenog puta bataljona „Budicin" i akcijâ talijanskog bataljona nakon oslobođenja među talijanskim stanovništvom do 1947, kao godine potpisivanja Mirovnog ugovora i definitivnog ujedinjenja Istre sa socijalističkom Jugoslavijom.

Zanimljiva je za historičare i druga glava drugog dijela knjige s bogatim izborom dokumenata (među kojima dosad neobjavljivane biografije), statističkih tabela, popisom četa i gotovo kompletnom rekonstrukcijom komandnog sastava bataljona. Tu je i lijepa zbirka borbenih pjesama, među kojima i pjesma Erosa Sequia, ispjevana na jedan narodni motiv, — „O draga Istro". Iz jednog njenog stiha je izvučen naslov ovog djela: „Crvena jedna zvijez da /procvjetala kao cvijet/ na bijelom svodu/ naše trobojnice".

U cjelini uzevši, ovo je djelo nepobitno svjedočanstvo socijalne i političke svijesti koju su Talijani s ovog područja pokazali prije i za vrijeme narodnooslobodilačke borbe, svrstavajući se uz bok s Hrvatima, Slovencima i drugima koji su bili podvrgnuti ne samo zajedničkom klasnom već i nacionalnom uništenju koje je provodio fašizam. U jednom intervjuu, pre nekoliko godina, dr Vladimir Bakarić je govoreći o toj borbi rekao da bi njen ishod, što se tiče istarskog poluotoka, vjerojatno bio drugačiji da nije bilo doprinosa talijanskog stanovništva oslobodilačkom ratu. To je priznanje koje svjedoči da je prisutnost talijanskih boraca bila ne samo formalna već i suštinska, i da je ona bila zaloga i poticaj angažmanu za provođenje revolucionarnih ciljeva koje je zacrtala Komunistička partija Jugoslavije prilikom dizanja ustanka koji je izrastao u socijalističku revoluciju. Prisutnost Talijana u toj borbi diktirali su isključivo klasni razlozi, mada je ona proizlazila i iz saznanja da su Talijani na ovom području bili prvi sinovi velikog talijanskog naroda koji su hitali prema cilju socijalizma zajedno s narodima i narodnostima Jugoslavije. I to je ono što jezgrovito žele kazati stranice ove knjige.

Lorenzo Vidotto

Dr Stojan T. Tomić: Profesionalizam u politici

(„Radnička štampa", Beograd, 1975, strana 230)

Naša politička teorija, u opravdanoj težnji ka globalnoj teorijskoj izgradnji političkog sistema samoupravljanja, nerijetko i neopravdano ispušta iz vida pojedine njegove aspekte, koji se površnom promatraču mogu pričiniti tek kao problemi sekundarnog značaja i pragmatičnog karaktera. Jedno od takvih pitanja, dosad malo tematizirano, jest pitanje političkog profesionalizma, koje potanko analizira dr Stojan T. Tomić u ovoj studiji, situirajući tu pojavu u koordinate političkog sistema i pronalazeći njene zakonitosti i međuzavisnosti s drugim političkim procesima.

Što je politički profesionalizam i kako se on pojavljuje u razvoju političkih sistema? Tomić vrši jedan historijski presjek, od antičkih društava do danas, dokazujući da profesionalizam u politici nije tek posljedica, odnosno „nusprodukt" razvoja političkog sistema, već pojava koja i sa svoje strane utječe na razvoj pojedinog političkog društva i determinira, zajedno s drugim pojavama i faktorima, sliku konkretnog društva.

Knjiga ima deset poglavlja, a najzanimljivija su: Konstitutivni elementi politike; Klasna i profesionalna definicija interesa; Kriza političkog društva i kriza politike kao profesije; Profesionalizam u politici u svjetlosti teorije avangarde i teorije elite; Politički profesionalizam i samoupravni socijalizam...

Uvodeći nas u problem, Tomić dezavuira uvjerenje da u drevnim civilizacijama nije bilo profesionalnih političara, tj. plaćenih upravljača, i da su političke funkcije obavljali građani besplatno na trgovima. Elementi profesionalne politike naziru se već u ranim fazama razvoja antičkih društava, jer politika kao profesija potječe iz društvene podjele rada (str. 10). Zahvaljujući društvenoj podjeli rada, ona se konstituirala i izdvojila kao posebna sfera, kao posebna sila, kao samostalna profesija. Kao profesiji (i društvenoj aktivnosti *par excellence)* njoj pripada i aktivnost definiranja društvenih interesa, odnosno u situaciji klasne strukturiranosti društva — definiranje klasnih i grupnih interesa (str. 20). Profesionalna politika se tako javlja u eri robne i druge razmjene: počela se ostvarivati razmjena svojevrsnih „intelektualnih" usluga između užeg sloja ljudi koji se izdvojio i počeo baviti politikom kao posebnom profesijom i ostalog društva (str. 30). Tomić zasniva svoju analizu nastanka politike kao profesije na Marxovim i Engelsovim razmatranjima o politici i o njenoj degeneraciji u uzurpaciju moći i sile. Ciljevi društva se pretvaraju u ciljeve države, a ciljevi države u ciljeve birokracije. Manjina koja formulira društvene (zapravo klasne) ciljeve nameće se tako većini i uzurpira vlast, namećući se društvu kao njemu „neophodna elita", koja će u ime društva odlučivati i voditi društvo. Tomić argumentirano polemizira i s građanskim elitističkim teorijama politike (Lipmann, Burnham, Aron i drugi), po kojima suvremenim svijetom ne može vladati nikakva većina, pa ni većina buržuja, te je stoga neophodna efikasna vladajuća „racionalna manjina", male grupe „sposobnih državnika" koji će biti „svjesni" javnog interesa i donositi odluke u ime čitavog društva.

Međutim, ne pretvaraju se ciljevi društva u ciljeve birokracije (profesionalne, odnosno grupne i lične ciljeve) samo u građanskom društvu, nego i u birokratiziranim varijantama državnog socijalizma, posebno Staljinovoj. Birokracija redefinira klasni interes proletarijata po svojoj mjeri, podučavajući radničku klasu da je za nju najbolje da živi i misli po njenim mjerilima i vrednotama.

U ovom dodiru s pojavom politike kao profesije u socijalizmu nezaobilazno je iznošenje pri-

mjera Pariske komune, ali i primjera „profesionalnih revolucionera", gdje dolazi do potpune identifikacije klasnog i profesionalnog interesa i do samoprijegornog žrtvovanja profesiji, u čemu se ta profesija shvaća kao sredstvo za realiziranje općeg napretka društva i za ostvarenje klasnog interesa. Dok u birokrate lični, odnosno grupni interes potčinjava društveni interes vlastitom cilju, u profesionalnog revolucionera opći interes nadilazi lični, čak i do vlastite fizičke negacije. Ti svijetli primjeri kristaliziraju se u posebnim, pregnantnim fazama društvenog razvoja, kad revolucionarna tektonika mijenja historijsku konfiguraciju svijeta.

U ovom kontekstu razmatrao je problem političkog profesionalizma i Lenjin, zalažući se za profesionalne revolucionere kao poluge revolucije. Međutim, nosioci administrativne i birokratske koncepcije socijalizma vide u politici kao profesiji šansu za sticanje privilegija vladanja i dominiranja. Oni tako uvjet neophodan za revoluciju pretvaraju u uvjet za sebe (str. 112).

Politika kao profesija često obrće redoslijed vrijednosti. To je očevidno u svakom društvu tzv. predstavničke demokracije, ali ne mimoilazi ni druga društva ako politika nije podvrgnuta oštroj kontroli čitavog društva. Inherentna opasnost leži u toj negativnoj identifikaciji nosilaca profesije sa svojom profesijom, kada politika kao profesija postaje instrument za povećanje društvene moći i utjecaja pojedinaca, odnosno grupe kojoj on pripada. Tomić utvrđuje i kriterije za mjerenje stupnja profesionalizacije politike: prvi indikator iskazuje broj i značaj funkcija koje su profesionalizirane, a drugi pokazuje da li je profesionalna politička djelatnost jedino zanimanje i jedini izvor prihoda političkog profesionalca (ovaj potonji indikator važi ipak samo za građansko društvo u kojem politički profesionalac može živjeti još od svojih drugih prihoda —rente, profita, autorskih prava i sl. — i onda se velikodušnom demagogijom odricati svoje plaće u „dobrotvorne svrhe").

Tomić utvrđuje i bitne konstitutivne elemente politike kao profesije, među koje idu: naučnost, odnosno egzaktnost, visoka specijalizacija, specifičnost sredstava koje upotrebljava, usavršavanje profesionalnih modela ponašanja itd.

Prelazeći na teren našeg društva, Tomić postavlja nužno pitanje o sudbini političkog profesionalizma u nas. Prema ispitivanjima koja je autor vršio, kod nas također vlada pojava suficita i neadekvatne strukture političkih funkcija koje su profesionalizirane, pogotovu ako se pojava političkog profesionalizma promotri sa šireg stajališta, uključivši i pojave tzv. prikrivenog profesionalizma (tj. onih profesionalaca koji se bave artikuliranjem ciljeva društva i klase na specifičnim područjima: u nauci, kulturi, obrazovanju itd.).

Rješenje tog problema, zaključuje Tomić, nije ni u receptima parlamentarne demokracije (koja je neprestano povećavala broj profesionalnih funkcija), ni u rješenjima tzv. plebiscitarne većine (koja također predstavlja izraz manipulacije). Rješenje je u jačanju svih oblika neposredne demokracije, u iznalaženju novih oblika uključivanja svih članova društva u donošenje, izvršavanje i kontrolu odluka. Autor ovdje ispituje pojedine oblike neposredne demokracije: referendume, zborove birača, imperativni mandat itd.

U zaključnim razmatranjima studije dr Stojan T. Tomić koncentrira svoj interes na specifični odnos politike kao profesije i socijalističkog samoupravljanja. Suvremeno doba mora potisnuti politiku kao profesiju, sredstvo porobljavanja i potčinjavanja. Profesionalna politika je još uvijek s državom posrednik između čovjeka i njegove slobode. Ali za razliku od „manipulativne", kapitalističke demokracije, ovdje politika nije sredstvo u rukama elita za sticanje moći i privilegija. Ona je u našem društvu sredstvo revolucionarne akcije, kojom se svi članovi društva osposobljavaju da

postanu protagonisti društvenog događanja. „Elita djeluje umjesto masa, a avangarda pomaže ljudima da sami djeluju" (str. 188). Ovdje leži i ključ za razrješenje prividne aporije između samoupravljanja i profesionalne politike. Dok politika kao profesija u političkom društvu guši „političnost" društva, tj. sputava njegove članove, politika u socijalističkom samoupravljanju djeluje samoograničavajući, limitirajući sebe budući svjesna svojih nedostataka, otvarajući područje za kreativnu djelatnost svih članova društva. Proletarijat se bez posrednika uključuje u povijesne tokove, sâm se konstituira u vladajuću klasu i u klasu za sebe. U tom kontekstu, Tomić ulazi u genuinu bit Marxovog promišljanja politike i društva. Samoupravna politika ukida samu sebe kao otuđenu sferu društva, kao otuđenu aktivnost interpretiranja interesa u ime klase i društva.

Tomićeva knjiga je, možda, mogla još više zadrijeti u područje mogućnih deformacija politike kao profesije i u socijalizmu. Naime, kao prijelazno društvo, ni ono nije imuno od takvih pojava, koje se onda pojavljuju kao ekscesni slučajevi, čas u vidu birokratizma, čas tehnokratizma i liberalizma. Ponekad ovdje Tomić prebrzo stavlja znak jednakosti između samoupravnog socijalizma i komunizma (primjerice, na str. 228). Međutim, bez obzira na te opaske, Tomićeva studija otvara novu vizuru na jedan dosad teorijski nedovoljno rasvijetljen problem, problem prevladavanja politike kao profesije i uspostavljaja samoupravnog društva kao društva neposredovanog politikom. Razjašnjavajući i analizirajući taj problem, Tomić daje nesumnjivo vrijedan doprinos našoj političkoj i društvenoj misli. Metodološki korektna i iscrpna u prikazu i kritici politike kao profesije (Tomić dobro poznaje građanske političke teorije i uspješno se obračunava s njima, posebno s američkim i francuskim), ova knjiga zavređuje pažnju raznolike javnosti — kritike, čitalaca, ali prije svega — nosilaca profesionalnih funkcija u politici, da im posluži u izgradnji njihovog vlastitog kritičkog odnosa prema profesiji koju obavljaju i koju valja, u društvenom i u njihovom ličnom interesu, demistificirati i prevladati.

Damir Grubiša

Извори за Ослободителната војна и Револуција во Македонија 1941—1945.

(Институт за национална историја, Скопје, 1975)

Povodom proslave 25-godišnjice osnivanja Komunističke partije Makedonije, Institut za nacionalnu istoriju iz Skoplja otpočeo je 1968. sistematski da objavljuje dokumenta o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji u Makedoniji. Pod opštim naslovom *Izvori za Osloboditelnata vojna i Revolucija vo Makedonija 1941—1945*, u toku same proslave izašao je tom I u dve knjige, a nešto kasnije (1970) i treća knjiga istog toma. U te tri knjige prezentirani su dokumenti Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju i CK KPM iz perioda NOR-a — uglavnom ceo fond dosad pronađenih dokumenata Pokrajinskog komiteta i CK KPM iz tog razdoblja.

Produživši tu mukotrpnu no veoma korisnu delatnost, u toku 1975. — u čast 30-godišnjice pobede nad fašizmom — Institut je objavio četvrtu i petu knjigu tog, prvog, toma. Time je, u stvari, započelo izdavanje i dokumenata oblasnih komiteta KPM. U tim knjigama su prezentirani dokumenti Drugog oblasnog komiteta, koji je obuhvatao veoma široko područje bitoljskog, prilepskog, kruševskog, prespanskog, ohridskog, struškog, tikveškog (od avgusta 1944) i kičevsko-debarskog (od oktobra 1944) kraja i rukovodio radom u njemu. Kasnije će biti publikovani i dokumenti Prvog, Trećeg, Četvrtog i Petog oblasnog komiteta.

Fond sačuvanih dokumenata o radu Drugog oblasnog komiteta je dosta bogat zahvaljujući tome što je sekretar komiteta Blagoja Taleski Ivan ne samo sačuvao mnoge dokumente već ih je i veoma marljivo konzervirao i sakrivao, računajući na to da će korisno poslužiti budućim generacijama. Prezentirani dokumenti predstavljaju pisma, direktive, proglase, izveštaje itd. koji su nastajali u teškim uslovima ilegalnog rada i oružane borbe u razdoblju od osnivanja oblasnih komiteta (marta 1943) do decembra 1944. godine.

Prevlađivanjem subjektivnih slabosti i raznih drugih teškoća u početnoj etapi borbe protiv fašističkog okupatora — koje su, uglavnom, bile posledica oportunističkog i štetnog delovanja sekretara Pokrajinskog komiteta Metodija Šatorova Šarla i mešanja Bugarske radničke partije — početkom 1943. počeo je snažan razvoj narodnooslobodilačke borbe makedonskog naroda, združenog s ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije pod rukovodstvom KPJ. Stvaranjem Centralnog komiteta KPM, prerastanjem Pokrajinskog štaba u Glavni štab NOV i PO, formiranjem pet operativnih zona sa štabovima, stvaranjem pet oblasnih komiteta, formiranjem novih partizanskih odreda i njihovim prerastanjem u krupnije regularne jedinice, stvaranjem oslobođenih i poluoslobođenih teritorija, kao i formiranjem Inicijativnog odbora za sazivanje Prvog zasedanja ASNOM-a 1943. godine — pokazalo se da je makedonski narod ne samo spreman već i sposoban da u zajedničkoj borbi s ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije pod rukovodstvom KPJ ostvari svoje oslobođenje i socijalni preobražaj.

Ovi dokumenti upravo potvrđuju činjenicu da je ta borba bila izraz spremnosti makedonskog naroda na žrtve da bi ostvario svoje nacionalno i socijalno oslobođenje, kao i izraz revolucionarne odlučnosti, mobilizatorske sposobnosti i svesne rukovodeće akcije Partije u postavljanju i ostvarivanju tih ciljeva. I pored teških uslova fašističke okupacije i otvorenog terora okupatora, čitava teritorija vardarskog dela Makedonije, kako navedeni dokumenti veoma jasno govore, bila je u ratu isprepletena gustom mrežom mesnih, opštinskih, sreskih i oblasnih komiteta sa CK KPM na čelu. Oni su pokretali i usmeravali oružanu borbu, rukovodili njome i njenim prerastanjem u socijalističku revoluciju. Ti dokumenti govore o mobilizatorskoj i rukovodećoj ulozi Partije u teškim uslovima ilegalnog rada u okupiranim gradovima i u svim domenima na oslobođenim i poluoslobođenim teritorijama.

Svojom izvornošću, navedeni dokumenti jasno potvrđuju da se ostvarivanje rukovodeće uloge Partije u pokretanju i razvijanju oružane antifašističke borbe nije moglo ni zamisliti bez stalne i čvrste povezanosti s narodom. Širokim i raznovrsnim agitaciono-propagandnim radom, kao i postepenim no sigurnim ostvarivanjem postavljenih ciljeva u toku oružane borbe, Partija je uspostavila i jačala vezu s narodom, što je pokretu davalo posebnu snagu. Sama činjenica što je — i pored svireposti kojom se okupator služio u borbi protiv ilegalaca i partizana — postojala gotovo neprekidna međusobna povezanost mesnih, sreskih i okružnih komiteta, operativnih štabova i partizanskih jedinica sa CK KPM i GŠ NOV i PO, govori o snazi Partije i samoj prirodi te njene prisne povezanosti s narodom.

Dokumenti su naročito bogati podacima o radu partijskih tela na prihvatanju, slanju i svrstavanju u partizanske odrede svih onih koji su izražavali odlučnost da stupe u borbu s oružjem u ruci. Uplašen širenjem i jačajem narodnooslobodilačke oružane borbe, bugarski fašistički okupator je povremenim mobilizacijama regrupa i rezervista iz Makedonije i njihovim slanjem prema granici s Turskom nastojao da onemogući njen razmah i da partizanski pokret liši njegove čvrste baze iz koje je crpao ljudstvo i materijal. Svestan toga, kako mnogi dokumenti govore, Oblasni komitet je svojim agitaciono-propagandnim radom i slanjem u partizanske od-

rede i brigade onih koji su dobijali pozive za bugarsku fašističku vojsku sve više osujećivao tu mobilizacijsku delatnost fašističkog okupatora.

Oblasni komitet je naročito budno motrio na političku i svaku drugu delatnost one šačice kvislinških snaga u Makedoniji koja je otvoreno ili prikriveno sarađivala s okupatorom. To su bili privrženici Čkatrova i Đuzelova, Vanča Mihajlova i Draže Mihailovića. Te snage, kako se iz dokumenata jasno vidi, nisu imale iole značajniji uticaj u narodu i oslonac su tražile među bogatašima, deklasiranim elementima i šovinistima. Uporedo s tim razvijao se i rad na prikupljanju podataka o zločinima koje su pripadnici okupatorskih i kvislinških snaga vršili nad narodom, s ciljem da ti podaci posluže kao dokazni materijal protiv tih ratnih zločinaca i narodnih izdajnika posle oslobođenja.

Dokumenti Drugog oblasnog komiteta su naročito značajni i za proučavanje nastanka i razvoja nove, narodne vlasti. Uporedo s radom na stvaranju partizanskih oružanih jedinica i razvijanju oružane borbe, Oblasni komitet je veliku pažnju poklanjao i izgrađivanju političkog jedinstva naroda i stvaranju organa narodne vlasti. Svojim direktivama, pismima i drugim aktima ukazivao je na to da narodnooslobodilački komiteti (odbori) predstavljaju organe oružane borbe na poluoslobođenim područjima i istinske organe narodne vlasti na oslobođenim područjima.

Veoma odgovoran zadatak za Oblasni komitet bilo je uspostavljanje i razvijanje saradnje s narodnooslobodilačkim pokretima Grčke i Albanije. Saradnja s albanskim pokretom se, pored ostalog, ogledala u odvraćanju zavedenih pripadnika albanske narodnosti, koji su često bili nasilno mobilisani u balističke jedinice. Ta je saradnja bila veoma važna i s gledišta razvijanja bratstva i jedinstva između makedonskog naroda i pripadnika albanske i ostalih narodnosti u Makedoniji. Naročito je delikatan bio zadatak na razvijanju saradnje s grčkom KP, s obzirom na to da su u pograničnim severnim područjima Grčke živeli Makedonci. Pored potrebe raščišćavanja načelnog odnosa KPG prema Makedoncima, svakodnevno su se na terenu postavljali konkretni zadaci na razvijanju šire međusobne saradnje u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Oblasni komitet je stalno objašnjavao Makedoncima u Grčkoj — o čemu ovi dokumenti pružaju dragocene podatke — da svoje pravo na slobodan nacionalni život mogu rešavati i ostvarivati jedino aktivnim učešćem u oružanoj borbi zajedno s grčkim narodom.

Poseban značaj dokumenti imaju i za proučavanje nastanka i razvoja makedonskog književnog jezika. Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija, pod vođstvom KPJ, za Makedonce su značile i široku mogućnost da se izraze svojim sopstvenim nacionalnim identitetom. Bez obzira na to što nije postojala kodifikovana makedonska azbuka, autori su dokumente pisali na svom, makedonskom narodnom jeziku, služeći se pri tome azbukom susednih slovenskih naroda. Sačuvavši originalnost jezika kojim su dokumenti bili pisani, redakcija je prilikom njihovog publikovanja izvršila unifikaciju jedino tako što ih je prezentirala sadašnjom makedonskom azbukom.

Teško je nabrojati sve aspekte i mogućnosti koje ovi originalni dokumenti pružaju istoričarima, sociolozima, politikolozima, lingvistima i ostalim naučnim radnicima za proučavanje razvoja narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Makedoniji. Sama činjenica da se 181 dokument, od ukupno 184, koliko je u ovim knjigama objavljeno, prvi put objavljuje, govori o izuzetnoj važnosti ovih publikacija.

Nikola Čingo

Smilja Tartalja: Skriveni krug

(„Ideje", Beograd, 1976, strana 190)

Velika edicija popularne biblioteke „Ideje" postala je raznovrsnija i bogatija za još jednu knjigu. Riječ je o studiji beogradske profesorice istorije političkih teorija Smilje Tartalje *Skriveni krug*. Studija je teorijski prilog razmatranju obnove ciklizma u filozofiji istorije.

Za razliku od, na izgled, vrlo dominantne društvene misli koja je vođena pojmom razvitka, progresa i evolucije, Tartalja ukazuje na drugu stranu ideje napredovanja, na stranu koja je još od Hezioda i njegovog učenja o zlatnom, srebrnom i gvozdenom dobu bivala opozicijom učenju o stalnom napredovanju. *Radi se o ideji istorijskog antiprogresizma ili predstavama kruga kao osnovnog simbola istorijskih zbivanja.* Autor čini znatne napore u dijalektičkom istraživanju savremene obnove učenja o cikličkom razvitku društva.

Studija *Skriveni krug* je metodologijski organizovana u osam glava, s posebim dijelom završnih razmatranja. To su: arhaične-mitološko-kosmološke predstave o kruženju, razbijanje kruga — trijumf ideje progresa, zatim prve reakcije, Špenglerova morfologija istorije, eshatološka metafizika Nikolaja Berđajeva, Tojnbijevo istraživanje društva kroz istoriju, Sorokinova teorija sociokulturne dinamike i novije varijacije na temu istorijski ciklusi. Autor lako ali ne i površno, s izuzetnim darom i smislom za istorijsko-teorijsko razmatranje, uvodi čitaoca u složene probleme teorija cikličkog razvitka društva.

Osnovni problem koji dominira u studiji jeste „pitanje da li su moderne teorije ciklusa, kao objašnjenja zakonitosti društveno-istorijskih kretanja, svojom suštinom, inovacija u oblasti društvene teorije i metoda, ili su, prije svega, obnova jedne stare ideje, vraćanje na jedan razvojem prevazićen nivo svijesti". Na osnovu cjelokupno provedenog istorijsko-teorijskog istraživanja, Tartalja izvodi zaključak da te teorije nisu otvorena novina u društvenoj filozofiji, već znače manje-više obnovu starih ideja antiprogresizma.

Autor poklanja znatnu pažnju istraživanju arhaične mitološko-kosmološke predstave o kruženju. U tom razmatranju naročito je istaknuta simbolika mitskih obrazaca. Čovjek je, naime, odvajkada bio opsjednut — autorovim riječima — periodičnošću prirodnih pojava i obuzet nastojanjem da se sjedini s precima, obnovi velike uzore i vrati prvobitna stanja, neki minuli „zlatni vijek". Kosmološke projekcije su, prije svega, odigrale značajnu ulogu u arhaičnim predstavama o društvu kao krugu. Kosmos je bio prva i najjača inspiracija filozofske misli rane antike. To rano promišljanje o vječitom povratku prilično je utjecalo i na politička učenja, a posebno na Polibijevo učenje o vladavini. Zakon kruženja društvenih uređenja, što ga Polibije naziva *anaciklozis*, dio je opšteg načina arhaičnog mišljenja, široko rasprostrtog i univerzalno prihvatanog. Paliginezija stoika i biblijska nadanja nose ideje ekspirozisa, ponovnog vraćanja svih stvari, i konačno: „što je bilo to će biti, što se činilo to će se činiti, i nema ništa novo pod suncem". Evropska učenja, naročito Vikoa, s teorijom *ricorsa* kao vraćanja onog što se već jedanput zbilo, upotpunjuju na najbolji mogućan način ovaj arhaični „kružni tok".

Ali prvobitna ideja o kružnom toku razvitka društva biva istorijski napuštena: sijedi razbijanje kruga i trijumf ideje progresa. Kartezijanski princip sumnje, Bekonovo razotkrivanje uzroka i Bodenovo učenje o superiornosti modernog nad prošlošću bili su temeljna odredišta energične argumentacije protiv vjerovanja u pogoršanje kroz istoriju.

Autor varijativno izlaže prelamanje nove vrhovne ideje, ideje progresa. Ona se očituje kao prosvjećivanje, napredovanje u znanju i u Kondorseovoj pobjedi ra-

zuma. Progres kao porast moralnosti i vaspitanje za humanost vode napredovanju u slobodi, završavanju predistorije i Sen-Simonovoj vertikali progresa. Izgledalo je da je ovim sve bilo riješeno! Između predstava „kruga" i „linije", mišljenja o društvu pristaju ovom potonjem.

No prve žestoke reakcije su ubrzo uslijedile. Šopenhauer se tome nasrtaju stavio na čelo. On je za linijski konstrukcionizam našao i određenu formulaciju: uvijek se završava „udobnom, gojaznom državom". I „ono što je tu, stvarno jeste danas i vazda..." „Fridrih Niče nastavlja ovaj pravac reakcije: „Sve postaje i vječno se opet vraća — nemogućno je tome umaći". Učenje Eduarda Majera o sudbini naroda i kulturno-istorijski tipovi Nikolaja Danilevskog s Adamsovim zakonom civilizacije i opadanja upotpunjuju arsenal ideje antiprogresističke „reakcije".

Međutim, pravi i cvjetni uspon „vraćanja istog" nastaje kroz Špenglerovu morfologiju istorije. Rađanje, život i umiranje kultura u njega su dovedeni na nivo zakonitosti talasnog kruženja. Kulture „iznenada izrone, šire se u divotnim linijama, izravnavaju se, iščeznu, pa opet počiva mirno vodeno ogledalo usamljeno i u snu". Eshatološka metafizika Nikolaja Berđajeva, onog što je jednom za radničku klasu rekao da je „slobodna od grijeha eksploatacije", značila je objektivaciju duha i njegov povratak sebi, definišući istoriju kao tragediju, a sam progres iluzornim. Po Berđajevu su Kont, Hegel, Spenser i Marks vjerovali u neki momenat i savršeno stanje u kome će „biti pomirene sve protivrječnosti kojima je prepuna čovjekova istorija". S odbacivanjem vjerovanja u „dolazak mesije", Berđajev proklamuje povratak čovječanstva u model srednjeg vijeka: „Povratak srednjem vijeku stoga je povratak jednom religioznom tipu na višem nivou. Mi smo još daleko od vrhova srednjovjekovne kulture u domenu duha. Mi živimo u eposi dekadencije". Tojnbijevo istraživanje društva kroz istoriju nastalo je pod neposrednim utjecajem učenja Osvalda Špenglera. On će razviti ideju o opadanju civilizacije: slom, dezintegracija i disolucija. U svakom slučaju radi se o nastavku učenja o kruženju društvenih oblika i epoha kao ključnom teorijskom rješenju i objašnjenju istorijsko-socijalne dinamike.

Sorokinova teorija sociokulturne dinamike nastala je, donekle, i pod utjecajem razočaranosti ovog američkog sociologa ruskog porijekla. „Očekivao sam progres mira, ali ne rata, rekonstrukciju društva bez prvi, ali ne krvave revolucije, čovjekoljublje u plemenitom vidu, ali ne masovna umorstva...", piše Sorokin. Ovaj autor polazi od sociokulturnog sistema kao osnovne kategorije društvenog kretanja. On će izgraditi ideju supersistema, ograničenosti mogućnosti promjene i fluktuacije ili kruženja. „To znači da kod Sorokina sva neprestana kretanja društva i kulture imaju karakter fluktuacije, dok ona suštinski ne izlaze iz sheme ciklusa", zaključuje Smilja Tartalja.

S novijim varijacijama na temu istorijski ciklusi se i završava ova zanimljiva studija. Paretovim kruženjem elita, istorijskim ritmovima, ciklizmom u kulturologiji i istoriji umjetnosti, kao i sviješću o novom ciklizmu, Tartalja je kritički izložila sve glavne pokušaje obnavljanja teorije o cikličkom razvitku društva. Njen istraživački napor nije bio ni mali ni jednostavan. Ona je uspješno prikazala teorijske i kulturološke dimenzije antiprogresističke slike razvitka društva kao zatvorene kružnice.

Slobodan Inić

Dr Rade Aleksić: Dijalektika socijalizma

(„Vuk Karadžić", Beograd, 1975, strana 322)

Dijalektika socijalizma je neiscrpna jer se u njenom središtu prelamaju sva pitanja ljudskog univerzuma. Ova uopštena napomena je, zapravo, objašnjenje čitaocu

da autor otuda nije ni pretendovao na to da jednom raspravom iscrpe sve probleme dijalektike. Polazeći od shvatanja dijalektike kao filozofije samokretanja, razvitka polarizacijom, borbom i razrešavanjem svetu i društvu imanentnih suprotnosti, Aleksić je uzeo za predmet svog proučavanja baš ovaj aspekt socijalizma, analizirajući ga filozofski, sociološki i politikološki ne kao finalni rezultat istorije, nego kao proces čija je unutarnja dinamika, čija su sadašnjost i budućnost determinisane borbom sve raznovrsnijih suprotnosti, izraženih u širokoj raznorodnosti interesa, rastućih potreba, socijalnih grupisanja i sukoba.

Savremeni svet se karakteriše suprotstavljenošću dva velika sistema — socijalizma i kapitalizma, ali i nizom suprotnosti unutar svakoga od njih, zatim suprotnošću između mogućnosti savremenog društva i društvenog stanja koju je još Marks nazvao antagonizmom „između moderne industrije i nauke s jedne i bede i raspadanja s druge strane" (str. 10). Uzimajući u razmatranje oba sistema, Aleksić je ostvario seriozmu analizu socijalnih, ekonomskih, političkih i ideoloških suprotnosti građanskog društva i idejnog diferenciranja u samom radničkom pokretu. Kakav je odnos između objektivnih i subjektivnih činilaca u procesu razrešavanja tih suprotnosti? „Suprotnosti kapitalizma se ne mogu razrešiti automatski po nekoj objektivno datoj zakonitosti", zaključuje Aleksić. „Bez jezgra revolucionarnih boraca kreatora, izraslih iz najživotnijeg tkiva radničke klase, svešću jasno i duboko zaokupljenih društveno-istorijskim interesima proletarijata, nema autentične socijalističke revolucije" (str. 88). Objektivni uslovi se međusobno veoma razlikuju i zahtevaju specifična rešenja, sredstva i puteve, ali oni sami po sebi nisu suština procesa revolucionarnog oslobađanja

Zakonitosti i specifičnosti odnosa i suprotnosti u procesu izgradnje socijalizma su predmet raspravljanja u drugom poglavlju ovog dela. Aleksić prvo postavlja pitanje o odnosu demokratije i slobode u uslovima diktature proletarijata. Iscrpno potkrepljujući svoja razmatranja stavovima klasika o odumiranju države, o funkciji demokratije i diktature, autor se, pre svega, oslanja na Lenjinovo shvatanje po kome je „za uništenje klasa potrebna *privremena* diktatura ugnjetene klase", kao i „radi prevazilaženja svake diktature u društvenim odnosima".

Uzimajući u obzir i specifične socijalno-ekonomske i političke uslove u kojima se odigrala oktobarska revolucija, Aleksić sadašnje suprotnosti deli na primarne, unutarnje — koje su klasne prirode, na sekundarne — koje su etatističke, i, napokon, na one treće — koje proističu iz, kako on kaže, osnovnog produkcionog odnosa, to jest iz podele rada, a koje ni socijalizam za sada ne može prevazići, mada im daje izvesne specifične crte. Primarne su suprotnosti između radničke i kapitalističke klase u samom građanskom društvu i ostataka buržoazije u socijalizmu. U stvari, Aleksić usvaja Lenjinovu tezu da se političkom pobedom u revoluciji klasične klasne suprotnosti ne ukidaju nego transformišu, pri čemu idejni i politički konflikti mogu povremeno — u zavisnosti od uslova — dobiti oštre forme. Stare suprotnosti se nadovezuju na novostvorene i njihovo prevazilaženje zavisi od stepena emancipacije neposrednih proizvođača, od rezultata napora da se izmene materijalni uslovi i od produktivne moći društva, a u svetskim razmerama i od solidarnosti revolucionarnih i progresivnih snaga.

Korene suprotnosti etatističke prirode Aleksić nalazi još u predrevolucionarnom periodu — u političkom organizovanju, zatim u konstituisanju državnog aparata posle revolucije, njegovom relativnom osamostaljivanju, i u procesima socijalne, ekonomske i političke diferencijacije, koji, svi zajedno, nalaze svoj izvor u temeljnom proizvodnom odnosu. Osnovna društvena snaga koja se konstituiše nasuprot neposrednim proizvođačima jeste birokratija.

Ta osnovna društvena suprotnost ispoljava se u ekonomskom, političkom i ideološkom vidu. Njen ekonomski vid je izražen u sveobuhvatnoj moći države i nemoći neposrednih proizvođača da odlučuju o osnovnim ekonomskim procesima, u njihovom ostajanju u najamnom odnosu prema državi, u birokratskom posedovanju „suštine države" kao „privatne svojine". Taj odnos je protivrečan jer je na jednoj strani povezan s „elementima klasno proizvodnog odnosa", a na drugoj strani, pod uslovom da „izražava bitne materijalne i istorijske interese radničke klase i ima tendenciju da odumire", može biti prožet socijalističkim sadržajem" (str. 133). Posledice tog odnosa, koji je i sam rezultat objektivnih tendencija, ali i pogrešnih koncepcija i verovanja, takođe su protivrečne. U okvirima tog odnosa izvršena je obnova ratom i revolucijom razorene zemlje, raspodela je dala primat opštim i državnim interesima, porasla je proizvodnja i razvilo se osećanje solidarnosti. Ali u njemu je učvršćen i monopol države, izgrađena je kategorija profesionalnih upravljača i njihova monopolska pozicija, potisnute su ekonomske inicijative proizvođača, što je dovelo i do „ukidanja pozitivnog dejstva zakona vrednosti" (str. 134) i porasta socijalno-ekonomskih razlika. Politički vid ispoljavanja suprotnosti birokratije i neposrednih proizvođača određen je specifičnošću položaja, uloge, istorije i stvarne funkcije političke partije radničke klase, njenim unutarnjim odnosima, procesima idejnog diferenciranja, karakterom unutarnjih odnosa, stepenom ostvarenog jedinstva između partije i pokreta masa, položaja njenog vođstva u hijerarhiji raspodele moći i položajem partije u organizaciji vlasti. Centralna suprotnost koja iz tih uslova izrasta jeste suprotnost između neposrednih proizvođača i monopolističkog položaja upravljača koji deklarativno izražavaju svoje jedinstvo, ali čije je unutarnje razilaženje pod pritiskom društvenih promena neminovno. Monopol ideološk... vrednovanja i manipulisanje propagandnim aparatom, te samim tim diskvalifikovanje nosilaca samostalnog mišljenja izazivaju apatiju kod jednih, ali i sve snažniji otpor drugih. Aleksić smatra da se taj splet suprotnosti ne može politički razrešiti izvan konteksta „razrešavanja odnosa suprotnosti celine osnovnog proizvodnog odnosa" (str. 148) i izgradnje odnosa u kojima će neposredni proizvođači neposredno uređivati svoje odnose i uslove sopstvene i društvene egzistencije, što pretpostavlja stalnu transformaciju političke u samoupravnu organizaciju društva.

Ideološki vid suprotnosti između birokratije i neposrednih proizvođača ispoljava se već u fazi pripremanja revolucije, iako samo potencijalno, usled romantičarskog uprošćavanja složene društvene problematike, idealizacije komunizma, nerealnog optimizma.

Treći tip suprotnosti karakteriše, s nužnim razlikama, i građansko društvo i socijalizam. Aleksić smatra da te suprotnosti proizlaze iz produkcionog odnosa i iz podele rada. To su, pre svega, suprotnosti manuelnog i intelektualnog rada, te grada i sela. Autor je analizirao razvoj tih suprotnosti u svakom od ovih posebnih društava i njihovo ispoljavanje u etatističkom i samoupravnom socijalizmu, kao i mogućnosti njihovog rešavanja i prevazilaženja. Za nas je, svakako, najzanimljivija analiza onih suprotnosti koje se javljaju u procesu izgradnje socijalističkog samoupravljanja. Aleksić smatra da su već počeci izgradnje samoupravljanja neposrednih proizvođača obeleženi suprotnim tendencijama starog i novog. Unutar ovih, prvi korpus čine ostaci eksploatatorskih odnosa koji svoj novi oslonac nalaze u tehnobirokratskim snagama u društvenom sektoru ekonomike (str. 246), a ne samo, kako se, obično, misli, u inostranstvu. Konflikt socijalizma i prošlosti manifestuje se i u različitim oblicima nacionalističkog ponašanja, ali se ne ograničava na njih, nego se prenosi u sve sfere intelektualnog života. Drugu grupaciju čine tehnobirokratske snage. Izvorište nji-

hove moći Aleksić nalazi u funkcijama države i nerazvijenosti političke svesti. To je, naravno, sasvim tačno ali i nedovoljno objašnjenje, jer ta moć proističe i iz monopola znanja, organizacionog i tehničkog iskustva, koji imaju svoje stalne izvore u neprevaziđenoj podeli rada. Treću grupaciju čine revolucionarne snage socijalističkog samoupravljanja čije jezgro sačinjavaju udruženi neposredni proizvođači. Međutim, i unutar ovih snaga prisutne su ireverzibilne tendencije i suprotnosti. Kako samoupravljanje deluje na te suprotnosti? Aleksić nalazi da deluje u pravcu njihovog razrešavanja i prevazilaženja, što samoupravljanje čini otvorenim i razvojnim procesom i odnosom. Kako se socijalistička raspodela prema radu odnosi prema suprotnostima? Ambivalentno, jer realizacija ovog principa ima i pozitivne efekte, ali izaziva i brojne suprotnosti među organizacijama udruženog rada: „socijalističko samoupravljanje, veličina dohotka i raspodela prema radu se realizuju posredstvom socijalističke robne proizvodnje i zakona vrednosti" (str. 258), uz, doduše, znatnu regulativnu funkciju države. Delovanje tih zakona dovodi do mnogobrojnih oblika nejednakosti i njihove reprodukcije kako između čitavih kategorija neposrednih proizvođača tako i između pojedinih privrednih oblasti. Ipak, robna proizvodnja i delovanje zakona vrednosti podstiču produktivnost, „stvaralačku inicijativu, proizvodne i druge sposobnosti ljudi" (str. 260), stvarajući tako uslove „za svestrano bogatiji, kulturniji i slobodniji život". Ali robna proizvodnja rađa i privatne, egoističke tendencije, tako da su „složenost i dijalektična ambivalentnost ovog procesa očevidne" (str. 262). Te suprotnosti mogu razrešiti samo neposredni proizvođači, dok arbitrarna funkcija države i birokratije vodi ka zaoštravanju socijalnih konflikata i opadanju produktivnosti rada.

U kakvom su odnosu socijalistička robna proizvodnja i odnosi suprotnosi:? Aleksić i ovde primarnu suprotnost nalazi u sferi odlučivanja između neposrednih proizvođača i onih snaga koje proizvođača i onih snaga koje stoje kao prepreka na njihovom putu da postanu „rukovodeća snaga celokupnog društvenog kretanja" (str. 263). To su, dakle, i etatističke i grupnosopstveničke tendencije. „Glavni smer i objekt regresivne angažovanosti antisamoupravnih snaga su proizvodni odnosi i ekonomska sfera u celini", piše Aleksić. „Osnovna intencija i cilj ovih snaga je da zadrži i pojača podeljenost ekonomske, političke, kulturno-duhovne i drugih sfera društvenog života" (str. 269). Ipak, autor je propustio da detaljnije osvetli široki spektar konkretnih protivrečnih efekata robne proizvodnje na čoveka i društvo.

Međuzavisnost unutarnjih suprotnosti u procesu izgradnje socijalizma i odnosa u svetu obrađena je u poslednjem poglavlju. Polazeći od činjenice da u svetu dominiraju kapitalistički, socijalistički etatističko-birokratski i socijalistički odnosi zasnovani na samoupravljanju neposrednih proizvođača, Aleksić je razlike koje proističu iz tih fundamentalnih odnosa doveo u relaciju prema osnovnim suprotnostima globalnog društva. Autor je izveo zaključak da je danas „ogromna većina neposrednih proizvođača u najamnom odnosu prema stvarnim vlasnicima sredstava za proizvodnju" (str. 277) ne samo u klasičnom kapitalizmu nego i u raznim modalitetima kapitalizma i etatističkog socijalizma, i da još uvek „na račun radničke klase" egzistiraju brojne grupacije. Na drugoj strani, Aleksić smatra da živimo u eri svetske socijalističke revolucije, koja u zemljama razvijenog kapitalizma ima relativno mirne oblike, dok u nerazvijenim delovima sveta socijalne i nacionalne revolucije prate oružani sukobi. U socijalističkim zemljama radnička klasa je uspela „da osvoji vlast", da razreši klasične socijalne suprotnosti, ali nije uspela da prevaziđe novostvorene suprotnosti koje su proistekle iz postrevolucionarnih odnosa. Proces oslobađanja rada je svoj najviši nivo dosegao u socijalistič-

kom samoupravljanju u Jugoslaviji. Sem političkih suprotnosti koje proističu iz činjenice da postoje različni, a po mnogo čemu i suprotstavljeni sistemi, savremeni svet karakterišu i druge suprotnosti. Uprkos kvalitativnim promenama u produktivnosti i podruštvljenosti rada, raspodela je uslovljena nizom razlika — od onih na nivou globalnih društava, preko regionalnih, do onih na nivou tehničke i profesionalne podele rada. Sve to dovodi do konfliktnih situacija. Otuda na svetskom nivou suprotnost između zemalja i nacija u razvoju i visokorazvijenih zemalja, te primena politike sile — politike koja vodi rasipanju ogromnog dela društvenog proizvoda na jačanje vojnih efektiva. Ostaci starih tendencija prisutni su i u socijalističkom svetu i manifestuju se kao suprotnost između težnji za slobodom i nezavisnošću i težnji velikih centara moći za dominacijom, kao blokovsko i međunarodno konfrontiranje koje onemogućava pravedno i mirno rešavanje sporova i problema. Pa ipak, svet pod pritiskom neminovnih procesa postaje jedna jedinstvena kulturna celina u kojoj se ljudi i narodi neprekidno „sve šire i dublje povezuju, upoznaju i, u krajnjoj liniji, zbližavaju", što će, nesumnjivo, imati za posledicu „demokratsko i humano razrešavanje društvenih suprotnosti" (str. 285).

Pokušaj autora da u granicama filozofskog kategorijalnog aparata obuhvati bogato tkivo savremenog društva i analizira njegove osnovne egzistencijalne probleme i perspektive bio je i složen i delikatan. To je i razlog što su mnogi dosadašnji slični pokušaji završavali bilo u sumornim vodama shematike i dogmatizma bilo pak u vodama kvazifilozofije liberalizma. Dok se prva struja uglavnom služila činjenicama da bi ih ukalupila, dokazujući time i protiv svoje volje da promene u stvarnom životu nisu praćene odgovarajućom evolucijom filozofije i društvene nauke, liberalna, građanska interpretacija dijalektike je apsolutizovala društvu imanentne suprotnosti i, ne nalazeći nikakvu revolucionarnu perspektivu, padala na pozicije restaurativne građanske ideologije. Aleksić je uspešno izbegao obe zamke, te je njegova knjiga, istovetna po tematici ali duboko različita po vrednosti i orijentaciji, koristan doprinos produbljavanju našeg saznanja o svetu i društvu u kome živimo.

Vladimir Milanović

„Çevren", No 1—10

(Toplum, bilim, yazin ve sanat dergisi)

Nedavno se pojavio deseti broj „Čevrena" (horizont), časopis za društvena pitanja, nauku, književnost i umetnost, koji četiri puta godišnje izlazi na turskom jeziku u Prištini u okviru Novinsko-izdavačkog preduzeća TAN. Prvi broj časopisa pojavio se 1973. godine povodom Dana Republike.

Objavivši u tom relativno kratkom periodu više desetina priloga i iz oblasti društveno-političkih i ekonomskih odnosa, nauke, kulture i drugih područja sa temama iz SAP Kosovo i van nje, časopis „Čevren" je opravdao svoje delovanje i postao sve poznatiji ne samo na Kosovu i u našoj zemlji već i u inostranstvu.

Pojavu i izlaženje ovog časopisa na turskom jeziku na Kosovu odredio je naš sveukupni socijalistički samoupravni razvoj, a i potreba za snažnom afirmacijom svih pozitivnih kulturnih, naučnih, književnih i drugih vrednosti naroda i narodnosti na Kosovu i šire, prvenstveno turske narodnosti. Jer pored „Seslera", koji izlazi u okviru „Birlika" u Skoplju, drugih časopisa te vrste na turskom jeziku nije bilo u našoj zemlji.

Časopis, konkretno rečeno, doprinosi afirmisanju kulturnih, naučnih, književnih i drugih pozitivnih vrednosti turskog, albanskog, srpskog, crnogorskog i dru-

gih naroda i narodnosti na Kosovu i u Jugoslaviji, kao i ostalih dostignuća socijalističkog samoupravnog razvoja SAP Kosovo i naše zemlje, posebno afirmišući značajan broj kulturnih, naučnih i javnih radnika, te književnih stvaralaca sa Kosova i uopšte iz Jugoslavije, a naročito stvaralaca iz redova turske narodnosti. To ilustruje i podatak da se u svakom broju „Čevrena" javlja 25 do 30 saradnika iz više oblasti društvenog života — društveno-političkih radnika, naučnika, književnika, folklorista i drugih.

Takav, „Čevren" je, zajedno sa TAN-om, postao u SAP Kosovo, a i šire, zaista značajan i efikasan činilac podsticanja stvaralačkog rada velikog broja kadrova iz redova turske narodnosti na Kosovu. On, takođe, posebno doprinosi upoznavanju i povezivanju kulturnog stvaralaštva turske narodnosti na Kosovu i u našoj zemlji sa njenom maticom i turskom narodnošću u drugim zemljama, a to je veoma važan uslov za svestran kulturni i opšti razvoj te narodnosti u našoj zemlji.

U prvom delu svakog svog broja časopis „Čevren" obično objavljuje napise iz oblasti društveno-političkog i ekonomskog života, razvoja i afirmacije naroda i narodnosti, zatim teme iz oblasti filozofije, sociologije i ostalih društveno-naučnih disciplina.

U drugom delu svakog broja objavljuju se napisi i naučna istraživanja iz oblasti jezika, folklora, običaja naroda i narodnosti Kosova i šire, osobito turske narodnosti, a treći je deo uglavnom posvećen književnom stvaralaštvu naroda i narodnosti Kosova i naše socijalističke zajednice.

Zbog ograničenosti prostora, a i zbog obimnosti i raznovrsnosti priloga što ih je časopis „Čevren" objavio u svojih deset brojeva, ovom prilikom je mogućno samo sumarno se zadržati na pojedinim brojevima časopisa, upozoravajući na priloge koji imaju pretežno društveno-politički karakter.

U prvom broju „Čevrena" Ilijaz Kurteši, predsednik Skupštine SAP Kosovo, u prilogu pod naslovom *Specifičnosti novog Ustava*, objašnjava značaj novih ustavnih rešenja za izgradnju novih međuljudskih odnosa, dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja, te učešće neposrednih proizvođača u upravljanju sredstvima za proizvodnju i u raspodeli. On se, takođe, zadržava na skupštinskom i delegatskom sistemu i konstatuje da je, sa tim promenama, kod nas prevaziđen klasičan parlamentarni sistem, što je krupan doprinos afirmaciji neposrednih proizvođača u upravljanju svim oblastima života. Kurteši zaključuje da ustavne promene imaju presudan značaj za dalju demokratizaciju našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Ismail Bajra, generalni direktor Radio-televizije Priština, u dužem napisu pod naslovom *Radnička klasa — nosilac političke i nacionalne ravnopravnosti naroda i narodnosti Kosova*, analizira mere koje su do sada preduzete radi ostvarenja potpune ravnopravnosti naroda i narodnosti na Kosovu i zaključuje da je radnička klasa nosilac politike nacionalne ravnopravnosti u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

Među ostalima, B. Novobrdali, član Predsedništva SAP Kosovo, piše o životu poslednjih stanovnika Novog Brda, tog nekad veoma značajnog grada; Milan Šešlija, direktor Novinsko-izdavačkog preduzeća „Jedinstvo", piše o Lenjinovim shvatanjima slobode i stvaralaštva, a Bedri Selimi, direktor Novinsko-izdavačkog preduzeća TAN, o čovekovoj sredini i problemu vode.

U drugom broju „Čevrena", pod naslovom *Smanjenje razlika u razvijenosti Kosova i drugih područja zemlje*, Ilija Vakić, predsednik Privredne komore Jugoslavije, piše o stanju sadašnje razvijenosti Kosova, navodeći podatke iz oblasti društveno-ekonomskog razvoja, obrazovanja, kulture, zdravstva i drugih delatnosti. Pisac članka posebnu važnost pridaje prirodnim bogatstvima Kosova i ističe da su ona veoma značajna za brži razvoj Pokrajine. On smatra da će se Kosovo ubuduće inače ubrzanije razvijati i time smanjiti razlike u razvijenosti prema drugim područjima

zemlje, što će postići većim angažovanjem radnih ljudi te pokrajine i društvene zajednice kao celine.

Šerafedin Sulejmani raspravlja o položaju Socijalističkog saveza i njegovoj transformaciji, Nimetulah Hafiz o pesmama o Ataturku u književnosti turske narodnosti u Jugoslaviji, a Iskender Muzbeg o pesmama Nazima Hikmeta o Lenjinu.

U trećem broju časopisa „Čevren" Jusuf Keljmendi, sada naš ambasador u Senegalu, u članku *Potvrđeno jedinstvo*, piše o značaju Desetog kongresa, a u četvrtom broju Šakim Maksut — o socijalističkom samoupravljanju kao osnovnom činiocu razvoja našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema. U četvrtom broju dr Zija Ojkut iz Turske piše o filozofiji kao nauci, a Slavko Đinđić o poznatoj ličnosti turske savremene književnosti Faziliju Husni Dagladi, dok Sireja Jusuf raspravlja o nekim vidovima mitrovačkog folklora. I peti broj „Čevrena" je bogat prilozima iz raznih oblasti. Pored ostalih, Radomir Lukić se javlja s napisom *Svetozar Marković i marksizam*, Pavle Dželetović — *Lenjin i kulturni razvoj*, a prof. dr Dogan Aksa iz Turske piše o bogatstvu turskog jezika. U ta tri broja javljaju se još 73 saradnika s prilozima iz nauke, kulture, književnosti i drugih oblasti društvenog života.

Šestim brojem časopisa dominira prilog Veljka Vlahovića *Socijalistička revolucija i umetnost*, a zatim slede članci o književnom stvaralaštvu jugoslovenskog nobelovca Ive Andrića i o poznatom turskom književniku Azizu Nesinu.

Veljko Vlahović piše o paralelama revolucije i stvaralaštva, te iznosi da su revolucionarni procesi i stvaralaštvo prisno povezani. On zaključuje da ne postoje teme koje su nepoznate revoluciji i stvaralaštvu i koje nisu međusobno povezane, jer je sâmo stvaralaštvo i revolucionarno i humano.

Sedmi broj „Čevrena" objavljuje, pored ostalih, istupanje Staneta Dolanca, sekretara Izvršnog [illegible]teta Predsedništva CK SKJ, na Kongresu književnika Jugoslavije. Takođe, napise Velibora Gligorića *Marksistička kritika i njen značaj*, Milana Šešlije *Umetnost i društvo* i Pertefa Nailji Borote, jednog od najpoznatijih turskih folklorista, o nekim elementima turskog književnog jezika.

Osmi broj časopisa donosi priloge naučnih radnika iz SAP Kosovo, koji su učestvovali i istupali na Prvom međunarodnom kongresu folklorista u Istambulu — Šefćeta Plana, Ljatifa Muljaku, Fazlija Sulja i Samiza Ispahi.

„Čevren" u devetom broju objavljuje napise Mahmuta Bakalija, predsednika Pokrajinskog komiteta SK Kosova, dr Hasana Kalešija *(Orijentalna kultura u jugoslovenskim zemljama od XV do XVII veka)*, Mefkire Molova iz Bugarske *(Iranska imena kod Turaka u Turskoj)*, Abdurahmana Dede *(Prazna verovanja)*, Envera Bakija *(Prištevski Turci)* i još dvanaest naučnih, književnih i drugih značajnih priloga.

U napisu *Klasna, nacionalna i humanistička osnova samoupravljanja* Mahmut Bakali posebno govori o 25-togodišnjici uspešnog razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslavji. On, između ostalog, konstatuje da zakon o samoupravljanju, donet 1950. godine, nije „stvorio" samoupravljanje, već da ga je pravno sankcionisao i dao nove revolucionarne impulse radničkoj klasi da upravlja rezultatma i uslovima svoga rada u našem društvu, čiji su elementi razvijeni u njegovoj ukupnoj revolucionarnoj istoriji, narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji.

Bakali ističe da je socijalističko samoupravljanje konkretan vid borbe radničke klase Jugoslavije za sopstveno oslobođenje, ali i sastavni deo i konkretnoistorijski oblik ostvarivanja oslobodilačkih težnji radničke klase sveta, te da je zasnovano na teorijskim dostignućima naučnog socijalizma. Boreći se protiv birokratsko-dogmatskih odnosa, socijalističko samoupravljanje se ostvaruje kao diktatura proletarijata, jer afirmiše radničku klasu kao neposredno vladajući faktor društva, koji u toj borbi okup-

lja i sve ostale progresivne snage društva. Bakali se posebno zadržava na nacionalnoj ravnopravnosti i afirmaciji svih naroda i narodnosti u našoj zemlji, stavljajući poseban akcenat na to da je socijalističko samoupravljanje osnova dalje afirmacije i ravnopravnosti svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Mahmut Bakali zaključuje da novi Ustav predstavlja revolucionarni korak u razvoju našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Deseti broj „Čevrena", donekle produžetak devetog broja, objavljuje i priloge Pajazita Nušija, potpredsednika Izvršnog veća Skupštine SAP Kosovo, Šefki Stuble, sekretara Pokrajinske interesne zajednice za kulturu, Miroslava Krleže i drugih.

Bejto Novobrdali

„Погледи", бр. 3 и 4—5/76.

(Списание за општествени прашања)

Mesečnik za društvena pitanja „Pogledi" u svom trećem ovogodišnjem broju, pored redovnih rubrika „Osvrti" i „Prikazi", donosi priloge Vanje Toševskog: *Osnovne razvojne tendencije nesvrstavanja,* Bore Mokrova: *Borba za očuvanje makedonskog jezika u carigradskim listovima sredinom XX veka,* dr Danča Zografskog: *Sličnosti i razlike u shvatanju Svetozara Markovića i prvih makedonskih socijalista.*

Sem tih radova, u drugom delu je objavljeno nekoliko priloga mladih autora, priloga koji su prezentovani na IV sesiji škole mladih marksista „Stif Naumov i Mite Bogoevski" — mr Koste Kostova: *Marks i Engels o asocijaciji slobodnih proizvođača i humanizam,* Elene Gradiške: *Marksistička koncepcija oslobođenje rada, odnosno radničke klase,* Slobodana Pokrajca: *Minuli rad u sistemu proširene reprodukcije,* Snežane Donevske: *Idejno-politička i društveno-ekonomska suština udruženog rada u novom Ustavu i rezolucija Desetog kongresa SKJ,* Tomislava Osmanlija: *Uloga SK i drugih društveno-političkih organizacija u ostvarivanju klasno-revolucionarne uloge udruženog rada.*

Objavljivanjem tih priloga redakcija „Pogledi" doprinosi kako razvoju marksističke naučne misli tako i afirmaciji naučnog podmlatka, jer, da upozorimo, Tomislav Osmanli ima svega dvadeset godina i student je na drugoj godini prava.

Inače, posebnu pažnju zaslužuje prilog dr Danča Zografskog, koji razmatra sličnosti i razlike u stavovima i shvatanjima Svetozara Markovića i prvih makedonskih socijalista. Polazeći od konkretnih društveno-ekonomskih, kulturnih i drugih uslova Srbije i Makedonije, koja se nalazi u okviru turskog carstva, autor najpre obrađuje bitne činioce koji utiču na stvaranje osnovnih koncepcija i angažiranje Svetozara Markovića i prve grupe makedonskih socijalista na rešavanju socijalnih i nacionalnih problema svojih zemalja. Zatim, naglašavajući da se prva grupa makedonskih socijalista, sa Vasilom Glavinovom na čelu, okupljena oko lista „Revolucija", javlja dvadesetak godina nakon smrti S. Markovića, u posebno izmenjenoj društvenoj situaciji i u izmenjenoj balkanskoj i međunarodnoj konstelaciji, autor precizno i argumentovano razrađuje relaciju između S. Markovića i te grupe makedonskih socijalista u nizu osnovnih problema, kao, na primer, taktike i strategije borbe za nacionalnu slobodu, demokratije, progresa, socijalizma itd.

Dvobroj 4—5 časopisa „Pogledi" je sadržinski neuporedivo bogatiji od prethodnog broja, a objavljuje i više priloga koji imaju velik aplikativni značaj i koji ujedno doprinose teorijskom nivou časopisa.

Odustajući od rangiranja tekstova, najpre ukazujemo na raspravu Kire Hadži Vasileva *Diktatura proletarijata i razvitak naše*

privrede, u kojoj autor najpre definiše marksističko shvatanje diktature proletarijata, pojam diktature proletarijata, te suštinska i specifična obeležja diktature proletarijata, a potom dokazuje nužnost odbacivanja građanskog i stvaranja socijalističkog političkog sistema, odnosno neposredne demokratije socijalističkog samoupravljanja kao više faze i razvijenijeg oblika diktature proletarijata.

Naredna dva priloga ovog dvobroja su ekonomske prirode. U prvom Stojan Andov razrađuje odnos ustavne koncepcije zajedničkog dohotka i Marksove teorije vrednosti, a u drugom dr Vasil Grivčev razmatra jedno vrlo aktualno područje našeg ekonomskog i uopšte društvenog života. Naime, u radu *Osnovne karakteristike prednacrta deviznog sistema,* on pored ostalog kaže da je to područje našeg privrednog sistema i života bilo do sada stalno na tapetu političkih i državnih organa, radnih organizacija, naučnih i drugih radnika, te da je već i samo to potvrda njegovog izuzetnog društvenog, političkog i ekonomskog značaja. S obzirom na to da se ovaj rad objavljuje u dva nastavka, o njemu će biti više reči u narednom prikazu časopisa.

Premda prilozi posvećeni kulturnoj problematici i obrazovanju zauzimaju znatan prostor u ovom časopisu, ipak se rasprava Duška Popovskog *O nekim osnovnim tendencijama kulturnog razvoja,* objavljena u ovom dvobroju, po mnogo čemu bitno izdvaja, jer se autor osvrće na mnoštvo značajnih pitanja kulturnog razvoja socijalističke Jugoslavije. U prvom delu, ukratko rečeno, on uglavnom analizira interesovanje u svetu, pre svega u nekim zapadnoevropskim zemljama i zemljama u razvoju, za programska opredeljenja SKJ u oblasti razvitka naučnog i umetničkog stvaralaštva u uslovima i u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Polazeći u ocenjivanju značaja naše savremene socijalističke prakse na tom području, od stavova SKJ o slobodi kulturnog, umetničkog i naučnog stvaralaštva, demokratizacije razvoja u sferi kulture, nauke i obrazovanja itd., autor iscrpno razmatra i mnoga druga pitanja, kao što su mogućnosti razvoja kultura naroda i narodnosti, mogućnosti i uslovi svestrane kulturne komunikacije kulture jugoslovenskih naroda i narodnosti i sl. U tom kontekstu ne zaboravlja da ukaže i na one otežavajuće faktore, iz 50-ih i 70-ih godina, koji su izazvali potrebu reafirmacije autentičnih opredeljenja i stanovišta SK o nauci i kulturi na Šestom kongresu SKM i Desetom kongresu SKJ.

Kako nam prostor ne dopušta da se opširnije zadržimo na još nekim značajnijim pitanjima, ipak ne možemo a da ne pomenemo deo priloga u kome autor opširno analizira neke „limitirajuće faktore". U vezi s tim, napominje autor, dužni smo, ako te „činioce" još ne možemo odstraniti, da pokušamo objasniti njihovu stvarnu prirodu, zbog toga što se podmeće da SKJ svoje poglede o slobodi naučnog i umetničkog stvaralaštva obnavlja na Desetom kongresu i republičkim kongresima SK pretežno iz „demagoških razloga". I pošto ti „činioci" imaju trostruki karakter, jer i potiču iz tri idejna izvora i imaju tri grupe nosilaca, autor posebno analizira njihovu suštinu, strukturalne osobenosti i karakteristike i, što je od osobitog značaja, njihov odnos prema programskim opredeljenjima i praksi SKJ.

Prilog Uroša Andrejevskog *Žena u udruženom radu* retrospektivno analizira — uz pomoć zvaničnih statističkih pokazatelja — promene položaja žena u našem socijalističkom samoupravnom društvu kao rezultat korenitih strukturalnih promena. Uključenje sve većeg broja žena u sve oblasti našeg društvenog života ujedno je jedna od najznačajnijih tekovina naše revolucije. Osobito su interesantni empirijski pokazatelji o uključivanju žena u udruženi rad, o njihovoj kvalifikacionoj strukturi, učestvovanju žena u samoupravljanju u privredi i društveno-političkim zajednicama, o položaju žena u sistemu raspodele ličnih dohodaka i sl.

U ovom dvobroju „Pogleda" objavljen je i prilog Borisa Nonevskog *Delo koje je promenilo svet* u povodu objavljivanja Marksovog *Kapiltala* na makedonskom jeziku.

U osvrtu *Neki osnovni pokazatelji o naučnoistraživačkoj delatnosti u SRM* Aleksandar Petrovski analizira mesto i ulogu nauke u društveno-ekonomskom razvoju SR Makedonije. Pored ostalog, vidimo, na primer, da je 1974. godine u SR Makedoniji bilo 46 naučnoistraživačkih i razvojnih organizacija udruženog rada — od toga 47,8% iz oblasti tehničkih nauka, 4,3% prirodno-matematičkih i 2,2% medicinskih nauka. Međutim, kako tako reći polovina od ukupnog broja naučnih institucija zapošljava manje od 11 naučnih radnika, to znači da se još ne može govoriti o krupnim naučnoistraživačkim i razvojnim organizacijama udruženog rada, poput onih u SR Srbiji, SR Hrvatskoj ili SR Sloveniji. O tome govore i podaci o odnosu naučnih radnika-istraživača i ostalih profesija (telnički, stručni i pomoćni kadar). Inače, materijalni izdaci za naučnoistraživačku delatnost rastu prosečno za 14%, a to je ukupno svega 0,6% narodnog dohotka Republike.

S obzirom na to da naučna delatnost treba da u društveno-ekonomskom razvoju SR Makedonije, kako je i zacrtano u partijskim i državnim dokumentima, predstavlja sastavni deo udruženog rada i da bude jedan od bitnih faktora uklanjanja zaostalosti, nučna istraživanja valja usmeriti i organizovati tako kako bi se osiguralo da se njihovi rezultati što brže i uspešnije primenjuju u neposrednoj proizvodnji, društvenim delatnostima itd. Zato autor smatra da dinamika razvoja naučne delatnosti u SR Makedonije u narednom periodu treba da se razvija mnogo bržim tempom, pogotovo ako se želi dostići jugoslovenski nivo.

U svom ovogodišnjem broju 3 i dvobroju 4—5 časopis „Pogledi" objavljuje i desetak recenzija najnovijih knjiga Staneta Dolanca, Angela Čemerskog, Milana Matića, Čedomira Štrpca, Živana Šljukića, Aleksandra Hristova, Franceta Vrega, Laze Antića i drugih.

Jordan Jovanovski

„Нова думка", чсл. 11 и 12

Osnovni zadatak „Nove dumke" (nova misao), periodika Saveza Rusina i Ukrajinaca Hrvatske, koji izlazi u Vukovaru, jeste da na njihovu maternjem jeziku informira o najvažnijim zbivanjima u sredinama u kojima oni žive i rade. Od 1971. godine do danas časopis je — u 12 svojih brojeva — u osnovi odgovorio namjeni, prikazujući u prvom redu sve što je najvažnije iz života Rusina i Ukrajinaca u SR Hrvatskoj, ali i cijeloj zemlji, posebno u Bosni i Hercegovini. U toj republici je znatan broj Ukrajinaca i oni nemaju glasilo na svom jeziku, osim četiri stranice mjesečnog priloga u „Ruskom slovu", tjedniku SSRN Vojvodine, koji izlazi na rusinskom jeziku u Novom Sadu. Taj je zadatak i u brojevima 11. i 12. „Nove dumke" potpuno ostvaren objavljivanjem desetina članaka i priloga o društveno-političkom i kulturno-umjetničkom životu Rusina i Ukrajinaca u SR Hrvatskoj.

Već ovlašno prelistavanje dva posljednja broja časopisa uvjerit će čitaoca da je upravo krcat prilozima o ostvarivanju socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji uopće, a kod Rusina i Ukrajinaca posebno. Na uvodnim stranicama 12. broja, na primjer, prikazan je rad III glavne skupštine Saveza Rusina i Ukrajinaca Hrvatske. Jedan od osnovnih zadataka časopisa zapravo i jeste da informira o radu Saveza Rusina i Ukrajinaca Hrvatske, te da mobilizatorski djeluje — da poradi na njihovu što širem uključenju u socijalističko samoupravljanje.

„Nova dumka" poklanja izuzetno veliku pažnju narodnooslobodilačkoj borbi i narodnoj revoluciji 1941—1945. Jedan od organizatora ustanka u Petrovcima, Petro Edelinski, u 11. broju piše o masovnom sudjelovanju svojih mještana u ovoj epopeji, u kojoj ih je čak 200 ratovalo s puškom u ruci, kao pripadnici NOV i PO Jugoslavije, dok je za slobodu palo 50 Petrovčana. Zbog antifašističke angažiranosti, okupator i njegove sluge su Petrovce nazvali Malom Moskvom, jer je, na primjer, gotovo cijelu 1944. godinu tu bila poluoslobođena teritorija, premda samo desetak kilometara udaljena od jakih okupatorskih i kvislinških snaga u nedalekom Vukovaru. U narednom, 12, broju pak, Jakim Lender objavljuje prilog o učestvovanju Mikluš, evčana u NOB-u. Njih je u jedinicama NOVJ bilo oko 180, a u NOP-u je učestvovalo cijelo selo. U jesen 1944. u Miklušević ma je štampan i partizanski list „Istina", kojemu je urednik bio tadašnji predsjednik Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora Petro Kostelnik, zvani Tetak.

Na ukrajinskom jeziku je, u 12. broju, objavljen i napis o sudjelovanju Ukrajinaca Bosanske krajine u kozaračkoj ofanzivi 1942, u kojoj ih je mnogo ili poginulo ili su docnije otjerani u koncentracione logore u Staroj Gradiški i Zemunu. Građanin SSSR Jaroslav Honta sjeća se svog boravka u Ukrajinskoj četi Posavskog partizanskog odreda i Ruskom bataljonu Osječke brigade 1944. i 1945. godine. Danas Honta živi u Ukrajinskoj SSR, zajedno sa svojim drugom Terpeljivcem, o čijem je učestvovanju u oslobodilačkoj borbi jugoslavenskih naroda pisao u 12. broju „Nove dumke".

U oba broja časopisa prve su stranice posvećene društveno-političkoj aktivnosti Rusina i Ukrajinaca, kao i istupanju istaknutih ličnosti našeg javnog života. U 11. broju je na uvodnom mjestu objavljeno izlaganje Marjana Rožiča, sekretara Savezne konferencije SSRNJ, o planiranju u mjesnoj zajednici, održano na savjetovanju mjesnih zajednica vukovarske komune u Petrovcima septembra 1975. Tu je i napis Miroslava Gaše o desetgodišnjem razvoju petrovačke mjesne zajednice, uz koji je priložena i prva mapa petrovačkog atara (iz 1815. godine).

U periodiku „Nova dumka" značajan se prostor poklanja kulturno-umjetničkim aktivnostima Rusina i Ukrajinaca i njihovim udruženjima. Obavezno se prate manifestacije „Mikluševci ..." i „Petrovačko zvono", koje su ujedno i smotre kulturnih dostignuća narodnosti u SR Hrvatskoj. Obje su prožete duhom revolucionarnih i borbenih tradicija svih jugoslavenskih naroda i narodnosti, osobito Rusina i Ukrajinaca. „Petrovačko zvono" u svom programu gaji i posebnu priredbu, koja nosi simboličan naziv „Hajdemo u partizane", a posvećena je uspomeni na jednu majsku noć 1944. godine, kada je 127 mještana otišlo u jedinice NOV Jugoslavije.

U tom dijelu časopisa susrećemo poznata imena jugoslavenskih i drugih kultura, koje su u najprisnijoj vezi s kulturom Rusina i Ukrajinaca. Tako i Jure Franičević Pločar u 11. broju objavljuje na rusinskom jeziku tekst (s posljednjeg kongresa književnika Jugoslavije) o literaturi kao žiži ljudskog stvaralaštva, s osvrtom uredništva na književne prilike među Rusinima u Jugoslaviji. Objavljen je i obimniji prikaz povijesti školske prosvjete i štampanja knjiga na Zakarpatju, rusinskoj pradomovini, u 17. i 18. stoljeću. Autor prikaza je kandidat filozofskih nauka, stariji suradnik Instituta za književnost Akademije nauka Ukrajinske SSR Oleksa Mišanič iz Kijeva.

Značajan je prilog dr Aleksandra Flakera o ukrajinskoj literaturi u Hrvatskoj u 19. stoljeću; njega je na rusinski preveo Volodimir Nota. Flaker konstatira da je prevodilačka aktivnost s ukrajinskog u to vrijeme bila življa nego u novije doba, te sugerira da bi i danas valjalo biti djelotvorniji u tome.

Tu je studija V. Kostelnika o stogodišnjici pokretanja prvih novina u Vukovaru i prikaz muzičkog života Rusina u Ruskom

Krsturu od njihovog doseljenja u 18. stoljeću do danas, prikaz koji je napisao Janko Oljejar. Čitalac se informira i o djelatnosti bukureštanskog izdavača „Kriteriona", koji izdaje knjige na ukrajinskom jeziku, kao i na jezicima drugih narodnosti u Rumunjskoj.

Dvanaesti broj „Nove dumke" informira da je izdavačko poduzeće „Karpati" u Užgorodu u Ukrajinskoj SSR štampalo u 15.000 primjeraka zbirku proze rusinskih pisaca iz Jugoslavije na ukrajinskom jeziku i da je zbirka prodana za svega nekoliko mjeseci. Događaj je od velikog značaja za rusinsku književnost u SFRJ, ali i za jugoslavenske književnosti uopće, jer se u tim djelima rusinskih autora odslikava jugoslavenska stvarnost sadašnjice, s kojom se, eto, upoznaje i najširi krug građana SSSR.

Studija dr Nikole Mušinke iz ČSSR o velikom prijatelju Jugoslavena Františeku Hlavačeku, u povodu godišnjice njegove smrti, značajan je prilog međusobnom zbližavanju naroda i narodnosti ČSSR i SFRJ.

Još jedan autor iz ČSSR, dr Vaclav Frolek, objavio je solidno fundiranu raspravu o kulturnoj zajednici pastirskih kultura karpatskog i balkanskog areala, a Nadežda Šarakšinova iz Irkutska (SSSR) na ruskom jeziku analizira narodne legende Burjata o Bajkalskom jezeru.

U oba broja „Nove dumke" koja su predmet ove recenzije objavljen je prilično obiman materijal iz prošlosti Rusina i Ukrajinaca. Ističemo Sakačev prijevod veoma dokumentiranog članka Atile Paladi-Kovača iz Budimpešte o rusinskim naseobinama na tlu današnje Madžarske u 18. i 19. stoljeću, iz kojih su se Rusini doseljavali i u Bačku i Srijem. Simeon Sakač, novosadski pravnik, preveo je s madžarskog i monografiju dr Oresta Saboa o Ugrorusima, Rutenima, u Madžarskoj od najstarijih vremena do 20. stoljeća. Oba su napisa veoma zanimljiva, mada je Sabo promatrao povijest s idealističkih pozicija, a Paladi-Kovač s marksističkih — objektivno i dokumentirano.

Objavljen je i *Vodič kroz historiografiju Karpatske Rusi* dr Paula Magočija s Harvardskog univerziteta u USA. Prilog je upravo krcat podacima i putokazima, i veoma je vrijedan za povijest Rusina Žakarpatske Ukrajine i jugoslavenskih Rusina i Ukrajinaca, koji su se iz nje svojevremeno doselili u Bačku, Srijem, Slavoniju i Bosnu.

Zaslužuje pažnju i trud Romana Miza iz Novog Sada da doprinese rasvjetljavanju života galičkih Rusina, Ukrajinaca, u Bosni s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Ovdje je smještena i informacija mr Janka Sabadoša o pripremanju zbornika materijala iz prošlosti Rusina i Ukrajinaca u Jugoslaviji. Na tome najviše radi upravo autor tog priloga, u organizaciji beogradskog Instituta za društvene nauke i u suradnji s Romanom Mizom, Simeonom Sakačem i Bogdanom Vislavskim.

U povijesnom dijelu oba broja „Nove dumke" V. Kostelnik objavljuje u nastavcima prikaz socijalne i političke prošlosti Rusina na pradjedovskim Karpatima od prethistorije do najnovijeg vremena, zapravo, do doseljenja u Bačku i Srijem, sredinom 18. stoljeća: *Doža-ustanak u 16. stoljeću* te *Opriški (hajduci) i Bogdan Hmeljnicki na Zakarpatju u 17. stoljeću.*

"Nova dumka" objavljuje u ova dva svoja ovogodišnja broja i poeziju i prozu rusinskih i ukrajinskih književnika; Zvonimira Barne, Mafteja Vinaja, Mihajla Kovača, Eugenija Kočiša, Silvestera Erdeljija, Ljupke Falc, Silvestera Papuga, Romana Lavrova, Pavla Holovčuka i drugih. U 11. broju je objavljena i narodna pjesma na rusinskom jeziku iz NOB-a *Ja sam vojnik Šesnajste brigade*, zabilježena u Petrovcima prema kazivanju Josipa Nađa, Emila Harhaja i Elemira Juhasa, boraca 16. omladinske slavonske brigade „Joža Vlahović".

Vlado Kostelnik

„Pogledi", br. 18

(Časopis za društvena pitanja)

Najnoviji, osamnaesti, broj časopisa za društvena pitanja „Pogledi", koji izdaje Marksistički centar u Splitu, pobuđuje pažnju zanimljivom sadržinom. I premda neki od priloga posjeduju podosta elemenata „govornog" u načinu razrade i kompoziciji, jer su prethodno i koncipirani kao predavanja, neospornim svojim značajkama društveno aktualne problematike koju razmatraju i originalnim pristupom u analizi stanovitih pojava i stanja u našoj teoriji i društvenoj praksi upozoravaju, ponegdje, na akutne kontroverze, a ponegdje izazivaju i na dijalog. Naročito je zanimljiv sklop priloga u dijelu časopisa pod nazivom „Marksistička misao", no ništa manje kvalitetni nisu ni oni iz oblasti istraživanja o SKJ, historiografije, prava i pravne misli te sociologije religije.

U uvodnom prilogu *O snazi starih ideja i marksističkoj misli* Stipe Šuvar posebice razmatra neke negativne vidove nasljeđa društvene svijesti, obračunavajući se s čitavim nizom opterećenja i mentaliteta, prevladanih ideja i fantoma prošlosti, te naglašava njihovu žilavost i tvrdokornost, a zatim posebno naznačava uporišta i prostore marksističke misli u nas. Pri tome autor ističe da kada je „riječ o duhovnim pretpostavkama socijalističkog samoupravljanja" — „nema težeg i složenijeg zadatka od onog što bismo ga mogli označiti kao marksističku revalorizaciju ljudske svijesti, prošlosti i kulturne baštine i da nema težeg zadatka od mijenjanja onih sklopova svijesti i mentaliteta koji nas negativno određuju". Polazeći od fakta da je naše robovanje duhovnoj zaostavštini prošlosti, ne onoj „što se ugrađuje u budućnost", „već konzervativnoj", golemo, te označavajući to kao jedno stanje svijesti, Šuvar konstatira naše siromaštvo spoznaja upravo iz tih sfera. To opterećenje starim i preživjelim provlači se i u okvirima razvoja socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, a stara svijest egzistira i u okrilju samog marksizma, te je zadatak naše marksističke misli „da se pretoči u svakidašnju, borbenu i stvaralačku svijest milijuna ljudi, u skladu s Marxovim i Engelsovim nalazom, da ideje postanu materijalna snaga kada ovladaju masama".

Društveno veoma aktuelnu temu tretira Veljko Cvjetičanin u prilogu *Marksističko obrazovanje i idejnost u nastavi*. Autor navodi da razdoblje od tridesetak godina iza nas predstavlja plime i oseke marksističkog obrazovanja i marksističke idejnosti u nastavi. Jednu od takvih oseka smješta na prijelazu u 1972. godinu, označavajući je ne samo krizom marksističkog obrazovanja i marksističke idejnosti u nastavi nego i krizom „socijalističke svijesti kod nas", krizom „realizacije sistema vrijednosti koja je imala svoje dublje socio-ekonomske korijene" u kojoj je dominirala deviza „o idejnoj neutralnosti škola, osobito viših i visokih". Povezujući ta pitanja s društvenim razvojem u nas, pobliže s razvojem teorije i prakse socijalističkog samoupravljanja, Cvjetičanin pod lupu stavlja čitav spektar problema i ideoloških tendencija i shvaćanja koja su se ispoljavala u našoj društvenoj svijesti i praksi. Definirajući ciljeve marksističkog obrazovanja i marksističke idejnosti u nastavi i ističući potrebu za njima u našem socijalističkom samoupravnom sistemu, autor naglašava da „marksističko obrazovanje i marksistička idejnost u nastavi mogu biti uspješni utoliko ukoliko je ona izraz dominacije interesa radničkog pokreta".

O novoj poziciji odgoja i obrazovanja u našem društvu piše Josip Milat u članku *Marksizam i političko obrazovanje — bit reforme*. Autor među ostalim navodi da je reforma odgoja i obrazovanja u nas otpočela sredinom šezdesetih godina i da je ona već sada postala stvarnost koju potvrđuje postojeća praksa, a smisao i fizionomiju nove škole vidi

u njenoj okrenutosti budućnosti, njenom prožimanju s udruženim radom.

U obliku teza pod naslovom *Marksizam i umjetnost* Vjekoslav Mikecin razmatra složenu i zanimljivu temu, punu kontroverzi: odnos marksizma i umjetnosti. U tim okvirima autor pokušava odgovoriti na pitanja kao što su: postoji li marksistička teorija umjetnosti, ili marksistička filozofija umjetnosti, zatim na pitanje postoji li marksistička estetika i, na koncu, postoji li marksistička književna ili umjetnička kritika. Iako Mikecin nije težio definitivnim odgovorima, on na jednom mjestu određeno kaže: „Marksistički orijentirana kritika može s puno razloga postojati; ona može biti bolja ili lošija. Kao što... danas postoji strukturalistički orijentirana kritika, kao što je postojala pozitivistički orijentirana kritika, kao što postoji danas egzistencijalistički orijentirana umjetnička i književna kritika, jednako je tako moguće — u naslonu na marksizam kao samosvojni pogled na svijet (kao svojevrsnu filozofiju) — izvesti i određene kriterije, određene orijentacione točke za jednu marksistički orijentiranu kritiku". U svakom slučaju, interesantna je struktura analize ovog autora, te polazište i sadržina razmatranja, kao i zaključci. Naime, on kaže: „Rekao bih dalje i to da u marksizmu (a to znači u djelu Karla Marxa i u djelu onih marksista koji su bili na razini toga mišljenja) imamo autentičnu filozofiju čovjeka, odnosno koncepciju čovjeka koja je dovoljno snažna i duboka da bi mogla biti onim osloncem, onim orijentirom, ili onim obzorjem iz kojega bi se mogla izvesti jedna po tendenciji marksistički orijentirana književna ili umjetnička kritika."

„Marksističko shvaćanje suštine društvene sile i oblika njenih otuđenja" tema je napisa Nikole Birina. Svakako da za izvornu marksističku interpretaciju ovog društvenog fenomena, koji je prisutan u najrazličnijim oblicima u svijesti i životu suvremenog čovjeka i društva, vlada osobit interes. Sadržina autorovog pristupa svodi se na: pojmovno određenje društvene sile, te marksističkog učenja o odnosu ekonomskog i političkog fenomena, na razmatranje oblika otuđenja društvene sile, odnosa političke i vojne sile i vojne organizacije, te vojne sile, to jest vojne organizacije i politike.

Po pogledima što ih izražava, zanimljiv je i prilog *Problem rukovođenja u samoupravnom društvu* Dragoljuba Arnautovića, dok Eduard Kukoč objavljuje članak *Marksistička koncepcija tranzita.*

S povijesnoga, a mnogo više sa političkog stajališta plijeni pažnju rezime istraživanja Rajka Dobrijevića *Fluktuacija članstva Saveza komunista u splitskoj komuni i njegova struktura 1968—1971.* Ova dokumentirana rasprava nije usmjerena na to da suho registrira ili konstatira, već ona umnogome i dublje analizizira stanja u organizaciji Saveza komunista toga vremena.

Dokumentirano je pisan prilog Koste Milutinovića *Revolucionarna južnoslavenska misao Svetozara Markovića.* Vladimir Vodinelić razmatra pitanja: kakva je to istina koja se utvrđuje u krivičnom postupku, polemizirajući sa mnogim autorima, pravnim piscima u oblasti krivičnog postupka koji su se bavili tom tematikom. Radovan Marjanović piše o „esperanto religiji", njenoj prirodi, funkciji i značaju.

U rubrici „Prilozi" Jagoda Kuiš se osvrće na knjigu dr Zorana Pjanića *Robna privreda u samoupravnom društvu,* a Lenko Salečić na knjigu E. V. Iljenka *O idolima i idealima,* dok Arsen Bačić daje (u pregledu iz inozemnih časopisa) iscrpan uvid u englesku reviju „New Left Review", potanko prikazujući i komentirajući tematiku kojom se ovaj časopis bavi.

Mirko Prelas

„Opredjeljenja", br. 1—7/76.

(Časopis za teoriju i praksu samoupravnog društva)

Sarajevski časopis „Opredjeljenja", od svojih prvih brojeva prije četiri godine do sedam svezaka ovogodišnje serije, demonstrira solidno izgrađenu fizionomiju i postojan kvalitet priloga. „Opredjeljenja" su startovala i opstala s jednom nepretencioznom i nekonvencionalnom koncepcijom koja je — za razliku od koncepcija drugih sličnih publikacija prvenstveno orijentisanih na teorijski pristup društvenim pitanjima — dala mnogo više prostora iskustvima iz neposredne socijalističke samoupravne prakse i aktuelnog društveno-političkog života uopšte.

U tom smislu u polugodišnjem bilansu ovog časopisa treba po značaju, aktuelnosti i zanimljivosti prije svega istaći tekstove objavljene u redovnoj naslovnoj rubrici „Aktuelni politički trenutak", u kojoj „Opredjeljenja" donose izlaganja predsjednika Tita u intervjuu „Vjesniku" (br. 2—3) i na Konferenciji komunističkih i radničkih partija u Berlinu (br. 7), zatim uvodno izlaganje Branka Mikulića na VII sjednici CK SKBiH (br. 1), ekspoze Hamdije Pozderca na zajedničkoj sjednici svih vijeća Skupštine SRBiH (br. 4), te izlaganje Draška Popovića, sekretara u IK Predsjedništva CK SKBiH o Nacrtu zakona o udruženom radu.

Dva vrijedna, a po obimu i broju okupljenih saradnika središnja tematska bloka čine rasprave o marksističkoj zasnovanosti nastavnih programa, udžbenika, skripata i priručnika za osnove marksizma, osnove nauke o društvu, sociologiju, filozofiju i istoriju. Naime, Izvršni komitet Predsjedništva CK SKBiH i Marksistički studijski centar obrazovali su radne grupe sa zadatkom da analiziraju materijal iz tih oblasti koji je u upotrebi u nastavno-naučnom procesu u školama i na univerzitetima u SRBiH. Rezultati analize poslužili su kao polazište za razgovor u kome su uzeli učešće istaknuti naučni i društveno-politički radnici, a čije su autorizovane priloge objavila „Opredjeljenja" u brojevima 5—6 i 7. Sumarno uzeti zaključci analize i razgovora mogli bi se svesti na niz konstruktivnih primjedaba i sugestija da se nastavno-naučni rad u pomenutim oblastima poboljša i usavrši. Nastavni programi o kojima je raspravljano tradicionalno su opterećeni — kako je rečeno — istoričnošću i faktografijom. To, onda, u sklopu postojećeg fonda časova, logično, sužava prostor i mogućnosti da se učesnicima i studentima posreduju mnoga aktuelnija, te naučno i politički svrsishodnija znanja. Zatim, insistira se na tome da sve programom obuhvaćene teme budu izložene izričito sa stanovišta marksističkog dijalektičkog metoda tumačenja čovjeka, društva i istorije. I dalje, da udžbenička literatura i nastavni programi treba da budu više usmjereni na formiranje intelektualnog i moralnog lika studenata primjerenog konkretnoistorijskim uslovima i zahtjevima socijalističke samoupravne prakse ovdje i sada, a ne da obrazuju i stvaraju nekakve apstraktne „marksiste uopšte". Takođe je ocijenjeno da je nedovoljno iskazana veličina Marksovog djela i u smislu njegove superiorne sinteze čitave prethodne misaone tradicije, i u smislu originalnog nadilaženja te tradicije.

Oštre kritičke primjedbe upućene su na račun površne teorijske i istorijske elaboracije problematike staljinizma i Informbiroa, problematike koja bi morala imati jedno od ključnih mjesta u interpretaciji kontinuiteta i izvornosti naše revolucije. Dosadašnji pristup ne daje, zatim, osnova ni za adekvatnu diferencijaciju različnih tipova i modela savremenog socijalizma, pa ni pravo objašnjenje geneze našeg socijalističkog samoupravljanja iz perioda prije pedesetih godina.

Posebnu slabost predstavlja nedovoljno oslanjanje na naučno i političko djelo J. B. Tita i drugih jugoslovenskih marksista i revolucionara, kao i na tradicije

NOB-a i revolucije uopšte, što je sve izraz tipično građanskih predrasuda o vrednosnoj neutralnosti „ozbiljne nauke". Analiza je, pored ostalog, pokazala da materijal koji je u upotrebi u nastavno-naučnom procesu u srednjim i visokoškolskim ustanovama u SRBiH nije dovoljno osvijetlio ni tematiku nesvrstane politike, opštenarodne odbrane, društvene samozaštite, delegatskog sistema, Zakona o udruženom radu itd.

Drugi dio diskusije — publikovan u broju 7 časopisa — odnosio se jedino na oblast istorije i predstavlja takođe vrijedan i zanimljiv rezultat. Ocjene i riječi u diskusiji mogle bi se rezimirati kao izričit zahtjev da se studij istorije u školama različitog stupnja u Republici mnogo neposrednije marksistički utemelji, te da se i tako suzi prostor onim pedagoškim i naučnoistraživačkim snagama koje istorijsku nauku razvijaju isključivo u pravcu objektivističke analize faktografske građe, a marksizam smještaju u disciplinarne okvire istorije filozofije. Naglašena je potreba obogaćivanja bosanskohercegovačke istoriografije i afirmacije Bosne i Hercegovine kao socijalističke republike. „Ako mi u svojoj republici", rečeno je pri tom, „ne zastupamo sebe, iluzorno je očekivati od drugih da nas zastupe više nego što smo mi to sami učinili." U tom kontekstu je i Hasan Grabčanović, zamjenik predsjednika CK SKBiH istakao: „Govorimo da treba prevazilaziti evropocentrizam. Međutim, na našoj katedri je ukinuta istorija Bliskog istoka. Mislim da bi se moralo ozbiljno razmisliti o tome. To je jedan krug pod čijim je civilizacijskim, kulturnim i političkim uticajem, direktnim i indirektnim, dobar dio naših teritorija živio stoljećima. Ni danas nam nije neinteresantan. Iz mnogo razloga, mislim da bi to trebalo vratiti na katedru, jer Srbiji, na primjer, nije palo na pamet da ukida vizantologiju". Grabčanović je, na kraju, zamolio da se ova njegova sugestija prodiskutuje u Društvu istoričara.

Od ostalih priloga izdvojićemo tekstove dr Fuada Muhića *O sukobu anarhizma i marksizma* i dr Omera Ibrahimagića *Društveni sistem informisanja u udruženom radu.*

Muhićev prilog je, u stvari, autorizovani tekst njegovog predavanja koje je, pod istim naslovom, održao krajem prošle godine na Političkoj školi SKJ „Josip Broz Tito" u Kumrovcu. „Osnovni smisao sukoba anarhizma i marksizma", piše dr Faud Muhić, „bio je u tome što je anarhizam, takođe, pretendovao da bude jedna od ideologija radničke klase i što je svoju platformu utemeljio na kritici Marksove političke teorije, a naročito Marksove teorije države i teorije partije. Anarhizam obavezno smatra da je sa komunističkom organizacijom društva istorija zatvorena, da iz istorije nema izlaza i da se komunistička organizacija društva vrlo brzo birokratizira, i to u tolikoj mjeri da zatvara sve perspektive izlaska. To je pesimistička misao sa kojom se marksizam mora odlučno da obračuna. Zato i lični momenti iz sukoba Marksa i Bakunjina nisu imali samo lično značenje, kao što to pokušavaju pokazati neki zapadni teoretičari, već su, naprotiv, imali istorijski, principijelni i načelni domašaj koji je pokazao da su ove dvije vizije nespojive... Bakunjin i njegove pristalice su, u vrijeme kada su razvijali svoju ideologiju, našli jedinu podršku u onom obeznađenom, razočaranom i dešperiranom sloju proletarijata koji Marks naziva lumpenproletarijat ...Bakunjin je pokušao da, na demagoški način, iznađe socijalnu osnovu svog poduhvata propovijedajući da upravo taj sloj mora da izazove eksploziju gnjeva masa koja će razoriti državu i političku organizaciju. Međutim, on je i tu historijski promašio, zato što taj sloj, nemajući razvijenu klasnu svijest, nikada nije ni mogao izvesti organiziranu klasnu pobunu, kao što mogu svjesni slojevi proletarijata." Mnoge elemente marksističke ideologije dr Muhić je identifikovao i u okviru takozvane domaće varijante novoljevičarske, radikalne društvene kritike. To su, po ovome autoru, ekstremni antiideologizam i antiinstitucionalizam, zagovaranje anarhi-

stičke verzije samoupravljanja bez partije, prononsiranje koncepcije spontaniteta i pluralizma političkog života, pri čemu bi društveno-političke organizacije, poput Socijalističkog saveza, Saveza sindikata, Saveza socijalističke omladine, Saveza boraca itd., egzistirale u funkciji „konkurenta", pa i „legalne opozicije" Savezu komunista u našem društvu.

U svome opširnom izlaganju dr Omer Ibrahimagić je izneo interesantan pokušaj da se sistem društvenog informisanja neposredno i dosljedno zasnuje na udruženom radu. „Nema sistema informisanja koji bi bio klasno neutralan", ističe autor. „Informisanje je, dakle, društveni odnos i, takav, konstitutivni je dio samog društvenog produkcionog odnosa; nema sistema informisanja izvan datog društvenog produkcionog odnosa ... U uslovima samoupravno udruženog rada kao novog produkcionog odnosa, slobode i prava građanina nisu ništa drugo do od „države", odnosno društva udruženih proizvođača ... sankcionisane garancije da se moralne vrijednosti, etika i filozofija socijalističkih proizvodnih odnosa koji vladaju među udruženim proizvođačima stalno prenose i obezbjeđuju i u odnosima među njima kao građanima, članovima države kao političke zajednice u procesu odumiranja, ali još potrebne i neophodne udruženom radu, i da se, na taj način, dijalektički prevaziđe dualizam između građanina-proizvođača i proizvođača-građanina u procesu ostvarivanja integralne ljudske zajednice ... Ne dovodeći u pitanje princip da neki kanali ostanu organima pojedinih organizacija i zajednica, smatramo da i oni treba da se finansiraju iz jedinstvenih sredstava udruženog rada, prikupljenih u samoupravnim interesnim zajednicama za informisanje, preko kojih će organizovani udruženi radnik moći neposredno ostvarivati efikasan uticaj na njihovu politiku i više ih učiniti sredstvima u funkciji udruženog rada".

Naravno, ovaj kraći osvrt na prvih sedam ovogodišnjih svezaka „Opredjeljenja" nije ni izdaleka mo[illegible] obuhvatiti sve što je, vrijedno i zanimljivo, u ovom periodu objavljeno na stranicama uglednog sarajevskog periodika za teoriju i praksu samoupravljanja.

Nenad I. Kecmanović

„Teorija in praksa", št. 3—4, 5—6, 7—8/76.

(Revija za družbena vprašanja)

Časopis je i u dvobroju 3—4 za ovu godinu objavio priličan broj članaka koji ili upozoravaju ili se odazivaju na značajne događaje u našoj stvarnosti, ili pak otvaraju nove puteve za njeno teorijsko osmišljavanje. No pre svega, časopis je dvama prilozima odao poštu uspomeni Borisa Ziherla. Objavljen je danas još aktuelni Ziherlov spis *Ivan Cankar in njegov Hlapec Jernej* i reč kojom je ljudski lik i delo Borisa Ziherla prikazao Vlado Benko na komemoraciji na ljubljanskom Fakultetu za sociologiju, političke nauke i novinarstvo.

Uvodnik dvobroja, iz pera Emila Rojca, posvećen je reformi usmerenog obrazovanja, odnosno analizi reformne akcije koja će se narednih godina voditi na tom području. Iz prilično bogatog izbora rasprava i članaka upozorićemo samo na one koji nam se u ovom trenutku čine najzanimljivijim. Prvi od njih je prilog Andreja Kirna pod naslovom *Ekološki zakoni i materijalna proizvodnja*, u kojem autor, posredstvom kritičke analize takozvanih ekoloških zakona Barija Komonera (Barry Commoner), skreće pažnju čitaoca na važnost društvenih uzroka uništavanja prirodnih uslova čovekove proizvodnje. Rasprava je značajan doprinos marksističkoj analizi savremene ekološke krize.

Stojan Cigoj u raspravi o ulozi morala u jugoslovenskom pravu razmatra odnos između individu-

alne i socijalne sfere u životu naroda. Podvrgao je analizi nekoliko aktuelnih dilema koje se javljaju u savremenoj sudskoj praksi. Članak se završava razmatranjem odnosa morala i prava u današnjem vremenu.

Problematikom savremenog sveta i međunarodnih odnosa bave se tri priloga. Jože Zemljak analizira Evropu u godini 1975. sa stanovišta zaključaka konferencije u Helsinkiju. Autor upozorava u prvom redu na značaj realne ocene sadašnjih odnosa u Evropi i na ulogu naprednih pokreta u borbi za nove odnose. Bojan Grobovšek nas u svom prilogu upoznaje s genezom i nekim vidovima peruanske revolucije. U zaključku svoje analize ističe značaj „peruanizma" kao moguće alternative u razvoju i konačnom oslobođenju zemalja Južne Amerike. Zanimljiv je i, kao odjek naše samoupravne prakse, vrlo značajan i prevod objavljen u ovom dvobroju časopisa: članak Klaudija Sinjorile (Claudio Signorile) pod naslovom *Socijalistička alternativa juče i danas*.

Od komentara pomenuli bismo tri napisa koji se odnose na aktuelne dileme slovenačkog društvenog života. U prvom, Sonje Lokar, govori se o putu do marksističke knjige u Sloveniji i o nekim pitanjima koja se javljaju u vezi s ulogom izdavanja i prihvatanja marksističke knjige. Marjan Šetinc u svom prilogu prikazuje kako se šire društvene protivrečnosti ispoljavaju u protestnim obustavama rada. A Janez Šmidovnik u svom napisu otvara pitanje efikasnosti javne uprave, i to na području urbanističkog planiranja.

I dva naredna dvobroja časopisa su, u skladu s orijentacijom uredništva, imala priloge s takozvanim nosećim temama. U br. 5—6 ta tema je bila *Žena i društvo*, a u br. 7—8 *Peta konferencija nesvrstanih*.

Tema *Žena i društvo*, je, povodom savetovanja u Portorožu o društvenom položaju žene, uredila Mirjana Ule. Objavljeno je nekoliko priloga, publikovanih već na samom savetovanju, koji temi pristupaju iz različnih uglova. Božidar Debenjak (*Pitanje žene i porodice u svetlosti Marksove i Engelsove teorije*) i Predrag Vranicki (*Marksizam i društveni položaj žene*) analiziraju stavove klasikâ marksizma o tom problemu i izvlače iz njihovih radova ona pitanja koja su i danas još značajna za svako razmišljanje o toj temi koje pretendije da bude marksističko.

Vida Tomšič u svom članku analizira sa različnih stanovišta položaj žene u savremenom svetu, te ocenjuje i sadašnju situaciju kod nas. U svojim pak prilozima Marija Šoljan i Gabi Čačinović-Vogrinčič razmatraju ulogu i transformaciju porodice u našem društvu, a Breda Pavlič kritički ocenjuje savremeni feminizam, njegove ciljeve i metode.

Opšta bi ocena dvobroja 5—6 za ovu godinu bila da je, uprkos obimnoj glavnoj temi, kojoj je posvećeno prilično pažnje, njegov kvalitet visok, jer i ostali prilozi nisu nimalo slabiji. Pokušaćemo da ilustrujemo tu tvrdnju ukazivanjem na još neke od članaka.

Temeljito i zanimljivo razmišljanje o problemu, zadacima i ciljevima planiranja u samoupravnom društvu dao je u uvodniku Tone Krašovec. Darko Marin analizira u svom napisu sistem informisanja u našem društvu (njegove pozitivne i negativne vidove) i pokazuje koliko bi bolji sistem komunikacija mogao doprineti tome da se delegatski odnosi razvijaju još brže. Mojca Drčar-Murko u svom članku kritički ocenjuje neke pojave koje prate proces „popuštanja zategnutosti' (détente) u savremenom svetu i nužnost ponovne afirmacije teorije koegzistencije.

Pomenuli smo da je ovaj dvobroj doneo obilje temeljitih rasprava koje se tiču vrlo različnih područja. Dimitrije Rupel je u raspravi *Ivan Cankar i pitanje društvene stvarnosti* želeo, kako je rekao u uvodu, da ideološka i estetička saznanja Cankareva stavi u kontekst sociološke nauke i slovenačke (literarne) istorije.

U rubrici „Međunarodni odnosi" dva članka obrađuju vrlo aktuelne probleme. Bogdan Osolnik u svom prilogu *Sloboda i odgovor-*

nost sredstava masovnog komuniciranja potanko i kritički analizira značaj toga područja u međunarodnim odnosima. Ta su pitanja u današnjem svetu osobito važna za nesvrstane zemlje, koje su često lišene informacija i stalno su izložene pritisku „kulturnog" imperijalizma. Ernest Petrič pak u članku *Helsinki i nacionalne manjine* utvrđuje šta i koliko helsinška konferencija znači svojim pozitivnim i jasnim određivanjem uloge i statusa nacionalnih manjina u međunarodnoj zajednici, što je i za Jugoslaviju, zbog položaja naše manjine u Austriji, vrlo značajno.

Dve rasprave iz dvobroja 5—6 nastavljaju se i u dvobroju 7—8 „Teorije in prakse". U raspravi *Specifično tržište slobodne razmene rada* Mara Bešter kritički razmatra problem deetatizacije odnosâ na području društvenih aktivnosti. Pošto, na žalost, nemamo prostora da opširnije prikažemo autorova razmišljanja, navešćemo samo neka od razmatranih pitanja: odnos između društvenih aktivnosti i robnih zakonitosti, način finansiranja, problemi odlučivanja, interesne zajednice — mesto usklađivanja ponude i tražnje. Beštrova u zaključku analizira sporazumevanje kao oblik slobodne razmene rada. Članak je, svakako, od posebnog interesa u današnjem trenutku borbe za sprovođenje novog Ustava i delegatskih odnosa, ali ima i širi značaj — kao doprinos teorijskom osmišljavanju naše samoupravne prakse uopšte. U drugoj raspravi, pod naslovom *Pojam klasne borbe i marksistička teorija društva,* Marko Kerševan analizira Marksove misli o tom pitanju i upoređuje ih s aktuelnom teorijom i praksom, koje (ne slučajno) baš danas svuda u svetu pružaju obilje različitih interpretacija. U zaključku Kerševan pledira za to da se pojam klasne borbe proširi i smatra da bismo mogli postići napredak u razumevanju i menjanju današnje stvarnosti ako bismo kao osnovni oblik i sadržinu klasne borbe shvatili već sam proces eksploatacije. Ukratko, ovaj dragoceni prilog časopisa obogatio je saznanja o osnovnim pitanjima savremenog marksizma uopšte.

Već smo pomenuli da su ta dva članka imala nastavke u dvobroju 7—8, koji je posvećen Petoj konferenciji nesvrstanih u Kolombu. Priloge za taj deo časopisa dali su mnogi već afirmisani autori, a temu je uredila i uvodnu reč napisala Mojca Drčar-Murko. Ona je u uvodnoj reči definisala elemente nesvrstanosti i njihov značaj u savremenom svetu, a u svom drugom prilogu je analizirala ulogu nesvrstanosti s obzirom na odnose dveju velikih sila našega sveta. Vlado Benko je u članku pod naslovom *Miroljubivost, koegzistencija, nesvrstanost i socijalizam* upozorio na izrazito revolucionarni period razvitka međunarodne zajednice. Stane Južnič je u svom prilogu ukazao na široke dimenzije pojave koja je danas velika prepreka razumevanju nesvrstanih i nerazvijenih zemalja: evropocentrizam. Anton Vratuša je na primeru analize razvoja, delatnosti i zadataka Centra za upravljanje preduzećima u društvenoj svojini upozorio na važnost istraživanja sopstvene prakse kao faktora borbe za samostalan razvoj.

Objavljeni su još i ovi prilozi: *Preusmeravanje ka konkretnim ciljevima i akciji* (Leo Mates), *Kriza kapitalističkog ekonomskog sistema* (Stane Pavlič), *Učešće radnika zemalja u razvoju u upravljanju preduzećima* (Branislav Grozdanić), *Nesvrstani o emancipaciji u oblasti komunikacija* (Breda Pavlič) *i Nesvrstanost i svetska bezbednost* (Anton Bebler).

Svi prilozi i tema kao celina odlikuju se raznolikošću i kritičnošću. Ako tome dodamo još i aktuelnost teme, onda možemo reći da upravo sve to čini jedan od osobitih ovogodišnjih uspona „Teorije in prakse". Kao dokumenti vremena u časopisu su objavljeni još *Povelja o ekonomskim pravima i dužnostima države* i *Deklaracija o ostvarivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka.*

U uvodniku ovog dvobroja, pod naslovom *Cilj je jasan — asimilacija,* Ernest Petrič piše o neza-

vidnom položaju Hrvata i Slovenaca u susednoj Austriji. Iz reda isto tako zanimljivih priloga u časopisu pomenuli bismo još i aktuelno razmatranje Aleksandra Grličkova o odnosu klasnog i nacionalnog, te teorijski sadržajnu raspravu Bojana Kavčiča *Vrednovanje stavova.* Smilja Amon je u napisu *Bogato nasleđe* ocrtala životni i stvaralački put dr Frana Vatovca, koji je odgajio generaciju slovenačkih novinara i pravnika. Svojim radom i neumornim traženjem, on je postao nerazdvojivi deo slovenačke kulturne istorije.

Na kraju, u jednoj opštoj kritičkoj oceni tri analizirana dvobroja, rekli bismo da časopis „Teorija in praksa", s obzirom na objektivne uslove u kojima izlazi, pruža na svojim stranicama više nego što bismo, možda, mogli očekivati. Pri tom imamo na umu materijalne uslove samog časopisa i opšti položaj slovenačke društvene i političke publicistike.

Joco Klopčič

„Marksizam u svetu", br. 1/76.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

S neuobičajenim zakašnjenjem pojavio se prvi ovogodišnji broj „Marksizma u svetu". U tematskom delu objavljeni su napisi o društveno-ekonomskom momentu u umetničkom i, šire, kulturnom stvaralaštvu u savremenom kapitalističkom društvu. O temi „Tržište umetnosti i industrija kulture" — temi, dakle, teorijski i društveno aktuelnoj — pišu: K. Teige, H. H. Holtz, H. M. Enzensberger, L. Wincler, K. Kreimeier i G. Pasqualotto.

K. Teige *(Tržište umetnosti)* u opširnom napisu analizira menjanje odnosa umetnosti i društvenog života od vremena nastanka klasičnog kapitalizma do naših dana. Njegove analize razvoja umetnosti i odnosa prema stvarnosti, naročito prema vladajućoj ideologiji, jednoznačno hoće da potvrde Marksov stav da je „način kapitalističke proizvodnje neprijateljski prema određenim područjima duhovnog stvaranja..." Podela rada koju je stvorio kapitalizam otvorila je jaz između duhovne i materijalne proizvodnje, a neke grane umetnosti sasvim je odvojila od proizvodnje, javnog i društvenog života.

H. H. Holtz *(Kriza umetnosti)* razmatra poseban oblik krize umetnosti 20. veka. Njegova je osnovna teza da se ta kriza razlikuje od „svih stilskih kriza" u toku istorije umetnosti. Autor smatra da je reč o nestajanju funkcije prikazivanja, što se ipak neopravdano izjednačava s prelaskom ka apstraktnoj umetnosti. Prikazivačka funkcija umetnosti otkriva neku unapred naručenu upotrebnu vrednost umetničkog dela (da ovekoveči — ličnost, epohu i sl.). U stvari, Holtz razmatra promenu ontološkog statusa umetničke tvorevine. U kapitalizmu umetnik proizvodi za tržište, a narudžbe dobija onaj koga su zahtevi tržišta već oblikovali. Umetnici nisu svesni svoje situacije jer misle da su slobodni budući da je umetnost izgubila „ritualnu funkciju", ali ne vide da je ona postala „amblem kapitalističkih društvenih odnosa, njihov dekor i hipostaza".

H. M. Enzensberger *(Industrijsko oblikovanje duha)* kritički i polemički raspravlja o položaju duhovne sfere u savremenom svetu. On ne govori o industriji kulture, već o „industrijskom oblikovanju duha", jer mu se čini da je problem mnogo širi, da nije posredi samo umetnost već i nauka, informisanje i novinarstvo, propaganda, reklama i celokupno visoko obrazovanje. Industrijsko oblikovanje duha je proces uslovljen pre svega tehničkim razvojem materijalne osnove duhovnog stvaralaštva, a taj proces on smatra „novom silom" i „ključnom industrijom 20. veka". Ta industrija uslovljena je *misaono*

(obraća se emancipovanom čoveku), *politički* (građanska prava, pre svega jednakost i sloboda), *ekonomski* (akumulacija kapitala i industrijalizacija). Iako dominantni i u razvijenim zemljama, ti procesi su, po njemu, neizbežna sudbina i ostalih zemalja.

L. Wincler *(O nekim relacijama između proizvodnje estetskih dobara i razvitka društvenih proizvodnih snaga)* analizira opštu istorijsku liniju razvoja proizvodnje kulturnih dobara u kapitalizmu. Njegov je polazni stav da već robni karakter umetnosti, sam po sebi, dakle i bez ideološke usmerenosti, vezuje ovu za kapitalistički sistem. Upravo je ta veza sadržina pojma „kulturna industrija" (Adornov i Horkhajmerov izraz). „Kulturna proizvodnja odvija se po zakonima robne proizvodnje čiji je vladajući vid u poznom kapitalizmu upravo proizvodnja kulturnih dobara." Njen predmet je tehničko opremanje i proizvodnja informacija i umetnosti i njihovo kapitalističko vrednovanje.

K. Kreimeier *(Načelna razmatranja jedne materijalističke teorije masovnih medija)*, polazeći od analize građanske teorije medija (kao „teorije vladavine"), hoće da ukaže na osnove jedne drugačije teorije masovnih medija. On misli da je buržoazija uvođenjem i „aneksijom" tehničkih medija izvela „novu otimačinu od već opljačkanih masa". Novi pronalasci tehničke osnove kulture postali su odmah industrija i značajno područje ulaganja kapitala, prvo u SAD, a potom u Evropi i Japanu. Logična je posledica da je interes kapitala u celini bio da se kultura pretvori u „fabriku iluzija".

G. Pasqualotto *(Kultura kao industrija)* raspravlja, u beleškama polemičkog karaktera, o ulozi intelektualca u savremenom društvu. On polazi od uverenja da su sheme organizacije kulture projektovane zajedno sa shemama društvenog razvoja i da buržoazija tu ništa ne prikriva, odnosno da ona ne želi da išta izađe iz okvira vladajućeg (kapitalističkog) odnosa. Štaviše, buržoazija danas naročito želi da svoj oblik reprodukcije društvenog života projektuje upravo na kulturu. Autor je uveren da je postojanje kulture kao industrije znak da je kultura konačno postala buržoaska, pre svega po tome što je strukturirana na ritmovima građanskog života.

U drugoj tematskoj celini, pod naslovom *Teorija i praksa socijalističkih zemalja*, o problemu raspodele u socijalističkoj privredi pišu autori iz socijalističkih zemalja: R. Jevstignijev, E. A. Utkin, B. Glinski, J. Dvoržak. Takođe je štampan jedan rad Instituta za ekonomska istraživanja (Budimpešta). Izbog priloga sačinio je A. Vacić. U napisu *Osnovne tendencije razvoja teorije i prakse raspodele u evropskim socijalističkim zemljama* on je komentarisao objektivne tendencije u odnosima raspodele u socijalističkim zemljama i način njihovog naučnog prezentiranja. Njegov je polazni stav da je taj poblem i teorijski i praktički za nas vrlo aktuelan, a da su promene u odnosima raspodele nužne i zakonite, odnosno da one ilustruju nužnu evoluciju ekonomskih sistema socijalističkih zemalja, i to na način koji je u našoj zemlji već ranije otpočeo. Autor, najzad, posebno skreće pažnju i na to da je za našu praksu i teoriju osobito značajno da dublje prati razvoj ekonomskih odnosa u socijalističkim zemljama i njihovu naučnu razradu.

U rubrici „Kritika ideologije" P. Lisinchi u zanimljivom prilogu *Holivudska ideologija zakona* piše o posebnom ideološkom značenju holivudske produkcije. Prikazujući neke filmove Hemfrija Bogarta, on sociološki analizira razvoj te produkcije u neposrednoj njenoj ideološkoj funkciji. Autor misli da je preko tih filmova moguće analizirati društvenu i psihološku istoriju Sjedinjenih Američkih Država i ideologiju koju su one htele da prošire u svet. Po njemu, reč je o kulturnom (i ideološkom) imperijalizmu, čiji se sadržaj kreće od tematike sreće i heroizma na zapadnjački način, fetišizma pravde i morala i legitimnosti osvajanja. U stvari,

prema ovom autoru, tu je svagda reč o jednom etnocentrizmu, ideologizaciji i apologiji sistema, sentimentalnom moralisanju, jednodimenzionalnom moralu datom kroz slavljenje zakona u dve epohe: osvajanje Zapada (vestern) i prohibicija (policijski film).

U rubrici „Tribina" istaknuti rukovodioci KP Italije (Pajeta, Napolitano, Rajhlin, Segre) raspravljaju o evropskoj socijaldemokratiji i socijalizmu, o (nužnoj) saradnji između komunista, socijalista i socijaldemokrata. Taj je razgovor vođen ove godine za „okruglim stolom" „Rinascite" i izražava najnovija saznanja talijanskih komunista o tim pitanjima.

Ratko Nešković

CENA 15.— DIN.

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

12
1976

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIP »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 150 dinara. Za inostranstvo 300 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-601-705, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Administracija: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, tel. 335-061.

Štampa: Grafičko preduzeće „Slobodan Jović”, Beograd, St. Protića 52.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XIX 1976 Broj 12

Содержание

Contents

Edvard Kardelj

Savez komunista treba da bude prisutan svuda gde samoupravljači odlučuju*

Ne bih ovom prilikom govorio o privrednim problemima Makedonije, jer ih vi bolje poznajete od mene, ali imam utisak da je orijentacija Makedonije u pogledu razvoja privrede dobra. Putujući ovih dana kroz Makedoniju, bio sam prijatno iznenađen napretkom koji je postignut, a neke gradove čak nisam mogao da prepoznam. Danas Makedonija sasvim drukčije izgleda, to je iz temelja promenjena zemlja, iako ono što čovek usput vidi ne mora biti uvek mnogo pouzdano za donošenje tačnog zaključka. Ali, moj opšti utisak je veoma povoljan. Čini mi se da je Makedonija danas već prešla onu, da tako kažem, najtežu tačku u svom razvoju, koju je i najteže dostići — a to je stvaranje elementarne sopstvene materijalne baze za dalji razvoj. Makedonija nije više u onoj meri ekonomski zavisna, kao što je ranije bila, ni od Jugoslavije u celini niti od razvijenog sveta. Ona već ima svoje sopstvene proizvodne i druge kapacitete koji će joj u budućnosti omogućiti brži ekonomski i društveni razvoj.

Naravno, kad ovo kažem ne mislim da je u nas rešen problem razlika u nivou ekonomske razvijenosti između privredno razvijenijih i nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Doduše,

* Izlaganje E. Kardelja na 25. sednici Predsedništva CK SKM, održanoj 1. oktobra 1976. godine u Skoplju.

taj problem se danas pojavljuje u drukčijem svetlu nego ranije — na jednom, da tako kažem, višem nivou. Ali, taj problem će u nas i dalje postojati i dalje će biti aktuelan, s obzirom da je tu reč o jednom trajnijem odnosu. Jer, nezavisno od toga koja će se republika ili pokrajina brže ili sporije razvijati, uvek će neke od njih biti iznad, a neke ispod prosečnog jugoslovenskog nivoa ekonomske razvijenosti. No, u svakom slučaju naše socijalističko društvo moraće da vodi računa o tome da ni jedna republika ili pokrajina ne zaostaje mnogo iza jugoslovenskog proseka.

Čini mi se, a posle ove posete Makedoniji čvršće sam u to uveren, da ipak čitavom problemu bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih delova naše zemlje moramo pristupiti donekle drukčije nego što je to do sada bio slučaj. Mislim da moramo stvoriti novi koncept podsticanja bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo. Ne bih ovom prilikom mogao nešto više da kažem o tom novom konceptu, jer za sada postoje tek neke osnovne ideje o tome. Ali mislim da ne bi bilo dobro ako bismo dugo čekali sa otvaranjem diskusije o tom problemu. On je, doduše, rešen za period ovog srednjoročnog plana, ali već iduće godine, ili bar početkom 1978. godine, treba početi sa pomenutom diskusijom, da se prouče problemi našeg razvoja kroz prizmu onoga što smo već postigli u pogledu bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja.

U diskusiji je bilo reči i o visini ličnih dohodaka u Makedoniji. Mislim da je i u tom pogledu orijentacija Makedonije pravilna. Naime, pre ovog puta u Makedoniju gledao sam podatke o ličnim dohocima iz kojih se vidi da Makedonija ima najniže lične dohotke u Jugoslaviji, znatno niže od drugih republika i autonomnih pokrajina. Očigledno je da to nije toliko posledica nivoa produktivnosti rada koliko politike koja se u praksi vodi u toj oblasti. Možda je neko vreme takva politika ličnih dohodaka bila opravdana. Jer, na kraju krajeva, i to je bio doprinos bržem privrednom razvoju Makedonije. Da nije vođena takva politika u pogledu ličnih dohodaka ne bi se verovatno postiglo ono što je ostvareno u privrednom razvoju Makedonije. To je vaš napor i doprinos u pravcu bržeg razvoja, a ostvarili ste ga zato što je radnička klasa Makedonije ipak bila svesna i spremna da tu žrtvu uzme na sebe.

Zato mislim da ne bi imalo smisla sada kritikovati takvu politiku ličnih dohodaka, odnosno to žrtvovanje koje je, sa svoje strane, dalo veliki doprinos bržem privrednom razvoju Makedonije. Ali, isto tako mislim da se dalje ne može ići sa politikom depresiranih ličnih dohodaka. Ipak treba težiti tome da se za jednako produktivan rad što više izjednačuju lični dohoci, bilo da je reč o Makedoniji ili o Sloveniji. To znači da lične dohotke ne treba linearno povećavati, već da oni, na odgovarajući način, treba da prate kretanje produktivnosti rada. Znači, neophodno je otvarati vrata porastu ličnih dohodaka, ali tamo gde je rad zaista produktivniji. Ne bismo više smeli postavljati veštačke granice porastu ličnih dohodaka kada iza njih stoji produktivan rad, odnosno politikom de-

presiranih ličnih dohodaka sprečavati povećanje produktivnosti rada.

A kad je reč o produktivnijem radu, odnosno o njegovom merenju, tu nije u pitanju samo problem većeg ili manjeg ostvarenog dohotka. Jer, u nas je u prilično velikoj meri prisutna tendencija da se lični dohoci automatski povećavaju tamo gde je ostvaren veći dohodak, a ne gde je ostvarena viša produktivnost rada. Zato bismo sada morali, na osnovu rešenja sadržanih u Zakonu o udruženom radu, pristupiti razradi kriterijuma za merenje doprinosa rada, za merenje produktivnosti rada, jer u nas ima niskoakumulativnih privrednih grana u kojima je dohodak niži i koje će i ubuduće imati manji porast dohotka, a istovremeno imaju visoku produktivnost rada A, s druge strane, ima visokoakumulativnih privrednih grana koje i sa niskom produktivnošću rada postižu relativno visok dohodak i visoke lične dohotke. Mislim da ne bi bilo dobro da stimulišemo te visokoakumulativne grane da olako povećavaju lične dohotke, koji se ne zasnivaju na visokoj produktivnosti rada. Morali bismo, i nezavisno od porasta dohotka, uspostavljati i druge kriterijume za merenje produktivnosti rada i na bazi društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, uz odgovarajuću ulogu i angažovanje sindikata, obezbediti da se dohodak ulaže u razvoj, odnosno da za akumulaciju odvajaju više oni koji su, tako da kažem, objektivno akumulativniji.

Za vreme ovog puta po Makedoniji, u razgovorima koje sam vodio u radnim organizacijama, neki rukovodioci su mi, na primer, ukazivali na to da će se — ako se krupne osnovne organizacije udruženog rada „raščlane" na više manjih — stvoriti osnovne organizacije sa gubitkom i osnovne organizacije sa visokim dohotkom koje će imati i visoke lične dohotke. Međutim, stvar i jeste u tome što treba razraditi kriterijume uspešnosti rada i poslovanja i uneti ih u celovit sistem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, tako da se merenje doprinosa rada, pa prema tome i sticanje ličnih dohodaka, odvoji od merenja samog tempa porasta ukupnog dohotka, Jer, tempo porasta dohotka može da bude samo jedan od kriterijuma za stimulisanje nominalnog porasta ličnih dohodaka, ali ne sme da bude toliko značajan da se javlja kao odlučujući kriterijum. Drugim faktorima kao što su kvalitet i kvantitet rada treba pridavati veću ulogu, a posebno faktoru uspešnosti gospodarenja minulim radom koji još uvek nije do kraja razrađen. Upravo kroz svoj odnos prema minulom radu, odnosno društvenom kapitalu, radnik u samoupravno udruženom radu treba da dođe u situaciju da sâm počne da razmišlja o tome da i njegov tekući lični dohodak neposredno zavisi od toga da li i u kojoj meri on stvara akumulaciju, da li je ekonomski racionalno ulaže, da li se taj društveni kapital dovoljno brzo obrće i da li ga je ulagao ili uložio tamo gde može da dâ najveći ekonomski efekat i tome slično.

To su, uglavnom, problemi sa kojima ćemo se sretati u daljem radu na izgradnji društveno-ekonomskog sistema koji smo novim Ustavom i Zakonom o udruženom radu počeli da gradimo. Mislim da bi bilo dobro da se tome ne pristupa, tako da kažem, na-

pamet, nego da se napravi jasan koncept na osnovu koga će se ostvarivati povećavanje ličnih dohodaka. To će, verovatno, značiti i povećavanje raspona u ličnim dohocima, što je i normalno. Izgleda mi da su i u sadašnjim uslovima rasponi u ličnim dohocima mali. Tu ne mislim na raspon između najvišeg i najnižeg ličnog dohotka u okviru istog stepena kvalifikacije, nego na raspon u ličnim dohocima između organizacija udruženog rada u zavisnosti od postignute produktivnosti rada. Jer, velika je šteta ako je raspon u ličnom dohotku između nekvalifikovanog i kvalifikovanog rada suviše mali. Po mom mišljenju, raspon između ličnog dohotka kvalifikovanog radnika i inženjera trebalo bi da bude mnogo manji nego između nekvalifikovanog i kvalifikovanog radnika. U nas još uvek u znatnoj meri vlada takav mentalitet da se svako ko bar malo zna da kuca na mašini i sedi u kancelariji smatra, na neki način, „gospodinom", pa, na primer, daktilografi, bez drugog obrazovanja ponekad, imaju veći lični dohodak nego kvalifikovani radnici. Isto tako, često se događa da i mlad inženjer, tek što je došao u fabriku, ima veći lični dohodak od visokokvalifikovanog radnika koji radi već mnogo godina. Ne bih više o tome govorio, ali mislim da i te probleme treba rešavati. Čini mi se da će sada biti lakše rešavati ih, jer su u celoj Jugoslaviji, a ne samo u Makedoniji, ti rasponi veoma suženi, čak preterano suženi, ako je reč samo o ličnom dohotku za rad na radnom mestu. No, ne treba dozvoliti da se rešavanje ovih pitanja odvija spontano, već po odgovarajućem utvrđenom konceptu.

Globalno gledano, pred nama su sada dva značajna pitanja od kojih mnogo zavisi i uloga Saveza komunista, njegov uticaj u masama i njegovo dalje jačanje, o čemu ću posebno govoriti.

Prvo pitanje, koje je sada bitno, jeste dalji razvoj društveno-ekonomskih odnosa na bazi novog Ustava i Zakona o udruženom radu i raščišćavanje čitavog kompleksa ostalih pitanja na osnovama sistemskih zakona.

Na ovom putu po Makedoniji, razgovarajući sa ljudima, stekao sam utisak da su oni suočeni sa potpuno istim problemima kao, na primer, i ljudi u drugim republikama. Uglavnom, još uvek postoji dosta veliko nerazumevanje sadržine društveno-ekonomskih odnosa koje utvrđuju novi Ustav i Zakon o udruženom radu, i još uvek je dosta prisutan pretežno organizacioni pristup sprovođenju tih novih odnosa. Neka trenutna stanja, neke trenutne računice u raznim organizacijama udruženog rada uzimaju se kao odlučujuće, pa se onda i primena Zakona o udruženom radu podređuje tim trenutnim interesima, ili se, pak, diskusija vodi o organizacionim problemima — koliko osnovnih organizacija treba da bude u okviru radne ili složene organizacije udruženog rada, kako se organizovati po vertikalnoj liniji itd. Pri tome se iza „fasade" tih organizacionih rešenja neretko skrivaju tendencije mimoilaženja društveno-ekonomskih rešenja sadržanih u Zakonu o udruženom radu, koja, u stvari, treba da određuju i organizaciona rešenja.

I u Makedoniji, u razgovoru sa rukovodiocima nekih organizacija udruženog rada, a isto tako i u drugim republikama, primetio

sam, na primer, identičan koncept osnivanja zajednica osnovnih organizacija po branšama u okviru velikih organizacija udruženog rada, organizovanih kao radne organizacije, što praktično znači potpunu centralizaciju i dohotka i odlučivanja u centru te velike organizacije. Jer, osnovne organizacije koje se udružuju samo na osnovu toga što proizvode iste proizvode, u stvari, nemaju nikakvih međusobnih dohodovnih odnosa, one čak često jedna drugoj i konkurišu. Kad se takve osnovne organizacije povežu, udruže u zajednicu, onda ta takozvana radna organizacija, praktično, uzima pod svoje njihov dohodak i direktno njima upravlja. Takva radna organizacija onda izbegava da se organizuje kao složena organizacija udruženog rada ili kao poslovna zajednica. Ovo iznosim samo kao ilustraciju takvog ponašanja, jer takvih primera ima još u našoj praksi.

No, ne plašim se tih lutanja, kojih će svakako u većoj ili manjoj meri biti i dalje, i mislim da se zbog toga ne moramo mnogo uzrujavati. Verovatno će biti dosta i neadekvatnih organizacionih rešenja. Ali, na kraju krajeva, taj proces usavršavanja organizacije se stalno odvija, i to ne samo u nas, nego i u celom svetu. Zato će se i u nas, iz dana u dan, udruženi rad sve bolje i bolje organizovati. Drugim rečima, ne treba živeti u iluziji da ćemo preko noći na idealan način ostvariti koncept samoupravnog socijalističkog udruženog rada. Ali bitno je da se za taj cilj neprekidno borimo.

U oblasti društveno-ekonomskih odnosa prisutan je, takođe, još jedan problem. Naime, stalno se, s pravom, naglašava da težište treba staviti na to kako proizvesti, a ne kako deliti dohodak. Za praksu je to donekle i tačno. Međutim, od toga kako i na koji način se raspodeljuje dohodak u osnovnim organizacijama udruženog rada u velikoj meri zavisi i to kako će se dohodak stvarati, da li će radni ljudi biti dovoljno materijalno stimulisani za njegovo stvaranje ili neće biti dovoljno stimulisani. Zato je za nas važna i sama raspodela dohotka, jer od toga kakva je ona neposredno zavisi i to kako će se dohodak udruživati i da li će u ciklus društvene reprodukcije ulaziti pod optimalnim uslovima.

Drugo pitanje je učvršćenje društveno-ekonomskog položaja radnika i samog samoupravnog sistema. Mislim da je najveća promena koju Ustav i Zakon o udruženom radu unose u naš samoupravni sistem upravo to što se kroz snažnu ulogu radnikâ u raspolaganju radom i društvenim kapitalom, pored svih političkih, idejnih, socijalističkih prednosti koje takav sistem donosi, stvaraju stimulativni uslovi u pravcu učvršćivanja društveno-ekonomskog i socijalnog položaja radnikâ i samog sistema socijalističkog samoupravljanja. Zbog toga su sada veoma značajna sledeća dva aspekta ostvarivanja Ustava i Zakona o udruženom radu:

Prvo, svesno smo išli na stvaranje stimulativnih uslova u kojima će se odvijati intenzivnija borba za ostvarivanje više produktivnosti rada, s jedne strane, i u kojima će se ekonomičnije koristiti društveni kapital i rezultati porasta produktivnosti rada, s druge strane. To su do sada bile dve osnovne slabe strane naše prakse, a premalo je bilo i neophodnih elemenata u društveno-ekonomskim

[illegible] Bilandžić, Jur
[illegible] Desa, Dušan I
[illegible] Trpe Ja
[illegible] Marković
[illegible] Jovan Raiče
[illegible] Stanišić, Nikola
[illegible] Boris Z

[illegible]
[illegible] urednik), Jov
[illegible] urednika), Dušan
[illegible] Trpe Jakovlevs
[illegible] Micunović, Lju
[illegible]
[illegible] »Komunist«, Beograd, T
[illegible] pretplata iznosi 15
[illegible] porudžbinom na
[illegible] 60801-611-715, poštanski
[illegible] Beograd, Trg Marksa i E

[illegible] Beograd, Trg Marksa i E
[illegible] „Slobodan Jović", Beograd St

ajednica osnovnih
iizacija udruženog
praktično znači
centru te velike
udružuju samo na
, nemaju nikakvih
dna drugoj i kon-
u, udruže u zajed-
ktično, uzima pod
. Takva radna or-
žena organizacija
iznosim samo kao
ima još u našoj

ko u većoj ili ma-
ne moramo mno-
atnih organizacio-
ivršavanja organi-
i u celom svetu.
sve bolje i bolje
iji da ćemo preko
avnog socijalistič-
eprekidno borimo.
isutan je, takođe,
glašava da težište
leliti dohodak. Za
kako i na koji na-
icijama udruženog
k stvarati, da li će
za njegovo stvara-
nas važna i sama
osredno zavisi i to
društvene repro-

iomskog položaja
da je najveća pro-
ose u naš samou-
gu radnikâ u ras-
d svih političkih,
n donosi, stvaraju
eno-ekonomskog i
ijalističkog samo-
edeća dva aspekta

vnih uslova u ko-
anje više produk-
iomičnije koristiti
sti rada, s druge
ine naše prakse, a
veno-ekonomskim

odnosima koji bi stimulisali oba ta procesa. Još smo se kako-tako i borili sa produktivnošću rada i u tom pogledu postigli ozbiljne rezultate, naročito u prvih nekoliko godina posle privredne reforme iz 1965. godine. Posle toga je opet usporen rast produktivnosti rada, pomalo zbog napuštanja nekih elemenata te reforme, a zatim i zbog kolebanja u samom Savezu komunista. Sve to skupa uticalo je da tendencije tehnokratskog monopola dobiju veći uticaj u radnim organizacijama, pa je onda došlo do napuštanja, ili bar potiskivanja, principa nagrađivanja po učinku itd.

No, u nas je bio i još uvek je teži problem niske efikasnosti, ekonomičnosti u raspolaganju društvenim kapitalom. Na ovom putu po Makedoniji rekao sam u jednom razgovoru da smo mi, pošto smo uništili kapitalizam, mislili da ne treba mnogo da vodimo računa o kapitalu, iako smo stalno povećavali investicije i često je to dobrim delom išlo na teret radnih ljudi, odnosno njihove lične potrošnje i životnog standarda. Ali, mislim da nismo dovoljno vodili računa o tome da li je efekat tih investicionih ulaganja uvek bio najbolji, kao i o tome da li je u ranijem investicionom sistemu društveni kapital bio dovoljno efikasno korišćen itd. Posebno, taj bitan elemenat našeg sistema investicija i proširene reprodukcije uopšte bio je zapostavljen i u našoj teoriji dohotka i dohodovnih odnosa. U stvari, i najveća slabost naših teoretičara koji su se bavili izgradnjom dohodovnog sistema je u tome što su u svojim razmatranjima potcenjivali značaj efikasnosti i ekonomičnosti korišćenja društvenog kapitala.

Novim Ustavom i Zakonom o udruženom radu stvoreni su uslovi da se u praksi samoupravno udruženog rada vodi neprestana borba za ostvarivanje i više produktivnosti rada i veće ekonomičnosti korišćenja društvenog kapitala, odnosno omogućeno je postizanje što boljih ekonomskih rezultata u tom pogledu. U vezi s tim posebno bih naglasio da Ustav i novi Zakon o udruženom radu samog radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada čine zavisnim od efikasnosti korišćenja njegovog podruštvljenog minulog rada, odnosno društvenog kapitala. I svoj tekući lični dohodak i sve svoje socijalne i druge životne uslove pojedinačni radnik u osnovnoj organizaciji udruženog rada mora da posmatra i kroz racionalnost ulaganja društvenog kapitala, a ne samo kroz produktivnost svoga tekućeg rada. Time on ostvaruje i kontrolu i neposredan uticaj nad investicionom politikom, čiju uspešnost može da meri preko njenih ostvarenih dohodovnih efekata u svakom srednjoročnom planu. Zato je Ustavom i Zakonom o udruženom radu kategorija učešća u zajedničkom dohotku i predviđena kao pravilo, a ne kao izuzetak — pre svega u svakoj radnoj organizaciji u kojoj osnovne organizacije udružuju rad i dohodak i na osnovu toga učestvuju u zajedničkom dohotku. To znači da su sve osnovne organizacije udruženog rada zainteresovane da zajednički dohodak bude što veći, da bi istovremeno i pojedinačni dohodak svake od njih bio što veći. Sve ovo je već poznato, ali kada govorim o ovome želim da upozorim da su to osnovni problemi čijem rešavanju sada treba da pristupimo, da tu otvaramo sve potrebne stimulanse, da

se, rekao bih, ne izgubimo u organizacionim pitanjima u vezi sa osnovnim organizacijama udruženog rada. I ta organizaciona pitanja su značajna i moramo se i njima baviti, ali mislim da su u ovom momentu ipak sekundarna i da ih možemo i sutra popravljati ako bude potrebno, a eventualne greške u pogledu društveno-ekonomskih odnosa je mnogo teže ispravljati.

Drugo, novim Zakonom o udruženom radu stvoreni su neophodni i ekonomski i uopšte društveni uslovi za intenzivniju, racionalniju, efikasniju izgradnju socijalne i kulturne nadgradnje društva, i to direktno u interesu radničke klase. Naglašavam, u interesu radničke klase i putem same radničke klase u slobodnoj razmeni rada radnih ljudi iz neposredne proizvodnje sa radnim ljudima iz društvenih delatnosti. Mislim da smo u tom pogledu još prilično daleko od pravih praktičnih rešenja — imamo opšti koncept, ali u pogledu njegove praktične realizacije činimo tek prve korake. U sprovođenju tih novih odnosa sigurno će ponegde biti i deformacija, u praksi će se, tu i tamo, možda pojavljivati — i već se pojavljuje — nešto drugo od onoga što želimo, a u nekim slučajevima možda će se pokazati i nešto lošija rešenja od onih koja smo imali u prošlosti. Međutim, te početne slabosti u sistemu slobodne razmene rada ne treba da nas pokolebaju u kursu ostvarivanja tog koncepta i ne smemo se povoditi za nekakvim tendencijama koje se zasnivaju na tim slabostima, u tom smislu da je čitav sistem slobodne razmene rada pomalo problematičan, da treba da se vratimo na stara administrativno-budžetska rešenja itd. Moramo čvrsto ostati na konceptu slobodne razmene rada koji je predviđen novim Ustavom i što više pomoći da se taj koncept što doslednije ostvaruje u samoupravnoj praksi.

Kad je reč o sistemu slobodne razmene rada i samoupravnim interesnim zajednicama, odnosno o odnosima između materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti, o čemu je bilo reči i u diskusiji, čini mi se da je u nas teorijski još uvek otvoreno pitanje da li su društvene delatnosti sastavni deo potrošnje ili proizvodnje.

Ustav i Zakon o udruženom radu polaze od pretpostavke prema kojoj rad u društvenim delatnostima može biti sastavni deo društvenog proizvodnog rada, a može da bude i potrošnja. Naime, rad društvenih delatnosti koji ne utiče na povećanje produktivnosti rada u materijalnoj proizvodnji i na proizvodnu sposobnost radnog čoveka u udruženom radu može ponekad da predstavlja nužnu potrošnju, a ponekad, u određenim slučajevima, takav rad može da predstavlja i nepotrebnu potrošnju, jednostavno trošenje društvenih sredstava bez efekta. Zato Ustav i Zakon o udruženom radu predviđaju određenu međuzavisnost dohotka u materijalnoj proizvodnji i dohotka u društvenim delatnostima putem slobodne razmene rada, to jest putem ravnopravnog dogovora između radnika jedne i druge oblasti. Pri tome se, u načelu, dohodak materijalne proizvodnje ne može prelivati u dohodak društvenih delatnosti bez saglasnosti radnika iz materijalne proizvodnje, a ni odlukama državnih organa, osim u slučajevima koje Ustav i Zakon o udruženom radu izričito predviđaju. Time Ustav i Zakon o udruženom

radu nastoje da u najvećoj mogućoj meri istaknu onaj rad društvenih delatnosti koji povećava produktivnost društvenog rada uopšte i proizvodnu, odnosno radnu sposobnost radnikâ i koji pozitivno utiče na njihovu radnu, socijalnu i kulturnu okolinu. U tom smislu rad društvenih delatnosti predstavlja, u suštini, trošak materijalne proizvodnje, s tim što se on ostvaruje u drukčijim odnosima nego što su to drugi troškovi proizvodnje, to jest slobodnom razmenom rada, putem ravnopravnog dogovora, a ne na tržištu. Uprošćeno govoreći, za proizvodnu organizaciju udruženog rada isto je „kupiti' zdravstvenu uslugu ili kožu od koje preduzeće pravi cipele, samo što se koža kupuje neposredno na tržištu, a usluga društvenih delatnosti, odnosno zdravstvena usluga se „kupuje" dogovorom između zdravstva i materijalne proizvodnje. Zato smo Zakonom o udruženom radu izdvojili taj dohodak društvenih delatnosti, odnosno uneli ga u ukupni dohodak osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje, a ne u njene troškove proizvodnje, iako, u suštini, to jesu troškovi proizvodnje. Time što će se te dve sfere društvenog rada međusobno dogovarati o tome koji deo ukupnog dohotka treba da se odvaja za društvene delatnosti obezbeđivaće se međusobna ravnopravnost radnih ljudi ove dve oblasti društvenog rada, a ujedno i određena kontrola radnikâ materijalne proizvodnje u pogledu racionalnosti korišćenja dela ukupnog društvenog dohotka koji se odvaja za društvene delatnosti.

Zbog toga je veoma važno da celokupan sistem samoupravnog organizovanja u interesnim zajednicama funkcioniše kako je predviđeno Ustavom i Zakonom o udruženom radu. Međutim, u praksi ima i pojava koje nisu u skladu sa našim opredeljenjima u vezi sa samoupravnim interesnim zajednicama. Naime, sada postoje, tako da kažem, centralizovane samoupravne interesne zajednice sa skupštinama koje donose odluke većinom glasova. To je veoma loša institucija, koja, po mom mišljenju, likvidira osnovni princip, to jest da je samoupravna interesna zajednica pre svega svojevrstan oblik društvenog dogovora, odnosno okvir u kome se ravnopravno dogovaraju korisnici i stvaraoci usluga, a ne institucija koja izglasava odluke većinom glasova ili ih donosi njen upravni aparat. Prema tome, mi moramo obezbediti da radnička klasa u samoupravno udruženom radu zaista bude ta koja će odlučivati o tome koliki će se deo dohotka materijalne proizvodnje izdvajati za društvene delatnosti, a ne da se o tome odlučuje mimo nje.

Drugi problem koji postoji u praksi je potreba da se samoupravne interesne zajednice, tako da kažem, raščlane, odnosno da u njima moraju da postoje osnovne samoupravne interesne zajednice koje će biti osnovni nosioci delatnosti tih zajednica. Takvih osnovnih zajednica može biti dva tipa: jedne mogu biti funkcionalne, a druge teritorijalne, opštinske. I jedne i druge mogu u svom sastavu imati i samoupravne jedinice. Kad govorim o funkcionalnim osnovnim samoupravnim interesnim zajednicama, mislim na povezivanje, na primer, grupe osnovnih organizacija udruženog rada u hemijskoj industriji sa odgovarajućim školama ili na druge slične interesne zajednice usmerenog obrazovanja u kojima se preko

osnovnih samoupravnih interesnih zajednica lakše vrši povezivanje rada u društvenim delatnostima sa radom u materijalnoj proizvodnji. A kad govorim o samoupravnim jedinicama osnovnih samoupravnih interesnih zajednica, mislim, na primer, na povezivanje određene institucije dečje zaštite ili određene ambulante sa roditeljima, odnosno korisnicima tih usluga, kao i na povezivanje sa organizacijama udruženog rada koje tu imaju svoj interes i odgovornost. Razume se, i ceo sistem finansiranja mora se prilagoditi takvoj strukturi samoupravnih interesnih zajednica. Ako se samoupravne interesne zajednice tako organizuju radnici iz neposredne proizvodnje moći će direktnije da utiču ne samo na izdvajanje dela dohotka za društvene delatnosti, nego i na rad tih delatnosti. U tom pravcu moraćemo dalje raditi i pomenuti institucionalizam, koji se u vidu skupština sada pokušava nametnuti samoupravnim interesnim zajednicama, potiskivati u stranu. Ponavljam: moramo obezbediti da samoupravne interesne zajednice zaista budu mesto za ravnopravno dogovaranje korisnika i stvaraoca usluga društvenih delatnosti. A aparat samoupravnih interesnih zajednica treba da služi potrebama jednih i drugih, a ne da se nametne kao stvarna odlučujuća snaga u samoupravnim interesnim zajednicama.

Lično mislim da je za jednu samoupravnu interesnu zajednicu možda dovoljno da se jedanput godišnje ili u krajnjem slučaju samo nekoliko puta u godini sastanu samoupravni subjekti iz materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti i da se dogovore o svim bitnim pitanjima. Pri tome, nije bitna forma u kojoj se oni dogovaraju, nije važno da li se to zove skupština ili prosto dogovor, ali u svakom slučaju to mora biti dogovor ravnopravnih subjekata. Na osnovu zajednički usvojenog plana svaki partner obavljao bi svoj deo posla. I, naravno, ako se sve dogovorene obaveze između materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti unesu u srednjoročni plan — a moraće se uneti — onda će se upravo tim planom utvrditi i koji deo sredstava za razvoj, odnosno proširenu reprodukciju u društvenim delatnostima će direktno ulagati organizacije udruženog rada iz materijalne proizvodnje i za koje ciljeve, a u kojoj meri će se ostvarivanje tih ciljeva finansirati iz dohotka organizacija udruženog rada samih društvenih delatnosti. Jer, preterano gomilanje sredstava za proširenu reprodukciju u društvenim delatnostima nije dobro. To bi veoma povećalo cene usluga. Naravno, i tu, po mom mišljenju, postoje određene razlike između pojedinih društvenih delatnosti. Čini mi se, na primer, da bi nešto više sredstava za proširenu reprodukciju moglo da se uključi u „cenu" zdravstvenih usluga, jer će ta sredstva sigurno biti dosta racionalno ulagana. Međutim, već je teža stvar kad je reč o obrazovanju ili kulturi. Tu je teže pronaći precizne kriterijume i merila za obim i ulaganje sredstava proširene reprodukcije. Zato je, verovatno, bolje da gro sredstava za razvoj tih delatnosti bude vezan za dogovore sa materijalnom proizvodnjom i za direktno učešće materijalne proizvodnje u razvoju tih delatnosti. Sve su to pitanja koja ćemo u narednom periodu još morati praktično da proučavamo i proveravamo.

Ni jedan ni drugi kompleks pitanja o kojima sam govorio — ni porast produktivnosti rada i ekonomičnost upotrebe društvenog kapitala ni slobodna razmena rada, odnosno globalna raspodela društvenog dohotka između materijalne proizvodnje i drugih oblasti društvenog života — ne mogu se automatski rešavati, sami po sebi, na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu. Ustav i Zakon su samo okvir, podsticaj, mogućnost, a sami ljudi će morati da nađu praktična rešenja. Tu treba da deluje Savez komunista, i to ne samo, tako da kažem, u svojim kancelarijama, kabinetima i komitetima, nego u osnovnoj organizaciji udruženog rada, u radnoj organizaciji i drugim organizacijama i zajednicama udruženog rada. Ali, istovremeno, Savez komunista treba da deluje i u Socijalističkom savezu i u sindikatima, koji imaju veoma veliku ulogu u ostvarivanju čitavog sistema, zatim u mesnim zajednicama i u skupštinama društveno-političkih zajednica, a sve to sa ciljem da društveno-ekonomski odnosi za koje smo se opredelili postanu sastavni deo našeg samoupravnog sistema i naše samoupravne strukture.

Slažem se sa ocenom iznetom u diskusiji da je Savez komunista odigrao odlučujuću ulogu u poboljšavanju situacije koja je u nas nastala posle 21. sednice Predsedništva SKJ. No, upozorio bih i na to da je Savez komunista uspeo da promeni situaciju ne samo, kako to obično nazivamo, akcijom u masama, često shvatajući tu akciju samo kao propagandu ili samo kao neke vrste zahteva za disciplinom ljudi, nego, pre svega, time što je otvorio novu perspektivu. A, otvaranje te perspektive počelo je upravo sa otvaranjem diskusije o takozvanim nacionalnim amandmanima, još u onoj fazi ustavnih promena kad smo izmenili odnose između republika, a zatim diskusijom o društvenim ili, kako su popularno nazvani, radničkim amandmanima, diskusijom o novom Ustavu, i, konačno, čitavom diskusijom u našoj zemlji o udruženom radu, planiranju itd., na Desetom kongresu SKJ i u pripremi tog kongresa. Sve je to, dakle, otvaralo jednu novu perspektivu.

Osim toga, i u oblasti ekonomske politike prišli smo organizovanom raščišćavanju problema te naše — ne znam da li je to prava reč — ekonomske krize, koja nije kriza u onom pravom, Marksovom smislu reči, ali, ipak jeste bilo jedno prepuštanje privrednih kretanja nekakvoj stihiji. Čitavim nizom mera ekonomske politike, koje su ponekad bile i teške, uspeli smo da počnemo da kontrolišemo te spontane tokove privrednih kretanja i da ih usmeravamo u određenom pravcu. Naravno, nije samo to bilo dovoljno da bi se poboljšala naša ekonomska situacija, nego i stanje u svetskoj privredi, koje je jedan od odlučujućih faktora. Jer, mi ne bismo samo sa tim našim merama otišli daleko da nije i u čitavom svetu sve krenulo drukčije, pa i mnogo brže nego što smo mislili da će ići. A svi ti rezultati naše ekonomske politike poboljšali su položaj udruženog rada i radnih ljudi i učvrstili njihovo poverenje u politiku SKJ.

Za Savez komunista je bitno da uvek bude ona snaga u društvu koja, s jedne strane, neposredno i neprekidno otvara perspektivu, ukazuje na sredstva i oblike akcije za ostvarivanje te perspektive, i, s druge strane, da bude sposoban da mobiliše mase tako da

se one same bore za ostvarivanje te perspektive, da se radnici okrenu prema sopstvenim problemima i da ih rešavaju na bazi te jasne perspektive. Čini mi se da je upravo to što smo kao Savez komunista dali jasnu perspektivu i uspeli da orijentišemo, pre svega, radne ljude i građane da, na osnovu te perspektive, rešavaju svoje sopstvene probleme, najviše i doprinelo poboljšanju stanja. Ovo ne govorim zato da bih samo istakao da smo kao komunisti uspeli da pobedimo u jednom tako teškom trenutku i da sada treba da se hvalimo. Jer, to su trajniji problemi i od rešavanja ovih i drugih problema zavisiće ubuduće vodeća uloga Saveza komunista Jugoslavije, odnosno ako u našoj akciji nisu stalno prisutni ovi faktori — jasna perspektiva i mobilizacija masa — ne možemo ići dalje.

Ovo govorim i zbog toga što mislim da bi bilo vrlo loše ako bismo sada rekli: doneli smo Ustav, usvojili sistemske zakone itd. i time smo rešili sve probleme. A, u stvari, raščišćavanje i ostvarivanje te perspektive sada tek počinje. Tu, rekao bih, Savez komunista i dalje ima odlučujuću ulogu, kao što ju je imao i u ovoj pripremnoj, to jest prethodnoj fazi. Zato je potrebno da Savez komunista bude prisutan, pre svega, svuda gde samoupravljači odlučuju. Jer, da bi samoupravni sistem zaista bio vodeća snaga našeg društva, onda Savez komunista mora da bude vodeća idejna i politička snaga u tom smislu i mora da ostvaruje tu ulogu potvrđujući se u živoj svakodnevnoj akciji samoupravljača. Savez komunista, dakle, ne bi smeo da bude ni nekakva snaga van samoupravnog sistema, niti pak iznad njega kao nekakva „kapa" ili nekakav „dirigent" koji „diriguje", a ne preuzima odgovornosti. Savez komunista, upravo, treba da deluje u čitavom samoupravnom sistemu, od radničkih saveta do svih drugih formi u kojima je samoupravno udruženi rad organizovan i u kojima on odlučuje, počev od skupština opština, republika i pokrajina, do federacije. Mislim da Savez komunista danas nije u svim tim oblicima organizovanja i odlučivanja udruženog rada direktno prisutan u onoj meri u kojoj bi morao da bude. A da i ne govorim, na primer, o Socijalističkom savezu, koji još uvek nije u novim odnosima zaista do kraja „postavljen na noge".

U nas, inače, ima tendencija da Savez komunista bude neki „prorok", nekakva zasebna snaga izvan sistema, koja daje direktive šta rukovodeći organi u samoupravnom sistemu i državni organi treba da rade. Ako bi takve tendencije preovladale, to bi nas odvuklo na, tako da kažem, dupliranje strukture, odnosno Savez komunista bi morao imati organe koje ima i državni ili samoupravni sistem. Ako Savez komunista hoće nekome da daje direktive šta i kako treba da se radi, onda on treba da zna šta da mu kaže i mora biti spreman i da preuzme odgovornost za to. Jer, ne mogu se samo davati direktive a da neko drugi, recimo, izvršno veće federacije, republike ili opštine, snosi odgovornost pred partijskim komitetom, odnosno da posle, ukoliko se pokaže da su te direktive bile pogrešne, odgovornost snosi to izvršno veće, a ne partijski komitet. Takvo delovanje Saveza komunista moramo izbegavati, ne samo zbog toga što je neodrživo kao princip i kao metod rada, nego i zbog toga što Savez komunista i sâm mora biti svestan da je to nemoguće, da bi

to faktički vodilo samo stvaranju glomaznog stručnog aparata pomoću i preko kojeg bi se obezbeđivalo da se stvari bolje upoznaju i da time i direktive budu bolje.

Mislim da ovu stranu problema, u pogledu uloge Saveza komunista, nismo do sada dovoljno razjasnili i nismo se sasvim pravilno organizovali za ostvarivanje one uloge Saveza komunista o kojoj sam napred govorio. Zato smo još uvek skloni, pogotovo u federaciji, da donosimo velike rezolucije i zaključke u kojima se, otprilike, u jednom delu kaže da smo radili odlično, a u drugom delu da smo, ipak, radili loše. To, naravno, unosi određenu dezorijentaciju i, što je najvažnije, omogućuje svima da se pozivaju na rezolucije Saveza komunista, često i za sasvim različite stavove, pa ispadne kao da svako ima pravo. Kad rešimo najteže zadatke koje nam postavlja novi Ustav, a mislim da smo sada blizu tim rešenjima, naredna faza našeg rada mora biti usmerena upravo na organizovanje subjektivnih snaga socijalizma, sa Savezom komunista na čelu. Jer, ni uloga Saveza komunista u našem društvu nije više onakva kakva je bila nekada. Nosilac akcije i razvoja našeg društva je sada pre svega njegova samoupravna struktura, a ne državni aparat. Ona je osnova i pokretačka snaga celog društva. Ako bi Savez komunista ostao izvan te strukture, onda postoji opasnost da tu samoupravnu strukturu pomalo osvajaju druge tendencije, pa čak i drugi politički faktori sa tendencijom ponovnog potiskivanja Saveza komunista na periferiju kao što je to bilo u doba tehnokratskog liberalizma, ili će pak sâm Savez komunista biti prinuđen da ponovo pravi zaokrete i nameće rešenja odozgo. Zato mislim da moramo sasvim konkretno razmotriti pitanje uloge i položaja SKJ — a isto tako i SSRN i sindikata — u samoupravnoj strukturi našeg društva.

Kad govorim o položaju organizovanih subjektivnih snaga socijalizma, sa Savezom komunista na čelu, ne mislim samo na organizaciju Saveza komunista, nego na odnos između Saveza komunista i Socijalističkog saveza, Sindikata, Saveza omladine i, pre svega, na celokupnu strukturu našeg delegatskog sistema. Odlučujuće pitanje za naše društvo je ko će biti u delegacijama i pod čijim će uticajem biti te delegacije. Sâm Savez komunista ne može, tako da kažem, svaku delegaciju „držati u svojim rukama". Ali, zajedno sa Socijalističkim savezom, sindikatima, sa Savezom omladine i drugim faktorima u društvu, on će biti prisutan u svakoj, pa i najmanjoj samoupravnoj organizaciji i zajednici, i to upravo na odgovarajući način, a ne samo preko generalnih direktiva. Naravno, Savez komunista će, kao i do sada, na svojim konferencijama i kongresima donositi generalne rezolucije, usvajati načelne stavove i zaključke i davati direktive preko tekuće politike svojih organa itd. A preko sindikata, Socijalističkog saveza i drugih subjektivnih snaga, učestvujući neposredno u organima samoupravljanja, komunisti moraju biti prisutni u sasvim konkretnom odlučivanju. I rukovodeća struktura mora u najvećoj meri biti tu prisutna. Ako se tako radi, onda neka komunisti pred partijske komitete iznose probleme na koje nailaze kao članovi

samoupravne strukture i neka o tim problemima diskutuju u partijskim komitetima. U tom slučaju nije potrebno mnogo rezolucija, ni javnih sednica, ni uopštenih diskusija i govora, već mora biti mnogo više dogovora u Savezu komunista o načinu rešavanja određenih pitanja u praksi. Na osnovu takvih dogovora onda treba da postupaju i rade komunisti u svojim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Podsetio bih tu samo na Savet za društveno uređenje i Savet za privredni razvoj i ekonomsku politiku koji su formirani u federaciji, a posle i u republikama. Bilo je dosta otpora formiranju tih saveta. A u stvari oni su upravo omogućili da se organizuju kreativne snage društva pod rukovodstvom SKJ. Bez njih SKJ bio bi u položaju da u najbitnijim pitanjima društvenog razvoja ili ostane po strani ili da se zadovolji uopštenim rezolucijama, ili, da tako kažem, bude pasivan kritičar vlade. Međutim, u našem sistemu rešenja se ne mogu tražiti u stalnom menjanju vlada kad stvari ne idu dobro. SKJ mora preuzeti i svoju odgovornost da pokrene i organizuje sve društvene kreativne snage kad je to potrebno, i to na način koji više odgovara našem sistemu. Pokazalo se da je do sada u ovim saveznim savetima Savez komunista imao vodeću ulogu, ali u njihovom radu su učestvovali i predstavnici drugih društvenih organizacija, kao i stručnjaci za pojedina pitanja; bilo je borbe mišljenja, različitih mišljenja, alternativnih predloga i slično. Pokazali su se kao kreativna demokratska tela. Kao takvi, saveti su obavili veliki posao, ne samo na ujednačavanju stavova u vezi sa sistemskim zakonima, nego i u rešavanju naše tekuće ekonomske problematike, savlađivanju inflacije itd. Verujem da bi takva forma rada, kada bi se iskustva iz rada tih saveta još bolje iskoristila, mogla biti još snažnije utkana kao jedan stalniji instrument celog sistema, kao oblik saradnje socijalističkih društvenih snaga i na sasvim konkretnim, a ne samo na opštim pitanjima. Odgovornost za globalnu koncepciju razvoja snosi Savez komunista. On mora na osnovu marksističke ideologije i teorije to raščišćavati prvo u svojim redovima, da bi se onda borio i za podršku u najširim masama.

Josip Vrhovec

Marksističko obrazovanje i idejno-politčko osposobljavanje komunista*

Nije potrebno posebno ukazivati na važnost marksističkog obrazovanja i idejno-političkog osposobljavanja članstva Saveza komunista Jugoslavije. Tu je naročito značajna ona relacija koja cijeli sklop marksističkog obrazovanja i idejnog osposobljavanja gleda u funkciji izgradnje i ostvarivanja idejnog i akcionog jedinstva Saveza komunista i stalnog klasnog jačanja i obnavljanja partije, te u funkciji ostvarivanja vodeće uloge radničke klase u sveukupnim društveno-proizvodnim i političkim poslovima.

Kada govorimo o marksističkom obrazovanju, mislimo prije svega na usvajanje fundamentalnih osnova marksističke nauke, na njezinu primjenu u društvenoj praksi. Marksistička nauka je dio djelovanja Saveza komunista u njegovoj praksi shvaćenoj kao historijski proces. Za naš Savez komunista ona nikada nije bila ni dogma ni knjiška skolastika. Ako je marksizam, kao revolucionarna teorija, oružje u rukama radničke klase za ostvarenje njezinih historijskih zadataka, onda se i sam marksizam mora razvijati sa tom revolucionarnom društvenom praksom.

Marksizam, kao kritička spoznaja stvarnosti u kojoj se pronalaze mogućnosti novog, nije i ne može više biti fiksiran samo na onu klasnu borbu kojoj je zadatak da iz kapitalizma društvo dovede u socijalizam, a da se nakon toga u socijalizmu pretvara u neku vrstu teorijskog pozitivizma ili, čak, apologetike.

---

* Tekstovi Josipa Vrhoveca i Toda Kurtovića, koje objavljujemo u ovom broju, jesu njihova izlaganja na savetovanju o programima i literaturi za ideološki rad, održanom 10. novembra 1976. godine u Beogradu.

Kao kritička spoznaja, kao metod analize i pristupa stvarnosti, marksizam mora biti „rukovodstvo za akciju" i u sagledavanju ozbiljnih problema, pa i dubokih proturječja koja se javljaju u njedrima samog socijalizma.

Za našu teorijsku analizu, na primjer, bitno je sagledati prelazna kretanja našeg društva i razvoj našeg puta prema asocijaciji slobodnih proizvođača. Zato, govoriti o problemima marksizma (ovdje se pozivam na jednu misao druga Bakarića) znači govoriti o problemima današnjice i o tome kako njihovoj analizi prilaziti s marksističkih pozicija.

Deseti je kongres odredio osnove i generalni kurs Saveza komunista za iduću fazu našeg socijalističkog razvoja, pa je i razumljivo da je i osposobljavanju Saveza komunista, to jest njegovog cjelokupnog članstva, poklonjena vanredna pažnja, i to upravo u funkciji ostvarivanja postavljenog društveno-političkog programa Kongresa.

U svom uvodnom referatu na Desetom kongresu drug Tito je naglasio da je stalno razvijanje i ostvarivanje avangardne klasne uloge, idejne i političke usmjerenosti, kao i akcione sposobnosti Saveza komunista jedno od ključnih pitanja naše dalje borbe za socijalizam. Zapravo, tu je riječ, s jedne strane, o vodećoj ulozi koju Savez komunista mora ostvarivati u svim etapama naše revolucije i, s druge strane, o trajnoj historijskoj odgovornosti Saveza komunista za sudbinu naše revolucije.

Kada povezujemo revolucionarnu teoriju i društvenu praksu u našem jugoslavenskom slučaju, time, zapravo, tražimo odgovor na suštinsko pitanje: šta određuje karakter i suštinu naše socijalističke zajednice; što je ono što mora — kao opće vrijednosti — postati trajna komponenta naše društvene svijesti; i što onda moramo, doslovce rečeno, svakodnevno jačati da bi naša zajednica, razvijajući se na pravim temeljima, mogla uspješno ostvarivati stabilnost i trajnost svog postojanja. Te su osnovne vrijednosti sadržane u načelima samoupravnog socijalizma, federativnog uređenja Jugoslavije i njezine nesvrstanosti. One su dovoljno jasne i izrazito prisutne u svim programima marksističkog obrazovanja u Savezu komunista.

Ovdje, posmatrano ne samo sa društvenog već i sa idejnog stanovišta, moramo dodati i koncepciju općenarodne obrane, koja je kako sastavni dio tako i obrambeni mehanizam onih temeljnih vrijednosti na kojima se gradi naša zajednica. Na česta pitanja protiv koga je spremamo, odgovor je — ni protiv koga. Zapravo, protiv svakoga tko bi ugrozio naš tako zasnovan život i tko ne bi shvatio koliko je vrijednost socijalizma, slobode i nezavisnosti duboko usađena u nama i koliko ona istinski izražava našu spremnost da je na svaki način branimo.

U vezi s tim naglasio bih samo jednu stranu pitanja — a to je relacija između demokratskih odnosa na kojima se te vrijednosti konstituiraju i pozicije Saveza komunista kao vodeće i historijski odgovorne snage za tako naznačen razvoj našeg društva.

Ono što marksističkim obrazovanjem i idejnim osposobljavanjem moramo ugraditi u našu partijsku, pa uopće i u društvenu svijest, upravo je saznanje da snažni Savez komunista i dosljedni proces demokratizacije društva nisu suprotne, već uzročno povezane kategorije. Ukazujem na to stoga što su upravo na toj vezi, odnosno njenoj zloupotrebi ili negaciji, rasle one antisocijalističke snage koje su uspjele da nagrizu jedinstvo i sposobnost revolucionarne akcije Saveza komunista u vremenu do 21. sjednice.

Za jedne, snažna partija je značila likvidaciju demokratskog razvoja; za druge, demokratski razvoj je tražio likvidaciju snažne partije, to jest njezine vodeće idejne i društvene uloge. Nosioci takvih shvaćanja, kako sa spektra dogmatsko-birokratskog tako i građansko-liberalističkog, politički su poraženi. Međutim, njihove koncepcije, oslanjajući se na moguće stagnantne ili krizne momente u našem životu, mogu naići na odziv u zaostaloj društvenoj svijesti. Odatle stalna potreba da se jasnoća našega kursa u tom pitanju ugrađuje u sistem marksističkog obrazovanja i idejnog osposobljavanja Saveza komunista.

Moramo biti svjesni toga da se, suočeni s raznim teškoćama našeg razvoja, suočavamo i s nizom tendencija nama idejno tuđim — s tendencijama koje, polazeći od tih teškoća, nude takva „rješenja" i takve „izlaze" koji su sasvim suprotni onome što znači smisao našeg socijalističkog razvoja, s tendencijama koje su po svojoj prirodi zapravo kontrarevolucionarne. Premda za tu vrst kontrarevolucije ne postoji socijalna osnova u našem društvu, ipak ostaje još dovoljno tla za pojavu i djelovanje raznih antisocijalističkih struja. U sklopu dugoročnog razvoja to bismo mogli nazvati objektivnim faktorom koji ćemo toliko uspješno prevladavati koliko će i društveni odnos koji gradimo postajati totalitet našeg života. Međutim, ima tu i značajan moment koji ne smije izbjeći našoj pažnji. Riječ je o tome u kolikoj smo mjeri u pojedinim trenucima našeg života sposobni da te antisocijalističke i opozicione struje sagledavamo na vrijeme, da ih razobličavamo i razbijamo prije nego što one dođu do onog stupnja organiziranosti i akcije kada mogu izazvati krizna stanja. Upravo to ovisi o nama, ovisi o uspješnosti i temeljitosti provedbe marksističkog obrazovanja i idejnog osposobljavanja članstva Saveza komunista.

Da bi Savez komunista takvu ulogu ostvarivao, nije dovoljno to samo programski utvrditi, već on mora svakodnevno društveno djelovati na način kojim će uvijek iznova sticati povjerenje radničke klase i radnih ljudi uopće. Komunisti moraju razumijevati suštinu i zakonitosti društvenih kretanja, uvjete i mogućnosti borbe za pobjedu humanih i naprednih sadržaja našeg života.

Odatle jedan od bitnih zadataka idejne izgradnje Saveza komunista i jeste izgradnja moralno-političkog lika komuniste, koji će u sredini u kojoj djeluje biti prihvaćen svojim primjerom. Samokritičnost, drugarstvo, skromnost i požrtvovnost komunista nisu neke moralističke kategorije, već bitna određenja pripadnika revolucionarne avangarde. Zato drug Tito ističe da svaki član Saveza komunista mora svojim radom, ponašanjem, primjerom do-

prinositi akcionoj sposobnosti i moralno-političkom ugledu svoje osnovne organizacije.

Tehnokrati i birokrati, bez obzira na to koliko se kitili, pa ponegdje i uspjeli da se nametnu nekoj partijskoj sredini, ne mogu biti dobri komunisti zato što su baš te osnovne odlike pravog komuniste njima tuđe. Komunista mora — a tehnokrat to ne može — razumjeti uvjete života radnika i običnog čovjeka.

Upravo je važnost tih sitnih stvari veoma značajna za cjelovitost našeg sistema, kojemu čovjek postaje ishodište interesa. Njih je uvjerljivim riječima naznačio drug Tito u svom poznatom intervjuu „Vjesniku". Mislim da bi te teme morale imati izrazitije mjesto u programima idejno-političke izgradnje Saveza komunista.

Polazeći od takvih historijskih zadataka koje avangarda radničke klase ima, to, prije svega, znači imati i takvu svijest avangarde koja će joj omogućiti da uspješno vrši tu svoju revolucionarnu historijsku zadaću.

Vodeća uloga Saveza komunista ostvaruje se samo u konkretnoj društvenoj borbi, koja prije svega znači ostvarivanje jasno postavljenog i općenito prihvaćenog programa, zatim mijenjanje starog i izgradnju novog društva, te sposobnost da se na tom putu pravovremeno uočavaju i otklanjaju slabosti koje se gomilaju. Sve to podrazumijeva da se u cilju pobjede pozitivnog programa neprekidno vodi jasna i javna idejna i politička borba protiv svih mogućnih neprijatelja i antisocijalističkih snaga, kao i borba za savladavanje zaostale društvene svijesti, koja ostaje stalna potencijalna rezerva antisocijalističke demagogije i akcije.

Ovi dalekosežni zadaci stalno su bili prisutni u našoj klasnoj borbi prije rata i u toku revolucije, a zatim i u poslijeratnoj izgradnji socijalizma. No danas oni postaju dublji, obimniji, presudniji nego ikada prije. To je i razumljivo. Naravno, ne zato što bi naše suvremeno doba bilo opterećeno takvim opasnostima koje nas ugrožavaju ili pak takvim slabostima u vlastitim redovima koje nas čine nesposobnim za tu borbu. Naprotiv, danas je sve to sasvim drugačije.

Iza nas stoje pobjede koje su označile historijske etape našeg revolucionarnog pokreta i razvoja našeg socijalizma. Iza nas stoje mnoge bitke u kojima smo se snagom istinske revolucionarne ideje bespoštedno obračunavali sa slabostima, oportunizmom, frakcionaštvom i svim ostalim deformacijama u vlastitim redovima. To je Savez komunista učinilo, pod Titovim neposrednim rukovodstvom i vođenim Titovom mišlju, jačim i sposobnijim upravo za ove zadatke koji se danas nalaze pred nama. Zadatke u koje smo već ozbiljno kročili našom vlastitom praksom.

U Rezoluciji Desetog kongresa posebno se ističe da je borba za idejno-političko jedinstvo Saveza komunista Jugoslavije sastavni i neophodni dio stalne borbe za ostvarivanje ciljeva društveno-ekonomskog i političkog razvoja na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

Idejno i akciono jedinstvo Saveza komunista neophodan je uvjet uspješnog razvoja njegove avangardne uloge, što se neprestano utvrđuje i potvrđuje u društvenoj akciji Saveza komunista.

Sudjelovanje članstva i osnovnih organizacija Saveza komunista u izgrađivanju politike Saveza komunista i njihova odgovornost u ostvarivanju te politike, to je upravo mjerilo dosljednog ostvarivanja demokratskog centralizma kakvog predviđa Statut naše partije. Demokratski centralizam je princip partijskog života koji se razvija paralelno u dva pravca: od rukovodećih organa prema bazi i obratno, od baze prema vrhu Saveza komunista. I to kako u ostvarivanju tako i u kreiranju partijske politike.

Izgradnja jedinstva u Savezu komunista na toj osnovi nije, dakle, ona monolitnost koja se ostvaruje na nametnutoj disciplini, direktivnosti i komandiranju. Ona je svjesno shvaćanje uloge, zadataka i, što je bitno, konkretne društvene i opće historijske odgovornosti, koje Savez komunista mora ostvariti. Zato je u cilju takvog osposobljavanja Saveza komunista značajno da dalje jačamo demokratske odnose u Savezu, da razvijamo kritičku debatu kroz koju tražimo pravo revolucionarno, programsko i akciono jedinstvo. Sve to nisu samo organizaciona, već krupna idejno-politička pitanja. Upravo ona traže da se Savez komunista organizira na način koji omogućuje stalno i aktivno djelovanje članstva i organizacija tamo gdje se utvrđuje i ostvaruje politika o svim pitanjima društveno-proizvodnog i političkog razvoja, gdje se vodi bitka za jačanje vlasti radničke klase.

Ako osnovne organizacije udruženog rada moraju postati središte odlučujućeg uticaja radničke klase na cjelinu odnosa u društvu, onda to znači da i osnovne organizacije Saveza komunista moraju baš u toj sredini naći pravi smisao i bit svog idejno-političkog i društvenog rada.

Kongres je veoma jasno ukazao na to da Savez komunista, izvršavajući svoju avangardnu, vodeću društvenu i idejno-političku ulogu, mora sebe adekvatno organizirati, mora svoje osnovne organizacije smjestiti baš tamo gdje će se te bitke voditi i komuniste u tim organizacijama učiniti idejno svjesnom i osposobljenom jezgrom te borbe.

To je bitno zbog toga što se ustavna koncepcija osnovne organizacije udruženog rada, koju je sada normirao i Zakon o udruženom radu, neće i ne može sama po sebi ostvarivati. Jer takve se epohalne historijske prekretnice u načinu proizvodnje ne zbivaju automatski ni samotokom.

Prvi put u historiji nisu kapital i profit ono što reproducira način proizvodnje, niti je to direktivna regulativna funkcija države, već radnik udružen u radu neposredno stvara i upravlja dohotkom u kojem se ne nalazi samo „cijena njegova rada" već i svi elementi društvene reprodukcije, što zapravo znači — svi atributi njegova prava i njegove odgovornosti da upravlja svim poslovima društva.

Bilo bi pogrešno vidjeti u tome samo opća načela. Radi se o sasvim konkretnoj, svakodnevnoj bici u kojoj se otklanja staro i

širi prostor za novo. Zato su tu bitna ekonomska i socijalna pitanja od vrlo velike idejne važnosti. Nemoguće je voditi uspješnu bitku za novo ako ona neće u sebi sadržavati borbu za produktivnost rada, napor za povećanje dohotka, suzbijanje potrošačkog mentaliteta i povećanja zarada koje se ne zasnivaju na rezultatima rada.

Za takvu revolucionarnu transformaciju, bez obzira na to koliko ona bila tek u početku, bilo je presudno odrediti i odnos Saveza komunista prema tome. Kongres je baš to i učinio, polazeći pri tom od teorijskog sagledavanja društvenih procesa koje je pokrenuo, kao i od kritičke analize negativnih iskustava koja je u prethodnoj fazi sakupio: radi se o glomaznim organizacijama debatnog karaktera, odvojenosti Partije od radnih ljudi i njihovih životnih problema, o pasivnosti i neaktivnosti u idejnoj borbi protiv antisocijalističkih pojava i sličnih popratnih negativnih fenomena.

Iz ovako strateški postavljenog zadatka Kongresa proizašao je jasan zadatak za organiziranje i funkcioniranje sistema idejne izgradnje Saveza komunista. Marksističko obrazovanje i idejno osposobljavanje članstva morali su napustiti forme predavačkog obrazovanja i pretvoriti se u radni jasno razrađen sistem idejnog osposobljavanja članstva u samoj osnovnoj organizaciji Saveza komunista.

Da bi Savez komunista mogao potpuno izvršiti svoju historijsku zadaću, on mora poslije preuzimanja vlasti u revoluciji i nakon vršenja vlasti u ime radničke klase u etatističkoj etapi socijalističkog razvoja biti sposoban osjetiti historijski određen trenutak kada treba da se odvaja od države kako se ne bi odvojio od klase kojoj pripada i kojoj služi.

Time, u stvari, kao istinska revolucionarna avangarda izvršava dva bitna zadatka: otvara proces odumiranja države i započinje proces konstituiranja radničke klase kao vlasti po sebi i za sebe. Ako to označimo Marksovom tezom o asocijaciji slobodnih proizvođača od koje smo teorijski pošli, u nas je to kao društvena praksa uzelo oblik i sadržaj socijalističkog samoupravljanja i udruživanja rada.

Teorijski posmatrano, mislim da upravo u ovom kontekstu moramo naglasiti činjenicu da je taj proces „razvlašćivanja" i socijalističke države i partije u svojoj suštini i dalje specifični, mada ne tradicionalni, oblik diktature proletarijata u kojoj radnička klasa preuzima ne samo vlast u sferi političkog sistema već i presudnu ulogu odlučivanja u sferi društvene reprodukcije.

Uzimajući, zapravo, pod svoju vlast rezultate svog vlastitog rada, svoj vlastiti višak rada, radnička klasa udruživanjem rada i slobodnom razmjenom rada definitivno označava ukidanje ne samo neposrednog klasnog odnosa, odnosa eksploatacije, nego i onu mjeru u kojoj se likvidiraju klasne pretpostavke društva uopće. Označava kretanje i daje odgovor na pitanje da li se proces oslobađanja čovjeka razvija ili stagnira.

Po našem dubokom uvjerenju, stvorenom na osnovi naših teorijskih marksističkih spoznaja, tu postoji uzročna povezanost. Naime, ako taj pravac kretanja istinski ide u pravcu Marksove asoci-

jacije slobodnih proizvođača, onda on u istoj mjeri mora izražavati takvo društveno djelovanje radničke klase u kojoj ona sama sebe počinje ukidati kao klasu.

Zato mi se čini bitnim da našu temu marksističkog obrazovanja i idejnog osposobljavanja Saveza komunista nešto pobliže razmotrimo upravo u vezi sa socijalističkim samoupravljanjem i udruživanjem rada. I to ne samo iz gornjih suštinskih već i iz dva dodatna formalna razloga. Prvi je, što smo baš na pragu druge faze naše općedruštvene političke akcije vezane za Zakon o udruženom radu. Drugi je što samoupravljanje (već prilično dominantno) i udruženi rad (zasad još uvijek više potencijalno) postaju alternative za sve one krupne dileme pred kojima su se našli socijalistički i ostali progresivni pokreti, uključujući tu i marksističke mislioce današnjeg svijeta.

Taj se izlaz traži u sučeljavanju sa dva globalna dosadašnja iskustva društvene prakse. Jedno je, kao što je poznato, opća kriza kapitalizma u kojoj se participacijom, ali ne kao radikalnom promjenom društvenih odnosa već kao blagom popravkom tih odnosa, nastoje izbjeći najoštrije krivine te krize. I drugo je — etatističko-centralistička praksa socijalizma, koja, opet, nosi sa sobom dilemu u onoj mjeri u kojoj se oslanja na svemoć plansko-direktivne funkcije države.

Ovim razmišljanjem ni u kojem slučaju ne želim pledirati za naš jugoslavenski put u socijalizam kao jedino važeći model. Naprotiv, u punom je skladu s prirodom naše teme konstatacija da istinski naučni socijalizam ne priznaje modele, šablone, ni jedino važeće puteve.

Zato mi niti želimo, niti možemo nametati naš model socijalizma. To bi bilo suprotno samoj prirodi našeg socijalizma, našeg Saveza komunista, suprotno našoj teorijskoj spoznaji koja u sebi sintetizira marksizam, našu vlastitu teorijsku misao i, svakako, našu revolucionarnu društvenu praksu. Čak da tu dodam, i naš kritički odnos kako prema vlastitoj praksi tako i prema praksi socijalizma uopće. No, isto tako, važno je jasno kazati da smo, i to ne pragmatički već društveno i naučno, zainteresirani da u svijesti naših ljudi razvijamo saznanje i uvjerenje da je naš put u socijalizam za nas jedino ispravan i jedino mogućan.

Iskustvo naše revolucije, a ono, zaista, nije ni malo ni lako, i naša spoznaja naučnog socijalizma polaze od ozbiljnog stvaralačkog proučavanja marksizma, ali ne završavaju na marksizmu kao teoriji konzerviranoj s krajem devetnaestog ili početkom dvadesetog vijeka. To je usmjeravalo naš revolucionarni pokret u potragu za takvim putem u socijalizam koji će u sebi nositi mogućnost odgovora na suštinska pitanja današnjice: kako ostvariti oslobođenje radničke klase, kako ukinuti svaki monopol nad pravom te klase da neposredno vlada uvjetima i rezultatima svoga rada, a da u tom pravcu ne ostvaruje samo svoje individualne interese već i svoje odgovornosti za razvoj i napredak društva u cjelini.

To što smo analizirajući i naše vlastito i opće iskustvo državne faze razvoja socijalizma došli do zaključka da ona može biti re-

volucionarna samo onda ako je privremena, ako je most ka Markšovoj asocijaciji slobodnih proizvođača, nije značilo nipodaštavanje tuđih puteva, već samo dodatni, i to značajni, argument u prilog našeg ovdje naznačenog uvjerenja. Traženje novog zapravo je perspektiva socijalizma. A to što razni dogmatičari žele borbu za socijalizam svesti pod stare, okoštale šablone, to je samo dokaz njihove nesposobnosti da revolucionarno misle.

Takođe, ako bismo dopustili (polazeći od nekih nakalemljenih principa idejnog pluralizma, koji, uz put rečeno, ne odbijamo kao mogućnost stečenih iskustava i potreba na drugim stranama) neku vrst „koegzistencije" i nadmetanja raznih modela socijalizma na našem vlastitom tlu, dopustili bismo, u stvari, borbu raznih idejno-političkih koncepcija tuđih našoj revoluciji, s elementima političke borbe za vlast i s osloncem na strane interese. U krajnjoj konzekvenciji, koncepcija usmjerenih na likvidaciju ne samo našeg socijalizma, već i slobode i nezavisnosti naše višenacionalne jugoslavenske zajednice.

Htio bih ovdje još nešto dodati o Zakonu o udruženom radu, naravno, sa stanovišta idejnih zadataka Saveza komunista. Zakon o udruženom radu postaje, u stvari, neka vrst klasnog manifesta udružene radničke klase Jugoslavije. On nosi u sebi pravila ponašanja i djelovanja neposrednog proizvođača u svojoj osnovnoj organizaciji kako bi, stvaranjem novog društveno-proizvodnog odnosa u toj ćeliji proizvodnje, stvarao jedinstvenu klasnu osnovu cijelog društveno-ekonomskog sistema. Ovladavanjem dohotkom u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, udruženi proizvođač mora ovladati dohotkom kao društvenom kategorijom.

Već sam prije pomenuo koliko ta srž samog Zakona, zatim složenost borbe da ga provedemo, teškoće, problemi i dileme koje možemo očekivati u njegovoj realizaciji — predstavljaju široko područje teorijske razrade, kritičke analize i traženja novih rješenja u samoj društvenoj praksi, što je veoma značajno sa stanovišta upravo idejnog osposobljavanja Saveza komunista.

Tu se radi o takvom preobražaju koji ne zahvaća samo udruženi rad shvaćen u užem smislu materijalne proizvodnje, već široko područje razmjene rada u samoupravnim interesnim zajednicama, zatim sferu političkog sistema, kulture, obrazovanja i odgoja, znači — cjelovitost našeg sistema. Da bi mogao stajati na čelu toga, da bi mogao osposobljavati i pokretati radničku klasu i radne ljude u realizaciju toga, za Savez komunista se postavlja ključni zadatak da objedinjuje sve tri bitne komponente svog avangardnog djelovanja kao kolektivnog intelektualca. To znači: teorijskoistraživački rad i marksističku kritiku, zatim potrebu intenzivne idejne akcije u svojim redovima sa ciljem da tako osposobljen gradi društvenu i klasnu svijest neposredno udruženog proizvođača, i, na kraju, borbu za realizaciju postavljenih ciljeva u samoj društvenoj praksi.

Odatle i logičan zaključak da je Savez komunista životno zainteresiran za istinsko naučno stvaralaštvo, za razvoj slobodne ljud-

ske misli i kritičkog duha, koji neće biti usmjereni na destrukciju, nego u pravcu traženja i izgradnje novog.

Htio bih ovdje, upravo sa stanovišta klasnog odnosa kojeg implicira naš Zakon o udruženom radu, da se osvrnem i na jedno posebno pitanje, na pitanje međunacionalnih odnosa.

Po mom uvjerenju, iz Zakona jasno proizlazi da će upravo u onoj mjeri u kojoj će on zaista doprinositi udruživanju radničke klase Jugoslavije, u toj mjeri i radnička klasa pojedinih naroda i narodnosti biti odlučujući kohezioni i trajno djelujući faktor njihovog zajedničkog života. Namjerno sam taj međunacionalni moment našeg jugoslavenskog života fiksirao na podlogu udruživanja radničke klase, jer ne samo što je to danas aktuelno s obzirom na neposredno donošenje navedenog Zakona, već je to sa stanovišta naše revolucionarne teorije oduvijek bio — zapravo, da budem točniji, od dolaska druga Tita na čelo Partije — naš generalni, marksistički pristup nacionalnom pitanju.

Imajući baš u tom kontekstu na umu kapitalno djelo druga Kardelja o nacionalnom pitanju, mislim da mogu kazati da nas ono upućuje na nove relacije marksističkog istraživanja ovog značajnog društvenog fenomena, posebno s obzirom na neke elemente njegove najnovije aktualizacije.

Još uvijek smo, naime, suočeni s nakaradnim teorijskim i praktičkim pristupima tom pitanju zdesna i slijeva — od onih koji na klasnoj osnovi direktnom intervencijom guše nacionalna prava, do onih koji pod sumnjivim socijalističkim parolama reklamiraju teze o „asimilaciji", „prerastanju", „transformaciji" itd. postojećih, realnih nacija i nacionalnosti u nekakve državne, „socijalističke", nacionalno obezličene nacije, odnosno zajednice.

Naša teorijska misao ne može ostati po strani tako važnih pitanja, posebno sa stanovišta perspektiva revolucionarne borbe i razvoja socijalizma u suvremenom svijetu. Ali isto tako i sa stanovišta naše neposredne nužne i objektivne zainteresiranosti za sudbinu naših nacionalnih manjina van naših granica.

Način kako je Jugoslavija riješila nacionalno pitanje suštinski u samoj revoluciji, zatim kako ga je dalje dograđivala u sklopu razvoja društveno-proizvodnih odnosa, tu, naravno, mislim i na sve narodnosti u našoj zemlji, i posebno sada što se tiče daljeg razvoja i izgradnje međunacionalnih odnosa vezanih za socijalističko samoupravljanje i udruživanje rada — to su dostignuća kojima moramo biti veoma ponosni. To su rezultati koji proizlaze iz same prirode našeg socijalističkog sistema i našeg poimanja nacionalnog pitanja na marksističkoj osnovi.

No želim na taj problem da ukažem i sa našeg unutrašnjeg stanovišta. Jer za našu idejnu akciju, unatoč svih izvanredno značajnih temeljnih rezultata koje kao društvo ostvarujemo na tom planu, i dalje ostaje veoma aktuelno pitanje društvene kritike i konkretne borbe protiv svih onih tendencija i manifestacija malograđanskog, antimarksističkog i nacionalističkog pristupa nacionalnom pitanju, koji se još može zapaziti osobito na području historije i na sektoru kulture.

Mislim da možemo, upravo zbog veoma ozbiljnih uspjeha naše društvene prakse, ali i teorijske i idejne akcije na tom planu, s posebnom oštrinom ukazati na ona, još postojeća, kolebanja i oportunizme koji se u pojedinim sredinama i u pojedinim slučajevima izražavaju u metodi „žmirkanja" pred takvim nacionalističkim pojavama.

Kada govorimo o izgradnji društvene svijesti, mislim da ne smijemo imati na umu samo uže shvaćanje idejno-političkog momenta, već, ako smijem tako da kažem, taj idejno-politički moment mora istovremeno biti i kulturni. Našu kulturnu politiku zato i shvaćamo kao bitnu društvenu potrebu, a nikako ne kao neku vrst zabrana ili privilegiju onih koji se bave kulturnom djelatnošću.

Nesporna je važnost kulturnog identiteta jednog naroda, pa i, u sklopu toga pitanja, kulturne baštine. Čini mi se važnim istaći da kulturni identitet naroda mora u sebi nositi težnju ka otvorenosti i povezivanju, u smislu univerzalnog i općehumanističkog karaktera kulture. Bez toga uvijek postoji opasnost da se težnja ka tom identitetu pretvori u primitivan izolirani mentalitet, koji može, u okviru političkog pragmatizma, postati sredstvo zatvaranja jedne nacije, što u krajnjoj liniji vodi u nacionalizam, bilo separatističkog bilo hegemonističkog tipa.

Odatle, a osobito za kulturu u socijalističkom samoupravnom društvu, i još više za razvoj i funkciju kulture u višenacionalnoj zajednici, njezina društvena osnova i idejna usmjerenost — što ni u kojem slučaju ne znači i ne smije da znači ideologiziranje kulture — jesu veoma značajno pitanje samog kulturnog stvaralaštva.

U ovom sklopu želio bih ukazati na još jedan moment. Veoma je zanimljivo, ali nije iznenađujuće, da baš u takvoj situaciji u kojoj razvoj međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji ide stalno uzlaznom linijom, konstituirajući se na stabilnoj društveno-proizvodnoj osnovi, u svijetu imamo cikličnu eskalaciju kombinacija, špekulacija i manipulacija oko budućnosti Jugoslavije s glavnim akcentom na višenacionalnom njenom sastavu kao navodnoj činjenici koja Jugoslaviju stalno gura na ivicu ponora svoje egzistencije.

Možda u svemu tome ima one državotvorne logike koja proizlazi iz vlastitog iskustva takvih kritičara — da samo „jaka" država, potpomognuta policijom, a ponegdje i vojskom, može osigurati stabilitet neke višenacionalne zajednice. Ali sigurno je da tu podosta ima i promišljenih propagandnih ratova usmjerenih na Jugoslaviju ne zato što je ona nestabilna, već naprotiv — zato što je stabilna, što uspješno rješava svoje probleme, što ima veliki ugled i značajni uticaj u svijetu. Danas možda više nego ikada prije.

No ono što je tu za našu idejnu akciju bitno, jesu dva momenta. Prvo, tamo gdje takva pitanja proizlaze iz dobronamjernog neznanja morali bismo mnogo organiziranije i osmišljenije kulturno i informativno djelovati u svijetu. I drugo, za našu društvenu svijest bitna su saznanja da naš novi Ustav, ne kao skup deklarativnih principa već kao normirani izraz realnog života, potiče svakodnevnu praksu jačanja osnova zajedničkog života, jačanje interesa koji nas trajno udružuju. Upravo u tom kontekstu bratstvo i jedinstvo,

rođeno u revoluciji i dalje razvijano u našem socijalizmu, ostaje jedna od ishodišnih strateških tema našeg idejno-političkog rada.

Istina, Ustav nas, sam po sebi, ne oslobađa unaprijed ni objektivno postojeće različitosti, ni problema koji se na toj osnovi javljaju, ali on daje mehanizme kako da prevladamo te probleme, i to u skladu s našim društvenim sistemom, na pravcu daljeg jačanja osnova na kojima zasnivamo trajnost našeg zajedničkog života.

To je suština našeg Ustava i on, zapravo, ostaje velika inspiracija dubljeg razumijevanja i idejnog osposobljavanja ne samo Saveza komunista već i članstva ostalih društveno-političkih organizacija i radnih ljudi uopće. Savez komunista mora biti aktivno prisutan u tim organizacijama kako bi zaista mogao djelovati kao inicijator i pokretač širokog fronta naprednih, socijalističkih snaga, bez čijeg angažmana nema ni uspješne izgradnje socijalizma.

S tim u vezi rekao bih samo još nešto o omladini. Izgradnja idejne i društvene svijesti kod omladine mora, prije svega, biti usmjerena na formiranje stvaralačkog odnosa prema radu, na jačanje njihove spremnosti i sposobnosti za izgrađivanje socijalističkih društvenih odnosa. To se ne tiče poglavito mladih koji se već nalaze u procesu proizvodnje, već taj načelni stav mora postati društvena praksa i kod srednjoškolske i studentske omladine.

Premda će problematika marksističkog obrazovanja u školskom sistemu biti uskoro predmet naše posebne pažnje u okviru predstojeće partijske rasprave o reformi odgoja i obrazovanja, ovdje bih ipak, u vezi s idejnim osposobljavanjem, htio naglasiti da je kontinuitet revolucije, o kojem često govorimo, u stvari kontinuitet generacija angažiranih na ostvarivanju zadataka našeg socijalističkog razvoja. To je sposobnost da se danas ima svijest o onome što dolazi sutra, i to kao neposredni rezultat svog vlastitog društvenog djelovanja.

Ako bih govorio o studentskoj omladini, mislim da bi bilo potrebno posebno ukazati na aktualnost i potrebu pojačane marksističke idejne akcije u njezinim redovima.

Odgojno-obrazovni proces, koji treba da se razvija na principu uz rad i za rad, mora biti dopunjen, zapravo obogaćen idejnom marksističkom izgradnjom radi formiranja cjelovite društvene i samoupravljačke ličnosti mladog čovjeka. To će ga osposobljavati da se prema vrijednostima našeg sistema ne postavlja negatorski, da ne postaje žrtva raznih dogmatskih, građanskih, odnosno radikalističkih teza o „kritici svega postojećeg", već će, polazeći od stvarnih vrijednosti i njihove kritičke valorizacije, njima, kao rezultat svog vlastitog socijalističkog djelovanja, dodati novo, sa punom sviješću da je to novo vrijedno kao sinteza naše vlastite borbe za socijalizam i našeg priloga riznici socijalizma i općeg napretka u svijetu.

Mi smo kao Savez komunista, suočeni svojevremeno s opozicionom antisocijalističkom eskalacijom u nekim univerzitetskim sredinama, izgradili platformu za idejnu akciju komunista na univerzitetima koja je doprinijela objedinjavanju partijskih i ostalih naprednih snaga, jačanju njihove društvene i idejne akcije. Ta je

platforma izrazila pozitivni program naše borbe za reformu koji proizlazi iz odluka Desetog kongresa i novog Ustava i sa te pozicije naznačila je pravac idejno-političke borbe protiv antisocijalističkih opozicionih snaga. Tako je taj dokument bio konkretni izraz organizirane akcije Saveza komunista na jednom važnom području našeg društvenog interesa, pa je u tome odigrao i pozitivnu ulogu.

*

U svakom slučaju, marksističko obrazovanje i idejna izgradnja Saveza komunista stoje u najprisnijoj uzročnoj (i posljedičnoj) vezi sa sposobnošću Saveza komunista da ostvaruje svoju avangardnu, revolucionarnu ulogu putem takvog pokretanja društvene akcije i društvenih snaga koji će program našeg socijalističkog razvoja pretvarati u stvarnost našeg života. U tom pogledu izuzetno je značajna misao koju je drug Tito uputio slušaocima Političke škole Saveza komunista Jugoslavije: „Oni koji će ovdje dolaziti i sticati znanja, želio bih da se čim više bave ne samo marksizmom i lenjinizmom nego i našom stvarnošću na osnovu te nauke, daljim kretanjima u našoj zemlji i odnosima kakvi treba da vladaju među našim narodima."

Te se riječi ne odnose samo na polaznike Škole već imaju univerzalni i — htio bih istaći — usmjeravajući značaj za cjelokupni sistem marksističkog obrazovanja i idejno-političkog osposobljavanja Saveza komunista Jugoslavije.

Todo Kurtović

Ideološki rad treba stalno da osposobljava radnog čoveka samoupravljača

Želio bih da odmah, u početku, kažem da se slažem s uvodnim izlaganjem druga Josipa Vrhoveca i s osnovnim tokom dosadašnje rasprave. Kažem: „osnovnim tokom", zato što čovjek sve detalje u raspravi ne može zapaziti, pa, sasvim razumljivo, ne može sve ni adekvatno razumjeti. To, naravno, ne znači da ima i nešto sa čime se posebno ne bih slagao.

U periodu poslije Desetog kongresa SKJ dogovorili smo se — mislim na dva naša prethodna savjetovanja — da osnovica programa ideološkog rada bude referat druga Tita na Desetom kongresu. Smatram da je to naša osnovna orijentacija i ubuduće. Na toj osnovi bi trebalo da sada konkretnije odredimo i sadržaj i literaturu, kao i orijentaciju u izgradnji programa. Trebalo bi, drugim riječima, da se na nizu pitanja konkretno dogovorimo o novom programu. Sasvim razumljivo, kad kažem konkretno, ne mislim ni na kakav recept, niti na formalno tekstualno utvrđivanje, nego na osnovnu sadržinu. To, po mom mišljenju, traži od nas da se sasvim određeno opredijelimo i za literaturu za izvođenje tog programa, imajući na umu sva značajna pitanja koja su s njom u vezi.

Više puta je rečeno šta sve dolazi u obzir. Čini mi se da to neće biti teško i pojedinačno nabrojati. I juče su neki drugovi o tome govorili, i ja se sa njima slažem. Kada bismo sada sve to su-

mirali, otprilike bismo tu literaturu sveli na ovo: pored djela klasika marksizma, bio bi to Program SKJ i sva naša osnovna dokumenta, zatim djela druga Tita i djela najistaknutijih jugoslovenskih marksista koji su s drugom Titom gradili i razvijali naš socijalistički samoupravni sistem i našu nesvrstanu politiku. Od krupnog značaja su Ustav SFRJ, novi sistemski zakoni i djela istaknutih marksista nastala povodom njih. Međutim, kad sve saberemo, to je obimna literatura. Zato i moramo razmotriti kome preporučujemo tu literaturu: da li svim učesnicima ideološkog obrazovanja ili učesnicima samo nekih oblika. To je, očito, problem o kome moramo sasvim određeno govoriti. Zato bi se trebalo dogovoriti o klasifikaciji i prioritetima.

Isto tako, morali bismo utvrditi literaturu za osnovni program. Rekao sam već da to nije recept, ali je ipak treba utvrditi sasvim konkretno, jer nam je u Savezu komunista Jugoslavije potreban jedinstven program u osnovnim pitanjima.

Ako tako svedemo stvari na konkretno, onda ćemo o svemu morati i da govorimo nešto određenije. Možda nećemo moći da kažemo sve na današnjem sastanku, ali se možemo i moramo dogovoriti kako ćemo to učiniti. Smatram da sve ono što bi od literature ostalo van tog osnovnog programa treba da posluži kao dopuna u raznim oblastima ili u raznim sredinama. A ono što je zajedničko treba da nam jedinstveno posluži kao osnova marksističkog obrazovanja, kao osnovica koja pomaže izgradnji idejne i političke, odnosno društvene akcije Saveza komunista, koja doprinosi njegovom jedinstvu, izgrađuje koheziju i — na bitnim pitanjima — ostvaruje jedinstvo misli u Partiji, jača komponente demokratskog centralizma koje su u našoj akciji sve značajnije. U tom pogledu, dakle, već imamo polaznu osnovu, u tome smo jedinstveni, ali sada treba težiti i nečemu što će biti sasvim precizirano i kao orijentacija.

Polazeći od onoga što je drug Joža Vrhovec rekao u dijelu svog izlaganja o društvenim odnosima, želio bih nešto određenije kazati i o programima.

I

U središtu pažnje treba da bude radni čovjek kao samoupravljač. Upravo on mora biti obuhvaćen programom ideološkog rada. Kada to kažem, imam na umu idejne i teorijske osnove naše koncepcije. Po mom mišljenju, program idejnog obrazovanja treba da doprinese da se lakše spozna suština i konkretna praksa produkcionih odnosa kod nas, da se spoznaju svi instrumenti u rukama radnog čovjeka — samoupravljača. Programi i njihovo izvođenje moraju biti tako koncipirani — kako je već neko juče u raspravi rekao — da podstiču aktivizam radnog čovjeka, da otkrivaju probleme, jer naša nova praksa mora biti u tom smislu oslonjena i na teorijski rad. O tome ću nešto docnije govoriti.

Ako bih želio određenije da kažem na što mislim, onda bih to ilustrovao jednim primjerom. Na televiziji, kad pripremaju

program, imaju određene blokove. Očito je da ćemo i mi morati da imamo posve konkretne — tako da kažem — blokove ovog našeg programa. Uzmimo neka pitanja: planiranje, udruživanje rada i sredstava, dohodak, slobodna razmjena rada! Ne znam da li su to sva osnovna pitanja, ali, u svakom slučaju, ova jesu značajna. Stoga ona, po mom mišljenju, moraju biti u osnovici našeg zajedničkog programa. Kad to kažem, mislim na idejnu i teorijsku osnovicu, sasvim konkretiziranu u našim uslovima. Da bi se vidjelo koliko su ta pitanja važna, pročitaću ovdje nekoliko citata iz Predloga zakona o udruženom radu. Na primjer, u članu 1. piše:

„Radnici u ostvarivanju svog vladajućeg položaja u udruženom radu u društvu, slobodno, neposredno i ravnopravno, u odnosima samoupravne demokratske povezanosti, uzajamne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti u odnosima ravnopravnosti naroda i narodnosti, upravljaju svojim ukupnim društvenim radom u osnovnoj i drugim organizacijama udruženog rada, drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u cjelini.

Socijalističkim samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima u udruženom radu, obezbeđuje se da radnici, na osnovu prava rada društvenim sredstvima i jednakih prava i obaveza i odgovornosti, u pogledu sredstava za proizvodnju i drugih sredstava društvene reprodukcije u društvenoj svojini, upravljaju u svom, zajedničkom i opštem društvenom interesu svojim radom, uslovima i rezultatima svog rada".

Ti stavovi budućeg Zakona o udruženom radu imaju krupno značenje, jer su opredijelili njegovu sadržinu. Smatram, međutim, da nećemo mnogo dobiti ako programi budu prezentirani članstvu samo na tom nivou. Zato od njih moramo poći kao od teza i pomoći članstvu da razumije njihovu sadržinu i suštinu. Samo taj član, odnosno dio tog člana, već sam po sebi predstavlja cio jedan program i više nego jednu konkretnu temu, ako od njega pođemo kao od niza osnovnih teza. A bez toga, naš program ne može biti ni dovoljno teorijski utemeljen, niti može biti efikasan. Samim tim, on ne može podsticati akciju niti otkrivati protivrječnosti i mobilisati teoriju da ih uopštava, a praksu da ih rješava. On, međutim, to mora da postiže.

Ili, na primjer, u članu 19. Predloga se kaže:

„U ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, radnici u udruženom radu su odgovorni jedni drugima i socijalističkom samoupravnom društvu u cjelini za društveno i ekonomski celishodno korišćenje tih sredstava, u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu, i dužni su da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju, da svoje radne obaveze savesno izvršavaju i da obezbeđuju stalni porast proizvodnosti svog i ukupnog društvenog rada".

I to je, očevidno, veoma aktuelno pitanje koje traži i teorijsko obrazloženje i potpunije razumijevanje sadržine i suštine. Jer kada je riječ o odgovornosti, o čemu se ovdje, pored ostalog, govori, kod nas još ima nerazumijevanja.

Ili, na primjer, u članu 25. Predloga se kaže:

„Narodi i narodnosti u republikama, odnosno autonomnim pokrajinama, organizovani u udruženom radu i u društveno-političkim zajednicama, slobodno upravljaju svojim radom, rezultatima rada i prirodnim bogatstvima u skladu sa svojim Ustavom utvrđenim pravima i dužnostima, polazeći od toga da su ravnopravnost naroda i narodnosti, odnosno republika i autonomnih pokrajina, njihova međusobna saradnja, svestrana uzajamna pomoć i solidarnost u obezbeđivanju zajedničkih interesa i savlađivanju teškoća, uslov njihovog slobodnog i svestranog razvitka".

Znatan dio našeg programa to bi morao da sadrži, polazeći od svake ove rečenice kao teze o kojoj se mora konkretnije govoriti, bilo da se želi uopštavati praksa bilo da se žele iznositi naši teorijski stavovi od kojih se pošlo.

Ukoliko u tom pogledu odemo korak dalje, to će već biti jedan od elemenata tog novog kvaliteta ideološkog rada. I, kad govorimo o kvalitetu, onda ga, pored ostalog, moramo tražiti u toj oblasti. Bez toga, razumije se, pored ostalog, nema unapređivanja ni novog kvaliteta ideološkog rada. Zato i predlažem da budemo strogi i u ocjeni svog rada, jer moramo pomognuti radnom čovjeku. Kad to kažem, imam na umu da će s novim načinom planiranja i samoupravljanje sve više dolaziti do izražaja. Interes radnog čovjeka povezan je s društvenim interesom i bitno ga određuje. Ubuduće će u našim društvenim odnosima i sistemu uticaj radnog čovjeka biti sve presudniji, pa i u tom pogledu radnom čovjeku treba pomoći — da u sintezi nalazi i vidi prava rješenja, i kada je u pitanju zajednički interes, i inače. A to nije lako. Jer tom aktivnošću radnom čovjeku treba pomoći da uklanja sve što se neprincipijelno nameće spolja, treba mu pomoći da ostvaruje svoja i socijalna, i ekonomska, i nacionalna, i kulturna i druga prava u raznim oblicima i raznim oblastima. To je složeno, delikatno i krupno pitanje.

Savez komunista je sada, sa svojim programima ideološkog rada, upravo u situaciji da stalno ima na umu iskustvo miliona kako bi mogao osposobljavati svoje članstvo da gradi stabilno jedinstvo u tom „moru" problema i, prirodno, protivrječnosti koji se kod nas u životu svakodnevno sreću i uspješno rješavaju. Naime, život je složen i obiluje i problemima i protivrječnostima. Stvar je u tome što naši društveni odnosi omogućuju da ih uspješno rješavamo i prevladavamo. Ako bi ideološki rad od toga bio odvojen, veliko je pitanje bismo li mogli govoriti o značajnijem kvalitetu toga rada i njegovoj savremenosti — sa stanovišta sadržaja ideološkog rada i efikasnosti SKJ u cjelini.

Poznato je da Savez komunista, uz aktivnu svoju ulogu u razvijanju društvenih odnosa, širi demokratizam i uspostavlja adekvatan odnos između klasnih interesa i političke organizacije radničke klase. No na nizu mjesta pojedini članovi ili pojedine organizacije još nisu na visini tog zadatka. Zato se u sadašnjoj situaciji i zahtijeva da — pojednostavnjeno rečeno — komunisti u akciji budu sve više u „kanalima" dohotka, tamo gde se donose odluke. Pošto to treba ne samo htjeti nego i znati, komunistima se u tom smislu mora pomoći. Sigurno, postoje i razlike među ljudi-

ma, s obzirom na njihov objektivni položaj, a one dolaze do izražaja i u pogledima. Znači, moraju se i u takvim situacijama nalaziti rješenja. U tim razlikama se gradi naše jedinstvo. To od nas traži borbu, a u toj borbi se razvija i svijest ljudi. I tu postoji, ponavljam, izvjesna uzajamnost između naših programa, literature i izvođenja ideološkog obrazovanja.

Na toj liniji, kada je riječ o borbi, i danas srećemo nešto što bi se, možda, moglo nazvati varljivim liberalizmom, koji se javlja u „varljivom" vidu, a u stvari se suprotstavlja borbi za istinska rješenja aktuelnih pitanja. Zato na njega moramo gledati kao na praksu koja počiva na određenim interesima grupa i kojoj se, dakako, moramo usprotiviti, jer je antisamoupravna. Valja to potpunije objasniti. Jer, očito je, protivrječnosti koje postoje ne rješavaju se same od sebe. To je borba koja će potrajati, često i s klasnim akcentima. Ona se, takva, osjeća i u našim današnjim uslovima. Zato će biti potrebno, kada govorimo o ideološkom radu, da to imamo na umu i da podstaknemo — naročito časopise — da se redovno analiziraju protivrječnosti našeg društva koje se danas ispoljavaju. To bi bio važan doprinos ideološkom radu. Mislim da je u tom pogledu od osobitog značaja uloga kuće „Komunist". Nije riječ samo o tome da „Komunist" bude borben — on je to i sada — nego je riječ o tome da bi on morao baš te konkretne protivrječnosti potpunije i izučavati i objašnjavati. „Komunist", po mom mišljenju, to mora da primi kao svoju obavezu — i list, i časopisi, i izdavačka djelatnost njegova uopće.

I sama javna rasprava o Nacrtu zakona o udruženom radu ogromno je doprinijela neposrednijem učešću samih radnika u rješavanju mnogih pitanja, te se odmaklo korak dalje od prakse koju neki nazivaju „preduzetnom", odnosno od posmatranja svega samo sa jednog nivoa — nivoa preduzeća. Očito je da su u tim raspravama mnogo određenije tretirane, na primjer, osnovne organizacije udruženog rada, udruživanje rada i dohodovno povezivanje na samoupravnim osnovama, konstituisanje samoupravnih interesnih zajednica, razmjena rada i, naravno, mnogo toga drugog. Ako bismo to sada cjelovitije analizirali i potanje razmotrili, čini mi se da bi to u ideološkom radu moglo imati ogroman značaj. Vidjelo se u tim raspravama da radnik razumije šta se hoće i kad je riječ o nivou preduzeća, centralizaciji dohotka, odnosima među osnovnim organizacijama udruženog rada, odnosno preduzeća, osobito kada je u pitanju slobodna razmjena rada, gdje se OOUR rijetko ili, bolje rečeno, nedovoljno javlja kao faktor. To je krupno pitanje o kome bismo morali voditi brigu i u ostvarivanju programa i razvijajući literaturu koju ćemo inspirisati ubuduće.

Rekao bih da se organizovana praktična akcija, mislim na povezanost komunista iz osnovnih organizacija i partijskih rukovodstava iz raznih oblasti, baš tu često zaustavlja. To je takođe jedan od aktuelnih problema. Postavlja se pitanje: što učiniti da ne bude tako, bilo da je posrijedi ideološki rad bilo da je posrijedi konkretna akcija.

Treba imati na umu da nemamo neškolovane radnike. Većina je sa srednjim i višim obrazovnim nivoom (preko 65 odsto su kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici), a budući da su, takođe u većini, to mladi ljudi, sasvim su otvoreni za novo. Postoji i interesovanje radnika za sve elemente našeg društvenog odnosa i koncepcije. Samo je pitanje koliko ćemo uspjeti da sve to povežemo i koliko će naš rad biti djelotvoran.

Po mom mišljenju, to je i put razbijanja težnji ka zatvaranju, bilo u društveno-političkim zajednicama bilo samih društveno-političkih zajednica međusobno. Tu se negdje vodi i borba protiv svih negativnosti do kojih nužno dolazi i u našem sistemu, jer i on nije imun — niti to objektivno može biti — od izvjesnih slabosti. Zato, ponavljam, naši programi valja da vode izučavanju i podsticanju rješenja, bilo da se neka od tih protivrječnih pitanja teorijski obrazlažu bilo da podstiču praksu kako bi ona bila djelotvornija. Zato i razvoj marksističke literature, pored ostalog i kao oblika analize prakse, treba stalno organizovano podsticati.

Ogromna je uloga marksističkih centara. To je jedno od pitanja koje, smatram, na ovom savjetovanju treba sasvim određeno razraditi kako bi se utvrdila njihova uloga, njihovi zadaci i njihove obaveze. Ako to nije sada i ovdje moguće, to bi trebalo učiniti u periodu koji je pred nama. Oslonjeni na odgovarajuće komitete, marksistički centar će imati sve značajniju ulogu. Tu je spoj gdje se može i kvalifikovano i politički odgovorno uticati i povezivati akciju u toj oblasti. To je mjesto gdje se mogu okupljati najkreativniji ljudi, komunisti, marksisti uopšte.

Na toj je liniji, zacijelo, od ogromne važnosti usmjeravanje razvoja izdavačke djelatnosti, odnosno podsticanje potrebnog programa marksističke političke literature. Tu podrazumijevam literaturu u širem smislu — feljton, kritiku, osvrt, programe na radiju, kao što su treći programi i slično, posebne programe na televiziji! Sve to mora biti ukomponovano i sve to mora predstavljati naš cjelovit program.

S obzirom na uslove u kojima se borimo, ne treba se ustručavati da literaturu i dalje stvaramo i „u hodu". To će, kao praksa, još dugo ostati kod nas, s tim što, razumije se, razlikujemo kvalitet i namjenu one stvorene „u hodu" od one trajnije vrijednosti.

U materijalu se skreće pažnja na to da su u ideološkom radu suviše naglašeni praktični aspekti. Ali ako su oni utemeljeni u konkretnoj analizi, to im nije negativna strana. Sve zavisi od toga kako su dati, s kakvom perspektivom, kakva im je idejna i teorijska osnova od koje se pošlo.

Na istoricizam se takođe skreće pažnja u materijalu. Ako se pod tim razumije ono iz prošlosti što je i sada aktuelno, na primjer, predratni kontinuitet ili kontinuitet naše politike u periodu poslije rata, onda za mene to nisu istoricizmi, već aktuelnosti teorijskog i praktičnog značaja prvog reda.

Dakle, moraćemo i naše težnje, sadržaje i pojave još određenije kvalifikovati, a izvjesne formulacije još više precizirati.

Kada to kažem, ne kritikujem neku određenu tvrdnju, nego govorim o tome da smo već daleko odmakli u ideološkom radu i da se sada traži nov kvalitet. O tom kvalitetu možemo govoriti, imamo ga već, ali, isto tako, treba da imamo kritički stav prema dosadašnjem našem iskustvu.

II

Drugo pitanje u vezi s programom o kojem bih želio nešto da kažem jeste dalja integracija Jugoslavije na osnovi novog društvenog, socijalističkog samoupravnog odnosa, pod uticajem neposrednog odlučivanja radnog čovjeka što ga taj društveni odnos i sistem donosi. To je krupno, veoma važno pitanje, i mi ćemo ga sve više isticati kad je riječ o našim međusobnim odnosima, odnosima među našim narodima i narodnostima, našim republikama i pokrajinama. Novi društveni odnos sve presudnije utiče na ravnopravnost, neposrednost učešća radnog čovjeka u odlučivanju, djeluje suštinski i u sebi ujedinjuje sve što nas povezuje u cijeloj Jugoslaviji. On sve više podstiče na sasvim aktuelne prilaze i međunarodnim zbivanjima, odnosno onome što nazivamo internacionalizmom.

Osobito je značajno da se sagledaju i spoznaju svi oni elementi koji doprinose da naš sistem sve jedinstvenije funkcioniše. Te nove faktore ravnopravnosti i jedinstva — da pojednostavnjeno kažem — treba stavljati u središte pažnje, jer oni najpotpunije i najdosljednije ujedinjuju narode i narodnosti Jugoslavije. To je aktuelna i dugoročna potreba i sa stanovišta društvenog odnosa, i sa stanovišta ravnopravnosti, jačanja jedinstva i stabilnosti naše zemlje u cjelini.

Ideološki rad mora osposobiti radnog čovjeka da potpunije vidi pozitivno i ono što teži integraciji kako bi negativne tendencije u razvoju društvenog sistema što manje dolazile do izražaja i kako bi se njima što manje koristile dogmatske i nacionalističke snage. U vremenu koje je ostalo iza nas, te nacionalističke i dogmatske snage nisu bile ni brojne ni jake, ali su se koristile nekim slabostima pa je moglo da izgleda da su i brojnije i jače, te su neki vani čak i ozbiljnije počinjali da računaju na njih. Na toj liniji, čini mi se, od krupnog je značaja da u ideološkom radu imamo na umu neke probleme i vrijednosti, prije svega, sve ono što je vezano za borbu protiv monopola i princip solidarnosti, te sve njegove manifestacije, koje bismo morali pažljivije izučavati i stavljati u centar naše pažnje. Takođe, imam na umu i ogroman značaj ekonomske politike utvrđene u federaciji; mislim na one osnovne principe našeg ekonomskog razvoja i na sve one premise relevantne za razvojnu politiku. Na toj liniji, sigurno su od posebne važnosti i raspolaganje dohotkom i bogatstvom zemlje, solidarnost i funkcionisanje delegatskog sistema, rad skupština, interesnih zajednica, slobodna razmjena rada. Sve bi to moralo konkretnije da bude obuhvaćeno programom. Tu se bije bitka i za bratstvo, a na svoj na-

čin i za bolje vaspitanje u školi, i za međusobno poštovanje i uvažavanje.

Razumije se, kad govorim o tom vidu međusobnih odnosa naroda i narodnosti i povezanosti nacionalnog pitanja s novim društvenim odnosom, odnosno o svemu što novi društveni odnosi na tom planu stvaraju kod nas, ne isključujem, već pretpostavljam političku i idejnu akciju, šire uzevši, na opštoj rodoljubivoj osnovi, koja je bila i ostala karakteristika rada naše KPJ, odnosno SKJ. Ali nastaju novi procesi, procesi koje moramo potpunije sagledati ako želimo da ideološki rad bude u žiži, a mi to svi želimo. Jer Zakon o udruženom radu, Zakon o planiranju, naše shvatanje klase i slično otišli su dalje od tretmana u dijelu nekog materijala pripremljenog za ovo savjetovanje. Tu je, po mom mišljenju, odgovor i na pitanja — koja su neki drugovi postavljali — o odnosu samoupravljanja i federalizma i slično. U nekim novim djelima vanredno su dati ili dijelovi odgovora ili cjeloviti odgovori na brojna aktuelna pitanja danas, te i naše programe i literaturu treba u tom pogledu upotpuniti. Na određen način, u sve to valja uključiti i akcije naših sociologa, zatim ekonomista i drugih, a da i ne govorim o tome da se u to cjelovitije i potpunije valja da uključi i naša propaganda. Sve to razvija a ne guši stvaralački nemir, jer su naša platforma, program i politika otvoreni za novo! Pored samostalnosti koja se naglašava i u tekstovima koje sam citirao, mora se imati na umu i uzajamnost u međusobnim odnosima.

Sve to, razumije se, ne znači eliminisanje ili asimilaciju nacija u nas. Naprotiv, mi odlučno ustajemo protiv toga, jer socijalistički samoupravni proces tome i ne vodi. Ono što vodi asimilaciji nacija — to je stari proces, odnosno to su ostaci starog društva, što pokazuje „primjer" Austrije i još nekih država kad su u pitanju naše manjine. U nas se afirmišu novi kvaliteti ravnopravnosti — što samoupravljanje samo sobom nosi —, a to je nova kohezija Jugoslavije. I upravo to treba sve više isticati i izučavati, pa to treba da sadrži i program, i literatura, i naša praktična akcija. I s tog stanovišta moraćemo o njima konkretnije da govorimo.

III

Sljedeće što bih želio da istaknem jeste značaj problematike slobodne razmjene rada. To bi moralo da bude jedan od značajnih „blokova" naših programa ideološkog rada. Veoma je važno da radnici iz raznih oblasti aktivno učestvuju u konkretnim odlukama slobodne razmjene rada između raznih djelatnosti. Rekao bih da je u ovoj prvoj fazi to i vrlo značajno, da bi taj princip mogao da zaživi. Poznato je da u ovoj oblasti nemamo, niti ćemo — vjerovatno — bar za određeno vrijeme imati egzaktno adekvatnih mjerila u oblasti slobodne razmjene rada. Zato se, pored ostalog, a već je to u nekim značajnim djelima i istaknuto, i uzima taj termin. Utoliko je važnije da to bude stvar šireg dogovora, utoliko je potrebnija mobilnost svih koji su zainteresovani, utoliko je zna-

čajnije da međusobni odnos i konkretna rješenja budu stvar međusobnog dogovora. Međutim, tu se, kao što vam je poznato, još provlači nešto iz stare prakse. Učešće i kvalitet, odnosno kvantitet učešća svih pozvanih u dogovorima, često nisu u samom središtu naše pažnje. Ne znam da li ideološki rad to ima dovoljno na umu, čak i u programima, literaturi, sastavu učesnika određenih kurseva. S obzirom na akciju koja predstoji, možda bi bilo dobro da ljudi iz raznih međusobno povezanih oblasti učestvuju u posebno koncipiranim oblicima ideološkog rada, i da to, bar određeno vrijeme i bar kao dopunsku aktivnost, zadrže u centru svoje pažnje.

Sada čujemo prigovore da je privreda stalno opterećena. Šta to znači? Ako je opterećena, to znači da nam je delegatska baza nedovoljno aktivna, da radnici još ne učestvuju u odlučivanju o ukupnom dohotku, da se u načinu ostvarivanja doprinosa zadržava nešto iz starog odnosa. Za nas se problem postavlja i kako idejno osposobiti Savez komunista da se dosljedno bori za realizaciju Ustava i Zakona o udruženom radu, kako mijenjati stare i graditi nove odnose kada je u pitanju razmjena rada. To je, znači, krupna protivurječnost od koje se mora poći, odnosno od njene teorijske i idejne osnove, i u ideološkom radu. Bez toga, ideološki rad neće mnogo značiti u konkretnim sredinama u idejnoj i političkoj akciji.

Po mom mišljenju, ponavljam, to je od krupnog značaja za sve osnovne organizacije udruženog rada. Vi svi znate da su danas dosta izraženi razni svojevrsni antagonizmi, na primjer: između zdravstvenih radnika i socijalnog osiguranja, u odnosima između grupacija, u pojedinim kućama, među nekim slojevima u nekim ustanovama... Morali bismo dati teorijsku i idejnu osnovu i ocjenu svega toga i u programu ideološkog rada tamo gdje se to javlja. Ideološki rad bi to morao da osvjetljava, a ne da samo prakticistički skreće pažnju da se treba i riješiti. On mora odgovoriti na pitanje gdje su uzroci, gdje su putevi, gdje je izlaz, i to na određen način u datoj sredini i šire, u društvu uopšte. Teškoća se ne plašimo, vidimo ih onakve kakve jesu, ali ih i rješavamo, i to vrlo uspješno.

Ili, drugi primjer. Danas je, očito, mnogo izraženiji uticaj stručnih službi na interesne zajednice nego uticaj delegatskih skupština. Razumije se, niko nema ništa protiv uticaja uprave, ali je on katkad izražen na prilično neadekvatan, stari način, a u stvari mora biti utkan u interesnu zajednicu, gdje će i ono što uprava treba da zastupa biti iznošeno radi sagledavanja svih aspekata određenih rješenja — uz prisustvo svih faktora i u skladu s našom ustavnom koncepcijom uprave. Znači, kada govorimo o svim tim stvarima, ima niz i teorijskih i praktičnih pitanja koja moramo potpunije imati na umu u ideološkom radu. Ne želim ni da govorim o tome da ni naši intelektualci iz određenih oblasti — ako ne riješimo ta pitanja u oblasti razmjene rada kako treba — neće potpuno i lako moći sebi nalaziti pravo mjesto, poziciju na kojoj su stabilni, poziciju koja je u skladu s novim društvenim odnosom,

koja će uticati i povratno na njihov način mišljenja i na njihovu djelatnost u društvu. Sve su to krupna pitanja.

IV

Govoreći o programima, želio bih da kažem nešto i o našem odnosu prema inostranstvu. O tome je bilo dosta riječi, pa bih neke stvari možda i ponovio, ali najkraće, bez obrazlaganja.

Očiti su usponi ostvareni u saradnji u međunarodnom radničkom pokretu. Čini mi se da to nije teško dokazati, o tome svjedoči niz primjera, pored ostalog i veze i saradnja našeg Saveza komunista s mnogim radničkim partijama.

No, isto tako, kada je inostranstvo posrijedi, mi ne krijemo, niti smo krili, da postoje i razlike u pogledima u međunarodnom radničkom pokretu, ali da su one takve prirode da su se — uprkos tim razlikama — počeli otkrivati uspješniji putevi saradnje. Mislim da je to pokazala i Berlinska konferencija evropskih komunističkih i radničkih partija. Tako sam razumio i ocjenu Predsjedništva SKJ i sve što je javno i oficijelno rečeno o tome kod nas.

Uvijek smo polazili od toga da naše iskustvo nikome ne namećemo, ali smo se, takođe, uvijek borili i borićemo se protiv umanjivanja našeg iskustva, čega i danas ima na nekim stranama. Svakako, usljed određenih interesa.

Naša situacija je danas sasvim povoljna. Ne tražimo ničiju zaštitu, ničiji „kišobran" i ne smatramo se ugroženim. Čak, ne osjećamo se previše ushićenim ni kad neki govore o tome kakvim žele da nas vide, iako to primamo prijateljski. Mi znamo i vjerujemo da žele da nas vide takvim — samostalnim i slobodnim — ali znamo da nas je jedino moguće takve i vidjeti, bar oni koji hoće da vide istinu, zato što mi takvi i jesmo, što predstavljamo takav kvalitet! Mi ćemo takvi i ostati! Jer uvijek kada su vršeni pritisci na nas, mi smo se znali braniti. Mi ćemo to znati i ubuduće. Svemu što pokušava da nas podriva usprotivićemo se, ali ćemo razvijati svestranu saradnju sa svima koji to žele, jer smo istinski za otvorenu i konstruktivnu saradnju.

Mislim da su drugovi koji su govorili o narodnoj odbrani juče istakli niz aktuelnih pitanja i zato ne bih o tome ponavljao, ali ta pitanja dovodim u taj kontekst, jer je to od krupnog značaja. Na kraju krajeva, narodna odbrana ovakva kako je koncipirana u nas, ima i svoju idejnu i teorijsku stranu koja se ne smije zanemarivati. Ona je sastavni dio sistema, sastavni dio tog novog u jugoslovenskom sistemu, ona svjedoči o njegovoj vitalnosti, o novim mogućnostima narodne odbrane u takvom sistemu, o čemu mnogi drugi teško da mogu govoriti. Ona je sastavni dio naše politike u cjelini. Kada o svemu tome govorimo, moramo to povezati i sa savremenim kontekstom borbe protiv nas.

Želio bih, isto tako, da naglasim da — u raznim oblicima — neki iz inostranstva sa nama polemišu. Istinsku i principijelnu polemiku prihvatamo i borićemo se za ispravan metod i lojalnu ras-

pravu. Naši časopisi i izdavačka djelatnost imaju to na umu. Ali ne možemo prihvatiti nikakva imputiranja od pojedinih autora, pa im zato i odgovaramo, pogotovu kada su njihove tvrdnje praćene etiketiranjem. Isto tako, raznim montiranjima u propagandi krivo se predstavlja stanje u nas. Zato moramo i u okviru ideološkog rada, a i posebnim programima trajno obavještavati naše članstvo i o tim aktuelnostima i o karakteru saradnje i odnosa.

Uostalom, i u materijalu je postavljeno pitanje odnosa ideološkog rada i tekućeg obavještavanja. Slažem se da treba uspostaviti harmoničan odnos. Isto tako, i jedno i drugo može i da se neposrednije vodi iz samih rukovodstava, a dio toga bi se mogao razrađivati i u marksističkim centrima u okviru programa.

Ono što smo stvorili u našem unutrašnjem razvitku i spoljnoj politici od krupnog je značaja. Nesvrstanost je to i posebno. Stoga sve to moramo potpunije predstaviti i zemlji i svijetu. Planiranje svega toga u marksističkim centrima je od velike važnosti.

V

Na kraju, nekoliko riječi o SKJ u vezi s ideološkim radom. Smatram da se kvalitet ideološkog rada mjeri spremnošću komunista za akciju, njihovom sposobnošću da sagledavaju, analiziraju i raspoznaju pojave i da razvijaju inicijativu i odgovornost. Za to nema egzaktnih mjerila, ta se aktivnost pogotovu ne može mjeriti formalnim mjerilima — brojem održanih predavanja, odnosno brojem stranica literature ili slično. Mi moramo te stvari kreativnije sagledati u konkretnom kontekstu i na duži rok. Savez komunista, Sindikat, Socijalistički savez i drugi treba da sve potpunije postaju unutrašnja snaga socijalističkog samoupravljanja, da stvaralački utiču na svijest, da se bore za socijalistička rješenja sasvim konkretno, ali i da otvaraju viziju. To treba znati, i zato će i te momente ideološki rad imati više na umu.

Protivrječnosti u našem društvu ima, što je sasvim prirodno s obzirom na osnovu od koje polazimo. Mi smo ih uvijek priznavali, nismo ih zataškavali niti ih se plašili. Stvorili smo sistem u kome one dolaze do izražaja, ali se i mogu uspješno rješavati. Moramo biti duboko svjesni te činjenice i kad koncipiramo naš program. Ili, još bolje, kad imamo na umu njegove dopunske dijelove u pojedinim sredinama. Sve to moramo sasvim konkretno imati u vidu.

Kad su materijalna pitanja i operativno rješavanje posrijedi, jasno je da Savez komunista ne odlučuje. Jer to bi narušilo i njegovo jedinstvo i onemogućilo da odlučuje radnička klasa. Svakako, za to da Savez komunista neposredno ne odlučuje o nekim pitanjima, ima više razloga. Istakao sam dva, jer smatram da su u sadašnjem trenutku i posebno aktuelni. Odlučuju radni ljudi i odgovarajuća tijela skupštine, asocijacije. Međutim, ovog momenta treba istaći, i na ovom našem savjetovanju, da subjektivne snage moraju trajno pomagati radnom čovjeku u neposrednim odlučiva-

njima. To je njihova obaveza i to je značajan dio njihove uloge. Povezana s tim je i rasprava o socijalnoj strukturi članstva. Čini mi se da će SK, ukoliko naša insistiranja na neposrednosti u upravljanju budu potpunija, utoliko nužnije tražiti nove borce u svim socijalnim slojevima, naravno, prije svega među radnicima neposrednim proizvođačima. Jer u mnoštvu protivrječnosti, bez snažnih subjektivnih snaga, rješenja neće moći uvijek biti dobra. Ne želim da pitanje socijalne strukture Partije svedem na ovaj praktični aspekt. Ne. Ono ima i svoje drugo značenje. Govorim samo o nekim značajkama u sadašnjem trenutku.

Po mom mišljenju, na toj liniji je od krupne važnosti neposrednost demokratije i sve ono što joj se suprotstavlja. Kod nas toga što se suprotstavlja ima dosta. Pobrojaću, neću obrazlagati: recimo, ovo što neki nazivaju preduzetnim gledanjem, o čemu sam već nešto rekao, zatim neprincipijelni vanjski uticaji, uski monopoli, administrativna i budžetska inercija koja sada pritiska slobodnu razmjenu rada, privatistička tendencija, monopolska tretiranja svojine koja narušavaju njen društveni karakter. Sve su to pitanja koja su od veoma krupnog značaja u toj oblasti, a baviti se njima znači baviti se na svoj način osposobljavanjem Partije.

To će, smatram, još više unositi dijalog u Partiju i u njena rukovodstva, ali dijalog treba da prihvatimo samo na način kongresnih zaključaka. Na toj liniji je, čini mi se, od krupnog značaja odnos prema poslovodnim kadrovima i prema poslovodnim organima. Kod nas se često (sudeći bar po rečenicama u nekim napisima, ili izgovorenim na sastancima), kritikujući birokratizam ili slično, anatemišu i svi radnici u poslovodnom radu. Imajmo na umu da je poslovodni rad neophodan socijalističkom samoupravljanju i radničkoj klasi! Problem je samo u tome da on treba što potpunije da postane sastavni dio socijalističkog samoupravljanja, odnosno da se afirmiše u njegovoj funkciji, i da je u tome naša zadaća ogromna. Na toj liniji treba analizirati i teze kojima se pozitivno kvalifikuju i neki objektivno opozicioni postupci. Tu su i teze koje pokušavaju da sukobljavaju slojeve radnih ljudi, odbacuju poslovodni rad ili ga pejorativno tretiraju.

Šta, na primjer, znači tekst koji direktno ili indirektno poziva na štrajk, u lov na greške, šta znači psovanje ili slično? Treba razmisliti o tome šta znače teze o „malom čovjeku" u našim uslovima. Da pojednostavnim: nije izlaz u pozivanju „na pobunu", nego u predvođenju radničke klase da upravlja i sve rješava na socijalistički samoupravan način. To je ono što se kao konkretno postavlja danas. To sadrži i borbu protiv slabosti. To je težnja da te slabosti uklanja sama radnička klasa. To je, pored ostalog, osnovno klasno obilježje sadašnjeg trenutka.

U SKJ moramo poći od teze da je potrebno da se manje okrećemo, kad je riječ o metodu, onome što je iza nas, izuzev ako uopštavamo naše iskustvo, a više da tražimo nove prilaze, kako bismo unaprijedili idejnu i političku borbu i društvenu akciju.

Ideološki rad i Partija nisu nikakva nadgradnja, oni su sastavni dio socijalističke samoupravljačke akcije i svijesti, a ove su elemenat vodeće uloge SKJ.

Rezultati naše prakse valja da budu ukomponovani u programe, u njihovu idejnu i teorijsku osnovicu, i to sintetički i konkretno, i bez apologetike, ali i bez sektaštva i onog čudnog radikalizma, koji se ponekad sreće.

Dijalog praktične političke akcije, idejnog rada i nove, socijalističke samoupravne prakse pomoći će da ojača unutrašnja kohezija Saveza komunista, međusobno povjerenje i demokratizam. To će biti najbolji put u borbi protiv korijena grupaštva i demagogije — dogmatske i nacionalističke. Kad to kažem, imam na umu praksu od prije nekoliko godina kada su se na nekim mjestima — i u preduzeću i van njega — javljale grupe koje su se nekada i godinama znale ponašati grupaški. Mi smo mnogo toga preodoljeli, ali izvjesni uslovi i dalje rađaju takve pojave. U tom smislu naša nova praksa treba da doprinese tome da svi pojedini članovi Saveza komunista gledaju cjelovitije na zbivanja u zemlji i šire. Zato valja poći od teze da nam je u svakoj organizaciji SKJ strana svaka borba za vlast ili prevlast. Moramo razvijati novi kolektivizam u našim uslovima.

Partija mora biti, tako da kažem, odlučna i moćna u idejno-političkoj akciji na svakom mjestu, u svakoj ustanovi, u svakoj organizaciji. Ideološki rad, prema tome, treba da bude u rukama Saveza komunista, njegovih osnovnih organizacija i rukovodstava. Ima razloga da i u okvirima ideološkog rada govorimo određenije i o pojedincima i grupama koje se suprotstavljaju revoluciji, odnosno revolucionarnoj promjeni. Jer i u našim uslovima sloboda se osvaja; ona je revolucionarna. Ima potrebe i da se osvajaju nove slobode, počev od tretiranja prošlosti, naše tradicije, pa dalje. Ponekad nas takvi žele onemogućiti da spoznajemo i govorimo istinu o sebi. Žele, u stvari, ugušiti revolucionarni nemir. Ali u novom društvenom odnosu se i takve prepreke uklanjaju. U tom smislu imamo razloga da se suprotstavimo svemu što se opire revoluciji i krupnim promjenama utemeljenim našim Ustavom i odlukama Desetog kongresa. Ne mislim samo na onaj psovački način kojim napadaju revoluciju. Čak sam na jednom mjestu pročitao i tezu kojom samo što se ne kaže: „Dosta sa tom politikom bratstva". Očevidno je da takvima smeta i teza Desetog kongresa zapisana u rezoluciji koja se odnosi na kulturu — da se „Savez komunista suprotstavlja pojavama privatizacije i monopola u oblasti kulture i razdvajanja klasnih, idejnih kriterija od estetskih".

Zato nam ne smetaju ni sve posebnosti koje će ostati u programu, kao i posebnosti u stilu njegovog izvođenja, u stilu akcije Saveza komunista, jer odgovaraju određenim uslovima. Bitno je da te posebnosti odgovaraju onome što nam je zajedničko, da se na toj liniji traže rješenja, polazeći od Programa i politike SKJ, da su dio nedjeljive cjeline i da ne protivrječe toj cjelini.

Treba da ubrzamo i organizujemo dobar rad i na istoriji SKJ. To je važno za ujedinjavanje naših pogleda i uopštavanje is-

kustava, pa i osvjetljavanje nekih najnovijih događaja. Jer ponekad ima i nejasnoća.

Kada je riječ o usaglašavanju gledišta o raznim pitanjima iz te oblasti, smatram da konsultovanja na saveznom planu treba ubuduće da budu još češća i konkretnija. Dobro bi bilo kad bismo danas istakli pitanja programa i literature o kojima se valja u godinama koje su pred nama sasvim jasno i određeno dogovoriti ne propisujući recepte. Jer literatura o kojoj se dogovorimo kao osnovici trebala bi, po mom mišljenju, da bude dostupna svima. Trebalo bi da se ona po dogovoru izdaje. Isto tako, s obzirom na, razumije se, sve posebnosti kod nas, i niz djela klasika bi se mogao izdati po dogovorenom programu, što bi ogromno i pojeftinilo knjigu.

Ilijaz Kurteši

Zakon o udruženom radu — izraz naših revolucionarnih saznanja i prakse

Zakon o udruženom radu jeste, posle donošenja novih ustava, jedan od najznačajnijih akata našeg samoupravnog društva, pa je zato razumljiv interes za rad i veoma složenu aktivnost koja se razvijala na njegovoj pripremi, za svestranu javnu raspravu sve do usvajanja od strane Skupštine SFRJ. Rad na ovom zakonu, kao i prethodno veoma složen rad na novim ustavima, karakteriše potpuno nov pristup donošenju osnovnih akata društva — u svim njegovim fazama učestvuju i utiču osnovni subjekti društva i doprinosi se iznalaženju onih rešenja koja predstavljaju stvarni interes svih progresivnih snaga i radnog čoveka kao stvaraoca svih društvenih vrednosti. Time se ne želi reći da se na ovaj način može doći do konačnih istina, ali je jasno da je takav odnos prema najznačajnijim aktima garancija da će oni odgovarati potrebama radnog čoveka i društva u celini na sadašnjem stepenu društveno-ekonomskog razvoja.

Značaj i suština Zakona jesu u tome što su rešenja data u njemu rezultat prakse i iskustva koje ostvaruje naše socijalističko samoupravno društvo u periodu borbe za nove odnose, kao i primene u praksi onih revolucionarnih težnji progresivnih snaga koje treba da ostvaruju društveno-ekonomske odnose u kojima će rad i rezultati rada biti osnovna merila stvaralačkog vrednovanja svakog pojedinca, radnih kolektiva i društva u celini. Zbog toga se

ističe dalekosežnost rešenja koja se daju u Zakonu i potreba svestranijih priprema za njihovo sprovođenje u delo. To naročito važi za ona rešenja koja imaju programski karakter i čije ostvarivanje zavisi od brzine kojom će ići razvoj društvenih socijalističkih produkcionih odnosa i suštinske demokratizacije društvenog života. Razume se, donošenjem novih ustava i progresivnih zakona ne mogu se preskočiti one etape razvoja koje društvo u svom kretanju mora da savladava, ali je sasvim sigurno da takvi akti mogu biti krupno i ubojito oružje progresivnih snaga u borbi za izgradnju novih društvenih odnosa. U tome je suština uloge progresivnih snaga za sprovođenje u život i ustavâ i Zakona o udruženom radu, kao i drugih sistemskih akata.

Rad na Zakonu o udruženom radu faktički je otpočeo mnogo ranije, a u toku rada na Ustavu već je bilo jasno da će mnoga pitanja biti na adekvatan način razrađena u jednom broju veoma važnih zakona. Rad na ovom zakonu je trajao nešto duže nego što je bilo predviđeno, ali treba imati na umu da je ovo bio period proveravanja i primene u praksi određenih ustavnih principa. Zbog toga možemo reći da je ovo period verifikacije osnovnih principa koje smo utvrdili u programskoj orijentaciji Saveza komunista i novom Ustavu. Dosadašnja naša saznanja potvrđuju da su pravci za koje smo se opredelili ispravni i da njihovo osvetljavanje i sprovođenje zahtevaju dalju izgradnju društveno-ekonomskog i političkog sistema. Još u fazi pripremanja novih ustava bila je jasna potreba dalje normativne razrade odnosa koji se njima uspostavljaju. Tematika koju obuhvata Zakon je veoma obimna, složena i delikatna, što je uticalo i na njegovu strukturu i sveobuhvatnost. U radu na Zakonu korišćeno je bogato iskustvo iz rada na Ustavu, što je doprinelo angažovanju velikog broja kadrova, institucija i značajnih konsultacija već u prvoj fazi rada na ovom dokumentu.

U novom Ustavu su utvrđeni osnovni principi društveno-ekonomskih odnosa i organizacije društva na samoupravnoj osnovi. Ustav je u delu o društveno-ekonomskim odnosima utvrdio osnovne pravce i u programskom smislu razradio principe i suštinu tih odnosa. Zato je bilo potrebno da Zakon o udruženom radu ta pitanja obuhvati na konkretan i praktičniji način, da ih normativno oblikuje kako bi se u borbi radnog čoveka za izgrađivanje novih odnosa u udruženom radu mogli što lakše primeniti.

Suština novih odnosa koji se izgrađuju u našem samoupravnom društvu jeste u ovladavanju osnovnim protivrečnostima u proizvodnim odnosima i u njihovom prevazilaženju, u kojima radni čovek, inače u klasnom društvu odvojen od sredstava za proizvodnju i viška vrednosti koji stvara, postaje nosilac ekonomske i političke vlasti nad društvenim sredstvima za proizvodnju, proširenom reprodukcijom, i samostalno i slobodno usmerava celokupan društveni razvoj.

Ustavom je zajemčeno pravo rada društvenim sredstvima kao osnovno i neotuđivo pravo radnika u udruženom radu. U Zakonu je data dalja razrada i konkretizacija tih pitanja. To faktički znači u suštinskom smislu spajanje rada i sredstava u rukama samo-

upravno udruženih radnika i njihova odgovornost od osnove društva do najvišeg stepena društvenog organizovanja. Proizvodnja i rad društvenim sredstvima jesu osnova zadovoljavanja ličnih i zajedničkih potreba, što se ostvaruje slobodnim i ravnopravnim učešćem radnika u upravljanju sredstvima za proizvodnju i rezultatima rada. Rad postaje merilo društvene vrednosti svakog pojedinca i radnih organizacija i osnova za raspodelu dohotka.

Donošenje Ustava, odluke Desetog kongresa i promene u društveno-političkom sistemu označavaju krupan zaokret u izgrađivanju samoupravnog društveno-ekonomskog sistema Jugoslavije. Stvaraju se novi uslovi i povoljna klima za neposredno učešće radnog čoveka u odlučivanju o bitnim pitanjima u samoupravnoj organizaciji društva, proizvodnji i proširenoj reprodukciji, planiranju i utvrđivanju perspektive društveno-ekonomskog razvoja, njegove osnovne organizacije, društveno-političkih zajednica i cele zemlje. U tim kvalitativnim procesima sve je više prisutan radni čovek i njegov interes kao stvaraoca dohotka i svih društvenih vrednosti, te adekvatno povezivanje tog interesa s društvenim interesima. Iz takvih odnosa proizlaze neotuđiva prava, obaveze i odgovornosti radnog čoveka i udruženog rada, kao osnove preko koje je moguće ostvarivanje funkcija i odgovornosti koje radni čovek u našem društvu ima.

Suština samoupravno udruženog rada, odnosno osnovna njegova komponenta, sastoji se od: vlasti radničke klase, društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, društvenog karaktera rada, položaja radnika u samoupravno udruženom radu, demokratskog samoupravnog odlučivanja u procesu rada i društvene reprodukcije, kao i zasnovanosti celokupnog političkog sistema na udruženom radu i samoupravnoj demokratskoj organizaciji društva na delegatskoj osnovi.

Udruženi rad u našem socijalističkom samoupravnom društvu nije samo sistem organizaciono-pravnih oblika već, pre svega, proizvodni odnos u kome se ostvaruje spajanje rada i sredstava u rukama radnika i prevazilazi otuđenost radnika od materijalnih uslova i rezultata svoga rada. Sistem udruženog rada koji uobličavamo, odnosno razvijamo obezbeđuje da radnik u odnosima i uslovima ravnopravnosti i solidarnosti s drugim radnicima u udruženom radu postane dominantan činilac celokupnog procesa društvene reprodukcije i razvoja društva u celini i da, ostvarujući svoje pravo rada društvenim sredstvima, upravljajući svojim tekućim i minulim radom, odlučuje o pitanjima koja se tiču upravljanja radom i sredstvima, njegovog materijalnog i društvenog položaja, zadovoljavanja ličnih, zajedničkih i opštedruštvenih potreba i interesa.

Donošenjem novih ustava otvorene su nove perspektive razvoja socijalističkog samoupravljanja, koje je doživelo krupnu evoluciju postajući osnovni produkcioni odnos u svim društvenim oblastima. To je kontinuitet u razvoju, ali i početak novog istorijskog razdoblja u razvoju socijalističkog samoupravljanja na idejno jasnim osnovama, na utvrđenim društveno-ekonomskim zakonito-

stima u čijem je središtu društvena svojina, ovladavanje radnika uslovima rada, dohotkom i viškom rada, a preko toga celokupnim procesom društvene reprodukcije. Bitna karakteristika ove etape jeste dominantna uloga radničke klase u društveno-ekonomskim i političkim odnosima, kreiranje i afirmacija osnovne organizacije udruženog rada kao ćelije neposrednog samoupravljanja i bitnog faktora nove integracije jugoslovenske ekonomije i društva, uz potpunu ravnopravnost naroda i narodnosti, republika i autonomnih pokrajina i, na toj osnovi, maksimalno korišćenje ekonomskog potencijala i postizanje bržeg razvoja i stalno jačanje jedinstva naše zajednice.

Od usvajanja ustavnih amandmana 1971. godine društveno-ekonomski odnosi u našoj zemlji počinju sve intenzivnije da se razvijaju kao odnosi udruženog rada. Pored njegovih drugih društvenih relevantnih atributa i determinanti, suština je u tome da se udruženi rad opredeljuje kao kompleks društveno-ekonomskih odnosa, koji su negacija klasnih društveno-ekonomskih formacija ili odnosa koji se razvijaju u etatističkim društveno-ekonomskim strukturama, što znači da je udruženi rad osnovna karakteristika samoupravnog socijalističkog produkcionog odnosa.

Suština i karakter udruženog rada prvenstveno se ispoljavaju u novim dohodovnim odnosima, isprepletanosti i međuzavisnosti interesa koji se na toj osnovi javljaju. Organizaciona dimenzija samoupravno udruženog rada je, takođe, značajna njegova funkcija, iako se formalno može reći da je to izvedena sekundarna strana. Ovo zbog toga što su oblici organizovanja, naravno, sa svojim jasnim društveno-ekonomskim, samoupravnim i pravnim identitetom, vrlo važan instrument ostvarivanja odnosa koje želimo i, samim tim, ostvarivanja položaja radnika u udruženom radu i društvu.

Međutim, tumačenje i prikazivanje udruženog rada samo kao oblika organizacije radnika mogu zamagljivati njegovu pravu društveno-ekonomsku sadržinu koja se izražava u dohodovnim odnosima, gde dohotkom udruženog rada koji je društvena svojina upravljaju radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Udruženi rad i svojstvo radnika u udruženom radu ne nastaju samim udruživanjem individualnog rada s radom drugih radnika. Suština samoupravno udruženog rada je neposredno spajanje rada i sredstava u društvenoj svojini u rukama radnika, što u biti znači ukidanje starih odnosa proizvodnje i ostvarivanje oslobođenja rada.

Udružujući svoj rad i dohodak u sistemu udruženog rada, radnici sami izgrađuju svoje samoupravne odnose, a ne neko spolja. Oni time integrišu celokupni društveni rad u sistem samoupravno udruženog rada radi stvaranja materijalnih i drugih dobara i vršenja usluga, sticanja dohotka, unapređivanja materijalne osnove rada i svog materijalnog i društvenog položaja, zadovoljavanja svojih ličnih i zajedničkih potreba i interesa i opštih društvenih potreba, kao i radi savlađivanja stihijskog delovanja tržišta u odnosima i tokovima društvene reprodukcije, usklađivanja razvoja proizvodnih snaga i usavršavanja celokupnog sistema socijalistič-

kih društveno-ekonomskih odnosa. To znači da samoupravno udruženi rad nije samo formalan mehanizam već suština socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa.

Dohodak koji radnici stiču u osnovnoj organizaciji rezultat je kako njihovog rada tako i rada drugih radnika u udruženom radu i ukupnog društvenog rada. Otuda dohodak ne „pripada" samo radnicima u osnovnoj organizaciji koja ga je ostvarila već i drugim radnicima u udruženom radu koji su svojim radom doprineli njegovom stvaranju, i on služi ne samo za zadovoljavanje potreba njihove lične i zajedničke potrošnje u osnovnoj organizaciji i za proširenje materijalne osnove njenog rada nego i za zadovoljavanje zajedničkih i opštih društvenih potreba i za proširenje materijalne osnove ukupnog društvenog rada.

U ostvarenom dohotku osnovnih organizacija u oblasti materijalne proizvodnje sadržani su i rezultati rada radnika u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravlja i drugih društvenih delatnosti, pa, prema tome, radnici tih delatnosti slobodnom razmenom rada stiču dohodak iz ukupno ostvarenog dohotka osnovnih organizacija materijalne proizvodnje, srazmerno doprinosu koji svojim radom daju stvaraju nove vrednosti u materijalnoj proizvodnji i povećanju proizvodnosti ukupnog društvenog rada. Time se na nedvosmislen način opredeljuje da je novostvorena vrednost rezultat udruženog rada u celini, kako radnika u materijalnoj proizvodnji tako i u drugim društvenim delatnostima, čime se obezbeđuje i njihov jednak društveno-ekonomski položaj.

Dohodak se izražava kao društveno-ekonomski odnos, kao motiv rada i proizvodnje, izraz i materijalna osnova samoupravnih socijalističkih odnosa. Taj društveno-ekonomski odnos faktički znači negaciju kapital-odnosa u kome se prema svom položaju i mestu u proizvodnji suprotstavljaju kapitalisti i radnici, profit i najamnina. Takođe, sve ovo znači i prevazilaženje odnosa kada se država javlja kao nosilac svojine nad sredstvima za proizvodnju koja su otuđena od radnika i njegovog uticaja. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i dohodak kao nova društvena kategorija koja je rezultat rada svih radnih ljudi stvaraju uslove za prevazilaženje otuđenosti radnika od sredstava za proizvodnju, faktički radni čovek postaje gospodar tih sredstava i njihov upravljač.

Dohodak kao novčani izraz novostvorene vrednosti ostvaruju radnici u udruženom radu. Privređivanjem i upravljanjem sredstvima za proizvodnju dohodak se stiče i iskazuje samo u osnovnoj organizaciji bez obzira na to u kom se obliku udruživanja i rada ostvaruje. To naglašava značaj, ulogu i mesto osnovne organizacije udruženog rada u materijalnoj proizvodnji čiji se proizvodi realizuju posredstvom tržišta, odnosno na osnovu samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora.

Preciziranjem prava i mogućnosti rada ličnim sredstvima u određenim oblastima, a da bi se na taj način zadovoljile određene društvene potrebe, stvaraju se uslovi da se i ovaj rad vrednuje kao društveno neminovan u takvim uslovima, a i značajan u prvom redu kad postaje sastavni deo društvenog rada, kad se povezuje sa

društvenim sektorom i kad u proizvodnom smislu znači stvarno društveni doprinos. Suština našeg opredeljenja je podruštvljavanje proizvodnje i stvaranje dohotka na tim osnovama. Proces daljeg podruštvljavanja proizvodnje u poljoprivredi, zanatstvu i sličnim oblastima treba da ide putem sve većeg povezivanja s raznim oblicima udruženog rada u proizvodnji i prometu, ostvarivanjem raspodele dohotka na osnovu rezultata rada i razvojem samoupravljanja u organizacijama koje nastaju u toj oblasti.

Društveno-ekonomski odnosi i razvoj proizvodnih snaga u našim uslovima određuju položaj čoveka i njegovu ulogu u tim procesima. Društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i dohodovni odnosi koji na toj osnovi nastaju jesu osnovica razvoja samoupravljanja i novog položaja čoveka u udruženom radu. Ali, isto tako, i položaj čoveka i njegovo mesto u društvenoj proizvodnji od bitnog su uticaja na promenu i kvalitet društvenih odnosa. Revolucionarno opredeljenje za samoupravljanje u našoj zemlji pedesetih godina nije bilo samo priznavanje društvenih zakonitosti i stvaralačka primena marksizma u našoj praksi već i priznavanje revolucionarne uloge neposrednih proizvođača i svih stvaralaca društvenih vrednosti da svojim radom, odnosom i ponašanjem menjaju odnose i koriguju društvene zakonitosti.

Jedno od suštinskih pitanja dohodovnih odnosa, odnosno društveno-ekonomskih odnosa u udruženom radu jeste udruživanje rada i sredstava u različite oblike i raspodela ostvarenog zajedničkog dohotka. U tom pogledu je veoma značajno ostvarivanje prava ne samo po osnovu tekućeg nego i po osnovu minulog rada. Minuli rad, kao opredmećeni rad u sredstvima reprodukcije, pojmovno određen Ustavom, izražava socijalistički samoupravni produkcioni odnos zasnovan na društvenoj povezanosti radnika sa sredstvima za proizvodnju, odnosno sa uslovima i rezultatima rada. Drugim rečima, minuli rad je u suštini proizvodni odnos u kome udruženi radnici, radeći sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, upravljaju i privređuju tim sredstvima kao svojim i društvenim minulim radom.

Radnici stiču dohodak osnovne organizacije udruženog rada u zavisnosti od uspeha u radu i rezultata upravljanja i privređivanja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini. U skladu s tim su i odnosi vezani za zajedničko ostvarivanje dohotka, pri čemu treba da dođe do potpunog izražaja pojedinačni i zajednički interes radnikâ da sredstva iz dohotka svoje osnovne organizacije udružuju u one oblike udruživanja rada i sredstava koji će dati najpovoljnije rezultate u zajednički ostvarenom dohotku i u povećanju produktivnosti društvenog rada. Ostvarivanjem tih principa obezbeđuje se povezivanje pojedinih međusobno uslovljenih i zavisnih delova udruženog rada na zajedničkim interesima. Dohodak postaje poluga koja omogućuje da se na samoupravnim osnovama ostvaruje integracija udruženog rada i nužna koncentracija društvenih sredstava reprodukcije, a radnici u osnovnim organizacijama postaju odlučujući faktor u svim tokovima u celini odnosa te reprodukcije. I u tome se izražava dohodak kao društvena katego-

rija i društveno-ekonomski odnos, kao motiv rada i privređivanja, kao izraz i materijalna osnova socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa na kojima se zasnivaju samoupravna prava i društvena odgovornost radnika u upravljanju radom, uslovima i rezultatima svoga i društvenog rada.

Povezivanje i integrisanje celokupnog društvenog rada u sistem samoupravnog udruženog rada ostvaruje se udruživanjem sredstava i rada u različite oblike udruživanja, slobodnom razmenom rada, društvenim planiranjem, samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovaranjem, kao i odlučivanjem radnika u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama i društveno-političkim zajednicama u rešavanju pitanja koja se odnose na uslove života i rada radnika i njihove druge lične, zajedničke i društvene potrebe i interese, kao i na upravljanje društvom u celini i vršenje funkcija vlasti.

Društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije u ovih tridesetak godina karakteriše stalno nastojanje za iznalaženjem takvih sistemskih rešenja koja bi odgovarala suštini i ciljevima naše revolucije i pomogla ovladavanju objektivnim zakonitostima. Ovakvo naše ponašanje je bilo stimulirano činjenicom da se naše društvo razvijalo na teorijskim osnovama marksizma koje je, u velikom delu, trebalo prvi put u našim uslovima primeniti u praksi. Relativno nerazvijeni društveno-ekonomski odnosi koje smo nasledili i prisustvo nekih teorija u radničkom pokretu koje su se navodno oslanjale na marksizam, a u svojoj suštini su bile revizija Marksovog, Engelsovog i Lenjinovog učenja, otežavali su uslove naše borbe, ali smo mi kao pokret verovali, u svakoj etapi našeg razvoja, da smo na pravom putu traženja i nalaženja adekvatnih rešenja. Delom i time se mogu objašnjavati dosta česte promene u našem ustavnom sistemu, iako smo svesni da se ustavnim promenama i političkim opredeljenjima ne mogu preskočiti nužne etape u društvenom razvoju, kao što treba prihvatiti i shvatanje da spoznaja društvenih zakonitosti i svesna organizovana akcija revolucionarnih snaga mogu biti faktor koji će ubrzati određene procese i njihovo sazrevanje. Zbog toga promene u našem društveno-političkom i ustavnom sistemu shvatamo kao zakonitost i sazrevanje naše revolucije. Zakon o udruženom radu, s obzirom na materiju i odnose koji se njime regulišu, ima posebno mesto u našem ekonomskom, političkom i pravnom sistemu.

Od uvođenja samoupravljanja u naš sistem do donošenja novog Ustava razvijani su i izgrađivani određeni oblici organizovanja i u bazi i u društvu u celini, preko kojih je bilo moguće ostvarivanje socijalističkog produkcionog odnosa i adekvatnije učešće radnih ljudi u upravljanju, njihovo neposredno odlučivanje. Pri tome se mora poći od činjenice da društveni sistem izgrađuje za sebe takve oblike organizacije kojima se obezbeđuje ostvarivanje ciljeva i zadataka koje društvo pred sebe postavlja. Na toj osnovi i u uslovima razvijanja novih samoupravnih društvenih odnosa ustanovljeni su i izgrađuju se odgovarajući organizacioni oblici kojima se osigurava ostvarivanje odnosâ u socijalističkom samoupravnom udruženom radu.

Ovaj period u razvoju samoupravljanja je zaista borba novog koje nastaje kao rezultat revolucionarnih promena s ostacima starog i onoga što se kao negativno ispoljava u toj borbi. Svaki korak u razvoju samoupravljanja bio je, u stvari, pobeda novih i revolucionarnih procesa. Istina, bilo je slabosti, teškoća, pa i devijacija, bilo je pokušaja zaustavljanja tih procesa od konzervativnih snaga. Međutim, upravo zato što samoupravljanje nije izmišljena konstrukcija, već realno saznanje društvenih procesa, njegov razvoj doživljava u ovom razdoblju stalne uspone. Zato su osnovna pitanja iz te oblasti utvrđena Ustavom. Zakon o udruženom radu ta pitanja dalje razrađuje. Osnovno opredeljenje je stvaranje povoljnih uslova i klime za neposredno odlučivanje radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Zbor, referendum i lično izjašnjavanje su oblici ostvarivanja tog principa. S obzirom na karakter problema i mogućnost primene tih oblika, dalje neposredno odlučivanje radni ljudi ostvaruju preko samoupravnih organa koje biraju u osnovnoj organizaciji i svim drugim oblicima udruživanja. Pri tome smo polazili od toga da se uspostave i razvijaju takvi oblici koji će, pre svega, obezbediti radnicima takav položaj da neposredno odlučuju o radu, uslovima i rezultatima svoga rada, da slobodno i ravnopravno s drugim radnicima odlučuju o drugim oblicima udruživanja rada i sredstava, polazeći od zajednički utvrđenih i samoupravno dogovorenih potreba i interesa u stvaranju dohotka i zadovoljavanju zajedničkih interesa. S druge strane, radi osiguranja samoupravnih prava radnika u udruženom radu, radi materijalnog i društvenog progresa, nužno je bilo stvarati šire prostore za samoupravno organizovanje rada i sredstava i u tom pogledu stvoriti društvenu i pravnu mogućnost za izbor pojedinih organizacionih i funkcionalnih okvira i oblika udruživanja i poslovnog povezivanja, na osnovu sopstvenih procesa, potreba i interesa radnika.

Polazeći od toga, kao i od svih osobenosti, iskustava i uslova u razvoju samoupravnog socijalizma u našim uslovima, opredelili smo se za osnovnu organizaciju udruženog rada kao glavni oblik udruženog rada, u kome radnici, radeći na društvenim sredstvima, ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava, koja su temelj udruživanja rada i sredstava u radne i složene organizacije udruženog rada i u druge šire oblike povezivanja i udruživanja, ali i osnovna samoupravna zajednica radnika u udruženom radu u kojoj se obrazuju delegacije radi neposrednog ostvarivanja njihovih prava, učešća u vršenju funkcija skupština društveno-političkih zajednica i drugih oblika samoupravnog organizovanja društva.

Prema tome, identitet osnovne organizacije izražava, pored ostalog, sledeće karakteristike njenog bića: ona je radno-proizvodna ćelija udruženog rada i kao takva, takođe, društveno-ekonomski i društveno-pravni subjekt udruženog rada, to jest udruženih radnika koji su svoj rad udružili međusobno i sa sredstvima u društvenoj svojini, i koji tako udruženi čine osnovnu ćeliju udruženog rada. u osnovnoj organizaciji udruženi radnici uređuju međusobne

odnose u radu. Osnovna organizacija je i ćelija, odnosno osnovica preko koje udruženi radnici, organizovani kao subjekt udruženog rada, ostvaruju dalje udruživanje rada i upravljaju celinom društvene reprodukcije i svim odnosima u njoj i u društvu uopšte, što znači da je osnovna organizacija udruženog rada osnovica organizovanja udruženih radnika i u vršenju njihovih društveno-političkih funkcija. U osnovnoj organizaciji se, u stvari, konstituiše samoupravni socijalistički produkcioni odnos i to čini suštinu njenog društvenog identiteta.

U osnovnoj organizaciji udruženog rada, kao osnovnoj ćeliji udruženog rada i društva, vrši se, uprošćeno rečeno, spajanje rada i sredstava u društvenoj svojini, što je bitan uslov za ostvarivanje oslobođenja rada i čoveka, kao istorijske težnje progresivnih snaga i radničkog pokreta i u svetskim okvirima.

Spajanje rada i sredstava ne može se ostvariti u rukama pojedinog radnika, jer se vrši u uslovima društvenog rada u kojima se njegov rad kao pojedinca ne može ostvarivati kao privatni rad, nego samo kao deo udruženog rada. To spajanje se ne može ostvariti ni samo radom radnika osnovne organizacija kao grupnog rada, što bi isto tako vuklo na grupnosvojinske odnose, već ga udruženi radnici ostvaruju u celini društvenog rada. Osnovne determinante društveno-ekonomske pozicije osnovne organizacije u celini odnosa u društvenom radu jesu da je ona izvor prava radnika u udruženom radu, ali i izvor njegove odgovornosti prema društvu u celini. To znači da je radnik u ostvarivanju svojih prava u udruženom radu „ograničen" jednakim pravima drugih radnika.

Udruženi radnici preko svojih osnovnih organizacija udruženog rada, kao društveno-ekonomskih, dohodovnih subjekata i kao društveno-pravnih subjekata, ostvaruju udruživanje i samoupravno integrisanje u čitav sistem udruženog rada. Takvo udruživanje ostvaruje se udruživanjem osnovnih organizacija udruženog rada u šire radne, proizvodne i reprodukcione dohodovne celine. Svi ti oblici samoupravnog udruživanja su po svom društveno-ekonomskom obeležju oblici integracija radno-proizvodnih celina u kvalitativno nove celine, pri čemu se u suštini tog procesa integracije ostvaruje preobražaj odnosa u samoupravno dohodovne odnose, bez koje komponente samo organizaciono spojena organizacija udruženog rada ne može da obezbedi faktično, društveno-ekonomsko udruživanje rada i sredstava.

U dosadašnjoj praksi ostvarivanja Ustava, a i u mnogim raspravama opravdano se traži opredeljenje društveno-ekonomskog identiteta organizacionih oblika udruženog rada, pre svega onih koje Ustav uvodi u sistem udruženog rada. To je neophodno da bi se udruženi radnici mogli opredeljivati za one oblike organizovanja koji odgovaraju njihovim objektivnim uslovima rada i proizvodnje i ostvarivanju određenih društveno-ekonomskih funkcija koje se mogu i treba da vrše u okviru određenog oblika organizacije, odnosno organizovanosti udruženog rada. To će doprineti što realnijem prethodnom iznalaženju društveno-ekonomskog sadržaja odnosa, pa tek onda opredeljivanju za adekvatan

oblik udruživanja, u kome će se ti odnosi ostvarivati kao zajednički društveno-ekonomski interesi i sadržaji.

Osnovna organizacija udruženog rada — po svom karakteru kao izraz socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa, po ulozi i funkciji koje radnici ostvaruju u ukupnoj društvenoj reprodukciji, po tome što odlučivanje u osnovnoj organizaciji po prirodi odnosa nosi sobom odlučivanje u svim drugim oblicima udruživanja rada i sredstava u koje je ona udružena i u društvu uopšte — ne sme biti zatvorena, autarkična celina. Osnovna organizacija, u stvari, predstavlja osnovnu ćeliju jedinstvenog organizma udruženog rada, bez koje taj organizam ne bi mogao funkcionisati, kao što ni osnovna organizacija ne može postojati samo kao deo tog organizma.

Osnovna organizacija je oblik prevazilaženja klasičnog autarkičnog preduzeća, pa je lažna dilema koja osnovnu organizaciju i radnu organizaciju postavlja kao dve mogućnosti koje se međusobno isključuju, a takvih dilema je bilo. Ona je osnova dalje integracije i povezivanja radi stvaranja povećanog dohotka na novim osnovama koje utvrđuje Ustav i dalje razrađuje Zakon o udruženom radu.

Osnovna organizacija je osnovica udruživanja u radne i složene organizacije udruženog rada i u šire oblike udruživanja, pri čemu se osnovna organizacija, radna organizacija i složena organizacija udruženog rada mogu uzeti kao čvršći institucionalizovani oblici organizovanja udruženog rada.

U radnoj organizaciji radnici zajednički planiraju razvoj i, u skladu s tim, udružuju rad i sredstva, utvrđuju međusobne odnose u zajedničkom poslovanju, sticanju dohotka i ostvarivanju drugih zajednički utvrđenih ciljeva i zadataka, utvrđuju zajedničke osnove i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke, organizuju novčana, bankarska i druga finansijska poslovanja, organizuju zajedničke službe i, na osnovama uzajamnosti i solidarnosti, obzbeđuju svoju ekonomsku stabilnost i socijalnu sigurnost.

U radnoj organizaciji su osnovne organizacije međusobno povezane procesom rada, odnosno proizvodnje i poslovanja, ili drugim zajedničkim interesima u ostvarivanju dohotka kao zajedničkog rezultata rada, tako da je njihov udeo u radu radne organizacije — neophodan uslov da bi radna organizacija mogla ostvarivati proizvodnju, odnosno društvenu delatnost za čije je vršenje osnovana. Radna organizacija je oblik udruženog rada preko koga radnici osnovne organizacije, odnosno radnih organizacija udružuju rad i sredstva u druge oblike samoupravnog udruživanja.

Složena organizacija udruženog rada organizuje se udruživanjem radnih organizacija na osnovu udruživanja rada i sredstava, kad se njihovi uslovi rada, sredstva za proizvodnju i druga sredstva rada i proizvodnje, odnosno vršenje usluga i njihov promet međusobno dopunjuju ili se tim udruživanjem postiže dalja podela rada, a organizovanjem naučnoistraživačkog rada obezbeđuje usavršavanje procesa rada i tehnologije i tako unapređuju

uslovi rada i razvoj samoupravljanja u osnovnim organizacijama u sastavu udruženih radnih organizacija.

Subjekti udruživanja u složenu organizaciju su uvek radne organizacije, iako će to ponekad biti pre svega interes samo pojedine osnovne organizacije u sastavu radne organizacije.

U složenu organizaciju udružuju se radne organizacije koje su međusobno povezane od proizvodnje sirovina do gotovih proizvoda i prometa robe i usluga, ili one radne organizacije koje proizvode u osnovi iste vrste proizvoda, odnosno vrše iste vrste usluga, pod uslovom da se njihovim udruživanjem obezbeđuje uvođenje razvijenije tehničko-tehnološke osnove rada u udruženim organizacijama i takva podela rada kojom se omogućuje njihova specijalizacija, a time i veća društvena proizvodnost društvenog rada. Do složenih organizacija u našim sadašnjim uslovima doći će više transformisanjem i reorganizovanjem krupnih radnih organizacija u kojima je kvantitativno i kvalitativno narasla proizvodnja, u kojima je došlo do uvećavanja tehnoloških procesa, u kojima su pojedini proizvodni kapaciteti dislocirani i sl., i u kojima radi veliki broj radnika, tako da je jedna radna organizacija za takve veličine uzan okvir za uspešan rad i proizvodnju, za podelu rada, za ostvarivanje društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih prava i ostvarivanje i razvijanje samoupravljanja radnika u osnovnim organizacijama.

U sistem udruženog rada u širem smislu kao oblici utvrđuju se zajednice organizacija udruženog rada, banke i druge finansijske organizacije i zajednice osiguranja imovine i lica, samoupravne interesne zajednice, poslovne zajednice organizacija udruženog rada i drugi širi oblici udruživanja i saradnje organizacija udruženog rada i drugih oblika udruživanja rada i sredstava.

Dalja integracija i povezivanje celokupnog društvenog rada ostvaruju se slobodnom razmenom rada između radnih ljudi iz ovih oblasti koji obavljaju poslove od posebnog društvenog značaja, i onih koji su nosioci tih interesa, i zato odvajaju deo sredstava za zadovoljenje tih potreba. Da bi se obezbedilo samoupravno sporazumevanje i dogovaranje i ostvarili ukupni društveni interesi u tim oblastima, postoje samoupravne interesne zajednice kao oblik preko kojeg se ostvaruje samoupravno dogovaranje o svim bitnim pitanjima za razvoj tih društvenih oblasti. Razmena rada u tim oblastima između onih koji vrše usluge i onih koji te usluge primaju jeste specifičan odnos, koji se teško može meriti klasičnim merilima, jer u ovom slučaju ne mogu da važe klasični tržišni odnosi, pa je samoupravna interesna zajednica upravo mesto dogovora o osnovama, pravcima i uslovima rešavanja osnovnih pitanja od kojih zavisi razvoj tih delatnosti.

Dosadašnje funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica u oblastima od posebnog društvenog značaja potvrđuje pravilnost te koncepcije. Međutim, razmena rada je veoma složen odnos koji će tražiti svestranu aktivnost u sagledavanju svih procesa na kojima treba dalje razvijati te odnose. Samoupravna interesna zajednica nije organ iznad samoupravnih organa niti mesto gde se

utvrđuju obaveze koje se nameću radnim ljudima. Ona je mesto gde se sučeljavaju interesi i nalaze rešenja za sporazumevanje o onim pitanjima koja su predmet zajedničkog interesa. U sadašnjem organizovanju, a posebno u načinu rada, ima još mnogo starog ponašanja, što svestranijim sagledavanjem, objašnjavanjem i konkretnijim radom moramo prevazilaziti. Osnove, principi i konkretna rešenja u Zakonu o udruženom radu biće od suštinskog značaja za dalje izgrađivanje odnosa u toj oblasti.

Ostvarivanje takve koncepcije i pozicije udruženog rada radnog čoveka nije nimalo lak i jednostavan proces. Kao i svaka krupna revolucionarna promena, taj proces ima svoje protivnike u zaostaloj i nerazvijenoj svesti, u nedovoljno razvijenim klasnim interesima, u ostacima starih shvatanja i drugim sličnim pojavama. Još su klasici marksizma upozoravali da proletarijatu na putu njegove borbe stoje opasnosti od svrgnute buržoazije i sopstvene birokratije. Iako se u našim uslovima ne može govoriti o klasičnom prisustvu buržoazije i njenih interesa, ne može se reći da smo prevladali sve prepreke u svesti i ponašanju, kao i postojanje sitnosopstveničkih i privatnosvojinskih shvatanja koja bi u određenim uslovima mogla otežavati put našeg socijalističkog razvoja. Uostalom, s takvim pojavama smo se susretali u našoj praksi. Razume se, u uslovima društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju kao vladajućeg odnosa, te pojave ne mogu biti takva opasnost koja će zapretiti vraćanjem točka istorije natrag. To, uostalom, neće dopustiti radnička klasa i progresivne snage našeg društva, ali ovde je reč o pojavama i tendencijama da pojedinci pokušavaju da žive od tuđeg rada, što je suprotno ciljevima jugoslovenskog socijalističkog društva i našem ustavnom sistemu.

Jedna od teškoća sadašnjeg trenutka našeg društva je i u tome što ono nije u materijalnim mogućnostima da stvori uslove za zapošljavanje svih za rad sposobnih ljudi i što proizvodni kapaciteti ne mogu zadovoljiti sve potrebe radnih ljudi. Zato je lični rad sredstvima u ličnoj svojini jedan od oblika koji Ustav utvrđuje i daje mu određeno mesto. Individualna svojina u ovim oblastima, naročito u poljoprivredi, mogla bi biti izvor određenih tendencija i u napred pomenutom smislu. Prevladavanje tih protivrečnosti ne vidimo u kolektivizaciji ili nacionalizaciji sredstava u tim oblastima, ne zato što smatramo da to nisu revolucionarne i progresivne mere, već pre svega zato što takve mere ne odgovaraju našim uslovima razvoja i što mislimo da ima efikasnijih i racionalnijih puteva razvoja. Podruštvljavanje sredstava i dohotka u tim oblastima ići će slobodnim udruživanjem sredstava i rada u poljoprivredi, zanatstvu i još nekim oblastima, preko kooperacije, povezivanja, određenih oblika zadrugarstva, preko ugovornih organizacija udruženog rada i drugih oblika. U svemu ovome polazi se od toga da će radni čovek biti u situaciji da učestvuje u samoupravljanju i odlučuje o dohotku koji stvara.

Svesni smo da se u tim oblastima neće sami po sebi prevazići privatnosvojinski odnosi koji će rađati određene negativne tendencije, ali je to put koji će ove proizvođače sve više povezivati s

društvenom proizvodnjom koja je dominantan odnos, a da će u novim odnosima koji nastaju samoupravne tendencije dobijati sve značajnije mesto i nove kvalitete. Međutim, za dalju promenu tih odnosa biće nužni stalna idejna borba, a ona je ponekad zanemarivana, i takva sistemska i zakonska rešenja kojima će biti stvorena povoljnija idejno-politička klima za izgradnju novih odnosa i uspešnu borbu protiv negativnih tendencija.

Složeniji deo zadatka biće borba sa birokratsko-tehnokratskim tendencijama i pojavama koje prate socijalističko društvo u razvoju. To, pre svega, zato što su ove pojave izraz unutrašnjih odnosa društva i što se neosetno šire i razvijaju posebno u uslovima nedovoljno razvijenih društvenih odnosa. Opredeljenjem za samoupravljanje i demokratizaciju društvenih odnosa, jugoslovensko društvo je potkresalo korene birokratiji i sličnim pojavama. Međutim, ne znači da smo prevladali sve prepreke i teškoće na tom putu. Birokratske i tehnokratske pojave se javljaju u uslovima nedovoljno razvijenih samoupravnih odnosa i kada određene grupe ljudi, po pravilu van neposredne proizvodnje, uzurpiraju prava radnih ljudi pod vidom i parolom efikasnijeg poslovanja, kada odlučuju u njihovo ime pod izgovorom da neposredni proizvođači ne razumeju stručne poslove i planove proizvodnje, ova ili ona sistemska rešenja. Tim pojavama je pogodovala i nedovoljno konkretna idejno-politička borba Saveza komunista i drugih snaga našeg društva u jednom periodu našeg razvoja.

Ovim se ne želi dati prevelika dimenzija tim pojavama, ali se mora reći da je sve to realna opasnost za još uspešniji razvoj našeg samoupravnog socijalističkog društva. Činjenica da smo razvili samoupravljanje kao dominantan društveni odnos i novu klasnu svest, da izgrađujemo delegatski sistem i druge oblike samoupravnog odlučivanja jeste faktor od ogromnog značaja u borbi za nove odnose. To je ono što daje snagu našem sistemu. Međutim, ukoliko ne bude i nadalje svakodnevne idejne i političke borbe, moguće su uzurpacije i manipulacije samoupravnim mehanizmom. Zbog toga se protiv tih pojava borimo stvarnim suštinskim promenama u odnosima u proizvodnji, izgrađivanju samoupravljanja, raspodeli prema rezultatima rada, kao i adekvatnim promenama u društvenom sistemu. Moramo jasno razlikovati tehnokratizam kao ideologiju i društveno-ekonomski odnos od određenih profesija i upravljačkih funkcija u udruženom radu. Nedovoljno razlikovanje tih odnosa može nanositi štete razvoju samoupravnih odnosa i ostvarivanju krupne uloge i funkcije koje stručni kadrovi imaju u materijalnoj proizvodnji i društvenim delatnostima. Sve ovo traži nov odnos i ponašanje svih subjektivnih snaga, a pre svega Saveza komunista kao vodeće snage našeg društva. Stručni kadrovi, a posebno komunisti, imaju u tom smislu veoma delikatnu ulogu i odgovornost.

Treba naglasiti da u nas postoje i shvatanja prema kojima dobra ustavna, zakonska i organizaciona rešenja u izgradnji našeg društva i samoupravljanja već sama po sebi znače odbranu od tih ličnih pojava. Ne treba poricati da se dobrim rešenjima u ovom

smislu stvaraju povoljni uslovi i klima za konkretnu borbu u izgradnji novih odnosa; u tome, uostalom, i jeste značaj promena koje naše društvo vrši u ovoj fazi razvoja, ali ne gajimo iluzije da su time rešeni svi problemi. Takve iluzije pogoduju shvatanjima o spontanom razvoju društva. Bez stvarne borbe svih radnih ljudi za sprovođenje u život Ustava i odluka Desetog kongresa SKJ ne mogu se očekivati veći rezultati u razvoju našeg društva.

Prostor ne dopušta da se šire govori i o mnogim drugim značajnim pitanjima koja sadrži i razrađuje Zakon o udruženom radu. Međutim, može se reći da se osnovna pitanja odnosâ u udruženom radu postavljaju i razrađuju na nov i revolucionaran način. Zakon ne polazi od toga da kroz njegove paragrafe budu rešena sva pitanja iz te oblasti, već samo ona koja je neophodno regulisati da bi radni ljudi sve ono što je osnovno i suštinsko u njihovim međusobnim i društveno-ekonomskim odnosima regulisali svojim aktima u osnovnoj organizaciji i drugim radnim i samoupravnim organizacijama.

*

Javna diskusija o ovom izuzetno značajnom aktu našeg društva bila je prilika da se radni ljudi što neposrednije upoznaju sa sadržinom, da uporede sadašnju praksu sa duhom Ustava i ovog zakona i da daju konstruktivan doprinos za što adekvatnija rešenja. Ona je pokazala veliki interes svih progresivnih snaga za donošenje Zakona o udruženom radu, potvrdila pravilnost osnovnih postavki i solidna je priprema za primenu u praksi novih odnosa koji na toj osnovi nastaju. Polazeći od značaja i suštine rešenja koja se daju, osobitu pažnju i u narednom periodu moramo pokloniti što boljem i potpunijem informisanju radnih ljudi, pre svega o onim pitanjima koja predstavljaju kičmu izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa.

Rešenja data u Zakonu polaze od naših saznajnih mogućnosti, od iskustva i naše prakse, od prakse međunarodnog radničkog pokreta, od borbe za doslednu primenu Marksove revolucionarne nauke u našoj praksi. Naravno, mi ne idealiziramo rešenja do kojih smo došli, njih treba da potvrdi i koriguje naša praksa. Polazimo od toga da ustavi i zakoni mogu normativno urediti određene odnose, ali ako nema svakodnevne borbe za njihovu doslednu primenu, onda njihova vrednost ne može biti velika. Zato za sve nas ovo znači i obavezu da dosledno sprovodimo u život osnovne principe koje utvrđujemo Zakonom o udruženom radu.

Predrag Radenović

Nove mogućnosti razvitka osnovne organizacije udruženog rada

Samoupravljanje je revolucionarni društveni odnos i socijalni proces, po svojoj suštini u isto vreme i vrlo dinamičan, kako u odnosima između mikro-celine kao što su osnovne organizacije udruženog rada, društveno-političke i druge zajednice, tako i društva kao makro-celine, odnosno kao društvenog totaliteta. U tom raznorodnom procesu i, delom još protivrečnom socijalnom toku, društvena praksa se, pod uticajem revolucionarne teorije, oslobađa onoga što izaziva podele i rascepe, a sve više jača jedinstvo misli i akcije. To stoga što karakter i sadržaj društvene svojine uslovljavaju objektivan preobražaj društva, što znači adekvatnije i neposrednije podruštvljavanje proizvodnog odnosa i raspodele novostvorene vrednosti, a to, s druge strane, pretpostavlja ulogu proizvođača kao neposrednih subjekata u proizvodnji i raspodeli. U takvim društvenim uslovima se proces podruštvljavanja produkcionog odnosa razvija u okviru tzv. udruženog rada kao novog socijalno-ekonomskog stanja, posredstvom radnih organizacija, odnosno organizacija udruženog rada, u kojima radnik proizvođač neposredno učestvuje u društveno-ekonomskim odnosima, ukupnom odlučivanju i upravljanju, kao i u društvenom i ličnom prisvajanju. Dakle, radnim organizacijama, odnosno organizacijama udruženog rada neposredno upravljaju sami radnici, kolektiv kao celina; oni učestvuju u svim bitnim aktivnostima i u procesu proizvodnje, potrošnje, razmene,

sticanju i raspodeli dohotka, akumulacije, jednom rečju — u svemu onome što nastaje u procesu rada. Tu, u samoupravno organizovanoj OOUR, ostvaruje se jedinstven proces rada, razvijaju samoupravni produkcioni odnosi i započinje i teče proces samoupravljanja u društvu u celini.

I. Udruženi rad — nosilac funkcije celokupne društvene reprodukcije

Polazno i osnovno određenje udruženog rada obuhvata takvo socijalno-ekonomsko stanje i društveni odnos u kome se društvenom svojinom sredstava za proizvodnju omogućuje i osigurava svakom pojedincu da se pod jednakim uslovima dobrovoljno uključi u proces rada, da na osnovu svog rada stiče i raspodeljuje dohodak i ravnopravno odlučuje o međusobnim odnosima, prostoj i proširenoj reprodukciji itd.

Polazeći upravo od te maksime, E. Kardelj nalašava da Zakon o udruženom radu uspešnije nego naša dosadašnja praksa rešava „dva centralna pitanja koja istorija neprekidno postavlja pred savremenu socijalističku praksu.

Prvo, Zakon otvara mogućnosti i daje sredstva za uspešnije savladavanje jedne od osnovnih protivrečnosti savremene socijalističke prakse koja se izražava u odnosu između radnika kao nosioca radne snage i živog rada na radnom mestu, s jedne, i kao nosioca ekonomske i političke vlasti nad društvenim kapitalom, s druge strane, bilo da je reč o državnosvojinskoj ekonomskoj vlasti, čiji je izvršilac državni aparat ili državni organi, ili stihijski nastalom tehnokratsko-upravljačkom monopolu raspolaganja društvenim kapitalom. Ta protivrečnost krije u sebi ne samo elemente nesocijalističkih odnosa, već je i neprekidni izvor takvih deformacija i konzervativnih tendencija u razvoju socijalizma kao što su tehnokratizam, državni apsolutizam, državnosvojinski konzervativizam, velikodržavni hegemonizam, kult ličnosti i slično. Nerešavanje te protivrečnosti zatvara perspektivu socijalističkog progresa i zatvara socijalističko društvo u njegove prelazne oblike koji su bili nužni posle socijalističke revolucije, ali sa kojima se revolucionarne snage socijalizma ne mogu zadovoljiti kao sa nekim konačnim ciljem ili idealom socijalizma. Štaviše, ti oblici su već do te mere iscrpli svoju unutrašnju snagu da postaju kočnica daljeg razvoja socijalističkih društvenih odnosa.

Drugo pitanje koje se Zakonom o udruženom radu načelno uspešnije rešava nego do sada jeste: kakav pojavni oblik društvene svojine je potreban jednom samoupravnom socijalističkom društvu, to jest kakvi treba da budu odnosi između radnih ljudi u uslovima društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i socijalističkog samoupravljanja...

Kao društveno-ekonomska i pravna kategorija, državnosvojinski monopol je, ipak, još uvek klasična svojinska kategorija, to jest sredstva za proizvodnju u državnoj svojini nisu i u svojini rad-

nikâ, osim u onoj meri u kojoj država predstavlja kolektivni interes radničke klase. Međutim, stvarni subjekt te svojine u praksi je država, njeni organi i njen aparat, a ne radnik. A u takvim odnosima uvek se mogu razviti tendencije i deformacije da kolektivnu volju radnika zameni volja državnih organa, pa čak i državnog aparata, iz čega se rađaju sve one negativne društveno-ekonomske i političke posledice koje su nam već poznate iz sopstvene prakse.

U Zakonu o udruženom radu nastojali smo, sasvim konkretnim sredstvima i oblicima, ne da preko noći izađemo iz te protivrečnosti, već da je uspešnije i brže nego do sada rešavamo. Drugim rečima, ni novi Zakon neće sam po sebi i automatski ukinuti te protivrečnosti koje praksa stihijski nameće. Ali on daje uspešnija sredstva od dosadašnjih za njeno razrešavanje samim tim što mnogo određenije formuliše i institucionalizuje oblik društvene svojine i njenu društveno-ekonomsku sadržinu u sistemu socijalističkog samoupravljanja"[1].

Sadržaj samoupravnog produkcionog odnosa i nov položaj radnika u udruženom radu koncipirani su, kao što se zna, Ustavom SFRJ iz 1974. godine i programskim dokumentima Desetog kongresa SKJ. Na primer, po odredbama člana 13. Ustava, radnik u udruženom radu sredstvima u društvenoj svojini (1) „ima pravo rada društvenim sredstvima kao svoje neotuđivo pravo da radi tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svog rada". (2) Ustav, zatim, garantuje udruženom radniku da, zajedno i ravnopravno s drugim radnicima, upravlja radom i poslovanjem organizacije udruženog rada i poslovima i sredstvima u celokupnosti odnosâ društvene reprodukcije, da uređuje međusobne odnose u radu, odlučuje o dohotku koji ostvari u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava i da stiče lični dohodak (član 14, stav 1).

Od posebnog je značaja ustavna i programska definicija o udruženom radniku kao dominantnom subjektu u svim procesima i odnosima društvene reprodukcije. Pojam udruženog rada je, po svojoj obuhvatnosti, mnogo širi; on je, naime, *ishodište celokupnog sistema samoupravljanja, odnosno odlučivanja radnog čoveka u svim oblastima života, na mestu rada i stanovanja.* U njega se slivaju i iz njega proizlaze sve društvene funkcije i interakcijski odnosi koje stvara i reprodukuje inače složeni proces rada, a napose upravljanje celokupnom društvenom reprodukcijom, — od mikro-organizacije do makro-društva. Sa tom novom društvenom pozicijom radnici prvi put imaju stvarnu mogućnost da, na najširoj društvenoj sceni, vrše uticaj na *sve oblasti života,* — kao bitni faktori odlučivanja u raznim i raznorodnim telima u kojima se utvrđuje i dalje usmerava društvena politika.

Ostvarivanjem samoupravljanja u društvu kao celini u osnovnim organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organi-

---

[1] E. Kardelj, *Iz diskusije o Nacrtu zakona o udruženom radu.*

zacijama i zajednicama, kao i društveno-političkim zajednicama te njihovom međusobnom saradnjom i povezivanjem, odlučno se prevazilaze ostaci etatističkog i tehnokratskog odlučivanja o društvenoj reprodukciji. To smatramo presudnim faktorom za današnji i budući tok samoupravljanja. Stoga je samoupravljanje radnih ljudi i građana u svim životnim oblastima — u osnovnim organizacijama udruženog rada, mesnim zajednicama i drugim osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, kako s pravom stoji u Ustavu SFRJ, *osnova jedinstvenog sistema i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi* — sa univerzalnim karakterom.

Taj razvijajući sadržaj samoupravno-produkcionog odnosa i nove društvene funkcije i pozicije udruženih radnika drug Tito je na Desetom kongresu SKJ ovako kvalifikovao:

„Za društveno-ekonomsku poziciju radnika u društvenoj reprodukciji odlučujući značaj ima dosljedno sprovođenje u život načela da radniku pripada neotuđivo pravo da radi sredstvima u društvenoj svojini radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan sa drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svog rada. U tom pravu se izražava suština osnovnog socijalističkog produkcionog odnosa, suština društvene svojine. Društvena svojina sredstava za proizvodnju, kao osnova oslobođenja rada i radničke klase i bitna odredba socijalizma, pretpostavlja neposrednu upravu radnika nad tim sredstvima koja on sam stvara i svakodnevno obnavlja i koja su, u osnovi, samo njegov sopstveni minuli rad...

Jednom riječju, kad se radi o razvoju društveno-ekonomskih odnosa, zapravo o tome da radnici u udruženom radu postanu nosioci proširene reprodukcije, mi se moramo izboriti za to da se višak rada ne otuđuje od radnika, da ne bude osnova za moć drugih nad radnicima, nego osnova njihove moći. O višku rada treba da odlučuju sami radnici, u interesu svom i svoje organizacije, kao i u zajedničkom interesu svih radnika u udruženom radu."

II. Organizacija udruženog rada — osnova samoupravne strukture udruživanja proizvođača

Jedan od središnjih problema u dosadašnjoj etapi razvoja samoupravljanja (posmatrano genetski) jeste stvaranje osnovnih samoupravnih ćelija u radnoj organizaciji (ekonomske jedinice, radne jedinice ili samostalne organizacije udruženog rada itd.)[2], kao i

---

[2] Do uvođenja *ekonomskih jedinica* došlo je 1958. kao posledica zahteva za ekonomskom podelom rada u okviru preduzeća, a 1960. uvodi se termin *radna jedinica* za organizacionu jedinicu koja u osnovi treba da odrazi, pored ekonomske, radnu i tehnološku komponentu u okviru preduzeća. Osnovni zakon o dohotku radnih organizacija 1968. godine uvodi termin, pa, razume se, i nov sadržaj za radnu jedinicu — *samostalna organizacija udruženog rada*, u kome je akcenat na samostalnosti ovih organizacionih jedinica. S obzirom na to da je stepen te samostalnosti različit, formiraju se sledeće jedinice: OOUR sa svojstvom

afirmacija zbora i saveta tih raznih radnoorganizacijskih jedinica i njihovo povezivanje u velike asocijacije — takozvane integracione procese. Osnovne organizacije udruženog rada, koje su nastale na osnovu poslednjih ustavnih promena i ustavnih amandmana, odnosno Ustava SFRJ iz 1974. godine, predstavljaju delom razvijen oblik i nekih ranije pomenutih radnoorganizacijskih nastojanja i prakse.

Samoupravljanje je još tokom prve i druge faze svoga razvoja, pa do šireg, univerzalnog institucionaliziranja, shvatano uglavnom kao posredno i nepotpuno, da bi tek s formiranjem *osnovnih organizacija udruženog rada* počelo celovitije da egzistira kao dominantan proces odlučivanja putem ličnog izjašnjavanja o svim bitnim pitanjima proizvodnje i rada u celini (radnici, na primer, počinju da odlučuju u OOUR o totalitetu svoga dohotka). Reč je, naime, o tome da se može imati pravi uvid u to kako se stvara dohodak, na koji način on cirkuliše u procesu društvene reprodukcije i, najzad, da može biti obezbeđena stvarna kontrola neposredno udruženih radnika nad svim delovima i tokovima ostvarenog dohotka.

Autentična asocijacija proizvođača, onako kako je zamišljena u izvornim tekstovima Marksa i Engelsa, a kasnije i potvrđena praksom Pariske komune, podrazumeva i jedan viši stepen ukupnog društvenog razvitka. Opredeljenje za osnovne organizacije udruženog rada u nas označavamo kvalitativnom orijentacijom i krupnim korakom ka adekvatnom koncipiranju Marksove i Engelsove zamisli slobodno udruženih proizvođača. To stoga što se prelazak na osnovne organizacije udruženog rada vrši u momentu: (1) određenog nivoa razvoja samoupravne koncepcije; i (2) određenog stepena razvoja proizvodnih snaga (koje još uslovljavaju robni karakter privrede). Najzad, osnovna organizacija udruženog rada postaje *loža* delegacije za inače zajednička odlučivanja kako u svim oblicima radnog organizovanja tako i u raznim skupštinama i društveno-političkim jedinicama.

U današnjoj fazi razvoja, kad samoupravljanje kao udruženi rad počinje da se univerzalno ostvaruje u praksi, spuštajući se, praktično rečeno, na svako radno mesto (odakle zrači snagom subjekata rada, snagom pojedinaca), preko osnovnih organizacija udruženog rada, faktički počinju da se prevazilaze i ostaci birokratske vlasti i komandovanja, a onemogućava se rađanje novih tendencija tehnobirokratske vlasti koje su, kao i prva, antisamoupravne. To je društveno-politički zahtev i zahvat koji treba očekivati, to je socijalno-politički tok koji u osnovi prima samoupravni sadržaj. Međutim, već u dosadašnjoj kratkoj praksi na površinu izbijaju dve u osnovi vrlo konzervativne i nama poznate tendencije, odnosno koncepcije. Prva se ispoljava u obliku tzv. novog državnosvojinskog centralizma s raznim manifestnim oblicima, kao što su, na

---

pravnog lica, SOUR bez svojstva pravnog lica i, najzad, OUR — sa potpuno drugačijim tretmanom od izloženih oblika. „Radnički amandmani" razrešavaju ovu situaciju formiranjem OOUR. Upravo živimo u etapi oživotvorenja OOUR u praksi.

primer, birokratsko-tehnokratsko odlučivanje nosilaca poslovodnog organa u osnovnim organizacijama udruženog rada, radnim organizacijama, i, najzad, složenim organizacijama. Druga pak tendencija, odnosno koncepcija ispoljava se u obliku zahteva za tzv. spontanošću u akciji radnikâ na raznim poslovima, pri čemu se zapostavljaju sopstveni oblici organizovanosti udruženog rada i činjenica da je udruženi rad, bez obzira na to gde egzistira (u osnovnoj organizaciji, u radnoj organizaciji ili u složenoj organizaciji), poligon samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. S druge strane, udruženi rad je po svom osnovnom podruštvljavajućem sklopu, sadržaju i prirodi antipod kako neobirokratsko-tehnokratskim uzurpacijama tako i bilo kakvoj stihiji.

Ustavnim amandmanima iz 1971. godine htelo se, pored ostalog, osobito u sferi udruženog rada, formiranjem osnovnih organizacija udruženog rada, da se još više ojača uloga i uticaj udruženih proizvođača u svim oblastima društvenog života, a napose u oblasti *društvene reprodukcije, u uređivanju međuljudskih odnosa i odlučivanja o ukupnom dohotku*, čime bi radnik zaista postao suvereni gospodar društvene i lične egzistencije. U toj sferi rada i života, međutim, samoupravljanje je ranije bilo limitirano.

Otuda institucionalni i programski zahtev da osnovna organizacija udruženog rada treba da predstavlja takvu univerzalno-integrativnu ćeliju u kojoj bi radnici, na osnovu svog udruženog rada, neprikosnoveno, ličnim izjašnjavanjem i ravnopravno uređivali međusobne odnose u radu, upravljali, nezavisno od države, poslovima i sredstvima društvene reprodukcije, odlučivali slobodno, po osnovu rada i rezultata rada, o sticanju i raspodeli dohotka i o drugim pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja.

Kada je reč o uključivanju radnika u raspolaganje društvenom reprodukcijom, treba posebno istaći nov kvalitet koji ustavni amandmani iz 1971. godine unose u tu sferu. Sada je akcent ne samo na tome da radnik bude uključen u proces društvene reprodukcije, nego da bude i aktivan učesnik i gospodar nad proširenom reprodukcijom, jer su ranije inicijativa i uticaj nad raspolaganjem proširenom reprodukcijom dolazili uglavnom sa strane, van radne organizacije. Naime, država je, sve do poslednjih ustavnih promena, bila još *snažno prisutna u životu radne organizacije*. Taj novi kvalitet koji daju ustavni amandmani iz 1971. godine sastoji se u tome da se osnovnim organizacijama udruženog rada *omogućuje da one budu nosilac proširene reprodukcije*. Stoga izvodimo zaključnu konstataciju da je OOUR kvalitativno nova mogućnost u domenu potpunijeg razotuđenja rada i ljudske ličnosti.

Dakle, socijalističko samoupravljanje u celini, preko OOUR, dobija dublji, a preko organizacija udruženog rada i složenih radnih organizacija univerzalno-integralni sadržaj, s intencijom da primi totalno-integralni karakter.

Produbljeniji karakter samoupravljanja se ogleda u zahtevu za potpunijim uključivanjem radnika u proces šireg odlučivanja preko osnovnih organizacija udruženog rada, i to, kao što je već rečeno, u upravljanju sredstvima društvene reprodukcije, u uređi-

vanju međuljudskih odnosa u radu i u odlučivanju o sticanju i raspodeli dohotka. To su ona pitanja i nadležnosti koji su, po svojoj prirodi, u autentičnoj asocijaciji proizvođača neotuđivi od samih radnih ljudi.

Drugi oblik, odnosno aspekt samoupravljanja je neosporan i ogleda se u razvijanju procesa takozvanog *integralnog samoupravljanja*, koji počinje od udruživanja radnih organizacija, kao zajednica OOUR, sa drugim radnim organizacijama u obliku složenih integrisanih celina, različitog radnog karaktera, pa sve do izgradnje sistema samoupravljanja na globalnom društvenom planu. Da bi taj novi i, u isto vreme, složeni samoupravni mehanizam funkcionisao, osnovne organizacije udruženog rada predviđaju instituciju *samoupravnog sporazuma* koja reguliše međusobne odnose organizacija udruženog rada. Naime, sporazumom se reguliše kako se zajednički poslovi osnovnih organizacija udruženog rada vrše samostalno, na osnovi ravnopravnosti, obezbeđujući u celini ovih odnosa neotuđiva prava radnika.

Ustav utvrđuje status i strukturu OOUR, kao osnovne samoupravne strukture udruženog rada, u kojoj se u najpotpunijem i najširem smislu ostvaruje samoupravljanje kao totalitet društvenog pojedinca. (Nju mogu osnovati, prema članu 35, stav 2. i 3. Ustava SFRJ, društveno-političke zajednice, samoupravne interesne zajednice, organizacije udruženog rada, radni ljudi itd.). Tu samoupravnu strukturu udruženog rada, iskazanu preko OOUR, Ustav institucionalizira članom 36, stav 2, kad kaže da je to ona radna celina koju sačinjava grupa radnika u određenom delu radne organizacije u kojoj se rezultat njihovog zajedničkog rada može samostalno izraziti kao vrednost na tržištu ili u radnoj organizaciji. U takvoj radnoj celini radnici mogu ostvarivati svoja brojna samoupravna prava. Tako zamišljeni status i normirana samoupravna struktura OOUR obuhvata kako radne celine organizacija udruženog rada, karaktera OOUR proizvodnog rada, tako i organizacije udruženog rada koje tradicionalno nazivamo „ustanovama", a koje su, u stvari, neproizvodne u klasičnom smislu reči. To da je OOUR oblik i ćelija samoupravnog egzistiranja svake radne celine može se, između ostalog, pravdati u osnovi decidnim stavom člana 14. Ustava u kome se kaže :„Osnovna organizacija udruženog rada je osnovni oblik udruženog rada u kojem radnici neposredno i ravnopravno ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava i odlučuju o drugim pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja. Protivustavan je svaki akt i radnja kojima se povređuju ova prava radnika."

Iz člana 14. i 36. Ustava SFRJ, njegove preambule i drugih članova koji na manje neposredan način regulišu tu materiju, kao i iz ukupnog duha Ustava i Zakona o udruženom radu, mogu se klasifikovati sledeće osobenosti OOUR:

prvo, OOUR je polazni, osnovni i najpotpuniji oblik slobodno udruženog rada slobodnih proizvođača koji, razume se, preva-

zilazi i negira klasično preduzeće — obezbeđujući pri tome samoupravljanje kako u mikro-celinama tako i u makro-celinama društvenog rada, preko delegacija;

drugo, OOUR obezbeđuje ukupnu neposrednost i ravnopravnost radnikâ u udruženom radu;

treće, OOUR je takva socijalno-ekonomska ćelija i samoupravni oblik koji omogućuje da se rezultat njenog rada „može samostalno izraziti kao vrednost u radnoj organizaciji ili na tržištu". A to faktički znači da je OOUR stvarni nosilac totalne društvene reprodukcije, što je od osobitog značaja za ukupni razvoj čoveka kao podruštvljavajućeg pojedinca;

četvrto, OOUR je samoupravni oblik u kojem udruženi radnici odlučuju o svojim međusobnim odnosima ostvarujući pri tome svoja ekonomska i druga samoupravna prava.

III. Samoupravni organi u osnovnoj organizaciji udruženog rada

Oblici ostvarivanja samoupravljanja

Svoj rad i sredstva društvene reprodukcije radnici slobodno udružuju, između ostalog, radi: podizanja proizvodnosti ukupnog društvenog rada; unapređivanja i razvijanja sopstvenog i zajedničkog rada; i, najzad, radi povećanja ukupnog dohotka u okviru OOUR i ostvarivanja i zaštite nekih bitnih neotuđivih prava radnika (upravljanje sredstvima društvene reprodukcije i uređivanje međusobnih odnosa u udruženom radu).

Stoga ovde i navodimo značajan Kardeljev stav iz kojeg se vidi da radnici upravo u okviru OOUR, prvi put, neposredno ne samo upravljaju podruštvljenim viškom rada, već i da svaki radnik srazmerno svom doprinosu učestvuje u ostvarivanju i deobi ukupnog dohotka:

„U stvari, upravo u karakteru i oblicima podruštvljavanja viška rada ogleda se i stepen prevazilaženja klasnih odnosa, te se zato jedna od osnovnih dilema savremenog socijalizma sastoji upravo u tome ko i kako raspolaže viškom rada, ko je njegov sopstvenik ili monopolni upravljač koji raspolaže društvenim „kapitalom" i time postaje odlučujući činilac u društvenom i političkom životu — ili je to sama država i njen aparat, koji upravlja u ime radničke klase, ali ujedno neizbežno ispoljava i tendencije da postane gospodar nad njom, ili je to neki autonomni tehnokratsko-upravljački mehanizam, zasnovan na znanju i savremenoj organizaciji rada, koji istovremeno ispoljava tendenciju da razvija od radničke klase otuđene centre ekonomske i političke moći i vlasti nad klasom ili pak spoj jednog i drugog, što je u današnjem momentu glavna opasnost u našem društvu, ili je pak to radni čovek u odgovarajućoj samoupravnoj organizaciji udruženog rada, koja mu omogućuje da

se oslanja na stručno-upravljačke funkcije društvenog rada, da ih podređuje zajedničkim interesima radnih ljudi.

Klasni karakter samoupravljanja sastoji se, dakle, upravo u tome što je ono takav oblik i način rada i društvenog upravljanja organizovane radničke klase i radnih ljudi uopšte koji teži, a i omogućuje, da radni ljudi neposredno ne samo upravljaju podruštvljenim viškom rada već i da svaki radnik — u skladu sa svojim doprinosom rezultatima udruženog rada — i u ekonomskom smislu neposredno učestvuje u ukupnom dohotku udruženog rada."[3]

Celokupna svoja samoupravna prava i obaveze u okviru OOUR radnici ostvaruju uglavnom na dva načina: (1) odlučivanjem putem ličnog izjašnjavanja preko *referenduma* i *zbora radnih ljudi;* i (2) odlučivanjem preko delegata i delegacija u *radničkom savetu* i drugim organima upravljanja.

U okviru *referenduma* radnici su se do sada lično izjašnjavali o brojnim pitanjima koja su, po pravilu, bila predviđena odredbama statuta, kao što su, na primer, statusna pitanja OOUR i druga slična pitanja. Međutim, Zakon o udruženom radu proširuje krug pitanja koja ovaj oblik ličnog izjašnjavanja radnika ima. Tako, radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada na referendumu odlučuju: „o samoupravnom sporazumu o udruživanju rada radnika u osnovnoj organizaciji, o samoupravnom sporazumu o udruživanju u radnu organizaciju, složenu organizaciju i poslovnu zajednicu; o osnovama plana osnovne organizacije; o statutu osnove organizacije, radne organizacije i složene organizacije; o promenama u organizovanju osnovne organizacije; o udruživanju rada i sredstava i o osnovama i merilima za raspodelu sredstava za lične dohotke i zajedničku potrošnju radnika; o drugim samoupravnim sporazumima kad je to zakonom utvrđeno, i o odlukama koje se odnose na odricanje prava na povraćaj i naknadu po osnovu minulog rada radnika, kao i o drugim pitanjima utvrđenim statutom osnovne organizacije, u skladu sa zakonom" (član 463).

Iz ovog nabrajanja nadležnosti koje radnik ima odlučujući referendumom čini nam se: (1) da jača uloga ličnog izjašnjavanja referendumom; (2) da to izjašnjavanje ide dotle da se napušta stvarna uloga referenduma kakav uopšte postoji u političkoj teoriji, pa i kakvog smo imali i u našoj dosadašnjoj praksi.

S druge strane, preko *zbora radnih ljudi*, koji sačinjavaju svi radnici OOUR, radnici se lično izjašnjavaju o sledećem: (1) donose statut i razmatraju druga opšta akta OOUR; (2) donose odluke o zaključivanju samoupravnih sporazuma; (3) donose program rada OOUR; (4) razmatraju izveštaje o radu samoupravne radničke kontrole; (5) odlučuju o raspodeli dohotka u OOUR; (6) odlučuju o osnovama i merilima za raspodelu dohotka i ličnih dohodaka; (7) odlučuju o promeni predmeta poslovanja; (8) odlučuju o udruživanju

[3] Objavljeno u knjizi: *Drugi kongres samoupravljača Jugoslavije*. Sarajevo, 1971.

sredstava sa drugim OOUR; (9) vrše izbor delegata u organe upravljanja i slično.

Iskustveni podaci u jednom našem istraživanju pokazali su da su u većini, to jest u 74%, radnih organizacija sa teritorije jedne opštine prava osnovne organizacije udruženog rada u isključivoj nadležnosti zbora osnovne organizacije udruženog rada preko koga radnici neposredno odlučuju, dok u 17% radnih organizacija, tj. zajednice OOUR, prava osnovne organizacije udruženog rada vrše radnici preko radničkog saveta organizacije udruženog rada.

Prema statističkim podacima za 3.133 osnovne organizacije udruženog rada, u kojima radni ljudi neposredno odlučuju, njihove radne zajednice u 1969—1971. godini su u 1.542 slučaja odlučivale o raspodeli ličnih dohodaka; u 1.567 slučajeva o organizaciji rada; u 1.462 slučaja o prijemu na rad i prestanku radnog odnosa; u 1.192 slučaja o zaštiti na radu; u 825 slučajeva o korišćenju i raspolaganju sredstvima; u 745 slučajeva o stručnom obrazovanju radnika; u 425 slučajeva o raspodeli stanova.[4]

Te cifre govore da radnici i u praksi odlučuju putem ličnog izjašnjavanja o fundamentalnim pitanjima koja su od interesa za njihov ravnopravni društveno-ekonomski položaj.

U organima samoupravljanja koji se formiraju putem delegata u OOUR obrazuje se *radnički savet*. Član 98, stav 1, Ustava SFRJ, određujući mesto i ulogu radničkog saveta, institucionalizira sledeće: „u osnovnoj i drugim organizacijama udruženog rada obrazuje se *radnički savet* kao organ upravljanja radom i poslovanjem organizacije, odnosno njemu po položaju i funkciji odgovarajući organ upravljanja". Tako je radnički savet, donošenjem Ustava SFRJ, pretrpeo izvesne promene u pogledu decentralizacije funkcija u korist odlučivanja putem ličnog izjašnjavanja. Osnovna i bitna promena koju je on pretrpeo jeste u njegovom organizovanju na *delegatskom principu*. Na taj način radnički savet nije više političko-predstavnički organ u užem smislu reči, barem ne kada je u pitanju udruženi rad u neposrednoj proizvodnji. Doduše, saveti kao političko-predstavnički organi još će postojati u sferi udruženog rada van neposredne proizvodne delatnosti — odnosno sve dotle dok se više ne razvije samoupravno interesno organizovanje udruženog rada.

Za članove radničkog saveta mogu se birati delegati — radnici neposrednim i tajnim glasanjem iz određenih radnih celina, polazeći od nekih parametara kao što su, na primer, broj radnika, veličina ostvarenog dohotka i drugo.[5]

U Zakonu o udruženom radu se utvrđuje: „Delegati u radničkom savetu osnovne organizacije su dužni da rade po smernica-

---

[4] Vidi: *Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvitak Jugoslavije*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1973, str. 17—31.

[5] Međutim, u radnički savet „ne može biti biran radnik koji kao inokosni poslovodni organ ili član kolegijalnog poslovodnog organa njemu odgovara, ni radnik koji samostalno vrši druge rukovodeće funkcije određene statutom i zakonom" (član 102, stav 3. Ustava).

ma i uputstvima radnika koji su ih izabrali i za svoj rad odgovaraju radnicima osnovne organizacije". A u drugom članu istog zakona stoji sledeće: „Delegat u radničkom savetu osnovne organizacije ima pravo i dužnost da o svim pitanjima o kojima odlučuje radnički savet iznosi stavove i predloge radnika koji su ga izabrali" i slično.

Poznate su dileme u vezi s imperativnim mandatom, pa je na njih i ranije ukazivano, naročito u vezi sa javnom diskusijom o delegatskom sistemu uopšte. U raspravama o Zakonu o udruženom radu plediralo se za čvrst imperativni mandat, to jest za kategoričan stav da delegacija zastupa u svakom slučaju stanovišta onih koji su je delegirali.

Tu nastaje problem: kako doneti odluku ukoliko obe strane praktično ostanu pri svom stavu, a stavovi budu različni? Član 480. govori o usaglašavanju stavova, ali se ne vidi jasno da li delegati pri tom mogu da zauzmu i druge stavove, različite od onih na koje ih je ovlastila njihova delegatska baza.

Mislim da te protivrečne stavove treba otklanjati shodno odredbi člana 137, stav 1. Ustava SFRJ kojom se u osnovi odstupa od imperativnog mandata i utvrđuje sledeće: „Polazeći od interesa i smernica osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i uvažavajući interese drugih samoupravnih organizacija i zajednica i opšte društvene interese i potrebe, delegacija utvrđuje osnovne stavove za rad delegata u skupštini i za njihovo učešće u odlučivanju".

Mandat delegata radnikâ u radničkom savetu traje dve godine i on se može ponoviti najviše još jedanput. S druge strane pak, u osnovnoj organizaciji udruženog rada sa manjim brojem radnika (30—50) ne obrazuje se radnički savet. Tu se, u stvari, cela radna zajednica konstituiše u organ upravljanja s neposrednim odlučivanjem.

Kao organ upravljanja radom i poslovanjem organizacije, radnički savet po članu 100, stav 1, Ustava ima sledeće nadležnosti: (1) utvrđuje predlog statuta i donosi druga opšta akta, (2) utvrđuje poslovnu politiku i plan i program rada i razvoja, (3) utvrđuje mere za sprovođenje poslovne politike i plana i programa rada i razvoja, (4) bira, imenuje i razrešava izvršni i poslovodni organ, odnosno članove tih organa, (5) stara se o obaveštavanju radnika i vrši druge poslove predviđene samoupravnim sporazumom, statutom i drugim samoupravnim aktima organizacije.

Kao izvršni organ radničkog saveta ili radne zajednice obično se u praksi, na osnovu statuta OOUR, bira *izvršni odbor*. Doduše, to nije eksplicitna, već fakultativna ustavna norma (član 99. Ustava SFRJ). Međutim, u praksi izvršni odbor egzistira kao izvršni organ radničkog saveta, bez obzira na mogućnu različitost u nazivu.

U nadležnost izvršnog odbora ulaze, obično, poslovi koje, kao izvršne, radnički savet poverava izvršnom odboru. Među ostalima, to su:

1) priprema nacrta statuta,

2) priprema i predlaganje plana razvoja,

3) pripremanje i izvršavanje brojnih samoupravnih odluka radničkog saveta itd.

Zakon o udruženom radu polazi od načela da se izvršni poslovi, koji se poveravaju izvršnom organu, utvrđuju statutom, odnosno samoupravnim sporazumom, ali ističe da se izvršnim poslovima mogu smatrati: pripremanje nacrta statuta (koji će radnički savet predložiti radnicima na usvajanje); predlaganje drugih opštih akata (koje donosi radnički savet); predlaganje plana; davanje smernica poslovodnom organu za izvršavanje odluka radničkog saveta; i izvršavanje odluka radničkog saveta ako je njihovo izvršavanje stavljeno u dužnost izvršnog organa. Zakon takođe utvrđuje da izvršni organ vrši kontrolu izvršavanja odluka radničkog saveta „prema poslovodnom organu". Tu se otvara potreba da se u budućem zakonu raščisti da li je poslovodni organ sem radničkom savetu odgovoran i *izvršnom odboru* ili nije. U članu 103, stav 1, Ustava SFRJ utvrđuje se da poslovodni organ izvršava i odluke izvršnog organa radničkog saveta, ali u stavu 3. precizira da je poslovodni organ odgovoran samo „radnicima i radničkom savetu".

Članove izvršnog odbora bira radnički savet, po pravilu, izvan članova radničkog saveta.

Najzad, u strukturu samoupravne organizacije rada, odnosno osnovne organizacije udruženog rada, ulazi, shvaćeno šire, još jedna njena dimenzija: funkcija rukovođenja ili, kako Ustav SFRJ kaže, *poslovodni organ OOUR* (koji može biti inokosni i kolegijalni) i koji se tu faktički javlja kao izraz potrebe organizacije[6] i podele rada. Naime, u cilju bolje organizacije proizvodnje, koordinacije i savetovanja, a radi uklanjanja ili svođenja na najmanju meru njenih ranijih elemenata vlasti, obrazuje se poslovodni organ (inokosni ili kolegijalni). On vodi poslove organizacije udruženog rada, organizuje i usklađuje proces rada u njoj i izvršava odluke radničkog saveta i njegovog izvršnog organa. Njega imenuje radnički savet na predlog konkursne komisije, koju određuje zbor radnih ljudi i u koju, ako je posredi poseban društveni interes, mogu ući i predstavnici šire društvene zajednice, odnosno određene društveno-političke zajednice. Još uvek su podeljena shvatanja o poslovodnom organu. S tim u vezi se smatra da su upravo OOUR, kao socijalna sredina ili deo socijalne organizacije zajednica OOUR, pogodno tlo za sinhronizovanje:

a) samoupravne strukture,

b) poslovodnog organa kao dimenzije te samoupravne strukture, ali u organizaciji rada potrebne; i, najzad,

c) izvršilačke funkcije udruženih proizvođača ili funkcije u kojoj se sjedinjuju obe napred pomenute i druge strukture, osobito politička struktura (SK, SSRN i druge), u društveni proces i odnos

[6] Struktura funkcije rukovođenja do uvođenja OOUR izgledala je ovako: direktor, rukovodioci pojedinih sektora na nivou preduzeća, nižih organizacionih jedinica — pogona, odeljenja. Ustav SFRJ iz 1974. predviđa postojanje inokosnog poslovodnog organa ili inokosnog i kolegijalnog poslovodnog organa, što je normativna obaveza statuta OOUR.

jedinstvenog odlučivanja o najbitnijim ili pak o svim pitanjima poslovne politike OOUR (uže), kao i zajednice OOUR u celini, ili složene organizacije udruženog rada.

Stvarni položaj poslovodnog organa[7], koji odgovara savremenom sistemu udruženog rada, razume se, u osnovnoj organizaciji udruženog rada, najpotpunije se može sagledati upravo iz delokruga njegovog rada. Tako, poslovodni organ, pored ostalog, obavlja sledeće poslove:

1) vodi poslovanje organizacije udruženog rada,
2) organizuje i usklađuje proces rada u OOUR,
3) izvršava odluke radničkog saveta,
4) izvršava odluke izvršnog organa radničkog saveta itd.

Delokrug poslova poslovodnog organa, radi bolje preglednosti, može se klasifikovati u sledeće grupe:

1) *poslovi stručno-organizacione prirode:* nacrti programa razvoja, organizovanje procesa rada i neposredno rukovođenje poslovanjem, priprema stručne analize; vođenje celokupne evidencije u organizaciji udruženog rada; zastupanje organizacije udruženog rada itd.;

2) *poslovi vezani za nosioce poslovodnog organa kao vršioce „nadzora nad zakonitošću" donetih odluka* kako zbora tako i drugih samoupravnih organa organizacije udruženog rada. Naime, poslovodni organ organizacije udruženog rada obavezan je da obustavi sprovođenje svake odluke radničkog saveta ili bilo kog samoupravnog organa osnovne organizacije udruženog rada ako smatra da je ona nezakonita i da o tome obavesti nadležni organ društveno-političke zajednice;

3) *poslovi vezani za prirodu osnovne organizacije udruženog rada.* Uloga referenduma, zbora i drugih samoupravnih organa je takva da samoupravne odluke koje oni donose sprovode kako neposredni proizvođači tako i poslovodni organ, dakle svi koji učestvuju u procesu udruženog rada.

Budući da je Ustav iz 1974. godine dalje institucionalno razvio sistem samoupravljanja, potrebno je dati ocenu tog novog institucionalnog i oživotvorenog u današnjim uslovima. Ako se želi postići koliko-toliko jedan takav zahtev, onda se moraju imati na umu barem neke od sledećih relevantnih činjenica: (a) stepen razvoja udruženog rada, (b) samoorganizovanje rada, (c) samostalnosti u okviru sfere društvenog rada, (d) deetatizacija u okviru samog produkcionog odnosa itd.

---

[7] Položaj poslovodnog organa proizlazi uglavnom iz položaja organizacije udruženog rada kao socijalne grupe i njenih samoupravnih organa. Naime, u socijalnom sistemu gde nosioca ovog organa bira grupa čiji je on predstavnik, a koja ujedno ima i stvarnu socijalnu moć odlučivanja o bitnim pitanjima svoga poslovanja, faktički se poslovodni organ, njegov autoritet, njegova uloga i karakter determinišu ulogom i položajem organizacije udruženog rada koji iz nje *de facto* proizlaze i njoj pripadaju.

Kada se uzmu u obzir ti momenti, nameću se neki relevantni zaključci od posebnog interesa za dalje istraživanje samoupravljanja, polazeći pri tome od činjenice da se samoupravljanje kao društveni odnos nalazi: (1) u procesu neprekidnog konstituisanja i razvoja paralelno; (2) u tendenciji za adekvatnom, doslednom primenom principa dohotka i raspodele prema radu i rezultatima rada, (3) u fazi kada se vodi žilava borba da radni ljudi u svim delovima radnog procesa postanu neposredni subjekti odlučivanja o svim bitnim pitanjima socijalne sredine u procesu udruženog rada. Stoga se odlučivanje putem ličnog izjašnjavanja pojavljuje kao viša faza neposredne demokratije i faktičke uloge pojedinca. Samoupravno odlučivanje u celini znači *de facto* pojedinačno odlučivanje za jednu od predloženih alternativa, odbijanje ili uzdržavanje od glasanja, učestvovanje u odlučivanju; ili, šire, samoupravno odlučivanje implicite obuhvata učešće u: (a) inicijativi da se o jednom problemu odlučuje; (b) razmeni mišljenja i pripremi stavova; (c) opredeljenju, odnosno izjašnjavanju u kome praktično učestvuje najveći broj radnika (prema nekim podacima, oko 2/3 subjekata u procesu rada); i, najzad, (d) u kontroli sprovođenja donetih odluka, mada je ta faza odlučivanja u praksi gotovo nerazvijena.

U pomenute tri osobenosti samoupravljanja ogleda se njegova današnja suština, karakter i socijalna moć odlučivanja svakog subjekta udruženog rada o fundamentalnim pitanjima *rada i života radničke klase u celini*. Drugim rečima, svojim sadržajem sistem samoupravljanja prelazi od principa, koji se ogleda u *mogućnosti* koje ima udruženi proizvođač i društveno korisni radnik — na *delo*, kao viši kvalitet.

Dakle, celokupni samoupravni socijalni sistem, od radnog mesta udruženog aktivnog radnog čoveka, preko osnovne organizacije udruženog rada, ravnomerno učestvuje i u procesu odlučivanja i u procesu izvršavanja (bez obzira na nivo i mesto pojedinih organa), ostvarujući pri tome takav društveni odnos u kome se isključuje prinuda, a ostvaruje vlastiti interes radnog čoveka — proizvođača, kao jedinog i bitnog nosioca odlučivanja.

Proces socijalnog samoupravnog odlučivanja, mada dominantan u okviru udruženog rada, još je takav da se ne može reći da je apsolutno harmoničan, već je ispunjen i suprotnostima i sukobima. To se osobito ispoljava preko težnji da se očuva birokratska pozicija i povlašćen položaj vezan za etatističku strukturu, da se postigne izjednačavanje dohotka bez obzira na stvarni udeo u rezultatima rada, ili pak uspostave takvi rasponi koji nemaju svog osnova u radu već u korišćenju različitih oblika monopolističkih pozicija i ostataka još neprevaziđenih privilegija. Ilustracije radi, navodimo podatke jednog istraživanja o samoupravljanju koje je vršeno na teritoriji SR Slovenije, iz kojih se vidi da se u 84 radne organizacije 17% anketiranih grupa rukovodećih i 34% anketiranih grupa radnika iz neposredno proizvodnih izjasnilo za stav da „u našem društvu preovlađuju odnosi nadređenosti i podređenosti, privatno grupisanje i konkurentsko izazivanje, a stvarno najviše utiču i odlučuju pojedinci u zatvorenom krugu i preko ličnih veza". Naime, 25%,

odnosno 23% ispitanika je mišljenja da preovlađuju odnosi ravnopravne saradnje i odlučivanja, a 31%, odnosno 20% smatra da su oba pomenuta odnosa jednako snažna i čista.[8] No, i pored toga, priroda i mogućnosti samoupravnog produkcionog odnosa uslovljavaju tok samoupravnog odlučivanja i razrešenje svih rečenih i drugih protivrečnosti koje proizlaze iz robno-novčanog karaktera proizvodnje, između umnog i manuelnog rada, naturalnog i robnog oblika i vrste rada, protivrečnosti između upravljanja i rukovođenja, i, najzad, svih onih protivrečnosti koje svrstavamo u jednu grupu, a koje proizlaze iz starih, etatističkih i birokratskih produkcionih odnosa u transformirajućim uslovima samoupravnog društvenog odnosa.

Stoga se preko nove socijalne sadržine samoupravnog produkcionog odnosa mogu pokazati: (1) karakter i nove dimenzije samoupravnog odlučivanja u različnim oblicima samoupravnog organizovanja udruženog rada; (2) šta samoupravno odlučivanje kao socijalni proces determiniše danas u uslovima formiranja osnovne organizacije udruženog rada i koji su njeni bitni društveni elementi; i, najzad, (3) nov sadržaj samoupravnog odlučivanja i uloga koju ima radnik, kao subjekt ukupnog procesa rada i odlučivanja u udruženom radu.

Za samoupravljanje u celini, kao produkcioni odnos i društveni sistem, može se eksplicitno reći da se razvija, ali još uvek u borbi sa starim, preživelim, i po sadržaju i po formi. Po sadržaju — samoupravljanje, kao produkcioni odnos, neprekidno, a osobito poslednjih godina, osvaja nove društvene prostore. To je nepobitna činjenica. Po spektru i širini formi — samoupravljanje, kao društveni sistem, oblikuje se postepeno u celovit sistem.

Ovde moramo istaći da integracija kao društveni proces još nije postala univerzalna, pa i samoupravljanje delimično egzistira u okviru odvojenih i nedovoljno povezanih celina. S druge strane, međutim, stoji tvrdnja da je integracija kao društveni proces ne samo neophodna potreba već i permanentni tok, neminovna zakonitost u životu našeg društva, pogotovu kada organizovane društvene snage, sa SK i radničkom klasom na čelu, ulažu ogromne napore radi postizanja bržeg prosperiteta i tehničkog progresa, uz dalji razvoj proizvodnih snaga i adekvatnu ulogu svih subjekata rada.

Naposletku, samoupravljanje je kao forma pogodna institucija za povezivanje i integrisanje različitog sadržaja rada, osobito materijalne proizvodnje s drugim neproizvodnim delatnostima, u prvom redu radi dinamičnijeg razvitka proizvodnih snaga i procesa društveno-ekonomskog oslobađanja rada, pa samim tim i dezalijenacije rada i ličnosti.

Stoga se kao prioritetni zadaci u budućem razvoju samoupravljanja postavljaju: (1) permanentan, brz razvoj proizvodnih snaga i adekvatan tok naučno-tehnološke revolucije; (2) dalji razvoj veli-

[8] Vidi opširnije u: „Socijalna diferencijacija u samoupravnom socijalističkom društvu" (materijal za sednicu CK SK Slovenije), mart 1971.

kih tehnoloških sistema, što predstavlja imperativ naučno-tehnološke revolucije i privrednog rasta u celini; (3) svesno plansko usmeravanje koje je imanentno samoupravljanju; (4) s razvojem osnovnih organizacija udruženog rada napuštati zatečeni tehnobirokratski, klasični tip preduzeća, te ojačati proces prelaska samoupravljanja iz parcijalnog u celovito, integralno samoupravljanje; (5) stvarati univerzalni integralni sistem na nivou globalnog društva, čiji su neminovni elementi samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje na nivou radne organizacije, složene organizacije udruženog rada, opštine, pokrajine, republike i federacije.

Miodrag Zečević

Klasifikacija slobodnih oblika udruživanja radnih ljudi i građana

Osnovni pravci i oblici ostvarivanja udruživanja

Fenomen udruživanja u savremenom društvu raznovrstan je kako po strukturi i prirodi interesa i ciljeva tako i po metodima samog ostvarivanja udruživanja. Dijapazon od usko ličnog (staleškog — privatnog) do opštedruštvenog interesa i ciljeva je prostor na kome se ostvaruje slobodno udruživanje i samoorganizovanje radnih ljudi i građana. Zajedničko, kao opšta platforma na kojoj se ostvaruje udruživanje, jeste ostvarivanje socijalističkog samoupravnog odnosa i na toj osnovi ono se javlja kao realna potreba društva, a ne samo pojedinaca, užih grupa i struktura. S tog stanovišta ono se javlja kao oblik i deo društvene organizacije u razvitku, izgradnji i ostvarivanju samog društva. Opšti društveni interes socijalističkog samoupravnog društva ne identifikuje se s interesom države — državnog aparata, on je znatno širi i u sebi apsorbuje sve interese koji su u funkciji jednog društva. U tom smislu pojedinačni i kolektivni interesi su istovremeno i deo opšteg društvenog interesa. „Tu ne može da se trajnije održi nikakav hijerarhijski odnos, zasnovan na nasilnom, jednostranom potčinjavanju „pojedinačnog interesa" „višem interesu", i obrnuto, ne može da se održi ni individualistička samovolja koja bi narušavala zajednički interes svi-

ju."[1] U stvari, u socijalističkom samoupravnom društvu ne mogu se ni interesi ni akcije deliti na javne i privatne. Podela je više vezana za samoupravno i antisamoupravno — za društveno i antidruštveno.

Kao što je udruživanje disperzivno, tako je i njegova aktivnost, nezavisno od prirode udruživanja, višedimenzionalna i pluralistička. Iz svih tih razloga naučno je dosta složeno dati i približno nespornu unutrašnju klasifikaciju postojećih organizacija, posebno njihovo grupisanje u pojedine celine s obzirom na mnogobrojnost i veliku raznovrsnost motiva udruživanja. *Struktura* i način ostvarivanja udruživanja pokazuju da bez obzira na osnovne ciljeve njihovo akciono dejstvo istovremeno u sebi sadrži i svu disperziju interesa i ciljeva koji su motiv udruživanja.

S obzirom na svu raznovrsnost udruživanja na ovom području uobličene su tri osnovne grupacije, ali unutar sebe dosta raznorodne i specifične mada sa zajedničkim osnovnim obeležjima koja ih opredeljuju i vezuju u homogenije celine. Naime, postoji udruživanje i samoorganizovanje radnih ljudi i građana polazeći od klasne pripadnosti, odnosno političkih i idejnih opredeljenja[2], i ostalo brojno i raznovrsno udruživanje i povezivanje radi ostvarivanja ličnih, posebnih, grupnih, kolektivnih i opštih interesa pojedinaca, grupa, socijalnih kategorija i struktura unutar kojih se uobličavaju dve grupacije: društvene organizacije i udruženja građana. Sa stanovišta konkretne klasne motivisanosti, ovo su posebne grupacije, ali i integralni delovi ukupne društvene strukture, što čini da se udruživanje ostvaruje i javlja u funkciji vladavine i dominacije radničke klase. S obzirom na složenost i raznovrsnost interesa u samoupravnom društvu, u ovoj drugoj kategoriji neprekidno se rađaju novi oblici, a transformišu, prevazilaze i napuštaju postojeće forme udruživanja, menjajući u tom procesu često i svoju polaznu prirodu i sadržinu.

Klasne, odnosno političke organizacije su po svojoj prirodi posebni oblici organizovanja u odnosu na ostalo udruživanje, ako se imaju na umu njihovi ciljevi i metodi pomoću kojih ih ostvaruju u okviru društveno-političke strukture i datog klasnog sistema. One su, pre svega, klasne organizacije (celih ili delova klasa) i kod savremenih teoretičara ne postoje velike razlike u shvatanjima prirode političkih organizacija (partija). Priroda i potreba takvog oblika klasnog samoorganizovanja jasno su uobličene u Programu SKJ. „Socijalistička demokratija ne znači ukidanje političkih organizacija uopšte, a pogotovu ne znači ukidanje vodeće društvene uloge svesnih socijalističkih snaga koje se u Jugoslaviji izražavaju u Savezu komunista, Socijalističkom savezu radnog naroda Jugoslavije, sindikatima itd. Kao nužni organizacioni činilac društvene

---

[1] E. Kardelj i grupa autora, *O ustavnom sistemu SFRJ*, „Komunist", 1963, str. 85.

[2] U ovu kategoriju spadaju: Savez komunista, Socijalistički savez radnog naroda, Savez sindikata, Savez omladine i Savez boraca narodnooslobodilačkog rata. Ostali oblici ne pripadaju toj sferi udruživanja.

svesti, kao oblik u kome se izražava borba mišljenja, koja je odraz objektivnih društvenih protivrečnosti, takve organizacije pokreću društveni razvitak. Nema sumnje da će u budućnosti, uporedo sa nestajanjem klasnih antagonizama i spoljnog pritiska, struktura politike, organizacije i manifestacija političke angažovanosti uopšte postajati neuporedivo raznoobraznije i slobodnije."[8] U stvari, te organizacije se primarno bave političkom aktivnošću. Ona se manifestuje u raznovrsnim vidovima, procesima i činima, ali sa ciljem idejnog i političkog usmeravanja razvoja društva, imajući na umu i društvo kao celinu i konkretne odnose i procese u njemu.

Ostali oblici udruživanja — društvene organizacije i udruženja, kao što smo već istakli, sa većim ili slabijim intenzitetom (u zavisnosti od interesa, karaktera i ciljeva udruživanja) organizovano deluju na zaštiti i ostvarivanju posebnih, grupnih, kolektivnih ili opštih interesa, zapravo onih ciljeva i interesa koji se ostvaruju kroz aktivnost određenog oblika udruživanja, odnosno koji su motiv udruživanja. Njihova je aktivnost, u stvari, tako postavljena da u prvi plan ističe one metode koji omogućuju ostvarivanje osnovnih interesa udruženih radnih ljudi i građana koji nemaju uvek niti pretežno klasnu i idejnu preokupaciju, niti imaju za osnovu opšti interes. Odnos između pojedinačnog i opšteg nije isključiv u korist jednog, već pomešan, spojen i integrisan (udružen).

Prema tome, udruživanje koje je spontano i koje je od političke organizacije društva u užem smislu osamostaljeno, mada u krajnjoj liniji idejno i politički opredeljeno, treba razlikovati od udruživanja koje je produkt klasnih i političkih odnosa, kao i potreba političkog artikulisanja određene klase. Ono je produkt klasne diferenciranosti društva, idejno-politički je opredeljeno, jer nastaje i postoji kao izraz određenih društveno-političkih i ekonomskih odnosa i objektivnih potreba svakog klasnog društva.

Udruživanje ljudi radi ostvarivanja posebnih, grupnih, kolektivnih i opštih interesa jeste oblik preko kojeg se ostvaruje deo odnosa koji uspostavljaju ljudi u konkretnim društvenim odnosima i datoj sredini. Ličnost čoveka se, po pravilu, ne iscrpljuje u radu (produkcioni proces) i političkom samoorganizovanju. Da bi ostvarili svoje potrebe i preokupacije, ljudi se međusobno povezuju i udružuju. Udruživanje radi ostvarivanja interesa i potreba čoveka nema šablona ni utvrđene granice. U okviru društvenih tokova čovek se udružuje, povezuje, stupa u određene odnose sa drugima, međusobno povezuje oblike udruživanja, a sve s ciljem da obezbedi najpovoljnije uslove za ostvarivanje motiva svog udruživanja. Prateći logiku i motive udruživanja, radni ljudi stvaraju svoje organizacije i udruženja u okviru OUR, mesne zajednice, opštine, pokrajine, republike i federacije, odnosno koristeći teritorijalni ili funkcionalni princip, u zavisnosti od širine interesa koji su u osnovi udruživanja. Organizacije sa masovnim članstvom kon-

---

[8] *Program i Statut SKJ,* glava VII, Beograd, 1962, str. 134.

stituišu svoje organe na svim nivoima društveno-političkog organizovanja, od opštine do federacije, s tim da se organi na nivou federacije konstituišu po principu paritetnog predstavljanja republike i odgovarajuće zastupljenosti pokrajina na osnovama delegatskog sistema. Takvo udruživanje u osnovi nema cilj da sačuva ili popravi neposredni položaj članova u produkcionom procesu ili političkom organizovanju društva, već da obezbedi ostvarivanje onih potreba i interesa koji su izraz njihove ličnosti, sklonosti i individualnih potreba, a koje imaju društveno-ekonomsku realnost i opravdanje. Organizaciona struktura vrši one poslove koji su joj odlukama članova stavljeni u nadležnost. Preko organa se ostvaruju, pre svega, potrebe usklađivanja aktivnosti unutar organizacije, povezivanje njihove delatnosti s aktivnošću drugih, kao i vršenje drugih poslova u vezi s ostvarivanjem prirode i ciljeva udruživanja. Ovde se, pre svega, misli na ostvarivanje saradnje s organizacijama drugih zemalja, učestvovanje u radu međunarodnih organizacija i vršenje drugih poslova u vezi s obezbeđivanjem društvenog položaja organizacije.

Dosadašnja teorija u sferi udruživanja priznavala je dve osnovne grupacije — političke partije i ostale oblike „nepolitičkog" udruživanja. Odnos između političkog i nepolitičkog je relativna kategorija, ali u sferi udruživanja prisutni su složeni procesi koji su izraz savremenih odnosa. Značajnije diferencijacije u tom smislu javljaju se na području udruživanja. Tu pojavu zapaža i priznaje savremena teorija. Postojeća praksa daje dosta elemenata u prilog tom shvatanju. Stanje u jugoslovenskoj praksi sankcionisao je Ustav, koji govori o društveno-političkim i društvenim organizacijama, udruženjima građana kao integralnom delu strukture socijalističkog samoupravnog društva.[4]

Teorijski prilazi klasifikaciji i iskustvu prakse

Mada je bio niz pokušaja, još uvek sem globalne ne postoji opšteprihvaćena klasifikacija postojećih oblika udruživanja polazeći od određenih opštih (objektiviziranih) kriterija. Razvrstavanje pojedinih oblika udruživanja u određene kategorije, izvršeno do sada, nije imalo prethodnu širu analizu ni objektivizirane elemente. Međutim, za sve vreme su konkretna interna opredeljenja bila uobli-

[4] Ustavno opredeljenje ima određenih nepreciznosti koje mogu pokrenuti izvesne diskusije u vezi s prirodom određenih oblika udruživanja, s obzirom na to da Ustav polazi od teze da su društvene organizacije kategorija iz koje se izdvajaju društveno-političke organizacije. Iz ustavno-pravnog konteksta ispada da su udruženja građana posebna društvena kategorija. To je, svakako, dosta velika nepreciznost, pošto se pojam i društveni oblici organizovanja upotrebljavaju najčešće kao antipod nečemu što treba da predstavlja antidruštvenu kategoriju. Svakako da će ovo ustavno opredeljenje zahtevati određene naučne i stručne rasprave, a naša je namera da se više inicira problem negoli da se svestranije razmotri smisao ustavno-pravnog opredeljenja, s obzirom na prihvatanje i opravdanost globalne kategorizacije (Ustav SFRJ — Osnovna načela, odeljak IV).

čena i prihvaćena od strane pojedinih institucija i organizacija[5] i korišćena za njihove potrebe.

Najjasnije opredeljenje, mada usputno dato, imao je Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim sredstvima.[6] Taj *prvi zakon* o udruživanju građana *napravio* je jasnu razliku između političkih i drugih udruženja građana. Kao posebne kategorije utvrđene su politička, kulturna, naučna, tehnička, sportska, humana i druga udruženja građana. Osim ove data je i podela zasnovana na teritorijalnom principu (savezna, republička, pokrajinska, sreska i opštinska udruženja), broju članova (masovna udruženja) i strukturi organizacije (jedinstvena i složena udruženja). Pitanje klasifikacije zakonodavac je obradio u sklopu ostalih problema, što je razumljivo za ondašnje uslove, ali je ona poslužila za osnovu svih budućih pokušaja klasifikacija postojećih oblika udruživanja.

Nauka se dugo vreme nije šire zainteresovala za pitanja udruživanja. Retki su naučni radnici koji su se bavili tim problemima[7] u ranijem periodu. Danas je i u teoriji i u stručnoj literaturi sve više radova o toj temi, mada je interesovanje usmereno na makro-pitanja udruživanja (mesto u društveno-političkom sistemu) ili na konkretne oblike udruživanja. U svetu i u nas postoji široko interesovanje za političke organizacije, tako da je taj oblik udruživanja dosta i svestrano obrađivan, naročito u nekim zemljama.[8]

---

[5] Posle Petog kongresa SSRNJ usledilo je šire interesovanje i izučavanje postojećih oblika udruživanja. Savezni odbor SSRNJ izradio je internu klasifikaciju (objavljenu u Biltenu SSRN br. 7/1961) koja je za osnovu uzela karakter i područje aktivnosti, određena spoljna obeležja i ciljeve i zadatke udruživanja. Postojeći oblici udruživanja razvrstani su u sedam kategorija (grupa). Političke organizacije, masovne društvene organizacije; boračke i invalidske organizacije; stručne i naučne; organizacije slobodnih profesija sa područja umetnosti; društvene organizacije na verskoj osnovi i ostale društvene organizacije.

Neke institucije stvorile su svoje interne klasifikacije u zavisnosti od interesa za pitanja udruživanja (državni organi i naučne ustanove). U suštini, te su klasifikacije slične jedna drugoj, jer su polazile od elemenata datih u saveznom Zakonu o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima. Razlike su postojale samo u upotrebi prikladnijih termina za pojedine vrste udruživanja i u daljem raščlanjavanju pojedinih opštih grupa (vrsta) udruživanja.

[6] Ovaj zakon je donet 1945. godine, utvrđen i izmenjen 1946, noveliran 1947. i do 1965. godine nije menjan. Tada je donet novi Savezni zakon o udruženjima građana, koji je 1971. prestao da važi kao savezni zakon, s obzirom na to da je materija o udruživanju od tada u nadležnosti republika i pokrajina.

[7] Problemom udruživanja građana, od naših naučnih radnika najviše se bavi prof. dr J. Đorđević, naročito sa stanovišta funkcionisanja političkog sistema. U knjigama *Socijalizam i demokratija* i *Ustavno pravo i politički sistem Jugoslavije* šire su razmatrana neka osnovna pitanja funkcionisanja, mesta i uloge udruženja. Isto tako, u radovima prof. R. Lukića, posebno u knjizi *Politička teorija države*, razmatrani su neki vidovi ovog problema.

[8] Mnogi američki naučnici pretežno proučavaju taj aspekt udruživanja: R. Michels, *Political Parties*, 1949; William Albig, *Modern public opinion;* William G. Andrews, *European political Institutions, a comparative government reader;* W. G. Runciman, *Social science and political theory.*

Prvu naučnu klasifikaciju udruživanja u nas dao je dr Jovan Đorđević. Značaj ovog rada je i u tome što se prvi put u našoj nauci svestranije razmatraju najvažnija pitanja udruživanja i njihovog mesta u društveno-političkom sistemu.[9] Kasnije se tim pitanjem bavio jedan broj naučnih radnika.[10]

Radi šireg sagledavanja tih pitanja izložićemo stanovište profesora Đorđevića s obzirom na to da autor ovaj problem razmatra zajedno u kontekstu šireg posmatranja interesnog povezivanja u savremenom društvu. Analizirajući interesne grupe kao produkt interesnog udruživanja, autor ih shvata u dvostrukom značenju: širem — sociološkom, i užem — političkom. „U sociološkom smislu društvo je mozaik većih i manjih, i vrlo različitih interesnih grupa. Te grupe su u krajnjoj liniji povezane interesima onih grupa koje zauzimaju strateške pozicije u društvenoj proizvodnji. U tom smislu, od društvenih klasa i različitih slojeva u klasama i izvan klasa, pa sve do *ad hoc* društvenih skupina, koje se formiraju radi zadovoljenja privremenog interesa, nalazimo bogatstvo različitih grupa i grupacija. Ukoliko je jedno društvo materijalno, društveno-politički, kulturno i duhovno više razvijeno, utoliko je njegova struktura složenija, bogatija i više pluralistička".[11] U interesne grupe u političkom smislu autor uključuje sve „one grupe koje neposredno ili posredno učestvuju u političkom procesu... Opšte uzevši, političke grupe su organizacije za ostvarenje ekonomskih, političkih, ideoloških i drugih interesa (koncepcija, stavova, uloga, težnji i sl.) grupa u sociološkom smislu".[12]

Autor smatra da je nemoguće razdvojiti ova dva „aspekta" interesnih grupa. „Odnos između interesnih grupa u sociološkom i političkom smislu je složen, a ne jednostran, dijalektički i ne mehanički. Grupe u sociološkom smislu su supstrat grupa u političkom smislu; političke grupe racionaliziraju kroz programe i ideologiju, i aktiviziraju kroz akciju težnje, karakter, potrebe i zahteve, uprošćeno rečeno „interese" ovih osnovnih grupa. Političke grupe, tačnije grupe u političkom smislu, utiču na ove grupe u sociološkom smislu i same kreiraju određene interese koje one u krajnjoj liniji prihvataju, ako ove prve ne izdaju osnovne interese drugih."[13]

Polazeći od jugoslovenskog političkog iskustva i od teze da svaka klasifikacija interesnih grupa u političkom smislu neizbežno izražava jednu određenu političku filozofiju koja crpe svoje elemente iz najbliže ili najbližih političkih sistema i samim tim je

---

[9] Prof. dr Jovan Đorđević, *Socijalizam i demokratija*, Beograd, 1962.

[10] Prof. dr Aleksandar Fira, *Društveno-političke organizacije u sistemu samoupravljanja*, Bilten za javnu upravu, socijalna i komunalna pitanja, br. 5/1966, str. 149; prof. dr Miodrag Zečević, *Društveno-političke organizacije i udruženja građana*, Beograd, 1968, str. 34—61; *Klasifikacija jugoslovenskih organizacija i udruženja građana*, „Arhiv za pravne i društvene nauke", 1969, od istog autora itd.

[11] Prof. dr Jovan Đorđević, *Socijalizam i demokratija*, 1962, str. 262.

[12] Cit. delo, str. 262.

[13] Cit. delo, str. 262.

„neizbežno arbitrarna i artificijelna s gledišta konkretne istine i naučne političke teorije", autor interesne grupe u političkom smislu deli u tri osnovne kategorije:

„1. *Grupe koje učestvuju neposredno u političkom procesu upravljanja*". Pošto se radi o raznorodnim grupama, a u cilju njihovog preciznijeg klasifikovanja, autor uvodi dve potkategorije: u *prvu* spadaju grupe koje imaju status radnih organizacija zasnovane na principu društvenog samoupravljanja (privredne organizacije, ustanove u oblasti javnih službi itd.). *Drugu* sačinjavaju grupe koje zauzimaju određeno mesto u samoj strukturi predstavničkih tela.

„2. *Grupe koje zauzimaju osnovni položaj u političkom sistemu* (društveno-političke organizacije — SK i SSRN)".

„3. *Organizacije koje zastupaju različite interese građana*, među kojima razlikujemo tri potkategorije:

a — Masovne društvene organizacije,

b — Društvene organizacije koje zastupaju uže i posebne interese građana i

c — Organizacije privatnog karaktera koje društvo i zakoni priznaju (crkva)."

Radi iznalaženja „naučno prihvatljivih i možda opravdanijih naučnih klasifikacija"[14], autor smatra da se kao polazna pretpostavka mogu uzeti neke od opštih klasifikacija iznete u pojedinim studijama uporednog karaktera, kao što je klasifikacija koju je razradio prof. David Truman.[15] Polazeći od koncepcije te klasifikacije, struktura jugoslovenskih interesnih grupa u političkom sistemu imala bi prema profesoru Đorđeviću sledeću dimenziju:

1) *Grupe koje zauzimaju strateški položaj u društvu.*[16] Ovde spadaju grupe koje imaju „uticajno, pa i strateško mesto u političkom procesu"[17], mada se ne nalaze u sastavu mehanizma upravljanja. One ne samo što nisu deo aparata vladanja nego nisu ni deo onog mehanizma koji se naziva društveno samoupravljanje, odnosno mehanizma koji vrši određene javne funkcije.

2) *Interesne grupe u opštem sklopu mehanizma upravljanja.*[18]

3) *Grupe koje predstavljaju posebne interese.*

U okviru ove poslednje grupe autor izlaže klasifikaciju postojećih oblika udruživanja građana prema njihovoj unutrašnjoj logici, sadržini i suštini, u odnosu na ostale interesne grupe političkog sistema. Polazeći od uloge udruživanja građana u vršenju jav-

---

[14] Cit. delo, str. 263.

[15] David Truman, *The governmental process*, New York, 1959.

[16] Prof. dr Jovan Đorđević, cit. delo, str. 263.

[17] U ovu kategoriju spadaju samo društveno-političke organizacije (SKJ i SSRNJ), dok u zapadnim zemljama ove grupe sačinjavaju, pored postojećih političkih stranaka, još i verske organizacije i armija.

[18] Cit. delo, str. 263.

nih funkcija i njihovog značaja za politički proces, autor daje sledeću klasifikaciju:

— udruženja koja imaju karakter društvenih organizacija;

— udruženja koja vrše javne funkcije;

— udruženja koja imaju status organizacija javnog prava i vrše važne javne funkcije;

— udruženja koja delegiraju svoje članove u organe državne vlasti ili u organe upravljanja pojedinim društvenim službama;

— udruženja koja omogućuju svojim članovima uživanje posebnih prava i zaštite.

Opšta karakteristika za sve oblike udruživanja građana je u tome da „ni jedno od udruženja nije organizovano kao grupa za pritisak. Ali skoro svako od njih posredno ili neposredno učestvuje ako ne u političkom procesu svakako u vršenju poslova od javnog interesa"[19]. Sama struktura političkog društva u Jugoslaviji zasniva se, u stvari, na javnim pravima raznih interesnih grupa. Ta prava imaju karakter vlasti, ili karakter učestvovanja u „društvenom samoupravljanju, ili značaj slobodne javne funkcije, službe. To je posledica niza faktora i promena koji su modelirali društveno i političko uređenje zemlje... Prema tome, osnovna karakteristika ovih interesnih grupa u Jugoslaviji nije u tome što se one javljaju kao grupe za pritisak, već u njihovoj participaciji u aktivnom političkom procesu. One ne osvajaju vlast i ne nameću političke odluke težinom svog materijalnog uticaja, svojom političkom aktivnošću i raznim javnim i tajnim, priznatim i nepriznatim veštinama i „pritiscima". S obzirom na svoje mesto i ulogu u procesu proizvodnje ili društveno-političkoj podeli rada, ove grupe su nosioci javnih, ustavom utvrđenih, funkcija i službi"[20].

Klasifikacija na osnovu ciljeva udruživanja i prirode aktivnosti

U konkretnom razvrstavanju postojećih oblika udruživanja javljaju se ozbiljne teškoće prilikom utvrđivanja kriterijuma, elemenata i principa udruživanja kod pojedinih organizacija. Problem je u tome što je ponekad nemoguće ustanoviti primarnost ciljeva udruživanja s obzirom na njihovu disperziju, posebno kada su u pitanju neki oblici udruživanja. Praktično postoje istovetni elementi koji se javljaju kod raznorodnih oblika udruživanja, što otežava da se utvrde jasnije granice i razlike između njih, a samim tim i trajnija klasifikacija. Postoji više elemenata koji se mogu koristiti. Teritorijalna delatnost, ciljevi i zadaci, organizaciona struktura, značaj za društvenu zajednicu, masovnost članstva, struktura članstva, učešće u vršenju javnih funkcija itd. jesu samo neki elementi koji se mogu uzeti kao kriterijumi za klasifikaciju postojećih organizacija.

[19] Isto.

[20] Cit. delo, str. 267.

Po našem mišljenju, osnovno pitanje koje se postavlja prilikom rada na klasifikaciji jesu polazni kriterijumi za razvrstavanje postojećih oblika udruživanja. U SFRJ postoji preko 300 raznih oblika udruživanja koji objedinjavaju i organizuju slobodnu aktivnost višemilionskog članstva. Ta aktivnost je tako raznovrsna da ju je veoma teško uklopiti u pojedine kategorije. Iz tih razloga, svaka klasifikacija, naročito ona koja se stvara na osnovu statutom ustanovljenih programskih ciljeva i zadataka, kao i konkretno njihovo razvrstavanje u određene vrste udruživanja mogu biti predmet ozbiljne i opravdane kritike.

Uzimanje programskih ciljeva i zadataka, kao polaznog i jedinog kriterijuma za izradu klasifikacije, stvara određene teškoće. Po pravilu, u statutima i pravilima predviđeno je više opštih ciljeva, kao i zadataka, čijim se ostvarivanjem bavi određena organizacija. Na osnovu predviđenih ciljeva i zadataka, jedan veći broj organizacija, društava i udruženja mogao bi se istovremeno razvrstati u više različitih vrsta udruživanja, a nije ni retka situacija da konkretna aktivnost odstupa od utvrđenih programskih ciljeva. U stvari, jedan veoma bogat i raznovrstan život veoma se teško uklapa u određene okvire, premise i šablone.

Uzimajući u obzir trend udruživanja i njegov objektivni položaj u ostvarivanju socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa, kao što smo već istakli, po osnovnim obeležjima uobličavaju se tri osnovne grupacije:

I. *Organizacije koje imaju odlučujuću ulogu u političkom procesu upravljanja (klasne organizacije)*

1. Društveno-političke organizacije

II. *Organizacije koje apsorbuju i izražavaju interese (pojedinačne — opšte) radnih ljudi i građana*

1. Društvene organizacije

— Socijalno-humanitarne organizacije;

— Organizacije iz oblasti kulturno-prosvetnog i tehničkog obrazovanja i vaspitavanja;

— organizacije iz oblasti fizičke kulture;

— Strukovna (stručna i naučna) udruženja.

III. *Organizacije koje izražavaju lične (privatne) interese građana*

1. Udruženja građana

— Pasionerska udruženja građana

— Udruženja građana na verskoj osnovi

— Posebna udruženja građana.

U prvu grupu spadaju društveno-političke organizacije[21] koje imaju posebnu ulogu, položaj i mesto u društveno-političkom sistemu. To su, u stvari, vodeće idejne snage društva i izraz su po-

[21] Identitet društveno-političkih organizacija je izvršen u Ustavu SFRJ. To su SKJ, SSRNJ, SS, SO i SUBNOR. Njihov je broj ograničen i samo ove organizacije imaju poseban, Ustavom utvrđen, položaj i ulogu u ostvarivanju nekih funkcija.

sebnog interesa radničke klase radi ostvarivanja svoje klasne dominacije i vladavine.

Drugu grupu sačinjavaju brojne organizacije između kojih često postoje značajne razlike. Zajedničko im je to što svojom aktivnošću istovremeno apsorbuju, povezuju i ostvaruju najširu skalu postojećih interesa ljudi i društva u celini. Nezavisno od toga šta je dominantno u ostvarivanju ciljeva udruživanja (posebni, odnosno opšti interesi), ona kroz svoju aktivnost vrše određenu društvenu funkciju. Naime, da ne postoje takvi oblici udruživanja i da svojom aktivnošću ne vrše takve poslove, njihovo bi se vršenje moralo organizovati od oficijelne strukture, odnosno od društveno-političke nadgradnje, pre svega od državne organizacije. U tom kontekstu leži njihova društvenost i interes društva za njihovu aktivnost. Iz tih razloga nisu bitni nazivi postojećih oblika udruživanja (organizacija, društva i udruženja), već priroda njihove aktivnosti, ciljevi i zadaci udruživanja i način njihovog ostvarivanja.

Zbog toga podela i razgraničenje u sferi udruživanja između društvenih organizacija i udruženja građana koja je bila prihvaćena pre donošenja Ustava SFRJ od 1974. godine traži da bude ponovo ispitana i revidirana u smislu u kome smo govorili. Izuzev određenih vrsta udruživanja, sva udruženja spadaju u kategoriju društvenih organizacija pošto taj pojam označava ne konkretnu organizaciju, već prirodu delatnosti i programske ciljeve i zadatke određenog oblika udruživanja. Prema tome, kriterijum za svrstavanje u kategoriju društvenih organizacija jeste: da li se takva aktivnost mora organizovati, da ne postoji takav oblik udruživanja i da li je takva delatnost društveno korisna i potrebna.

Socijalno-humanitarne organizacije[22] su od posebnog interesa za život savremenog čoveka. Njihova aktivnost je izrazito društvena i vezana je za zaštitu zdravlja i socijalne ličnosti čoveka. Cilj je da se dâ širi doprinos u rešavanju određenih potreba društva, pojedinaca ili pojedinih kategorija radnih ljudi i građana. Neke organizacije (udruženja slepih i dr.) rešavaju statusna pitanja svojih članova ili imaju značajne funkcije u oblasti socijalno-zdravstvene zaštite stanovništva (Crveni krst, Društvo za staranje o deci i omladini i sl.). Te organizacije su već uzele na sebe složenu društvenu odgovornost u pogledu podizanja opšte kulture radnih ljudi u oblastima socijalne i zdravstvene zaštite.

Materijalni razvoj društva povećava aktivnost tih organizacija i transformiše same ciljeve udruživanja. Priroda, karakter programskih ciljeva i zadataka i način njihovog ostvarivanja uslovljavaju da su one organizacije, pre svega, užih teritorijalnih zajednica, mesne zajednice i opštine, u kojima njihova aktivnost dobija pun smisao, značaj i sadržinu, s obzirom na to da je rešavanje tih pitanja u osnovi preneto u nadležnost tih teritorijalnih kolektiviteta.

[22] U ovu grupu između ostalih spadaju: Jugoslovenski crveni krst; Društvo za staranje o deci i omladini; Društvo za borbu protiv alkoholizma; Udruženje slepih; Udruženje gluvih; Udruženje penzionera; Društvo za borbu protivu raka itd.

Organizacije iz oblasti kulturno-prosvetnog i tehničkog obrazovanja i vaspitanja[23] su oblici udruživanja koji se po organizacionoj strukturi, metodu rada, sastavu članstva, programskim ciljevima i prirodi delatnosti međusobno znatno razlikuju. Međutim, zajedničko im je to što sve te organizacije imaju ciljeve i zadatke koji su, pre svega, usmereni na vaspitavanje i obrazovanje radnih ljudi i građana, osobito dece i omladine.

Obim udruživanja radnih ljudi i građana na području tehničkog obrazovanja zavisi, pre svega, od stepena industrijske razvijenosti sredine, tehničke kulture i opšteg standarda ljudi. Te organizacije su u neprekidnom razvoju, jer privredni rast sve više pretpostavlja i zahteva određen stepen tehničkog obrazovanja ljudi radi njihovog uključivanja u procese proizvodnje ili obavljanja njihovih sve razvijenijih svakodnevnih životnih potreba i zahteva.

Fizička kultura[24] je složena i veoma značajna oblast društvenog života. U celini posmatrano, postoje tri područja delatnosti: razvoj fizičke kulture u osnovnim i srednjim školama; razvoj masovne fizičke kulture kroz sportske organizacije, klubove i društva; i razvoj kvalitetnog sporta. Pored čisto sportskih, u tu vrstu udruživanja spadaju i organizacije koje imaju cilj da omoguće aktivan odnos u zaštiti čovekove sredine, zatim flore i faune, kao i rekreaciju svojih članova (udruženja sportskih ribolovaca, lovačka društva itd.).

Strukovna (stručna i naučna) udruženja[25] specifični su oblici udruživanja. Cilj udruživanja je razvijanje, afirmisanje i usavršavanje određenih poziva ili naučnih i strukovnih disciplina, ili pružanje određene vrste pomoći članstvu. Strukovna i naučna udruženja okupljaju i povezuju radne ljude i građane prema njihovoj pripadnosti određenim strukama ili specijalnostima. Okupljajući, pre svega, intelektualce, ta udruženja doprinose popularisanju određenih društvenih mera, naučnih i stručnih dostignuća, pri čemu znatno utiču i na povećanje obrazovnog i kulturnog nivoa stanovništva i obima informisanosti radnih ljudi i građana o određenim pitanjima (Društvo agronoma održava kurseve i seminare za poljoprivredne proizvođače itd.).

Treću grupu sačinjavaju udruženja građana u kojima ljudi ostvaruju pretežno svoje privatne — lične — interese i potrebe. Ti oblici udruživanja su u isključivoj funkciji udruženih članova i u tom krugu se konstituišu i ostvaruju interesi udruživanja.

---

[23] U ove organizacije između ostalih spadaju: kulturno-umetnička društva; društva esperantista; udruženje muzičke omladine; Narodna tehnika itd.

[24] U ove organizacije između ostalih spadaju: SOFK-a sa oko 35 posebnih organizacija; Ferijalni savez; organizacije izviđača; lovačka društva itd.

[25] U SFRJ danas postoji preko 160 stručnih i naučnih udruženja: pravnika; novinara; ekonomista; inženjera i tehničara; stenografa i daktilografa; lekara; arhivskih radnika; književnika; muzičkih umetnika; filmskih radnika itd.

Pasionerska udruženja građana[26] obuhvataju organizacije u kojima građani zadovoljavaju svoje pasije, odnosno posebne naklonosti. Kod njih prevlađuje izražena sklonost, strast ili ljubav prema nečemu (kinolozi, uzgoj ptica pevačica, društva za zaštitu životinja i sl.). Udruživanje se vrši prema ličnim sklonostima ili posedovanju (stvari ili životinja) bez obzira na stručnost, socijalni položaj, pol, uzrast, zanimanje i idejnu opredeljenost pojedinaca.

Verska udruženja su[27], pre svega, staleške organizacije. Težište je na rešavanju statusnih pitanja sveštenih lica, kao i na ostvarivanju određenih verskih preokupacija građana. Specifična su u poređenju s ostalim udruženjima s obzirom na prirodu udruživanja i sastav članstva, kao i na odnos prema društvenoj sredini.

U grupu posebnih udruženja građana[28] spadaju razni oblici udruživanja građana u kojima ljudi ostvaruju svoje isključivo individualizirane lične potrebe i interese. Ona nisu u sferi opšteg društvenog interesa, ali kao oblici udruživanja imaju svoje mesto u ostvarivanju ličnosti čoveka u društvenoj sredini i zaštite njegovih određenih interesa.

[26] U ova udruženja spadaju: društva filatelista; društva kinologa; društva za zaštitu životinja; hortikulturna društva, udruženja odgajivača rasne živine; društva prijatelja muzeja i arhiva; društva prijatelja prirode; društva za ulepšavanje gradova itd.

[27] U ova udruženja spadaju: udruženja sveštenika raznih vera i veroispovesti; Teološko društvo itd.

[28] U ovu grupu udruženja spadaju: Udruženje vlasnika stambenih zgrada; Udruženje stopera; Udruženje ljubitelja Dunava itd.

Anđelka Milić

Značaj i osnovne pretpostavke empirijskog istraživanja svesti članova SK

Radnički pokret, a pogotovu njegove političke organizacije sudbinski su vezani za ideologiju i ono šta se sa njom zbiva. Nebrojeno je primera u istoriji tog pokreta da su promene koje je trpela ideologija — bilo razvojne u smislu proširivanja i produbljivanja teorijskih stanovišta, bilo one koje su nastupale u obliku različnih diferenciranja i većih zaokreta — odigrale suštinsku ulogu u konstituisanju i razvoju pokreta, njegovim uspesima, ali i padovima.

Ne treba posebno dokazivati postojanje te veze u slučaju Saveza komunista. Razvijena ideologija kao misao revolucije i visoko izgrađena svest članstva su *conditio sine qua non* revolucionarnog delovanja i postojanja Saveza komunista kao avangarde u jugoslovenskom društvu. Međutim, ni ideologija koju SK zastupa, a još manje ideološka svest njegovog članstva nije nešto što Savezu komunista po „prirodi" pripada, već se i jedno i drugo dugotrajno razvija i stvara u realnim tokovima društvenog života.

Podsticanje naučnog saznanja i istraživanje procesâ i odnosâ u društvenom životu, naročito onih koji bitno utiču na formiranje svesti i ideoloških pogleda i članstva i organizacije u celini, sastavni su deo revolucionarne uloge Saveza komunista. Tako se Savez osposobljava za vršenje svoje odgovorne uloge koju kao avan-

garda ima, ali time i na najbolji način dokazuje svoju avangardnost i otvorenost.

Do sada je istraživačka aktivnost koja bi se odnosila na konkretnije vidove delovanja i ponašanja Saveza komunista u društvu, a osobito u oblasti ideološke, idejne i političke izgrađenosti njegovog članstva, bila oskudna po obimu i dubini zahvatanja u probleme, pa i njeni rezultati nisu imali većeg značaja za praktično delovanje Saveza komunista.[1]

Međutim, u sadašnjoj etapi razvoja našeg društva, u koju se ulazi s već uobličenim i određenim osnovnim htenjima u pogledu udruživanja rada i sredstava na najširoj osnovi, takva saznanja postaju neophodna pretpostavka odlučujućeg skoka koji se želi postići. Ostvarivanje perspektiva za stvarno udruživanje rada i njegovo oslobađanje od svih činilaca koji su ga potčinjavali uveliko zavisi od delatne sposobnosti Saveza komunista, prvenstveno njegovog ukupnog članstva, od jasne svesti o ciljevima za koje se treba založiti i ispravnog saznanja o sredstvima pomoću kojih je moguće izvršiti preokret u stvarnosti.

Time nisu iscrpene sve implikacije naučnog istraživačkog poduhvata u domenu ideološke svesti članova. Polazeći od marksističkog objašnjenja svesti, istraživanje takve vrste mora se postaviti kao ispitivanje suštine i karaktera društvenog bića iz koga ta svest i misao izviru, u okviru koga nastaju i postoje. Drugim rečima, istraživanje se ne može zaustaviti u granicama ideološkog, jer da bi ono bilo shvaćeno i objašnjeno, moraju se uspostaviti odgovarajuće veze sa onim što je Savez komunista realno, kakav je njegov položaj, uloga i stvarno delovanje u društvu. Time se istraživački zahvat proširuje na posmatranje celine delovanja i postojanja Saveza komunista u postojećim društvenim uslovima, što čitavom poduhvatu daje još veći značaj i domet.

Revolucionarna ideologija radničke klase i politika avangarde

Svako empirijsko istraživanje pretpostavlja da se predmet istraživanja najpre odredi u teorijskoj ravni, to jest da se odrede ključni teorijski pojmovi i odnosi koji se između njih uspostavljaju, što omogućuje da se posmatranje predmeta smesti u splet pojava i činilaca koji ga neposredno određuju. Kako je reč o ideološko-političkoj svesti članova Saveza komunista, izgleda najprimerenije da se razmatranje tako određenog predmeta postavi u širi teorijski horizont revolucionarne ideologije radničkog pokreta i njegove po-

[1] Ovo je pokazala i analiza dosadašnjih empirijskih istraživanja ideološke svesti članova SK koju su za potrebe Marksističkog centra CK SKS izradile Anđelka Milić, Snežana Joksimović i Ranka Stanojević. Istovremeno, ti su nalazi ukazali na potrebu pokretanja istraživačkog projekta koji bi za sadašnju etapu delovanja SK pružio neophodne informacije. U tom smislu je ovaj rad jedan od prvih koraka na uobličavanju takvog projekta.

litičke organizacije. No pre nego što se pređe na to, potrebno je, bar u osnovnim crtama, ukazati na neke bitne elemente pojma ideologije.

U određenju ideologije polazimo od marksističkog stava koji se odnosi na sferu društvene svesti u celini: da ona ne nastaje i ne postoji sama po sebi i za sebe, te prema tome ni njena istinitost ili neistinitost nije nešto što joj je dato kao takvo. Svest ne postoji niti nastaje nezavisno od društvenog bića, te je i njena „otuđenost" proizvod i sastavni deo „otuđenosti" čitavog društvenog bića.[2]

Istorijski način produkcije i reprodukcije društva kao osnovni deterministički okvir konkretnog istorijskog društvenog bića jeste protivrečan dijalektički splet odnosa i društvenih oblika koji su podloga kako za nastajanje svesti koja te okvire iskrivljeno projektuje i ostaje za njih prikovana, tako i svesti koja ih nadilazi spoznajući realan sadržaj protivrečnosti u društvu. Zatim, različni elementi i delovi konkretne društvene celine sposobni su da proizvedu različite oblike u kojima se iskazuje društvena svest, od čega, opet, zavisi stepen i način njenog „iskrivljavanja". Otuda samo konkretna analiza društveno-istorijskog totaliteta može pružiti odgovor na to koji su njegovi delovi izvorišta „lažne" i „iluzorne" svesti, u kom stepenu i sa kojim ciljevima, a koji, opet, podstiču istinito, stvaralačko i racionalno shvatanje mogućnosti njegovog istorijskog preobražaja.

Čini nam se, međutim, da se osobenost ideologije, kao posebnog oblika društvene svesti, može najbolje izraziti ukazivanjem na njenu *grupnointeresnu* posredovanost i poreklo. Pošto je društvo — a naročito razvijeno društvo u kome ideologija dobije izuzetan značaj — izdiferencirano brojnim interesima i podeljeno po različnim osnovama grupisanja ljudi, neophodno je preciznije utvrditi prirodu grupnointeresne osnove iz koje nastaje ideologija. Ona se nalazi u okviru osnovnih društvenih grupa čiji međusobni odnosi grade temeljnu strukturalnu potku društva i čija delatna praksa određuje karakter ukupne ljudske društvene delatnosti na datom stepenu istorijskog razvoja. Te najveće, a istovremeno fundamentalne društvene grupe. jesu *klase*. One su sposobne da razvijaju i stvaraju ideologiju iz dva osnovna razloga: prvo, zato što se preko njihove proizvodne delatnosti iskazuje istorijski određen oblik i način ljudske prakse, i, drugo, zato što im je upravo stoga neophodno potrebna svest o vlastitoj istorijskoj ulozi i ciljevima kako bi pomoću nje mogle pokretati, oblikovati, organizovati i integrirati raznoliko ljudsko mnoštvo koje okupljaju.[3]

---

[2] Za razumevanje ideološkog fenomena neobično je važno upozorenje i stav izražen kod V. Sutlića da je određujuće pitanje za ideologiju njen odnos spram društvenog bića i karakter tog bića, dakle, ontološko određenje u kome je već delimično sadržano i gnoseološko. Vidi: *Bit i suvremenost*, Sarajevo, 1967.

[3] Ovo ne isključuje mogućnost da se ideologija javi kao izraz težnji i interesa nekih užih posebnih grupacija nego što je to klasa. No i u tom slučaju obično je reč o grupama u kojima dolaze do izra-

Ovde, međutim, treba ukazati na jednu razliku. Ideologija se ne može poistovetiti s klasnom svešću, naročito kada je ova još nerazvijena, tako da predstavlja difuzno, neorganizovano iskustvo prožeto snažnim emocionalnim doživljavanjem svog društvenog i ekonomskog položaja. Ideologija se odvaja od klasne svesti utoliko što predstavlja uopštavanje interesa, vrednosti i ciljeva klase na nivo date istorijske prakse društva u celini.

Takav karakter ideologije proističe iz činjenice da ona predstavlja sintezu saznanja i misli o društvu koje je akumulirano posredstvom različnih oblika organizovane ljudske spoznaje i neposrednih iskustava koja se stiču i najintimnije doživljavaju od strane pripadnikâ određene klase.[4] Upravo taj spoj je ono što bitno sadržajno karakteriše ideološku misao i čini je tako privlačnom, ali i razumljivom za mase.

Suprotstavljanje interesa klasa, njihov suštinski antagonistički odnos na najširoj društvenoj ravni, dobija u modernim društvima svoj izraz na terenu političkih borbi i sukoba. Stoga i ideologija prima najsnažnije impulse za razvoj u sferi političkog, mada ga po svom sadržaju sigurno prevazilazi. S druge strane, ona na terenu političke borbe pokazuje i svoje mogućnosti mnogostrukog različitog delovanja i uticaja.

Ove opšte odrednice ideologije, kao i njenu sadržajnu specifikaciju, pokušaćemo dalje da razvijemo sa stanovišta radničke klase i procesa njenog izrastanja u revolucionarnog društvenog subjekta.

Zahvaljujući svom objektivnom položaju, radnička klasa nosi u sebi revolucionarno postavljanje prema postojećem i stoga sposobnost za razvijanje i prihvatanje revolucionarne ideologije i svesti. No taj objektivni potencijal revolucionarnosti ne treba shvatiti po logici automatizma. Revolucionarnost radničke klase ispravnije je posmatrati kao istorijski proces samosazrevanja klase kao revolucionarnog subjekta. U meri u kojoj radnička klasa vidi ostvarenje svojih interesa izvan granica postojećeg sistema i načina proizvodnje i ima jasniju i realniju predstavu o odnosima koje hoće da uspostavi — a što je sve uslovljeno brojnim okolnostima —, u toj meri se može govoriti o njoj kao revolucionarnom subjektu. U ulozi stvarnog revolucionarnog subjekta, radnička klasa oličava u svom biću ljudsku praksu u celini i njene nove istorijske horizonte, kao što u svojoj ideologiji sadrži najprogresivniju misao epohe.

U procesu istorijskog razvoja i izrastanja proletarijata kao revolucionarnog subjekta treba tražiti uzroke nastajanja njegove političke avangarde i ulogu koju ona dobija kada je stvorena. Istorijska je činjenica da prepoznavanje radničke klase kao pokretača

---

žaja neke osnovne karakteristike vladajućeg načina proizvodnje i njene organizacije, bez obzira na to što same po sebi nisu zasebna klasa. To su, na primer, tehnokratija ili birokratija u svojim različnim istorijskim oblicima.

[4] Na osnovu ovoga se može zaključiti da svaki oblik sistematske teorijske spoznaje može jednim svojim delom ili u celini učestvovati u formiranju ideologije, što, naravno, ne isključuje uticaj ideologije na tu vrstu spoznaje. To je danas naročito slučaj s naukom, koja bitno doprinosi ideološkoj svesti epohe.

društvenog progresa, otkrivanje perspektive njene borbe, nije saznanje koje je došlo spontano i samo kao rezultat neposrednog iskustva klase u borbi za poboljšanje sopstvenog položaja. To je bilo delo najsvesnijeg dela klase i pokreta, njene avangarde, koja je do tih otkrića i zamisli došla upravo neposrednom borbom radničke klase za svoja prava i bolje uslove života.

S obzirom na specifične društvene uslove u kojima je stvorena i u kojima deluje, avangarda proletarijata se javlja u dvostrukoj ulozi. Jedna proističe iz njenog svojstva stvaralačkog misaonog subjekta pokreta i klase, koji uobličava i razvija svest i saznanje klase o dugoročnim interesima. Marksizam kao teorija predstavlja tu revolucionarnu spoznaju i ideologiju kojom se avangarda rukovodi u svom delovanju i nastoji da je proširi kao svest same klase.

Ali da bi ostvarila praktični zadatak revolucionarnog preokreta, avangarda se mora konstituisati kao organizacija koja predvodi akciju neorganizovane klase. U uslovima politički organizovanog društva, kakvo je buržoasko, avangarda se javlja kao politička organizacija koja političkom borbom nastoji da ostvari mogućnosti za izražavanje revolucionarne samodelatnosti klase.

Svakako da su ta dva vida delovanja i postojanja avangarde — kao misaonog stvaralačkog subjekta i politički orgnizovane snage — međusobno povezana, i to tako da jedan ne bi mogao opstati bez drugog. Međutim, time su istovremeno stvoreni uslovi za nastajanje unutrašnjih protivrečnosti u samoj avangardi, protivrečnosti između ta dva vida njenog delovanja i postojanja koje mogu dovesti u pitanje smisao i svrhu njenog postojanja, ali i istorijski smisao klasne borbe proletarijata. Protivrečnost koja se javlja između ta dva vida delovanja avangarde nastaje na temelju otuđivanja i osamostaljivanja političke prakse i sfere od osnovnih društvenih, proizvodnih odnosa koji je određuju, a što je karakteristično za buržoasko društvo. Otuđivanje ne mimoilazi ni organizaciju avangarde, bez obzira na specifičnost položaja klase koju predvodi i interesa koje zastupa. Ono se ogleda u logici organizovanja same avangarde po principu predstavljanja i zastupanja klase na političkoj pozornici, a dublje u odvajanju i objektivizaciji političkog interesa avangarde u odnosu na konkretni društveni interes klase. Odavde proizlaze mogućnosti za veće ili manje odvajanje avangarde od klase, ili, što je isto, pokušaj nametanja klasi i vladanje njome.

Ta je opasnost općenito prisutna i u slučaju političke avangarde koja deluje kao opozicija u buržoaskom političkom poretku, i u slučaju političke avangarde koja je postala vladajuća snaga u društvu. Dakle, opasnost od takvog postavljanja avangarde postoji i u društvu koje izgrađuje socijalizam, ali koje još nije došlo do onog stupnja u tom razvoju koji garantuje prevazilaženje društvenih odnosa iz kojih se rađa otuđena politička praksa.

Akt osvajanja političke vlasti u prvo vreme avangardu stavlja u situaciju i položaj političkih snaga protiv kojih se borila. Zakonitost takvog kretanja često se nedovoljno shvata, pa je zato uputno ukazati na mesto gde Marks o tome veoma jasno raspravlja: „... dalje slijedi, da svaka klasa koja teži vlasti, ako njezina vlast

također uvjetuje, kao što je to slučaj kod proletarijata, ukidanje cjelokupnog starog oblika društva i vlasti uopšte, mora najprije da osvoji političku vlast zato da bi svoj interes opet predstavila kao opće, na što je u prvi momenat primorana. Upravo zbog toga, što individue traže *samo* svoj poseban interes ... to oni smatraju da im je ovaj opći interes „tuđi" i od njih „nezavisan", tj. smatraju ga opet jednim posebnim i svojevrsnim „općim" interesom, ili se oni sami moraju kretati u tom razdoru kao u demokraciji"[5].

Otuda je od strateškog značaja pitanje da li će avangarda nastaviti, i sa kojih pozicija, borbu za dalje i suštinsko revolucionisanje društvenih odnosa, a što pretpostavlja prevazilaženje i ukidanje onog „opšteg" interesa kao posebnog, koji u prvo vreme izražava avangarda. Od toga, takođe, uveliko zavise karakter i bitne osobine svesti članova, pripadnika avangarde.

Ako avangarda postavi kao svoj prvenstveni cilj sopstveno jačanje i učvršćivanje radi delovanja sa pozicija vlasti i moći i na osnovu toga dovede sebe u položaj vrhovne vlasti i hegemona u društvu, ako se efikasnost delovanja po linijama partijske i državne hijerarhije ne shvati kao sredstvo efikasne klasne akcije, već kao cilj po sebi, onda se time stiču svi uslovi za slabljenje ideološke snage partije i za transformisanje profila članstva od samosvesne avangarde u poslušnu armadu izvršnika kojoj nedostaju šire perspektive i elementi za vlastito samokritičko prosuđivanje.

Takvo postupanje avangarde rezultira u „otuđenu svest" — u svest koja se ne razvija, ne osvežava novim saznanjima i prodorima u društvenu praksu, u dogmatsku svest koja se ne razvija iz stvarnog životnog sukoba, već sama iz sebe. Ukoliko raskorak između zvanične ideologije i njenih načela i stvarnosti postaje sve veći, utoliko ideologija mora sve više nadograđivati ono što se u stvarnosti ne dešava, ili što joj nedostaje, te tako sve više postaje lažna svest, „lakirovka", beživotna karikatura stvarnosti i stvarnih potreba i interesa klase koju zastupa.

Drugi mogućni pravac delovanja avangarde kao vladajuće političke snage može biti onaj koji se opredeljuje za dalje i temeljnije revolucionisanje društvenih odnosa kako bi proletarijat postao stvarna vladajuća snaga, a time bi u perspektivi bilo ukinuto svako vladanje, zastupanje i predstavljanje bilo koga na političkoj osnovi. Drugim rečima, to je situacija u kojoj se avangarda postavlja kao revolucionarni instrument za ispoljavanje i podsticanje samodelatnosti klase kao osnovnog revolucionarnog subjekta. To stanovište prihvata Savez komunista kao svoje opredeljenje za samoupravni put razvoja socijalizma.

Takvo opredeljenje ima za posledicu jačanje ideološke uloge avangarde i širenje prostora njenog političkog delovanja, kao što zahteva ideološko-političku osposobljenost najšireg članstva. Preciznije određenje osobina i sadržaja svesti koji odavde rezultiraju uslediće nakon razmatranja osnovne ideološko-političke koncepcije delovanja Saveza komunista.

---

[5] Marx-Engels, *Nemačka ideologija,* u: *Rani radovi,* „Naprijed", Zagreb, 1967, str. 379.

Savez komunista kao ideološka avangarda samoupravnog društva

Marksističko teorijsko i ideološko utemeljenje i njime vođena revolucionarna aktivnost čine suštinu Saveza komunista i uvršćuju ga u svetski pokret socijalističkih i naprednih snaga koje teže globalnoj promeni društva.

Savez komunista je svojim doprinosom na praktičnom, idejnom i ideološkom planu zauzeo u tom pokretu značajno istorijsko mesto, i to upravo svojim vlastitim opredeljenjem za puteve i načine borbe za ostvarivanje socijalističkih društvenih odnosa. To opredeljenje i praksa iznikli su u konkretnoj borbi jugoslovenskog proletarijata; u njima se najbolje izražava autonomnost i samosvojnost njegovog pokreta, ali i određenost društvenim bićem iz koga je pokret izrastao i koje nastoji da menja u skladu sa svojim ciljevima.

Bez dvoumljenja se kao posebna, a istovremeno i suštinska, karakteristika Saveza komunista i ideologije koju zastupa pojavljuje orijentacija na *samoupravljanje*. U samoupravljanju, avangarda je otkrila mogućnosti za istorijsku samodelatnost klase, ali istovremeno i način da se prevladaju još prisutne strukture eksploatacije i nejednakosti koje karakterišu prelazni period socijalističke izgradnje društva.

Samoupravni pravac delovanja Saveza komunista je od fundamentalnog značaja za njegovu ukupnu strategiju i taktiku, kao i za način njegovog unutrašnjeg organizovanja. Naime, delovanje avangarde je prvenstveno usmereno na stvaranje i obezbeđivanje uslova i mogućnosti za ispoljavanje stvaralačke delatnosti klase, naglasak je na ideološko-mobilizatorskom radu, mada to ne znači da Savez komunista u svakoj situaciji odustaje i od delovanja po osnovi moći. To znači da Savez komunista nastoji da njegove inicijative postanu najšire prihvaćene i shvaćene kako bi se ostvarivale udruženom delatnošću većine društvenih subjekata. U isto vreme je Savez komunista dužan da pravovremeno upozorava na sve opasnosti i stranputice na koje je nailazi postojeća praksa, nastojeći opet da suprotstavljanje tim nedostacima dobije karakter akcije cele klase i društva.

Odavde proizlazi i prvi zahtev i pretpostavka u pogledu osobina koje treba da poseduje svest članova. *To je osobina i sposobnost stvaralačke i kritičke misli koja će biti kadra da pronikne u mogućnosti ostvarenja novih društvenih odnosa, da te mogućnosti razume, istovremeno se kritički suočavajući s postojećim stanjem.*

Otvorenost Saveza komunista prema društvu u celini i prema klasi za čije se interese, najšire shvaćene, bori, okrenutost stvarnosti i njenoj promeni, a time i otvorenost ideološke koncepcije za novine koje donosi praksa, dovode do prividnog paradoksa u samoj koncepciji delovanja Saveza komunista. O čemu se radi? Samoupravni preobražaj društva nužno povlači za sobom javljanje šire skale pogleda, ideoloških opredeljenja i težnji, samim tim što re-

volucionarno kretanje otvara nove istorijske horizonte prema kojima se moraju odrediti sve snage i delovi društva. To, sa svoje strane, pretpostavlja i procese ideološke diferencijacije u društvu i samoj avangardi. Ovo utoliko pre što je u ideološkoj koncepciji samoupravljanja sadržan bitan strateški imperativ delovanja Saveza komunista — uključivanje u pokret svih naprednih snaga ali i delova društva koji ne stoje neposredno na pozicijama radničke klase. Empirijski izraz takvog stava je masovnost organizacije avangarde, prema tome, strukturalna diferenciranost članstva, a odatle i mogućnost idejnog diferenciranja.

Da zaključimo: paradoks leži u nastojanju da se okupe sve društvene snage na ostvarivanju programa samoupravljanja, pri čemu takvo okupljanje nužno povlači i određen stepen diferenciranja. Paradoks je, međutim, prividan, jer je posredi nužni dijalektički proces izgradnje samoupravnog društva i njegove samoupravne svesti.

Drugi, ne manje značajan, aspekt najšireg okupljanja oko Saveza komunista i u okviru Saveza proizlazi iz specifične istorijske i društvene situacije jugoslovenskog društva. To je delovanje na okupljanju različnih nacija i narodnosti u jedinstvenu i zajedničku jugoslovensku socijalističku društvenu zajednicu. I u ovom slučaju, ali na drugačijoj osnovi, delovanje Saveza komunista se razvija kao dolaženje do jedinstva kroz omogućavanje da se izraze osobenosti i različitosti delova.

Da bi se „klasno" savezništvo, kako je prethodno skicirano, ostvarilo na najširem društvenom planu, a da istovremeno ne bi bilo okrnjeno unutrašnje akciono i ideološko jedinstvo avangarde, preko je potreban visok nivo ideološke izgrađenosti članstva. Neophodna je svest koja će biti kadra da prepozna temeljne tačke na kojima se gradi akciono i ideološko jedinstvo Saveza komunista i na kojima počiva svaki nov prodor i promena postojećeg. Time dolazimo do druge bitne osobine svesti pripadnikâ Saveza komunista: *svest o potrebi jedinstva u samom Savezu komunista, kao i van njega, na temelju beskompromisne borbe za oslobađanje radničke klase i izgradnju jugoslovenskog zajedništva.* Ostvarivanje oba interesa prožima zajednička svest o potrebi izgradnje slobodne zajednice slobodnih proizvođača.

Iz prethodnog sledi još jedna bitna karakteristika ideološkog delovanja Saveza komunista. Praktično delovanje Saveza komunista ne sme se razvijati i ograničavati na sferu usko shvaćenog političkog interesa i delovanja na nivou državnog aparata ili njegove sopstvene organizacije, već mora sadržati najširi spektar akcija i društveno delovanje koje uključuje sve subjektivne snage i koje se prostire na sve segmente svakodnevnog života zajednice. Takav širok raspon delovanja zahteva izuzetnu angažovanost i aktivitet članstva. Stoga se kao treća osobina svesti članova Saveza komunista može odrediti *postojanje „delatne" svesti koja će članstvo podsticati na zauzimanje aktivnog stava prema svim pitanjima svakodnevnog života i činiti ga odgovornim za sopstvene postupke.*

Osnovni pravci sadržajnog i metodološkog postavljanja istraživanja

Dosadašnje izlaganje ostalo je na jednom opštijem nivou, bez obzira na to što je uz put ukazivano i na neke konkretne uslove delovanja i osobenosti Saveza komunista u ulozi političke avangarde.

Ali ukoliko je o ovima bilo reči, onda je to bilo s namerom da se objasne sama ideološka koncepcija i implikacije takvog opredeljenja za delovanje Saveza komunista i svest njegovog članstva. Izostalo je, međutim, suočavanje koncepcije s konkretnom društvenom situacijom, procesima, odnosima i strukturama u koje se ta koncepcija nastoji da ugradi. A upravo u sudarima i prožimanjima ideoloških tvorevina s konkretnom životnom praksom izrasta i dobija svoj oblik, strukturu i sadržaj profil ideološke svesti članstva Saveza komunista. To zahteva usmeravanje istraživanja na neke neposrednije ciljeve i zadatke, što će omogućiti da se sagledaju bitni činioci od kojih zavisi proces aktualizacije ideološkog opredeljenja Saveza komunista u svesti i ponašanju njegovih članova.

Dva su osnovna pravca kojima se mogu kretati istraživanja. Oba se pravca oslanjaju ili, još preciznije, izvode iz teorijsko-metodoloških postulata marksističkog pristupa fenomenima svesti. Pri tom odmah valja naglasiti da se radi o pravcima istraživanja koji se ne mogu kretati nezavisno jedan od drugog a da to istovremeno ne proizvede odgovarajuće nepotpunosti u dobijenim rezultatima. Ovo će biti jasnije ako odmah pređemo na izlaganje problemskih i metodoloških zahteva istraživanja.

Kao što je već ukazano, prilikom definisanja ideologije, njen sadržaj, vrednosti, ciljevi koje postavlja i uloga koju će imati u društvenim zbivanjima ne proizlaze iz nekog zatvorenog misaonog kompleksa koji predstavlja entitet *sui generis*, već se moraju vezivati za realni ljudski i društveni kompleks i posmatrati ga u njegovom sklopu.

Odavde se nameće prvi problemski krug i istovremeno metodološki zahtev u pogledu proučavanja ideološkog profila svesti koji se sastoji u sledećem: sadržajno idejno jezgro svesti članova Saveza komunista može se proučavati samo ako se dovede u neposrednu vezu s realnim društvenim protivrečnostima, kako se one iskazuju kroz procese, odnose i karakteristike subjektivnih socijalnih snaga koje u okviru ovih deluju. Samo se na taj način može očekivati da će istraživanje dospeti do realnih sadržaja svesti, pokazati njen protivrečan karakter i strukturalnu nestabilnost koja se duguje procesima promene što se razvijaju u društvu.

S druge strane, međutim, marksistička teorija pretpostavlja reverzibilnost toga odnosa, u smislu da se ideologija i na njoj izgrađena svest članstva može javiti kao moćni pokretač društvene akcije i time kao jedan od konstitutivnih činilaca društvenog stanja i kretanja. U tom smislu ideologija se, kako su tvrdili Marks i Engels, pojavljuje kao materijalna snaga društvene promene i razvoja. Odavde sledi drugi problemski krug komplementaran pret-

hodnom, kao i metodološki zahtev u pogledu načina proučavanja svesti članstva.

Neophodno je utvrditi koliko je akcioni potencijal sadržan u ideološkim premisama koje zastupa Savez komunista aktualizovan u svesti članova. Drugim rečima, koliko je svest članstva, prožeta ovim ideološkim opredeljenjem, aktivna snaga sposobna da menja; u kojoj meri svest postoji kao unutrašnja determinanta postojećeg istovremeno razarajući ono što se nametnulo kao objektivitet. Metodološki iskazano, taj problem se može rešiti ako se pristupi istraživanju ne samo ideološke opredeljenosti članstva već i ispitivanju njegove akcione spremnosti i sposobnosti da u duhu usvojenih stavova deluje kao jezgro revolucionarne borbe.

U daljem izlaganju pokušaćemo da iznesemo konkretnije pretpostavke, pri čemu ćemo, koliko je to moguće, nastojati da se koristimo rezultatima dosad izvršenih empirijskih istraživanja svesti kako bi hipotetički okvir istraživanja bio što neposrednije određen realnim sadržajima društvenog života.

1. *Protivrečnosti izgradnje socijalističkog samoupravljanja i ideološka svest članstva Saveza komunista*

Ideološki profil članstva, sadržaj i struktura svesti, izbor ciljeva, sredstava i načina delovanja, dobrim delom proizlaze iz ideologije Saveza komunista i njegove samoupravne koncepcije izgradnje socijalizma u jugoslovenskom društvu. No bilo bi vrlo jednostrano ako bi se svest pripadnikâ avangarde merila jedino stepenom u kome su sistematizovani sadržaji programske misli „preslikani" u glavama članova, a ispitivanje njene homogenosti svelo na utvrđivanje broja prihvaćenih ili odbačenih vrednosnih odrednica od strane pojedinaca.

To bi značilo da se ideološka svest proučava iz ideologije, a ne s obzirom na svoje pravo socijalno izvorište — protivrečnosti društvenih odnosa i procesa prelaznog perioda izgradnje socijalizma i suprotnosti koje u svom društvenom biću nose pojedine socijalne grupe.

Da bi se izbegao taj očiti nedostatak u praksi empirijskih istraživanja svesti u nas[6], karakter i priroda ideološkog opredeljenja često su mereni izjašnjavanjem za neke osnovne vrednosno-ciljne odrednice samoupravljanja (to su redovno bile vrednosti jednakosti, samoupravljanja, shvaćenog kao cilja, nešto ređe nacionalne ravnopravnosti i solidarnosti, dok se druge gotovo uopšte nisu javljale), pri čemu su ove najčešće date na najvišem nivou opštosti i apstraktnosti, zanemarujući različite nijanse u kojima se javljaju u konkretnim životnim okolnostima pojedinaca koji treba da se o njima izjasne.

---

[6] U ovom slučaju, kao i ubuduće, pozivamo se na rezultate prethodno pomenute analize (fusnota 1), u kojoj su kao osnovni izvori obaveštenja poslužila ispitivanja javnog mnenja i istraživanja o omladini.

Pošto se i sama ideologija, kao i svest koja se na njoj zasniva, nalazi u procesu formiranja, nije ništa neobično što iste vrednosne odrednice dobijaju u različitim okolnostima različite sadržaje, a naročito ako izmenjene okolnosti jače pogađaju određene interesne sfere i težnje pojedinih socijalnih grupa od čijih se pripadnika traži izjašnjenje. Odavde jasno sledi da dobijeni verbalni iskazi, bilo prihvatanja bilo odbacivanja pojedinih vrednosti i ciljeva, jesu samo forma iza koje ostaje skrivena prava suština opredeljenja i svest.

S druge strane, s obzirom na to da je posredi izjašnjavanje o izolovano uzetim vrednostima i ciljevima koji su istrgnuti iz celine ideološkog pogleda Saveza komunista na društvo i njegov razvoj, takav način ispitivanja sadržaja svesti može doneti sasvim skromne rezultate u pogledu otkrivanja njenog stvarnog bogatstva, njenih unutrašnjih protivrečnosti, ali i njene izgrađenosti kao celovitog pogleda.

Opravdanost ovog kritičkog pristupa pokušaćemo da konkretizujemo ukazivanjem na rezultate koji su takvim pristupom dobijeni. Prvi rezultat na koji skrećemo pažnju govori da su prihvaćenost samoupravnih vrednosti i opšta samoupravna usmerenost prisutne u većini kod svih socijalnih grupa, pa se, štaviše, sreću i u onim grupama koje se po svom stvarnom socijalnom položaju i ulozi nalaze dobrim delom izvan ili na marginama samoupravnih tokova razvoja, bar do sada (privatnici raznih profila, neki delovi inteligencije, poljoprivrednici).

O najširoj prihvaćenosti samoupravnog puta razvoja govore i neki drugi podaci. Naime, oni pokazuju da se prihvatanje ovakvog puta zasniva na veoma snažnoj emocionalnoj privrženosti vrednostima i ciljevima samoupravljanja, koja naročito dolazi do izražaja u reagovanjima ispitanika na situacije, pojave i stanovišta koji znače negaciju ili odstupanje od tih ciljeva i vrednosti.

Posmatrani u svetlosti osnovnih nastojanja Saveza komunista da deluje na širenju ideja samoupravljanja i težnje da ta opredeljenja i shvatanja postanu srž jedinstva kako na nivou globalne zajednice tako i u redovima samog Saveza, dobijeni rezultati potvrđuju uspešnost delovanja Saveza komunista. Samoupravno ideološko opredeljenje koje zastupa Savez komunista ubedljivo je postalo svojina čitavog društva i većine njegovih pripadnika. Međutim, dobijeni rezultati su nedovoljni sa stanovišta uvida u sve sadržajne aspekte svesti, jer ništa ne kazuju u pogledu prisutnosti u svesti nekih drugih sadržaja, a koji su u većoj ili manjoj meri u suprotnosti sa onima čije je prisustvo dokazano. Drugim rečima, na osnovu ovih rezultata ne doznajemo ništa u pogledu postojanja i uticaja vrednosti i ciljeva koji odstupaju od samoupravnih, ili pak o različitosti stvarnog smisla i značenja koje se pridaje pojedinim opšteprihvaćenim vrednostima od strane različnih socijalnih grupa. Napokon, u dobijenim rezultatima se ne mogu ni naslutiti istorijski uslovljeni ideološki slojevi svesti i tradicije koji ostaju u svesti i kada avangarda u celini promeni svoj ideološki stav.

Moglo bi se nekom učiniti da se ovakvim argumentima nastoji da se na svaki način pronađe nešto što u stvarnosti ne postoji, ili

pak da se umanji verodostojnost dobijenih pozitivnih rezultata. No to ne bi bilo ispravno tumačenje onoga na čemu se insistira prilikom istraživanja sadržaja ideološke svesti. Polazeći od temeljne činjenice socijalne diferenciranosti društva i samog članstva Saveza komunista, ovim se rezultatima može zameriti da ne daju odgovor u kojoj meri prihvatanje samoupravnih ciljeva i vrednosti proističe iz njihove najdublje povezanosti s interesima i životnim htenjima pojedinaca i grupa, a koliko se duguje njihovom shvatanju i prihvatanju kao jednog posebnog „opšteg" interesa koji je nezavisan od drugih posebnih interesa pojedinaca koje ovi dele kao pripadnici različnih socijalnih grupa.

To konkretno upućuje na to da se ideološka svest članova Saveza komunista ispituje s obzirom na protivrečnost koja postoji između jedinstvenog ideološkog opredeljenja avangarde i, s druge strane, produkcionog odnosa u kome se još reprodukuje otuđivanje viška rada od proizvođača, i na osnovu toga stvaraju razlike u njihovom društvenom položaju i moći, pa i u svesti.

U tom okviru značajno je, takođe, ukazati na niz drugih protivrečnosti u društvenom kretanju, kao što su one između materijalne i duhovne proizvodnje, između monopolskog, državnog ili grupnog prisvajanja viška rada i društvene svojine koja krči sebi put, između politike kao sfere moći i monopola odlučivanja i samoupravnog odlučivanja, između razvijenih i nerazvijenih sredina i regiona, a što sve može odlučno uticati na način na koji će osnovne vrednosti i ciljevi Saveza komunista biti interpretirani od strane članova, kao i na njihovo sukobljavanje na nivou svesti članova, iako takvog sukoba nema na nivou ideologije kao teorijske svesti.

Polazeći od objektivnih činilaca konstituisanja društvenog položaja i uloge većih društvenih grupa, može se sa izvesnošću tragati za specifičnim sadržajima njihove svesti; tako se opravdano može pretpostaviti da se u svesti radnikâ i dalje reprodukuju vrednosti „najamničke" psihologije naročito u pojedinim delovima kao što su nekvalifikovani i priučeni radnici; ili prisustvo u svesti „srednjih slojeva" različnih vrednosti malograđanske i uopšte buržoaske ideologije.

Pri tome valja naglasiti da ove nesamoupravne sadržaje nikako ne treba tretirati kao „ostatke" tradicionalne svesti koja se održava inercijom navike i nasleđa, mada svakako ima i toga. Oni svoj opstanak duguju tome što se kretanja ka samoupravljanju kao osnovnom produkcionom odnosu razvijaju kroz procese reprodukcije starih odnosa, naravno, u novim vidovima i oblicima, koji bivaju stalno iznova prevladavani uspostavljanjem samoupravnog odnosa na višem stepenu. Na toj osnovi nastaje u svesti dosta čvrst amalgam protivrečnih sadržaja, vrednosti i ciljeva koji menja svoje spoljašnje lice prilikom svakog novog zahvata u društvene odnose, ali koji može biti snažnije uzdrman samo u dužoj perspektivi istrajne borbe za stvarno menjanje odnosa.

Vodeći brigu o svim realnim sadržajima društvenog života, očito je da bi se palo u „ideološku" zabludu ako bi se istraživanje usmerilo jedino na to da dokaže monolitnost opredeljenja članstva.

Ono za čim svakako treba tragati, i što ovako postavljeni pristup omogućava, odnosilo bi se na ustanovljavanje jednog sadržajnog jezgra samoupravne svesti koje je najšire prihvaćeno i koje treba i može da postane osnova na kojoj će se dalje izgrađivati razvijena samoupravna svest. Opravdanost takvih očekivanja nagovestili su već i rezultati dosadašnjih empirijskih istraživanja.

Napokon, kada govorimo o činiocima diferencijacije u svesti članova kao izraza postojećih razlika u položaju pojedinih socijalnih grupa, ne treba izgubiti iz vida i delovanje same avangarde, koja svojom praktičnom akcijom može podsticati jedinstvo, ali ga u nekim elementima i delovima može i rastvarati. Baš u vezi s ovim poslednjim postavlja se značajno pitanje: da li je organizacija Saveza komunista kao celina uspela da na svim nivoima i u okvirima različnih sfera društva deluje s podjednakom snagom na uspostavljanje jedinstvene revolucionarne samoupravne svesti; odnosno da li treba tragati za nekim „praznim prostorima", „džepovima", u kojima su izrazitije prisutne tendencije zatvaranja Saveza komunista čime je stvoren prostor za taloženje prevaziđenih tradicionalnih ideoloških sadržaja? Nema sumnje da bi otkrivanje takvih mesta bilo ne samo od teorijskog značaja za proučavanje tokova formiranja nove svesti već i od velikog praktičnog značaja za buduće akcije samog Saveza komunista.

2. *Ideologija kao pokretač revolucionarne akcije*

Integrativni aspekt delovanja i na toj osnovi stvorena svest članova jesu preduslov delovanja avangarde i širenja njenog uticaja. Međutim, kada je reč o revolucionarnoj ideologiji, onda je od ne manjeg značaja pitanje u kojoj su meri ideologija i na njoj izgrađena svest postale materijalna pokretačka snaga menjanja društva i same avangarde. Drugim rečima, da li, i u kojoj meri, ideologija postoji u svesti pojedinaca, pretežno kao misaona preteča budućnosti, a u kojoj meri je svest njome prožeta usmerena na aktivno delovanje i ostvarivanje zamisli u konkretnoj sredini? Zatim je značajno, ako je reč o revolucionarnoj ideologiji, u kojoj je meri svest članova stvarno okrenuta promeni, dakle, koliko je delovanje na osnovu nje stvaralačko i samoinicijativno, koliko je gipko i spremno da prihvati promene i novine koje sobom nosi društveno kretanje? Ili, da budemo sasvim precizni, koliko svest pokreće avangardu samo na odbranu postignutih revolucionarnih ostvarenja, koliko je vezuje za već postojeće institucije, koliko je sklona da u njima vidi ostvarenje svih zamišljenih ciljeva, a koliko je stalno i trajno orijentisana na traženje novih mogućnosti, na uspostavljanje novih odnosa i unošenje u njih novih sadržaja?

Dosadašnja istraživanja su bila manje okrenuta tim pitanjima. No bez obzira na nedovoljnu prisutnost tog aspekta, kao i na neke druge nedostatke tamo gde je on ispitivan[7], u istraživanji-

[7] Najčešće se ispitivanje stepena aktivnog postavljanja pojedina a sprovodilo uvođenjem obeležja funkcije koju obavljaju u okviru

ma se mogao ustanoviti raskorak između „reči i dela" već na nivou svesti. Pokazalo se izvesno pomanjkanje revolucionarne spremnosti članova SKJ da se angažuju na rešavanju konkretnih problema, neodlučnost kako treba postupiti, pa čak i neka vrsta nezainteresovanosti za ono što se zbiva u sredini u kojoj pojedinac živi, a sve to uporedo s veoma visokim stepenom usvajanja samoupravne ideologije.

Ostavljajući za trenutak pitanje pouzdanosti i verodostojnosti takvih nalaza, morali bismo se upitati šta bi oni u načelu mogli značiti za ideološki potencijal članstva. Ako se ima na umu problem koji je postavljen u naslovu ovoga odeljka, čini nam se da bi bilo ispravno ako bi se takva situacija označila kao nedostatak revolucionarne aktivizacije svesti. To stanje „mirovanja" svesti valjalo bi svakako povezati i objasniti pretpostavljenom sadržajnom protivrečnošću svesti, o čemu je prethodno već bilo reči. Naime, treba očekivati da će svest koja je manje ili više razdirana unutrašnjim kontroverzama imati manju motivirajuću snagu da pokreće na delovanje, da će smanjivati odlučnost i spremnost pojedinaca da se uključe u konkretne akcije. Ovo utoliko pre ukoliko su principi i ciljevi revolucionarne ideologije usvojeni na opštem i apstraktnom nivou, bez uviđanja njihovog konkretnog značaja i smisla za neposrednu društvenu akciju koja se sprovodi.

No ako se istraživanje usmerava na dublje traganje za sadržajnim osobenostima svesti članova Saveza komunista, onda bi trebalo ukazati i na činioce objektivne prirode koji mogu uticati na „nedelatno" postavljanje svesti. Podsetimo se ovom prilikom onoga što je općenito rečeno za odnos avangarde i klase i revolucionarnu praksu avangarde kao uslov za revolucionisanje svesti članstva. Dosledno i kontinuirano postavljanje avangarde na pozicije revolucionarne akcije, u skladu s potrebama i interesima oslobađanja radničke klase, jeste činilac bez koga nema izgradnje aktivne i stvaralačke svesti. Naravno da ni takva orijentacija i akcija njom vođena nisu bez svojih uslova i pretpostavki, ograničenja, te svakako treba imati na umu da postoje trenuci stišavanja akcije kao i trenuci kada ona dolazi do svog najvećeg izražaja.

Vraćajući se unazad i prateći revolucionarnu akciju Saveza komunista od prvih koraka narodnooslobodilačke borbe pa do danas, očito je da se pretpostavljeni raskorak ne može objašnjavati gubljenjem revolucionarnog pravca, napuštanjem akcije za ostvarivanje revolucionarnih ciljeva. Naprotiv, prisustvujemo stalnim naporima da se društvo menja i da se čine novi i dublji zahvati u postojeće odnose.

Međutim, objašnjenje zaostajanja u spremnosti, pa možda i odsustva potrebe za sopstvenim aktiviranjem, moglo bi se potražiti u postojanju stvarnog raskoraka u praksi Saveza komunista.

---

različnih organizacija i ustanova. Time se, zapravo, izlazi iz domena ispitivanja svesti u domen ponašanja, koje ne mora stajati u upravnom odnosu prema svesti.

Proces ubrzanog preobražaja društvenih odnosa, a naročito promenâ u institucionalnom sistemu, tekao je tako brzo da Savez komunista nije uspevao da se tome uvek i potpuno organizaciono prilagodi i preobrazi. Kada to kažemo, imamo, pre svega, na umu još neprevaziđeni forumski način rada i odlučivanja organizacije u celini, koji može biti ozbiljna kočnica razmahu stvaralačkih snaga pokreta. Tako usmereno odlučivanje može biti činilac koji doprinosi jednodimenzionalnom, površnom, emocionalno-deklarativnom postavljanju članova prema ciljevima i vrednostima ideologije, a bez elemenata samosvesti koja bi vodila aktivnom samoinicijativnom uključivanju pojedinca u tokove društvenih zbivanja.

Drugi vid nedovoljnog preobražaja avangarde ogledao bi se u jednoj vrsti organizacionog paralelizma u samom delovanju: s jedne strane, delovanje po samoupravnim linijama odlučivanja, a, s druge, delovanje u samoj organizaciji po njenim rukovodećim linijama. U određenim sredinama i situacijama taj se organizacioni paralelizam može pokazati kao izvorište zatvaranja Saveza komunista, napuštanja terena otvorene borbe i delovanja u neposrednoj društvenoj sredini. Takva atmosfera onda pogoduje rasplinjavanju akcione spremnosti članova, prepuštanju odgovornosti drugima, slabljenju budnosti, inicijative, pa i nestanku interesa za društvena zbivanja u celini.

Drugi momenat, bitan za objašnjenje slabljenja uloge ideologije i svesti uopšte, kao činioca društvene promene, proizlazi iz jednog tako reći „prirodnog skupa" okolnosti koje socijalizam zatiče. To su teškoće koje neminovno prate njegov razvoj na nerazvijenom tlu, mada to ne znači da bi razvoj bio sasvim pošteđen takvih teškoća u uslovima relativne razvijenosti. Te se teškoće izražavaju u postojanju dvostrukog raskoraka: 1) u neskladu između neposrednih, životnih interesa klase i strateških ciljeva njenog pokreta koji predvodi avangarda, i 2) u neskladu između strateških ciljeva pokreta i sredstava i načina koji stoje na raspolaganju u datoj situaciji za njihovo ostvarivanje.

Obe tendencije raskoraka mogu da imaju za posledicu istovetan rezultat: da pogode rešavanje nekih bitnih životnih pitanja članova društva, što onda za posledicu može imati već poznato stanje „gubljenja daha", polovična rešenja, mirenje sa postojećim itd. Na drugoj strani, ta situacija može rezultirati u nesvesno revidiranje ciljeva i opredeljenja od strane članova kako bi se objektivni nesklad prevladao i otklonio, makar samo u svesti.

S obzirom na takve teškoće, od još većeg značaja za oblikovanje svesti članova postaje delovanje i organizaciono postavljanje Saveza komunista koje će članstvo staviti u situaciju da sâmo postane neposredno odgovorno za rešenja koja se donose, što u slučaju neuspeha vodi vlastitom samokritičkom preispitivanju, a ne mirenju sa postojećim.

Umesto zaključka: dimenzije revolucionarnog profila svesti članstva Saveza komunista

Na osnovu dosadašnjih razmatranja moguće je doći do ključnih odrednica čijim se posmatranjem može ustanoviti idejni i ideološki profil svesti članstva Saveza komunista.

Na horizontalnom preseku, osnovna odrednica koju treba posmatrati jeste *homogenost* članstva u odnosu na glavne idejne i vrednosno-ciljne postulate samoupravne ideologije. Pri tome se kao kriterij homogenosti uzima klasnosvesno opredeljenje članova i njihov odnos prema ostvarivanju jugoslovenskog zajedništva.

Na vertikalnom preseku, osnovna odrednica koju treba posmatrati i utvrditi jeste *samosvest* članova koja se izražava kao svest o potrebi *vlastitog angažovanja* u borbi koju predvodi avangarda, i kao svest o *vlastitoj odgovornosti* prema klasi i društvu u celini za uspešnost delovanja avangarde.

Ova druga složena odrednica može se dalje raščlaniti tako da njeno ispitivanje obuhvati dva bitna momenta: 1) sposobnost raspoznavanja i razlikovanja u shvatanjima i na delu samoupravnog pravca delovanja Saveza komunista i razvijena sposobnost stvaralačkog kritičkog odnošenja prema praksi Saveza komunista i društva u celini, i 2) akcionu spremnost i sposobnost organizaciono-političkog delovanja u konkretnim situacijama u skladu s usvojenim vrednostima i ciljevima.

Treba naglasiti da prvi kvalitet, a koji se može izraziti kao teorijska obaveštenost i sposobnost kritičkog mišljenja, ne podrazumeva automatski idejnu i akcionu opredeljenost za delovanje u skladu s ideologijom SK, niti akcionu spremnost i sposobnost.[8] Ali jeste uslov koji doprinosi učvršćivanju osnovnog vrednosno-ciljnog opredeljenja, ukoliko ovo obogaćeno teorijskom spoznajom postaje racionalnije, pa time i akciju čini efikasnijom.

Tek drugi elemenat daje svesti kvalitet delotvornosti koji je preko potreban kada je u pitanju revolucionarna ideologija. Akcionom spremnošću i sposobnošću ostvaruje se neophodna *produktivna sinteza* vrednosnog stajališta, teorijske obaveštenosti i kritičkog mišljenja, što skupa rezultira u efikasnu društvenu akciju. Svest koja se gradi na svim tim elementima daje garantije da pojedinac ne deluje pod spoljašnjom prinudom, već je potreba za delovanjem postala neodvojivi deo njegovog unutrašnjeg postupanja.

Članstvo koje poseduje tako razvijenu i strukturiranu svest ostvaruje u sebi i kroz vlastito delovanje „nerazlučivo jedinstvo revolucionarne akcije i ideologije kao organske celine bića i postojanja Saveza komunista"[9]. U meri u kojoj je to ostvareno, sagledava se i pređeni istorijski put avangarde i njene revolucionarne borbe.

---

[8] V. Obradović, *Idejno-politička osposobljenost osnovnih organizacija SK Jugoslavije;* Centar za idejni i teorijski rad CK SKH.

[9] M. Pečujlić, *Ideologija SK i društvena stvarnost* (zbornik), „Komunist", 1976, str. 32.

Zeki Bejtulahu

Jedinstveno tržište i dohodak i samoupravno dogovaranje

Svako razvijenije društvo nastoji da osnovne norme, pa i one vezane za ekonomske odnose, utvrđuje na što jednostavniji način, ali s tim da budu po kvalitetu na što višem nivou. U procesu odumiranja države samoupravno socijalističko društvo, s obzirom na stepen dostignutog razvitka, teži da uspostavlja u najvećoj meri jedinstvene i što funkcionalnije odnose koji, pored ekonomskih komponenti, sadrže i socijalne, odnosno humanitarne norme ponašanja učesnika u privredi, u procesu reprodukcije i društvenom životu. Naime, u nastojanju da unapređuju način privređivanja, nosioci procesa reprodukcije ne polaze od uloženog kapitala kao jedinstvenog motiva privređivanja i ponašanja, nego, po pravilu, od uloženog rada. Postoje određene razlike između teorijskih postavki i prakse, kad je reč o tom principu, koje su uglavnom posledica jednostranog tumačenja delovanja zakona vrednosti.

Institucijom samoupravnog dogovaranja pristupa se, sa ekonomskog stanovišta, prognoziranju i realizaciji ukupnih produkcionih odnosa, u kojima je težište na jedinstvenom tržištu i na ravnopravnom položaju svih učesnika na njemu. Međutim, to je pre izraz težnji i razvoja stvari u budućnosti nego stvarnost ovoga trenutka i svih područja. Naravno, stoga što svi subjekti u privredi nisu dostigli isti stepen ekonomske snage, bilo u pojedinim privrednim oblastima ili granama, odnosno grupacijama proizvodnje, ili usled toga što se u pojedinim regionima faktori privređivanja — i materijalni i nematerijalni — u istoj grupi proizvodnje

ili proizvoda bitno razlikuju. Zato jedinstveno tržište i odnos prema radu i akumulaciji, u načelu, treba smatrati kao jedinstvenu celinu koju čine od nje neodvojivi delovi, a koje samoupravno socijalističko društvo, putem samoupravnog dogovaranja, dovodi u potrebnu ravnotežu. To, zapravo, treba da omogući razrešavanje protivrečnosti koje se u reprodukcionim odnosima neminovno javljaju. Otuda — radi stvaranja povoljnijih uslova za usklađivanje različitih ekonomskih interesa i ciljeva — neophodnost susretnog planiranja na svim nivoima, od osnovnih organizacija udruženog rada do federacije, odnosno između republika i pokrajina, postaje sve veća.

Susretno planiranje možemo smatrati posebnim oblikom, ili, tačnije rečeno, svojevrsnim metodom samoupravnog dogovaranja, koji olakšava da se društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima utvrde elementi ekonomske povezanosti faktora njima obuhvaćenih.

Osnovni aspekti jedinstvenog tržišta

Analize faktora (i njihovog dometa) koji uslovljavaju jedinstveno tržište mogu se među sobom razlikovati. Naravno, svaka analiza zavisi od toga šta se njome želi istražiti. U svakom slučaju, ne treba zanemariti ni pristup određenim problemima, koji za pojedine autore mogu imati veći ili manji značaj.

Ako je cilj analize proučavanje funkcije i značaja jedinstvenog tržišta, tada bi bilo realno determinisati faktore koji ga uslovljavaju, a i njihov veći ili manji uticaj na stepen očekivane i stvarne jedinstvenosti. Zato bi pri takvim analitičkim razmatranjima bilo realno polaziti od stepena razvoja proizvodnih činilaca, odnosa strukture privrede i tržišta, kao i od uticaja ekonomskog sistema čiji je krajnji cilj da nosioci procesa reprodukcije u privrednim granama ili grupama proizvodnje i u pojedinim regionima odlučuju o tim uslovima.

Jedinstveno tržište je po svojim dimenzijama veoma složeno. Tu je nekoliko grupa bitnih faktora. Prvu grupu čini opšta pravna regulativa, kojom se uređuje globalna politika jedinstvenog tržišta, kao i institucionalizovani ekonomski mehanizmi privrednog sistema. Drugom grupom su obuhvaćeni materijalni i nematerijalni faktori privređivanja (privredni resursi, struktura privrede, tehnička opremljenost, nivo društvene organizacije rada, tehnička i opšta prosvećenost stanovništva, odnosno radne snage itd.). A treću grupu bi činili: razvijenost tržišta i karakteristike struktura i tržišnih odnosa (slobodna tržišta sa određenim oblicima konkurencije — čiste konkurencije — oligopola, monopola itd. i slobodna tržišta sa odgovarajućim ograničenjima — ekonomskim i neekonomskim — fiskalnim, administrativnim itd.).

Očigledne zakonistosti jedinstvenog tržišta, koje se prevashodno ogledaju u njihovoj ustavnoj definiciji, pretpostavljaju jednako valorizovanje uloženog rada. Međutim, faktori privređivanja,

različiti s obzirom na dostignuti nivo i kvalitet, različit ekonomski položaj proizvođača u pojedinim ili čak istim regionima ali u drugim granama proizvodnje, uslovljavaju da se i cena uloženog rada razlikuje u privrednim granama, a i regionima. Pri tome, razlika između uložene vrednosti i vrednosti u tržišnom prometu doprinosi stvaranju drugačijih ekonomskih odnosa proizvođača prema jedinstvenom tržištu, prema uloženom radu i, u krajnjoj liniji, prema akumulaciji. Na ove faktore nadovezuje se i efikasnost privređivanja i razvojna politika pojedinih regiona ili organizacija udruženog rada. Međutim, mogućnost iznalaženja najpovoljnijih metoda u razvoju — vodeći pri tom računa i o delovanju tržišnih zakonitosti i aktivnoj politici društva — zavisi od usmeravajućeg, diferenciranog, stava našeg društva: da efikasno uočava, planira i reguliše razvoj proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u pojedinim privrednim oblastima ili granama i pojedinim regionima. U suštini, samoupravno dogovaranje, naime, društveni dogovori i samoupravni sporazumi treba da postanu osnovni regulatori protivrečnih odnosa, koji se prethodno neutrališu susretnim planiranjem. Uostalom, jedinstveno tržište predstavlja samo oblik ili tržišnu stranu privrednog sistema, čija jedinstvenost treba da se ogleda upravo u odnosu prema nosiocima procesa reprodukcije. Ali, postavlja se pitanje u kojoj meri, s obzirom na različit stepen razvoja tržišnosti i s obzirom na različite materijalne i nematerijalne faktore, može biti jedinstveno delovanje privrednog sistema, a prvenstveno kolike materijalne podsticaje on može dati. Zato se može smatrati ispravnim jedino sledeći ustavni stav: „Na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu radni ljudi i organizacije udruženog rada ravnopravni su u obavljanju delatnosti i sticanju dohotka, na temelju delovanja zakonitosti tržišta i društvenog usmeravanja privrednog i društvenog razvoja te usklađivanja odnosa na tržištu."[1]

Pošto je na različitim stepenima razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa različita organizovanost proizvođača, uz postojanje nehomogenih tržišnih struktura, koje jedinstveno tržište, odnosno jedinstvene uslove u sticanju i raspodeli dohotka čine još složenijima, u takvim istim relacijama kreću se akumulacija i potrošnja. „Parovi suprotnosti"[2] koji deluju u prostoru između zahteva i mogućnosti u privrednom razvoju su uvek mogući zbog same strukture privrede u određenim područjima, stanja njihovih privrednih resursa i ekonomske i opšte emancipacije sredine, što

[1] Član 251, stav 2. Ustava SFRJ.

[2] Radmila Stojanović veoma upečatljivo određuje takozvane parove suprotnosti: (1) odnos između društvene solidarnosti i materijalne zainteresovanosti; (2) odnos između potreba za izborom prioriteta u razvoju i prava na razvoj svih elemenata jednog sistema (centralni deo ovog drugog odnosa čine sledeće relacije: razvijena — nerazvijena područja, bazične — prerađivačke grane, industrija — poljoprivreda) (*Planiranje u samoupravnom društvu*, „Savremena administracija" i Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1976, str. 97).

je vezano za nasleđeno stanje, ali i za kasniji odnos prema potrebama i mogućnostima razvoja.

Neophodno je da se samoupravnim dogovaranjem, koje treba da se zasniva na unapred utvrđenim elementima — zahtevima i potrebama, a i globalno utvrđenim ciljevima i raspoloživim sredstvima, na temelju susretnog planiranja, razrešavaju protivrečnosti ekonomskih interesa, kako na nivou nacionalne ekonomije tako i između odgovarajućih organizacija udruženog rada ili njihovih asocijacija. Svesno usmeravanje ubrzanog razvoja zaostalih grana proizvodnje ili iste proizvodnje u različitim ili svim regionima postaje faktor društvene snage samoupravnog socijalističkog društva. Znači, nije reč samo o ekonomskoj konkurenciji, odnosno podređivanju svake društvene akcije zahtevima zakona vrednosti, nego i o motivima koji, pored ostalih, imaju i socijalno obeležje, uključujući i solidarnost, kao i stvaranje ekonomske osnove, ali tokom dužeg vremenskog razdoblja. Prema tome, nije u pitanju slobodna konkurencija koju Engels svodi na borbu za opstanak[8], ali nije reč ni o tome da bržem ekonomskom razvoju nedovoljno razvijenih područja i regiona ne pogoduje respektovanje objektivnih zakonitosti robne proizvodnje. Naprotiv, poštovanje tih zakonitosti jeste motorna snaga razvoja, a neutralisanje svih imperfektnosti koje iz toga zakonito nastaju spada u domen svesnog, planskog usmeravanja društva.

Društveni dogovori i samoupravni sporazumi, kao osobeni instituti samoupravnog socijalističkog jugoslovenskog društva, temelj su dugoročne ravnoteže koja se uspostavlja — slobodnim, demokratskim putem, na osnovu izražene volje većine društvenih i ekonomskih subjekata u pogledu daljeg normiranja uslova pod kojima se ulaže rad i vrši raspodela materijalnih i opštedruštvenih dobara — između pojedinih organizacija udruženog rada, pojedinaca, privrednih oblasti, grana ili regiona. Ti instituti, zapravo, eliminišu zatvorenost i majorizaciju volje i interesa u odnosu na uloženi kapital. Osnov dogovora ostaju uloženi rad i stvarna i društveno priznata vrednost njegovih rezultata.

Pretpostavkama procesa takvog puta razvoja, s obzirom na prioritet, pored ostalih, mogu se smatrati: razvijenija podela rada na unutrašnjem tržištu u celoj Jugoslaviji, uključivanje u međunarodnu podelu rada, dalje intenzivnije razvijanje socijalističkih samoupravnih odnosa, solidarnosti i uzajamnosti itd. Naravno, takve pretpostavke se zasnivaju na korelaciji razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, ali ga ne uslovljavaju, kao ni povećanje produktivnosti ni druge elemente privređivanja. Na prvom mestu, norme ponašanja, u skladu sa utvrđenim principima, nisu vezane za proizvodne snage, jer se one razvijaju nezavisno od mno-

---

[8] F. Engels, *Dijalektika prirode*, „Kultura", Beograd, 1970, str. 36. — Na istom mestu Engels je zatim istakao: „Tek svesna organizacija društvene proizvodnje gde se planski proizvodi i raspodeljuje može ljude u društvenom pogledu izdići ...", što asocira na kapitalističke uslove proizvodnje u kojima se konkurencija tumači kao osnovni motiv ekonomske slobode i gde je gotovo sve podređeno kapitalu.

gih pravnih i drugih normi. Međutim, produkcioni odnosi se u dobroj meri pospešuju ako su određeni uslovi, koji utiču i na ponašanje privrednih i vanprivrednih subjekata, dostigli potreban nivo. Takav se odnos posredno odražava na proizvodne snage. Znači, teško je kvantifikovati faktore što utiču na tržišne odnose i zahteve jedinstvenog tržišta u okviru razvoja samoupravnog dogovaranja. Ali, istina je da samoupravno dogovaranje pospešuje stvaranje pomenutih uslova što pogoduju realizaciji unutrašnje i međunarodne podele rada, pa i utvrđivanju i poštovanju određenih normi ponašanja.

Svakako, nimalo ne grešimo ako poseban akcent stavljamo na ovaj kompleks pitanja — na podelu rada i kvalitet socijalističkih normi ponašanja. To je sasvim opravdano već i stoga što se u teorijskim radovima ovoj problematici dosad nije poklanjala dovoljna pažnja. U kolikoj će se meri Jugoslavija uključiti u međunarodnu podelu rada, na dugoročnim i kvalitativnim osnovama, koje će prvenstveno obezbediti povratni uticaj na porast produktivnosti, dobrim delom zavisi od dostignutog nivoa unutrašnje podele rada. To je odnos koji se nadovezuje i utiče na utvrđivanje što približnijih faktora jedinstvenog tržišta koji ga uslovljavaju, i on, naravno, samoupravno dogovaranje čini efikasnijim, stabilnijim, dugoročnijim, kvalitetnijim.

Ovo su najuprošćenije definisane pretpostavke jedinstvenog tržišta čije područje obuhvataju društveni dogovori i samoupravni sporazumi. Ali u ovom kompleksu, kao što je napred pomenuto, uzajamno je povezan odnos prema radu, koji je prvenstveno motivisan dohotkom i akumulacijom.

Odnos prema dohotku i akumulaciji

U kakvoj su relaciji dohodak (direktno) i akumulacija (indirektno) prema društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima utvrđeno je Ustavom SFRJ. Takvi odnosi se izgrađuju s obzirom na stepen ostvarene produktivnosti, ili nivo kvaliteta privređivanja radnika u udruženom radu.

Nije nam namera da ovom prilikom analiziramo osnovne norme, koje se konkretno regulišu Ustavom i zakonom, već da razmotrimo one koje se utvrđuju društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima, a koje su Ustavom i zakonom načelno opredeljene. Naime, problem je u tumačenju osnovnih materijalnih motiva zaposlenih radnika u udruženom radu (dohotka i akumulacije) i u načinu razrešavanja protivrečnosti koje bi društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima trebalo prevazići.

U kapitalističkom sistemu reprodukcije poznata su pravila upravljanja proizvodnjom. Upravljanje, u takvim uslovima, izvire iz mase uloženog kapitala. Stvar je vlasnika, odnosno akcionara, na koga će pravo upravljanja preneti. Osnovno je da je to pravo upravljanja neposredno povezano s pravom vlasništva. Cena proizvodnje koja se formira na određenom tržištu počiva na izboru koji se

prethodno vrši prema prognoziranoj veličini prosečne profitne stope. Ova dva momenta — upravljanje kapitalom po osnovu vlasništva i izbor proizvodnje prema prognoziranom profitu — u suštini su vezana za jedan jedinstveni kompleks kapitalističkog sistema reprodukcije, u kojem su u čvrstoj koleraciji pravo vlasništva sa pravom raspolaganja, na kojima se zasniva proces upravljanja proizvodnjom.

Socijalistički proizvodni odnosi uspostavljeni u istočnoevropskim zemljama počivaju na planom utvrđenim potrebama i, s tim u vezi, na distribuciji sredstava za proizvodnju i onih za potrošnju. Ipak, u cilju postizanja veće efikasnosti privređivanja, i elementi dohotka, odnosno njegove raspodele prema vrednosti uloženog rada, postepeno počinju da prodiru i u ove zemlje.

U samoupravnim socijalističkim produkcionim odnosima, to jest u nas, zahtevi, ciljevi i potrebe su drugačiji i sračunati su na duži rok nego u kapitalističkim zemljama ili socijalističkim zemljama s centralizovanim sistemom upravljanja. Uostalom, to su suštinske razlike koje ne predstavljaju prost zbir činilaca reprodukcije. To su originalna rešenja, ali, kako ona još nisu dovoljno uhodana u privređivanju i opštedruštvenoj organizaciji, deluju kao veoma složena. Zanemarimo za trenutak shvatanja o većoj ili manjoj složenosti naših samoupravnih institucija društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja. O tome će biti reči kasnije.

U našim društveno-ekonomskim uslovima sredstva za proizvodnju, sredstva opštih i zajedničkih društvenih potreba, dobra za opšte korišćenje i prirodni resursi — u društvenoj su svojini. Otuda proističe u nas i odnos prema radu, ili, konkretnije, pravo na korišćenje, upravljanje i raspolaganje sredstvima za proizvodnju određuje se Ustavom i zakonima[4], a pri tom se ti odnosi temelje na samoupravnom dogovaranju. Ovde je, prema tome, reč o jednoj sasvim posebnoj i originalnoj dimenziji prava i obaveza radnika u udruženom radu, a i svih građana. Slobodna konkurencija, odnosno zakon vrednosti, u takvim uslovima ima određen uticaj, ali samo u meri u kojoj doprinosi pospešivanju racionalizacije privređivanja i povećanoj ekonomičnosti. Radnici u udruženom radu imaju kako prava tako i obaveze da se koriste društvenim sredstvima i da raspolažu njima u skladu sa prirodom i namenom tih sredstava.[5]

Kao što su ograničenja otuđivanja sredstava vezana za upravljanje, kao i solidarnost, što može imati — ali ne mora — materijalne efekte u daljoj perspektivi[6], posebno je značajan faktor — samoupravno dogovaranje. Da bi se osvetlile ove komponente, najbolje je poći redom.

---

[4] Nacrt zakona o udruženom radu, član 201.

[5] Isto, član 211. 222—224. itd.

[6] Potpomaganje ili kreditiranje nerazvijenih područja znači izdvajanje akumulacije danas radi solidarnosti, sutra radi otvaranja tržišta za sredstva za proizvodnju, prekosutra radi proširenja tržišta sredstava za potrošnju itd.

Prvo, upravljanje, odnosno radničko samoupravljanje ne može se ostvariti po osnovu raspoloživog kapitala ili raspoloživih slobodnih sredstava za investicije, nego po osnovu uloženog rada. Taj domen se reguliše samoupravnim dogovaranjem i u perspektivi to mora postati jedinstveni metod organizacije procesa reprodukcije. Međutim, okolnost da se danas nameću i elementi prednosti ili pretežnosti u upravljanju u odnosu na uložena sredstva — to je problem za sebe, kao odraz određenih interesa organizacija udruženog rada.

Drugo, odnos prema dohotku i akumulaciji na svojevrstan se način vezuje i za prvo pitanje — o upravljanju. Stvorene tehno-ekonomske celine sadrže u sebi suštinu višefazne organske i ekonomske povezanosti organizacija udruženog rada, u okviru kojih se stalno postavlja pitanje materijalnog efekta reprodukcije. Otuđenost dohotka je svakako pri tom ograničena. Međutim, i u slučaju kada se ne stvaraju integrisane ekonomske celine, organski povezane — samoupravnim dogovaranjem takođe se obezbeđuje ograničenost otuđivanja dohotka. Bilo u prvom ili drugom obliku, instituti samoupravnog dogovaranja imaju svoju funkciju, doprinoseći ravnopravnom učešću u dohotku, odnosno akumulaciji, s tim što se minuli rad nalazi u međufazama. Ovde nailazimo na konkretne elemente funkcionalne podele rada. Na primer, osnovna organizacija udruženog rada A bavi se proizvodnjom određene vrste sirovine. Taj proizvod prelazi u drugu radnu organizaciju B, koja ima dva ili tri puta veću kapitalnu snagu proizvodnje, odnosno vrednost sredstava za proizvodnju. Finalizacija je u delokrugu aktivnosti radne organizacije B. Realizacija je obaveza organizacije C, koja se bavi, pretpostavljamo, samo prometom. Ako je radna organizacija A imala kooperante, pored onog svog udela, znači iznad sopstvenih sredstava za proizvodnju, na nju se prenosi deo minulog rada iz preuzete proizvodnje. Vrednost minulog rada stalno raste prelaskom iz jedne u drugu fazu reprodukcije. Time dohodak nije rezultat samo jedne nego svih faza reprodukcije, čiji su nosioci različite radne organizacije ili organizacije udruženog rada integrisane u jednu celinu. Dohodak, naravno i akumulacija „sazrevaju" za konačnu raspodelu posle realizacije roba na tržištu. U tom kontekstu, institutima samoupravnog dogovaranja uređuju se osnove zaista stvorenog dohotka. Višak rada, u takvom obliku ostvaren, nije samo rezultat uloženog rada u proizvodnji nego i načina organizacije realizacije. Raspodela ove vrednosti sadrži u sebi elemente odgovornosti za izbor proizvodnje, kvalitet proizvoda, način njihovog iznošenja na tržište, i dr. Tako u krajnjoj instanci ukupni efekt zavisi od toga koliko će se zapošljavati kapaciteti i kako će se utvrđivati cene, koje ne može da određuje samo trgovinska organizacija. Konjunktura i nekonjunktura, koje su uzrok formiranja različitih cena, utiču na raspodelu stvorenog viška rada, u većem ili manjem obimu, prema ukupnim efektima prometne vrednosti robe, a ne jedino prema vrednosti uloženog rada, odnosno prema vrednosti angažovanog kapitala (izuzev kamata i sličnih opterećenja). Otuda, samoupravno dogovaranje znači zat-

varanje kruga rizika, povećanje odgovornosti i eliminisanje majorizacije po osnovu angažovanog kapitala. Ukratko, uloženi rad ostaje jedino osnovno merilo vrednovanja efekata poslovanja.

Treće, sistem samoupravnog dogovaranja, koji eliminiše pravo stečeno na tržištu i, naravno, u proizvodnji, stvara uslove intenzivne neophodne uzajamne informisanosti radnih organizacija. Zatim, time se odgovornost sasvim određeno može identifikovati. A što je najvažnije, samoupravno dogovaranje stečene pozicije eliminiše kao što eliminiše i zatvorenost. Prostorne dimenzije poslovnog delovanja se šire. Uostalom, samoupravno dogovaranje je prevashodno sredstvo antimonopolskog ponašanja. Prema tome, razvoj ovog procesa u perspektivi nosi sobom više vrsta delovanja, a u ovoj analizi smo se dotakli samo nekih.

Ipak, to su glavne karakteristike samoupravnog dogovaranja kad iz sadašnje perspektive posmatramo njegov razvoj u budućnosti, i to samoupravnog dogovaranja kako u odnosu prema jedinstvenom tržištu tako i prema radu, ili dohotku. Kasnije će ovaj proces dogovaranja sigurno imati i nove dimenzije u pogledu svoje funkcionalnosti. Međutim, danas ga u celini još ne možemo sagledati. Ali u sadašnjoj fazi razvoja samoupravno dogovaranje ne funkcioniše još u skladu s postavljenim zahtevima, i to zbog više razloga. Prvo, nisu u punoj meri sagledani i objektivno precizirani elementi koje ono mora sadržati. Drugo, majorizacija jednih radnih organizacija u odnosu na druge, — često one prve diktiraju uslove rada zbog stečenih povoljnih pozicija u proizvodnji ili na tržištu — dovodi do preklda lanca okruživanja dohotka i objektivne raspodele. Treće, rukovođene trenutnim interesom za stvaranje što većeg dohotka, a koristeći se konjunkturom na tržištu, pojedine radne organizacije često nastoje da ne budu obuhvaćene samoupravnim povezivanjem. U takvim uslovima gubi se kontinuitet razvoja samoupravnog dogovaranja, koje prevashodno ima dugoročni karakter poslovnog, odnosno ekonomskog povezivanja. Kratkotrajni dogovori takođe imaju izvestan značaj, ali sobom ne donose, u perspektivi, stabilizaciju procesa reprodukcije.

Samoupravni dogovori, kao jedinstveni instituti našeg samoupravnog socijalističkog društva, kao društveni dogovori i samoupravni sporazumi, mogu se podeliti u nekoliko kategorija — prema instancama, odnosno karakteru društveno-ekonomskih odnosa koji se njima uređuju.

Na osnovu takve podele imamo: (1) *ekonomsko-poslovne dogovore;* (2) *društveno-politički-ekonomske dogovore;* i (3) *međurepubličko-pokrajinske dogovore* kao *svojevrstan vid* društveno-političkog i ekonomskog dogovaranja.

Samoupravni sporazumi (i to oni međugranski ili, pak, unutar grana itd.), mogu biti originerni ili prateći instituti društvenih dogovora.

Ovakva mogućna podela se ovom prilikom prezentira u cilju skretanja pažnje na različite nivoe samoupravnog dogovaranja, ali i radi ukazivanja na izvesne nedostatke koji karakterišu pojedine oblike dogovaranja, naročito društvene poslovne dogovore i samo-

upravne sporazume. Nedovoljna efikasnost ovih oblika društvenog dogovaranja prevashodno je prouzrokovana njihovom nerealnom sadržinom. Najveću smetnju njihovom ostvarivanju čine preterano velike želje u odnosu na realne mogućnosti. Zatim, pomenuti elementi se u oblike dogovaranja unose bez prethodnog projektovanja, unapred sagledanih i merljivih odnosa između funkcije, prava i odgovornosti. Nadalje, kvalitativna i kvantitativna sadržina kojom su obuhvaćeni unutrašnja ekonomija i spoljni uticaj, odnosno uslovi privređivanja (koji su u neposrednoj vezi sa efikasnošću poslovanja organizacija udruženog rada) za sad je gotovo u većini samoupravnih dogovora nedovoljno realna.

Otuda maksimalno realna aproksimativna prognoza pokazatelja samoupravnih dogovora treba da se svede, što preciznije, na zajedničke imenitelje kao što su: stopa amortizacije, način utvrđivanja efikasnosti ulaganja i pokazatelja poslovanja, opšti troškovi, promene u strukturi proizvodnje, globalne šeme upravljanja organizacijama udruženog rada, s jedne strane, zatim unutrašnji elementi i stopa očekivane inflacije, očekivane kamate na kredite, očekivane stope rasta cena, s druge strane, kao elementi spoljnog uticaja.

Uspostavljanje realnih samoupravnih dogovora približava ih osnovnim zahtevima jedinstvenog tržišta, a s tim u vezi i stabilnijim odnosima između učesnika — organizacija udruženog rada — i u stvaranju i u raspodeli dohotka i usmeravanju viška rada. Zato širenje samoupravnih dogovora na sva područja ujedno povećava efikasnost privređivanja učesnika dogovora u tim ekonomskim skupinama i utiče na prilagođavanje i približavanje organizacija udruženog rada istovetnim osnovnim kvalitetima ekonomije. Time se postiže neposredno zadovoljavanje zahteva jedinstvenog tržišta. Prema tome, efikasnost društvenog dogovaranja u celini proističe iz niza funkcionalnih faktora koji predstavljaju složeni sistem dugoročnih ciljeva, na osnovu kojih se, u skladu s dostignutim stepenom društveno-ekonomskog razvoja, menja veličina determinanti. A ukoliko se raspolaže većim sredstvima i pristupa krupnijim zadacima, javlja se težnja da se dostigne što viši nivo. Ali u svemu tome je osnovno i najvažnije da se u okviru ciljeva razvoja, funkcije i koordinacije — u određenim etapama razvoja sistema reprodukcije — nastoje eliminisati autarkija i dominacija pojedinih radnih organizacija. Upravo stoga pojave zatvorenosti jednih radnih organizacija prema drugima, a što se ogledalo u težnji da se snagom vlastitog kapitala nameću i sopstveni interesi kao osnovni koji se „moraju" zadovoljiti u okviru samoupravnog dogovaranja ili van njega, takve pojave postaju već usamljene, i one mahom nestaju. Naravno, i samoupravljanje, upravo zbog načela na kojima ono počiva, takva neprihvatljiva ponašanja suzbija, jer uvek zastupa šire interese radničke klase, koja ne može ni u kom vidu da prihvati odnose koji dovode u pitanje relativnu ekonomsku ravnopravnost i stalno je pri tom sklona ispoljavanju solidarnosti.

Kako je proces samoupravnog dogovaranja nastao i tekao uporedo sa razvojem samoupravnih socijalističkih društveno-eko-

nomskih odnosa u nas, sama praksa je stalno doprinosila razjašnjavanju načela na kojima dogovaranje počiva. Međutim, iako je praksa u ovoj oblasti razvijenija u odnosu na teorijske misli i definicije, ipak još nisu sasvim jasni neki momenti vezani za sam tretman samoupravnih odnosa koji se regulišu putem dogovaranja. Ovde se nećemo zadržavati na detaljima, ali ćemo skrenuti pažnju na objektivne i neobjektivne okolnosti identifikovanja društvenog dogovora i samoupravnog sporazuma. Naime, često se zaključeni ugovori (što je, naravno, rezultat prethodnog dogovora) žele poistovetiti sa samoupravnim dogovorima.

U svakom slučaju, namera nam je da istaknemo značaj društvenih dogovora i izgrađivanje privrednog sistema — kao prvi nivo, zatim izgrađivanje određenih društveno-ekonomskih odnosa u okviru privrednih oblasti, grana, ili grupa proizvodnje — kao drugi nivo, i uređivanje ekonomskih odnosa između samih organizacija udruženog rada a i sa društveno-političkim zajednicama ili organizacijama, ili njihovim predstavničkim organima — kao treći nivo. Samoupravni sporazumi, po pravilu, ne mogu zahvatiti prvi nivo, zatim u manjoj meri uređuju odnose iz drugog nivoa, a uglavnom su ograničeni na treći nivo društvenih dogovora — kao origenerni ili prateći institut. I time postaje jasnije da se ovi instituti, po pravilu, ne mogu poistovećivati sa ugovorima, odnosno samoupravnim ugovorima.

Društveni dogovori, jednim svojim delom, uređuju osnove privrednog sistema, i to je upravo suština daljeg uspostavljanja realnih odnosa u procesu reprodukcije. Time se stvaraju okviri jedinstvenog tržišta, bilo učešćem u primarnoj raspodeli — politikom cena; učešćem u procesu kreditiranja — kreditno-monetarnim sistemom i politikom; učešćem u spoljnotrgovinskoj razmeni i u strukturi uvoza i izvoza — sistemom spoljnoekonomskih odnosa i deviznim režimom itd. U dobroj meri se time i usmerava regionalni razvoj. Ali, u svemu tome je značajno uspostavljanje načela društvene i ekonomske ravnopravnosti, to jest osnovnih principa samoupravnih socijalističkih odnosa. Na njima se zasnivaju i norme socijalističkog morala koje se na određenom nivou samoupravnog dogovaranja utvrđuju, konkretizuju i neguju.

Da bi društveno dogovaranje postalo faktor stabilizacije sistema reprodukcije u okviru jedinstvenog tržišta, ono mora da polazi od realno utvrđenih planova razvoja, putem kojih se usklađuju i najrazličitiji ciljevi, odnosno međusobno oprečni interesi i ciljevi različitih privrednih oblasti i grana, regiona, nacionalnih socijalno-ekonomskih skupina, kao faktora privređivanja itd. Kao što je u ovoj analizi bilo već pomenuto, u tome je upravo suština susretnog planiranja — kao svojevrsnog oblika samoupravnog dogovaranja. Naime, poznato je da se utvrđuju parametri optimalnih odluka, diferencirano prema nivou razvijenosti regiona u kojima posluju organizacije udruženog rada. Ali i to samo za određeno vreme, dok se ne stvore približno jednaki uslovi privređivanja, a tada se moraju uzeti u obzir relativno unificirani ekonomski parametri.

Nedovoljno čvrsta planska i projektna osnova društvene organizacije reprodukcije ograničava domet jedinstvenog tržišta, a time i domet samoupravljanja. Prema tome, društveno samoupravno dogovaranje mora da se temelji na što realnijim kvantifikacijama — planiranim, odnosno projektovanim.

Na kraju, može se izvesti zaključak o velikom značaju društvenog dogovaranja — usled dalekosežnosti ovog procesa — što na poseban način aktuelizuje proučavanja pitanja povratnog dejstva društveno-ekonomske sredine na progres. Koordinacija delovanja nosilaca poslovne politike u organizacijama udruženog rada, s jedne strane, i privrednog sistema, odnosno ekonomske politike, s druge, prevashodni je faktor stabilizacije privrede. Takvim dogovorima se objektivno otklanjaju subjektivne smetnje što ih ponegde nameće ispoljavana subjektivna težnja opterećena pristrasnim stavovima i interesima koje pojedine organizacije udruženog rada ili šire asocijacije često stavljaju iznad objektivnih ciljeva.

Takav, objektivni, razvojni proces pretpostavlja prvenstveno bolju organizovanost ekonomskih celina, razvijanje tehničke i tehnološke koordinacije i društvene podele rada, uz unapređivanje sistema informisanja. U njima su faktori ravnomernosti i „jedinstvenosti" tržišta i dohotka, sa širim društveno objektivnim uticajem na distribuciju viška rada, bitni zahtevi društvenog samoupravnog dogovaranja.

Ljubomir Paligorić

Revolucionarne pouke iz čileanske drame

Navršilo se više od tri godine otkako je imperijalističkom zaverom i vojno-fašističkim pučem u Čileu osujećena jedna od najdramatičnijih revolucija našeg vremena. Svojim poukama, koje nisu zaobišle gotovo nijednu oblast u marksističkoj teoriji revolucije i savremenoj praksi revolucionarne borbe, ona je dobila svetsko značenje. Po mestu odakle su potekla, po uslovima u kojima su nastala, po vremenu u kome su se zbila i, posebno, po originalnosti prakse koju nije do tada poznavala nijedna zemlja, čileanska iskustva su postala svojina svetskog revolucionarnog pokreta, i nije nimalo slučajno što su nepresušan izvor marksističkih analiza kako u razvijenim zapadnoevropskim zemljama, čije revolucionarne snage ne žele da ponove čileanske greške, tako i u zemljama u razvoju, za koje je kontrarevolucija u Čileu opomena na neprekidnu budnost od imperijalističke zavere multinacionalnih kolosa, sposobnih da spolja izazivaju razarajuće krize koje će imati privid unutrašnjih klasnih obračuna.

Zato je kontrarevolucija u Čileu i shvaćena kao opomena celokupnom progresivnom čovečanstvu. Ona je danas deo opšte svesti da imperijalizam, u sprezi s onima koje revolucija lišava vlasti i privilegija, predstavlja osnovnu snagu svetske kontrarevolucije, neprijatelja koji se ne sme potceniti ni u najpovoljnijim međunarodnim okolnostima. Njegova neutralizacija postaje uslov emancipacije naroda, posebno novih, socijalističkih puteva društvenog preobražaja. Očigledno, taj se činilac, kao predmet analize u marksis-

tičkoj teoriji revolucije, mora izučavati mnogo ozbiljnije nego ikada ranije. Jer gotovo sve autentične, osobito socijalističke revolucije, bez obzira na njihove puteve, po pravilu pobeđuju ili bivaju osujećene u sukobu s otvorenom ili prikrivenom spoljnom imperijalističkom intervencijom. Ovaj drugi, savremeniji metod zakulisne zavere i tzv. spoljnjeg izazivanja unutrašnje krize, po svemu sudeći, sve više dolazi do izražaja, i to upravo stoga što je socijalizam postao svetski način mišljenja, ali ne samo kao ideja, htenje, nego i kao pokret, sistem, materijalna snaga i proces svetskih razmera, koji duboko prožima savremenu civilizaciju.

Posebno značenje čileanskog revolucionarnog iskustva borbe za socijalizam leži u njenoj savremenosti i originalnosti, u činjenici da je reč o autentičnom iskustvu rođenom u prvom u svetu pokušaju socijalističkih snaga da se revolucionarne promene izvrše nenasilnim, mirnim, parlamentarnim putem. Bogatstvo te prve *prakse*, bez obzira na to što ona nije urodila plodom, ujedno je i veliki doprinos marksističkoj teoriji revolucije, uključujući tu i pouke koje se mogu izvući iz subjektivnih slabosti revolucionarnog pokreta. Na takvim poukama, uostalom, i Marks je izgrađivao revolucionarnu teoriju proletarijata koja je izmenila svet.

Posmatrajući čileansku revoluciju u celini, čini nam se da je za njen proces relevantno označiti četiri grupe pitanja: *uslove* koji su joj prethodili, *promene*, koje su izvršene za hiljadu dana vlade predsednika Aljendea, *karakter kontrarevolucije* i klasne borbe i, najzad, neke bitne *pouke*, više kao naznačivanje njihovog sadržaja nego kao njihovu eksplikaciju, koje traži i više prostora i više vremena.

Kada se govori o čileanskoj revoluciji, najčešće se gubi iz vida da se ona razvijala u zemlji koja po svojim društveno-ekonomskim uslovima, socijalnim prilikama i političkim tradicijama zauzima posebno mesto među zemljama u razvoju. Reč je o uslovima koji su ovu zemlju u najmanju ruku uvrstili među one koje se, istina, nalaze na pragu srednje razvijenih po stepenu privrednog razvoja, ali čiji je položaj u sistemu svetske kapitalističke reprodukcije bio tipičan po zavisnosti i socijalnoj dominaciji od krupnog kapitala. Po elementima svoje ekonomsko-političke strukture, ona je deo sveta u kome se prepliću karakteristike razvijenosti i nerazvijenosti. Upravo je to polazna osnova za naše shvatanje da ideje i koncepcije čileanske levice o mogućnostima mirnog puta u socijalizam nisu bile plod teorijske apstrakcije, nego su bile zasnovane na društvenoj stvarnosti. U prilog takve teze navešćemo bar tri grupe argumenata.

U prvom redu, za čileanski stepen privrednog razvoja karakteristična je solidna startna infrastruktura, koja je omogućavala brži privredni razvoj, ekonomski kapaciteti koji su zasnovani na velikim privrednim potencijalima, doduše, još nedovoljno iskorišćeni, ali veoma konjunkturni. Njima je apsolutno dominirao inostrani kapital, koji je ovu zemlju pljačkao kao retko koju drugu u

svetu. Zemljom su, zbog toga, vladale duboke protivrečnosti između ogromne mase stanovništva i uskog sloja vladajuće elite, čime je stvarana povoljna atmosfera da levica u ime nacije jednom zauvek oslobodi to bogatstvo za prosperitet zemlje. Ta se mogućnost pokazala realnom to pre što je koncentracija moći i privilegija stvorila opšte raspoloženje o potrebi nacionalizacije, rekuperacije sopstvenog bogatstva, pre svega bakra, koja nije imala ozbiljniju opoziciju u krilu nacije. Od ukupno oko 35.000 preduzeća u zemlji, svega 1% je davalo 60% proizvodnje, a u 50% od 144 najveća preduzeća, odluku je donosilo svega 10 akcionara, koji su u svojim rukama držali 90—100% svih akcija. Takav tip polarizacije moći i podređenosti bio je podloga da nacionalizacija, s dolaskom levice na čelo izvršne vlasti, bez obzira na podelu političkih snaga u parlamentu, bude bez velikih teškoća sprovedena kao opšteistorijski čin i volja čitave nacije. To je bila ujedno najznačajnija ili i jedina odluka koju je čileanski Kongres bio spremno i lako izglasao, bez opasnosti od spoljne intervencije, koja bi u tom trenutku izazvala suprotan efekat — monolitno bi ujedinila zemlju u pružanju otpora. Samim tim je stvorena i osnova za preraspodelu nacionalnog bogatstva i dohotka, u kojoj je 2% porodica prisvajalo 46% nacionalnog dohotka. Uslovi za preduzimanje mere od najvećeg strategijskog značaja u procesu društvenog preobražaja bili su, znači, povoljni, i bili su iskorišćeni utoliko lakše što je u Čileu već dugi niz godina postojala snažna intervencija države u privredi, koja je sada bila, uz postojeća iskustva, i poluga transformacije, stožer i ekonomski nosilac vlasti u rukama radničkih partija, koje je trebalo učvrstiti kao garanciju novog odnosa snaga.

Za koncipiranje mirnog puta u socijalizam nemalo značenje imao je i jedan drugi faktor, koji bismo saželi u tradicijama buržoaskog parlamentarizma, gotovo izuzetnih ne samo za Latinsku Ameriku nego i za zemlje u razvoju uopšte. Iako „nakalemljen" pre 150 godina na neodgovarajuću društveno-ekonomsku osnovu, buržoaski poredak je u Čileu postepenom evolucijom „ispunjen" buržoaskim sadržajem znatno više nego u većini drugih zemalja toga područja. To — na najsažetiji način iskazano — znači da su rano osnovane političke partije bile u većoj meri klasni reprezentanti, koji su potisnuli oružane snage iz neposrednog mešanja u politički život, što je, inače, obrnuto u drugim zemljama američkih Latina. Politička vlast je, znači, mogla da kroz parlamenat sprovodi buržoaska pravila političke igre, da amortizuje klasne sukobe a da sistem pri tome ne bude nikada ozbiljno ugrožen. To ne znači da je on bio kadar da uspešno rešava i ekonomska pitanja nacije, ali ga nije dovodio u pitanje, sve do 70-tih godina. On je, čak, u sfere parlamentarne vlasti uvodio i one socijalne grupacije koje su, dobro organizovane, uspevale da izvrše pritisak i osvoje deo privilegija, uključujući tu i deo sindikalno organizovanih radnika u krupnim preduzećima inostranog kapitala, koji su imali solidno socijalno osiguranje itd. Istim putem pritisaka odozdo, sistem je bio sposoban da bez većih potresa usvoji veoma progresivno zakonodavstvo, uz uobičajeni raskorak između normativnog i stvarnog. U toj

okolnosti krila se velika šansa Narodnog jedinstva da se u okvirima sistema izbori za doslednu primenu slova zakona i tim putem izvrši znatne izmene u strukturi sistema a da pri tome ne menja formalno uslove buržoaskog poretka stvari. Zato je predsednik Aljende i govorio da njegova najveća snaga počiva u legalizmu, u doslednoj primeni onoga što je zapisao u Ustavu, ali što do tada nije bilo primenjeno.

Naravno, u takvim okolnostima armija nije imala razloga da se ni formalno meša u politički život. Sistem decenijama nije bio bitno ugrožen. Ona je intervenisala u tri maha: 1891, 1924. i, najzad, 1973. godine. Prve dve intervencije su bile takve da nisu bitno povredile ustavnost, ali su obezbedile periode stabilne vlasti vladajuće klase. Klasna po svojoj prirodi, armija je u tim trenucima odigrala svoju klasičnu funkciju zaštite poretka. Zbog toga jedan od poznavalaca oružanih snaga Latinske Amerike duhovito primećuje da jedna intervencija čileanske armije vredi kao deset u drugim zemljama. U periodima između tih intervencija ona se deklariše kao profesionalna i podređena građanskim institucijama, a po Ustavu pre svega predsedniku Republike.

Treba napomenuti da je Čile, općenito, imao jak predsednički sistem u kome je izvršna vlast imala prevagu nad zakonodavnom, pa je predsednik mogao vladati uprkos većinskoj opoziciji u parlamentu. Takav je sistem stvorila sama buržoazija u odbrani od prodora levice u najviše predstavničko telo nacije. To je, takođe, bila šansa za koncepciju mirnoga puta. Ona je, uostalom, i iskorišćena, jer je dolaskom na vlast, 1970. godine, levica imala samo društvenu, a ne i političku prevagu, koju je delila sa dve druge političke snage: najjačom, demohrišćanskom, i liberalno-konzervativnom. Uslovi za legalnost vlasti su, znači, postojali. Međutim, čitav poredak stvari izmenio se u trenutku kada je takav sistem došao u ruke ujedinjene levice. Buržoaski parlamentarizam nije bio više kadar da štiti interese buržoazije. Nastala je na izgled paradoksalna situacija da levica brani legalitet i sistem postojećih institucija od napada same buržoazije koja ga odbacuje kao stare, islužene prnje. Taj vid čileanskog sistema vlasti od bitnog je značaja za tumačenje zamisli mirnog puta ka vlasti — zamisli koju je zastupala ujedinjena levica, i bez njenog razumevanja nema ni pravih objašnjenja njene doktrine, strategije i taktike pokreta. Zbog toga ona upravo i ima veliku važnost za teoriju revolucije, i to pre svega među socijalističkim snagama razvijenih zemalja Evrope, kojima je čileansko iskustvo bliže nego društvenim uslovima zemalja u razvoju, u kojima je, po pravilu, buržoaska demokratija paravan iza kojeg se skriva ogoljeno klasno nasilje.

Treći faktor od izuzetnog značaja za koncepciju mirnog puta ka vlasti sadržan je u zaista velikim tradicijama radničkog i socijalističkog pokreta. Od svoga formiranja, u drugoj polovini prošlog veka, pa do danas on je bio u stalnom usponu, uspeo je da se izbori za realan uticaj na društvena zbivanja, socijalno zakonodavstvo i politički život, da se odupre progonima i zabranama i da kao retko koji pokret okupi oko sebe cvet čileanske inteligencije s uti-

cajem na nacionalnu kulturu. Zanimljivo je da je uprkos raskolu u međunarodnom radničkom pokretu i atomizaciji ideoloških struja, koje su slabile njegov opšti uticaj, čileanski radnički pokret uspevao da se u periodima oštrih socijalnih tenzija ujedini, da ostvari znatan prestiž kod biračkog tela i da postepeno, iskustvom, kadrovima, pripremi svoj uspon do sfera vlasti. Već 1932. godine su socijalistički nastrojeni oficiri uspeli da kratkotrajno ostvare svoje zamisli u puču koji je proglasio socijalističku republiku; puč je doživeo neuspeh, ali i ostavio uredbe i zakone nikad derogirane u pravnom životu. Bila je to značajna baština, presedan kojim se kasnije koristila i vlada Narodnog jedinstva. U Čileu je, osim toga, 1938. godine pobedio Narodni front, kao jedan od tri uspešna u svetu. Godine 1956. ujedinjena levica uspeva da formira Front narodne akcije i da, uprkos razmimoilaženju komunista i socijalista u političkim shvatanjima i koncepcijama o putevima i sadržini socijalizma, već 1964. godine bude pred vratima vlasti, sa svega 30.000 glasova manje od vođe hrišćanske demokratije Eduarda Freja. Tom uspehu nesumnjivo je doprinelo i postignuto klasno jedinstvo sindikalnog pokreta, ostvareno još 1953, znači prvo u Latinskoj Americi.

Iz svega dosad rečenog može se videti da čileanski radnički pokret ima značajno mesto u političkom životu nacije, da njegov uspon nije, doduše, bio posut cvećem, nego i trnjem, da je bio mukotrpan, praćen padovima i usponima, ali da je uz sve unutrašnje slabosti i teškoće izgradio svest o potrebi jedinstva kao osnovnom uslovu svoje istorijske uloge u društvu.

Sedamdesetih godina stekle su se pomenute okolnosti u jednoj osobitoj sintezi povoljnih međunarodnih i nacionalnih uslova za osvajanje vlasti. Društvo je prolazilo kroz izrazitu socijalno-ekonomsku krizu. Građanske političke snage, posebno vodeća hrišćanska demokratija, koja je utrla put ka izvesnim reformama buržoaskog sistema, ali nije bila kadra da ih sprovede u delo, gubile su prestiž. Mase su osećale da je jedino ujedinjena nacionalna levica kadra da radikalno ukloni bezbrojne niti zavisnosti nacije od inostranog kapitala, koji je iz zemlje, u vidu profita, izvlačio više nego što je celokupna nacija stvarala. Međutim, raspoloženje društvene većine nije značilo i političku prevagu ujedinjene levice u sistemu buržoaske parlamentarne demokratije, koja se realno zasnivala na ekonomskoj moći vladajuće elite, prisno povezane s multinacionalnim kompanijama. Godine 1970, na predsedničkim izborima, levica je međutim uspela da osvoji relativnu većinu, koja joj je obezbedila najznačajniju, izvršnu vlast, ali ne i parlamentarnu i sudsku. Bio je to događaj bez presedana u modernoj istoriji kapitalizma. Predsednik-marksista došao je na čelo izvršne vlasti, što je ipak ukazivalo na značajne tradicije formalnog buržoaskog demokratizma i na veliku snagu vodećih partija sa socijalističkom idejnom orijentacijom. KP Čilea bila je tada druga partija po snazi u zemlji, i sa oko 200.000 članova i 50.000 pristalica u omladinskoj organizaciji, nesumnjivo najuticajnija KP u ovom delu sveta. Socijalistička partija, po svojim shvatanjima marksistička i radnička partija, nezavisna od oba velika krila u međunarodnom radničkom

pokretu, kako socijaldemokratskog tako i komunističkog, sa oko 10% uticaja na biračko telo, bila je druga okosnica Narodnog jedinstva, koji je okupljao i nekoliko drugih manjih partija i grupa.

Treba naglasiti da je program Narodnog jedinstva po svom sadržaju bio manje radikalan nego sama praksa levice na vladi, i u osnovi se nije mnogo razlikovao od programa demohrišćanskog kandidata Radomiro Tomića. Često se gubi iz vida da su njime predviđene mere vlade podrazumevale takve promene u strukturi sistema koje su bile moguće u okvirima buržoaskog legalizma. Mirni, parlamentarni put ka vlasti značio je poštovanje volje većine, postojećih institucija, političkih partija, ustrojstva samog sistema, ali isto tako i ključne mere nacionalizacije osnovnog bogatstva nacije i agrarnu reformu, što je, uprkos opoziciji koja je dominirala zakonodavnom vlašću, bilo moguće ostvariti i što je uskoro ostvareno. To znači, ni program levice ni društvena praksa prve dve godine nisu u svom fokusu imali ostvarenje socijalističkog preobražaja društva, što je više puta eksplicitno naglašavano, nego samo stvaranje potrebnih preduslova da se takav preobražaj u neposrednoj ili daljoj budućnosti ostvari osvajanjem celokupne političke i ekonomske vlasti. Vlast, međutim, u tim godinama faktički još nije bila osvojena. To je potrebno istaći, jer se čileanska revolucija veoma često identifikuje s ubrzanim procesom socijalističke revolucije, što ne odgovara ni programskim zahtevima levice ni početnoj praksi vlade.

Pogledajmo sada šta je vlada predsednika Aljendea ostvarila u kratkom roku svoje administracije buržoaskim aparatom vlasti. Može se reći da je u relativno kratkom roku od jedne godine program praktično ispunjen u svojim osnovnim zahtevima i da je prvi ozbiljan politički problem bio možda baš u tome što su taj program, odsustvom discipline, pojedine političke snage Narodnog jedinstva preuranjeno prekoračile, jer fundamentalne tekovine još nisu bile osigurane i zagarantovane. Može se pretpostaviti da je takva praksa duboko uznemirila buržoaziju. Ali — o tome kasnije.

Osnovno, ključno bogatstvo nacije prešlo je u ruke države, počev od bakra i gvožđa, čelika, šalitre i uglja pa do velikih preduzeća i banaka, koje su bile u rukama stranog kapitala i domaćeg monopola, kao uostalom i spoljna trgovina. Agrarna reforma je iz ruku zemljoposedničke aristokratije izbila drugu polugu ekonomske vlasti. Sprovedena je realna preraspodela nacionalnog dohotka u korist siromašnijih slojeva, čija je kupovna moć porasla, dinamizirajući sitnu i srednju trgovinu, na zadovoljstvo srednjih slojeva. Sitna i srednja imovina nisu u tom momentu bile ugrožene, pa su postojale realno velike šanse da srednji sloj, koji je zauzimao u Čileu značajne pozicije, bude pridobijen za revolucionarne promene u tako ograničenim okvirima. Otpočeo je proces uvođenja jedne vrste samoupravljanja. Spoljna politika je odlučno okrenuta ka nesvrstavanju, u čemu će Čile odigrati značajnu ulogu u Latinskoj Americi u sledećim godinama, posebno na Alžirskoj konferenciji nesvrstanih zemalja. Pri svemu tome, u toj prvoj godini dubokih promena ostvareni su i značajni privredni rezultati, što,

po pravilu, nije karakteristično za zemlju koja burno menja strukturu vlasti i ekonomske moći, ostvaruje bitna pomeranja klasne moći. Mora se, znači, konstatovati da tako duboke promene u okvirima buržoaske parlamentarne demokratije i realnog uticaja stranog kapitala, buržoaskog aparata vlasti, klasne armije itd. — nije do tada poznavala ni jedna politička istorija buržoaske države, pa ni istorija borbe za socijalizam. Naravno, treba imati na umu da je reč o promenama ostvarenim mirnim, parlamentarnim putem, ne nasilnim, oružanim osvajanjem vlasti socijalističkih snaga. Takav nagao klasno-politički zaokret u datim uslovima, a da pri tom nije kao neposredan cilj proklamovana socijalistička revolucija, već samo ostvarenje neophodnih uslova za nju, istorija zaista nije poznavala, i u tome su, možda, domet i snaga uticaja socijalizma uopšte u Čileu bili najveći.

Mi smo ovde uopšteno zabeležili najznačajnija dostignuća nove vlade bez pretenzija da prikazujemo izuzetno složen i buran tok događaja i socijalno-političkih sukoba koji su se razvijali kako u parlamentarnim sferama tako i u samoj socijalnoj bazi društva. Međutim, da bismo se približili sadržaju klasne borbe koja je realno vođena i koja, u krajnjoj liniji, izaziva kontrarevoluciju spolja i iznutra, u samom tkivu čileanskog društva, moramo poći od jasne konsideracije da je time prvi put u čileanskoj istoriji socijalne borbe bio realno ugrožen sam buržoaski poredak u svojim temeljima.

Već sami predsednički izbori 1970. godine doneli su značajno zaoštravanje klasne borbe, a još veće — dolazak na vlast pokreta Narodnog jedinstva. Međutim, ono što karakteriše tu etapu — za razliku od one koja će uslediti — sastoji se upravo u tome što klasna borba iz sfera parlamentarnih institucija silazi na ulicu, postaje deo svakodnevnog života i ponašanja običnog čoveka, i to iz dana u dan sve intenzivnije, da bi dostigla stepen otvorene klasne mržnje, koja je, kao što je poznato, oduvek bila prolog u otvoren klasni sudar i obračun. Već posle godinu dana nove vlade postavilo se ozbiljno pitanje u kojoj će meri dalji tok društvenog preobražaja u ovoj zemlji zadržati parlamentarnu formu a u kojoj će prerasti u nasilan, oružani sukob snaga revolucije i kontrarevolucije. To pitanje jasno lebdi u političkoj atmosferi od septembarskog štrajka vlasnikâ kamiona (1972), koji je paralisao privredu i imao značenje faktičkog pokušaja kontrarevolucionarnog prevrata.

Već tada, a posebno 1973. godine, buržoazija je konačno shvatila da gubi sve važnije klasne bitke. Prvu je izgubila 1970, kada je na izbore izišla podeljena na dve grupacije, usled svojih dubokih unutrašnjih protivrečnosti sadržanih u demohrišćanskom reformizmu i konzervativno-liberalnom očuvanju starih uslova zavisnosti i socijalne dominacije od međunarodnog kapitala. To je omogućilo Narodnom jedinstvu da, u podeli na tri vodeće grupacije, dođe na vlast sa svega 36,8% glasova. Druga bitka izgubljena je već sledeće godine, 1972, na opštinskim izborima, koji donose 50% glasova levici i ozbiljnu opasnost da sem društvene postane i politička veći-

na. Treću bitku buržoazija gubi 1973. godine na parlamentarnim izborima i ona je zaista spektakularna. Uprkos teškom klasnom okršaju, uprkos tome što su privredni rezultati bili ugroženi opstrukcijom buržoazije i što je nacija bila na pragu gladi, vlada Narodnog jedinstva izlazi na slobodne izbore i povećava svoj udeo u parlamentarnim klupama sa 43,4% biračkih glasova! U međuvremenu je štrajk vlasnikâ kamiona srušen više spontanom samoorganizacijom masa nego organizovanošću levice, pri čemu je klasu vlasnika najviše pogodila izvršna ruka armije, koja ulazi u vladu svesna buntovništva u masama. To je četvrta izgubljena bitka, koja buržoaziji, konačno, jasno daje do znanja da se vlast levice može učvrstiti, te da ne sme dopustiti da se Aljendeov mandat završi legalno, jer bi to donelo konačnu pobedu socijalizma, a nju zauvek skinulo s pozornice kao vladajuću klasu. Legalnim sredstvima Aljendea nije bilo moguće srušiti. Bila je potrebna otvorena, oružana kontrarevolucija.

Buržoazija, čije su privilegije bile ugrožene, nije se, u stvari, bojala da će privredni uspesi osnažívi levicu na vladi. Sabotaža, opstrukcija, odliv kapitala već su ih doveli u pitanje. Ona se bojala probuđene svesti masa koja se identifikovala s vladom levice, koja je osetila svoje sopstveno dostojanstvo i moć, preko noći se preobrazila u samoorganizovane i organizovano ponikle komitete po fabrikama i gradskim četvrtima, od kojih su takozvani industrijski kordoni radnika sve više prerastali u klicu jedne nove vlasti. Zahtevi za odbranom revolucije postajali su sve više spontana parola koja je pretila da se izmakne ispod kontrole legaliteta. Masa je sve više i glasnije tražila oružje, a sam predsednik Aljende je morao uložiti ogroman napor da sukob na ulici potisne legalnim delovanjem instrumenata vlasti, da uveri tu masu da će tek ukoliko legalna sredstva ne budu efikasna pribeći revolucionarnom nasilju. Danas je poznato, ali u tim trenucima je bila velika dilema da li su državni aparat, policija i vojska lojalni buržoaskim zakonima i najvišem organu izvršne vlasti. Vlada je delovala striktno u okviru ovlašćenja koja je imala, bez obzira na bitno izmenjene uslove. Ona je i dalje verovala u legalitet kao osnovno svoje oružje, uprkos očiglednoj opstrukciji parlamenta, zakonodavne i sudske vlasti, pa i samog državnog aparata. Ona nije mogla više dobiti saglasnost gotovo ni za jednu svoju meru, zakonski predlog, reformu. Slepa vera i zarobljeništvo sopstvenim koncepcijama mirnog puta zadržani su i posle otvorenog poziva Parlamenta na pobunu, posle pretnje poslanikâ da će u Čileu sprovesti „novu Džakartu"! Barikade na ulicama, spaljivanje objekata, teror fašističke organizacije „Otadžbina i sloboda", javno objavljivanje spiskova istaknutih levičara osuđenih od fašista na smrt, rušenje mostova i pruga — stvorili su u međuvremenu atmosferu građanskog rata, koji je kucao na vrata Čilea.

Već smo imali prilike da utvrdimo tačnost ocene da je vlada, u stvari, dobijala socijalnu i političku bitku, ali je gubila bitku ekonomsku i institucionalnu, a time, u datim uslovima, i bitku za vlast. Većina je bila na njenoj strani, uprkos sve većim privrednim teš-

koćama, jer je svest u tim trenucima „komandovala stomakom". Istina, ona je izgubila i bitku za srednje slojeve, kojima je u programu data značajna uloga u društvenom preobražaju, jer su zauzimali ključna mesta u privrednom, prosvetnom, državnom aparatu, zdravstvu, osiguranju, bankama i, najzad, u samoj armiji. U tome je, u to se na licu mesta moglo lako uveriti, medveđu uslugu vladi učinila krajnja levica, delujući izvan Narodnog jedinstva, organizujući protivzakonito oduzimanje srednje i sitne imovine, malih poseda, fabrika itd. za koje vlada ni koncepcijski ni praktički nije imala nikakvog interesa. To je, međutim, uznemiravalo i raspaljivalo desnicu, odbijalo srednje slojeve, izazvalo ogromne političke štete. Sejanje levičarstva pripremalo je realno žetvu kontrarevolucije, bez obzira na to što su njeni nosioci mogli biti subjektivno odani stvari revolucije.

Najposle, kada se o svemu ovome danas govori, ne sme se gubiti iz vida da je u slamanju čileanske revolucije odlučujući delovala kontrarevolucija spolja.

Nikome više nije nepoznato, jer je takva tvrdnja potekla i iz samog Senata SAD, da je CIA, preko kompanije ITT, kovala zaveru protiv predsednika Aljendea još pre nego što je on imenovan na čelo izvršne vlasti i države, ulažući u taj poduhvat znatna finansijska sredstva. Ona je finansirala štrajkove i sabotaže, opstrukciju građanskih političara i samu zaveru armije, koju je, prema zvaničnim podacima, pomagala kao nikada ranije u istoriji u okviru vojne pomoći. Imperijalizam je u međuvremenu uskratio ekonomsku saradnju vladi, ukinuo kredite, organizovao embargo na bakar, jednom rečju — spolja upravljao razvojem čileanske „unutrašnje" krize sve do osposobljavanja aktivnog kontrarevolucionarnog jezgra od domaćih nezadovoljnika, koji će u momentu kulminacije klasnog sukoba stupiti na scenu preko oružanih snaga. Tako je stvoren privid čisto unutrašnjeg klasnog obračuna, a da spoljni faktori kontrarevolucije ostanu savršeno u tajnosti, iako je oni iniciraju, organizuju i vode.

Značenje čileanske revolucije neće biti umanjeno time što ćemo među faktore njenog za istoriju privremenog poraza ubrojati i subjektivne slabosti revolucionarnog pokreta. Otvorenost prema njima ispoljavaju i same revolucionarne snage ove zemlje, i to je najbolja garancija da će se iz izgubljene bitke izići osnažen velikim iskustvom, značajnim i za druge revolucionarne snage.

Mada su pripadale jedinstvenom pokretu, sve vodeće snage čileanske revolucije su se u prilazu problemima društvenog preobražaja, strategiji i taktici pokreta znatno razlikovale. Te razlike su i ranije dolazile do izražaja, i ne bi se morale uzeti kao uzrok slabosti u zajedničkom delovanju, jer nijedna revolucija koja je duboko menjala društvenu strukturu nije imala izrazito homogene socijalne i političke subjekte. Pa ipak, u periodu odlučnih sukoba s buržoazijom, te su razlike snažno došle do izražaja i uveliko umanjile snagu pokreta, koji se razapinjao između legalizma, vere u buržoaske zakone, institucionalnog ponašanja oružanih snaga i potrebe da se pravovremeno izvrše pripreme za oru-

žani sukob. Pokret je teško i sporo menjao taktiku, iako je to nametala stvarnost situacije, i neodlučno kao celina bio spreman da oružje zakona zameni zakonom oružja, kako je to nagoveštavao i u to ubeđivao sopstvene pristalice u toku hiljadu dana na vladi. To je osnovni uzrok zbog koga vojno-fašistički udar nije dočekan spremno, jedinstveno, sa sposobnošću da se zada snažan protivudar i pruži otpor.

Jedan deo pristalica Narodnog jedinstva, opterećen odranije shvatanjima o buržoasko-demokratskom karakteru revolucije, polazio je osim toga od uverenja da srednja i sitna buržoazija, u postojećim uslovima dubokog nezadovoljstva monopolima i inostranom eksploatacijom, treba da odigra značajnu ulogu u društvenom preobražaju. Komunisti su bili veoma skloni sporazumu sa demohrišćanima, najjačom političkom snagom u zemlji, naročito s njihovom levom strujom, koja je takođe okupljala deo radničke klase u modernoj industriji i, posebno, u rudnicima bakra. Oni su shvatali neodložnu potrebu da pokret bude maksimalno širok i okupljen oko bitnih, opštenacionalnih zahteva programa Narodnog jedinstva. Prema njima, revolucija se morala pre svega afirmisati na ekonomskom planu, povećanjem produktivnosti i bruto nacionalnog proizvoda, a time i povećanjem standarda. Ne sme, prema tome, biti zaletanja, nego se moraju osigurati već osvojene pozicije; revolucija se mora učvrstiti, čak i po cenu odstupanja za korak u trenucima krize, da bi se obezbedila za kasnije korake napred, strogo poštujući programske zahteve, legitimitet svog položaja u okvirima buržoaske političke igre, kojima je ograničena u sadašnjoj etapi.

Socijalisti, naprotiv, nikada nisu verovali u mogućnost konstruktivne uloge srednjih slojeva, njihova je ne samo teorijska nego i praktičnopolitička vodilja bila omeđena saznanjem o antinacionalnom karakteru buržoazije. Iz toga je proizlazilo protivljenje bilo kakvom kompromisu sa demohrišćanima, koji su sa svoje strane, kao cenu moguće rezervisane podrške vladi, tražili odstupanje od daljeg procesa podruštvljavanja imovine i značajne pozicije u odlučivanju. Antagoniziranje demohrišćana odbacilo je ovu značajnu političku snagu sa pozicija opozicije na pozicije neprijateljstva, i to u onim trenucima kada je leva struja Narodnog jedinstva zaostajanje revolucije ocenila kao njenu propast, a socijalno pitanje istakla ispred ekonomskog. Za levu struju je sudbinsko bilo da revolucija mora dobiti bitku za mase a ne za ekonomsku stabilizaciju, iz čega je proizlazio i zahtev za produbljivanje procesa socijalizacije imovine buržoazije — premda su programski zahtevi u tom pravcu bili ne samo dosegnuti nego i znatno nadmašeni. Politički kurs socijalista je bio: potpuno ekonomski obezvlastiti buržoaziju, brzo preći na sledeću fazu socijalističke revolucije, predati vlast neposredno radnicima.

Krajnja levica, koja je, iako van Narodnog jedinstva, bila spremna da podrži mere vlade, ali sa pozicija kritike sleva, išla je još dalje od tih zahteva, i možda se jedina ozbiljnije pripremala za oružani okršaj. Za ostalu levicu to je značilo kršiti zakonitost

sopstvenog položaja, to pre što je apsolutna kontrola oružja bila u rukama armije, koja je pomno i legalno progonila svaki, i najmanji, pokušaj stvaranja paralelnih oružanih jedinica, pogotovu onih koje bi se morale organizovati ilegalno. Ne treba posebno ni naglašavati da je, pored toga, kontrola sredstava informisanja bila uglavnom u rukama buržoazije i opozicije, i da je vršila snažan pritisak na javnost, ne libeći se otvorenih insinuacija i poziva na pobunu, poziva armiji da sruši „komunističku" vladu i „spase" zemlju građanskog rata.

Bez i najmanje dramatizacije, takva je bila realnost političke situacije Čilea sredinom 1973. godine, pred kobni 11. septembar, koji je izazvao konsternaciju celokupne svetske demokratske javnosti ne samo zbog surovosti fašističkog obračuna s jednim gordim čovekom, koji je pred licem nacije, usamljen u otporu toga momenta, umirao s oružjem u ruci, nego pre svega zbog obračuna međunarodnog imperijalizma sa samim sistemom buržoaskog parlamentarizma, likvidacijom liberalnog shvatanja demokratije, koja je, pre svega, pogađala vitalne vrednosti same kapitalističke civilizacije. Vojno-fašističkim udarom u Čileu srušena je ne samo jedna demokratska, socijalistička vlada društvene većine, koja je legalnim putem došla na čelo nacije i vladala rukovođena najvišim vrednostima socijalističkog humanizma, nego i sam sistem, oblik buržoaske vlasti koji je dopustio da se buržoaskim pravilima političke igre omoguće promene u samoj strukturi moći, da se ugroze inostrani ekonomski i politički interesi. Socijalističkim snagama u Čileu nije bilo nepoznato da je postojeći buržoaski sistem, sa čitavim bagažom formalno naprednih, razvijenih pravnih instrumenata i institucija, u stvari samo demokratija za kapitalistički profit i privilegovanu manjinu, istina dovoljno elastična da u sebe uključi organizovane grupe za pritisak, ali nikada takva da bi ugrozila samu sebe. Računajući s tradicijama takvog sistema, socijalističke snage su se decenijama pripremale da ga stave na probu, verujući u sopstvenu spremnost za primenu revolucionarnog nasilja ukoliko oružje buržoaskih zakona u parlamentarnom sistemu otkaže. Ne treba dovoditi u sumnju ispravnost takve koncepcije, koja je izrasla iz realnosti korišćenja parlamentarnih metoda u datim uslovima. Drugo je pitanje koliko su revolucionarne snage bile zarobljenik sopstvenih koncepcija o mirnom putu, neelastične za promenu taktike „u hodu". Na to pitanje će moći da pruže odgovor same revolucionarne snage u Čileu, koje su nastavile borbu pod mnogo težim uslovima.

Osobitu pažnju u dramatici čileanskih zbivanja privlači uloga oružanih snaga, jer je danas očito — to se vidi i iz šireg konteksta latinskoameričkih zbivanja — da je reč o primeni jedne šire strategije imperijalizma u ovom delu sveta. Kada se ta strategija ogoli na svoju suštinsku formulu, proizlazi da novi oblik dominacije ponovo prima stare vidove gole ekonomske moći sjedinjene s vladavinom čizme. Zbog toga sve veću potvrdu dobijaju mišljenja da stvarnu strategiju imperijalizma ne treba tražiti u raznim „doktrinama" kakva je bila „Savez za napredak", nego u nastojanju da se

kontrolom nad oružanim snagama, koja se sistematski ostvaruje decenijama, zaostali, podređeni sistem latinskoameričkog kapitalizma obezbedi za sigurnu intervenciju u slučaju revolucionarne erupcije. Vojna organizacija u takvom sistemu sve više zamenjuje organizaciju građanskih institucija vlasti, što nesumnjivo dovodi do potrebe ponovnog ispitivanja klasičnih puteva i metoda delovanja progresivnih snaga. Ovakve okolnosti, naravno, ne mogu negirati načelne mogućnosti, potrebu i realnost korišćenja buržoaskog parlamentarizma u procesu društvenog preobražaja, tamo gde on ima duge tradicije i gde je pretočen u svest širokih slojeva, njegovu sopstvenu tekovinu, i gde je obezbeđen voljom društvene većine — ali uvek, i jedino, u zavisnosti od realnog odnosa društveno-političkih snaga, mesta i vremena u kome se takve teorijske pretpostavke i politička praksa primenjuju.

*

Čile je, bez sumnje, svetska pouka za revolucionarne snage u svim svojim aspektima. Ta pouka je trajna, pa je ona to i danas, kada pružamo podršku svim progresivnim nastojanjima da se ovoj zemlji vrati njeno decenijama građeno dostojanstvo borbe za elementarna prava čoveka i pravo da se opredeljuje za puteve svog nacionalnog preobražaja, ugrađujući u to svoje sopstvene tradicije i vrednosti, političku kulturu i shvatanje života. Tim pre i više što ideologija i praksa fašizma, kao reakcija na revoluciju, kao forma delovanja imperijalizma i negiranja buržoaske parlamentarne demokratije nisu, kako to mnogi zaboravljaju, zauvek i nepovratno skinute s društvene pozornice i pokopane u muzej istorije.

Veljko Radović

Novo pozorište i jedinstveni duh ljudske zajednice

(Deseti beogradski internacionalni teatarski festival — Teatar nacija)

Dosadašnji centar Teatra nacija, Pariz, „izgubio" je privilegiju stalnog domaćina, i prošle godine preselio se u novo pozorišno središte Evrope, Varšavu, a onda su, 1976. godine, Beograd i BITEF postali posjednici velike i zaslužene počasti: domaćin ovogodišnjeg Teatra nacija postao je naš glavni grad. To priznanje jednako pripada zemlji čiji je Beograd glavni grad kao i BITEF-u, koji, poslije deset sezona, nije na „glasniji" način mogao proslaviti taj svoj značajni jubilej. Ovo je, dakle, prilika i za neke sinteze i sticanje jasnije slike o mnogostrukom djelovanju BITEF-a na beogradsku i jugoslovensku pozorišnu i kulturnu situaciju, kao i za odavanje posrednog priznanja ljudima zaslužnim za uspješno vođenje ove smotre novih pozorišnih tendencija u svijetu.

Kad se uvidi šta je BITEF unio u beogradsku i, posredno, u jugoslovensku kulturnu situaciju, onda možemo reći kako Beogradski internacionalni teatarski festival, ovogodišnji domaćin Teatra nacija, nije tu počast dobio slučajno. On je to zaslužio svojom novatorskom reputacijom, svojom kulturnom otvorenošću i spremnošću da pomogne razvoju novog pozorišta koje pokušava da, sredstvima i moćima pozorišne umjetnosti, dosegne mnogo-

strukost ispoljavanja pojava promijenjene realnosti savremenog svijeta. Bez obzira na početne, često apriorne otpore na koje je nailazio u našoj sredini, BITEF je stekao mnogo novih pristalica i novu publiku. Sve je demokratičniji i otvoreniji za novu studentsku i radničku publiku; u potrazi za novim scenskim prostorima, ulazi u fabričke hale, studentske domove, domove kulture, garaže, zato što je modernim predstavama „tijesno" na scenama-„kutijama" ne samo u formalnom smislu, jer se u modernom pozorištu tu radi o bitnom odnosu i sveprožimanju gledališta i scene. Ove godine bilo je, čak, po pet predstava dnevno (čemu onda služe prazne i zlonamjerne priče o nekakvoj „ekskluzivnosti" smotre i o novcu za to utrošenom, kao da smo mi svagda i svuda savršeni domaćini?), a davane su na ovim mjestima: u Studentskom gradu, u Domu kulture „Vuk Karadžić", zemunskom Domu sportova „Pinki", Filmskom centru u Košutnjaku, Narodnom pozorištu (na Trgu Republike i na zemunskoj sceni), Jugoslovenskom dramskom pozorištu, Malom pozorištu, Ateljeu 212, Fakultetu dramskih umetnosti, Umetničkom paviljonu „Cvijeta Zuzorić"... Igrano je devetnaest predstava: iz Sovjetskog Saveza, Francuske, SAD, Zapadne Njemačke, Engleske, Italije, Poljske, Meksika, Islanda i Jugoslavije!

Prvih godina je, istina, bilo previše radikalizma u koncepciji ove smotre, ali je BITEF tada samo vjerno odslikavao svjetsku pozorišnu krizu, stav generalnog nepovjerenja u riječ: kao da se, odjednom, prekinula živa veza između gledališta i scene, kao da je stvoren ledeni prazni prostor. Ta je kriza prevladana, i pozorište se — njegujući, pri tom, autonomnost vlastitog jezika i podržavajući *pozorišno* mišljenje — vraća riječi kao osnovnoj, bitnoj komunikaciji među ljudima. Istina, sa strana koje su sklone pozorišnom radikalizmu čuje se sada da je BITEF, tobože, već postao institucija „građanskog" i „klasičnog" tipa, ali takve primjedbe su neosnovane i netačne. Jednostavno, BITEF je ponešto izgubio od svog radikalizma i eksperimentalizma, i postao je zreliji samim tim što je pomalo uskratio povjerenje pozorištu iz koga je protjerana ljudska riječ. Sada se, štaviše, može govoriti o pretjeranoj upotrebi riječi i o prevlasti tzv. konverzacionog pozorišta! Uvijek tako biva: sve se napokon uravnotežuje, svaka kriza se prevladava sintezom i prožimanjem novog i starog, u velikom dijalektičkom jedinstvu tradicije i potrebe za razaranjem starih formi. BITEF je samo iskusio, u desetogodišnjoj svojoj tradiciji, ono što je vrhovni zakon istorije, njena unutrašnja „dramaturgija". Zatim, pojam avangarde značajno je izmijenjen u poređenju sa pedesetim godinama, kada su zahtjevi avangardnog pozorišta s razlogom bili nepomirljivi prema starinskim građanskim pozorištima; tada je bilo i mnogo više tzv. marginalnih i alternativnih pozorišta velikih ciljeva i kratkog života — i sva su, na svoj način, dala vlastiti autentični doprinos novom pozorištu.

Prva zemlja u kojoj je gostovalo poznato i mlado sovjetsko pozorište (osim u Bugarskoj) Moskovskij teatr drami i komedii na Taganke bila je Jugoslavija. Zahvaljujući prestižu koji ima

među upućenim pozorišnim stručnjacima — a ne gostujući izvan svoje zemlje — ono je, utoliko više, izazivalo pažnju svjetske pozorišne javnosti. Tom pozorištu je pripala čast — prije svega zato što je u svom repertoaru na Teatru nacija imalo i jedno Šekspirovo djelo — da otvori ovogodišnji Teatar nacija. Inače, taj teatar nastao je ovako: poznati vahtangovski glumac Jurij Ljubimov režirao je dramu Bertolda Brehta *Dobri čovjek iz Sečuana* zajedno s grupom mladih glumaca nezadovoljnih akademizmom sovjetskog pozorišta. Premijera te Brehtove drame bila je 23. aprila 1964. godine, i poslije te predstave, koja je označena kao novatorska u sovjetskom pozorištu, počele su da stižu „na nadležna mjesta" peticije kulturnih i javnih radnika sa zahtjevom da se osnuje novo pozorište takve, moderne orijentacije. Poslije takvog odjeka ove predstave, odista je i ustanovljeno novo pozorište, i dan premijere Brehtove drame označio je rađanje Teatra na Taganke. Na repertoaru ovog pozorišta nalaze se djela Viljema Šekspira, Bertolda Brehta, Džona Rida, a najčešće se igraju i po desetak godina (kao, na primjer, *Hamlet*, *Deset dana koji su potresli svijet* i druge). Ispit zrelosti svake nacionalne kulture i svakog značajnog pozorišta svakako je, vjerovatno, najsloženije i najbolje djelo cijele svjetske dramske literature — Šekspirov *Hamlet*, pa ta čaša nije mogla mimoići ni Teatar na Taganke. Reditelj Jurij Ljubimov uzeo je Šekspirovo djelo u prevodu velikog ruskog pjesnika Borisa Pasternaka, i krenuo je na posao nesagledivih ishoda: valjalo se sresti sa složenim Šekspirovim svijetom i s njegovim mnogobrojnim značenjima. Već na početku predstave vidimo dvojicu grobara kako revnosno, vedri i čili, kopaju grob na samom prosceniju, i izbacuju iz njega vlažnu zemlju. Desno na pozornici postavljen je mrtvački sanduk, koji će ponekad biti i — klupa! Podanici Danske nose crni flor na rukavu, u znak žalosti za „pravim čovjekom", svojim kraljem i ocem Hamletovim. Na scenu stupa Hamlet, virtemberški student kojem će pasti u dio zadatak da otkrije ubicu svoga dičnog oca, i koji će odgrnuti zavjesu sa Danske — tamnice u kojoj žive ubice, uhode, doušnici, dželati, rodoskvrnioci... Vođa je mrtav, i najednom se otkriva nakazna stvarnost jedne kraljevine u rasulu, održavane samo autoritetom sada mrtvog vladara. Na prijesto je stupio novi kralj, i novi muž Hamletove majke! Melanholični student će, u bljesku spoznaje, pojmiti svu trulost i pokvarenost licemjernog svijeta, ali će i shvatiti da se u takvom svijetu ne može više ništa popraviti, da se ne može vratiti u ležište „iščašeni zglob istorije". Gađenje, rezignacija, mirenje s rasapom. Tek poslije čuvene scene-„mišolovke" potvrdiće se Hamletova sumnja o tome ko je ubica njegova oca, i počeće Hamletova osvetnička akcija, akcija „popravljanja svijeta", njegova vraćanja redu. Učiniće to surovo i bezosjećajno, kako to rade veoma osjećajni kad se jednom odluče. Grob koji smo vidjeli na početku predstave počeće da se puni dužnima i nedužnima, ako takvih uopšte ima. Što kolijevka zaljulja, motika zakopa! Kakav je taj novi Hamlet među mnogim Hamletima pozorišne i filmske istorije? Glumac Vladimir Visockij je

čovjek izrazito moderne osjećajnosti i svojstava, ali to nije „pravi" Šekspirov Hamlet — to je Hamlet Ljubimova i Visockog. Može se reći da je to uprošćeni Hamlet, lišen protivrječnosti (ne smije se zaboraviti kako Šekspirov Hamlet ne vjeruje ni da je on sâm baš idealan čovjek!), nijansi, motivacija. On je u ovoj predstavi od samog početka opredijeljen za akciju; to je, s gledišta morala i ideja, ispravno, ali je to, u isto vrijeme, bitno osiromašenje umjetničke stvarnosti Šekspirova djela. Ovaj Hamlet je jednodimenzionalan čovjek, prije svega. Ljubimov ima svoju viziju *Hamleta*, i ona je osobena, lična, često veoma darovito ostvarena. No reditelj je obavio posao pojednostavnjivanja i shematizovanja *Hamleta*, i zato je izostala drama, izostale su drame svih — u *Hamletu* svako lice ima vlastitu istoriju, i sve pojedinačne istorije imaju utoku u zajedničkoj istoriji. To je džinovska konvergencija, djelo velike obuhvatnosti u kome svaki čovjek ima svoju istinu, i gdje niko nema pravo! Hamlet Jurija Ljubimova i Visockog je čovjek koji zna šta mu valja činiti, nema tu nikakvih razdirućih „hamletovskih" dilema, i stoga i može da djeluje. On nije čovjek misli, nego akcije. To jeste autorski pristup Šekspirovom djelu, ali je to dosta uprošćeni Šekspir — umjesto polifonije imamo pomalo monoton prikaz jedne krvave tragedije na danskom dvoru. Ljubimov je obukao glumce u džempere i somotske pantalone, i lišio predstavu dvorske ceremonioznosti — to je ispravan rediteljski postupak, jer se tako lišavamo istoricizma i pedanterije. On na sve načine pokušava da aktuelizuje *Hamleta;* od čitavog dekora postoji samo jedna džinovska zavjesa od grubo upletene vune, i ona se stalno okreće oko svoje ose: čas se na njoj sjedi, čas sužava prostor intimizujući prizor ili prijeteći stiješnjenim ljudima, čas „mete" likove iz komada, čas djeluje kao centrifugalna sila istorije koja odbacuje ljude kao opiljke. Koristeći se tim maštovitim izumom scenografa Davida Borovskog (a možda je to i rediteljeva ideja?), Ljubimov je previše upotrebljavao taj pronalazak, pa je ta zavjesa gotovo postala glavno „lice" predstave. Ona mu je nametnula i nekoliko neprirodnih, artificijelnih rješenja, i te scene su djelovale lažno, „izmozgano". Ljubimov se, zatim, s previše oduševljenja koristio nekim tekovinama fizičkog pozorišta, koje ubija psihologiju i filosofiju djela i likova u korist pokreta radi pokreta. Bilo je previše akcionizma, a premalo akcije i tišine: znamo, uostalom, da nema harmonije bez disharmonije, ni akorda bez disakorda. *Hamlet* se povremeno pretvarao u akcionu dramu iz koje su iščezle psihološke nijanse, i scena je postajala poprištem sukoba neobrazloženih i nedefinisanih. Nekolike scene u predstavi gotovo su genijalne, ali ima dosta i takvih koje je čine stilski neujednačenom, čak „prljavom". Vidimo, na gradskim zidinama, živog pijetla kako tjera elsinorske sablasti, a onda veoma stilizovan duel Hamleta i Laerta, sam po sebi izrazito pozorišne ljepote i maštovitosti. Ljubimov je suviše sklon lijepom detalju, zapostavlja logiku cjeline, zavode ga plastičnost i sceničnost pojedinih rješenja. Može se reći da njegovom *Hamletu* nedostaje filosofija i psihologija cjeline, pa je, samim tim, i pred-

stava lišena vlastite cjelovitosti. Ona razrješava djelove ove velike tragedije, a cjelina joj počesto ostaje nedosegnuta i nesavladana. Ljubimov je izrazito pozorišna priroda, i vidi se da je reditelj — diktator, koji ne poštuje mnogo ni pisca, pa čak ni glumca! On ima svoje viđenje, i njemu podređuje sve. Stoga su njegove režije, koje smo vidjeli, rezultat vrlo kontrolisane maštovitosti, i to tako čvrsto kontrolisane i racionalizovane da se iz njih gube osjećajnost i nesputanost; to jest, ovdje ima više logike i matematike, a znatno manje poezije. Ne bih se, zbog svega toga, mogao složiti da je to *Hamlet* posljednje decenije. To jeste *Hamlet* naših dana (iz predstave je, recimo, isključen Fortinbras kao „spasilac", što predstavi daje modernu otvorenost), to je predstava čiji su neki aspekti ostvareni s izuzetnom scenskom darovitošću, ali ta predstava nije cjelovito djelo. U ansamblu *Hamleta* bih, prije svega, istakao igru Vladimira Visockog (Hamlet), zatim Alu Demidovu (Gertruda), Leva Štejnrajha (Polonije, glavni kraljevski savjetnik), Nataliju Sajko (Ofelija) i Borisa Hmeljnickog (Prvi glumac).

Još jedno Šekspirovo djelo našlo se na repertoaru Teatra nacija, i to *Otelo*. Predstavu *Otela* izveo je hamburški Deutsches Schauspielhaus, u režiji Petera Zadeka. Ona je po mnogo čemu karakteristična, i ne mogu a da se ne koristim prilikom da o toj — tako su je već nazvali njemački kritičari — skandaloznoj predstavi kažem i nekoliko *svojih* riječi. I prije Bruka bilo je jasno da je svaka dobra predstava u isto vrijeme eksperimentalna. Jer nema „vječnih rješenja" u pozorištu koje oponaša život upravo u tome što je uvijek u stanju neprestane obnove i u borbi protiv kalupa, kanonizacije i kanonizatora. „Mrtvački teatar" ilustruje a ne interpretira djelo, a živo pozorište je u neprestanoj „krizi", u traženju novih oblika, u stanju stvaranja i razaranja. Mogu reći, poslije ovih načelnih riječi, i to s punom otvorenošću i sviješću o tome što kažem, da je predstava *Otela* bila jedna od najbesmislenijih što u svome životu vidjeh. Pokušaću da obrazložim svoj tako nepomirljivi sud, koristeći se izjavama samog Zadeka. Evo šta on kaže: „Ali taj raskid sa publikom... postao je za mene manje važan. Sve se, u stvari, više odigrava između glumaca, autora i mene nego između svih nas i gledalaca". Taj *credo* jasno pokazuje prirodu rediteljevog mišljenja i shvatanja smisla pozorišta. Umjetnost je, iznad svega, hijerarhija, red, forma, harmonija, disciplina, mašta, ali Zadek tako ne misli: „Postajem nekako sve uzdržljiviji i izbjegavam svako miješanje u rad glumaca"?! Takva apsurdna tvrdnja, i to kazana u prividno ozbiljnom tonu, govori o nestvaralačkoj anarhiji koja se vidi u svakom detalju te diletantske predstave. Na pitanje da li osjeća, makar malo, čežnju za harmonijom, ljepotom i redom, Zadek ovako odgovara: „Ne, to bi me dovelo do ludila"?! Želio bih, iz ljudskih razloga, da se to Zadek šali. Vjerujem da je to jedna od „šala" sličnih onima u predstavi koju je stvorio. Zadekov *Otelo* — jer tu nema ni pomena o svijetu nedužnog Viljema Šekspira — nije *pučka predstava*, kako je jedan cijenjeni kritičar rekao. Jer pučka mašta je čista, „sve-

tog srca", i nju ispunjava plemeniti, čedni nagon za igrom. U pučkoj predstavi bilo bi, naravno, „šmire", glumatanja i spontanog neukusa, ali u predstavi Zadekovoj nema ni traga oponašanja pučkog scenskog mišljenja; u pučkoj predstavi niko se ne bi sjetio da u bikini obuče Dezdemonu; ne bi, takođe, bilo bicikla kao „dosjetke", još manje foto-aparata, a ni drugih anahronizama, tako nedarovito plasiranih. Takođe, ne bi bilo onog haotičnog šarenila kostima, u čemu se ogleda rediteljska „koncepcija" po kojoj svaki glumac može činiti ono što se njemu svidi. Liči mi to na onu istinitu priču iz Staljinova doba kada su se stvarali orkestri bez dirigenata, jer je pojam dirigenta vezan za staro vrijeme despotizma i individualizma?! Otelova crnačka boja (kao da je premazan kremom za cipele) otire se i ostaje na Dezdemoninom grudnjaku, Jago je u gaćicama, a radnja *Otela* ne dešava se nigdje bliže do u bordelima Reperbana. Takva je predstava — bez obzira na to što niko nema „pravo na Šekspira" — akt obesvećenja, čista anarhija, u kojoj nema ni ljepote, ni smisla, niti reda. Ta predstava se izruguje transistorijskim vrijednostima i principima ljudskog života. No Zadeka ništa drugo ne zanima osim „dosjetke", i on ih sije po predstavi bez ikakvog smisla. Predstava nema čak ni one cirkuske lakoće i neobaveznosti. Velika većina publike (gotovo sva) napustila je ovu „predstavu", ispoljavajući na taj način vlastitu zrelost. Ta publika zna da pozdravi eksperiment, jer je to izrazito obaviještena publika koja razlikuje jalovost i cinizam od originalnosti mišljenja. Ona je, dan-dva ranije, oduševljeno pozdravila istinsko novatorstvo jednog Bruka, ali je znala i da izmjeri ovaj Zadekov „eksperiment" kako dolikuje. Naravno, niko ovdje nije za „sprečavanje" ili „zabranjivanje" ovakvih predstava (kako bi, možda, htjeli dogmatičari i moralisti), ali ipak — popu treba reći *pop*, a bobu *bob*. Valjalo je, svakako, ovu predstavu dovesti na Teatar nacija, da se vidi šta čini dekomponovana mašta jedne civilizacije koja ne zna da stvori, ali pokušava da — ruši.

Nesumnjivi vrhunac ovogodišnjeg Teatra nacija jeste predstava *Pleme Ik*, u režiji Pitera Bruka, rađena po motivima antropološke studije Kolina Tarnbula *Ljudi sa planine*. Bruk je čovjek koji, po sopstvenom tvrđenju, voli da radi „pravu stvar u pravo vrijeme", i ova predstava govori o pravovremenosti i aktuelnosti njenoj. Bruk je već podugo zaokupljen problemom komunikacije, razmjene ideja i emocija između gledališta i scene, pitanjem veza među ljudima, problemom smisla pozorišta u izmijenjenoj realnosti svijeta. Osnovao je stoga (u Parizu) Le centre international de recherche théâtrale, i s tom grupom, sastavljenom od pripadnika različnih rasa ali sličnih gledišta, otišao u Afriku, da se tamo nauči jednostavnosti, prvobitnoj ravnoteži, povezanosti čovjeka i prirode, umoran od jedne racionalizovane civilizacije koja se uznosi zbog svoje tehnologije i moći, nazadujući moralno i u umjetničkom smislu. Otišao je Bruk u Afriku po mudrost, na izvor, i otuda se vratio s bogatstvom saznanja o *elementarnim* problemima čovjekovim. Shvatio je da više od polovine čovječanstva gladuje (dok se drugi guše u preobilju), sagledao je nepravdu pre-

ma čovjeku i zločin ravnodušnosti prema patnjama drugih. To je rodilo novu spoznaju o mogućnosti ostvarenja komunikacije, i to univerzalnim sredstvima pozorišta koje bi se za izražavanje osnovnih, svima shvatljivih, ideja služilo i neverbalnim jezikom. Stoga Bruk čak izmišlja nove jezike, traži sredstva komunikacije izvan jezika kako bi njegove predstave gledali siromašni, nepismeni, gladni, i kako bi se, pri tom, afirmisalo *pozorišno* u predstavi. Bruk je preplavljen nezadovoljstvom u raznim oblicima, kao svi stvaraoci najvišeg reda, i zato traži nove puteve pozorišta, jer ga ne zadovoljavaju stara rješenja koja je vidio ili sâm izmislio. I onda kad se, kao dvadeset jednogodišnji mladić, pojavio u Stratfordu ne Ejvonu, i tada je označen kao „zemljotres" koji će razdrmati britansko pozorište (pokazaće se, ne samo britansko). „Ono što bi trebalo naći, to je put na kome se realnost današnjice i pozorišna stvarnost mogu sresti", kaže Bruk, i dodaje: „Dobro pozorište upućuje izazov predstavama o stvarnosti koje su usađene u svijest publike — to čini predočavanjem one druge, nevidljive realnosti". On svoj *credo* sjajno ostvaruje (kod njega su praksa i teorija u slozi) u predstavi *Pleme Ik*, koja razbija naše stereotipe i ruši naše samoljublje, otkriva nam „nevidljiviju stvarnost" naše samoživosti. Ona nas čini sukrivcima za stanje obespravljenog afričkog plemena Ik iz Ugande, i ta humanošću i jednostavnom ljepotom prožeta predstava posjeduje onaj uzvišeni ekumenski duh kojim bi trebalo da bude povezana cijela ljudska zajednica. Kako je Bruk odavno „papa svjetskog pozorišta", njegova predstava zaslužuje svestranu pažnju i zahtijeva potanko obrazloženje i procjenjivanje s više stanovišta. On je u ovoj predstavi dopro do krajnje sažetosti, do veličanstvene jednostavnosti (kako su samo jednostavne najdublje istine čovječanstva u formulama Kopernikovim, Arhimedovim, Njutnovim!). Ona je savršeno ekonomična, i u njoj nema ničega suvišnog. Sve je proračunato kao po šahovskoj ili geometrijskoj logici, a da se taj proračun nigdje ne opaža!? Ta predstava nastala je, kao što rekoh, poslije afričkog iskustva Bruka i glumaca, koji su svjedočili o propadanju tog plemena Ik. Otuda toliko iskrenosti, istinitosti i jednostavnosti. Čitajući antropološku studiju *Ljudi sa planine*, Bruk je bio zapanjen sudbinom tog plemena koje je, jednim birokratskim dekretom vlade, bilo primorano da se iseli iz doline u kojoj je odvajkada živjelo kao u „svojoj vodi", i da ode u planinu. Zabranjen je lov u dolini, ta dolina postaje nacionalni park (zaštićene su životinje, ne ljudi): moraju se od lovaca preobratiti u zemljoradnike, i to na posnoj i neplodnoj planinskoj zemlji, a nevješti novome poslu. Mjereno „socijalno" i „sociološki", trebalo bi da to bude progresistički „skok naprijed", ali pleme Ik je tragično platilo danak tome „progresu". Dok su živjeli u dolini, u plemenu je vladao savršeno organizovan moralni red; čim su „u skoku" prešli u „bolje" uslove, to pleme se „civilizovalo": zavladao je promiskuitet („grupni seks" našeg naprednog vremena!), otuđenje, ravnodušnost koja „krasi" novi ljudski soj... Pripadnici plemena postaju samoživi, nemoralni: djeca otimaju roditeljima hranu iz usta; roditelji napuštaju djecu, a

djeca roditelje; to je bio, ukratko, taj „progres". Upoređenja sa sudbinom plemena Ik su alarmantna, jer je čitav svijet to „pleme Ik", samo u drugom obliku. Ova predstava postaje „koncentrovana vizija moguće tragedije svih nas; predstava je kraj priče o plemenu Ik, ali, izlazeći iz pozorišta, mi ne znamo kraj priče o nama samima". Ostaje nam samo da se složimo s ovim riječima tvorca predstave, s napomenom da te ideje nisu saopštene novinarski neposredno, već u metaforičnom i izuzetno sceničnom obliku. Te ideje su, dakle, iskazane na autonomno pozorišan način, kao gotovo čista konkretnost bez ikakve, reklo bi se, pozorišne stilizacije! To je paradoks ove predstave-metafore, izgrađene na samim realijama. Mi smo, u gledalištu nedovršene bioskopske dvorane Fakulteta dramskih umetnosti, bili taj „antropolog" koji posmatra sudbinu plemena što propada, gledajući sebe i — u sebe. Zbog ljepote i mnogoznačnosti ove predstave, s ogromnim interesovanjem se očekuje nova Brukova predstava u pariskom pozorišnom centru, inscenacija velikog indijskog epa *Mahabharata*, iz kojeg potiče većina svjetskih mitova i legendi. Bruk će opet početi od nule, jer on je prethodnik samome sebi. Ipak, on je za sve oblike živog pozorišta, pa je o teatru apsurda rekao ovu pohvalu: „Teatar apsurda imao je uspjeha utoliko što je šokirao publiku i omogućio joj da se pred njom pojavi i ona druga, nevidljivija stvarnost".

Moskovski Teatar na Taganke prikazao je na gostovanju u Beogradu i „narodnu predstavu u dva dijela, s pantomimom, cirkusom, bufonadom i pucanjem, po motivima knjige Džona Rida *Deset dana koji su potresli svijet*. Kao što je većini poznato, taj američki publicist, inače delegat Treće internacionale, napisao je knjigu „reportaža s lica mjesta" o oktobarskoj revoluciji. Naravno, taj veliki događaj — središnji u ovome vijeku, s ogromnim dejstvom na istoriju čovječanstva — nije mogla iscrpsti jedna knjiga publicistike, i reditelj predstave rađene po njenim motivima koristi se njome savršeno slobodno — kao povodom za ovu „narodnu predstavu". O Ridovoj knjizi se i sâm Lenjin veoma pohvalno izražavao, i ona je autentično svjedočanstvo. Predstava Jurija Ljubimova, inače, bilježi jedanaestu sezonu kako je stalno na repertoaru Teatra na Taganke! To, ipak, govori o popularnosti i znamenitosti ove predstave i njenom mjestu u moskovskom kulturnom životu. Predstava je pravljena u tradiciji praznovanja prvih godišnjica Oktobra, u formi agitplakata koji ne prikriva čisti angažman, slično programima nekadašnjih „plavih bluza". Zadržavši tu formu agitplakata — svjesno, razumije se — Ljubimov je svakako računao na shematičnost ove predstave koja je sva u neminovnom crno-crvenom kontrastu (odnosno, služeći se estetičkim a ne ideološkim kvalifikacijama, u crno-bijelom suodnošenju). Neprijatelje ideje Oktobra Ljubimov ne daje nikako drukčije do kao krute, kartonski odrezane i groteskne figure čak spoljne nakaznosti. Ako se ima na umu predstava kao umjetničko djelo, takvo uprošćavanje, razumije se, ne služi ideji umjetničke slojevitosti, i produktivno je samo u idejnom smislu, jer jasno opredjeljuje

predstavu. Da bi stvarnost Oktobra, neobuhvatnu i tako složenu da je jedna predstava ne može ni naznačiti, što više zahvatio, Ljubimov se bez mjere služio gotovo svim sredstvima poznatim pozorištu: tu ima i psihološke drame, i bufonerije, i „šaržiranja", i groteske, i farse, i pozorišta sjenki, i nekih tekovina starinskog filma iz njegovih početaka — ukratko, svega i svačega. Naravno, tu je i pantomima (rad, crno-crveno, „vječni plamen"), muzika, pjesme Brehtove, Blokove, Tjutčevljeve, Visockog... Predstava počinje suđenjem Ridu u senatskoj komisiji SAD, a onda dolaze prikazi događajâ Oktobra. Predstava kao da nema stila, jer njen stvaralac nije ni htio da ga ima. On u njoj iskušava svekolike moći pozorišta. Ima impresivnih scena, sceničnih i plastičnih (recimo, ruke „očeva grada", kada gradski oci u Dumi govore o revoluciji koja se valja ka njima, a pri tom im se vide samo ruke), ali ima i izvjesnog teatralizma i neprirodnosti *traženih* rješenja. Mora se istaći kako ova predstava, neizbježno mozaičnog karaktera, ni trenutka ne izaziva dosadu, jer ima neku unutrašnju snagu i dramaturgiju koja uspješno funkcioniše i djeluje na svijest i čula gledaoca. Bez obzira na njenu plakatsku jednosmjernost, predstava je sva u mješavini pojedinačnih ingenioznih scenskih rješenja i izvjesnih padova u vidu nametljive sceničnosti koja ne proističe iz bića transponovanog događaja. U predstavi-spektaklu učestvuje cjelokupni ansambl Teatra na Taganke, ali tu se ne može izdvojiti gotovo ni jedan lik stoga što je to predstava kolektiva, mase, i stoga, između ostalog, što je to prvenstveno rediteljska predstava u kojoj je ruka tvorca spektakla vrlo često vidljivija nego što je to dopušteno u umjetničkom djelu, gdje se autor krije iza svoga djela — da bi ideje mogle same da žive, nezavisno od njega i njegovog „dirigovanja". Predstava je igrana u dekoru A. Tarasova, a u ulozi Kerenskog nastupio je Vladimir Visockij.

Jučerašnja avangarda postaje klasika, i to najbolje i najjasnije svjedoči predstava zapadnoberlinskog Schiller theater-a *Čekajući Godoa* Samjuela Beketa. Opšte je mjesto tvrdnja da je Beket rodonačelnik pozorišne avangarde poslijeratnih godina, jer je njegovim djelom *Čekajući Godoa* nastao prekid, odnosno novi početak nečega što se, u nedostatku „formula", naziva avangardom ili teatrom apsurda, kako kad. Neosporno je da je mjesto tog Beketovog djela u pozorišnoj istoriji izuzetno značajno. Pojavilo se, dakle, početkom pedesetih godina, jedno čudesno djelo o čekanju i uzaludnosti čekanja „Godoa", to jest spasa. To je jedna umorna civilizacija našla svoje ružno ogledalo koje je odslikavalo ćorsokak jednog načina mišljenja i življenja. Veoma je zanimljiva i poučna priča o tome kako su zatvorenici San Kventina doživjeli jednu predstavu *Čekajući Godoa* u njihovom zatvorskom krugu 1957. godine. Taj događaj i komunikacija zatvorenika i djela o čekanju i sâmi su, na neki način, dramatično svjedočanstvo — pozorišni „hepening" prvog reda, koji se stvara maštom gledalaca, jer je to Beketovo djelo partitura u koju svaki gledalac upisuje svoje „note", svoje strahove i osujećenja, svoje beznađe i svoju neodložnu potrebu za traženjem izlaza. Oni, zatvorenici, valjda

djeca roditelje; to je bio, ukratko, taj
sudbinom plemena Ik su alarmantna, je
Ik", samo u drugom obliku. Ova predsta
vizija moguće tragedije svih nas; pred
menu Ik, ali, izlazeći iz pozorišta, mi ne
samima". Ostaje nam samo da se složi
ca predstave, s napomenom da te idej
ski neposredno, već u metaforičnom i i
Te ideje su, dakle, iskazane na autono
gotovo čista konkretnost bez ikakve, r
zacije! To je paradoks ove predstave-
mim realijama. Mi smo, u gledalištu n
rane Fakulteta dramskih umetnosti, bi
smatra sudbinu plemena što propada,
Zbog ljepote i mnogoznačnosti ove pre
sovanjem se očekuje nova Brukova pre
nom centru, inscenacija velikog indij
kojeg potiče većina svjetskih mitova i
četi od nule, jer on je prethodnik sam
oblike živog pozorišta, pa je o teatru
„Teatar apsurda imao je uspjeha utol
omogućio joj da se pred njom poja
stvarnost".

Moskovski Teatar na Taganke p
Beogradu i „narodnu predstavu u dv
kusom, bufonadom i pucanjem, po r
Deset dana koji su potresli svijet. K
američki publicist, inače delegat Tre
knjigu „reportaža s lica mjesta" o o
no, taj veliki događaj — središnji u
dejstvom na istoriju čovječanstva — r
ga publicistike, i reditelj predstave ra
risti se njome savršeno slobodno — k
predstavu". O Ridovoj knjizi se i sâ
ražavao, i ona je autentično svjedoč
bimova, inače, bilježi jedanaestu sez
toaru Teatra na Taganke! To, ipak,
menitosti ove predstave i njenom mj
nom životu. Predstava je pravljena u
godišnjica Oktobra, u formi agitplaka
gažman, slično programima nekadašnj
ši tu formu agitplakata — svjesno, ra
svakako računao na shematičnost ove p
minovnom crno-crvenom kontrastu (odno
a ne ideološkim kvalifikacijama, u crno-bi
prijatelje ideje Oktobra Ljubimov ne daje n
krute, kartonski odrezane i groteskne figur
nosti. Ako se ima na umu predstava kao um
uprošćavanje, razumije se, ne služi ideji um
i produktivno je samo u idejnom smislu, jer

ko, taj „progres". [illegible]
ntna, jer je čitav svijet [illegible]
predstava postaje „kon[illegible]
s; predstava je kraj [illegible]
, mi ne znamo kraj [illegible]
e složimo s ovim [illegible]
te ideje nisu saopštene [illegible]
om i izuzetno sceničn[illegible]
autonomno pozorišn[illegible]
kve, reklo bi se, pozo[illegible]
stave-metafore, izgrađ[illegible]
ištu nedovršene [illegible]
ti, bili taj „antropolog" [illegible]
pada, gledajući sebe i [illegible]
e predstave, s ogromn[illegible]
a predstava u pariskom [illegible]
indijskog epa Mahab[illegible]
ova i legendi. Bruk [illegible]
samome sebi. Ipak, [illegible]
tru apsurda rekao [illegible]
utoliko što je šokira[illegible]
pojavi i ona drug[illegible]

ke prikazao je [illegible]
dva dijela, s pantom[illegible]
o motivima knjige [illegible]
Kao što je većini [illegible]
Treće internacional[illegible]
oktobarskoj revoluciji [illegible]
u ovome vijeku, s [illegible]
— nije mogla iscrpsti [illegible]
rađene po njenim [illegible]
kao povodom za ovu [illegible]
sâm Lenjin veoma po[illegible]
očanstvo. Predstava [illegible]
ezonu kako je stalno [illegible]
, govori o popularno[illegible]
mjestu u moskovskom [illegible]
u tradiciji pravoslav[illegible]
kata koji ne prikriva [illegible]
šnjih „plavih bluza". [illegible]
, razumije se — Lju[illegible]
ve predstave koja je [illegible]
(odnosno, služeći se [illegible]
rno-bijelom suodnos[illegible]
e daje nikako drukčije [illegible]
kne figure čak spolja[illegible]
a kao umjetničko dje[illegible]
ideji umjetničke sl[illegible]
smislu, jer jasno opre[illegible]

predstavu. [illegible]
da je [illegible]
Ljubimov [illegible]
pozorištu [illegible]
i groteske. [illegible]
filma [illegible]
tu je i [illegible]
pjesme [illegible]
počinje [illegible]
prikaz [illegible]
stvaralac [illegible]
pozorišta. [illegible]
ruke „[illegible]
koja se [illegible]
izvjesnog [illegible]
istači [illegible]
trenutka [illegible]
maturgiju [illegible]
gledaoca. [illegible]
stava je [illegible]
nja i [illegible]
ističe [illegible]
stvuje [illegible]
izdvojiti [illegible]
mase, i [illegible]
predstava [illegible]
nego što je [illegible]
iza svoga [illegible]
njega i [illegible]
Tarasova [illegible]

Juč[illegible] je [illegible]
jasnije [illegible] i to najbolje i naj-
kajući Godoa [illegible] Cе-
ket [illegible] da je Be-
njegovim djelom [illegible] jer je
četak nečega što se [illegible] novi po-
ili teatrom apsurda [illegible] avangardom
Beketovog djela [illegible] je da je mjesto tog
se, dakle, početkom [illegible] Pojavilo
kanju i uzaludnosti čekanja „Godoa", jedno čudesno djelo o če-
umorna civilizacija našla svoje tužno ogledalo koje je odslikava-
lo ćorsokak jednog načina mišljenja i življenja. To je jedna
ljiva i poučna priča o tome kako su zatvorenici San Kventina do-
živjeli jednu predstavu Čekajući Godoa u njihovom zatvorskom
krugu 1957. godine. Taj događaj i komunikacija zatvorenika i dje-
la o čekanju i sâmi su, na neki način, dramatično mjelo[illegible] —
pozorišni „hepening" prvog reda, koji se stvara maštom gledalaca,
jer je to Beketovo djelo partitura u koju svaki gledalac upisuje
svoje „note", svoje strahove i osjećanja, svoje [illegible] i svoju
neodložnu potrebu za traženjem izlaza. [illegible] zatvorenici, [illegible]

[illegible] jer je [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] u životu. [illegible]
„materijal" svojih [illegible]
[illegible] dućnosti ima [illegible]
[illegible] se podijelio na [illegible]
[illegible] e vođa mora da [illegible]
[illegible] za sebe, narod koji [illegible]
[illegible] nu zemlju". Drama [illegible]
[illegible] mog smisla revolucije,
[illegible] lu, bez kojega ona ne
[illegible] o samo pitanje dnevne
[illegible] vati revoluciju s „ljud-
[illegible] mlji"? U tome je bitni
[illegible] Dantona i Robespjera.
[illegible] elio, i je li se uopšte
[illegible] rio fizički dosta neu-
[illegible] e kultivisanosti, Vaj-
[illegible] rovu stranu. Da li je
[illegible] ruke, jer Robespjer
[illegible] sivnu? Istorijski po-
[illegible] na i klimava ličnost;
[illegible] biti rival Robespje-
[illegible] pjera je u varšavskoj
[illegible] Pšonijak (znamo ga
[illegible] Sen-Žista — jedno-
[illegible] slav Kovalski. Ulogu
[illegible] bio Andžeja Vajde i
[illegible] zornici je prikazana
[illegible] i dvorana Konventa
[illegible] Konventu). Pošto se
[illegible] am Robespjer, uviđa-
[illegible] j, jer on otjelovljuje
[illegible] st oličava „pravu" i
[illegible] ušao da ostvari re-
[illegible] bljenjima bez broja.
[illegible]

najbolje na svijetu znaju šta je *čekanje;* zato su djelo Beketovo primili znatno obuhvatnije od onih „napolju", jer su likovi ove drame, iako prividno slobodni, u nekoj svojoj tamnici iz koje ih može izvući samo Godo — koji ne dolazi. U praznom i nijemom predjelu, sami na svijetu, bez nade ili s ostacima jučerašnje nade, u samrtnom zagrljaju prostora-vremena! I suvo, jadno i krivo drvo će roditi makar jedan zeleni list, Mjesec će se penjati svodom i zalaziti, a Godo ne dolazi. Nema kretanja, nema ni želje za kretanjem. Godo je, naravno, metafora, i svijet se prepoznavao u njoj. Izvjestan kuriozitet ove predstave iz Zapadnog Berlina jeste i to što ju je režirao autor drame, nobelovac Samjuel Beket. To je veoma zanimljiva činjenica, osobito za teatrologe koji na djelu vide realizovanje Beketove poetike i njegovog shvatanja pozorišta. Beketova predstava je gotovo akademska, geometrijski savršeno urađena. Što se mene tiče, očekivao sam da ne vidim odrpance i klovnove — to je, prije dvadesetak godina, bila neka vrsta uslovnosti i maske avangardnog pozorišta — i očekivao sam aktuelniju predstavu s više asocijacija. Premda drama bez emocija iz svijeta bez emocija, ova je Beketova predstava na momente, čak, sentimentalna, tako da, recimo, jedna od njegovih skitnica — plače. To je novi, neočekivan njen kvalitet. Mora da Beket nije bio zadovoljan ranijim inscenacijama vlastitog kapitalnog djela, ili je, jednostavno, htio da pokuša da i sâm ostvari na sceni svoju scensku „partituru". Predstava, inače, djeluje gotovo klasično, što nije ni vrlina ni mana — to, prosto, pokazuje kako se avangarda napokon pretvara u klasiku; sem toga, valja naglasiti kako je Beket od jedne prilično konzervativne institucije kao što je Nobelova fondacija dobio nagradu upravo za dramu *Čekajući Godoa!* Uloge su tumačili glumci izvanredne scenske discipline: Horst Bolman (Estragon), Stefan Viger (Vladimir), Klaus Herm (Laki) i Karl Radec (Poco).

Veliki poljski filmski reditelj Andžej Vajda ovog puta se beogradskoj publici predstavio pozorišnom režijom drame Stanislave Pšibiševske *Slučaj Dantona* (Teatr powszechny, Varšava). U drami je riječ o vođama francuske revolucije, odnosno o „slučaju Danton"; to nije jedina drama o tome „slučaju", a najbolja i najpoznatija je drama *Dantonova smrt* genijalnog pisca Georga Bihnera, koji je ovo djelo napisao kad je imao samo dvadeset i jednu godinu?! Pisac djela na osnovu kojeg je izgrađena Vajdina predstava je Stanislava Pšibiševska, vanbračna kći nesrazmjerno slavnijeg od nje pisca-simbolista Stanislava Pšibiševskog (njena drama napisana je 1929. i, kao „boljševička", skinuta s repertoara odmah poslije premijere). Da prikaže vrhove revolucije i njene težnje, i Stanislava Pšibiševska — kao i Bihner, naravno — uzima dva glavna junaka, dva darovita advokata, Maksimilijana Robespjera i Žorža Dantona, i događaj naročito dramatičan, iz 1794. godine, kada je revolucija bila u smrtnoj krizi. Ko najbolje i najpotpunije inkarnira narodne težnje: „nepodmitljivi" Robespjer, asket, idealist, deist, vjernik revolucije i vjernik božji, kreposni rusoovski usrećitelj ljudi, ili „živi" Danton, čovjek kontrasta, „prizeman", narodski,

čulan, poročan na ljudski način? Robespjer je racionalan, geometrijski duh koji ne poznaje ljudsku prirodu, već vidi samo svoje ukalupljene vizije i sheme kojima teži s upornošću mjesečara. Njemu je slijepa vjera zaklanjala ljude i njihov život. Ko će od te dvojice vođa najbolje „umijesiti" narod kao „materijal" svojih vizija? Ko kristalizuje volju naroda? Da li više budućnosti ima ledena utopija od ostvarljivih ideja Dantonovih? Narod se podijelio na dantoniste i robespjerovce, i jedan od te dvojice vođa mora da padne. Ljudi Prosvijećenosti, obojica hoće narod za sebe, narod koji ide za vođom kao iza Mojsijeva štapa u „obećanu zemlju". Drama Pšibiševske postavlja pitanja koja se tiču samog smisla revolucije, odanosti njenim ciljevima i njenom moralu, bez kojega ona ne može dugo živjeti čak ni pod terorom. Nije to samo pitanje dnevne taktike, već sudbine revolucije. Da li realizovati revoluciju s „ljudskim likom" ili ostvariti, terorom, „raj na zemlji"? U tome je bitni smisao ove drame, i smisao sukoba između Dantona i Robespjera. Zanimljivo je kako se reditelj Vajda opredijelio, i je li se uopšte opredijelio. Time što je ulogu Dantona povjerio fizički dosta neuglednom glumcu, lišenom spoljne i unutrašnje kultivisanosti, Vajda se, na neki način, opredijelio za Robespjerovu stranu. Da li je tu u pitanju svojevrsna apoteoza vlade jake ruke, jer Robespjer otjelovljuje baš tu ideju, totalitarnu i represivnu? Istorijski posmatrano, Danton nije do te mjere bio negativna i klimava ličnost; ovako dat, kao u predstavi, nikako nije mogao biti rival Robespjeru, čovjeku vrline i fanatiku revolucije. Robespjera je u varšavskoj predstavi tumačio izvanredni glumac Vojćeh Pšonijak (znamo ga iz Vajdinog filma *Obećana zemlja*), a ulogu Sen-Žista — jednosmjerno i bez individualnih oznaka — Vladislav Kovalski. Ulogu Dantona igrao je Bronislav Pavlik, a dekor je bio Andžeja Vajde i njegove supruge Kristine Zahvatovič; na pozornici je prikazana asketska unutrašnjost Robespjerova doma i dvorana Konventa (s obje strane su bili gledaoci, kao publika u Konventu). Pošto se giljotina spusti na Dantonovu glavu, ostaje sam Robespjer, uviđajući da se mrtvi Danton množi po Francuskoj, jer on otjelovljuje život u njegovom „animalnom" vidu, to jest oličava „pravu" i „prokletu" ljudsku prirodu. Robespjer je pokušao da ostvari republiku sreće, i to nečuvenom tiranijom i pogubljenjima bez broja. U strahu od neizmjernog terora, zemljom je zavladalo sveopšte licemjerje: do nogu despota dolazila su laskanja, i svi su, uplašeni, aplaudirali Vođi, i tako kopali grob revoluciji. Odmah pošto je Danton smaknut, oboren je i Robespjer. No i danas su živi ti problemi koje utjelovljuju ta dva znamenita advokata, i izvanredna Vajdina dosjetka ostvarena je na kraju predstave, kada se svi glumci — izuzev Robespjera, Dantona i Sen-Žista — klanjaju publici u svojim privatnim, „civilnim" odijelima (vječna aktuelnost „Slučaja Danton"!). Ta predstava je, inače, pokazala dosta slabosti Vajdine rediteljske mašte. Čovjek izvanrednog smisla za filmsko kretanje i dinamiku i plastičnost kadra, napravio je pozorišnu predstavu dosta krutog i shematičnog mizanscena! Sem nekoliko veoma uspješno uobličenih scena, kada su Konvent i gledalište istinski

municirali, dobili smo jednu tipično konverzacionu predstavu. Ostao je disput, ostale su nam riječi bez „mesa" živog pozorišta. Predstava je značajnija po idejama i provokacijama koje sadrži nego po svojim izrazito scenskim vrijednostima. Očevidno je da je Vajda — ako se sudi samo po ovoj predstavi — nesrazmjerno nadmoćniji kao filmski nego kao pozorišni reditelj.

Predstava *Govornici* (izvela ju je londonska Joint Stock Theatre Group, režija Viljem Geskil i Maks Staford-Klark) nastala je od dokumentarne knjige istoimenog naslova autora Hitkota Vilijemsa. Ta je knjiga dugo bila izuzetno tražena i čitana. Ona razmatra problem prirode javnog govorništva ne samo iz znamenitog londonskog Hajd-parka. Nastala na dokumentarnom tekstu, predstava je neminovno postala verističkom. To je Hajd-park nedjeljom, poprište jedne pomalo nastrane demokratije, „ventil sigurnosti" engleskog društva ili — nešto drugo: ludilo, stvarna zrelost i demokratičnost toga društva, „zavrnutost", „luckasti kaleidoskop", ekscentrična turistička atrakcija? To su očajnici svih boja, ludi od usamljenosti i željni druženja i govorenja sebi sličnima; oni se za publiku i njenu pažnju bore riječima, idejama, sugestivnošću desperadosa... Popnu se na sanduk za sapun ili bilo šta što je iznad ljudskog stasa i — govore. Jedan „štićenik" Sing-Singa će, recimo, govoriti kako se svijet dijeli na one koji su bili u zatvoru i na one koji bi trebali da budu tamo; drugi će moliti da ga neko bičuje; treći će besjediti o društvu kakvim ga on vidi i projektuje u svojoj misionarskoj uobrazilji — ispoljavaće se, liječeći se od logoreje, usamljenosti, ludila. Publika šeta od jednog do drugog govornika, tražeći *svoju* temu. Izvanredno pozorišni spektakl, „dušu dao" za teatralizaciju! Govornici bježe od svakodnevice, isto tako kao što i londonska publika i dokoni turisti bježe od sebe vukući za sobom žene, torbe i sebe, a onda, kad nagne noć, dolaze policajci i blago rastjeruju publiku i govornike — da se i park malo odmori od ljudi i njihove neiskazive nesreće. Tako se završava radni dan ovog na britanski način luckastog parlamenta u parku, izvanredno reljefna i mnogoznačna građa za stvaranje autentične dokumentarne predstave.

Valjda najviše reklamirana predstava ovogodišnjeg Teatra nacija bila je ona Roberta Vilsona i Filipa Glasa, opera *Ajnštajn na plaži*, u izvođenju njujorške grupe Byrd Hoffman Fondation. Predstava je prvenstveno vizuelne strukture, i oslanja se, prije svega, na samu slikovitost i nadrealističnost događajâ na sceni koji se razvijaju čas u tišini čas praćeni bukom, sa sporošću sna i naglim ubrzanjima. Teme ovog spektakla su: voz, sudnica, svemirska letjelica. Sve se događa kao u snu, i toj predstavi ne može se odreći velika slikovitost. Ali je li to pozorište u smislu njegove mnogostranosti? Dakako, nije. Ono se oslanja na muziku i sliku, na aktiviranje podsvijesti gledalaca, a to, priznajmo, nije „cijelo" pozorište. Muzika Filipa Glasa, koja gotovo ne prestaje četiri i po sata, često je frenetičnog ritma i iz oblasti je „drugog shvatanja harmonije". Oponašanje zvuka mašina? Muzika koju čujemo u snu, prizori iz ljudskog akvarija? Ta muzika je odista sugestivna i pomalo

hipnotički djeluje, vjerovatno zbog monotonije i ponavljanja iste teme. Ona postepeno uključuje gledaoca u taj alogični svijet, jer je Vilson i poznat kao „kreator neodređenih scenskih prizora i nadrealističkih vizija". Kao u snu odigravaju se male, jedva izrazite akcije. Tema je: Ajnštajn—vrijeme—prostor, sasvim slobodno shvaćena. To nije konvencionalna opera, „mada je ne bi trebalo isključiti iz tog oblika muzičkih djela". Kolet Godar piše o Vilsonu kao o „izvanrednom vajaru vremena, režiseru statičnih putovanja i slikaru poezije". Predstava je puna simbola relativnosti, putovanja, kretanja, nauke i poezije, ali je pretenciozna i preduga. San bi morao biti kraći! Iz te predstave, igrane u dekoru Roberta Vilsona i Kristine Đanini, pozorište može izvući neke inspiracije, ali ovo, zacijelo, nije put novog pozorišta. Ili se, možda, varam kao što su se prevarili toliki prije mene?

Od inostranih predstava koje je gledao komentator „Socijalizma" posljednja je bila „poema za scenu" *Svetac i ragbi igrači* (koncipirao i režirao Li Brojer) u izvođenju njujorške grupe Mabou Mines. Predstava je igrana u zemunskom Domu sportova „Pinki", dakle na istom mjestu gdje se održavaju „prava" sportska takmičenja. Brojerova predstava ima za svoj predmet ragbi, sport koji je, kako kažu, „državna religija" Sjedinjenih Američkih Država. Sam sport nosi u sebi unutrašnju dramu, i ima svoju dramaturgiju: napetost u visokom stepenu, borbu, cilj, sredstva, takmičenje, katarzu. Brojer stvara predstavu kojom će pokazati „religiozni karakter sportskih događaja" u kojima su sportisti predmeti kulta kao neki novovjeki sveci. Brojer analizira — oponašajući „usporeni" film — utakmicu u ragbiju, ističući ono što je ružno; tu ružnoću raščlanjuje usporeno; gledamo ponovljene sudare bez poštede; igrači kao da prosto grle loptu; analizira se agresija i estetika dinamizma i brutalnosti. „Apstraktno superslavlje" završava se kad jedan igrač postigne pogodak: saigrači ga iznose na ramenima u nakaznoj apoteozi. Predstava ima dosta nadmoćnu ironiju, ima tu i simbolike i ritma našega vremena, ali mislim da je Brojer mogao napisati za nju slojevitiji scenario, s više mašte i simboličkih teatarskih rješenja. Ovako, sve to djeluje pomalo uprošćeno, ali ne prazno. Djeluje i kao otrežnjenje, jer mi, sportski navijači, posmatrali smo — s distance koju nam omogućuje predstava — ironičnu analizu sportske priredbe viđene s njene nelijepe strane. Naravno, sport je nešto bitno estetično kad je *sport*, a pitanje je do koje mjere je gruba utakmica kao što je ragbi dostojna toga imena. Sporta *uopšte* ova se predstava ne dotiče svojom ironijom, razumije se.

Jugoslaviju, zemlju-domaćina Teatra nacija, predstavljale su tri predstave: *Dundo Maroje*, *Žrtve mode bum-bum* i *Igrajte tumor u glavi i zagađenje vazduha*. O ovoj drugoj predstavi pisao sam u ovom časopisu, a predstavu *Igrajte tumor u glavi i zagađenje vazduha*, iz objektivnih razloga, nisam mogao da gledam, pa želim da prenesem dio ocjene moga slovenačkog kolege, pisca Vena Taufera, o ovoj predstavi Slovenskog ljudskog gledališča iz Celja (režiser Ljubiša Ristić): „Predstava, pre svega, počinje neobično, tako

što gledaoci koji dođu na predstavu ne mogu ući u pozorišnu dvoranu jer su vrata pozorišne kuće zatvorena i zabarikadirana: u njoj je, naime, deo pozorišnog ansambla, verno po piščevom tekstu, prikazivao malu džepnu revoluciju i pozorišni puč. Predstava se ipak razvija: publika, pod vođstvom jednog dela zavađenih pozorišnih umetnika koji su izbačeni iz pozorišta, odlazi u susednu fiskulturnu dvoranu... postaje potpuno jasno da to nije ništa drugo nego čista pozorišna zavera. Zavera, samo što je sada bila u Celju odigrana kao zavera sa svim pozorišnim sredstvima koja nazivamo igrom: glumci, režiser i njegova taktika i strategija, pozorišni efekti... Jednom riječju, velika kolektivna tvorevina koja kao celovita zvuči-odjekuje".

Predstava *Dundo Maroje* u izvođenju beogradskog Jugoslovenskog dramskog pozorišta, i u režiji Miroslava Belovića, jedna je od najboljih — i najbolje inspirisanih koje su viđene u Beogradu posljednjih godina. U dekoru i kostimima Zvonka Šulera vidjeli smo Dubrovnik XVI vijeka, grad koji se priprema za renesansno buđenje, grad u nagovještaju procvata životnih energija i slobodnog života. Pripremajući se za jednu raniju predstavu, savlađujući istorijske činjenice u korist pozorišta, Belović je pronašao podatak da su naši primorski samostani igrali pozorišne predstave i da su, naravno, uloge žena tumačili monasi. Tako smo gledali *Dunda Maroja* u izvođenju redovnika franjevačkog samostana, i „predstavu u predstavi". To nije nikakva površna rediteljska dosjetka, već se to pokazalo vrlo djelotvornim i u smislu teatralnosti i u smislu autentičnosti. Belović je slavni komad naše kulturne baštine, realističku komediju Marina Držića, malo pomjerio ka farsi, time aktuelizujući ne samo njegovu formu. On zna da postavi „pravu stvar u pravo vrijeme", te je u *Dundu Maroju* posebno naglašavao demonsku silu novca koja pogubno stoji iznad čovjeka — kao vrijednost nad svim vrijednostima (Belović je tu ideju ostvario i u Nušićevom *Mister dolaru*). Eto prave aktuelizacije, ili, kako bi rekli Talijani, „adjorniranja"! Tako je ovo Držićevo djelo prilagođeno novome vremenu, a i ono samo sadrži vizije budućnosti. Belović je u ovom Držićevom djelu afirmisao ono što je specifično pozorišno, a ne književno i istorijsko: igru, buđenje života, procvat čulnosti u strogošću i krepošću stegnuti Dubrovnik srednjega vijeka. Takav, nimalo sholastički, rediteljski pristup Držićevom komadu donio je odličan pozorišni ishod, i to je, zaista, lijep primjer suštinske aktuelizacije jednog klasičnog djela. Ne udaljavajući se od suštine Držićeve komedije i njegova svijeta, Belovićeva predstava jeste autonomno pozorišno ostvarenje. Izvanrednim komičnim svojstvima istakao se Nikola Simić (Pomet), a zatim Miša Janketić (Popiva), Dragoljub Milosavljević Gula (Bokčilo), Slobodan Đurić (Laura), Ivan Bekjarev (Maro)...

Ovogodišnji Teatar nacija je prošao, i ostavio trag u našoj kulturi. Bilo je nezaobilaznih i značajnih, ali i slabih predstava. Ali BITEF ne okuplja svagda najbolje, već *karakteristične* predstave koje najjasnije odslikavaju mjesto pozorišta u današnjem svijetu i njegovo lutanje i traženje novih formi izraza. Sve dosadaš-

nje predstave na BITEF-u jasno su svjedočile i informisale o traženju nove prirode komunikacije gledališta sa scenom, o problemu odnosa pisac-glumac-reditelj, o pronalaženju novih scenskih prostora za događaje kojima je „tijesno" na starim, baroknim scenama-„kutijama"... Pozorište našeg vremena bori se za vlastitu autonomiju, pretpostavljajući sopstvena izražajna sredstva svima ostalim, što je duboko prirodan a ne čistunski zahtjev. Dobija se utisak da je pomalo prošlo vrijeme neumjerenog radikalizma i načelnog odbacivanja drame kao nečeg bitno „književnog", jer se odmah uvidjelo da je ljudski jezik nenaknadivo sredstvo komuniciranja čovjeka i čovjeka, grupe i grupe. Došlo je doba izvjesnog smirivanja tog sukoba, ali to nije ništa novo: to se, mnogo decenija ranije, događalo između Mejerholda, Vahtangova, Piskatora i pisaca njihovog vremena... I kad nam se čini da se pred nama razvija nešto bitno novo, uvidjećemo — ako smo upućeni u istoriju pozorišta našega vijeka — da je to nešto što je samo temeljito zaboravljeno. Tek vrijeme će pokazati šta je u svim tim neprestanim traženjima bilo originalno i iskreno, a šta samo „šmira" i poza umišljenih diletanata opsjednutih „misijom". BITEF to sveobuhvatno izražava, sa svom plemenitom otvorenošću, i to se jasno zapaža već poslije prve desetogodišnjice, kada se može procijeniti njegova ukupna, kratka ali plodonosna istorija.

Vladimir Milanović

O socijalističkoj etici

(Povodom knjige Vuka Pavićevića „Osnovi etike". Drugo prošireno izdanje, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1974, strana 410)

I u novom izdanju poznatog dela Vuka Pavićevića, problemi etike kao posebne nauke obrađeni su u dve posebne ali međusobno povezane celine. U prvom delu analizirani su osnovni pojmovi etike i morala, njihove odredbe i značenja, zadaci i podela etike, mesto moralnog fenomena u svetu, subjektivne pretpostavke moralnosti, problem slobode volje i slobode uopšte, odnos morala i religije, moralnih normi, njihovi modaliteti, te odnos prema društvu i pravu, problem zasnivanja i važenja moralnih normi i, što je najznačajnije, prvi put su šire razmotrena neka osnovna pitanja socijalističkog morala. U drugom delu izložene su osnovne škole i pravci od antičke etičke misli, od sofista, kiničara, Platona, Aristotela, stoika i hedonista, preko građanskog racionalizma, materijalizma, utilitarizma, Kantove i Šopenhauerove etike, preko različnih varijanata naturalističko-evolucionističke etike, Dirkemovog sociologizma, apriorističke, intuicionističke i egzistencijalističke etike, do marksističke etike.

Šta je predmet etike i da li je etika nauka? „U teorijskoj etici bavimo se posmatranjem, analizom, klasifikovanjem, prikazom geneze i najraznovrsnijim vidovima objašnjavanja i razumevanja moralnog fenomena, kako u njegovom subjektivnom tako i objektivnom vidu", pa „nema nikakvog načelnog razloga da se teorijskoj etici spori status nauke", zaključuje prof. Pavićević. „Ona je isto-

vremeno i društvena, i filozofska i psihološka nauka, jer je njen predmet, naime moral, tako kompleksan da može biti iscrpljen tek metodama svih ovih nauka" (str. 37). To se odnosi i na normativnu etiku, koja „može biti naučna ne samo u pogledu postavljanja normi već i u pogledu *saznanja* i *određivanja* vrednosti" (str. 38). To se postiže time što se niz normi i vrednosti zasniva na „*poznavanju* zakonitosti ljudske prirode i ljudskog društva, na *znanju* o osnovnim potrebama ljudske ličnosti" (str. 38). Raspravljajući o osnovnim subjektivnim pretpostavkama i komponentama moralnosti, autor nalazi da su to, pre svega, svest, to jest svesno postupanje, koje se u moralnoj praksi manifestuje kao „sposobnost uočavanja mogućih korisnih ili štetnih (neposrednih i dalekosežnih) posledica individualnih postupaka i stavova za celinu života i trajne zadatke individue, s jedne strane, i za društvenu celinu (ili drugog čoveka) — s druge strane" (str. 48). Na taj način se individualna moralna praksa pojedinca reperkutuje ne samo na njegov život nego i na život ostalih ljudi. Ona ili obezbeđuje ili ugrožava i pojedinca i druge ljude, pa se može govoriti i o individualnim i o socijalnim vrlinama i manama. Ima normi koje prevazilaze oba ta nivoa, a to su, prema prof. Pavićeviću, norme humanosti „u užem smislu" koje se ne mogu svesti pod pojam interesa. No ako je svest subjektivna pretpostavka moralnosti, onda ona čini ne samo subjektivnu nego i objektivnu komponentu moralnosti, te se bez nje ne možemo uzdići do principijelnog mišljenja. Razvijeno moralno osećanje, formirana ljudska volja, savest, moralno samoprocenjivanje predstavljaju faze i neophodne komponente moralno razvijene ličnosti koja, vršeći moralne radnje, ostvaruje vrednosti za druge i iz osećanja sopstvenog dostojanstva i samopoštovanja i poštovanja drugih.

Raspravljajući delikatno pitanje odnosa između slobode i nužnosti u moralnom postupanju, autor smatra da Engelsovo shvatanje slobode kao vlasti nad nama samima i nad spoljnom prirodom ne treba shvatiti racionalistički kao vlast uma nad čulnošću, niti kao konformističko delanje potčinjeno prirodnim i društvenim zakonima i pravilima, nego kao rešenje sukoba između esencije i egzistencije, kao neprekidni razvitak „bogate ljudske prirode", kao delovanje koje uključuje u sebi konflikt, njegovo prevladavanje, invenciju, rizik i prevazilaženje, dakle, odgovornost a ne proizvoljnost. Takođe je svestrano razmotrena problematika moralnih normi u svetlosti protivrečnih filozofskih orijentacija i interpretacija aksiološkog ontologizma, aksiološkog subjektivizma i emotivizma. Prof. Pavićević ukazuje na to da se u vrednosnom doživljavanju spaja subjektivan doživljaj i objektivan sadržaj, da vrednosti nastaju na „relaciji subjekta i objekta, u njihovom uzajamnom dejstvovanju: objekat uslovljava karakter vrednosti, ali je subjekat taj koji „boji" objekat vrednošću". „Vrednosti su, dakle, relacioni fenomeni" (str. 151), zaključuje prof. Pavićević. Njihovo obrazloženje, koje uvek predstavlja pokušaj da se iziđe iz okvira subjektivnog mišljenja, može biti psihološko, sociološko i antropološko. Psihološko obrazloženje uvek pretpostavlja da postoji jedan

model psihološke strukture koji smatramo ispravnim ili moralnim i da naše moralno delanje mora biti usklađeno sa psihičkom stabilnošću koja je ipak određena čovekovim vezama s društvom. Sociološko obrazloženje polazi od analize postupaka i njihovog delovanja na koheziju i harmoniju društvene zajednice. Antropološko obrazloženje polazi od specifičnog bića čoveka „kao duhovno-moralnog bića", kao ličnosti. Autor nalazi da je procenjivanje „dejstva postupaka na određene vrednosti od individualnog i socijalnog značaja" (str. 152).

Šta su to vrednosni principi i sistemi? U svakom sistemu postoji jedna osnovna vrednost shvaćena kao najviše dobro, te „zahtev za realizacijom te vrednosti postaje onda osnovni princip, osnovna norma tog sistema" (str. 152). Tom činjenicom su određeni izbor i hijerarhija drugih vrednosti. Na primer, odmah se razvijaju u suprotnim pravcima etički sistem zasnovan na marksizmu i sistem moralnih vrednosti fašizma. Vrednosni sudovi se ne mogu izvesti iz indikativnih premisa, usvajanje vrednosnih stavova je kompleksno uzrokovano, ali taj izbor nije ni iracionalan, niti je pak svaki izbor jednako zasnovan, razložan i jednako opravdan. Jedan sistem je utoliko opravdaniji ukoliko više odgovara pojmu čoveka kao osobenog bića, ukoliko u njegovom okviru i pod njegovim rukovodstvom čovek može realizovati puniji razvitak raznih vrednosti, ostvariti sebe kao svestrano, prirodno i kulturno biće (str. 155). To je, dakle, „kriterij vrednosne punoće, kriterij adekvacije pojmu ljudskog bića" (str. 155) i slično. Taj kriterij implicira ideju o socijalnoj i istorijskoj uslovljenosti moralnih sistema. Pa ipak, postoje i univerzalno prihvaćeni elementi morala. Motivacija određenih moralnih radnji kroz različite faze čovekove istorije ostajala je ista. Univerzalno je i postojanje normativnog sloja u svesti ljudi (formalno strukturni elemenat univerzalnosti), a delimično i sadržajnih elemenata dobra i zla, mada se najveći deo njihovog konkretnog sadržaja tokom istorije menjao.

U čemu je razlika između etike i morala? „Moral, ili bar skup nekih pravila o ponašanju (običaji), postoji tako reći otkad i čovek kao osobeno, kulturno biće" (str. 217) i njihova izgradnja je neophodan uslov funkcionisanja društvene zajednice. Etika ima „čisto teorijske (analitičke i eksplikativne)", a takođe normativne pretenzije, i nastala je znatno kasnije. Ona predstavlja „kritičko razmišljanje o osnovnim kriterijumima ispravnog ili neispravnog, dobrog ili zlog u ljudskom ponašanju" (str. 218).

Znatan deo *Etike* posvećen je sistematizaciji i analizi istorijskih i savremenih etičkih pravaca, njihovoj kritičkoj, marksističkoj interpretaciji i konfrontiranju aktuelnim problemima savremene etičke teorije. Zadržaćemo se samo na autorovim shvatanjima odnosa marksizma i etike.

Pavićević pre svega upozorava na to da je Marksova skepsa u upotrebi etičkih principa i pojmova bila izazvana moralistikom i apstrakcionizmom utopijskih socijalista i njegovom težnjom da nasuprot njima socijalizam i ljudsku praksu postavi na osnovu čvrstih naučnih saznanja, ali i da se Marks u svom naučnom radu

uvek rukovodio humanističkom etikom. Analiza u Marksa nije zastala na nivou naučne eksplikacije, nego su i fakta i principi procenjivani i sa humanističkog stanovišta, sa stanovišta čoveka kao najviše vrednosti. To Marksovo shvatanje potpuno je izraženo u *Tezama o Fojerbahu*, u njegovom shvatanju čoveka kao radnog, delatnog bića, kao bića prakse, kao generičkog, stvaralačkog bića, koje spoznaje i dela, bića koje ne samo kontemplira nego i transcendira, gradi zamišljene svetove stvarajući time i samo sebe. Prema Marksovom shvatanju, „čovek je najviše biće za čoveka", i pitanje nekog bića postavljenog iznad čoveka i sveta uopšte se ne postavlja. Etička zasnovanost marksizma u prisnoj je vezi s Marksovim shvatanjem procesa otuđenja i postvarenja, prema kojem shvatanju ljudski odnosi i rezultati ljudskog rada u eposi civilizacije istupaju spram čoveka kao nešto tuđe, kao nečovečna sila koja vlada čovekom i njegovim svetom. Ta koncepcija našla je uzroke otuđenja u sferi ideologije, u otuđenosti ljudskih odnosa, a ovih u odnosima proizvodne, radne delatnosti čovekove, pre svega u odnosu i načinu na koji se spaja neposredni proizvođač sa sredstvima za rad. Taj odnos određuje egzistencijalni položaj osnovnih društvenih klasa. Ukidanje tog odnosa — u kome se ljudski svet postavlja prema čoveku kao nešto tuđe, traganje za odnosima u kojima je svestrani razvitak svakog pojedinca uslov za razvitak svih — čini osnovu marksističke etike. Uzimajući Marksovo shvatanje otuđenja za osnovu marksističke etike, prof. Pavićević je analizirao dehumanizirajući uticaj kapitalističkog društva na čoveka, uticaj koji to društvo vrši kako svojom društvenom stranom tako i tehnikom, tehnologijom i organizacijom. Proizvodeći „otuđenje svih čula", njihovu transformaciju u „čulo posedovanja" (str. 386), taj sistem pretvara radnika u mehanički dodatak mašini, intelektualca u žrtvu „idiotizma profesije", a kapitalistu u žrtvu sopstvene žeđi za profitom. Ipak, marksisti u otuđenju ne vide isključivo negativan fenomen, te prof. Pavićević ukazuje na to da čovek svoju suštinu *„ostvaruje kroz istoriju"* i da je „svaka *fazu* u tom kretanju *suštinska"* (str. 388). On takođe ukazuje na distinkciju između fenomena otuđenja i fenomena fetišizma, postvarenja odnosa među ljudima, „shvatanja ljudskog sveta kao predmetnog sveta". Ekonomski odnosi se u kapitalističkom društvu postvaruju i dobijaju od čovekove volje nezavisno kretanje, te se Marksovo naučno delo upravo i javlja kao „razgolićavanje tog fetiškog karaktera ljudskih odnosa" (str. 389). I sfera politike, iako nastala kao izraz „potrebe *zajedničkog života"*, istovremeno je i sfera alijenacije, sfera sila otuđenih od čoveka i društva i njima nadređenih. Bitno za marksističko shvatanje politike i političke vlasti nije jednostrano građansko shvatanje njihove integrativne funkcije nego i nasilja, monopola vladanja nad ljudima. Autor nalazi da je sa etičkog stanovišta od najvećeg značaja Marksovo otkriće pocepanosti, podvojenosti čoveka u društvu privatne svojine na njegov društveni i privatni život, u kome on na druge ljude gleda samo kao na stvari koje služe ostvarenju njegovih vlastitih ciljeva. Dezalijenacija počinje radikalnom izmenom ekonomske

osnovice otuđenja — privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, ukidanjem klasnog karaktera rada, podređivanjem proizvodnje i raspodele potrebama proizvođača. U prvoj fazi razvijanja novih odnosa nagrađivanje se vrši prema radu, čime se donekle sankcionišu kako prirodno nejednake sposobnosti među proizvođačima tako i neki oblici socijalno nasleđenih nejednakosti, ali se stimulira produktivnost, zalaganje i razvitak koji mora dosegnuti fazu u kojoj će moći da budu zadovoljene sve potrebe svih ljudi.

U čemu je etički značaj tih principa i tih odnosa? „Mislim da mogu reći", piše prof. Pavićević, „da se komunisti, postavljajući to merilo za buduće razvijeno društvo, rukovode težnjom za prevazilaženjem prirodne „etike", prirodnog stanja stvari, u kome moć uslovljava obim prava, odnosno težnjom za stvaranjem jednog ljudskog, *humanog* reda stvari, onoga reda u kome udruženi ljudi koriguju prirodnu nužnost" (str. 393). U tom smislu, sve veće ovladavanje ne samo prirodnim nego i društvenim objektivnim silama, njihovo potčinjavanje čoveku, socijalizacija političkih procesa, transformacija političke organizacije u samoupravnu organizaciju društva — imaju takođe i svoju etičku dimenziju, jer su afirmacija i svestran razvitak individue uslov za njenu realizaciju. Svestrano razvijen, totalan čovek koji predstavlja vrhunski ideal marksističke etike ima svoju funkcionalno-psihološku i svoju moralnu dimenziju. Njen funkcionalno-psihološki aspekat sadržan je u prevazilaženju jednostranosti, svestranom razvijanju ličnosti, prevladavanjem uslova života koji vezuju ličnost za jedan ograničen krug interesovanja i delovanja. Sa stanovišta psihologije, svaki pojedinac ne poseduje univerzalne sposobnosti ni u potenciji, ali marksistička etika upravo traži ukidanje socijalnih odnosa koji taj razvitak ograničavaju i suzbijaju, njihovo zamenjivanje društvenim podsticanjem razvitka individue do krajnjih granica njenih mogućnosti i intenzificiranjem, produbljivanjem mogućnosti razvitka „njenih specifičnih naklonosti" (str. 396) kako bi mogla da se najpotpunije izrazi i društveno potvrdi. Prof. Pavićević smatra da su Marks i Engels videli u proizvodnom radu u budućnosti osnovu razvitka čovekove svestranosti — nasuprot modernim sociolozima koji u radu vide samo dominaciju jednostranosti i koji jedini izlaz za čoveka nalaze u sferi slobodnog vremena. Autor smatra da rad, svojom društveno-političkom stranom, u jugoslovenskom društvu uvodi neposrednog proizvođača u sasvim nove sfere u kojima započinje njegova emancipacija i afirmacija.

Moralna strana problematike stvaranja totalnog čoveka manifestuje se u prevazilaženju suprotnosti između ličnih potreba, ličnih želja i društvenih normi, između prirode čoveka i društva, između slobode i nužnosti, odnosno između spontanosti i dužnosti, između htenja i trebanja. To pretpostavlja ukidanje konfliktnosti, „odnosno takvu totalizaciju i integraciju čoveka da će on u svome postupanju ispoljavati jedinstvo, sklad sebe kao prirodnog, individualnog i društvenog bića" (str. 398) izgradnjom stvarne ljudske zajednice, ukidanje društveno-istorijskih kategorija koje su bile izraz i uslov suprotnosti između pojedinca i društva, prirode čo-

veka i prirode društva. „Svest individua" na tom stupnju evolucije društva i čoveka „o njihovom uzajamnom odnosu" prevazići će klasičnu suprotnost između altruizma i egoizma, ljubavi i požrtvovanja, dužnosti i interesa. Individua će biti socijalizovana a društvo naturalizovano, rad će postati unutarnja potreba čovekova, „*samodelatnost* slobodno proizvođenje... stvaranje" (str. 400), a „požude i nagoni" dobiće „društveno prikladnu meru i oblik" (str. 400—401). Oblikovanje i fiksiranje požuda i strasti Marks i Engels su razmatrali u njihovom socijalnom kontekstu u vezi s opresivnim, restringirajućim delovanjem društvenih odnosa. Prof. Pavićević ukazuje na to da je Marksova i Engelsova analiza usmerena na otkrivanje uticaja klasnih i privatnosopstveničkih odnosa i da je odgovarala bitnim potrebama vremena, ali da su zbog toga zanemareni neki drugi faktori, a njihovi rani radovi dobili su izvesnu „eshatološku" crtu (str. 402). Autor takođe ukazuje na to da se grupisanja i konfrontiranja u društvu vrše i na nekim drugim osnovama i da sve napetosti neće nestati s nestankom klasa. Mada nam se čini da je izvestan broj napetosti o kojima govori prof. Pavićević vezan za podelu rada, moramo se složiti sa njim da će napetosti, konflikti i strasti izvirati i iz prirode fizičkih i psihičkih potreba ličnosti i da njihova uslovljenost nije jedino socijalnog karaktera.

Premda smatra da je marksističkoj etici strana ideja hijerarhije vrednosti, prof. Pavićević zastupa mišljenje da je etički ideal komunizma „totalitet čovekova prisvajanja predmetnog sveta i sopstvenog bića" (str. 403), dakle „totalitet vrednosti a ne suprematija jedne vrednosti" (str. 404). Ipak, stvarni život, ispunjen napetostima i konfliktima, pretpostavlja aktueliziranje jednih a relativno zapostavljanje drugih vrednosti. Marksu se takođe prigovara da je previše naglašavao materijalno-ekonomski faktor. Bitna odlika marksizma jeste traganje za mogućnostima da se ostvari humanizam u određenim društvenim i ekonomskim odnosima. Njegov se humanizam upravo i konstituiše kao kritika buržoasko-vlasničke hijerarhije vrednosti kojom dominiraju lakomost i strast posedovanja.

Ovo drugo, izmenjeno izdanje *Etike* obogaćeno je i razmatranjem osnovnih principa socijalističkog morala. U određivanju socijalističkog morala, prof. Pavićević polazi od karakteristika koje su osnova svake moralnosti, zatim od Marksovog shvatanja čoveka kao rodnog bića u čijoj se praksi uspostavlja svest „o drugom čoveku kao sebi jednakom", dakle i od čovekovih osećanja dobra, pravičnosti, jednakosti i solidarnosti. U tom smislu socijalistički moral se javlja i kao novi moral, ali i kao veliki istorijski zadatak „izvršavanja misli prošlosti" (str. 161). Zato moralne norme sadržane u programima SKJ i drugih revolucionarnih pokreta izražavaju vekovne težnje čovekove ka humanitetu, ali predstavljaju i „nov doprinos razvijanju, bogaćenju i kvalitativnom unapređivanju „opšteg morala"" (str. 162). Moral se razvija u pravcu univerzalizacije moralnih normi, stvaranja društvenih preduslova za

realizaciju humanizma, usavršavanja normi i njihove konkretizacije. Marksizam i socijalizam „upravo teže tome da se prevaziđu i ukinu razne ograde humanom, to jest pravičnom i solidarnom odnosu među ljudima" (str. 163), i prof. Pavićević je izvanredno pokazao kako je ta tendencija našla svoj pravni i politički izraz u Ustavu SFRJ regulisanjem položaja čoveka u našoj zajednici i u principima spoljne politike SFRJ. Ustavno regulisanje prava čoveka obuhvatilo je kako područje njegove biološke egzistencije tako i problematiku socijalne, ekonomske i psihičke njegove prirode. Njihov je cilj garantija integriteta i neprikosnovenosti čovekove individualnosti, njegove moralne ličnosti danas, stanja i uslova koji obezbeđuju njegov razvitak i razvitak budućih generacija. Suštinski sadržaj tih prava jeste sloboda shvaćena kao eliminisanje svih iracionalnih ograničenja i prinude bilo od strane pojedinca bilo od strane države. Sledeća njihova karakteristika jeste afirmisanje čoveka, „aktivno ispoljavanje ličnosti", obezbeđenje digniteta ličnosti, njenog prava na nepovredivi intimni svet uz neophodno poštovanje i očuvanje interesa društva. Osobito je zanimljiva etička analiza političke regulacije međunacionalnih odnosa koja i pojedincima i narodima osigurava stvarnu slobodu nacionalnog izražavanja, ali štiti i pojedince i celinu od nacionalističkih pritisaka, fanatizma i euforije. Tako se politička prava sa stanovišta etike ne javljaju samo kao kodifikacija moralnih principa nego i kao nova afirmacija čovekovog samoodređivanja i autonomnog opredeljivanja u svetu vrednosti i osećaja, te u njemu nije više bitan sistem restrikcija i sankcija, nego razvijanje novih humanističkih moralnih stavova (str. 166).

Koji su to društveno-ekonomski preduslovi za realizaciju humanizma? To su, pre svega, nužni, objektivni, društveno-istorijski odnosi dati u minulim i savremenim odnosima. Drugim rečima, budućnost humanizma ne traži se u društvenom i etičkom perfekcionizmu prema kome se prošlost javlja kao zlo a budućnost kao ideal savršenstva, nego u praksi, u jedinstvu istorijskog, realnog i neminovnog, i njegovog transcendiranja, prevazilaženja, humaniziranja ljudskom revolucionarnom akcijom. Objektivni uslovi humanizacije dati su, prvenstveno, ukidanjem privatnosvojinskih odnosa kao dominantnih, eksploatacije koja je razarala osećanje solidarnosti među ljudima, klasne strukture i klasnog posredništva između individue i društva, restrikcijâ i podvojenosti kojima je ličnost pod njihovim uticajem bila podvrgnuta.

Koji su to novi elementi savremene moralne stvarnosti? To su, ponajpre, pravo na rad (koje za sada ima donekle deklarativan karakter), društvena svojina (koja ne sme dobijati grupnovlasnički karakter) i socijalističko samoupravljanje. Osnovi etike u socijalizmu dati su bitno — u pravičnosti i jednakopravnosti, načelnoj jednakosti uslova za razvitak — svim pojedincima za njihovu afirmaciju. Tim socijalnim stavovima respondiraju individualni stavovi objektivnosti, pravičnosti, razumevanja i iskrenosti. Realne mogućnosti humanizma koje svakom pojedincu pruža socijalističko samoupravljanje izražene su, primarno, praktikovanjem sop-

stvene slobode u stvaranju regulativa sopstvenog života. Opšti uslovi kojima samoupravljanje pogoduje razvitku socijalističke etike dati su aktivnim pravima građana da odlučuju o stvarima od javnog i ličnog značaja, delotvornim uticajem radničke klase na sve oblasti društvenog života, delegatskim sistemom koji obezbeđuje uticaj samoupravljača na svim nivoima i u svim područjima, jedinstvom prava, puteva, sredstava i organa preko kojih se ta prava ostvaruju i koje „omogućava nastajanje istinski *društvenog karaktera* svojine sredstava za proizvodnju i stvarno oslobađanje rada" (str. 174). No socijalističko samoupravljanje nije po sebi model koji svojim formama osigurava automatsko rešenje odnosa između subjekta i objekta. Postoje i realne intencije ka autoritarnosti i potrošački mentalitet (prof. Pavićević ukazuje na potrebu razlikovanja između onoga što zaista čoveku treba i onoga za čim žudi pod uticajima sredine), a ta ponašanja ostavljaju „prazan prostor za nekontrolisano delovanje birokratsko-upravljačkog sloja" (str. 175). Ipak, socijalističko samoupravljanje omogućava formiranje čitavog niza novih stavova i novih ponašanja, a primarno novog odnosa prema radu. Autor ukazuje u prvom redu na nedovoljnost materijalnih, novčanih, tržišnih merila i stimulansa koji rad drugog čoveka tretiraju samo kao sredstvo za zadovoljenje lične ekonomske potrebe. Rad mora biti motivisan u Marksovom smislu i humanim ljudskim razlozima, mora biti područje kreacije i afirmacije, izvor radosti zbog korisnosti rada pojedinca za drugog čoveka, stvaranja uslova za ispoljavanje ličnosti drugog čoveka, za njenu afirmaciju, mora biti, dakle, područje na kome se ličnosti dopunjuju. Time se društvena svojina personalizuje, stavlja u službu i ličnosti i društva. To nam daje pravo da oštrije reagujemo na povrede tog odnosa. Ipak, klasično pravno-političko kažnjavanje treba sve više da ustupa mesto unutrašnjoj kontroli i kolegijalnim sankcijama. Obezbeđujući viši stepen informisanosti, socijalističko samoupravljanje smanjuje mogućnost zloupotreba, povećava mogućnosti samokritičkog procenjivanja, objektivizira sudove pojedinca i javnog mnenja, a sporazumevanjem i dogovaranjem uklanja nepoverenje u međunacionalnim odnosima.

Načela humanizma konkretizovana su u materijalno-egzistentnom položaju čoveka ostvarivanjem načela raspodele prema rezultatima rada i načela solidarnosti. Ta načela sadrže jednaka prava na rad društvenim sredstvima, a raspodelu u sferi lične potrošnje čine zavisnom od kvaliteta i kvantiteta rada, odnosno jednakih merila za nejednake sposobnosti. Iako je primena tog načela izraz nedovoljne produktivnosti i nedovoljnog društvenog bogatstva, ona je ipak moralno opravdana jer uvažava lično i kolektivno zalaganje, zato što implicira zabranu dohotka koji nije rezultat ličnog rada, a prema tome i onih socijalnih razlika koje proističu iz prisvajanja tuđeg rada (članovi 11. i 141. Ustava SFRJ). Ipak, taj princip i prema Marksu priznaje „nejednaku radnu sposobnost kao prirodne privilegije", a ni prema Lenjinu „ne može dati pravdu ni jednakost" (str. 180). „Sa shvatanjem da tu ne postoje protivurečnosti i da je pravednost ostvarena u potpunosti, društvo bi sebe

lišavalo *humanističkog ideala* koji ga opominje i podstiče na stalno humaniziranje" (str. 181), zaključuje prof. Pavićević.

Rad se u tržno-planskoj privredi ne nagrađuje neposredno nego preko tržišta, a time i tržišna privreda dobija izvesne etičke karakteristike. Autor nalazi da je njen etički karakter ambivalentan i protivrečan, da ima izvesne pozitivne i izvesne negativne karakteristike. Pozitivne su podsticanje produktivnosti rada, intenzificiranje proizvodnje, poboljšavanje kvaliteta proizvoda, racionalnije poslovanje, efikasnija organizacija, usavršavanje sredstava za proizvodnju i inoviranje u tehnologiji, rentabilnije investiranje, razbijanje partikularizma i birokratskog centralizma, podsticanje inicijative i kreativnosti u ekonomskom ponašanju. No tržište nije uvek „izraz stvarne i prave društvene *potrebe* za nečim" (str. 181), te stimulira produkciju koja može i negativno uticati na prave ljudske potrebe. Tržište donosi ekstradohodak tehnički superiornim celinama bez adekvatnog rada, dovodi u neravnopravan položaj razne privredne grane, otežava planiranje, vodi formiranju grupnovlasničkih ponašanja, daje mogućnost finansijskih špekulacija i prisvajanja tuđeg rada na štetu proizvođača i potrošača. Autor je zbog toga dosta pažnje poklonio etičkoj analizi onih pravnih regulativa ekonomike koji osiguravaju intervenciju društvene zajednice u oblasti planiranja ekonomskog razvitka, koordiniranja u svim područjima ekonomike, restrikcijama i oduzimanju neopravdano stečene dobiti i njene upotrebe za društveno korisne svrhe. U skladu sa Marksom i Platformom Desetog kongresa, prof. Pavićević nalazi da su tržišna privreda i delovanje zakona vrednosti još pozitivni i da će zakon vrednosti prestati da važi tek kada „rad u neposrednoj formi bude prestao da bude veliki izvor bogatstva" (str. 186), a radnik bude pretvoren u nadzornika proizvodnog procesa. Zato se načelo solidarnosti i javlja kao etički korektiv delovanja zakona vrednosti.

Šta je solidarnost? To je određen odnos između samih pojedinaca, pojedinaca i grupa, određena aktivnost, ponašanje koje podrazumeva „uzajamnu odgovornost", „uzajamno pomaganje", „slogu" i „prihvaćeno načelo (uverenje i osećanje) da „sudbina" ili egzistencijalni položaj pojedinca, odnosno grupe ne treba da zavisi samo od njihovih moći, već i da drugi ljudi treba da im pomažu". Nijedno dosadašnje društvo nije bilo kadro da dosledno postavi i ostvari princip solidarnosti; njega može istinski postaviti i realizovati tek socijalističko društvo (str. 194), i tek u socijalizmu solidarnost postaje elemenat osnovnih društvenih odnosa. Solidarnost je „ljudska, društvena, zajednička korekcija prirodnog i ekonomskog determinizma, a koji negativno pogađa pojedince ili grupe, i kao takva ona je izraz ljudske slobode kao svesnog čina i kao osećanja zajedništva" (str. 197).

Ništa manje nije zanimljiva analiza etičkog aspekta međunacionalnih odnosa i njihovog regulisanja u osnovnim političkim dokumentima. Ne uzdižući rešenja na pijedestal savršenstva, prof. Pavićević ukazuje na to da nacionalno pitanje „ma koliko *istorijski i suštinski* bilo *rešeno*" „ne može biti *definitivno* rešeno tako

da ne pruža iznova probleme" (str. 210). Ali osnovni humanistički princip izražen u bratstvu, jedinstvu i ravnopravnosti naroda, u socijalističkom patriotizmu, koji je ugrađen u sva dosadašnja rešenja, ostaje trajna osnova i princip naše budućnosti.

Povodom ponovljenog i dopunjenog izdanja *Etike* prof. Pavićevića potrebno je osvrnuti se i na izvesna (zlonamerna) tvrđenja, koja se mogu čuti i na našim naučnim skupovima, da se u nas niko naučno ne bavi etikom. Zlonamernost tih mišljenja jedva da treba dokazivati — ona su izraz nastojanja pojedinaca da ignorišu našu socijalističku teorijsku misao, socijalističko samoupravljanje i njegovu etiku. Rad prof. Pavićevića imao je pionirski karakter, ali danas njegova *Etika* nije naš jedini rad ni iz oblasti etičke teorije ni iz istorije etičkih učenja. Ona je ipak najbolje, najpoznatije i najšire korišćeno delo iz obe ove oblasti. Razlozi tako široke upotrebe leže u karakteru naučne obrade i utemeljenosti osnovnih problema i principa etike, izvanrednoj argumentovanosti, vispreností kritičke, marksističke analize etičkih teorija u prošlosti i savremenosti i, iznad svega, ličnoj i moralnoj hrabrosti autorovoj da se suoči s krupnim moralnim dilemama našeg savremenog društva. Ovo delo, koje se odlikuje zgusnutim i misaono bogatim izrazom, jasnošću, preciznošću i jednostavnošću jezičkog izraza, objektivnošću kojoj su strane spektakularnosti i ekscesi isto kao i idealizacija i lažni perfekcionizam, bogato saznanjima i misaono podsticajno, nesumnjivo će i dalje biti nezamenljiv pomagač i u proučavanju problemâ etike i u razmišljanju o tim problemima.

Santjago Kariljo: Na redu je Španija

(Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1975, strana 248)

Knjiga generalnog sekretara Komunističke partije Španije Santjaga Karilja *Na redu je Španija* u stvari je intervju Režisu Debreu, francuskom publicisti, i Maksu Galou, piscu poznate *Istorije frankističke Španije*.

Premda snažno svedočanstvo, ova knjiga nema pretenzija naučne analize, na što upozorava i sam Kariljo, ističući u predgovoru da „zacelo, nije reč o marksističkoj raspravi", ali ocene događaja koje ona donosi zrače suptilnim marksističkim pristupom. Kariljo je pristao da iznese svoje poglede u želji da pruži svoj doprinos rasvetljavanju problema koji nisu samo specifično španski, već su povezani s opštim aktuelnim pitanjima borbe za socijalizam. Iako krije opasnost improvizacije, intervju je Kariljo prihvatio „smatrajući da današnji komunistički rukovodilac ne sme da izbegava ovaj tip otvorenog suočavanja. Zašto neprekidno održavati predstavu rukovodioca sigurnog u sve, koji ima odgovor na sve, koji je neprikosnoven, povučen u neku vrstu kule od slonovače, ograđen od svakog kontakta sa onim što bi moglo da izgleda kao krivoverstvo, u aseptičku kulu u kojoj postaje prvosveštenik".

Odgovarajući na pitanja o mogućnim promenama u Španiji, Kariljo ističe da su u samom krilu španskog društva sazreli uslovi za demokratsku promenu, te ona neće biti delo strane intervencije, nego radničke klase i španskog naroda, i to u obliku relativno mirnog prelaska iz starog društva u novo. Politika KP Španije usmerena je na to da se učini kraj fašističkom režimu i da se uspostave slobode, kaže Kariljo, a da bi se to postiglo, potrebno je ostvariti „konvergenciju čak s dinamičnim kapitalistima". Doduše, to će biti samo jedan trenutak u istoriji ove zemlje, jer, „na kraju krajeva, te snage su klasni protivnici". U stvari, cilj je strategije KP Španije, naglašava Kariljo, da organizuje levicu kao novu političku formaciju kojom bi se prevazišao „stadijum privremene saglasnosti". Reč je o

stvaranju nove formacije koja bi sebi postavila zadatak postepenog kretanja ka socijalizmu u Španiji. U toj novoj formaciji KP Španije treba da bude „partija slobode i demokratije." Pri tome je presudno da ona uživa podršku masa. Zato Kariljo naglašava da u program treba uneti „ne samo revandikacije radnika, već i svih zapostavljenih slojeva društva".

Analizirajući mogućnosti za ostvarivanje tih ciljeva, Kariljo iznosi svoje viđenje klasno-socijalnih pomeranja u španskom društvu. Bitno je da je radnička klasa brojčano ojačala. Računa se da ima 4 do 5 miliona industrijskih radnika i 4 miliona radnika u uslužnim delatnostima. Na selu se razvijaju procesi socijalnog raslojavanja: smanjuje se poljoprivredni proletarijat, a oseća se relativno osiromašenje seljaštva, uz istovremeno bogaćenje krupnih posednika. Studenti i slobodne profesije takođe brojno jačaju. Sve su to klase i slojevi sa kojima KP Španije želi da ostvari savez.

Ali Kariljo dobro zna da u svakoj politici saveza postoji opasnost od devijacija. Stoga ističe da je „Partija koja ulazi u savez s klasama koje su joj suštinski suprotne uvek (je) u opasnosti da padne na reformističke pozicije". Premda svestan te opasnosti, Kariljo kaže da je njegovoj Partiji ostalo da bira: „ili ono što bi omogućilo da se stvori nova situacija i da se ciljevi socijalizma postave u stvarnosti — ili da se sačuva "revolucionarna čistota" i da se ništa ne uradi".

Santjago Kariljo dijalektički postavlja problem prelaska u novo, socijalističko društvo: ne suprotstavlja miran put u socijalizam nasilnom prevratu, ali ne isključuje ni mogućnost nasilnog puta, pomoću pokreta naroda i vojske, „ukoliko konvergencija kojoj težimo ne bude okupila snage potrebne za ostvarenje te promene". S druge strane, miran prelaz u demokratiju podrazumeva put bez rata, ali ne i bez borbi. Uostalom, Kariljo eksplicitno ističe da socijalistička revolucija podrazumeva nužan raskid s kapitalističkom državom i društvom, jer je neophodno izvršiti kvalitativnu promenu, inače se ne bi moglo govoriti o socijalizmu.

Dodajmo tome i njegovo pozivanje na Lenjina: da svaka partija mora biti sposobna da predvidi, pronađe, zamisli one oblike koje će revolucija zadobiti u jednoj zemlji, i da nije poželjno da ih kopira od drugih. Kariljo, dakle, upozorava da se ne robuje šablonima u stvaranju novih socijalističkih društava, s obzirom na specifičnosti svake zemlje. Stoga u opredeljivanju za strategiju prelaska u socijalizam u Zapadnoj Evropi treba, po njemu, imati na umu nivo njene savremene privredne i druge razvijenosti, tradicije slobode, kulture i dr.

U sadašnjem trenutku, kada su u međunarodnom komunističkom pokretu oživele rasprave o odnosima nacionalnog i internacionalnog, Kariljovo stanovište karakterišu jasnoća, odlučnost i, rekli bismo, pre svega marksistička prodornost. U odgovoru na pitanje šta je za njega probni kamen internacionalizma, on svoj stav ovako određuje: „U prvom redu umeti povezati nacionalno i internacionalno u ideji i praksi revolucije, i postati tako dovoljno snažan za izvođenje revolucije u svojoj vlastitoj zemlji." Time se nikako ne negira potreba internacionalne solidarnosti s ugnjetenim narodima i klasama koji se nalaze u prvim linijama revolucionarne borbe. Jer da bi neko bio internacionalist, „nije dovoljno da se opija parolama solidarnosti sa inostranstvom, sa socijalističkim zemljama itd. Probni kamen je organizovanje revolucije u svojoj vlastitoj zemlji". Kariljo naglašava da su takva opredeljenja uslovljena i time što se „danas u našoj Partiji stepen proleterskog internacionalizma ne meri bezuslovnim slaganjem sa sovjetskom KP". S druge strane, nemoguće je rukovoditi tako širokim i kompleksnim svetskim revolucionarnim pokretom iz jednog međunarodnog centra. Od velikog je značaja da se ima na umu i specifična nacionalna stvarnost, zbog čega rukovodeći revolucionarni centar treba da se nalazi u svakoj zemlji. A to nije ni u kakvoj protivrečnosti, zaključuje Kariljo,

već je u potpunom skladu s internacionalizmom. Jer španski komunisti su u uslovima teške borbe protiv fašizma dobro shvatili važnost nacionalnog faktora: „shvatili smo da moramo izvesti našu revoluciju, a ne čekati da je neko drugi izvede umesto nas, i da treba da je izvedemo uzimajući u obzir celokupnu špansku stvarnost".

Posebno su interesantni kako Kariljovo mišljenje o Jugoslaviji i otporu Komunističke partije Jugoslavije pritiscima Kominforma tako i njegova sećanja na lične susrete s drugom Titom. Kada govori o našoj zemlji i drugu Titu, Santjago Kariljo čini to s puno poštovanja i priznanja našoj revolucionarnoj borbi: „Za nas je borba jugoslovenskih drugova bila uzor u Evropi, i to nam je ulivalo poverenje. To je zemlja koja se sjajno borila... Jugoslavija je socijalistička država, rođena u ogorčenoj borbi naroda. Jugoslovenska revolucija je velika činjenica u istoriji Evrope u borbi protiv nacizma".

Nastala 1974. godine, dakle pre Frankove smrti, knjiga *Na redu je Španija* dragoceno je štivo za upoznavanje novije istorije španskog naroda, njegove mukotrpne borbe protiv fašističke diktature, sadašnjih prilika u zemlji i realnih perspektiva španskog društva. Ali knjiga nam, takođe, pruža izvanrednu mogućnost da upoznamo i mnoge ličnosti iz savremenog međunarodnog radničkog pokreta i događaje koje nova istorija, po običaju, ne beleži. Ona omogućava da upoznamo i ličnost i poglede samog Santjaga Karilja, koji je oličenje bespoštedne borbe naprednih Španaca za slobodu, u koju oni iskreno veruju.

Živorad Đorđević

Jovan Popović: Teme revolucije

(Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Novi Sad, 1975, strana 562)

U ediciji „Socijalistička misao u Vojvodini", čiji je izdavač Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, pod naslovom *Teme revolucije*, objavljeni su publicistički radovi Jovana Popovića, koje je odabrala i objašnjenjima opremila Stanka Veselinov. Cilj je ove zbirke, piše ona, da se javnost više upozna s publicističkom aktivnošću Jovana Popovića kao društveno-političkog radnika i beskompromisnog borca-revolucionara u jednom izuzetnom istorijskom razdoblju za socijalistički preobražaj našeg društva.

Mora se priznati da se priređivač knjige našao pred veoma složenim zadatkom. Ima, istina, ličnosti sa višestrukom javnom aktivnošću kod kojih se relativno lako mogu odvojiti njihovi posebni angažmani, ali Jovan Popović nije bio od tih. On je, pre svega, bio razuđeni stvaralački duh, koji sam nije podvajao stvari jer ih kao dijalektičar i nije mogao videti podvojeno, a sem toga se radilo o oblastima intelektualne aktivnosti među kojima ni u manje dramatičnim vremenima demarkacije nisu i ne mogu biti sasvim jasne, a u danima u kojima je od homogenosti i revolucionarne čvrstine jugoslovenskog levog fronta zavisila budućnost zemlje, tih granica pogotovu nije moglo biti. Poezija, proza, publicistika, politički i organizacioni rad, dnevne obaveze — za sve je postojalo samo jedno raspoloživo vreme i sve je bilo vezano zajedničkim imeniteljem revolucije.

Pečat te istovremenosti nosi i ova knjiga. U njoj, istina, nema stihova, ali ima veoma mnogo poezije. Iz nje je isključena Popovićeva umetnička proza, ali u fragmentima pojedinih zapisa, u slikanju ljudi i situacija nalaze se osnovi (ne samo tematski!) pripovedaka, možda i romana koje ovaj stvaralac s izuzetnom moći opservacije nije stigao da napiše.

Knjiga je hronološki podeljena u tri dela: u prvom su tekstovi iz predratnog perioda, u drugom iz ratnog, a u trećem je delu posleratna Popovićeva publicistika. Knjiga, međutim, poseduje tematsko jedinstvo koje kao da se opire takvoj podeli, pa je, možda, bolje bilo da se umesto hronološke izvršila tematska podela, mada bi i ona bila uslovna i ne bi značila

više od pomoći čitaocu u orijentaciji. Čak i u tekstovima pisanim, očevidno, za praktičnu političku potrebu toga trenutka, koji su, logično, najbrojniji u ratnom razdoblju, ima formulacija trajnog značaja, ima misli koje se sa distance od tri decenije jasno ukazuju u svojoj anticipatornoj vrednosti.

Relativno je dosta pisano o Jovanu Popoviću. Postoje tekstovi njegovih književnih i političkih saboraca; objavljene su i dve monografije. Istovremeno postoji i dosta filistarske mrzovolje, estetizantne pedanterije i trpanja pod istu kapu socijalne literature svih koji su verovali u klasnu misiju pisca, premda su docnija vremena iskristalisala među njima bitne razlike. U celoj toj atmosferi, koja već predugo traje, najneprijatnije je slušati one koji se ni od koga ovlašćeni, a ponajmanje od autora, izvinjavaju današnjici. Takvih izvinjavanja nije pošteđen ni „Jugoslovenski književni leksikon" u kojem, kao završni sud o Jovanu Popoviću, doslovce stoji: „Uvek društveno angažovan, on je potčinjavao literaturu potrebama aktuelne političke borbe, te nije mogao ostvariti velike domete, ali je ostavio nekoliko impresivnih pesama i nekoliko pripovedaka trajnije vrednosti".

Na stranu to što se u takvim publikacijama reč „impresivno" upotrebljava više u kurtoaznom nego u valorizacionom smislu i što je reč „trajna" zamenjena njenom relativiziranom posestrimom „trajnija". Bitno je tvrđenje da su društveni angažman i potčinjavanje literature politici u Jovanu Popoviću minorizirali pisca.

Da li je to tako i da li se takve konstatacije za duhove Popovićevog formata mogu uopšte prihvatiti kao tačne?

Odgovor na to pitanje zahteva prethodni odgovor na osnovno pitanje: ko je bio Jovan Popović i kakav je ukupni njegov stvaralački opus?

Do potpunog odgovora još nismo stigli. Nedostaju, pre svega, još neki značajni Popovićevi tekstovi, prvenstveno iz oblasti umetničke kritike. Neophodno bi, takođe, bilo objaviti knjigu sećanja njegovih saboraca i savremenika. Takva bi knjiga bila dragocena za one generacije koje sada već čine većinu čitalačke publike i kojima su i Jovan Popović i doba u kome je živeo i delovao — istorija, a za potpuno upoznavanje ovog izuzetnog revolucionara i humaniste preko su potrebne one intimne boje, oni — ponajmanje faktografski — podaci o njegovom životu koji jedini ostvaruju emocionalnu vezu, jer bez toga je potpuno poznavanje takve višestruko značajne ličnosti nemoguće.

Knjiga *Teme revolucije* ipak nas znatno približava tom odgovoru. Ona nam prikazuje Jovana Popovića kao jednog od malog broja intelektualaca toga doba koji su shvatili da uporedo sa sistemom socijalne nepravde treba rušiti njegovu ideološku i kulturnu nadgradnju. Pred naprednom političkom i kulturnom mišlju nalazila se nacionalna romantika devetnaestog veka, skamenjena u hipertrofirane bedeme nacionalizma i unitarizma, a krvave bilanse ratnih razračunavanja zatamnjivale su senke mitova. U takvim uslovima, sa jedva desetak godina na raspolaganju, u zemlji u kojoj je jedan deo inteligencije bio kupljen, drugi zbunjen i dezorijentisan, treći i dalje nacionalno i klasno obnevideo od kaleidoskopskih zračenja kultura koje su i same bile u stvaralačkoj krizi, ta malobrojna plejada političkih i kulturnih radnika morala je dati — i dala je — radničkoj klasi i narodima Jugoslavije nove odgovore na sva pitanja o njihovom istorijskom, nacionalnom i klasnom identitetu i na tim odgovorima kreirati našu generalnu marksističku liniju, u kojoj se već tada — ako se pažljivije čita sva naša tadašnja partijska publicistika — nalaze i naša četrdesetprva, i naša četrdesettreća, i četrdesetosma, i sve ostale godine prelomnih odluka koje predstavljaju istorijske orijentire ka socijalističkoj samoupravnoj sadašnjici.

Ispravnost te tvrdnje ne umanjuju pojedine teorijske nedorečenosti kojih nije bio lišen ni naš pokret, naročito u prvoj deonici. One su vidljive i u pojedinim Popovićevim tekstovima, posebno onim u kojima govori o društve-

noj ulozi književnosti. Kao čovek i kao revolucionar, podjednako kao i umetnik, Jovan Popović je posedovao onaj isti visoki stepen autokritičnosti koji je karakterisao naše revolucionarne snage u celini. Polemisati sa tim nedorečenostima značilo bi kucati na otvorena vrata, a upravo to čine oni koji danas anahronično i sa motivima koji nisu dokraja jasni pokušavaju da aktuelizuju davno razrešene konfrontacije umesto da se pozabave onima koje realno postoje.

U prvom delu knjige, ako se izuzmu tekstovi o kulturi, što zbog svoje specijalizovanosti, što zbog neprihvatljive paušalnosti pojedinih ocena, Jovan Popović se u socijalnim krokijima pokazuje kao majstor novinarskog zanata i kod nas redak i dragocen tip novinara — kolumniste čija reč, zbog stava i suda koji sadrži i stila kojim je iskazana, uvek preživljava efemerni vek ostalih tekstova kojima je okružena. Takvi su tekstovi „Posle slučaja Markarnice" i „Deca ulice i kriminalni anali". Ugled koji je imao predratni NIN dobrim delom je zasluga i pera njegovog urednika Jovana Popovića.

Drugi deo knjige je upravo onoliko razuđen koliko su bile razuđene i mnogobrojne potrebe da stalno jača i širi se opštenarodni revolucionarni front, da se suzbijaju perfidni vidovi neprijateljske propagande među stanovništvom, da se plastično i jasno ocrtaju koncepcije početnog organizacionog ustrojavanja i funkcionisanja novog društva koje je počinjalo da živi u najžešćoj vatri bitke, da se udare temelji međunacionalnih odnosa na onim principima na kojima je revolucija okupila sve potlačene ljude ovoga tla. Osobito su dragoceni članci u kojima se vidno ocrtavaju konture nove Vojvodine, u kojoj će tragične konfrontacije zameniti zajedništvo.

U trećem delu se, uz značajne političke članke, ističu izvanredni eseji o Svetozaru Markoviću i Vuku Karadžiću. Pisani s izuzetnim razumevanjem epohe, oni najvećma pokazuju ono što je inače prisutno u celom Popovićevom opusu: nesvakidašnju erudiciju, dijalektičnost, dar za preciznu marksističku analizu i izraziti antidogmatizam čak i kad se njihov autor koristi citatima nekih kritičara kojima dogmatizam kao način mišljenja nije tuđ.

Ima, naravno, u ovoj zbirci i tekstova koji ne dosežu taj domet. Time, naravno, ne mislim na one tekstove koji su zbog svoje namene morali biti takvi kakvi jesu, a ovde su više u funkciji ilustracije širine Popovićevog angažmana. Mislim na tekstove, pretežno iz prvog i trećeg dela knjige, u kojima je na pojedinim rečenicama i pasusima ostao trag nedorađenosti. Očigledno nije bilo vremena za stilsko brušenje. Da je samo to u pitanju, dokazuju uporedne blistave stilske celine koje iskazuju sav potencijal, sav dar koji je Popović nosio u sebi. To su ti veliki dometi, nezapaženi od onih koji u literaturi, u publicistici, u filozofiji traže i vrednuju formalne a ne misaone zaokrugljenosti.

Jedva nešto više od dve decenije imao je Jovan Popović na raspolaganju i da sazre kao stvaralac, kao borac i kao marksista, i da uradi ono što je uradio. A sve to, od „Knjige drugova" do poslednjeg intervjua, radio je u dramatičnim okolnostima i idejno-političke i oružane borbe *ne potčinjavajući literaturu potrebama aktuelne političke borbe već rastući uporedo s revolucijom, u njoj samoj, i kao borac i kao mislilac.* Po čemu jedan briljantan književnoistorijski esej, po čemu jedan dostojanstven govor na kongresu UNESKO-a, po čemu jedno umno govorenje o revoluciji kao književnoj temi predstavljaju za našu kulturu tekst manje vrednosti od neke priče ili nekoliko stihova?

Uza sve to je objavio tri zbirke pripovedaka, tri knjige pesama, uređivao nekoliko časopisa i listova, veoma značajnih za našu društvenu i kulturnu istoriju, preveo petnaestak književnih dela, rukovodio mnogim značajnim društvenim i kulturnim institucijama, i sve je to stalo u te dve decenije! Da ne pominjem članke, čiji se samo manji deo nalazi u ovoj zbirci.

Sigurno je da bi Jovan Popović u svoj širini svog stvaralačkog aktivizma bio teže sagledljiv bez ove zbirke. Ima stvari koje na-

ša savremena kultura ne sme da zaboravlja, a pojava ovakvih knjiga joj pomaže da se adekvatno odnosi prema sopstvenoj revolucionarnoj tradiciji. Zato je šteta što u njoj nisu otklonjeni neki sitniji nedostaci. Imam utisak da sastavljač, u težnji da što kompleksnije prikaže Popovićevu publicističku delatnost, ipak nije bio dovoljno strog u odbiru, posebno ukoliko se dva ili tri teksta tematski poklapaju, a sledeći ne kazuje nešto bitno novo u poređenju s prethodnim. U jednom broju članaka postoje takođe fragmenti, shvatljivi u datom istorijskom kontekstu, koji sadrže stavove i teze koje su i opšta praksa i sâm Jovan Popović docnije korigovali, pa kad se već u nekim tekstovima primenjivao metod njihovog fragmentarnog publikovanja, onda se taj metod mogao u celoj knjizi dosledno primeniti (ovo posebno kad je reč o nacionalnom pitanju). Objašnjenjima u fusnotama poklonjena je dužna pažnja, mada je šteta što nisu uvek potpuna.

Tomislav Ketig

Branko Mikulić: Za šta a protiv čega

(„Oslobođenje", Sarajevo, 1975, strana 326)

Upitna otvorenost naslova ovog djela razotkriva, s jedne strane, temeljnu unutarnju intenciju autorovog pristupa, dok, s druge strane, jezgrovito izražava supstancijalnu osobenost teme, odnosno predmeta razmatranja: „značajno vrijeme borbe Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga u Bosni i Hercegovini za socijalistički samoupravni razvoj Republike i Jugoslavije". Ovo dijalektičko jedinstvo strukture — društvenog totaliteta i njegove autorske artikulacije, u kome se prepliću realno socijalno zbivanje i lično viđenje „onoga kako bi trebalo da bude", karakteristično je za ovakva djela u kojima je autor u isto vrijeme i svjedok, i posmatrač, i učesnik, budući u situaciji da ocjenjuje u izvjesnoj mjeri i svoj prilog u nastalom rezultatu. Tu autorsku poziciju iskazuje na određen način i Branko Mikulić u kratkom predgovoru: „U razgovorima nisam kazivao samo svoja mišljenja već i političke ocjene i stavove foruma i tijela Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, koje sam i na ovaj način javno izrazio" (str. 17).

Hronološki posmatrano, istorijski interval koji obuhvataju Mikulićeva razmatranja proteže se od 18. novembra 1968, kada je datiran uvodni intervju „Politici", do 28. aprila 1975, to jest zaključnog razgovora objavljenog u „Komunistu". Sadržajno, međutim, ono što je rečeno u 23 intervjua proteže se na jednu mnogo širu, čak totalitetnu perspektivu političke opservacije i kritičko-analitičkih razmatranja osnovnih samoupravnih („za šta"), ali i antisamoupravnih („protiv čega"), socijalističkih procesa u jugoslovenskom društvu i, posebno, bosanskohercegovačkoj republici u čitavom poslijeratnom periodu. Takvu globalnu i kompleksnu optiku gledanja omogućavao je i autorov napor da se svaka pojava sagleda u odgovarajućem kontekstu i procjeni *in toto*, ali ju je i nametala složena priroda i izuzetna dinamika društveno-političkih tokova u vremenu od 1968. do 1975. godine. Naime, tokom posljednje decenije se borba progresivnih društvenih snaga predvođenih Savezom komunista, sa drugom Titom na čelu, suočavala s otporima i opozicionim snagama najšireg spektra. Dok su do pomenutog perioda antisamoupravne snage uglavnom nastupale s jedinstvenim ideološkim platformama koje su se periodično mijenjale (Informbiro 1948, Đilasov socijaldemokratski liberalizam 1953, Rankovićev uzmak ka birokratskom etatizmu prije 1966), dotle zadnjih desetak godina one kao da se organizuju u znaku neke vrste taktičkog kompromisa, u kome se simultano i u uzajamnoj saradnji, a sa prefiksom „neo", pojavljuju maltene sve idejno konstituisane sorte opozicionarstva iz proteklih vremena. No ti su poj-

čani otpori svagda bili svojevrstan nusprodukt i indikator našeg bržeg kretanja naprijed, koje jedni zlonamjerno neće prihvatiti, a drugi, iako dobronamjerni, nisu ni kadri shvatiti. „Razvoj situacije i poslije Konferencije (riječ je o Drugoj konferenciji SKJ — N. K.) potvrdio je da je", primjećuje Mikulić, „do sukoba i razilaženja sa pojedincima i grupama — frakcijama, prvenstveno u Savezu komunista, a i u društvu, dolazilo u vrijeme krupnih zaokreta u razvoju našeg društva" (str. 318).

U najnovijoj etapi razvoja naše revolucije, koju, pored ostalog, karakteriše radikalna decentralizacija političkog i ekonomskog sistema i novo ustavno socijalističko samoupravno konstituisanje republika i pokrajina, neki do tada ugledni revolucionari i politički rukovodioci skončavali su na sporednim puteljcima. Te stranputice iskazivale su se, s jedne strane, žalom za prošlošću i za nekim hipertrofiranim, apstraktnim jugoslovenskim interesom, koji bi bio iznad interesa pojedinih naroda, narodnosti, socijalističkih republika i pokrajina i radničke klase, i suprotan tom interesu, a, s druge strane, u neodrživoj separatističkoj hipostazi regionalnih, pokrajinskih, republičkih, nacionalnih itd., u svakom slučaju parcijalnih interesa nasuprot interesu jugoslovenske socijalističke samoupravne zajednice i jedinstvenim ciljevima njene radničke klase i Saveza komunista Jugoslavije. Branko Mikulić ide u red one velike većine naših istaknutih političkih poslenika i partijskih rukovodilaca koji su od prvog trenutka uvođenja navedenih promjena, na primjeran način, aplicirali izvorno marksističko poimanje relacije, opšteg i posebnog, na konkretnoistorijske uslove realnih odnosa unutar jedinstvenog jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva. O tome svjedoči protekla i tekuća društveno-politička praksa u SR BiH i SFRJ, a na to podsjećaju i stavovi izneseni na stranicama knjige koja je pred nama. Branko Mikulić sažeto, jasno i eksplicitno ističe specifičnosti situacije i problema Bosne i Hercegovine, posebno na ekonomskom planu (to je problematika koja je najbliža i autorovom stručnom interesovanju), zatim na planu međunacionalnih odnosa, slobode umjetničkog i naučnog stvaralaštva, kulture, istorije, jezika, reforme univerziteta itd., videći njihovo rješenje jedino unutar jačanja federacije i jedino u razvijanju i dograđivanju socijalističkih samoupravnih odnosa, a na osnovi novih ustava i Programa SKJ.

„Privredni razvoj Bosne i Hercegovine", kaže Branko Mikulić novembra 1968. godine, „sporiji je ako se uporedi sa jugoslovenskim prosjekom. Dovoljno je istaći da je nivo privredne razvijenosti 1967. godine dospio na dosad relativno najnižu tačku. O tome govori i podatak da je dohodak po jednom stanovniku, u odnosu na prosječni u Jugoslaviji, sa 85,9 u 1962. pao na 62,3 u 1967. godini.

Dalje zaostajanje privrednog razvoja ovih područja ograničava opšti razvoj Jugoslavije, „zatvara" tržište za privredu razvijenijih, može da komplikuje međunacionalne odnose i izaziva druge posljedice. Nije slučajno da se upravo u nerazvijenim sredinama javljaju zahtjevi za uravnilovkom. Problemi su veliki, pa se to odražava i na način mišljenja, svijest i politička raspoloženja" (str. 22).

I dalje, na drugom mjestu u istom razgovoru:

„Jugoslaviju je neophodno tretirati kao jedinstveno privredno područje i neophodno je obezbijediti jedinstvo privrednog sistema. Međutim, istovremeno treba uvažavati potrebu da pojedini regioni i republike, u skladu sa svojim specifičnim uslovima, utiču na razvoj sopstvenih sredina. Ne može se negirati da su uslovi i problemi razvoja, na primjer, u Bosni i Hercegovini različiti od onih, recimo, u Sloveniji ili Hrvatskoj. Naši „republički interesi" o nekom određenom pitanju ne moraju biti saglasni i istovetni. To proizlazi iz stepena razvijenosti pojedinih republika, strukture njihovih privreda i mnoštva drugih faktora. Ne može se tražiti od federacije da stvara instrumentarij po kome bi trebalo svi da preduzimaju iste mjere bez obzira da li one odgovaraju konkretnim uslovima, jer bi

to moglo da komplikuje i političke odnose.

Istina, što dalje odmičemo u pravcu deetatizacije, a suština našeg društvenog razvoja je jačanje socijalističkog samoupravnog sistema, javljaju se i mišljenja o opasnostima cijepanja jedinstvenog tržišta i jedinstvenog privrednog sistema. Ne isključujem mogućnost nekih deformacija i opasnosti, pa prema tome i potrebu njihovog suzbijanja. Znam da ima i takvih pojava. Ali, najbitnije je da dominiraju pozitivni elementi i procesi u razvoju našeg samoupravnog društva, a u to ne treba sumnjati" (str. 26).

Branko Mikulić reagira i na neka nerazumijevanja specifičnosti situacije u SR BiH koja postoje „u našoj kulturnoj i široj političkoj javnosti u Jugoslaviji, pa i... u Republici,.. da političke i druge sukobe koji iskrsavaju kao razlike u pogledima i mišljenjima o pojedinim pitanjima, u Bosni i Hercegovini mnogo rigoroznije i drastičnije tretiraju politički faktori" (iz pitanja postavljenog na Univerzitetskoj tribini u Sarajevu 18. juna 1969). On smatra da takva mišljenja nemaju realnu podlogu jer su zasnovana na nekritičkim utiscima, a ne na argumentima.

„Politika Saveza komunista, kako je poznato, jedinstvena je, ali se primjenjuje u različitim uslovima. Sasvim je razumljivo da je struktura bosanskohercegovačkog društva u mnogo čemu specifična, kao što, uostalom, i drugi ima u svoje specifičnosti Prema tome, razlike u prilazima pojedinim političkim pitanjima objektivno su uslovljene.

Kao primjer navešću područje međunacionalnih odnosa. Naša osjetljivost na ekscese u toj oblasti uslovljena je tragikom naše dalje i bliže prošlosti, kao i postojećom strukturom stanovništva. Skupo smo platili bratstvo i jedinstvo da bismo mogli biti ravnodušni prema ma kakvim oblicima svjesnog ili nesvjesnog, direktnog ili indirektnog, narušavanja bratstva i jedinstva. I zbog toga smo na sve pojave nacionalizma i šovinizma reagovali oštro, efikasno i odlučno.

Ako bi mišljenja da smo rigorozniji od drugih, i kad se uzmu u obzir sve specifičnosti, bila tačna, onda bi to značilo da, ili mi ili drugi, nismo dosljedni u prilazu istovetnim političkim pitanjima od šireg društvenog značaja, a onda bi bio potreban dijalog zasnovan na argumentima" (str. 49).

Knjiga Branka Mikulića plijeni jednostavnim, efektnim kazivanjem, koje je izraz jasnog stvaralačkog, revolucionarnog, političkog i publicističkog opredjeljenja „za šta smo a protiv čega smo". Kratkim, jasnim i neposrednim odgovorima, odgovorima koji uvijek idu *in medias res*, Mikulić se uklapa u tradiciju specifičnog titovskog, antigrađanskog, revolucionarnog načina političkog komuniciranja jednako pristupačnog svima, koje nikad ne ostavlja prostora za ovakvo ili onakvo tumačenje.

Krećući se u svojim izlaganjima unutar relacije „za šta" i „protiv čega", što nikako nije samo efektan naslov, autor je afirmirao svojevrstan dijalektički pristup dinamičnom društvenom realitetu, odnosno društveno-političkom, ekonomsko-političkom, kulturno-političkom itd. životu u jugoslovenskoj i bosanskohercegovačkoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici.

Kao lijep primjer navodimo Mikulićev odgovor na pitanje „Komunista" („Ima mišljenja da je SKBiH suviše vremena „izgubio" u raspravama sa pojedincima koji su došli u sukob sa politikom Saveza komunista?") o opširnijoj kritičkoj diskusiji koja je vođena u CK SKBiH i u bazi povodom nekih nosilaca frakcionaškog ponašanja u Republici.

„Znamo za takva mišljenja", rekao je Branko Mikulić, „pa i „kritike" upućene Centralnom komitetu. O njima smo diskutovali. Mislim da se treba oduprijeti različito motivisanim radikalističkim stanovištima i zahtjevima za, kako kažu, „bržim i odlučnijim" primjenjivanjem disciplinskih mera. Izuzimajući preuranjene i neodmjerene ali dobronamjerne reakcije komunista, takve teze namjerno plasiraju oni pojedinci koji priželjkuju nama tuđe, birokratske odnose u Savezu komunista Jugoslavije. Nasuprot tome i ubuduće ćemo se zalagati za jačanje

i razvijanje demokratskih, humanističkih odnosa koji su odlikovali i odlikuju našu Partiju od kada je drug Tito na njenom čelu" (str. 322).

Upravo u naznačenoj nedavnoj epizodi iz partijsko-političkog života Republike, kao i u ovom autorovom osvrtu na te događaje, vrlo reljefno vidimo politički profil racionalnog humaniste, energičnog u borbi protiv objektivno frakcionaške opozicije. Autorov, na konkretnom primjeru netom opisani, realni humanizam paradigmatičan je za čitav njegov način mišljenja i intonaciju njegovih odgovora.

Nenad I. Kecmanović

Jure Bilić: Revolucija i politika

(Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1975, strana 268)

Knjiga Jure Bilića je, u stvari, izbor tekstova koji su nastajali u svakodnevnoj revolucionarnoj borbi u periodu od 1971. do 1975. godine. Govori, referati, članci i intervjui iz tog vremena revolucionarne aktivnosti Saveza komunista i radničke klase dragoceno su i kompetentno svedočanstvo o karakteru i dubini te odlučne aktivnosti, kojom su poražene snage čije su ideologije i teorije negirale socijalističko samoupravljanje. Oslanjajući se na Titovu ideju socijalističke revolucije i boreći se za afirmaciju najbitnijih i najvitalnijih njenih tekovina i ciljeva, na ideju oslobođenja čoveka i radničke klase, rada i stvaralaštva, bratstva i jedinstva i ravnopravnosti jugoslovenskih naroda i narodnosti, autor analizira najkrupnija pitanja utemeljivanja naše socijalističke samoupravne sadašnjosti i budućnosti na ishodištima, kontinuitetu i dijalektici naše revolucije. „Autentičnost naše revolucije ogleda se u tome što je ona bila duboko narodna, duboko socijalna, ali se u isto vrijeme odlučno borila protiv svih neprijatelja našeg društva" (str. 251), te tako „svima pokazala da je dosljedna" (str. 242). Zbog toga je pobeđivala, a pobeđivaće i u novoj etapi, kada novim Ustavom uspostavljamo vrednosti koje „omogućuju da samoupravljanje postane dominantan društveni odnos u jugoslavenskom socijalističkom društvu" (str. 243).

Zahtjev za nepomućenim ostvarivanjem kontinuiteta naše socijalističke revolucije, za daljim revolucionarnim prodorima i stvaralaštvom socijalističkog samoupravljanja, čini jedinstvenu nit ovih po tematici i nameni raznovrsnih tekstova i osnovni idejni i politički stav autorov. Tu snagu i sposobnost stalnog napredovanja Bilić pre svega vidi u dvema ključnim pretpostavkama: (1) naša revolucija ne samo što je „uvijek osiguravala svoje osnovne tekovine" već je „uz to uvijek tražila nove izraze, nipošto nije bila statična" (str. 191), i (2) „samoupravljanje (je) moralo doći na pozornicu jugoslavenskog socijalističkog društva kroz genezu stvorenu u toku revolucije" (str. 197). Ovakvom shvatanju kontinuiteta revolucije treba dodati kategoričan autorov stav da je „period revolucionarnog etatizma bio objektivno nužan — zbog izgradnje društva, privredne izgradnje i čuvanja tekovina revolucije" (str. 102). Naša je revolucija duboko autentična, masovna i stvaralačka, u iznalaženju novih putova išla uvek „tragom autentične koncepcije stvaralačkog marksizma, a ne dogmi" (str. 102, 104). Tako smo i pedesetih godina, „u vrijeme borbe za opstanak naše revolucije" (str. 191), uveli samoupravljanje kao put i izlaz da društvo „ne postane statično, da se ne birokratizira", ujedno svesni i „opasnosti od vlastite birokracije" i istorijske istine da su „revolucija i oslobođenje radničke klase — stvar, djelo same klase" (str. 191).

Analizirajući suštinu nove etape borbe za socijalističko samoupravljanje, autor ističe da pred nama stoje „veliki historijski zadaci, jer gradimo društvo kakvo nitko u svijetu ne gradi" (str. 54), stvaramo „nešto što je nepoznato" (str. 99), i upravo zbog toga borba za iz-

gradnju socijalističkog samoupravnog društva za „sadašnju generaciju radničke klase predstavlja veliku šansu" (str. 163). Nema sumnje da je prelaz ka asocijaciji slobodnih proizvođača dug i složen istorijski proces. Ali je još izvesnije da je razvoj socijalističkog samoupravljanja u ovoj etapi naše revolucije jedina šansa, i „ako tu šansu ne iskoristimo, onda će biti novih kriza, izostat će rješavanje mnogih pitanja iz svakodnevnog života" (str. 163), a sama „činjenica da bez uzora gradimo novo društvo, da stvaramo nove putove i tražimo nova rješenja, ne može uvijek opravdati i neke naše slabosti" (str. 14—15). Ta opredeljenja autor afirmiše i razmatra bilo pitanja društveno-ekonomskih odnosa, političkog sistema, položaja i uloge radničke klase, bilo pitanja idejno-političke i akcione izgradnje i delovanja Saveza komunista, bilo pak nacionalno pitanje i međunacionalne odnose u našoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici. Pri tome do potpunog izražaja dolazi poimanje sadašnjeg i novog i njihovog dijalektičkog jedinstva, otkrivanje budućeg u sadašnjem, jer „ostvarivanjem sadanjih zadataka stvaraju se uvjeti da se ostvare i ciljevi sutrašnjice" (str. 153).

Taj idejno-teorijski stav je okosnica svih razmatranja, jer, kako ističe autor, bez budućeg u sadanjem, bez jedinstva sadašnjosti i budućnosti, „socijalističko samoupravljanje teško će izdržati historijska iskušenja" (str. 152). Svoju ključnu metodološko-teorijsku premisu o jedinstvu sadašnjosti i budućnosti Bilić nedvosmisleno izražava upozorenjem da „neće biti velikog socijalizma i komunizma ako se ne rješavaju praktične stvari" (str. 174). Otkrivajući i savlađujući društvene protivurečnosti, uvek „moramo gledati dalje, moramo pred sobom imati viziju društva koje stvaramo" (str. 26), odnosno „moramo gledati dalje i kada se borimo za današnje zadatke" (str. 27). Ulazeći u produbljenu analizu odnosa „starog" i „novog", i sukoba između njih, naročito u etapama kada smo stvarali „osnovu za nove odnose, ali su se oni sporo afirmirali" (str. 107) i kada smo više „demontirali i rušili staro" (str. 67), a sporije izgrađivali i afirmisali novo, autor otkriva izvore kriza u društvu i Savezu komunista, kao i „pojave razbijanja jedinstva radničke klase" (str. 128, 201) sa kojima smo se žestoko sukobili. Parafrazirajući poznati Marksov stav o socijalizmu kao prelaznom društvu ka komunizmu, koje u sebi sadrži elemente starog i klice novog, autor ističe da „ukoliko je razvijenije to novo, sve više nestaju elementi starog" (str. 204). Ciljevi socijalističkog samoupravljanja i prelaz ka asocijaciji slobodnih proizvođača ne ostvaruju se, međutim, sami od sebe, u nekakvom „frenetičnom finalu", gde mase aplaudiraju, već svakodnevnim i praktičnim, revolucionarnim i svesnim delovanjem radničke klase i radnih ljudi predvođenim Savezom komunista, njihovim osposobljavanjem za „obavljanje svojih svakodnevnih zadataka", ali tako da „vide i našu sutrašnjicu". Ovim autor afirmiše i kriterij revolucionarnosti u našim savremenim uslovima: „biti borac za praktično ostvarenje samoupravnih odnosa, za razvoj proizvodnih snaga, za bolji život radničke klase i naših naroda" (str. 154).

Ovakvo poimanje sadašnjosti omogućuje autoru da dâ odlučne odgovore i na ključno pitanje kojim je on preokupiran — kako izgrađivati Partiju „za sadašnji trenutak, za sadašnju etapu revolucije" (str. 171). Celokupno dosadašnje iskustvo — a naročito borba protiv onih snaga koje su „pokušale da proces preobražaja društva u pravcu samoupravljanja i šire demokratizacije iskoriste u cilju naturanja oblika buržoaske demokracije i buržoaskog nacionalizma, restauracije građanskog društva, dok su drugi našoj politici samoupravljanja suprotstavljali sistem birokratskog, centralističkog upravljanja društvom" — pokazuje „da nam je danas, jednako kao jučer, potreban snažan i jedinstven Savez komunista Jugoslavije koji će predvoditi borbu za razrješavanje društvenih protivurječnosti, za dosljedno provođenje sadašnjeg programa naše revolucije, za koheziju naše višenacionalne zajednice, za socijalističko samoupravljanje" (str. 15). Dakle,

neophodna nam je snažna avangarda „koja će ne samo biti odgovorna za razvoj socijalizma i radničke klase nego i osiguravati ukupne interese radničke klase i radnih masa", ali to nije nikakvo „vraćanje nazad na staru partiju" (str. 199), jer Savez komunista nije „nikakva sekta" niti ima „neke svoje posebne interese" (str. 24). Inaugurisanjem socijalističkog samoupravljanja Savez komunista je počeo menjati i svoju ulogu u našem društvu, od „partije na vlasti" — u avangardnu snagu radničke klase i društva, i osposobljavati „na prvom mjestu samu radničku klasu za historijske zadaće koje socijalizam i novi društveni sistem postavljaju", zahvaljujući čemu Savez komunista izgrađuje „samosvijest radničke klase o njenoj historijskoj zadaći uspostavljanja društva kao slobodne asocijacije proizvođača" (str. 105—106). Budući da je „odgovoran za revoluciju i izgradnju socijalizma", Savez komunista se ne može odreći — niti može prihvatiti osporavanje — „funkcije u društvu koja mu historijski pripada" (str. 119), ali „Partija ukoliko je odgovorna za historijske zadaće i interese klase i socijalizma, utoliko ona ne može biti neodgovorna i za dnevne interese klase i društva" (str. 120).

Očigledno je dakle, ističe autor, da Savez komunista moramo stalno osposobljavati, ali ne za to da on „preuzme društvene funkcije", da „preuzme u svoje ruke izvršavanje funkcija samoupravnog društva" (str. 161), „nego da osposobljavajući sebe osposobljava sve društvene institucije za sve dnevne zadatke, kao i za one historijske zadatke koje je postavilo naše socijalističko društvo" (str. 172—173). Razrađujući na više mesta odnose radničke klase i njene avangarde u uslovima razvijenog socijalističkog samoupravljanja, Bilić naglašava da Savez komunista „svoju vodeću ulogu mora ostvarivati prvenstveno sposobnošću da u svakom trenutku formira takvu revolucionarnu politiku i praksu koja odgovara interesima i stanju svijesti radnih masa, i koja može da utječe na razvoj te svijesti" (str. 23). Da bi tu ulogu s uspehom izvršavala, naša revolucionarna avangarda „mora biti efikasna, jedinstvena, idejno i politički osposobljena za provođenje i dugoročnih i dnevnih zadataka". Ako smo odgovorni, precizira svoja stanovišta autor, „za historijsku sudbinu socijalizma, onda smo odgovorni i za funkcioniranje vlasti; i to mi komunisti, u prvom redu. Utoliko smo i na vlasti, a ne kao birokratska sekta koja vlada" (str. 133). Izgrađivanje snažnog i jedinstvenog, sposobnog i efikasnog Saveza komunista, Bilić razmatra u svetlosti sledećih dveju funkcija: (1) da diktaturu proletarijata u sadašnjoj fazi učini što širom, što demokratskijom „da bi samoupravni odnosi u našem društvu postali sveobuhvatni odnosi" (str. 15) i (2) „izgrađivanja i stalnog potvrđivanja nacionalne ravnopravnosti i slobode svakog naroda i narodnosti, svake republike i pokrajine, i učvršćivanja bratstva i jedinstva naše socijalističke zajednice na tim osnovama" (str. 13).

Bilić daje argumentovanu i na klasno-revolucionarnim marksističkim pozicijama Saveza komunista zasnovanu kritiku nacionalizma u svim njegovim pojavnim oblicima i modalitetima. U stvari, dobar deo tekstova nastao je upravo u neposrednoj i otvorenoj borbi protiv nacionalizma kao jednog od najvećih neprijatelja socijalističkog samoupravljanja. Knjiga bi se s pravom mogla nazvati i kritikom nacionalizma, jer u njoj autor analizira i anatomiju uzroka i karakter nacionalističkih pojava u Savezu komunista Hrvatske i šire u jugoslovenskom društvu. Podvrgavajući uništavajućoj kritici modalitete nacionalizma, — bilo da se radi o takozvanom masovnom pokretu, separatizmu, iredentizmu, bilo o birokratsko-unitarističkom hegemonizmu — Bilić ih otvoreno naziva kontrarevolucijom, jer su se na tim osnovama javljale „buržoaska ideologija" (str. 140) i „neostaljinističke i kominformske ideje" (str. 50). Analizom i kritikom nacionalizma, bespoštedno šibajući sve njegove pojavne oblike i nosioce, autor afirmiše stavove i iskustvo Saveza komunista i našeg socijalističkog samoupravljanja u rešavanju nacionalnog pitanja na osnovi uzajamnosti i

uslovljenosti razvoja socijalističkog samoupravljanja i svestrane i potpune ravnopravnosti jugoslovenskih naroda i narodnosti.

U tom pogledu, autor na prvom mestu ističe da je za Savez komunista rešavanje nacionalnog pitanja „oduvijek bilo sastavni dio borbe za socijalizam i slobodu" (str. 82), jer je on polazio od saznanja da „jednom postavljeno i riješeno nacionalno pitanje ne znači da je ono bilo zauvijek riješeno" (str. 86), kao što sa svoje strane celokupno naše dosadašnje iskustvo pokazuje da su naši narodi „uvijek bili nacionalno ugnjetavani kada nisu bili zbratimljeni i međusobno povezani" (str. 84). Istražujući uslove razvoja međunacionalnih odnosa u sistemu socijalističkog samoupravljanja i pretpostavke nacionalne afirmacije i kohezije naše federativne zajednice, Bilić odlučno i sa jasnih revolucionarno-marksističkih pozicija Saveza komunista naglašava da je jedini i istinski nosilac nacionalne ravnopravnosti radnička klasa, koja svojim društvenim položajem i ulogom u društveno-političkom i ekonomskom sistemu mora da bude nosilac rešavanja nacionalnog pitanja. Naše iskustvo, naime, pokazuje da je do pojave nacionalizma dolazilo i zbog toga „što radnička klasa nije bila nosilac rješavanja međunacionalnih odnosa" (str. 141), nego su razne „liderske", tehnokratske i birokratsko-dogmatske snage pokušavale da nature antisocijalističke i antisamoupravne koncepcije. Stoga podsećajući na nove ustave i zaključke Desetog kongresa SKJ, autor posebno naglašava da su društveno-ekonomski interesi jugoslovenske radničke klase jedinstveni i da „to jedinstvo klase moramo sačuvati" (str. 201).

Jedna od odlika ove knjige je, svakako, veoma otvoreno iznošenje sve dramatike borbe za pobedu Titovog kursa u Savezu komunista Hrvatske. Aktivni učesnik te borbe, autor će već jula 1971. godine nacionalistima svih boja doviknuti: „No pasaran", precizno izneti svoje najintimnije utiske o manifestacijama „masovnog pokreta" i opisati principijelne i lične sukobe s frakcionašima u tadašnjem rukovodstvu SKH. Razobličavajući takozvanu ljevicu, Bilić kaže da je ona, „u stvari, desnica koja se krije iza pseudolijeve fasade", a razmatrajući mogućnosti mladih da se afirmišu, on će reći „da smo se pomalo zabetonirali" ili, drugom prilikom, „da smo izgubili neke vrijednosti koje smo nekad imali" itd.

Premda su tekstovi povezani jedinstvenom niti, o pravoj njihovoj vrednosti može se najbolje suditi tek u sklopu uslova njihovog nastanka. Doslednost u političkim i teorijskim analizama omogućila je autoru i sintetičku razradu ključnih pitanja kontinuiteta socijalističke revolucije, ostvarivanja socijalističkog samoupravljanja i afirmacije avangardne uloge Saveza komunista u našem društvu.

Ljubomir Jakimovski

Reči i dela

(„Privredni pregled", Beograd, 1976, strana 230)

U organizaciji Komiteta SK u organima i organizacijama federacije osnovana je Politička škola za novinare u glasilima i informativno-političkim službama čiji su osnivači organi i organizacije federacije. Osnivanje škole je rezultat političkih ocena o potrebi sistematskog idejno-političkog obrazovanja novinarskog kadra. Program je specijalizovan i u celini okrenut savremenim idejno-političkim pitanjima razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa kod nas, te kretanjima u savremenom svetu i u međunarodnom radničkom pokretu. Predavači su naši najistaknutiji poslenici iz oblasti nauke i politike.

„Privredni pregled" je objavio, u stvari, izbor autorizovanih predavanja održanih u Političkoj školi za novinare u vremenu od decembra 1975. do kraja aprila 1976. godine, namenivši ga „organizatorima, predavačima i polaznicima političkih škola i kurseva, političkim

i javnim radnicima, predavačima i polaznicima radničkih i narodnih univerziteta, klubovima samoupravljača, klubovima i domovima Jugoslovenske narodne armije, svima koji proučavaju i unapređuju teoriju i praksu socijalističkog samoupravljanja". Međutim, što zbog prostora koji nam stoji na raspolaganju, a što zbog obimnosti i podjednake aktuelnosti objavljenih izlaganja, ovde ćemo ukazati samo na neka aktuelna pitanja koja su pokrenuta ili naročito naglašena u predavanjima u Političkoj školi za novinare.

Analizirajući kontinuitet naše socijalističke revolucije, dr Jovan Đorđević u svom izlaganju o ustavnom sistemu SFRJ ističe tri osnovne faze ustavnog konstituisanja našeg revolucionarnog razvitka. Prva je, smatra autor, izrazito politička i traje od Drugog zasedanja Avnoja do pedesetih godina — do uvođenja socijalističkog samoupravljanja. U toj fazi je rešavano pitanje vlasti i pitanje međunacionalnih odnosa, što je institucionalizovano i potvrđeno odlukama Avnoja, a zatim i prvim Ustavom Jugoslavije od 1946. godine.

Druga faza je društveno-politička i traje od uvođenja socijalističkog samoupravljanja do donošenja novih ustava. To je faza razvijanja samoupravljanja i samoupravnih institucija. Naš ustavni sistem je izražen i u republičkim i pokrajinskim ustavima kao pretpostavkama izgradnje jedinstvenog federativnog ustava. Danas, ističe dr J. Đorđević, imamo ustavni pluralizam koji čini jedinstven sistem, i to je nova pojava u istoriji ustavnosti. Mi izgrađujemo decentralistički federalizam, koji se osniva na ulozi i značaju sastavnih delova federacije — republika i pokrajina. Izgrađujemo participaciono-kooperativni federalizam, koji se sastoji, kako izlaže autor, u tome što su svi savezni organi sastavljeni od delegacija republika i pokrajina, a kooperacija se izražava tako što se odluke, zakoni, programi i planovi stvaraju u kooperaciji republika i pokrajina i savezne organizacije.

Treća faza, koja je započela na osnovama novih ustava, predstavlja pokušaj da se politička revolucija protegne na opštedruštveni plan, što je osnovni smisao i zadatak, kako ističe dr J. Đorđević, ostvarivanja kontinuiteta jugoslovenske socijalističke revolucije.

U novom Ustavu izražena je težnja da se razvijena mreža samoupravnih institucija podigne na stepen integralnog socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog i političkog sistema i ostvari dalje razvijanje socijalističkog samoupravljanja u osnovnim ćelijama rada i proizvodnje.

U izlaganju „SKJ u borbi za sprovođenje odluka Desetog kongresa", Boško Krunić, član Izvršnog komiteta Predsedništva CK SK Srbije, naglašava da je Deseti kongres SKJ označio prelom u pravcu jačanja revolucionarnog jedinstva i revolucionarno-klasne orijentacije u SK. Krunić stoga raspravlja o dva osnovna područja aktivnosti Saveza komunista: o sprovođenju Ustava i jačanju Saveza komunista, njegovog idejnog, organizacionog, akcionog jedinstva i njegovog osposobljavanja u konkretnim akcijama. Pošto je svestrana klasno-politička afirmacija udruženog rada fundamentalno pitanje sprovođenja Ustava, Krunić posebno analizira pojedine vidove avangardne uloge Saveza komunista u sklopu razvoja društveno-ekonomskih odnosa kod nas i našeg političkog sistema, u smislu podsticanja pozitivnih programa akcija u društvu uopšte, borbi protiv deformacija u sprovođenju Ustava i akciji jačanja idejno-političkog jedinstva, demokratičnosti itd.

Govoreći o ekonomskoj politici Jugoslavije, dr Berislav Šefer stavlja akcenat na aktuelne ekonomske probleme, karakter promena u privrednom sistemu na osnovama Ustava i zadatke srednjoročnog plana. Iznoseći rezultate privrednih kretanja u 1975, dr. B. Šefer ističe da su mnogi privredni problemi u Jugoslaviji dugo bili zapostavljeni i da su naročito aktuelizirani poslednjih godina, jer su, očito, izraz dinamike našeg razvitka. Ustavnu transformaciju privrednog sistema ubrzaće i novi zakoni, između ostalog i tako što će se stvoriti legalne pretpostavke da udruženi rad, konstituišući se kao nosilac razvoja i dohotka, pot-

puno ovlada i procesom reprodukcije.

Osvrćući se na srednjoročni plan, dr B. Šefer obrazlaže neophodnost naše orijentacije na razvoj energetike, proizvodnju hrane i jačanje sirovinske baze, razvoj izvozne sposobnosti, produktivnosti i efikasnosti proizvodnje, na poboljšanje položaja nerazvijenih, na stabilizaciju, standard i odbranu.

O mestu politike nesvrstavanja u savremenim međunarodnim odnosima raspravlja Miljan Komatina, pomoćnik saveznog sekretara za inostrane poslove. On ističe da je politika nesvrstavanja — jedna od najaktuelnijih tema današnjice — nastala objektivno kao rezultat razvoja međunarodnih odnosa. Razvoj u svetu je potvrdio životnost i trajnost politike nesvrstavanja uprkos brojnim preprekama, te se ona sve više i prihvata kao pokretačka snaga menjanja savremenog sveta.

Razmatrajući genezu pokreta nesvrstavanja, Komatina iznosi da Beogradska konferencija predstavlja novi kvalitet organizovanog delovanja i pretvaranje nesvrstanih zemalja u samostalan faktor rešavanja međunarodnih problema. Od 1961. do 1976. nesvrstana politika je bitan faktor dubokih transformacija međunarodnih odnosa i menjanja odnosa snaga uopšte, jer, kao izraz oslobodilačke borbe naroda, pokret nesvrstanosti već po svojoj prirodi sadrži sve vrednosti progresivnog razvoja čovečanstva, među kojima pravo naroda na slobodu, socijalističko samoupravljanje, nezavisnost, suverenitet i teritorijalni integritet, ravnopravno učešće u međunarodnim poslovima, slobodno odlučivanje o putevima svog unutrašnjeg razvoja itd. Politika nesvrstanosti je povezala sve snage nezavisnosti, progresa, mira, oslobođenja i demokratije, ukratko, sve snage koje po prirodi svog položaja i svojim programima teže izmeni starog i izgradnji novog sistema međunarodnih odnosa. U tom pogledu je, rečima M. Komatine, od posebne važnosti Konferencija u Kolombu, koja je održana u uslovima veoma složene međunarodne situacije.

Odnosima u savremenom radničkom pokretu takođe je poklonjena odgovarajuća pažnja na Političkoj školi za novinare. Tako, ovaj zbornik obuhvata izlaganja dr Stanislava Stojanovića o odnosima i ulozi SKJ u međunarodnom radničkom pokretu, te Informbirou i „neoinformbirovštini", Dragutina Šolajića o odnosima u komunističkom pokretu od Treće internacionale do Informbiroa i Miodraga Vlahovića o nekim obeležjima međunarodnog sindikalnog pokreta.

Kretanja u savremenom međunarodnom radničkom pokretu, ističe u svom izlaganju dr Stanislav Stojanović, i dalje karakteriše istorijska podela na komunističko i socijaldemokratsko krilo. Međutim, danas se sve više izražava potreba za dijalogom i spremnost na privremena ili trajna savezništva u većem broju zemalja.

Krupne ekonomske, društvene i političke promene koje doživljava današnji svet objektivno proširuju dodirna područja različnih interesa na mnogo široj osnovi. Uprkos mnogim podelama u današnjem svetu, težnja da se progresivne društvene snage povežu i ujedine je stalna, što olakšavaju i politička savezništva radničkog pokreta sa svim drugim demokratskim i miroljubivim snagama.

Zadržavajući se na genezi međunarodnog radničkog pokreta, autor analizira delatnost Kominterne, kao rukovodećeg centra komunističkog pokreta, i Informacionog biroa, koji je, samo godinu dana posle svog osnivanja, postao institucionalno-politički okvir sukoba sa KPJ. Što se tiče položaja Jugoslavije u međunarodnom radničkom pokretu, dr S. Stojanović ističe i detaljnije objašnjava da je internacionalistička radnička solidarnost suštinski elemenat revolucionarnog radničkog pokreta u Jugoslaviji.

Veoma je vredno pažnje iscrpno izlaganje general-pukovnika Ivana Dolničara „Jugoslovenska koncepcija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane". On dokazuje da je u ideji i praksi opštenarodne odbrane SFRJ afirmisan klasno-socijalni politički pogled na rat, na osnovne oblike organizovanja društva i njegovih materijalnih snaga za opštenarodni odbrambe-

ni rat i na principe njegovog vođenja. Suštinu koncepcije opštenarodne odbrane čine politika i strategija narodnooslobodilačke borbe naroda i narodnosti Jugoslavije, a ta se koncepcija oblikovala u posleratnom periodu uporedo s izrastanjem socijalističkog samoupravljanja i politike nesvrstanosti.

Nadovezujući se na izlaganje o našoj koncepciji sistema opštenarodne odbrane, Luka Banović raspravlja o suštinskim karakteristikama i pojedinim vidovima sistema samozaštite jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva. Samozaštitu Luka Banović definiše kao „masovno samoupravno organizovanje svih radnih ljudi i građana" s ciljem „da sva dobra koja stvaraju organizovano i zajednički štite".

Pažnju čitalaca će posebno privući izlaganja Kire Gligorova i Kire Hadži Vasileva o našem delegatskom sistemu, Josipa Vrhoveca o zadacima SKJ na idejnom frontu, Marjana Rožiča o ulozi SSRN u ostvarivanju Ustava, dr Antuna Vratuše, dr Nikole Baloga i dr Žarka Papića o Zakonu o udruženom radu, udruživanju rada i sredstava, te planiranju na osnovama udruženog rada.

Izuzetno su zanimljiva predavanja prof. dr Mirka Perovića o zakonitosti i odgovornosti u sistemu socijalističkog samoupravljanja, zatim Slavka Zalokara o aktuelnim problemima komune, Nisima Konfina o Rezoluciji o osnovama ekonomskog i socijalnog razvoja za 1976. godinu, Antona Polajnera o zakonitosti u privredi kroz prizmu SDK. Međutim, po svojoj instruktivnosti ističu se i izlaganja prof. dr Ljubiše Adamovića o mestu Jugoslavije u međunarodnoj podeli rada, Marka Vrhuneca o novom ekonomskom poretku u svetu, dr Dušana Pireca o krizi savremenog kapitalizma i prof. dr Živojina Rakočevića o savremenoj građanskoj i socijalističkoj ekonomskoj misli.

S obzirom na tematsku i drugu aktuelnost objavljenih predavanja, ovu je knjigu potrebno preporučiti i kao izvor podataka o savremenoj jugoslovenskoj teoriji i praksi. Ona će i u tom pogledu korisno poslužiti polaznicima političkih škola, kurseva i seminara, a takođe predavačima.

Na kraju, valja pomenuti da je zbornik *Reči i dela* priredio Ljubiša Ristović, direktor Političke škole za novinare.

Jelena Stupar

The Epic of Ilinden (Ilindenska epopeja)

(„Macedonian Review", Skopje, 1974, strana 244)

Retko da neki datum ima toliko veliko značenje za istoriju nekog naroda kao što ga ima Ilinden za istoriju makedonskog naroda. Ilinden — 2. avgust — dvostruki je praznik za makedonski narod i narodnosti koje žive u Makedoniji, dvostruko velik po borbi za slobodu protkanoj teškim stradanjima — i po pobedi. Ilinden je upisan u prazničnu knjigu makedonskog naroda po ustanku 1903. protiv otomanske tiranije i Kruševskoj republici, prvoj republici na Balkanu. Tom Ilindenu posvećena je ova knjiga pripremljena povodom 70-godišnjeg jubileja. Na isti dan 1944. godine je u manastiru Prohor Pčinjski bilo Prvo zasedanje ASNOM-a, na kome je proglašena prva makedonska država u novijoj istoriji kao sastavni deo Demokratske Federativne Jugoslavije.

Ilindenski ustanak 1903. godine nije doneo, kako se kaže i u uvodu ove edicije, dugo očekivano oslobođenje makedonskom narodu. Razlozi su mnogostruki: podignut je bez potrebnih priprema, a i mnogi su spolja podsticali i naveli makedonski narod na ustanak vođeni svojim interesima, a ne željom da ovaj namučeni narod najzad dosegne slobodu i da mu pomognu da tu uzvišenu težnju doista i ostvari, te je ustanak ostao „nedovršen". Neuspeh ustanka doneo je još mnoge nedaće: uz žrtve koje su pale u ustanku, odmazda Osmanlija bila je i krvava i surova. To je takođe ostavilo teške i

trajne tragove na „napaćenoj duši makedonskog naroda".

Ova edicija je veoma odmeren i usklađen skup priloga koji kao celina čine svestrano oblikovan pogled na taj događaj od trajnog interesa za makedonski narod. Sastoji se od uvoda i sedamnaest priloga.

U prvom prilogu, *Društveno-ekonomski uslovi ilindenskog ustanka*, dr Desanka Miljovska objašnjava tok društvenih promena u otomanskoj imperiji i u samoj Makedoniji, uzrokovan i unutrašnjim zbivanjima i uticajima spolja, što je sve zajedno činilo da je ilindenski ustanak po svom karakteru bio i oružana pobuna radi ostvarenja nacionalnog oslobođenja, a po mnogim obeležjima i buržoasko-demokratska revolucija. Nacionalni karakter najbolje je izražen činjenicom da su sve klase i sve društvene snage porobljenog naroda žarko želele da zbace Turke i da rušeći feudalni sistem ostvare nacionalno oslobođenje. Zato je jedan od glavnih zadataka ustanka bio da ukine podeljenost stanovništva na vladajuće i nacionalno potlačene. U tom pogledu ostvaren je krupan uspeh i on je bio od neprocenjivog značaja za budući razvitak makedonskog naroda.

Prilozi Mihaila Apostolskog *Strategija i taktika makedonskog revolucionarnog pokreta* i Ivana Katardžijeva *Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO)* vrlo plastično prikazuju koliko je bilo teškoća u ostvarivanju strateškog cilja — mobilizacije naroda za borbu. Narod je ciljeve revolucionarnog pokreta prihvatio bez oklevanja, ali to nije odgovaralo interesima buržoazije susednih zemalja, Grčke, Srbije i, naročito, Bugarske, koja se upinjala da volju i odlučnost naroda Makedonije podredi svojim interesima. VMRO se odlučno odupirala svakom, vojnom ili političkom, mešanju spolja, kao i intervenciji velikih evropskih sila. Međutim, apetiti susednih država onemogućili su VMRO u rešavanju ovog problema, što je, razume se, bio neophodan preduslov za uspeh ustanka. Prilog dr Gligora Todorovskog *Pripreme za ustanak* najbolje dokumentuje koliko su susedne države, osobito Bugarska, nastojale da na svaki način ubrzaju podizanje ustanka nadajući se da će Makedonija, otrgnuta od Turske, postati njihov lak plen, tim pre što će i u rukovodstvu revolucionarnog pokreta zaštititi svoje interese. Upravo kada je, zahvaljujući uveliko i naporima Bugarske, odluka o podizanju ustanka već bila doneta, Bugarska je po nagovoru Rusije (kojoj je odgovarao mir na Balkanu jer je bila na pragu sukoba s Japanom) odustala od svojih namera da se umeša u „poslove Makedonije". Tako su ustanci ostali iznevereni. Pošto se odluka o podizanju ustanka više nije mogla povući, pripreme za ustanak su se razvijale vrlo ubrzano, uz očekivane, ali i neočekivane teškoće. Veliki udarac pripremama predstavljala je i pogubija Goce Delčeva, najistaknutije ličnosti revolucionarnog pokreta — njegovog stratega i idejnog vođe.

Lik Goce Delčeva, njegove ideje i shvatanja prikazani su u prilogu dr Hrista Andonova-Poljanskog. Goce Delčev se u svom radu inspirisao dostignućima epohe prosvećenosti i idejama revolucionarnog talasa s kraja 19. i početka 20. veka. Svet je zamišljao kao poprište „kulturnog nadmetanja među narodima", ali je u isto vreme bio duboko svestan da „oslobođenje (nacionalno) treba da bude prvi, najvažniji, naš zadatak, delo naših ruku". Znao je da Makedonce niko sem njih neće osloboditi. Zato se s „kristalno jasnim idejama" borio za čistotu pokreta i u tom je smislu često govorio da mu nisu potrebni ljudi koji će ga ostaviti pred prvom teškoćom, već revolucionari spremni da podnesu sve tegobe. Cilj je, često je on naglašavao, „borba za nacionalnu nezavisnost i slobodu makedonskog naroda". Čuvena je njegova rečenica: „Ja ne mrzim Osmanlije kao narod: borim se protiv osmanlijske tiranije kao vladajućeg sistema". Borio se protiv spoljnjeg mešanja jer je i dobro znao i duboko osećao koliko je „makedonski narod trpeo" zbog renegatstva nekih njegovih sinova. Goce Delčev je pokazao „put kako se može doći do velikog cilja — nacionalnog oslobođenja".

Na ovom mestu nekoliko reči i o ostalih pet priloga o istaknutim likovima makedonskih revolucionara: *Dame Gruev* dr Rista Pop-Lazarova, *Nikola Karev — organizator Kruševske republike* Orde Ivanovskog, *Jane Sandanski — revolucionar* Manola Pandevskog, *Život i delo Đorče Petrova* Ljubena Lapea, te prilog o liku Pere Toševa. Ti prilozi su kratki, sadrže malo reči koje, međutim, dosta kažu. Dame Gruev je osnivač VMRO i, kao istinski revolucionar, umeo je u teškom trenutku, neposredno nakon propasti ustanka, da kaže: „naše veliko delo borbe za slobodu svrstava nas u redove naroda dostojnih poštovanja". Za Nikolu Kareva borba za slobodu, na život i smrt, nije prestala s ilindenskim ustankom i trajala je do njegove pogibije u sukobu s Turcima nekoliko godina kasnije. Đorče Petrov je životom i delom nerazdvojno vezan za stvaranje, razvoj i tragičnu sudbinu Tajne revolucionarne organizacije Makedonije. Ovaj vrsni intelektualac bio je njen ideolog i duhovni vođa te veliki propagator revolucionarnih ideja u narodu. Jane Sandanski nije pripadao najužem krugu osnivača i prvih graditelja makedonskog revolucionarnog oslobodilačkog pokreta, ali je prošao kroz sve faze razvoja toga pokreta i kroz sve ratove u Makedoniji do 1915. godine, kada je i sam pao u toj borbi. Pere Tošev je još jedan od izuzetnih likova revolucionara koji su svoj život posvetili borbi makedonskog naroda ne dočekavši njegovo oslobođenje.

„Smrt je hiljadu puta bolja od života u bedi! Dole sa tiranijom! Živeo narod, živela sloboda!" Bile su to parole i poklići za početak ustanka, kako navodi dr Krste Bitoski u svom prilogu *Tok ilindenskog ustanka*. O ovom „najznačajnijem revolucionarnom događaju u istoriji makedonskog naroda do drugog svetskog rata" i o „slavnoj manifestaciji želje svih naroda Makedonije da se bore da bi bili slobodni" dosta je rečeno u mnogim istorijskim analizama. Možda se, međutim, ne zna dovoljno koliko je osmanlijska odmazda nad stanovništvom, nakon sloma ustanka, bila surova, o čemu se dosta govori u ovom prilogu. Apoteoza ustanka — Kruševska republika — trajala je samo devet dana. Ljuben Lape dokazuje sa koliko su se odlučnosti ustanici borili da je sačuvaju. Jedan od njih, Pitu Guli, rekao je: „Ako nema slobode ima smrt". Tako je i završio svoj život.

U prilogu Todora Simovskog *Učešće drugih narodnosti Makedonije u ustanku* govori se o tome kako su u vreme ustanka gotovo polovinu stanovništva Makedonije sačinjavali Turci, Grci, Albanci, Vlasi, Jevreji i pripadnici ostalih manjih etničkih grupacija. Svi oni su, naročito Vlasi, kako se navodi, mnogo dali za ustanak, pomažući ga na razne načine. U tim okolnostima VMRO je stalno isticala da se bori za slobodu svakog stanovnika Makedonije i da se taj cilj može ostvariti samo borbom svih naroda. Zato je u svojoj aktivnosti naročitu pažnju poklanjala suzbijanju svakog oblika šovinističke propagande, što se i ogledalo u zavidnom stepenu jedinstva, solidarnosti i borbe celokupnog stanovništva u toku ustanka.

Oslobodilačka borba makedonskog naroda odjeknula je širom sveta. Naišla je na simpatije i solidarnost u redovima progresivne javnosti. U prilogu *Odjeci ilindenskog ustanka u Evropi i Americi* dr Hristo Andonov-Poljanski kaže da je 1903. godina bila proglašena „godinom Makedonije". Zatim se ističe da je ustanak naišao na vanredno topao prijem kod svih ostalih jugoslovenskih naroda. U Italiji, Engleskoj, Rusiji, Francuskoj i drugim evropskim zemljama ustanak je bio predmet velikog interesovanja. Osnovani su komiteti pomoći, solidarnosti, objavljivani su brojni komentari i napisi u kojima su predstavljeni pravi ciljevi borbe makedonskog naroda. I Lenjinova „Iskra" je pisala o tome. Vesti o Ilindenu ubrzo su dospele i u Sjedinjene Američke Države i postale predmet široke pažnje. U gotovo svim tim zemljama organizovani su razni skupovi u znak podrške, prikupljane su i upućivane pošiljke pomoći, a došli su i mnogi misionari i prijatelji makedonskog naroda da pomognu ličnim učešćem. Uz to je po pra-

vilu isticano da tako značajan događaj svakako zaslužuje i znatno veću pažnju.

Završna tri priloga — dr Tome Sazdova *Makedonska narodna poezija i Ilinden*, Borisa Višinskog *Ilinden i makedonska književnost* i Nika Tozija *Ilinden kao tema u savremenoj makedonskoj umetnosti* — govore nam, na svoj način, upečatljivo o živom prisustvu Ilindena u sećanjima, u emocijama naroda Makedonije. Ispevane su brojne narodne pesme o ustanku, o bitkama u njemu, o njegovim herojima, o tragediji, o bolu i tuzi. Stvorena su i mnoga književna dela, izuzetni stihovi Koste Racina, Nikole Vapcareva, Slavka Janevskog, brojne pripovetke i dr. Ilinden je posebno često, još i danas, inspiracija nebrojenih umetnika. Likove i događaje iz ustanka oni su ovekovečili raznovrsnim delima. U tom pogledu impresivno deluju portreti i gravire Nikole Martinovskog, slike Vangela Kodžomana, Mileta Korubina, Boška Lazeskog, skulpture Lazara Ličenoskog i dela mnogih drugih umetnika.

Žarko Milošević

Dr Stipe Šuvar: Lijevo i desno ili desno i lijevo

(„Zamak kulture", Vrnjačka Banja, 1975, strana 116)

Uloga i položaj inteligencije su u radničkom pokretu bili jedno od veoma značajnih pitanja. Radnički pokret i njegove avangarde uvijek su nastojali formirati svoju inteligenciju, izniklu iz proleterske borbe i sudbinski vezanu za nju. Pa ipak, sistematski i konzistentno, taj je problem (ako izuzmemo pojedine Lenjinove fragmente) obrađivao tek Antonio Gramsci, a u nas se on javljao kroz konkretno historijsko iskustvo, a manje u teoriji. Tako u našoj teoriji i publicistici nema mnogo studija ni istraživanja o inteligenciji, ako izuzmemo „incidentno" bavljenje tim pitanjem. Šuvarova knjiga, razmatrajući problem inteligencije multidimenzionalno, s gledišta angažmana inteligencije u društvu i Partiji, svakako je jedno od cjelovitijih djela takve vrste. Naslanjajući se na Gramscijeve teorije o inteligenciji, posebno o „organskoj inteligenciji" koja dijeli sudbinu proletarijata, Šuvar razrađuje svoje teze i popunjava ih konkretnostima jugoslavenske socijalne, političke i duhovne situacije. Mada je ova knjiga zapravo zbirka raznih fragmenata političko-publicističke i teorijske naravi (koje je autor napisao ili izgovorio u razdoblju od 1971. do 1975), iz cijelog njenog konteksta proizlazi da je problem inteligencije i njene uloge u društvu ovog puta glavna tema Šuvarovog razmatranja.

Knjiga sadrži devet poglavlja, koja čine zasebne cjeline: „Idejna borba i tuđe ideologije"; „Naša revolucija i lenjinsko nasljeđe"; „O inteligenciji je riječ"; „Stare ideje i desne orijentacije"; „O naciji, jeziku i strastima"; „U čemu se razlikujemo, mada ljevičari"; „Protiv dogmatizma"; „Za Marxa ili Webera", te, naposljetku, „Kultura i socijalizam". Osim atraktivne teme o inteligenciji, izdvajaju se još dva pitanja kojima Šuvar poklanja najviše pažnje — prvo, pitanju malograđanskog sklopa svijesti i, drugo, tehnokratizmu kao ideologiji i društvenoj snazi.

Malograđanski sklop svijesti, da spomenemo najprije njega, sazdan je od širokog spektra građanskih ideologija, od militantno nacionalističkih do sitnoburžoasko socijalističkih, čiji su se nosioci ugnijezdili i u Partiji. Nosioci i kreatori takve svijesti, malograđanska inteligencija, ide u red tradicionalne inteligencije koja je čas navlačila ruho „lojalnosti", a čas bila nosilac ekscesnih pojava. Ta inteligencija je nakon revolucije ostavljena da rukovodi institucijama, katedrama i svime što proizvodi kulturu. „Ona se tu postavila naoko korektno, ali prema nama gospodski prezrivo", a „mi prema njoj ne okrećemo oštricu, ne idemo na raskrinkavanje njenog gospodskog položaja i uloge", primjećuje Šuvar (str. 32). Analizirajući duhovnu klimu koju stvara

malograđanština, Šuvar pristupa kritici malograđanske svijesti i njene nacionalističke konotacije. Nacionalizam je omiljena Šuvarova tema i on je ne može ni ovdje zaobići. „Nacionalistička svijest ima još plodno tlo", zaključuje on razmatrajući posebice ulogu kulture, na kojem području se još uvijek reproducira antagonistička klasna svijest" (str. 46). Malograđanski inteligent zapravo pokušava zadržati svoj privilegirani položaj društvene elite. Ova desna inteligencija još je prisutna u našim kulturnim, nastavnim i naučnim institucijama i uvelike utječe na formiranje individualne svijesti prosječnog čovjeka.

S druge strane, iako izgleda da „desna inteligencija" gubi tlo pod nogama i da odstupa pred rastućom plimom lijeve, radničke inteligencije (ponikle, dakle, u krilu same radničke klase ili pak „organski" srasle s njome), stvar stoji drugačije: društvena podjela rada još izdvaja i odvaja inteligenciju od neposrednih proizvođača materijalnih dobara i veliki dijelovi takve naše inteligencije još su svojim životnim nazorom prožeti „tradicionalističkim mesijanstvom i cehovskim elitizmom" (str. 34). Na svim onim mjestima gdje Šuvar govori o malograđanskom i tradicionalističkom izbija britka kritika učmalosti, svega što nas vuče natrag i što u određenim situacijama poprima vid otvorenog antisocijalističkog djelovanja.

Malograđanština i tehnokratizam, koje Šuvar apostrofira također kao stubove „desnog" opredjeljenja, u osnovi su elitističke koncepcije i elitizam je njihov zajednički nazivnik. Tehnokratizam ide na ruku malograđanskom i otvoreno „desnom", jer u njegovoj osnovi leži težnja za izdvajanjem iz društva i osiguranjem povlaštenog društvenog statusa. Nasuprot klasičnom desnom poluinteligentu, naš suvremeni tehnokrat je školovani skorojević koji teži da se izdigne u „elitu vlasti" i da osigura sebi određeno potrošačko obilje kao dokaz uspješnosti vlastite „karijere" (str. 5). Kao pogled na svijet, kao izdiferencirana ideologija sa svojim sistemom i svojom hijerarhijom vrijednosti, tehnokratizam tumači da sva suvremena ljudska društva konvergiraju na osnovama sve veće tehničke racionalnosti i da to posvuda rađa isti tip društva i društvene odnose, „univerzalnu tehničku civilizaciju". Prodor tehnokratske ideologije u naše društvo je zabrinjavajući, upozorava Šuvar, a to pokazuje praktično ponašanje jednog dijela „šefovskih" struktura u privredi, kao i prodor funkcionalističke misli tehnokratske orijentacije. Šuvar se naročito okomljuje na spregu klasičnog „šefa", paternaliste patrijarhalnog tipa, s mladim školovanim stručnjakom: prvi želi sakriti svoju tehničku inferiornost, a drugi širi stereotip da je tehnika sve, odvojeno od njenog situiranja u proizvodni odnos.

Još je inteligencija u nas, konstatira Šuvar, i povlašteni sloj i dio radničke klase. Intelektualna se proizvodnja nije dovoljno proširila na sve članove društva. Stoga je i moguće da se u „mesijanskoj" ulozi pojavi i antipod desne inteligencije, tzv. lijeva inteligencija, koja sebe vidi i prikazuje kao autentičnu ljevicu i sebe krsti apelativom „nove ljevice". Naša „nova ljevica" javlja se u rasponu od protestnog odbacivanja postojećih institucija i postojeće kulture, pa do radikalnih grupica koje borbeno istupaju protiv našeg sadašnjeg političkog poretka s anarhističkih i trockističkih pozicija (str. 69). Novoljevičarska platforma je također elitistička, mesijanska, i boluje od klasičnog intelektualističkog pozerstva propisujući i dijeleći sa svog katedarskog pijedestala recepte za razvoj društva. Na planu društvene teorije nova ljevica artikulira marksističku misao kao apstraktnokritičku teoriju, koja se reducira na osudu postojeće stvarnosti zbog toga što ona ne odgovara fiksiranim idejama i idealima. Nosioci takvog „marksizma" u nas padaju u iskušenje ne samo da odbace i osude sve socijalističke snage u našem društvu zbog tobožnjeg izdajstva marksističkih ideala nego i da uplove u vode raznih elitističkih obmana o društvu, kojim bi trebali upravljati „mudri i neporočni" ljudi. Prema lijevoj frazi i lijevoj pozi mi smo odredili jasnu demarkacionu lini-

ju, kao i prema nastojanjima da nam se neodgovorni politički pamfleti podastiru kao vrhunski dometi marksističke misli.

U ovu knjigu uključeni su i Šuvarovi istupi o „Praxisu" i o „onome što je bilo oko njega", kako on sam kaže u naslovu jednog fragmenta. Šuvar kritički ocjenjuje neke teze koje su se pojavile u časopisu „Praxis". Krug oko „Praxisa" se bavio kritikom staljinizma, ali tek pošto je, veli Šuvar, naša revolucija već izvršila kritiku staljinizma. No „Praxis" je skrahirao zbog toga što je sve svodio na nivo političke pamfletistike. U svojoj ocjeni društva on je birao incidente nastojeći dokazati svoje teze: da je samoupravljanje u nas manje-više manipulacija, da je naša partija staljinistička, da je naša vlast harizmatska, da se naša birokracija pretvorila u buržoaziju itd. Teorija je i te kako važna, ali ona mora korespondirati historijskom realitetu, inače ta pozicija vodi u ezoteričko čistunstvo, u poziciju elitnih katedarskih marksista koji stalno dijele besprizivne ocjene i presude društvu, pokretu, Partiji (vidi str. 70—73). Međutim, kako je bilo moguće da jedan krug intelektualaca dođe u poziciju elite i u sukob s Partijom i njenom povijesnom praksom? Uzroke Šuvar spominje unutar općeg razmatranja o ulozi intelektualaca u društvu: podjela rada, postojanje desne inteligencije itd. Šuvar zaključuje svoja razmatranja o tim ideološkim skretanjima pledirajući za dosljednu borbu mišljenja i otvoreno suočavanje koje će pravovremeno mobilizirati duhove i stvoriti klimu stalnog idejno-političkog angažiranja svakog člana našeg pokreta.

U cjelini uzevši, ova Šuvarova zbirka tekstova je pledoaje za marksističku kritiku izvan zamki dogmatske svijesti i lažnog radikalizma. Šuvar nudi kao soluciju put koji je i naš samoupravni pokret oprobao na djelu: jedino kritika „unutar" pokreta, unutar konkretnih povijesnih koordinata borbe za socijalizam, u svakodnevnom političkom i intelektualnom angažiranju. Da bi marksistička kritika doživjela svoj procvat i polet, neophodno je mnogo više uvažavati sve vrste društvene krtike kao neizostavnu komponentu duhovnog stvaranja.

Šuvarova knjiga je uspjelo djelo naše društvene kritike, usprkos tome što je sastavljena od fragmenata koji su protkani i razmišljanjima o mnogim drugim temama i problemima.

Struktura ove knjige nije strogo naučna: to je zbirka vehementno izloženih pogleda i stavova. Kao svojevrstan doprinos marksističkoj društvenoj kritici, ona ima nesumnjivu vrijednost, te predstavlja osvježenje i po tematici, i po elokventnoj argumentaciji, i po osebujnom stilu. Ova je knjiga osebujna, međutim, i po Šuvarovom autokriticizmu, koji je on u „Uvodnoj bilješci" definirao na slijedeći način: „Kada je čovjek nečim zaokupljen, može biti jednostran i ponavljati se. To se i meni događalo".

Damir Grubiša

Dr Rudi Kyovsky i dr Aleksander Radovan: Konvencije in priporočila Mednarodne organizacije dela

(Centar za samoupravno normativno dejavnost, Ljubljana, 1975, strana 409)

Međunarodna organizacija rada, kao specifična specijalizovana autonomna organizacija OUN, stekla je svojim radom u tripartitnom sastavu svih svojih organa velik ugled, a pripada joj i nemala zasluga za realizaciju progresivnih zahteva iz međunarodnog radničkog pokreta. Van svake je sumnje da je za afirmaciju radničke klase značajno ishodište zapisano u dodatku njenog ustava (iz 1944) da „rad nije roba".

U zborniku *Konvencije i preporuke Međunarodne organizacije rada, s komentarom* prvi put su skupljene i na slovenačkom jeziku objavljene sve konvencije Međunarodne organizacije rada (MOR) koje su kod nas ratifikovane i pri-

hvaćene do godine 1973. Autori su uspeli da — u uvodu u knjigu, u uvodima u svako poglavlje (po prihvaćenoj klasifikaciji konvencija i preporuka) i u objašnjenjima i komentarima konvencija i preporuka — prikažu probleme kojima se MOR bavi u vreme kada socijalizam postaje već sve uspešniji svetski razvojni proces, pa i sistem.

Dr Jože Vilfan u predgovoru upozorava da „neizvršenje ratifikovane konvencije šteti ugledu države, a pogotovo ako je posredi država koja se poziva na socijalizam, a šteti i opštim nastojanjima za napredak".

Delatnost Međunarodne organizacije rada se posle drugog svetskog rata počela bitno i brzo menjati, mada u radu organa MOR-a radničku klasu često ne zastupaju i njene istinske interese ne izražavaju njeni sindikalni predstavnici. Među drugim značajnim pitanjima kojima se MOR, pored pružanja tehničke pomoći, posle 1945. bavila, bilo je i proučavanje saodlučivanja radnika u organizacijama u kojima su zaposleni. MOR je prva međunarodna organizacija čiji su saradnici proučavali naše samoupravljanje (*Workers' management in Jugoslavija*, International labour office, Genève, 1962), a i oblike saodlučivanja u drugim zemljama. U skladu s odnosima u svetu i u samoj Organizaciji, njena skupština je prihvatila samo preporuku o učešću radnika u upravljaju određenim poslovima u organizacijama u kojima su zaposleni. Posle svega toga možemo samo ponoviti zapisane reči dr Vilfana da „prihvatanjem i izvršavanjem takvih pravnih obaveza doprinosimo i moralnoj klimi u svetu, u kome je iskorišćavanje radnika sve manje mogućno..."

Međunarodna organizacija rada je do 1973. godine prihvatila 136 konvencija i 144 preporuke. Gotovo polovina svih konvencija (67) prihvaćena je u prvih dvadeset godina posle prvog svetskog rata, a ostale od 1944. godine naovamo. Sa sprovođenjem konvencija, tih specifičnih normi, među teoretičarima su (kod nas takođe) pokrenute diskusije, koje još nisu okončane, o tome da li su konvencije pravne norme ili nisu; međutim, još značajniji su njihov sadržaj i način donošenja. Tako su u međunarodnopravnim odnosima nastajale posebne pravne norme, koje nikako nisu mogli jednostrano donositi samo jedni članovi tripartitnog predstavništva. A time su, naravno, na međunarodnopravnom značaju dobili i sindikalno organizovani radnici. U vezi s tim se za našu samoupravnu praksu postavlja nekoliko pitanja. Za sprovođenje prihvaćenih preporuka, a pogotovu ratifikovanih konvencija, sve manje je odgovorna sama federacija, a sve više radnici u organizacijama udruženog rada, koji moraju „uređivati i ostvarivati prava i obaveze iz međusobnih odnosa u udruženom radu u skladu i sa ratifikovanim međunarodnim sporazumima" (čl. 2, ZAMOR, Službeni list SFRJ, br. 22/1973). Već nekoliko puta smo bili na dnevnom redu kako povodom ostvarivanja pojedinih odredaba nekih konvencija tako i povodom dostavljanja redovnih izveštaja Međunarodnoj organizaciji rada o primeni konvencija. Mislim da su to pitanja ko'a idu u nadležnost sindikata. Konkretnu realizaciju ratifikovanih konvencija vrše radnici u udruženom radu samoupravnim sporazumima. Sindikati imaju pri tom vrlo značajnu i odgovornu ulogu. Isto tako, sindikati moraju dobijati i izveštaje koje vlada (SIV) šalje Međunarodnoj organizaciji rada u vezi s ratifikovanjem i sprovođenjem ratifikovanih konvencija, i treba da im se omogući da daju svoje primedbe na te izveštaje. Koliko sam mogao da pratim objavljene izveštaje o radu sindikata u opštinama i u njihovim republičkim i saveznim organima, nigde nisam naišao, na primer, na neku širu diskusiju o pripremama za godišnju skupštinu MOR-a, kao ni na diskusiju o tome zašto nismo ratifikovali neke konvencije, odnosno prihvatili preporuke, na šta autori na nekoliko mesta upozoravaju (pored ostalog, oni u vezi s preporukom br. 10 konstatuju da je to „prihvatanje primer nepromišljenog prihvatanja", str. 310). U poslovnicima Skupštine SFRJ, odnosno njena dva veća, nema ne-

kih posebnih odredaba o „ulozi" sindikata pri predlaganju konvencija za ratifkovanje; a to svakako ne bi trebalo da se radi mimo „najšire organizacije samoupravljača" (Tito).

Jugoslavija je jedna od onih država koje su ratifikovale srazmerno dosta konvencija, a i jedna od onih koje su prihvatile vrlo malo preporuka, mada se ne vidi zašto pri ratifikaciji konvencija nisu bile prihvaćene i odgovarajuće preporuke uz njih. Jugoslavija je ratifikovala 57 konvencija, a prihvatila samo 14 preporuka. Do godine 1941. ratifikovano ih je 18, a nije prihvaćena nijedna preporuka (izuzev jedne, sve preporuke su prihvaćene u godinama 1956, 1958. i 1962). Najviše konvencija Jugoslavija je ratifikovala 1958. godine. Kod nekih konvencija prolazi prilično vremena od ratifikacije do njihovog objavljivanja (ponekad skoro i cela godina).

Dr Strohsack razložno konstatuje da je zbirka konvencija i preporuka o kojoj je reč vrlo značajno pomoćno „nastavno" sredstvo, doprinos pravnoj teoriji i pomagalo za praksu. Dodajmo još da je ona, isto tako, jak podsticaj i upozorenje na obavezu za objavljivanje i drugih „međunacionalnih i regionalnih dokumenata" kao što su Rimski ugovor, Evropski zakonik o socijalnoj sigurnosti itd. (autori ih navode u komparativnom komentaru uz pojedine konvencije ili preporuke). To je utoliko potrebnije što su u zemljama u kojima se primenjuju pojedine međunacionalne — regionalne konvencije i preporuke zaposleni i naši radnici (dr R. Kyovsky, *Kapitalistično izrabljanje*, „Naši razgledi", 6. 12. 1974) Neke sumnje su se bile javile u pogledu autentičnosti objavljenih konvencija, koje su autori preveli veoma savesno. Toga problema sada više nema kad su ratifikovane konvencije objavljene na slovenačkom jeziku u „Uradnem listu SFRJ".

„Praktičnu primenu" konvencija i preporuka su dr Kyovsky i dr Radovan, zajedno s drugim autorima, već započeli unošenjem u komentar republičkog zakona o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu i o radnim odnosima između radnika i privatnih poslodavaca („Gospodarski vestnik", br. 27/I—II knjiga, Ljubljana, 1974).

Dok neko u Sloveniji ne objavi potpuniju monografiju o MOR-u, za razumevanje i proučavanje konvencija i preporuka objavljenih u knjizi o kojoj govorimo biće još potrebna značajna dela dr Ratka Pešića (*MOR — poreklo — struktura — delatnost*, iz 1969, i *Uticaj radničkih organizacija na stvaranje i aktivnost Međunarodne organizacije rada*, iz 1971).

I pored svih stvarno dobrih svojstava ove knjige naših autora, moramo ipak naglasiti da iz nje nismo saznali koliko država-članica sačinjava MOR. Autori navode da je takvih država 1971. godine bilo 121 (str. 24), kod dr Strohsacka nalazimo podatak da ih je 1973. bilo 134, a u nedavnom izveštaju „Dela" sa godišnje skupštine MOR-a naveden je „nov" broj.

Međutim, pomenuti propusti (neke manje ne navodim) nikako ne umanjuju trajni značaj posla koji su autori obavili za našu nauku i praksu. Sada bi korisno bilo ako bi se u nekom odgovarajućem stručnom glasilu (npr. u „Združenom delu") dala analiza o tome kako ostvarujemo konvencije; u podesnom obliku bi morala i štampa koja se tim problemima bavi ukazati pomoć radnicima u udruženom radu pri ostvarivanju svih kod nas ratifikovanih i važećih međunarodnih ugovora (npr. paktova OUN, konvencija MOR-a), i time ujedno pružiti podršku jednom od načela naše spoljne politike, koja se zasniva na principima nesvrstavanja.

Vanek Šiftar

„ПРАКСА", бр. 2 и 3—4/76.

(Часопис за друштвена питања)

U uvodniku broja 2 „Praksa" objavljuje raspravu Voja Srzentića pod naslovom: *Udruženi rad u svjetlu borbe za ekonomsku stabilizaciju.* Ističući da se stavljanjem

na javnu diskusiju Nacrta zakona o udruženom radu aktueliziraju „tako reći sva pitanja samoupravne teorije i prakse", Srzentić ukazuje na međusobnu zavisnost razvoja socijalističkog samoupravljanja i ekonomske stabilizacije.

U dijelu teksta u kome se govori o vrlo dinamičnom privrednom i društvenom razvoju naše socijalističke zajednice, autor ukazuje i na slabosti privređivanja i funkcionisanja društveno-ekonomskog sistema prije privredne reforme 1965. godine i u kasnijem periodu. Zbog toga se osvrće na osnovne uzroke ekonomske nestabilnosti i pravac akcije njihovog prevazilaženja. Uzroci ekonomske nestabilnosti i inflacije još su u velikoj otuđenosti dohotka od radnika u udruženom radu, u nedograđenosti sistema na osnovama novog Ustava, neodgovarajućem sistemu i metodu planiranja, neriješenim pitanjima u sistemu cijena, nesređenom stanju u oblasti potrošnje, uticaju međunarodnog tržišta i dr. Ukazujući na pravce akcije, Srzentić ističe zadatke koji proizlaze iz osnovnih dokumenata našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema pri čemu glavnu snagu vidi u akcionom jedinstvu SK i njegovoj sposobnosti da angažuje sve društvene faktore u savladavanju pomenutih i drugih slabosti u našem ekonomskom sistemu.

U rubrici „Aktuelne teme", pod naslovom *Smisao promjena u obračunskom sistemu i sistemu plaćanja*, Momčilo Cemović piše da su te promjene sastavni dio promjena koje se predlažu u Nacrtu zakona o udruženom radu. Autor ukazuje na činjenicu da „fiktivni dohodak koji učestvuje u raspodjeli, nepokrivena i predimenzionirana potrošnja, nelikvidnost, nedostatak obrtnih sredstava itd. nijesu nužne pojave našeg dinamičnog razvoja, već izraz nedograđenosti postojećeg sistema". Zbog toga su promjene u obračunskom sistemu i sistemu plaćanja sastavni dio suštinskih promjena, koje se ne mogu shvatiti kao promjene tehničko-knjigovodstvene operacije, već kao značajna pretpostavka „za dalji razvoj društveno-ekonomskih odnosa" i kao važan društveni i politički zadatak.

U rubrici „Misao i praksa", časopis objavljuje rad dr Stipe Šuvara *Proučavanja socijalne strukture našeg društva u svjetlu marksističke teorije klasa i klasne podjele* (pokušaj klasifikacije i pledoaje za kritičko vrednovanje). Autor se osvrće na više pokušaja da se „analizira i odredi socijalna struktura socijalističkog društva u Jugoslaviji", pri čemu ukazuje na one od kojih su neko vrijeme marksistička teorija klasa i njezino primjenjivanje bili potiskivani. Ukazujući na različitosti pristupa u proučavanju te problematike, Šuvar ističe da „marksistička teorija klasa i klasne podjele polazi od društvene podjele rada", te da proučavanje socijalne strukture našeg socijalističkog društva treba „temeljiti na analizi podjele rada u cjelini, kao i tendencijama u integraciji rada koje vode besklasnosti", što bi otklonilo jednostranosti dosadašnjih proučavanja.

Rad dr Radula Sekulovića *Vrijednosti i stvaralaštvo*, u kome on ulazi u suštinska pitanja razvoja čovjeka, uticaja društva na njegovo formiranje i osnovne vrijednosti koje opredjeljuju stvaralaštvo čovjeka i društva, naročito je zapažen. Polazeći od toga da društvo pruža osnovne preduslove za razvoj čovjeka, autor posebno ukazuje na pogodnosti koje socijalističko samoupravno društvo ostvaruje. Pozivajući se na marksizam i humanizam koji je u njemu impliciran, ističe da je proletarijat „ona društvena snaga na putevima progresivnog razvitka čovjeka i društva koja u ime opštečovječanskih ideala ukida sebe kao klasu, ali i sve druge klase, i na taj način daje najširu platformu za opšteljudske vrijednosti". Samoupravno društvo stvara životne uslove da čovjek akceptira smisao socijalizma, da se intelektualno bogati, da usvaja one lične i društvene vrijednosti koje će ga činiti „živim akterom, slobodnom i stvaralačkom ličnošću". Vrijednosti i stvaralaštvo naročito treba razvijati kod mladih ljudi, na kom zadatku, ističe Sekulović, osobitu ulogu ima društveno usmjeren i organizovan sistem vaspitanja i obrazovanja.

„Praksa" objavljuje rad Krsta Kilibarde *Samoupravno angažovanje i odnosi iskrenosti i povjerenja u školi* i Milisava Glomazića *Uloga inteligencije i kritika „nove ljevice"*.

Uloga delegacija u stvaranju novog samoupravnog metoda i karaktera odlučivanja je naslov teksta koji je napisao Radivoje Šćekić, posebno ističući iskustva iz opštine Bijelo Polje.

Ovaj broj „Prakse" u rubrici „Osvrti i komentari" objavljuje radove Rajka Cerovića *Kratkometražni festival — post festum* i Vidoja Konatara *Ispitivanje porijekla imovine — malo dalje od početka*.

Zapaženi su prikazi Milije Komatine knjige Veljka Vlahovića *Svijet i stvarni život*, Bora Vukašinovića knjige Dušana Žubrinića *Marksizam i teorija elite* i Mihaila Nikolića izbora članaka Karla Korša pod zajedničkim naslovom *Materijalističko shvatanje istorije*.

Dvobroj 3—4 časopisa „Praksa" donosi na uvodnom mjestu rad Budislava Šoškića *Društveno-ekonomska osnova i ciljevi udruživanja rada i sredstava u svjetlu Nacrta zakona o udruženom radu*. Šoškić posebno ističe da će Zakon o udruženom radu biti „svakako najznačajniji zakon poslije Ustava", koji se „zbog širine i složenosti materije koju razrađuje" s razlogom naziva „svojevrsnim kodeksom udruženog rada ".

Razmatrajući udruženi rad kao društveno-ekonomski odnos, autor se osvrće na rješenja u klasnom društvu i administrativnom socijalizmu i ukazuje na posljedice koje proizlaze iz neriješenih društveno-ekonomskih odnosa, naročito naglašavajući da sistem udruženog rada kakav se u našem društvu konstituiše predstavlja negaciju svih vrsta privatnog i grupnog vlasništva i tehnokratsko-upravljačkog monopola. Kroz društveno-ekonomsku sadržinu dohotka i minulog rada, Šoškić ukazuje na osnovne komponente dohotka, odnosa njegovog sticanja i raspodjele. Autor se posebno osvrće na udruživanje rada kao faktora integrisanja čitavog društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

„Praksa" donosi i tekst dr Žarka Bulajića *Dohodak prema Nacrtu zakona o udruženom radu*. Toj značajnoj kategoriji, koja se u našim uslovima pojavljuje kao „materijalna osnova samoupravnih prava radnika", autor prilazi teorijskim objašnjenjem njegovog pojma i sadržine. Ističući naznačene funkcije dohotka, posebno ukazuje na način sticanja dohotka i ulogu minulog rada u njegovom sticanju.

Razgovor za „okruglim stolom" o temi „Internacionalistička politika i praksa SKJ u svjetlu razvoja marksizma i socijalizma" čini glavni sadržaj časopisa. U njemu se objavljuju autorizovani radovi dr Radovana Radonjića *O mjerilima proleterskog internacionalizma*, dr Dragutina Lekovića *Proleterski internacionalizam u shvatanju klasika marksizma*, dr Franje Kožula *Od vizije do realnosti socijalizma*, dr Dušana Bilandžića *Za novi pristup savremenosti*, dr Zorice Priklmajer-Tomanović *Proleterski internacionalizam u savremenim uslovima*, Milenka Markovića *Smisao i realne pretpostavke internacionalizma danas*, mr Ekrema Murtezaia *Jedinstvo u različitostima a protiv podređivanja jednom centru*, dr Momira Stojkovića *Socijalistički internacionalizam i nesvrstanost*, dr Janka Pleterskog *Internacionalizam u vlastitoj kući*, dr Faruka Redžepagića *Internacionalna solidarnost i princip suvereniteta u savremenim međunarodnim odnosima*, dr Čedomira Štrpca *Socijalističke države i internacionalizam*, Pere Morače *Principi nezavisnosti i internacionalizma u politici i praksi KPJ uoči i u toku oslobodilačkog rata i revolucije* i dr Blaža Nikolovskog *Revolucija — utemeljenje socijalističkog internacionalizma*.

Navedeni radovi daju cjelovitu sliku ovog zanimljivog pitanja, koje se stalno nalazi na dnevnom redu razvoja socijalizma. Sva razmatranja polaze od „jugoslovenskih pogleda na internacionalizam i internacionalističku praksu, za kakvu je i djelom i riječju Savez komunista Jugoslavije i kakva se ostvaruje u socijalističkoj samoupravnoj jugoslovenskoj zajednici", kako ističe organizator.

Radovi o kojima je riječ očito afirmišu i potrebu stalnog teorijskog razmatranja i uopštavanja najaktuelnijih aspekata savremene društvene prakse. Takvo prilaženje toj problematici je izraz potrebe proširenja kriterijuma po kojima se ocjenjuje internacionalizam pojedinih partija, pokreta i zemalja koji su nužno uslovljeni bogatstvom „puteva i metoda borbe za socijalizam". Na taj način se izražava i jasno dokazuje otpor onim centrima koji nude svoj, po njima, „opštevažeći model" proleterskog internacionalizma i koji odnos prema tvorcu takvog „modela" proglašavaju osnovnim mjerilom internacionalizma.

Sva teorijska razmatranja internacionalizma ukazuju na potrebu samostalnosti i nezavisnosti svakog revolucionarnog pokreta, kao osnovnog uslova zajedničkih akcija i ostvarivanja ciljeva socijalizma.

I ovom prilikom u nekoliko radova, a osobito u radu dr Blaža Nikolovskog, ukazuje se na kontinuitet revolucionarnog internacionalizma radničkog pokreta i njegove avangarde u Jugoslaviji. U čitavom toku revolucionarnih akcija, počev od učešća naših boraca u oktobarskoj revoluciji, španskom građanskom ratu, preko narodnooslobodilačke borbe i njenog doprinosa ne samo pobjedi socijalizma već i na međunarodnom frontu borbe protiv fašizma, do nesvrstanosti i aktivne pomoći Jugoslavije svim naprednim revolucionarnim pokretima u svijetu, jasno se ističe internacionalistička sadržina politike KPJ, odnosno SKJ.

U ovom dvobroju Silvija Šebesta piše o reformi obrazovanja i vaspitanja, ukazujući pri tome i na određena zakašnjenja i propuste, ali i na velike napore koji se čine u SR Crnoj Gori.

Pod naslovom *Značajan prilog proučavanju aktuelnih pitanja društvenog i ekonomskog života* „Praksa" objavljuje, iz pera Matije Novosela i Vidaka Aligrudića, prikaz knjiga dr Dušana Čalića *Aktuelni problemi razvoja samoupravnog društva u SFRJ* i dr Radmile Stojanović *Planiranje u samoupravnom društvu*.

Drago Radonjić

„Мост", кн. 39

(Литература, изкуство, наука, обществени въпроси)

Po svojoj čvrstoj, zanimljivoj i podsticajnoj tematskoj rubriciranosti, časopis „Most", koji na bugarskom jeziku izlazi u Nišu, u izdanju NIU „Bratstvo", ne samo što je zauzeo posebno mesto među časopisima na jezicima naših narodnosti nego se, takav, bitno afirmisao u sklopu savremene jugoslovenske časopisne konstelacije. Tako, ovaj časopis za književnost, umetnost, nauku i društvena pitanja i u svom 39. broju afirmiše sve svoje glavne rubrike: „Publicistika", „Naučna saopštenja", „Književnost i umetnost", „Pedagoška praksa".

U rubrici „Publicistika" časopis „Most" ovog puta donosi najpre osvrt Milana Miladinovića *Moralna svojstva komunista u dokumentima Desetog kongresa SKJ*. Autor izlaže da je na Desetom kongresu SKJ ukazano i na moralna svojstva komunista, kao što su humanost, disciplina, prijateljstvo, negovanje kritike i samokritike, ljubav prema radu, odgovornost, iskrenost, samoodricanje, požrtvovanost, upornost itd. Navedeni moralni kvaliteti, po rečima Miladinovića, sadržani su i u Statutu SKJ, gde se ističe: „Komunista je dužan da vlastitim vrednostima, društvenim ponašanjem i ličnim primerom, rečju i delom, doprinosi afirmisanju moralnih društvenih normi i socijalističke solidarnosti među radnim ljudima u skladu s ciljevima i principima našeg socijalističkog društva."

Analizirajući moralne kvalitete ponaosob, autor zaključuje da se od svakog člana SKJ zahteva da neguje i razvija inicijativu lične i kolektivne odgovornosti, kao i da pokreće akciju političke odgovornosti prema nosiocima antisocijalističkih shvatanja i ponašanja.

U istoj rubrici magistar Kosta Kostov objavljuje prilog *Marksistička idejna usmerenost obrazovanja i vaspitanja*. Prilog je sa makedonskog prevela D. Evstratijeva, jer časopis „Most" publikuje i radove nastale i na jezicima drugih naših naroda i narodnosti.

Polazeći od stanovišta da socijalističkom samoupravnom društvu i Savezu komunista ne može biti svejedno „ko i na kakvim idejnim osnovama se vaspitava mladi naraštaj", Kosta Kostov ističe da su u Rezoluciji Desetog kongresa o zadacima SKJ u socijalističkom samoupravnom preobražaju vaspitanja i obrazovanja jasno istaknute dužnosti vaspitno-obrazovnih organizacija i drugih činilaca vaspitno-obrazovnog uticaja — „da razvijaju smisao, sposobnosti i spremnost za ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa, da razvijaju stvaralaštvo i stvaralački odnos prema radu i doprinose prevazilaženju protivrečnosti između umnog i fizičkog rada, da razvijaju svest i osećanje o ravnopravnosti i životnoj povezanosti naših naroda i narodnosti, bratstvo i jedinstvo, jugoslovenski socijalistički patriotizam, spremnost i sposobnost za aktivnu odbranu naše zemlje, da vaspitavaju u duhu humanizma, internacionalizma i saradnje svih progresivnih snaga u svetu koje se bore za pobedu socijalizma i komunizma".

Autor je problem idejno-političkog vaspitanja i obrazovanja, kome naše socijalističko samoupravno društvo poklanja izuzetnu pažnju, povezao s Lenjinovim učenjem o klasnom karakteru obrazovanja koje se stavlja u službu radničke klase.

Iznoseći svoja razmišljanja o metodu istraživanja marksističke nauke, Kostov naglašava da se ona ne može odvojiti od radničke klase; marksizam treba „proučavanjem razumeti, njime treba vladati i primenjivati ga u praksi". S obzirom na to da su našoj socijalističkoj zajednici neophodne idejno-politički izgrađene ličnosti, s visokorazvijenom socijalističkom svešću, to se na realizaciji marksističke idejnosti u obrazovanju i vaspitnom procesu, kako zaključuje autor, mora angažovati cela naša socijalistička samoupravna zajednica.

U svom saopštenju *Samoupravno organizovanje interesnih zajednica* Vasil Todorov je ukazao na osnovne karakteristike samoupravnih interesnih zajednica na teritoriji dimitrovgradske opštine. One su formirane, kako navodi autor, u oblasti obrazovanja, nauke i kulture, socijalne, dečje i zdravstvene zaštite, fizičke kulture, zapošljavanja, komunalne i stambene aktivnosti, kao i u drugim oblastima u kojima postoji interes „za ostvarivanje i zadovoljenje opštih interesa i potreba" na osnovi ustavnih načela.

Naročitu pažnju Todorov poklanja karakteristikama samoupravnih interesnih zajednica u društvenim delatnostima, zatim strukturi organa upravljanja u interesnim zajednicama, samoupravljanju u njima, vrstama samoupravnih interesnih zajednica i njihovom funkcionisanju.

U rubrici „Naučna saopštenja" časopis „Most" objavljuje rad dr Marina Mladenova *Vrste, modeli i funkcije tropa u lirici srpskog romantizma*, što je, u stvari, fragment iz njegove doktorske disertacije koju je odbranio na Filološkom fakultetu u Beogradu, februara 1976. godine. Posebnu pažnju u ovoj rubrici privlači osvrt dr Đorđa Ignjatovića pod naslovom *Svetozar Marković i Ljuben Karavelov*, posvećen stogodišnjici smrti Svetozara Markovića, istaknutog propagatora socijalističkih ideja.

Autor je, isto tako, čitaocima „Mosta" skrenuo pažnju na dosad malo poznate oblike saradnje i kontakte dva revolucionara, kao i na veze srpskog i bugarskog nacionalnooslobodilačkog pokreta u drugoj polovini 19. veka.

Na osnovu oskudne arhivske građe Ignjatović je pokušao da ukaže na raznovrsnost kontakata — ličnih, revolucionarno-političkih i književnih — Markovića i Karavelova. Do njihovog poznanstva, kako navodi autor, došlo je u Petrogradu krajem 1866. godine. Njihovi dalji kontakti i „sastanci" razvijali su se na stranicama omladinskog časopisa „Mlada Srbadija", te listova „Radenik", „Sloboda" i drugih.

I u ovom broju časopisa „Most" objavljen je i niz književnih ostvarenja autorâ bugarske narodnosti: poezija Stefana Nikolova, Aleksandra Dankova, Sretena Mitova i proza Stanislavke Todorove. Pod naslovom *Bašta detinjstva* časopis u ovom broju donosi i re-

cenziju Ćopićeve zbirke pripovedaka *Bašta sljezove boje* iz pera Voje Marjanovića.

U nastojanju da podstakne stvaralačke aktivnosti u oblasti literature, „Most" je ustalio praksu raspisivanja nagradnog konkursa za poeziju, prozu, novelu i esej. Broj 39 donosi nagrađene pripovetke Simeona Kostova *Vračare* i Metodi Kostova *Anđelina*.

U rubrici „Pedagoška praksa" ovaj broj časopisa „Most" donosi raspravu Milosava Petrovića *Učeničko samoupravljanje u osnovnim školama*. Ideja o đačkom samoupravljanju u osnovnim školama, kako navodi autor, javila se u vreme priprema Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, a sankcionisana je u Opštem zakonu o upravljanju u školama, donetom 1955. godine. Socijalističko samoupravljanje u školama definisano je i u ustavima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina. U Programu SKJ, a naročito u Rezoluciji Desetog kongresa o zadacima komunista u oblasti socijalističkog samoupravnog preobražaja vaspitanja i obrazovanja, navodi Petrović, jasno je istaknuta potreba „usmeravanja školskog samoupravljanja, njegove organizacije, formi i sadržaja na razvijanje stvaralačke aktivnosti, samostalnosti i inicijativnosti u školama, kao i razvijanje odgovornosti prema školskim i društvenim obavezama".

Autor posebno analizira kada treba da započne razvitak đačkog samoupravljanja u osnovnim školama, a ne manju pažnju poklanja pedagoškim funkcijama đačkog samoupravljanja i oblicima iskazivanja đačkog samoupravljanja. Usled specifičnosti đačkog uzrasta u osnovnim školama, u razvitku samoupravljanja autor izdvaja dva perioda: 1. pripremni (uvodni) period, u kome započinje izgrađivanje samostalnosti i samoupravne socijalizacije dece (I, II i III razred) i 2. period ostvarivanja đačkog samoupravljanja (IV, V, VI, VII i VIII razred).

Govoreći o pedagoškim i društveno-političkim funkcijama đačkog samoupravljanja, Petrović konstatuje da je njegova suština u tome da izgradi ličnost učenika i razvije smisao za organizaciju, drugarstvo, kolektivnost, uzajamnu pomoć, solidarnost — da ih pripremi za buduće proizvođače i upravljače, i za njihovu „aktivnu ulogu u društvu uopšte". Bazu za ostvarivanje samoupravnih principa autor nalazi u školskom kolektivu i ističe da se razvitkom kolektiva istovremeno doprinosi i razvitku njegovih članova ponaosob. Socijalističko samoupravljanje u školama postaje na taj način prvorazredno sredstvo u vaspitanju i obrazovanju, a osposobljavanje učenika za socijalističko samoupravljanje jedna od glavnih funkcija savremene škole.

Autor posebno analizira oblike i mogućnosti izražavanja đačkog samoupravljanja — đačka zajednica, slobodne đačke aktivnosti i đačke zadruge, pionirske, omladinske i druge organizacije, uključivanje učenika u pojedine školske organe itd.

Težeći da našu javnost upozna je s ostvarenjima likovnih umetnika bugarske narodnosti, kao i umetnika iz redova svih naših naroda i narodnosti, časopis „Most" redovno donosi i po više likovnih priloga. Tako „Most" u svom 39. broju donosi i reprodukcije devet slika Mladena Jotova.

Bogoljub Ilijev

„Marksizam u svetu", br. 2—3/76.

(Časopis prevoda iz strane periodike i knjiga)

Ovaj dvobroj „Marksizma u svetu" pojavio se neposredno pred skup u Kolombu i tako na primeren teorijski način aktualizovao bitno pitanje pokreta nesvrstanih. O temi „Nerazvijenost kao faktor zavisnosti" pišu: U. M. Plantenberg, S. Amin, V. Tjagunenko, A. G. Frank, F. H. Cardoso, C. Meillassoux, L. Gallico, V. Brandes, G. Landucci, M. Ikonicoff i A. Szymanski. Uvodni tekst *(Tehnologija i kritika političke ekonomije zemalja u razvoju)* napisao je F. Redže

pagić. On raspravlja o mestu i ulozi naučno-tehnološkog progresa u društveno-ekonomskom razvoju nerazvijenih zemalja, odnosno o višeznačnosti i uslovljenosti tehnološkog razvoja u tim zemljama.

Osnovna je teza većine autora koji pišu u ovom broju da postojeći odnosi visokorazvijenih kapitalističkih zemalja i nerazvijenih, bez obzira na formu odnosa (trgovina, saradnja, pomoć), reprodukuju kapitalu primerene posledice: eksploataciju i ne-razvoj nerazvijenih zemal'a.

Napis A. Szymanskog *(Marksistička teorija i međunarodni tokovi kapitala)* privlači posebnu pažnju po tome što posredno, preko analize marksističke — „klasične" i „neomarksističke" teorije, odnosno preko njihove konfrontacije analizira odnos razvijenih i nerazvijenih. Za predmet analize autor uzima stavove o tome da li pravac tokova kapitala u uslovima „zrelog kapitalizma" ide od razvijenih zemalja ka nerazvijenim, ili obrnuto. S tim u vezi on nalazi da su u marksizmu date dve osnovne teze: a) klasična marksistička teorija (Marks, Engels, Lenjin, R. Luksemburg), iako, na različit način, tvrdi da usled tendencija opadanja prosečne profitne stope (zbog opadanja organskog sastava kapitala) razvijene zemlje izvoze kapital i tako doprinose stvarnom ekonomskom razvoju nerazvijenih zemalja; b) neomarksistička teorija (P. Baran i A. G. Frank) tvrdi da zbog monopolne strukture međunarodne trgovine koju održavaju i podržavaju zemlje metropole, razvijene zemlje eksploatišu nerazvijene. Detaljno analizirajući, bez predrasuda, i jedno i drugo stanovište i upoređujući i proveravajući ih na stvarnim pokazateljima, on je došao do zaključaka da podaci ne pružaju jednosmislenu podršku ni jednoj ni drugoj tezi, iako je klasična marksistička tačno predvidela rezultate razvoja nerazvijenih zemalja za sve analizirane periode sem za period 1968—1971. Uzgred, moglo bi se primetiti da se ovakvim zaključcima analiza on suprotstavlja tezama drugih autora koji pišu u ovom broju a zalažu se za jednoznačnu tezu o „ne-razvoju" kao konstanti odnosa između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

U. Müller-Plantenberg *(Tehnologija i zavisnost)* hoće da pokaže šire društvene okolnosti tehnološke zavisnosti nerazvijenih zemalja. Njegov je početni stav da ta zavisnost ne počiva samo na unutrašnjoj zakonitosti tehničkog razvitka, nego na strukturalnim mehanizmima „zavisnog kapitalizma" (ovaj izraz je kod njega sinonim za nerazvijene zemlje). Prema njegovim analizama, interes u nerazvijenim zemljama jako je polarizovan kad su u pitanju zadaci industrijalizacije. Naime, objektivni interes za industrijalizacijom zemlje (koji, obično, zastupa vlada) ne podudara se s interesom preduzetnika čija se društvena struktura reprodukuje na kapitalističkoj osnovi. „Stvarnost je ... takva da uz najvažnije m'ere koje poduzima država orijentirana na kapitalistički proizvodni sistem u cilju privrednog razvitka prisiljava poduzetnike da se odluče za takvu tehnologiju čije konsekvencije samo još pojačavaju nerazvijenost." Zbog ukleštenosti tih zemalja u neravnopravne odnose, od izvodi pesimistički zaključak: nerazvijenim zemljama ostaje samo izbor između dalje nerazvijenosti „kroz modernizaciju" ili iste takve nerazvijenosti „kroz zaostalost". Rešenje za takvo stanje nalazi u naučnoj saradnji tih zemalja sa zemljama s nekapitalističkim sistemima (stvaranje zajedničkih naučnih društava s jasnom podelom rada i specijalizacijom) i u tome da naučnici iz razvijenih zemalja stave svoja znanja i iskustva u službu nerazvijenih zemalja.

S. Amin *(Teorija akumulacije na svetskom nivou)* hoće da dokaže da „teorija nerazvoja treba da bude teorija akumulacije u svetskim razmerama". Sadašnje stanje svetske ekonomije on određuje na sledeći način: u centru *rast jeste razvoj*, na periferiji *rast nije razvoj*, odnosno rast na periferiji, zasnovan na integrisanju u svetsko tržište, jeste *razvoj ne-razvoja* (développement du sous développement).

Nalazeći da među nerazvijenim zemljama postoje ogromne razlike (od 100 do 1.000 dolara po stanov-

niku), on se zalaže za istraživanje jedinstvenog modela razvoja tih zemalja i za specifičnu ulogu u mehanizmu sistema u svetskim razmerama. Smatra da marksistička analiza pruža sredstvo za formulisanje teorije akumulacije u svetskim razmerama, ali da nije otišla dalje od toga. Teorija za koju se zalaže Amin trebala bi, po njegovim rečima, da izađe iz okvira centar-periferija i iz uskih ekonomističkih okvira. Stoga misli da se mora odbaciti i koncepcija „trećeg sveta" i koncepcija „ne-razvoja" (o ovoj koncepciji je pisao nešto detaljnije u napisu *Prelaz u periferni kapitalizam*, „Marksizam u svetu", br. 9/1974). Analizirajući uslove daljeg razvoja nerazvijenih zemalja, on misli da taj razvoj mora voditi preko afirmisanja nacija i njihovih specifičnosti i preko socijalističkih oblika transformacije. Socijalizam koji će biti rezultat takvog razvoja on ipak ne zamišlja kao zbir nacionalnih socijalizama, ali mu se čini da bi morao biti organizovan kao jedinstvena svetska celina bez nejednakosti i bez tržišta, unutrašnjeg i svetskog.

C. Meillassoux u napisu *Razvoj ili eksploatacija* iznosi zanimljivo viđenje odnosa kapitala prema razvoju nerazvijenih zemalja. Njegov je polazni i završni stav da kapitalističke zemlje ne mogu sprovoditi neku drugu „politiku pomoći" prema drugim zemljama koja ne bi značila zadovoljenje privatnokapitalističkih interesa, odnosno mogućnost za „odličan posao" ili, ogoljeno rečeno, eksploataciju. „Eksploatacija i ne-razvoj", to je suština odnosa među ovim zemljama, i svaka tehnologija razvoja je u takvim okolnostima tehnologija eksploatacije. Svoju kritičku tezu autor dokazuje analizom položaja poljoprivrede u nerazvijenim zemljama. Kolonijalni profit pretpostavlja, pre svega, održavanje poljoprivrede na nivou naturalne proizvodnje. To je u savremenim uslovima smišljena politika, a ne puko zaostajanje. Nije slučajno, opominje ovaj autor, što se u poljoprivredu tih zemalja malo ulagalo. Međutim, kada bude počelo ulaganje u toj oblasti, onda će to biti zbog potreba za hranom u Evropi, SAD i Japanu, i, prirodno, zbog mogućnosti izvlačenja novih profita.

L. Gallico u tekstu indikativnog naslova *Od „trećeg" do „četvrtog" svijeta* raspravlja o značenju i granicama diferencijacije unutar „trećeg" sveta. Ukazuje na to da je opšta nerazvijenost negativna a ne pozitivna karakteristika tih zemalja, kao i na to da se unutar te nerazvijenosti pokazuju velike razlike. Ima, naime, zemalja što ih autor određuje kao „četvrti svet" („to je naziv čije prevazilaženje znači ukidanje imperijalističkog iskorišćavanja i ukidanje bijede"), koji se odlikuje karakteristikama koje „zvuče kritično i sa prešutnim nepriznavanjem neodređenog i kontradiktornog poznavanja trećeg sveta. Godišnji dohodak po glavi im je manji od 200 dolara; više od milijardu ljudi živi u takvim uslovima", „400 miliona ljudi živi sa manje od 4 dolara mesečno..." Te zemlje najteže su pogođene krizom cena na svetskom tržištu i gotovo nepremostive se prepreke postavljaju pred njihov razvoj.

Ostali napisi iz ove tematske celine iznose neke posebne stavove u okviru istaknutih teza. Neki su stavovi već jednoznačno sadržani u indikativnim naslovima: *Latinska Amerika — kapitalistička nerazvijenost ili socijalistička revolucija* (A. G. Frank), *Nerazvijenost i društvena emancipacija* (V. Brandes), *Naučna zavisnost i tehnološko uslovljavanje u Latinskoj Americi* (G. Landucci), *Transfer tehnologije i uslovi industrijalizacije u Trećem svetu* (M. Ikonicoff), *Podela rada kao osnovni oblik razvoja društvene proizvodnje* (V. Tjagunenko) i *Teorija zavisnosti ili konkretne analize situacije zavisnosti* (F. H. Cardoso).

U netematskom delu, ovaj obimni dvobroj takođe donosi nekoliko zanimljivih priloga. U rubrici „Filozofska tema" A. Arato (*Neoidealistička odbrana subjektiviteta*) dokazuje neophodnost kritičkog preispitivanja neokantovskih rasprava. On misli da je to pravi kontekst za razumevanje Lukačevog glavnog dela (*Istorija i klasna svest*) i ukupnog „zapadnog marksizma" posle tog perioda

U rubrici „Marksizam o sebi" objavljen je prilog G. La Grassa (*„Apstraktni" rad i „stvarna" eksproprijacija proizvođača)*, u rubrici „Kritika svakidašnjeg života" tekst L. Sawyersa (*Urbani oblik i način proizvodnje)* i u rubrici „Radničko samoupravljanje" tekst J. P. Chevenementa (*Staro, kriza, novo)*.

U rubrici „Politička tema" raspravlja se o Španiji danas. Objavljeni su, pored kratkog priloga V. Begovića (*Programska deklaracija Komunističke partije Španije)*, i tekstovi Santjaga Karilja (*Referat na konferenciji KP Španije, 1975)*, C. Colomba (*Stvaranje i razvoj radničkih komisija)* i izvodi iz *Programske deklaracije Komunističke partije Španije*, dokumenti druge konferencije KPŠ iz septembra 1975. godine.

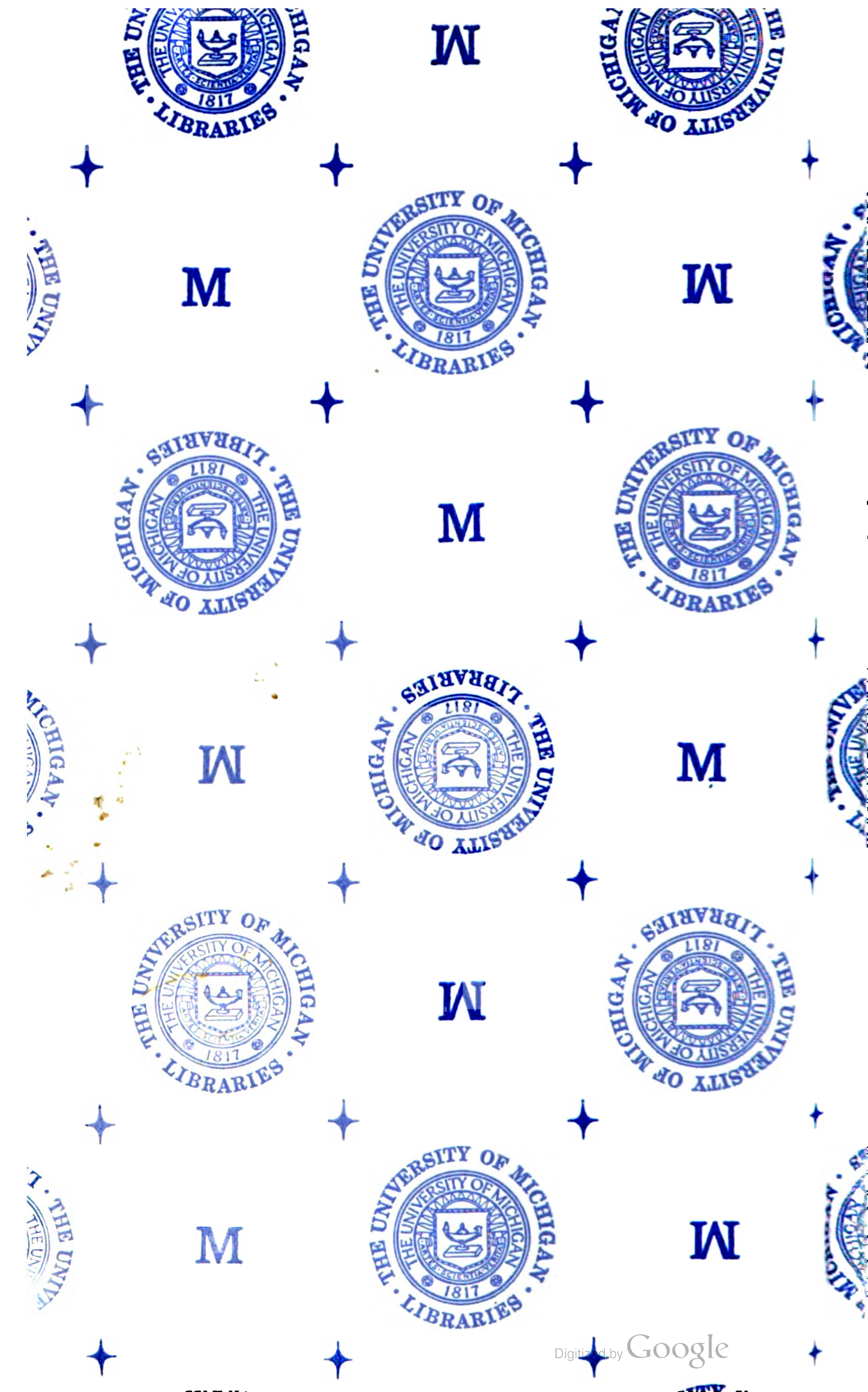
Ratko Nešković

Registar za 1976. godinu

PRIKAZI ČASOPISA

122

15.— DIN.

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
1817
M

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03979 6522
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN LIBRARIES 1817
M
Digitized by Google

